

کشف الباری
عَمَّا فِي
صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ

تصنيف
حضرت مولانا سید محمد رفیع الدین
عالم دینی و فاضل علم

مدرسہ اسلامیہ

مولانا شاہ فیصل فاضل علم و فاضل
مدرسہ اسلامیہ

مکتبہ اسلامیہ

کشف الباری

== عما فی ==

صحیح البخاری

کتاب الایمان

په تالیفی لحاظ سره جلد نمبر ۷

تالیف: -- صدر وفاق المدارس شیخ الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی

سليم الله خان مدظلہ العالی

ترتیب و تحقیق: -- مولانا نور البشر مدظلہ العالی

پښتو مترجم: -- مولانا شاه فیصل فاضل وفاق المدارس، امداد العلوم،

خصوصیات

- ❖ دا حدیثو تخریج
- ❖ د تعلیقات بخاری تخریج کول
- ❖ د اسماء الرجال مختصر تعارف
- ❖ د گرانو لغاتو لغوی صرفی او نحوی حل
- ❖ ماقبل باب سره د ربط په باره کښې پوره تحقیق
- ❖ د حدیث د مختلفو جملو په صورت کښې ترجمه
- ❖ د شرحې دهرې خبرې په حاشیبه کښې حواله ورکول
- ❖ د ترجمه الباب مقصد په بیانولو کښې پوره تحقیق
- ❖ د مختلفو مذاهب تحقیقی بیان او بیا د مذهب حنفی ترجیح
- ❖ د بخاری د اردو او د عربی د شروحاتو خلاصه او جامع کتاب
- ❖ د حدیث اطراف بیان چې په بخاری کښې دا حدیث په کوم کوم ځای کښې دي

فهرست مضامین

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۳۷ (تقریظات الاعلام)

۳۹ د مرتب درخواست

۶- بَابُ مِنَ الْإِيمَانِ أَنْ يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ

۴۲ رجال الحديث

مسدد بن مسرهد

یحیی بن سعید القطان

قتادة بن دعامة سدوسي

حسین معلم

حضرت انس رضی اللہ عنہ

۴۵ قوله: لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ:

۴۲ یواشکال او د هغې جواب

۴۲ دخپل ورور دپاره دخپل خوښ څیز خوښولو څه مطلب دي

۴۷ دحديث پاك يو مقصد

۴۷ دحديث پاك يو بل مطلب

۴۷ د«لا يؤمن» مفهوم

۷- بَابُ حُبِّ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْإِيمَانِ

۴۹ رجال الحديث

ابو الزناد عبد الله بن ذكوان مدني قرشي

عبد الرحمن بن هرمز اعرج مدني قرشي

يعقوب بن ابراهيم دورقي

ابن عليه

۵۱ ⑤ عبدالعزيز بن صهيب:

۵۱ دحديث شرح

۵۲ په حديث پاك كښي د قسم صيفه راوړلو وجه

۵۲ دمحبت معنى او ددې قسمونه

۵۴ حضرت ابوبكر صديق رضي الله عنه واقعه

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۵۴	حضرت عبدالله بن عبدالله بن ابی بنی و واقعه	۵۴
۵۵	حضرت عبدالله بن زید بن عبد ربہ واقعه	۵۵
۵۵	حضرت عبدالله بن حذافہ سہمی واقعه	۵۵
۵۶	حضرت خبیب واقعه	۵۶
۵۶	دیوی صحابیہ واقعه	۵۶
۵۷	د والد او ولد د تخصیص او یہ یویل باندی د تقدیم وجہ	۵۷
۵۸	د والد پہ مفہوم کنبی ام دخول	۵۸
۵۸	پہ حدیث کنبی د والد او ولد سرہ د خیل نفس ذکر ولہ نشہ؟	۵۸
۵۸	آیا پہ حدیث کنبی دمحببت نہ مراد تعظیم دی؟	۵۸
۵۸	د شیخ ابو الخراز واقعه	۵۸
۵۹	د حضرت عمر واقعه، پہ ہفتی اشکال اود ہفتی جواب	۵۹

۸ = باب حلاوة الایمان

۶۱	د ترجمہ مقصود اود د ماقبل سرہ ربط	۶۱
۶۳	قوله: ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ حَلَاوَةَ الْإِيمَانِ:	۶۳
۶۳	فائدہ:	۶۳
۶۳	د حلاوت نہ حسی حلاوت مراد دی کہ معنوی؟	۶۳
۶۴	د حضرت گنگوہی د خیل مرشد پہ نوم خط	۶۴
۶۴	د حلاوت نہ حسی مراد اختل زیاتہ غورہ دہ	۶۴
۶۴	د حضرت مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی د یوہ واقعه	۶۴
۶۵	قوله: أَنْ يَكُونَ اللَّهُ رَسُولَهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ آبَائِهِ:	۶۵
۶۶	پہ خطیب باندی د انکار وجہ	۶۶
۶۹	قوله: وَأَنْ يُحِبَّ الْمَرْءَ لَا يُحِبُّهُ إِلَّا لِلَّهِ:	۶۹
۷۱	د نبی کریم د محبوبیت	۷۱

۹ = باب علامة الایمان حب الأنصار

۷۱	د ماقبل سرہ ربط	۷۱
۷۲	پہ ترجمہ الباب باندی یو اعتراض اود ہفتی جواب اود ترجمہ مقصود	۷۲
	رجال الحديث	
	ابو الولید ہشام بن عبد الملک	

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۷۲	فائده (طیالسی).....	۷۲
۷۳	شعبه.....	۷۳
	عبد الله بن عبد الله بن جبر.....	
۷۳	قوله: آية الإيمان حب الأنصار:.....	۷۳
۷۴	انصار.....	۷۴
۷۵	آیا دمه جرینو رضی الله عنهم محبت د ایمان نبه نه ده؟.....	۷۵
۷۵	دانصار و سره محبت د ایمان اوبغض د نفاق نبه نه ده په دې باره کښې ضروری وضاحت.....	۷۵
	د حضرت علی <small>عليه السلام</small> او حضرت معاویه <small>رضی الله عنه</small> په مینځ کښې د اختلاف په نوعیت باندې دلالت کونکې یوه واقعہ.....	۷۵
۷۲	باب (بلا ترجمه).....	۷۲
۷۹	په دې مقام کښې د بلا ترجمه باب ذکر کولو مقصد.....	۷۹
۸۰	قوله: ابودریس عاندا الله بن عبد الله:.....	۸۰
۸۱	قوله: عبادہ بن صامت رضی الله عنه:.....	۸۱
۸۱	قوله: وَكَانَ شَهِيدًا بَدْرًا وَهُوَ أَحَدُ النَّبَاءِ لَيْلَةِ الْعَقَبَةِ:.....	۸۱
۸۱	دانصار و پخواني تاریخ.....	۸۱
۸۲	دانصار و د اسلام راورلو ابتداء.....	۸۲
۸۴	قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ وَحَوْلَهُ عَصَابَةٌ مِنْ أَصْحَابِهِ:.....	۸۴
۸۴	قوله: عصابة:.....	۸۴
۸۴	قوله: بَابُ عُنَى:.....	۸۴
۸۵	په حدیث الباب کښې د ذکر شوی بیعت واقعہ کله پېښه شوې وه؟.....	۸۵
۸۹	قوله: عَلَى أَنْ لَا تُنْكِرُوا لِلَّهِ شَيْئًا:.....	۸۹
۸۹	قوله: وَلَا تَنُكِرُوا:.....	۸۹
۸۹	قوله: وَلَا تَنُكِرُوا:.....	۸۹
۹۰	قوله: وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ:.....	۹۰
۹۰	د اولاد د قتل وجه او د قرآن عجیبه طرزیان.....	۹۰
۹۱	قوله: وَلَا تَأْتُوا بِهَتَّانِ تَفْتَرُونَهُ بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَأَرْجُلِكُمْ:.....	۹۱
۹۲	قوله: وَلَا تَعْصُوا فِي مَعْرُوفٍ:.....	۹۲

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۹۳	اشکال او جواب	۹۳
۹۴	پہ حدیث کنبی د منہیاتو پہ ذکر باندی اکفتاء ولہ او کرہی شوہ	۹۴
۹۴	قوله: قَتْنٌ وَمَنْ يَنْكُرْ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ:	۹۴
۹۵	قوله: وَمَنْ أَصَابَ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا فَعُوقِبَ فِي الدُّنْيَا فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ:	۹۵
۹۵	آیا کہ د شرک پہ وجہ چاہہ د قتل سزا ور کرہی شی نودا ددہ دبارہ کفارہ کیدی شی؟	۹۵
۹۷	حدود کفارات دی او کہ صرف زواجر؟	۹۷
۹۹	دھغہ چا دلائل چہ حدود کفارات او سواتر گنہی	۹۹
۱۰۰	خوک چہ حدود و تہ زواجروانی دھغوی دلائل	۱۰۰
۱۰۳	دحضرت عبادہ <small>رضی اللہ عنہ</small> وغیرہ د احادیثونہ جوابونہ	۱۰۳
۱۰۴	دحضرت عبادہ <small>رضی اللہ عنہ</small> او حضرت ابوہریرہ <small>رضی اللہ عنہ</small> پہ روایت کنبی تعارض اودھغی ازالہ ...	۱۰۴
۱۰۷	دحدود د کفارہ کیدو او نہ کیدو پہ بارہ کنبی دحضرت کشمیری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> قول فیصل	۱۰۷
	قوله: وَمَنْ أَصَابَ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا ثُمَّ سَتَرَهُ اللَّهُ فَهُوَ إِلَى اللَّهِ إِنْ شَاءَ عَفَا عَنْهُ وَإِنْ شَاءَ عَاقَبَهُ قَبَا يُفْتَنَ عَلَى ذَلِكَ:	۱۰۸

۱۰ - بَابُ مِنَ الدِّينِ الْفِرَارُ مِنَ الْفِتَنِ

۱۰۸	د ترجمۃ الباب مقصد اود ماقبل سرہ ربط	۱۰۸
	رجال الحديث	
۱۱۰	امام مالک بن انس:	۱۱۰
۱۱۰	عبدالرحمن بن عبداللہ:	۱۱۰
۱۱۰	تنبیہ	۱۱۰
	عبداللہ بن عبدالرحمن بن الحارث بن ابی صعصعہ	
	حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ	
۱۱۲	قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُوشِكُ أَنْ يَكُونَ عَوْرَتِي الْمُسْلِمِ غَنَمٌ يَتَّبِعُونَهَا:	۱۱۲
۱۱۲	شعف	۱۱۲
۱۱۲	قوله: مواضع القطر:	۱۱۲
۱۱۲	د غنم د تخصیص وجہ	۱۱۲
۱۱۳	قوله: يَغْرُبُ بَيْنَهُ مِنَ الْفِتَنِ:	۱۱۳
۱۱۳	د فتنہ نہ خہ مراد دی؟	۱۱۳

شمیره	مضمون	صفحہ
-------	-------	------

۱۱۴..... د فتنو د زمانې سره متعلق ارشادات نبوی

۱۱۵..... تنبيه

۱۱۵..... عزلت او خلوت غوره دي؟ او که اختلاط او جلوت؟

۱۱- بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

أَنَا أَعْلَمُكُمْ بِاللَّهِ وَأَنَّ الْمَعْرِفَةَ فِعْلُ الْقَلْبِ

۱۱۸..... قوله: يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى (وَلَكِنْ يُؤْخِذُكُمْ عَنْ كَثَرَةِ قُلُوبِكُمْ):

۱۱۹..... فائدة

۱۲۲..... قوله: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أَمَرَهُمْ أَمَرَهُمْ مِنَ الْأَعْمَالِ بِمَا يُطِيعُونَ:

۱۲۳..... قوله: إِنَّا لَنَسَاكُ بِهَيْبَتِكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ قَدْ غَفَرَ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ:

۱۲۴..... دعصمت انبياء مسئله:

۱۲۴..... قوله: إِنَّ اللَّهَ قَدْ غَفَرَ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ:

۱۲۷..... د «ما تقدم وما تأخر» نه څه مراد دي؟

۱۲۸..... يوسوال اودهغي جواب

۱۲۸..... چه تول پيغمبران عليهم السلام معصوم دي نو صرف د نبی ﷺ تخصیص ولي او کړې شو؟

۱۲۸..... قوله: قَبِضُ حَتَّى يُعْرِفَ الْقَضْبُ فِي وَجْهِهِ:

۱۲۸..... دغضب وجه:

۱۲۹..... قوله: لَمَّا قِيلَ إِنَّ أَتَقَاكُمْ وَأَعْلَمُكُمْ بِاللَّهِ أَنَا:

۱۲۹..... دحديث باب نه مستفاد مسائل:

۱۲- بَابُ مَنْ كَرِهَ أَنْ يُعَوِّدَ فِي الْكُفْرِ كَمَا يَكْرَهُ

۱۳۰..... أَنْ يُقَالُ فِي النَّاسِ مِنَ الْإِيمَانِ

۱۳۲..... په حديث مکرر کیدو باندې اعتراض اوددې جواب

۱۳- بَابُ تَفَاضُلِ أَهْلِ الْإِيمَانِ فِي الْأَعْمَالِ

۱۳۲..... اولنې بحث د ترجمې غرض

۱۳۳..... دویم بحث:

۱۳۳..... دریم بحث:

۱۳۴..... څلورم بحث:

۱۳۵..... پنځم بحث:

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

قوله: يَدْخُلُ أَهْلُ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ وَأَهْلُ النَّارِ النَّارَ يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى أَخْرَجُوا مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ يَنْفَالُ حَبَّةٍ مِنْ غُرْدَلٍ مِنْ إِيْمَانٍ:	۱۴۰
داعمالو وزن	۱۴۰
قوله: قَبَضُوا مِنْهَا قَدْ اسْوَدُّوا فَيَقُولُونَ فِي نَهْرِ الْحَيَاةِ شَكٌّ مَالِكٌ فَيَنْبُتُونَ كَمَا... الخ... ۱۴۲	۱۴۲
قوله: قَالَ وَهَيْبٌ حَدَّثَنَا عَنْهُمَا الْحَيَاةَ وَقَالَ غُرْدَلٍ مِنْ خَيْرٍ:	۱۴۳
دوهیب دتعلیق روایت فائده	۱۴۳
قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْبَأُ أَنَا نَأْبَهُمُ أَيُّ النَّاسِ يُعْرَضُونَ عَلَيَّ... الخ... ۱۴۶	۱۴۶
یوه شبه او د هغی جواب	۱۴۸

۱۴ = بَابُ الْحَيَاءِ مِنَ الْإِيْمَانِ

دما قبل سره ربط:	۱۵۰
د ترجمه مقصد	۱۵۱
قوله: أَنْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْأَنْصَارِ وَهُوَ يَعْطُ أَخَاهُ فِي الْحَيَاءِ ۱۵۲	۱۵۲
قوله: فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَعَا فَإِنَّ الْحَيَاءَ مِنَ الْإِيْمَانِ:	۱۵۳
۱۵ = بَابُ فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ	

د ترجمه الباب د حدیث سره مناسبت	۱۵۵
د ترجمې مقصد	۱۵۵
تنبيه	۱۵۷
قوله: أَنْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَمِرتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَشْهَدُوا... ۱۵۸	۱۵۸
یو اشکال او د هغی جواب	۱۵۸
د نبی کریم ﷺ د وفات نه پس د اهل عرب او دوی د ارتداد صورتونه	۱۵۹
آیا د ذمی او معاهد سره قتال کولې شی؟	۱۶۱
زندیق او دده حکم	۱۶۴
د تارک صلاة حکم	۱۶۴
د ارتداد د قائلینو دلیلونه	۱۶۶
د امام مالک او امام شافعی رحمهما الله استدلال	۱۶۶
د احنافو رحمهم الله استدلال	۱۷۰
دامام احمد او امام شافعی رحمهما الله خوندوره مناظره	۱۷۱

شمیره	مضمون	صفحہ
-------	-------	------

۱۷۱ قولہ: إلیحق الإسلام:

۱۷۲ قولہ: وحاسبهم علی اللہ:

۱۷۲ فائدہ

۱۶- بَابُ مَنْ قَالَ إِنَّ الْإِيمَانَ هُوَ الْعَمَلُ

۱۷۲ دعمل نہ خہ مراد دی؟

۱۷۳ د ترجمہ مقصد

۱۷۴ جنت تہ میراث ولہ و نیلہ شوہ دی؟

۱۷۲ پہ آیت مذکورہ او حدیث کنبہ تعارض او ددی دفعیہ

قولہ: وَقَالَ عِدَّةٌ مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى (قَوْلِكَ لَنَسْتَلْزَمَهُمْ أَتَمَّعِينَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ)

۱۷۷ عَنْ قَوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ:

۱۸۰ تنبیہ

قولہ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبَّلَ أُمَّيَّ الْعَمَلِ أَفْضَلَ فَقَالَ إِيْمَانٌ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ قِيلَ

لَهُمَا أَذًا قَالَ الْجَاهِدُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ قِيلَ لَهُمَا أَذًا قَالَ حَجٌّ مَبْرُورٌ:

۱۸۰ حج مبرور:

۱۸۱ د حدیث شریف د ترجمہ الباب سرہ مطابقت:

۱۸۱ د حدیث شریف د ترجمہ الباب سرہ مطابقت:

۱۷- بَابُ إِذَا لَمْ يَكُنِ الْإِسْلَامُ عَلَى الْحَقِيقَةِ

وَكَانَ عَلَى الْإِسْلَامِ أَوْ الْخَوْفِ مِنَ الْقَتْلِ

۱۸۳ دامام العصر حضرت علامہ انور شاہ کشمیری رحمۃ اللہ علیہ رائی

۱۸۴ د علامہ سندھی رائی

۱۸۵ د شیخ الاسلام شیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ رائی

۱۹۱ تنبیہ

۱۹۲ قولہ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ أَعْطَى رَهْطًا وَسَعْدًا جَالِسًا:

۱۹۲ قولہ: فَتَرَكَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ رَجُلًا هُوَ أَعْيَمُهُمَا إِلَى:

۱۹۲ قولہ: فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا لَكَ عَنْ فُلَانٍ:

۱۹۲ قولہ: فَوَاللَّهِ إِنِّي لَأُرَاهُ مُؤْمِنًا:

۱۹۳ قولہ: فَقَالَ أَوْ مُسْلِمًا:

۱۹۴ تنبیہ

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۱۹۵	ایا په دې حدیث سره د حضرت جعيل (رض) نه د ایمان نفی کیږي؟	۱۹۵
۱۹۵	قوله: نَكُنْتُ قَلِيلًا لَمْ عَلَيَّ مَا أَعْلَمُ مِنْهُ فَعَدْتُ لِمَعَالِي فَقُلْتُ مَا لَكَ عَنْ فَلَانٍ قَوْلَ اللَّهِ: ۱۹۵	۱۹۵
۱۹۶	قوله: لَمْ قَالِ يَأْسُغِدُ إِلَى الْأَعْيُنِ الرَّجُلُ وَغَيْرُهُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْهُ غَشِيَةً أَنْ يَكْبَهُ اللَّهُ فِي النَّارِ: ۱۹۶	۱۹۶
۱۹۷	د حضرت سعد بن ابی وقاص <small>رضی الله عنه</small> د اصرار وجه ۱۹۷	۱۹۷
۱۹۷	د نبی کریم <small>صلی الله علیه و آله</small> د «أومسلاً» ویلو سره د تردید وجه ۱۹۷	۱۹۷
۱۹۸	دوه اصلاحات ۱۹۸	۱۹۸
۱۹۸	قوله: وَوَدَّ الْقِيُوسُ وَصَايَعَهُ وَمَغْفِرًا بِنُ أَحْسَنَ الزُّهْرِيِّ عَنِ الزُّهْرِيِّ: ۱۹۸	۱۹۸

۱۸ - بَابُ إِفْشَاءِ السَّلَامِ مِنَ الْإِسْلَامِ

۲۰۰	د ترجمې مقصود: ۲۰۰	۲۰۰
۲۰۱	حضرت عمار بن یاسر <small>رضی الله عنه</small> ۲۰۱	۲۰۱
۲۰۱	فضائل او مناقب: ۲۰۱	۲۰۱
۲۰۲	قوله: ثَلَاثٌ مَنْ جَمَعَهُنَّ فَقَدْ جَمَعَ الْإِيمَانَ: ۲۰۲	۲۰۲
۲۰۲	قوله: الْإِنصَافُ مِنْ ثَقِيلٍ: ۲۰۲	۲۰۲
۲۰۲	قوله: وَيَذُلُّ السَّلَامُ لِلْعَالَمِ: ۲۰۲	۲۰۲
۲۰۳	قوله: وَالْإِنْفَاقُ مِنَ الْإِقْتَارِ: ۲۰۳	۲۰۳
۲۰۳	د عمار بن یاسر (رض) د اثر تخریج ۲۰۳	۲۰۳
۲۰۴	قوله: قَتَبَهُ بَنُ سَعِيدٍ: ۲۰۴	۲۰۴
۲۰۵	قوله: أَيْ الْإِسْلَامِ غَيْرَ قَالِ تَطْعِمُ الطَّعَامَ وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ: ۲۰۵	۲۰۵

۱۹ - بَابُ كُفْرَانِ الْعَشِيرِ وَكُفْرُ دُونَ كُفْرِ

۲۰۶	د کفر لغوی معنی ۲۰۶	۲۰۶
۲۰۶	د کفر اطلاقات ۲۰۶	۲۰۶
۲۰۹	یو اشکال او دهنې جواب ۲۰۹	۲۰۹
۲۱۳	«کفر دون کفر» د چا قول دی؟ ۲۱۳	۲۱۳
۲۱۵	د ترجمې مقصود ۲۱۵	۲۱۵
۲۱۵	قوله: فِيهِ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ۲۱۵	۲۱۵
۲۱۶	قوله: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ: ۲۱۶	۲۱۶

شمیره	مضمون	صفحہ
-------	-------	------

۲۱۶ قولہ: عَنْ مَالِكٍ:

۲۱۶ قولہ: عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ:

۲۱۷ قولہ: عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارَ:

۲۱۸ قولہ: عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا:

۲۱۸ يَرِدُ أَحْمَدُ فَائِدَهُ

۲۱۹ قولہ: قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَرَيْتَ النَّارَ:

۲۱۹ قولہ: فَإِذَا أَكْثَرُ أَهْلِهَا النِّسَاءُ:

۲۲۱ يَرِيشُ كَالِ أَوْ دَهْنِي جَوَاب:

۲۲۱ قولہ: يَكْفُرُونَ:

۲۲۲ قولہ: قِيلَ أَيْ كَفَرُوا بِاللَّهِ؟:

۲۲۲ قولہ: قَالَ يَكْفُرُونَ الْعَمِيْر:

۲۲۲ قولہ: وَيَكْفُرُونَ الْإِحْسَانَ لَوْ أَحْسَنْتَ إِلَى إِحْدَاهُمُ الدَّهْرَ لَمَذَّ أَنْ يَمُوتَ شَيْئًا قَالَتْ مَا أَرَيْتَ:

۲۲۲ بِه حَدِيثُ كُتِبِي دَاخِصًا مَسْنَلَهُ:

۲۰- بَابُ الْمُعَاصِي مِنْ أَمْرِ الْجَاهِلِيَّةِ وَلَا يُكْفَرُ صَاحِبُهَا بِأَرْكَانِهَا إِلَّا بِالْعِتْرَةِ

۲۲۴ دَرَجَةُ الْبَابِ مَقْصُود:

۲۲۵ دَحْضَتْ شَيْخُ الْهِنْدِ رَافِي:

۲۲۶ يَرِيشُ كَالِ أَوْ دَهْنِي اِزَالَهُ:

۲۱- بَابُ (وَأَنْ طَابَتْ مِنْ الْمُؤْمِنِينَ افْتَلَوْا فَاصْلَحُوا بَيْنَهُمَا)

۲۲۹ قولہ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ الْبَارِكِ:

۲۲۹ قولہ: حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ زَيْدٍ:

۲۳۰ قولہ: حَدَّثَنَا أَيُّوبُ:

۲۳۰ قولہ: وَيُؤْتَس:

۲۳۰ قولہ: عَنْ الْحَسَنِ:

۲۳۳ قولہ: عَنْ الْأَخْنَفِ بْنِ قَبِيْسٍ:

۲۳۴ قولہ: قَالَ ذَهَبْتُ لِأُفْعِرَ هَذَا الرَّجُلَ:

۲۳۴ قولہ: فَلَقِيْنِي أَبُو بَكْرَةَ:

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

- ۲۳۴ قوله: ابوبکره رضی الله عنه:
- ۲۴۰ قوله: فَقَالَ أَيْنَ تُرِيدُ:
- ۲۴۰ قوله: قُلْتُ أَنُفِرَ هَذَا الرَّجُلُ:
- ۲۴۰ قوله: قَالَ أَرَأَيْتَ إِنْ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِذَا التَّقَى الْمُسْلِمَانِ الْخَر:
- ۲۴۱ که په مسلمانانو کښې اختلاف پیدا شی نواعتزال پکار دې او که یوې ډلې سره کیدل؟
- ۲۴۱ آیا د جمل په واقعہ کښې صحابه کرام رضی الله عنهم د دنیوی مقصد د پاره جنگیدل
- ۲۴۲ د صحابو رضی الله عنهم د مشاجراتو په باره کښې د امت موقف
- ۲۴۳ قوله: فَأَلْقَا بِلِ وَالْمَقْتُولِ فِي النَّارِ:
- ۲۴۳ قوله: قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ هَذَا الْقَاتِلُ فَمَا بَالُ الْمَقْتُولِ:
- ۲۴۳ قوله: قَالَ إِنَّهُ كَانَ حَرِيصًا عَلَى قَتْلِ صَاحِبِهِ:
- ۲۴۵ د قصد مراتب
- رجال الحديث
- ۲۴۶ حَدَّثَنَا سَلَمَانُ بْنُ حَرْبٍ:
- ۲۴۶ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ:
- ۲۴۶ حَدَّثَنَا وَاصِلُ الْأَحْذَبِ:
- ۲۴۶ عَنْ الْمَعْرُوفِ:
- ۲۴۷ قَالَ لَقِيتُ أَبَا ذَرٍّ:
- ۲۴۹ قوله: بِالرَّيْدَةِ:
- ۲۴۹ قوله: وَعَلَيْهِ حَلَّةٌ وَعَلَى غُلَامِهِ حَلَّةٌ:
- ۲۵۰ قوله: فَسَأَلْتُهُ عَنْ ذَلِكَ:
- ۲۵۰ قوله: فَقَالَ إِنِّي سَأَيْتُ رَجُلًا:
- ۲۵۱ قوله: فَعَبَّرْتُهُ بِأَمْرِهِ:
- ۲۵۱ قوله: فَقَالَ لِي النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا أَبَا ذَرٍّ أَعْبَرْتَهُ بِأَمْرِهِ إِنَّكَ أَمْرُؤُفِيكَ جَاهِلِيَّةٌ:
- ۲۵۲ قوله: إِخْوَانُكُمْ خَوَلُكُمْ:
- ۲۵۳ قوله: جَعَلَهُمُ اللَّهُ تَحْتَ أَيْدِيكُمْ:
- ۲۵۳ قوله: فَمَنْ كَانَ أَخُوهُ تَحْتَ يَدِهِ فَلْيَطْلِعْهُ مِمَّا يَأْكُلُ وَلْيُلْبِسْهُ مِمَّا يَلْبَسُ:

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

٢٢ = باب ظلم دُونَ ظلم

٢٥٤	د ترجمه الباب مقصد اود ما قبل سره ربط	٢٥٤
٢٥٥	حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ:	٢٥٥
٢٥٥	قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ:	٢٥٥
٢٥٥	ح قَالَ وَحَدَّثَنِي بِطَر:	٢٥٥
٢٥٦	دوه اهمي فاندې	٢٥٦
٢٥٦	بَطَرُ بْنُ خَالِدٍ أَبُو مُحَمَّدٍ النَّكَّرِيُّ:	٢٥٦
٢٥٦	قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّد:	٢٥٦
٢٥٨	عَنْ سُلَيْمَانَ:	٢٥٨
٢٥٩	عَنْ إِبْرَاهِيمَ:	٢٥٩
٢٦١	عَنْ عَلْقَمَةَ:	٢٦١
٢٦٣	عَنْ عَبْدِ اللَّهِ:	٢٦٣
٢٦٢	فانده	٢٦٢
٢٦٦	قوله: قَالَ لَسْنَا نَزَلْنَا فِي الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ قَالَ أَصْحَابُ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ:	٢٦٦
٢٦٧	دحضرات صحابه كرامو رضى الله عنهم د ويرې سبب	٢٦٧
٢٦٧	په آيت كښې د ظلم نه د شرك مراد اخستلو قرينه څه ده؟	٢٦٧
٢٦٨	دآيت د تفسير په سلسله كښې د معتزلو موقف اودهغې ترديد	٢٦٨
٢٧٢	دحديث الباب د ترجمه الباب سره مطابقت	٢٧٢

٢٣ = باب علامة المنافق

٢٧٣	دترجمې مقصود	٢٧٣
٢٧٤	حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ أَبُو الرَّبِيعِ:	٢٧٤
٢٧٤	قَالَ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ جَعْفَر:	٢٧٤
٢٧٥	قَالَ حَدَّثَنَا نَافِعُ بْنُ مَالِكٍ بْنُ أَبِي عَامِرٍ أَبُو مُهْمَل:	٢٧٥
٢٧٥	عَنْ أَبِيهِ:	٢٧٥
٢٧٦	عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ:	٢٧٦
٢٧٦	قوله عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ آيَةُ الْمُنَافِقِ ثَلَاث:	٢٧٦

شميره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

٢٧٧	قوله: إِذَا حَدَّثَ كَذَبَ:	٢٧٧
٢٧٧	قوله: وَإِذَا وَعَدَ أَخْلَفَ:	٢٧٧
٢٧٨	قوله: وَإِذَا أُعْثِرَ عَانَ:	٢٧٨
	رجال الحديث	
٢٧٨	حَدَّثَنَا قَيْصَةُ بْنُ عُبَّهَ:	٢٧٨
٢٨١	قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ:	٢٨١
٢٨٢	عَنِ الْأَعْمَشِ:	٢٨٢
٢٨٢	عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَرْثَةَ:	٢٨٢
٢٨٣	عَنْ مَرْثُوفٍ:	٢٨٣
٢٨٤	قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَرَيْتُمْ مَنْ كُنَّ فِيهِ كَانِ... إلخ:	٢٨٤
٢٨٤	يواشكال او دهغي جواب:	٢٨٤
٢٨٥	په دواړو حديثونو كېښې د ذكر شوي مجموعي نېنو شمار	٢٨٥
٢٨٧	آيا چه ذكر شوي نېنې په مومن كېښې موجود شي نو هغه به حقيقت كېښې منافق وي؟	٢٨٧
٢٩١	قوله: تَابَعَهُ شُعْبَةُ عَنْ الْأَعْمَشِ:	٢٩١

٢٤ = بَابُ قِيَامِ لَيْلَةِ الْقَدْرِ مِنَ الْإِيمَانِ

٢٩٢	د ابواب سابقه سره ربط او مناسبت	٢٩٢
٢٩٣	حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ:	٢٩٣
٢٩٣	قَالَ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ:	٢٩٣
٢٩٣	قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ:	٢٩٣
٢٩٣	عَنِ الْأَعْرَجِ:	٢٩٣
٢٩٣	عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ:	٢٩٣
٢٩٤	قوله: قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ يَقُمْ لَيْلَةَ الْقَدْرِ إِمَانًا وَاحْتِسَابًا... إلخ:	٢٩٤
٢٩٤	دليله القدر وجه تسميه	٢٩٤
٢٩٥	په شرط او جزا كېښې د صيغود اختلاف وجه	٢٩٥
٢٩٧	د «مَا تَقْدَرُ مِنْ ذَلِكَ» نه كوم گناهونه مراد دي؟	٢٩٧
٢٩٨	د ترجمة الباب اثبات	٢٩٨

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۲۵- بَابُ الْجِهَادِ مِنَ الْإِيمَانِ

۲۹۹	د ذکر شوی باب د ماقبل او مابعد بابونو سره تعلق	۲۹۹
۳۰۱	حَدَّثَنَا هَرْمِسُ بْنُ حَفْصٍ:	۳۰۱
۳۰۱	قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ:	۳۰۱
۳۰۳	قَالَ حَدَّثَنَا عَمْرُو:	۳۰۳
۳۰۳	قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو زُرْعَةَ بْنُ غَمْرُو بْنِ جَرِيرٍ:	۳۰۳
۳۰۴	قوله: سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ:	۳۰۴
۳۰۴	قوله: التَّدَابُّ اللَّهُ لِنَ حَرْبٍ فِي سَبِيلِهِ:	۳۰۴
۳۰۵	قوله: لَا يَخْرُجُ إِلَّا إِيْمَانًا بِى وَتَصْدِيقًا بِرُسُلِى:	۳۰۵
۳۰۵	قوله: أَنْ أَرْجِعَهُ بِمَا نَأَى مِنْ أَجْرِ أَوْ غَنِيمَةٍ أَوْ أَدْخَلَهُ الْجَنَّةَ:	۳۰۵
۳۰۶	يو اشكال	۳۰۶
۳۰۶	د علامه کرمانی رحمه الله جواب	۳۰۶
۳۰۶	د ابن عبد البر، قرطبی او تورپشتی رحمهم الله رائي	۳۰۶
۳۰۷	د حافظ ابن حجر رحمه الله جواب	۳۰۷
۳۰۹	د اولنی اشکال صحیح جواب	۳۰۹
۳۰۹	د دویم اشکال جواب	۳۰۹
۳۰۹	د مشقت وجوه:	۳۰۹
۳۱۰	قوله: وَلَوْ دِدْتُ أَنِّى أَقْتُلُ فِى سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ أَحْيَا ثُمَّ أَقْتُلُ ثُمَّ أَحْيَا ثُمَّ أَقْتُلُ:	۳۱۰
۳۱۲	آیا د نبی ﷺ د شهادت تمنا کولو سره د کفر غلبه لازمېږي	۳۱۲

۲۶ = بَابُ تَطَوُّعِ قِيَامِ رَمَضَانَ مِنَ الْإِيمَانِ

۳۱۲	د ترجمې مقصد	۳۱۲
	رجال الحديث	
۳۱۳	حدثنا اسماعيل:	۳۱۳
۳۱۳	قال حدثني مالك:	۳۱۳
۳۱۳	عن ابن شهاب:	۳۱۳
۳۱۳	عن حميد بن عبد الرحمن:	۳۱۳

شمیره	مضمون	صفحہ
-------	-------	------

۳۱۴	عن أبی ہریرۃ رضی اللہ عنہ:	۳۱۴
۳۱۴	قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ قَامَ مَضَانَ إِيْمَانًا وَاحْتِسَابًا... الخ:	۳۱۴
۲۷	بَابُ صَوْمِ مَضَانَ احْتِسَابًا مِنَ الْإِيْمَانِ	
۳۱۴	د قیام رمضان پہ صوم رمضان باندی د تقدیم خو وجوہ	۳۱۴
۳۱۵	ابن سلام	۳۱۵
۳۱۵	محمد بن فضیل:	۳۱۵
	یحییٰ بن سعید انصاری	
۳۲۰	ابوسلمہ	۳۲۰
۳۲۲	قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مَنْ صَامَ مَضَانَ إِيْمَانًا وَاحْتِسَابًا غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ:	۳۲۲
۲۸	بَابُ الدِّينِ يُسْرُو قَوْلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحَبُّ الدِّينِ إِلَى اللَّهِ الْخَفِيفَةُ السَّهْلَةُ	
۳۲۳	ما قبل سرہ ربط	۳۲۳
۳۲۴	کتابُ الإیمان سرہ ددی باب مناسبت	۳۲۴
۳۲۴	قوله: وَقَوْلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحَبُّ الدِّينِ إِلَى اللَّهِ الْخَفِيفَةُ:	۳۲۴
۳۲۵	قوله: خفيفة:	۳۲۵
۳۲۶	قوله: السهولة:	۳۲۶
۳۲۷	پہ بخاری شریف کنہی د معلقاتو نوعیت	۳۲۷
۳۲۷	د ذکر شوی تعلیق تخریج	۳۲۷
۳۳۲	قوله: إِنْ الدِّينَ يُسْرُ:	۳۳۲
۳۳۲	دین پہ کوم حیثیت سرہ آسان دی؟	۳۳۲
۳۳۹	قوله: وَلَنْ يُشَادَّ الدِّينَ أَحَدٌ إِلَّا غَلَبَهُ:	۳۳۹
۳۴۲	قوله: فَتَدِدُوا وَقَارِبُوا:	۳۴۲
۳۴۳	قوله: وَأُتْبِعُوا:	۳۴۳
۳۴۳	قوله: وَتَتَّبِعُوا بِالْقُدْوَةِ وَالرَّوْحَةِ وَشَيْءٍ مِنَ الدَّلْجَةِ:	۳۴۳
۳۴۴	یواشکال اودھغی جواب	۳۴۴
۳۴۵	یوبل اشکال اودھغی جواب	۳۴۵

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۲۹-	بَابُ الصَّلَاةِ مِنَ الْإِيمَانِ وَقَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ إِيْمَانَكُمْ	
۳۴۲	د ترجمه الباب دما قبل بابونو سره ربط	۳۴۲
۳۴۲	د ترجمه الباب مقصد	۳۴۲
۳۴۷	د آیت کریمه شان نزول	۳۴۷
۳۴۸	یواشکال اودهغې جواب	۳۴۸
۳۴۹	د حضرت شیخ الهند جواب	۳۴۹
۳۵۲	قوله: يَعْزِي صَلَاتُكُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ:	۳۵۲
۳۵۳	ددې اشکال خو جوابونه	۳۵۳
۳۲۰	تنبيه	۳۲۰
۳۲۸	قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ أَوَّلَ مَا قَدِمَ الْمَدِينَةَ نَزَلَ عَلَى أَجْدَادِهِ:	۳۲۸
۳۲۹	قوله: نَزَلَ عَلَى أَجْدَادِهِ أَوْ قَالَ أَخْوَالِهِ مِنَ الْأَنْصَارِ:	۳۲۹
۳۲۹	د نبی کریم د قرنیکه هاشم د نکاح واقعه	۳۲۹
۳۷۰	قوله: وَأَنَّهُ صَلَّى قَبِلَ بَيْتَ الْمُقَدِّسِ سِتَّةَ عَشَرَ شَهْرًا أَوْ سَبْعَةَ عَشَرَ شَهْرًا:	۳۷۰
۳۷۱	بیت المقدس ته د استقبال موده	۳۷۱
۳۷۳	د تحویل قبلې حکم په کومه میاشت کښې راغلې وو؟	۳۷۳
۳۷۴	نبی کریم ﷺ بیت المقدس ته استقبال په قرآنی حکم کړې وو که په خپل اجتهاد؟	۳۷۴
۳۷۵	اولنې بحث د نسخ د واقع کیدو امکان	۳۷۵
۳۷۷	دویم بحث نسخ السنه بالقرآن جائز ده که نه؟	۳۷۷
۳۷۹	قوله: وَأَنَّهُ صَلَّى أَوَّلَ صَلَاةٍ صَلَّاهَا صَلَاةَ الْغُضْرِ:	۳۷۹
۳۷۹	د تحویل د قبلې په کوم جمات کښې او په کوم مونځ کښې شوې وو؟	۳۷۹
۳۸۱	قوله: وَصَلَّى مَعَهُ قَوْمٌ فَخَرَّ رَجُلٌ مِنْهُمْ صَلَّى مَعَهُ فَمَرَّ عَلَى أَهْلِ مَسْجِدٍ وَهُمْ دَاكِعُونَ:	۳۸۱
۳۸۱	نورو خلقو ته د تحویل قبلې خبر ورکونکې څوک وو؟	۳۸۱
۳۸۲	د دویم جمات نه کوم جمات مراد دې؟	۳۸۲
۳۸۲	یواشکال اودهغې جواب	۳۸۲
۳۸۴	تنبيه	۳۸۴
۳۸۴	د اهل بقاء د منسوخ قبلې طرف ته د مونځ د ادا کولو حکم	۳۸۴
۳۸۵	په دار الحرب کښې د اسلام قبلونکی حکم	۳۸۵

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

قوله: قَالُوا أَتُحَدِّثُ بِاللَّهِ لَقَدْ صَلَّتْ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قِيلَ مَكَّةَ قَدَارُوا كَمَا هُمْ قِيلَ الْبَيْتِ:	۳۸۵
آیا په مانځه کښې په مخ گرځولو سره عمل کثیر نه راځي؟	۳۸۶
دیو کس په خبر باندې قطعی قبله پریځودل څنگه جائز شو؟	۳۸۶
قوله: وَكَانَتْ الْيَهُودُ قَدْ أُعْجِبَهُمْ إِذْ كَانَ يُعَلِّي قِيلَ بَيْنَ الْمُتَقَدِّسِ وَأَهْلِ الْكِتَابِ:	۳۸۷
قوله: فَلَمَّا وُلِّي وَجْهَهُ قِيلَ الْبَيْتُ أَكْرَوَا ذَلِكَ:	۳۸۹
قوله: قَالَ زَمِرٌ حَدَّثَنَا أَبُو سَعَادٍ عَنْ الْأَوَّاعِيِّ فِي حَدِيثِهِ هَذَا:	۳۸۹
قوله: أَنَّهُ مَاتَ عَلَى الْفِيلَةِ قَبْلَ أَنْ تُحْمَلَ رَجُلًا وَقُتِلُوا:	۳۹۰
قوله: فَلَمْ نَذَرْ مَا تَقُولُ فِيهِمْ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُجِيرَ إِيْمَانَكُمْ:	۳۹۲

۳۰ - بَابُ حَسَنِ إِسْلَامِ الْمَرْءِ

د ماقبل سره ربط:	۳۹۲
د ترجمه الباب مقصد	۳۹۳
رجال الحديث	۳۹۴
قَالَ مَا لَيْكَ:	۳۹۴
دوه اشکالات او هغې جوابونه	۳۹۵
قوله: إِذَا أَسْلَمَ الْعَبْدُ فَحَسَنَ إِسْلَامُهُ يَكْفِرُ اللَّهُ عَنْهُ كُلَّ سَيِّئَةٍ كَانَ زَلَفَهَا:	۳۹۶
قوله: زَلَفَهَا:	۳۹۶
په حديث باب کښې د امام بخاری <small>رحمته الله</small> تصرف	۳۹۷
د کتابت حسنه سره د متعلقه حصې حذف کولو وجه	۳۹۷
په طاعاتو، قرباتو، او عباداتو د اجرا و ثواب ترتب	۳۹۷
د کفر په زمانه کښې په اعمال حسنه باندې د اجرا و ثواب ترتب خلاف قواعد نه دی	۳۹۸
د کفر د زمانې په نیکو اعمالو د اسلام راوړلو نه پس د اجرا و ثواب د ترتب دلائل	۳۹۹
د کفر د زمانې په معاصي او جرائمو به د اسلام راوړلو نه پس مواخذه وی	۴۰۱
امام احمد <small>رحمته الله</small> اود دوی د متبعینو رحمهم الله، دلائل	۴۰۲
د جمهورو د طرفه د ذکر شوو دلائلو جواب	۴۰۲
د جمهورو دلائل	۴۰۴
قوله: وَكَانَ بَعْدَ ذَلِكَ الْقِصَاصُ الْحَسَنَةُ بَعَثَ إِلَيْنَا إِلَى سَبْعِينَ مِائَةً ضَعِيف:	۴۰۵

شمیره	مضمون	صفحہ
-------	-------	------

۴۰۵	ایا پہ نیکنی کنبی صرف د اووه سوو پورې زیادت کیری؟	۴۰۵
۴۰۶	قوله: وَالَّتِي يُعْطِيهَا إِلَّا أَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ عَنْهُ:	۴۰۶
۴۰۷	رجال الحديث	۴۰۷
	اسحاق بن منصور	
	عبد الرزاق بن همام	
	همام بن منبه	
۴۱۶	قوله: إِذَا أَحْسَنَ أَحَدُكُمْ إِسْلَامَهُ فَكُلُّ حَسَنَةٍ يَفْعَلُهَا تَكْتُبُ لَهُ بِعَمَلِهَا إِلَى سِتْرٍ مَائَةٍ:	۴۱۶

۳۱- بَابُ أَحَبِّ الدِّينِ إِلَى اللَّهِ أَدْوَمُهُ

۴۱۶	د مخکنی باب سره ددې باب ربط:	۴۱۶
۴۱۷	د ترجمه الباب مقصد:	۴۱۷
۴۱۸	رجال الحديث	۴۱۸
۴۲۲	هشام بن عروه:	۴۲۲
۴۲۲	عائشه رضی الله عنها:	۴۲۲
۴۲۲	قوله: عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ عَلَيْهَا وَعِنْدَهَا امْرَأَةٌ:	۴۲۲
۴۲۸	قوله: قَالَ مَنْ هَذِهِ قَالَتْ فَلَانَةٌ تَذْكُرُ مِنْ صَلَاتِنَا:	۴۲۸
۴۲۹	قوله: قَالَ مَهْ عَلَيْكُمْ عَمَّا يُطِيقُونَ:	۴۲۹
۴۳۰	قوله: قَوْلَ اللَّهِ:	۴۳۰
۴۳۰	قوله: لَا يَمْلَأُ اللَّهُ حَتَّى تَمْلُؤُوا:	۴۳۰
۴۳۲	قوله: وَكَانَ أَحَبَّ الدِّينِ إِلَيْهِ مَا دَامَ عَلَيْهِ صَاحِبُهُ:	۴۳۲

۳۲- بَابُ زِيَادَةِ الْإِيمَانِ وَتَقْصَانِهِ

۴۳۴	د ترجمې مکرر کیدو اشکال او د هغې جواب	۴۳۴
۴۳۷	وَقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى ﴿وَزِدْنَاهُمْ هُدًى﴾ (الكهف: ۳)...	۴۳۷
۴۳۸	یو اشکال او د هغې جواب	۴۳۸
۴۳۹	رجال الحديث	۴۳۹
۴۳۹	مسلم بن ابراهیم:	۴۳۹
۴۴۱	هشام	۴۴۱

شُمَيْرُهُ	مُضْمُونُ	صَفْحُهُ
------------	-----------	----------

٤٤٤	قَتَادَةُ	٤٤٤
٤٤٤	أَنَسُ	٤٤٤
٤٤٥	قَوْلُهُ: قَالَ يُخْرِجُ مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَفِي قَلْبِهِ وَزَنُ شَعِيرَةٍ مِنْ غَيْرِ يُخْرِجُ	٤٤٥
٤٤٦	قَوْلُهُ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ قَالَ أَبَانُ حَدَّثَنَا قَتَادَةُ حَدَّثَنَا أَنَسُ عَنْ النَّبِيِّ ﷺ	٤٤٦
٤٤٦	د مذكوره تعليق مقصد	٤٤٦
٤٤٧	يُورِثُكَ أَوْ دَهْنِي جَوَابُ	٤٤٧
٤٤٧	رَجَالُ الْحَدِيثِ	٤٤٧
٤٤٧	أَبَانُ	٤٤٧
٤٥٠	تَنْبِيْهُ	٤٥٠
٤٥١	رَجَالُ الْحَدِيثِ	٤٥١
٤٥١	الْحَسَنُ بْنُ الصَّبَّاحِ:	٤٥١
٤٥٢	جَعْفَرُ بْنُ عَوْنٍ:	٤٥٢
٤٥٤	أَبُو الْعَمِيسِ	٤٥٤
٤٥٤	قَيْسُ بْنُ مَلَمٍ:	٤٥٤
٤٥٦	طَارِقُ بْنُ شَهَابٍ:	٤٥٦
٤٥٧	تَنْبِيْهُ	٤٥٧
٤٥٧	عَمْرُو بْنُ الْخَطَّابِ:	٤٥٧
٤٥٨	سَيِّدُ جَعْفَرِ بْنِ عَوْنٍ:	٤٥٨
٤٥٩	قَوْلُهُ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ آيَةٌ فِي كِتَابِكُمْ تَقْرَءُونَهَا وَأَعْلَيْنَا مَعْتَرِ الْيَهُودِ نَزَلَتْ لَا تُحَدِّثْنَا	٤٥٩
٤٥٩	قَوْلُهُ: قَالَ عُمَرُ قَدْ عَرَفْنَا ذَلِكَ الْيَوْمَ وَالْحِجَابَ الَّذِي نَزَلَتْ فِيهِ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ	٤٥٩
٤٥٩	آيَا د حضرت عمر رض، جواب، سوال سره مطابقت لری	٤٥٩
٤٦٠	وَرِخ د عرفی نې خنگه اختر او مگر خوله؟	٤٦٠

٣٣ = بَابُ الرِّكَاعَةِ مِنَ الْإِسْلَامِ

٤٦١	وَقَوْلُهُ عَزَّوَجَلَّ: وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حَتَّى تَأْمُرُوا بِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ	٤٦١
٤٦١	تَبْرُو شُوو بَابُونُو سره ربط	٤٦١
٤٦٢	د ترجمه الباب مقصود	٤٦٢

شمیره	مضمون	صفحہ
-------	-------	------

- ۴۲۲ قولہ: ﴿وَمَا أَمْرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيَتُوا الزَّكَاةَ...﴾ الخ
- ۴۲۳ رجال الحدیث
- ۴۲۳ اسماعیل:
- ۴۲۳ مالک بن انس:
- ۴۲۳ ابوسمیل بن مالک:
- ۴۲۳ ایہ:
- ۴۲۴ طلحہ بن عبید اللہ:
- ۴۲۵ قولہ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ أَهْلِ تَجْدٍ ثَابِرِ الرَّأْسِ يُنَمِّهُ دَوِيُّ
- ۴۲۶ د، رجل،، نہ خوک مراد دی؟
- ۴۲۶ قولہ: مِنْ أَهْلِ تَجْدٍ:
- ۴۲۶ قولہ: ثَابِرِ الرَّأْسِ:
- ۴۲۷ قولہ: يُنَمِّهُ دَوِيُّ صَوْتِهِ وَلَا يُفْقَهُ مَا يَقُولُ:
- ۴۲۷ قولہ: وَلَا يُفْقَهُ مَا يَقُولُ:
- ۴۲۷ قولہ: حَتَّى دَنَا:
- ۴۲۷ قولہ: فَإِذَا هُوَ يُسْأَلُ عَنِ الْإِسْلَامِ:
- ۴۲۸ قولہ: فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خُمُسُ صَلَوَاتٍ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ:
- ۴۲۹ قولہ: فَقَالَ هَلْ عَلَيَّ غَيْرُهَا قَالَ لَا إِلَّا أَنْ تَطَوَّعَ:
- ۴۷۰ د وتر د وجوب متعلق بہ امام اعظم رحمہ اللہ باندی اعتراض او د ہفتی جواب
- ۴۷۰ د یوسف بن خالد سستی رحمہ اللہ واقعہ
- ۴۷۲ د نفل عبادت شروع کولو نہ پس ددی پورہ کول واجب دی او کہ نہ؟
- ۴۷۳ تنبیہ
- ۴۷۵ د حنفیانو دلائل
- ۴۷۹ یو سوال او د ہفتی جواب
- ۴۸۰ د حنفیانو د مذہب وجوہ ترجیح
- ۴۸۰ قولہ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَصِيَامُ رَمَضَانَ قَالَ هَلْ عَلَيَّ غَيْرُهُ؟... الخ:
- ۴۸۰ آیا د... رمضان.. لفظ سرہ د... شہر.. لفظ استعمالول ضروری دی؟
- ۴۸۱ قولہ قَالَ وَذَكَرَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الزَّكَاةَ قَالَ هَلْ عَلَيَّ غَيْرُهَا:

صفحہ	مضمون	شمیرہ
------	-------	-------

۴۸۲	پہ دوو حدیثونو کنبی تعارض او ددی دفعیہ	۴۸۲
۴۸۴	قوله: قَالَ فَأَذْبَرَ الرَّجُلُ وَمُوقِنٌ وَاللَّهِ لَا أَزِيدُ عَلَى هَذَا وَلَا أَنْقُصُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَفْلَحَ إِنْ صَدَقَ:	۴۸۴
۴۸۴	آیا مذکورہ فراتسو نہ علاوہ نور واجبات ادا کول ضروری نہ دی؟	۴۸۴
۴۹۱	آیا..فلاح.. دپارہ د منہیاتو پریںسودل ضروری نہ دی؟	۴۹۱
۴۹۱	آیا د امرخیر پہ پریںسودو باندی قسم خوړل صحیح دی؟	۴۹۱
۴۹۱	قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَفْلَحَ إِنْ صَدَقَ:	۴۹۱
۴۹۱	آیا د غیر الله قسم خوړل صحیح دی؟	۴۹۱

۳۴ = بَابُ آيَاتِ الْجَنَائِزِ مِنَ الْإِيمَانِ

۴۹۵	د ذکر شوی باب د ماقبل سره مناسبت	۴۹۵
۴۹۶	رجال الحديث	۴۹۶
۴۹۶	احمد بن عبد الله بن علي الميموني:	۴۹۶
۴۹۷	روح	۴۹۷
۵۰۳	الحسن بن أبي الحسن الانصاري:	۵۰۳
۵۰۳	محمد بن سيرين	۵۰۳
۵۰۵	قوله: حَدَّثَنَا عَوْفٌ عَنْ الْحَسَنِ وَمُحَمَّدَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ:	۵۰۵
۵۰۶	قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ اتَّبَعَ جَنَازَةَ مُسْلِمٍ إِمَانًا وَاخْتِسَابًا	۵۰۶
۵۰۶	د فقهاؤ دلائل	۵۰۶
۵۰۸	د حديث باب نه په مذکورہ مسئلې باندې استدلال	۵۰۸
۵۰۹	قوله: إِمَانًا وَاخْتِسَابًا:	۵۰۹
۵۰۹	د ترجمة الباب اثبات	۵۰۹
۵۱۰	قوله: وَكَانَ مَعَهُ حَتَّى يَصْلَى عَلَيْهَا وَيُفْرَغَ مِنْ ذَلِيلِهَا:	۵۱۰
۵۱۰	قوله: فَإِنَّهُ يَرْجِعُ مِنَ الْأَجْرِ بِقِرَاطَيْنِ كُلُّ قِرَاطٍ مِثْلُ أُحُدٍ وَمَنْ صَلَّى عَلَيْهَا أَمَرَ جَهَنَّمَ:	۵۱۰
۵۱۰	د قيراط تحقيق	۵۱۰
۵۱۱	قوله: ثَابِتُهُ عُمَرَانُ الْمُؤَدَّنُ قَالَ حَدَّثَنَا عَوْفٌ عَنْ مُحَمَّدَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ:	۵۱۱
۵۱۲	قوله: عثمان المؤذن:	۵۱۲

صفحہ	مضمون	شمیرہ
------	-------	-------

۳۵- بَابُ خَوْفِ الْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْ يَحْبَطَ عَمَلُهُمْ وَهُوَ لَا يَشْعُرُ

- ۵۱۵ آیا یہ بھی علمی کنبی د کفر د کلمی اطلاق موجب د کفر دے؟
- ۵۱۶ د ترجمۃ الباب ماخذ
- ۵۱۶ د مذکورہ آیت نہ د علامہ زمخشری غلط استدلال
- ۵۲۰ قولہ: وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ النَّبِيُّ:
- ۵۲۲ قولہ: مَا عَرَضْتُ قَوْلِي عَلَى عَمَلِي إِلَّا خَشِيتُ أَنْ أَكُونَ مُكْذِبًا:
- ۵۲۲ ددی قول مطلب
- ۵۲۳ قولہ: وَقَالَ ابْنُ أَبِي مُلَيْكَةَ:
- ۵۲۴ قولہ: أَذْرَكْتُ ثَلَاثِينَ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:
- ۵۲۴ د ابن ابی ملیکہ رحمۃ اللہ علیہ ددی اثر تخریج
- ۵۲۵ قولہ: كَلَّمَهُمْ خَافَ الْتِفَاقَ عَلَى نَفْسِهِ:
- ۵۲۵ قولہ: مَا مِنْهُمْ أَحَدٌ يَقُولُ إِنَّهُ عَلَى إِيمَانٍ جَبْرِيٍّ وَمِيكَائِيلَ:
- ۵۲۶ آیا،، ایمانی کایمان جبرئیل،، جملہ د امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ نہ ثابت دے؟
- ۵۲۸ قولہ: وَيَذْكُرُ عَنْ الْحَسَنِ مَا خَافَهُ الْآمُؤْمِنُونَ وَلَا أَمِنَهُ إِلَّا مُتَافِقٌ:
- ۵۲۸ د حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ د اثر تخریج
- ۵۲۹ د حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ قول نہی پہ صیغی د تمریض سرہ ولی ذکر کرے دے؟
- ۵۳۰ قولہ: وَمَا يُحْذَرُ مِنَ الْإِضْرَارِ عَلَى الثَّقَاتِ وَالْعَصِيَّانِ مِنْ غَيْرِ تَوْبَةٍ يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى وَلَمْ يُعْبَرُوا عَلَى مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ:
- ۵۳۱ د ترجمہ مقصود سرہ انطباق
- ۵۳۲ رجال الحديث
- ۵۳۲ محمد بن عرعرہ:
- ۵۳۳ شعبہ
- ۵۳۳ زید
- ۵۳۴ ابووائل:
- ۵۳۵ عبد اللہ
- ۵۳۵ قولہ سَأَلْتُ أَبَا وَاهِلَ عَنِ الْمَرْجُوعَةِ:

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۵۳۲	۵۳۲
۵۳۲ د ارجاء نه څه مراد دی؟	۵۳۲
۵۳۷ ضروری تنبيه	۵۳۷
۵۳۷ قوله: فَقَالَ حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ سَبَابُ الْمُسْلِمِ فُوقُ:	۵۳۷
۵۳۸ سباب	۵۳۸
۵۳۸ فوق	۵۳۸
۵۳۹ د مرجئه ترديد	۵۳۹
۵۳۹ آیا دی حدیث سره د خوارجو تائید کیږي؟	۵۳۹
۵۴۰ تحقیقی جواب	۵۴۰
۵۴۱ یو اشکال او د هغې جواب	۵۴۱
۵۴۲ د مرجئه دوه مغالطې او د هغې ازاله	۵۴۲
۵۴۴ اعراض به د خپل محل نه څنگه جدا کیږي؟	۵۴۴
۵۴۴ رجال الحديث	۵۴۴
۵۴۴ قتیبه بن سعید:	۵۴۴
۵۴۴ اسماعیل بن جعفر:	۵۴۴
۵۴۴ حمید	۵۴۴
۵۴۸ انس	۵۴۸
۵۴۸ عبادة بن الصامت:	۵۴۸
۵۴۸ قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ يُحْمَرُ بِبِلَّةِ الْقَدْرِ فَنَلَا حَيَّ رَجُلَانِ مِنَ الْمُسْلِمِينَ:	۵۴۸
۵۴۸ قوله: فَقَالَ إِيَّيْ خَرَجْتَ لِأُخْبِرَكُمْ بِبِلَّةِ الْقَدْرِ وَإِنَّهُ نَلَا حَيَّ فُلَانٌ وَفُلَانٌ فَرَفَعَتْ وَعَسَى .. الخ:	۵۴۸
۵۵۰ آیا حق طلب کول مذموم دی؟	۵۵۰
۵۵۰ قوله: التَّحْوُّمَاتُ فِي السَّبْرِ وَالْتِمَعِ وَالْخُفِيِّ:	۵۵۰
۵۵۱ د احادیثو او آثارو ترجمه الباب سره انطباق	۵۵۱

۳۲ = باب سؤاَل جَبْرِيلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

عَنِ الْإِيمَانِ وَالْإِسْلَامِ وَالْإِحْسَانِ وَعِلْمِ السَّاعَةِ

۵۵۳ قوله وَيَسْأَلُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:	۵۵۳
۵۵۴ د ترجمه الباب ما قبل سره مناسبت	۵۵۴
۵۵۴ د ترجمه الباب مقصد	۵۵۴

شمیره	مضمون	صفحہ
۵۵۶	تنبيه.....	۵۵۶
۵۵۷	قوله وَمَا يَنْتَظِرُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَوْلَا عَبْدُ الْقَيْسِ مِنَ الْإِيمَانِ.....	۵۵۷
۵۵۷	رجال الحديث.....	۵۵۷
۵۵۷	مدد.....	۵۵۷
۵۵۷	اسماعيل بن ابراهيم.....	۵۵۷
۵۵۸	ابوحيان التميمي.....	۵۵۸
۵۵۹	ابوزرعه.....	۵۵۹
۵۵۹	ابوهريرة <small>رضي الله عنه</small>	۵۵۹
۵۶۰	قوله: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَارِئًا يَوْمًا لِلنَّاسِ.....	۵۶۰
۵۶۱	قوله: فَأَتَاهُ رَجُلٌ.....	۵۶۱
۵۶۱	د طلب علم آداب.....	۵۶۱
۵۶۲	د.. ففذه.. ضمير كوم طرف ته راجع دي؟.....	۵۶۲
۵۶۳	د حضرت جبرئيل <small>عليه السلام</small> راتلل کله شوی وو؟.....	۵۶۳
۵۶۳	قوله: فَقَالَ مَا الْإِيمَانُ؟.....	۵۶۳
۵۶۳	د سلام نه کولو اشکال او د هغې جواب.....	۵۶۳
۵۶۴	په طريقه د خطاب کبې تعارض او ددې ازاله.....	۵۶۴
۵۶۴	د خطاب د طريقې اشکال او ددې جواب.....	۵۶۴
۵۶۶	قوله: قَالَ الْإِيمَانُ أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ.....	۵۶۶
۵۶۷	پوښتنه او د هغې جواب.....	۵۶۷
۵۶۷	قوله: وَمَلَائِكَتِهِ.....	۵۶۷
۵۶۸	قوله: وَكُتُبِهِ.....	۵۶۸
۵۶۹	کتابونه او صحيفې خومره دي؟.....	۵۶۹
۵۶۹	قوله: وَبِلِقَائِهِ.....	۵۶۹
۵۷۱	د الله تعالی د رؤیت مسئله.....	۵۷۱
۵۷۵	قوله وَرُسُلِهِ.....	۵۷۵
۵۷۵	.. رسول .. او .. نبی .. څه ته وائی؟.....	۵۷۵
۵۷۶	د انبیاء او رسولانو تعداد.....	۵۷۶

شماره	مضمون	صفحه
۵۷۶	قوله: وَتُؤْمِنُ بِالْبَيْتِ:	۵۷۶
۵۷۷	فائده	۵۷۷
۵۷۷	قدر یا تقدیر	۵۷۷
۵۷۸	فرقه قدریه	۵۷۸
۵۷۹	قوله: قَالَ مَا الْإِسْلَامُ:	۵۷۹
۵۷۹	قوله: الْإِسْلَامُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ وَلَا تُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا:	۵۷۹
۵۸۰	قوله: وَتُقِيمَ الصَّلَاةَ:	۵۸۰
۵۸۰	قوله: وَتُؤَدَّى الزَّكَاةَ الْمَفْرُوضَةَ:	۵۸۰
۵۸۰	قوله: وَتَصُومَ مَضَانَ:	۵۸۰
۵۸۱	قوله: قَالَ مَا الْإِحْسَانُ:	۵۸۱
۵۸۱	د. احسان.. لغوی معنی او ددی قسمونه	۵۸۱
۵۸۱	مقام مشاهده او مقام مراقبه	۵۸۱
۵۸۲	قوله: قَالَ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ:	۵۸۲
۵۸۲	د. احسان.. دوه مختلف تشریح	۵۸۲
۵۸۴	نحوی اعتبار سره د دواړو تقریرونو په مینځ کښې تفريق	۵۸۴
۵۸۵	فائده	۵۸۵
۵۸۵	د صوفیه په نیز د.. فان لم تکن تراه فانه يراك.. تشریح	۵۸۵
۵۸۵	د صوفیه حضراتو په تشریح باندې اعتراضات	۵۸۵
۵۸۶	د مذکورہ اعتراضاتو جوابونه	۵۸۶
۵۸۷	تبصره او محاکمه	۵۸۷
۵۸۷	په قرآن کریم کښې د ایمان، اسلام او احسان ذکر	۵۸۷
۵۸۸	قوله: قَالَ مَتَى السَّاعَةُ:	۵۸۸
۵۸۸	قیامت سره د متعلق سوال، د ماقبل سره ربط	۵۸۸
۵۹۰	یوه شبه او د هغې جواب	۵۹۰
۵۹۱	قوله: قَالَ مَا السُّنُّونُ عَنْهَا يَعْلَمُونَ السَّابِل:	۵۹۱
۵۹۲	قوله: وَتَأْخُذُكَ عَنْ أَمْرَاطِهَا:	۵۹۲
۵۹۳	قوله: إِذَا وَدَّتِ الْأُمَّةُ رَيْبَهَا:	۵۹۳

شمیره	مضمون	صفحہ
-------	-------	------

۵۹۴	د مذکورہ جمعی مطلوبونہ	۵۹۴
۵۹۵	قوله: وَإِذَا تَطَاوَلَ رُغَاءُ الْإِبِلِ الْبُيُوتِ فِي الْبُيُوتِ:	۵۹۵
۵۹۷	قوله: فِي غَمْسٍ لَا يَعْلَمُونَ إِلَّا اللَّهَ ثُمَّ تَلَا النَّبِيُّ ﷺ اللَّهُ عَزَّ وَتَعَالَى اللَّهُ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ الْآيَةُ: ۵۹۷	۵۹۷
۵۹۷	آیا مغیبات پہ پنخو امور و کبھی منحصر دی؟	۵۹۷
۵۹۹	آیا پہ اکوان غیبیہ باندی اطلاع حاصلید ممکن نہ دی؟	۵۹۹
۶۰۱	مسئلہ د علم غیب	۶۰۱
۶۰۲	د اهل سنت والجماعت د عقیدہ خلاصہ	۶۰۲
۶۰۲	د مولوی احمد رضا خان بریلوی او دده د متبعینو عقیدہ	۶۰۲
۶۰۳	د بریلوی حضراتو دلائل او دہغی جوابونہ	۶۰۳
۶۱۴	د اهل سنت والجماعت دلیلونہ	۶۱۴
۶۱۷	یو اہم تنبیہ:	۶۱۷
۶۱۷	قوله: ثُمَّ أَذْبَرَ فَقَالَ رُدُّوهُ فَلَمْ يَرَوْا شَيْئًا فَقَالَ هَذَا جَبْرِيلُ:	۶۱۷
۶۱۹	فائدہ:	۶۱۹
۶۲۰	قوله: جَاءَ يُعَلِّمُ النَّاسَ دِينَهُمْ:	۶۲۰
۶۲۱	قوله: أَبُو عَبْدِ اللَّهِ جَعَلَ ذَلِكَ كُنْهًا مِنَ الْإِيمَانِ:	۶۲۱
۶۲۱	باب (بلا ترجمہ)	۶۲۱
۶۲۳	د حضرت شیخ الہند رحمہ اللہ تقریر	۶۲۳
۶۲۶	قوله: أَنَّ هِرْقُلَ قَالَ لَهُ:	۶۲۶
۶۲۶	خرم فی الحدیث	۶۲۶
۶۲۷	پہ حدیث باب کبھی خرم دچا د طرفہ واقع شوې دی؟	۶۲۷
۶۲۸	ماقبل سرہ مناسبت	۶۲۸
۶۲۸	د ترجمۃ الباب مقصد	۶۲۸
۶۲۹	یو اشکال او د ہغی جواب	۶۲۹
۶۳۷	حدیث باب اہمیت	۶۳۷
۶۳۸	قوله: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ:	۶۳۸
۶۳۹	قوله: الْحَالُ بَيْنَ وَالْحَرَامَيْنِ وَبَيْنَهُمَا مَشْبَهَاتٌ لَا يَعْلَمُهَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ:	۶۳۹
۶۴۱	د مشبہات .. تحقیق	۶۴۱
۶۴۲	تنبیہ	۶۴۲

صفحہ	مضمون	شمیرہ
------	-------	-------

۲۴۲	قوله: قَسَّ اَنْفُسَ الشُّبَّهَاتِ اسْتَبْرَأَ لِدِينِهِ وَعِزِّهِ:	۲۴۲
۲۴۷	قوله: وَمَنْ وَقَعَ فِي الشُّبَّهَاتِ كَرَاهٍ يَرَى حَوْلَ الْحِمَى يُوشِكُ أَنْ يُوَاقِعَهُ:	۲۴۷
۲۴۸	قوله: .. الحِمَى ..	۲۴۸
۲۴۹	قوله: أَلَا إِنَّ لِكُلِّ مَلِكٍ حِمًى أَلَا إِنَّ حِمَى اللَّهِ فِي أَرْضِهِ مَحْرَمَةٌ:	۲۴۹
۲۵۰	فائدہ ..	۲۵۰
۲۵۰	قوله: أَلَا إِنَّ فِي الْجَنَدِ مُضَغَّةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَبَدُ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَبَدُ كُلُّهُ أَلَا .. الخ:	۲۵۰
۲۵۲	محل عقل ..	۲۵۲
۲۵۳	د امام بخاری <small>رحمہ اللہ</small> مقصد ..	۲۵۳
۲۵۳	یو اشکال او د هغې جواب ..	۲۵۳
۲۵۴	ماقبل باب سره ربط او مناسبت ..	۲۵۴
۲۵۴	تنبيه ..	۲۵۴
۲۶۱	قوله: كُنْتُ أَقْعُدُ مَعَ ابْنِ عَبَّاسٍ يُجْلِسُنِي عَلَى سَرِيرَةٍ:	۲۶۱
۲۶۱	ددې اعزاز وجه څه وه؟ ..	۲۶۱
۲۶۲	قوله: فَقَالَ أَقِمْ عِنْدِي حَتَّى أَجْعَلَ لَكَ سَهْمًا مِنْ مَالِي فَأَقْبَلَتْ مَعَهُ ثَمَرَتَيْنِ:	۲۶۲
۲۶۲	قوله: ثُمَّ قَالَ إِنَّ وَلَدَ عَبْدِ الْقَيْسِ لَمَّا أَتَا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:	۲۶۲
۲۶۳	حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما ابو جمره ته دا حديث ولې واورولو؟ ..	۲۶۳
۲۶۳	وفد عبد القيس د نبی کریم <small>ﷺ</small> په خدمت کښې کله راغلې وو؟ ..	۲۶۳
۲۶۶	د عبد القيس قبيلې اسلام ..	۲۶۶
۲۶۸	وفد عبد القيس په څومره کسانو باندې مشتمل وو؟ ..	۲۶۸
۲۶۹	فائدہ ..	۲۶۹
۲۶۹	قوله: قَالَ مَنْ الْقَوْمُ أَوْ مَنْ الْوَفْدُ:	۲۶۹
۲۷۰	قوله: قَالُوا رَيْبَعَةٌ:	۲۷۰
۲۷۲	غير خزايا ولاندامي:	۲۷۲
۲۷۲	قوله: .. ندامي ..	۲۷۲
۲۷۳	قوله: فَقَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا لَا نَسْطِيعُ أَنْ نَأْتِيكَ إِلَّا فِي الشُّهُرِ الْحَرَامِ وَيَتَنَاسَوْنَكَ هَذَا الْحَيُّ .. الخ:	۲۷۳
۲۷۴	قوله: فَمَرْنَا بِأَمْرِ فَضْلِ نُغْزِيهِ مَنْ وَرَاءَنَا وَنَدْخُلُ بِهِ الْجَنَّةَ:	۲۷۴
۲۷۶	نبی کریم <small>ﷺ</small> وفد ته د يو څيز حکم او فرمايلو او که د متعدد امورو؟ ..	۲۷۶

شُمَيْرُهُ	مُضْمُونُ	صَفْحُهُ
٢٧٢	به ماموراتو كنبې اجمال او تفصيل كنبې نفاوت او ددې وضاحت	٢٧٢
٢٨١	به حديث باب كنبې د حج ذكر ولي نشته؟	٢٨١
٢٨٣	قوله: وَنَهَاهُمْ عَنْ أَرْبَعٍ عَنِ الْخُتْمِ وَالذَّبَابِ وَالنَّقِيرِ وَالْمَرْفَتِ وَزَيْتِ الْقَبْرِ	٢٨٣
٢٨٣	قوله: حَتْمًا	٢٨٣
٢٨٤	قوله: الذَّبَابُ	٢٨٤
٢٨٤	قوله: النَّقِيرُ	٢٨٤
٢٨٤	قوله: الْمَرْفَتُ	٢٨٤
٢٨٥	قوله: وَقَالَ احْفَظُوهُمْ وَأَخْبِرُوا بَيْنَ مَنْ وَدَّكُمْ	٢٨٥
٢٨٥	د ترجمه الباب مقصد	٢٨٥
٢٨٧	د ترجمه الباب تحليل	٢٨٧
٢٨٨	قوله: فَدَخَلَ فِيهِ الْإِيمَانُ وَالْوُضُوءُ وَالصَّلَاةُ وَالزَّكَاةُ وَالْحَجُّ وَالصَّوْمُ وَالْأَحْكَامُ	٢٨٨
٢٩١	قوله: وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿قُلْ كُلُّ يَعْمَلْ عَلَى شَاكِلَتِهِ﴾	٢٩١
٢٩٢	قوله: نَفَقَةُ الرَّجُلِ عَلَى أَهْلِهِ يَحْتَسِبُهَا صَدَقَةً	٢٩٢
٢٩٣	قوله: وَقَالَ (النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) وَلَكِنْ جِهَادٌ وَبَيَّةٌ	٢٩٣
٧٠٥	قوله: إِذَا انْفَقَ الرَّجُلُ عَلَى أَهْلِهِ يَحْتَسِبُهَا قِبُولَهُ صَدَقَةً	٧٠٥
٧٠٦	قوله: إِنَّكَ لَنْ تَنْفِقَ نَفَقَةً تَبْقَى بِهَا وَجْهَ اللَّهِ إِلَّا أَجَرْتَ عَلَيْهَا حَتَّى مَا تَجْعَلَ فِي فَمِ امْرَأَتِكَ	٧٠٦
٧٠٨	مخكنى باب سره ربط او مناسبت	٧٠٨
٧٠٨	د ترجمه الباب مقصود	٧٠٨
٧٠٩	قوله: الَّذِينَ النَّصِيحَةُ لِلَّهِ وَلِرَسُولِهِ وَلِأَهْلِ الْمُسْلِمِينَ وَعَامَتِهِمْ	٧٠٩
٧٠٩	د مذكوره معلق حديث تخريج	٧٠٩
٧٠٩	امام بخاری رحمه الله موصولا ولي ددې حديث تخريج اونکړو؟	٧٠٩
٧١٠	قوله: النَّصِيحَةُ	٧١٠
٧١١	قوله: النَّصِيحَةُ لِلَّهِ	٧١١
٧١١	قوله: النَّصِيحَةُ لِكِتَابِ اللَّهِ	٧١١
٧١١	قوله: النَّصِيحَةُ لِلرَّسُولِ ﷺ	٧١١
٧١٢	قوله: النَّصِيحَةُ لِأَهْلِ الْمُسْلِمِينَ	٧١٢

شميره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

- قوله: النعمة لعامة المسلمين: ٧١٢
- قوله: إذا نصحو الله ورسوله: ٧١٢
- قوله: يَا أَيُّهَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى إِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَالنُّصْرِ لِكُلِّ مُسْلِمٍ: ٧١٩
- قوله: سَمِعْتُ جَبْرِئِينَ عَبْدَ اللَّهِ يَقُولُ يَوْمَ مَاتَ الْمُغِيرَةُ بْنُ شُعْبَةَ قَامَ فَحَبَّدَ اللَّهَ وَأَتَى عَلَيْهِ: ٧٢٥
- قوله: وَقَالَ عَلَيْكُمْ بِاتِّقَاءِ اللَّهِ وَخُدْهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَالْوَقَارَ وَالْكِينَةَ حَتَّى يَأْتِيَكُمْ أَمِيرٌ فَأَتَمَّا: .. ٧٢٥
- قوله: فَأَتَمَّا يَا أَيُّهَا الْآنَ: ٧٢٥
- قوله: ثُمَّ قَالَ اسْتَعْمُوا الْأَمِيرَ كَمَا فَاءَهُ كَانَ يُحِبُّ الْعَفْوَ: ٧٢٢
- قوله: ثُمَّ قَالَ أَمَا بَعْدُ فَأَيُّ أَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قُلْتُ أَهَابُكَ عَلَى الْإِسْلَامِ فَخَرَّطَ عَلَيَّ وَالنُّصْرَ لِكُلِّ مُسْلِمٍ فَبَايَعْتُهُ عَلَى هَذَا: ٧٢٢
- قوله: وَدَبَّ هَذَا السُّجْدَ إِلَى لَتَا صِرَ لَكُمْ: ٧٢٢
- قوله: ثُمَّ اسْتَغْفَرُوا وَتَزَلَّ: ٧٢٢
- د كتاب الايمان خاتمه او براعت اختتام ٧٢٧
- مأخذ ومراجع ٧٢٩

فهرست اسماء من ترجم لهم على حروف الهجاء

شماره	مضمون	صفحه
١،	ابان بن يزيد العطار	٤٤٧
٢،	ابراهيم بن حمزه	٢٢٤
٣،	ابراهيم بن سعد ابواسحاق	١٤٤
٤،	ابراهيم بن يزيد تيسي	٥٢٠
٥،	ابراهيم بن يزيد نخعي	٢٥٩
٦،	ابراهيم ابن ابی مليکه	٥٢٣
٧،	ابن اخي الزهري (محمد بن عبدالله بن مسلم)	١٩٩
٨،	ابن عليه (اسماعيل بن ابراهيم بن مقسم)	٥٠
٩،	ابو ادريس خولاني (عائده الله بن عبدالله)	٨٠
١٠،	ابو اسحاق اسماعيل بن جعفر بن ابی كثير	٢٧٤
١١،	ابو اسحاق سبيعي (عبرو بن عبدالله)	٣٢٢
١٢،	ابو امامه اسعد بن سهل بن حنيف	١٤٢
١٣،	ابو انس (مالك بن ابی عامر)	٤٤٣
١٤،	ابو بكرة ؓ	٢٣٤
١٥،	ابو حمزه (نصر بن عمران)	٢٥٩
١٦،	ابو حيان التيسبي (يحيى بن سعيد بن حيان)	٥٥٨
١٧،	ابو ذر غفاري ؓ (جندب بن جناده)	٢٤٧
١٨،	ابو الربيع (سليمان بن داود عتكي)	٢٧٤
١٩،	ابو روح (الحرمي بن عماره)	١٥٤
٢٠،	ابو زرعه بن عمرو بن جرير	٣٠٣
٢١،	ابو الزناد (عبدالله بن ذكوان)	٤٩
٢٢،	ابو سعيد خدری ؓ (سعد بن مالك بن سنان)	١١١
٢٣،	ابو سلمه بن عبد الرحمن بن عوف	٣٢٠
٢٤،	ابو سهيل (نافع بن مالك بن ابی عامر)	٢٧٥

صفحہ	مضمون	شمیرہ
------	-------	-------

- ۴۵۴ ۲۵، ابو العیس (عتبہ بن عبد اللہ).....
- ۲۰ ۲۲، ابو قلابہ جرمی (عبد اللہ بن زید).....
- ۷۰۳ ۲۷، ابو مسعود بدری (عقبہ بن عمرو).....
- ۷۲۰ ۲۸، ابو نعبان (محمد بن الفضل السدوسی الملقب بعامر).....
- ۲۳۰ ۲۹، ابو نعیم (الفضل بن دکین).....
- ۵۳۴ ۳۰، ابو وائل (شقیق بن سلمہ).....
- ۷۲ ۳۱، ابو الولید طیالسی (ہشام بن عبد الملک).....
- ۴۹۶ ۳۲، احمد بن عبد اللہ بن علی المنجوفی.....
- ۱۷۸ ۳۳، احمد بن یونس تمیمی.....
- ۲۳۳ ۳۴، احنف بن قیس تمیمی.....
- ۴۰۷ ۳۵، اسحاق بن منصور کوسج.....
- ۴۲۳ ۳۶، اسماعیل بن ابی اویس.....
- ۲۷۴ ۳۷، اسماعیل بن جعفر مدنی.....
- ۲۹۳ ۳۸، اعرج (عبد الرحمن بن هرمز).....
- ۲۵۸ ۳۹، اعمش (سلیمان بن مهران).....
- ۴۴ ۴۰، انس بن مالک ؓ.....
- ۲۲ ۴۱، ایوب بن ابی تمیمہ کیسان سختیانی.....
- ۳۲۷ ۴۲، پراء بن عازب ؓ.....
- ۲۵۲ ۴۳، بشر بن خالد عسکری.....
- ۷۱۹ ۴۴، جریر بن عبد اللہ بجلي ؓ.....
- ۴۵۲ ۴۵، جعفر بن عنون.....
- ۲۴۷ ۴۶، جندب بن جنادة (اوگورئی ابوذر غفاری ؓ).....
- ۲۹۸ ۴۷، حجاج بن منہال انطالی بصری.....
- ۳۰۱ ۴۸، الحرمی بن حفص بن عمر عتکی.....
- ۱۵۴ ۴۹، الحرمی بن عمارہ (اوگورئی ابو روح).....
- ۲۳۰ ۵۰، الحسن بن ابی الحسن یسار البصری.....

شمیرہ	مضمون	صفحہ
۵۱،	الحسن بن الصباح البزار	۴۵۱
۵۲،	حسین المعلم	۴۴
۵۳،	حماد بن زید بن درہم	۲۲۹
۵۴،	حمید بن ابی حمید الطویل	۵۴۴
۵۵،	حمید بن عبد الرحمن بن عوف	۳۱۳
۵۶،	روح بن عبادة قیس	۴۹۷
۵۷،	زبید بن الحارث الایمی	۵۳۳
۵۸،	زکریا بن ابی زائدہ	۲۳۴
۵۹،	زہر بن معاویہ	۳۲۰
۶۰،	زیاد بن علاقہ	۷۲۳
۶۱،	زید بن اسلم قرشی مدنی	۲۱۲
۶۲،	سالم بن عبد اللہ بن عمر	۱۵۱
۶۳،	سعد بن ابی وقاص ؓ (سعد بن مالک بن وہیب)	۱۹۰
۶۴،	سعد بن مالک بن سنان (اوگورئی ابوسعید خدری ؓ)	۱۱۱
۶۵،	سعید بن ابی سعید المقبری	۳۳۱
۶۶،	سعید بن المسیب	۱۷۹
۶۷،	سفیان بن سعید الثوری	۲۸۱
۶۸،	سلیمان بن حرب	۱۳۱
۶۹،	سلیمان بن داود عتکی (اوگورئی ابو الربیع)	۲۷۴
۷۰،	سلیمان بن مہران (اوگورئی الاعمش)	۲۵۸
۷۱،	شقیق بن سلمہ (اوگورئی ابو وائل)	۵۳۴
۷۲،	صالح بن کیسان	۱۴۵
۷۳،	طارق بن شہاب ؓ	۴۵۲
۷۴،	طلحہ بن عبید اللہ ؓ	۴۲۴
۷۵،	عائذ اللہ بن عبد اللہ (اوگورئی اوادریس خولانی)	۸۰
۷۶،	عامر بن سعد بن وقاص	۱۹۰

صفحہ	مضمون	شمیرہ
------	-------	-------

- ۷۷، ﴿ عباده بن الصامت ؓ ۸۰
- ۷۸، ﴿ عبده بن سلیمان ۱۹۰
- ۷۹، ﴿ عبدالرحمن بن عبداللہ بن عبد الرحمن بن الحارث بن ابی صعصعہ ۱۱۰
- ۸۰، ﴿ عبدالرحمن بن المبارک الطفاوی ۲۲۹
- ۸۱، ﴿ عبدالرحمن بن هرمز (اوگورئی الاعرج) ۲۹۳
- ۸۲، ﴿ عبدالرزاق بن ہمام الصنعانی ۴۰۸
- ۸۳، ﴿ عبدالسلام بن مطہر الازدی ۳۲۸
- ۸۴، ﴿ عبدالعزیز بن صہیب ۵۱
- ۸۵، ﴿ عبداللہ بن ذکوان (اوگورئی ابوالزناد) ۴۹
- ۸۶، ﴿ عبداللہ بن زید جرمی (اوگورئی ابوقلابہ) ۲۰
- ۸۷، ﴿ عبداللہ بن عباس ۲۱۸
- ۸۸، ﴿ عبداللہ بن عبدالرحمن بن الحارث بن ابی صعصعہ ۱۱۰
- ۸۹، ﴿ عبداللہ بن عبداللہ بن جبر ۷۳
- ۹۰، ﴿ عبداللہ بن عبید اللہ (اوگورئی ابن ابی ملیکہ) ۵۲۳
- ۹۱، ﴿ عبداللہ بن مرہ ہدانی کوفی ۲۸۲
- ۹۲، ﴿ عبداللہ بن مسعود ؓ ۲۶۳
- ۹۳، ﴿ عبداللہ بن مسلمہ ۱۰۹
- ۹۴، ﴿ عبداللہ بن یزید خطمی ؓ ۷۰۱
- ۹۵، ﴿ عبدالواحد بن زیاد بصری ۳۰۱
- ۹۶، ﴿ عبد الوہاب ثقفی ۲۲
- ۹۷، ﴿ عتبہ بن عبداللہ (اوگورئی ابوالعمیس) ۴۵۴
- ۹۸، ﴿ عثمان بن الہیثم الودن ۵۱۲
- ۹۹، ﴿ عدی بن ثابت النصارى ۷۰۰
- ۱۰۰، ﴿ عروہ بن الزبیر ۴۱۸
- ۱۰۱، ﴿ عطاء بن یسار ہلالی مدنی ۲۱۷
- ۱۰۲، ﴿ عقبہ بن عمرو ؓ (اوگورئی ابو مسعود ہدری) ۷۰۳

صفحہ	مضمون	شمیرہ
۲۶۱	علقہ بن قیس نخعی	۱۰۳،
۲۹۲	علقہ بن وقاص اللیثی	۱۰۴،
۲۵۵	علی بن الجعد	۱۰۵،
۲۰۱	عمار بن یاسرؓ	۱۰۶،
۳۰۳	عمارہ بن القعقاع	۱۰۷،
۴۵۷	عمر بن الخطابؓ	۱۰۸،
۳۲۹	عمر بن علی بن عطاء مقدمی	۱۰۹،
۳۵۹	عمرو بن خالد	۱۱۰،
۳۲۲	عمرو بن عبداللہ (اوگورئی ابواسحاق سبیعی)	۱۱۱،
۱۴۰	عمرو بن یحییٰ مازنی	۱۱۲،
۵۰۱	عوف بن ابی جمیلہ الاعرابی	۱۱۳،
۲۵۷	غندر (محمد بن جعفر)	۱۱۴،
۲۳۰	الفضل بن دکین (اوگورئی ابونعیم)	۱۱۵،
۲۷۸	قیبصہ بن عقبہ	۱۱۶،
۴۳	قتادہ بن دعامہ	۱۱۷،
۵۴۴	قتیبہ بن سعید ثقفی	۱۱۸،
۷۱۳	قیس بن ابی حازم بجلی	۱۱۹،
۴۵۴	قیس بن مسلم جدلی	۱۲۰،
۴۴۳	مائل بن ابی عامر (اوگورئی ابوانس)	۱۲۱،
۳۹۴	مائل بن انس	۱۲۲،
۲۵۷	محمد بن ابراہیم تیمی	۱۲۳،
۱۵۷	محمد بن جعفر (اوگورئی غندر)	۱۲۴،
۱۲۱	محمد بن زید بن عبد اللہ بن عمر	۱۲۵،
۵۰۳	محمد بن سلام بیکندی	۱۲۶،
۱۹۹	محمد بن سیرین	۱۲۷،
۱۴۴	محمد بن عبد اللہ بن مسلم (اوگورئی ابن ابی الزہری)	۱۲۸،

صفحہ	مضمون	شمیرہ
۱۴۴	محمد بن عبید اللہ المدنی	۱۲۹،
۵۳۲	محمد بن عروہ	۱۳۰،
۷۲۰	محمد بن الفضل السدوسی (اوگورئی ابو النعمان)	۱۳۱،
۳۱۵	محمد بن فضیل بن غزوہ	۱۳۲،
۲۱	محمد بن المثنیٰ عنزی	۱۳۳،
۴۲	مسدد بن مسرہد	۱۳۴،
۲۸۳	مسروق بن الاجدع	۱۳۵،
۴۳۹	مسلم بن ابراہیم فراہیدی	۱۳۶،
۲۴۶	معمر بن سوید اسدی	۱۳۷،
۳۳۱	معن بن محمد القفاری	۱۳۸،
۲۷۵	نافع بن مالک (اوگورئی ابوسہیل)	۱۳۹،
۲۵۹	نصر بن عمران (اوگورئی ابو جمرہ)	۱۴۰،
۲۳۲	نعمان بن بشیر رضی اللہ عنہما	۱۴۱،
۲۴۶	واصل بن حیاء الاحدب	۱۴۲،
۱۵۷	واقد بن محمد بن زید بن عبد اللہ بن عمر	۱۴۳،
۱۴۳	وہیب بن خالد بن عجلان	۱۴۴،
۴۴۱	ہشام بن ابی عبد اللہ دستوائی	۱۴۵،
۷۲	ہشام بن عبد الملک (اوگورئی ابو الولید طیالسی)	۱۴۶،
۴۱۸	ہشام بن عروہ	۱۴۷،
۴۱۴	ہمام بن منبہ	۱۴۸،
۳۱۸	یحییٰ بن سعید الانصاری	۱۴۹،
۷۱۳	یحییٰ بن سعید القطان	۱۵۰،
۵۵۸	یحییٰ بن سعید بن حیاء (اوگورئی ابو حیاء تیمی)	۱۵۱،
۱۴۰	یحییٰ بن عمارہ مازنی	۱۵۲،
۵۰	یعقوب بن ابراہیم	۱۵۳،
۲۳۰	یونس بن عبید بن دینار عبدی بصری	۱۵۴،

(تقریظات الاعلام)

تقریظ شیخ الحدیث ہدار العلوم الامدادیہ ہشا ورونائب رئیس
وفاق المدارس حضرة العلامة مولانا محمد حسن جان المدني
أطال الله عمرهم ونفعنا بعلومهم

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله، والصلاة والسلام على نبيه وصفيه، سيدنا محمد وآله وصحبه، على من اتبع الهدى في
شؤون حياته وهديه،

وبعد فإن الجامع الصحيح للإمام البخاري رحمه الله تعالى، يتأثر ببيانات قيمة من بين كتب
الحدیث ويعتبره العلماء أصح الكتب بعد كتاب الله تعالى وقد شرحه الشانخ بشروہ دورۃ
مستبينة في كل عصر حتى فاق في ذلك على جميع كتب السنة وقد شرحه في عصرنا هذا فضيلة الشيخ
مولانا سليم الله خان المحترم حفظه الله تعالى، شرحاً مفصلاً من كل ناحية في اللغة السائدة في عامة
البلاد، والأردو، وقد ترجمه إلى لغة پشتو السائدة في مقاطعة سرحد وأفغانستان أعوناً في الله
وصاحبنا مولانا شافى فيصل المحترم في لغته الفصحى وقد أجاد في ذلك قلله دراه عليه مشوبته وأجره.

محمد حسن جان

۱۳۷۷/۱۲/۲۹ هجری ۱۴۰۰/۱۲/۲۹

تقريظ شيخ الحديث بدار العلوم اكورة ختكت حضرة العلامة

مغفور الله (بابا جي) مدظلهم العالي وطال بقاءهم فينا

بإسبه تعالى،

حامداً، مصلياً، مسلماً!

أما بعد فإن كتاب، كشف الهاري شرح البخاري، للعلامة المحقق صاحب القوة القدسية، بقية السلف، دوة العلماء، إمام المحدثين في هذا الزمان، مولانا سليم الله خان مدقله، شرح جامع نافع ليس فيه تطويل ممل ولا إختصار مغل، مشتمل على زيادة ما في الزهر المتطاولة ومفق عنها، وفيه حقائق ودقائق فائقة وتوجيهات نفيسة ومزين من نكات الأكابر، وفيه حل معاند وكشف المغالاة وتحرير الدعاوى بأحسن ترجيح وإقامة الدلائل بأوضح وجه وترجيح الراجح بالطريق الأوكذ مجتنب عن مذهب البغى والإعتساف ومصادق قول الشاعر

ففي كل لفظ روض من النقى وفي كل سطر منه عقد من الدرر

وكيف لا يكون كذلك ومصفه أجل فعول العلماء وأكلها، جامع الكمالات العلمية والعملية ومكارم العادات والأخلاق ومن كراماته مقبولة تصنيفه بين العوام والنواص في مدة قليلة ومن كراماته وحسن إعلاصه أن أعلام الله معاونين فاضلين جيدين فحلين في العلم والعبر المتيقظون صاحبوا القلم والتحرير الزكيين المستوفين المدرسين في الجامعة الفارسية، الالهى ابن الحسن العباسي، ونور البشير يارك الله في علومها وعبرها.

لا يدرك الواصف البطري خصائصه وأيك سابقاً في كل ما وصفنا

ولا يحتاج ذاته الأقدس إلى التعريف والتشهير ولا كتابه الجامع على الجامع، ولكن لفرط محبتي وشوق حررت هذه الكلمات وإن كان فيها نقصاً لقصور علمي وقلة تجربتي في هذا الباب وأرى أن الشرح وجامعه وحياته المباركة والمعاندين له من نعم الله تعالى على المعلمين والمتعلمين فحمد الله على نعمه، ولما كان الشرح باللغة الأوردية وإن كانت هذه اللغة شائعة لكن في الإقليم السمردي كثيراً من المتعلمين والعلماء لا يفهمون اللغة الأوردية، ولا يستفيدون منها، فلتوسيع دائرة الاستفادة إعتنى الزكي المحقق الفاضل شاء فيصل مدقله غريب وفاق المدارس والجامعة إمداد العلوم بشاور بترجمته باللغة السلطانية الفصحى البشاورية

وتقد أحاد فيما أفاد، والله دره، والله المستول أن يجعل سعيه مقبولاً وجهده من الباتيات الصالحات.

وأنا المهدي الأحمق مغفور الله مدرس جامعة حقانية اكورة ختكت. ٣٦ جمادى الأولى ١٣٢٤ هجرى.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

د مرتب درخواست

اللهم لك الحمد، لا أحصى ثناء عليك أنت كما أثنيت على نفسك اللهم صل وسلم وبارك على

سيدنا محمد النبي الأُمي وعلى آله وصحبه وتابعيهم ومن تبعهم بإحسان من الأئمة

المجتهدين والعلماء المحدثين إلى يوم الدين

الحمد لله ! دالله تعالی ډیره لویه مهرباني ده. چه هغوی صرف په خپل فضل سره خپل کمزوری بنده ته توفیق ورکړلو. چه نن د استاذ الاساتذه شیخ شیوخ الحدیث حضرت مولانا سلیم الله خان صاحب دامت فیوضاتهم وبرکاتهم د صحیح بخاری د درسی افاداتو د دویم جلد عالمانو، اود علم دین طالبانو اود علوم حدیث د تګوڼه خدمت کښې ددې د وړاندې کولو سعادت حاصلوی.

د حضرت شیخ الحدیث دامت برکاتهم د درسی افاداتو نه خاص خاص مستفیدین د خپل استعداد مطابق فائده حاصلوی. خو حقیقت دا دې. چه د دې نه فائده اخستل اهل علمو

دپاره اوس ممکن شو. دا درسی افادات چه دې ته، «لغنی مکتوته»، ونیل به بالکل صحیح وی. په اصل کښې دا د شیخ الاسلام حضرت مولانا سید حسین احمد مدنی نورالله مرقده د علمو او فنونو اود حضرت شیخ صاحب په نیمه صدی باندې دمحیط تدریسی تجربو، اود بې شمیره کتابونو اود حدیث د شروحاتو د مطالعې نچوړ دې.

په دې جلد کښې هم الحمد لله د هغه ټولو امورو التزام شوې دې. د کومو التزام چه په اولنی جلد کښې شوې وو. ددې امورو تفصیل مونږ د اولنی جلد په شروع کښې ذکر کړې دې. دا کار لکه څنگه چه لوستونکو ته ښه معلومه ده. ډیر علمی کار دې. ددې دپاره د وسیع مطالعه علمی پوځوالی او استحضار ضرورت دې. حالانکه احقر د ټولو خبرو نه خالی دي. ددې باوجود داسې علمی کار ته ملاتړل دخپلو مشفقو استاذانو، د دعاگانو او خاص کر د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم نظر عنایت، اعتماد، توجه حوصله افزائی او ډاډگیرني او دعاگانو نتیجه ده.

صرف احتمال نه دي بلکه عین ممکن ده. چه په دې کښې غلطیاني شوی وی. عالمانو ته درخواست دې. چه په غلطیانو باندې د خبریدو په صورت کښې دې دا د مرتب خامی او گنډې اوددې غلطیانو نه دې مونږ خبر کړی. اودخپلو مفیدو مشورو او تجویزونو نه دې هم مونږ مستفید کړی. احقر به ډیر احسان منونکې وی.

د کتاب د ترتیب، تحقیق نه واخله تر کمپوزنگ پروف ریډنگ (د مسودې تصحیح) او بیا د طباعت پورې په دې ټولو مرحلو کېنې ما سره زما مخلص ملگرو او دوستانوچه کوم تعاون کړې دې په دې باندې زه د دوی ټولو احسان منونکې یم. اود ټولو دوستانو او معززینو دپاره دعاگو یم الله تعالی دې دوی ته علمی او عملی ترقی ملاؤ کړی اودوی ته دې ډیره بهترینه جزاء ورکړی.

په آخر کېنې محترمو لوستونکو ته درخواست کوم چه د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم د صحت او عافیت دپاره په خصوصیت سره دعاگانې کوی. دغه شان د مرتب دپاره هم دعا کوی چه ددې کار زر ترزره د پوره کولو توفیق ورته ورکړی. اویه خپل دربار کېنې ورته د قبولیت شرافت ورکړی. او د صاحب تقریر دپاره د بنده دپاره اود د بنده دموریلار دپاره. او د استاذانو او ټولو ملگرو اودوستانو دپاره ئې د آخرت ذخیره او گرځوی آمین.

نورالبشر بن محمد نورالحق

استاذ جامعه فاروقیه

ورفیق شعبه تصنیف وتالیف جامعه

ضروری وضاحت از مترجم

① صرف د دویم او دریم جلد په ترجمه کېنې ماسره زما محترم ورور مولانا برهان الدین صدیقی فاضل دارالعلوم کراچی هم برخه اخستې ده. اوهغوی هم د څه حصې ترجمه کړې ده. نود خپل خان د دعا درخواست سره سره درنه د هغوی د دعا دپاره هم طلب کوم.

② په کشف الباری پښتو جلد دویم وغیره کېنې چه د کشف الباری د اولنو جلدونود صفحاتو په ارقامو کومې حوالې ورکړې شوی دی. نو هغه د کشف الباری اردو دی. چونکه پورته په متن کېنې د کشف الباری د جلد او باب حوالې ورکړې شوی دی ده. ددې وجې هغې ته په مراجعت کېنې څه مشکل نشته. بیا هم که موقع ملاؤ شوه. نو د پښتو کشف الباری د صفحو ارقام به په کېنې اولیکو

۶ = بَابُ مِنَ الْإِيمَانِ أَنْ يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ

وړاندې بيان شوي دي چې امام بخاري رحمته الله دلته په تراجم کښي کله د اسلام ذکر کړې دي او کله د ایمان ، کله نې دا موخه کړې دي او کله مقدم کړې ، دا د انبساط او انشراح برقرار ساتلو دپاره د دوی تفنن دي .

په دې باب کښي هم ونيلې شي . چې چونکه دلته نې حديث کښي ، لا يؤمن أحدکم ، کښي د ایمان ذکر وړاندې وو . ددې وجې امام بخاري رحمته الله ، من الإيمان ، مقدم کړلو او په وړاندیني باب کښي د نبی صلی الله علیه و آله ارشاد ، تعلم الطعام وتقرأ السلام علی من هلت و من لم تعرف ، کښي د ایمان یا د اسلام ذکر موجود نه وو . نوځکه نې هلته د ، من الإسلام ، موخه کړلو . دغه شان هلته نې ، من الإسلام ، اوونیل او دلته نې ، من الإيمان ، لفظ راوړلو . ځکه چې په وړاندیني باب کښي د اطعام طعام او قراءت سلام ذکر وو . کوم چې ظاهري اعمال دي . او د هغې د اسلام سره تعلق دي . او دلته د محبت ذکر دي . کوم چې یو باطني عمل دي . او د زړه سره تعلق ساتي . نو ځکه نې دلته د ، من الإيمان ، ذکر او کړلو . ځکه چې د ایمان تعلق هم د زړه سره وي .

د ماقبل او ما بعد سره ربط : ترکومي پورې چې د ربط تعلق دي . نو وړاندې خودلی شوی دی چې انسان دپاره خو اول ددې خبرې اهتمام کول پکار دی . چې نورو ته د تکلیف رسولونه منع شي . د دې ذکر په ، باب من سلم المسلمین من لسانه ویده ، کښي ذکر شو . او د هغې نه پس دویم نمبر ددې وو . چې ددې د نورو سره د مواسات او غمخواري معامله او کړی . د دې ذکر په ، تعلم الطعام وتقرأ السلام ، کښي راغلې وو . ددې نه پس اوس د مساوات ذکر دي . چې سرې کوم خیز د خپل خان دپاره خونوی . هغه د نورو دپاره هم خوښ کړی . نوځکه د مواسات نه پس دلته د مساوات بیان کولې شي .

[۳] حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى عَنْ شُعْبَةَ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَعَنْ حُذَيْنِ الْعَمَلِيِّ قَالَ حَدَّثَنَا قَتَادَةُ عَنْ أَنَسٍ (١) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ

(الحدیث أخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الإيمان باب الدليل على أن من خصال الإيمان أن يحب لأخيه المسلم ما يحب لنفسه من الخير رقم ١٧٩ و ١٨٠ والنسائي في سننه في كتاب الإيمان وشرائعه باب علامة الإيمان رقم (٥٠١٩) و (٥٠٢٠) والترمذي في جامعه في كتاب صفة القيامة باب (بلا ترجمة) رقم (٢٥١٥) وابن ماجه في سننه في المقدمة باب في الإيمان رقم (٦٦) .

رجال الحديث

① مسرهه: دا مسدد بن مسرهه بن مسريل بن مرعبل بن ارندل بن سرندل بن غرندل بن ماسك بن مستورد اسدی دې. (١)

دا هم ونيلي شي. چه ددوی نوم عبد الملك بن عبدالعزيز دې او مسدد يې لقب دې. (٢)
د حماد بن زيد، سفيان بن عيينه، او يحيى بن سعيد قطان رحمهم الله نه يې علم حاصل کړې دې
اود دوی نه چه چا احاديث اوريدلي دي. په هغوی کښې ابو حاتم رازی، ابوداود، محمد بن
يحيى ذهلي، ابوزرعه او اسماعيل بن اسحاق رحمهم الله د غرونو پشان محدثين دي. (٣)
حافظ ابن حجر رحمهم الله د دوی په باره کښې فرمايلي دي. چه دې ثقه او حافظ وو. د ټولو نه
وړاندې په بصره کښې دوی، مسند، ليکلي وو. (٤) په رمضان ٢٢٨ هجري کښې دوی وفات
شوی وو. (٥)

② يحيى: دا يحيى بن سعيد بن فروخ القطان تميمي دې. ددوی کنيت ابوسعيد دې. (٦)
ددوی په جلالت قدر او توثيق باندې د ټولو اتفاق دې. حافظ ابن حجر رحمهم الله فرماني، **ثقة متقن**
حافظ امام **قدمه**، (٧)

د يحيى انصاري، محمد بن عجلان، سفيان ثوري ابن ابی ذئب امام مالك او امام شعبه رحمهم الله
وغیره نه ئې احاديث اوريدلي دي.

د دوی نه چه چا حديث اوريدلي دي. په هغوی کښې ددوی خپل استاذ حضرت سفيان
ثوري، سفيان بن عيينه، شعبه، عبد الرحمن بن مهدي، امام احمد، امام يحيى بن معين، امام
علي بن المديني، امام اسحاق بن راهويه، امام ابوبکر بن ابی شيبه رحمهم الله او د دوی نه علاوه
نور اعلام محدثين شامل دي. (٨)

(١) عمدة القاری (١٣٩١)۔

(٢) تفریب التہذیب (ص. ٥٢٨) قم الترجمة (٦٥٩٨)۔

(٣) عمدة القاری (١٣٩١)۔

(٤) تفریب (٥٢٨)۔

(٥) تہذیب الکمال (٤٤٧/٢٧)۔

(٦) تفریب (٢٠٩١) رقم (٧٥٥٧)۔

(٧) المصدر السابق۔

(٨) عمدة (١٤٠١)۔

امام یحیی بن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ امام یحیی القطان رحمۃ اللہ علیہ شل کالہ داسی تیرکری وو چہ روزانہ به نی یو قرآن پاک ختمولو (۱)

اسحاق بن ابراہیم شہیدی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ ما یحیی بن سعید القطان لیدلې وو چہ هغوی به د مازیگردمانخه نه پس په خپل جمات کښې د مناره سره ډډه لگوله اوبیا به دوی ته مخامخ علی بن المدینی، شاذکونی، عمرو بن علی، احمد بن حنبل او یحیی بن معین رحمۃ اللہ علیہ اودریدل اود ماښامه پورې به نی ترې نه د احادیثو په باره کښې تپوسونه کول. دوی به په خپله هم چاته د کیناستلو نه وئیل اونه به په دوی کښې چاته دا همت وو چہ هغه به ناست وو. ددوی تعظیم او قدر به د هغوی په زړونو کښې دومره زیات وو (۲)

په کال ۱۲۰ هـ کښې د دوی ولادت شوې وو. او په کال ۱۹۸ هـ کښې وفات شوې وو (۳)
عفان بن مسلم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ یوکس د یحیی بن سعید دوفات نه شل کالہ وړاندې خوب لیدلې وو، بشپړی یې بن سعید بآمان الله یوم القیامة، (۴)

⑤ شعبه: دا امیر المومنین فی الحدیث شعبه بن الحجاج بن الورد العتکی الازدی دې. د دوی حالات په،، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده،، لاتدې ذکر شوې دې.

⑥ قتاده: دا قتاده بن دعامه بن قتاده بن عزیز سدوسی بصری دې. د دوی کښت ابو الخطاب دې. اود مور نه روند پیدا شوې وو. (۵)

په صحابو رضی اللہ عنہم کښې ئې د حضرت انس بن مالک، حضرت عبدالله بن سرجس، حضرت ابوالطفیل عامر بن واثله رضی اللہ عنہم نه احادیث اوریدلې دې. دغه شان د حضرت سعید بن مسیب، حسن بصری ابو عثمان او محمد بن سیرین رحمۃ اللہ علیہ نه هم د احادیثو سماع کړې ده. (۶)
ددوی نه د سلمان تیمی، ایوب سختیانی، اعمش، شعبه او اوزاعی رحمۃ اللہ علیہ نه علاوه نورو ډیرو حضراتو کسب فیض کړې دې. (۷)

ددوی په جلالت شان، حفظ، توثیق فضل و شرف او اتقان باندې اجماع ده. (۸)
حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ دې حافظ، ثقه، او ثبت دې. خو مدلس دې. په دوی باندې د

(۱) تهذیب الکمال (۳۴۰/۳۱)

(۲) تهذیب الکمال (۳۴۲/۳۱)

(۳) عمدة القاری (۱۴۰/۳۱)

(۴) تهذیب الکمال (۲۴۳/۳۱)

(۵) عمدة (۱۴۰/۱)

(۶) المصدر السابق.

(۷) المصدر السابق.

(۸) المصدر السابق.

قدری کید و تهمت هم شته (۱).
خود دې باوجود اصحاب صحاح دوی حجت تسلیم کړې دې خاص کرچه کله دوی دتحدیث
تصریح او کړې (۲) په ۶۰ یا ۶۱ هـ کښې پیدا شوې وو او په ۱۱۷ یا ۱۱۸ هـ کښې وفات
شوی دی. (۳)

⑤ حسین معلم: دوی د حسین بن ذکوان مکتب معلم بصری دې. قتاده، عطاء بن ابی
ریاح او نافع مولی ابن عمر رضی الله عنه نه روایت کوی.
اوددوی په شاگردانو کښې شعبه بن الحجاج، عبدالله بن المبارك، یحی القطان، او یزید بن
هارون وغیره حضرات دی.

یحی بن معین، ابوحاتم، اونسانی دوی ته ثقه وئیلی دی. (۴) حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی، «ثقة
رہا و هم»، (۵)

⑥ انس رضی الله عنه: دا مشهور او معروف صحابی رضی الله عنه دی. د رسول الله صلی الله علیه و آله خاص
خادم او حضرت انس بن مالک بن نضر بن ضمضم بن زید بن حرام بن جندب بن عامر بن غنم
خزرجی انصاری رضی الله عنه دی. (۶)

رسول الله صلی الله علیه و آله ددوی کنیت ابو حمزه کیخودې وو. خکه چه دوی د حمزه نومې یوه سبزی ډیره
زیاته خوښوله. (۷)

حضرت انس رضی الله عنه نبی کریم صلی الله علیه و آله لس کاله خدمت کړې دې. او د نبی صلی الله علیه و آله نه ډیر احادیث
اوریدلی دی. ددوی نه یو زر دوه سوه شپږ اتیا احادیث نقل دی. په دې کښې یو سل اته
شپږه احادیث متفق علیه دی. او امام بخاری رحمته الله په درې اتیا احادیثو کښې متفرد دې. او
امام مسلم رحمته الله په یو اويا احادیثو کښې متفرد دې. (۸)

د حضرت انس مور بی بی حضرت ام سلیم رضی الله عنها ددوی دپاره د نبی صلی الله علیه و آله نه د دعا درخواست
کړې وو. نو نبی صلی الله علیه و آله دوی په مال، اولاد او اوږد عمر دپاره اوپه دې کښې د برکت دعا کړې
و. هم دا وجه وه چه د حضرت انس رضی الله عنه عمر د سلو نه زیات وو. په بصره کښې د ټولو
صحابو نه به آخره کښې دوی وفات شوی وو. په اولاد کښې د برکت دا حال وو. چه حجاج

(۱) حافظ ذحی رحمته الله په میزان الإعتدال (۳۸۵/۳)، کښې فرمانیلی دی. چه... ورمی بالقدر... اوپه
تذکره الحفاظ (۱۲۴/۱)، کښې په جزم سره فرمائی. چه... کان یری القدر...
(۲) میزان الإعتدال (۳۸۵/۳) رقم (۶۸۶۴) _

(۳) عمدة (۱۴۰/۱) وتهذيب الكمال (۵۱۷/۳۳) _

(۴) تهذيب الكمال (۳۷۲/۱۶، ۳۷۳) _

(۵) تقريب التهذيب (ص. ۱۶۶) رقم (۱۳۲۰) _

(۶) تهذيب الاسماء واللغات (۱۲۷/۱) _

(۷) جامع ترمذی. کتاب المناقب باب مناقب لانس بن مالک رضی الله عنه رقم (۳۸۳۰) _

(۸) تهذيب الاسماء (۱۲۷/۱) _

کله بصره ته راتلو. نود حضرت انس رضی اللہ عنہ ته نزدې په خپل لاس خپل اولاد دفن کړې وو په مال کښې د برکت اثر دا وو چه ددوی باغ به په کال کښې دوه خله میوه کوله. (۱)
په کال ۹۳ هـ کښې کله چه د دوی عمر یوسل دیرش کاله وو (۲)
او بصره کښې وفات شو. امام محمد بن سیرین رحمۃ اللہ علیہ ورته غسل ورکړلو او د بصره نه یونیم فرسخ لرې په خپل کور کښې دفن کړې شو (۳)

دلته دوه سندونه دی. دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د استاذ مسدد او د هغوی د استاذ یحی. هغه «عن شعبة عن قتادة عن أنس عن النبي ﷺ» روایت کوی.

او بیاد یحی بل استاذ حسین معلم دې. کوم چه «حدثنا قتادة عن أنس عن النبي ﷺ» سره نقل کوی امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د اولنی سند نه پس دویم سند ددې دپاره ذکر کړلو چه په اولنی سند کښې شعبة عن قتادة دی. او په دویم سند کښې «عن حسين المعلم حدثنا قتادة» دې. شعبه رحمۃ اللہ علیہ .. عن .. استعمال کړې دې. په کوم کښې چه د انقطاع او اتصال دواړو احتمال شته او حسین معلم د حدیث صیغه استعمال کړې ده. نوځکه مصنف رحمۃ اللہ علیہ دواړه جمع نکړل بلکه جدا جدا ئې ذکر کړل. خو که دا تصریح هم نه وه. نو بیا هم «شعبة عن قتادة» کښې د تدلیس څه احتمال نه وو. ځکه چه شعبة د تدلیس په مسئله کښې ډیر سخت دې. (۴)

بلکه ددوی خودا حال دې چه قتاده اگرچه مدلس دې. خو که دوی د قتاده معنعن روایت نقل کوی. نو دا گنډلې شی. چه قتاده په دې روایت کښې تدلیس نه دې کړې. ځنی شعبه رحمۃ اللہ علیہ به ترې روایت هیڅ کله نه کولو. یعنی د قتاده رحمۃ اللہ علیہ کوم روایت چه په .. عن .. سره وی. که دا روایت شعبه نقل کړی. نو دا د دې خبرې ضمانت دې. چه دلته قتاده تدلیس نه دې کړې. (۵)

قوله: لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ: په تاسو کښې هیڅ څوک تر هغه وخته پورې مومن نشی جوړیدې ترڅو چه هغه د خپل ورور دپاره هغه څیز خوښ نکړی. کوم چه دې د خپل خان دپاره خوښوی. دا حدیث د امام ابوحنیفه رحمۃ اللہ علیہ په پنځو منتخبو احادیثو کښې یو حدیث دې. اود امام ابوداود په څلورو منتخبو احادیثو کښې یو حدیث

(۱) عمدة القاری (۱۴۰۱) و تهذیب الأسماء (۱۲۷/۱) _

(۲) تهذیب التهذیب (۳۷۹، ۳۷۸/۱) _

(۳) عمدة القاری (۱۴۰۱) _

(۴) امام شعبه رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. التدلیس أحوال کذب... مقدمة ابن الصلاح (ص ۳۵) دغه شان فرمائی. ((لأن أفع من السماء فانقطع أحب إلى من أن أدلس (سير أعلام النبلاء (۲۲۰۷) دوی د تدلیس په باره کښې تردې پورې بیان کړی دی ((لأن أذنی أحب إلى من أن أدلس سير أعلام النبلاء (۲۱۰۷) _

(۵) قال عبدالرحمن بن مهدي: قال شعبة كنت أتفقد فم قتادة فإذا قال سمعت أو حدثنا تحفظته وإلا تركته أنظر سير أعلام النبلاء (۲۱۵/۷) حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی... رواية شعبة عن قتادة مأمون فيها من تدليس قتادة لأنه كان لا يسمع منه إلا ما سمعه .. فتح الباری (۵۹/۱) کتاب الإيمان باب حب الرسول من الإيمان _

دې. که چیرته په دې حدیث باندې عمل او کړې شی. چه کله د چا سره څه معامله کولې شی. نو سوچ کولې شی. که زه د ده په ځاني ووم. نو آیا ما به دا څیز خوښولو. کوم چه زه دده سره کول غواړم. نود هر فساد جرړه به کټ شوې وه. د مساوات دا عمل د کمال ایمان مقتضی دې. په دې باندې د مرجئه تردید هم اوشو. هغوی وائی چه په طاعت باندې څه فائده نه ملایوړی.

یو اشکال او د هغې جواب دلته یو اشکال کیږي. چه نبی ﷺ او فرمائیل چه په تاسو کښې هیڅ څوک مومن نشی جوړیدې. تر هغه وخته پورې چه ترڅو هغه د خپل ورور دپاره هغه څیز نه وی خوښ کړې. کوم چه د خپل ځان دپاره خوښوی. نو که یو کس شرابی وی یا غل وی نو آیا تر هغه وخته پورې به مومن نه وی. چه تر څو چه هغه د خپلو نورو ورونو دپاره شراب او غلا خوښه نکړی. دا خبره خو د عقل نه خلاف ده.

ددې جواب دا دې چه د نسائی په روایت کښې الفاظ دا دی. «لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ مِنَ الْغَنِيِّ»^(۱) په دې کښې «من الغني» الفاظ دی. نو په اعتراض کښې د شرابو او سرقه مسئله دلته نشی چلیدې.

دخپل ورور دپاره دخپل خوښ څیز خوښولو څه مطلب دې. دویم اشکال دا کیږي. چه دا نې افرمائیل چه په تاسو کښې هیڅ څوک تر هغه وخته پورې مومن نشی جوړیدې. ترڅو چه دخپل ورور دپاره هغه څیز خوښ نکړی. کوم چه د خپل ځان دپاره خوښوی. ددې څه مطلب دې؟ آیا ددې مطلب دا دې. چه ده سره کوم څیز وی. چه ترڅو پورې هغه بل ته ورنکړی. او په خپله خالی لاس پاتې نشی. نو تر هغه وخته پورې دې مومن نشی جوړیدې؟ نو دا معنی مراد اخستل خو صحیح نه دی. ځکه چه په یو ځاني کښې هم اسلام خپل منونکی په دې نه دی مکلف کړی چه او بیا هغه هم په دې طریقه چه بغیر ددې نه ایمان متحقق نشی. دغه شان دا وئیل هم صحیح نه دی. چه دده خواهش پکار دې. چه کوم څیز ما سره دې. بعینه هم دا څیز زما د ورور سره هم وی. چونکه یو څیز چه کله یو سره وی. نو هغه بل چاته نشی ملاویدلې. که ته اوواڼې. چه مطلب دا دې. چه ددې نظیر بل ورور ته ملاؤ شی. داصل ملاویدل مراد نه دی. نو بیا هم معنی نه صحیح کیږي. بیا خو به د هر کمال او خوښ خواهش دهر چا دپاره ضروری وو.

نوددې جواب دا دې. چه په اصل کښې ددې حدیث مفهوم باندې پوهه شی. د حدیث مفهوم دا دې چه په کومه طریقه تاسو دخپل ځان دپاره دا خواهش کوئ. چه زما عزت دې برقرار وی. ما سره دې انصاف کولې شی. که زه څه ښه کار او کړم. نود هغې ډاډه گیرنه دې راته ملاؤ شی. زما دل شکنی دې اونکړې شی زه دې د خپلو حقوقو نه محروم نکړې شم. هم دا جذبه پکار ده. چه ستا د بل ورور دپاره هم وی. چه د هغه عزت نفس برقرار وی. د هغه سره انصاف کولې شی. که هغه قابل تعریف کار او کړی چه د هغه حوصله افزائی او کړې شی. هغه ته دې

هم د هغه حقوق ملاؤ شی. د حدیث د مفهوم د وضاحت نه پس اوس څه اشکال نه واردیږي
او گوري په قرآن مجید کښې د ناپ تول په سلسله کښې د تطفیف ذکر راغلي دي. دغه شان
پوهه شه چه په نورو معاملاتو کښې هم تطفیف کيږي. خلق د خپل خان دپاره ددې خبرې
خواهش لري چه زموږو د عزت نفس خیال دې اوساتلي شی. اود نورو خلقود عزت نفس
خیال دې ونشي ساتلي د خپل ځا دپاره ددې مطالبه کولې شی. چه زموږو حقوق دې مونږ ته
پوره ملاؤ شی اود نورو د حقوقو دوی څه خیال نه ساتي. «وقس علی هذا» نو لکه څنگه چه په
تول او ناپ کښې تطفیف ممنوع دي. دغه شان په دې معاملاتو کښې هم ددې نفی شوي
ده. (۱)

د حدیث پاک یو مقصد یوه خبره دا هم شوې ده. چه په اصل کښې ددې حدیث پاک مقصد او
مدعا دا ده. چه تاسو د چا سره حسد مه کوئ. دحاسد خواهش دا وی. چه د محسود علیه سره
کوم کمال دي. هغه کمال د هغه سره باقی پاتې نشی. برابر ده که ماته حاصل وی او که نه. نبی
ﷺ د «لایومن احدکم حق یحب لأخیه ما یحب لنفسه» عنوان اختیار کړلو. او مقصد نې ا دي. چه
تاسو د خپل ورور نه د هغه د خوښۍ او صفت د زائله کولو خواهش مه کوئ. ستاسو خواهش
خو دا پکار دي. چه لکه څنگه چه الله تعالی تاسو ته نعمتونه درکړي دي. دغه شان دي د
هغه سره هم نعمتونه وی. تاسو دهغه نه د هغې د زوال تمنا مکوئ. (۲)

د حدیث پاک یو بل مطلب: د حدیث یو مطلب داهم بیان شوې دي. چه دا ارشاد د مشورې په
باره کښې دي. که یو کس ستا نه مشوره او غواړی. نو خپل خان د هغه په ځانې فرض کړه. اودا
سوچ او کړه. که ته دده په ځانې وې. نو د خپل خان دپاره به دي کوم خیز خوښولو. نو چه کوم
خیز د خپل خان دپاره خوښوي. هم د هغې مشوره ورکړه. (۳)

امام غزالي رحمته الله علیه یوه واقعه لیکلې ده. چه یو کس ته چا شکایت او کړلو چه زما په کور کښې
مگې دي. چه ډیر زیات ترې تنگ شوې یم. او ډیر مو پریشانه کوی. څه کول پکار دي؟ نو
هغوی ورته مشوره ورکړه. چه د مگو علاج دا دي. چه ته یوه پیشو اوساته. هغه ورته
اوونیل ما سره ویره ده. چه هسې نه د پیشو آواز واورې. اود گاونډی کور ته لا لارې نشی.
او کوم تکلیف چه ماته اوس ملاویږي. هغه به گاونډی ته ملاویږي. نو په دې صورت کښې به
د خپل ورور دپاره د هغه خیز خوښونکې شم. کوم چه د خپل خان دپاره نه خوښوم. (۴)
«لایومن» مفهوم بهر حال دلته دکمال ایمان نفی مراد دي. او مقصد دا د. چه په کامل

(۱) فضل الباری (۳۳۵، ۳۳۴/۱).

(۲) امداد الباری (۳۶۴/۴).

(۳) فضل الباری (۳۳۵/۱) و امداد الباری (۳۶۵/۴).

(۴) فتح الملمم (۶۴۷/۱) کتاب الإیمان باب الدلیل علی أن من خصال الإیمان أن یحب لأخیه ما یحب لنفسه من الغیر.

مومن کنبې دا جذبه پکار ده (۱) یا دا ونیلې شی چه دا ((تنزیل الناقص بمنزلة المعدم)) د باب نه دې او تنبیه او تذکیر مقصود دې مطلب دا دې که په مومن کنبې دا صفت نه وی نو د ده ایمان د څه کار نه دې؛ دایمان سره دا صفت ضرور پکار دې ددې نه بغیر یوکس د مومن ونیلو مستحق نه دې دا ((تنزیل الناقص بمنزلة المعدم)) دې (۲)

دحضرت سلیمان عليه السلام دعا «رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي» باندې اشکال واردېږي چه هغه ددې حدیث سره منافي ده. ددې نه جواب دا دې چه مونږ د حدیث کوم مفهوم او مقصد بیان کړلو. د هغې نه پس دا اشکال باقی نه پاتې کیږي دغه شان ته داسې اووایه چه دحضرت سلیمان عليه السلام دعا د جواز د بیان دپاره وه یا هغه د امورو طبیعه د قبیلې ځنی وه. (۳)

۷= بَابُ حُبِّ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْإِيمَانِ

په وړاندیني باب کنبې «من الإيمان» مقدم کړې وو. او دلته نې «من الإيمان» موخه کړې دې. دا هم هغه تفنن دې. امام بخاری رحمه الله خو اول دا ثابته کړه. چه د خلقو د ضرر نه خپل ځن بچ ساتل پکار دی. ددې نه نې دا ثابته کړه. چه مواسات په خپل مینځ کنبې کول پکار دې. او د نورو خلقو خیال ساتل او ځان خبرول پکار دی. ددې نه پس نې مساوات بیان کړو چه د خپل ورور دپاره هم هغه څیز خوښول پکار دی. کوم چه تاسو د خپل ځان دپاره خوښوئ. او اوس د هغې نه پس د مساوات وړاندیني درجه بیانوی. چه د رسول الله صلی الله علیه و آله سره د خپل ذات نه زیات محبت کول پکار دی.

په اصل کنبې د محبت مرکز خو دالله تعالی ذات دې. هغه خالق، مالک، رازق دې. مدبر اوقیوم دې. خو الله تعالی ته د ټولو نه زیات نزدې محمد صلی الله علیه و آله دې. دوی په مخلوق کنبې د ټولونه زیات الله تعالی ته نزدې دی. او د الله تعالی د صفاتو د ټولو نه لوڼې مظهر دې. نو د محبت اصل مرکز د الله تعالی ذات دې و بیا د رسول الله صلی الله علیه و آله ذات دې نو د رسول الله سره محبت د خپل ذات سره د محبت نه هم زیات ساتل پکار دی.

[۳] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ عَنِ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ قَوْلَاذِي نَفْسِي بِحَبْلِهِ لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ

نبي کریم صلی الله علیه و آله فرماني چه قسم دې په هغه الله دچا په لاس کنبې چه زما روح دې. هيڅ څوک نشي مومن کيدې ترڅو چه دهغه په نيز زړه د خپل پلار، او اولاد نه زیات محبوب نشم.

(فتح الملهم (۵۳۵) کتاب الإيمان باب الدلیل علی أن من خصال الإيمان أن يحب لأخيه المسلم ما يحب لنفسه من الخير) _

(فيض الباری (۸۲۱) باب من الإيمان ...) _

(تقریر بخاری (۱۲۲۱) _

رجال الحديث

- ① ابوالیمان: د دوی حالات په ۱۰۰، بدء الوحی، ۱۰۰ شپږم نمبر حدیث لاندې تیر شوی دی.
- ② شعیب: د دوی حالات هم د ۱۰۰، بدء الوحی، ۱۰۰ شپږم نمبر حدیث په ضمن کېنې تیر شوی دی.
- ③ ابوالزناد: دا عبدالله بن ذکوان مدنی قرشی دې. ابو عبدالرحمن ددوی کتیت دې. او ابو الزناد د کتیت په صورت کېنې ددوی لقب دې. (۱)
- په دې باندې به دوی خفه کیدلو. خو دوی هم په دې کتیت پشان نوم باندې مشهور دی. (۲)
- د دوی په جلالت قدر او امامت باندې اتفاق دې. حضرت سفیان ثوری رحمته الله علیه به دوی ته امیر المومنین فی الحدیث وئیل. ابو حاتم رحمته الله علیه به فرمانیل.
- «ثقة صاحب سنة وهو من تقوم به الحجة إذا روى عن الثقات» (۳)
- ددوی شمار اگرچه په صفارو تابعینو رحمته الله علیه کېنې کیږي. خو د دوی نه ډیرو تابعینو روایت کړي دي. او داد دوی په خصوصیات کېنې ده. چه دوی د یو صحابی نه هم روایت نه دي اوريدلي. خو ددې باوجود به تابعینو ددوی نه روایت کول. (۴)
- امام احمد رحمته الله علیه فرماني. چه ابو الزناد په فقه کېنې د ربیع نه پورته دي. (۵)
- امام بخاری رحمته الله علیه فرماني. چه د حضرت ابو هریره رضی الله عنه په اسانیدو کېنې د ټولو نه اصح سند د «أبو الزناد عن الأعمش عن أبي هريرة» دي. (۶)
- د شپږ شپيته کالو په عمر کېنې په ۱۳۰ هـ یا ددې نه پس وفات شوې دي رحمته الله علیه. (۷)
- ④ اعرج: دا ابو داود عبدالرحمن بن هرمز مدنی قرشی دي. دا تابعی دي. او ابوسلمه او عبدالرحمن بن القاری وغیره نه روایت کوي. ددوی نه دامام زهري، یحییٰ انصاري، او یحییٰ بن ابی کثیر رحمته الله علیه نه علاوه نور و حضراتو روایت کړي دي. ددوی په توثیق باندې د ټولو اتفاق دې. (۸)
- حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني. «ثقة ثبت عالم» (په ۱۱۷ هـ کېنې ددوی وفات شوې دي. (۹)

(۱) تقریب التهذیب (ص. ۷۲۷) الکنی من الأنساب. _

(۲) عمدة القاری (۱۴۲۱) -

(۳) المصدر السابق. _

(۴) عمدة (۱۴۳۱) -

(۵) المصدر السابق. _

(۶) المصدر السابق. _

(۷) تقریب (ص. ۲۰۲) رقم (۳۳۰۲) وعمده (۱۴۳۱) -

(۸) عمدة القاری (۱۴۳۱) -

(۹) تقریب التهذیب (۲۵۲) رقم (۴۳۲) -

(۱۰) عمدة (۱۱۴۳) وتقریب (۳۵۲) -

⑤ حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ: ددوی حالات ورناندي د شعب الایمان د حدیث په ضمن کښې

تیر شوی دی

[۵] حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ عُبَيْدٍ الْعَزِيزِيُّ عَنْ صُهَيْبٍ عَنْ أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَحَدَّثَنَا آدَمُ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسٍ (۱) قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ

رجال الحديث

① يعقوب بن ابراهيم: دا ابویوسف یعقوب بن ابراهیم بن کثیر بن زید بن افلح عبدی دورقی دی. ثقہ حافظ اومتقن وو. د لیث بن سعد لیدل نې کړی دی. ابن عیینہ، یحی القطان، یحی بن ابی کثیر رضی اللہ عنہ اود نورو حضراتو نه نې حدیث روایت کړې دي. د دوی نه به ددوی ورور احمد بن ابراهیم، ابوحاتم، او ابوزرعہ روایت کولو. په ۲۵۲ھ کښې دوی وفات شوی دی. (۲) رحمه الله رحمة واسعة

② ابن علیہ: دا اسماعیل بن ابراهیم بن مقسم (بکس المیم وسکون القاف وفتح السین المهملة بعد هاء میم) اسدی بصری دی. د ابن علیہ په نوم باندې مشهور دي. علیہ په اصل کښې د دوی د مور نوم دي. هم هغوی طرف ته منسوب دي. دوی به په دي نوم باندې خفه کیدلو. خو چونکه مشهور شوې وو پرې، ددې وجې به محدثینو رضی اللہ عنہ ورته اسماعیل بن علیہ وئیل. البته امام شافعی رضی اللہ عنہ چه به کله د دوی نه روایت کولو. نو فرمائیل به نې. «أخرجنا إسماعيل الذي يقال له ابن علي» (۳)

امام شعبه رضی اللہ عنہ به دوی ته سید المحدثین وئیل.

امام احمد رضی اللہ عنہ به فرمائیل «إليه المنتهى في الثبوت بالبر» (۴)

د دوی په جلالت شان باندې اتفاق دي. عبدالعزیز بن صهیب، ایوب سختیانی نه علاوه د نورو محدثینو نه نې اوریدل کړی دی. په ۱۹۳ھ یا ۱۹۴ھ کښې په بغداد کښې وفات شوې دي. (۵) رحمه الله رحمة واسعة.

(۱) الحديث أخرجه مسلم في صحيحه كتاب الإيمان باب وجوب محبة رسول الله ﷺ .. رقم ۱۷۷ و ۱۷۸ والنسائي في سننه في كتاب الإيمان وشرائعه باب علامة الإيمان رقم (۵۰۱۷ و ۵۰۱۸) وابن ماجه في المقدمة باب في الإيمان رقم (۶۷) _

(۲) عمدة القاري (۱۴۵۱) _

(۳) شرح نخبة الفكر (۱۳۹) معرفة من نسب إلى غيره (أبيه) _

(۴) عمدة القاري (۱۴۵۱) وتقريب التهذيب (۱۰۵) رقم (۴۱۶) _

⑤ عبدالعزیز بن صہیب: دا عبدالعزیز بن صہیب بنانی بصری دې تابعی دې. د حضرت انس رضی اللہ عنہ نه نې احادیث اوریدلی دی شعبه رحمۃ اللہ علیہ به د دوی نه روایت کولو. او فرمائیل به نې «مومندی فی انس اصحابی من قتاده» د دوی په توثیق باندې اتفاق دې. اصحاب اصول سته د دوی روایات نقل کړی دی. قاضی ایاس بن معاویه رحمۃ اللہ علیہ به خانله د عبدالعزیز بن صہیب رحمۃ اللہ علیہ شهادت قبلولو. په کال ۱۳۰ هـ کښې وفات شوی دی. رحمه الله رحمة واسعة (۱)

⑥ آدم: دوی آدم بن ابی ایاس دی. او د دوی حالات د «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده»، لاندې تیر شوی دی.

⑤ شعبه: د دوی حالات په «باب المسلم من سلم المسلمون» کښې راغلی دی.

⑦ قتاده رضی اللہ عنہ ⑧ حضرت انس رضی اللہ عنہ: د دې دواړو حالات په مخکنی باب کښې مونږ لیکلی دی.

دهدیت شرح: امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دلته اولنې روایت د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ نقل کړې دې. په دې کښې د «والذی نفسی بیده لای من أحدکم حق اکون أحب الیه من والدہ وولده» الفاظ موجود دی.

دویم روایت د حضرت انس رضی اللہ عنہ د دې نې دوه سندونه بیان کړی دی. اولنې سند، «عبدالعزیز

بن صہیب عن انس»، په سند سره، دې. اود دویم سند نې د «عن قتاده عن انس رضی اللہ عنہ»، په طریق سره نقل کړې دې. اودلته تحویل دې. (۱) خو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ چه د حدیث کوم الفاظ نقل کړی دی. د عبدالعزیز بن صہیب په سند سره نې نه دی نقل کړی. د قتاده د روایت الفاظ بعینه هم

هغه دی. کوم چه د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ روایت الفاظ دی. صرف په هغې کښې د «والناس

أجمعین» زیادت دې. په خلاف د عبدالعزیز بن صہیب د روایت. په هغې کښې «لای من أحدکم

حق اکون أحب الیه من أهله وماله» راغلی دی. دا الفاظ د ابوهریره رضی اللہ عنہ روایت مطابق نه

دی. اود امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد د ابوهریره رضی اللہ عنہ روایت تائید دې. هغه د «قتاده عن انس» د

روایت د سند په الفاظو سره کیږي. اود «عبدالعزیز بن صہیب» د روایت په الفاظو سره نه

کیږي. د دې وجې نې د عبدالعزیز د روایت الفاظ ذکر نکړل. (۲)

(۱) عمدة القاری (۱۴۵۱۱) و تقریب (۳۵۷) رقم (۴۱۰۲)۔

(۲) د تحویل پوره بحث د بدء الوحی د پنځم حدیث لاندې تیر شوې دې... عبدالعزیز بن صہیب عن انس رضی اللہ عنہ. دا د روایت الفاظ نه دی نوځکه نې... عبدالعزیز بن صہیب رحمۃ اللہ علیہ د روایت الفاظ نه دی ذکر کړې (فتح الباری (۵۹۱)۔

(۳) فتح الباری (۵۹۱)۔

په حدیث پاک کښې د قسم صیغه راوړلو وجه دلته کښې یو سوال پیدا کیږي. چه نبی ﷺ قسم اوخوړلو اووې فرمانیل چه په تاسو کښې هیڅ سرې مومن نشی کیدې ترڅو چه زه هغه ته د پلار او اولاد نه زیات محبوب شم د نبی ﷺ په وینا باندې خو په هر صورت کښې یقین کولې شی نو بیا د «والذی نفسی بیده» د قسم صیغه نبی ﷺ ولې استعمال کړې ده؟ ددې یو جواب خو دا ورکړې شوی دې چه دا خبره اهمه ده او اهمه خبره د تاکید په طریقہ ذکر کولې شی نوځکه نبی ﷺ د تاکید په طور ذکر کولو دپاره د قسم صیغه استعمال کړله چه د قسم نه تاکید پیدا شی (۱)

دویم جواب دا دې چه په اصل کښې د محبت معامله لکه غوندې نازکه وی د سرې د خپل خان، خپل اولاد او خپل مور پلار سره زیات محبت وی په دې محبتونو باندې د نبی ﷺ محبت غالب کول گران کار دې نوځکه نبی ﷺ قسم اوخوړلو او وې فرمانیل چه تر څو پورې د مور پلار، اولاد او ټولویه مقابله کښې زما محبت زیات نه وی نو تر هغه وخته پورې ستاسو ایمان صحیح نه دې. ددې اشکال لرې کولو دپاره چه د مور پلار، اولاد او خان سره محبت غیر اختیاری دې. او په باقی ټولو محبتونو باندې غالب وی نو د نبی ﷺ محبت به څنگه غالب شی؟ نو نبی ﷺ قسم اوکړلو او وې فرمانیل چه دا معمولی خبره مه گنږی. دا ضروری ده. زه قسم کوم او وایم چه ددې نه بغیر کار نه کیږی. د محبت معنی او ددې قسمونه دلته په عالمانو کښې خبرې شوی دی. چه دلته محبت نه کوم محبت مراد دې؟ اول تاسو د محبت معنی اوددې قسمونه زده کړنئ. بیا به دې نه پس پوهه شی چه دلته د محبت کوم قسم مراد دې.

امام راغب رحمه الله نقل کړی دی. چه محبت: «ارادة ما تراه أو تظنه عموماً، ته وائی (۲) یعنی په کوم څیز چه ته د خیر گمان کوي. اودهغې ته اراده اوکړي. نو دا محبت دې بیا د محبت څو قسمونه دی.

① یو محبت طبعی دې. لکه د اولاد، مور پلار او یا خپل خان سره محبت شو. د دې محبت منشا قرب دې دخپل خان سره قرب خو معلومه دې. دغه شان د خپل مور پلار سره ځکه چه دې د هغوی جز، دې. اود بعضیت او جزیت د وجې د دوی سره ډیر زیات نزدیکت وی. دغه شان په خپل اولاد کښې هم د جزیت او بعضیت قرابت موجود دې. نو د دوی سره هم محبت زیات وی. دې محبت ته محبت طبعی وائی اودا غیر اختیاری دې.

② دې نه علاوه یوبل محبت، محبت احسان، دې الإنسان عدا الاحسان، چه یو کس مونږ سره احسان اوکړی مونږ سره ښه سلوک اوکړی نو زموږ د هغه سره محبت پیدا شی. چونکه احسان کوم چه د دې محبت سبب دې هغه اختیاری فعل دې. نو ځکه دا محبت هم اختیاری دې. ③ یو محبت... محبت جمالی... دې په دې کښې د محبت سبب جمال وی. او دا هم

اختیاری وی خکه چه ته په خپل اختیار باندې دغه ښکلی خیز ته گوري. د هغې آواز طرف ته غوړې اړدی. او په خپل اختیار باندې د هغه سره گډون او ربط قائم ساتې نو هرکله چه ته په خپل اختیار سره دا ټول کارونه کوي. نو ونیلي شی چه دا محبت جمالی هم اختیاری دي.

⑥ یو محبت دي... محبت کمالی... یعنی دچا د څه کمال د وجې د هغه سره محبت کول وی. لوی لوی د کمال خاوندان تیر شوی دی. اومونږ د هغوی واقعات، د هغوی د علومو او مهارتونو په کتابونو کښې لوستنه کړې ده. د هغوی سره زمونږ محبت دي چه د هغوی ذکر راشی نو د ادب خیال ساتو په زړه کښې دننه هغوی ته میلان پیدا کیږي. اوچه څوک هغوی په بدی سره یاد کړی. نو د دفاع دپاره تیار یږو. اود هغوی په شان کښې گستاخی اوريدو ته بیخي تیار نه یو. نو د هغوی د کمال د وجې مونږ ته دا محبت د هغوی سره پیدا شوې دي. دا هم اختیاری دي. ځکه چه مونږ د هغوی کمالات اویدلو لوستلو او په هغې کښې مو غور او فکر کړی دی. اودا ټول کارونه اختیاری دي. نو دا محبت هم اختیاری شو.

⑦ ددې نه علاوه یو بل محبت دي... محبت عقلی، په دې کښې دا وی چه نفع او نقصان سرې وینی. او بیا هغه د فاندې په صورت کښې محبت کوی. لکه که زمونږ په لاس کښې یو غټ زخم راشی. او ددې خبرې ویره وی. چه دا به ښه نشی. و د بدن نورو حصو ته به سرایت اوکړی. اومونږ به هلاک شو. نو مونږ ډاکټر ته ورشو. او هغه ته درخواست کوو. چه آپریش اوکړی. او هغه ورته اوواښی. چه دا اولیکه. چه په آپریشن کښې څه نقصان راشی. نو زه به د هغې ذمه وار نه یم. دې ورته دا هم اولیکي. ځکه چه ده ته خپله فائده په نظر راځی. اگرچه طبعاً غوښي کټ کول اود هډوکي ماتول ئې خوښ نه وی. خو چونکه په دې کښې ورته فائده په نظر راځی. نو ځکه دده د دې آپریشن او د دې خیري کولو سره عقلی محبت وی.

خلاصه دا چه د محبت پنځه قسمونه دی.

① حب طبعی ② حب احسانی ③ حب کمالی ④ حب جمالی ⑤ حب عقلی (۱)

اوس به تاسو دلته پوهه شی. چه دلته کوم محبت مراد دي؟

قاضی بیضاوی رحمته الله علیه فرماني،، المراد بالحب هنا الحب العقلي الذي هو إشاراً ما يقتضيه العقل السليم رجاءه وإن كان على خلاف هوئ النفس، كالمرض يعاف الدواء بطبعه فينفض عنه،، (۲)

یعنی دلته د محبت نه عقلی محبت مراد دي. په کوم کښې چه د عقل سلیم مقتضی ته ترجیح ورکولې شی. اگرچه د خپل خواهش خلاف وی. لکه مریض چه دواښی د خپل طبیعت په اعتبار سره نه خوښوی. اوددې نه تختی.

امام خطابی رحمته الله علیه هم فرماني چه دلته طبعی نه بلکه اختیاری محبت مراد دي. (۳) یعنی دا سوچ کول پکار دی. که د نبی صلی الله علیه و آله مونږ تابعداري اوکړو. اود نبی صلی الله علیه و آله سره محبت اوساتو. نو په دې کښې زمونږ نفع او فائده ده او که مونږ د نبی صلی الله علیه و آله تابعداري اونکړو. اود دوی سره محبت

(فضل الباری (۳۳۶۱) -

فتح الباری (۶۱۱) باب حلاوة الإيمان -

(فتح الباری (۵۹۱۱) باب حب الرسول من الإيمان -

اونه ساتو. نومونې نقصان دې د دنیا فائده هم په دې کښې ده چه د نبی ﷺ تابعداري اوکړې شی چه دا سوچ اوکړې نوته به دنسې ﷺ سره محبت شروع کړې. دا محبت عقلی دې. دلته خلقویه یوه غلط فهمی کښې پریوخی او هغه غلط فهمی دا ده چه کیدې شی د امام خطابی او امام بیضاوی رحمهما الله مقصد دا وی. چه حب عقلی دې حاصل کړې شی. او هم په دې دې قناعت او اکتفا اوکړې شی. خوا خبره صحیح نه ده. د هغوی منشا دا ده. چه د نبی ﷺ سره دا سوچ کول چه دوی سره محبت کول د الله تعالی سره محبت کول دی. او د نبی ﷺ سره محبت کول د دوی په تابعداري باندې آماده کونکې او تیزونکې ده. او په دې باندې مونږ ته فائده رسی. نقصان نه رسی. نو چه دا سوچ اوکړې. محبت به ورسره کولې شی. بیا دې په دې کښې حب احسانی هم شامل کړې شی. چه د نبی ﷺ په مونږ باندې بې شمیره احسانات دی. دوی مونږ د ظلمت د تیرو نه راویستی یو. اود هدایت په کهولاو لاره باندې نې اودرولې یو. دوی مونږ د الله تعالی د حکمونو نه خبر کړې یو. دوی زمونږ د خیر خپګرې دپاره ډیر مشتقونه زغملی دی. بغیر د څه لالچ نه. دخپل څه ذاتی مقصد نه بغیر نې زمونږ د کامیابی او فلاح دپاره تکلیفونه برداشت کړی دی. او خپل خان نې په امتحاناتو کښې اچولې دې. نو دا حب احسانی دې ورسره هم شامل کړې شی. بیا دې ورسره حب کمالی هم شامل کړې شی. چه نبی ﷺ ته الله تعالی کوم کمالات ورکړې دی. هغه د „بعد از خدا بزرگ تویی قصه مختصر“ مطابق په مخلوق کښې چه چاته هم دغه کمالات نه دی ورکړې شوی.

دغه شان د نبی ﷺ د جمال تصور کولې شی. او حب جمالی دې ورسره هم شامل کړې شی. نو هرکله چه ته ددې حب عقلی سره حب احسانی. حب کمالی او حب جمالی هم جمع کړې. نوییا به دا محبت عقلی دومره ترقی اوکړې. چه محبت طبعی به هم ددې په مقابله کښې هیڅ نه وی. (۱)

د حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه واقعاً او گوری حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه غزه بدر کښې موجود دې. او د دوی خونې عبدالرحمن د کافرانو د لښکر د طرفه د مقابلې دپاره اعلان کوی. (چه څوک به زما مقابلې ته راوځي) نو حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه د نبی ﷺ نه اجازت غواړی. خونې ﷺ اجازت نه ورکوی. (۲) د دوی محبت عقلی ترقی کړې وه. او دې مقام ته رسیدلې وو. چه د محبت طبعی اقتضاء هلته باقی پاتې نه وو.

حضرت عبدالله بن عبدالله بن ابي سلول راس المناقین خونې وو. دوی مخلص او صادق الایمان صحابی وو. په یوه موقعه عبدالله بن ابي ابن سلول رئیس المناقین او نیل (لَا تُخْرَجَنَّ الْأَعْرَضُ مِنْهَا الْأَذَلُّ) (۳)

(۱) نبی ﷺ سره د محبت د اهمیت په باره کښې دا حق مترجم په تالیف ... د منیر گلونه، کښې ... په امت باندې دخپل پیغمبر ﷺ سره د مینې وچوب... په موضوع باندې لیکلې شوې تقریر د کتلو قبل دې.

(۲) الإستیعاب فی معرفة الأصحاب بهامش الإصابه (۲-۴۰۰، ۳۹۹) _

نو نبی ﷺ ته دا خبره اورسیدله چه کهل د قران کریم په ذریعه ددې خبرې تصدیق اوشونو. حضرت عمر رضی الله عنه دې منافق د خت و هلو اجازت او غوښتلو خو نبی ﷺ ورته اجازت ورنکړلو.

حضرت عبدالله رضی الله عنه د تشریف یوړلو او عرض نی اوکړلو. یا رسول الله! ماته معلومه شوې ده چه تاسو د عبدالله بن ابی (زما د پلار) قتل کول غواړئ. که ستاسو دا اراده وی. نوماته حکم اوکړئ. زه تاسو ته دهغه سر راوړم. نبی ﷺ منع کړلو. او ورته نی اورمائیل مونږ به هغه سره د نرمې معامله کوو. (۱)

دلته په خونې کښې محبت طبعی باقی پاتې نه وو بلکه حب عقلی چه دایمان محبت دې هغه غالب شوې وو.

حضرت عبدالله بن زید بن عبدربه واقعه دغه شان حضرت عبدالله بن زید رضی الله عنه په خوب کښې هم دوی ته د اذان کیفیت خودلې شوې وو. دوی په خپل پتی کښې کار کولو چه خونې نی راغلو. نو د رسول الله ﷺ د وفات خبر نی ورته ورکړلو چه دا نی واوریدلو. نو سمدستی نی دعا اوکړله. ای الله په کومو سترگو چه می د رسول الله ﷺ لیدل کړی وو. اوس د هغوی ﷺ نه پس په دې سترگو بل خیز لیدل نه خوښوم. ته زما د سترگو نظر بوخه. نو د هغوی نظر لاړلو. (۲) دا هم هغه حب عقلی دې. کوم چه ترقی اوکړله. اوهم دې مقام ته راوړسیدو. کوم ته چه حب طبعی رسیږی.

حضرت عبدالله بن حذافه سهمی رضی الله عنه واقعه حضرت عبدالله بن حذافه رضی الله عنه یوه موقع د رومیانو سره قید شو. اتیا کسان دوی سره وو. د روم بادشاه حضرت عبدالله بن حذافه رضی الله عنه اووئیل. چه ته اسلام پریږده. اونصرانیت قبول کړه. زه به تا په خپل حکومت کښې شریک کړم. حضرت عبدالله بن حذافه رضی الله عنه دې پیشکش ته لښه ورکړله. هغوی د حضرت عبدالله رضی الله عنه سولی باندې د خیزولو اوبه غشو باندې د ویشتلو حکم اوکړلو. نو هغه د سولی سره او تړلې شو. خود هغه په مخ باندې څه اثر نه وو. نو دوی د هغه ځانې راگوږ کړې شو. اوبیا نی په یو کړی کښې د اوبو گرمولو حکم اوکړلو. کله چه اوبه ښه په جوش شوې یو قیدی نی په هغې کښې ورواچولو. سمدستی دهغه غوښه د بدن نه جدا شوه. او همدوکې په کښې ښکاره کیدل شروع شو. حضرت عبدالله ته اووئیلی شو. که اسلام نه پریږدې. اونصرانیت نه قبولې. نو به دي کښې به غورخولې شې. کله چه هغه د کړی طرف ته روان کړې شو. نو دې په ژړا شو. هغوی دا اوگنډل چه اوس دې واوریدلو. او خپل دین به پریږدی. نو واپس نی راوغوښتلو. او تپوس نی ترې اوکړلو. چه ته ولې ژاړې. نو حضرت عبدالله بن حذافه رضی الله عنه جواب ورکړلو. چه زه په دې خبره ژاړم. چه زما صرف یو روح د الله تعالی په لار کښې قریانی کیږی. افسوس چه زما سل روحونه وو او یو یو د الله په لار کښې اختې شو. نو هغه ډیر حیران شو. او بیا نی اووئیل. که زما تندې دې ښکل کړلو. نو زه به تا آزاد کړم. دوی ورته او فرمائیل. صرف ما به نه آزادوی. بلکه زما ټول ملگری به آزادوی. نو هغه ورسره وعده

او کله دوی د هغه د سر نه بوسه واخستله. او ټول آزاد شول مدینې منورې ته راوړسیدل. حضرت عمر رضی الله عنه ته چه کله دا واقعه معلومه شوه. نو هغوی د حضرت عبدالله تندې نه بوسه واخستله. (۱)

د حضرت خبيب رضی الله عنه واقعه د حضرت عاصم بن ثابت رضی الله عنه امیري کښې نبي صلی الله علیه و آله یوه سره لیرلې وه چه په هغې کښې خبيب بن عدی رضی الله عنه وو. تفصیلی واقعه به په مغازی کښې د غزوه رجیع په بیان کښې راشی. دلته کښې صرف دومره اویژنی: چه حضرت خبيب کله کافرانو د قتل دپاره بوتل. نو ابوسفیان چه تراوسه پورې مسلمان شوې نه وو. حضرت خبيب رضی الله عنه او وئیل، «أتحب أن محمداً هذا الآن مكانك لضرب عنقه وأنت في أهلک»، یعنی ته دا خوښوې چه هغه په خپل کور کښې وې. او په دې وخت کښې مونږ سره محمد صلی الله علیه و آله وو. او مونږ (معاذ الله) هغه قتلولو. نو حضرت خبيب رضی الله عنه ته فرماني، «والله ما أحب أن محمداً الآن في مكانه الذي هو فيه تصيبه شوكة تؤذيهِ وأنا جالس في أهلک»، یعنی په الله قسم چه زه دومره خبره هم نشم برداشت کولی. چه زه په خپل کور کښې ناست يم. او زما محبوب محمد صلی الله علیه و آله ته هلته په خپل مقام کښې د یوازغی تکلیف اورسی. په دې باندې ابوسفیان او وئیل، «ما رأيت من الناس أحداً يحب أحداً أحب أصحاب محمد محمداً»، یعنی د نبي صلی الله علیه و آله ملگری چه څنگه د هغوی سره محبت کوی. داسې محبت او تعظیم ما ډبل چا نه دې لیدلې. (۲)

د یوې صحابیه واقعه. د یوې انصاری میرمنې واقعه قاضی عیاض رضی الله عنه. الشفاء... کښې لیکلې ده. چه د احد په ورځ د دغې ښځې خاوند. پلار، او ورور شهیدان شوی وو. کله چه هغې ته د دې ټولو د شهادت خبر ملاؤ شو. نو دې تپوس او کړلو چه رسول الله صلی الله علیه و آله څنگه دې ټپو ورته اوخودلی شو. چه الحمد لله نبي صلی الله علیه و آله صحیح سلامت دې. نو هغې او وئیل چه ماته نبي صلی الله علیه و آله اوبښايي. کله چه نبي صلی الله علیه و آله اولیدلو. نو بې اختیاره ئې د خولې نه اووتل، «کل مصیبة بعدک جمل»، یعنی چه تاسو روغ رمت ئې. نو بیا هر مصیبت ورکوئې دې. (۳)

دا د صحابه کرامو رضی الله عنهم هغه محبت عقلی وو. چه دې سره حب احسانی. حب کمالی. اوجب جمالی هم شامل شوي وو. د کومې په وجه چه دغه محبت داسې محبت جوړ شوې وو. چه حب طبعی ددې په مقابله کښې هیڅ نه وو.

علامه قسطلانی رحمته الله علیه دې محبت نوم حب ایمانی، کیخودې دې (۴) بعضې حضرات دې ته حب عشقی.. وائی. (۵). حب ایمانی، یا حب عشقی هغه عقلی محبت وو. کوم چه ترقی

(۱) الإصابة (۲۹۶/۲، ۲۹۷) رقم الترجمة (۴۶۲۲)۔

(۲) سيرة ابن هشام على هامش.. الروض الأنف.. (۱۶۹، ۱۶۸/۲)۔ ذكر يوم الرجيع في سنة ثلاث..۔

(۳) فتح الباري (۶۴۳/۱) سيرة ابن هشام (۱۴۳/۲) غزوة أحد قبيل غزوة حراء الأسد..۔

(۴) ارشاد الساري (۹۷/۱)۔

(۵) درس بخاري، از علامه عثمانی رحمته الله علیه (۱۶۶/۱)۔

او کله اودې مقام ته راوړسیدلو، ځکه په قرآن مجید کښې فرماني: **﴿قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَاتُّعَاؤُكُمْ أَوْ أَزْوَاجُكُمْ وَعِشْرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَتَّخِذُوهَا كَسَادًا وَمَسْكِينٌ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنْ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرٍ﴾** (۱) دلته کښې هم ددې څیزونو ذکر دې، چه کوم سره محبت طبعی کولې شی، خو هغه دایمان محبت (که ته ورته حب ایمانی وانې او که حب عشقی، یا حب عقلی)، په دې طبعی محبت باندې غالب شوي وو.

دلته په حدیث کښې نې **«لَا مِنْ أَحَدِكُمْ حَقٌّ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدٍ وَوَلَدٍ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ»** فرمائی دی. دلته په مقابلې کښې د والد او ولد محبت دې، او اشاره دې خبرې ته ده، چه هغه حب عقلی حاصلول پکار دی. دکوم حب عقلی سره چه دا ټول محبتونه جمع کولې شی، او بیا هغه ترقی کوی، دحب طبعی نه هم پورته شی، اودحب طبعی ددې په مقابلې کښې هیڅ حیثیت پاتې نشی.

بعضې حضراتو دا هم فرمائی دی، چه دلته محبت طبعی مراد دې، ځکه چه مقابلې د والد او ولد د محبت سره شوې دې، او دقران مجید په آیت کښې د آباء، ابناء، اخوان، ازواج، عشیره، اموال، تجارت، او کورونو سره ورکړې شوې ده، اودا ټول محبتونه چونکه طبعی دی، نوځکه به دالله اود رسول د محبت نه هم طبعی مراد وی. (۲)

خو بیا به هغه اشکال راځی، چه محبت طبعی خو غیر اختیاری وی، او د غیراختیاری امورو انسان نشی مکلف کولې، نوځکه غوره خبره هغه ده، کومه چه تاته د محبت د تعریف اوددې دقسمونو نه پس اوخودلې شوه، چه دلته خطابي او بیضاوی **مِنْكُمْ** چه څنگه محبت عقلی او اختیاری مراد اخستی دې، هلته کښې نې ترې ته مراد واخله، خودا کوتاهی اوستی مکړی، چه په محبت عقلی باندې اکتفاء اوکړی، نه بلکه منشاء او مقصد دا دې، چه د محبت عقلی سره نور محبتونه هم جمع وی، اوکله چه ورسره هغه جمع شی، نو بیا به دا محبت عقلی ترقی اوکړی، نو ددې نه به محبت ایمانی اومحبت عشقی جوړ شی، اودا به په محبت طبعی باندې هم غالب شی.

د والد او ولد د تخصیص او په یوبل باندې د تقدیم وجه دلته په روایت کښې د والد او ولد ذکر دې، حافظ ابن حجر **رحمته الله علیه** فرماني: چه ددې وجه دا ده، چه د عاقل په نیرد دا دواړه د اهل اومال نه اوچت دی، بلکه بعضې دخیل خان نه هم اوچت وی، ځکه خود حضرت ابوهریره **رضی الله عنه** حدیث کښې د **... نفس ...** ذکر نشته. (۳)

بیا په ذکرشو روایاتو کښې د **... والد ...** ذکر وړاندې اود ولد روسته دې، او داسې روایات هم شته، چه په هغې کښې د **... ولد ...** ذکر وړاندې دې، او د **... ولد ...** روسته دې. (۴) دهریو

(۱) سورة توبه: (۲۴) -

(۲) تقریر بخاری (۱۲۳۱) -

(۳) فتح الباری (۵۹۱) -

(۴) ملاحظه: صحیح مسلم، کتاب ایمان باب وجوب محبة رسول الله ﷺ (...)

توجیه کیدی شی په کوم خانې کې چې د .. والد .. ذکر وړاندې دې نودا ددې وجې چې والد په وجود کېنې هم د ولد نه مقدم دې اوبه مرتبه کېنې هم ، اوبه کوم خانې کېنې چې د .. ولد .. ذکر مقدم دې نولهته به ونیلی شی چې د شفقت اومحبت په باره کېنې چونکه ولد په والد باندې مقدم وی یعنی د والد محبت چې د ولد سره څومره زیات وی نود ولد محبت د والد سره دومره زیات نه وی نوځکه د ولد ذکرپه دې روایت کېنې مقدم راغلې دې (۱)

دوالد په مفهوم کېنې ام دخول بیا سوال دا پیدا کیږي چې آیا د .. والد .. په مفهوم کېنې .. ام .. هم داخلېږي که نه؟ نوکه د .. والد .. نه .. من له الولد .. مراد وی نوپه دې کېنې .. ام .. هم داخله ده بلکه ددې معنی په اعتبارسره په کېنې اجداد جادات اوددې نه د پورته سلسله خلق هم داخلېږي ځکه چې د ولادت تعلق ددې ټولو سره دې داسې هم ونیلی شی چې په والدینوکېنې صرف په پلارپاندې اکتفاء اوکړي شوه خوپه دې کېنې مور هم داخله ده (۲)

په حدیث کېنې د والد او ولد سره د خپل نفس ذکر ولسی نشته؟ دلته کېنې دا سوال هم کیږي چې د والد اوولد سره سره د خپل نفس ذکر ولې اونکړې شو؟ حالانکه د نبی ﷺ سره محبت د خپل نفس نه هم زیات ساتل ضروری دې.

ددې جواب دا دې چې د حضرت انس رضی الله عنه حدیث کېنې د والد او ولد نه پس د، والناس أجمعين، الفاظ راغلی دی. ددې په عموم کېنې نفس هم داخل دې. (۳)

ددې نه علاوه د حضرت عبدالله بن هشام رضی الله عنه حدیث کېنې د، نفس، ذکرهم شته. (۴)

ایا په حدیث کېنې دمحبت نه مراد تعظیم دې؟ قاضی عیاض رضی الله عنه فرماني چې دلته په حدیث کېنې د، لا یمن أحدکم حق اکون أحب الیه من والدی وولدی والناس أجمعين، نه مراد دا دې چې د نبی ﷺ تعظیم د والد او ولد نه زیات پکار دې لکه چې دهغوی په نیزدا د ایمان دصحت شرط دې.

خوصاحب د، المفهم .. دا خبره رد کړې ده چې دتعظیم وجود دنفس ایمان دپاره ضروری ده بلکه دلته خبره دکمال ایمان کیږي نو ددې نه هم هغه حب ایمانی اوحب عشقی مراد ده. (۵)

دشیخ ابوالخوارزمي رحمه الله واقعاً شیخ ابوالقاسم کشیری رحمه الله د شیخ ابوسعید خراساني رحمه الله نه نقل کړی دی چې دوی یوځل نبی ﷺ په خوب کېنې اولیدلو اوعرض نې اوکړلو، یارسول الله شغلتنی محبة الله عن محبتک، یعنی دالله تعالی محبت زه ستا د محبت نه بند کړې یم نو نبی ﷺ ورته اوفرمانیل، یا مہارک من أحب الله فقد أحبی، څوک چې د الله تعالی سره محبت

(۱) فتح الباری (۵۹۱).

(۲) المصدر السابق.

(۳) فتح الباری (۵۹۱).

(۴) صحیح بخاری کتاب الایمان والنذور باب کیف کانت یمین النبی ﷺ رقم (۶۶۳۲).

(۵) فتح الباری (۵۹۱).

کوی نوهغه زما سره محبت کونکې دې.

یو مطلب خو ددې دا وو چه کله ستا دالله تعالی سره محبت دې نوسنا زما سره هم محبت شته د فکر ضرورت نشته. اود تشویش څه خبره نه ده. دالله تعالی د محبت په ضمن کښې زما محبت هم راځي.

اوددې یو بل مطلب دا هم دې چه څوک د الله تعالی سره محبت کوي هغه به زما سره خامخا محبت کوي. ته څنگه وائي چه دالله تعالی محبت زه ستا د محبت نه ایساړ کړې يم؟ چه دالله تعالی سره محبت کوي. هغه به زما سره څنگه محبت نه کوي. نوستا دپاره پکار دی چه ته الله تعالی طرف ته متوجه ئی. اوددې کاراهتمام درله پکار دې. (۱)

بهر حال د عرض کولو مقصد دا دې چه په اصل کښې د محبت مرکز خو دالله تعالی سبحانه وتعالی ذات دې. ځکه چه د محبت ټول اسباب علی وجه الکمال په ده کښې موجود دی. اونی ﷺ چونکه دالله تعالی په صفاتو موصوف دې. اودهغه صفاتو مظهر دې. دغه شان د نور ټول مخلوق په مقابله کښې الله تعالی ته نزدې دې. نوځکه د نبی ﷺ سره محبت هم ضروری شویا څوک چه د نبی ﷺ په اسوه حسنه باندې چلیږي. اودالله تعالی صفاتو نقل کونکي دی. اود دوی په تعلیماتو او هداياتو عمل کونکي دی. نودهغوی سره علی قدرالمراتب هم هغه هومره محبت پکار دې. (۲)

حضرت عمر رضی الله عنه واقعاً په هغې اشکال اودهغې جواب دحضرت عمر رضی الله عنه واقعاً ده. چه هغوی

اووئیل،، یا رسول الله لانت أصبالی من کل شیء إلا من نفسی،، یا رسول الله زما تاسو سره دهرڅیز نه

زیات محبت دې. سوادخپل خان نه، نونبی ﷺ اوفرمائیل،، لاوالذی نفسی پیدا حق آکون أحب

إلیک من نفسک،، ترهغه وخته پورې خبره نه سمیږي. ترڅو پورې چه زه تاته دخپل خان نه هم

زیات محبوب نه شم. نو حضرت عمر رضی الله عنه عرض اوکړ لو. اوس تاسو سره زما دخپل خان نه هم زیات

محبت شو. نونبی کریم ﷺ اوفرمائیل،، الان یا عمر،، یعنی اوس یا عمره خبره ټیک شوه. (۳)

دلته عام طور شارحین او محدثین هم دا خبره کوي. چه په اصل کښې حضرت عمر ته د

خپل خان سره محبت د نبی ﷺ په مقابله کښې زیات نه محسوس کیدلو. کله چه ورته

نبی ﷺ تنبییه ورکړله. نوهغوی سوچ اوکړ لو. او د سوچ او فکر نه پس په هغوی باندې دا خبره

څرگنده شوه. چه زه د نبی ﷺ عزت دپاره خپل عزت قربانی کولې شم. په کوم ځانې کښې

چه د نبی ﷺ د خولې یو څاڅکې غورځیږي. هلته زه خپل خان قربانی کولې شم. نو زما

یقیناً د نبی ﷺ سره د خپل خان نه زیات محبت دې وړاندې دوی ته ددې څرگندتیا او

(۱) دا حق مترجم په نیزکه ددې نه داسې تعبیراوشی چه ته دالله تعالی سره محبت کوي. نو دالله تعالی هر یو حکم به مني. اودالله تعالی په حکمونو کښې یو حکم دا هم دې چه تاسو دخپل پیغمبر ﷺ سره محبت کوئ نویقینی ده چه ته به زما سره محبت کوې.

(۲) فضل الباری (۳۴۰/۱، ۳۴۱)۔

(۳) صحیح بخاری کتاب الایمان و النذور باب کیف کانت یمن النبی ﷺ رقم (۶۶۳۲)۔

انشرح نه وو شوی او کله چه نبی ﷺ دا خبره او کړله نو هغوی سوچ او کړلو او د سوچ نه پس
نې انشرح صدر اوشو. (۱)

خودا توجیه چه کومو شارحینو کړې ده زړه پرې نه مطمئن کېږي ځکه چه حضرت عمر رضی الله عنه
لوی مرتبې صحابی رضی الله عنه دې چه د حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه نه پس د هغوی درجه ده په ټول
امت باندې هغوی ته فضیلت حاصل دې. آیا د دوی د نبی ﷺ ذات سره د خپل خان نه

زیات محبت نه وو یقیناً وو. نو بیا ئې، «لا من نفس»، ولې اوونیل
دلته به تاسوته د احنافو اصول استعمالول پکار راځي په دې طریقه به مسئله آسانه اوسهل
شی. د احنافو اصول دا دی. چه په مستثنی کېنې د مستثنی منه خلاف حکم نه وی بلکه
مستثنی د مسکوت عنه په حکم کېنې وی. (۲)

لکه چه حضرت عمر رضی الله عنه او فرمائیل چه تاسو زما په نیز د هرڅیز نه محبوب ئې وړاندې
وانی، «لا من نفس»، خو زه د خپل ذات په باره کېنې څه نشم وئیلې. په دې کېنې زه خاموش
یم. دا مطلب نه دې. چه تاسو سره زما د خپل ذات نه زیات محبت نه دې. خپل ذات چه
خو مره محبوب دې. دومره راته ته محبوب نه ئې بلکه مراد دا دې. چه زه دخپل ذات په باره
کېنې څه نشم وئیلې.

په اصل کېنې حضرت عمر رضی الله عنه د نبی ﷺ عاشق وو. او د محبت دا خواهش وی چه د محبوب
د ژبې نه دا واورې. چه تالره زما سره د خپل خان نه هم زیات محبت کول پکار دې. حضرت
عمر رضی الله عنه د دې آرزو لرله. چه نبی ﷺ او فرمائی چه تالره زما سره دخپل خان نه هم زیات
محبت پکار دې. نو نبی ﷺ هم دغه شان او فرمائیل. نو حضرت عمر رضی الله عنه سمدستی عرض
او کړلو. چه حضرت تاسو سره زما د خپل خان نه هم زیات محبت دې. هغه وړاندې هم وو. خو
هغوی د دې اظهار اونکړلو په دې باره کېنې ئې سکوت اختیار کړلو. چه د نبی ﷺ د ژبې
نه ئې د محبت د زیادت مطالبه واوریدله. نو خوند ورته ملاؤ شو. نو دهغوی دا مقصد پوره
شو. اوبیا ئې صراحت او کړلو. (۳) والله سبحانه اعلم

که د رسول الله ﷺ سره د محبت زیادت که د نفس ایمان دپاره شرط وی او که د کمال ایمان
دپاره ضروری او گرځولې شی. که د محبت نه عقلی محبت مراد وی او که بل محبت، خو په
هر حال کېنې د مرجئه تردید کېږي. چه محبت د رسول ﷺ کوم چه یوه نیکی ده هغه د نفس
ایمان یا د کمال ایمان فائده ورکوی. (۴)

(فتح الباری (۵۲۸/۱۱) کتاب الايمان والنذور باب كيف كانت يمين النبي ﷺ) _

(فضل الباری (۳۴۲/۱) دغه شان کشف الاسرار لعبدالعزیز البخاری (۱۲۲/۳) _

(فضل الباری (۳۴۲-۳۴۱/۱) _

(امام العصر حضرت کشمیری رحمته فرمائی وليعلم ان حب النبي ﷺ ينبغي أن يكون من حيث ذاته .
الشریفة لا من حيث أنه هدائي . والقصر عليه ليس بذاك . فهو محبوب لذاته المباركة الطيبة . و محبوب لأجل

أوصافه الحسنة وملكانته الفاضلة وأخلاقه الكاملة أيضاً (فيض الباری ۸۳۱ ۸۴) _

۸ = بَابُ حَلَاوَةِ الْإِيْمَانِ

[۸] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابِ الثَّقَفِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَيُّوبُ عَنْ أَبِي قِلَابَةَ عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ حَلَاوَةَ الْإِيْمَانِ أَنْ يَكُونَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا وَأَنْ يُحِبَّ الْمَرْءَ لَا يُحِبُّهُ إِلَّا لِلَّهِ وَأَنْ يَكْرَهُ أَنْ يَفُودَ فِي الْكُفْرِ كَمَا يَكْرَهُ أَنْ يُفْذَلَ فِي النَّارِ [۱۳۴۳۳۳۳۳۳۳۳۳۳۳]

د ترجمه مقصود او د ماقبل سره ربط حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه... حلاوت... دایمان د ثمراتو څنې دې، چونکه په ماقبل کښې ئې دا خودلی وو چه دنسې رحمته الله سره محبت دایمان جز، دې اوس دا خودل غواړی، چه په دې محبت کښې په کوم څیز باندې خوږوالې او حلاوت پیدا کیږی؟

حضرت شیخ الهند رحمته الله فرمائی چه امام بخاری رحمته الله په دې ترجمه الباب کښې د مرجو ددې خیال تردید کوی، چه طاعات فائده مند نه دی، او معاصی مضر نه دی، نو دا یې ثابتہ کره، چه د اعمالو په ذریعه په ایمان کښې حلاوت او خوند پیدا کیږی، دغه شان په وړاندې باب کښې، «وَأَيَّةُ النِّفَاقِ بَعْضُ الْأَنْصَارِ»، حدیث نه دا نښائی چه معاصی مضر دی. (۲)

رجال الحديث

① محمد بن المثنی: دا ابو موسی محمد بن المثنی بن عبید عنزی بصری دې. د

«ذهبن»، په لقب سره هم مشهور دې، اصلی شهرت ددوی په نوم او کنیت سره دې. دوی د سفیان بن عیینه، وکیع بن الجراح، اسماعیل بن علیه او قطان رحمته الله نه احادیث اوریدلی دی، او د دوی نه علم زده کونکو کښې ابوزرعه، ابوحاتم، محمد بن یحی ذهلی او محاملی رحمته الله وغیره دی.

خطیب رحمته الله فرمائی، چه دوی ثقه او ثبت دی، ټول د حدیث امامان د دوی احادیث قابل احتجاج شماری، بغداد ته ئې تشریف یوړلو، او هلته ئې د حدیث درس ورکړلو، او بیا بصره ته وایس لاړلو، او هلته په ۲۵۲ هـ کښې وفات شو.

دوی او مشهور محدث محمد بن بشار المعروف په «هندار»، هم په یو کال یعنی ۱۶۷ هـ کښې پیدا شوی دی، او هم په یو کال یعنی ۲۵۲ هـ کښې وفات شوی دی. د اصول سته مصنفینو رحمته الله ددوی احادیث په خپلو صحاحو کښې نقل کړی دی. (۳)

(۱) فتح الباری (۶۰/۱)۔

(۲) الأبواب والتراجم لصحيح البخاری (ص. ۳۱) از حضرت شیخ الحدیث قدس سره۔

(۳) عمدة القاری (۱۴۶/۱) وتقريب (ص. ۵۰۵) رقم (۶۲۶۴)۔

① عبدالوهاب الثقفي: دوی عبدالوهاب بن عبدالحمید بن الصلت ثقفی بصری دی
 ابو محمد نې کنیت دي.
 دوی د یحیٰ انصاری، ایوب سختیانی او ددوی نه علاوه د نورو ډیر عالمانو نه احادیث
 لوستی دی ددوی نه دا حدیثو په اوریدونکو کښې امام شافعی، امام احمد، امام یحیٰ بن
 معین او امام علی بن المدینی رحمهم الله غوندې د علم ستنې دي
 دوی ثقه دی. البته دخپل وفات نه څه درې څلور کاله وړاندې ددوی په حافظه کښې تغیر
 راغلې وو.
 اصحاب صحاح سته ددوی دا حدیثو تخریج کړې دي. په کال ۱۰۸ هـ کښې پیدا شوي
 وو. او په کال ۱۹۴ هـ کښې وفات شو. (۱)

② ایوب: دوی ایوب بن ابی تمیمه کسان سختیانی بصری دي. ددوی کنیت ابوبکر دي.
 دوی حضرت انس رضی الله عنه لیدلي وو. اود عمر بن سلمه جزمی، ابو عثمان نهدي، حسن بصری،
 محمد بن سیرین، ابو قلابه او امام مجاهد رحمهم الله اود ډیرو محدثینو نه نې روایت کړې دي.
 دې روایت کونکي کښې پخپله حضرت محمد بن سیرین، عمرو بن دینار، قتاده، اعمش،
 سفیان ثوري، سفیان بن عیینه، حماد بن سلمه بن دینار، او حماد بن زید بن درهم رحمهم الله
 دي. دغه شان امام ابو حنیفه رحمهم الله هم دي.

حافظ ابن حجر رحمهم الله فرماني، «ثقة ثبت حجة من كبار الفقهاء العلماء»، ټولو اصحاب صحاحو ددوی
 نه احادیث اخستی دي.

په کال ۶۶ هـ کښې پیدا شوي وو. او په کال ۱۳۱ هـ کښې وفات شوي وو. (۲)

③ ابو قلابه: دا مشهور تابعی رحمهم الله عبدالله بن زید جرمی دي. په خپل کنیت باندې مشهور
 دي. د حضرت ثابت بن قیس بن ضحاک انصاری رضی الله عنه، حضرت انس بن مالک رضی الله عنه نه سوا د
 نورو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه هم روایت کوي. ددوی په توثیق باندې د امامانو اتفاق دي.
 حافظ ابن حجر رحمهم الله فرماني، «ثقة فاضل كثير الإرسال»، عجلې رحمهم الله فرماني، «فيه نصب يسير»،
 په کال ۱۰۴ هـ کښې د قضا په منصب نه او تخیدلو او په شام کښې وفات شو (۳)
 ④ حضرت انس بن مالك رضی الله عنه تذکره وړاندې تیره شوي ده.

(۱) عمدة القاری (۱۴۶۱) و تقریب (ص. ۵۰۵) رقم (۶۲۶۴)۔

(۲) عمدة القاری (۱۴۶۱، ۱۴۷) و تقریب (ص. ۱۱۷) رقم (۶۰۵)۔

(۳) عمدة القاری (۱۴۷۱) و تقریب (ص. ۳۰۴) رقم (۳۳۳۳)۔

قوله ثلاث مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ حَلَاوَةَ الإِيمَانِ: (۱) درې څیزونه کوم چه په سرې کښې وې. نوهغه به دایمان خوند بیا مومی

ثلاث د، ثلاث عصال، یا، عصال ثلاث، په تقدیر کښې دې ددې دواړو تقدیرونو نه پس دا اشکال باقی نه پاتې کیږي. چه، ثلاث، نکره ده. دا مبتدا څنگه واقع شوې ده؟ (۲)
فانده دا خبره دې معلومه وي. چه په هرځانې کښې دنکره کیدل ممنوع نه دی. بلکه نکره چونکه کاشفه نه وي. نوڅکه ددې په مبتدا جوړولو کښې څه فائده نه وي. خوکه دنکره په مبتدا ګرځولو کښې څه فائده وي. نویسا چه نکره مبتدا جوړه کړې شي. په دې کښې څه اشکال نشته.

علامه رضی رحمته الله علیه لیکلی دی، إذا حصلت الفائدة فاعبر من أي نكرة شئت وذلك لأن الغرض من الكلام إفادة المخاطب فإذا حصلت جاز الحكم سواء تخصص المحكوم عليه بشئ أو لا (۳)، «حلاوة»، خوږوالی اوشیرین ته وائي.

دلته نبی کریم صلی الله علیه و آله ایمان دپاره حلاوت ثابت کړې دې. دمومن چه ایمان طرف ته کوم رغبت وي. د هغې نې د خوږ څیز سره تشبیه ورکړې ده. اودا نې ثابته کړې ده. چه څنگه د شهود خوږوالی احساس هغه څوک کولې شي. چه هغه په صحت روغ وي. دغه شان د ایمان د حلاوت ادراک هم هغه څوک کولې شي. څوک چه صحیح وي. دشهدود حلاوت محسوسولو دپاره جسماني صحت لازمی دې. اود ایمان دحلاوت معلومولو دپاره روحاني صحت ضروری دې. که په یوکس د صفراء غلبه وي. نوشهد هم هغه ته تراخه ښکاری. دغه شان که روحاني صفراء په چا کښې وي. نوهغه ته د ایمان حلاوت نه محسوسېږي. هغه ته په د اوامر شرعيه په تعميل کښې مشکلات وي. که ده کښې روحاني مرض موجود نه وي. اود احکامو پوره کول دده دپاره څه ګران نه وي.

دحلاوت نه حسی حلاوت مراد دې که معنوی؟ دلته دا بحث شوې دې چه ددې نه حسی حلاوت مراد دې که معنوی؟
امام نووی رحمته الله علیه فرمانيلی دی. چه عالمانو رحمته الله علیهم ددې نه معنوی اوباطنی حلاوت مراد اخستي

(الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب الإيمان باب من كره أن يعود في الكفر كما يكره أن يلقى في النار من الإيمان. رقم ٢١) (وفي كتاب الأدب باب الحب في الله رقم ٦٠٤١) وفي كتاب الإكراه باب من اختار الضرب والقتل والهوان على الكفر رقم ٦٩٤١) والانساني في كتاب الإيمان وشرائعه باب طعم الإيمان رقم (٤٩٩٤) وباب حلاوة الإيمان رقم (٤٩٩١) وباب حلاوة الإسلام رقم (٤٩٩٢) والترمذي في جامعه في كتاب الإيمان باب (بدون ترجمة بعد باب ما جاء في ترك الصلاة رقم ٢٦٢٤ وابن ماجه في سننه في كتاب الفتن باب الصبر على البلاء رقم ٤٠٣٣) _

(فتح الباری (٦٠١١) _

(شرح رضى على الكافية (٨٩٨٨١) _

دې اوددې نه په طاعتو کولو سره خوند محسوسول، اودالله او د رسول ﷺ د راضی کولو دپاره قربانی کول، اودې ته د دنیا په ټولو خیزونو ترجیح ورکول، دشریعت دا حکامو په پوره کولو انشراح او انبساط موجود کیدل. (۱)

دحضرت ګنګوہی رحمۃ اللہ علیہ دخپل مرشد په نوم خط حضرت ګنګوہی رحمۃ اللہ علیہ دخپل مرشد په نوم خط اولیکلو او په هغې کښې ئې ورته اولیکل چې الله تعالی په خپل فضل اورحم سره ماته درې نعمتونه راکړل.

① زما کیفیت دا دې چې په ما باندې د مدح اومذمت څه اثر نه کیږي. که څوک مې تعریف کوي او که مذمت ماته ټول برابر دی.

② دالله تعالی نه سوا د بل چا نه د نفعي اونقصان رارسیدو ته مې څه خیال نه وی.

③ امور شرعیه ماته امور طبعیه ګرځیدلی دی. (۲)

هم دادي ((استلذا الطاعات اوانشاء صدر اوانبساط)) چې بیاتنګی نه محسوسیږي. چې سرې او ګډې شي، نودهغه خوراک ته زړه کیږي. دغه شان چې کله د مونځ وخت راځي، نو طبعیت مونځ طرف ته مائله کیږي.

دحلاوت نه حسی مراد اخستل زیاته غوره ده. خواښ ابی حمزه رحمۃ اللہ علیہ چاچه دبهجة النفوس، په نوم باندې دمنتخب بخاری شرح لیکلې ده. هغوی فرماني چې صوفیاء کرامو رحمۃ اللہ علیہ دلته د حلاوت نه حسی حلاوت مراد اخستې دې. اوهم دا صحیح ده. ځکه چې دوی دحدیث ظاهر بغیر دڅه تاویل نه اخستې دې. هغوی فرماني. «وهذا امر لا یدرکه الا من وصل الى ذلك المقام فلا یلیق ادعاء انه غیر مراد».

واذا لم تر الالهال قسماً لئناس رأوا بالاهصار (۳)

ترجمه: که تاسیاشت اونه لیدله، نو چاچه لیدلې وی. دهغوی خبره اومنه.

تونه ویدی ګمے سلیمان را پس په دانی زبان سرعان را

ترجمه: نو په لفظ د حلاوت کښې د څه تاویل ضرورت نشته.

زوق این پاده ندانی بمحمداتنه چشتی

دحضرت مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی رحمۃ اللہ علیہ یوه واقعه دحضرت مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی رحمۃ اللہ علیہ واقعه وړاندې هم تیره شوې ده. دحضرت شاه محمد اسحاق رحمۃ اللہ علیہ شاگرد وو. ډیر لونی عالم، محدث، صوفی، او محقق وو. دوفات په وخت کښې ئې دا تاکید کړې

(عزاء النوى رحمۃ اللہ علیہ إلى العزاء انظر شرحه على صحيح مسلم (۴۹۱۱) كتاب الإيمان باب بيان خصال من اتصف بهن وجد حلاوة الإيمان) _

(مکاتیب رشیدیہ (ص. ۱۰) _

(فتح المہل (۶۳۱۱) کتاب الإيمان باب بیان خصال من اتصف بهن وجه حلاوة الإيمان) _

وو چه ما سره د حدیثو لوستل کوی. نودوفات په وخت کښې ورته د صحیح مسلم وغیره کتابونو لوستل کولې شو (دوی فرماني کله چه زه سجده کوم. نوداسې معلومېږي. لکه چه الله تعالی راسره مینه او کړله (۱)

پیکاره خبره ده چه الله تعالی د ټولو محبتونو مرکز دې اودهغه د محبوبیت به څه وائي. اودهغه شان محبوبیت څنگه بیانولې شی. دا دانسان د طاقت خبره نه ده. که دهغه د طرفه سرې په سجده کښې داسې خبره محسوس کړي نوبیا دهغې سجدې د کیفیت څه اندازه لگیدې شی. غالباً دوی هم په دې خبره کښې ددې بیان کړې دې چه دا حلاوت حسی دې. بهر حال کوم حضرات چه دحلاوت نه معنوی حلاوت مراد اخلي هغوی فرماني چه ایمان چونکه امر معنوی دې. نوددې حلاوت به هم معنوی وی. خودا حضرات فرماني چه نه! دحلاوت لفظ چه کوم طرف ته اشاره کوی. اوددې نه چه کومه معنی متبادره ده. هغه حلاوت حسیه دې. نوهم دا به مراد اخستی شی.

قوله: اَنْ يَكُونَ اللَّهُ وَرَسُولَهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا. هغه درې خبرې چه دهغې نه پس د حلاوت ادراک کیږي. د هغې بیان کیږي. په هغې کښې یوه خبره دا ده چه د انسان دالله اودهغه د رسول سره محبت د ما سوا نه زیات شی. یعنی د دنیا او ما فیها نه زیات محبت نې الله او دهغه رسول سره وی.

وراندې خودلې شوی دی. چه د محبت د اصل مرکز الله تعالی دې. دالله تعالی محبت اصل دې. اودهغه د رسول محبت د دې فرع ده. نوهغه هم شامل کړې شو. تاسو په دې کښې د نورو اولیاؤ او صالحانو محبت هم شاملولې شی.

ماسواهما، کښې ،،هما،، ضمیر الله او رسول طرف ته راجع دې. دلته دالله تعالی او رسول دواړو ضماثر جمع کړې شوی دی. په دې باندې یواشکال کیږي. چه امام مسلم (۲) (ابوداود (۴) او امام نسائي (۵) دحضرت عدی بن حاتم رضی الله عنه یو روایت نقل کړې دې. چه یوکس رسول الله ﷺ ته راغلو. هغه خطبه اووئيله. او وې وئیل. ،،من یرحم الله ورسوله فقد رشد ومن یعصها فقد غوی،، نو نبی ﷺ اوفرمانیل. ،،هئس الخلیف أئت قل ومن یعص الله ورسوله،، ددې روایت نه معلومېږي. چه الله اود الله د رسول ضمیر یوځاني ذکر کول نه دی پکار. یعنی دواړه په یو ضمیر کښې جمع کول نه دی پکار. اوس اشکال دا کیږي. چه دلته خو نبی ﷺ دواړه په

(۱) تذکره حضرت مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی (ص. ۶۰، ۹۱)۔

(۲) نیل المراد فی السفر إلی کنج مرادآباد شامل در ارواح ثلاثه تذکره.. (ص. ۱۲۰)۔

(۳) صحیح مسلم (۲۸۶۱۱) کتاب الجمعة فصل فی إیجاز الخطبة وإطالة الصلاة)۔

(۴) سنن أبی داود کتاب الصلاة تفریع أبواب الجمعة باب الرجل یخطب علی قوس رقم ۱۰۹۹ وکتاب الأدب

باب بلا ترجمة (بعد باب لا یقال خبث نفسی رقم ۴۹۸۱)۔

(۵) سنن نسائي (۷۸۱۲) کتاب النکاح باب ما یرکه من الخطبة)۔

یوضمیر کنبی جمع کری دی. بلکه الله تعالیٰ په قرآن پاک کنبی په یوځانې کنبی جمع کری دی (إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا) (۱)

اودحضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه حدیث کنبی دی،، من ینظر الله ورسوله فقد رشد ومن یصمها فله لا یضره الله،، (۲)

دحضرت عدی بن حاتم رضی الله عنه حدیث په بناء د بعضې عالمانو رضی الله عنه رانې دا ده. چه د ممانعت روایت د جواز په روایاتو باندې مقدم دي. ځکه چه د ممانعت روایت قولی دي. اوداجازت روایات فعلی دي. اوقول ته په فعل باندې ترجیح وی. دغه شان دا روایت مانع دي. او نور روایات مجیز دي. اودممانعت روایات د اجازت په روایاتوباندې راجح وی. اوپله دا چه دا روایت ناقل عن الاصل دي. او نور روایات باقی علی الاصل دی ددې مطلب دا دي چه اصل په اشیاء کنبی اباحت دي. نوچه د کوم روایاتونه جمع فی الضمیر معلومیږی. هغه به په اصل باندې حمل کولی شی. اود ممانعت روایت چونکه ناقل عن الاصل وی. نوځکه به دا ونیلی شی. چه هم ممانعت دي. چه دي ته به په اجازت باندې ترجیح وی. بله داچه د ممانعت روایت یوه قاعده کلیه ده. چه داسې مه وایي. اود اباحت دروایاتو نه قاعده کلیه نشی مستفاد کیدی. (۳)

په خطیب باندې دانکار وجه. دامام نووی رحمته الله علیه رانې دا ده. چه په دي خطبه ورکونکی کس باندې د نبی صلی الله علیه و آله دانکار وجه دا وه. چه هغه په،، من یصمها،، کنبی داختصارنه کار واخستلو. حالانکه په خطبه کنبی تطویل مطلوب وی. ځکه چه ددې مقصد وعظ او زجر وی. اوپه دي کنبی تفصیل مفید وی. اونی صلی الله علیه و آله چه په کوم ځانې کنبی جمع فی الضمیر کړي. ده. نوهغه د تعلیم مقام دي. اوپه تعلیم کنبی ایجاز او اختصار مفید وی. (۴)

په دي باندې اشکال کیږی. چه دحضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه روایت ته اشاره تیره شوه. اوهغه دخطبی په باب کنبی وارد شوي دي.

ددې جواب دادې. چه ددې تعلق دنکاح خطبه سره دي. اوپه نکاح کنبی ایجاز مطلوب وی. (۵)

شیخ عزالدین عبدالسلام رحمته الله علیه یوجواب دا ورکړي دي. کوم چه په اصل کنبی قاضی عیاض رحمته الله علیه ذکر کړي دي. هغه دا چه جمع فی الضمیر نبی صلی الله علیه و آله دپاره جائز وه. اود نبی صلی الله علیه و آله سره خاص وه. ځکه چه د نبی صلی الله علیه و آله نه د تسویه بین الله والرسول امکان نه وو. په خلاف د

(۱) سورة الأحزاب (۵۶)۔

(۲) سنن أبی داود کتاب الصلاة أبواب الجمعة باب الرجل یخطب علی قوس رقم ۱۰۹۷۔ ۱۰۹۸)۔

(۳) فتح الباری (۶۱۱)۔

(۴) شرح نووی علی صحیح مسلم (۲۸۶۱۱) کتاب الجمعة فصل فی إیجاز الخطبة وإطالة الصلاة)۔

(۵) المصدر السابق)۔

نور و کسانو خکه چه دهغوی په حق کښې دا خطر ه شته چه ددوی په زړونو کښې دواړه په ضمیر کښې د جمع کولو د وجې د تسویه خیال تیرنشی (۱)

د ریم جواب بعضې عالمانو علیهم السلام دې ته نزدې نزدې ورکړې دې چه اصل کښې کیدې شی نبی صلی الله علیه و آله په هغه وخت کښې انکار کړې وو چه په هغه ځانې کښې څوک داسې کس موجود وو چه دهغه متعلق دا خیال وو چه د جمع فی الضمیر په وجه به هغه ته د تسویه خیال پیدا شی (۲)

څلورم جواب دا ورکړې شوې دې چه متکلم دخپل کلام د عموم نه خارج وی نوممانعت دعامو خلقو دپاره دې نبی صلی الله علیه و آله په دې کښې داخل نه دې نوکه د نبی صلی الله علیه و آله نه جمع فی الضمیر منقول وی نودغه روایات به د ممانعت د روایاتو سره معارض نشی گنرلې (۳)

پنځم جواب امام طحاوی رحمته الله علیه کړې دې هغوی فرمائی چه په اصل کښې نبی کریم صلی الله علیه و آله ددې وجې انکار او کړلو چه خطیب یې موقع وقف او کړلو خکه چه هغه ، من یطاع الله ورسوله فقد رشد ومن یعصمه ، او وئیل ددې دا معنی جوړه شوه چه اطاعت او نافرمانی کونکی دواړه راشد دی (۴)

خود امام طحاوی رحمته الله علیه دا جواب محل نظر دې خکه چه د ابن ابی دنیا په روایت کښې دی «قال ومن یعص الله ورسوله فقد غفر» (۵) دغه شان د مسلم په روایت کښې دی «قل ومن یعص الله ورسوله» ددې روایت نه متبادر دا ده چه دانکار وجه دواړه په یو ضمیر د تشبیه کښې جمع کول وو اگر چه دامام طحاوی رحمته الله علیه د جواب هم احتمال شته خو نبی صلی الله علیه و آله چه ، قل ومن یعص الله ورسوله فقد غفر ، او فرمائیل کوم چه جدا جدا ذکر دی ددې نه دا په پوهه کښې راځی چه د نبی صلی الله علیه و آله انکار ددې وجې وو چه خطیب دواړه په ضمیر کښې جمع کړی وو

شپږم جواب بعضې عالمانو علیهم السلام دا ورکړې دې چه په اصل کښې نبی صلی الله علیه و آله چه ، ما سواها ، کښې د جمع ضمیر راوړې دې هغه یوه جمله ده او په یوه جمله کښې د ضمیر په ځانې ظاهر راوړل مناسب نه دی خود خطیب په قصه کښې دوه جملې دی چه په هغې کښې د ضمیر په ځانې ظاهر راوړل مکروه او ناخوښه نه دی (۶)

خو په دې جواب باندې اعتراض شوې دې چه د ضمیر په ځانې اسم ظاهر راوړلو نه خودا نه

(۱) المصدر السابق وفتح الباری (۶۱۱)۔

(۲) زهر الری علی المجتبی للسیوطی (۷۹۱۲)۔

(۳) فتح الباری (۶۲۱۱)۔

(۴) فتح الملم (۶۳۶/۱) کتاب الإيمان باب بیان خصال من اتصف بهن وجد حلاوة الإيمان)۔

(۵) پورته حواله)۔

(۶) فتح الباری (۶۱/۱)۔

لازمیری چه دضمیر را وزل مکروه دی بیا خاص کرچه دنبی ﷺ نه جمع ثابته وی. (۱) البته دا وئیلی شی چه دخطیب واقعه یوه خاص واقعه ده دگومی نه چه عمومی حکم نشی راویستی نو ممکن ده چه په دغه مجلس کنبی داسې خلق وو چه د هغوی په باره کنبی د تسویه ویره وه ددی وچې په هغه باندې انکار او کړې شو. (۲)

اووم جواب دا ورکړې شوې دې چه نبی ﷺ دلته جمع فی الضمیر او کړله اودې خبرې ته نې اشاره او کړله چه کامیابی او فلاح دپاره هغه محبت ضروری او معتبر دې کوم چه د دواړو محبتونو نه مرکب وی. دالله تعالی محبت هم ضروری دې اود رسول ﷺ محبت هم ضروری دې هریو مستقل نه دې بلکه یوچه دبل سره مربوط وی نو دا معتبر دې.

بلکه چه په خطیب باندې نې اعتراض او کړلو نو نبی ﷺ دې خبرې ته اشاره او کړله چه «(احد العیاض)» دانسان دپاره مهلك او مضر دې که د الله تعالی نافرمانی وکړی او که د رسول الله ﷺ نافرمانی او کړی. (۳)

بعضی حضراتو فرمائیلى دی چه په اصل کنبی دالله تعالی او د رسول ﷺ د نومونو نه عدول مناسب نه دې. اگرچه د اختصاص پش نظر مقام د ضمیر مقتضى وی نبی ﷺ خطیب ته د الله او رسول مکرر راپلو دپاره تنبیه او کړله. (۴)

حضرت علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه د امام غزالی رحمته الله علیه نه نقل کړې دې. چه په کومه طریقه به رسول الله ﷺ تهذیب نفوس کولو. که په انسان کنبی تکبر یا نفاق وی. نودهغې د ویستلو او لرې کولو دپاره به نې علاج خودلو یا په مانځه کنبی به کوتاهی وه. نودهغې د صحیح کولو دوانی به نې خودله. اودغه شان به نبی ﷺ د تهذیب الفاظ طرف ته هم توجه کوله. چه مناسب الفاظ استعمالول پکار دی.

نبی ﷺ په یوځانې کنبی فرمائیلى دی: «لا یغلبکم الاعراب علی اسم صلاتکم العشاء وإنما یسبونها العتة لأنهم یعتون عن الإهل أو قال بالاهل»، «باندیچیانو به، عتة، وئیل نو نبی ﷺ اوفرمائیل چه تاسو، عتة، مه وائی. بلکه.. عشاء.. وائی.

دغه شان دحضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما نه منقول دی چه یوکس رسول الله ﷺ ته خطاب کولو او ونې وئیل، «ما شاء الله وشئت»، نبی ﷺ ورته اوفرمائیل. «چلتی الله ندأهل ما شاء الله

(۱) فتح الباری (۱/۱۱۱ و ۶۲).

(۲) فتح الباری (۱/۱۱۱ و ۶۲).

(۳) فتح الباری (۱/۱۱۱).

(۴) فتح الباری (۱/۶۴۶).

(۱) مسند الحمیدی (۲/۲۸۵) احادیث عباده بکن عربین الخطاب رضی الله عنه رقم ۶۳۸ ومسند أحمد (۱/۱۹۰ و ۱۹۱) ومجمع الزوائد (۳/۴۱۱) کتاب الصلاة باب فی اسم العشاء.

وحدۃ»، (یعنی تاخو زه دالله تعالی سره شریک جوړ کړم بلکه،، ماشاءالله وحدۃ»، وایه دغه شان نې فرمایلی دی،، لا تقولوا ماشاءالله وشله فلان، ولكن قولوا: ماشاءالله ثم شله فلان،، (۱)

په دې طریقه په قرآن پاک کښې هم فرمایلی شوی دی. «لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا» (۲)،، راعنا،، مه وانی بلکه،، انظرنا،، وانی دصحابه کرامو رضی الله عنہم په ذهن کښې هغه غلطه معنی کومه چه یهودو آخستله. (۳) هغه هرگز مراد نه وه خود داسې لفظ استعمال کوم چه د غلطې معنی موهم وی. خلاف ادب وو. ددغه غلطې معنی د وهم نه بچ کولو دپاره الله تعالی صحابه کرامو رضی الله عنہم ته خبردارې ورکړلو اووې فرمائیل. چه داسې لفظ مه استعمالوئ

دغه شان نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم فرمایلی دی،، ولا یقولن احدکم لعنن الکرم، فان الکرم الرجل السلم،، (۴) یوکس دې انگور ته .. کرم .. نه وانی. ځکه چه .. کرم .. خوپه اصل کښې مسلمان سړی ته ونیلی شی.

دا تهذیب الفاظ دي. اودا یاد ساتئ: چه دتهذیب الفاظ په سلسله کښې چه کومه نهی راغلې. نودهغې نه نهی شرعی مراد نه وی. چه په هغې سره حرمت او مکروه تحریمی ثابت کړې شی. بلکه دا د آدابوتعلیم وی. اوددې معنی دا وی. چه د تهذیب الفاظ په سلسله کښې چه د کوم څیز نه منع کولې شی. نودهغې استعمال خلاف اولی وی.

دلته هم چه نبی صلی الله علیه و آله وسلم خطیب ته،، یس الخطیب أنت،، فرمایلی وو. ددې مطلب دا وو. چه تادواره په یو ضمیر کښې جمع کرل. اگرچه ددې استعمال جائز دي لیکن خلاف اولی دي. ددې په مقابله کښې غوره دا دی. چه ته دواړه جدا جدا ذکر کړې. (۵)

قوله: وَأَنْ يُحِبَّ الْمَرْءُ لَا يُحِبَّهُ إِلَّا لِلَّهِ: دویم خصلت اودویم څیز دا دي. چه که سړې دچا سره محبت کوی. چه صرف دالله تعالی د رضا دپاره کوی. یعنی دمال ومنال. حسن اوجمال وغیره دوجې محبت نه کوی. بلکه چه د څه دینی سبب په وجه وی. مثلاً چه د چا اطاعت او تابعداری دهغه دتقوی اود چا د علم او دین دوجې محبت وی. دا حب لله دي.

(۱) درمنثور (۳۵۸۱).

(۲) سنن ابی داود. کتاب الادب باب لا یقال: خبث نفسی. رقم ۴۹۸۰.

(۳) سورة البقرة: ۱۰۴.

(۴) بعضی یهودیانو یوشرات پیدا کړې وو چه د نبی صلی الله علیه و آله وسلم مجلس ته به راغلل. نویه لفظ د «راعنا» به نی نبی صلی الله علیه و آله وسلم ته خطاب کولو ددې معنی دهغوی په عبرانی ژبه کښې خیرې وې. او هغوی به دا هم په دې نیت باندې وویل. په عربی کښې ددې نیت معنی وه. نوځکه به مسلمانانو نبی صلی الله علیه و آله وسلم ته د دغه نیت معنی په نیت باندې خطاب کولو. نو الله تعالی ددې نه منع کرل. (معارف القرآن ۳۸۰/۱).

(۵) صحیح مسلم (۲۳۸۰۲۳۷۱۲) کتاب الألفاظ باب کراهة تسمية العنب کرماً.

(۶) فتح الملم (۶۳۷۱۱).

یحی بن معاذ رازی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، حقیقۃ الحبب اللہ أن لا یزید بالبر ولا ینقص بالظلم، (۱) یعنی حب فی اللہ دا دی، چہ نہ دحسن سلوک دوجہ پہ ہفہ کنبی اضافہ کیری۔ اونہ د بی وفانی پہ وجہ پہ ہفہ کنبی کمہ اونقصان نہ راخی۔

امام مالک رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ ،، المحبة فی اللہ من واجبات الإسلام وهو دأب أولیاء اللہ تعالیٰ، (۲) داندہ تعالیٰ دپارہ محبت کول داندہ تعالیٰ د احکام واجب خنی دی اود اولیاء کرامو رضی اللہ عنہم عمل دی۔ ورنہ دی نی دلته داندہ اود رسول محبت ذکر کری دی۔ اوکلہ چہ داندہ تعالیٰ اود رسول ﷺ محبت پہ تولو محبتونویانہی غالب وی نویںکارہ خبرہ دہ چہ د اهل اللہ سرہ کوم محبت وی۔ ہفہ بہ ہم پہ اخلاص باندہی مبنی وی،، أن یحب البر ولا یحبه إلا اللہ،، پہ اصل کنبی،، أن یكون اللہ ورسولہ أحب الیہ مما سواہا،، اثر دی۔ بیبا ینکارہ دہ چہ کلہ داندہ تعالیٰ اود رسول محبت غالب شی۔ اود اهل اللہ سرہ محبت پہ اخلاص باندہی مبنی وی۔ نویبا ینکارہ دہ چہ ددی نتیجہ بہ ہم دا وی۔ چہ دسری بہ دکفر نہ نفرت وی۔ ددی وجہ نی فرمائی لی دی۔ چہ «وَأَنْ يَنْتَهِرَ أَنْ يَتَوَلَّى فِي الْكُفْرِ كَمَا يَنْتَهِرُ أَنْ يَتَوَلَّى فِي النَّارِ» یعنی کفر تہ واپس کیدل ورتہ داسی ناخوبہ ینکاری۔ لکہ چہ خنگہ دا نہ خوینوی۔ چہ پہ اور کنبی اوغورخولی شی۔ دا پہ ہفہ وخت کنبی کیری۔ چہ کلہ د انسان پہ زہ کنبی داندہ تعالیٰ اود ہفہ د رسول ﷺ محبت دومرہ زیات شی۔ چہ داندہ تعالیٰ اود ہفہ د رسول ﷺ نہ سوا ہر یو خیزد ہفہ پہ مقابلہ کنبی بی حقیقتہ اوہیخ نہ وی۔

پہ حدیث الباب کنبی د ،، مود فی الکفر،، ذکر دی۔ نودا دہفہ زمانی پہ لحاظ سرہ ونیلہی شوی دی۔ چہ خلقو بہ کفر پریخودل او پہ اسلام کنبی بہ داخل شول نو خکہ دہفوی پہ حق کنبی داسی او نیلی شو۔ چہ ،، مود فی الکفر،، دہفوی دپارہ دومرہ مکروہ اوناخوبہ کیدل پکار دی۔ چہ لکہ خنگہ چہ پہ اور کنبی غورخیدل ناخوبہ وی۔

خوپہ مونہ باندہی د عود لفظ صادق نہ راخی خکہ چہ مونہ خو ورنہی پہ کفر کنبی نہ یو پاتی شوی بلکہ د اول نہ مسلمانان راوان یو نوپہ دی صورت کنبی بہ عود د صیورت پہ معنی کنبی اختہی شی او معنی بہ دا وی چہ ،، یکرہ،، أن یصل الی الکفر کایکرہ،، أن یقذف فی النار،، یعنی کافر جو پدل سری تہ داسی ناخوبہ شی لکہ خنگہ چہ پہ اور کنبی غورخیدل ناخوبہ گنری۔ او عود د صیورت پہ معنی پہ قرآن کنبی ہم استعمال شوہی دی ارشاد دی۔ «وَأَنْ يَتَوَلَّى فِي الْكُفْرِ» (۳) یعنی کافرانو دا خبرہ حضرت شعیب ؑ اود پہ ہفہ باندہی ایمان راوونکو کسانوتہ کری وہ۔ حالانکہ حضرت شعیب ؑ کلہ ہم دہفوی پہ دین باندہی نہ وو

(۱) شرح کرمانی (۱۰۱۱)

(۲) پور تہ حوالہ۔

(۳) سورة اعراف: ۸۸ قال القرطبی رحمۃ اللہ علیہ.. ای لتصبرن إلى ملتنا.. الجامع لأحكام القرآن (۲۵۰: ۱۷)۔

پاتې شوې نودلته عود په معنی د صیورورت دې.

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني چه د حدیث په یو سند کښې د، بعد ان ائذنه الله، تصریح هم راغلې ده (۱) دوی فرماني چه د انفاذ یو صورت دا دې چه د اول نه الله تعالی د کفر نه بچ ساتلې وی چه د مسلمان په کور کښې پیدا شوی وی. اوبیا په اسلام باندې قائم وی. دویم صورت دا دې چه د کفر د تیرو نه په حقیقت کښې الله تعالی راویستې وی په اولنی صورت کښې .. عود.. د.. صیورورت.. په معنی کښې اختې شې. اوبه دویم صورت کښې .. عود.. په خپله اصلی معنی باندې برقراروی. (۲)

د نبی کریم صلی الله علیه و آله محبوبیت حضرت مولانا شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه یوه خبره لیکلې ده چه په قرآن کریم کښې په کوم کوم خانې کښې د حضرت موسی علیه السلام ذکر راځي. نولهته محسوسېږي چه د محبت سره د حضرت موسی علیه السلام ذکر کیږي. په یو خانې کښې خو ښکاره موجود دی (وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنِّي) (۳) خود نبی کریم صلی الله علیه و آله په باره کښې داسې قسم مضمون ماته نه دې ملاؤ شوې. ددې وجې مې په زړه کښې یو خاص قسم تشویش او طلب وو. ځکه چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله مقام یقیناً چه د حضرت موسی علیه السلام د مقام نه اوچت دې.

فرماني چه کله راته د قرآن کریم آیت (قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ) (۴) مخې ته راغلو. اوما په دې کښې غور او کړلو. نوزما زړه یخ شو. ځکه چه په دې کښې ونیلی شوی دی. که تاسو د الله تعالی سره د محبت کولو دعوه کوئ. نوزما تابعداری او کړئ. که زما تابعداری مو او کړله. نو یواځې دا نه چه د الله تعالی سره به ستاسود محبت دعوی مقبول او معتبره وی. بلکه زما د تابعداری نتیجه او ثمره به تاسو ته دا ملاؤ شې. چه تاسو به د الله تعالی محبوبوین جوړ شئ. اولې غور او کړئ. چه د چا په اقتداء کولو سره نور خلق د الله تعالی محبوب جوړېږي. نو بیا به د هغه د محبوبیت څه شان وی؟ (۵) والله سبحانه وتعالی اعلم.

۹ = باب علامة الإیمان حب الأنصار

دماقبل سره ربط. ددې باب چه دماقبل سره کوم ربط دې. هغه وړاندې بیان شوې دې. چه د رسول الله صلی الله علیه و آله سره محبت من باب الایثار دې. اود مساوات نه پس د ایثار درجه ده. اوبیا په دې کښې د ترقی صورت دا دې. چه د نبی صلی الله علیه و آله سره نه بلکه د دوی سره چه د چا تعلقات وی. نود هغوی سره هم محبت ساتل پکار دی. اوهم ددې دپاره امام بخاری رحمته الله علیه د، علامة الإیمان حب الأنصار، باب قائم کړلو.

(۱) صحیح البخاری کتاب الأدب باب الحب فی الله رقم (۶۰۴۱)۔

(۲) فتح الباری (۶۲۱)۔

(۳) سورة طه (۳۹)۔

(۴) سورة آل عمران (۳۱)۔

(۵) فضل الباری (۳۴۶۱، ۳۴۷)۔

په ترجمه الباب باندې یو اعتراض اودهغې جواب اود ترجمه مقصود ددې باب په ترجمه باندې اشکال دا دې چه علامت د دې علامت نه خارج وی نودا ترجمه د کتاب الایمان سره مناسب نه ده ځکه چه امام بخاری رحمته الله علیه خو دهغه خیزونویان کوی چه هغه د ایمان خصال، اعمال او شعب وی

علامه ابن المنیر رحمته الله علیه (۱) ددې جواب ورکړې دې چه امام بخاری رحمته الله علیه ددې ترجمې نه دا خودل غواړی چه صرف تصدیق کافی نه دې ترڅو پورې چه په اعمالو کښې دهغې نښه نه وی دانصاروسره محبت چونکه دتصدیق نښه ده ځکه نې دا ذکر کړله بیا په دې باندې اشکال دا کیږی چه دلته خو د تصدیق وغیره ذکر هم نشته نودا مقصد بعید معلومیږی مولانا محمدیونس صاحب فرمائی چه زما په خیال کښې داصل اشکال جواب دا دې چه په اصل کښې علامت د ذوالعلامه تابع وی گورئ نه چه گرمی د اور نښه ده نوچه څومره اور وی هغه څومره به گرمی وی نودگرمی کمې زیاتې د اور د کمی زیاتې نښه ده دغه شان اوگنړی چه دانصارو سره محبت دایمان نښه ده نوچه په حب انصار کښې څومره کمې زیاتې وی هغه څومره به په ایمان کښې هم کمې زیاتې وی نومصنف رحمته الله علیه ډیر په لطفه طریقه د ترجمه الباب نه دایمان کمی زیاتې ته اشاره اوکړله والله سبحانه اعلم

[۱۴] حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ قَالَ أَخْبَرَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَبْرِ قَالَ سَمِعْتُ أَنَسًا (۱) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ آيَةُ الْإِيمَانِ حُبُّ الْأَنْصَارِ وَآيَةُ النِّفَاقِ بُغْضُ الْأَنْصَارِ [۳۵۴]

رجال الحديث

① أبو الوليد: دوی ابو الوليد هشام بن عبد الملك طرابلسی باهلی بصری رحمته الله علیه دې دامام مالک، شعبه، حماد بن سفیان بن عیینه رحمته الله علیه وغیره نه نې سماع کړې ده. د دوی نه ابو زرعه، ابو حاتم، اسحاق بن راهویه، محمد بن یحی او محمد بن مسلم رحمته الله علیه روایت کړې دي علما، د جرح او تعدیل دوی لره ټکه گر خولی دی په کال ۱۳۶ هـ کښې پیدا شوې وو. او په کال ۲۲۷ هـ کښې وفات شوې وو فاتده طرابلسی طرابلس طرف ته منسوب دې کومه چه د طبلان جمع ده. دوی به د طبلان (توبی) خرڅولو کار کولو (۲)

(۱) ارشاد الساری (۸۹۱)۔

(۲) الحديث أخرجه البخاري في صحيحه في كتاب مناقب الأنصار باب حب الأنصار من الإيمان رقم ۳۷۸۴ ومسلم في صحيحه في كتاب الإيمان باب الدليل على أن حب الأنصار وعلى الله من الإيمان وعلماته وبغضهم من علامات النفاق والناسي في كتاب الإيمان وشرائعه باب علامة الإيمان)۔
(۳) عمدة القاري (۱۵۰۱) وتقريب (۵۷۳) ترجمه رقم ۷۳۰۱)۔

② شعبه دوی شعبه بن الحجاج دی. د دوی حالات وړاندې په ،،باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده،، کښې تیر شوې دی.

③ عبدالله بن عبدالله بن جبر جبرد جیم په فتحه او د باء په سکون سره ونیلی شی. ددوی نوم اوددوی دپلار نوم یو دی. د نیکه نوم نې دمدیني خلق جابر بنانی. او اهل عراق ورته جبر وائی. دوی د مدینې وو. دحضرت عمر او حضرت انس رضی الله عنهما نه نې احادیث اوریدلی دی. ددوی نه امام مالک، مسعر او شعبه رضی الله عنهم وغیره روایت کړې دي. دوی ثقه دی. او ددوی احادیث په صحیح بخاری، مسلم، ترمذی، ابوداود او نسائی کښې دی. (۱) رضی الله عنه

④ حضرت انس دحضرت انس رضی الله عنه حالات مونږ وړاندې ذکر کړی دی.

قوله: آية الإيمان حب الأنصار: دایمان نښه دانصاروسره محبت دي. د... آیت،... معنی په لغت کښې... نښه،... ده. (۲)

ابوالبقاء عکبری رحمته الله،،آیه الإيمان حب الأنصار،، لیکلی دی. یعنی... ان... حرف مشبه بالفعل دي. اوددې نه پس ضمیر، ضمیرشان دي.،،الإیمان،، مبتدء او،،حب الأنصار،، خبر دي. (۳)
خوشارحین رضی الله عنه فرمائی. چه په ټولونسو کښې دغه شان په ټولومسانیدو او مستخرجاتو کښې،،آیه الإيمان،، دي. نود عکبری رحمته الله بیان تصحیف دي. (۴)
بیا په دې باندې اشکال هم کیږي. چه ددې صورت نه دا لازمیږي. چه ایمان په حب الانصار کښې منحصر دي. حالانکه ایمان صرف د حب الانصار په دائره کښې منحصر او محدود نه دي. خودا اشکال په مشهور روایت،،آیه الإيمان حب الأنصار،، باندې هم راځي. ځکه چه مسند او مسند الیه معرفه دی. اوددې نه هم د حصر فائده حاصلیږي. اوبیا په بعضې روایاتو کښې دحصر سره،،الأنصار لا یحبهم إلا المؤمن (۵) باندې هم واردیږي.

ددې اشکال جواب دا دي. چه دا حصر ادعائی دي. لکه چه اووآني،،زید الطالب،، چه طالب علم خوېس زید دي. ځکه چه دطلب علم وصف په ده کښې د نورو په نسبت ممتاز دي. ته به وائي. چه نور هډو طالبان نه دي. که دې خو زید دي. یا وائی،،مال الدار الا زید،، په کور کښې خوېس زید دي. بل څوک نشته. حالانکه دهغه ښځه او بچی په کښې هم وی. خو لکه چه د

(۱) عمدة (۱۵۰۱۱) ونقریب (۳۰۹) ترجمه (۳۱۱۳) _

(۲) فتح الباری (۶۳۱) _

(۳) فتح الباری (۶۳۱) _

(۴) پورته حواله _

(۵) صحیح بخاری کتاب مناقب الأنصار باب حب الأنصار من الإيمان رقم (۳۷۸۳) _

هغوی وجود د زید تابع دې. مستقل وجود نه نشته. (١)
دویم جواب دا دې چې دا حصر اضافی دې. ددې کسانو په اعتبار سره په حب انصار کښې ایمان منحصر دې. کوم کسان چې د انصارو سره صرف رسول الله ﷺ سره د مدد کولو په وجه بغض ساتی. نو د داسې کسانو ایمان په حب انصار کښې منحصر دې. ترڅو پورې چې دهغوی په زړونو کښې د انصارو محبت نه وی پیدا شوې. دوی مومنان نشي جوړېدې. ځکه په حقیقت کښې ددوی دا بغض ساتل د انصارو سره بغض ساتل نه دی. بلکه نبی کریم ﷺ سره بغض ساتل دی. (٢)

دریم جواب دا دې چې دا د علامات خاصه په شان دی چې په کښې اطراد خو کیدي شي. خوانعکاس نشي کیدي. یعنی چې په کوم ځانې کښې نښه موجود وي. نو ذوالعلامه به خامخا موجود وي. خودا ضروري نه ده چې په کوم ځانې کښې علامات مرتفع وي. او موجود نه وي. نو ذوالعلامه به هم وجود نه وي. (٣)

کله چې نبی ﷺ مدینې منورې ته هجرت او کړلو. نو انصارو د دوی ﷺ سره په خپل مال اوجان سره د غمخواري او مواسات معامله او کړله. هر څیزنې نبی ﷺ او کومو صحابو ﷺ په دې نبی ﷺ سره هجرت کړې و و پیش کړلو. ددې نتیجه دا شوه چې د عربو د علاقو خلق د انصارو دشمنان شول. دا دشمنی چونکه د نبی ﷺ سره د مدد په وجه پیدا شوې وه. نو ځکه د نفاق یوه نښه او گرځولې شوه. ځکه چې په حقیقت کښې دا د الله تعالی د رسول سره دشمنی ده. او ددې سبب په وجه د دوی سره محبت کول چونکه د رسول الله ﷺ سره محبت دې. نو دا دایمان نښه او گرځولې شوه.

انصار. انصار، یا خود، ناصر، جمع ده. لکه څنگه چې، اصحاب، د، صاحب، جمع ده. اویا د، نصیر، جمع ده. لکه څنگه چې، اشراف، د، شریف، جمع ده. (٤)

انصار د اوس او خزرج د قبیلو لقب دې. اویا ددې اطلاق د دوی په اولاد، خلفاؤ او موالیو باندې هم بالتبع کیږي. نبی کریم ﷺ چې کله هجرت او کړلو. او مدینې منورې ته راغلو. نو دې دواړو قبیلو په خپل مال او جان سره د نبی ﷺ مدد او کړلو. نو ځکه نبی ﷺ دوی ته دا لقب ورکړلو. او د نبی ﷺ د راتلو نه وړاندې دا خلق د، بنو قیله، په نوم باندې مشهور او په دې لقب سره متعارف وو. ځکه چې قیله یوه ښځه وه چې د هغې نه اوس او خزرج خواره شوی وو. خو کله چې نبی ﷺ ورته د انصارو لقب ورکړلو. نو دهغوی اولنې نوم او لقب ورک شو. نو اوس چې د انصارو اطلاق په کوم ځانې کښې هم کیږي. هم دا قبیلې به ترې مراد وي. (٥)

(١) فتح الباری (٦٣١١)۔

(٢) فتح الباری (٦٣١١)۔

(٣) پورته حواله۔

(٤) فتح الباری (٦٣١١)۔

(٥) عمدة القاری (١٥١١١)۔

ایا د مهاجرینو رضی الله عنهم محبت د ایمان نښه نه ده؟ دلته یو سوال پیدا کیږي چه د انصارو سره محبت ته ئې د ایمان نښه او وئبله. او د مهاجرینو ﷺ سره محبت ته ئې د ایمان نښه نه ده وئبلې. ولې د مهاجرینو ﷺ سره محبت د ایمان نښه نه ده؟

نوددې جواب دا دې چه په اصل کښې د مهاجرینو ﷺ معامله بالکل ښکاره او واضحه وه. چه هغوی د نبی ﷺ د خاندان سره تعلق ساتلو. او هغوی د اسلام د ترقۍ دپاره هجرت کړې وو. او تکلیفونه ئې زغملی وو. خپل بال بچ ئې پرېخودې وو. او د اسلام په وجه دریه در شوی وو. نو د هغوی سره د محبت معامله خو بیخي ښکاره وه. البته د انصارو په باره کښې دا وه. چه د هغوی چونکه د نبی ﷺ د خاندان سره تعلق نه وو. او هغوی د هجرت وغیره تکلیفونه هم نه وو زغملی. نو دا شبهه کیدې شوه. چه کیدې شی. د ایمان نښه د مهاجرینو سره محبت وی. او د انصارو سره محبت نه وی. نو په دې وجه نبی ﷺ په خصوصیت سره د انصارو ذکر او کړلو.

دویم جواب دا دې. چه هرکله د انصارو سره محبت د ایمان نښه او گرځولې شوه. نو د مهاجرینو ﷺ سره محبت خو به په طریق اولی د ایمان نښه وی. د انصارو سره محبت د دلیل په طور پیش کړې شو. چه هرکله دوی د نبی ﷺ د خاندان سره تعلق هم نه ساتی. اود هجرت سختی ئې هم نه دی برداشت کړې. نو چه دوی سره محبت د ایمان نښه ده. نو د مهاجرینو ﷺ سره محبت خو به په طریق اولی د ایمان نښه گرځولې شی. ددې وجې صرف د انصارو ذکر راغلې دې. د مهاجرینو نه دې راغلې.

د انصارو سره محبت د ایمان او بغض د نفاق نښه ده. په دې باره کښې یو ضروری وضاحت دلته یوه خبره د پوهیدو قابله ده. چه دلته د انصارو سره محبت،، من حیث انهم انصار الله و انصار رسوله،، د نفاق نښه او گرځولې شوه. چه د انصارو سره محبت،، من حیث انهم انصار الله و انصار رسوله،، د ایمان نښه ده. او هم په دې حیثیت سره ددوی سره دشمنی کول د نفاق نښه ده. ددې نه معلومه شوه. که په څه بله وجه د انصارو سره اختلاف پیښ شی. نو هغه به د نفاق نښه نه وی.

گورئ هرکله چه په جنگ جمل کښې د حضرت علی ﷺ د حضرت طلحه، حضرت زبیر او حضرت عائشې ﷺ سره مقابلې راغلې وه. یا په جنگ صفین کښې د حضرت معاویه ﷺ سره مقابلې اوشوه. نو په هغه وخت کښې د انصارو ﷺ اکثریت د حضرت علی ﷺ سره وو. دلته هرگز دا نشی وئبلې. چه په حضرت طلحه، حضرت زبیر، حضرت عائشه او په حضرت معاویه ﷺ کښې د نفاق نښه بیا موندې شوه. ځکه چه ددې حضراتو په زړونو کښې بغض نه وو. بلکه دراثې اختلاف وو. په رونه وکښې بلکه د پلار او خونی په مینځ کښې د راثې اختلاف وی. خو بغض نه وی.

د حضرت علی ﷺ او حضرت معاویه ﷺ په مینځ کښې د اختلاف په نوعیت باندې دلالت کونکې یوه واقعیه دروم بادشاه چه کله او کتل چه حضرت معاویه ﷺ د حضرت علی ﷺ سره په جنگ لگیا دې. نو هغه په بعضې علاقه باندې د قبضه کولو اراده او کړله. نو حضرت معاویه ﷺ هغه ته اولیکل،، والله ان لم تنته وترجم الی بلادک لأصلطن أنا و ابن می ملک و لأخر جنگ

من جمیع بلادک ولا ضیقن علیک الأرض بها رحمتی، (۱) یعنی که تاسو منع نشونی او خپل ملک ته واپس لاړئ ترې نوزه به دخپل تره خونى سره صلح او کړم او بیا به تاسو دخپل ملک نه هم اویاسه اویه هغه وخت کښې به تاسو باندې زمکه تنگه کړم سره ددې نه چه دا فراخه ده. دحضرت معاویه رضی الله عنه دا لیکل په دې خبره دلالت کوی چه دحضرت علی رضی الله عنه سره د هغوی په زړه کښې بغض نه وو والله سبحانه وتعالی اعلم

باب (بلا ترجمه)

دا بغیر ترجمه باب دې اودا اولنئ موقعه ده چه بغیر ترجمه باب په کښې راغلې دې ددې متعلق تفصیل په مقدمه کښې تیر شوې دې دلته چونکه په اول ځل باندې دا راغلې دې نوځکه لږ په وضاحت سره ددې بیان کوم.

- ① بعضې عالمان رحمۃ الله علیهم فرمائی چه مصنف رحمۃ الله علیه سهو شوې دې.
- ② بعضې حضرات فرمائی چه د مصنف رحمۃ الله علیه سهو نه ده بلکه دکاتب سهو ده. مصنف رحمۃ الله علیه چه کومه ترجمه قائمه کړې وه دکاتب نه هغه پاتې شوې ده.
- ③ بعضې حضرات فرمائی چه دا د راوی تصرف دې (۲).
- ④ حافظ بن حجر رحمۃ الله علیه په بعضې مقاماتو کښې دا ونیلی دی چه مصنف رحمۃ الله علیه قصداً بیاض پریخودې دې. اود ترجمه قانمولو اراده ئې وه. خوروسته ورته موقع نه ده ملاؤ شوې (۳).
- ⑤ عدم شارحین رحمۃ الله علیهم په داسې موقعه باندې فرمائی چه دا باب ،، کالفصل من الباب السابق،، یعنی د سابقه باب نه دا یوفصل دې. اودهغې سره دا مربوط دې. علامه کرمانی رحمۃ الله علیه (۴) حافظ ابن حجر رحمۃ الله علیه (۵) علامه عینی رحمۃ الله علیه (۶) شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمۃ الله علیه، علامه سلطان رحمۃ الله علیه (۷) شیخ نورالحق رحمۃ الله علیه (۸) اوشاه ولی النیر رحمۃ الله علیه (۹) ددې قاعدې تصریح کړې ده حافظ ابن حجر رحمۃ الله علیه تقریباً

(۱) البدایة والنهاية (۱۱۹۸) ترجمه معاویه رضی الله عنه و ذکرش من آیامه وما ورد فی مناقبه و فضائله.

(۲) فتح الباری (۵۶۱۶) باب بلا ترجمه بعد باب کتبه النبی صلی الله علیه و آله.

(۳) فتح الباری (۵۵۸۱۱) کتاب الصلاة باب (بلا ترجمه بعد باب إدخال البعیر فی المسجد لليلة.. دغه شان

(۲۰۸) کتاب المغازی باب بلا ترجمه بعد باب منزل النبی صلی الله علیه و آله يوم الفتح (۲۲۸) باب بلا ترجمه بعد باب

مقام النبی صلی الله علیه و آله بمکه زمن الفتح.

(۴) شرح کرمانی رحمۃ الله علیه (۶۴۱۱)

(۵) فتح الباری (۶۴۱۱)

(۶) عمدة القاری (۱۵۲۱)

(۷) ارشاد الساری (۹۹۱۱)

(۸) تیسیر القاری (۲۱۰۲۰۱۱)

(۹) مقدمة لامع الدراری (۳۲۱۱۱) الأصل المعنوی.

نښه وی. او د باب نه پس مستقله ترجمه هم قانمولې شی. مثلاً: «الإيمان من الكتاب من الكتاب من الإيمان»، یا «البيعة على ترك الكتاب من الإيمان»، وغیره نوامام بخاری رحمته الله د تکثیر فوائد په غرض دلته ترجمه حذف کړې ده.

⑧ یوه وجه دا بیان شوې ده چه بعضي وخت په سابقه بابونو کښې یا په باب سابق کښې یو اشکال پیدا کیږي. نوامام بخاری رحمته الله بلا ترجمه باب راوړی. اوداسې یو روایت نقل کړی چه په هغې سره دهغه اشکال خاتمه کیږي. (۱) لکه هم دې ځانې کښې او گوري: چه امام بخاری رحمته الله تراوسه پورې کوم تراجم قائم کړل. دهغې نه دا معلومیږي. چه اعمال په ایمان کښې داخل دي. په دې باندې د مرجئو تردید خو اوشو. خو کیدې شی. چه معتزله او خوارج ددې نه خپل مسلک ثابت کول شروع کړی. نوامام بخاری رحمته الله دهغوی د خیال د تردید دپاره باب بلا ترجمه راوړل. او په دې کښې ئې د حضرت عباده بن صامت رضی الله عنه حدیث پیش کړلو په کوم کښې چه دا دی: «ومن أصاب من ذلك شيئاً فهو في الدنيا فهو كهارق له ومن أصاب من ذلك شيئاً ستره الله فهو إلى الله: إن شاء عفا عنه وإن شاء عاقبه»، که الله تعالی د چا معاصی او جرائم پټ کړل. نو د الله تعالی اختیار دې. که غواړی نو معاف به ئې کړی. او که غواړی نو عذاب به ورکړی. نو د معتزلو او خوارجو دا وینا چه مرتکب د کبیره د ایمان د دائره نه خارج دې غلطه ده. نو دهغوی د مسلک تردید ئې اوکړلو.

① شاه ولی الله رحمته الله فرماني چه امام بخاری رحمته الله په بعضي ځایونو کښې د «باب.. د محدثینود قول.. ح..» په ځانې استعمالوی. (۲) ددې په کتاب بدء الوحی کښې صرف یو مثال دې اوصرف د یو باب دپاره مستقله قاعده مقرر کول بعیده معلومیږي. او هلته ددې قاعدې د استعمال نه بغیر د باب صحیح توجیه کیدې شی. نو ددې څه ضرورت نه معلومیږي.

② بعضي عالمان رحمته الله فرماني چه امام بخاری رحمته الله د رجوع الی الاصل دپاره باب بلا ترجمه راوړی. دا د مشانخو رحمته الله په نیز مشهوره ده. اوددې وضاحت دا دې چه امام بخاری رحمته الله یوه ترجمه قائمه کړې اوددې نه پس څه ابواب یا یو یا د یو نه زیات بابونه ضمنی طور تبعاً ذکر کړی او بیا اصل ته دعود دپاره امام بخاری رحمته الله باب بلا ترجمه راوړی. (۳) لکه «باب فضل اللهم ربنا لك الحمد»، نه پس چه کوم باب راځی کیدې شی چه په دې کښې هم دا توجیه اوکړې شی.

③ یوقول دا هم دې چه امام بخاری رحمته الله بعضي وخت کښې باب بلا ترجمه د تکثیر طرق دپاره هم ذکر کوی لکه چه اوس په «باب ما جاء في غسل البول»، کښې چه ذکر شو. ددې نه پس

(۱) تقریر بخاری (۱۲۶/۱) -

(۲) مقدمة لامع (۳۰۸/۱) الأصل السابع -

(۳) مقدمة لامع (۳۶۷/۱) الأصل السادس والخمسون -

چه کوم باب بلا ترجمه راخی. علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چه اصل باب خو وړاندې دې اودهغې په ذیل کښې چه کوم روایت دې هم هغه روایت په بل سند سره ذکر کوی. (۱)
 په دې توجیهاتوکښې چه دسهر مصنف سهو کاتب، اوسه وراوی کوم توجیهات دی. هغه ډیرې کمزورې دي البته د بیاض قول گذاره کوی خکه چه دهغې دلیل موجود دې چه قاضی ابوالولید باجی مالک رحمۃ اللہ علیہ د حافظ ابوذر عبد الرحیم بن احمد هروی رحمۃ اللہ علیہ نه اوهغه د ابواسحاق ابراهیم بن احمد مستملی نه نقل کوی. چه هغوی به فرمائیل، «استسقت کتاب البخاری من أصله الذي كان عند صاحبه محمد بن يوسف الفهری رحمۃ اللہ علیہ فرأيت فيه أشياء لم تتم، وأشياء مبيضة منها تراجم لم يثبت بعدها شيئاً ومنها أحاديث لم يترجم لها فأخفنا بعض ذلك إلى بعض» (۲) په باقی توجیهاتوکښې د ټولو نه زیاته رانجه او جاري ده، «الهاب كالفصل من الهاب السابق»، توجیه ده. ددې نه پس د تشخیص اذهان توجیه ده. والله سبحانه وتعالى اعلم.
 په دې مقام کښې د بلا ترجمه باب ذکر کولو مقصد دلته کښې چه امام بخاری بلا ترجمه باب منعقد کړې دې. نو ددې مقصد څه دې؟
 د حضرت شیخ الهند رحمۃ اللہ علیہ رائي اوس ده، «باب بلا ترجمه»، د اسبابو لاندې ذکر شوه

شرح کرام رحمۃ اللہ علیہ عام طور دې ته، «الفصل من الهاب السابق»، وانی. اود ما قبل ترجمه سره دا مربوط گرځوی.

د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ رائي دا ده. چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په ما قبل کښې دا خودلی وو. چه دانصارو سره محبت دایمان نښه ده. او اوس په دې باب کښې د حضرت عبادہ بن صامت رضی اللہ عنہ حدیث کښې دې طرف ته اشاره کوی. چه حضراتو انصارو ته د انصارو لقب ورکولو ابتدائی وجه څه وه؟ د حضرت عبادہ رضی اللہ عنہ حدیث نه معلومیږي. چه ددې سبب د نبی صلی اللہ علیہ وسلم په دست راست باندې د نصرت بیعت کول وو. (۳)

شیخ الحدیث حضرت زکریا رحمۃ اللہ علیہ نور الله مرقده فرمائی چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ وړاندې دا خودلی وو. چه حب انصار دایمان نښه ده. اوس په دې باب کښې په دې خبره تنبیه ورکول غواړي. چه د انصارو سره محبت د ایمان نښه ولې ده؟ نو د باب د روایت نه معلومه شوه. چه ددې سبب د حضرات انصارو د نبی صلی اللہ علیہ وسلم په لاس باندې د نصرت او اعانت په غرض سره بیعت کول وو. چونکه هغوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم سره د نصرت او اعانت دپاره بیعت کړې وو. نو دهغوی سره محبت کول په حقیقت کښې دالله تعالی سره محبت کول دی. (۴)
 د حضرت شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ دا ارشاد د حضرت علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ په کلام کښې هم موجود

(۱) مقدمة لامع (۳۱۹، ۳۱۸۱۱) - الأصل السابع عشر -

(۲) هدی الساری مقدمة فتح الباری (ص. ۸) الفصل الثاني فی بیان موضوعه والكشف عن مغزاه فيه -

(۳) فتح الباری (۶۴۱۱) تقرير بخاری شریف (۱۲۵۱۱)

(۴) تقرير بخاری شریف (۱۲۵۱۱) -

کښي وفات شوی وو اصحاب صحاح سته دوی نه روایات نقل کړي دي (۱)

قوله عبادۀ بن صامت رضی اللہ عنہ: دا مشهور انصاری صحابی ابوالولید عبادہ

بن صامت بن قیس بن اصرم انصاری خزر جی دي.

په بیعت عقبه اولی او ثانیه کښي شریک شوې وو بیا په بدر احد خندق او نورو ټولو غزاکانو کښي د نبی ﷺ سره شریک وو دوی د انصارو په دولسو نقیبانو کښي یو وو رسول الله ﷺ دوی او حضرت ابو مرثد غنوی رضی اللہ عنہ وروڼه جوړ کړي وو. نبی ﷺ دوی د صدقاتو ذمه وار هم جوړ کړي وو. اهل صفة ته به دوی قرآن کریم هم خوندلو.

کله چه د شام علاقه فتح شوه نو حضرت عمر رضی اللہ عنہ دوی او حضرت معاذ او حضرت ابوالدرداء رضی اللہ عنہ هله کښي اولېدل چه خلقوته د دین تعلیم ورکړي نو حضرت عبادہ په حمص کښي حضرت معالذ په فلسطین کښي او حضرت ابودرداء رضی اللہ عنہ دمشق کښي دیره شول.

د حضرت عبادہ نه یو سل یو اتیا احادیث نقل دي په دي کښي شپږ احادیث متفق علیه دي. اودوه احادیثو کښي امام بخاری متفرد دي او په دو کښي امام مسلم.

د دوه اويا کالو په عمر کښي په کال ۵۳۴ هـ کښي په بیت المقدس یا رمله کښي دوی وفات شوی وو. (۲)

قوله وکان شهید بدرًا وهو أحد النقباء لیلۃ العقبة: حضرت عبادہ رضی اللہ عنہ جنگ بدر

کښي شریک شوې وو. اودوی په لیلۃ العقبه کښي د انصارو د سردارانو نه یو وو.

د انصارو پخواني تاریخ انصار په اصل کښي د یمن اوسیدونکي او د قحطان د خاندان نه وو. په یمن کښي چه کله مشهور سیلاب راغلو چه سیل عرم ورته وائی نو دا خلق د یمن نه

بهر شو. او مدینه کښي آباد شول. دا دوه وروڼه وو. اوس او خزرج ټول انصار هم د دي دوو خاندانو خنی دي. دا خاندان چه کله یشر ته راغلل نو دلته د یهودیانو زبردست اقتدار او اثر وو. خواؤ شا مقامات ددوی په قبضه کښي وو. او دولت او مال ورسره وو د آل او اولاد د

کثرت د وجې شل یوویشت قبیلې جوړې شوې وې. ددي وجې نې ترلرې لرې پورې کلی آباد کړي وو. انصار چه مودې پورې د یهودو نه جدا وو. خو چه د یهودو اثر او رسوخ نې اولیدل نو آخر دا چه ددوی حلیف جوړ شول ترخه وخته پورې دا حالت وو. خو بیا انصار هم زیات شو. ددوی خاندان خور شو. او اقتدار ورته حاصل شو. نو یهودو د آنده حالاتو په تناظر کښي دا معاهده ماته کړه.

په یهودیانو کښي یوسردار فطیون په نوم پیدا شو. هغه ډیر عیاش اوبدکاره وو. هغه دا حکم جاری کړي وو. چه کله پیغله جینی چاته واده کيږي نو اول به دده سره شپه تیروي. یهودو دا خبره برداشت کړي وه. خو کله چه د انصارو نوبت راغلو نو هغوی انکار او کړلو.

(۱) عمدة القاری (۱۵۳/۱) و تقریب (ص. ۳۸۹) رقم (۳۱۱۵)۔

(۲) تهذیب الأسماء واللغات (۲۵۶/۱، ۲۵۷) و عمدة القاری (۱۵۳/۱) و تقریب (ص. ۲۹۲) رقم (۳۱۷)۔

په دغه زمانه کښې د انصارو سرداریوکس مالک بن عجلان وو کله چه دهغه خور واده شوه نو هغه هم د واده په ورځ د کور نه بهرته اووتله اودخپل ورو مالک بن عجلان مخکښې بربنډه تیره شوه مالک ته غیرت ورغلو راپاسیدلو اوخوړنې ډیره ملامته کړه هغې ورته اووئیل تیک ده خو چه صبا ته به څه کیږي هغه خوددې نه هم زیاته د شرم خبره ده په دویمه ورځ د رواج مطابق د مالک خورناوې کړې شوه اود فطیون خلوت گاه ته لاړله نومالک هم د زنانو جامې واغوستی اوپه ملگرو کښې ورسره شو اوفطیون نې قتل کړل اوشام طرف ته اوختیدلو دلته د غسانیانو حکومت وو او ابوجبله حکمران وو هغه چه دا حالات واوریدل نولوني لښکرني راوستل اود اوس او خزرج سرداران نې راوغوښتل او هغوی ته نې انعامانونه ورکړل اوپیا نې د یهودیانو سردارانو ته دعوت اوکړلو او یو یو نې په دهوکه باندې قتل کړل د یهودیانو زور اوس ختم شو اوانصارو قوت حاصل کړلو.

انصاروپه مدینه کښې اوددې نه گیرچاپیره ډیرې قلعه گانې جوړې کړې وې اوس او خزرج ترڅه وخته پورې په خپل مینځ کښې متفق وو خو بیا دعربود فطرت مطابق په خپلو کښې جنگونه شروع شول اوسخت خونړی جنگونه اوشول دتولو نه په آخری جنگ کښې چه جنگ بعثت ورته وئیلې شی داسې سخته جگړه اوشوه چه د دواړو قبیلو نامتو کسان مړه شول اوس انصار دومره کمزوری شو چه دوی قریشو ته قاصد اولیږل چه مونږ خپل حلیف جوړ کړئ خوا بوجهل خبره ختمه کړه.

انصاراگرچه بت پرست وو خود یهودیانوسره یوځانې پاتې شوی وو نوڅکه د نبوت او آسمانی کتابونو نه څه ناڅه خبر وو یهودو سره اکرچه انصارو یوقسم تربروولی ساتله خود هغوی دعلمی فضل اوکمال قانلین وو کله چه به په انصارو او یهودیانو کښې جگړه وه نو یهودیانو په وئیل نژدې چه آخری پیغمبر به راشی مونږ به دهغه تابعداری اوکړو اودهغه سره به ملگری شو او تاسو به دعادیانو او ثعودیانو په شان هلاک کړو دغه شان دمدینه انصار دنبوت اونی د بعثت نه څه ناڅه واقف وو (۱)

دانصارو داسلام راوړلو ابتداء دنبی کریم ﷺ دا معمول وو چه د حج په ورځو کښې به د قبیلو سردارانو ته ورتلل اود اسلام دعوت به نې ورکولو په یوولسم کال د نبوت چه کله د حج موسم راغلو نود انصارو څه خلق مکې مکرمې ته راغلل نسی ﷺ هغوی ته تشریف یوړلو اوداسلام دعوت نې ورته ورکړلو اودقرآن پاک تلاوت نې ورته اوکړلو هغوی په خپل مینځ کښې اووئیل په الله قسم چه دا هغه پیغمبر ﷺ دې دکوم چه به یهودیانو ذکرکولو گوري چه داسې اونشی چه یهود تاسو نه په دې سعادت کښې وړاندې شی نودې تولو هم په دغه مجلس کښې ایمان راوړلو دا شپږ حضرات وو (۲)

کله چه دویم کال راغلو کوم چه د نبوت دولسم کال وو نونبی ﷺ سره دملاحات دپاره دولس کسان حاضرشول دا دولس کسان د نبی په خدمت کښې حاضرشول اود شپې په منی

(د تفصیل دپاره اوگورئ سیره النبی ﷺ ۱۵۵۱، ۱۵۶)

(سیرت ابن هشام (۲۶۶، ۲۶۷) بده اسلام الانصار)

کنبی د عقبه سره نهې د نبی ﷺ په لاس باندې بیعت او کړلو دا د انصارو اولنې بیعت وو. او دې ته،، بیعت عقبه اول،، وائی. (۱)

کله چه دا حضرات مدینې منورې ته واپس لاړل نو نبی ﷺ دوی سره حضرت مصعب بن عمیر رضی الله عنہ اولیرو چه دوی ته د قرآن تعلیم ورکړی. (۲)
کله چه دریم کال راغلو کوم چه د نبوت دیار لسم کال وو. نو د انصارو کم او زیات او یا کسان مکې مکرمې ته راغلل. اود نبی ﷺ په لاس نهې بیعت او کړلو په دغه موقع حضرت عباس رضی الله عنہم وو هغوی په دې موقع باندې یوه خطبه اوونیله. او وې ونیل چه محمد تاسو ته درتلل غواړی او په دې باندې کلک دې. که تاسو خلق د دې ذمه واری اخلی چه تاسو به دده پوره حفاظت کوئ. نو درېه شی گنی دې هم دلته په مکه کنبې پریږدی. دده خپل خپلوان به دده حمایت او حفاظت کوی. انصارو وعده او کړه. اود دې نه پس دوی بیعت او کړو دې ته،، بیعت عقبه ثانیه.. وائی. (۳)

کله چه ټولو بیعت او کړلو. نو رسول الله ﷺ اوفرمانیل چه حضرت موسی ﷺ په بنی اسرائیلو کنبې دولس نقیبان مقرر کړی وو. دغه شان زه هم د جبرئیل رضی الله عنہ په اشاره باندې په تاسو کنبې دولس نقیبان مقرر کوم. او هغه دولسو ته مخاطب شو. او وې فرمانیل تاسو دخپل قوم کفیل او ذمه وار نهې. (۴)

بهر حال دلته،، وکان شهد پدرا وهو أحد النقباء ليلة العقبة،، کنبې د حضرت عبادو بن صامت رضی الله عنہ منقبت بیان شوې دې. چه دوی په بدر کنبې هم شریک شوی وو. اود دې نه علاوه په دولسو نقیبانو کنبې یونقیب دې هم وو. (۵)

(۱) سیرت ابن هشام (۲۷۹/۱) -

(۲) سیرت ابن هشام (۲۶۹/۱) -

(۳) سیرت ابن هشام (۲۷۳/۱) -

(۴) طبقات ابن سعد (۲۲۲/۱، ۲۲۳) ذکر العقبة الآخرة وهم السبعون الذین بايعوا رسول الله ﷺ -

(۵) یوه ضروری تنبیه: دمدينې منورې دا کسان چه اول اول نهې اسلام راوړې وو د سیرت بعضې معنیفینو ﷺ د دوی د قبول اسلام دا واقعه د بیعت عقبه اولې په عنوان سره کړې ده دا عنوان د سیرت کتونکو دپاره په هغه وخت کنبې د پریشانی سبب جوړېږی کله چه دوی په نورو کتابونو کنبې او گوزی چه په بیعت عقبه اولې کنبې دولس کسان وو ددې اختلاف روایت په سبب بعضې معنیفین په بیعت عقبه ثانیه کنبې دولس کسان او بعضې درې او یا کسان ینانی. حالانکه اصلی صورت دا دې چه کومو شپږو یا اته کسانوچه په شروع شروع کنبې اسلام راوړې وو. د هغوی د اسلام قبولولو واقعه ته بیعت عقبه اولې عنوان نه بلکه.. په اول کنبې د انصارو اسلام قبولول. عنوان ورکول پکار دی او په دویم کال چه یوولس یا دولس کسان په خدمت کنبې حاضر شوی وو دا بیعت عقبه اولې ده کومو کسانوچه د انصارو په اول کنبې دایمان راوړلو ته د بیعت عقبه نوم ورکړې دې ددې خل بیعت ته د بیعت عقبه عنوان ورکوی یعنی یو بیعت عقبه اولې. دویم هغه بیعت عقبه چه په هغې کنبې کنبې درې او یا کسان په اسلام مشرف شوی وو او دا درې واړه واقعات د یو کال (بقیه حاشیه په راروانه صفحه....

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ وَحَوَّاهُ عَصَابَةٌ مِنْ أَصْحَابِهِ:

دلته ده، آن رسول الله...، نه وړاندې، قال. مقدر دې اودا... قال... په، آن عبادۃ بن الصامت رضی اللہ عنہ، کښې ده، آن، دپاره خبر دې او، وکان شهد بدرأوهو أحد النقام ليلة العقبة، جمله. جمله معترضه ده. لکه چه عبارت به داسې وی، آن عبادۃ بن صامت رضی اللہ عنہ وکان شهد بدرأوهو أحد النقام ليلة العقبة، قال آن رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم قال...، اودا د محدثینو رضی اللہ عنہم عادت وی چه په کوم خانې کښې... قال... مکرر راشی نوهلته یو حذف کوی البته د هغې تلفظ خامخا کوی.

قوله: «عَصَابَةٌ»: ددې اطلاق دلسو نه ترخلوبښتو پورې کیږي اوکله مجازاً د خلوبښتو نه په زیاتو باندې هم ددې اطلاق کیږي دبدر په موقع نبی صلی اللہ علیہ وسلم دعا کړې وه اودا نې فرمایلی وو، اللهم إني أتبعك هذه العصاة من أهل الإسلام لا تعبدني الأرض، أي الله که دمسلمانانودا جماعت هلاک شی نویه زمکه به ستا عبادت کونکې څوک پاتې نشی دلته نبی صلی اللہ علیہ وسلم د درې سوه اودیارلس کسانو په جماعت باندې ده، عصابة، اطلاق کړې دې.

دنسائی شریف په یو روایت کښې دی چه دلته د، عصابة، په خانې د... رهط... لفظ هم راغلي دي. اوددې اطلاق د دریو نه واخله ترلسو پورې کیږي.

قوله: بِأَيْعُونِي: د نبی صلی اللہ علیہ وسلم په لاس باندې په مختلفو طریقو بیعت شوې دي بیعت په اصل کښې وعده او معاهده وی چه دالله رسول یا هغه کس چه د الله د رسول تابعدار وی دهغه پوره تابعداري اوکړې شی.

رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په مرگ باندې هم بیعت اخستې وو. (۲) ددې مطلب هم هغه بیعت علی الجهاد دي چه مونږ به د الله تعالی د دین اوچلولو دپاره د کافرانو سره جنگ کوو تردې چه مونږ ته مرگ راشی یا دالله تعالی دین غالب شی.

دغه شان د صلاة او زکاة د پابندۍ دپاره هم نبی صلی اللہ علیہ وسلم بیعت اخستې دي. (۳) د فواحشو او منکراتو په ترک باندې نې هم بیعت اخستې وو. (۴) دغه شان د هر مسلمان په څیگره باندې (۵)

بقیه حاشیه د تیرمخ) د فاصلي په حساب سره په موسم حج کښې پېښې شوی دی او کومو کسانو چه په اول کښې د انصارو داسلام قبلولو واقعه ده، ابتداء اسلام انصار... په عنوان سره ذکر کړې ده هغوی د یوولسوکسانو بیعت ته بیعت عقبه اولی او د درې اویاکسانو بیعت ته بیعت عقبه ثانیه عنوان ورکړې دي حاشیه سیرت النبی صلی اللہ علیہ وسلم از علامه سید سلیمان ندوی رحمۃ اللہ علیہ (۱۵۷۱).

(۱) سنن نسائی (۱۸۲۱۲) کتاب البيعة باب البيعة على فراق المشرك.

(۲) سنن نسائی (۱۱۸۰) کتاب البيعة باب البيعة على النصح لكل مسلم.

(۳) سنن نسائی (۱۸۲۱۲) کتاب البيعة باب البيعة على فراق المشرك.

(۴) كما في حديث الباب.

(۵) سنن نسائی (۱۸۰۱۲) کتاب البيعة باب البيعة على النصح لكل مسلم.

اوپه دې خبره چه کله موقع راشی. نو کلمه د حق به ادا کوو او کتمان د حق به نه کوو (۱)
 خلاصه دا چه خومره بیعتونه دی. نوبه ټولو کښې د الله تعالی د حکم په پوره کولو باندې
 د عمل کولو وعده کولې شی. اودا معاهده وی. چه مونږ به د الله تعالی د حکمونو پابندی
 کوو. ددې وجې قرآن کریم فرمایلی دی. ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ﴾ (۲) دا کوم بیعت
 چه د پیغمبر ﷺ سره کیږي. نو چونکه د الله تعالی دا حکاماتو پوره کولو دپاره کیږي. نو لکه
 چه دا بیعت د الله تعالی سره کیږي. بیعت علی الجهاد. بیعت علی الاسلام. بیعت دپاره د
 پابندی د شریعت کوم چه د صوفیاء کرامو ﷺ په نیز رائج دې په دې کښې د شریعت د
 پابندی اود توبه الفاظ خو عام طور استعمالیږي. خود موقعه اومحل په مناسبت سره بعضی
 وخت د خاصو خبرو ذکر په کښې هم راځي. لکه د ښخونه د بیعت اخستلو په وخت کښې دا
 لوظ اخستې شوې وو. چه دوی به په مړی باندې ویر (ژړا) نه کوی ځکه چه په ښخو کښې عدم
 طور د ویر عادت وی. او د حضرت جریر رضی الله عنه د مسلمانانو د خیر خواهی وعده اخستې
 شوې وه. ځکه چه په هغه کښې ئې ددې خاص صلاحیت محسوس کړې وو. دې بیعت نه
 بیعت سلوک یا بیعت احسانی وائی. د دې مقصد د شریعت په تابعداري کښې دکمال په
 ذریعه ولایت خاصه او وصول الی الله مقام ته رسیدل دی. هم دا ذریعه ده د الله تعالی د
 نسبت حاصلولو، کوم خلق چه ددې نه انکار کوی. یا جاهلان دی. اویا ئې خان په زور جاهلان
 کړې دی.

د حضرت عبادۀ رضی الله عنه حدیث کښې دی. چه نبی ﷺ صحابو رضی الله عنه ته افرمائیل چه،، هایعی،،
 نو هغوی عرض او کړل.،، هایعناک یا رسول الله،، چونکه بیعت علی الاسلام شوې وو خوښی ﷺ
 بیا،، هایعی،، افرمائیل. اوبیعت ئې واخستل. حالانکه بیعت علی الاسلام اخستې شوې
 وو. او هلته د جهاد موقع نه وه. نو ځکه دې ته بیعت احسان ونیلی شی
 یوبیعت د تبرک دپاره وی. لکه د وړوکی ماشوم، اویا دیو لوڼې بزړګ نه د تبرک په قصد
 بیعت واخستې شی. دغه شان د الله تعالی د ولی په لاس د توبه په غرض هم په بیعت کولو
 کښې څه قباح نشته. والله اعلم
 کوم کسان چه د مال اوزر یا دخپل شهرت دپاره د بیعت سلسله جاری کوی اود سنت
 تابعداري سره دهغوی څه تعلق نه وی. ددوی نه بیعت کول د گمراهی او ضلالت نه سوال
 څه نه دی. ددې وجې هغه حضرات چه اهل الله وی. چه د بیعت کومه سلسله قانموی. هغوی د
 بیعت اجازت ورکولو ډیر زیات اهتمام کوی. هغوی هریوکس ته اجازت نه ورکوی. ځکه چه
 په دې سره گمراهی او فساد خوریدي.
 په حدیث الباب کښې د ذکر شوی بیعت واقعه کله پېښه شوې وه؟ رسول الله ﷺ چه د کوم

بیعت په باره کښې فرمانیلې وو چه ،، پایعون علی ان لا تشا کو ایا الله شیاً... دا په کوم وخت کښې واقع شوې وو په دې کښې اختلاف دې د قاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ اوددوی د متبعینو رانې دا ده چه دا بیعت العقبة د هجرت نه وړاندې په لیلۃ العقبة کښې واقع شوې وو (۱) دحافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ رانې دا ده چه دا بیعت د لیلۃ العقبة په شکل یو بل بیعت دې کوم چه د هجرت بلکه د فتح مکه نه پس واقع شوې دې (۲) حافظ رحمۃ اللہ علیہ دا خبره په مختلفو طریقو سره میرهن او مدلل کړې ده. ددوی اولنې دلیل دا دې چه د بیعت العقبة الفاظ جدا دی او ددې بیعت الفاظ جدا دی د بیعة العقبة الفاظ ابن اسحاق رحمۃ اللہ علیہ نقل کړی دی ،، ایا یعمکم علی ان تمنعوا مباتعون منه نساکم و ایتاکم،، (۳)

دغه شان د بخاری شریف په روایت کښې دی ،، دعانا النبی صلی اللہ علیہ وسلم فیا یعننا فقال فیا اعدنا علینا ان یایعننا علی السمع والطاعة فی منشطنا ومکهننا وعسرنا ویسرنا... (۴) دغه شان په مسند احمد او طبرانی کښې دی د حضرت عبادہ او ابوهریره رضی اللہ عنہما په مینځ کښې خبرې اوشوې. نو حضرت عبادہ رضی اللہ عنہ او فرمانیل ،، یا ایا هریرة انک لم تکن معنا إذ یایعننا رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم علی السمع والطاعة فی النشاط والکسل، وعلی النفقة فی العسر والیسر، وعلی الأمر بالمعروف والنهي عن المنکر، وعلی أن نقول فی الله تبارک وتعالی، ولا نخاف لومة لائم فیہ، وعلی أن تصر رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم إذا قدم علینا یثب، فنمنعه مباتع منہ أنفسنا وازواجنا واهلنا، ولنا الجنة فهذه بیعة رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم النی یایعننا علیها... (۵)

دویم دلیل دا دې چه ددې روایت په بعضی طرقو کښې واقع دی ،، لا تتهب،، (۶) دې نه نهبه العساکر مراد ده. په جهاد کښې چه کله مال غنیمت جمع شی. نو په دغه وخت کښې بعضی مجاهدین ټونگې لگول شروع کړی اولوت مارکوی. ددې نه منع کړې شوې ده اود جهاد مشروعیت د هجرت نه پس شوې دې. نو معلومه شوه چه دا په لیلۃ العقبة کښې نه وه بلکه د هجرت نه پس بیعت کښې شوې وو.

(۱) فتح الباری (۶۶۱)۔

(۲) پورته حواله۔

(۳) سیرت ابن هشام (۲۷۵۱) البيعة الثانية الكبرى بالعقبة۔

(۴) صحيح بخارى كتاب الفتن باب قول النبي صلی اللہ علیہ وسلم... سترون بعدی أمورا تنکرونها.. (۵) مسند احمد (۳۲۵۱۵) ومجمع الزوائد (۲۲۶۱۵) كتاب الخلافة باب لا طاعة فی معصية۔(۶) صحيح بخارى كتاب مناقب الأنصار باب وفود الأنصار إلى النبي صلی اللہ علیہ وسلم بمكة: وبيعة العقبة رقم (۳۸۹۳)۔

دریم دلیل دا دی: چه د نبی ﷺ سره چه دلته د کوم بیعت تذکره ده نوبه دې بیعت کښې د سورة ممتحنه د آیت ذکر په بعضې طرغو کښې راغلې دې په بخاری کتاب الجهاد کښې دی، «وهذه الآية كلها»، (اوپه کتاب التفسیر کښې دی، «وقرأ آية النساء» (او د صحیح مسلم په روایت کښې دی، «قتل علينا آية النساء أن لا يشركن بالله شيأ»، (او د سنن نسائی په روایت کښې دی، «ألا تعلمون على ما يأم به الله عليه النساء أن لا تشركوا بالله شيأ»، (او د طبرانی په روایت کښې دی، «بأيعنا رسول الله ﷺ على ما يأم به الله عليه النساء يوم فتح مكة»، (او د غه شان د مسلم په روایت کښې دی، «أخذ علينا رسول الله ﷺ كما أخذ على النساء» (او ښخو د حدیبیه نه پس د فتح مکه په ورځ باندې بیعت کړې وو. اودا بیعت د ښخو دبیعت موافق واقع شوې وو نو هر کله چه ښخو بیعت د فتح مکه نه پس واقع شوې دې. نو ښکاره ده چه دا بیعت روسته شوې دې څلورم دلیل دا دې. چه ابن ابی خیشمه په خپل تاریخ کښې د... عمرو بن شعيب عن أبيه عن جده... په سند سره نقل کړی دی. چه، «قال رسول الله ﷺ: أبایکم علی أن لا تشركوا بالله شيأ»، (او دې نه ښکاره معلومه شوه. چه حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه په دې بیعت کښې شریک وو. او دوی د حضرت ابوهریره رضی الله عنه د اسلام قبولوسره نزدې مسلمان شوې وو. او حضرت ابوهریره رضی الله عنه په اوومه هجری کښې مسلمان شوې وو.

دغه شان د طبرانی په یو روایت کښې د حضرت جریر رضی الله عنه نه نقل دی. چه، «بأيعنا رسول الله ﷺ على مثل ما يأم به الله عليه النساء»، (او د حضرت جریر رضی الله عنه د اسلام ډیر روسته راوړې ې واقدی رضی الله عنه لیکلی دی. چه دې په ۱۰ هـ کښې مسلمان شوې وو. (۱)

بهر حال ددې ټولو دلائلو یوځانې کولو نه دا معلومېږي. چه په دې حدیث کښې چه د کوم بیعت ذکر دې. نو هغه دهجرت نه پس یا دفتح مکه نه پس شوې دې. او په اصل کښې حضرت عباده رضی الله عنه په بیعه عقبه کښې شریک وو. اودا یواهم بیعت وو. چونکه په دې سره د اسلام د ترقی بنیاد کیځودې شو. ځکه نې ددې تذکره کوله. (۲)

(۱) صحیح بخاری کتاب الحدود باب الحدود كفارة رقم (۶۷۸۴)۔

(۲) صحیح بخاری کتاب التفسیر، سورة الممتحنة باب إذا جاءك المؤمنات يبایعنك رقم (۴۸۹۴)۔

(۳) صحیح مسلم (۷۳۱۲) کتاب الحدود باب الحدود كفارات لأهلها)۔

(۴) سنن نسائی (۱۸۱۱۲) کتاب البيعة باب البيعة على الجهاد)۔

(۵) فتح الباری (۶۶۱)۔

(۶) صحیح مسلم (۷۳۱۲) کتاب الحدود باب الحدود كفارات لأهلها)۔

(۷) فتح الباری (۶۷۱۱)۔

(۸) بوردنه حواله)۔

(۹) ابن سعد رحمه الله فرماني... أسلم في السنة التي قبض فيها النبي ﷺ، طبقات (۲۲۱۶) ترجمة جرير بن عبدالله

(۱۰) فتح الباری (۶۷۱۱)۔

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ د حافظ ابن حجر د دلائلو تردید کړې دې او په دې باندې نې دلیل پیش کړې دې چه دا بیعت بیعت دلیله العقبه وو چه په دې حدیث کښې د «وعله عصابة» الفاظ دی او د «عصابة» تفسیر په دوولسو نقیبانوسره شوې دې اودنسانی په روایت کښې د «رهط» لفظ دې د کوم اطلاق چه په لسو یا ددې نه کمو باندې کیږی که دا بیعت العقبه نه ووبلکه بل بیعت وو نو په دې کښې به په زرگونو خلقو شرکت کړې وو صرف د عصابة یا رهط د شرکت څه سوال دې؟^(۱)

دغه شان علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ یو دلیل دا پیش کړې دې چه دنسانی په روایت کښې دی «بایعت رسول الله ﷺ ليلة العقبة في رهط» الفاظ راغلی دی. (بایعت رسول الله ﷺ ليلة العقبة في رهط) په دې کښې د «ليلة العقبة» تصریح شته. ^(۲) نومعلومه شوه چه دا د اولنی بیعت ذکر دې. اوترکومې پورې چه د طبرانی په روایت کښې د «یوم فتح مکه» تصریح ده. نو ددې نه دا نه لازمیږی چه دا بیعت او هغه بیعت یو وي وی بلکه کیدې شی چه دواړه جدا جدا وی. اوحضرت عبادہ رضی اللہ عنہ دویم بیعت کښې هم شریک وو. کوم چه د فتح مکه په موقع باندې شوې وو. ^(۳)

دریم دلیل علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ دا پیش کړې دې چه د صناحبی رضی اللہ عنہ په روایت کښې ددې بیعت ذکر داسې راغلی دې «ان من النقباء الذین پایعوا رسول الله ﷺ وقال: پایعنا على أن لا نشارك بالله شيئا.»^(۴)

په دې روایت کښې حضرت عبادہ رضی اللہ عنہ تصریح کوی چه زه په بیعت کونکو نقیبانو کښې ووم. او بیا فرمائی «پایعنا على أن لا نشارك بالله» ددې نه معلومه شوه چه دا بیعت په ليله العقبه کښې شوی وو. ^(۵)

ترکومې پورې چه د حافظ رحمۃ اللہ علیہ په «لا تتهم» باندې داستدلال تعلق دې. نو دا حافظ رحمۃ اللہ علیہ د مال غنیمت سره خاص کړې دې. اوفرمانیلی نې دی چه دجهاد مشروعیت روسته شوې وي. نو ددې تعلق د ليله العقبه سره نه دې بلکه د روستنی بیعت سره دې.

علامه عینی رحمهما الله فرمائی چه دا د مال غنیمت سره خاص کول تحکم دې. اودلفت

(۱) عمدة القاری (۱۵۸/۱)۔

(۲) علامه عینی اوحافظ قسطلانی ربا (و ه ه) هم دا الفاظ نقل کړی دی خود سنن نسانی په مطبوعه نسخو کښې د «ليلة العقبة» تصریح چرته نشی موندې. عمدة (۱۵۸/۱) وارشاد الساری (۱۰۱/۱)۔

(۳) عمدة القاری (۱۵۹/۱)۔

(۴) صحیح بخاری کتاب مناقب الأنصار باب وفود الأنصار رقم ۳۸۹۳ وصحیح مسلم (۷۳/۲) کتاب الحدود باب الحدود کفارات لأهلها۔

(۵) عمدة (۱۵۹/۱)۔

مخالف دې بلکه په دې ((استهتاب المغانم و غیره)) دواړه داخل دی (د) ترکومې پورې چه د آیت د تلاوت تعلق دې اویه هغې باندې چه حافظ رضی الله عنه استدلال کړې دې. نوچه بیعت نساء په فتح مکه کښې شوې وو. نوعلامه عینی رحمته الله فرماني چه د عقبه اولی د بیعت په موقع باندې د آیت تلاوت نه وو شوې. اویه روایاتو کښې چه د آیت د تلاوت کوم ذکر دې نویه دې کښې احتمال شته. چه حضرت عبادہ رضی الله عنه په روستنو بیعتونو کښې شریک شوې وو. اویه هغې کښې د آیاتونو تلاوت شوې وو. دکوم ذکر چه حضرت عبادہ رضی الله عنه دخپل بیعت په واقعه کښې بیان کړې ده. (د) والله سبحانه اعلم

قوله: عَلِمَ أَنْ لَا تَشْرِكُوا بِاللَّهِ شَيْئًا: یعنی زما په لاس باندې بیعت اوکړې. په دې خبره چه دالله تعالی سره به څوک نه شریکوي.

د شرک اطلاق، شرک فی الذات شرک فی الافعال. شرک فی العبادات ټولونه شامل دي. اوکله ریا. ته هم شاملېږي. په حدیث کښې دې ته شرک اصغرونیلې شوې دې. په ظاهره ددې نه دلته هم شرک اکبر مراد دې. ځکه چه په کتاب اوسنت کښې کله د شرک لفظ واخستې شی. نوددې نه هم دا مراد وی. علامه طیبی رحمته الله دا په شرک اصغرباندې محمول کړې دې (د)

قوله: وَلَا تَسْرِقُوا: اویه دې خبره باندې چه غلابه نه کوي. د گناه کبیره ده. ددې سزا په قرآن کښې لاس کت کول بیان شوی دی. (د)

قوله: وَلَا تَزْنُوا: زنا هم گناه کبیره ده. که زانی غیر محصن وی. نودده سزا په قرآن کښې سل کورې راغلی دی. (۵) اوکه محصن وی. نویه حدیث کښې ددې سزا رجم راغلي دې. پخپله نبی کریم صلی الله علیه و آله رجم کړې دې. (۶)

(پورته حواله).

(پورته حواله).

(فتح الباری (۶۵۱).

(قال الله تعالى: (وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَتَبْنَا نَكَالًا مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَزِيرٌ حَكِيمٌ) (سورة المائدة (۳۸).

(قال الله تعالى: (الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ) (سورة نور (۲۱).

(قال عمر بن الخطاب رضی الله عنه وهو جالس على منبر رسول الله صلی الله علیه و آله إن الله قد بعث محمداً صلی الله علیه و آله بالعق. وأنزل عليه الكتاب. فكان مما أنزل عليه آية الرجم قرأناها ووعيناها وعقلناها فرجم رسول الله صلی الله علیه و آله ورجعنا بعده. فأخشي إن طال بالناس زمان أن يقول قائل ما نجد الرجم في كتاب الله فيضلوا بترك فريضة أنزلها الله وإن الرجم في كتاب الله حق على من زنى إذا أحصن من الرجال والنساء إذا قامت البينة أو كان الحيل أو الإقرار صحيح مسلم (۶۵۲) كتاب الحدود باب حد الزناء) درجم سره متعلقه د ټولو ضروري اونفصیلی مباحثودپاره اوگورئ (تكملة فتح الملهم (۴۱۸/۲-۴۳۳).

قوله وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ: خپل بچی مه قتلوی.

په عربو کښې د بچو قتلولو یو رواج وو. هغوی به خپل بچی ژوندې ښخول. نو نبي کریم ﷺ ددې نه منع او کړله ځکه چې اول خو قتل جرم دې اوبیا خود ماشومانو قتل په خو وجوهو سره ډیر قبیح دې اول خوددې وجې چې ماشومان بې گناه دی دویم دا چې دا ډیر شیع فعل دې چې ژوندې په قبر کښې دفن کولې شی. دریمه دا چې په دې کښې د قتل سره د صله رحمې کت کول دی څلورمه وجه دا ده چې ماشومان غریبانان کمزوری وی. هغوی داسې نه وی چې مزاحمت او مقابله اوکړی. او خپل خان بچ کړی. هسې هم د بې گناه قتل په هر صورت کښې ناجانزدې که اولاد وی اوکه غیر اولادوی زما مطلب دا دې چې د اولاد تخصیص د پورتو وجوهو د وجې اوشو گنی هسې هم عام قتل ناجانز دې. که ورکو تې وی اوکه لونې ماشوم وی اوکه بالغ وی. (د)

دا اولاد د قتل وجه او د قران عجیبه طریز بیان ددې نه پس په دې پوهه شی چې عربو به د دې وجو ماشومان قتل کول. جینکې خو به نې د شرم د وجې قتل کولې. په قران پاک کښې دی: **﴿وَأَذِیْرَ أَحَدَهُمْ بِالْأُخْرَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِیْمٌ﴾** یوازې د القویرین سوو ما یقیر په اتمیکه علی هوې امر یدش فی الثواب (د)

اوبعضې وخت به هغوی ددې ویرې په وجې بچی قتل کول چې د لوږې د وجې به ورسره دخپل خان د هلاکت ویره وی. الله تعالی ددې نه منع او کړله. ارشاد فرماني: **﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِّنْ أَمْثَلِ﴾** (د)

اوبعضې وخت به نې ددې وجې قتل کول چې مونږ خو به په څه طریقه باندې گذاره اوکړو. خو زموږ بچی به څه کوی. د بچو د لوږې ویره او احساس به ددوی د قتل سبب گرځیدلو په دې دواړو صورتونو کښې د قتل فعل د جینکو پورې خاص نه وو. بلکه هلکان او جینکې ټول به نې قتل کول. الله تعالی ددې نه منع او فرمانيله. ارشاد دې: **﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِّنْ أَمْثَلِ﴾** تر زکمه وایاهم (د)

بیا دلته سوچ اوکړئ چې الله تعالی په اول خانې کښې **«فَرَقَكُمْ وَلِيَاهُمْ»** او په دویم خانې کښې **«وَلِيَاهُمْ وَلِيَاهُمْ»** ددې وجې فرمانيلی دی چې په اولنی صورت کښې خو ورسره خپل فکر وو. نو الله تعالی هغه فکر لرې کړلو اووې فرمانيل چې تاسو د کومې خبرې فکر کوی. مونږ تاسو ته هم روزی درکوو. او څوک چې تاسو زیږولی دی. هغوی ته هم روزی ورکوو. او په دویم

(فتح الباری) (۶۴۱، ۶۴۲) عمدة القاری (۱۵۹۱)۔

(سورة النحل) (۵۸، ۵۹)۔

(سورة الانعام) (۱۵۱)۔

(سورة اسراء) (۳۱)۔

صورت کښې خپل فکر خو نه وی بلکه د بچو فکروى چه ددوى په وجه به زمونږ روزى کمه شى او هغوى به هم د لودې اوفاقه ښکار شى نوځکه نې اول د بچو د روزنې وعده اوکړله او ارشاد نې اوکړلو ،،نعم نزلکم وایاکم،، چه مونږ دوى ته هم روزى ورکړو. اوتاسو ته هم. (دودې نه د قرآن کریم په سیاق کښې د تبدیلی عجیبه اندازه کیږي. والله اعلم

قوله وَلَا تَأْتُوا بَهْتَانًا تَفْثُرُونَهَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَأَرْجُلِكُمْ: اوتاسوداسې بهتان مه لگوى کوم چه تاسو دخپلو لاسونو او پښو په مینځ کښې جوړ کړې وی بهتان هغه دروغو ته وانی کوم چه اوریدونکې چپ کړي. (۱)

بیا دلته سوال کیږي چه صرف ،،لَا تَأْتُوا بَهْتَانًا،، وئیل کافی وو. د ،،تَفْثُرُونَهَا،، اود ،،بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَأَرْجُلِكُمْ،، راوړلو څه ضرورت وو؟

ددې جواب دا دې چه ددې فعل شیع د مزید قباحت اوشناعت ښکاره کولو دپاره داظنا دا طریقه اختیار کړې شوه. (۲) بیا د ،،بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَأَرْجُلِكُمْ،، مختلف معانی بیان شوى دى.

علامه کرمانى رحمته الله علیه فرمانى چه ددې مطلب دادې ،،لَا تَأْتُوا بَهْتَانًا مِنْ قُلُوبِكُمْ،، او ،،أَيْدِيكُمْ،، او ،،أَرْجُلِكُمْ،، د ذات نه کنایه ده. ځکه چه اکثر افعال هم ددې نه صادر یږي. کله داسې کیږي چه سړى ته دقولى جنایت دوجې سزا ملاویږي خو وئیلی شى ،،هَذَا يَسْتَدَاكُ،، (۳)

یومطلب دا بیان شوې دې چه د ،،مَا بَيْنَ الْأَيْدِي وَالْأَرْجُلِ،، جوړ شوې بهتان نه زړه مراد دې. اومطلب دادې چه په خپل زړه کښې په چا باندې بهتان مه لگوى. (۴)

امام خطابی رحمته الله علیه فرمانى چه ،،بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَأَرْجُلِكُمْ،، نه مراد دا دې چه ،،لَا تَهْتُوا النَّاسَ بِالْعَلَابِ كَلَامًا مُوَاجَهَةً،، یعنى په خلقو باندې مخامخ په مخامخ بهتان مه لگوى. اودا داسې دى لکه چه وئیلی شى ،،فَعَلْتَ هَذَا بَيْنَ يَدَيْكَ،، (۵)

علامه تیمی رحمته الله علیه په دې باندې اعتراض کړې دې. اوفرمانیلی نې دى چه دا صحیح نه ده. ځکه چه عربیان دا خووانى چه ،،فَعَلْتَهُ بَيْنَ أَيْدِي الْقَوْمِ،، خو دا نه وانی. چه ،،فَعَلْتَهُ بَيْنَ أَرْجُلِهِمْ،، ددوى نه دا چرته منقول نه دى. (۶)

(۱) تفسیر ابن کثیر (۱۸۸۲) سورة انعام. -

(۲) شرح کرمانى (۱۰۶۱). -

(۳) شرح کرمانى (۱۰۶۱). -

(۴) شرح کرمانى (۱۰۶۱). -

(۵) شرح کرمانى (۱۰۶۱). -

(۶) شرح کرمانى (۱۰۶۱). -

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی ہے کہ علامہ خطابي رحمه الله قول ته غلط و نيل تيك نه دى. خكه چه دا خو صحيح دى چه ،،فعلته بين ارجلهم،، نه وائى. خويه ،،فعلته بين ايدى القوم و ارجلهم،، و نيلو كنبى خه قباحث نشته لكه چه مراد او مقصود خود ،،ايدى،، ذكر دې. او،،ارجل،، د تاكيد دپاره راوړلې شوې دې (۱)

عارف ابن ابى جمره رحمه الله فرمائی. چه كيدې شى. د ،،بين ايدىكم،، نه مراد حال وى. اود ،،بين ارجلكم،، نه مراد مستقبل وى. دوى اشاره كړې ده په ،،بين ايدىكم،، سره دې خبرې ته چه فى الحال هم تاسو بهتان مه لگوئ. او په ،،ارجلكم،، كنبى اشاره ده روانيدو ته. او مطلب دا دې. چه ددې ځانې نه بل خواه ته لاړ شى. نوهم په مستقبل كنبى په بل وخت كنبى بهتان مه لگوئ. (۲)

بعضې حضراتو فرمائيلې دى. چه په اصل كنبى دا د بيعة النساء په باره كنبى بيان شوې وو. كيدل به دا چه بنځې به زنا او كړله بچې به نې اوزيرلو. اوبچې به نې بل چاته منسوب كړلو نو ددې نه منع كړې شول. اودا زنا به ددوى د لاسونو او پښو په مينځ كنبى كيدله. خو كله چه دا د سرو دپاره استعمال كړې شوه. نو ددې د تاويل ضرورت پېښ شو. (۳)

قوله: وَلَا تَعْصُوا فِى مَعْرُوفٍ: او په ښه كار كنبى نافرمانى مه كړئ.

بعضو فرمائيلې دى. چه معروف دې ته وائى. ،،ما عرف حسنه من الشارح امرأ او نهيا،، (يعنى د كوم خيز حسن چه د شارع نه معلوم وى. برابره ده كه د امرد قبليې څنى وى او كه دنهې څنى. اوبعضو فرمائيلې دى. چه دمعروف معنى مشهور ده. يعنى د شارع نه ددغه كار كول ثابت او مشهور وى. (۴) بعضې فرمائى. چه ددې نه مراد طاعات دى. (۵)

بعضو فرمائيلې دى. چه ددې نه مراد ،،بر، او تقوى ده. (۶)
بعضو فرمائيلې دى. چه ،،هو ما لم ينه الشارح فيه،، يعنى هغه خيز چه په هغې كنبى د شارع د طرفه نهى نه وى راغلې. (۷)

(۱) شرح کرمانی (۱۰۶۱۱)۔

(۲) فتح الباری (۶۵۱۱) و عمدة القاری (۱۶۰۱۱)

(۳) فتح الباری (۶۵۱۱)۔

(۴) فتح الباری (۶۵۱۱)۔

(۵) عمدة القاری (۱۵۵۱۱)۔

(۶) عمدة القاری (۱۵۵۱۱)۔

(۷) عمدة القاری (۱۵۵۱۱)۔

(۸) عمدة القاری (۱۵۵۱۱)۔

نه دې بلکه د روستو راتلونکو امرانو او خليفه گانو دپاره دې چه په نيکۍ کښې دهغوی تابعداري لازم ده

په دې باندې داسې پوهه شې چه نبی ﷺ، «لا تعصی فی معروف»، ددې دپاره نه وو وئیلې چه د نبی ﷺ نه ددې خبرې د صادریدو احتمال وو چه د غیر معروف حکم اوکړې بلکه ددې دپاره نې داسې وئیلې وو چه د دوی نه پس به خلفاء راځي او د هغوی نه پس به نور خلفاء راځي او هغوی به هم بیعت کوي د نبی ﷺ نه خو ددې خبرې احتمال نشته چه دخلاف معروف حکم به ورکړي خو نور خلق چه روسته به بیعت اخلې په هغوی کښې خو ددې

امکان موجود دې نو دهغوی خیال ساتلو سره نبی ﷺ وفرمائیل «لا تعصی فی معروف»، لکه څنگه چه په قرآن کریم کښې دی (لَنْ أَتْرُكَكَ لِيَصْبُطَنَّ عَلَيْكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ) (د پیغمبر ﷺ نه د شرک د صدور څه امکان نه وی خونورو ته تنبیه ورکول مقصود دی که دوی د شرک ارتکاب اوکړلو نودوی اعمال به ضائع او برباد شي نودغه شان دلته هم یو جواب دا ورکړې شوې دي چه «لا تعصی فی معروف»، نبی ﷺ ددې وجې ځکه اونه فرمائیل چه د نبی ﷺ نه د معصیت د امر څه امکان نه وو بلکه د سامعینو د تطییب قلوب دپاره نبی ﷺ داسې اوفرمائیل لکه چه ددې خبرې تنبیه نې ورکړله چه ددوی زړونه خوشحاله کړل چه زه تاسو ته هم د نیکی حکم کوم دکوم چه د شریعت نه حسن معلوم شوې وی اود شریعت نه د کوم ثبوت وی.)

په حدیث کښې د منہیاتو په ذکر باندې اکفتاء ولې اوکړې شوه دلته دویم اشکال دا دې چه نبی ﷺ «لا تشروا بالله شیا، ولا تسرقوا، ولا تزنا، ولا تقتلوا اولادکم ولا تأتوا بهتان تفتونه بین ایدیکم وأرجلکم ولا تعصوا فی معروف»، ذکر اوکړلو دا ټول منہیات دی د اوامرو، فرائضو واجباتو نبی ﷺ ذکر او نکرل دا خو نامکمله بیعت دې.

ددې جواب دا دې چه دغور کولو ضرورت دې ځکه چه نبی ﷺ «لا تعصوا فی معروف»، فرمائیلی دی ددې معنی دا ده چه دکوم څیز زه حکم ورکوم هغه به معروف وی اودهغې کول به ضروری وی نوپه دې کښې مونږ روژه حج زکاة او ټول فرائض او واجبات راغلل (د)

قوله قَسْرَ وَفِي مِنْكُمْ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ : کوم کس چه په تاسو کښې د دې بیعت تقاضې پوره کړی اویه خپلو وعدو اومعاهدو باندې وفا اوکړی نودهغه اجر به الله تعالی باندې دې.

یاد ساتی چه دا وجوب استحسانی دې وجوب حتمی نه دې په الله تعالی باندې څه څیز

واجب نه دې (هغه مختار کړل دې). (لَا يُنْتَلُ عَنْهُ فَعْلٌ وَهُوَ تَنْتُونٌ) (۱)

دا بیله خبره ده چه هغه کومه خبره اوکړی نودهغې پوره کول یقینی خبره ده. په دې تیقن باندې دلالت دپاره د ،،علی،، صیغه استعمال شوې ده. لکه چه دا خودلی شی که تاسو وعده پوره کړئ اود بیعت په مقتضی باندې عمل اوکړئ نودالله تعالی د طرفه اجر او ثواب یقینی دې الله تعالی استحساناً په خپل خان باندې دا واجب کړې دې.

قوله وَمَنْ أَصَابَ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا فَعُوقِبَ فِي الدُّنْيَا فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ: کوم کس چه په دې گناهونو کښې د یوې ارتکاب اوکړی. اوبیا هغه ته په دنیا کښې سزا ورکړې شی. نو هغه به دده دپاره کفاره شی.

ایا که د شرک په وجه چاته د قتل سزا ورکړې شی نو دا دده دپاره کفاره کیدې شی؟ په دې باندې اشکال دا دې. چه د حدیث په شروع کښې دی. ،،یا علی علی آن لا تشركوا بالله شیاً، اود،،فهو كفارة له،، نه معلومېږي. چه که یوکس د شرک په وجه قتل کړې شی نو دا قتل به د مشرک دپاره معافی کونکې اود نجات ذریعه ثابته شی. حالانکه په قرآن پاک کښې دالله تعالی ارشاد دې. (إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ) (۲)

امام نووی رحمته الله علیه فرمائی. چه دا حدیث عام مخصوص البعض دې. او ،،ومن أصاب من ذلك شيئاً فعوقب في الدنيا فهو كفارة له،، کښې، ذلك، نه مراد ،،ما سوى الشرك،، دې. دشرک خو نه معافی شته. اونه ددې څه کفاره شته. ددې تخصیص هم په دې آیت (إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ) (۳)

بعضې حضراتو فرمائیلی دی. چه د، ذلك،، اشاره د شرک نه علاوه نورو څیزونو ته ده. ځکه چه خطاب مسلمانانو ته دې. ددې تائید دمسلم د روایت نه کیږي. په هغې کښې راځي. ،،ومن آل منكم حداً،، (۴) ښکاره ده که د شرک په وجه چیرته قتل کړې شی. نو دې ته حدنسی ونیلي. (۵)

خوپه دې جواب باندې اعتراض دې. چه په حدیث کښې ،،فمن فعلی،، کښې. فاء... دپاره دترتب د ما بعد علی ما قبل باندې ده. په دې کښې تخصیص نه وی نوددې نتیجه به دا وی. چه کوم کس دا تقاضې پوره کړی. نوالله تعالی به هغه ته اجر ورکړی اوڅوک چه په دې کښې د

(۱) فتح الباری (۶۵۱)

(۲) سورة الأنبياء (۳۷)

(۳) سورة النساء (۴۸. ۱۱۶)

(۴) شرح نووی علی صحیح مسلم (۷۳۱۲) کتاب الحدود باب الحدود كفارات لأهلها.

(۵) صحیح مسلم (۷۲۱۲) کتاب الحدود باب الحدود كفارات لأهلها.

(۶) فتح الباری (۶۵۱)

کوم یو څیز ارتکاب هم اوکړی که هغه شرک ولې نه وی. او په هغه باندې په دنیا کې سزا جاری شوه نو دا به د هغه دپاره کفاره وی.

بیا چه مسلمانانوته خطاب شوې دې نوددې نه دا نه لازمیږي چه دوی دې د شرک نه اونه ویرولې شی لکه چه مسلمانانوته ونیولی شی چه تاسو شرک مکوي. د مسلم په روایت کې د... لفظ راغلې دې.

نوددې جواب دا دې چه دلته د حد نه اصطلاحی حد مراد نه دې. ځکه چه دا خو یو عرفی حادث څیز دې بلکه ددې نه مراد قابل سزا څیز دې. (۱)

دعلامه طیبی رحمته الله علیه قول مونږ وړاندې ذکرکړې دې چه دلته هغوی د شرک نه شرک اصغریعنی ریا مراد اخلی ځکه چه د شرک اکبر دپاره څه کفاره نشته. او هغوی فرمائی چه دلته،، شیأ،، نکره راغلې ده. نو په دې کې دې خبرې طرف ته اشاره موندې شی. چه ځکه چه

د،، لا تشکوا بالله شیأ،، د دې معنی ده،، ای شرکا یا ماکان،، (۲)

خو په دې باندې اعتراض دې چه دشارع په عرف کې چه چیرته هم د مطلق شرک اطلاق کیږي. نوددې نه مراد مقابل د توحید یعنی شرک اکبر اخلی په قرآن او احادیثو کې په ډیرو ځایونو کې دا لفظ راغلې دې. په دې باندې د شرک اکبر نه علاوه بله معنی نه منطبق کیږي. (۳)

ددې جواب دا ورکولې شی. اگر چه عام طور ددې نه شرک اکبر مراد اخستې شی. خو د جمع او تطبیق دپاره که مونږ د مجاز ارتکاب اوکړو. اوددې نه مجازاً شرک اصغر مراد واخلو. نوددې گنجائش هم شته. او په دې کې څه حرج نشته. (۴)

دا جواب صحیح کیدې شو. خو په حدیث الباب کې دې،، ومن أصاب من ذلك شیأ فعوب فی الدنیا،، چه کوم کس په دې څیزونو کې د کوم څیز ارتکاب اوکړی. او بیا ده ته په دې باندې په دنیا کې سزا ملاؤ شی. نولکه چه په دې څیزونو باندې دنیاوی سزا مقرر ده. حالانکه په ریا باندې دنیاوی سزا مقرر نه ده. (۵)

ددې نه معلومه شوه چه دلته د شرک نه هم شرک اکبر مراد دې. اودا مخصوص دې یا خو په آیت قرآنی ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ﴾ سره اویا په اجماع سره. (۶)

(۱) فتح الباری (۶۵۱).

(۲) الکشاف عن حقائق السنن (۱۴۱۱) رقم ۱۸.

(۳) فتح الباری (۶۵۱).

(۴) فتح الباری (۶۵۱).

(۵) فتح الباری (۶۵۱).

(۶) قاله العینی رحمته الله علیه فی المعتمد (ج ۱ ص ۱۵۷).

حدود کفارات دی اوکه صرف زواج دې نه پس پوهه شی چه ددې حدیث پاک نه معلومېږي. چه په شریعت کښې دکومو گناهونو حدود واقع شوی دی که دهغې حدود په دغه مرتکب باندې قائم کړې شی نودا کفار ه بجورېږي امام بخاری رحمته الله علیه په کتاب الحدود کښې په دې حدیث د ۱۰۰ باب الحدود کفارة، ترجمه منعقد کړې ده (۱)

امام شافعی رحمته الله علیه په «کتاب الأم» کښې په دې حدیث باندې د «باب أن الحدود کفارة» ترجمه منعقد کړې ده (۲)

چه دا مسئله مختلف فیها ده چه حدود کفارات دی اوکه نه. د مجاهد، زید بن اسلم، سفیان ثوری، امام شافعی امام احمد، امام بخاری او د محدثینو رحمته الله علیهم رايې ده چه حدود کفارات دی د سعید بن مسیب، صفوان بن سلیم، ابو محمد البغوی او ابو عبد الله بن تیمیه رايې داده چه کفارات نه دی (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه او صاحب د عقیده السفارینی رحمته الله علیه هم دا د علامه ابن حزم رحمته الله علیه نه هم نقل کړه دی (۴) خودا وهم دې علامه موصوف په خپل کتاب «المحل»، کښې تصریح کړې ده چه حدود کفارات دی. صرف د محاربه کفار نه ده (۵)

د احنافو رحمته الله علیهم څه مسلک دې. په دې کښې لږ غوندې اختلاف معلومېږي. اگرچه په متاخرینو کښې دا اختلاف تذکره نشته. علامه ابن الهمام، په فتح القدير کښې (۶) او هم د دوی په اتباع کښې علامه زین بن نجیم رحمته الله علیه په البحر الرائق کښې (۷) او علامه علاؤ الدین سبکی رحمته الله علیه په

درمختار کښې (۸) لیکلي دی. چه زمونږ په نیز حدود کفارات اوسواتر نه دی بلکه زواج دی. د صاحب هدایه رحمته الله علیه د کلام نه معلومېږي. چه په حدودو کښې دوه فاندې دی یو دا چه حدود زواج دی او بل دا چه سواتر دی. اولنی مقصد اصلی دې او دویم مقصد ضمنی اوتبعی دې دوی فرمائی، «والبصدا الأصل من شریعه الإنزاجارعا یتضرر به العباد، والطهارة لیست أصلية فيه، بدلیل شریعه حق الکافر»، (۹)

(۱) بخاری شریف (۱۰۳/۲) -

(۲) کتاب الأم (۱۳۸/۶) کتاب الحدود وصفه النفی -

(۳) عقیده السفارینی (۳۲۰/۱) وفتح الباری (۶۸۱) -

(۴) عقیده السفارینی (۳۲۰/۱) وفتح الباری (۶۸۱) -

(۵) المحلی لابن حزم رحمته الله علیه (۱۲۴/۱۱) کتاب الحدود. مسألة: هل الحدود کفارة لمن أقیمت علیه أم لا مسألة (۲۱۶۶)

(۶) (۲۱۵) کتاب الحدود -

(۷) (۲۱۵) -

(۸) (۱۵۴/۳) فائحه کتاب الحدود -

(۹) هدایه (۳/۵) مع شرح فتح القدير کتاب الحدود -

صاحب دُعایہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ حد و دودوہ مقاصد دی یواصلی اوہفہ،، الإزجار عما یتضرر بہ العباد،، خکہ چہ ددی مشروعیت عام دی۔ اودویم مقصد غیر اصلی دی۔ یعنی، طہارۃ عن الذنوب،، (۱)

علامہ ابن الہمام رحمۃ اللہ علیہ پہ دی دویم مقصد باندی اعتراض کری دی۔ اولیکلی نی دی، وہو خلاف المذہب فان المذہب أن الحد لا یعمل فی سقوطہ قبل سببہ أصلاً،، (۲) یعنی دا حنفی مذهب دا دی چہ حد د گناہ پہ ساقطولو کنبی خہ کارکردگی نشہ۔ دا صرف د زجر د پارہ دی۔ دستر د پارہ نہ دی۔

خو حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ بدائع باب التعزیر (۳) کنبی نی حدود و تہ کفارات و نیلی دی۔ دغہ شان پہ ردالمختار کنبی نی د ملتقط الفتاوی نہ نقل کری دی۔ کہ پہ حج کنبی یوکس جنایت او کری۔ اوجزاء و رگری۔ نو گناہ تری ساقطہ شوہ۔ خویہ دی شرط چہ عادت نی جوہ نکری۔ (۴) گنی گناہ نہ ساقط پری۔

دغہ شان نجم الدین نسفی رحمۃ اللہ علیہ پہ التیس، کنبی تصریح کری دہ۔ کہ حد قائم کری شواو ددی نہ پس ہفہ کس ددی گناہ د ارتکاب نہ منع شو۔ نو دا بہ ددہ د پارہ کفارہ شی (۵) دغہ شان یوحنفی عالم رحمۃ اللہ علیہ۔ قاضی ابوالحسن طالقانی رحمۃ اللہ علیہ دی د امام قدوری رحمۃ اللہ علیہ شاگرد او زبردست عالم دی۔ اود قاضی ابوالطیب طبری شافعی رحمۃ اللہ علیہ سرہ نی یوخل مناظرہ اوشوہ پہ دغہ مناظرہ کنبی علامہ ابوالحسن طالقانی رحمۃ اللہ علیہ دا تصریح کری دہ۔ چہ حدود و مشروعیت د گناہ د پتولو او ستر د پارہ شوہ دی۔ (۶)

(۱) العناية بهامش الهداية مع شرح فتح القدير (۳/۵) کتاب الحدود)۔

(۲) فتح القدير (۲/۳۱۵)۔

(۳) بدائع الصنائع (۶/۷) کتاب الحدود فصل: وأما صفته أي صفة التعزير)۔

(۴) کذا فی فیض الباری (۸۲/۱) بحث نفیس فی أن الحدود کفارات أم لا والذي فی ردالمحتار هو: قال صاحب الملتقط فی کتاب الأیمان إن الکفارة ترفع الإثم وإن لم توجد منه التوبة من تلك الجنایة اه (انظر (۲۱۷/۲) کتاب الحج باب الجنایات)۔

(۵) فیض الباری (۸۶/۱) بحث نفیس فی أن الحدود کفارات أم لا وفي ردالمحتار (۲۱۷/۲) ویؤیدہ (ای یوید ماقالہ صاحب الملتقط ما ذکرہ الشیخ نجم الدین النسفی فی تفسیرہ .. التیسیر .. عند قوله تعالی .. فمن اعتدی بعد ذلك فله عذاب الیم .. أي اصطاد بعد هذا الإبتداء (لعل الصواب الإبتلاء كما فی العاشية) قیل: هو العذاب فی الآخرة مع الکفارة فی الدنیا إذا لم یشب منه فإنها لا ترفع الذنب عن المصر .. اه وهذا تفصیل حسن وتقیید مستحسن یجمع بہ بین الأدلة والروایات والله أعلم اهه أي فیجعل ما فی الملتقط علی غیر المصر وما فی غیرہ علی المصر ..)۔

(۶) طبقات الشافعية الكبرى لابن السکي (۱۸۳۳، ۱۸۴) دامناظرہ دص ۱۸۳، نہ تر ۱۸۹ پوری خورہ دہ۔

حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے،، ولم يتحقق عندی ما مذهب الحنفیة بعد،، (خما پہ نیز تراوسہ پوری دا خبرہ تحقیق تہ نہ دہ رسیدلے۔) چہ داحنافو رحمۃ اللہ علیہ پہ دے بارہ کنبے خہ مذهب دے۔ وجہ دا دہ۔ چہ روستہ متاخرین حضرات خودا لیکے چہ حدودو سواترنہ دی زواجردی خودامام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ اوصاحبینو رحمہما اللہ نہ پہ دے بارہ کنبے خہ صراحت منقول نہ دے۔ امام طحاوی رحمۃ اللہ علیہ پہ مشکل الآثار کنبے دے۔ حدیث متعلق بحث کرے دے۔ خودیو علمی انداز بحث نہ کرے دے۔ او اختلاف وغیرہ تہ نہ خہ تعرض نہ دے کرے۔ (نوددے نہ ہم معلومیہ۔) چہ زمونہ د اسلافو نہ پہ دے کنبے اختلاف منقول نہ دے۔

دھغہ چا دلائل چہ حدود کفارات او سواتر گہری دے۔ حضرت ابو دلیل دقرآن کریم آیت دے۔ چہ ﴿فَمَنْ أَمَّ بَعْدَ قِيَامِ مَشْهُرَيْنِ مُتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِّنَ اللَّهِ﴾ (دے نہ معلومیہ چہ صیام شہرین توبہ دہ۔ اودا د توبے پہ حیثیت مقرر شوی دی۔ اوددے روزو نیول ہم توبہ دہ۔) دویم دلیل دحضرت عبادہ بن صامت رضی اللہ عنہ دباب حدیث دے۔

دریم دلیل دحضرت علی رضی اللہ عنہ حدیث دے۔ چہ،، من اصاب حداً فعجل عقوبته في الدنيا فاشهد الله ان يثقی علی عہد العقوبة في الآخرة،، (دے)

خلورم دلیل د حضرت ابوتمیمہ ہجیمی رضی اللہ عنہ روایت دے۔ چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی دی۔ ﴿ان الله عزوجل اذا اراد يعبد عبداً عجل له عقوبة ذنبه في الدنيا وربنا تبارك وتعالى اكرم من ان يعاقب على ذنب مرتين﴾ (پنخم دلیل دحضرت خزیمہ بن ثابت رضی اللہ عنہ حدیث دے۔) ﴿من اصاب ذنباً أقیم علیه حد ذلك الذنب فهو كفارته﴾ (دے) شپہم دلیل دحضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما روایت دے۔ چہ رسول اللہ فرمائی دی۔ ﴿ما عوقب رجل على ذنب إلا جعله الله كفارة لما اصاب من ذلك الذنب﴾ (دے)

(۱) فیض الباری (۸۶/۱)۔

(۲) سورة النساء (۹۲)۔

(۳) سنن ترمذی کتاب الإيمان باب ما جاء لا یزنی الزانی وهو مؤمن رقم ۲۶۲۶ وأخرجه الحاكم أيضا في مستدرکه (۷/۱) کتاب الإيمان فائدة تعجل العقوبة في الحدود (۴۵۵/۲) کتاب التفسیر .تفسیر حم عسق (۲۶۲/۴) خاتمة کتاب التوبة والإنابة وصححه وأقره الذهبي رحمۃ اللہ علیہ۔

(۴) مجمع الزوائد (۲۶۵/۶) کتاب الحدود والديات باب هل تكفر الحدود الذنوب أم لا قال الهیثمی وفيه هشام بن لاحق ترك أحمد حديثه وضعفه ابن حبان وقال الذهبي قواه النسائي ولهذا الحديث طرق في مواضعها مجمع الزوائد (۲۶۶/۶)۔

(۵) مسند أحمد (۲۱۵، ۲۱۴/۵) وسنن دارمی (۲۲۷/۲) کتاب الحدود باب الحد كفارة لمن أقیم علیه)۔

(۶) مجمع الزوائد (۲۶۵/۶) قال الهیثمی رواه الطبرانی في الأوسط وفيه یاسین الزیات وهو متروک) دا خبرہ دے ہنگارہ وی چہ حافظ دے حدیث تہ د عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما روایت نیلے دی۔ حالانکہ پہ مجمع الزوائد کنبے ابن عمر دے دغہ شان دفتح الباری مصحح د فتح الباری پہ حاشیہ کنبے لیکلی دی چہ دریاض پہ مخطوطہ نسخہ کنبے .ابن عمر .دے۔ واللہ اعلم (فتح الباری (۶۸/۱)۔

اووم دلیل دحضرت خزیمه بن معمر انصاری رضی اللہ عنہ حدیث دے دوی فرمائی «درجتم امرأة اقل مهد رسول الله ﷺ فقال الناس حبط عملها، فبلغ ذلك النبي ﷺ فقال هو كفارة ذنوبها وتحشا على ما سوى ذلك»

خوک چه حدودو ته زواجروائی دھغوی دلائل ددی حضراتو اولنی دلیل آیت محاریبه دے «إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ جِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ...» دے
په دے آیت کنبی د قطع طریق اودا کی د مختلفو حالاتو په اعتبار سره سزا متعین شوی ده فقهاؤ ددی تریب دا خودلې دے که دا خلق صرف د قتل مرتکب شوی وی نو ددوی سزا دا ده «أَنْ يُقَتَّلُوا» اوکه دوی د قتل سره د مالونو د لوټ کولو هم مرتکب شوی وی نو د دوی سزا «يُصَلَّبُوا» ده چه دوی په سولی کړې شی اوکه دوی صرف د مالونو لوټ کړې وی اود قتل نوبت نه وی راغلې نو ددوی سزا «تُقَطَّعُ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ» ده یعنی ددوی لاسونه اوپسې دې د مختلف طرفونو نه کټ کړې شی اوکه دوی نه قتل کړې وی او نه د مالونو لوټ کول خوددې تیاری نې کړې وی اوپه دې باندې نې اقدام کړې وی نوبت نه د قتل راغلی وی او نه د مالونو لوټ کولو نود داسې خلقو سزا ده «أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ» چه دوی وطن نه اوشرلی شی.»

وړاندې فرمائی «ذَلِكَ لَهُمْ جِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ» یعنی دا سزا دوی دپاره د دنیا په اعتبار سره رسوائی ده اوپه آخرت کنبی د دوی دپاره عذاب عظیم دے
گوری دلته دوه ډلې خو هغه دی خوک چه قتلولې او په سولی کولی شی او دوه ډلې هغه دی کوم چه قتلولې نشی البته پېسې لاسونه نې کټ کولې شی او پریخودې شی اوبله ډله هغه ده چه د پښو لاسونو کټ کولو نه بغیرد وطن نه اوشرلی شی په دې طریقه په دوی باندې حد جاری کولې شی که چیرته حدود کفارات وې نو بیا د «وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ» وعید ولې بیان شوې دې دا وعید په دې خبره دلالت کوی چه د حد جاری کیدو نه پس ددوی گناه نه ده معاف شوې ددې وجې خو نې فرمایلی دی «إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ...»
یعنی که دوی توبه اوباسی نود آخرت گناه به ورته معاف شی

خوپه دې باندې اشکال دا دې چه د آیت محاریبه د نزول په باره کنبی اختلاف دې چه دا د کفارو مرتدینو په باره کنبی نازل شوې دې که د مطلق ډاکوانو په باره کنبی برابر ده که

(مجمع الزوائد (۲۶۵/۶) وفيه يحيى بن عبدالحيد الحماسي وهو ضعيف قاله الهيثمي)۔

(سورة مائدة: ۳۴)۔

(معارف القرآن (۱۲/۱۳)۔

هغه مومن وی او که کافر وی (۱)

دامام بخاری رحمته الله رانې دا ده چه د مرتدینو کفارو په باره کښې دا آیت نازل شوې دې «باب المحاربين من أهل الكفر والإرادة» کښې امام بخاری ددې دپاړه حدیث درج کړې دې (۲) او که دا عام اومتلې شی. لکه څنگه چه د جمهورو عالمانو رانې ده نو بیا هم دا ونیلې شی چه بیا د آیت عموم د حضرت عبادۀ عليه السلام وغیره په احادیثو سره مخصوص دې یا دا چه دا حدیث بیان او تفسیر د آیت دې

بیا په دې آیت باندې استدلال کولوباندې اشکال دې هغه داسې چه «إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِهِ.....» نه چه د کومې استثناء ذکر شوې دې. دهغې تعلق د مرگ دنیوی سزا سره دې ځکه چه وړاندې راځي «مَنْ قَبْلُ أَنْ تُقْدِرُوا عَلَيْهِمْ» یعنی چه کوم کسان ستاسو په قید کښې د راتلو نه وړاندې توبه اوباسی نودهغوی په باره کښې دا ارشاد دې. «فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (۳)

د دوی توبه به قبوله شی. اود جرم سزا به په دوی باندې نشی قائمولى (۴) بعضې حضراتو د آیت سرقه نه استدلال کړې دې. «وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ» قَسَمُ تَابَ مِنْ يُعَذِّبُ لِنَفْسِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ» (۵)

په دې آیت کښې د جزاء او نکال دپاره د «هَطَمَ أَيْدِي» حکم دې. اونکال ونیلی شی داسې سزا ته کومه چه د عبرت دپاره ورکولې شی. او د کومې نه چه زجر مقصود وی (۶) معلومه شوه چه په حدودو کښې اصل زجر دې. اوددې نه پس د توبه ذکر دې د فني تعقیبه سره د تائبین ذکر شوې دې. ددې نه معلومیږي. چه د سزا نه پس دیبا د توبې ضرورت باقی پاتې دې.

دغه شان د حد قذف په سلسله کښې د الله تعالی ارشاد دې «وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» (إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا) (۷)

(۱) الجامع لأحكام القرآن للقرطبي (۱/۱۵۰، ۱۴۸) المسألة الأولى (فتح الباری (۱۲: ۱۰۹، ۱۱۰) کتاب العدومد باب المحاربين من أهل الكفر والردة) _

(۲) صحيح بخاری کتاب الحدود باب المحاربين من أهل الكفر والردة رقم (۶۸۰۲) _

(۳) سورة مائدة: ۳۴

(۴) معارف القرآن (۱۲۲/۳) _

(۵) سورة مائدة: ۳۸، ۳۹ _

(۶) النهاية (۱۱۷۵)

(۷) النور: ۴ _

چه په حد قذف کښي چه کله اتيا کورې لگولې شوی وی اوحدود کفارات دی نو بیا د «إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا» استثنا د څه دپاړه ده.

دغه شان په سورة نساء کښي دی «وَالَّذِينَ يَأْتِيهِمْ مِنْكُمْ فَأَذَوْهُمْ فَإِنْ تَابُوا وَأَصْلَحُوا فَأَعِزُّوهُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا» (۱) دلته ايذا، کومه چه د حد قائم مقام ده هغه موجود شوې دې اود گنده کفاره شوې ده نو بیا د «فَإِنْ تَابُوا» څه مقصد دې؟

ددې حضرات دريم دليل د حضرت ابواميه المخزومي رضي الله عنه روايت دې دوی فرماني چه رسول الله ﷺ ته مخامخ يو کس راوستې شو. هغه د غلا اقرار کولو خو هغه سره د غلا څه سامان نه وو ملاؤ شوې نبي ﷺ ورته وفرمائيل کيدې شي تا غلا نه وی کړې. هغه کس بيا اقرار او کړلو. دغه شان درې ځله د اقرار کولو نه پس نبي ﷺ د لاس کې کولو حکم او کړلو ددې نه پس هغه کس نبي ﷺ ته راوستې شونو نبي ﷺ ورته وفرمائيل «هَلْ أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ وَأَتُوبُ إِلَيْهِ» هغه کس او وويل «أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ وَأَتُوبُ إِلَيْهِ» ددې نه پس نبي ﷺ دعا او کړله او وی فرمائيل «اللَّهُمَّ تَبَّ عَلَيْهِ» (۲)

ددې نه معلومېږي چه د سزا نه پس هم د توبې ضرورت باقی پاتې کېږي. ددې حضراتو څلورم دليل د بنو مخزوم د پنځې واقعه ده. د کومې سفارش چه حضرت اسامه بن زيد رضي الله عنه کړې وو. نو نبي ﷺ د خفگان اظهار کړې وو. او فرمائيلې شې وو په دې حديث کښي حضرت عائشه رضي الله عنها فرماني «فَحَسَنَتْ تَوْبَتَهَا» (۳) معلومه شوه چه د حد د جاري کولو نه پس د توبې ضرورت وی.

دغه شان د حضرت ماعز رضي الله عنه په باره کښي نبي ﷺ فرمائيلی وو «لَقَدْ تَابَ تَوْبَةً لَوْ كَسَتْ بَيْنَ

(۱) النساء (۱۶).

(۲) سنن نسائي (۲۵۴/۲) كتاب قطع السارق باب تلقين السارق وسنن أبي داود كتاب الحدود باب في التلقين في الحد رقم (۴۳۹۸۰) وسنن ابن ماجه كتاب الحدود باب تلقين السارق رقم (۲۵۹۷) ومسند أحمد (۲۹۳/۵).

(۳) صحيح بخاری كتاب الشهادات باب شهادة القاذف والسارق والزاني رقم (۲۶۴۸) وكتاب أحاديث الأنبياء باب (بلا ترجمة) رقم (۳۴۷۵) وكتاب فضائل أصحاب النبي ﷺ باب ذكر أسامة بن زيد رضي الله عنه رقم (۳۷۳۲) وكتاب المغازی باب (بلا ترجمة) رقم (۴۳۰۴) وكتاب الحدود باب إقامة الحدود على الشريف والوضيع رقم (۶۷۸۷) باب كراهية الشفاعة في الحد إذا رفع إلى السلطان رقم (۶۷۸۸) وكتاب الحدود باب توبة السارق رقم (۶۸۰۰) وصحيح مسلم كتاب الحدود باب قطع السارق الشريف ونحوه وسنن نسائي (۲۵۴/۲، ۲۵۵/۲) كتاب قطع السارق باب ما يكون حرزاً وما لا يكون وسنن أبي داود كتاب الحدود باب في الحد يشفع فيه رقم (۴۳۷۳) وسنن ترمذی كتاب الحدود باب ما جاء في كراهية أن يشفع في الحدود رقم (۱۴۳۰).

أمة لم يستعظم) (۱) دې کس داسې توبه او ويستله که چرته په نول امت تقسیم کړې شی نو د ټولو دپاره به کافی شی دلته کښې نبي ﷺ ددوی د توبې باقاعده ذکر کړې دي حالانکه په هغه باندې حد جاری شوې وو. که په حد سره گناه معاف شوې وه نو بیا د «لقد تاب توبه» ونیلو څه ضرورت وو؟

د حضرت عبادۀ ﷺ وغیره د احادیثونه جوابونه اوس یو سوال دا دي چې د حضرت عبادۀ ﷺ وغیره د احادیثونه دا معلومېږي چې حدود کفارات دي نو آخر د هغې نه به جواب څه وي؟ علامه ابن همام رحمه الله جواب ورکړې دي چې د حضرت عبادۀ وغیره حدیث به په دې حمل کولې شی چې دغه کس د عقوبت او سزا سره سره توبه هم کړې وه ځکه چې ظاهري حالت هم دا دي چې سړی ته کله سزا ورکولې شی نو په هغه وخت کښې توبه اوباسی اودا توبه کفاره گرځي دا د مسلمان د شان نه لرې خبره ده چې هغه دې وهلی شی اود هغه روح دې ووځي اوهغه دې د خپلې گناه نه توبه نه اوباسی (۲)

دویم جواب دامام طحاوی رحمه الله د کلام نه ماخوډ دي چې د بعضي جرمونو دوه سزاگانې وي. دنیوی او اخروی نو کیدې شی چې په دنیا کښې د حدودو په قائمیدو سره دنیایي سزا خو ختم شی خو اخروی سزا باقی وي او د توبې په وجه د هغې ازاله کیږي (۳)

او دریم جواب بعضي عالمانو دا ورکړې دي چې په اصل کښې دا سزاگانې د «من باب البصائب» دي اودا خبره په احادیثو کښې ښکاره راغلې ده چې مصائب کفاره ده نوددې جرمونو سزاگانوته چې کفاره ونیلې شوې ده هغه په دې لحاظ سره ده چې په مسلمان باندې یو مصیبت راځي او مصیبت د گناهونو رزونکې وي نو دا کورې ددې گناهونو دپاره کفاره ده. خودا ضروري نه ده چې د کومې گناه ده ارتکاب کړې وي دهغې کفاره شی (۴) بلکه ممکن ده چې ددغه گناه تکفیر اوشي اوداهم ممکن ده چې دغه نورو گناهونو تکفیر اوشي خو حافظ رحمه الله فرماني چې په حدیث کښې «ومن اصاب من ذلك شي اثم ستره الله» الفاظ دي د مصائبو د گناهونو د سترسره څه تعلق نشته نو «ثم ستره الله» به څه معنی وي (۵)

حضرت کشمیری رحمه الله فرماني چې بعضي مصائب داسې وي چې دهغې ستر مطلوب وي لکه قبائحوته شهرت ورکول نو په داسې صورت کښې به د «ثم ستره الله» معنی صحیح شی (۶)

(۱) صحیح مسلم کتاب الحدود باب من اعترف على نفسه بالزنا -

(۲) فتح القدير (۳/۵) کتاب الحدود -

(۳) شرح مشکل الآثار للطحاوی (۴۲۶/۵) باب بیان مشکل ما روی عن رسول الله ﷺ فبین اصاب ذنباً فی الدنيا فموجب به وفین اصاب ذنباً فی الدنيا فستره الله عزوجل علیه فی الدنيا وعفا عنه -

(۴) فیض الباری (۸۸۱۱) -

(۵) فتح الباری (۶۸۱۱) -

(۶) فیض الباری (۸۸۱۱) -

خو وړاندې مونږ د حضرت خزيمه بن ثابت رضي الله عنه حديث ذکر کړې وو په هغې کښې دې «من اصاب ذنباً أقيم عليه حد ذلك الذنب فهو كفارة»^(١)

په دې کښې د حد تصريح موجود ده نو مصائب مراد اخستل معلومه شوه چه صحيح نه دی «کما مر به ذلك العلامة الكشميري رحمته الله»^(٢)

د حضرت عبادۀ رضي الله عنه او حضرت ابو هريره رضي الله عنه په روايت کښې تعارض اودهغې ازاله يو سوال دا دي چه د حضرت عبادۀ رضي الله عنه وغيره د رواياتو نه معلومېږي چه حدود كفارات دي اود حضرت ابو هريره رضي الله عنه نه يو روايت منقول دي چه نبي صلى الله عليه وسلم فرمايلي دي «ما أدري الحدود كفارات أم لا» دا روايت د حضرت عبادۀ رضي الله عنه د روايت سره معارض دي.

د حضرت ابو هريره رضي الله عنه روايت امام بزار رحمته الله (٢) امام حاکم (٣) او امام ابن حزم ظاهري موصولاً نقل کړې دي «عبد الرزاق عن معمر بن ابن أبي ذئب عن سعيد المقبري عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم»

امام بخاري رحمته الله په تاريخ کبير کښې تعليقاً ذکر کړې دي او فرماني «وقال عبد الرزاق عن معمر بن ابن أبي ذئب عن سعيد عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم»^(٤)

قصه دا ده چه د حضرت ابو هريره رضي الله عنه په روايت کښې اختلاف دي چه دا حديث موصول دي او که مرسل. عبد الرزاق دا موصولاً نقل کړې دي امام دارقطني رحمته الله فرماني چه ددې سند دي «هشام عن معمر بن ابن أبي ذئب عن الزهري أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: ما أدري غير كان نبياً أم لا وتم لمعثراً أم لا، والحدود كفارات لأهلها أم لا كما أخرجه البخاري في تاريخه»^(٥)

امام بخاري رحمته الله فرماني چه د هشام دا روايت اصح دي او بيا فرماني چه دا حديث د نبي صلى الله عليه وسلم نه ثابت نه دي خکه چه بي صلى الله عليه وسلم فرمايلي دي «الحدود كفارة»^(٦)

دارقطني رحمته الله چه دامام عبد الرزاق د تفرد کومه دعوه کړې ده په هغې باندې اشکال دا دي.

(١) مسند أحمد (٢١٤/٥، ٢١٥) وسنن دارمي (٢٣٧/٢) كتاب الحدود الحد كفارة لمن أقيم عليه) _

(٢) فيض لاباري (٨٨١) _

(٣) كشف الأستار عن زوائد البزار للهيثي (٢١٢/٢، ٢١٣) كتاب الحدود باب (بلا ترجمة قبل باب قتل الصبر كفارة لما قبله رقم ١٥٤٢ و ١٥٤٣)

(٤) والحاكم في المستدرک (٣٦١) كتاب الإيمان تبع و ذوالقرنين أكانا نبیین أم لا و (١٤١٢) كتاب البيوع (٤٥٠/٢) كتاب التفسير سورة الدخان) _

(٥) والمحلی (١٢٥/١١) كتاب الحدود هل الحدود كفارة لمن أقيمت عليه أم لا؟ _

(٦) التاريخ الكبير (١٥٣/١) ترجمة محمد بن عبد الرحمن بن أبي ذئب القرشي رقم (٤٥٥) _

(٧) تاريخ كبير (١٥٣/١) _

(٨) المصدر السابق) _

چه آدم بن ابی ایاس رضی الله عنه ددوی متابعت کړې دې. امام حاکم رضی الله عنه د «آدم بن ایلیاس حدیثان»
 ابن دثیم عن المقبری عن ابی هريرة رضی الله عنه په سند سره هم دا روایت ذکر کړې دې اودا نې «صحيح على
 شرط الشيخين» گرځولې دې. حافظ ذهبی رضی الله عنه هم دوی سره موافقت کړې دې. (۱)

دغه شان حافظ ابن حزم ظاهري رضی الله عنه هم ددې حدیث تصحیح کړې ده. (۲)
 بهر حال که دا روایت صحیح نه وی بلکه معلول وی لکه څنگه چه د امام بخاری رضی الله عنه او
 دارقطنی رضی الله عنه رانې ده. نو بیا ددې جواب آسان دې چه د عبدالرزاق روایت د حضرت عبادہ
رضی الله عنه د روایت سره معارضه نشی کولی.
 او که دا روایت صحیح او منلې شی. لکه څنگه چه د امام حاکم رضی الله عنه او ابن حزم رضی الله عنه وغیره
 رانې ده نو بیا په دې صورت کښې به د حضرت ابوهریره رضی الله عنه روایت د ابو عباده رضی الله عنه د روایت
 سره معارض وی.

ددې جواب ابن حزم او قاضی عیاض رحمهما الله دا ورکړې دې چه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه
 روایت مقدم دې. نبی صلی الله علیه و آله ته اول دا معلومه نه وه چه حدود کفارات دی او که نه دی؟ خو
 ورسته ورته دا اوځودلې شوه چه خود کفارات دی. (۳)

په دې باندې اشکال واردېږی چه دا خلق وآنی چه د حضرت عبادہ رضی الله عنه په روایت کښې چه د
 کوم بیعت ذکر دي. هغه بیعة العقبه ده. نو دا حدیث د هجرت نه وړاندې شو. او حضرت
 ابوهریره رضی الله عنه په اووم کال د هجرت مسلمان شوې وو. نو دا حدیث روستنی دې.
 ابن حزم رضی الله عنه دا جواب ورکړې دې چه کیدې شی. د حضرت ابوهریره رضی الله عنه روایت د مراسیل
 صاحبود زمرې نه وی. دوی په خپله د نبی صلی الله علیه و آله نه نه وی اوریدلې بلکه د داسې صحابی نه
 نې اوریدلې وی. چا چه د نبی صلی الله علیه و آله نه د هجرت نه وړاندې اوریدلې وی. (۴)

په دې باندې اشکال کیږی چه د حدودو مشروعیت د هجرت نه پس شوې دې. نو بیا د
 مشروعیت نه وړاندې د نبی صلی الله علیه و آله دارشاد چه «ما أدری الحدود کفارات أم لا»^(۵) مطلب کیدې شی.
 ابن حزم رضی الله عنه ددې دا جواب ورکړې دې چه نبی صلی الله علیه و آله ته د هجرت نه وړاندې دا خودلې شوې
 وه چه د بعضې معاصی او جرائمو دپاره به حدود مقرر کولی شی لکه چه په دې حدیث
 کښې نبی صلی الله علیه و آله ته د وخت نه وړاندې د مشروعیت نه وړاندې د دې د وجود خبر ورکړې شوې
 وو چه حدود به مقرر کیږی. خو ماته معلومه نه ده چه دا به کفارات وی او که نه! (۶)

(۱) مستدرک حاکم (۴۵۰/۱۲) کتاب التفسیر، تفسیر سورة الدخان).

(۲) المحلی (۱۲۵/۱۱).

(۳) فتح الباری (۶۶۱).

(۴) المحلی (۱۲۵/۱۱).

(۵) المصدر السابق.

خودا بن حزم رحمته په دې جواب کښې ښکاره تکلف دې زړه ته په دې باندې اطمینان نه

ملاوېږي

حافظ ابن حجر رحمته د سره دا احتمال رد کړې دې چې دا روایت به د حضرت ابوهریره رضی الله عنه په مراسیلو کښې وی هغوی فرماني چې دوی د سماع تصریح کړې ده نو لکه چې د دوی په نیز حضرت ابوهریره رضی الله عنه دا روایت په خپله د نبی صلی الله علیه و آله نه اوریدلې دې اود ۷ هجری نه پس یعنی د اسلام راوړلو نه پس نې اوریدلې دې خو دوی فرماني چې ددې باوجود د حضرت ابوهریره

رضی الله عنه روایت مقدم دي اود حضرت عبادہ رضی الله عنه حدیث ددې نه پس دې (کاسبق تفصیله خو علامه عینی رحمته فرماني چې د حضرت ابوهریره رضی الله عنه د سماع تصریح خو اول په دې باندې معمول کیدې شی چې اول دوی دا حدیث د یو صحابی نه اوریدلی وی او بیا نې روسته د نبی صلی الله علیه و آله نه هم اوریدلې وی. ددې نه علاوه دا هم ممکن ده چې د نبی صلی الله علیه و آله نه نې بیخی هډو اوریدلې نه وی خو د سماع تصریح نې په دې وجې کړې وی چې د صحابی نه

اوریدلې شوې خبره قطعی او یقینی وی. «لأن الصحابة كلهم عدول» (دلته کښې دا خبره قابله د توجه ده چې حافظ رحمته دا فرمایلی دی چې حضرت ابوهریره رضی الله عنه د نبی صلی الله علیه و آله نه د اوریدو صراحت کړې دې حالانکه مونږ سره چې کوم مراجع دی په هغې کښې په هیڅ یو کښې مونږ ته ددې تصریح نه ده ملاؤ شوې. امام حاکم دا حدیث په درې اسانیدو سره نقل کړې دې. امام بزار په دوو سندونو سره نقل کړې دې. ابن حزم دا د عبد بن حمید په واسطه سره ذکر کړې دې.)

دغه شان حافظ ابن کثیر رحمته دا حدیث د ابن عساکر په حواله سره نقل کړې دې. (په دې کښې په یو مقام کښې هم د سماع صراحت موجود نه دي.

بیا حافظ ابن حجر رحمته فرماني چې «وقد أخذنا من أحمد بن محمد بن عيسى» (حالاتکه په مسند احمد کښې هم دا روایت نشته.

بیا علامه نورالدین هیشمی رحمته په مجمع الزوائد کښې (په کوم کښې چې نې د مسند احمد احادیث زواند هم راوړي دي) ددې روایت ذکر کړې کړې دي او صرف د بزار حواله نې ورکړې ده د مسند احمد حواله نې نه ده ورکړې (والله سبحانه أعلم وعلیه اتم وأحكم.

(فتح الباری (۱۱/۶۶)۔

(عدة القاری (۱۵۸/۱)۔

(دا ټولې حوالې مونږ وړاندې په تفصیل سره ذکر کړې دي)۔

(تفسیر ابن کثیر (۱۴/۱۴۴) تفسیر سورة الدخان)۔

(فتح الباری (۱۱/۶۶)۔

(مجمع الزوائد (۲۶۵/۶) کتاب الحدود باب هل تکفر الحدود الذنوب أم لا)۔

د علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ رجحان دې طرف ته دې چې د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ حدیث د صحت په هغه معیار باندې نه دې کوم چې د حضرت عباده رضی اللہ عنہ د حدیث دې نو په دې دواړو کښې هډونکار نشته چې جمعی او تطبیق ته ضرورت پېښ شی (۱).

حضرت مولانا بدر عالم صاحب میرتهی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې په دواړو کښې په دې طریقې تطبیق ممکن دې چې د حضرت عباده رضی اللہ عنہ په حدیث کښې چې کوم «فهو کفارۃ له» دې دا قطعی حکم نه دې بلکه یو امر مرجو دې. او مطلب دا دې. که چرته په ده باندې حد جاری شو نو د الله تعالی نه امید دې. چې هغه به ددې کفارۃ شی د دې تائید د حضرت علی رضی اللہ عنہ د حدیث نه کیږي «من اصاب حدا لمجمل عقوبته فی الدنيا فالله اعديل من ان یثقی علی عهده العقوبة فی الآخرة ومن اصاب حدا لقتله الله علیه وعقاعنه فا الله اکرم من ان یعود الی شی قد عفا عنه» (۲) ددې حدیث نه معلومیږي چې حدود کفارۃ کیدل څه یقینی خبره نه ده. بلکه چې د الله تعالی عدل ته کتلې شی. نو دا امید کیدې شی چې دوباره به پرې سزا نه وی. لکه څنگه چې په دنیا کښې پرې پرده اچوی. دغه شان به پرې په آخرت کښې هم پرده واچوی. او سزا به ورته ورنکړي ښکاره خبره ده چې په حالت سترکښې هیڅ څوک هم ددې قائل نه دې. چې دده کفارۃ به شی بلکه اختلاف خود حد جاری کیدو نه پس دې (۳).

دغه شان دوی فرمائی چې په دې روایت کښې جزاء «فالله اعديل...الخ» ده. دغه شان په دې حدیث کښې دویمه جزاء «فالله اکرم من ان یعود...الخ» ده. حالانکه د بخاری په روایت او په دې روایت کښې شرط متحد دې. لکه چې د «فهو کفارۃ له» (کومه چې په بخاری کښې د اولنی شرط جزاء ده) معنی هغه ده. کومه چې د «فالله اعديل من ان یثقی علی عهده العقوبة فی الآخرة» ده. دغه شان په دویمه جمله کښې چې کومه مختلفه جزاء ده. دهغې مفهوم هم یو مال طرف ته راجع دې (۴).

د حدود د کفارۃ کیدو او نه کیدو په باره کښې د حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ قول فیصل حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې د حد جاری کولونه پس درې حالات کیدې شی. د حد جاری کید نه پس به یا خو محدود توبه کوی او یا به نه کوی. که توبه اونکړي. نو دوباره به یا ددې گناه نه بچ کیږي او یا نه، که دې توبه اوباسی. نوییا خو په اتفاق سره دا حد دده دپاره کفارۃ ده. او که توبه اونه باسی. خو ده ته عبرت حاصل شوې وی او دوباره د داسې گناه اعاده نه کوی. نوییا هم دا حد کفارۃ گرځي او که ده توبه هم نه وی کړې. اود جرائمو د

(۱) عمده (۱۵۸۱).

(۲) سنن ترمذی کتاب الایمان باب ما جاء لا یزنی الزانی وهو مؤمن رقم (۲۶۲۶).

(۳) البدر الساری حاشیة فیض الباری (۸۹۱۱ و ۹۰).

(۴) المصدر السابق.

ارتکاب نه هم نه منع کیری. نو د داسې کس دپاره حدود کفار نه جوړیږي. (۱) والله اعلم

قوله وَمَنْ أَصَابَ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا فَمَا يَعْنَاهُ عَلَى اللَّهِ أَنْ شَاءَ عَفَا عَنْهُ وَإِنْ شَاءَ عَاقِبَهُ فَمَا يَعْنَاهُ عَلَى اللَّهِ: اوکه څوک د جرائمو ارتکاب کوي. اویا الله تعالی په ده باندې پرده واچوي نو دې الله تعالی ته سپارلې شوې دې که خوښه شي معاف به شي. اوکه خوښه نه شي. نوسزا به ورکړي.

امام ما زنی رحمته الله فرماني چه په دې سره د معتزلو او خوارجو دواړو ډلو تردید کیری ځکه چه دا دواړه فریقه وائی. چه مرتکب د کبیره د ایمان نه خارج دي. حالانکه دلته د مرتکب کبیره متعلق نبی صلی الله علیه و آله د معافۍ امید ساتي. اودې «تحت البشعة» کښې داخلوی. دغه شان په دې کښې مرجئه تردید هم دي. دوی وائی. چه ایمان وی نو گناهونه څه ضرر نه رسوي. حالانکه نبی صلی الله علیه و آله دلته فرماني «وان شاء عاقبه» الله ته اختیار دي. که غواړي نو سزا به ورکړي. (۲) والله سبحانه وتعالى اعلم وعلمه اتم واحکم

۱۰ = بَابُ مِنَ الدِّينِ الْفِرَارُ مِنَ الْفِتَنِ

امام بخاری رحمته الله باب منعقد کړې دي چه د فتنو نه تیخته دایمان یوه شعبه ده. د توجمة الباب مقصد اوده ماقبل سره ربط امام بخاری رحمته الله چه تراوسه پورې د کومو امورو ذکر اوکړلو. اوهغه ایجابی او ثبوتی وو. اوس دلته دوی د یو سلبي امر ذکر کوي. چه د دین په شعبو او شاخونو کښې «فرار من الفتن» هم داخل دي. یعنی دخپل استوگنې ځانې پرېخودل او د دین د حفاظت دپاره دشت او غر ته تلل، دا هم د دین یوه شعبه ده. (۳)

دغه شان په ماقبل کښې دا بیان شوې وو چه انصارو د نبی صلی الله علیه و آله په لاس باندې بیعت اوکړلو. اوهغوی ته نې د څو څیزونو د پرېخودو حکم کړې وو. اوس دا وائی. چه صرف په دغه امورو باندې اکتفا نه ده. بلکه په وخت د ضرورت دوطن پرېخودل هم په دین کښې داخل دی. اودا عبادت دي. (۴)

وړاندې مونږ څو ځله بیان کړې دي چه د بابونو مقصد د مرجئه تردید دي. دوی وائی «لا تضر مع الإيمان معصية» چه ایمان وی. نوهیڅ گناه نقصان نه رسوي. نو امام بخاری رحمته الله په دې باب کښې دا فرماني چه د مرجئو دا عقیده څنگه صحیح کیدې شي. ځکه که د معصیت څه اثر نه وو. نو بیا د فتنو نه دختیدو څه ضرورت پېښیدلو. حالانکه په حدیث

(۱) فیض الباری (۹۳/۱)۔

(۲) فتح الباری (۶۸۱)۔

(۳) تفریر بخاری شریف (۱۳۰/۱)۔

(۴) امداد الباری (۴۵۰/۴)۔

مکه مکرمه کښې وفات شوې وو. (رحمه الله رحمة واسعة)

⑤ مالك: دوی امام دارالهجرة عالم المدينة امام مالك بن انس بن مالك بن ابی عامر بن عمرو الاصبحی المدني دې كښت نې ابو عبدالله دې. اهل السنة والجماعة په څلورو امامانو متبوعينو كښې يو امام دې. او دامام شافعی او امام محمد رحمهما الله استاذ دې.

ددوی ولادت په مدينه كښې په ۹۳هـ كښې شوې و. او هم هلته په ۱۷۹هـ كښې د دوی وفات شوې وو په دين كښې د لویو متصينو او حاكمانو نه لرې اوسيدل. هارون الرشيد دوی نه د حديث اوریدو دپاره دوی راوبلل. نو دوی ورته او فرمائیل: «العلم يؤق» چه علم ته خلق راځي. علم خلقو ته نه ورځي. هارون الرشيد دوی ته ورغلل. او دیوال سره نې ډډه اولگوله امام مالك رضي الله عنه او فرمائیل: «يا اميرالمومنين من اجل الله رسول الله لاجلال العلم» يعنی اي اميرالمومنين! د رسول الله احترام دا دې. چه دحديث احترام او كړې شی. نو هارون الرشيد دوی ته په ادب باندې كيناستلو. بيا ورته دوی حديث واوړولو. ددوی مناقب بيشماره دي. مختلفو حضراتو دوی باندې مستقل كتابونه ليكلي دي. علامه سيوطي رحمته الله پرې «تبيين الممالك بمناقب الإمام مالك» ليكلي دي. حافظ ابن عبدالبر په «الاتقان» كښې ددوی تفصيل ذكر ليكلي دي. (ع)

⑥ عبدالرحمن بن عبدالله: دوی عبدالرحمن بن عبدالله بن عبدالرحمن بن الحارث بن ابی صعصه دې. (ع)

دوی به د خپل والد عبدالله بن عبدالرحمن بن ابی صعصه. عطاء بن يسار. عمرو بن عبدالعزيز. او امام زهري رحمته الله نه روايت كولو. او دوی نه سفيان بن عيينه. عبدالعزیز بن عبدالله بن ابی سلمه العاجشون. امام مالك. يحيى بن سعيد انصاري رحمته الله وغيره د حديث روايت كړې دي. (ع) امام ابو حاتم او امام نسائي. رحمهما الله دوی ته ثقه ونيلى دي. ابن حبان رحمته الله هم دې په كتاب الثقات كښې ذكر كړې دي. (ع)

تنبیه سفيان بن عيينه رحمته الله ددوی نوم د عبدالرحمن په ځانې عبدالله بن عبدالرحمن بن ابی

(عمدة القاری (۱۶۱۱) وتقريب التهذيب (ص. ۳۲۳) رقم الترجمة (۳۶۲۰) _

(تقريب التهذيب (۵۱۶ رقم ۶۴۲۵۶ والأعلام للزرقانی (۲۵۸۱۵) _

(فتح الباری (۶۹۱۱) _

(نهذایب الکمال (۲۱۶۱۱۷) _

(نهذایب الکمال (۲۱۷۱۱۷) _

صعصعه خود لې دې (۱) ابن المديني رحمه الله فرماني چه دا د دوی وهم دې (۲) امام دارقطني رحمه الله فرماني ددوی د نوم په باره کښې دامام مالک رحمه الله نه څه اختلاف منقول نه دې (۳) خوابن حبان رحمه الله په کتاب الثقات کښې فرماني چه ((وخالقهم مالک فقال: عبدالله بن عبد الرحمن بن ابن صمعة)) والله أعلم.

په ۱۳۹ هـ کښې دخليفه ابوجعفر المنصور په دور خلافت کښې دوی وفات شوی دی. (۴) رحمه الله رحمة واسعة.

(۵) د ذکر شوی راوی والد دوی عبدالله بن عبد الرحمن بن الحارث بن آبی صعصعه دی. امام نسائي او ابن حبان ددوی توثيق کړې دي. ددوی قر نیکه: په جاهليت کښې قتل شوي وو او ددوی نیکه حارث په غزوه احد کښې شريک شوې وو. او په جنگ يمامه کښې دحضرت خالد رحمه الله په سرکردگي کښې جنگيدلو تردې چه شهيد شو. (۶)

ابوسعيد الخدري رحمه الله مشهور صحابي دي. ددوی نوم او نسب دا دي سعد بن مالك بن سنان بن عبيد بن ثعلبه بن عبيد بن الابرار انصاري خزرجي. ددوی په نيکونو کښې چه ابرر دي. نو دهغوی نوم خدره وو. دوی هغه طرف ته منسوب دي.

دحضرت ابوسعيد خدري رحمه الله پلار حضرت مالک بن سنان رحمه الله په غزوه احد کښې شهيد شوې و. پخپله دوی هم په دې غزا کښې د شرکت دپاره تلې و. خود کم عمری په وجه واپس شوې وو. ددې نه پس دوی تقريباً په دولس غزاگانو کښې د نبی ﷺ سره شرکت کړې وو. حضرت ابوسعيد خدري رحمه الله د څلور خلفاو او دخپل پلار نه حديث اوريدلي وو. او ددوی نه چه چا روايت کړې دي. په هغوی کښې د حضرت ابن عمر او حضرت ابن عباس رحمه الله نه علاوه د تابعينو رحمه الله يو لوي شمار هم شامل دي.

دحضرت ابوسعيد خدري رحمه الله نه ټول يوولس سوه اويا احاديث نقل دي. په دې کښې شپږ څلوېښت احاديث متفق عليه دي. او امام بخاري رحمه الله په شپاړس احاديثو کښې متفرد دي. او امام مسلم په دوه پنځوس احاديثو کښې متفرد دي. دحضرت ابوسعيد خدري رحمه الله شمار په فقهاؤ او فضلاؤ صحابه کرامو رحمه الله کښې کيږي ځنظره بن ابي سفيان جمحي دخپلو استاذانو نه نقل کوي چه په کم عمر صحابو کښې دحضرت ابوسعيد خدري رحمه الله نه زيات افقه او اعلم بل څوک نه وو.

(۱) عمدة القاری (۱۶۱۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) عمدة القاری (۱۶۱۱)۔

(۴) کتاب الثقات (۶۴۷)۔

(۵) تهذيب الكمال (۲۱۷/۱۷) وعمدة القاری (۱۶۱۱)۔

(۶) عمدة (۱۶۱۱)۔

ددوی منقب او فضائل بې شمیره دی په ۶۴۰ ه یا ۷۴۰ ه کښې د جمعې په ورځ په مدینه

منوره کښې دوی وفات شوی وو او په بقیع کښې ښخ شوی وو (د)

قوله قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَئِذٍ أَنْ يَكُونَ خَيْرَ مَالِ

الْمُسْلِمِ عَمَّ تَتَبَعُ بِهَا شَعَفَ الْجِبَالُ وَمَوَاقِعَ الْقَطْرِ يَفْعَلُ بِدِينِهِ مِنَ الْفِتَنِ: رسول

الله ﷺ فرمایلی دی هغه زمانه نژدې ده چه د مسلمان غوره مال به چیلی وی هغه به

ورسره وی اود غرونو په درو اود باران په ځایونو کښې به دې خپل دین د فتنو نه بچ کوی

اوتختی به.

دلته «خیر مال المسلم» منصوب دې کوم چه د «یکون» خبر واقع شوې دې. او «غنم...» اسم

دې ددې وجې مرفوع دې. د اصیلی په نسخه کښې ددې عکس دي. یعنی «غون» د اسم په

وجه مرفوع دې. او «غنماً» منصوب دې ځکه چه د «یکون» دپاره خبر واقع شوې دې

ابن مالک فرمائی چه دلته «غون» او «غنم» دواړه مبتدا او خبر دی او مرفوع هم ونیلی شی په

دې صورت کښې به د «یکون» ضمیر. ضمیرشان وی.

حافظ رحمه الله فرمائی چه دا نحوی توجیه خو کیدې شی. خوداسې روایت منقول نه دی. (د)

شعف: دا د شفعه جمع ده. ددې معنی د غر سوکه ده. (د)

قوله: مَوَاقِعَ الْقَطْرِ: یعنی هغه مقامات په کومو چه باران زیات کیږی. لکه خوږونه.

میدانانونه. او ځنگلونه وغیره.

دلته د «غنم» ذکر ددې وجې نه دې شوې چه په دې باندې انحصار مقصود دې چه مختصر

غوندي سامان واخلي. اولار شی. (د)

دغنم دتخصیص وجه: دچیلی تخصیص ددې وجې شوې دې چه چیلی یو داسې خناور دي.

چه «سهل الانقیاد» وی په دې کښې عاجزی وی چه دې سره تعلق ساتی. په ده کښې به

عاجزی پیدا کیږی. اوچیلی په بوتلو کښې هم سپکه ده. اوانسان که دا اوچته کړی. نو غرنه

لاړ شی اوخلوت نشینی اختیارولې شی بیا په چیلی کښې خصوصی خبره دا ده چه دا

«کثیر المنفعة» ده. او «لیل المؤمنة» ده که دې دپاره ته د دانې او گیاه انتظام اونکړې شی. نو

هم دا اخواه دیخواه گرځی او گذاره کوی بیا ددې پی د غذا او د مشروب دواړه کار

(تهذيب الأسماء واللغات (۲۳۷/۲) وعمدة القاری (۱۶۱۱) _

(المصدر السابق) _

(المصدر السابق) _

(درس بخاری (۱۸۱۱) _

ورکوی اوددی ویخته په جامو کښې په کار راځي ددې نه علاوه د چیلې نسل هم زیات وی. د غذا دپاره دیوې چیلې ذبح کول هم آسان دی په خلاف د اوبښ خکه چه په دې کښې آسانی نشته.)

قوله یفر بدينه من الفتن: «بدينه» کښې «هلم» سببه ده او «من الفتن» کښې «من»

ابتدائيه دي. (۱) او مطلب دا دې چه کوم کس د دين د حفاظت دپاره اوتختی امام نووی رحمته الله علیه فرماني چه په دې حديث باندې د ترجمه الباب دپره استدلال محل د نظر دې. خکه چه د حديث نه دا نه لازميږي چه فرار په دين کښې شامل دې بلکه دا ثابتيږي چه فرار د صيانة للدين دپاره دې. (۲)

بعضي عالمانو جواب ورکړې دې چه دلته دا اشکال په هغه وخت کښې کيدې شی چه په ترجمه کښې «من الدين الفرار من الفتن» کښې «من» تبعيضيه يا جنسيه اومنلې شی اوکه «من» ابتدائيه اومنلې شی. نو بيا په روايت او ترجمه کښې مطابقت شته خکه چه ددې معنی به دا وی. «الفرار من الفتن منشوء الدين» (۳) او په حديث کښې هم دا ذکر دی «یفر بدينه من الفتن ای بسبب دينه»

حضرت مولانا سيد فخرالدين رحمته الله علیه فرماني چه د امام بخاری رحمته الله علیه د ذوق مطابق چه دا د تبعيض دپاره اوگنلې شی. نو دا مناسب دی. اوداسې به ونيلي شی. چه دين د دوو خيزونو نه عبارت دې. يو حقيقت ايمانيه يعنی تصديق قلبی او بل اعمال. د فتنو اثر براه راست په تصديق باندې نه پريوځي بلکه دا اثر د اعمالو د پريخود په صورت کښې ښکاره کيږي. د دې وجې په «یفر بدينه» کښې د دين نه مراد اعمال دی. نو معلومه شوه چه د اعمالو حفاظت د دين اهمه شعبه ده. اوس حاصل د ترجمه دا شو. چه «من شعب الدين: الفرار لأجل الدين من الفتن» يعنی «لا يكون ذلك الفرار لغرض من أغراض الدنيا بل يكون متمحواً لأجل حفظ الدين وهو عبارة عن مجموع الأعمال الوجودية والسلبية والأفعال والتوك والفرار من التوك» والله أعلم.

د فتنه نه څه مراد دي؟ دا خبره ياد ساتل پکار دی چه د «فتن» نه مراد په عرف د شريعت کښې دادې چه د ديني امورو مخالفت عام شی اود دين حفاظت گران شی. اوددې اسباب او ذرائع مفقود شی. نو کمزورو ته اجازت دې چه هغوی د دين د

(۱) امداد الباری (۴/ ۴۵۲) _

(۲) فتح الباری (۱/ ۶۹۱) _

(۳) المصدر السابق _

(۴) فتح الباری (۱/ ۶۹۱ - ۷۰) _

حفاظت دپاره اوتختی ()
د فتنو د زمانې سره متعلق ارشادات نبوی د فتنو په باره کښې د رسول الله ﷺ دیر ارشادات
دی نبی ﷺ فرمانیلې دی.

«هادروا بالأعمال فتناً کقطع اللیل المظلم یصم الرجل مؤمناً ویسئ کافراً أویسی مؤمناً ویصم کافراً یبیم
دینه بعرض من الدنیا» (۱) یعنی داسې فتنې راتلونکې دی. چه هغه به د تورې شپې د حصو
پشان وی هم په یوه ورځ کښې به داسې انقلاب راشی. چه د صبا په وخت کښې به یو سړې
مومن وی او د ماښام به هغه کافر وی. یا د ماښام به مومن وی. اود صبا به کافر شی. د دنیا د
معمولی څیز دپاره به خپل دین خرڅوی. د داسې فتنو د راتلو نه وړاندې نیک اعمال کوی
په یو روایت کښې دی «ان یون یدی الساعة فتناً کقطع اللیل المظلم، یصم الرجل فیها مؤمناً ویسئ
کافراً ویسی مؤمناً ویصم کافراً القاعد فیها غیر من القائم، الشای فیها غیر من الساعی فکسر و قسیم،
وقطعوا أوتارکم، واضربوا سیوفکم بالحجارة فان دخل یعنى - علی أحد منکم فلیکن کغیر ای آدم» (۲)

یعنی د قیامت نه وړاندې به د تورې شپې د حصو پشان فتنې راشی. سړې به د صبا په وخت
کښې مومن وی. اود ماښام به کافر وی. اود ماښام به مومن وی اود صبا په وخت کښې به
کافر وی. په داسې موقع کښې به ناست د ولاړ په مقابله کښې ښه وی. او روان به منډه
وهونکې په مقابله کښې غوره وی. نوتاسو په داسې موقع باندې خپلې لیندې ماتې
کړی. او خپلې تورې په گټو اووهی. (یعنی خپلې تورې گټوته راپریږدی چه د استعمال قابلې
پاتې نشی) اوکه په تاسو کښې په یوکس باندې فتنه راشی. نو د حضرت آدم ﷺ په دوو
خامنو کښې د هابیل کردار ادا کړی.

دغه شان کله چه د نبی ﷺ نه تپوس اوشوچه په داسې موقع به مونږ څه کوو؟ نو نبی ﷺ

ورته اوفرمانیل. «کوئوا أحلاس بیوتکم» (۳) په خپلو کورونو کښې د تات پشان پراته اوسی.

په یو روایت کښې دی. چه نبی ﷺ فرمانیلې دی. چه داسې زمانه راتلونکې ده. چه په هغې
کښې خپل دین باندې په استقامت سره صبر کونکي به داسې وی. لکه چه ده سکروټکه
نیولې وی. (۴) په یو روایت کښې نبی ﷺ فرمانیلې دی. یوه زمانه به داسې راشی. چه کوم
کس په دین باندې عمل کوی. نو هغه ته به د پنځوس کسانو برابر اجر ملاوېږی. (۵)

(۱) درس بخاری از شیخ الاسلام علامه عثمانی رحمه الله (۱۸۱۱).

(۲) صحیح مسلم (۷۵۱) کتاب الایمان باب الحث علی المبادرة بالأعمال قبل تظاهر الفتن).

(۳) سنن أبی داود کتاب الفتن باب فی النهی عن السعی فی الفتنه رقم (۴۲۵۹).

(۴) سنن أبی داود کتاب الفتن باب فی النهی عن السعی فی الفتنه رقم (۴۲۶۲، ۱۲۹).

(۵) سنن ترمذی کتاب الفتن باب (۷۳ رقم ۲۲۶۰، ۱۳۰).

(۶) وسنن أبی داود کتاب الملاحم باب الأمر والنهی رقم ۴۳۴۱ وجامع الترمذی کتاب التفسیر باب ومن سورة
المائدة رقم ۳۰۵۸ وسنن ابن ماجه کتاب الفتن باب قول تعالی ((یا ایها الذین آمنوا علیکم أنفسکم)) رقم (۱۰۴۱)

دلته په حدیث باب کښې هم د داسې فتنو د مواقع ذکر دې چه په داسې مواقعو کښې سړی ته پکار دی چه دخپل دین د حفاظت دپاره د غر سوکو ته لاړ شی. اود باران د وریدو خایونو ته لاړ شی اوهلته په سادگۍ سره گذاره کوی او د خپل دین حفاظت کوی. تنبیه دا خبره ضرور په ذهن کښې کینوی چه دلته د رهبانیت تعلیم نشی ورکولې. ځکه چه دا رهبانیت خو یو بدعت وو. کوم چه نصاراؤ پخپله ایجاد کړې وو خو بیا نې د هغې صحیح حق ادا نکړلو. اوهغه نې پوره نکړې شو.

رهبانیت په حقیقت کښې د حضرات انبیاء علیهم السلام د اسوه حسنه نه خلاف دې. پیغمبرانو علیهم السلام به په آبادوکښې ژوند تیرول. اوبه آبادوکښې به اوسیدل. اودخلغو د اصلاح کوشش به نې کول. هغوی نه دخنکال لار اختیار کړې وه. اونه نې د غر سوکه خپل د استوگنې ځانې جوړ کړې وو.

بیا دا رهبانیت د تخلیق عالم د حکمت سره هم منافی دې. الله تعالی چه انسان پیدا کړې دې. نو دې نې د تجرد ژوند تیرولو اود مخلوق خدا نه د جدا اوسیدو دپاره نه دې پیدا کړې. ځکه چه په دې کښې د نسل انقطاع ده. اونظام عالم درهم برهم کول دی. نو رهبانیت کوم چه نصاری د بدعت په صورت کښې ایجاد کړې وو. د اسلام په نیز خوښ نه دې. دلته چه څه ذکر کولې شی. نو دا وختی او د هنگامی صورت په مناسبت سره دی. که حالات داسې راشی. چه سړې په آبادۍ کښې دخپل دین حفاظت نشی کولې. نو بیا ده ته دغذر او مجبوری په وجه اجازت ورکړې شوې دې. چه هغه د دین د حفاظت دپاره «شعب الجبال» یا «مواقع القطر» طرف ته لاړ شی.

عزلت اوخلوت غوره دې؟ اوکه اختلاط او جلوت؟ ددې نه پس پوهه شی. چه په حدیث باب کښې په دې خبره استدلال شوې دې. چه عزلت او خلوت نشنی د جلوت او اختلاط نه غوره اوبهتره ده.

که فتنې واقع کیږی. اویوسړې د فتنو په لرې کولو قادر نه وی. نو دده په ذمه د حالاتو په مناسبت سره د فتنو مغلوبه کول او لرې کول فرض عین یا فرض کفایه ده. اوکه سړې د هغې په مغلوبه کولوباندې قادر نه وی. نودهغه دپاره تنهائی او خانلوانې اختیارول غوره او افضل دی. (۱)

اوکه د فتنو زمانه نه وی. نو بیا غوره څه دی؟ په دې کښې اختلاف دې. امام شافعی اود نورو عالمانو رحمهم الله دا رائي ده. چه اختلاط غوره دې. ددې وجه دا ده. چه په دې طریقه به د مسلمانانو جمع ډیره وی. او د ډیرو فواندو د حاصلولوموقع به ورته ملاؤ شی او ډیر داسې د نیکی کارونه دی. کوم چه په تنهائی او خانلوالی کښې گران وی. (۲)

د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما نه مرفوعاً نقل دی «المؤمن الذی یخالط الناس ویصبر علی أذاهم أعظم أجراً من المؤمن الذی لا یخالط الناس ولا یصبر علی أذاهم» (۱) یعنی چه به خلقو کنبی اوسیدل اودهغوی تکلیف ز غمل اودهغوی اصلاح کول. دا غوره دی ددی خبری نه چه انسان تنهانی اختیار کری. دویمه ډله په دې ده چه عزلت او خانلوالې غوره دې خکه چه انسان تمانله والې اختیار کری نوددی په وجه دې د ډیرو گناهونو نه نجات بیا مومی د غلط نظرنه بچ شی د غیبت، الزام، او غلطو خبرو کولونه ورته حفاظت ملاو شی. دغه شان د گناه په مجلسونو کنبی شرکت او ددی د زیاتولود گناه نه بچ کیری یعنی د گناهکارانو د ډلې د زیادت سبب نه گرخی (۲) علامه نووی رحمته اللہ علیہ فرمائی «والمختار تفضیل الخلطة لمن لا یغلب علی قننه الوقوم فی المعاصی» (۳) یعنی چه په خپل دین کنبی ورته دنقصان ویره نه وی. نو اختلاط غوره او افضل دې. علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ فرمائی «والمختار فی عهدنا تفضیل الإنعزال لندور علو المحافل عن المعاصی» (۴) یعنی زمونږ په زمانه کنبی عزلت او خانلوالې غوره او افضل دې. خکه چه عام مجالس ډیر شاذ او نادر د گناهونو او معاصی نه خالی وی. علامه عینی رحمته اللہ علیہ فرمائی «أنا موافق له فیما قال فإن الإختلاط مع الناس فی هذا الزمان لا یجلب إلا الشهور» (۵) والله أعلم وعلمه أتم وأحكم.

۱۱ = بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

أَنَا أَعْلَمُكُمْ بِاللَّهِ وَأَنَّ الْمَعْرِفَةَ فِعْلُ الْقَلْبِ

لِقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: وَلَكِنْ يُؤْخَذُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ قُلُوبُكُمْ (۱)

د عامو شارحینو رانی دا ده. چه دلته دوه ترجمې دی. یوه «أنا أعلمكم بالله» او دویمه «أن المعرفة فعل القلب» او آیت مبارکه د دویمې ترجمې دلیل دې د اولنې ترجمې مطلب دا دې. چه زه په تاسو کنبی د ټولو نه زیات عالم یم په الله تعالی باندې. او په دویمه ترمه کنبی خودلې شوی دی. چه معرفت د زړه فعل دې.

(۱) سنن ابن ماجه کتاب الفتن باب الصبر علی البلاء رقم ۴۳۰۴ وجامع الترمذی کتاب صفة القيامة باب ۵۵ رقم ۲۵۰۷.

(۲) عمدة القاری (۱۶۳۱).

(۳) فتح الباری (۴۳۱۱۳) کتاب الفتن باب التعرب فی الفتنه.

(۴) شرح کرمانی (۱۱۱۱۱).

(۵) عمدة القاری (۱۶۳۱).

(البقرة: ۲۲۵).

دلته دا اشکال دې چه دا ترجمه په کتاب الایمان کښې ولې راغله؟ دلته خو د علم او معرفت ذکر دې اودا په کتاب العلم کښې ذکر کول پکار وو
ددې جواب ورکړې شوې د چه په اصل کښې امام بخاري رحمته الله علیه دا دلته ددې دپاره ذکر کړې دې چه دوی په اوله ترجمه کښې د مرجو رد کوی اوپه دویمه ترجمه کښې د کرامیه هغه په دې طریقه چه «اعلم» صیغه د اسم تفضیل ده ددې نه ثابته شوه چه د علم مختلف درجې دی او علم باندته ایمان وائی اوهرکله چه د علم مختلفې درجې دی نو معلومه شوه چه د ایمان به هم مختلفې درجې وی اود ایمان مختلفې درجې به ددې وجې وی چه د اعمالو په وجه به فرق رځی چه د چا اعمال زیات وی نودهغه ایمان به هم زیات وی اوچه د چا اعمال کم وی د هغه ایمان به هم کم وی نو د مرجیه رد اوشو ځکه چه دوی وائی چه د اعمالو د ایمان سره څه تعلق نشته ددې ځانې نه معلومېږی چه د اعمالو په کمی زیاتۍ سره په ایمان کښې هم کمې زیاتې راځی نو اوس دا ترجمه د کتاب الایمان سره مناسب شوه

بیا «وأن المعرفة فعل القلب» په دې سره د کرامیه رد کوی ځکه چه د هغوی وینا ده چه په ژبه باندې «(لا اله الا الله)» وئیل کافی دی امام بخاري رحمته الله علیه فرمائی چه «(لا اله الا الله)» په ژبې سره وئیل کافی نه دی ځکه چه ایمان د معرفت نوم دې او معرفت د زړه فعل دې نو د زړه تصدیق ضروری شو دا د عامو شارحینو خبره وه کومه چه بیان شوه (د)

ددې نه پس په دې پوهه شی چه په اصل کښې دلته یو بیان د علم دې او بل بیان د معرفت دې علم او معرفت متقارب دی اگرچه په دواړو کښې لفظاً او معنی فرق شته خو یو دبل په ځانې استعمالیدې شی

په دواړو کښې لفظی فرق دا دې چه د «علم» دوه معفوله وی «علیت زیداً فاضلاً» اود معرفت یو مفعول وی «عرفت زیداً»

په دې دواړو کښې معنوی فرق دا دې چه معرفت دې ته وائی چه په قوت حافظه کښې څه صفت یا څه صورت محفوظ وی کله چه ذی صفت یا ذی صورت مخامخ راشی نوهغه صورت په ذی صورت باندې منطبق شی دې انطباق ته معرفت وائی اهل کتابوته د نبی صلی الله علیه و آله د صفاتو د سابقه کتابونو په ذریعه علم وو کله چه نبی صلی الله علیه و آله تشریف راوړلو نو هغوی دغه صفات په نبی صلی الله علیه و آله باندې منطبق بیا موندل نو هغوی ته د نبی صلی الله علیه و آله معرفت حاصل وو «کما قال تعالی: (يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ)» (دغه شان د یهودو تقبیح او تشنیع کوی اوقرآن پاک فرمائی (فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ) (د)

(۱) فضل الباری (۳۶۸۱)۔

(۲) سورة البقرة: (۱۴۶)۔

(۳) سورة البقرة: (۸۹)۔

دوی ته د رسول الله ﷺ د صفاتو علم وو. او کله چه محمد ﷺ تشریف راوړلو. نو دوی دغه صفات په نبی ﷺ باندې منطبق اولیدل خودې بدبختو ددې باوجود کفر او کړلو.

بهر حال د علم تعلق د «ثبوت الصفة للذات» سره وی نوا په منزله د تصدیق شو. «علیت زیداً فاضلاً» زید خو د وړاندې نه معلوم وو. اود زید دپاره د فاضل د صفت ثبوت معلوم شو. دلته په علم کښې د صفت ثبوت د ذات دپاره اوشو. اوهم دا په تصدیق کښې کیږی چه هلته د محمول د موضوع دپاره ثبوت معلوم وی. اود موضوع او محمول په مینځ کښې د نسبت علم حاصل وی حالانکه په معرفت کښې صرف د ذات علم وی نو هغه په منزله د تصور دې ځکه چه په دې کښې «عرفت زیداً» کله اوونیللی شی. نو زید چه یوکس دې دهغه معرفت حاصل وی. او ښکاره خبره ده. چه د یوکس صرف معرفت تصور دې. (۱)

دلته امام بخاری رحمه الله خو اول دا نقل کړی وو. چه «أنا أعلمكم بالله» مطلب دا وو. چه «أعلم» صیغه د اسم تفضیل ده. او «علم» ایمان دې. او هرکله چه په علم کښې درجات مختلف دی نو په ایمان کښې به هم درجات مختلف وی. اود ایمان په درجاتو کښې اختلاف په اعمالو کښې د تفاوت په وجه دې. نویه ایمان کښې به زیادت او نقصان راځی. اودا هم ثابت شوه. چه اعمال د ایمان جز، دې. او قابل دپاره د زیادت او نقصان هم دې.

خوبه دې باندې اعتراض کیږی. چه چا ونیلی دی. چه علم ایمان دې. ددې اعتراض د لرې کولو دپاره امام بخاری رحمه الله اوفرمانیل. «وأن المعرفة فعل القلب» علم اختیاری هم وی او غیر اختیاری هم. اود ایمان دپاره معرفت بالقلب ضروری دې. یعنی هغه معرفت بالقلب کوم چه اختیاری وی. او دلته د علم نه هم دغه مراد دې. نو هرکله چه د علم نه هم معرفت بالقلب اختیاری مراد دې. نویا دې ته ایمان ونیلو کښې څه قباحث نشته. نو مونږ دا ونیلی شو. چه علم یعنی معرفت بالقلب اختیاری کښې چونکه درجات متفاوت وی. او هغه ایمان دې. نود ایمان درجات به هم متفاوت وی. او هرکله چه د ایمان درجات متفاوت وی. نو ددې وجه به هم دا وی. چه په اعمالو کښې تفاوت وی. نو معلومه شوه. چه اعمال په ایمان کښې داخل شوی. بلکه د امام بخاری رحمه الله د قول مطابق اعمال د ایمان جز، دې. یا د احنافو د موقف مطابق به داسې ونیلی شی. چه اعمال دایمان اثر او ددې فرع ده. د ایمان سره ددې ژور تعلق دې. او د اعمالو د کمی زیاتې په وجه په ایمان کښې د کمی زیاتې حکم لگولې شی.

قوله: يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى (وَلَكِنْ يُوَاخِذْكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ): دلته دعوی ده. «أن

المعرفة فعل القلب» او دلیل دای. «وَلَكِنْ يُوَاخِذْكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ» دا آیت د ایمان (قسم) سره

متعلق دې. «لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ إِنَّمَا يُؤَاخِذُكُمُ لِكِنْ يُوَاخِذْكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ» (۲) او پورته د ایمان

خبره روانه وه په دواړو کښې مطابقت نشته

حضرت شاه ټولګی فرماني چه په اصل کښې په دې آيت سره امام بخاري ټولګی «ان المعرفة فعل القلب» دا دعوی نه ثابتوی بلکه ددې آيت نه صرف دا ثابتول غواړي چه د «کسبت» اضافت «قلوبکم» ته شوې دي او هرکله چ د «کسبت» نسبت «قلوب» ته شوې دي نو معلومه شوه چه کسب د قلب کار دي او کسب يو فعل دي نو گویا چه د قلب دپاره فعل ثابت شو او هرکله چه د قلب دپاره فعل ثابت شونو بیا که معرفت د قلب فعل ثابت کړې شی دا څه عجیبه خبره نه ده. (۱)

حافظ ابن حجر ټولګی فرماني چه امام بخاري ټولګی غالباً د مشهور تابعي زيد بن اسلم ټولګی تفسير طرف ته اشاره کوي هغوی فرماني چه «لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ» مطلب دا دي چه که يو کس دا اواني ټولګی «ان فعلت کذا فلنا کافر» نوکه ده دا جمله هم دغه شان اوونيله څه نيت نې نه وو کړې او بیا نې هغه کار او کړلو نو په دې باندې په هغه مواخذه نشته او که په زړه کښې نې د کافر کيدو اراده او نيت هم وو او دده عقیده وه چه په داسې کولوسره انسان کافر کيږي نو په دې صورت کښې ددغه کار په کولوسره دې کافر کيږي لکه چه حضرت زيد بن اسلم ټولګی د «کسبت قلوبکم» تفسير په عقیدې سره کړې دي او عقیده او معرفت بالقلب يوڅيز دي نو «کسبت قلوبکم» نه معرفت بالقلب ثابت کيدې شی. (۲) دا توجیه د اولنۍ توجیه نه وړنی ده.

حضرت شيخ الاسلام علامه شبير احمد عثمانی ټولګی فرماني چه ددې آيت په تفسير کښې ددې نه هم زيات ښکاره د حضرت ابن عباس ټولګی او امام مجاهد ټولګی وغيره اثر دي «هو ان يحلف على الشئ وهو يعلم انه كاذب» مطلب دا دي که يوسړی د يوې خبرې په کيدو باندې قسم اوخوړلو حالاتکه ده ته ددې خبرې علم اوبيقين وي چه دې دروغژن دي نو مواخذه به نې کيږي گنی نه به کيږي گوري دلته د کسب تفسير په علم سره شوې دي نوڅکه د مواخذه دپاره «وهو يعلم انه كاذب» نې شرط اوگرخولو نو معلومه شوه چه علم او معرفت د زړه فعل دي څکه چه د کسب نسبت نې قلب ته کړې دي اود کسب نه مراد علم دي او علم او معرفت دواړه يو څيز دي. (۳)

فائده دلته يوه ضمني مسئله بيانوم په دې کښې اختلاف دي چه د ټولو نه وړاندې په

(۱) فيض الباری (۹۵۱۱) -

(۲) فتح الباری (۷۱۱) -

(۳) تفسير ابن کثير (۲۶۷۱) -

(۴) فضل الباری (۳۷۰۱۱) -

انسان باندې څه واجب شوی دی؟

آیا د ټولو نه وړاندې معرفت ضروری او واجب دی او که نظر او استدلال؟ یوه ډله ددې خبرې قائله ده چه معرفت ضروری دې او بله ډله ددې قائله ده چه نظر او استدلال اول

واجب سوې دې. (۱)

امام الحرمین رحمته الله فرماني چه په دې دواړو کښې په حقیقت کښې څه اختلاف نشته. ځکه چه د مقصود په لحاظ سره په اول فرصت کښې معرفت د ټولونه اول واجب دې. او د اشتغال او ادا په اعتبار سره قصد الی النظر اول واجب دې. سرې اول په نظر او استدلال کښې مشغول

وی. بیا ددې نه پس معرفت ته اورسی. (۲)

امام الحرمین دا هم لیکلی دی. چه په دې خبره اجماع ده. چه معرفت د دلیل او برهن په

ذریعه حاصلول واجب دی. (۳)

خو حافظ ابن حجر رحمته الله په دې باندې اعتراض کړې دې. او فرمانیلی نې دی. چه په اوله زمانه کښې چه به کوم کسان اسلام کښې داخلیدل. نویغیر د څه نظر او استدلال نه به په اسلام کښې داخلیدل. ددې نه سوا که آیت قرآنی ﴿ فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا ﴾ (۴)

او که حدیث شریف چه «کل مولود یولد علی الفطرة» که د نظر وړاندې کړې شی. نو نظر او استدلال

دا بحث هډو پاتې کیږي نه. لا پاتې د دې د اول واجب او آخر واجب بحث شو. (۵)

بیا عارف ابن ابی جرمه رحمته الله د ابوالولید باجی مالکی رحمته الله په واسطه سره د ابو جعفر سماني (کوم چه د اشاعرو په اکابرینو کښې دی. او مسلکاً حنفي دې) نه نقل کړی دی. (۶) دوی فرماني. چه دا مسئله د معتزلو د مسائلو څنې ده. په غلطۍ سره د اهل سنت په مسلک کښې نقل کولې شی. (۷)

(۱) فتح الباری (۷۰۱)

(۲) المصدر السابق

(۳) المصدر السابق

(۴) الروم: ۳۰

(۵) المصدر السابق

(۶) الفوائد البیهة (ص ۱۵۹)

(۷) فتح الباری (۱۷۱)

[۱۰] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ عَنْ هِشَامِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ (۱) قَالَتْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أَمَرَهُمْ أَمْرًا مِنْ الْأَعْمَالِ يَمَّا يُطِيعُونَ قَالُوا إِنَّا لَنَسْأَلُكَ بِنَبِيِّكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ قَدْ غَفَرَ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ فَبُغِضَ حَتَّى يُعْرِفَ الْغَضَبُ فِي وَجْهِهِ ثُمَّ يَقُولُ إِنَّ أَتَقَاكُمْ وَأَعْلَمَكُمْ بِاللَّهِ أَنَا

رجال الحديث

① محمد بن سلام: دوی ابو عبد الله محمد بن سلام بن الفرّج السلمي البیکندی دی د ابن عیینه او ابن المبارک رحمهما الله نه نی احادیث اوریدلی دی. اود دوی نه لویو محدثینو دامام بخاری و غیره رحمهم الله غوندې د احادیثو سماع کړې ده.

د علم په طلب کښې نې تقریباً څلویښت زره روپۍ خرج کړې وی اودومره نې بیا ددې په خورولو کښې خرج کړی دی.

فرمانی چه ددوی مجالسو ته به پیریان هم حاضریدل. په خپله ددوی نه نقل دی دوی فرمانی چه ماته د پنځه زرو نه زیات واړه احادیث یاد دی. په علم پسې نې ډیر سفرونه کړی دی. او په مختلفو بابونو کښې نې تصانیف هم پریخودی دی.

د وخت به نې څومره قدر کولو. ددې اندازه ددې نه اولگوي. چه یوځل نې د یو استاد نه حدیث اوریدل. د املاء په مجلس کښې د دوی قلم مات شو. چونکه د هغې په جوړولو او صحیح کولو باندې وخت لگیدلو، او حدیثونه پاتې کیدل. نو آواز نې اولگولو. چه یو قلم به په یو دینار (اشرفی) باندې څوک را کړی؟ وئیلی شی. چه ډیر قلمونه دوی ته راغلل.

په کال ۲۲۵ هـ کښې وفا شوې وو.

(لم یخرجه أصحاب الأصول الستة سوى البخاری رحمهم الله).

(عمدة القاری (۱۶۵۱).

(تهذيب الكمال (۳۴۳/۲۵).

(سير أعلام النبلاء (۶۲۹/۱۰).

(عمدة (۱۶۵۱).

(المصدر السابق).

(عمدة (۱۶۵۱) وسير أعلام النبلاء (۶۲۹/۱۰).

(تاريخ كبير بخاری (۱۱۰/۱) وتهذيب الكمال (۳۴۴/۲۵) وسير أعلام النبلاء (۶۳۰/۱۰) وعمدة القاری (۱۶۵۱) وتذكرة الحفاظ (۴۲۲/۲) وخلاصة الخرجی (ص. ۳۴۰) والأعلام للزركشي (۱۴۶/۶) یاد دی وی. چه په تهذيب التهذيب (۳۱۳/۹) او تقريب التهذيب (ص. ۴۸۲) کښې د وفات کال ۲۲۷ ذکر دي کوم چه په ظاهره صحیح نه دی.

ددوی د پلار نوم «سلام» د لام په تخفیف سره وو. صاحب د مطالع لیکلی دی. چه د زیاتو عالمانو په نیزد لام په تشدید سره دې خوامام نووی رحمه الله ددې تعقب کړې دې. او فرمایلی نې دی چه د زیاتو عالمانو په نیزه تخفیف د لام سره دې. بیا په خپله د محمد بن سلام نه ددوی د والد صاحب د نوم په باره کښې د تخفیف اللام تصریح موجود ده. او امام منذری رحمه الله خو قاعده یو رساله لیکلې ده. او په هغې کښې دوی تشدید لام ته ترجیح ورکړې ده لیکن حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. چه «ولکن المعتمد خلافه» یعنی ددې مخالف قول معتمد دې.

⑦ **عبدة:** دوی عبده بن سلیمان بن حاجب بن زرارہ کلابی کوفی دې. بعضی خلقو ونیلی دی. چه ددوی نوم عبدالرحمن دې. او عبده نې لقب دې. دهشام بن عروه او اعمش وغیره تابعینونه نې سماع کړې ده. او ددوی نه امام احمد وغیره احادیث اوریدلی دی.

امام احمد رحمه الله ددوی په باره کښې فرمائی «ثقة ثقة وزیادة مع صلاح»

په کوفه کښې په کال ۱۸۷ یا ۱۸۸ هـ کښې وفات شوې وو. (رحمة الله علیه د هشام، عروه او حضرت عائشې رضی الله عنہا مختصر حالات وړاندې په بدء الوحي کښې د دوی حدیث لاندې تیر شوی دی.

قوله: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أَمَرَهُمْ أَمَرَهُمْ مِنَ الْأَعْمَالِ

بِمَا يُطِيقُونَ قَالُوا إِنْ أَلَسْنَا كَيْفِيَّتِكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ رسول الله ﷺ چه به کله صحابه گراموس رضی الله عنہ ته د یو څیز حکم کولو. نو د داسې اعمالو حکم به نې کولو چه د کومو به هغوی طاقت لرل. صحابو به عرض کولو. یا رسول الله زموږ حالت ستاسو پشان نه دې.

په اکثر روایاتو کښې دلته «أمر» دوه ځله واقع شوې دې. او مطلب ددې هم هغه دې. کوم چه اوس وړاندې بیان شو په دې صورت کښې به دویم «أمرهم» جواب وی.

خو په بعضی روایاتو کښې په د احادیثو په نورو کتابونو کښې «أمرهم» یو ځل راغلی دی. په دې صورت کښې به مطلب دا وی چه چه کله به رسول الله ﷺ صحابو ته د داسې اعمالو حکم کولو. چه د کوم د کولو به هغوی کښې طاقت وو. نو هغوی به فرمایلی. یا رسول الله موږ ستاسو پشان نه یو یعنی تاسو خو زموږ د آسانتیا دپاره حکم کوئ. اود گرانو اعمالو حکم نه راکوئ. موږ ته خو گرانو اعمالو ضرورت دې ستاسو په «مفقورله» خو نه یو.

بهر حال په اولنی صورت کښې «إذا أمرهم» شرط دې. او «أمرهم من الأعمال بما یطیقون» جواب

اول دې او «قالوا نزلنا السنا...» جواب ثانی دې

اوپه دویم صورت کښې «إذا أمره من الأعمال بما يطيعون» شرط دې او «قالوا: إنا لسنا كهيئتكم» جواب دې.

دښته د «بما يطيعون» نه داسې اعمال مراد دی. کوم چه ټول عمر کولی شی. خکه په حدیث کښې راځی «أحب الأعمال لله أدومها وإن قل» (۱) دالله تعالی په نیز د ټولو نه زیات خوښ عمل هغه دې کوم ته چه دوام حاصل وی. اگرچه هغه کم وی نو «بما يطيعون» معنی به وی چه کوم ټول عمر کولی شی. د نوافلو دومره اهتمام کول پکار دی چه هغه ټول عمر کولی شی. دا فرائض کوم چه شریعت مقرر کړی دی. دا ټول هغه دی. کوم چه سرې ټول عمر کولی شی. دا په «بما يطيعون» کښې داخل دی. که ددې په باره کښې څوک اووانی چه دا خو زموږ په طاقت کښې نشته. اوموږ دومره نشو کولی. نو دا دده سرکشی ده. اود نفس او شیطان گمراه کول اود غفلت په وجه دې داسې خبره کوی. گنی الله تعالی چه کوم فرائض په ذمه باندې لگولی دی. او د کوم چه نې مکلف جوړ کړی دی. هغه د انسان په طاقت کښې داخل دی. اودې نې ټول عمر کولی شی.

قوله: إنا لسنا كهيئتكم يا رسول الله إن الله قد غفر لك ما تقدم من ذنبك وما

تأخر. حضرات صحابه کرامو رضی الله عنهم د زیات عمل خواش ښکاره کړلو. او وې فرمانیل. حضرت موږ ستاسو پشان نه یو. الله تعالی خو تاسوته ټول وړاندینی او روستنی گناهونه معاف کړی دی.

په یو اوږد حدیث کښې دی. چه څه خلق د نبی ﷺ بیبیانو ته راغلل اودنبی ﷺ د عبادت په باره کښې نې تپوس او کړلو. کله چه هغوی ته د نبی ﷺ د عبادت کیفیت اوخودلې شو. نو «کلهم تقالوها» هغوی دغه عبادت کم او گنل. او وې ونیل. «فلینن من النبی ﷺ قد غفر الله له ما تقدم من ذنبه وما تأخر» بیا په هغوی کښې یوکس اوونیل. «أما أنا فلنا أصل الليل أبدا» او دویم اوونیل «أنا أصوم الدهر أبدا» او دریم او. نیل «أنا اعتزل النساء فلا أتزوج أبدا» کله چه نبی ﷺ تشریف راوړلو. نو دوی ته ټولې خبرې بیان کړې شوې. نو نبی ﷺ او فرمانی «أستم الذین قلتم کذا وکذا؟ أما والله إلی لأعشاکم لله، وأتقاکم له، لکنی أصوم وأفطر، وأصلی وأرقد، وأتزوج النساء، فمن رغب عن سنق فلیس منی» (۲)

(۱) صحیح مسلم (۳۶۶/۱) کتاب صلاة المسافرين وقصرها باب فضيلة العمل الدائم من قيام الليل وغيره.
(۲) صحیح البخاری (۷۵۷/۲) کتاب النکاح باب الترغيب فی النکاح رقم ۵۰۶۳ وصحیح مسلم (۴۴۹/۱) کتاب النکاح باب إستحباب النکاح وسنن النسائی (۶۹۱/۲) کتاب النکاح باب النهی عن التبتل.

بهر حال دې حضراتو چه څه ونيلى وو نو په دې جذبه ئې ونيلى وو چه د نبى ﷺ دپاره د مغفور الذنب او معصوميت ضمانت موجود دى. اود مغفرت د اعلان په وجه نبى ﷺ ته د زيات عبادت څه ضرورت نشته. او زمونږ سره څه ضمانت نشته. د دې وجې زمونږ دپاره په اعمالو کښې زيات کوشش کول پکار دى. هغوى ته احساس اوشو چه زمونږ حصه په دين کښې ډيره کمه ده. کومه چه کيدې شى زمونږ د نجات دپاره کافى نه وى. والله اعلم

دعصمت انبياء مسئله: ددې حديث شريف نه دا معلومېږي چه د نبیانو عليهم السلام نه د گناهونو او عصيان صدور کيږي.

په دې خبره اجماع ده. چه پيغمبران عليهم السلام د نبوت نه وړاندې اود نبوت نه پس د کفر نه معصوم دى. د دوى نه کفر نشى کيدې. په دې خبره هم اجماع ده. چه پس د نبوت نه د دوى نه په قصد سره گناه نشى کيدې. البته په سهو سره ترې واړه گناهونه صادر کيدې شى که نه. نوپه دې کښې اختلاف دى.

د اشاعرو په نيز د پيغمبرانو نه واړه گناهونه په سهو سره څه چه په قصد سره هم صادرېدى شى. د نبوت نه وړاندې هم او پس هم. حالانکه ماتريديه ددې نه مطلقاً انکار کړې دى. حافظ عراقى، تقى الدين سبکى وابواسحاق اسفرائينى، او قاضى عياض رحمهم الله دا قول اختيار کړې دى. بيا چه څوک دا وائى چه صغائر ترې کيدې شى. هغوى دا هم وائى چه د پيغمبرانو نه هغه صغائر نشى صادرېدى. کوم چه په خست دلالت کوى. (۱) والله اعلم

قوله: إِنَّ اللَّهَ قَدْ عَفَّرَ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ: دلته سوال دا دى چه ددې جملې څه مطلب دى؟ ځکه چه په دې کښې کښې د ذنب نسبت نبى ﷺ ته شوې دى. هم دا سوال د قرآن کریم په آيت باندې هم وارديږي. کوم کښې چه راغلى دى. (لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ) (۲) په دې آيت کښې چه نبى ﷺ ته د ذنب کوم نسبت شوې دى. نو ددې نه يو

جواب دا ورکړې شوې دى. چه دلته د امت گناهونه مراد دى. (۳)

خودا جواب ډير زيات کمزورې دى. ځکه چه اگر چه بعضې مفسرينو يو احتمال د ضرور ذکر کړې دى. خو د احاديثو په نړا کښې چه کوم تفسير جمهورو مفسرينو اختيار کړې دى. هغه صحيح دى. جمهورو مفسرينو دلته د ذنب نسبت نبى ﷺ ته کړې دى. ددې وجه دا ده. چه د بخارى په حديث کښې دى. چه کله د صلح حديبيه په موقع دا آيت (إِنَّا فَتْنَاكَ فَمَا مَيَّيْنَاكَ لِیَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ) (۴) نازل شو. نوحابو رحمهم الله عرض او کړ لو. «هینما مریشا فمالنا» یارسول الله تاسوته دې مبارک شى. دا خو ستاسود د مغفرت خبره ده. زمونږ دپاره څه دى. نو

(۱) فیض الباری مع حاشیه البدر الساری (۹۶، ۹۵، ۹۴) والنبراس شرح شرح العقائد (ص. ۲۸۳، ۲۸۴)۔

(۲) سورة الفتح (۲۱)۔

(۳) التفسیر القرطبی (۲۶۳/۱۶)۔

(۴) الفتح: ۱ (۲۱)۔

انه تعالى آیت نازل کرلو (لِيَدْخُلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ) (۱) نو معلومه شوه چه صحابه کرام رضی اللہ عنہم کوم چه د قرآن پاک اولنی مخاطبین وو هغوی د «لیغفرلک» معنی «لیغفر لامتک» نه ده گنرلې دغه شان که هغوی غلط پوهه شوی وو نو دهغوی د تپوس نه پس به نبی صلی اللہ علیہ وسلم ورته تنبیه ورکړې وه چه تاسو غلط پوهه شوې ئی ددې معنی خو ده. «لیغفر لامتک» خونې صلی اللہ علیہ وسلم ورته څه تنبیه ورنکړله بکله د امت دپاره مستقل آیت نازل شو. دویم جواب دقاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ دې اوشاه صاحب رحمۃ اللہ علیہ هم دا اختیار کړې دې دوی فرمائی چه یو دې معصیت او یو دې خطاء او یو دې ذنب معصیت شدید وی نافرمانی ته وائی ددې نه کمه درجه د خطاء ده ددې معنی غلطی ده. اوددې نه کمه درجه د ذنب دهزددې معنی عیب دي. د معصیت او خطاء نه پیغمبران علیهم السلام معصوم موی او ذنب چه کوم څیز ته وائی هغه یو معمولی څیز دې کوم چه د معصیت یا د خطا برابر نه دې البته دا دوی دشان په اعتبار سره ددوی دپاره معیوب تصور کولې شی دا دعصمت منافی نه دې. (۲) په دې جواب باندې دا اعتراض کیږی چه په قرآن مجید کښې (إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا) (۳) راغلی دی اوپه دې گڼې ټول معاصی داخل دی؟

ددې جواب دا ورکولې شی چه د ذنب کومه معنی پورته بیان کړې شوه هغه په هغه وخت کښې ده کله چه دا د معصیت په مقابله کښې استعمال کړې شی. اگرچه د معصیت سره تقابل نه وی نوپه دې کښې عموم هم پیدا کیږی.

دریم جواب دا ورکړې شوې دې چه یو اصول دی «حسنات الأبرار سیئات المقربين»

ددې مثال باندې داسې پوهه شی چه د خلقو دوه طبقې دی عوام او خواص. د عوامو دپاره قانون وی. اود هغه قانون د لاندې دفعات وی په هغوی باندې دا ذمه واری وی چه هغوی به ددغه قانونی ددفعاتو مخالفت نه کوی خو چه کوم خواص دی نو دهغوی دپاره صرف د قانون نه بلکه د مزاج هم خیال ساتل پکاروی کوم چه د حکومت او سلطنت خواص وی. د هغوی ذمه واری صرف دا نه وی چه د قانون خلاف ورزی نه کوی بلکه د هغوی دپاره ددې پابندی هم ضروری ده چه هغوی د بادشاه د مزاج خلاف څه حرکت هم نه کوی اگرچه هغه په قانونی مواخذه کښې نه راځی.

اوگورې حضرت یعقوب عليه السلام (إِنِّي لَمَعْرُوبٌ أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ) (۴) ونیلی وو کوم چه په ظاهره د توکل خلاف وو نوڅومره کلونو پورې ورته د حضرت یوسف عليه السلام د جدائی غم

(۱) سورة الفتح (۲۱)۔

(۲) سورة الفتح (۵) صحيح البخارى كتاب المغازى باب غزوة الحديبية رقم (۴۱۷۲)۔

(۳) فيض البارى (۹۶۱)۔

(۴) الزمرا (۵۳)۔

(۵) سورة يوسف (۱۳)۔

زغم وریه غایه شو.

دحضرت موسی علیه السلام نه سوال شوې وو «ای الناس اعلم» دهغې په جواب کښې هغوی فرمائیلی وو «أنا» نو په هغوی باندې کوم خانې سفرونه او کړې شول. اودحضرت خضر علیه السلام په خدمت کښې حاضر کړې شو.

د یونس علیه السلام په باره کښې په قرآن پاک ښې راځي. (وَذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاطِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ) دحضرت یونس علیه السلام دا عقیده هرگز نه وه. چه دالله تعالی په هغه باندې قدرت نشته. کلا وحاشا. داسې خبره هیڅ کله نه وه. البته د هغه د عمل نه داسې مترشح کیده. نو په هغوی باندې عتاب نازل شو.

دغه شان د حضرت عبدالله بن ام مکتوم واقع ده. هغوی به د نبی خدمت کښې حاضریدلو د نبی صلی الله علیه و آله خاص سړې وو. او نبی په هغه وخت کښې د قریشو د سردارانو سره د ایمان او اسلام په باره کښې خبرې کولې. نویه دغه موقع باندې حضرت عبدالله بن ام مکتوم راغلو نو نبی صلی الله علیه و آله ته نامناسبه معلومه شوه. نو نبی صلی الله علیه و آله ورته د خفگان اظهار او کړلو خو د الله شرک په مقابله کښې د یو مومن سره داسې سلوک کول دالله تعالی په نیز د مواخذه سبب او گرځیدلو. اود سورة عبس اولنی آیاتونه «عس وتلی...» نازل شو. دلته په «ما تقدم من

ذنبک وما تأخر» کښې مقصد هم دا دی. چه ستاسو نه چه ستاسود مقام او ستاسو د شان او ستاسو د مرتبې نه د کمې درجې کوم کارونه صادرشوی دی. اگرچه په هغې کښې څه قیاحت یا غلطی او عیب نه وو. خو بیا هم الله تعالی او فرمائیل. چه مونږ هغه تاسو ته معاف کړی دی. دهغې نه مراد گناه نه ده. ددې وجې نه صحابه کرامو رضی الله عنهم ددې آیت نه استدلال او کړلو. چه (لَيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ) د

خلورم جواب دا ورکړې شوې دی چه کومو خلقو ته د مشاهده حق کیفیت حاصل وی. د هغوی دپاره د پښوخورول هم گران وی. د قضایي حاجت دپاره کیناستل ورته گران وی. د بیبیانو سره اختلاط ورته هم مشکل وی. ځکه چه هغوی ته هروخت دا خیال وی. چه الله تعالی ماته گوری. دا کیفیات په عامو اولیاء کرامو رضی الله عنهم باندې هم راځي. ددې نه اندازه اولگوئ. چه د نبی صلی الله علیه و آله کیفیت به څنگه وو!

په دې آیت کښې چه داسې کوم کیفیات به په نبی صلی الله علیه و آله باندې د مشاهده حق په وجه راتلل. او په هغې کښې د امور طبیعه پوره کولو کښې به کومه تنگی راتله. د هغې دپاره ورته او فرمائیلی شو. چه (لَيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ) ددې نه حقیقی ذنوب مراد نه دی. د

(الصحيح البخاری کتاب التفسیر سورة الکفھ باب ((وإذا قال موسى لفتاه .. رقم ۴۷۲۵)) _

(الأنبياء (۸۷)) _

(سنن ترمذی کتاب التفسیر باب ومن سورة عبس رقم ۳۳۳۱) _

(روح المعانی (۹۶۱۲۶)) _

(امداد الباری (۴۶۳۱)) _

پنجم جواب دا دې چه دا خطاب د تشریف اوتکریم دې چه د قیامت په ورځ کله په میدان حشر کښې د حساب کتاب په انتظار خلق په تکلیف کښې مبتلا وی. نو خلق به ددغه پریشانی په حالت کښې حضرت آدم عليه السلام ته ورشی آدم عليه السلام به ورته د خپل قصور ذکر اوکړی بیا به خلق حضرت نوح عليه السلام ته ورشی هغه به هم د خپل قصر ذکر وکړی. دغه شان به نورو پیغمبرانو علیهم السلام ته ورشی او په آخر کښې به د نبی کریم صلی الله علیه و آله و سلم په خدمت کښې حاضر شی. (۱)

چونکه د مقام دا شفاعت د نبی صلی الله علیه و آله و سلم دپاره متعین دې چه چرته دوی هم داسې قسم عذر پیش نکړی. نو ځکه نبی صلی الله علیه و آله و سلم ته د «ما تقدم وما تأخر» د مغفرت سند د وړاندې نه ورکړې شولکه چه نبی صلی الله علیه و آله و سلم ته د وړاندې نه دا اطمینان ورکړې شو چه تاسو د هغه وخت د شفاعت دپاره تیار شئ. او خلقوته څه عذر مکوئ. لکه څنگه چه به نور پیغمبران علیهم السلام کوی شپږم جواب دا دې چه دلته د «(ذنب)» نه مراد اجتهادی غلطی ده او مطلب دا دې چه ستاسو ټولې هغه خطاگانې کومې چه د اجتهاد په طور ستاسو نه شوی دی معاف دی اووم جواب استاذ محترم حضرت شیخ الاسلام رحمته الله علیه دا ورکړې دې دوی فرمائی چه د ستار معنی د ستر ده. او د غفار معنی هم د ستر ده. نو د «(ليغفرلك الله)» معنی به دا وی چه اته تعالی ستر یعنی مانع به وی «(بین الذنب وبين النبی صلی الله علیه و آله و سلم)» یعنی ذنب به نبی صلی الله علیه و آله و سلم ته نه پریردی. چه څنگه چه د حضرت یوسف عليه السلام په باره کښې په قرآن کښې دی. «كَذَلِكَ يَنْقُصُ عَنْهُ السُّوءُ وَالْعُنْتَاءُ إِنَّمَا مِنْ عَبْدٍ لِّأَلْمُحْلِصِينَ» (۲)

د پیغمبرانو علیهم السلام دپاره الله تعالی دگناهونو او ددوی په مینځ کښې ستر وی اود غیرنی دپاره «(بین المذنب والجزاء)» دلته مراد دې چه گناهونه به ستاسو درزیدوته نه پریردی.

د «ما تقدم وما تأخر» نه څه مراد دې؟ ما د عموم دپاره ده. او «متقدم و متأخر» د کل د احاطه نه کنایه ده.

د «ما تقدم» نه مراد قبل از نبوت اود «ما تأخر» نه مراد بعد از نبوت مراد دې.

یا قبل از هجرت او بعد از هجرت مراد دې.

یا قبل از فتح مکه او بعد از فتح مکه مراد دې.

ددې نه علاوه نور هم ډیر اقوال دی. (۳)

(۱) صحیح مسلم (۱۰۸۱، ۱۰۹) - کتاب الإيمان باب إثبات الشفاعة وإخراج الموحدين من النار -

(۲) یوسف: (۲۴) -

(۳) ددې ټولو اقوالو دپاره اوگورئ تفسیر قرطبی (۳۶۲، ۳۶۳) -

یوسوال اودهغې جواب د «ما تقدم» مغفرت خو په پوهه کښی راځی خود «ما تأخر» مغفرت به څنگه وی؟

ددې جواب دا دې چه د مغفرت دپاره د گناه وجود ضروری نه دې ځکه چه د «مغفرة» معنی ده پتول او پرده اچول. د «ما تقدم» مغفرت خوښکاره دې اود «ما تأخر» د مغفرت به دا مطلب وی چه ستاسو او گناهونو او ذنوب په مینځ کښې به پرده واچولې شی. دې دپاره چه ستاسو نه گناه صادرشی.

یو جواب دا ورکړي شوې دي چه د مخلوق په لحاظ سره اگر چه بعضې څیزونه «ما تقدم» دي او بعضې څیزونه «ما تأخر» دي. خو دالله تعالی د علم په لحاظ سره ټول څیزونه په یو وخت کښې موجود دي. «ما تقدم» او «ما تأخر» نه دی نویه دې لحاظ سره د مغفرت وعده کړې شوې ده.

خودا جواب صحیح نه دې ځکه چه د مواخذه او محاسبه تعلق او د مغفرت تعلق د الله تعالی د علم سره نه وی بلکه د فعل د ظهور سره وی. والله اعلم چه ټول پیغمبران علیهم السلام هر کله معصوم دی نو صرف د نبی ﷺ تخصیص ولې او کړې شو؟ ددې نه پس په دې باندې پوه شی: چه لکه څنگه د نبی ﷺ مغفرت شوې دي. دغه شان د نورو پیغمبرانو علیهم السلام مغفرت هم شوې دي. نویه قرآن پاک کښې الله تعالی د نبی ﷺ د مغفرت اعلان ولې کړې دي؟

ددې جواب دا دې. چه چونکه د قیامت په ورځ به د محشر د سختی نه د نجات دپاره نبی ﷺ سفارشی جوړېږي. نو ځکه په دنیا کښې دا اعلان اوشو. چه ستاسو نه به څه تپوس نه کیږي.

قوله: فَيَغْضَبُ حَتَّى يُعْرِفَ الْغَضَبُ فِي وَجْهِهِ: نبی ﷺ به غصه شو. تردې چه د غضب او غصې آثار به د نبی ﷺ په مخ مبارک کښې ښکاره شول.

د غضب وجه نبی به عام طور غصه نه کوله البته که د فطرت نه خلاف به چه څه خبره وه. نوی ﷺ به په هغې باندې غصه کیدلو هم دا صورت دلته پیش شوې دي. دلته د اعمالو کثرت اهتمام د فطرت نه خلاف وو. ځکه چه بنیادم هغه نشی پوره کولې. که یو کس لوظ او کړی چه زه به ټول عمر روزي نیسم نو هغه به په دې باندې ترڅو پورې قائم وی یوکس دا لوظ او کړی چه زه به ټوله شپه نفلونه کوم او اوده کیږم به نه نو هغه به په دې باندې ترڅو پورې پابند وی. چه یوکس دا لوظ او کړی چه زه به د لوند توب ژوند تیروم او هیڅ کله به واده

نه کوم. نوهغه به ترکومې پورې د پاکدامنۍ ژوند تیروی چونکه صحابه کرامو رضی الله عنہم داسې قسم خبرې کړې وې. اودا د فطرت انساني خلاف وې. ځکه نبی صلی الله علیه و آله خفه شو. (۱)
بعضې حضراتو دا فرمانیلې دی. چه خفگان ددې وجې راغلې وو چه هغوی د نبی صلی الله علیه و آله عمل کم گنلې وو. (۲)

بعضې حضراتو دا فرمانیلې دی. چه نبی صلی الله علیه و آله ددې وجې خفه شوې وو چه هغوی د نبی صلی الله علیه و آله د گناهونو مغفرت زیرې سبب گنلې وو. ځکه نبی صلی الله علیه و آله ته د زیات عبادت او عمل ضرورت نشته اوزمونې دپاره خو د زیات عبادت او نوافلواهتمام پکار دې. حالانکه دزیرې اوریدل دیو سلیم الفهم او شریف الطبع دپاره د زیادت فی العبادة سبب جوړېږي هم دا وجه ده. کله چه حضرت عائشې رضی الله عنها نبی ته عرض اوکړلواې د الله رسوله ستاسومغفرت خو شوې دې. تاسو ولې دومره محنت کوئ. اوځان په مشقت کښې اچوئ. نو نبی صلی الله علیه و آله ورته په جواب کښې اوفرمانیل. «أفلا اکون عبداً شکوراً» (۳)

قوله: ثُمَّ يَقُولُ إِنَّ أَتْقَاكُمْ وَأَعْلَمُكُمْ بِاللَّهِ أَنَا: بیا نبی صلی الله علیه و آله اوفرمانیل په تاسو کښې دټولونه زیات ویردونکې اوزیات عالم په الله تعالی باندې زه یم.

نبی صلی الله علیه و آله په «أعلیکم» باندې قوت علمیه اوبه «أتقاکم» سره قوت عملیه ته طرف اشاره اوکړله. اومطلب داوو. چه په اعمالو کښې دمجاهدې کولو سبب دوه قوتونه دی. یوقوت علمیه او بل قوت عملیه. په دې دواړو کښې زه ستاسو نه زیات یم. نو ددې باوجود هرکله چه زه په مجاهده کښې مبالغه نه کوم. نو تاسو څوک ئې. چه دا لار اختیاروئ. (۴) والله سبحانه وتعالى أعلم
دهدیت باب نه مستفاد مسائل. ① ددې حدیث نه یوه فائده دا. حاصله شوه. چه په اعمال صالحه سره په درجاتو کښې ترقی کیږي. او گناهونه معاف کیږي. چونکه صحابه کرامو رضی الله عنہم چه دخپل ځان دپاره د درجود ترقی کومه لاره اختیار کړې وه. هغه زیادت فی العبادة وو. نو نبی په هغې باندې انکار اونکړلو. بلکه په غلو فی العبادة باندې ئې انکار اوکړلو.

② دویمه فائده ترې دا حاصله شوه. چه بنده الله تعالی څومره موفق جوړ کړی. اوده ته د څومره عبادت او اورادو کولو توفیق ورکړی. نو دهغې د برقرار ساتلو دپاره هغه دپاره مواظبت او پابندی پکار ده.

③ دریمه فائده دا معلومه شوه. چه شارع د عزیمت او رخصت کوم حدود مقرر کړی. اودا اعتقاد ساتل پکار دی. چه کوم جهت آسان او دشریعت موافق وی. هغه اختیارول د نورو

(۱) فیض الباری (۱/۹۷)۔

(۲) امداد الباری (۴/۴۶۱، ۴۶۲)۔

(۳) فتح الباری (۱/۷۱۱)۔

(۴) فتح الباری (۱/۷۱۱)۔

جهتو نو په مقابلہ کښې اولی دې کوم چه په مشقت کښې غورخول کوی اود شریعت :

منشاء نه خلاف وی

⑤ څلورمه خبره دا معلومه شوه چه په عبادت وغیره کښې میانه روی اختیارول پکار دی اویا په هغې باندې مداومت کول پکار دی داسې مبالغه نه چه وړاندې لار شې نود سره هغه عمل پریخودلو ته مجبوره شی

⑥ پنځمه خبره دا معلومه شوه چه حضرات صحابه کرام رضی الله عنہم به په عبادت کښې زیات رغبت کول. اود زیاتو نیکو طالبان وو

یوه فائده ددې حدیث نه دا معلومه شوه چه د شریعت خلاف ورزی په صورت کښې خفگان کول مشروع دې بله دا که پوهه سرې غلطی او کړی نودهغه د خبردار کولو او هوښیرولو دپاره په هغه باندې انکار کول صحیح دی

بله فائده ترې دا حاصله شوه چه سرې د ضرورت په اندازه خپل فضیلت بیانولې شی خو په دې شرط چه فخر او مباحات اود تکبر گډون په کښې نه وی

ددې حدیث نه دا هم معلومه شوه چه نبی صلی الله علیه و آله ته د کمال انسانیت مرتبه حاصله وه. ځکه چه دا کمال په قوت علمیه اوقوت عملیه پورې منحصر دې. اودې دواړو قوتونو ته نبی صلی الله علیه و آله په «اعلمکم» او «اتقاکم» سره اشاره او کړله. (والله اعلم)

۱۲ = بَابُ مَنْ كَرِهَ أَنْ يَعُودَ فِي الْكُفْرِ كَمَا

يَكْرَهُ أَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ مِنَ الْإِيمَانِ

ولته د «من کره» نه وړاندې «کره» مصدر محذوف دې. او «من الایمان» خبر دې تقدیر

عبارت به دا وی «باب کره من کره العود فی الکفر الی القاع فی النار من شعب الایمان» (۱) د ماقبل سره ربط علامه عینی رحمته الله فرمایلی دی. چه ددې باب د ماقبل سره مناسبت دا دې چه په ماقبل کښې صحابه کرام رضی الله عنہم د نبی صلی الله علیه و آله نه د زیادت فی العبادت اجازت غوښتي وو. اود دې وجه ښکاره ده. چه حلاوت ایمان وو. اوس په دې حدیث کښې هم د حلاوت اود حلاوت داسبابو بیان دې. (۲)

دا هم وینلی شی چه دا باب د ماقبل باب فائده او ثمره ده. ځکه چه په ما قبل کښې د الله تعالی د معرفت او علم بیان وو او ښکاره خبره ده چه دجا په زړه کښې څومره د الله تعالی معرفت وی نو هم هغه هومره به دهغه ایمان قوی وی او هم هغه هومره به دهغه د کفر نه

نفرت او کراهت وی په دې باب کښې ددغه کراهت بیان دې (د)

دا هم ونیولی شی چه امام بخاری رحمته الله «فرا من الفتق» ته دین ونیولی وو دلته «فرا من الکف» ته هم دین وائی نولکه څنگه چه یوکس ته «فرا من الفتق» پکار دی نودغه شان هغه دپاره «فرا من الکف» هم ضروری دې (د)

د ترجمې مقصد دا ترجمه هم د سابقه تراجمو پشان ددې مقصد دپاره منعقد شوې ده چه د مرجو تردید اوشی په دې طریقہ چه ایمان دپاره د قوت اودحلاوت ضرورت دې اوقوت اوحلاوت په ایمان کښې په اعمالو سره راځی چه اعمال نه وی نوایمان به بې خونده اوبې لذته وی اوچه اعمال وی نوبه ایمان کښې به حلاوت او طاقت وی نومعلومه شوه چه اعمال دایمان جزه دې (د)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله فرمائی چه دامام بخاری رحمته الله عادت دي چه دوی اضداد ذکرکوی ددغه عادت مطابق ئې دلته دا باب ذکرکړې دې چه څومره چه چا کښې ایمان قوی وی نوهم هغه هومره به په هغه کښې د ایمان د ضد نه نفرت وی لکه چه دامام بخاری رحمته الله مقصد دا دې چه طاعات په ایمان کښې زیادت کوی نود کفر نه نفرت هم دایمان د زیادت سبب دې اودا هم دایمان یوه شعبه ده (د) والله أعلم

[n] حَدَّثَنَا سَلِيمَانُ بْنُ حَرْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ (١) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ حَلَاوَةَ الْإِيمَانِ مَنْ كَانَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا وَمَنْ أَحَبَّ عَبْدًا لَا يُحِبُّهُ إِلَّا لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَمَنْ يَكْرَهُ أَنْ يُعُوذَ فِي الْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنْقَذَهُ اللَّهُ مِنْهُ كَمَا يَكْرَهُ أَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ [رقمه]

رجال الحديث

① سليمان بن حرب: دا ابوایوب سلیمان بن حرب بن بجیل ازدی واشحی بصری دې د شعبه ،حمادین وغیره نه ئې د حدیث سماع کړې ده اوددوی نه امام احمد، امام ذهلی، امام حمیدی او امام بخاری احادیث اوریدلی دی ابو جاتم رحمته الله فرمائی چه دوی په امامانو کښې دې تدلیس نه کوی په رجالو باندې هم ددوی کلام شته اود فقه سره هم مناسبت لری د دوی تقریباً لس زره احادیث دی ما ددوی په لاس

(١) امداد الباری (٤٦٨٤) _

(٢) تقریر بخاری (ص. ١٣١) _

(٣) ابضاح البخاری (٢٨١٣) _

(٤) تقریر بخاری شریف (١٣١١) _

(٥) ددې حدیث تخریج مخکې د ((باب حلاوة الإیمان)) لاندې تیر شوې دې

کښې چرته کتاب نه دې لیدلې. زه بغداد کښې د دوی درس حدیث ته حاضر شوې ووم چه دحاضرینود شمار اندازه مې اولگوله. نو تقریبا څلویښت زره وو. دمکې قاضی هم پاتې شوې دې په کال ۱۴۰ هـ کښې پیدا شوې وو. اوپه ۲۲۴ هـ کښې په بصره کښې وفات شوې وو. (رحمة الله علیه).

① شعبه: ددې حالات د «باب من سلم المسلمون من لسانه وید» په ضمن کښې لاندې تیر شوی دی.

② قتاده: ددوی حالات په «باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» دلاندې تیر شوی دی.

③ حضرت انس رضی الله عنه: ددوی حالات هم د پورتنی باب دلاندې تیر شوی دی. په حدیث مکرر کیدو باندې اعتراض اوددې جواب دا حدیث په وړاندې «باب حلاوة الإيمان» کښې تیر شوې دې. اودلته ئې دا دوباره راوړلو. ددې په مکرر راوړلو باندې اعتراض شوې دې.

ددې جواب دا دې. اگرچه بنیادی طور دا حدیث هم هغه دې. خو ددې په سند او متن کښې فرق شته. په سند کښې دحضرت انس رضی الله عنه نه سوا باقی ټول راویان مختلف دی. ځکه چه دحدیث باب راویان دې. سلیمان بن حرب، شعبه، قتاده. او د سابقه حدیث راویان دی محمد بن مشنی، عبد الوهاب ثقفی، ایوب سختیانی، او ابو قلابه جریمی رضی الله عنه.

بیا په متن کښې هم فرق دې. ځکه چه په حدیث الباب کښې چه کوم درې څیزونه بیان شوی دی. د دې په شروع کښې «من کان الله ورسوله..» او «من أحب عبدا..» او «من یکره أن یعود..» اود سابقه باب په حدیث کښې په دې درې واړه ځایونو کښې د «ن» لفظ دې. دغه شان په سابقه حدیث کښې د «بعد أن أنقض» الله» جمله نشته. اوپه دې حدیث کښې شته. ددې نه علاوه په حدیث باب کښې د «ولقی» لفظ شته. اوپه سابقه حدیث کښې د «یقذف» لفظ دې. والله أعلم دحدیث تفصیلی تشریح د «باب حلاوة الإيمان» لاندې تیره شوې ده.

۱۳- باب تفاضل أهل الإيمان فی الأعمال

په دې ترجمه کښې څو مباحث دی. اولنې بحث د ترجمې غرض دامام بخاری رحمته الله علیه ددې ترجمې د انعقاد نه مرجحو باندې رد دې. اودا ښائی چه مرجحه دا وائی چه دایمان دپاره د اعمالو څه ضرورت نشته. که اعمال نه وی. نوهم ایمان ته څه نقصان نه رسی. نو دا ثابتوی چه دا دعوی غلطه ده. بلکه اعمال فائده رسوی. ځکه چه د اعمالو په وجه داهل ایمان په درجاتو کښې تفاضل راځی. هم دا وجه ده چه د چا اعمال زیات وی. هغه به وړاندې جنت ته داخلېږی اوکوم مسلمانان چه جهنم ته

وړواچولی شی. نو په هغوی کښې به هم هغه کسان وړاندې راوېستې شی. دچا اعمال چه زیات وی. (۱)

دغه شان مرجئه وائی. چه د اعمالو هډو څه اثر نشته. نه په طاعت باندې څه فائده رسی. اونه په گناه باندې څه نقصان، نوکه چرته داسې وه. نو بیا داخلق د اعمالو په وجه ولې جهنم ته اچولی شی؟ لکه څنگه چه د باب په روایت کښې ذکر دی.

د مرجئو پشان په حدیث الباب سره په خوارجو او معتزلو باندې هم رد کیږی. هغه داسې چه د کبانرو د ارتکاب باوجود دوی د دوزخ نه راوېستې شی.

حالانکه د خوارجو او معتزلو په نیز مرتکب د کبیرا به مخلص فی النار وی. (۲)

یا داوئیلی شی. چه امام بخاری رحمته الله علیه دا بیانول غواړی. چه د اعمالو په وجه د اهل ایمان په ایمان کښې تفاوت او تفاضل پیدا کیږی. په دې صورت کښې به (الله) سببه وی. او مقصد به دا وی. چه په اعمالو کښې په زیادت او نقصان سره په ایمان کښې تفاضل زیادت او نقصان راځی. (۳)

دویم بحث دویم بحث دا دی. چه امام بخاری رحمته الله علیه په دې باب کښې د حضرت ابو سعید خدری رضی الله عنه حدیث بیان کړې دی. په دې کښې د «تفاضل فی الایمان» بیان دی. ددې نه ئی په «مقال حمة من خردل من ایمان» سره تعبیر کړې دی. په دې کښې د «تفاضل فی الأعمال» ذکر نشته. نو روایت د ترجمه الباب سره مطابق نشو.

ددې جواب دا دی. چه امام بخاری رحمته الله علیه په ترجمه الباب سره دا خودلی دی. چه په حدیث کښې د «من خردل من ایمان» کښې دایمان نه مراد اعمال دی. په دې باندې دایمان اطلاق ددې وجې کړې دی. چه په دې باندې دایمان تکمیل کیږی. او دایمان نه چه اعمال مراد اخستې شی. نو په دې باندې هم ددې روایت دویم لفظ قرینه ده. په هغې کښې «من خردل من ایمان» په ځانې «من خردل من عمل» راغلی دی. او «خیر» وائی. عمل ته، (۴)

دویم بحث دریم بحث دا دی. چه امام بخاری رحمته الله علیه د کتاب الایمان په اول کښې دتولونه وړاندې چه کومه ترجمه منعقد کړې ده. په هغې کښې وو. «باب قول النبی ﷺ یفی الإسلام علی خمس وهو قول وفعل ویؤید وینقص» نو هرکله چه امام بخاری رحمته الله علیه دایمان د زیادت او نقصان مسئله بیان کړې ده. نو دوباره ددې مسئلې بیانول خو تکرار دی؟

(۱) تقریر بخاری (۱۳۲۱).

(۲) تقریر بخاری (ص. ۱۳۲).

(۳) عمدة القاری (۱۶۸۱).

(۴) فتح الباری (۷۳۱).

نوددی جواب دا دی. چه اولنی ترجمه خو ترجمه جامعه ده اوراروان تراجم د هغې تفصیل اوتوضیح دی. نویه دې باندې دتکرار اشکال نه واردیږي.

دویمه جواب دا دی چه امام بخاری رحمته الله هلته «ویمودیتقص» تبعاً ذکر کړې وو اودلته نې مستقلاً ذکر کوی هلته «هې الإسلام علی عس» حدیث مقصود دي او ترجمه الباب نې هم د هغې دپاره راوړې وو اودلته زیادت او نقصان بیانول مقصود دی بعضې دا هم ونیلی دی. چه هلته د زیادت اونقصان تعلق داسلام سره وو. اودلته د زیادت او نقصان تعلق د ایمان سره دې. نوتکرار نشته

خلورم بحث خلورم بحث دا دی. چه امام بخاری رحمته الله وړاندې په صفحه ① باندې یوه ترجمه منعقد کړې وه. «باب زیاده الإيمان ونقصانه» اعتراض دا دی. چه دهغه باب مقصد هم په ایمان کښې د زیادت او نقصان بیان وو. اوکومه ترجمه چه نې دلته منعقد کړې ده. نوددې مقصد هم دا دی. نودا خو تکرار شو.

ددې یوجواب دا دی. چه دلته په اعمالوکښې داهل ایمانو تفاوت بیانول مقصود دی. اوهلته امام بخاری رحمته الله خو په ایمان کښې یعنی نفس تصدیق کښې د کمی زیاتنی بیان کوی. (د دویم جواب دا دی. چه هلته امام بخاری رحمته الله په نفس ایمان کښې د کمی اوزیادت بیان کړې دي. اوپه راروانه ترجمه کښې د مومن به په اعتبارسره د کمی اوزیاتنی ثبوت ورکوی.)

خودا جواب صحیح نه معلومیږي. ځکه امام بخاری رحمته الله ترجمه منعقد کړې ده. د «زیاده فی الإيمان ونقصانه» چه په ایمان کښې زیادت اونقصان راځي. اودمومن به په اعتبارسره خو زیادت راځي. خونقصان نه راځي. بلکه په کمی سره خو ایمان مفقود کیږي.

چونکه د مومن به نه مراد هغه امور دی. په کوموباندې ایمان راوړلو باندې چه سړې مکلف وی. نود ایمان بالته نه پس مطالبه ده. دایمان بالملاکه. اویا ایمان بالرسل اویا ایمان بالکتب اویا ایمان بالیوم الآخر او بیا ایمان بالقدر. نوکه یوکس داسې وی. چه هغه ته اول د ایمان بالته علم وی. او بیا ورته د ایمان بالملاکه علم حاصل شی. نودده په مومن به کښې زیادت راغلو اوچه بیا ورته د ایمان بالرسل علم او شو. نویا نې په ایمان نوره اضافه اوشوه اوچا بیا ورته د ایمان الکتب علم اوشو نویه ایمان کښې نې نوره اضافه اوشوه. خوکه یوکس په ذکرشوو څیزونوکښې په یوڅیز باندې ایمان پریږدی. نویه ایمان کښې کمی نه راځي. بلکه ایمان ختمیږي ځکه چه په کومو څیزونو باندې ایمان راوړل ضروری دی. په هغې کښې که په یوڅیز باندې ایمان پریخودې شی. نوټول ایمان ختم شو ځکه چه د ایمان د تحقق دپاره التزام د طاعت ضروری دي یعنی دهغه ټولوڅیزونو تسلیم کول اومنل په کومو چه ایمان راوړل ضروری وی داسې نه ده چه په بعضو ایمان راوړی اوپه بعضې رانورې. دا

خو عین کفر دی ﴿اَقْتُمُوْنَ بِبَغِضِ الْکِتٰبِ وَتَكْفُرُوْنَ بِبَغِضِ﴾ (۱) نوخکه «باب زیاده الایمان ونقصانه» کنبی د مومن به په اعتبار سره په زیادت باندې حمل کول هډو صحیح نه دی اگرچه بعضی اکابرینو امامانو دا توجیه کړې ده (۲)

دریه جواب دا دې چه چونکه دایمان د زیادت او نقصان مسئله مختلف فیها ده اودامام بخاری رحمته الله دا عادت دې چه په کومه مسئله کنبی اختلاف وی اوسخت اومشهور وی. اودامام بخاری رحمته الله رجحان یو طرف ته وی اوبل طرف خلق زور لگوی اودلائل پیش کوی. نوییا امام بخاری رحمته الله دخپلې مدعی ثابتولو دپاره مختلفې طریقې اختیاروی. اوپه مختلفو اړخونوباندې خپله مدعی ثابتوی. دغه شان ئې دلته په کتاب الایمان کنبی مصنف رحمته الله هم دا طریقه اختیار کړې ده. اودا ئې په مختلف انداز سره ثابته کړې ده چه اعمال په ایمان کنبی داخل دی لکه څنگه چه په کتاب التوحید کنبی دالله تعالی د صفاتو په اثبات کنبی کړی دی. اودصفت کلام دپاره ئې دیرترجم منعقد کړی دی. په ابواب الخمس کنبی امام بخاری رحمته الله د یوې مدعی د ثابتولو دپاره چه په خمس کنبی دامام اختیار شته. څلور بابونه قائم کړئ دی. نودا دامام بخاری رحمته الله عادت دې چه کومه مسئله مختلف فیها وی او اختلاف په کنبی شدید وی. اود بل دطرف نه هم خپل زور خودلی شی. نوامام بخاری رحمته الله هم خپل زور بنانی. اوچه کوم طرف د دوی په نیز راجع وی. هغه په مختلفو طریقو سره ثابتوی نوپه ایمان کنبی د زیادت اونقصان په مختلف فیها مسئله کنبی دامام بخاری رحمته الله راځي د زیادت اونقصان دثبوت په حق ده. نوخکه ددې دثبوت دپاره مختلف ابواب ذکرکوی. والله اعلم. پنځم بحث پنځم بحث دا دې چه امام بخاری رحمته الله ددې باب لاندې دحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه حدیث ذکرکړې دې. اوکوم باب چه په (ص. ۱۱۰) باندې راځی. یعنی «باب زیاده الایمان ونقصانه» نولهته ئې د حضرت انس رضی الله عنه روایت نقل کړې دې. دواړه روایتونه په مضمون کنبی مشترک دی.

اولنې سوال دا دې چه امام بخاری رحمته الله په دواړو باندې جدا جدا ترجمه ولې منعقد کړه. دویم سوال دا دې چه امام بخاری رحمته الله دحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه حدیث په دې باب کنبی ذکرکړې دې. اوددې الفاظ دا دی «اُخْرِجُوا مِنْ كَانِ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ مِنْ إِيْمَانٍ» اود حضرت انس رضی الله عنه کوم حدیث چه په «باب زیاده الایمان ونقصانه» کنبی راځی نوپه هغې کنبی د «وَزْنُ شَعِيرَةٍ مِنْ عِيْنٍ» او «وَزْنُ بَرَّةٍ مِنْ عِيْنٍ» او «وَزْنُ ذَرَّةٍ مِنْ عِيْنٍ» الفاظ راغلی دی او «خیر» عمل ته وائی نودحضرت انس رضی الله عنه حدیث ددې ترجمې یعنی «باب تفاضل أهل الإيمان في الأعمال» سره

(۱) سورة البقرة: (۸۵)

(۲) كما جزم بذلك السندی رحمته الله فی حاشيته علی صحیح البخاری انظر (۳۰۱۱) واختاره شیخ الهند فی تراجمه أنظر تقریر بخاری شریف (۱۴۶۱)۔

مناسب وو. خکه چه په دې کښې دخیر یعنی د عمل ذکر دې اوحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه حدیث د هغه ترجمې سره مناسب وو. کومه چه وړاندې راځی. نوچونکه دحضرت ابو سعید خدری رضی الله عنه په روایت کښې د ایمان ذکر وو. اوپه دې ترجمه کښې هم د ایمان د زیادت او نقصان ذکر شوې دې. نوحضرت امام بخاری رحمته الله دحضرت انس رضی الله عنه حدیث په «باب تفاضل الأعمال» کښې اودحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه روایت په راروان «باب زیاده الإيمان ونقصانه» کښې ولې ذکر نکړل.

دریم سوال دا دې. چه مصنف رحمته الله په دواړو ځایونو کښې یو لفظ اصالة اوبل تعلیقاً ذکر کړې دې. دحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه په حدیث کښې نې د «غره دل من ھوین» لفظ تعلیقاً راوړې دې. او «من ایمان» نې په اصل روایت کښې ذکر کړې دي. اودحضرت انس رضی الله عنه په روایت کښې نې د «من ایمان» لفظ تعلیقاً راوړې دي. او «من ھوین» نې اصالة ذکر کړې دي. اوس سوال دا دې. چه امام بخاری رحمته الله لره پکار وو. چه دوی دحضرت ابو سعید خدری رضی الله عنه حدیث کښې د «من ھوین» لفظ اصالة ذکر کړې وو. خکه چه دخیر نه مراد عمل دې. اوپه ترجمه کښې د اعمالو په اعتبار سره تفاضل بیانولې شی. او «من ایمان» نې تعلیقاً راوړې وې. دغه شان دحضرت انس رضی الله عنه په روایت کښې نې «من ایمان» اصالة راوړې وې. خکه چه په نفس ایمان کښې زیادت اونقصان بیانول مقصود دی. او «من ھوین» نې تعلیقاً ذکر کړې وو.

حافظ ابن حجر رحمته الله د اولنو دواړو سوالونو دا جواب ورکړې دې. چه په اصل کښې دحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه اوحضرت انس رضی الله عنه په روایتونو کښې د دواړو خبرو احتمال شته. کیدې شی. چه تفاضل ایمان فی الاعمال مراد وی. او کیدې شی. چه تصدیق کښې زیادت اونقصان مراد وې. چونکه دواړه احتمالات وو. نومصنف رحمته الله په دواړو احتمالاتو باندې ترجمه قائمه کړه. چونکه دحضرت انس رضی الله عنه په روایت کښې د موزوناتو تفاوت په «شعوبه»، «برق»، «ذره» سره بیان شوې دې. ددې وجې امام بخاری رحمته الله په ایمان قائم بالقلب کښې د کمی اوزیادت د اظهار دپاره «(زیاده الإيمان ونقصانه)» ترجمه منقعه کړه. اودا نې اوخود دل چه په تصدیق کښې کمی اوزیادت کیږی. اودحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه په حدیث کښې تفاوت فی الموزونات نشته. نوخکه نې په دې باندې د «تفاضل اهل الإيمان فی الأعمال» ترجمه قائمه کړه. (۱) امام العصر علامه انور شاه کشمیری رحمته الله فرمائی چه ددې جواب نه خودا معلومه شوه. چه دحضرت انس رضی الله عنه په روایت باندې نې د ایمان د زیادت اونقصان ترجمه ولې قائمه کړه. خو ددې خبرې جواب اونه شو. چه دحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه په روایت باندې نې د «تفاضل

اهل الایمان فی الاصل» ترجمه ولې قائمه کړې شوه. (۱)

حضرت شاه صاحب رحمته الله دویم جواب کړې دې چه په اصل کښې دامام بخاری رحمته الله وړاندې دحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه تفصیلی روایت دې. کوم چه دامام بخاری رحمته الله په کتاب التوحید کښې (۲) کړې دې. اوامام مسلم په کتاب الایمان کښې تخریج کړې دې. دېچه دغه تفصیلی روایت کښې داعمالوتذکره ده چه خلق به په موقف کښې جمع وی. بیا به الله تعالی تجلی اوکړی. خلق به په سجده پریوځی. پل صراط به اولگولې شی. خلق به د هغې نه تیریږی. بیا به جنتیان جنت او دوزخیان دوزخ ته داخل شی. بیا به جنتیان دخپلو جهنمیانو ورونرو په حق کښې الله تعالی ته عرض اوکړی. «رهنماکانوا یصومون معنا ویصلون ویحجون فیقال لهم أخرجوا من عرفتم فتحمرصوهم علی النار فیخبرون خلقا کثیرا قد أخذت النار لی نصف سائیه ولی رکبته ثم یقولون رهنما ما بقی فیها أحد ممن أمرتنا به فیقول ارجعوا فمن وجدتم فی قلبه مثقال دینار من غیر فأخرجوه فیخبرون رهنما لم نذر فیها أحدًا ممن أمرتنا به فیقول ارجعوا فمن وجدتم فی قلبه مثقال نصف دینار من غیر فأخرجوه فیخبرون رهنما لم نذر فیها أحدًا ممن أمرتنا به فیقول ارجعوا فمن وجدتم فی قلبه مثقال ذرة من غیر فأخرجوه فیخبرون رهنما لم نذر فیها غیرا فیقول الله عزوجل شفعت الملائكة وشفع النبیون وشفع المؤمنون ولم یبق الا أرحم الراحمین فیکبض قبضة من النار فیخبر منها قوما لم یعملوا غیرا قط قد عادوا حبا فیلقیهم فی نهر فی أفواه الجنة یقال له نهر الحیة فیخبرون کما تخرجه الحبة فی حیل السیل» (چونکه په دې روایت کښې په اعمالو کښې دتفاوت بیان دې. نوځکه دامام بخاری رحمته الله دحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه په روایت مختصره باندې دتفاوت وتفاضل فی الاعمال باب منعقد کړو. حقیقت دا دې. چه دشاه صاحب رحمته الله دا جواب د حافظ ابن حجر رحمته الله دجواب نه اقوی اوارجح دې. (۳)

بهرحال چه د دواړو حضراتو جوابونه ملاؤ کړې شی. نو دا معلومیږی. چه دحضرت انس رضی الله عنه په روایت باندې ئې ددې وجې د زیادت ونقصان فی الایمان ترجمه قائمه کړه. چه په دې کښې دتفاوت فی الایمان ذکر دې. اودحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه په روایت باندې ئې د تفاوت فی الاعمال ترجمه ځکه قائمه کړه. چه د هغوی په روایت مفصله کښې داعمالو ذکر دې.

(۱) فیض الباری (۱۰/۱۱)۔

(۲) صحیح بخاری (۱۱۰۸، ۱۱۰۷۲) کتاب الرد علی الجهمیة وغیرهم باب قول الله تعالی (وجوه یومئذ

ناضرة إلى ربها ناظرة) رقم (۷۴۳۹)۔

(۳) صحیح مسلم (۱۰۳، ۱۰۲۱۱) کتاب الایمان باب رؤیة المؤمنین فی الآخرة ربهم سبحانه وتعالی)۔

(۴) مسلم کتاب الایمان باب معرفة الرؤیة)۔

(۵) فیض الباری (۱۰/۱۱)۔

اوس سوال دا پاتې کيږي. چه امام بخاري رحمه الله داسې وې او کړلو. چه د حضرت ابوسعید خدری رضي الله عنه په روايت کښې نې «من خردل من ایمان» اصل او گرځولو. او «من خردل من ځین» نې په متابعت سره ذکر کړلو. او د حضرت انس رضي الله عنه په روايت کښې نې ددې په عکس باندې ذکر کړل.

ددې جواب دا دې. چه په اصل کښې د حضرت ابوسعید خدری رضي الله عنه د تفصیلی روايت نه معلومه شوه. چه په دې کښې دکوم تفاوت ذکر دې. دهغې نه تفاوت فی الاعمال مراد دې. نو امام بخاري رحمه الله د «من ایمان» روايت اصل او گرځولو. او په «من خردل من ځین» سره نې د هغې شرح او کړله. اودا نې اوخودل. چه د «من ایمان» نه مراد «من ځین» دې.

یا داسې او وایه. چه د اعمالو په سلسله کښې نې د «من ځین» په ځانې «من ایمان» روايت اصل او گرځولو. نو په دې سره امام بخاري رحمه الله د ایمان او عمل په مینځ کښې مضبوط تعلق ښکاره کول غواړي. او په دې کښې د مرجئو زبردست رد دې. ځکه چه دوی د اعمالو د ایمان سره هېدو تعلق مني نه. اود نبی صلی الله علیه و آله په نیز تعلق دومره قوی دې. چه نبی صلی الله علیه و آله په اعمالو باندې د ایمان اطلاق کوي. (۱)

او د حضرت انس رضي الله عنه په روايت کښې چونکه تفاوت فی الموزونات نه تفاوت فی نفس الايمان والتصدق مراد دې. نو امام بخاري رحمه الله وړاندې «من ځین» روايت ذکر کړلو. او بیا نې تعلیقاً د «من ایمان» لفظ راوړلو. اود دې شرح نې او کړه. «والله سبحانه وتعالى أعلم».

[۲۲] حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ عُمَرْ بْنِ لُحَيْثٍ عَنْ النَّازِئِيِّ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ (۱) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يَدْخُلُ أَهْلُ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ وَأَهْلُ النَّارِ النَّارَ يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى أَخْرَجُ أُمَّنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ مِنْ جَنَّةٍ مِنْ جَنَّةٍ مِنْ إِيْمَانٍ فَيُخْرَجُونَ مِنْهَا قَدْ اسْوَدُّوا وَقِيلَ قُوتُونَ فِي نَهَرٍ الْحَيَاةِ شَكَ مَالِكٌ فَيَنْتَبُونَ كَمَا تَنْتَبُتُ الْحَبَّةُ فِي جَانِبِ السَّبِيلِ أَلَمْ تَرَ أَنَّهَا تَخْرُجُ صَفْرَاءَ مُلْتَوِيَةً قَالَ وَهِيَ حَدَّثَنَا عَنْمَرْ وَتَعَالَى وَقَالَ خَرَدَلٍ مِنْ خَيْرٍ [۲۱۲]

(۱) ايضاح البخاري (۲۸۵، ۲۸۴، ۱۳) -

(۲) فيض الباري (۱۰۰، ۱۰۱) -

(۳) هذا الحديث أخرجه البخاري في كتاب التفسير، سورة النساء، باب «إن الله لا يظلم مثقال ذرة» رقم ۴۵۸۱ وسورة القلم، باب يوم يكشف عن ساق رقم ۴۹۹۹ وفي كتاب الرقاق، باب «صفة الجنة والنار» رقم ۶۵۶۰ و باب الصراط، جسر جهنم رقم ۶۵۷۴ وفي كتاب التوحيد، باب قول الله «وجوده يؤمنه ناضرة إلى ربها ناظرة» رقم ۷۴۳۸، ۷۴۳۹ ومسلم في صحيحه في كتاب الإيمان، باب «روية المؤمنين في الآخرة و بهم سبحانه وتعالى»

رجال الحديث

① اسماعیل: دوی عبدالله بن اسماعیل بن ابی اویس عبدالله بن اویس بن مالک بن ابی عامر اصبحی مدنی دی.

دا د امام مالک رحمته الله خورنې دې دوی دخپل ماما یعنی امام مالک رحمته الله نه او د خپل پلار او ورور عبدالمجید، او ابراهیم بن سعد، سلیمان بن بلال، اوددوی نه علاوه د نورو حضراتو نه احادیث اوریدلی دی.

او دوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، امام مسلم، امام دارمی رحمته الله نه علاوه نور حافظان دی. د دوی احادیث امام بخاری، امام مسلم او ابن ماجه په خپلو خپلو کتابونو کښې نقل کړي دي. او امام نسائی د دوی تضعیف کړې دي. نو ځکه هغوی ددوی نه حدیث نه دی اخستی. امام ابوحاتم رحمته الله فرماني: «محلہ الصدوق وکان مغفلاً»

دامام یحیی بن معین رحمته الله نه منقول دی. دوی فرماني: چه اسماعیل او ددوی پلار دواړه ضعیفان دی. ددوی نه دا هم نقل دی. چه «اسماعیل صدوق ضعیف العقل لیس بذلك» مطلب دا دي. چه دوی په حدیث کښې صحیح تصرف نشی کولی. اونه دخپل کتاب نه علاوه دبل کتاب قراءت او ادا صحیح کولی شی.

ابوالقاسم لالکائی رحمته الله فرماني: امام نسائی چه په دې باندي کلام کړې دي. نومبالغه ئې کړې ده. دهغه مبالغې دوجې دوی متروک گرځول لازمېږي. کیدې شی. امام نسائی ته د دوی داسې حالات ښکاره شوی وی. چه هغه نورو ته نه وی ښکاره شوی. ځکه چه د نورو حضراتو د کلام نه صرف دومره معلومیږي. چه دوی ضعیف دی.

بیا دابن معین رحمته الله نه د دوی تعریف هم منقول دي. دغه شان به امام احمد او امام بخاری رحمهما الله هم د دوی تعریف کولو. (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله چه ددوی په باره کښې په تقریب کښې کوم فیصله کن قول ذکر کړې دي. هغه دا دي: «(صدوق أخطأ في أحاديث من حفظه)» (۲)

حافظ ابن حجر رحمته الله لیکلی دی. چه اسماعیل بن ابی اویس امام بخاری رحمته الله ته خپل روایات ورکړل. اودوی ته ئې اووئیل چه په دې احادیثو کښې چه کوم قابل احتجاج وی. په هغې باندي ښه اولگوه. چه هغه صرف دهغه احادیثو روایت کوی. او د نورو روایت پرېږدي.

د دي واقعه نه معلومیږي. چه امام بخاری رحمته الله د دوی کوم احادیث په خپل صحیح کښې نقل کړی دی. هغه منتخب اوصحیح احادیث دی. دغه شان ددې واقعه نه دا خبره هم معلومیږي. چه د صحیح بخاری نه سوا په نورو کومو کتابونو کښې چه ددوی احادیث ذکر

(۱) عمدة القاری (۱۶۹۱)۔

(۲) تقریب التهذیب (۱۰۸) رقم الترجمة (۴۶۰)۔

دی. هغه قابل احتجاج نه دی. ځکه چه امام نسائی او نورو امامانو رضی الله عنہم دې ضعیف ګرځولې دي. البته که ددوی متابعت موجود وی. نو قابل احتجاج کیدې شی. (۱)

① مالك: ددوی حالات وړاندې د «باب من الدين الفار من الفتن» په ضمن کښې تیر شوی دی. ② عمرو بن يحيى المازني: دوی عمرو بن يحيى بن عماره بن ابي حسن المازني المدني رضی الله عنه دی. دخپل پلار نه علاوه د نورو محدثینو نه روایت کوي. اود ددوی نه چه چا سماع کړې ده. په هغوی کښې د يحيى بن سعيد انصاري نه علاوه نور تابعین دي. امام ابو حاتم رازی او امام نسائی رحمهما الله ددوی توثیق کړې دي. په کال ۱۴۰ هـ کښې نې وفات شوی دی. (۲)

③ يحيى: دوی يحيى بن عماره بن ابي حسن المازني المدني دی. حضرت ابوسعید خدری او حضرت عبدالله بن زید انصاري رضی الله عنه نه نې احادیث اوریدلي دي. او د دوی نه ددوی خوی او امام زهري رضی الله عنه احادیث اوریدلي دي. بعضې حضراتو ددوی پلار حضرت عماره صحابي ګرځولې دي. خو دا صحیح نه ده. بلکه ددوی نیکه حضرت ابو الحسن صحابي رضی الله عنه وو. (۳)

حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه: ددوی حالات وړاندې د «باب من الدين الفار من الفتن» په ضمن کښې تیر شوی دي.

قوله: يَدْخُلُ أَهْلُ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ وَأَهْلُ النَّارِ النَّارَ ثُمَّ يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى أَخْرَجُوا مِنْ كَانَتْ فِي قَلْبِهِ مِنْقَالٌ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ مِنْ إِيْمَانٍ: جنتیان به جنت ته داخل شي. او جهنميان به جهنم ته داخل شي. بیا به الله تعالی ارشاد او فرمائي. د چا په زړه کښې چه د اوری د دانې هومره ایمان هم وی. هغه د اور نه راوباسي. ددې نه معلومیږي. چه اعمال به تللی شي.

د اعمالو وزن. دلته د اعمالو د وزن مسئله نشته. خو ضمناً بیانولې شي. په دې کښې اختلاف دي. چه اعمال به تللی شي او که صحائف؟

د حضرت ابن عباس رضی الله عنه (۴) و امام بخاري رضی الله عنه (۵) رانې دا ده. چه اعمال به تللی شي. حافظ ابن حجر رضی الله عنه دا د اهل سنت نه نقل کړی دی. (۶)

(۱) هدی الساری (۳۹۱)۔

(۲) عمدة القاری (۱۶۹۱) و تقریب (۴۲۸) رقم (۵۱۳۹)۔

(۳) عمدة القاری (۱۶۹۱) و تقریب (۵۹۴) رقم (۷۶۱۲) و تقریب (۴۰۸) رقم (۴۸۴۲)۔

(۴) تفسیر کبیر (۲۵۱۴) و تفسیر قرطبی (۱۶۶۷)۔

(۵) صحیح بخاری آخری باب۔

(۶) فتح الباری (۵۳۸۱۳۱۳)۔

د حضرت عمر رضی اللہ عنہ نه نقل دی چه اعمال به تللی شی (۱) علامه قرطبی رحمۃ اللہ علیہ دا قول اختیار کړې دې. (۲) امام فخرالدین رازی رحمۃ اللہ علیہ دا قول د عامو مفسرینو رحمۃ اللہ علیہم نه نقل کړې دې. (۳) بلکه دوی یو روایت نقل کړې دې په کوم کښې چه د اعمالو د تللو صراحت موجود دې. (۴)

دغه شان په سنن ترمذی او مسند احمد کښې یو روایت دې حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ فرماني چه یوکس به د قیامت په ورځ راوستې شی. اودده وړاندې به یوکم سل رجسترې پرانستې شی. هر رجستر به د سترگو دنظر په اندازه لونې وی بیا به ده ته اوونیلی تی چه زما فرشتو خو په تا باندې څه ظلم نه دې کړې. آیا په دې کښې داسې څه خیز شته چه ته ترې انکار کوې. هغه به اووانی نه. بیا به یو کاغذ راوویستې شی. په هغې به کلمه شهادت وی. هغه سړې به اووانی. ددې رجسترو په مقابل کښې به ددې څه وزن وی. خوچه کله هغه کاغذ کیخو دې شی. نو په ټولو رجسترو به درنه شی. (۵)

اشکال کیدې شی. چه د اعمالو صحیفې چه تللی شی. دا خو په ذهن کښې راځی. خواعمال دا خود قبیلې د اعراضو نه دی. ددې د تللو به څه صورت وی؟

په یوه زمانه کښې دا اشکال وو. خونوو تحقیقاتو دا اشکال د جرړې نه اوویستلو. آواز په ټیپ کښې محفوظ کولې شی. شمسی شعاگانې په آلاتو کښې محفوظ کولې شی. ددې پیمانش کولې شی. د حرارت او بردوت تول کولې شی. دې ټولو تحقیقات دا اشکال دسر نه ختم کړلو. خوچه په کومه زمانه کښې دا تحقیقات نه وو. په هغه زمانه کښې خلقو دا جواب ورکړې وو چه دا اعراض به د اجسامو په صورت کښې کړې شی. اوددې نه به جسم جوړ کړې شی. او بیا به تللی شی. (۶)

دریم قول دا دې. چه د اعمالو خاوندان به تللی شی. (۷)

اوددې دلیل په صحیحینو کښې د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ روایت دې. **«لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الْعَلِيمُ الْعَظِيمُ»**

السین یوم القيامة لا إله عند الله جنات بعوضة» (۸)

(۱) تفسیر قرطبی (۱۶۵۷)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) تفسیر کبیر (۱۶۵۱۴)۔

(۴) مثل رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم عما یوزن یوم القيامة فقال الصحف . تفسیر کبیر (۲۵۱۱)۔

(۵) جمع نرمدی کتاب الإيمان باب ما جاء فیمن یموت وهو یشهد أن لا إله إلا الله رقم (۲۳۹) و مسند احمد

(۲۱۳۲)۔

(۶) فتح الباری (۵۳۹۱۱۳) کتاب التوحید باب قول الله تعالى: ونضع موازين القسط لیوم القيامة)۔

(۷) تفسیر ابن کثیر (۲۰۴۱۲) سورة الاعراف آیت (والوزن یومئذ الحق)۔

(۸) الصحیح البخاری کتاب التفسیر سورة الکہف باب «اولئک الذین کفروا بآیات ربهم ولقائه فحبطت أعمالهم» رقم (۴۷۲۹) و صحیح مسلم (۳۷۰۱۲) کتاب صفات المنافقین باب صفة القيامة والجنة والنار)۔

دغه شان د نبی ﷺ نه نقل دی «لرجل أُلْقِيَ فِي الْمِيزَانِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنْ أَحَدٍ» (۱)

دغه شان فرم منی «وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَهَا (يعني السابقون) أُلْقِيَ فِي الْمِيزَانِ مِنْ أَحَدٍ» (۲)
خودا دواړه روایتونه په خپل ظاهر باندې نه دی محمول د صحیحینو د روایت نه بهې قدری
مرادده اود دویم روایت نه د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه په نیز قدر او منزلت بیان شوې دې
حافظ ابن کثیر رحمه الله فرمایلی دی کیدي شی چه د بعضو اعمال تللی شی اود بعضو عمل
نامې او بعضې په خپله تللی شی (۳) والله اعلم.

قوله فَيَخْرُجُونَ مِنْهَا قَدْ اسْوَدَّ أَوِ اقْلَقُونَ فِي نَهْرِ الْحَيَاةِ أَوْ الْحَيَاةِ شَكَّ مَالِكُ
فَيَنْتَوُونَ كَمَا تَنْتَبُتُ الْحَبَّةُ فِي جَانِبِ السَّيْلِ أَلَمْ تَرَ أَنَّهَا تَخْرُجُ صَفْرَاءَ مُلْتَوِيَةً: بیه:

خلق د جهنم نه راویستې شی دوی به سوزیدلی او تور شوی وی بیا به د باران یعنی ژوند
په نهر کېنې واچولی شی (امام مالک ته شک دې) نو دوی به یا داسې راټوکېږي لکه څنگه
چه تخم د خوږ په غاړه باندې راټوکېږي ولې تاسو نه گوري چه څنگه زیر زیر راټوکېږي

«حیاء» بالقصه، ددې معنی باران دې اود حیاة معنی ژوند دې باران هم د ژوند سبب وی چه
باران اوشی نو په زمکه کېنې ژوند پیدا شی انسانانو ته روزی اوغله اوخوراک ملاؤ شی
نو د زمکې د ژوند سبب هم دې اود وونو باغونود ژوند سبب هم دې نودغه شان به د

انسانانو د ژوند سبب هم وی ددې وجې که دلته د «حیاء» لفظ راغلی وی نوڅه باک نشته
ځکه چه دغه نهر به د دې جنهمیانود ژوند سبب اوگرځی ددوی بدنونه کوم چه په جهنم
کېنې د کونلې پشان سوزیدلی او تور شوی وی په دې نهر کېنې د غورځولو نه پس به په
هغې باندې دغوبنې اوخرمنې پیدا کیدل شروع شی اودهغوی د بدنونو حالت به ښه شی (۴)

راوی وائی چه دا یا «نهر الحیاء» دې او یا «نهر الحیاء» دې امام مالک څوک چه دا روایت د
عمروین یحیی مازنی رحمه الله نه نقل کوی دوی ته شک شوې دې چه «نهر الحیاء» دې اوکه «نهر
الحیاء» دې خو وړاندې امام بخاری رحمه الله د وهیب د روایت حواله ورکړې ده هغوی په دغه
روایت کېنې د عمروین یحیی مازنی نه د شک نه بغیر «نهر الحیاء» نقل کړې دې

بیا په دې باندې پوهه شی چه یو «حبة» بفتح الحاء دې ددې معنی د عامې دانې ده ددې جمع
«حب» اود «حبوب» راځی اویو دې «حبة» بکس الحاء (۵) ددې «حبة» خصوصیت دا دې چه دې ته

(۱) مسند أحمد (۱۱۴/۱) مسند علی بن أبی طالب رحمه الله

(۲) مسند أحمد (۱۱۴/۱) مسند عبدالله بن مسعود رحمه الله

(۳) تفسیر ابن کثیر (۲۰۲/۲) سورة الأعراف آیت والوزن يومئذ الحق (۴)

(۴) فتح الباری (۷۲/۱)

(۵) عمدة القاری (۱۷۰/۱)

لره غوندي موقع ملاؤ شی. اودا چرته اونخلي. اونمی ورته ملاؤ شی. نو سمدستی راتو کیری. نو ددی جملې معنی دا شوه چه په روانو اوبو کښې په غاړه باندې چه څنگه دا څنگلی بوټې راخیزی چه سمدستی راخیزی. نودغه شان به دا خلق هم ترو تازه شی او سمدستی به راتو کیری ۱۵۷۷۱

قوله قَالَ وَهَيْبٌ حَدَّثَنَا عَنْهُرُ الْحَيَاةَ وَقَالَ خَرَدَلٌ مِنْ خَيْرٍ: وَهَيْبٌ دَوَى وَهَيْبٌ

بن خالد بن عجلان باهلی بصری رحمته الله دی. د ابو یختیانی، ابو حازم، سلمه بن دینار، جعفر صدق، منصور بن معتمر، موسی بن عقبه، یحیی بن سعید انصاری رحمته الله غوندي حضراتو نه روایت کوی.

او دوی نه چه چا احادیث اوریدلی دی. په هغوی کښې اسماعیل بن علیه، ابوداود طیالسی، یحیی بن سعید القطان غوندي د علم ستنې دی

امام یحیی بن معین دوی لره په دوی بصری مشانخو کښې اهم ترین شماری

ابوداود طیالسی رحمته الله فرمائی: «حدثنا وهيب وكان ثقة»

امام عجلې رحمته الله دوی لره «ثقة ثبت» گرځوی.

ابوحاتم رحمته الله فرمائی: «ما اقبل حديثه الا تكاد تجده يحدث عن الضعفاء» ونيلي شی. چه دامام شعبی رحمته الله نه پس په رجالو باندې دوی نه زیات بل څوك عالم نه وو.

په کال ۱۶۵هـ یا ۱۶۹هـ کښې وفات شوې دې. رحمه الله رحمة واسعة

دوهيب د تعلیقې روایت فائده. مؤلف رحمته الله د وهيب تعلیقې روایت ذکر کړو. اوپه دې کښې نې

په دوو خبرو باندې تبیه ورکړه. یوه دا چه وهيب هم دا حدیث د عمرو بن یحیی نه نقل کړې دي لکه څنگه چه نې امام مالک نه نقل کوی. خو مالک نې په شک سره نقل کوی. او وهيب نې

بغیرد شک نه په «الحیاة» سره نقل کوی. اودا قاعده ده. چه د روایت مشکوکه په مقابله کښې روایت مجزومه راجح وی.

دویمه په دې خبره باندې تبیه ده. چه د وهيب په روایت کښې «من عین» دې. اود مالک په

روایت کښې «من ایمان» دې. او مؤلف رحمته الله د ایمان شرح په خیر سره اوکړه. لکه وړاندې چه دې طرف ته اشاره تیره شوې ده.

علامه قسطلانی رحمته الله فرمائی. چه د وهيب دا روایت امام بخاری په کتاب الرقاق کښې

موصولا ذکر کړې دې. (۱) دا خبره خو صحیح ده. چه د وهيب روایت په کتاب الرقاق کښې

موصولا راځي. خو هلته د وهيب په روایت کښې د «من خردل من ایمان» الفاظ دی. د «من

خردل من عین» الفاظ نه دی.

حافظ رحمته فرمائی: چہ مؤلف باندی اعتراض شوې دې چہ د وھیب روایت کو چہ دلته تعلیق ذکر کړې دې. نو دا نې د «من عین» په الفاظو سره ذکر کړې دې. اوموصولاً چہ نې پخپله کوم

روایت نقل کړې دې. په هغې کښې د «من ایمان» الفاظ دی. (۱)
حافظ رحمته فرمائی: چہ داعتراض څه خبره نشته. ځکه چہ ابن ابی شیبہ په خپل منصف کښې د وھیب روایت نقل کړې دې. په هغې کښې د «من څرمدل من عین» الفاظ دی. اودلته مصنف

رحمته تعلیقاً هم دغه روایت ته اشاره کړې ده. د کتاب الرقاق روایت ته نې اشاره نه ده کړې. (۲)
[۳] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ صَالِحٍ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ أَبِي أُمَامَةَ بْنِ سَهْلٍ بْنِ حُنَيْفٍ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا سَعِيدٍ الْخُدْرِيَّ يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَمَا أَنَا نَائِمٌ رَأَيْتُ النَّاسَ يَعْزُضُونَ عَلَيَّ وَعَلَيْهِمْ قَهْصٌ مِنْهَا مَا يَتْلُوهُ الشَّدِيدُ وَمِنْهَا مَا دُونَ ذَلِكَ وَعَرَضَ عَلَيَّ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ وَعَلَيْهِ قَيْضٌ يَجْرُهُ قَالُوا قَمَا أَتَلْتَ ذَلِكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ الَّذِينَ (۲) [۶۶۰۷۹۹۰۶۲۳۳۸۸]

رجال الحديث

① محمد بن عبيد الله: دوی ابو ثابت محمد بن عبيد الله بن محمد بن زيد مدنی دی. دوی د آل عثمان مولی وو. د لویو محدثینو نه نې دا حدیثو سماع کړې ده. اود دوی دامام بخاری رحمته لویو محدثینو روایات اخستی دی. (۱)
حافظ رحمته دوی ثقه مگر خولی دی. (۲)

② ابراهيم بن سعد: دوی ابواسحاق ابراهيم بن سعد بن ابراهيم بن عبد الرحمن بن عوف زهري مدنی نزیل بالغداد دی. په ۱۱۰ هـ کښې پیدا شوی وو. دخپل پلار، امام زهري، هشام بن عروه وغيره رحمته نه نې احادیث اوریدلی دی. اود دوی نه امام شعبه، عبد الرحمن بن

(۱) صحيح بخاری کتاب الرقاق باب صفة الجنة والنار رقم (۶۵۶۰).

(۲) فتح الباری (۷۳۱).

(۳) هذا الحديث أخرجه البخاری مهن وفي كتاب فضائل الصحابة باب مناقب عمر بن الخطاب رحمته رقم ۳۶۹۱ وفي كتاب التعبير باب القيص في المنام رقم ۷۰۰۸ وباب جر القيص رقم ۷۰۰۹ ومسلم في صحيحه (۲۷۴۱۲) كتاب الفضائل باب من فضائل عمر رحمته والنسائي في سننه (۲۶۹۱۲) كتاب الإيمان وشرائعه باب زيادة الإيمان ونقصانه والترمذی فی جامعه فی كتاب الرؤيا باب فی رؤيا النبي صلی الله علیه وسلم اللين والقيص رقم ۲۲۸۵، ۲۲۸۶.

(۴) عمدة القاری (۱۷۳۱). وتقریب (۴۹۴) رقم الترجمة (۶۱۱۰).

(۵) تقریب التهذيب (۴۹۴) رقم الترجمة (۶۱۱۰).

مهدی و غیره علیه السلام د یرومحدثینو علیهم السلام روایت کړې دي

امام احمد رحمته الله فرماني «ثقة حجة تكلم فيه بلا قاذر»

بغداد ته نې تشریف اوړې وو هلته د هارون الرشید د طرفه د بیت المال نگران پاتې شوې وو په کال ۱۸۴ هـ یا ۱۸۵ هـ کښې وفات شوې وو

د دوی پلار سعد بن ابراهیم د تابعینو څڼی وو او په مدینه کښې قاضی پاتې شوې وو رحهما الله رحمة واسعة

⑤ **صالح** د ندوی ابو محمد یا ابو الحارث صالح بن کیسان مدنی دی

په صحابه کرامو رضی الله عنهم کښې ورته د حضرت عبدالله بن زبیر، حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما د لیدلو سعادت حاصل دي، بلکه یحیی بن معین رحمته الله فرماني چه ددې دواړو نه ورته سماع هم حاصله ده

ددوی په ثقافت او جلالت شان باندې اتفاق دي

علامه عینی رحمته الله فرماني، چه دوی د طلب علم شروع د لس کم سل کالو په عمر کښې کړې وه او د یو سل شپتو کالو په عمر کښې وفات شوی وی

امام حاکم رحمته الله فرماني، چه د اويا کالو په عمر کښې دوی د علم طلب شروع کړې وو د اصم زهری رحمته الله نه نې د نوی کالو په عمر کښې احادیث اوریدلی دی او د یو سل شپتو کالو نه په زیات عمر کښې د دوی وفات شوې دي

حافظ ذهبی رحمته الله فرماني، که رته د امام حاکم خبره اومنلې شی، نو بیا دوی په خوانانو صاحبو رضی الله عنهم کښې گنرل پکار دی، ځکه چه دوی مدنی وو او دا هم منل پکار دی چه د نبی صلی الله علیه و آله د وفات په وخت کښې به د دوی عمر د دیرشو کالو نه زیات وو او د حاکم د قول مطابق که دوی د اويا الو په عمر کښې د علم طلب شروع کړې وی نو دا منل به پکار وی، چه ددې نه پس دوی تقریباً د نوی کالو نه زیات ژوندې پاتې شوې دي په دې صورت کښې خو به دوی د حضرت سعد بن ابی وقاص او حضرت عائشې رضی الله عنهما نه احادیثو اوریدونکو کښې وو، ځکه چه د حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه وفات په ۵۵ هـ کښې او د حضرت عائشې رضی الله عنها وفات په ۹۵ هـ کښې شوې دي او د دوی وفات د ۱۴۰ هـ نه پس د ۱۶۰ کالو نه په زیات عمر کښې شوې وو، که وفات په ۱۴۰ هـ کښې او عمر ۱۶۰ کاله هم اومنلې

(عمدة القاری (۱۷۳۱) و تقریب (۸۹) رقم ۱۷۷)۔

(عمدة القاری (۱۷۳۱) و تقریب (۲۷۳) رقم ۲۸۸۴)۔

(تهذيب الكمال (۷۹۱۳) رقم ۲۸۳۴)۔

(عمدة القاری (۱۷۳۱) و تهذيب الكمال (۸۱۱۱۳) ۸۲)۔

(عمدة (۱۷۳۱)۔

(تهذيب الكمال (۱۳ ج ۸۳) و سير أعلام النبلاء (۴۵۶۱۵)۔

شی نو سن هجری او عمر کنې د ۲۰ کالو فرق دې. سن هجری کمه ده او عمر ددې نه ۲۰ کاله زیات دې ن که دوی د ۷۰ کالو په عمر کنې د علم طلب شروع کړې وی نو د شلو کالو د فرق په جه به دوی پکارده چه په ۵۰ ه کنې وو او وفات ئې چونکه د ۱۶۰ کالو په عمر کنې ۱۴۰ ه کنې شوې دې نو دا هم لازمیږي چه چه دوی به د ۱۵۰ ه نه پس ۹۰ کاله ژوندی وو ددې ذکرشوی حساب مطابق به په ۱۰ ه کنې چه دهغې نه خومیاشتې وړاندې نبی ﷺ وفات شوې وو به د دوی عمر ۳۰ کاله وو نو د حاکم خبره صحیح نه ده.)
په ۱۴۰ ه کنې وفات شوی وو.)

⑤ ابن شهاب: دوی محمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب زهری (متوفی ۱۱۳ ه) دی ددوی

حالات په «بدالوسی» کنې د دریم حدیث په ضمن کنې تیر شوی دی
⑥ ابو امامه بن سہل: دوی ابو امامه اسعد بن سهل بن حنیف دی. دوی د لیدلو په اعتبار سره صحابی وو. البته د نبی ﷺ نه د دوی براه راست روایت نه دې شوې. بلکه دوی د حضرات صحابه کرام رضی الله عنہم په واسطه سره روایت کوی. په کال ۱۰۰ ه کنې د دوه پنځوس کالو په عمر کنې وفات شوې وو ﷺ.)

⑦ حضرت ابو سعید خدری رحمه الله: ددوی الات په «باب من الدین الفر من الفتن» لاندې تیر شوی دی.

قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَبْنِيْنَا أَنَا تَابَهُمْ رَأَيْتُ النَّاسَ يُعْرَضُونَ عَلَيَّ وَعَلَيْهِمْ قُمْصٌ مِنْهُمَا مَا يَبْلُغُ النَّبِيَّ وَمِنْهُمَا مَا دُونَ ذَلِكَ وَعَرْضَ عَلَيَّ عَمْرُ بْنُ الْخَطَّابِ وَعَلَيْهِ قَمِيصٌ يَجْرُهُ قَالُوا قَمًا أَوَلْتَ ذَلِكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ
الَّذِينَ:

رسول الله ﷺ فرماني چه يوخل زه اوډه وو ما په خوب کنې خلقا وليدل چه هغی ماته مخامخ راوستې شی او دوی قميصونه اچولی دی په دې کنې بعضې قميصونه تر سينو پورې دی او بعضې د دې نه کم دی او عمر بن الخطاب رضی الله عنه ماته راوستې شو. دده داسې قميص وو چه هغه ده په خان پسي راينکل يعنی ويرينکته وو صحابو ﷺ تپوس او کړو. يارسول الله تاسو د دې څه تعبير کوي نو نبی ﷺ او فرمانييل دين.

نبی کریم ﷺ دلته په خوب کښې د قميص لیدو تعبیر په دین سره بیان کړې دې. کیدې شی چه دا نبی ﷺ د قرآن کریم نه استنباط کړې وی. په قرآن پاک کښې دې. (وَلِبَاسُ التَّقْوَى) (۱) لکه څنگه چه د ظاهري لباس په ذریعه انسان د بې شرمۍ او عریانیۍ نه بچ کیږي. د یخنی او گرمۍ نه محفوظ وی. دغه شان د دین لباس هم هر قسم حفاظت کوي. اولکه څنگه چه ظاهري لباس پټونکې دې. دغه شان تقوی او دین د ټولو بې حیالانو، فحشاء او کمزوریانو دپاره پرده ده. خلاصه دا چه لکه څنگه انسان د قميص په ذریعه بدن د گرمۍ او یخنی نه محفوظ ساتي. دغه شان د دین په ذریعه د دنیا اود آخرت د مکروهاتو نه محفوظ اوسیږي (۲) دلته د دین نه مراد اعمال دی. ددې معنی په اعتبار سره دا روایت د ترجمه الباب سره مطابق دې. چه د قميص تعبیر دین دی. ناو د دین نه مراد اعمال دی نو په قميصونو کښې خلق مختلف المراتب لیدل ددوی په اعمالو کښې په مختلف المراتب کیدو باندې دلیل دې. (۳) په اعمالو کښې د تفاوت په سبب د اهل ایمان په درجاتو کښې تفاوت ښایي چه د اعمالو د ایمان سره ژور تعلق دې. نو د مرجئو خیال غلط شو. چه نه طاعت فائده رسوي. اونه معصیت نقصانی دې. والله سبحانه أعلم.

پینا: دا لفظ په اصل کښې «پین» دې. په آخر کښې الف او کله «ما» زیاته شی. او «پینه» ونیلي شی. اودا د ظروف زمان ځنی دې.

په اصل کښې «پین» اوختونو طرف ته مضاف کیږي. دا مضاف حذف کړي. او ددې په عوض کښې «الف» یا «ما» راوړي. نو ددې اعراب د ظرف زمان وی. (۴)
قصص: دا د قميص جمع ده.

«شدي» د ثاء په ضمه دال په کسره او یانې مشدده سره د «شدي» جمع ده. «یدی» هکما الشاء البثله هم مع راځي. د «شدي» لفظ مذکر هم استعمالیږي. او مؤنث هم. (۵)

بیا د «شدي» لفظ صرف ښځو پورې خاص دې. او که په سرو باندې هم ددې اطلاق کیږي. ﷺ په دې کښې اختلاف دې. د بعضې حضراتو دا وینا ده. چه د «شدي» د ښځو پورې خاص دې. اود سرو دپاره د «شدة» لفظ استعمالیږي. او د نورو حضراتو وینا ده. چه د «شدي» لفظ مشترک دې په سړي او ښځه دواړو باندې د دې اطلاق کیږي د حدیث باب نه په ظاهره هم

(۱) الأغراف (۲۶)۔

(۲) درس بخاری (۱۹۶۱)۔

(۳) فتح الباری (۷۴۱)۔

(۴) معجم النحر (۹۱، ۹۲)۔

(۵) مختار الصحاح۔

د دوی تائید کیږي اگرچه ونیلې شي چه دلته د سرو دپاره مجازاً د «شدي» د لفظ استعمال

شوي دي (۱)

یوه شبه او د هغې جواب دلته چونکه په حدیث کښې د حضرت عمر رضی الله عنه فضیلت بیان شوې دي او د دوی دین کامل بلکه اکمل خودلې شوي دي په دې سره دي چاته دا شبه نه کیږي چه د دوی مقام او مرتبه د حضرت صدیق اکبر رضی الله عنه نه هم اوچته شوه

ددې نه جواب دا دي چه دلته نبی صلی الله علیه و آله صرف د درې قسمه خلفو ذکر کړې دي يعنی «منها ما یدلک الشدی ومنها ما دون ذلک» او د حضرت عمر رضی الله عنه کیفیت نې په «وعلیه قمیص یجره» سره ذکر کړې دي. دلته د نبی صلی الله علیه و آله مقصود حصر نه دي ځکه چه ښکاره ده مسلمانان صرف په درې قسمه نه وي بلکه د اختصار په وجه نبی صلی الله علیه و آله د مثال په طور یا د څه بل مصلحت به

وجه صرف د دریو ذکر او کړو (۲)

بیا اختراض خو به په هغه وخت کښې صحیح وو چه حضرت صدیق اکبر رضی الله عنه هم خودلې شوي وو او د هغوی قمیص د حضرت عمر رضی الله عنه د قمیص نه کم وو

یو جواب دا هم ورکړې شوي دي چه حضرت عمر رضی الله عنه په کوم مقام او کومه مرتبه کښې خودلې شوي دي دغه مقام صرف د هغوی دپاره خاص شوي نه ده چه ګڼی هغه سره به په دغه مرتبه کښې څوک شریک نه وي (۳)

یو جواب دا هم دي چه د حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه په افضلیت باندې د اهل سن والجماعت

اجماع ده اودا دلیل قطعی دي (۴) نویه خبر واحد باندې به اجماع ته ترجیح وي دا هم ونیلې شوي دي چه حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه ته فضیلت کلی حاصل وو که د دې سره په جزئی فضائلو کښې چاته څه امتیاز حاصل وي نو دا د حضرت ابوبکر د افضلیت سره څه منافي نه ده.

دلته هم د حضرت عمر رضی الله عنه یو جزئی فضیلت بیان شوي دي بیشکه د حضرت عمر بن الخطاب رضی الله عنه دا فضیلت د پسخیدو لائق دي او که په دې کښې ورته حضرت ابوبکر صدیق هم اوپسخیری نو څه قباحه په کښې نشته

ګوري په حدیث کښې راغلی دی چه د قیامت په ورځ به درې قسمه خلق د مشکو په ډیرو باندې وي د دوی به دا حالت وي چه اولین او آخرین به هغوی ته پسخیری یوبه په هغوی کښې مودن وي څوک چه په شبه او ورځ کښې پنځه وخته خلق مانځه طرف ته رابلی. دویم هغه امام چه خلق ترې خوشحاله وي او دریم هغه کس چه غلام وي دخپل رب حق هم ادا

(۱) مجمع بحار الأنوار (۲۸۵/۱) وفتح الباری (۷۴/۱) -

(۲) مجمع بحار الأنوار (۲۸۵/۱) -

(۳) المصدر السابق -

(۴) عمدة الفاری (۱۷۵/۱) -

کوی اود خپل مالک حق هم پوره کوی (۱)

په دې حدیث کښې اوگوری چه چرته د موذن مرتبه او چرته د اولین او آخرین چه ددې په عموم کښې انبیاء صدیقین او شهداء هم داخل دی ټول به ورته پسخیري آيا ددې معنی به دا وی چه موذنین د انبیاء وصدقینو نه هم افضل دی نه بکله دا د یو یو جزئی فضیلت دې او حضرات انبیاء علیهم السلام ته کلی فضیلت حاصل دې دغه شان حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه ته کلی فضیلت حاصل دې

چونکه حضرت عمر رضی الله عنه ته د خلافت د فرمانو پوره کولو یوه اوږده زمانه په لاس روغلي وه ددې په وجه د حضرت عمر رضی الله عنه په اعمالو کښې زیادت راغلو او د هغوی د کوشونو په نتیجه کښې اسلام ته ډیر عزت ملاو شواود کافرانو ملا ماته شوزد هغوی حوصلې اوبیللې نوڅکه د حضرت عمر رضی الله عنه دا فضیلت جزئی فضیلت دې په دې سره د حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه مرتبه نه کمیږي یوڅو ددې وجې چه حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه ته کومه فضیلت حاصل دې هغه په تواتر سره ثابت دې اود حضرت عمر بن الخطاب رضی الله عنه دا فضیلت خبر واحد دې د متواتر مقابله خبر واحد چرته کولې شی! (۲)

دویمه خبره دا هم ده چه کله نبی صلی الله علیه و آله وفات شو په هغه وخت کښې د حضرت اسامه د لښکر روانولوپه باره کښې اختلاف پیدا شو ټولو دا ونیل چه نبی صلی الله علیه و آله اوس اوس وفات شوې دې حالات ډیر نازک دی په داسې موقع دومره لونې لښکر لیرل خپل ځان دپاره خطرونه دعوت ورکول دی دا لښکر دې روان نکړې شی په دغه موقعه حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه وو چه دوی افرمائیل دا نشی کیدی چه رسول الله صلی الله علیه و آله په خپله یو لښکر روان کړې وی او هغې ته نې په خپله ترتیب ورکړې وی اود هغې طرف نبی صلی الله علیه و آله پخپله مقرر کړې وی هغه دغه طرف ته روان نکړې شی ددې مطلب خو به دا وی چه زمونم دشمنان به دا اوگنې چه د محمد صلی الله علیه و آله نه پس د هغه ملگری کم همته شول په دوی کښې بزدلی پیدا شوه اوس دوی د خپل پیغمبر صلی الله علیه و آله په فیصله باندې عمل کولوکښې شک کوی دا خبره مونږ نشو برداشت کولې چه دشمن ته د داسې سوچ موقع ورکړو ددې وجې دا لښکر په هر صورت کښې روانول پکار دی اوحضرت ابوبکر رضی الله عنه هغه لښکر روان کړل یقینی خبره وه چه په دشمنانو ددې ډیر لونې اثر او شو اوهغوی په دې پوهه شو چه د مسلمانانود پیغمبر صلی الله علیه و آله دوفات نه

پس په دوی کښې څه کم همتی نه ده پیدا شوې (۳)
دغه شان کله چه نبی صلی الله علیه و آله وفات شو نو استقامت چا خودلې وو! د حضرت عمر رضی الله عنه غوندې بهادر شخصیت دا حال وو چه هغوی توره په لاس ولاړ وو او دا نې ونیل چه چا دااوونیل چه محمد صلی الله علیه و آله وفات شو نو د هغه خت به قلم کولې شی خو حقیقت دادې چه د کومو ثابت

(۱) ابع ترمذی کتاب صفة الجنة باب (بدون ترجمة) بعد باب ما جاء في كلام العور العين رقم (۲۵۶۶)۔

(۲) عمدة القاری (۱۷۵۱)۔

(۳) البداية والنهاية (۳۰۵، ۳۰۴، ۳۰۵) في تنفيذ جيش أسامة بن زيد رضی الله عنه۔

قدمی ثبوت حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ ورکړو هغه بل چاته نه وو کړې. راغلو د نبی صلی اللہ علیہ وسلم وفات اعلان نه اوکړو او وې فرمائیل «من کان منکم یعمد محمداً فإنا محمداً قد مات ومن کان منکم یعمد الله فإنا الله فی لایوت» په ټولو صحابو رضی اللہ عنہم کښې سکون پیدا شو او ددې مسئلې

په باره کښې چه په هغوی کښې کومه پریشانی وه. هغه پورته شو. په کوم وخت کښې چه د منکرینو زکاة مسئله پیدا شونو حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ ته عرض اوکړو. «یا علیفة رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم تألف الناس وارتفق بهم» په دې باندې حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ چه کوم جواب ورکړې دې «أهیار لی الجاهلیة وغوارل الإسلامنه قد انقطع الوسی وتم الدین ایقنص وأناسی» د حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ دا عزم اودا حوصله د دوی د کلی فضیلت دلیل دې. ددې وجې به حضرت عمر رضی اللہ عنہ د حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ «لیلة الغار» او «یوم الردة» یادوله. او دا آزو به نه کوله. کاش چه زما د ټول عمر اعمال د حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ د یوې ورځې او یوې شپې عمل ته اورسی. د صلح حدیبیه په موقع حضرت عمر رضی اللہ عنہ ته د صلحې په وجه څورمه پریشانی وی. اونبې رضی اللہ عنہ څمره په څړه سینه هغه صلح کړې وه. او نبی څورمه په وضاحت سره دا پیژندل چه چه دا صلحه کومه چه په ظاهره ټیټیدل دی. هم دا به په حقیقت کښې د دین دترقی او عروج سب جوړېږي. حضرت عمر رضی اللہ عنہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ته ورغلو. اود خپلې پریشانی اظهار نه ورته اوکړو. او بیا حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ ته ورغلو. او د خپلې پریشانی اظهار نه ورته اوکړو. نو حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ ورته هم هغه جوابونه ورکړل. کوم چه ورته نبی صلی اللہ علیہ وسلم ورکړی وو. د خلاصه دا چه دحضرت عمر رضی اللہ عنہ د فضیلت کوم ذکر چه دلته راغلي دي. په دې سره د حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ فضیلت نه متاثره کیږي. دا فضیلت جزئی دې اود حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ فضیلت کلی دې. والله اعلم وعلیه اتم واحکم.

۱۴ = بابُ الْحَيَاءِ مِنَ الْإِيمَانِ

دما قبل سره ربط ددې نه وړاندې باب کښې د «تفاضل ایمان فی الأعمال» بیان وو. په دې باب کښې هم ددې څیز بیان کولې شی په کوم سره چه په ایمان کښې زیادت پیدا کیږي. او هغه حیا ده. د

(صحیح بخاری (۴۰/۱۲) کتاب المغازی باب مرض النبی صلی اللہ علیہ وسلم ووفاته) _

(المصدر السابق) _

(مشکاة المصابیح (۵۵۶/۲) کتاب المناقب باب مناقب أنى بكر رضی اللہ عنہ الفصل الثالث) _

(صحیح بخاری (۳۸/۱۱) کتاب الشروط باب الشروط فی الجهاد والصالحة مع أهل العرب) _

(صحیح بخاری (۳۸/۱۱) کتاب الشروط باب الشروط فی الجهاد والصالحة مع أهل العرب) _

و توجمة مقصد امام بخاری رحمته دا ښانی چه اعمال د جوارحو خو د ایمان جزء دې. چه دې خو حیا هم کوم چه د زړه فعل دي دا هم د ایمان جزء دې او هرکله چه دا دایمان جزء دې نو ثابت شو هر چه ایمان مرکب دې او چه دا مرکب شو نو قابل دپاره د زیادت او نقصان هم شو امام بخاری رحمته «من» تبعیضیه گړخولې دې.

مونږ چه دلته ایمان مرکب نه منو وایو چه «من» دلته ابتدائی دې چه حیا، دایمان نه پیدا کېږي دا د ایمان شمره او فرع ده دې ته جزء، وئیل صحیح نه دی یا داسې وئیلی شو چه حیا د کمل ایمان جزء دې. اود ایمان کامل په ترکیب کېنې زموږ هم څه اختلاف نشته دغه شان په دواړو صورتونو کېنې د مرجئو تردید ښکاره دې. والله اعلم

[۳۳] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ أَخْبَرَنَا مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ سَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْأَنْصَارِ وَهُوَ يَعْطُ أَخَاهُ فِي الْحَيَاءِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَعَا فَإِنَّ الْحَيَاءَ مِنَ الْإِيمَانِ (۱) [۵۷۹۷]

رجال الحديث

① عبدالله بن يوسف: دوی عبدالله بن يوسف تنیسی دی. د دوی حالات د «بهمة الوسی» د دویم حدیث په ضمن کېنې تیرشوی دی.

② مالك بن انس: د امام مالک رحمته حالات د «باب من الدین القرامن الفتن» د لاندې تیرشوی دی.

③ ابن شهاب: دوی محمد بن مسلم بن عبدالله بن عبدالله بن شهاب زهری رحمته دی. د دوی حالات د «بهمة الوسی» د دریم حدیث لاندې تیرشوی دی.

④ سالم بن عبدالله: دوی ابوعمریا ابو عبدالله سالم بن عبدالله بن عمر بن الخطاب قرشی عدوی مدنی دی. جلیل القدر تابعی او د مدینې منورې په اووه مشهورو فقهاو کېنې یو دی.

دخپل پلار حضرت ابویوب انصاری، حضرت رافع بن خدیج، حضرت ابوهریره، حضرت عائشې رضی الله عنہا نه چې احادیث اوریدلی دی. ددوی نه علاوه د تابعینو رضی الله عنہم نه چې هم احادیث

(الحدیث أخرجه البخاری فی کتاب الدب أيضا باب الحياء رقم ۶۱۸۱ وسلم فی صحیحه فی کتاب الإيمان باب بیان عدد شعب الإيمان والسانی فی سننه فی کتاب الإيمان و شراعت باب الحياء وأبو داود فی سننه فی کتاب الأدب باب فی الحياء رقم ۴۷۹۵ والترمذی فی جامعه فی کتاب الإيمان باب ما جاء أن الحياء من الإيمان رقم ۲۶۱۵ وابن ماجه فی المقدمة باب فی الإيمان رقم ۵۸) _

قوله فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَعَا فَإِنَّ الْحَمَاءَ مِنَ الْإِيمَانِ:

نبي کریم ﷺ اوفرمانیل دې پرېرد. ځکه چه حیا خو د ایمان یوه شعبه ده. داسې معلومیږي چا چه نصیحت کول او ملامت کوله. هغه په حیا باندې عالم نه وو. هغه ته په دیني اعتبار سره د حیا علم نه وو. چ په حیا کولو کې یو انسان خپل حق پرېږدي خوپه حقیقت کې دده په دې کې ډیره فائده وی. ځکه چه په دې سره د ایمان په شعبه کې ترقي کیږي. دا یوه مسلمه قاعده ده. چه کوم انساني جوهر زیات استعمالیږي. په هې کې طاقت پیدا کیږي. گوري که یوکس په خپل لاس سره د ټولو نه زیات کار کوي نو په دې جوهر کې به قوت پیدا شي.

د حیا په باره کې تفصیلی کلام وړاندې د «باب امور الایمان» لاندې تیر شوې دې دلته دومره خبره نوره هم زده کړه. چه په حدیث کې دی. «ان مما أدرك الناس من كلام النبوة إذا لم تستحي فافعل ما شئت» او په یو روایت کې دی. «فاصنع ما شئت»

عالمان فرماني چه ددې مطلب دا دي. چه د حیا په استحسان باندې د ټولو انبياء عليهم السلام اجماع پاتې شوې ده. حیا یو داسې څیز دي. چه عقل هم ددې د حسن اقرار کړي دي. او ددې اهمیت دومره دي. چه کله هم ددې حکم نه دي منسوخ شوي. زمونږ استاذ محترم شیخ الادب والفقہ حضرت مولانا اعزاز علی رحمۃ اللہ علیہ د چا چه زه ډیر ممنون او احسان مند یم او دخپلې کم پوهۍ او غفلت باوجود چه د هغوی نه ما کوم خبر کتر حاصل کړي دي. د هغې اعتراف لازمی دی. هغوی به په دې حدیث کې د نکتې په طور باندې فرمائیل. مولی صاب! دا امر د وجوب دپاره دي. کله چه په تاسو کې بې حیاني راشي. نو بیا به تباهیاني شروع کیدل ضروری شي. دا خود حضرت مولانا د نکتي یوه خبره وه. او یقیناً نه ده. چه حالات او واقعات ددې تائید کوي. خو عالمانو لیکلی دی. چه دلته انشاء په معنی د خبر کې ده. او معنی دا ده. که تاسو حیا

نه کوئ. نو بیا به خپله خوښه کوئ. (د)

یو شاعر دې معنی طرف ته اشاره کړې ده.

إذا لم تخش عاقبة الليالي ولم تستحي فاصنع ما تشاء

قال والله ما لي العيش غير ولا الدنيا إذا ذهب الحياء

يعيش البرأما استحيا به خير ويهلي العود ما بهي اللعاب

يعنی که ته د شپو د انجام نه نه ویریږي. او تاته شرم نه درځي. یعنی که د شپې په تیرو کېږي

(صحیح بخاری کتاب الانبياء باب (بلا ترمه بعد باب حدیث الفار) رقم (۳۴۸۳) و (۳۴۸۴) و کتاب الادب

باب إذا لم تستحي فاصنع ما شئت رقم (۶۱۲۰) -

(المهيد لما في الموطأ من المعاني والأسانيد (۷۰۱۲۰) -

ته د غلطو کارونو د انجام نه نه ویریرې او اوستا نه حیا لاره شی نو بیا چه دې څه خوښه وی هغه کوه په الله قسم په هغه ژوند کښې څه خیر نشته په کوم کښې چه حیا نه وی او په هغه دنیا کښې څه خیر نشته چه حیا تلی وی ترڅو چه سرې شرم کونو هغه به د خیریت ژوند تیروی اودا یو حقیقت دې چه د خاښ ژوند تر هغه وخته پورې وی ترڅو چه په دې باندې پوستکې وی.

۱۵ = بَابُ فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه لفظ د «باب» روایه منون دې په دې صورت کښې به تقدیر دا وی «باب فی تفسیر قوله تعالى» او اضافت هم صحیح دې یعنی «باب تفسیر قوله تعالى» (۱) علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه په باب باندې څه اعراب نه وی بلکه دا به مبنی برسکن وی «کتعديد الأساء من غير ترکیب» هغوی خو اول ددې نه انکار کړې دې چه دا روایه منون دې دویم هغوی فرمائی که د روایت او درایت نه خلاف وی نو داسې روایت مقبول نه وی خو دومره ده که په کلام نبوت کښې داسې څه څیز واقع شی نو د درایت مطابق به په کښې تاویل کولې شی (۲)

علامه عینی رحمته الله علیه په دې خبره هم اعتراض کوی چه حافظ رحمته الله علیه تقدیر «باب فی تفسیر قوله تعالى» یا «باب تفسیر قوله تعالى» راویستی دې علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه دا حدیث ددې آیت تفسیر نشی کیدی ځکه چه اول خو دا کتاب التفسیر نه دې چه امام بخاری رحمته الله علیه د آیت تفسیر بیانول غواړی بلکه دلته خو امام بخاری رحمته الله علیه په مرجو باندې رد کول غواړی څوک چه اعمالو ته هیڅ اهمیت نه ورکوی دویمه دا چه ددې آیت په باره کښې د حضرت انس رضی الله عنه روایت دې رحمته الله علیه چه دا آیت «آخر ما نزل من القرآن» دې او په دې کښې څه شک نشته چه حدیث مذکور فی الباب «مرت أن أقاتل الناس» متقدم دې او متقدم د متاخر تفسیر نشی کیدی (۳) خو حقیقت دا دې چه د علامه عینی رحمته الله علیه دا خبره کمزوری ده ځکه چه چرته د تفسیر په ضمن کښې په مرجو باندې رد کول وونو نو په کتاب الایمان کښې ددې تفسیر په بیانولو باندې څه اعتراض نشی کیدی امام بخاری رحمته الله علیه د مرجو رد کوی او ځانې په ځانې نې کوی دغه شان د معتزلو، خوارجو، جهمیو، کرامیو رد کوی که د یو آیت تفسیر داسې وی چه په هغې کښې په مرجو باندې رد وی نو په دې باندې ولې اعتراض کولې شی چه هغه په کتاب الایمان کښې بیان کړې شی

دغه شان عینی علیه السلام چه کومه دویمه خبره کړې ده. هغه هم صحیح نه ده. ولې دا څه ضروری ده چه د آیت د نزول نه پس چه نبی صلی الله علیه و آله د هغې په تفسیر کښې څه حدیث بیان کړی. نو هغې ته به تفسیر ونیلې شی. بلکه دا هم کیدې شی چه نبی صلی الله علیه و آله اول یوه خبره کړې وی. او روسته د هغې مطابق آیت نازل شوې وی. نو د نبی صلی الله علیه و آله دغه مقدم ارشاد ددې آیت دپاره په منزله د تفسیر کیدې شی.

د توجمة الباب د حدیث سره مناسبت امام بخاری رحمته الله د ترجمه لاندې د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما حدیث «كَانَ أَمْرُكَ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَشْهَدُوا أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنْ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَيُعْبُدُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ فَلَمَّا أَفْعَلُوا ذَلِكَ عَصَوْا مَعِيَ وَمَاتَهُمْ وَأَمْوَالُهُمْ إِلَّا بَعَثَ الْإِسْلَامَ وَجَسَاهُمْ عَلَى اللَّهِ» تخریج کړې دې. په آیت مترجم بها او روایت مذکوره کښې مناسبت دا دې. چه په آیت کښې د توبې ذکر دې. او د توبې نه مراد «توبه عن الشرك والكفر» ده. دکوم نه چه په روایت کښې په شهادت توحید و رسالت سره تعبیر شوې دې. دغه شان په آیت کښې نې **(فَعَلُوا سَبِيلَهُم)** فرمانیلې دی. اود تخلیه السبیل نه هم هغه مراد دې. کوم نه چه په حدیث کښې په «عَصَوْا مَعِيَ وَمَاتَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ» سره تعبیر کړې دې. یعنی د شرک او کفر نه توبه و یستلو او د توحید رسالت شهادت ورکولو او مونځ کولو او زکاة ورکولو سره د انسان جان او مال محفوظ کیږی. او ددې لاره پرانستې شی. یعنی ن ده ته به څوک تعرف نه کوی.

د توجمې مقصد امام بخاری رحمته الله په دې ترجمې سره په مرجو باندې رد کړې دې. څوک چه د اعمالو د اهمیت نه انکار کوی. امام بخاری رحمته الله فرمانی چه د اعمالو دومره زیات اهمیت دې چه د توبه عن الشرك والكفر سره سره نې اقامت صلاة او ایتاء الزکاة هم د تخلیه سبیل عصمت مال و دم دپاره موقوف علیه او ګرځوله.

دغه شان دا هم ونیلې شی. چه امام بخاری رحمته الله بالاشاره د صلاة او زکاة په ایمان کښې د داخلیدو استدلال کړې دې. ځکه چه تخلیه سبیل یعنی عدم تعرض او عصمت د مال او دم نې د توبه عن الكفر والشرك یعنی د توحید او رسالت د اقرار سره سره په اقامت صلاة او ایتاء الزکاة باندې مرتب کړې دی. اود انسان جان او مال محفوظ کیږی. په ایمان سره. نو معلومه شوه چه دا څیزونه په ایمان کښې داخل دي.

[۲۵] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ السُّنْدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو رَوْحٍ الْحَرَمِيُّ بْنُ عُمَارَةَ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ وَاqِدِ بْنِ مُحَمَّدٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبِي يُحَدِّثُ عَنْ ابْنِ عُمَرَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَمِرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَشْهَدُوا أَنَّ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ فَإِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ عَصَمُوا مِنِّي دِمَاءَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ إِلَّا بِحَقِّ الْإِسْلَامِ وَجِئْتُ بِهِمْ عَلَى اللَّهِ [۲۷۸]

رجال الحديث

① عبدالله بن محمد المسندی: ددوی حالات د «باب امور الدین» په ضمن کښې تیر شوی دی

② ابوروح الحریمی بن عماره: د دوی کښت ابو روح دې او «هرمی» د نسبت په وزن اسم علم دې. د پلار نوم نې عماره او د نیکه نوم نې «نايت» وو. د يو قول مطابق «ثابت» وو. د دوی کښت ابو حفصه وو. نابوروح الحریمی بن عماره بن ابی حفصه نایت یا ثابت العتکی البصری امام شعبه، شداد بن سعيد او قره بن خالد سدوسی وغیر نه نې احادیث روایت کړی دی او د دوی په شاگردانو کښې علی بن ابن المدینی، ابراهیم بن محمد بن عرعره، عبدالله بن محمد مسندی، عبيدالله بن عمر قوازیری، محمد بن بشار بن دار، عمرو بن علی الفلاس او محمد بن ابی بکر مقدمی وغیره رضی الله عنه دی. (۱)

امام یحیی بن معین رضی الله عنه دوی «صدوق» گرځولی دی. (۲)
امام ابو حاتم رضی الله عنه دوی د عبدالصمد بن عبدالوارث او وهیب بن جریر په درجه کښې گرځولی دی. (۳) ابو حاتم عبدالصمد بن عبدالوارث او وهب بن جریر دواړه «صدوق» او «مالک الحدیث» گرځولی دی. (۴) ابن حبان رضی الله عنه دوی په ثقاتو کښې ذکر کړی دی. (۵) دغه شان امام دارقطنی رضی الله عنه دوی ثقه گرځولی دی. (۶)

د دوی احادیث د جامع ترمذی نه سوا په باقی ټولو امهات الکتاب کښې موجود دی. (۷)

(۱) تهذيب لکمال (۵۵۶/۵، ۵۵۷) ترجمه (۱۱۶۹) _

(۲) المصدر السابق _

(۳) المصدر السابق _

(۴) تهذيب لکمال (۱۰۲/۱۸) (۱۲۳/۳۱) _

(۵) کتاب النقات لابن حبان (۲۱۶/۸) _

(۶) سنن دارقطنی (۱۸۱/۱) باب التيمم رقم (۲۲) _

(۷) عمدة القاری (۱۷۹/۱) وتقريب (۲۰۱/۵۶) رقم الترجمة (۱۱۷۸) _

په کال ۲۰۱ هـ کښې دوی وفات شوی وو (د)

تنبيه علامه کرمانی رحمه الله ته ددوی په ترجمه کښې یو عجیب و غریب وهم لاحق شوی دی دوی فرماني چه «أبو روم... کتبه واسه ثابت»، «الحرمی... نسبت وه او بن عارقه...» (بلکه چه دوی فرماني چه «الحرمی») د دوی حرم طرف ته نسبت دي او د دوی نوم ثابت «هالشاه المشقة» دي نو کښت نې ابو روح دي حالانکه مونږ وړاندې بیان کړي دي چه ابو روح د دوی کښت دي او «الحرمی» د نسبت په وزن باندې د دوی نوم دي اود دوی د نیکه نوم «نايت» وو «هالنون بعدها ألف وبعدها هاء موحدة ثم تاء مشناة» یا «ثابت» هالشاه المشقة دي د د نیکه کښت نې ابو حفصه دي.

ددې وهم سبب دا معلومېږي چه په اصل کښې علامه کرمانی رحمه الله چرته دا لیکلې شوي کتلي دي «الحرمی بن عارقه بن أبي حفصة واسه نايت» نو علامه دا گنړلي دي چه د «اسه» ضمير حرمي ته راجع دي. او دوی د نايت په ځانې ثابت لوستي دي. او دا نې د دوی نوم گرځولي دي. او حرمي نې د نسبت په صورت کښې لیدلې دي. او نسبت نې گرځولي دي. حالانکه ددوی حرم طرف ته نسبت کول ممکن نه دي. ځکه چه د دوی ولادت پروريش او بيا استوگنه او ددې نه پس وفات په بصره کښې شوی دی.

ترڅو پورې چه د نايت او ثابت اختلاف دي. نو نايت «بانون صحيح قول دي اگرچه د ثابت قول هم موجد دي (والله أعلم).

① شعبه: د دوی حالات د «باب من سلم المسلمون من لسانه ويده» د لاندې تير شوی دی

② واقدين محمد: دوی واقدين محمد بن زید بن عبدالله بن عمر بن خطاب العدوی المدني دي. دوی د صفوان بن سيم، عبدالله بن ابي مليکه، محمد بن المنکدر، نفعمولى ابن عمر رضي الله عنهما او د خپل پلار محمد بن زید بن عبدالله بن عمر بن خطاب رضي الله عنهما نه روايت کوي د دوی په شاگردانو کښې امام شعبه، د دوی ورور عاصم بن محمد بن زید او ددوی ځوني عثمان بن واقد عمری دي.

امام احمد، امام يحيى بن معين او امام ابو حاتم رحمه الله دوی لره ټکه گرځولي دي.

③ محمد بن زید: دوی محمد بن زید بن عبدالله بن عمر بن خطاب عدوی مدني دي. دوی د خپل نیکه حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنهما نه روايت کوي. دوی د خپل نیکه حضرت ابن عمر رضي الله عنهما نه علاوه د حضرت سعيد بن زید بن عمرو بن نفيل،

(المصدر السابق) _

(شرح کرمانی (۱۲۱۱) _

(فتح الباری (۷۵۱) وعمدة القاری (۱۷۹۱) _

عبدالله بن زبیر، عبدالله بن عباس او عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ نه احادیث اوریدلے دی بیا دوی پہ شاگردانو کنبی امام اعمش، بشار بن کدّام او ددوی خونہ دی امام ابو زرعه رضی اللہ عنہ فرمائی دوی ثقہ وو. دغه شان ابو حاتم او ابن حبان رحمہما اللہ ہم دوی لرہ ثقہ گر خولی دی.

ددوی احادیث د صحاح ستہ تولو مصنفینو رضی اللہ عنہم نقل کری دی. (۱)

① حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما: ددوی حالات د کتاب الایمان پہ شروع

کنبی د «وما کوکم لمانکم» لاندی تیر شوی دی.

قوله: أَنْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أُمِرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَشْهَدُوا أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ فَإِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ عَصَمُوا مِنِّي دِمَاءَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ إِلَّا بِحَقِّ الْإِسْلَامِ وَجَسَاءُ بَعْضِهِمْ عَلَى اللَّهِ:

«أمرت» مجهول صیغہ ده. چونکہ فاعل مشہور او معروف ی خکہ نہ دی ذکر شو ی. وجہ ده. چہ نبی ﷺ تہ حکم کونک ی د اللہ تعالیٰ نہ سوا بل خوک نشی کیدی. نو تقدیرہ دا وی «أمرن الله بأن أقاتل...» دغه شان کہ صحابی رضی اللہ عنہ او وائی. «أمرنا» نوددی مطلب بہ دا وی چہ نبی ﷺ مونہ تہ حکم کری دی. خکہ چہ ہم نبی ﷺ د هغوی دپارہ مشرح او بیانونکی وو. البتہ کہ پہ تابعینو کنبی خوک «أمرنا بكذا» او وائی. نویہ دی کنبی د امر کونکی نہ یقینی طور صحابی مراد نشی کیدی. بلکه یو احتمال دی. (۲)

بہر حال دلته نبی ﷺ فرمانی چہ ماته حکم شوی دی چہ زہ خلقو سہر قتال کوم. تردی چہ د دی خبری گواہی ورکری چہ د اللہ تعالیٰ نہ سوا بل خوک معبود نشہ. او محمد ﷺ د اللہ تعالیٰ رسول دی. مونخ قانونی او زکاة ورکوی. کلہ چہ دا در ی وارہ کارونہ او کری. نو زما نہ نہی خپلہ وینہ او خپل مال محفوظ کرل مگر د اسلام پہ کنبی. او ددوی حساب پہ اللہ تعالیٰ دی.

یو اشکال او د هغی جواب پہ دی باندی اشکال کیدی شی چہ دا حدیث خنکہ صحیح کیدی شی حالانکہ د حضرات شیخینو رضی اللہ عنہما د منکرینو زکة پہ بارہ کنبی کلہ مناظرہ شو ی. نو حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمانیلی وو «كيف تعاتل الناس وقد قال رسول الله ﷺ: «وقد قال رسول الله ﷺ: الله عليه وسلم قال أُمِرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَشْهَدُوا أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ فَإِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ عَصَمُوا مِنِّي دِمَاءَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ إِلَّا بِحَقِّ الْإِسْلَامِ وَجَسَاءُ بَعْضِهِمْ عَلَى اللَّهِ» پہ دی باندی

حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ فرمائیلى وو «والله لأقاتلن من فرق بين الصلاة والزكاة، فإن الزكاة حق المال» (۱)
سوال دا دي چه حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما سره چه دا حدیث موجود وو نو هغوی خپل پلار حضرت
ابوبکر رضی اللہ عنہ سره مناظرې ته ولې پریخودو اودا روایت ئې ورته ولې نه بیانولو او دا ئې ورته
ولې نه بیانول چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم چه لکه څنگه د ترمقابلة دپاره شهادت توحید او رسالت،
ضروری گرځولې دي. نودغه شان ئې اقامت صلاة او ایتاء الزكاة هم ضروری گرځولې دي.
اویا هرکله چه حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ چه په قیاس باندې استدلال کولو اودا ئې اوفرمائیل.

«والله لأقاتلن من فرق بين الصلاة والزكاة فإن الزكاة حق المال» فرمائیل. نو حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما ددوی
تائید ولې اونکرلو اودا ئې ولې بیان نکړل چه په حدیث پاک کښې په صراحت سره دا
موجود دی چه عصمت د مال او دم د توحید او رسالت اقرار سره سره په اقامت صلاة او
ایتاء الزكاة باندې هم موقوف دي.

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ ددې دا جواب ورکړې دي. کیدې شی. چه حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما د مناظرې
په وخت کښې موجود نه وو. اوکه موجود وو. کیدې شی. چه دا روایت ورته په دغه وخت
کښې یاد نه وو. اودا هم ممکن ده. چه روسته ئې دا روایت د شیخینو رضی اللہ عنہما نه نقل کړې وی (۲).
د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د وفات نه پس د اهل عرب اود دوی د ارتداد صورتونه په دې کښې د لږ
غوندې زیات وضاحت دپاره د مرتدینو متعلق څه تفصیل بیانوم. چه معلومه شی چه د نبی
صلی اللہ علیہ وسلم د وفات نه پس د ارتداد څنگه صورت وو. اود شیخینو رضی اللہ عنہما د خبرو تعلق د کوم سره وو؟
د بخاری شریف په کتاب الزكاة کښې راځي. چه کله نبی صلی اللہ علیہ وسلم وفات شو. نو په عربو کښې
ارتداد خور شو. په هغه وخت کښې صدیق اکبر رضی اللہ عنہ د مرتدینو خلاف لښکرلیږلو. نو حضرت
عمر رضی اللہ عنہ منع کړو. او دا ئې اوونیل. ته دهغه کسانو سره قتال کوې. چه «لا اله الا الله» وائی. او
ددې په وج د حدیث په نص سره دوی محفوظ المال والدم دی. نو بیا دوی ته د تعرض څه
گنجائش نشته. حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ اوفرمائیل «والله لأقاتلن من فرق بين الصلاة والزكاة فإن الزكاة
حق المال» تردې چه د حضرت عمر رضی اللہ عنہ سینه پرانستې شوز او هغوی د حضرت ابوبکر صدیق
رضی اللہ عنہ سره موافقت او وکړو (۳).

د علامه خطابی. ابن حزم او قاضی عیاض رحمتهما اللہ علیہما وغیره د کلام کتلو نه معلومېږي چه د نبی
کریم صلی اللہ علیہ وسلم د وفات نه پس خلق په پنځو قسمونو کښې تقسیم شوی وو.
د ټولې نه لښي جماعت خو په دین باندې قائم وو. دویم نمبر باندې هغه ډله وه. چه ټول
شریعت ئې منل. خو صرف د زكاة نه ئې انکار کولو. ددې نه پس دریمه ډله هغه وه. کمه چه
مرتد شوې وه. او د دین اسلام نه اوږدېدلې وه. بیا ددوی لاندې دوه ډلې وې. یو خو هغه خلق

(۱) صحیح بخاری کتاب الزكاة باب وجوب الزكاة رقم ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰)۔

(۲) فتح الباری (۷۶۱)۔

(۳) صحیح بخاری کتاب الزكاة باب وجوب الزكاة رقم ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰)۔

وو چا چه د نبوت کاذبه تابعداری کړې وه لکه مسيلمه کذاب. اسعود عيسى. سجع او طليحه وغير. او دويمه ډله هغه وه کومه چه د خپل پلار نيکه دين ته واپس شوه او پنځم يوه مختصره ډله وه کومه چه نه يو خوا وه او نه بل خوا. بلکه د غالبې ډلې په انتظار کښې

وه چه څوک غالب شى د هغوى سره به شى. (۱)
علامه ابن حزم رحمته الله هغه خلق په يوه ډله کښې شمار کړى دى چه مرتد شوى وو نو په دې طريقه د هغوى په نيز څلور قسمونه جوړېږي. که د مرتدينو دواړه قسمونه دا جدا شمار کړې

شئ. و دا ټول پنځه قسمونه شول. (۲)
حضرت صديق اکبر رضي الله عنه چه د مرتدينو خلاف لېک تيا کړلو نو حضرت عمر رضي الله عنه پرې اعتراض اوکړلو. او دا نې اوونيل. «كيف تقاتل الناس وقد قال رسول الله ﷺ أمترأى أقاتل الناس حتى يقولوا لا إله إلا الله فمن قالها فقد صم منى ماله ونفسه إله به وحسابه على الله» او دا خلق «لا إله إلا الله» واني.

په دې باندې خو اتفاق دې چه دحضراشت شيخينو رضي الله عنهم مناظره د هغه کافرانو په باره کښې نه وه. څوک چه د خپل پلار نيکه دين ته واپس شوى وو. او نه د هغه کافرانو په باره کښې وه. څوک چه د نبوت کاذبه د مدعينانو تابعدار شوى وو. بلکه دا مناظره د منکرين زکاة په باره کښې وه.

اوس دلته اشکال دا دې. چه زک د اسلام په فرائضو کښې دې. که څوک ددې نه انکار اوکړى نو مرتد کېږي. ځکه چه د دين په ضرورياتو کښې د يو امر ضرورى نه انکار کول ارتداد دې نو هرکله چه دا خلق مرتد شول. نو بيا حضرت عمر رضي الله عنه ته دا اشکال ولې راغلو چه هغوى حضرت صديق اکبر رضي الله عنه سره مناظره شروع کړه.

حضرت مولانا گنگوهى رحمته الله ددې دا جواب کړې دې. او هم دا حضرت شيخ الحديث غوره کړې دې. چه په اصل کښې د منکرين زکاة دوه ډلې وې. يوه ډله خو د فرضيت نه منکره وه چه د زکاة د فرضيت نه منکره شوې وه. او دويمه ډله د فرضيت قائله وه. خو د زکاة د ادا کولو نه نې انکار کولو. او دا نې ونيل. چه د زکاة ورکول د نبي ﷺ په زمينه پورې خاص وه ځکه چه الله تعالى فرمانيلى دى «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ» (۳) نبي ﷺ ته په خصوصيت سره په دې آيت کښې د صدقې اخستلو. او بيا د تطهير او د تزکيه حکم شوې دې د هغوى خيال وو چه مونږ به په خپله زکاة ورکوو.

(۱) فتح المهلم (۱۹۰/۱، ۱۹۱) کتاب الإيمان باب الأمر بقتال الناس حتى يقولوا لا إله إلا الله إلخ وشرح نووى على صحيح مسلم (۳۸۱).

(۲) فتح المهلم (۱۹۰/۱).

(۳) سورة التوبة: ۱۰۳.

ددې دواو قسمه دلو ذکر علامه ابی په شرح د مسلم کښې کړې ده (۱).
 حضرت گنگوهي رحمته الله علیه فرماني چه د حضرات شيخينو رحمته الله علیهم مناظره په اول قسم کښې نه وه چا چه مطلقاً د فرضيت زکاة نه انکار کړې وو بلکه په دويم قسم کښې وه حضرت صديق اکبر رضي الله عنه د هغوی د بغاوت په وجه په هغوی باندې د حملې کولو د جواز قائل و. زاو حضرت عمر د کلمې ونيلو په وجه او د تاويل کوول په وجه هغوی معصوم المال والدم گرځول.

خو عام شراح کام خطبى. قاضى عياض. امام نووى او علامه عینی رحمته الله علیهم وغيره دا واني چه د مطلقاً منکرين زکاة په باره کښې مناظره شوې وه (۲).

په دې باندې اعتراض کيدې شی چه مطلقاً د منکرين زکاة په باره کښې څنگه منظره کيدې شوه. که نن هم څوک د زکاة د فرضيت نه انکار اوکړی نوهغه کافر. مرتد او مباح الدم گرځي. ددې جواب امام خطابی او د دوی په اتباع کښې نورو حضراتو دا ورکړې دي. چه زمونږ او د هغوی په زمانه کښې فرق وچونکه د هغوی زمانه د نزول وحی او شريعت سره نژدې وه. او په هغې کښې د نسخې او تبديلي احکام جاری و. او بيله دا چه هغوی چونکه قريب العهد بالاسلام وو. او د دين د امور نه پوره خبر نه و. نو ددې وجې د هغوی عذر قبول کړې شو. او د هغوی تکفير اونکړې شو خو د هغې په عکس نن صبا معامهل مختلف ده. اوس دين خور شوې دي. په مسلمانانو کښې د زکاة د فرضيت علم هر خاص او عام ته شوې دي. ددې فرضيت د مسلمانانو عالم هم پيژنی. او جاهل هم. نو که نن څوک ددې د فرضيت نه انکار اوکړی دهغه عذر به قبول نه وی والله اعلم (۳).

ايا د ذمی او معاهد سره قتال کولې شی؟ ددې حديث نه معلومه شو زچه څوک د «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» محمد رسول الله» قائل وی. مونږ کوی او زکاة ورکوی ند هغه سره به قتال نشی کولې. او د باقی ټولو سره به قتال کولې شی.
 په دې باهدې دا اشکال کيږي. که څوک جزیه ورکوی. نو دهغه سره قتال نشی کولې دغه شان چا سره چه معاهده شوې وی. د هغه سره هم قتال نشی کولې. او د دې حديث تقاضا دا ده. چه د هرکس دې قتال کولې شی. مگر دا چه د توحيد او رسالت قائل وی. موخ کوی. او زکاة ورکوی.

(۱) شرح أبی (۱۰۴۱) کتاب الایمان أحاديث أمرت أن أقاتل الناس حتى يقولوا لا إله إلا الله)۔

(۲) لامع الرازي (۱۱۱۵، ۱۲) کتاب الزکاة)۔

(۳) شرح نوی علی صحيح مسلم (۳۹، ۳۸۱) کتاب الایمان باب الأمر بقتال الناس .. وأعلام الحديث للخطابی (۷۴۱۱) وعمدة القاری (۲۴۴۸) کتاب الزکاة باب وجوب الزکاة)۔

(۴) أعلام الحديث للخطابی (۷۴۲۱) کتاب الزکاة باب وجوب الزکاة وعمدة القاری (۲۴۷۸) وشرح نوی علی صحيح مسلم (۳۹۱)۔

ددې اشکال عالمانو شپږ جوابونه ورکړي دي ① يو جواب علامه طیبی دا ورکړې دې چې

کیدې شی چې دا حدیث په ابتدا کېنې وی اود جزیه اومعاهدې حکم روسته راغلی وی. (د)

② دویم جواب دوی دا ورکړې دې چې ممکن ده چې دا حدیث عام مخصوص منه البعض

وی او «أمرت أن أقاتل الناس» کېنې د «ناس» نه ټول خلق مراد نه وی لکه څنګه چې په (وَمَا

خَلَقْتُ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِي) کېنې دی چې ټول جنات او ټول انسانان عبادت نه کوي. دغه

شان دلته د «الناس» نه مودی الجزیه اومعاهد مخصوص مراد وی. (د)

③ دریم جواب علامه طیبی رحمته الله علیه دا ورکړې دې چې د جموعه شهادتین، اقامت صلاة او ایت،

الزکاة نه اعلاء کلمه الله اود دین غلبه او د مخالفینو اظهاردعجز مراد دي. دا مقصود په

بعضې خلقو کېنې په قول اوفعل سره حاصلېږي اوپه بعضو کېنې د جزیه په ورکولو پکې

حاصلېږي اوپه بعضو کېنې په معاهدې سره حاصلېږي. (د)

④ یو جواب دا ورکړې شوې دې چې دا م دې خوددې نه خاص خلق مراد دی په دې صورت

کېنې به د «الناس» نه مشرکان مراد وی. (د)

په دې جواب کېنې اود علامه طیبی رحمته الله علیه په دویم جواب کېنې فرق دا دې چې هلته «الناس»

عام مخصوص منه البعض دی یعنی لفظ عام دې. اوددې نه بعضې یعنی مودی الجزیه او

معاهد مخصوص مراد دې. اوپه دې جواب باندې به مطلب دا وی چې لفظ د «ناس» خو عام

دې خو ددې نه مخصوص خلق مراد دی اوهغه مشرکین دی. نو اوس مطلب دا راووتل چې

مشرکانو سره د قتل او قتال حکم شته. البته دا چې ایمان راوړي مونږ کوي او زکاة

ورکوي. اود مودی الجزیه سره ددې تعلق نشته ځکه چې جزیه د مشرک نه نشي اخستې خو

دا خبره دې معلومه وی چې دا مسئله مختلف فیها ده.

امام شافعی اوامام احمد رحمهما الله خو ددې خبرې قائل دی چې جزیه د اهل کتابو نه اخستې

شي برابره خبره ده که عربي وی اوکه عجمي. (د)

امام مالک رحمته الله علیه فرمانی چې په عجمو کېنې به د هر کافر نه جزیه اخستې شي که عربي وی

اوکه عجمي. که تغلبی وی اوکه کتابی یا غیر کتابی وی البته ددوی په نیز د مرتد نه جزیه

نشي اخستې. (د)

(الكشاف عن حقائق السنن (۱۲۹/۱) كتاب الإيمان الفصل الأول)

(الكشاف (۱۲۸/۱)

(الكشاف عن حقائق السنن (۱۲۸/۱)

(شرح کرمانی (۱۲۲/۱)

(الجامع لأحكام القرآن للقرطبي (۱۱۰/۸)

(تفسير قرطبي (۱۱۰/۸)

امام ابوحنیفه رحمہما اللہ فرمائی ہے دھر کافر نہ بہ جزیہ اخستی شی برابرہ دہ کہ مشرک وی اوکھ اهل کتاب وی اوپہ عربو کنبی بہ صرف د اهل کتابو نہ جزیہ اخستی شی د مشرک نہ بہ نشی اخستی (۱) لکہ چہ امام ابوحنیفه رحمہما اللہ د عجمیانو پہ مسئلہ کنبی د امام مالک رحمہما اللہ سرہ دی او د عربو پہ مسئلہ کنبی د امام شافعی او امام احمد رحمہما اللہ سرہ دی

دا جواب پہ کوم کنبی چہ د «ناس» نہ مشرکان مراد اخستی شوی دی حرف د امام شافعی او امام احمد رحمہما اللہ پہ مسلک باندی منطق کیری ددی خورو امانتو د مسلک مطابق ددی جواب دا ورکولہ شی چہ جزیہ ادا کونکی عارضی او وختی طور د جزیہ پہ سبب محفوظ کیری اوکھ جزیہ ورکول پریردی نوددی لاندی ہفہ ہم راخی نوہفہ ہمیشہ دپارہ محفوظ نہ شو بلکہ د یو عارضی پہ وجہ محفوظ شو

یواعتراض دا کیری چہ معاہدہ خو ہر کس سرہ کیری لکہ خٹکہ چہ کتابی سرہ کیری دغہ شان مشرک سرہ ہم کیری اودا شرعی قاعدہ دہ چہ معاہدہ نہ بعرض شی کولہ نو اوس کہ حدیث د مشرکانو سرہ خاص کرہ شی نو مطلب بہ دا راوخی چہ د ہر مشرک سرہ دی قتل او قتال کولہ شی البتہ دا چہ ہفہ ایمان راوی حالانکہ کہ مشرک معاہدہ وی نو دہ سرہ مطلقاً قتال نشی کولہ

ددی جواب دا دی چہ معاہدہ د تاخیر القتال دپارہ وی د ترک القتل دپارہ نہ وی او د حدیث پاک نہ دا معلومیری چہ قتال بہ ترک کولہ نشی دا ترہی نشی راوتلی چہ قتال بہ مؤخر کولہ نشی (۲)

⑤ پنجم جواب نہی دا ورکری دی چہ «أمرت أن أقاتل الناس» کنبی د قتل مراد عام دی کہ واقعہ قتال وی اوکھ ددی قائم مقام وی یعنی جزیہ وغیرہ (۳)

⑥ شپہم جواب دا دی چہ اصل مقصود دا دی چہ پہ تولہ دنیا کنبی اسلام خور شی ددی یو صورت خو دا دی چہ تول مسلمانان شی او دویم صورت دا دی چہ جزیہ ادا کوی خکہ چہ د جزیی پہ ادا کولو کنبی د ورکونکی ذلت وی او ہیخ یوکس د ذلت اختیارولو تہ تیار نہ وی نو جزیہ ورکونکی تہ بہ دا خیال راخی چہ دا تول مصیبت د کفر پہ وجہ برداشت کوم نو ہم دا کفر پریردہ او ایمان راوپہ لکہ چہ جزیہ ادا کول د اسلام راوپہلو سبب دی (۴) اوترخو پورے چہ د معاہدہ تعلق دی نو د ہفہ سرہ د تاخیر قتال معاملہ دہ د ترک قتال نہ دہ (۵) کما رسابقاً، حافظ ابن حجر رحمہما اللہ دا آخری جواب د تولو نہ غورہ گرخولی دی

(۱) احکام القرآن للخصاص (۹۱/۳) باب أخذ الجزية من أهل الكتاب

(۲) فتح الباری (۷۷/۱)

(۳) شرح کرمانی (۱۲۲/۱)

(۴) الکشاف عن حقائق السنن (۱۲۸/۱، ۱۲۹)

(۵) فتح الباری (۷۷/۱)

زندق او دده حکم ددې حدیث نه په دې باندې استدلال کړې شوې دې. چه د زندق توبه مقبوله ده.

د زندق تعریف بعضو خلقو کړې دې. چه «البطن للکفر المظهر للإسلام کالمنافق» (۱) بعضو ونیلی دې. «من لا دین له» (۲)

صاغانی رحمته الله نقل کړې دې. چه دا ده، دین، نه معرب دې. (۳) یعنی د ښخو پشان مذهب او دین لرونکې. دا د ښخو عادت وی. چه په زړه کښې نې یو څه وی او په ژبه نې بل څه وی. د زندق توبه قبلېږي او که نه؟ په دې کښې د عالمانو پنځه اقواله دې.

① یو قول دا دې. چه دده توبه مطلقاً قبول ده. هم دا د امام شافعی رحمته الله صحیح او منصوص قول دې.

② دوم قول دا دې. چه دده توبه او دده رجوع الی الاسلام معتبر نه ده. البته که دده رجوع رښتیا وی. نو عندالله به دده دپاره نفع بخش وی. دا د مالکیانو قول او د امام شافعی رحمته الله یوه (وجه) ده. د امام ابوحنیفه رحمته الله نه ددې دواړو اقوالو مطابق یو یو قول منقول دې.

③ که د داعیانو څنې وی. نو دده توبه مقبوله نه ده. البته د عوامو توبه به قبوله وی. دا هم د شوافعو یوه .. وجه .. ده.

④ څلورم قول دا دې. که زندق د قتل دپاره گرفتار شو. او اوس توبه کوی. نو دده توبه قبوله نه ده. او که د مخکښې نه نې توبه اوکړله. او بیا په ده باندې د صدق فی التوبه علامات هم ښکاره شو. نو دده توبه به معتبر وی. دا د امام مالک رحمته الله یو قول او د امام شافعی رحمته الله یوه .. وجه .. ده.

⑤ یو قول دا دې. چه یو ځل دده توبه قبول ده. که بار بار توبه کوی. نو مقبول نه ده. دا هم د شوافعو یوه .. وجه .. ده.

یاد ساتئ. چه د اقوالو دا اختلاف د هغه زندق په باره کښې دې. کوم چه ښکاره مسلمان وی او په باطن کښې نې کفر پټ کړې وی. او ددې علم په دې طریقه کیدې شی. چه دده په کفر باندې څه شواهد معلوم شی. یا پخپله دې اقرار اوکړی. (۴) والله اعلم.

د تاریک صلات حکم اوس ددې نه پس په مسئله پوهه شی. که یو سړې مونځ په دې وجه پرېږدې. چه هغه ددې د فرضیت قائل نه دې. نو هغه په اتفاق د مسلمانانو کافر او مباح الدم دې. (۵)

(۱) مجمع بحار الأنوار (۴۳۸/۲) -

(۲) المصدر السابق -

(۳) تاج العروس (۳۷۳/۶) -

(۴) عمدة القاری (۱۸۲/۱) -

(۵) المغنی لابن قدامة (۱۵۶/۲) باب الحكم فیمن ترک الصلاة -

خوکه د تکاسل او تهاون په وجه ئې پرېږدی. د سستی او کاهلی په وجه ئې نه کوی. نو دده په باره کښې اختلاف دې په دې کښې د عالمانو څلور اقوال دي:

امام احمد بن حنبل رحمهما الله، په شوافعو کښې د منصور فقیه نه علاوه نور ډیر حضرات، عبدالله بن المبارک او اسحاق بن راهویه وغیره فرمائی. چه دا سړې مرتد

شو او د ردت په وجه به دې قتلولې شی. (۱)

امام مالک او امام شافعی رحمهما الله فرمائی. چه دا سړې مرتد نشو. خو د کوم جرم ارتکاب ئې چه کړې دې. د هغې سزا دا ده. چه دې قتل کړې شی. (۲)

ابن شهاب زهري، امام ابوحنيفه، امام مزني او داؤد ظاهري رحمهم الله فرمائی. چه دې به نشي قتلولې. بلکه په زبردست قيد کښې به اچولې شی. او سزا به ورکولې شی. (۳) «يسجن فيضرب حتى يتوب أو يموت»

علامه ابو محمد ابن حزم ظاهري رحمهما الله فرمائی. چه مونځ نه کول يو منکر امر دې. او د منکر ازاله د «من رأى منكماً منكراً فليغروه يده»، فإن لم يستطع فليسائه، فإن لم يستطع فليقلبه» (۴) په وجه واجب ده. او ددې صورت دادې. چه د منکر مرتکب ته به

تاديبی سزا ورکولې شی. او تاديبی کوړې په حديث کښې لس وارد شوی دی. نو کله چه مونځ نه کوی. نو هغه ته به لس کوړې لگولې شی. که مونځ اوکړی. نو فبها، اوکه نه کوی. نو دا يو نوې منکر اوموندې شو. نو بيا به لس کوړې لگولې شی. دغه شان به مسلسل وهلې شی. او د مونځ تلقين به ورته کولې شی. يا به دې مونځ کوی. يا دې مړشی. خو د مړ کولو قصد به نشي کولې. بيا دا تاديبی سزا به تر هغه وخته پورې جاری وی. ترکومه پورې چه د مونځ وخت باقی وی. خو کله چه د مونځ وخت اوخی. نو چونکه ددوی په نیز چه کوم مونځ وخت تیریدلو په وجه فوت شی. د هغې قضاء ممکن نه ده. (۵) په دې وجه اوس ددې مونځ دپاره تاديب نشته. البته دویم مونځ د کوم وخت چه اوس داخل شوې دې. د هغې دپاره به تاديبی سزا شروع کولې شی. او دا سزا به چونکه د مونځ په وختونو کښې وی. نو د نمر د زوال نه پس به د تارک صلاة وهل تکول شروع کولې شی. او تر نیمې شپې پورې به شروع

(۱) المجموع شرح المذهب (۱۶۳).

(۲) المصدر السابق.

(۳) المغنی لابن قدامة (۱۵۶۱۲) والمجموع (۱۶۳) والمحلّی (۳۷۶۱۱).

(۴) صحيح مسلم (۵۱۱۱) کتاب الایمان باب بیان کون النهی عن المنکر من الایمان .. وسنن نسائی (۲۶۹۱۲) کتاب الایمان وشرائعه باب نفاضل أهل الایمان .. وسنن أبی داود کتاب الصلاة باب الخطبة يوم الغدير رقم (۱۱۴۰) وسنن ترمذی کتاب الفتن باب ما جاء فی تغییر المنکر بالید أو باللسان أو بالقلب رقم (۲۱۷۲) وسنن

ابن ماجه کتاب الفتن باب الأمر بالمعروف والنهي عن المنکر، رقم (۴۰۱۳)

(۵) المحلّی (۲۳۵۱۲) وأما من تعمد ترك الصلاة حتى خرج وقتها ..

وی. ددی نه پس چونکه ددوی په نیز د مونځ وخت نشته. (۱) نو تر صبا پورې به وهل موقوف کولې شی. او د صبا راختلو نه پس به بیا د سحر مونځ دپاره وهلې شی. که مونځ اوکړی. نو ډیره ښه ده. گنې وهلې به شی. تردې چه نمر راوخیژی. د نمر راختلو نه پس به وهل موقوف کولې شی. ځکه چه زواله پورې د هیڅ فرض وخت نه دي. (۲)

د ارتداد د قائلینو دلیونه امام احمد رحمته الله علیه چه قصداً مونځ پریځودونکې کافر گرځوی. او ارتداد د قتل حکم لگوي. ددوی او ددوی د متبعینو استدلال د نبی کریم صلی الله علیه و آله د هغه ارشاداتو نه دي. په کومو کښې چه ترك صلاة باندې د ذمې د براءت او د کفر اطلاق شوي دي. لکه ارشاد دي. «ان بين الرجل وبين الشرك والكفر ترك الصلاة» (۳)

او د حضرت بریده رضی الله عنه مرفوع حدیث دي. «ان العهد الذي بيننا وبينهم الصلاة، فمن تركها فقد كفر» (۴) حضرت ابو الدرداء رضی الله عنه فرمای. «ارسلاني خليلي صلی الله علیه و آله ان لا تشرك بالله شيئاً وإن قطعت وحرقت، ولا ترك

صلاة مكتوبة متعمداً، فمن تركها متعمداً فقد برئت منه الذمة، ولا تشرب الخمر فإنها مفتاح كل شر» (۵) کوم حضرات چه د تارك صلاة دنه کافر کیدو قائل دي. هغوی دا وائي. چه ترك صلاة معصيت دي. کفر نه دي. او په کومو احاديثو کښې چه د کفر اطلاق شوي دي. هغه خو يا په مستحل باندې محمول دي. يا دهغې نه مراد دا دي. چه دده فعل د کافرانو د فعل سره مشابه دي. يا دا مطلب دي. چه د مؤمن علامت خاصه مونځ دي. که يو مؤمن مونځ پرېږدي. نو په ده کښې او کفر کښې به هیڅ څيز فارق نه وي. هم ددې ترك صلاة په وجه سرې د کافر مشابه کيږي. دده فعل د کافرانو پشان کيږي. (۶)

د امام مالک او امام شافعي رحمهما الله استدلال: بيا امام مالک او امام شافعي رحمهما الله چه ددې خبرې قائل دي. چه تارك صلاة نه کافر کيږي. البته د ترك صلاة په وجه به دي حداً قتل کولې شی. ددوی پرمومي استدلال خو د آيت قرآني نه دي. «فَاقْتُلُوا الشُّرَكَائِ كَيْفَ كُنْتُمْ حِينَ وَجَدْتُمُوهُمْ»

(۱) المحلي (١٦٤٣) أوقات الصلاة..

(۲) المحلي (٣٧٩/١١). مسئله تارك الصلاة عمداً..

(۳) صحيح مسلم (٦١١) كتاب الإيمان باب بيان إطلاق الكفر على من ترك الصلاة.. وسنن نسائي (٨١١) كتاب الصلاة باب الحكم في تارك الصلاة.. وسنن أبي داود كتاب السنة باب رد الإرجاء رقم ٤٦٧٨ وسنن ترمذي كتاب الإيمان باب ما جاء في ترك الصلاة رقم ٢٦١٨. ٢٦٢٠ وسنن ابن ماجه كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها باب ما جاء فيمن ترك الصلاة رقم ١٠٧٨..

(۴) سنن نسائي (٨١١) كتاب الصلاة باب الحكم في تارك الصلوات وجامع ترمذي كتاب الإيمان باب ما جاء في ترك الصلاة رقم ٢٦٢١ وسنن ابن ماجه كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها باب ما جاء فيمن ترك الصلاة رقم ١٠٧٩..

(۵) سنن ابن ماجه كتاب الفتن باب الصبر على البلاء رقم ٤٠٣٤..

(۶) شرح نووي على صحيح مسلم (٦١١) كتاب الإيمان باب بيان إطلاق اسم الكفر على من ترك الصلاة..

وَعَدُوا هُمْ وَأَخَذُوا هُمْ وَأَقْعَدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ أَفْتَلَوْا سَبِّحُ لَهُمْ (۱) په دې آيت كښې د سبيل د تخليه دپاره د شرك او كفر نه توبه، او اقامت د صلاة او ايتاء زكاة لازم گرځولې شوې ده. نوكه څوك مونځ قائم نكړى نو د قتل نه به نه بچ كېږي

دغه شان ددې حديث باب نه هم ددوى استدلال دې چه په دې كښې دې چه «كَانَ أَمْرُكَ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَشْهَدُوا أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَيُكِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ فَمَا أَفَعَا فَعَلُوا ذَلِكَ مَعْمُوا وَيَقِيُوا مَوَاتِهِمْ وَأَمْوَالَهُمْ»

په دې حديث كښې د عصمت دماء او اموال دپره شهادت د توحيد او رسالت، اقامت صلاة او ايتاء زكاة ضرورى گرځولى شوى دى. نوكه يوكس مونځ قائم نكړى نو هغه به محفوظ الدم او محفوظ المال نه وي. يعنى دې به بې دريغه قتلولې شي

تر كومه پورې چه دده د نه كافر كيدو تعلق دې. نو دا حضرات د حضرت عبادہ بن الصامت رضي الله عنه د روايت نه استدلال كوي. هغوى فرماني، چه رسول الله صلى الله عليه وسلم او فرمايل «هس صلوات كتبهن الله عزوجل على العباد، فمن جاء بهن لم يفيج منهن شيئاً استخفافاً بحقهن، كان له عند الله عهد ان يدعنه الجنة، ومن لم يأت بهن فليس له عند الله عهد، إن شاء عذبه وإن شاء أدخله الجنة» (۲) په دې حديث كښې تارك صلاة تحت المشيئة داخل كړې شوې دې. كه چرې الله تعالى او غواړي. نو دوى ته به سزا وركوي. او كه او غواړي. نو په جنت كښې به داخل كړي. كه دې كافر شونو جنت ته د داخليدو به څه مطلب وي؟

د مذكوره دلائلو جواب. امام نووي رحمته الله عليه طرف ته د تارك صلاة د قتل په سلسله كښې دا استدلال منسوب دې. (۳) چه په حديث باب كښې دا ونيلى شوى دى. چه خلقو سره د قتال حكم دې. خو دا چه د توحيد او رسالت شهادت وركړى. مونځ او كړى. او زكاة وركړى. ددې نه معلومه شوه. چه كوم كس مونځ نه كوي. هغه سره به قتال كولې شي.

خو دا استدلال ضعيف دې. چه دا علامه ابن دقيق العيد «چه دا يو ډير لوڼې شافعى عالم دې. ضعيف گرځولى دې. هغه فرماني. چه د داسې حديثونو نه په قتل باندي استدلال غلط دې. ځكه چه قتال او قتل دوه جدا جدا څيزونه دى. د قتال معنى د جنگ كولو ده. د وژلو نه ده. او د قتل معنى د وژلو ده. او په حديث كښې قتال راغلې دې دا به د قتل په معنى كښې نشي اخستلې.» (۴)

(۱) التوبة: (۵).

(۲) موطا امام مالك كتاب الصلاة الليل باب الأمر بالوتر رقم ۱۴. وسنن نسائي (۸۰۱) كتاب الصلاة باب المحافظة على الصلوات الخمس وسنن ابن داود فى كتاب الوتر باب فيمن لم يوتر رقم ۱۴۲۰ وسنن ابن ماجه كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها باب ما جاء فى فرض الصلوات الخمس والمحافظة عليها رقم (۱۴۰۱)

(۳) عمدة القارى (۱۸۱۱).

(۴) درس بخارى از شيخ الاسلام علامه شبير احمد عثمانى (۲۰۴۱).

ددې بهترين شاهد د حديث هغه الفاظ دي كوم نې چه د سترې په باب كښې فرمانيلي دي. «إِذَا كَانَ أَحَدُكُمْ يَصِلُ فَلَا يَدْعُ أَحَدًا يَرِيْنُ يَدِيهِ وَلِيَدْرَاهُ مَا اسْتَطَاعَ فَإِنْ أُنْصِلَ قَاتَلَهُ فَإِنَّمَا هُوَ شَيْطَانٌ» (١) يعنى كله چه په تاسو كښې څوك مونځ كوي نو څوك دې دخپلې مخې نه تيريدو ته نه پرېردى او چه څومره كيدې شى هغه دې دفع كوي او منع كوي كه بيا هم هغه نه منع كېږي بلكه د تيريدو قصد نې كړې وي نو هغه سره دې قتال او كړي ځكه چه هغه شيطان دې

صفا ظاهره ده چه دلته د قتال نه قتل مراد نه دې. دغه شان په «أَمَرْتُ أَنْ أَقَاتَلَ» كښې د قتال نه هم قتال مراد دې. قتل مراد نه دې. لكه چه د تارك الصلاة قتل د حديث نه ثابت نه دې ددې وجې د تارك صلاة د قتل دپاره په دې حديث باندې استدلال كول صحيح نه دى.

دويم دليل د قرآن كريم آيت دې. «وَأَنْ طَائِفَتَيْنِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا يَتَنَهَّمَا فَإِنْ بَقِيَ أَحَدُهُمَا عَلَى الْآخَرِ فَقَاتِلَا إِلَى تَبْيِغٍ حَتَّى ظَهَرَ إِلَى الْأَمْرِ» (٢) په دې آيت كښې د مقاتله نه هر گز قتل مراد نه دې. دغه شان به تارك صلاة سره قتال كولې شى خو قتلولې به نشى. هم دا وجه ده ه امام بيهقى رحمته الله د امام شافعى رحمته الله قول نقل كړې دې. «ليس القتال من القتل بسبيل قد يجوز أن يحل قتال المسلم ولا يحل قتله» (٣) يعنى قتال او قتل دواړه يو څيز نه دې. د قتال د جواز نه د قتل جواز نه لازميږي. ځكه چه داسې كيدې شى چه قتال جائز وي او قتل نا جائز وي.

اوس حاصل دا شو چه د تارك صلاة سره جنگيږي. قتال ورسره كوي كه د يو كلى خلقو په اتفاق سره مونځ پريخودلو. نو امام به د هغوى سره قتال كوي. ددې په باره كښې د امام ابوحنيفه رحمته الله نه څه صراحت نشته. البته د امام محمد رحمته الله نه نقل دى كه د كلى خلق آذان پرېردى نو د وخت امام به د هغوى سره قتال كوي. دغه شان تارك ختنه سره به هم امام د وخت قتال كوي. (٤) نو هر كله چه داذان او ختنه غوندي څيزونو په پريخودو سره دا حكه دې. حالانكه دا د مونځ نه په كمه درجه كښې دى. نو د مونځ په پريخود خو به په طريق اولى سره ورسره قتال كولې شى. خلاصه دا چه د تارك صلاة قتل ددې حديث نه نه ثابتيږي. د علامه ابن دقيق العيد رحمته الله پشان علامه ابن حزم ظاهري رحمته الله هم دا استدلال رد كړې دې. (٥)

دا خبره دې معلومه وي. چه امام نووي رحمته الله غوندي محقق كس ته ددې استدلال نسبت كول

(صحيح مسلم (١٩٦١) كتاب الصلاة باب ستره المصلى والندب إلى السترة والنهي عن المرور بين يدي المصلى ..)

(الحجرات: ٩)

(سنن كبرى للبيهقي (١٨٨٨) كتاب قتال أهل البغي باب الخلاف في قتال أهل البغي)

(فتح الملهم (١٩٢١) كتاب الإيمان باب الأمر بقتال الناس حتى يقولوا: لا إله إلا الله)

(المحلى لابن حزم (٣٧٨١١) مسألة تارك الصلاة عمداً حتى يخرج وقتها)

صحیح نه معلومیری چه هغوی به د تارك صلاة د قتل دپاره په حدیث باب کنبې په لفظ د «أقاتل» سره استدلال کړې وی. ځکه چه هغوی خو به دومره فرق پیژنی. چه قتال یو څیز دې او قتل بل څیز دې. بیا د امام شافعی رحمته الله علیه قول به هم د هغوی نه پټ نه وی. نو هغوی طرف ته ددې استدلال نسبت کول صحیح نه معلومیری. البته ددې حدیث نه هغوی د تارك الصلاة سره په قتال کولو باندې استدلال ضرور کړې وی خو هغه استدلال په «أقاتل» سره نه دې بلکه په «فإذا فعلوا ذلك عصوا مني دماهم وأموالهم» سره دې. (۱) لکه چه د دوی په نیز د عصمت مال و جان دواړو ترتب به په هغه وخت کنبې وی. کله چه دا درې واړه امور متحقق شی یعنی عصمت دجان او مال به هله وی. چه اقرار د شهادتینو، اقامت صلاة اویا، الزکاة درې واړه وی. نو چه یو جزء فوت شی. نو عصمت به هم فوت کیږی. وړاندې تفصیل دې. که اولنې جزء فوت شی. نو مجموعه د عصمت به فوت وی نه به دده جان محفوظ وی. اونه به نې مال محفوظ وی. اوکه دویم جزء یعنی صلاة فوت شی نو په دغه وخت کنبې به د مال عصمت منتفی نه وی. بلکه د دم عصمت به ختم شی. اوکه دریم جزء یعنی ایتاء الزکاة فوت شی. نو عصمت دمال به ختم شی. د دم عصمت نه پورته کیږی. کله چه درې واړه وی. نو هرڅه به وی. اوکه درې واړه نه وی. نو څه به هم نه وی. نه به عصمت د دم وی. اونه به عصمت د مال وی. اوکه یو جزء صلاة فوت شی. نو عصمت د دم به پورته شی. اوکه ایتاء الزکاة فوت شی. نو عصمت د مال به ختم شی. (۲)

ددې تقریر په صورت کنبې اگرچه د ابن دقیق العید او ابن حزم رحمهما الله تقریر څه فائده نه ورکوی. البته احناف څنگه چه د تارك الصلاة دقتل منکر دی. هغوی دا وئیلی شی. چه دلته په حدیث کنبې د تارك الصلاة د معصوم او محفوظ الدم مطلب دادې. چه ده سره به مقتله کولې شی.

دغه شان دا هم وئیلی شی. چه احناف هم دده دغیر معصوم الدم قاتل دی. ځکه چه داحنافو په نیز دده حکم دا دې. چه دې به په سخت قید کنبې واچولې شی او سزا به ورکولې شی. «حق یتوب اویوت» (۳) مراد دا دی. چه تارك الصلاة زمونږ په نیز هم معصوم الدم نه دی. فرق صرف دومره دې. چه نور امامان مهلت نه ورکوی بلکه سمدستی د قتل حکم ورکوی. او امام ابوحنیفه رحمته الله علیه مهلت ورکوی. او فرمائی. چه سخت سخت نې اووهی. د مرگ پړوا نې مکوی. پریږدی چه مړ شی. خو تادی مکوی. په قید کنبې نې واچوی. وېږي نې ساتی. دومره نې

(۱) شرح نووی علی صحیح مسلم (۶۱۱) کتاب الإيمان باب بیان إطلاق اسم الکفر علی من ترک الصلاة والمجموع شرح المذهب (۱۷۳) کتاب الصلاة فرع فی مذاهب العلماء فیمین ترک الصلاة تکاسلاً مع اعتقاده وجوبها)۔

(۲) درس بخاری (۲۰۴۱)۔

(۳) رد المحتار (۲۵۹۱) کتاب الصلاة)۔

اووهی چه وینه ترې روانه شی او بیا ئې هم جان محفوظه ده دي «حق یتوب اویوت»
 ترخو پورې چه دآیت قرآنی «فَاَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوا مِنْهُمْ وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ لَعَلَّكُمْ تُرْجَوْنَ»
 مَرَضًا فَإِنْ نَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَقُلُوا سَبِيلُهُمْ»^(۱) تعلق دې نو یقیناً چه ددې نه په ظاهره
 هم دا معلومېږي چه تارک الصلاة قتل کړی ځکه چه په دې ښکاره د «أَقْتُلُوا» لفظ دې هم دا
 وجه ده چه علامه ابن قیم رحمته الله هم په دې آیت باندې د تارک الصلاة په قتل باندې استدلال
 کړې دې^(۲)

ددې جواب دا دې چه په آیت کښې د «أَقْتُلُوا» نه مراد قتل نه دې بلکه قتل دې ددې اولنی
 قرینه دا ده چه حدیث باب مقتبس دې د سورة براءت ددې آیت نه اویه آیت کښې دقتل
 ذکر دې اویه حدیث کښې دقتال ذکر دې نواوس دوه صورتونه دی ی خو په آیت کښې د قتل
 نه قتال مراد واخستې شی او حدیث ددې تفسیر اوگرخولې شی اویا چه په حدیث کښې د
 قتل کوم لفظ راغلې دې د هغې نه د آیت په وجه قتل مراد واخستې شی عقلی قرآن د
 ښی چه په آیت کښې قتال مراد دي ځکه چه حدیث د آیت مفسر او شرح وی نولکه چه
 نبی صلی الله علیه و آله تنبیه وکړه چه په آیت کښې د قتل صبراً مراد نه دې بلکه قتال مراد دي اوداسې
 تجوزات په لغت کښې شائع دی

دویمه قرینه دا ده چه د تارک الزکاة د قتل هیڅوک قائل نه دی البته که تارک الزکاة یوه ډله
 وی نوییا امام ته د هغوی سره د قتال او محاربه حکم دې اودا مسئله اجماعی ده اوهرکله
 چه په تارک الزکاة باندې دعدم قتل اجماع ثابت شوه نواوس به گورو چه په قرآن پاک کښې
 د تخلیه سبیل کوم درې شرطونه مذکور دی په هغې کښې زکاة هم شته نوکه په آیت کښې
 لفظ دقتل هم په خپله معنی باندې واخستې شی نو تارک الزکاة قتل ترې هم
 لازمیږي حالانکه ټول په دې متفق دی چه دده د قتل حکم نشته نو خامخا به دا منل وی چه
 په آیت کښې هم قتال مراد دي او حدیث به د آیت تفسیر اوگرخولې شی ددې نه دامام
 بخاری رحمته الله دقت نظر معلومیږي چه په ترجمه الباب کښې ئې آیت راوړلو او ددې لاندې ئې
 «أَمَرَ أَنْ يُقَاتَلَ النَّاسُ» حدیث راوړلو ددوی مطلب دا دې چه خپل اشکال لرې کړی او پوهه
 شی چه په آیت کښې لکه چه لفظ د «قتل» دې خو مراد ترې «قتال» دې لکه څنگه چه
 حدیث باب ددې وضاحت اوکړلو^(۳)

داحنافو رحمهم الله استدلال احناف دتارک الصلاة په عدم قتل باندې د حضرت عبدالله بن
 مسعود رضی الله عنه حدیث باندې استدلال کوی «قال رسول الله صلی الله علیه و آله لا یحِلُّ دِمَارُ مَنْ یُشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا

(۱) تنوید: ۵-

(۲) فتح الملهم (۱۹۵: ۱) کتاب الایمان باب الأمر بقتال الناس حتی یقولوا لا إله إلا الله -

(۳) درس بخاری (۲۰۳: ۱، ۲۰۴)

الله وأن رسول الله إلا بإحدى ثلاث النفس بالنفس، والشيب الزوال والفارق لدينه التارك للجماعة (خ) په دې حديث شريف کښې دا خودلې شوی دی چه صرف په درې صورتونو کښې د يو مسلمان وژل جائز دی يا خوچه بل څوک قتل کړی نوبه قصاص کښې به دې قتل کولې شی يا محصن نه او کړی نو رجم کولې به شی ياد دين نه مرتدشی نو د ارتداد په وجه به قتلونې شی و امام احمد او امام شافعي رحمهما الله خوندوره مناظره د تارك صلاة د تکفير او عدم تکفير په باره کښې د امام احمد او امام شافعي رحمهما الله په مينځ کښې د يوې منظري ذکر په دلته د خوند نه خالی نه وی.

وانی چه امام احمد رحمته الله يوځل د امام شافعي رحمته الله سره د تارك صلاة په باره کښې مناظره اوکړه. امام شافعي رحمته الله د هغوی نه تپوس اوکړو. آیا د تارك صلاة تکفير به کولې شی؟ نو امام احمد رحمته الله او فرمائیل. آو، د ده تکفير به کولې شی. امام شافعي رحمته الله ترې تپوس اوکړو نو بیا به دې څنگه مسلمانيږي؟ هغوی ورته جواب ورکړو چه کلمه اووانی نو مسلمان به شی. امام شافعي رحمته الله ورته او فرمائیل. هغه کس خو کلمه وائی د کلمې نه خو منکر نه دې نو امام احمد رحمته الله او فرمائیل. چه مونځ اوکړی. نو مسلمان به شی. امام شافعي رحمته الله ورته او فرمائیل. د کافر مونځ خو نه صحیح کیږي. او نه د مونځ په ذریعه هغه په اسلام کښې داخلیدي شی. په دې باندې امام احمد رحمته الله چپ شو. (د)

قوله: إلا بحق الإسلام: خو په حق د اسلام... یعنی دا خبره نه ده چه چونکه ته کلمه وائی، مونځ کوې، او زکاة ورکړې، نو اوس ته بیخي معصوم شوې. داسې نه ده بلکه ددې ټولو کارونو باوجود که تا غلا اوکړه، نو ستا لاس به کټ ککولې شی. که قتل عمد دې اوکړو نو په قصاص کښې به قتل ته کولې شی. که په چا دې په دروغه د زنا تهمت او لگولو نو اتیا کوړې به ورته لگولې شی. دغه شان په بل څه جرم باندې په تا باندې تعزیری سزا جاری کولې شی. لکه چه د «إلا بحق الإسلام» مطلب دا شو چه شهادت د توحید او رسالت، اقامت د صلاة او ایفاء الزکاة سره سرې معصوم الدم گرځي. خودا ده چه هم اسلام ددې د قتل حکم ورکړی. لکه قاتل د نفس، یا محصن زناکار، نو د اسلام باوجود به دې قتل کولې شی. (د)

(صحيح بخارى كتاب الديات باب قول الله تعالى «أن النفس بالنفس والعين بالعين» رقم ۶۸۷۸ وصحيح مسلم (۵۹۱۲) كتاب القامة باب ما يباح به دم المسلم وسنن نسائي (۱۶۴: ۱۶۵) كتاب المعاربة باب ذكر ما يحل به دم المسلم وسنن أبي داود كتاب الحدود باب الحكم فيمن إرتد رقم ۴۳۵۲ وسنن ترمذی كتاب الديات باب ما جاء لا يحل دم امرئ مسلم إلا بإحدى ثلاث رقم ۱۴۰۲ وسنن ابن ماجه كتاب الحدود باب لا يحل دم امرئ مسلم إلا في ثلاث رقم ۲۵۳۴)۔

(طبقات الشافعية الكبرى (۲۲۰/۱) مناظرة بين الإمام الشافعي وأحمد رحمهما الله)۔

(ارشاد الساري (۱۰۸۱)۔

قوله وحسابهم علی الله: اود دوی حساب الله تعالی ته حواله دې.

یعنی مونږ خو د ظاهر مکلف یو نو که څوک په ظاهره مسلمان وی نو هغه سره به مسلمانانو پشان سلوک او معامله کوو او که مسلمان نه وی نو د مسلمانانو پشان معامله ورسره نه کوو اگرچه هغه په باطن کښې هرڅنګه وی ځکه چه مونږ د باطن مکلف نه یو بطن الله تعالی ته حواله دې (۱)

فانده «علی» عموماً دوجوب دپاره راځی دلته د«علی» استعمال شوې دې حالانکه په الله تعالی باندې خو د چا حساب واجب نه دې نه جزاء او سزا واجب ده اونه ثواب واجب دې په الله تعالی باندې هیڅ څیز واجب نه دې نو ددې وجې مونږ وایو «وحسابهم موکول الی الله» یعنی ددوی حساب کتاب الله تعالی ته حواله دې البته د «علی» استعمال حکمت به د وی لکه چه اشاره شوې ده چه د دوی حساب کتاب متحقق الوقوع دې ددې واقع کیدو یقینیت په وجه ددې نه په لفظ د«علی» سره تعبیر اوکړې شو کوم چه د وجوب دپاره راځی

۱۲ = بَابُ مَنْ قَالَ إِنَّ الْإِيمَانَ هُوَ الْعَمَلُ

يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى ﴿وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ (۱) وَقَالَ عِدَّةٌ مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى ﴿فَوَرَبِّكَ لَنَسْتَنْتِھُمْ أَتَجْعَلُہُمْ عِمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ (۲) عَنْ قَوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَقَالَ (يُسْتَلْ هَذَا قَلِيلٌ مِمَّا يُعْمَلُ) (۳)

دا باب د هغه کس د مسلک په بیان کښې دې څوک چه دا وائی چه ایمان خو بس عمل دې دعمل نه څه مراد دې؟ په دې کښې د عالمانو درې اقوال دی.

① حضرت ګنګوهی او حضرت انور شاه کشمیری رحهما الله فرمائی چه ددې نه عمل قلب مراد دې (۴) علامه سندھی رحمته فرمائی چه ددې نه اعمال جوارح مراد دی (۵)

⑤ اود شراح کرامو دا رایه ده چه ددې نه ټول اعمال د قلب او د جوارح مراد دی (۶)

(۱) ارشاد الساری (۱۰۸/۱) _

(۲) الزخرف: (۷۲) _

(۳) الحجر: (۹۲) _

(۴) الصافات: (۶۱) _

(۵) لامع الدرای (۱/ ۵۶۱، ۵۵۲) و فیض الباری (۱۰۹/۱) _

(۶) حشیه السدی علی صحیح البخاری (۲۲/۱) _

(۷) عمدة القاری (۱/ ۱۸۳، ۱۸۴) _

د ترجمې مقصد حضرت گنگوهی رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ په دې ترجمه الباب سره د سلفو نه يو اشکال لرې کړې دې او هغه دا دې چه د سلفو نه منقول دی «(الایمان قول و عمل)» اشکال دا کیږي چه دا بیخي د بدهات نه خلاف خبره ده ځکه چه ایمان خو د تصدیق قلبی نوم دې امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ په دې ترجمه الباب سره د هغې جواب طرف ته اشاره کړې ده او دا نې خودلی دی چه سلف خو دا وانی چه ایمان د عمل نوم دې خو ددې نه عمل قلبی یعنی تصدیق باطنی مراد دې نو د هغوی قول د بدهات نه خلاف نشو ()

خو د ترجمې نه دا غرض دمولف رحمۃ اللہ علیہ د مخکنو او روستنو بابونو د تصریح نه خلاف دې امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ په مختلفو بابونو کښې دا ثابته کړې ده چه اعمال صلاة، زکوة او جهاد وغیره په ایمان کښې داخل دی. نو بیا دا وئیل چه مولف د عمل نه تصدیق قلبی او عمل قلب مراد اخلی او دا ښائی چه سلفو د عمل نه مراد عمل قلب یعنی تصدیق اخستي دې دا په خپله د خپلو تصریحاتو نه خلاف دې.

حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ دا خودل غواړي چه ایمان صرف د علم او معرفت نوم نه دي. ځکه چه دا معرفت خو د وجود سره هم جمع کیدې شي بلکه ایمان د

عمل قلب نوم دي. یعنی په زړه سره تسلیمول او په زړه سره منل ایمان دې ()
علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه په اصل کښې گنړو ځایونو کښې په ایمان باندې د عمل عطف شوې دې او عطف په مغایرت باندې دلالت کوي. نو ددې نه دا شبه کیدې شوه چه اعمال د ایمان نه خارج دی. نو امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ دا شبه لرې کړه او دا نې او خودل چه اعمال په ایمان کښې داخل دی او د اعمالو چه په ایمان باندې کوم عطف شوې دې نو دا د قبیلې د عطف الخاص علی العام څنې دې چه مقصود نې استیفاء او استقصاء دې د مغیرت په غرض باندې عطف نه دې شوې. او ددې دلیل مولف دا پیش کړې دي چه الله تعالی د جنت حاصلول په عمل باندې مرتب کړې دې او دا بیخي ښکاره خبره ده چه جنت صرف په ظاهري عمل نه مرتب کیږي بلکه په ایمان باندې مرتب کیږي. نو اوس معنی دا راووته چه د جنت حصول لکه څنگه چه په ایمان قلبی باندې وی. دغه شان په ظاهري اعمالو باندې هم وی. نو لکه چه امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ دا او خودل چه په عطف سره په ایمان او عمل کښې مغایرت

مقصود نه دې بلکه دا تخصیص بعد التعمیم دې ()

دعامو شارحینو رحمۃ اللہ علیہ راني دا ده چه دلته عمل عام دې که عمل جوارح وی. او که عمل قلب وی لکه چه د امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ مقصد په دې ترجمې سره دا خودل دی چه عمل په ایمان کښې داخل دې هر څنگه عمل چه وی دا خبره مولف د آیت مذکوره او روایت د مجموعې نه

ثابت کړه او د دوی مقصد په هغه خلقو باندې رد دې څوک چه وائی «الایمان قول بلا عمل» هغوی د ایمان تعریف کوی چه دا د قول لسان نوم دې د قول قلب نوم نه دې عمل د ایمان نه خارجوی (۱)

دا هم ونیلی شی چه امام بخاری رحمته الله په جهمیو باندې رد هم کوی څوک چه صرف معرفت ته که اختیاری وی او که غیر اختیاری وی ایمان وائی نو هرکله چه امام بخاری رحمته الله اوخودله چه ایمان خو د عمل نوم دې نوددې نه معلومه شوه چه په ایمان کښې د کړه معرفت اعتبار شوې دې هغه اختیاری دې د معرفت اختیاری نه بغیر په دې باندې د عمل اطلاق نه صحیح کیږی نو د جهمیو خیال هم غلط شو (۲)

امام بخاری رحمته الله په ترجمه الباب کښې درې آیاتونه پیش کړی دی.

اولنې ایت **﴿وَتِلْكَ الْحُجَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾** (۳) په دې آیت کښې دا ونیلې شوی دی چه دا جنت کوم چه تاسو ته ملاویږی دا د عمل په وجه دې او ټولو ته علم دې چه جنت د ایمان په وجه ملاویږی او هرکله چه جنت د ایمان په وجه ملاویږی اولته شې د عمل په وجه ونیلی دی نو معلومه شوه چه د عمل نه مراد ایمان دې او **﴿بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾** اوده **﴿بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾** په معنی دی نو که ایمان نه وی او اعمال ډیر وی هم جنت نه ملاویږی خو که دلت ایمان وی او یو عمل هم نه وی نو جنت ملاویږی که د اول نه وی او که په آخر کښې وی بهر حال د جنت د تلو دارومدار په اصل ایمان باندې دې او په ایمان باندې د عمل اطلاق ددې وجه شوې دې چه د ایمان تعلق ظاهر وی برابره ده که داسې وی چه **﴿إِطْلَاقُ الْجَزْمِ عَلَى الْكُلِّ﴾** وی او که **﴿إِطْلَاقُ الْفَرَعِ عَلَى الْأَصْلِ﴾** وی په دې سره به د مرجئو تردید اوشی

جنت ته میراث ولې ونیلې شوې دې چه جنت به تاسو ته په میراث کښې درکولې شی سوال دا دې چه میراث خو هغې ته وائی چه کله د چا خپل نزدې رسته دار وفات شی او ترکه پریریدی نو هغه ترکه د هغه خپلو خپلوانو ته په میراث کښې ملاویږی په جنت کښې خو دا خبره نشته هلته څوک وفات شوی دی او د چا په ملک کښې وو چه د هغه په وفات سره اوس اهل ایمان ته په میراث کښې ملاویږی؟ عالمانو ددې مختلف جوابونه ورکړی دی

① یو جواب دا ورکړې شوې دې چه دلته اصل کښې د عطاء جنت تشبیه د میراث سره ورکړې شوې ده (۴) او په دوو خبرو کښې تشبیه ورکړې شوې ده

(۱) الأبواب والتراجم لصحیح البخاری (۳۳، ۳۴)

(۲) عمدة القاری (۱۸۳، ۱۸۴)

(۳) الزخرف: ۷۲

(۴) الکشاف للمختاری (۲۶۳، ۲۶۴)

یوه دا چه میراث هغه وی چه په هغې کښې دوام وی یوکس ته چه کوم خیز په وراثت کښې ملاؤ شی نو هغه همیشه دپاره د هغه شی په هغې کښې فسخ، اقاله، ابطال او انکار نه وی. دغه شان چه کله جنت ملاؤ شی نو همیشه دپاره به وی ددې په عط، کښې فسخ، اقاله ابطال او انکار څه هم نه وی.

دویمه خبره دا ده چه میراث کله وارث نه ملاوېږی په دې کښې تصرف کولو کښې به جنین آزاد وی. چه څنگه تصرف غواړی په دوی به هیڅ قسم پښدی نه وی (وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهُ أَنْفُسُكُمْ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدْعُونَ) (۱)

⑦ علامه عینی رحمته الله فرمائی چه په حدیث کښې راغلی دی چه په جنت او جهنم دواړو ځایونو کښې د هر مومن او کافر دپاره ځانې وی کوم خلق چه جنت ته لاړ شی نو هغوی ته به په جهنم کښې هغه ځایونه او خودلی شی. کومو کښې چه به کفران وی اودا به ورته اوونیلی شی که ایمان نه وي. نو تاسو به دلته ونی نو هغوی به دلته تعالی شکر ادا کړی چه هغه مونږ ته هدایت کړی وو. او د جهنم د عذاب نه ئې بچ کړو. دغه شان به کفرانو ته د هغوی د جنت ځایونه او خودلی شی. کوم چه مومنانو ته ملاؤ شوی وی او کله چه هغوی د جنت محلات او گوری نو افسوس به کوی هغوی به پرېښه شی چه کاش مونږ ایمان راوړی وی. او مونږ ته د جنت دا ځانې ملاؤ شوې وي. اگر چه دلته مورث (بفتح الراء) کافر دي چه دده حصه په جنت کښې ود خو د کفر په وجه هغه ده ته ملاؤ نشود نو هغه مومن طرف ته منتقل شوه (۲)

⑧ دویمه خبره علامه عینی رحمته الله دا کړې ده چه دلته مورث (بفتح الراء) الله تعالی دي د جنت د الله تعالی ملک وو. هغه تاسو ته درکړلو لکه چه تشبیه ئې د اعضاء خداوندی نه به میراث سره تعبیر او کړو. اوونیلی شوی دی چه لکه څنگه میراث مورث ته نه واپس کیری. دغه شان کله چه الله تعالی دا جنت ورکړی نوبیا به ئې واپس نه اخلی (۳)

⑨ قاضی بیضاوی رحمته الله فرمائی چه دلته ئې د میراث اطلاق په وجه کړې دي چه لکه څنگه مورث مړ شی. خود هغه ترکه باقی وی دغه شان د اهل جنت عمل خو ختم شو خود هغې جزا، او ثواب د جنت په صورت کښې باقی دي نو ځکه مجازا ئې ترې په میراث سره تعبیر او کړو لکه چه میراث د مورث د وفات نه پس باقی وی نو دغه شان جنت کوم چه به د ثواب

په صورت کښې وی. هغه به د عمل ختمیدو نه پس هم باقی وی (۴)
 ⑩ حضرت دغه عبد القادر رحمته الله فرمائی چه (وَلِلَّكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ) (۵)

(۱) سورة حم سجدة: (۳۱) -
 (۲) درمنثور (۸۵:۳) آیت د نودوا أن تلکم الجنة أورتتموها بما كنتم تعملون، وعمدة القاری (۱۸۴:۱) -

(۳) عمدة القاری (۱۸۴:۱) -

(۴) مسر بیضاوی مع حاشیه شیخ زاده (۳۰۴:۱۴) -

حضرت آدم عليه السلام به اعتبار سره و نیلې شوی دی یعنی «المورث هو أبونا آدم عليه السلام» ځکه چه په اول کښې جنت هغوی ته ملاؤ شوې ووبیا هغوی د جنت نه اووېستی شو او دنیا ته نې تشریف راوړلو او اوس به په آخره کښې د هغوی اولاد ته دا جنت ورکولې شی. (۱) دا بېله خبره ده چه حضرت آدم عليه السلام به هم په جنت کښې وی خو بهر صورت د هغوی اولاد ته ورکولې شی لکه څنگه چه میراث د پلار اولاد ته ملاوېږي نو ځکه پرې د میراث اطلاق او شو په ایت مذکوره او حدیث کښې تعارض او ددې دفعیه دلته دویم اشکال دا کیږي چه په حدیث کښې راغلی دی چه رسول الله صلى الله عليه وسلم فرماینلی دی «لن يدخل أحدكم الجنة قالوا ولأنت يا

رسول الله؟ قال: لا، ولأنا إلا أن يتغمدن الله بفضل ورحمة» (۲)

نوپه حدیث کښې خودا و نیلې شوی دی چه د عمل په بنیاد څوک جنت ته نشی تلې اوبه آیت کښې دا دې چه د عمل په وجه باندې جنت ملاوېږي ددې اشکال هم عالمانو رحمهم الله ډیر جوابونه ورکړي دی.

① یو جواب دا ورکړې شوې دې چه دلته «هم» د سبب دپاره نه ده بلکه د مصاحبت او ملابست دپاره ده په سببیت کښې خو دا وی چه سبب د مسبب دپاره دلیل جوړېږي او مسبب په سبب باندې موقوف وی دلته کښې دا صورت مراد نه دې چه ستاسو عمل د جنت تلو دپاره دلیل او موقوف علیه دې او د عمل په وجه به جنت ته داخلېږي بلکه دا د مصاحبت او ملابست دپاره ده او مطلب دا دې چه ستاسو عمل سره به تاسو ته جنت ملاوېږي دا جنت به ستاسو عمل سره مصاحب او ملابست وی تاسو ته دا جنت د عمل سره درکولې شی ولی درکولې شی نو دا د الله تعالی کار دي دهغه رحمت او احسان دې په عمل باندې ددې ملاویدل موقوف نه دی اونه عمل ددې د ملاویدو دلیل دې اوس اشکال ختم شو ځکه چه په حدیث کښې چه رسول الله صلى الله عليه وسلم فرماینلی دی «لن يدخل أحدكم الجنة» هلته د سببیت نفی ده او دلته په آیت «وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» کښې چه څه و نیلې شی دلته سببیت نه دې بلکه مصاحبت او ملابست دې (۳)

② بعضې حضرات فرماني چه په آیت کښې «هم» د مقابله دپاره ده چه جنت د عمل په مقابله کښې خو دې خو په عمل باندې موقوف نه دې عمل ددې دپاره دلیل نه دې مطلب دا سو چه ستاسو په عمل کښې دومره صلاحیت نشته چه دا د جنت دپاره حقیقی سبب جوړ شی ستاسو اعمال ددې قابل نه دی چه په دې باندې د جنت استحقاق پیدا شی دا خود د الله

(موضع القرآن (تفسیر آیت و نودوا أن تلکم الجنة أورتسوها بما کنتم تعملون) ۱)

(صحيح بخاری کتاب المرضی باب تمنی المرض الموت رقم ۵۶۷۳ و کتاب الرقاق باب القصد والمداومة على العمل رقم ۶۴۶۳ و (۶۴۶۴) و صحيح مسلم (۳۷۶۱۲، ۳۷۷) کتاب صفة المنافقين باب لن يدخل أحد الجنة بعمله بل برحمة الله تعالى)

(عمدة القاری (۱۸۴/۱))

تعالی رحمت او فضل دې چه هغه ستاسو عمل قبول کړو او تاسو ته نې په انعام کښې جنت درکړو (۱)

⑤ یو جواب دا هم کیدې شی چه ته «هم» هم د سببیت دپاره واخلې اود **(يَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ)** معنی لکه څنگه چه په اول کښې خودلې شوې ده **(يَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ)** شی او عمل په معنی د ایمان شی. نوییا څه اشکال نه راځی ځکه چه دا خو ښکاره ده چه د نفس ایمان نه بغیر جنت نشی ملاویدې. اودا هم ښکاره ده چه نفس ایمان وی نو ضرور به ملاویری. دا نشی کیدې چه نفس ایمان موجود وی. او جنت دې ملاؤ نشی. که په اول کښې ملاؤ شی. نوهم اوکه په اول کښې نه وی. نو په آخر کښې به ملاویری. بهر حال د ایمان مقتضی جنت دې. اودا د نفس ایمان په بنیاد ملاویری. نوکه دلته نفس ایمان مراد واخستې شی او باچه د سببیت دپاره اوگرخولې شی. په دې کښې څه قباحه هم نشته. والله اعلم.

قوله: وَقَالَ عِدَّةٌ مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى ﴿فَورِكَ لَنَسْئَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ عَنْ قَوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ: څه عالمانو رضی الله تعالی د دې ارشاد

(عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ) تفسیر په **(«عن قول لا اله الا الله»)** سره کړې دې. ددې نه وړاندې دی **(لَا تَدْعُنَّ عَبِيدَكَ إِلَى مَا مَنَعْنَا بِهِ أَرْوَاحًا مِنْهُمْ وَلَا تَحْزَنَ عَلَيْهِمْ وَخَفِضَ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ وَقُلْ إِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ كَمَا أَرْزَلْنَا عَلَى الْمُقْتَبِلِينَ الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ فَوَرِكَ لَنَسْئَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ)**

یعنی مونږ چه دې کافرانو ته مختلف نعمتونه ورکړی دی. دې طرف ته مه گوره. اومه په دوی باندې غم کړه. البته مومنانو دپاره خپل اړخ نرم ساته. او ورته اووایه. چه زه ښکاره ویریونکې یم. او تاسو ته ښایم چه عذاب به خامخا نازلیرې. لکه څنگه چه مونږ په هغه خلقو باندې نازل کړې وو. چاچه د الله تعالی احکام نې حصې حصې کړل. یعنی قرآن پاک نې تکرې تکرې کړو. نوستا په پروردگار قسم چه مونږ به ضرور ددوی نه ددوی داعمالو تپوس کوو. چونکه دلته د وړاندې نه د کافرانو ذکر راړوان وو. نوڅکه ډیرو سلفو رضی الله د **(عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ)** تفسیر په **(«لا اله الا الله»)** سره کړې دې.

بیا په دې قول **(«لا اله الا الله»)** کښې عموم دې. برابره ده که قول بالقلب مراد واخستې شی. اوکه قول باللسان. که قول بالقلب مراد واخستې شی نو بیا د کرامیو تردید هم کیږی. او که قول باللسان واخستې شی. نوییا به دا ونیلي شی. چه د قول باللسان نه مراد هغه قول دې. کوم چه مع التصدیق وی. د تصدیق قلب نه بغیر صرف د ژبې گواهی لره څه اعتبار نشته.

(يُمِثِلُ هَذَا أَفَلْيَعْمَلِ الْعَمَلُونَ؟) (۱)

دلته د «مثل هذا» نه مراد «القول العظيم» دې کوم چه ماقبل ذکر شوې دې او «قول عظيم» نه مراد جنت دې نو مطلب دا شو چه د جنت دپاره عمل کوي دا خپل هدف جوړ کړي او مقصد او گړخوي ښکاره ده چه د جنت دپاره نې کوم عمل اصل گړخولې دې نو هغه دایمان عمل دې نود «فليعمل العاملون» معنی دا شوه «فليؤمن المؤمنون» اودلته د عمل اطلاق په ایمان باندې شوې دې. امام بخاری رحمه الله هم دا خودل غواړي.

[۴] حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ وَمُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَا حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ شِهَابٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبَلَ أَى الْعَمَلِ أَفْضَلَ فَقَالَ إِيْمَانٌ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ قِيلَ ثُمَّ مَاذَا قَالَ الْجِهَادُ فَنُي سَبَلَ اللَّهُ قِيلَ ثُمَّ مَاذَا قَالَ حَجٌّ مَبْرُورٌ [۴۴]

رجال الحديث

① احمد بن يونس: دوى احمد بن عبدالله بن يونس بن عبدالله بن قيس تميمى يربوعى كوفى دى. ابو عبدالله نې كنيته دې. ددوى د پلار نوم عبدالله دې. خود نيکه په نسبت يعنى احمد بن يونس سره مشهور شوې دې. ويلي شي چه داد فضيل بن عياض رحمه الله مولى وو دوى دامام مالك، ابن ابى ذئب، ليث بن سعد او فضيل بن عياض رحمه الله نه علاوه د نورو حضراتو نه احاديث اوريدلى دى.

او د دوى په شاگردانو كښې ابوزرعه، ابو حاتم، ابراهيم حريب، بخارى مسلم او ابوداود رحمه الله دى ابو حاتم رحمه الله فرماني: «كان ثقة متقناً»

امام احمد رحمه الله دوى ته د شيخ الاسلام لقب وركړې دې. د څلورنوى كالو په عمر كښې په ربيع الثانى كښې په كال ۲۲۷ هـ كښې وفات شوې وو. رحمه الله رحمة واسعة (۲)

② موسى بن اسماعيل: دوى ابوسلمه موسى بن اسماعيل منقرى تبوكى بصرى دى. د دوى حالات په «هده الوسى» كښې د څلورم حديث لاندې تيرشوى دى.

③ ابراهيم بن سعد: دوى د حضرت عبدالرحمن بن عوف رحمه الله كړوسې دي ددوى حالات د «هاب تفاضل اهل الإيمان في الأعمال» حديث لاندې تيرشوى دى.

④ ابن شهاب: دوى امام زهرى رحمه الله دى ددوى حالات وړاندې د «هده الوسى» د دريم

(۱) الصافات: (۶۱) -

(۲) عمدة القارى (۱۸۶/۱) وتقريب (ص. ۸۱) رقم (۶۳) -

حدیث لاندې تیر شوی دی.

⑤ سعيد بن المسيب: دوی امام التابعين، فقيه الفقهاء، احد فقهاء السبعة حضرت سعيد بن المسيب بن حزن بن ابی وهب بن عمرو بن عائذ بن عمران بن مخزوم بن یقطه بن مره قرشي مخزومی رضی اللہ عنہ دی. دده پلار او نیکه دواړه صحابیان رضی اللہ عنہما وو. د مکې د فتحې په موقع کې اسلام قبول کړې وو.

په مسیب کېنې یا مفتوح هم ونیلي شې او مکسور هم، فتحه مشهور ده. اگرچه په خپله د حضرت سعيد بن المسيب رضی اللہ عنہ نه نقل دی. چه دوی به د فتحه په ونیلو باندې خفه کیدلو. سعيد بن المسيب رضی اللہ عنہ د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د خلافت نه دوه کاله پس پیدا شوې وو. یو قول دا دی چه خلور کاله پس پیدا شوې وو.

دوی د حضرت عمر، حضرت عثمان، حضرت علی، حضرت سعد بن ابی وقاص، حضرت ابن عباس، حضرت ابن عمر، حضرت جبیر بن مطعم، حضرت عبدالله بن زید بن عاصم، حضرت حکیم بن حزام، حضرت معاویه، حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص، حضرت ابو موسی اشعری، حضرت صفوان بن امیه، حضرت مسور بن مخرمه، حضرت جابر بن عبدالله، حضرت ابوسعید خدری، حضرت زید بن ثابت، حضرت عثمان بن ابی العاص، حضرت ابوهریره، حضرت عائشې او حضرت ام سلمې رضی اللہ عنہا نه علاوه د نورو ډیرو صاحبو رضی اللہ عنہم نه احادیث اوریدلې دي.

ددوی نه په روایت کونکو کېنې ډیر لوڼې لوڼې عالمان تابعین دي. لکه عطاء بن ابی رباح، محمد الباقر، عمرو بن دینار، یحیی الانصاری، امام زهري رحمۃ اللہ علیہ وغیره. ددوی په امامت، جلالت شان او علم او فضیلت او وجوه خیر کېنې په تقدم باندې د ټولو عالمانو رضی اللہ عنہم اتفاق دې.

محمد بن یحیی بن حبان فرمائی: «کان رأس أهل المدينة في دهرة، المقدم عليهم في الفتوى سعيد بن المسيب، ويقال له فقيه الفقهاء»

امام قتاده رضی اللہ عنہ فرمائی: «ما رأيت أحدا أعلم بحلال الله وحرامه من سعيد بن المسيب رضی اللہ عنہ»
امام مکحول رضی اللہ عنہ فرمائی: چه زه د علم په طلب کېنې ټوله دنیا کېنې گرځیدلې يم. خود حضرت سعيد بن المسيب رضی اللہ عنہ نه لوی عالم ما نه دي لیدلې.

علی بن المدینی رضی اللہ عنہ فرمائی: «لا أعلم أحدا في التابعين أوسع علما من سعيد بن المسيب» دغه شان فرمائی: «وهو عظيم أهل التابعين»

امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ فرمائی: «أفضل التابعين سعيد بن المسيب رضی اللہ عنہ»

حضرت سعيد بن المسيب رضی اللہ عنہ چه به کله هم څه فتوی ورکوله. نو فرمائیل به ئې: «اللهم سلفي وسلم مني»

ابو حاتم رضی اللہ عنہ فرمائی: «ليس في التابعين أهل من سعيد بن المسيب رضی اللہ عنہ» وهو أثبتهم في هروء رضی اللہ عنہ

حافظ فرمائی: چہ دحضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ داحادیثو دتولو نہ لونې عالم حضرت سعید بن المسیب و. اودوی د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ خوم وو.
حضرت سعید بن المسیب رضی اللہ عنہ بہ سرکاری تنخواہ نہ اختلہ بلکہ د تیلو کاروبار بہ نی کولو دوی خلونیت حجوتہ کری وو
خلاصہ دا چہ د حضرت سعید بن المسیب رضی اللہ عنہ د دین، افضل اوشرف، امامت فی العلم او جلالت شان پہ بارہ کنبی دسلفو اوخلفو تولواتفاق دې. (۱)

تنبیہ امام نووی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (۲) چہ امام احمد بن حنبل وغیرہ دوی لره فضل التابعین گرخولی دی. نودا د علوم شریعت پہ اعتبار سرہ دی. گنی مطلق افضلیت حضرت اویس قرنی رضی اللہ عنہ تہ حاصل دې. د چا پہ بارہ کنبی چہ پہ مسلم شریف کنبی مرفوع حدیث دې. چہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمائی: «سمعت رسول الله ﷺ يقول: إن غداً التابعین رجل يقال له أویس، وله والده وکان به بیاض، فبروه فليستغفر لکم» (۳)

دحضرت سعید بن المسیب رضی اللہ عنہ وفات پہ کال ۹۳ھ یا ۹۴ھ کنبی شوې دي. دغه کال تہ «سنة القحط» ونيلي شی. خکه چہ په دې کنبی ډیر فقهاء وفات شوی وو. والله أعلم (۴)
حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ: د دوی تفصیلی حالات وړاندې په کتاب الایمان کنبی د «باب امور الایمان» لاندې تیرشوی دی.

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبَلَ أَى الْعَمَلِ أَفْضَلُ فَقَالَ إِيْمَانٌ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ قِيلَ ثُمَّ مَاذَا قَالَ الْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ قِيلَ ثُمَّ مَاذَا قَالَ حَجٌّ مَبْرُورٌ. د نبی کریم ﷺ نه دا تپوس خو خله گنړو حضراتو کړې دي. او نبی ﷺ

هریو تہ مختلف جواب ورکړې دي. ددې تفصیل وړاندې په «باب اطعام الطعام من الإسلام» لاندې تیرشوې دي.

په دې حدیث کنبی تاسو گورئ: چہ په دویمه درجه کنبی جهاد ذکر شوې دي. او ددې نه پس حج، حالانکه ترتیب ددې په عکس پکار وو. خکه چہ جهاد فرض کفایه دې. اوحج د اسلام رکن دې. او فرض عین دي.
ددې یو جواب قاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ ورکړې دي دوی فرمائی: چہ دا د ابتدائی وخت قصه وه. دجهاد فرضیت وړاندې شوې وو. او دحج فرضیت ورسته شوې دي. نوخکه نې جهاد

(۱) دا ټول تفصیل دتهذیب الأسماء واللغات (۲۱۹/۱، ۲۲۱) نه ماخوذ دی .

(۲) المصدر السابق.

(۳) صحيح مسلم (۳۱۱۱۲) كتاب الفضائل باب من فضائل أویس القرني رضی اللہ عنہ .

(۴) تهذيب الأسماء واللغات (۲۲۰/۱).

مقدم کړې دې.)

دا هم کیدې شی چه دا د هغه وخت مسئله ده کله چه جهاد مستقل رکن وی. یعنی الله دې نکړی که کافران حمله اوکړی نود هرکس په حق کښې جهاد فرض عین گرځی. اوپه حج باندې مقدم کیږی.)

یا ددې وجې جهاد مقدم کړې شوې دې چه د حج نفع لازمی ده او د جهاد نفع متعدی ده.)
 حج مبرور بعضې حضرات فرمائی چه حج مبرور حج مقبول ته وائی او بعضې عالمان رحمهم الله فرمائی چه «المبرور الذی لا یخالطه»^(۱)

بعضې حضرات وائی «المبرور الذی لا یرایه»^(۲) «والله أعلم». د حدیث شریف د توجمة الباب سره مطابقت امام بخاری رحمهم الله په دې روایت سره صرف دا خودل غواړی. چه په حدیث پاک کښې د نبی صلی الله علیه و آله نه تپوس اوشو چه «أی العمل أفضل» نو نبی په جواب کښې فرمائی «ایمان بالله» معلومه شوه چه ایمان عمل دې د عمل نه سوا بل څیز نه دي. او هم دا ترجمه ده. «والله سبحانه وتعالی أعلم».

۱۷ = بَابُ إِذَا الْمُرْكُنُ الْإِسْلَامُ عَلَى الْحَقِيقَةِ

وَكَانَ عَلَى الْإِسْتِسْلَامِ أَوْ الْخَوْفِ مِنَ الْقَتْلِ

لِقَوْلِهِ تَعَالَى (قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا) ^(۱) فَإِذَا كَانَ عَلَى الْحَقِيقَةِ فَهُوَ عَلَى قَوْلِهِ جَلَّ ذِكْرُهُ (إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ) ^(۲)

دلته امام بخاری رحمهم الله «إذالم يكن الإسلام على الحقيقة» او فرمائیل دا جمله شرطیه ده. ددې جزاء ذکر نه ده بیا په آخر کښې «فإذا كان على الحقيقة فهو على قوله جل ذكره» کښې جزاء موجود ده سوال دا دې چه د اولنې جملې جزا ولې نشته؟
 اکثر شارحین رحمهم الله دلته یو تقریر کوی. خو په هغه تقریر د پوهیدو دپاره د هغې نه وړاندې دوه خبرې د تمهید په طور باندې زده کړی.

(۱) شرح نووی (۶۳/۱) کتاب الإيمان باب بیان کون الإيمان بالله تعالی أفضل الأعمال) _

(۲) عمدة القاری (۱۸۹/۱) _

(۳) المصدر السابق) _

(۴) فتح الباری (۷۸۱، ۷۹) _

(۵) عمدة القاری (۱۸۶/۱) _

(۶) الحجرات: (۱۴) _

(۷) آل عمران: (۱۹) _

یو خودا چه دلته «إِذَا لَمْ يَكُنِ الْإِسْلَامُ عَلَى الْحَقِيقَةِ» کښې لفظ د «حقیقت» اکثر شارحین رحمهم الله د مجاز په مقابلې کښې اخلی اودا فرمانی چه دلته د حقیقت نه مراد حقیقت شرعیه دې مجاز شرعی مراد نه دي.

دویمه خبره دا ده چه امام بخاری رحمهم الله دلته کومه ترجمه قائمه کړې ده په دې سره د دوی مقصد دیو اعتراض دفع کول دی هغه دا چه ته دا وائي چه ایمان او اسلام متحد دی او د قرآن مجید په دې آیت کښې دی «قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا» دې نه معلومېږي چه ایمان او اسلام متحد نه دی

ددې آیت شان نزول دا دې چه د بنو اسدڅه خلق د قحط سالی په زمانه کښې خپلوڅاروو اوبال بچ سره مدینې منورې ته راغلل او د نبی صلی الله علیه و آله مخامخ ئې دا احسان کولو چه مونږ بغیرد قتال نه ایمان راوړې دې اوس مونږ پریشان یو مونږ سره امداد اوکړی ددوی په باره کښې دا آیت نازل شو (۱) ښکاره ده چه ددې اعرابو نه د ایمان نفی شوې ده خو ددې اسلام ثابت کړې شوې دي چه ایمان خو په تاسو کښې نشته البته تاسودا وئیلې شی چه مونږ اسلام قبول کړې دي ددې نه معلومېږي چه ایمان او اسلام یو څیز نه دي.

د اکثر شارحینو رحمهم الله رائي دا ده چه دامام بخاری د دې ترجمه الباب نه مقصود ددې اعتراض لرې کول دی نو شارحینو رحمهم الله دا تقریر کړې دې چه اسلام په دوه قسمه وی یو هغه اسلام کوم چه په حقیقت شرعیه باندې مبنی وی او هم دا اسلام عندالشرع اوعتدانه معتبر دې یعنی چه په ریستینې زړه ئې اسلام قبول کړې وی ناوانقیاد باطنی ئې اختیار کړې وی او یو اسلام هغه دي چه په هغې کښې صرف استسلام ظاهري او انقیاد صوری وی د مال په طمع کښې یا د قتل د ویرې په وجه سرې په ظاهره کلمه اووائی او مسلمان شی اود ایمان او اسلام حقیقت شرعیه په ده کښې موجود نه وی.

دې حضراتو دامام بخاری رحمهم الله د دې ترجمې تقدیر د عبارت دا بیان کړې دې «إِذَا لَمْ يَكُنِ الْإِسْلَامُ عَلَى الْحَقِيقَةِ الشَّرْعِيَّةِ بَلْ كَانَ عَلَى الْإِسْتِسلامِ الظَّاهِرِيِّ وَالْإِنْقِيَادِ الصُّورِيِّ لِأَهْلِ الْخَوْفِ مِنَ الْقَتْلِ وَطَمَعِ الْمَالِ: فَهُوَ لَيْسَ بِمُتَّحِدٍ مَعَ الْإِيمَانِ بَلْ هُوَ مُغَايِرٌ لِقَوْلِهِ تَعَالَى «قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا»

واذا كان على الحقيقة الشرعية المعتمدة عند الشرع فهو على قوله جل ذكره «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ» أي فهو متحد مع الإيمان دين او اسلام «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ» سره متحد دی اودامام بخاری رحمهم الله په نیز لکه څنگه چه وړاندې تیر شو دین او ایمان متحد دی او قاعده ده چه «متحد المتحد متحد» نتیجه دا راووته چه اسلام او ایمان متحد دی هم دا دامام بخاری رحمهم الله

په دې ځانې کښې مقصود دې (۱)

دامام العصر حضرت علامه انور شاه کشمیری رحمه الله واتهې حضرت علامه انور شاه کشمیری رحمه الله دله یو بل تقریر کړې دې هغوی دله حقیقت د مجاز په مقابله کښې نه دې اختې بلکه حقیقت نه په معنی د نفس الامر او واقع اختې دې. دغه شان هغوی دا ترجمه د څه اعتراض یا سوال جواب نه دې ګرځولې بلکه هغوی فرمایلی دي چه دامام بخاری رحمه الله ددې ترجمې نه دله د یوې مستقلې مسئلې بیانول مقصود دي چه کوم اسلام معتبر نافع او منجی عندالله دي او کوم غیر معتبر او غیر نافع دي. نوهغوی فرمایلی دي چه کوم اسلام واقعی او نفس الامری نه وی یعنی په صدق دل او استسلام او دباطن په انقیاد سره نه وی بلکه د طمعی یا ویرې نه صرف رسمی او اسمی استسلام او صرف ظاهري او صوری انقیاد وی. نوهغه عندالله غیر معتبر او غیر نافع دي. (قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا) کښې هم دا اسلام مراد دي. او کله چه اسلام واقعی او نفس الامری وی یعنی په صمیم قلب او صدق نیت سره استسلام او د باطن انقیاد وی. نوهغه اسلام معتبر. مرضی عندالله او منجی او نافع دي. او (إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ) کښې هم دا اسلام مراد دي. په دې تقریر سره تقدیر عبارت داسې شو. (وَإِذَا لَمْ يَكُنِ الْإِسْلَامُ عَلَى الْحَقِيقَةِ أَىٰ فِي الْوَاقِعِ وَنَفْسِ الْأَمْرِ بَلْ كَانَ عَلَى الْإِسْتِسْلَامِ الظَّاهَرِيِّ بِسَبَبِ الْخَوْفِ مِنَ الْقَتْلِ فَلَا يَنْفَعُ لِقَوْلِهِ تَعَالَى (قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا) وَإِذَا كَانَ الْإِسْلَامُ عَلَى الْحَقِيقَةِ أَىٰ فِي الْوَاقِعِ وَنَفْسِ الْأَمْرِ فَهُوَ عَلَى قَوْلِهِ جَلَّ ذِكْرُهُ (إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ) أَىٰ فَهُوَ الْمَعْتَبَرُ وَالرَّضَىٰ عِنْدَ اللَّهِ وَالْمَنْعَى وَالنَّافِعُ فِي الْآخِرَةِ) (۲)

که غور او کړې شی. نود حضرت شاه صاحب او نورو عامو شارحینو په تقریر کښې لفظی فرق دي. اصلی او معنوی څه فرق نشته. نتیجه د دواړو یوه ده. د دواړو په تقریرونو کښې یو فرق دا دي چه حضرت شاه صاحب حقیقت په معنی د واقع او نفس الامر اختې دي. او عامو شارحینو حقیقت په مقابله د مجاز کښې اختې دي. دویم فرق دا دي چه عامو شارحینو دا باب د سوال مقدر جواب ګرځولې دي. او حضرت شاه صاحب رحمه الله دا یوه مستقله مسئله ګرځولې ده. مآل او نتیجه د دواړو یوه ده. ځکه چه واقعی او نفس الامری اسلام هم په هغه وخت کښې وی کله چه د اسلام حقیقت شرعیه متحقق وی. ګنی نه به وی. سوال دا دي چه حضرت شاه صاحب د عامو شارحینو د تقریر نه عدول ولې او کړو. حالانکه مآل او نتیجه د دواړو یوه ده. ددې وجې داخودلې شوې ده چه د عامو شارحینو په تقریر باندې اشکال وارد یری چه هر کله د اسلام حقیقت شرعیه متحقق نه دي. نو بیا شارح رحمه الله دوی دپاره اسلام څنګه ثابت کړې

دې اودا ئې څنگه فرمائیلې دې ﴿وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا﴾

خوهم دا اشکال دحضرت شاه صاحب په تقریر باندې هم واردېږي. چه هرکله ددغه اعرابو اسلام واقعی. معتبر. مرضی عندالله او منجی اونافع نه وو. نود هغوی دپاره څنگه الله تعالی ﴿وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا﴾ او فرمائیل. (۱)

دریمه وائی دریمه رانې بعضې حضراتو پیش کړې ده. چه دلته امام بخاری رحمته الله علیه داعتراض جواب نه ورکوي. بلکه داسلام دوه حیثیتونه بیانوي.

یو داسلام حیثیت صرف د دنیاوی احکامو په اعتبار سره دې. او بل حیثیت ئې د دنیوی احکامو سره سره د آخرت د احکامو په اعتبار سره هم دې.

نو وائی چه کله اسلام په حقیقت باندې نه وی. نوهغه اسلام به صرف په دنیوی احکامو کښې معتبر او معتدبه وی. او کله چه اسلام په حقیقت باندې وی. نو هغه به عندالله او په آخرت کښې هم معتبر. مرضی او معتد به وی.

په دې تقریر به تقدیری عبارت داسې وی.

(إِذَا لَمْ يَكُنِ الْإِسْلَامُ عَلَى الْحَقِيقَةِ بَلْ كَانَ عَلَى الْإِسْلَامِ الظَّاهِرِ أَوِ الْخَوْفِ مِنَ الْقَتْلِ فَيَعْتَدُ بِهِ فِي الْأَحْكَامِ الدُّنْيَوِيَّةِ لِقَوْلِ تَعَالَى ﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا﴾ فَإِذَا كَانَ عَلَى الْحَقِيقَةِ فَهُوَ عَلَى قَوْلِهِ جَلَّ ذِكْرُهُ ﴿إِنَّ الْيَقِينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ﴾ أَيْ فَهُوَ مَرْضِيٌّ وَمُعْتَدَبُهُ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى)

ددې حضراتو په تقریر برابره ده که د حقیقت نه حقیقت شرعیه مراد واخستې شی. لکه څنگه چه اکثر و شارحینو اخستې دې. او یا د حقیقت نه مراد نفس الامر واخستې شی. لکه څنگه چه حضرت شاه صاحب رحمته الله علیه اخستې ده. نویه سره څه فرق نه پریوځي. (۲)

دعلامه سندھی وائی دعلامه سندھی رحمته الله علیه رانې دا ده. چه امام بخاری رحمته الله علیه د نافع او غیر نافع بحث نه دې چې لې. بلکه دوی خو دا ښائی. چه د اسلام دوه اطلاقات دی. یو اطلاق حقیقی یعنی چه اسلام او وائی. او ددې نه حقیقت شرعی. مراد وی. دا خو دایمان مرادف دې. او ﴿إِنَّ الْيَقِينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ﴾ کښې هم دا ذکر دې. اودویم اطلاق ددې په استسلام او انقیاد باندې کیږي. برابره ده که دغه استسلام او انقیاد د طمع فی الغنیمه په وجه وی. یا د قتل د ویرې د وجې وی. او هم دا اسلام په آیت کریمه ﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا﴾ کښې وارد دې.

علامه سندھی رحمته الله علیه فرمائی. چه دامام بخاری رحمته الله علیه مطلب دا دې. که د اسلام نه ددې حقیقت شرعیه مرادفه لایمان مراد نه شی. بلکه اسلام د استسلام او انقیاد په معنی کښې واخستې شی. او هغه استسلام او انقیاد د طمع فی الغنیمه یا خوف من القتل نه ناشی وی. نو په باندې د اسلام اطلاق جائز دې دلیل په دې آیت کریمه ﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا﴾ دې اعرابو د اسلام دعوه کړې وه. او په هغوی کښې د ایمان حقیقت نه وو. او دا اوونیلې شو. چه تاسو

«اسلمنا» وائي يعنى په تاسو کښې ايمان نسته.

علامه موصوف فرمائی: چه د اسلام ددې دواړو اطلاقاتو معلومیدونه پس په نصوصو کښې چه په ظاهره کوم تعارض په نظر راځي. هغه ختم شو په دې طریقه چه چرته اسلام عین دین گرځولې شوې دې. نو هلته اسلام حقیقی او ددې حقیقت شرعیه مراد دې. او چرته چه په اسلام او ايمان کښې فرق کړې شوې دې. هلته اسلام لغوی مراد دې یعنی ظاهري استسلام او انقیاد. کوم چه مجاز شرعی دې.

ددې نه پس په دې پوهه شئ: چه علامه سندھی رحمته الله علیه فرمائی: «أوالخوف من القتل» دا په «استسلام» باندې معطوف نه دې. ځکه چه دا دهغې مقابل نه دې. بلکه ددې معطوف علیه محذوف دې. او هغه د استسلام علت دې. تقدیر د عبارت به دا وی: «وكان على الاستسلام لمصلحة الغنينة أوالخوف من القتل» والله اعلم.

د شیخ الاسلام شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه په تیرو شوو ټولو تقریرونو کښې یوه خبره مشترکه ده. چه دغه اعرابیان کوم چه د نبی صلی الله علیه و آله په خدمت کښې حاضر شوی وو. منافقن شمار کړې شوی دی.

علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه فرمائی: چه دامام بخاری رحمته الله علیه ددې ترجمې نه مقصود هم هغه د ايمان او اسلام مراتب بیانول دي. او هغوی دا بنائی چه دایمان او اسلام ډیر مراتب دی. او په هغې کښې په خپل هینځ کښې تفاوت دې. ددې خبرې زده کولو دپاره اول دوه خبرې زده کړی.

① اولئې خبره خو دا ده. چه په آیت کریمه «قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا» کښې د سلف مفسرینو اختلاف دې. چه په دې آیت کښې د اعرابو دپاره اسلام ثابت کړې شوې دې. او د دوی نه د ايمان نفی شوې ده. اودوی بې ايمانه گرځولی شوی دی. او که د دوی نه د مطلق ايمان نفی نه ده شوې. بلکه دایمان د یو خاص مقام نفی ترې شوې ده. که اول مراد وی. نو دا اسلام دهغوی دپاره غیر نافع دې. په دې به ورته اجر او ثواب نه ملاوېږی. او که دویم مراد وی. نو نافع به وی. او په دې به ورته اجر او ثواب ملاوېږی.

د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه حسن بصری. ابن سیرین. ابراهیم نخعی، محمد الباقر، حماد بن زید، امام احمد بن حنبل، سهل بن عبدالله تستری، اوابوطالب مکی رضی الله عنه وغیره ډیرو مفسرینو هم دا رائي ده. چه اسلام دهغوی په حق کښې مفید دې. او په هغې باندې به اجر او ثواب ملاوېږی. هغوی ته منافقان نه دی وئیلی شوی.

② اودویم قول چه په دې آیت کښې د اسلام نه مراد ظاهري اطاعت او انقیاد دې. کوم چه په څه طمع باندې مبنی وی. یاد خان د ویرې د وجې هغه ښکاره کولې شئ. علامه ابن تیمیه رحمته الله علیه لیکلی دی. چه هم دا دامام بخاری. محمد بن نصر مروزی رحمهما الله رائي ده. حافظ ابن

کثیر علیه السلام هم په خپل تفسیر کښې لیکلی دی. چه دامام بخاری په نیزدا اعراب منافقان وو، علامه ابن تیمه اول قول اختیار کړې دې. او په دې باندې ئې تفصیلی کلام کړې دې. او هغوی د اسلام د معتبر کیدو درې دلیکونه پیش کړی دی.

① اولنې دلیل خو دا دې. چه الله تعالی ددې عربیانو سره کوم انداز خطاب اختیار کړې دې. هغه د منافقانو د انداز خطاب نه بیخی جدا دې. دوی سره ډیر د نرمۍ انداز اختیار کړې شوې دې. ارشاد شوې دې. اعرابیان وانې. «آمنّا» ته ورته اووایه. «لم تؤمنوا» بلکه دا وانې «أَلَمْ نَأْتِكُمْ بِالْإِيمَانِ فِي قُلُوبِكُمْ» ددې په خلاف د منافقانو په باره کښې سخت انداز اختیار

کړې شوې دې. ارشاد دې. «وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ» يُخَذُّ عَوْنَ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يُخَذُّ عَوْنَ آلَا أَنْفُسِهِمْ وَمَا يُشْعُرُونَ» فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ لِّمَنَّا كَانُوا يَكْذِبُونَ» (۱) دغه شان په بل خانې کښې دی. «إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا لَوْ شَهِدْتَ أَنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ» (۲)

② دویم دلیل دا دې. چه الله تعالی داسې ارشاد کړې دې. «وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ» تراوسه پورې ایمان ستاسو په زړونو کښې نه خلط شوې. دلته د «لَمَّا» استعمال شوې دې. او ددې استعمال د داسې امر دپاره کیږي. کوم چه لا تراوسه پورې واقع شوې نه وی. خو ددې د واقع کیدو امید وی. اوددې انتظار وی. لکه «هَامِ الْأُمِيرَ وَلَمَّا يَرْكَبْ» کښې وانې. چه امیر اودریدلې دې. خو تراوسه پورې په سورلی نه دې سور شوې. خودده د سوریدو انتظار کولې شی او زړه سور شی.

ددې نه معلومه شوه. چه ایمان دهغوی په زړونو کښې نه وو داخل شوې. خودهغې د داخلیدو توقع او امید وو الله تعالی چه اعرابو ته دا او فرمائیل. چه تاسو «آمَنَّا» مه وانې. بلکه «أَلَمْ نَأْتِكُمْ» وانې. دا صرف ددې وجې چه اعرابو د خپل خان دپاره داسې مرتبه ثابته کړې وه. کومه چه تراوسه پورې هغوی ته نه وه حاصله. یعنی رسوخ فی الایمان. نو الله تعالی د هغې نفی او کره چه تاسو ته دا مقام نه دې حاصل. البته تاسو پاس شوې ئې او د اسلام په احاطه کښې راغلې ئې.

③ دریم دلیل دا دې چه الله تعالی وړاندې فرمائی «وَأَن تَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِّنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا» که تاسو د الله او د هغه د رسول اطاعت او کړئ. نو ستاسو په اعمالو کښې به څه

کمی اونکری. یعنی د تولو اجرا و ثواب به تاسو ته ملاقاتی. دا پخپله ددې خبرې دلیل دی. چه د هغوی اطاعت مقبول دي. حالانکه د منافق څه اطاعت مقبول نه وي.

دویمه خبره دا ده. چه امام بخاری رحمته الله دا کوم ارشاد فرمایلي دي. چه «إذالم يكن الإسلام على الحقيقة» دلته د حقیقت نه مراد د حقیقت هغه معنی مراد نه ده. کومه چه د مجاز په مقابل کښې ونیلي شي. بلکه ددې نه حقیقت په معنی د کمال مراد ده. لکه څنگه چه د ابن حبان په حدیث کښې دی. «لا يلدُ عبد حقيقة الإيمان حق يحب للناس ما يحب لنفسه من الخير» (۱)

دغه شان د یو صحابی رضی الله عنه حارثه نه نبی صلی الله علیه و آله تپوس او کړو. «کیف أصبحت يا حارثة؟» نو هغوی جواب ورکړ «أصبحت مؤمنة حقاً» نبی صلی الله علیه و آله او فرمائل. «أظهر ما تقول فإن لكل قول حقيقة لها حقيقة لهاك» نو هغوی جواب ورکړو. «عرفت نفس من الدنيا فأسهرت ليل و أعلقت نهاري و كللت أظفر عرش بن بارها و كللت أظفر لى أهل الجنة يتزادون فيها و كللت أظفر لى أهل النار يتضاغون فيها» (۲) یعنی زما نفس د دنیا نه اوریدلې دي. زما شپه په شوگیره کښې او زما ورځ په لوړه کښې تیرېږي. صورت دا دي. چه لکه زه د خپل رب عرش ښکاره وینم. او زه اهل جنت وینم. چه د یو بل زیارت کوی. او اهل جهنم په چغو سورو کښې وینم. نبی صلی الله علیه و آله او فرمائيل. «يا حارثة عرفت فالمرء اې حارثة! یقینی تا د ایمان حقیقت پیژندلې دي. هم په دې باندې قائم اوسه. په دې حدیث باندې علامه نور الدین هیشمی رحمته الله د «باب فی حقيقة الإيمان و کماله» ترجمه قائمه کړې ده. (۳)

دغه شان مخکښې د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما قول تیر شوې وو. «لا يلدُ عبد حقيقة التوحي حق يدع ملأك في الصدور» (۴) په دې درې واړه احادیثو کښې (په کومو کښې چه اولنی دوه مرفوع دي. او آخري یو حدیث موقوف دي) د حقیقت معنی کمال دي.

(الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (۴۰۰۱) كتاب الإيمان باب ما جاء في صفات المؤمنين. ذكر البيان بأن نفى الإيمان عن لا يجب لأخيه ما يجب لنفسه إنما هو نفى حقيقة الإيمان لا الإيمان نفسه رقم ۲۳۵) -
(المعجم الكبير للطبراني (۲۶۶/۳ و ۲۶۷) رقم ۳۳۶۷) وكشف الأستار عن زوائد البزار (۲۶۱) رقم ۳۲ كتاب الإيمان باب حقيقة الإيمان و كماله ((ښکاره دي وی. چه په معجم طبرانی کښې دا حدیث د حارث بن مالک نه مروی دي. او هم په حدیث کښې ((کیف أصبحت يا حارث)) دی ((حارثة)) نه دی علامه هیشمی رحمته الله په مجمع الزوائد (۵۷۱) كتاب الإيمان باب في حقيقة الإيمان و كماله)) کښې ((عن العارث بن مالك الأنصاري أنه مر بالنبي صلی الله علیه و آله فقال له كيف أصبحت يا حارثة ((نقل کړی دی. او د مسند بزار په روایت کښې دا حدیث د حضرت انس رضی الله عنه نه مروی دي. ((وقد نقله الهیثمی فی الجمع أيضاً (۵۷۱)) او په دې کښې ((أن النبي صلی الله علیه و آله لقي رجلاً يقال له حارثة...)) فتنبه...)) -

(مجمع الزوائد (۵۷۱) كتاب الإيمان) -

(ابتداء و كتاب الإيمان باب قول النبي صلی الله علیه و آله بني الإسلام على خمس...)

اوس ددی نه پس په دې پوهه شی: چه حافظ ابن کثیر او علامه ابن تیمیه رحمهما الله د امام بخاری رحمهما الله طرف ته دا نسبت کړې دې: چه د هغوی په نیز دا آیت د منافقانو په باره کښې دې ددې تصریح چرته هم مونږ ته ملاؤ نشوه. ځکه چه د بخاری په کتاب التفسیر کښې د سوره حجرات لاندې ددې آیت تفسیرنشته. که دې حضراتو صرف د امام بخاری رحمهما الله دا ترجمه کتلې وی او دا حکم نې لگولې وی نو دا یقینی نه ده. چه آیت د ضعفاء المسلمین په حق کښې اومنلې شی لکه څنگه چه د محققینو او اکثر و مفسرینو رانې ده ددې ترجمې مطلب بیخی ښکاره دې.

خلاصه دا چه د امام بخاری رحمهما الله مسلك هم د جمهور و مفسرینو او محققینو عالمانو رحمهم الله مطابق دې او هغوی ددې ترجمې نه دا خودل غواړی: چه ایمان کښې د زیات او نقصان په اعتبار سره مراتب متفاضله دی. او بعضې مرتبې دومره کمزورې وی چه هغه وی نو هم: دې کس نه د ایمان نفی جائز ده. یعنی دده ایمان دومره کمزورې وی چه هغه په تعبیر کښې کالعدم گرځولې شی. اگرچه فی نفسه په ده کښې ایمان موجود وی. لکه څنگه چه یو کس: سختی بیمارې په وجه ډیر کمزورې شوې او تپ شوې وی. نو خلق وائی چه په ژوندونی مړې دې. حالانکه په هغه کښې اوس هم ساه موجود وی. د هغه په مال کښې میراث نشی جاری کیدې. او نه د هغه د ښځې سره نکاح جائز وی. غرض په ډیرو احکامو کښې هغه ژوندی شمارلې شی. او په واقع کښې هم فی نفسه تراوسه پورې په هغه کښې روح موجود وی. خو ډیر ضعف او کمزورې په وجه خلقو هغه کالعدم شمارلې وی. او مړ ورته وائی تردې چه شریعت هم هغه ته په دې نظر کتل شروع کړی. هم دا وجه ده. چه په مرض الموت کښې: وصیت او اقرار وغیره مسائل فی الجملة کښې هم دا نظر معتبر دې. د حدیث الفاظ «وعدکان لفلان» په دې شاهد دی.

دغه شان امام بخاری رحمهما الله دلته هم دا ثابتول غواړی. چه د ایمان بعضې مراتب دومره ناقص. کمزورې او ضعیف وی. چه هغه موجود وی. بیا هم ترې د ایمان مطلق نفی کولې شی لکه څنگه چه په دې آیت «قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا» کښې ئې نفی شوې ده. دا خلق فی نفسه مومنان وو. خو ضعفاء المومنین وو. د هغوی ایمان کمزورې او ضعیف وو. لکه چه هډو کښې ایمان نه وی. د هغوی نه ئې د مطلق ایمان نفی کړې ده. چه «قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا» دی. هم په دې آیت کښې ئې د ایمان د نفی علت ته هم اشاره کړې ده. چه «وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ» یعنی تراوسه پورې ستاسو په زړونو کښې ایمان مضبوط شوې نه دې. ځکه دا کالعدم دې.

ددې تقریر په بناء به د دې ترجمې مطلب دا وی «لَا ذَلَمَ يَكُنُ الْإِسْلَامَ عَلَى الْحَقِيقَةِ أَى عَلَى وَجْهِ الْكَمَالِ وَكَانَ عَلَى الْإِسْتِسْلَامِ أَوِ الْخَوْفِ مِنَ الْقَاتِلِ أَى هَلْ كَانَ الْإِسْلَامُ عَلَى وَجْهِ الْإِسْتِسْلَامِ الظَّاهِرِ بِسَبَبِ طَمَعٍ أَوْ عَلَى وَجْهِ الْخَوْفِ مِنَ الْقَتْلِ يَعْنِي قَبْلَ الْإِسْلَامِ بِسَبَبِ مِنَ الْأَسْهَابِ عَلَى وَجْهِ الْخُلُوصِ لَيْسَ فِيهِ رَامَةٌ النِّفَاقِ لَكِنِ الْإِسْلَامُ بِأَى الْآنَ عَلَى الظَّاهِرِ وَالْجُلُودِ فَقَطْ وَلَسَا يَدْخُلُ الْإِيمَانُ فِي الْقُلُوبِ وَلَمْ تَغَالَطْ قَلْبُهُ بِشَاشَةِ الْإِيمَانِ فَهُوَ مِنْ أَدْنَى مَرَاتِبِ الْإِيمَانِ كَأَنَّهُ عَلَى شَرَفِ الْمَوْتِ وَبِهِ رَمَقٌ حَقِيقَتُهُ يَصِحُّ أَنْ يَنْفَى عَنْهُ اسْمُ الْإِيمَانِ لِأَنَّهُ لَمْ

يبلغ حد المطلوب والمرضى عند الله لقوله تعالى ﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا...﴾ الآية فإن هذه الأعراب كانوا مؤمنين عاينين لم تكن فيهم النفاق لكن إيمانهم الآن على الظاهر والجلود ولما يدخل الإيمان في قلوبهم ولم تغايط بشاشة القلوب فكان إيمانهم في أحد مرتبة الإيمان حق إن الله تعالى نفى عنهم اسم الإيمان وإن كانوا شاملين في مطلق الإيمان وإذا كان الإسلام على الحقيقة أي على وجه الكمال وروسوخه يعني وجاهز إسلامه الحاضر ورسوخ في جذر القلوب وغايط قلبه بشاشة الإيمان وفيه مراتب ومدارج لا تعدو لا تحصى فهو على قوله جل ذكره ﴿إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ اللَّهِ الْأَسْلَامُ﴾ أي فهو على مرتبة الإيمان وهو لحي أن يطلق عليه اسم الإيمان والجدير بأن يسمى بالدين المرضي لأنه بلغ مبلغ المطلوب والمرضى عند الله فإن المراد بالإسلام في هذه الآية الاسلام الحقيقي الراسخ في جذر القلوب،،

حاصل د کلام دا دا شو چه مونږ دا خبره نه منو چه دا آيت د منافقانو په باره کښې نازل شوې دې. اونه مونږ دا خبره منو چه دلته امام بخاري د څه سوال جواب ورکوي چه د اسلام هغه درجه عند الله معتبره. کوه چه حقيقت شرعيه او نفسی الامرې او واقعي ده اود اسلام هغه درجه عند الله معتبر نه ده. کومه چه لفظي. اسمي صوري او ظاهري وي بلکه مولف رحمه ددې ترجمه الباب نه دا ثابتول غواړي چه د اسلام مختلف مراتب دي. يو ددې ابتدائي درجه ده. په دې درجه کښې دې دومره کمزوري وي چه دا موجود وي. هم ترې د ايمان نفی کولې شي. لکه چه هډو ايمان نشته. حالانکه ايمان موجود وي. خو د نشتوالي په درجه کښې وي. دا تنزيل الناقص بمنزله المعدوم ده. اودويم کمال ايمان دې او ددې لاندې ډيرې مختلف درجات دي. حضرت امام بخاري رحمه د اسلام مختلف درجات ثابت کړل. دايمان مختلف نې اوخودل. ځکه چه د هغوی په نيز ايمان او اسلام مترادف دي. (١) والله سبحانه وتعال اعلم واحکم.

[٢٤] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنْ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَخْبَرَنِي عَامِرُ بْنُ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ عَنْ سَعْدِ بْنِ رِضَى اللَّهِ عَنْهُ (١) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَعْطَى رَهْطًا وَسَعْدًا جَابِسَ فَرَكَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلًا هُوَ أَغْجَبُ هَرَجٍ لِي فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا لَكَ عَنْ فَلَانٍ قَوْلَ اللَّهِ إِنِّي لَأَرَاهُ مُؤْمِنًا فَقَالَ أَوْ مُلِمًا فَكَيْتُ قَلِيلًا ثُمَّ عَلَيْنِي مَا أَعْلَمُ مِنْهُ فَقَدْتُ

(د تفصيل دپاره اوگورئ فضل الباری (٣٩٩١ و ٤٠٣)۔

(١) الحديث أخرجه البخاري في كتاب الزكاة أيضاً باب قول الله تعالى ﴿ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِحْفَافًا ﴾ رقم ١٤٧٨ ومسلم في صحيحه (٨٥١١) في كتاب الإيمان باب تألف قلب من يخاف على إيمانه لضعفه .. و (٣٣٧١ و ٣٣٨) كتاب الزكاة باب إعطاء المؤلفة ومن يخاف على إيمانه إن لم يعط .. والنسائي في سننه (٢٦٦٢) كتاب الإيمان وشرائعه باب تأويل قول الله عز وجل ﴿ قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا... ﴾ وأبو داود في سننه في كتاب السنة باب الدليل على زيادة الإيمان ونقصانه رقم ٤٦٨٣ و ٤٦٨٥)۔

يَقَاتِي فَقُلْتُ مَا لَكَ عَنْ فُلَانٍ قَوْلَهُ إِلَى لَأَرَاهُ مُؤْمِنًا فَقَالَ أَوْ مُسْلِمًا ثُمَّ عَلَيْنِي مَا أَعْلَمُ مِنْهُ فَقَدْتُ لِيَقَاتِي وَعَادَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ قَالَ يَا سَعْدُ إِنِّي لَأُعْطِيكَ الرَّجُلَ وَغَيْرَهُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْهُ غَشِيَةً أَنْ يَكُفَّهُ اللَّهُ فِي النَّارِ وَدَوَاهُ يُونُسَ وَصَالِحٌ وَمَغْبِرٌ وَأَبْنُ أَخِي الزُّهْرِيُّ عَنِ الزُّهْرِيِّ [۳۰۸:ر]

رجال الحديث

① ابوالیمان: دا ابوالیمان حکم بن نافع بهرانی حمصی دی ددوی حالات په «بد، الوحی» کښې د شپږم نمبر حدیث لاندې تیر شوی دی.

② شعیب: دا شعیب بن ابی حمزه دی. دوی حالات هم په «بد، الوحی» کښې د شپږم نمبر حدیث لاندې تیر شوی دی.

③ زهری: د امام محمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب زهری مدنی ښوونکي مختصر تذکره د «بد، الوحی» د دریم نمبر حدیث لاندې تیره شوې ده.

④ عامر بن سعد بن ابی وقاص: دوی د مشهور صحابی حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه ځونې دي. په صحابو کښې یې د خپل پلار نه علاوه د حضرت عثمان، حضرت جابرین سره او نورو صحابو رضی الله عنهم نه روایت کړې دي. او د دوی نه حضرت سعید بن المسیب، سعد بن ابراهیم او امام زهری وغیره د حدیث روایت کړې دي.

ثقه او کثیر الحدیث وو. په ۱۳هـ یا ۱۰۴هـ کښې په مدینه کښې وفات شوې وو. په اصول سته کښې د دوی د روایاتو تخریج شوې دي. (رضی الله عنه) تعال.

⑤ سعد: دوی د نبی صلی الله علیه و آله مشهور صحابی رضی الله عنه احد العشرة المبشرين بالجنة د ایران فاتح، د عراق گورنر حضرت سعد بن ابی وقاص بن مالک بن وهیب بن عبد مناف بن زهره بن کلاب الزهری دی. ابواسحاق ددوی کنیت دي. حضرت عمر رضی الله عنه چه په خپل مرض الوفات کښې د خلیفه منتخب کولو دپاره د کومو شپږو صحابو رضی الله عنهم انتخاب کړې وو. په هغوی کښې یو دي هم دي. قدیم الاسلام وو. د څلورو یا شپږو کسانو نه پس یې د اوولس کالو په عمر کښې اسلام راوړې و. د الله تعالی په لار کښې د ټولو نه وړاندې تیر ویشتي او وینه بیونکې دوی وو. د فارس الاسلام په لقب سره مشهور وو. د نبی صلی الله علیه و آله سره یې د جنگ بدر، احد او خندق نه علاوه په نورو ټولو غزاگانو کښې هم شرکت کړې دي.

نبی صلی الله علیه و آله د احد په ورځ دوی ته فرمایلي وو. «إِنَّ هَذَا ابْنِي وَأُمِّي» امام زهری رضی الله عنه په فرمانیل: حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه د احد په ورځ یوزر غشی ویشتي وو. د حضرت عثمان رضی الله عنه

د شهادت نه پس حضرت سعد رضی الله عنه د مسلمانانو په خپل مینځ کېنې چه څومره جنگونه شوی وو دهغې نه نې ډډه کړې وه په یو کېنې نې هم شرکت نه وو کړې.

مستجاب الدعوات وو. ددوی د استجاب دعا واقعه په بخاری کېنې موجود ده. (۱)
حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه نه دوه سوه او یا احادیث نقل دی په دې کېنې پنځلس متفق علیه دی په پنځو احادیثو کېنې امام بخاری او په اتلسو کېنې امام مسلم متفرد دي.
ددوی نه په روایت کونکو کېنې حضرت ابن عمر، حضرت ابن عباس، حضرت جابر بن سمره، حضرت سائب بن یزید او حضرت عائشه رضی الله عنهن دي.

په تابعینو کېنې د دوی ځونې محمد، ابراهیم، عامر، مصعب ددوی لور عائشه او ډیرو حضراتو ددوی نه د حدیثو روایت کړې دي.

د مشهور قول مطابق په کال ۵۵۵ هـ کېنې د مدینه منوره نه اووه یا لس میله لرې په مقام عقیق کېنې وفات شوی وو. اود مینې منورې په مقبره بقیع کېنې دفن شوی وو.

د وفات په وخت کېنې دوی یوه زړه د ورې چغه راوويسته. اووې فرمائیل ما په دې کېنې کفن کړئ. ځکه چه د بدر جنگ په موقع ما دا چغه اغوستې وه. اود نن ورځې دپاره ما دا

پټه کړې وه. (۲) رضی الله عنه وأرضاه وجعلنا من یحبه

تنبیه په صحیح بخاری کېنې دی چه یو ځل د نبی صلی الله علیه و آله په خدمت کېنې یوې میرمنې (بنځې) یو نقش دار څادر په خپله جوړ کړې وو پیش کړو. او عرض نې اوکړو. چه دا ما خاص ستاسو دپاره جوړ کړې دې. نبی صلی الله علیه و آله ته ضرورت هم وو. نبی صلی الله علیه و آله کورته دننه تشریف یووړ. او هغه څادر نې د لنگ په طور سره واچولو. یو صحابی رضی الله عنه دهغې ته گوټې وراوړې. هغه نې خوښ شو. او عرض نې اوکړو. یا رسول الله دا څادر څومره ښکلې دې. دا ماته راکړئ. نبی صلی الله علیه و آله هغه څادر هغه ته ورکړو. نورو صحابو رضی الله عنهم په هغه باندې انکار اوکړو چه تاته معلومه ده. چه نبی صلی الله علیه و آله سوال کونکې خالی لاس نه واپس کوی. نبی صلی الله علیه و آله ته ددې ضرورت هم وو. ځکه نې واچولو. خو تا ترې بیا هم هغه څادر اوغوستلو؟ هغوی اووئیل. په اصل کېنې زه

دا څادر په خپل کفن کېنې استعمالول غواړم. ددې وجې ما د دوی نه اوغوستو. (۳)
دا څادر غوستونکې څوک وو؟ د دوی په باره کېنې شارجینو رضی الله عنهم درې اقوال لیکلي دي. یو قول دا دي. چه دا حضرت عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه وو. دویم قول دا دي. چه دا حضرت

(۱) یوکس د حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه په باره کېنې شکایت کړې وو چه دوی د جهاد دپاره نه ځي مال غنیمت په انصاف سره نه تقسیموی. اونه فیصله صحیح کوی. حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه چه دا واوریدو نو وې فرمائیل ((اللهم ان کان عبدک هذا کاذباً قام رباه وسمعه فاطل عمره واطل فقره وعرضه بالفتن)) نودا درې واړه خبرې هغه کس ته اولگیدلي. اوگورئ. صحیح بخاری (۱۰۴۱) کتاب الأذان باب وجوب القراءة للإمام والمأموم فی الصلوات کله فی الحضر والسفر وما یجهر فیها وما یخافت

(۲) تهذیب الاسماء واللغات (۲۱۳/۱، ۲۱۴) و تقریب (۲۳۲) رقم (۲۲۵۹)۔

(۳) صحیح بخاری شریف (۱۷۰۱) کتاب الجنائز باب من استعد الکفن فی زمن النبی صلی الله علیه و آله فلم ینکر علیه۔

سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ و او دریم قول دا دې چه دا اعرابی صحابی وو خو دریم قول د

سند په لحاظ سره ضعیف د.

اوس صرف دوه قوله باقی پاتې شو که هغه کس حضرت عبدالرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ وی نویا خو څه اشکال نشته او که هغه کس حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ وو نو دا اشکال کیدې شی چه هغوی د کفن دپاره صرف د چغې ذکر کړې و د ازار ذکر نې نه دې کړې خو و نیلی شی چه دلته صرف د وړې د چغې ذکر دې ځکه چه ددې معامله پته وه او د خادر معامله ممکن ده چه پته نه وه نو ځکه نې د هغې د ذکر باقاعده ضرورت اونه گټرلو والله اعلم.

قوله: أن رسول الله ﷺ أعطى رهطاً وسعد جالس: چه رسول الله ﷺ یوې ډلې ته تحفی ورکړې او حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ ناست وو.

د «رهط» اطلاق د دریو نه واخله تر لسو کسانو باندې کیږی قزاز رضی اللہ عنہ فرمائی چه کله ددې نه په زیاتو باندې هم ددې اطلاق کیږی.

قوله: فترك رسول الله ﷺ رجلاً هو أعجمهم إلى: نورسول الله ﷺ یو سړی پرېځودو هغه ماته د ایمان او اسلام او نیکی په اعتبار سره د ټولونه زیات خوښ وو. دا کس کوم چه نبی ﷺ پرېځودو او هغه ته نې څه ورنکړو ددوی نوم حضرت جعيل بن سراقه ضمری وو.

قوله: فقلت يا رسول الله مالك عن فلان؟ ما عرض اوکړو یا رسول الله تاسو باندې څه اوشو چه د فلانی نه تاسو اعراض کوئ په کتاب الزکاة کښې هم دا روایت راوړان دې په هغې کښې دی. «قلت اليه فساررته قلت مالك عن فلان» چه زه اودریدم او ما رسول الله ﷺ ته په پته اوو نیل یا رسول الله چه تاسو د فلانی نه ولې اعراض کوئ ددې نه معلومه شوه چه د مشر په خبره څه اعتراض وی نو په پته دې ورته و نیلی شی ځکه چه په مشرانو باندې په مجلس کښې اعتراض کولو سره انتظام خرابیږی نظم او نسق بربادیږی ددې نه دا هم معلومه شوه چه چاته څه نصیحت کول وی نو ځانله دې ورته کولې شی ځکه چه دا خو هم د خیر خواهې خبره وه چه حضرت تاسو داسې کس پرېږدئ کوم چه ماته د ټولونه زیات مستحق ښکاری.

قوله: فوالله اني لأراه مؤمناً: په الله قسم چه ماته خو دې مومن ښکاری یا زه نې مومن گنم.

(فتح الباری ۱/۴۳۳، ۱۴۴ و عمدة القاری ۶۲۸) _

(فتح الباری ۷۹۱) _

(ساء الواقدي فی المغازی فتح الباری ۸۰۱) _

(فتح الباری ۸۰۱) _

«أَرَأَيْتَ» کنبې په همزه باندې ضمه یا فتحه ده؟ علامه قرطبي رحمه الله فرمائی: چه همزه د ضمی سره ضبط شوې ده، نویه دې صورت کنبې به دا د «أَقْن» په معنی کنبې وی. (۱)

امام نووی رحمه الله فرمائی: چه دا لفظ «أَرَأَيْتَ» بفتح الهمزة دې او «أَرَأَيْتَ» د «أَعْلَمَ» په معنی باندې دې اویه همزه باندې ضمه جائز نه ده. ځکه چه په دې صورت کنبې به دا د «أَقْن» په معنی کنبې وی. حالانکه په حدیث کنبې وړاندې راځي. «ثُمَّ هَلِفِي مَا أَعْلَمُ مِنْهُ» بیا صرف یو ځل نه بلکه دوه درې ځله دوی مسلسل ددې خبرې اعاده کړې ده. که هغوی ته په خپله خبره باندې یقین نه وو نو اصرار به ئې ولې کولو. معلومه شوه. چه حضرت سعد بن ابی وقاص رحمه الله دخپل علم او یقین په وجه دا وئیل. چه زه دې مومن پیژنم. (۲)

خوپه دې باندې اشکال کیدې شی. چه دلته د «مَا أَعْلَمَ» معنی د «مَا أَقْن» وی. ځکه چه د علم اطلاق په ظن غالب باندې هم کیږي. لکه چه په آیت کریمه کنبې دی. «فَإِنْ عَلِمَ الْمُؤْمِنُ مُؤْمِنًا» (۳)

بیا که دا اومنلې شی. چه دلته د علم او یقین کیفیت دې. خوممکن ده. چه ددې مقدمات ظنی وی. ځکه چه انسان په یقین سره دچا متعلق دانسی پیژندی. چه دې مومن دې. د ظن او گمان درجه ورته حاصلیږي. نویه دې صورت کنبې به مسئله هم نظری پاتې کیږي. یقینی نه. (۴) اگرچه په حدیث کنبې لفظ د «ن» او لام تاکید په دې خبره دلالت کوي. چه دوی یقینی خبره کوي. لکه چه هغه دقیقین درجې ته رسیدلې وی.

«أَرَأَيْتَ» بضم الهمزة د «أَقْن» په معنی اخستلونه بعضې عالمانودا استنباط کړې دې. چه په امر مظنون باندې قسم کیدې شی.

خودا استنباط صحیح نه دې. ځکه چه دلته په مظنون باندې قسم نه دې. بلکه د ظن په وجدان باندې قسم دې. مظنون یقینی نه دې. خود ظن وجود یقینی دې په کوم چه هغوی قسم خوړلې وو.

قوله: فقال أومسماً: ټولو شارحینو رحمه الله دا لفظ «أَمْسَمَ» بسکون الواو ضبط کړې

دې. اوبعضي حضراتو دا «أَمْسَمَ» بفتح الهمزة والواو ضبط کړې دې. او همزه ئې استفهامیه او واو ئې عاطفه گرځولې دې. لکه چه په دې صورت کنبې ددې معطوف علیه محذوف دې. اوتقدیر د عبارت دا دې. «أَتَقُولُ هَذَا وَكُنْتُ مُسْلِمًا أَتَقُولُهُ مُؤْمِنًا وَلَا تَقُولُهُ مُسْلِمًا»

(۱) فتح الباری (۸۰/۱)۔

(۲) شرح نووی (۸۵/۱) کتاب الإیمان باب تألف قلب من يخاف على إيمانه۔

(۳) سورة المتحنة: ۱۰۔

(۴) فتح الباری (۸۰/۱)۔

خوقاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ دا قول غلط مگر خولې دې (۱)

بیا «او» پسکون الواو یا خو د تنويع دپاره دې لکه چه دوی دا خودل غوښتل چه ایمان یو باطنی خیز دې او ددې محل زړه دي. د کوم چه انسان ته خبر نه وی. نویه داسې خیز باندې قسم خوړل او جزم او یقین سره څنگه حکم لگوي؟ کیدې شی چه صرف مسلم وی. مومن نه وی که په جزم او یقین سره حکم لگول وی. نود مسلمان کیدو حکم اولکوه دمومن کیدو حکم مه لکوه اوداسې وایه «لن لأراه مسلماً» یا «او» د تشریک دپاره دې یعنی په یقین سره د مومن کیدو حکم مه لکوه ځکه چه تاسو ته ددې څه خبر دي؛ بلکه په تردد سره د «مومن» سره د «أومسلاً» لفظ زیاتی کړه اوداسې وایه «لن لأراه مومنأ أو مسلماً» (۲)

«او» عاطفه دپاره د تنويع او «او» عاطفه دپاره د تشریک په دې کښې فرق ښکاره دې د تنويع په صورت کښې به صرف یو لفظ وی. یعنی د «مومن» په ځانې به «مسلم» وی. اود تشریک په صورت کښې به دواړه الفاظ د تردد په طور وی. د «مومن» د لفظ سره به د «أومسلاً» اضافه وی. (۳)

خوددې دواړو احتمالاتو په یو حدیث سره تردید کیږي. کوم چه ابن الاعرابی په خپل معجم کښې روایت کړې دي. په هغې کښې د «او» په ځانې د «هل» لفظ راغلې دي. په هغې کښې دي «لا تقل مؤمن هل مسلم» (۴) معلومه شوه. چه په حدیث باب کښې «او» د بل په معنی د پاره د اضراب دي. (۵)

تنبيه په فیض الباری کښې د «أومسلاً» تشریح کوي. اولیکي «وقرأه الشيخ العيني رحمۃ اللہ علیہ بهمة الاستفهام وادواو العطف» (۶)

دغه شان په فضل الباری کښې دي. چه علامه حافظ بدرالدین عینی رحمۃ اللہ علیہ دا بفتح الواو ضبط کړې دي. او «أومسلاً» همزه د استفهام دپاره دي. او وادواو عطف دپاره .. (۷) خود ډیر لتون باوجود په عمدة القاری کښې راته دا خبره ملاؤ نشوه. بلکه د حدیث الباب د تشریح د

(۱) فتح الباری (۱/۱۹۴)

(۲) فتح الباری (۸۰/۱)

(۳) فضل الباری (۴۰۴/۱، ۴۰۵)

(۴) فتح الباری (۸۰/۱)

(۵) المصدر السابق

(۶) فیض الباری (۱۱۲/۱)

(۷) عمدة القاری (۱۹۴/۱)

لاندې د هغوی عبارت دا دي: «قال القاض هو يسكون الواو على أنها، أو،، القى للتشميم والتشيم أو لشك والتشيمك ومن فتحها أعطأ وأحال المعنى» (۱) بیا هم دا حدیث په کتاب الزکاة کښې د «باب قول الله تعالى: لا يسألون الناس العافاً» لاندې هم راغلې دي. خو په دې کښې هغوی داسې قسم څه تشریح نه ده کړې فتنه

ایا په دې حدیث سره د حضرت جمیل نه د ایمان نفی کیږي؟ بیا صاحب تحریر د «أومسلباً»

نه دا استنباط کړې دي. چه نبی ﷺ ددې کس نه د ایمان نفی کړې ده (۲) امام نووی رحمه الله فرماني. په دې کښې داسې څه خبره نشته. چه نبی ﷺ د ده د ایمان نفی کړې ده بلکه د ایمان قطعی حکم لگولو نه نهی ده. اودا تاکید دي چه د اسلام لفظ و نیل غوره دي. ځکه چه د اسلام تعلق د ظاهر سره وي. اودا ایمان تعلق د باطن سره وي. بیا هم په دې حدیث کښې د نبی ﷺ دا مبارک الفاظ چه «وغیره أحب الی منه» د دوی په ایمان باندې دلالت کوي. (۳) علامه کرمانی رحمه الله په دې جواب باندې اوپه «أومسلباً» ددې په تشریح باندې اعتراض کړې دي. که د «أومسلباً» هم دا تشریح وي. کومه چه امام نووی رحمه الله کړې ده. یعنی چه ایمان او اسلام جدا جدا څیزونه دي. د ایمان تعلق باطن سره دي. اود اسلام تعلق ظاهر سره دي. نو بیا خو حدیث د مؤلف د ترجمې مطابق نه دي. ځکه چه په ترجمه کښې خو دا مقصود دي. چه اعمال ایمان دي. دغه شان بیا نبی ﷺ چه د حضرت سعد رضی الله عنه خبره رد کړه. نوددې څه فائده هم نه پاتې کیږي. (۴)

داولنی اشکال نه جواب دا دي. چه امام بخاری خپله ترجمه د «أومسلباً» نه ثابته کړه. هغه داسې چه نبی ﷺ په ظاهره د ایمان نفی کړې ده. خو د اسلام اثبات نهې کړې دي. او اسلام هم د عمل نوم دي.

اود دویم اشکال جواب دا دي. چه د نبی ﷺ د رد کولو فائده ښکاره ده. او هغه فائده دا ده. چه کله د چا په باره کښې په یقین سره یوه خبره معلومه نه وي. نو قطعی حکم لگول نه دي پکار. بلکه داسې خبره کول پکار دي. چه دهغي علم ورته وي. تا ته د چا د باطنی ایمان په باره کښې څه علم دي؟ ددې حکم لگول نه دي پکار. ظاهر د اطاعت نوم دي. نو هم ددې حکم لگوه.

قوله: فَسَكْتُ قَلِيلًا ثُمَّ غَلَبَنِي مَا أَعْلَمُ مِنْهُ فَعُدْتُ لِبَقَائِي فَقُلْتُ مَا لَكَ عَنْ
فُلَانٍ فَوَاللَّهِ إِنِّي لَأَرَأَاهُ مُؤْمِنًا فَقَالَ أَوْ مُسْلِمًا ثُمَّ غَلَبَنِي مَا أَعْلَمُ مِنْهُ فَعُدْتُ

(۱) عمدة القاری (۱/۱۹۶)۔

(۲) شرح نووی۔

(۳) شرح نووی (۱/۸۵)۔

(۴) اشرح کرمانی (۱/۱۳۰)۔

لِمَقَالَتِي وَعَادَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: زه د لږ ساعت دپاره چې پاتې شوم بیا په ما باندې دغه خیال غالب شو د کوم چه وپاندې نه ماته علم وو نو ما دوباره خپله خبره اوکره او عرض مې اوکړو یا رسول الله په تاسو باندې څه شوی دی چه تاسو د فلانې کس نه ډډه کوئ؟ په الله قسم چه زه خو دې مومن وینم نبی ﷺ او فرمائیل «او مسلم» بیا لږ وخت پس هغه خیال ماته بیا راغلو او هغې په ما باندې غلبه اوکره ما هغه خبره دوباره اوکره نبی ﷺ دا خل هم هغه خبره دوباره اوکره. په صحیح بخاری کښې د کتاب الزکاة په روایت کښې په بل سند سره ددې نه پس دا الفاظ دی «أهل أي سعد» دا د «أهل» صیغه هم کیدې شی چه د باب افعال نه د امر صیغه وی «أهل» په دې صورت کښې به مطلب دا وی چه ای سعد ما طرف ته متوجه شه څه چه زه وایم هغه واوره او دا هم کیدې شی چه د «قول» نه وی د امر صیغه «أهل» او مطلب دا وی چه ای سعد څه چه زه وایم هغه قبول کړه.

د مسلم شریف په بعضې سندونو کښې د «أهل أي سعد» الفاظ راغلي دی. (ای سعد ولې د جنگ اراده دې ده چه ته باریار دا خبره کوې او په خپله خبره ټینگ ولاړ شي. حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه په مسلم شریف کښې «أهل أي سعد» الفاظ هم مروی دی (د دا الفاظ زمونږ سره په مطبوعه د مسلم شریف په نسخو کښې نه دی خو دا لفظ یا خو د باب افعال مصدر دې او مفعول مطلق دې تقدیرد عبارت دا دې. «أهل على أهل» یعنی ای سعد زما طرف ته ښه متوجه شه او یا دا د «أهل» نه دې یعنی همزه داستفهام دې او «أهل» د باب مفاعله نه مصدر دې او مطلب دا دي «أتقابلن أهل هذه المعارضة» (آیا په دې معارضه سره زما مقابله کول غواړې والله اعلم).

قوله: ثُمَّ قَالَ يَا سَعْدُ إِنِّي لَأَعْطِي الرَّجُلَ وَغَيْرَهُ أَحَبَّ إِلَيَّ مِنْهُ خَشْيَةً أَنْ يَكْبَهُ

اللَّهُ فِي النَّاسِ: بیا نبی ﷺ او فرمائیل ای سعد بعضې وخت کښې زه یوکس ته څه ورکړم حالانکه دده نه بغیر بل کس دده په مقابله کښې زما زیات خوښ وی مطلب دا چه دا مه گنره چاته چه زه ورکوم نو هغه به زما زیات خوښ او محبوب وی او چه څوک پرېږدم نو هغه به مې خوښ نه وی بلکه کله ددې په عکس وی چاته په ورکولو کښې مصلحت وی او هغه

(فتح الباری ۳/۴۳۳) کتاب الزکاة باب قول الله تعالى ولا يسألون الناس العفاة) _

(صحیح مسلم ۸۵۱۱) کتاب الإيمان باب تألف قلب من يخاف على إيمانه _

(فتح الباری ۳/۴۳۳) _

(فتح الباری ۳/۴۳۳) _

دا که ده ته ورنکړې شی. نو دې اسلام ته نژدې نه راځی. بلکه جهنم ته به غورځولې شی. اوزه د جهنم نه د بیچ کولو دپاره داسې کوم اویه هغه باندې خرچ کوم. چه د اسلام سره نې تعلق پیدا شی. او په مزه مزه کلک مسلمان شی.

د حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه د اصرار وجه دلته اشکال دا کیږی. چه کله په اول ځل نبی ﷺ دې منع کړ. نو حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه په دویم ځل او په دریم ځل اصرار ولې کولو؟

ددې اشکال جواب دا دی. چه په اصل کښې په حضرت سعد رضی الله عنه باندې د هغوی د ځیگرې جذبې غالبه وه. اود هغه دپاره دومره شفقت وو. چه د هغې د غلبې په وجه د ځیگرې او شفقت په وجه نې د نبی ﷺ خبرو طرف ته داسې توجه اونکړه. لکه څنگه چه پکار وه. په دې وجه هغوی خپله خبره بار بار اعاده کړه.

د نبی ﷺ د «او مسلمان» ونيولو سره د تودید وجه دویم اشکال دا دی. چه حضرت جعيل رضی الله عنه یو ممتاز صحابی وو. د هغوی د ایمان په خپله نبی ﷺ تعریف او کړو. محمد بن هارون رویانی رحمته الله علیه په خپل مسند کښې په صحیح سند سره د ابوسالم جیستانی رحمته الله علیه په واسطه د حضرت ابوذر رضی الله عنه نه نقل کړی دی. چه رسول الله ﷺ د حضرت جعيل رضی الله عنه په باره کښې زما نه تپوس او کړو. «کیف تری جعیلاً؟» ته جعيل رضی الله عنه باندې څنگه گمان کوي. ما ورته

عرض او کړو. «کشفک من الناس یعنی المهاجرین» زه دې د نوور مهاجرینو په شان یو عام مهاجر گنم. بیا نبی ﷺ د یو بل کس په باره کښې تپوس او کړو. «فکیف تری فلاناً؟» فلانې کس څنگه گنې؟ نو ما عرض او کړو. «سید من سادات الناس» هغه خو په لویو او سردارانو خلقو

کښې دی. نو نبی ﷺ او فرمائیل «فجعيل رضی الله عنه عود من ملاء الأرض من فلان» که د داسې کسانو نه ټوله دنیا ډکه شی. نو هم حضرت جعيل رضی الله عنه ددې ټولو نه غوره دی. نو هرکله چه حضرت جعيل رضی الله عنه ته د نبی ﷺ په نیز دا مقام حاصل وو. نو دهغوی دپاره پکار ده. چه په دې باندې څه اعتراض نه وو. چه حضرت سعد رضی الله عنه په ده باندې د مومن اطلاق او کړو.

ددې نه جواب دا دی. چه د نبی ﷺ دا انکار د حضرت جعيل رضی الله عنه دپاره نه وو. بلکه څنگه چه وړاندې بیان اوشو. چه دا انکار د حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه په طرز کلام باندې وو. ښکاره ده. چه ایمان یو پټ څیز دی. زړه د هغې محل دی. هریوکس ته ددې علم نه وی. بیا د نبی ﷺ په موجودگي کښې دا زړه ورتیا کول چه په پوره یقین سره دا ونيل. چه «فوالله لانی لاراً»

مومن» مناسب نه وو. لکه چه نبی ﷺ حضرت سعد رضی الله عنه ته د خبرو کولو طریقه ښائی. چه په دې پټو څیزونو باندې داسې په یقین سره کول او فیصله کول صحیح نه ده. یوځل دیو انصاری ماشوم وفات شو نو حضرت عائشې رضی الله عنها د نبی ﷺ وړاندې دا اووئیل.

«لعل لهذا صلور من عاصم الجنة لم يعمل سوء ولم يدرکه» نو نبی ﷺ په دې باندې زورونه ورکړه او وې فرمائیل. «او غیر ذلک یا عائشه» دلته گوزی د انصاری صحابی رضی الله عنهما ماشوم وفات شوې دې اود مسلمانانو ماشوم که وفات شی نودده په جنتی کیدو باندې اجماع ده. خو ددې باوجود نبی ﷺ په حضرت عائشه رضی الله عنهما باندې انکار او کړو دلته کښې هم هغه اصلاح مقصود ده چه خبره په سوچ او فکر سره کول پکار دی په داسې پتو خبرو کښې داسې حتمی او یقینی دعوه کول د ادب نه خلاف اونا مناسب دی. والله أعلم.

دوه اصلاحات دلته نبی ﷺ د حضرت سعد رضی الله عنهما د دوو غلطو اصلاح کړي ده. یوه خو هم دا لفظی غلطی کومه چه اوس ذکر شوه. دویمه غلطی دا وه. چه حضرت سعد رضی الله عنهما د کنزول چه نبی ﷺ مال وغیره هغه چاته زیات ورکوی. څوک چه ددوی خوښ وی او چاته چه نه ورکوی نو هغوی د نبی ﷺ نه وی خوښ او محبوب نه وی. د حضرت سعد رضی الله عنهما ددې خیال اصلاح نبی ﷺ او کړه. او وې فرمائیل چه گوره که زه چاته نه ورکوم. نو ددې وجه دا نه وی چه هغه زما خوښ نه دې او چاته چه ورکوم. نو هغه زما خوښ دې. بلکه چه چاته ورکوم. نو په دې کښې د هغه خيگره پټه وی. او چاته چه نه ورکوم. نو د هغه په ایمان باندې زه اعتماد کوم. د «یکب» د باب نصر نه دي. ددې معنی ده. پي مخې غورځول. دا متعدی دې. او کله چه د باب افعال نه راشی. نو لازمی وی. اودا د الفاظ غریبه ځنی دي. چه د زیادت نه پس په معنی کښې کمې پیدا شی. او چه ترڅو پورې لفظ کم وو. نو معنی ئې زیاته وه. چه د باب مجرد نه وو. نو متعدی وو. او چه کله د مزید نه شو. نو لازم شو.

قوله: وَرَوَاهُ يُونُسُ وَصَالِحٌ وَمَعْمَرٌ وَابْنُ أُخِي الزُّهْرِيُّ عَنِ الزُّهْرِيِّ: دا روایت د یونس بن یزید ایلی. صالح بن کیسان. معمر بن راشد او ابن اخي الزهري رضی الله عنهما نه مروی دې. او دا څلور واړه حضرات په خپل خپل سند سره دا حدیث د امام زهري رضی الله عنهما نه روایت کوی. د یونس بن یزید ایلی روایت عبدالرحمن بن عمر الزهري الملقب به «رسته» په کتاب الایمان کښې موصولاً تخریج شوې دې. د یونس بن یزید حالات په بدء الوحي کښې د پنځم حدیث لاندې تیر شوی دی.

(١) صحيح مسلم (۲۳۷۱۲) كتاب القدر باب معنى: كل مولود يولد على الفطرة وحكم موتى أطفال الكفار وأطفال المسلمين وستن ناسئ (۲۷۶۱۱) كتاب الجنائز باب الصلاة على الصبيان) _

(٢) شرح نووي على صحيح مسلم (۳۳۷۱۲) _

(٣) عمدة القاری (۱۹۵۱۱) وفتح الباری (۸۰۱۱) _

(٤) عمدة (۱۹۳۱۱) وفتح الباری (۸۱۱۱) _

(٥) فتح الباری (۸۱۱۱) تغليق التغليق (۳۳. ۳۲۱۲) _

د صالح بن کیسان رحمته الله روایت وړاندې په بخاری کښې په کتاب الزکاة کښې موصولاً تخریج شوې دې (د) د صالح بن کیسان حالات په کتاب الایمان کښې د «په تفاضل اهل الایمان فی الاعمال» لاندې تیر شوی دی.

د معمر بن راشد رحمته الله حدیث امام احمد (د) او امام حمیدی رحمته الله (د) کښې تخریج کړې دې اود امام معمر بن راشد رحمته الله حالات په بدء الوحی کښې د پنځم حدیث لاندې تیر شوی دی. د ابن اخی الزهري روایت په مسلم شریف کښې موصولاً مروی دې (د). ابن اخی الزهري دوی دامام زهري وراره محمد بن عبدالله بن مسلم بن عبيدالله بن عبدالله بن شهاب زهري مدنی رحمته الله دی. (د) دوی دخپل محترم تره امام زهري رحمته الله نه احادیث اوریدلي دي. اود دوی نه په روایت کونکو کښې یعقوب بن ابراهیم، دراوردی او قعنبی رحمته الله دي. (د) ابن ابی حاتم رحمته الله ددوی په باره کښې فرماني: «لیس بالقوی یکتب حدیثه» (د) ابن معین رحمته الله فرماني چه دوی ضعیف دي. (د)

ابن معین رحمته الله دا هم فرماني: «لیس بذلك القوی» (د) ددې اقوالو په وجه بعضې حضراتو په امام بخای او امام مسلم رحمهما الله باندې دا اعتراض کړې دي. چه دوی د داسې ضعیف راوی روایات په خپلو کتابونو کښې ولې نقل کړي دي؟ خو حقیقت دا ددې. چه دی معمولی غوندي کمزوري ضرور دې. خو د دوی په باره کښې د توثیق اقوال هم منقول دي. امام ابو اود رحمته الله فرماني: «ثقة سمعت أحمد يشق عليه» (د)

امام یحی بن معین رحمته الله نه دا هم مروی دی. «هو امثل من ابن اويس» (د) امام ذهلي رحمته الله دامام زهري په شاگردانو کښې دوی په دویمه طبقه یعنی محمد بن اسحاق او فلیح په درجه کښې شمار کړی دی. اودانې ذکر کړی دی. چه د دوی درې احادیث داسې

(صحيح بخارى كتاب الزكاة باب قول الله تعالى: (لايسألون الناس إلحافاً) رقم ۱۴۷۸)۔

(مسند أحمد (۱۷۶۱) مسند سعد بن ابی وقاص رحمته الله)۔

(مسند الحميدى (۳۷۱) أحاديث سعد بن ابی وقاص رحمته الله رقم ۶۸ و ۶۹)۔

(مسلم شريف (۳۷۱) كتاب الإيمان باب تألف قلب من يخاف على إيمانه)۔

(تقریب (۴۹۰) رقم ۶۰۴۹)۔

(عمدة القارى (۱۹۶۱)۔

(هدى السارى (۴۴۰) الفصل التاسع فى سياق أسما من طعن فيه من رجال البخارى)۔

(المصدر السابق)۔

(المصدر السابق)۔

(المصدر السابق)۔

(عمدة (۱۹۶۱) وهدى السارى (۴۴۰)۔

دی. چه د هغې اصل نه ملایړې دې. دلته د غور خبره دا ده چه امام زهلی علیه السلام دامام زهری علیه السلام د احادیثو د ټولو نه لونی پيژندونکې وو. هغوی د دوی د ټولو احادیثو خوندنه کړې ده. په کومو باندې چه دمحدثينو علیهم السلام د طرفه انکار ثابت دې. دې.

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني. چه په ظاهره چه کومو حضراتو د دوی تضعیف کړې دې. نو هغوی هم ددې احادیثو په بنیاد باندې کړې دې. د کوم ذکر چه امام زهلی علیه السلام کړې دې. د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني. چه د دوی یو څو احادیث په صحیح بخاری کښې دی او ددې متابعت موجود دې. دې.

علامه عینی رحمته الله علیه فرماني. د دوی د خوی په لمسون باندې ددوی غلامانو دې قتل کړې وو. د امام نووی رحمته الله علیه ددوی د وفات کال ١٥٢٢ هـ خودلې دې. (رحمه الله رحمة واسعة)

١٨ = بَابُ إِفْشَاءِ السَّلَامِ مِنَ الْإِسْلَامِ

وَقَالَ عَمَّا ثَلَاثَ مَنْ جَمَعْنَ فَقَدْ جَمَعَ الْإِيمَانَ الْإِنْفَافُ مِنَ نَفْيِكَ وَتَذُلُّ السَّلَامِ لِلْعَالَمِ وَالْإِنْفَافُ مِنَ الْإِقْتَارِ

د ترجمې مقصود امام بخاری رحمته الله علیه لکه څنگه چه وړاندې ډیر اعمال کوم د فرانسو د قبیلې ځنی وو. یا د واجباتو د قبیلې. د ایمان جزء خودلې دې. او دایمان ترکیب ئې ثابت کړې دې. او ددې قابل للزیادة والنقصان راروان دی. دغه شان دلته هم دا بنائی. چه افشاء السلام یو داسې عمل دې. کوم چه مسنون دې. فرض یا واجب نه دې. دا هم په اسلام کښې داخل دې. او دایمان یو جزء دې. اود مرجئو دا خبره چه داعمالو دایمان سره څه تعلق نشته. غلظه ده. بیا چونکه دامام بخاری رحمته الله علیه په نیز اسلام دایمان سره یو یا متلازم دی. نوهرکله چه دا د اسلام جزء ثابت شو. نو ښکاره ده. چه د ایمان دپاره به هم جزء وی د افشاء السلام مطلب دې. چه مطلقاً د سلام خورول چه په دې کښې د څه وخت یا د سړی قید نه وی. یعنی یوسړې برابر ده که خپل وی اوکه پردې او اجنبی وی. که د بل وطن وی. اوکه دخپل وطن. هریوته دې سلام کولې شی. دغه شان دوخت هم څه قید نشته. هروخت په هرځای کښې سلام کولې شی. (د مستثنیانو وجوهات نور دی)

(هدی الساری (ص. ٤٤٠)) _

(هدی الساری (٤٤٠)) _

(المصدر السابق) _

(المصدر السابق) _

(عمدة (١٩٦١)) _

(المصدر السابق) _

حضرت عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ دوی مشہور صحابی ابوالیقظان عمار بن یاسر بن عامر بن مالک بن کنانہ غنسی رضی اللہ عنہ دی۔

ددوی پلاریاسر دخیلو دوو ورونرو حارث او مالک سره د یمن نه مکې ته د خپل وزور په لټون کښې راغلی وو دواړه ورونه حارث اومالک خو یمن ته واپس شول خو یاسر هم په مکه کښې پاتې شو. اود ابو حذیفه بن العفیره حلیف شو. ابو حذیفه دخیلې وینځې سمیه بنت خیاط نکاح هم دده سره اوکړه. دکومې نه چه حضرت عمار رضی اللہ عنہ په ۳۹ هجری کښې پیدا شو. اوابوحذیفه دې آزاد کړو. دا حضرات د ابو حذیفه د مرگه پورې یوځای وو ددې نه پس چه کله نبی صلی اللہ علیہ وسلم مبعوث شونو حضرت یاسر، حضرت سمیه او حضرت عمار رضی اللہ عنہ په اسلام مشرف شول.

چونکه په اول کښې نې اسلام راوړې وو. ددې وجې ورته د کافرانو د طرفه ډیر تکلیفونه رسولی شول. اودوی په صبر اوشکرسره هرڅه زغمل. دې حضراتو ته چه به کله تکلیفونه ورکولی شول. اونبی صلی اللہ علیہ وسلم به ددوی په خواه کښې تیر شونو نبی صلی اللہ علیہ وسلم به ورته فرمائیل «صوبایا آل یاسر فان موعدکم الجنة» (۱)

حضرت سمیه رضی اللہ عنہا ته د حق په لاره کښې د ټولو نه اول د شهادت شرافت ملاؤ شوې دې. دالله تعالی دشمن ابو جهل دوی په شرمگاه کښې په نیزه باندې اووهله. د هغې د وجې دا شهیده شوه.

حضرت عمار رضی اللہ عنہ حبشې طرف ته هم هجرت کړې وو. اود مدینې دهجرت سعادت ورته هم حاصل وو. د بدر اواحد نه واخله په ټولو غزاگانو کښې شریک پاتې شوې دې. په اسلام کښې د ټولو نه اول جمات جوړونکې هم دوی دی.

فضائل اومناقب د دوی په باره کښې نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلی دی «ان الجنة تشتاق الی ثلاثة علی وعمار و سلمان رضی اللہ عنہ» (۲)

یوخل دوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم په خدمت کښې حاضر شو. اود داخلیدو اجازت نې اوغوښتلو. نبی صلی اللہ علیہ وسلم نې آواز اوپېژندلو. نو وې فرمائیل «مرحماً بالطیب الطیب» (۳)

دغه شان نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلی دی. «ملق عمار یأنا لی مشاشه» (۴) معشاش په اصل کښې د نرم هډوکی سرته واتی. اومطلب دا دې. چه حضرت عمار رضی اللہ عنہ د سرنه واخله تر پښو پورې ټول ایمان دې. ایمان ددوی د بدن هریواندام ته رسیدلې دې.

(۱) مستدرک للحاکم (۲۸۳/۳) کتاب معرفة الصحابة باب ذکر مناقب عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ.

(۲) جامع ترمذی کتاب المناقب باب مناقب سلمان الفارسی رضی اللہ عنہ رقم (۳۷۹۷).

(۳) جامع ترمذی کتاب المناقب باب مناقب عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ رقم (۳۷۹۸).

(۴) سنن ابن ماجه المقدمة باب فضل عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ رقم (۱۴۷).

نبی ﷺ فرمائی دے «من أبغض عماراً أبغضه الله ومن عادى عماراً عاداه الله» (۱)
حضرت عمار مناقب بہی شمیرہ دی د نبی ﷺ د پیشنگوی مطابق (۲)
د جنگ صفین پہ موقع پہ ۳۷ھ کنبہ دوی شہید شوی وو. درې نوی کالہ ددوی عمر
وو. ددوی نہ تقریباً دوه شپتہ احادیث مروی دی. (۳) «رضی اللہ عنہ وارضاه»

قوله: ثَلَاثٌ مِنْ جَمْعِهِنَّ فَقَدْ جَمَعَ الْإِيمَانَ: حضرت عمار رضی اللہ عنہ فرمائی درې خیزونہ
داسی دی چہ کوم کس دا جمع کری. نو دی دایمان جمع کونکي دي. یعنی دا درې صفات چہ
پہ کوم مومن کنبہ موجود وی. نوهغه بہ کامل الایمان وی.

قوله: الْإِنْصَافُ مِنْ نَفْسِكَ: پہ دي کنبہ دا ہم کیدی شی. چہ «من» پہ معنی د«نفس»
وی. لکہ څنگہ چہ پہ قرآن پاک کنبہ دی. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَوَدَّيْ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ) (۴)

اوپہ دي کنبہ «من» ابتدائیہ ہم گر خولې شی. پہ دي صورت کنبہ بہ دلته «نفسک» د فعل
پہ معنی وی. یعنی انصاف داسی پکار دي. چہ هغه ستا نفس نہ پیدا شوې وی. ستا زړہ تا
پہ هغې باندې آمادہ کونکي وی. بعضې وخت کنبہ داسی وی. چہ سرې ددي وجہ انصاف
کوی. کہ انصاف اونکري. نو افسر بہ مې ملامتہ کری. او اوپہ نیوې شم. بدنامی بہ مې اوشی
او شهرت بہ مې خراب شی. دلته دا فرمائی چہ د افسر ویرہ یا د بدنامی ویرہ دي د انصاف
کولو باعث نشی. بلکه پکارده چہ ستا نفس تا پہ انصاف کولو باندې آمادہ کری.

او کہ د «نفس» پہ معنی باندې وی. نو «نفسک» بہ د مفعول بہ پہ درجہ کنبہ وی. او ددي مطلب
بہ دا وی. چہ د خپل ذات پہ بارہ کنبہ تا دپارہ دانصاف نہ کار اخستل پکار دي. بعضې
وخت کنبہ داسی وی. چہ سرې د نورو پہ حق کنبہ خو انصاف کوی. خو چہ کلہ شي خپلہ
خبرہ راشی. نویبا انصاف نہ کوی. بلکه خپل نفس سرہ دمحببت پہ وجہ د ده خیال ساتی. نو
دلته وئیلی شی. چہ تالره پکار دي. چہ دخپل ذات پہ بارہ کنبہ ہم دانصاف نہ کار واخلې.
خپل نفس آزاد پریخودل نہ دی پکار. بلکه پکارده چہ دي ماموراتو باندې عمل کونکي او د
منہیاتو نہ خان ساتونکي وی.

قوله: وَيَذُلُّ السَّلَامُ لِلْعَالَمِ: سلام ټولي دنیا دپارہ استعمالول.
مطلب دا دي چہ د کشر او مشر، مالدار او غریب ټولو ته سلام کوه. پہ دي کنبہ د دوست یا چہ

(۱) تاریخ بغداد (۱۵۲/۱) و مسند أحمد (۹۰/۴) و مستدرک للحاکم (۳۸۹/۳)۔

(۲) نبی ﷺ د دوی پہ بارہ کنبہ فرمائی وی وو ابر عمار تغلک الفتہ الباغیة... سنن ترمذی کتاب المناقب
باب مناقب عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ رقم ۳۸۰۰۔

(۳) دا ټول تفصیل پہ تہذیب الکمال (۲۱۵، ۲۲۷، ۲۲۸)، او الاعلام للزرکلی (۳۶/۵) نہ اختی شوی

دی ۱۔

(۴) سورة الجمعة ①۔

دوست نه وی. که پیزنگلو وی اوکه نه وی. خه فرق نه دی کول پکار. شریعت دسلام اچول د سلام دجواب نه غوره گرځولې دې. حالتهکه ابتداء بالسلام سنت ده. او زد د سلام واجب دې. اوقاعده دا ده چه فرض د واجبو نه غوره دی. او واجب د سنتو نه افضل دی. خودلته ابتداء بالسلام کوم چه سنت دی د رد السلام نه کوم چه واجب دی. غوره دی. د سلام جواب ورکول خکه واجب دی. چه د سلام جواب نه ورکولو باندې د سلام اچونکی زړه ماتېږی. اودسلام جواب نه ورکونکی تکبر ښکاره کیږی. اوتکبر او د زړه ماتول دواړه ناجائز دی.

قوله: وَالْإِنْفَاقُ مِنَ الْإِقْتَارِ: اودغریبی او فقیری باوجود خرچ کول

د«اقتان» معنی د «افتقار» ده. ونیلی شی. «اقتار الرجل اذا افتقر» بیا دلته «من» خود د«ق» په معنی کښې دې. اومطلب دا دې. چه کله قحط سالی وی. اوخلق په فقرکښې اخته وی. په دغه صورت کښې د انفاق نه کار اخله.

دویم صورت دا هم کیدې شی. چه دا د «عند» په معنی وی. اود «انفاق عند الاقتان» مطلب به دا وی. چه کله انسان په غریبی کښې اخته وی. نوبه هغه وخت کښې هم انفاق کول پکار دی. خکه چه په دغه حالت کښې الله تعالی په رزق کښې برکت اوچوی. اوزیادت په کښې کوی. په قرآن مجید کښې ارشاد دې. «وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّا آتَاهُ اللَّهُ» (د کوم کس چه غریب وی. هغه دپاره خرچ کول پکار دی. دهغه مال نه کوم چه لږهیر الله تعالی ده ته ورکړې وی. دغه شان ارشاد دې. «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَأْنَاهَا» (ددې نه معلومه شوه. که یوکس غریب وی. اویا هم دالله تعالی په لارکښې خرچ کوی. نوانه الله تعالی به دده په رزق کښې برکت واچوی. او فقیری به نې په مالدارۍ بدله کړی.

علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی. چه د حضرت عمار رضی الله عنه دا اثر دایمان ټولونیکو ته شامل دې. خکه چه دا دایمان خصال یا خو بدنی دی. اویا مالی، په دې اثرکښې چه د انفاق کوم لفظ راغلې دي. دا مالی خصلتونوته اشاره ده. کوم چه په الله تعالی باندې بهروسه ده او زهد دی. اوکم اومیدنولره متضمن دی.

یا د خصال بدنی تعلق به یا دالله تعالی سره وی. اویا به د بندگانوسره وی. نو د حقوق الله طرف ته اشاره کولودپاره اوونیلی شو. «الإنصاف من نفسك» اوحقوق العباد طرف ته د اشارې

کولودپاره اوونیلی شو. «وبذل السلام للعالم» (

دعماربن یاسر رضی الله عنه د اثر تخریج دحضرت عمار رضی الله عنه دا اثر امام احمد بن حنبل رحمته الله علیه په کتاب

الایمان کنبی امام عبدالرزاق په خپل مصنف کنبی (۱) ابن حبان په «روضة العقلام» کنبی او یعقوب بن شیبه په خپل مسند کنبی موصولاً نقل کړې دي. (۲)
 - بیا دا اثر په مسند بزار کتاب العلل لابن ابی حاتم او شرح السنة للبغوی کنبی د عبدالرزاق په حواله مرفوعاً نقل دي. (۳)
 امام بزار دي واسطې ته غریب ونیلي دي. امام ابو زرعه رحمته فرماني. چه دا اثر مرفوع روایت کول صحیح نه دي. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته فرماني. که د فن حدیث په اعتبار سره او کتب شی. نو مرفوع روایت معلول دي. ځکه چه امام عبدالرزاق په آخر عمر کنبی متغیر شوي وو. اود مسند بزار او کتب العلل راوی حسن بن عبدالله کوفي دغه شان د شرح السنة راوی احمد بن کعب واسطی امام عبدالرزاق نه هم په آخری عمر کنبی استفاده کړې وه. البته دا خبره ده. چه د حضرت عمار رضی الله عنه دا قول اگر چه په دوی باندې موقوف دي. خو دا د مرفوع په حکم کنبی دي ځکه چه دا خبره داسې ده. کومه چه رانې سره نشي وهلي. (۵)

[۲۸] حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ عَنْ أَبِي الْخَيْرِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ وَأَنَّ رَجُلًا سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيُّ الْإِسْلَامِ خَيْرٌ قَالَ تَطْعِمُ الطَّعَامَ وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ [۱۳]

رجال الحديث

قوله: قتبيه بن سعيد: دوی شیخ الاسلام راویة الاسلام ابو رجاء قتيبه بن جميل بن طريف ثقفي دي. ابن عدي فرماني. چه د دوی نوم يحيى دي. او قتيبه نې لقب دي. حافظ ابن مند رحمته فرماني. چه د دوی اصلي نوم علی دي.
 دوی په ۱۴۸ هـ يا ۱۴۹ هـ يا ۱۵۰ هـ کنبي پيدا شوي وو. دوی دامام مالك. ليث بن سعد شريك. حماد بن زيد. ابوعوانه. ابن لهيعة. او عبدالله بن المبارك رحمته وغيره نه استفاده کړې ده. اود دوی نه روایت کونکو کنبي امام حميدى. نعيم بن بن حماد. امام احمد بن حنبل. يحيى بن معين. علی بن المدینی. ابن نمير. ابوبکر بن ابی شيبه. امام بخاری. امام مسلم. امام ابوداود. امام نسائی. او امام ترمذی رحمته غوندي اساطين حدیث شامل دي.

(۱) مصنف عبدالرزاق (۳۸۶/۱۰) کتاب الجامع باب إفضاء السلام رقم (۱۹۴۳۹) -

(۲) تفلیق التعلیق (۳۷. ۳۶۲) -

(۳) فتح الباری (۸۳۱) -

(۴) فتح الباری (۸۳۱) -

(۵) المصدر السابق

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: چه دوی ثقہ او ثبت دی

امام یحییٰ بن معین رحمته الله فرمائی: «قتیبه ثقہ»

امام نسائی رحمته الله فرمائی: «ثقة صدوق»

وامام قتیبہ دپلار صاحب بیان دی: چه ما رسول الله صلی الله علیه و آله په خوب کنې اولیدلو چه ددوی په لاس مبارک کنې یوه صحیفه ده. ما عرض اوکړو: ای دالله رسوله په دې صحیفه کنې څه دی؟ نو هغوی راته او فرمائیل په دې کنې دعا لمانو اللهم صل علی محمد وعلی آله نومونه دی. ما ورته عرض اوکړو: ما ته نې راکړی: چه زه په کنې دخپل خوی نوم او گورم ما چه په هغې کنې او کتل. نو په هغې کنې ددوی نوم وو دوی په کال ۲۴۰ هـ کنې وفات شوی وو. (۱)

دلیث بن سعد، یزید بن ابی حبیب، ابوالخیر او حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنہم حالات وړاندې د

«باب اطعام الطعام من الإسلام» لاندې تیر شوی دی.

قوله: أَيُّ الْإِسْلَامِ خَيْرٌ قَالَ تُطْعِمُ الطَّعَامَ وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ

تَعْرِفْ: دا حدیث باب بعینه وړاندې په باب «اطعام الطعام من الإسلام» کنې تیر شوی دی. هلته دامام بخاری رحمته الله استاذ عمرو بن خالد تمیمی وو. اودلته قتیبہ بن سعید دی. امام بخاری رحمته الله د تکثیر طرق په غرض باندې خپل دواړه استاذان جدا جدا ذکر کړی دی. اودا دامام بخاری رحمته الله عادت دی: چه دوی یو حدیث مکرر نه راوړی: چه چرته ضرورت پېښیږی. نو هلته د تکثیر طرق په غرض په سند کنې تبدیلی راوولی.

دلته دا اشکال کیدې شی: چه هرکله صرف تکثیر طرق مقصود وو. نو دا خو داسې هم

ممکن وه. چه یو ځل نې ترجمه منعقد کړې وه. اودا نې فرمائیلی وو: «باب اطعام الطعام والسلام

من الإسلام» اوددې لاندې نې د خپلو دواړو شیوخو احادیث نقل کړی وو. خوداسې نې نه دی کړی.

علامه کرمانی رحمته الله دا جواب ورکړې دی: چه ممکن ده. چه عمرو بن خالد دا حدیث د «اطعام

الطعام» په ضمن کنې ذکر کړې وی. او قتیبہ د «سلام» لاندې ذکر کړې وی. نو د خپلو

استاذانو په تابعداري کنې امام بخاری رحمته الله په دې باندې جدا جدا ترجمه قائمه کړه ده. (۲)

خودا جواب صحیح نه معلومیږی. ځکه چه اول خو ددې نه دا لازمیږی: چه د اول نه دا ثابت

وی: چه ددې دواو استاذانو مدون کتابونه موجود وی. په کومو کنې چه دوی د اطعام الطعام

او سلام بابونه قائم کړی وی. اودهغې لاندې نې دا حدیث ذکر کړی وی. حالانکه چه کومو

(۱) سیر اعلام النبلاء (۱۳/۱۱، ۲۴) وتهذيب الكمال (۵۲۳/۲۳) وتقريب التهذيب (ص. ۴۵۴) رقم (۵۵۲۲)

ومعدة القاری (۱۹۹۱)

(۲) شرح کرمانی (۱۳۴/۱۱)

کسانود دوی حالات لیکلی دی نو په هغوی کښې چا هم ددې ذکر نه دي کړې. بیا د دې نه دا هم لازمېږي. چه امام بخاری رحمته الله د تراجمو په وضع کښې د نورو تقلید کوی. حالانکه دا خبره معلومه او مشهوره ده. چه دوی د تراجمو په وضع کښې دچا تقلید نه کوی. بلکه د احادیثو نه پخپله مسائل مستنبط کوی. او په هغې تراجم منعقد کوی. بیا که د علامه کرمانی رحمته الله خبره اومنلې شی. اودا تسلیم کړې شی. چه یقیناً ددې دواړو استاذانو په دې بابونو باندې تصنیفات شته. نوییا هم دمصنف رحمته الله دپاره دهغې جمع کول ممکن دی. نوسوال بعینه برقرار پاتې کېږي.

بهر حال داوینلې شی. چه په ظاهره دامام بخاری رحمته الله د طریقې نه دا معلومېږي چه دوز شعب ایمان شمارل غواړي. نوڅکه دهرې شعبې دپاره جدا جدا باب قانموی. (والله اعلم

۱۹ = بَابُ الْكُفْرَانِ الْعَشِيرِ وَ كُفْرُ دُونِ كُفْرٍ

دکفر لغوی معنی د کفر لغوی معنی پتول دی. وینلی شی. «کفر یکفر کفراً: ستراً»

شېي ته کافر وائی. «لأنه يستر بظلمته كل شيء» سمندر ته هم کافر وائی. «لستره ما فيه» زمیندار ته هم کافر وائی. «لستره البذر في الأرض»

«کفر یکفر کفراً و کفراً و کفراً» کفر کول. دا دایمان ضد اوتقیض دي. په دې کښې هم د نعمت پتول اود هغې حق نه ادا کول دي. کافر دالله تعالی نعمت پتوی. اودهغې نه انکار کوی. دهغه ربوبیت کوم چه د هغه خاص صفت دي. هغه پتوی. او غیرته دهغې نسبت کوی لکه چه: وائی. ربوبیت دالله تعالی خاص صفت نه دي. نور هم په دې شریک دی. (د)

علامه راغب اصفهانی رحمته الله فرمائی. «والکفران لی جود النعمة أكثر استعمالاً والكفری الدین اکثر والکفر فیها جمعاً» (۲)

د کفر اطلاق ددې نه پس په دې پوهه شی. چه په شریعت کښې د کفر دوه دوه اطلاقه دي یواطلاق خو په کفر حقیقی. کفر اصلی او کفر بالله باندې کېږي ددې صورت دا دي. چه انسان د هغه څیزونو قصداً عمداً انکار اوکړي. کوم چه په ایمان کښې ضروری وی. لکه دالله تعالی د ربوبیت نه انکار اوکړي. یاد فرشتو یا دآخرت د ورځې نه انکار اوکړي ددې دویم اطلاق ددې نه په ښکته درجه یعنی په معاصی او گناهونو باندې کېږي. دا کفر فرعی غیر اصلی دي. د اولنی په وجه سړي دایمان د دائرې نه اوځي. اود دویم قسم په ارتکاب سره دایمان نه نه اوځي. اودا هغه کفر دي. دکوم چه په حادثو کښې په معاصی

(فتح الباری) (۸۲۱۱) -

(لسان العرب) (۱۴۷، ۱۴۴۱۵) -

(مفردات القرآن) (۴۳۴) -

باندې اطلاق شوې دې رسول الله ﷺ فرمانيلى دى «سباب المسلم فسوق وقتاله كفر» (دولته قتل ته كفر ونيلى شوې دې

دغه شن ارشاد دې «بين الرجل وبين الشرك ترك الصلاة») په بعضې رواياتو كښې دى «من ترك الصلاة متعمدا فقد كفر جهاراً» (

دغه شن نېحت ته كفر ونيلى شوې دې ارشاد دې «تشتان فى الناس ما بهم الكفر: الطعن فى النسب والنياحة على الميت») (

كه د يوسړى قدرت كېږي اوبيا هم دې حج اونكړى نود داسې كس په باره كښې د نبى ﷺ ارشاد دې «فلا عليه أن يموت يهودياً أو نصرانياً» (

په دې ټولو رواياتو كښې هم دا كفر غيراصلى مراد دې كوم ته چه كفر دون كفر هم ونيلى شى دلته په دې ټولو رواياتو كښې دا تاويل شوې دې چه دلته د كفر اطلاق په هغه كس باندې شوې دې څوك چه دا څيزونه حلال گنړي يا دلته د كفر اطلاق په دې معنى شوې دې چه «فعل فعل الكفر» يا «فعله قد قارب الكفر»

ددې تاويلاتو اوس څه ضرورت پاتې نشو بلكه دا به ونيلى شى چه د كفر ډيرې مرتبې او درجې دى په دې كښې بعضې درجې د ايمان نه ويستونكى دى. اودا د كفر د ټولونه اوچته درجه ده. اونورې هغه مرتبې دى چه د ايمان نه ويستونكې نه دى.

دغه شان په شرك كښې هم تفصيل دې. يوشرك هغه دې چه هغه مخرج عن الملة دې هم ددې په باره كښې الله تعالى فرمانيلى دى «إِنَّ اللَّهَ لَا يَقْبِضُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا كُنَّ لِنَفْسٍ يَشَاءُ» (د اود قرآن كريم په يوبل آيت كښې ارشاد دې «فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيُفْعَلْ عَمَلًا صَالِحًا

وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا») (په دې كښې د شرك نه مراد .. ريا .. ده كومه چه مخرج عن الملة نه ده. دا شرك دون شرك دې. (په دې كښې د شرك نه مراد .. ريا .. ده كومه چه مخرج عن الملة نه ده. دا شرك دون شرك دې.

(صحيح بخارى كتاب الإيمان باب خوف المؤمن أن يحبط عمله وهو لا يشعر رقم ٤٨) -

(صحيح مسلم ٦١١) كتاب الإيمان بب بيان إطلاق اسم الكفر على من ترك الصلاة -

(مجمع الزائد ٢٩٥١١) كتاب الصلاة باب فى تارك الصلاة وفيض القدير بشرح الجامع الصغير (١٠٢١٦) -

(صحيح مسلم ٥٨١١) كتاب الإيمان باب إطلاق اسم الكفر على الطعن فى النسب والنياحة -

(جامع الترمذى كتاب الحج باب ما جاء فى التغليب فى ترك الحج رقم ٨١٢) -

(النساء : ٤٨ ، ١١٦) -

(سورة الكهف : ١١٠) -

(سورة الكهف : ١١٠) -

هم دغه حال د ظلم هم دې په دې کښې یوهغه دې کوم چه مخرج عن الملة دې کوم چه د قرآن پاک په آیت **﴿وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾** (کښې بیان شوې دې حالانکه د ظلم یوه درجه هغه ده کومه چه مخرج عن الملة نه ده تردې چه د هغې نسبت پیغمبرانوعلیهم السلام ته هم شوې دې لکه څنگه چه د حضرت آدم **عليه السلام** قول دې **﴿رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا﴾** (دې

دغه شان د حضرت یونس **عليه السلام** دعا ده **﴿لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾** (دې په دې دواړو آیاتونوکښې دظلم نه مراد ظلم دُون ظلم دې هغه ظلم مراد نه دې کوم چه مخرج عن الملة دې.

دغه شان د نفاق په باره کښې هم تفصیل دې یونفاق هغه دې کوم چه په **﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ﴾** (کښې بیان شوې دې اودا مخرج عن الملة دې اوبه **﴿أَرَبِهِمْ مَنْ كَانَ مَثَاقُهَا﴾** (کښې د نفاق نه مراد .. نفاق دون نفاق مراد دې مخرج عن الملة نفاق مراد نه دې.

خلاصه دا چه په کفرکښې هم اعلی درجه وی کوم چه د اسلام د دائرې نه ویتونکې ده او نور درجات ښکته کوی کوم چه داسلام نه خارجونکې نه وی دغه شان شرک ظلم نفاق کښې هم اعلی درجې وی کومې چه مخرج عن الملة وی اوددې نه ښکته نورې ډیرې درجې وی کومې چه د اسلام نه خارجونکې نه وی.

دایمان او کفرمثال دنور او ظلمت پشان دې په قرآن مجید کښې آیت دې **﴿اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ﴾** (دلته د ظلمات نه مراد کفر دې اود نور نه مراد ایمان دې لکه څنگه چه په محسوساتوکښې ورځ صرف نور دې اوشپه صرف تیاره ده نودغه شان ایمان صرف نور دې اوکفر صرف تیاره ده بیا په دې محسوساتوکښې هم یوه درجه هغه ده چه نه صرف نور وی اونه صرف تیاره وی لکه د صبا صادق د راخوتنه پس نه صرف تیاره باقی پاتې کیږی اونه صرف نور دصرف نور را تلل خود نمر راختوسره راځی اود ظلمت محضه خاتمه د صبا په راخو سره کیږی اوس په مینځ کښې چه دا یوه نیمه گنټه ده نودا د نور او ظلمت نه مخلوط ده شریعت هم د صبا په مانځه کښې دجهړی قراعت حکم کړې دې اودا وخت نې د شپې حصه گرځولې ده اود روژه دار دپاره نې د صبا راخوتنه پس خوراک حرام کړې دې حالانکه روژه د ورځې عبادت دې او ورځ د نمر په راخو سره

(البقرة: ۲۵۴)

(الأعراف: ۲۳)

(الأنبياء: ۸۷)

(النساء: ۱۴۵)

(صحیح البخاری (۱۰۱۱) کتاب الإیمان باب علامة المنافق)

(البقرة: ۲۵۷)

شروع کیجی لکه چه من وجه په دې کښې شپه ده او من وجه په کښې ورځ ده. نودغه شان اوگنډه چه ایمان نور محض دې او کفر ظلمت محض دې خولکه څنگه چه د ورځې او شپې په مثال کښې د نور محضه او ظلمت محضه په مینځ کښې یوه حصه هغه هم ده. کومه چه نه نور محضه ده. اونه ظلمت محضه. بلکه ددې حیثیت بین بین دې دغه شان د ایمان او کفر په مینځ کښې هم یوه بین بین درجه ده

یوسری د ((الله لا اله الا الله محمد رسول الله)) اقرار ښه په اخلاص او د زړه په یقین سره کوی. خو ورسره ورسره د گناه ارتکاب هم کوی. نود تصدیق او اقرار سره سره د گناهونو په دې ارتکاب کښې ایمان کوم چه نور محضه دې. او کفر کوم چه ظلمت محضه دې. دواړه گډون په وجود کښې راځی.

بیا دا اختلاط لکه څنگه چه په مومن کښې وی. دغه شان په کافر کښې هم وی. گورئ حضرت اشج عبدالقیس رضی الله عنه د نبی ﷺ په خدمت کښې حاضر شو دمسلم په روایت کښې دی. چه نبی ﷺ او فرمائیل رضی الله عنه ((ان فیک لخصتین یحبهما الله العلم والایمان)) په یو روایت کښې دی. چه هغوی تپوس او کړو. ((أقدمیا کانا أم حدیثاً)) چه دا خویونه په ما کښې وپړاندې نه موجود وو. که نه اوس پیدا شوی دی. نو نبی ﷺ ورته او فرمائیل رضی الله عنه «بل قدیم» چه دا خصلتونه د وړاندې نه موجود وو. نوهغه دالله تعالی شکر ادا کړو. او ونې «والحمد لله الذی جعل علی غلتین یحبهما» (د ښکاره ده. چه حلم او اناده دواړه خوښ خصلتونه دی. دکوموچه اسلام ترغیب ورکړې دې. اودا په کافر کښې موجود دی. د وینا مطلب دا دې. چه دایمان او کفر په مینځ کښې داسې ډیر درجات دی. چه په هغې کښې د ایمان سره د کفر درجات او شاخونه هم موجود وی. اود کفر سره دایمان شاخونه هم موجود وی. یواشکال اودهغې جواب دلته یوسوال دا دې. که په مومن کښې د کفر خصلت راشی. نود «قد کفر» حکم لگوی. اودا وائی. «کفر دون کفر» خوکه په کافر کښې د ایمان خصلت راشی. نو هلته د «قد آمن» حکم نه لگوی؟

ددې یومعقول جواب دې. هغه دا چه ایمان نوم دې د روحانی صحت او تندرستی. او کفر نوم دې د روحانی مرض او بيماری. چه په بدنۍ صحت او بيماری باندې قیاس کړې شی. گورئ یوکس من کل الوجوه روغ دې. خوددې باوجود دسر دچکرشکایت ورته پیدا شی. هغه دا وائی چه زه بيمار یم. حالانکه دهغه لاس صحیح وی. زړه ئې صحیح سالم وی. معده ئې صحیح وی. په یواختبار سره هم ده کښې مرض نه وی. صرف په یو اعتبار سره په ده کښې مرض پیدا شوې دې. او خلق وائی. چه فلانې بيمار دې. نودغه شان چه په مومن کښې من

(صحیح مسلم (۳۵۱۱) کتاب الایمان باب الأمر بالایمان بالله تعالی ورسوله ﷺ).

(مسند احمد (۲۰۶۱۴) ومجمع الزوائد (۳۸۷۱۹) کتاب المناقب باب ماجاء فی الأشج ورفقه رضی الله عنه (۶۴۱۵)

کتاب الأشربة باب جواز الإنتیاذ فی کل وعاء).

جميع الجهات ايمان موجود دي که د ترک صلاة په وجه په ده کښې بيماري پيدا شي نو د «فقد کفر» اطلاق په پرې کيدې شي خوچه کله يوسرې بيمار وي داسې چه دده په لاس باندې زخم وي په غوږ نې درد وي د زړه حرکت نې هم غير معتدل وي اود سردچکرشکایت ورته هم وي په خواعتباراتو سره دې ناجوزه دې خو متيازې نې بيخي صحيح دی اواجابت نې بيخي صحيح دې دده په معدده کښې څه فرق نشته. نو من جميع الجهات د مرض نه پس که په ده کښې يوه جهت صحيح هم وي نوآياده ته څوک صحتمند وائي؟ نه وائي. نودغه شان چه يوسرې کافروي او من جميع الجهات روحاني بیمار او په روحاني مرض کښې اخته وي. نوکه په ده کښې دايمان يوخصلت يا روحاني صحت راشي. نوپه ده باندې د «فقد آمن» اطلاق نه کيږي.

دلته امام بخاری رحمه الله «کفران العشير» د کفر دوی دا بنائې چه کفران العشير هم په حقيقت کښې کفر دون کفر کښې داخل دي. ځکه چه لکه څنگه وړاندې بيان شوې دې چه کفر په اصل کښې پتولو ته وائي په الله تعالى باندې کفر کونکې دالله تعالى دنعمتونو پتولو مرتکب کيږي. لکه چه بنځه د خاوند نافرمانی کوي. نو دا هم د خاوند د نعمتونو او احساناتو د پتولو مرتکبه کيږي. نوپه دې کښې هم ستر موجود دي. خو په دواړو کښې د استعمال په اعتبار سره فرق کولې شي چه د کفر اطلاق په کفر بالله باندې کيږي. اود دې نه لاندې مرتبې دي. په هغې باندې د کفردون کفر اطلاق کيږي. د کفران اطلاق په کفر بالله باندې نه کيږي. بلکه په کفردون کفر باندې کيږي.

عشیر: دفعيل په وزن د «معاشرة» په معنی دي. لکه څنگه چه «اکيل» د مؤاکل په معنی دي. معاشرت. مخالطت ته اوملازمت ته وائي. دلته مراد خاوند دي. چا سره چه بنځه ژوند تيروي. (۱)

بيا په «کفر دون کفر» کښې کوم «دون» دي. نو ددې دوه معانی راځي. کله دغير په معنی راځي. او کله «أهل من الشيء» په معنی کښې استعماليږي. علامه راغب اصفهاني رحمه الله په مفردات القرآن کښې په دواړو معانیو کښې علی سبيل السواء د قرآنی آیاتونو لاندې راوړي دي. (۲) حافظ ابن حجر رحمه الله «دون» د اقرب په معنی کښې راجع گرځولي دي. (۳) او علامه کشمیری رحمه الله د «غیر» په معنی کښې راجع گرځولي دي. (۴) لکه چه د حافظ رحمه الله په نيز دلته د کفر مختلف مراتب بيانول مقصود دی او علامه کشمیری رحمه الله په نيز دکفرد مختلفو قسمونو په گوته کول مقصود دی.

(۱) عمدة القاری (۲۰۰۱)۔

(۲) المفردات فی غریب القرآن (ت ۱۷۶)۔

(۳) فتح الباری (۸۷۱) کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم۔

(۴) فیض الباری (۱۱۴۱)۔

حضرت شاه صاحب چه «دو» د «غیر» په معنی اخستی دی نو ددې دپاره یې څو قرائن ذکر کړي دي

اولنۍ قرینه، هغوی د باب روایت بیان کړې دې ځکه چې په روایت کښې دې «اريت النار فاذا اكثروا منها التسليكن» قيل ألكفرن بالله؟ قال يكفرن العشي ويكفرن الإحسان» نبي ﷺ چې کله زنانو ته د کفر نسبت اوکړو. نو صاحبو ﷺ تپوس اوکړو چې ددې نه کفر بانه مراد دې نو نبي ﷺ دا جواب ورکړو چې کفر بانه مراد دې اوکه نه دې البته دا نې او فرما نيل چې «يكفرن العشي» حضرت شاه ﷺ فرماني چې ددې نه معلومه شوه چې دا د کفر بانه يو بل قسم دې دکوم په باره کښې چې صاحبو ﷺ تپوس کړې وو. نو نبي ﷺ «کفران العشي» او فرما نيل اود «يكفرن بالله» تائيد نې اونکړو. نو معلومه شوه چې کفران العشيرد کفر جدا قسم دې. نو کفر بانه او کفران العشيرد يو بل نه جدا جدا دی.

بله قرینه حضرت شاه صاحب ﷺ دا بيان کړې ده چې په بعضې نسخو کښې د «کفر دون کفر» په ځانې «کفر بعد کفر» راغلی دی. دا د «بعد» لفظ په دې دلالت کوي چې «دو» په معنی کښې د «غیر» په معنی دې. يعنی بعديت په غيريت باندې دلالت کوي. چونکه د «بعد» لفظ په يوه نسخه کښې راغلی دې. نوچه دواړه نسخې يو بل سره مطابق شی. نو د «دو» نسخه به د «غیر» په معنی کښې اخستې شی.

درېمه قرینه شاه صاحب ﷺ دا بيان کړې ده چې په آيت کریمه «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ» (۱) کښې په اتفاق سره دوو په معنی دغیر کښې دې. نو هرکله چې په آيت کښې دوو په معنی ... غیر، دې. نو په «کفر دون کفر» کښې به هم «دو» په معنی د «غیر» کښې اخستې شی.

څلورمه قرینه نې دا بيان کړې ده چې وړاندې ترجمه راځي «باب المعاصي من أفعال الجاهلية ولا يكفر صاحبها بإرتكابها إلا بالشرك» يعنی دمعاصي په ارتکاب سره سړی ته کافر نشي ونيلې. البته دا چې د شرک ارتکاب اوکړی. نو په دې صورت کښې به ده ته کافر ونيلې شی. حضرت شاه صاحب ﷺ فرماني. که په کفر کښې مختلف مراتب او ګرځولي شی. نو دا کيدې شی چې د کفر يو قسم هغه دې چې د هغې په ارتکاب سره سړی ته کافر ونيلې شی. او بل قسم هغه دې. دکوم په ارتکاب سره چې ورته کافر نشي ونيلې حضرت شاه صاحب ﷺ فرماني که په کفر کښې دغه شان دوه قسمه اونشی ګرځولي بلکه يو قسم په مختلفو مراتبو کښې او ګرځولې شی. نو په عاصی باندې دکافريه اطلاق کښې تحجر ولې دې؟ حالته که هم ديوې نوع مبداء، داشتقاق په دې کښې موجود ده. او په کوم ځانې کښې چې مبتدا د اشتقاق

موجود وی نولهته پکارده چه د عمل مشق اوکړی (۱).
خود حضرت شاه صاحب رحمته په دې ټول تقریر باندې اعتراض شوې دې. علامه شبیر احمد عثمانی رحمته فرماني چه زما په نیزد حافظ رحمته مذهب مختار دې. یعنی چه «دودن» په معنی د «اُقرب» او «ادون» په معنی د ښکته درجې او پست او کمتر دې.

اولنی وجه دا ده چه ددې ترجمې نه دامام بخاری رحمته کوم اصل مقصود دې. اود څه د وجهي چه نې دا ترجمه په کتاب الایمان کښې ذکر کړې ده اود ذکر کول نې مناسب وو. هغه دا ده چه په کفر کښې مراتب بیان کړي. اود دې په ضد یعنی ایمان کښې په مراتبو باندې استدلال اوکړي. اودا مقصود په هغه وخت کښې حاصلیدې شی اوچه د «غیر» معنی واخستې شی نو دا مقصود نشي حاصلیدې. ځکه چه دغیر په صورت کښې مغایرت ثابتیدې شی خو مقصود نه حاصلیږي. بیا مصنف رحمته د کتاب الایمان په شروع کښې دایمان په بابونو کښې دایمان مختلفې مرتبې ثابتې کړې. نو اوس په «باب تفاضل اهل الإيمان فی الاعمال» او «باب اذالم یکن الإسلام علی الحقيقة..» کښې هم دا ثابت کړل. نو اوس مناسب دا معلومیږي چه دلته په کفر کښې د مراتبو بیانول مقصود وی. مغایرت مقصود نه وی.

بله وجه دا ده که چرته «دودن» په معنی د «غیر» شی. نوییا به د «کفر دودن کفر» معنی دا وی. چه یو کفر مغایر وی دبل کفر نه. او مغایرت په دواړو صورتونو کښې متحقق کیږي برابره ده که اول غټ وی او دویم ورکوټي. یا اول ورکوټي او دویم غټ. بهر صورت یو دبل مغایر دې. ددې وجهي د «کفر دودن کفر» اطلاق په ورکوټی او غټ کفر باندې کیدې شی خوچه «دودن» په معنی د «غیر» واخستې شی. نو خلاف مقصود هم په دې کښې داخلیدي. ځکه چه کومو حضراتو د «کفر دودن کفر» جمله استعمال کړې ده. ځکه چه هغوی مقصود هم دا دې. چه د کفر اکبر لاندې د کفرنورې درجې هم دی. دا مقصود نه دې. چه یو کفر د بل کفر ښخی مغایر دې. «کوم چه د.. دودن» په معنی د.. غیر.. اخستلو حاصل دې. په خلاف د معنی اقرب، یعنی ښکته. معمولی. او ادنی. د درجې والا. نو په دې صورت کښې به دا معنی وی. چه یو کفر دبل کفر نه ادنی او کمتر دې. نو هم ددې اطلاق په وجه به صرف په ورکوټی کفر باندې کیږي. په لونی کفر باندې به نه کیږي.

دریمه وجه دا ده چه «اُقرب» او «ادون» د دې اصلی معنی ده نو خلاف الاصل طرف ته د تګ څه ضرورت نشته (۲).

ترڅو پورې چه د حضرت شاه صاحب رحمته د قرآنو تعلق دې. نود اولنی قرینې نه جواب دا دې. چه کفران العشیرد کفر نه سوا یو بل مستقل نوع گرځول دې ته څه ضرورت نشته. بلکه دا کفر بالله طرف ته یوه پورې ده اود یوې کمې درجې شعبه ده. هم دا وجه ده. چه کله

(۱) فیض الباری (۱۱۶/۱، ۱۱۷).

(۲) فضل الباری (۱۱۹/۱).

صاحب‌الکفر» (ایکفرن بالله) اوونیل اوتپوس نې اوکړو نو نې ښې ددې دهغي نفی نه ده کړې بلکه دهغي دنفی اوثبات نه نې سکوت اختیار کړو او «یکفرن العشیرون» نې اوفرمانیل یعنی په ظاهر کفر بالله نه کوی خوددې په مبادی او ددې په یوه شعبه کښې اخته دی.

په دویمه قرینه کښې حضرت شاه صاحب‌الکفر د «کفر بعد کفر» نسخه پیش کړې ده نودا قرینه زموږ دپاره زیاته فائده منده ده خکه چه «قبل» او «بعد» عام طور دمراتبو خودلو دپاره راځي. په دریمه قرینه حضرت شاه صاحب‌الکفر د مفسرینو اجماع او اتفاق نقل کړې دې چه په «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ» کښې «دوڼ» په معنی د «غیر» دې خو حقیقت دا دې چه ددې قول نسبت هم حضرت شاه صاحب‌الکفر ته مشکوک ښکاري خکه چه اجماع خو لویه خبره ده یومفسر هم په دې مقام کښې دوڼ په معنی دغیر کښې راجع نه دې گرځولې امام راغب ددې آیت په تفسیر کښې دوڼ په معنی د «اقل» خودلې ده اویا نې صیغه د «قيل» په ترمیض سره د «غیر» په معنی بیان کړې ده فرماني «وَقَوْلِهِ (إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ) أَيْ مَا كَانَ أَقْلَ مِنْ ذَلِكَ وَقِيلَ مَا سِوَى ذَلِكَ...»^(۱)

څلورمه قرینه حضرت شاه صاحب‌الکفر چه وړاندې کوم باب راځي «باب المعاصي من أمار الجاهلية ولا يكفر صاحبها بارتكابها إلا بالشرك» پیش کړې ده چه دکفر یو هغه قسم دې چه دهغي ارتکاب سره سړی ته کافر و نیلی شی اویوهغه قسم دې د کوم په ارتکاب سره چه سړی ته کافر نشی و نیلی. نوددې جواب دا دې چه لکه څنگه دانواعو په اختلاف سره داطلاعاتو اختلاف وی اود احکامو هم مختلف مراتب وی نودغه شان په یو قسم څیز کښې د مراتبو په اختلاف سره هم د اطلاق اختلاف راتلې شی اومختلف احکام پرې مرتب کیدې شی.^(۲)

«کفردون کفر» دچاقول دې؟ دلته دا بحث دې چه «کفر دون کفر» دچا لفظ دی؟

حافظ ابن حجر رحمته الله دا دحضرت عطاء بن ابی رباح رحمته الله قول گرځولې دې دوی فرماني «واما قول المصنف: كفر دون كفر، فأشار إلى أثر رواه أحمد في كتاب الإيمان من طريق عطاء بن أبي رباح وغيره»^(۳)

حضرت شاه صاحب‌الکفر فرماني چه ابن کثیر رحمته الله د ابن عباس رضي الله عنهما نه دا قول نقل کړې دې کیدې شی چه حافظ صاحب‌الکفر ته ددې علم نه وی شوي ددې وجې هغوی ددې قول نسبت عطاء ته کړې دې.^(۴)

(۱) المفردات فی غریب القرآن (ص. ۱۷۶) -

(۲) فضل الباری (۴۲۰، ۴۲۱) -

(۳) فتح الباری (۸۳۱) -

(۴) فیض الباری (۱۱۴۱) -

خوعلامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نے د «کفر دون کفر» الفاظ بعینہ مروی نہ دی بلکہ د هغوی نہ د «وَمَنْ لَّمْ يَتَّكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ» (ن) پہ تفسیر کنی «ای کفر لا ینقل عن البلۃ» منقول دی ددی مطلب دا دی ہے کفر و رکوتی اوغنی وی نوغنی کفر د ملت نہ ویتونکی دی اوور کوتی د ملت نہ ویتونکی نہ دی معلومہ شوه چه د کفر انواع او اقسام دی اوهم ددی نہ حضرت عطاء استنباط کری دی او «کفر دون کفر» نی فرمائی دی د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نہ هم ددی مفهوم یوه بله جمله هم منقول ده «همهم کفر لیس کالکفر بالله و ملائکته و رسله» یعنی دا عمل د کفر یوه شعبه ده ددی جملی نہ هم «کفر دون کفر» مستنبط کری.

ددی تقریر نہ بنکاره ثابتہ شوه چه د «کفر دون کفر» ماخذ خود حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نہ منقول دی خوبیی دا الفاظ د هغوی نہ منقول نہ دی دا الفاظ هم د عطاء دی کوم چه هغوی د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما د قول نہ مستنبط کری او اخذ کری دی نو خکه حافظ رحمۃ اللہ علیہ دا الفاظ هم عطاء تہ منسوب کری دی حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما تہ نی نہ دی منسوب کری. باقی چه کومہ دا خبره اوشوه چه حافظ رحمۃ اللہ علیہ تہ به د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما د کلام علم نہ وو زما پہ نیز صحیح نہ ده صرف توهم دی خکه چه پخبله چه وړاندی لار شي نو په «باب قلم دون قلم» کنی حافظ دا ابن عباس رضی اللہ عنہما د قول حواله ورکری ده چه دا د ابن عباس رضی اللہ عنہما د قول نہ ماخذ دی معلومہ شوه چه د ابن عباس رضی اللہ عنہما قول حضرت حافظ رحمۃ اللہ علیہ تہ وړیاد وو او د حضرت عطاء بن ابی رباح رحمۃ اللہ علیہ نہ صرف دا جمله منقول نہ ده بلکه داسی قسم دري جملی ترې منقول دی «کفر دون کفر، قلم دون قلم، نفاق دون نفاق» (۱)

خود واقعی حقیقت هم دا دی چه د «کفر دون کفر» قول هم د ابن عباس رضی اللہ عنہما نہ منقول دی او صرف استنباط نہ بلکه صراحة د هغوی نہ منقول دی لکه څنگه چه امام حاکم په مستدرک کنی روایت نقل کری دی «عن طائوس قال قال ابن عباس رضی اللہ عنہما إنه لیس بالکفر الذی ینھون إلیه، إنه لیس کفرًا ینقل عن البلۃ» (وَمَنْ لَّمْ يَتَّكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ» (کفر دون کفر) (۲)

دغه شان علامه سیوطی رحمۃ اللہ علیہ په درمنثور کنی نقل کری دی «وآخره» سعید بن منصور، والنیل و ابن المنذر و ابن حاتم و الحاکم و صححه و البیہقی ل سننه عن ابن عباس رضی اللہ عنہما فی قوله «وَمَنْ لَّمْ يَتَّكُمْ بِمَا

(۱) المائدة: (۴۴)۔

(۲) فضل الباری (۴۱۳، ۴۱۴)۔

(۳) مستدرک للحاکم (۳۱۳/۲) کتاب التفسیر، تفسیر سورة المائدة قال الحاکم هذا حدیث صحیح الإسناد ولم یخرجاه قال الذہبی فی تلخیص المستدرک: صحیح۔

أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ» (وَمَنْ أَمَرَ بِكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ) (وَمَنْ أَمَرَ بِكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ) (هال کفر دون کفر و ظلم دون ظلم و فسق دون فسق)

معلومه شوه چه دا قول د حضرت عطاء استنباط نه دي بلکه د حضرت ابن عباس رضی الله عنه منقول دي البته دا خبره ده چه حافظ ابن کثیر دا قول د دي اياتونو په تفسیر کښې د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه دي نقل کړي. والله اعلم.

د ترجمې مقصود امام بخاری رحمه الله په دي ترجمه الباب سره دا بیانوی چه د کفر مختلف درجات دی یوه په کښې د کفر د ټولو نه لویه درجه ده او د دي نه لاندې نورې ډیرې درجې دي نوره کله چه د کفر مختلف درجات دی نودغه شان به د دي د ضد یعنی ایمان هم مختلف درجات وی ځکه چه دا قاعده ده چه کله د یو څیز مختلف درجات وی نودغه دي د ضد به هم مختلف درجات وی نوکه کفر راشی نو اصلی ایمان چه «ایمان بالله و الملائکة و الکتاب و الرسل» به هم ځی او که ایمان اصلی راشی نو کفر به هم ځی دغه شان که «کفر دون کفر» راشی نو د دي په مقابل کښې چه د ایمان کوم خصلت وی هغه به ختم شی د خاوند ناشکری ته په حدیث کښې کفران و نیلی شوی دی او دا کفر گرځولې شوې دي او دا «کفر دون کفر» دي نو که ناشکری راشی نو د کفر یوه شعبه به راشی او د ایمان یوه شعبه یعنی د خاوند د نعمت شکریه ختم شی نو لکه څنگه چه د کفر مختلف درجات دی نودغه شان به د ایمان هم مختلف درجات وی.

لکه چه امام بخاری رحمه الله تراوسه پورې د ایمان او اسلام مختلف درجات ثابت کړل او د مختلفو مراتبو د اثبات نه د امام بخاری رحمه الله مقصود دا وو چه ایمان مرکب دي او دا قابل للزیادات و النقصان دي اوس امام بخاری رحمه الله د ایمان ضد بیانوی چه په کفر کښې مختلف درجات دی او هر کله چه په کفر کښې مختلف درجات دی نودغه شان به د دي په ضد یعنی ایمان کښې هم مختلف درجات وی او چونکه په ایمان او کفر کښې یا تقابل تضاد دي او یا تقابل عدم و ملکه که تقابل تضاد واخستې شی نو کفر او ایمان ضدین دی او که تقابل د عدم و ملکه او منفي شی نو ایمان او کفر به متقابلین وی او د ضدینو او متقابلینو قانون دا دي چه د یو ضد او متقابل دپاره چه کوم حکم ثابتیږی هغه به د بل ضد او متقابل دپاره هم ثابتیږی نوره کله چه په کفر کښې مختلف درجات دی په ایمان کښې به هم مختلف مراتب او درجات وی اول په مثبت انداز کښې امام بخاری رحمه الله خپله مدعا پیش کوله او اوس په منفي انداز کښې خپله مدعا پیش کوی.

قوله: فِيهِ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: [٢٨٨]

حضرت ابو سعید خدری رضی الله عنه مشهور صحابی دي د دوی حالات وړاندې د «باب من الدين

الفارمن الفتن» لاندی تیرشول. دلته چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ کوم حدیث ته اشاره کری ده. دا هغه حدیث دی کوم چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په کتاب الحيض کښې راوړې دي. «يا معشر النساء تصدقن فان اريتكن اكثر اهل النار قلن ولما يارسول الله قال تكثرن اللعن وتكفرن العشير» (۱) قاضی ابن العربی رحمۃ اللہ علیہ فرماني. دا احتمال هم شته چه ددې نه مراد د حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ یوبل حدیث «من لم يشكر الناس لم يشكر الله» (۲) (مُراد وی (۳)

خو حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمهما الله ددې خبرې تردید کړې دي. او فرمانيلی یې دي چه دا خبره لرې ده. او ظاهر هم دا دي. چه ددې نه د کتاب الحيض حدیث ته اشاره ده دغه شان د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ په حدیث الباب کښې د «يکفرن العشير» د الفاظو نه هم ددې تائید کیږي. (۴)

[۲۹]: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ عَنْ مَالِكٍ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَرَيْتَ النَّارَ فَإِذَا أَكْثَرُ أَهْلِهَا النِّسَاءُ يَكْفُرْنَ قِيلَ أَيْ كَفَرْنَ بِاللَّهِ قَالَ يَكْفُرْنَ الْعَشِيرَ وَيَكْفُرْنَ الْإِحْسَانَ لَوْ أُخْسِنَتْ إِلَى إِحْدَاهُنَّ الدَّهْرُ تَمُرَّتْ أُنْثَى مِنْكَ شَيْئًا قَالَتْ مَا أَرَيْتَ مِنْكَ خَيْرًا قَاطَ [۳۲۱، ۳۲۰، ۳۱۹، ۳۱۸، ۳۱۷، ۳۱۶، ۳۱۵، ۳۱۴، ۳۱۳، ۳۱۲، ۳۱۱، ۳۱۰، ۳۰۹، ۳۰۸، ۳۰۷، ۳۰۶، ۳۰۵، ۳۰۴، ۳۰۳، ۳۰۲، ۳۰۱، ۳۰۰، ۲۹۹، ۲۹۸، ۲۹۷، ۲۹۶، ۲۹۵، ۲۹۴، ۲۹۳، ۲۹۲، ۲۹۱، ۲۹۰، ۲۸۹، ۲۸۸، ۲۸۷، ۲۸۶، ۲۸۵، ۲۸۴، ۲۸۳، ۲۸۲، ۲۸۱، ۲۸۰، ۲۷۹، ۲۷۸، ۲۷۷، ۲۷۶، ۲۷۵، ۲۷۴، ۲۷۳، ۲۷۲، ۲۷۱، ۲۷۰، ۲۶۹، ۲۶۸، ۲۶۷، ۲۶۶، ۲۶۵، ۲۶۴، ۲۶۳، ۲۶۲، ۲۶۱، ۲۶۰، ۲۵۹، ۲۵۸، ۲۵۷، ۲۵۶، ۲۵۵، ۲۵۴، ۲۵۳، ۲۵۲، ۲۵۱، ۲۵۰، ۲۴۹، ۲۴۸، ۲۴۷، ۲۴۶، ۲۴۵، ۲۴۴، ۲۴۳، ۲۴۲، ۲۴۱، ۲۴۰، ۲۳۹، ۲۳۸، ۲۳۷، ۲۳۶، ۲۳۵، ۲۳۴، ۲۳۳، ۲۳۲، ۲۳۱، ۲۳۰، ۲۲۹، ۲۲۸، ۲۲۷، ۲۲۶، ۲۲۵، ۲۲۴، ۲۲۳، ۲۲۲، ۲۲۱، ۲۲۰، ۲۱۹، ۲۱۸، ۲۱۷، ۲۱۶، ۲۱۵، ۲۱۴، ۲۱۳، ۲۱۲، ۲۱۱، ۲۱۰، ۲۰۹، ۲۰۸، ۲۰۷، ۲۰۶، ۲۰۵، ۲۰۴، ۲۰۳، ۲۰۲، ۲۰۱، ۲۰۰، ۱۹۹، ۱۹۸، ۱۹۷، ۱۹۶، ۱۹۵، ۱۹۴، ۱۹۳، ۱۹۲، ۱۹۱، ۱۹۰، ۱۸۹، ۱۸۸، ۱۸۷، ۱۸۶، ۱۸۵، ۱۸۴، ۱۸۳، ۱۸۲، ۱۸۱، ۱۸۰، ۱۷۹، ۱۷۸، ۱۷۷، ۱۷۶، ۱۷۵، ۱۷۴، ۱۷۳، ۱۷۲، ۱۷۱، ۱۷۰، ۱۶۹، ۱۶۸، ۱۶۷، ۱۶۶، ۱۶۵، ۱۶۴، ۱۶۳، ۱۶۲، ۱۶۱، ۱۶۰، ۱۵۹، ۱۵۸، ۱۵۷، ۱۵۶، ۱۵۵، ۱۵۴، ۱۵۳، ۱۵۲، ۱۵۱، ۱۵۰، ۱۴۹، ۱۴۸، ۱۴۷، ۱۴۶، ۱۴۵، ۱۴۴، ۱۴۳، ۱۴۲، ۱۴۱، ۱۴۰، ۱۳۹، ۱۳۸، ۱۳۷، ۱۳۶، ۱۳۵، ۱۳۴، ۱۳۳، ۱۳۲، ۱۳۱، ۱۳۰، ۱۲۹، ۱۲۸، ۱۲۷، ۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۴، ۱۲۳، ۱۲۲، ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۱۸، ۱۱۷، ۱۱۶، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۳، ۱۱۲، ۱۱۱، ۱۱۰، ۱۰۹، ۱۰۸، ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱، ۰، -۱، -۲، -۳، -۴، -۵، -۶، -۷، -۸، -۹، -۱۰، -۱۱، -۱۲، -۱۳، -۱۴، -۱۵، -۱۶، -۱۷، -۱۸، -۱۹، -۲۰، -۲۱، -۲۲، -۲۳، -۲۴، -۲۵، -۲۶، -۲۷، -۲۸، -۲۹، -۳۰، -۳۱، -۳۲، -۳۳، -۳۴، -۳۵، -۳۶، -۳۷، -۳۸، -۳۹، -۴۰، -۴۱، -۴۲، -۴۳، -۴۴، -۴۵، -۴۶، -۴۷، -۴۸، -۴۹، -۵۰، -۵۱، -۵۲، -۵۳، -۵۴، -۵۵، -۵۶، -۵۷، -۵۸، -۵۹، -۶۰، -۶۱، -۶۲، -۶۳، -۶۴، -۶۵، -۶۶، -۶۷، -۶۸، -۶۹، -۷۰، -۷۱، -۷۲، -۷۳، -۷۴، -۷۵، -۷۶، -۷۷، -۷۸، -۷۹، -۸۰، -۸۱، -۸۲، -۸۳، -۸۴، -۸۵، -۸۶، -۸۷، -۸۸، -۸۹، -۹۰، -۹۱، -۹۲، -۹۳، -۹۴، -۹۵، -۹۶، -۹۷، -۹۸، -۹۹، -۱۰۰، -۱۰۱، -۱۰۲، -۱۰۳، -۱۰۴، -۱۰۵، -۱۰۶، -۱۰۷، -۱۰۸، -۱۰۹، -۱۱۰، -۱۱۱، -۱۱۲، -۱۱۳، -۱۱۴، -۱۱۵، -۱۱۶، -۱۱۷، -۱۱۸، -۱۱۹، -۱۲۰، -۱۲۱، -۱۲۲، -۱۲۳، -۱۲۴، -۱۲۵، -۱۲۶، -۱۲۷، -۱۲۸، -۱۲۹، -۱۳۰، -۱۳۱، -۱۳۲، -۱۳۳، -۱۳۴، -۱۳۵، -۱۳۶، -۱۳۷، -۱۳۸، -۱۳۹، -۱۴۰، -۱۴۱، -۱۴۲، -۱۴۳، -۱۴۴، -۱۴۵، -۱۴۶، -۱۴۷، -۱۴۸، -۱۴۹، -۱۵۰، -۱۵۱، -۱۵۲، -۱۵۳، -۱۵۴، -۱۵۵، -۱۵۶، -۱۵۷، -۱۵۸، -۱۵۹، -۱۶۰، -۱۶۱، -۱۶۲، -۱۶۳، -۱۶۴، -۱۶۵، -۱۶۶، -۱۶۷، -۱۶۸، -۱۶۹، -۱۷۰، -۱۷۱، -۱۷۲، -۱۷۳، -۱۷۴، -۱۷۵، -۱۷۶، -۱۷۷، -۱۷۸، -۱۷۹، -۱۸۰، -۱۸۱، -۱۸۲، -۱۸۳، -۱۸۴، -۱۸۵، -۱۸۶، -۱۸۷، -۱۸۸، -۱۸۹، -۱۹۰، -۱۹۱، -۱۹۲، -۱۹۳، -۱۹۴، -۱۹۵، -۱۹۶، -۱۹۷، -۱۹۸، -۱۹۹، -۲۰۰، -۲۰۱، -۲۰۲، -۲۰۳، -۲۰۴، -۲۰۵، -۲۰۶، -۲۰۷، -۲۰۸، -۲۰۹، -۲۱۰، -۲۱۱، -۲۱۲، -۲۱۳، -۲۱۴، -۲۱۵، -۲۱۶، -۲۱۷، -۲۱۸، -۲۱۹، -۲۲۰، -۲۲۱، -۲۲۲، -۲۲۳، -۲۲۴، -۲۲۵، -۲۲۶، -۲۲۷، -۲۲۸، -۲۲۹، -۲۳۰، -۲۳۱، -۲۳۲، -۲۳۳، -۲۳۴، -۲۳۵، -۲۳۶، -۲۳۷، -۲۳۸، -۲۳۹، -۲۴۰، -۲۴۱، -۲۴۲، -۲۴۳، -۲۴۴، -۲۴۵، -۲۴۶، -۲۴۷، -۲۴۸، -۲۴۹، -۲۵۰، -۲۵۱، -۲۵۲، -۲۵۳، -۲۵۴، -۲۵۵، -۲۵۶، -۲۵۷، -۲۵۸، -۲۵۹، -۲۶۰، -۲۶۱، -۲۶۲، -۲۶۳، -۲۶۴، -۲۶۵، -۲۶۶، -۲۶۷، -۲۶۸، -۲۶۹، -۲۷۰، -۲۷۱، -۲۷۲، -۲۷۳، -۲۷۴، -۲۷۵، -۲۷۶، -۲۷۷، -۲۷۸، -۲۷۹، -۲۸۰، -۲۸۱، -۲۸۲، -۲۸۳، -۲۸۴، -۲۸۵، -۲۸۶، -۲۸۷، -۲۸۸، -۲۸۹، -۲۹۰، -۲۹۱، -۲۹۲، -۲۹۳، -۲۹۴، -۲۹۵، -۲۹۶، -۲۹۷، -۲۹۸، -۲۹۹، -۳۰۰، -۳۰۱، -۳۰۲، -۳۰۳، -۳۰۴، -۳۰۵، -۳۰۶، -۳۰۷، -۳۰۸، -۳۰۹، -۳۱۰، -۳۱۱، -۳۱۲، -۳۱۳، -۳۱۴، -۳۱۵، -۳۱۶، -۳۱۷، -۳۱۸، -۳۱۹، -۳۲۰، -۳۲۱، -۳۲۲، -۳۲۳، -۳۲۴، -۳۲۵، -۳۲۶، -۳۲۷، -۳۲۸، -۳۲۹، -۳۳۰، -۳۳۱، -۳۳۲، -۳۳۳، -۳۳۴، -۳۳۵، -۳۳۶، -۳۳۷، -۳۳۸، -۳۳۹، -۳۴۰، -۳۴۱، -۳۴۲، -۳۴۳، -۳۴۴، -۳۴۵، -۳۴۶، -۳۴۷، -۳۴۸، -۳۴۹، -۳۵۰، -۳۵۱، -۳۵۲، -۳۵۳، -۳۵۴، -۳۵۵، -۳۵۶، -۳۵۷، -۳۵۸، -۳۵۹، -۳۶۰، -۳۶۱، -۳۶۲، -۳۶۳، -۳۶۴، -۳۶۵، -۳۶۶، -۳۶۷، -۳۶۸، -۳۶۹، -۳۷۰، -۳۷۱، -۳۷۲، -۳۷۳، -۳۷۴، -۳۷۵، -۳۷۶، -۳۷۷، -۳۷۸، -۳۷۹، -۳۸۰، -۳۸۱، -۳۸۲، -۳۸۳، -۳۸۴، -۳۸۵، -۳۸۶، -۳۸۷، -۳۸۸، -۳۸۹، -۳۹۰، -۳۹۱، -۳۹۲، -۳۹۳، -۳۹۴، -۳۹۵، -۳۹۶، -۳۹۷، -۳۹۸، -۳۹۹، -۴۰۰، -۴۰۱، -۴۰۲، -۴۰۳، -۴۰۴، -۴۰۵، -۴۰۶، -۴۰۷، -۴۰۸، -۴۰۹، -۴۱۰، -۴۱۱، -۴۱۲، -۴۱۳، -۴۱۴، -۴۱۵، -۴۱۶، -۴۱۷، -۴۱۸، -۴۱۹، -۴۲۰، -۴۲۱، -۴۲۲، -۴۲۳، -۴۲۴، -۴۲۵، -۴۲۶، -۴۲۷، -۴۲۸، -۴۲۹، -۴۳۰، -۴۳۱، -۴۳۲، -۴۳۳، -۴۳۴، -۴۳۵، -۴۳۶، -۴۳۷، -۴۳۸، -۴۳۹، -۴۴۰، -۴۴۱، -۴۴۲، -۴۴۳، -۴۴۴، -۴۴۵، -۴۴۶، -۴۴۷، -۴۴۸، -۴۴۹، -۴۵۰، -۴۵۱، -۴۵۲، -۴۵۳، -۴۵۴، -۴۵۵، -۴۵۶، -۴۵۷، -۴۵۸، -۴۵۹، -۴۶۰، -۴۶۱، -۴۶۲، -۴۶۳، -۴۶۴، -۴۶۵، -۴۶۶، -۴۶۷، -۴۶۸، -۴۶۹، -۴۷۰، -۴۷۱، -۴۷۲، -۴۷۳، -۴۷۴، -۴۷۵، -۴۷۶، -۴۷۷، -۴۷۸، -۴۷۹، -۴۸۰، -۴۸۱، -۴۸۲، -۴۸۳، -۴۸۴، -۴۸۵، -۴۸۶، -۴۸۷، -۴۸۸، -۴۸۹، -۴۹۰، -۴۹۱، -۴۹۲، -۴۹۳، -۴۹۴، -۴۹۵، -۴۹۶، -۴۹۷، -۴۹۸، -۴۹۹، -۵۰۰، -۵۰۱، -۵۰۲، -۵۰۳، -۵۰۴، -۵۰۵، -۵۰۶، -۵۰۷، -۵۰۸، -۵۰۹، -۵۱۰، -۵۱۱، -۵۱۲، -۵۱۳، -۵۱۴، -۵۱۵، -۵۱۶، -۵۱۷، -۵۱۸، -۵۱۹، -۵۲۰، -۵۲۱، -۵۲۲، -۵۲۳، -۵۲۴، -۵۲۵، -۵۲۶، -۵۲۷، -۵۲۸، -۵۲۹، -۵۳۰، -۵۳۱، -۵۳۲، -۵۳۳، -۵۳۴، -۵۳۵، -۵۳۶، -۵۳۷، -۵۳۸، -۵۳۹، -۵۴۰، -۵۴۱، -۵۴۲، -۵۴۳، -۵۴۴، -۵۴۵، -۵۴۶، -۵۴۷، -۵۴۸، -۵۴۹، -۵۵۰، -۵۵۱، -۵۵۲، -۵۵۳، -۵۵۴، -۵۵۵، -۵۵۶، -۵۵۷، -۵۵۸، -۵۵۹، -۵۶۰، -۵۶۱، -۵۶۲، -۵۶۳، -۵۶۴، -۵۶۵، -۵۶۶، -۵۶۷، -۵۶۸، -۵۶۹، -۵۷۰، -۵۷۱، -۵۷۲، -۵۷۳، -۵۷۴، -۵۷۵، -۵۷۶، -۵۷۷، -۵۷۸، -۵۷۹، -۵۸۰، -۵۸۱، -۵۸۲، -۵۸۳، -۵۸۴، -۵۸۵، -۵۸۶، -۵۸۷، -۵۸۸، -۵۸۹، -۵۹۰، -۵۹۱، -۵۹۲، -۵۹۳، -۵۹۴، -۵۹۵، -۵۹۶، -۵۹۷، -۵۹۸، -۵۹۹، -۶۰۰، -۶۰۱، -۶۰۲، -۶۰۳، -۶۰۴، -۶۰۵، -۶۰۶، -۶۰۷، -۶۰۸، -۶۰۹، -۶۱۰، -۶۱۱، -۶۱۲، -۶۱۳، -۶۱۴، -۶۱۵، -۶۱۶، -۶۱۷، -۶۱۸، -۶۱۹، -۶۲۰، -۶۲۱، -۶۲۲، -۶۲۳، -۶۲۴، -۶۲۵، -۶۲۶، -۶۲۷، -۶۲۸، -۶۲۹، -۶۳۰، -۶۳۱، -۶۳۲، -۶۳۳، -۶۳۴، -۶۳۵، -۶۳۶، -۶۳۷، -۶۳۸، -۶۳۹، -۶۴۰، -۶۴۱، -۶۴۲، -۶۴۳، -۶۴۴، -۶۴۵، -۶۴۶، -۶۴۷، -۶۴۸، -۶۴۹، -۶۵۰، -۶۵۱، -۶۵۲، -۶۵۳، -۶۵۴، -۶۵۵، -۶۵۶، -۶۵۷، -۶۵۸، -۶۵۹، -۶۶۰، -۶۶۱، -۶۶۲، -۶۶۳، -۶۶۴، -۶۶۵، -۶۶۶، -۶۶۷، -۶۶۸، -۶۶۹، -۶۷۰، -۶۷۱، -۶۷۲، -۶۷۳، -۶۷۴، -۶۷۵، -۶۷۶، -۶۷۷، -۶۷۸، -۶۷۹، -۶۸۰، -۶۸۱، -۶۸۲، -۶۸۳، -۶۸۴، -۶۸۵، -۶۸۶، -۶۸۷، -۶۸۸، -۶۸۹، -۶۹۰، -۶۹۱، -۶۹۲، -۶۹۳، -۶۹۴، -۶۹۵، -۶۹۶، -۶۹۷، -۶۹۸، -۶۹۹، -۷۰۰، -۷۰۱، -۷۰۲، -۷۰۳، -۷۰۴، -۷۰۵، -۷۰۶، -۷۰۷، -۷۰۸، -۷۰۹، -۷۱۰، -۷۱۱، -۷۱۲، -۷۱۳، -۷۱۴، -۷۱۵، -۷۱۶، -۷۱۷، -۷۱۸، -۷۱۹، -۷۲۰، -۷۲۱، -۷۲۲، -۷۲۳، -۷۲۴، -۷۲۵، -۷۲۶، -۷۲۷، -۷۲۸، -۷۲۹، -۷۳۰، -۷۳۱، -۷۳۲، -۷۳۳، -۷۳۴، -۷۳۵، -۷۳۶، -۷۳۷، -۷۳۸، -۷۳۹، -۷۴۰، -۷۴۱، -۷۴۲، -۷۴۳، -۷۴۴، -۷۴۵، -۷۴۶، -۷۴۷، -۷۴۸، -۷۴۹، -۷۵۰، -۷۵۱، -۷۵۲، -۷۵۳، -۷۵۴، -۷۵۵، -۷۵۶، -۷۵۷، -۷۵۸، -۷۵۹، -۷۶۰، -۷۶۱، -۷۶۲، -۷۶۳، -۷۶۴، -۷۶۵، -۷۶۶، -۷۶۷، -۷۶۸، -۷۶۹، -۷۷۰، -۷۷۱، -۷۷۲، -۷۷۳، -۷۷۴، -۷۷۵، -۷۷۶، -۷۷۷، -۷۷۸، -۷۷۹، -۷۸۰، -۷۸۱، -۷۸۲، -۷۸۳، -۷۸۴، -۷۸۵، -۷۸۶، -۷۸۷، -۷۸۸، -۷۸۹، -۷۹۰، -۷۹۱، -۷۹۲، -۷۹۳، -۷۹۴، -۷۹۵، -۷۹۶، -۷۹۷، -۷۹۸، -۷۹۹، -۸۰۰، -۸۰۱، -۸۰۲، -۸۰۳، -۸۰۴، -۸۰۵، -۸۰۶، -۸۰۷، -۸۰۸، -۸۰۹، -۸۱۰، -۸۱۱، -۸۱۲، -۸۱۳، -۸۱۴، -۸۱۵، -۸۱۶، -۸۱۷، -۸۱۸، -۸۱۹، -۸۲۰، -۸۲۱، -۸۲۲، -۸۲۳، -۸۲۴، -۸۲۵، -۸۲۶، -۸۲۷، -۸۲۸، -۸۲۹، -۸۳۰، -۸۳۱، -۸۳۲، -۸۳۳، -۸۳۴، -۸۳۵، -۸۳۶، -۸۳۷، -۸۳۸، -۸۳۹، -۸۴۰، -۸۴۱، -۸۴۲، -۸۴۳، -۸۴۴، -۸۴۵، -۸۴۶، -۸۴۷، -۸۴۸، -۸۴۹، -۸۵۰، -۸۵۱، -۸۵۲، -۸۵۳، -۸۵۴، -۸۵۵، -۸۵۶، -۸۵۷، -۸۵۸، -۸۵۹، -۸۶۰، -۸۶۱، -۸۶۲، -۸۶۳، -۸۶۴، -۸۶۵، -۸۶۶، -۸۶۷، -۸۶۸، -۸۶۹، -۸۷۰، -۸۷۱، -۸۷۲، -۸۷۳، -۸۷۴، -۸۷۵، -۸۷۶، -۸۷۷، -۸۷۸، -۸۷۹، -۸۸۰، -۸۸۱، -۸۸۲، -۸۸۳، -۸۸۴، -۸۸۵، -۸۸۶، -۸۸۷، -۸۸۸، -۸۸۹، -۸۹۰، -۸۹۱، -۸۹۲، -۸۹۳، -۸۹۴، -۸۹۵، -۸۹۶، -۸۹۷، -۸۹۸، -۸۹۹، -۹۰۰، -۹۰۱، -۹۰۲، -۹۰۳، -۹۰۴، -۹۰۵، -۹۰۶، -۹۰۷، -۹۰۸، -۹۰۹، -۹۱۰، -۹۱۱، -۹۱۲، -۹۱۳، -۹۱۴، -۹۱۵، -۹۱۶، -۹۱۷، -۹۱۸، -۹۱۹، -۹۲۰، -۹۲۱، -۹۲۲، -۹۲۳، -۹۲۴، -۹۲۵، -۹۲۶، -۹۲۷، -۹۲۸، -۹۲۹، -۹۳۰، -۹۳۱، -۹۳۲، -۹۳۳، -۹۳۴، -۹۳۵، -۹۳۶، -۹۳۷، -۹۳۸، -۹۳۹، -۹۴۰، -۹۴۱، -۹۴۲، -۹۴۳، -۹۴۴، -۹۴۵، -۹۴۶، -۹۴۷، -۹۴۸، -۹۴۹، -۹۵۰، -۹۵۱، -۹۵۲، -۹۵۳، -۹۵۴، -۹۵۵، -۹۵۶، -۹۵۷، -۹۵۸، -۹۵۹، -۹۶۰، -۹۶۱، -۹۶۲، -۹۶۳، -۹۶۴، -۹۶۵، -۹۶۶، -۹۶۷، -۹۶۸، -۹۶۹، -۹۷۰، -۹۷۱، -۹۷۲، -۹۷۳، -۹۷۴، -۹۷۵، -۹۷۶، -۹۷۷، -۹۷۸، -۹۷۹، -۹۸۰، -۹۸۱، -۹۸۲، -۹۸۳، -۹۸۴، -۹۸۵، -۹۸۶، -۹۸۷، -۹۸۸، -۹۸۹، -۹۹۰، -۹۹۱، -۹۹۲، -۹۹۳، -۹۹۴، -۹۹۵، -۹۹۶، -۹۹۷، -۹۹۸، -۹۹۹، -۱۰۰۰، -۱۰۰۱، -۱۰۰۲، -۱۰۰۳، -۱۰۰۴، -۱۰۰۵، -۱۰۰۶، -۱۰۰۷، -۱۰۰۸، -۱۰۰۹، -۱۰۱۰، -۱۰۱۱، -۱۰۱۲، -۱۰۱۳، -۱۰۱۴، -۱۰۱۵، -۱۰۱۶، -۱۰۱۷، -۱۰۱۸، -۱۰۱۹، -۱۰۲۰، -۱۰۲۱، -۱۰۲۲، -۱۰۲۳، -۱۰۲۴، -۱۰۲۵، -۱۰۲۶، -۱۰۲۷، -۱۰۲۸، -۱۰۲۹، -۱۰۳۰، -۱۰۳۱، -۱۰۳۲، -۱۰۳۳، -۱۰۳۴، -۱۰۳۵، -۱۰۳۶، -۱۰۳۷، -۱۰۳۸، -۱۰۳۹، -۱۰۴۰، -۱۰۴۱، -۱۰۴۲، -۱۰۴۳، -۱۰۴۴، -۱۰۴۵، -۱۰۴۶، -۱۰۴۷، -۱۰۴۸، -۱۰۴۹، -۱۰۵۰، -۱۰۵۱، -۱۰۵۲، -۱۰۵۳، -۱۰۵۴، -۱۰۵۵، -۱۰۵۶، -۱۰۵۷، -۱۰۵۸، -۱۰۵۹، -۱۰۶۰، -۱۰۶۱، -۱۰۶۲، -۱۰۶۳، -۱۰۶۴، -۱۰۶۵، -۱۰۶۶، -۱۰۶۷، -۱۰۶۸، -۱۰۶۹، -۱۰۷۰، -۱۰۷۱، -۱۰۷۲، -۱۰۷۳، -۱۰۷۴، -۱۰۷۵، -۱۰۷۶، -۱۰۷۷، -۱۰۷۸، -۱۰۷۹، -۱۰۸۰، -۱۰۸۱، -۱۰۸۲، -۱۰۸۳، -۱۰۸۴، -۱۰۸۵، -۱۰۸۶، -۱۰۸۷، -۱۰۸۸، -۱۰۸۹، -۱۰۹۰، -۱۰۹۱، -۱۰۹۲، -۱۰۹۳، -۱۰۹۴، -۱۰۹۵، -۱۰۹۶، -۱۰۹۷، -۱۰۹۸، -۱۰۹۹، -۱۱۰۰، -۱۱۰۱، -۱۱۰۲، -۱۱۰۳، -۱۱۰۴، -۱۱۰۵، -۱۱۰۶، -۱۱۰۷، -۱۱۰۸، -۱۱۰۹، -۱۱۱۰، -۱۱۱۱، -۱۱۱۲، -۱۱۱۳، -۱۱۱۴، -۱۱۱۵، -۱۱۱۶، -۱۱۱۷، -۱۱۱۸، -۱۱۱۹، -۱۱۲۰، -۱۱۲۱، -۱۱۲۲، -۱۱۲۳، -۱۱۲۴، -۱۱۲۵، -۱۱۲۶، -۱۱۲۷، -۱۱۲۸، -۱۱۲۹، -۱۱۳۰، -۱۱۳۱، -۱۱۳۲، -۱۱۳۳، -۱۱۳۴، -۱۱۳۵، -۱۱۳۶، -۱۱۳۷، -۱۱۳۸، -۱۱۳۹، -۱۱۴۰، -۱۱۴۱، -۱۱۴۲، -۱۱۴۳، -۱۱۴۴، -۱۱۴۵، -۱۱۴۶، -۱۱۴۷، -۱۱۴۸، -۱۱۴۹، -۱۱۵۰، -۱۱۵۱، -۱

امام احمد بن حنبل رحمته الله ابو زرعه، ابو حاتم، محمد بن سعد، امام نسائی، او ابن خراش رحمته الله دوی لره ثقه گر خولی دی.

یوخل دوی حدیث اورول، نو یوکس ترې تپوس او کړو. «یا لها اسامة من هذا» نودوی ورته جواب ورکړو. «یا ابن اخی ما کنادجالس السفهه ولا تمل عنهم الأحادیث»

د دوی شخصیت ډیر د رعب وو، چه ترڅو پورې به ئې حدیث بیانول نویه خپله خوښه به ئې بیانول، او چه کله به چپ شو، نویه چا کښې به دا همت نه وو، چه به ئې ورته د حدیث اورولو درخواست کړې وې.

ددوی په زرین اقوالو کښې دی. «ابن آدم اتق الله یحکم الناس وإن کرها» (۱)
د دوی به باقاعده په مسجد نبوی کښې حلقه وه، حضرت علی بن الحسین رحمته الله دنورو مجلسونو نه تیریدلو، اود دوی په حلقه کښې به کیناستلو، یوخل نافع بن جبیر رحمته الله دوی ته اوونیل. «تخطی مجالس قومک إلی عهد عمر بن الخطاب رحمته الله» چه ته دخپل قوم د مجلسونو نه تیریدې، اود حضرت عمر بن الخطاب دغلام مجلس کښې کښې، نو دوی ورته جواب ورکړو. «إنا یجلس الرجل إلی من ینفعه فی دینه» چه سرې دهغه چا سره کښې، چه د چانه ورته په دین کښې فائده رسی. (۲) دوی په کال ۱۳۶هـ کښې وفات شوی وو. (۳) رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

قوله: عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ: دوی ابو محمد عطاء بن یسار هلالی مدنی اودام المومنین حضرت میمونې رحمته الله مولی وو.

دوی دحضرت ابی بن کعب، اسامه بن زید، جابر بن عبدالله، عبدالله بن عمر، عبدالله بن عمرو بن العاص، عبدالله بن عباس، عبدالله بن مسعود رحمته الله نه علاوه د نورو ډیرو صحابو رحمته الله اوتابعینو رحمته الله نه دحدیثو روایت کړې دي.
اود دوی نه چه چا روایت کړې دي، په هغوی کښې حبیب بن ابی ثابت، زید بن اسلم، صفوان بن سلیم، او عمرو بن دینار رحمته الله وغیره دی.

امام یحیی بن معین، امام ابو زرعه، او امام نسائی رحمته الله د دوی په باره کښې فرمائی. «ثقة»
امام محمد بن سعد رحمته الله فرمائی. «کان ثقة کثیر الحدیث»

حافظ ابن حجر رحمته الله لیکي. «ثقة فاضل صاحب مواظبة وعادة»
ددوی د وفات په باره کښې مختلف اقوال دی، راجح قول دا دي، چه ددوی وفات په کال ۹۴هـ کښې شوې دي. (۴)

(۱) ددوی ټولو تفصیلاتو دپاره اود زیات تفصیل دپاره اوگوری تهذیب الکمال (۱۸، ۱۲، ۱۰)۔

(۲) التاریخ الکبیر للبغاری (۳۸۷/۳) رقم (۱۲۸۷)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) تهذیب الکمال (۱۲۷، ۱۲۵، ۲۰) و تقریب التهذیب (ص، ۳۹۲) رقم (۴۶۰۵)۔

قوله: عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: ترجمان القرآن، ابن عم رسول الله ﷺ.

حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما ددوی مختصر حالات مونہ وړاندې ((بدء الوحي)) کښې د دریم حدیث لاندې ذکر کړی دی البته دلته په یوه اهمه فائده باندې ځان پوهه کړی.

یوه اهمه فائده د حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما شمیر په وړو صحابو رضی اللہ عنہم کښې کیږي ځکه چه دوی د هجرت نه درې کاله وړاندې پیدا شوې وو. د نبی ﷺ د وفات په وخت کښې ددوی عمر صرف دیارلس کاله وو. زیات وخته پورې د نبی ﷺ د صحبت نه براه راست فیض یې شوې نه دي. ددې وجې دوی زیات روایات د نورو صحابو رضی اللہ عنہم نه اوریدلې شوي دي. او دا په مراسیلو کښې شمارلې شي. وړاندې مونږ په څو ځایونو کښې بیان کړې دي. چه مراسیل صحابه رضی اللہ عنہم په اتفاق سره مقبول دي.

حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما براه راست د نبی ﷺ نه څومره احادیث اوریدلي دي په دې کښې اختلاف دي.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني. چه د غندر د روایت مطابق حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہم د نبی ﷺ نه براه راست صرف نهه احادیث اوریدلي دي. (۱)

امام یحیی القطان رحمه الله فرماني. چه صرف د لسو احادیثو سماع ثابت ده. (۲)

امام غزالي رحمه الله په «المستصفی» کښې لیکلی دی. «فیل أنه لم یسمع من رسول الله ﷺ إلا أربعة احادیث لم یفرسها» (۳)

حافظ رحمه الله فرماني. چه دا خبره قابل د نظرده. ځکه چه صرف په صحیحینو کښې داسې احادیث لس دي په کومو کښې چه حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہم د سماع تصریح کړې ده. دغه شان په دې مقدار باندې هغه احادیث دي. په کومو کښې چه حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہم د نبی ﷺ د فعل د مشاهدې ذکر کړې دي. اویا ئې هغه بیان کړی دی. دغه شان په دې شمار باندې هغه احادیث دي. کوم چه د صریح په حکم کښې دي. بیا دا تفصیل صرف د صحیحینو روایاتو متعلق دي. ځکه چه د صحیحینو نه علاوه د حدیثو په نورو کتابونو کښې داسې قم احادیث راغلي دي. (۴)

ابن قیم رحمه الله فرماني. چه حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما براه راست د نبی ﷺ نه شلو ته نزدې احادیث اوریدلي دي. (۵)

(۱) تهذيب التهذيب (۲۷۹/۵) ترجمة عبدالله بن عباس رقم (۴۷۴)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المستصفی (۱۷۰/۱) المرسل مقبول عند مالک وأبی حنیفة رحمهما الله۔

(۴) تهذيب التهذيب (۲۷۹/۵)۔

(۵) الوابل الوصیب و رافع الکلم الطیب (ص. ۱۲۶) وتهذيب سنن أبی داود (۲۵۰/۳) کتاب الصیام باب الرخصة فی ذلك (أی فی الإحتجام للصائم)۔

صاحب دخلاصه. علامه صفی الدین احمد خزرجی رحمۃ اللہ علیہ لیکي «سم من النبی ﷺ غسمة ومشرین حدیثاً وبال حدیثه من الصحابة رضی اللہ عنہم» (۱)

قوله قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أُرِيتُ النَّارَ: (۱) نبی کریم ﷺ اوفرمائیل ماته جہنم اوخودلې شو دا دجہنم دخودلو واقعہ یاد معراج دہ یاد خوب اویا د کسوف؛ واللہ اعلم ظاہرہ دادہ چہ دکسوف واقعہ دہ. خکہ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دصلاة الکسوف پہ باب کښې هم دا حدیث نقل کړې دې

قوله: فَإِذَا أَكْثَرُ أَهْلِهَا النِّسَاءُ: نولهته زیات شمارد ښځو وو

ددې نه معلومېږي چہ په جہنم کښې به ښځې زیاتي وی خو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په بدء الخلق کښې نقل کړی دی. «لکل واحد منهم زوجتان» (۲) چہ دهریو به دوه بیبیاني وی ددې نه حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ په دې خبره باندې استدلال کړې دې. چہ ښځې به په جنت کښې د سرو په نسبت زیاتي وی. (۳)

ددې تعارض په جواب کښې حضرت شاه انورشاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چہ د «لکل واحد منهم زوجتان» نه مراد «(من الحور العين)» دی. (۴) لکه څنگه چہ هم بخاری شریف کښې دا قید په بله واسطه کښې دې. (۵) نو دحورعین د کثرت نه دا نه لازمېږي. چہ په جنت کښې به د دنیوی ښځو زیادت وی.

خوپه دې باندې اشکال دې. چہ د طبرانی په روایت کښې دی. «لأن أهل الجنة يس على

(خلاصة تذهيب تهذيب الكمال للخزرجي (ص ۲۰۳).

(الحدیث أخرجه البخاری فی کتاب الصلاة باب من صلی وقدمه تنور أو نار أو شئ مما يعبد فأرا به الله رقم ۴۳۱ وفي كتاب الأذان باب رفع البصر إلى الإمام في الصلاة رقم ۷۴۸ وفي كتاب الكسوف باب صلاة الكسوف جماعة رقم ۱۰۵۲ وفي كتاب بدء الخلق باب صفة الشمس والقمر رقم ۳۲۰۲ وفي كتاب النكاح باب كفران العشير رقم ۵۱۹۷ ومسلم في صحيحه (۲۹۸۱۱ و ۲۹۹) كتاب الكسوف والنسائي في سننه (۲۲۱۱) كتاب الكسوف باب قدر القراءة في صلاة الكسوف وأبو داود في سننه في كتاب الصلاة باب من قال أربع ركعات رقم ۱۱۸۱ و (۱۱۸۳) والترمذي في جامعه في كتاب الصلاة باب ما جاء في صلاة الكسوف رقم ۵۶۰) صحيح بخاری (۴۶۰۱) كتاب بدء الخلق باب ما جاء في صفة الجنة وأنها مخلوقة)۔

(۱) په صحيح مسلم کښې دمحمد بن سيرين رحمۃ اللہ علیہ نه روایت دې. ((إما تفاخروا وإما تذاكروا. الرجال في الجنة أكثرهم النساء فقال أبوهريرة رضی اللہ عنہ أولم يقل أبو القاسم ﷺ إن أول زمرة تدخل الجنة على صورة القمر ليلة البدر والتي تلبها على صورة أضواء كوكب دري في السماء لكل إمري منهم زوجتان إثنان يرى مع سوقهما من وراء اللحم وما في الجنة غرب (۳۷۹۱۲) كتاب الجنة وصفة نعيمها وأهلها)۔

(۲) فيض الباری (۹۱۴) كتاب بدء الخلق باب ما جاء في صفة الجنة)۔

(۳) صحيح بخاری (۴۶۱۱) بدء الخلق باب ما جاء في صفة الجنة)۔

زوجتين من نساء الدنيا» (دُغّه شان ابن عساكر رحمته د حضرت حاطب بن ابی بلتعہ رضی اللہ عنہ روایت نقل کړې دې «سمعت رسول الله ﷺ يقول: يؤرجع المؤمن في الجنة ثنتين وسبعين زوجة سبعين من نساء الآخرة وثلثين من نساء الدنيا» (دُغّه شان حافظ رحمته د ابويعلى رحمته په حواله سره د حضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ حديث نقل کړې دې «فبعدل الرجل على ثنتين وسبعين زوجة مما ينشئ الله وزوجتين من ولد آدم» (١)

په دې ټولو احاديثو کښې تصريح ده چه «زوجتين من نساء الدنيا» به وى دحور العين نه به نه وى. نواشکال دوباره راغلو چه هرکله ديو جنتى دوه ښځې وى. نو بيا خوبه دښځو شمارد سړو نه زيات وى. نو دا وينا څنگه ټيک شوه چه په جهنم کښې به د ښځو شمار زيات وى.

ددې يوجواب دا ورکړې شوې دې چه په حديث کښې چه دا دى چه «فإذا اكتملها النساء» يا «فرايت اكتملها النساء» الفاظ راغلى دى. نو دا دهغه وخت د شاهدي مطابق وو چه تراوسه پورې د ښځو شمار زيات دې په دې حديث کښې دټولو ښځو ذکر نه دې اونه دټولو زمينه اعتبار سره ذکر شوې دې. نو ددې حديث د «لكل واحد منهم زوجتان» سره څه تعارض نشته (٢)

دويم جواب دادې چه «اكتمل الناس» دا د ابتداء په اعتبار سره. اود سزا خوړلو نه پس چه جنت ته لاړې شى. نو بيا «اكتمل الجنة» شى (٣) دريم جواب دا دې چه ښځې «اكتمل الناس» به بالقوة وى. خو الله تعالى به نې معاف كړى. اودوى به «اكتمل الجنة» شى (٤)

خلاصه دا چه په جهنم كښې د ښځو اكثرثيت په وجه په جنت كښې ددوى د كثرثيت نه نفى نه لازميرى. نو د حضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ د «لكل واحد منهم زوجتان» نه دا استدلال بيخي صحيح دې چه په جنت كښې به د ښځو اكثرثيت وى.

البته دلته د حضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ په استدلال باندې ديوبل حديث په وجه اشكال كيږي. دكوم الفاظ چه دا دى «ان رسول الله ﷺ قال: ان اقل ساكني الجنة النساء» (٥) په حديث كښې د ښځو د «اكتمل الجنة» صراحة نفى ده. نو د حضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ استدلال څنگه صحيح شو؟

(١) مرقاة شرح مشکاة (٣٢٠/١٣) باب صلاة الخوف

(٢) درمنثور (٣٩١١) _

(٣) فتح الباري (٣٢٥/١٦) كتاب بدء الخلق باب ما جاء في صفة الجنة وأنها مخلوقة _

(٤) فيض الباري (٩١٤) _

(٥) مرقاة المفاتيح (٣٢٠/١٣) _

(٦) مرقاة المفاتيح (٣٢٠/١٣) _

(٧) صحيح مسلم (٣٥٢/١٢) كتاب الذكر والدعاء والتوبة والإستغفار باب أكثر أهل الجنة الفقراء وأكثر أهل النار النساء _

ددې جواب دا دې چه محققینو عالمانو رحمۃ اللہ علیہ دا حدیث روایت بالمعنی گړخولې دې او فرمایلی نې دی چه په اصل کښې یو راوی چه هغه حدیث کتلې دې په کوم کښې چه د پنځو «اکتاهل النار» ذکر راغلې دې نودا استدلال نې ترې کړې دې. چه بنځې به «اکل ساقی اهل الجنة» وی (۱) والله أعلم.

یواشکال اودهغې جواب دیکڅای په هغه روایت باندې اشکال دلته دا کیږی په کوم کښې چه «ولکل امرئ زوجتان من العور العین» راغلی دی. په دې باندې دا اشکال کیږی چه په جنت کښې به دهرجنتی صرف دوه حورې وی حالانکه په نورو روایاتوکښې دی چه د اویا نه به زیاتې حورې ملاویږی. بلکه په بعضې روایاتوکښې د پنځو سوو حورو ذکر دې اویه بعضې روایاتوکښې د سلو حورو تذکره ده. (۲) نودا تعارض به څنگه لرې کولې شی؟

ددې جواب دا دې چه د پنځو سوو حورو ذکر ابوالشیخ په کتاب العظمة کښې کړې دې. حالانکه حافظ عراقی رحمۃ اللہ علیہ دهغوی نه د سلو حورو تذکره نقل کړې ده اوهم ددې سلو حورو ذکر ابونعیم په حلیه کښې هم کړې دې. (۳) حقیقت دا دې چه دا احادیث قوی نه دی هم دا وجه ده. چه حافظ ابن قیم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «لیس فی الأحادیث الصحیحة زیادة علی زوجتین سوی ما لی

حدیث ابی موسیٰ رضی اللہ عنہ فی الجنة لخیمة من لؤلؤة له فیها اهلون یطوف علیهم» (۴)

اوکه دا احادیث صحیح اومنلی شی نوجواب دا دې. چه زوجتین کم مقدار دې. چه کم از کم به ورته دوه حورې ملاویږی. (۵) یا د «زوجتین» نه تشبیه مراد نه ده. بلکه تکثیر او تعظیم مراد دې. لکه څنکه چه په «لبيک وسعدیک» کښې تشبیه مراد نه ده. (۶)

د دې نه علاوه دا هم وئیلی شوی دی. چه دوه حورې به ډیر د اوچتې درجې وی. لکه څنکه چه شهزادگي وی. اوباقی به عامې حورې وی. اویا به په دې حوروکښې دجنتیانو په اعتبار سره کمې زیاتې کیږی. بعضې جنتیانو ته به اویا اویا دوه اویا حورې ملاویږی. او بعضو ته به سل او بعضو ته به پنځه سوه. والله یضاعف لمن یشاء والله أعلم.

قوله: یُکَفِّرَنَّ: یعنی بنځې ناشکری کوی.

(۱) فتح الباری (۳۲۵۱۶)۔

(۲) ددې روایاتو دپاره اوگورن درمنشور (۳۹۱۱، ۴۰) و إتخاف السادة المتقین (۵۴۵۱۰ ۵۴۷) صفة العور العین والولدان)۔

(۳) إتخاف السادة المتقین (۵۴۶۱۰)۔

(۴) فتح الباری (۳۲۵۱۶) کتاب بدء الخلق باب ما جاء فی صفة الجنة وأنها مخلوقة)۔

(۵) فتح الباری (۳۲۵۱۶)۔

(۶) المصدر السابق)۔

قوله قِيلَ أَيَكْفُرَنَ بِاللَّهِ؟ او ویلی شویا رسول الله ایا دالله تعالی ناشکری کوی؟

قوله قَالَ يَكْفُرَنَ الْعَشِيرَ نبی ﷺ او فرماینیل دخاوند ناشکری کوی. ددې نه معلوم

شوه چه (کفر دون کفر) مراد دې. او دکفر مختلف درجات دی. قاضی ابن عربی رحمته په دې مقام کښې یوه نکته لیکلې ده دوی فرمائی چه دلته نې کفران العشیر د یوې دقیقې نکتې دوجې ذکر کړې دې. هغه دا ده. چه نبی ﷺ فرمایلی دی ((وَأَمَرْتُ أَحَدًا أَنْ يَسْجُدَ لِأَحَدِ الْأُمَرَاءِ أَنْ تَسْجُدَ لِرُوحِهِ)) (X)

لکه چه دخاوند حق نې دالله تعالی دحق سره ملاؤ کړلو. نوچه دچا حق دومره زیات وی. چه دده حق دالله تعالی دحق سره ذکر کولې شی. او بیا دده په حق کښې ښځه کوتاهی کوی. نو دداسې ښځې نه څه امید کیدې شی. چه هغه به دالله تعالی په حق کښې کوتاهی نه کوی. نو ځکه نې دخاوند په حق کښې دکوتاهی کولونه په کفر سره تعبیر اوکړو. **قوله: وَيَكْفُرَنَ الْإِحْسَانَ لَوْ أَحْسَنْتَ إِلَى إِحْدَاهُنَّ الدَّهْرَ ثُمَّ رَأَتْ مِنْكَ شَيْئًا**

قَالَتْ مَا رَأَيْتُ مِنْكَ خَيْرًا قَطُّ. یعنی ښځې د احسان ناشکری کوی. که ته په دوی کښې دچا سره ټول عمر احسان کوي. او بیا څه معمولی غوندي دناخوښ خبره راشی. نو وائی چه م تا سره چرته هم دخیر ورځ نه ده لیدلې. ماته په دې کور کښې څه ملاؤ شو. چه دکوم وخت نه راغلې یم. نومصیتونه دی. اوزه یم. وغیره وغیره.

په هدیث کښې دااختصار مسئله. حدیث باب د یواورد حدیث ټوکړه ده. کوم چه امام بخاری رحمته په کتاب الکسوف کښې په تفصیل سره ذکر کړې دې. ددې نه معلومیږي. چه مصنف رحمته د حدیث دااختصار د جواز قائل دې. (۲) دې ته ((خرم)) وائی. په دې مسئله کښې اختلاف دې. چه په حدیث کښې اختصار جائز دې اوکه نه دې. دعالماتو رحمته په دې مسئله کښې څلور مذاهب دی.

① یومسلك خودا دې. چه دا مطلقاً جائز نه دې. ځکه چه دا د روایت بالمعنی د باب نه دې. کومحضراتو چه روایت بالمعنی ناجائز گړخولې دې. هغوی اختصار فی الحدیث هم ناجائز گړخولې دې.

② دویم مسلك دا دې. چه مطلقاً جائز دې. که دې ته روایت بالمعنی وائی. اوکه نه وائی خو دا جواز په داسې صورت باندې مقید دې. چه دمحذوف حصه دمذکور حصې سره داسې

(سنن ابن ماجه كتاب النكاح باب حق الزوج على المرأة رقم ۱۸۵۲) و رقم ۱۸۵۳ و سنن ابی داود كتاب النكاح باب حق الزوج على المرأة رقم ۲۱۴۰ و سنن دارمی كتاب الصلاة باب النهی أن یسجد لأحد رقم ۱۴۶۳ و ۱۴۶۴ و مستدرک حاكم (۱۷۲۱۴) كتاب البر والصلة باب حق الزوج على الزوجة) _

(فتح الباری (۸۳۱) _

(فتح الباری (۸۴۱) _

تعلق نه وی په کوم سره چه د حذف په وجه په معنی کښې خلل راځي لکه چه مستثنی منه ذکر کړی اومستثنی حذف کړې شی. که داسې قسم خلل وی نو بیا په اتفاق سره اختصار فی الحدیث جائز نه دي.

⑤ که هغه روایت یو خل مکمل روایت کړې شوې وی برابره ده که اختصار کونکی راوی مکمل روایت کړې وی یا بل چا، نویا په دي روایت کښې اختصار جائز دي. ګڼی نه دي.

⑥ څلورم قول دا دي. که د حدیث په ماقبل اوما بعد کښې داسې تعلق وی چه د اختصار کولو په صورت کښې په معنی کښې خلل راځي نواختصار کول جائز نه دی ګڼی د عالم کس دپاره چه د کلام د مدارجو نه خبر وی اختصار کول جائز دی

په دي کښې دا آخری قول یعنی څلورم قول یعنی جمهور و مسلك دي. (۱)
امام نووی رحمه الله د قاضی عیاض رحمه الله نه نقل کړی دی. چه امام مسلم رحمه الله مطلقاً د جواز قائل دي. (۲)

امام مسلم طرف ته د دي قول نسبت کول وهم دي. بلکه دوی د جمهورو د قول پشان د عارف او عالم دپاره د جواز قائل دي. دي طرف ته هغوی اشاره کړې ده. «وَأَنَّ تَقْلِيدَ ذَلِكَ الْمَعْنَى مِنْ جَمَلَةِ الْحَدِيثِ عَلَى اخْتِصَارِهِ إِذَا امْكُنَ» (۳) په دي کښې چه دامکان کوم قید لګولې شوې دي. په دي کښې هم دي طرف ته اشاره ده. والله أعلم.

۲۰ = بَابُ الْمَعَاصِي مِنْ أَمْرِ الْجَاهِلِيَّةِ

وَلَا يُكْفَرُ صَاحِبُهَا بِأَرْكَامِهَا إِلَّا بِالشَّرْكِ

يَقُولُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّكَ أَمْرُؤُفِيكَ جَاهِلِيَّةٌ وَقَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ (۴)

جاهليت امام نووی د جاهليت تشریح کوی. او فرماني. «والبراد من الجاهلية ما كان في الفتنة قبل الإسلام» (۵)

خوبه دي باندې اشکال کیږي. چه امام بخاری رحمه الله د حضرت ابن عباس رحمه الله نه نقل کړی دی.

(۱) مقدمة فتح الملهم (۸۳) فروع لها تعلق بالرواية بالمعنى. -

(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۳۱۱) -

(۳) مقدمة صحیح مسلم (۳۱۱) -

(۴) النساء: (۴۸۰) -

(۵) شرح نووی علی صحیح مسلم (۷۰۱۱) کتاب الإيمان باب تحريم ضرب الخدود وشق الجيوب والذعاء

بدعوى الجاهلية وتهذيب الأسماء واللغات (۵۷۱۳) مادة (جبل) -

دوی فرمائی «سعت ابي يقول في الجاهلية أسفنا كاسا دهاقا»^(۱) و حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما دھجرت نہ درې کاله وړاندې د نبوت په لسم کال پیدا شوې وو.

دغه شان امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د عمروین میمون رضی اللہ عنہ نه نقل کړی دی. «رأيت في الجاهلية قرعة إجمعت عليها قرعة قد زنت فيها ما فرجتها معهم»^(۲) او عمروین میمون تابعی رضی اللہ عنہ دې رضی اللہ عنہ.

دغه شان امام مسلم د صحیح مسلم په مقدمه کښې لیکلی دی. «وهذا ابو عثمان النهدي وأبو رافع الصائغ وهما من أدرك الجاهلية»^(۳)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې امام نووی رحمۃ اللہ علیہ په یقین سره دا خبره کړې ده چې د جاهلیت نه په هر مقام کښې دبعثت نه وړاندې زمانه مراد وی. حافظ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې په دې تعمیم کښې نظر دې ځکه چې وړاندې کوم اقوال مونږ ذکر کړل په دې کښې یو قول د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ دې. او هغوی دبعثت نه پس پیدا شوی وو. دغه شان عمروین میمون، ابو عثمان نهدي او ابو رافع تابعین دی. نو دا یقین صحیح نه دې چې د جاهلیت اطلاق صرف په ماقبل البعث باندې کیږي.

حافظ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې د جاهلیت اطلاق په څو زمانو باندې کیږي.

① یو اطلاق په هغه زمانه کیږي. کومه چې «ما بین مولد النبی صلی اللہ علیہ وسلم الی مبعثه» نو دا «باب آیام الجاهلية» نه هم دا مراد دې.

② یو اطلاق هغه دې په کوم باندې چې امام نووی رحمۃ اللہ علیہ جزم کړې دې. یعنی د ما قبل البعث زمانې ته جاهلیت وائی.

③ کله ددې اطلاق په ماقبل فتح مکة باندې هم کیږي.

④ کله د جاهلیت نه مراد پخپله د مبتلی به د اسلام نه وړاندې زمانه مراد وی. او کله چې هغه مسلمان شی. نو د هغې نه لرې شی. (و الله أعلم)

اوس ددې نه پس په دې باندې پوهه شی چې دلته د امر نه مراد جاهلیت یعنی د کفر د زمانې څیزونه دی. دې ته جاهلیت ځکه وائی چې هغه خلق د جهالت په تیرو کښې وو. هغوی سره د علوم نبوت رنځرانه وه. اصل علم خو هغه دې کوم چې د الله تعالی اود هغه د رسولانو نه حاصل شی. او کوم چې ددې خلاف وی هغه سراسر جهل دي.

د ترجمه الباب مقصود په دې باب کښې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا بنائی چې د کوم څیز نه چې مونږ په

(۱) صحیح بخاری (۵۴۱۱) کتاب بیان الکعبة باب آیام الجاهلية.

(۲) صحیح بخاری (۵۴۳۱) بیان الکعبة باب القسامة فی الجاهلية.

(۳) تهذيب الكمال (۲۶۱/۲۲ و ۲۶۷).

(۴) مقدمة صحيح مسلم (۲۳۱).

(۵) فتح الباری (۱۴۹۱۷) کتاب مناقب الأنبياء، باب آیام الجاهلية.

سابقه ترجمه کنبې په «کفر» وون کفر» سره تعبیر کړې وو کومه چه د کفر حقیقی نه ښکته درجه ده دا ټول معاصی دی اود جاهلیت دامور وځنی دی خو «لایکفر صاحبها یارتکابها الا بالشک» یوسړې ددې په ارتکاب سره نه کافر کیږی ځکه چه معاصی په ارتکاب سره د کفر سوال نه پیدا کیږی الله تعالی فرمائی: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَهُ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ﴾ (۱) مادون الشک الله تعالی د مشیت لاندې گړخولې دي. که الله تعالی او غواړی نوهغه به معاف کړی. معاصی ټول په مادون الشک کنبې داخل دی. اود کفر او شرک دپاره د معاف کیدو گنجائش نشته. والله تعالی اعلم

د حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه واثي حضرت شیخ الهند فرمائی چه په دې باب کنبې دوه ترجمې دی. «المعاص من أفعال جاهلية» اوبله ترجمه «ولایکفر صاحبها یارتکابها الا بالشک» په دې مقام کنبې مقصود اوله دې. دویمه ترجمه نې د تقدیری دخل د دفع کولو دپاره راوړې ده. مطلب دا دې چه لکه څنگه د ابواب سابقه نه معلومه شوه چه اعمال خیرد امور ایمانیه ځنی دې. او په ایمان کنبې داخل دی نودغه شان معاصی د جاهلیت امر دې. یعنی په امور شرکيه کنبې شمارلی شی. د ابواب سابقه نه د نیکی د اعمالو حاجت او ضرورت ثابتیدلو اوس د دې باب نه د معاصی قباحت اومضرت ثابت شو او په دې سره په مرجو باندې رد اوشو. خودا ویره وه چه کیدې شی. ددې ترجمې نه معتزله او خوارج فائده واخلی. نوځکه مؤلف روسته «ولایکفر صاحبها یارتکابها» اوفرمانیل. اوبطور دفع نې د هغوی دروازه بنده کړه. چه دخوارجو پشان به د معصیت په ارتکاب سره دهغه د کفر حکم نشی لگولی. یا د معتزلو پشان به دې د ایمان نه خارج نشی گړخولی

بیا «رَقُولُ الْبَيْتِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّكَ أَمْرٌ فَيْكَ جَاهِلِيَّةٌ وَقَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَهُ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ» د اولنی ترجمې سره متعلق دې. او «هو الله» د دویمې ترجمې دلیل دې. اوددې نه پس نې د حضرت ابوذر رضی الله عنه حدیث ذکر کړې دې. کوم چه ښکاره ترجمې سره مطابق اومربوط ښکاری بیا چه کله دا خیال اوکړی چه په دې واقعي سره د حضرت ابوذر رضی الله عنه په کمال ایمانی کنبې د شک کولو گنجائش نشته پخپله نبی صلی الله علیه و آله هغه ته د تجدید ایمان حکم نه وو کړې. اونه نې هغه ضعیف الایمان گړخولې وو. حالانکه د معصیت ارتکاب ترې شوې وو. نو معلومه شوه چه خوارج او معتزله چه مرتکب د معصیت دایمان نه خارج گړخوی. په هیڅ صورت کنبې صحیح نه دی. اودغه شان د ابوذر رضی الله عنه د حدیث د ترجمې د دویم جزء سره هم مطابقت راخی ځکه چه په دې باب سره د مرجو. خوارجو او معتزلو بطلان ثابت شوې دې

بیا امام بخاری رحمته الله «بارتکالها» اوونیل اودا اعتقاد صورت نی راوزستلو. خکه که خوک دمعاصلی اعتقاد کوی. نوهغه به داعتقاد معصیت یعنی دهغی د صحیح گنرلو دوجی کافر شی. خودا دهغه معاصی حکم دی دکوم معصیت کیدل چه په نص صریح اوقطعی سره ثابت شوې وی. اودکوم خیزبه معصیت کیدو کنبی چه اختلاف وی. هغه په دی کنبی داخل نه دی. یواشکال اودهغی ازاله امام بخاری رحمته الله د «ولایکفر صاحبها بارتکالها الا بالشک» باندی د دلیل

په طور. (إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ) (۱) پیش کړې دی. په دی باندی اعتراض کیږی چه په آیت کنبی خودلی شوی دی. چه دشرک بښنه نه کیږی. اوددی نه سواد نورو گناهونو بښنه کیږی. کوم چه دشرک نه کم وی سوال دا دی. چه بخشش لکه څنگه چه دمشرک نه کیږی. دغه شان دکافرهم نه کیږی. حالانکه شرک او کفر یو نه دی. داسې کیدی شی. چه کافر دی وی. او مشرک دی نه وی. مثلاً دا چه خوک الله تعالی نه منی. نوهغه به شریک څه اومنی. نو بښکاره ده. چه دی کافر خو دی. خومشرک نه دی. حالانکه بخښنه دده هم نه کیږی. نویا نی د «لا یغفر ان یشرک به» سره «لا یغفر ان یکفر به» ولې اونه ونیل؟

ددې یوجواب دا دی. چه په دی مقام کنبی خو دشرک غیرمغفور کیدو ذکر دی. اوترخوچه دکفر دغیرمغفور کیدو تعلق دی نودهغی دلائل په نورو آیاتونو کنبی ذکر دی. دیوآیت نه دتولومسائل ثابتیدل ضروری نه دی. (۲)

دویم جواب دا دی. چه دلته د مادون الشرک د مغفرت امکان موجود دی. اوچه ما دون الکفر به معنی د ادنی اوکم باندی واخستی شی. نومعنی به دا شی. چه د شرک نه لاندې چه خومره گناهونه دی. هغه معاف کیدی شی. اودکفر بعضی صورتونه خو شرک دی. لکه عبادت دبتانو، سجده غیرالله ته. هغه خو به آیت کنبی داخل دی. اوکوم صورتونه چه شرک نه دی. نوهغه چونکه د شرک نه لوڼې گناهونه دی. نوڅکه دهغی غیرمغفور کیدل په دلالة النص

سره ثابت شو. چه هرکله شرک نه معاف کیږی. نوددی نه لویه گناه به څنگه معاف شی. (۳) دریم جواب دا دی. چه دشرک دوه معانی دی. یوه خوددی حقیقی معنی ده. او بل مطلق کفر ته وائی. کوم چه شرک اوکفردواړو ته شامل دی. په روح المعانی کنبی دحضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه هم دا دریم احتمال نقل کړې شوې دی. (۴)

څلورم او اصلی جواب دا دی. چه په شرک اوکفر کنبی اگرچه دعوموم خصوص مطلق نسبت دی. خود مصداق په اعتبار سره د نبی صلی الله علیه و آله په زمانه کنبی په دی کنبی فرق نه وو. څوک چه به

(۱) النساء: ۴۸، ۱۱۶

(۲) بیان القرآن (۱۲۲/۱)

(۳) بیان القرآن (۱۲۲/۱)

(۴) المصدر السابق

مشرک وو هغه به کافر وو. اوڅوک چه به کافروو. هغه به مشرک وو په مصداق کښې داتحاد په وجه نه دلته کفر جدا ذکر نکړو.

ددې تفصیل دا دې چه د نبی ﷺ په زمانه کښې به کافران یا عام مشرکان وو. یا به مجوس وو. اویا به یهود او نصاری وو. په دې کښې دیهودواو نصاری په باره کښې اشکال کیدې شی چه دوی ته مشرک څنگه ونیلي شی؟

نویږه شی: چه نصاری اگر چه د دوی دعوی د توحید وه. خو قرآن کریم ددوی شرک پیش کړې دې. فرماني. ﴿لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ﴾

(د دوی په حقیقت کښې دثلیث منونکی وو. اویه دروغه او دهوره باندې د توحید ثابتولو کوشش کوی.

دغه شان دیهودو په باره کښې قرآن کریم کښې صفا صفا وینا ده. چه ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ دُعَاؤُنَا لِلَّهِ﴾ (د یهودهم کافران وو. ځکه چه هغوی به د نبی ﷺ د نبوت نه انکار کولو. اود نبی ﷺ د نبوت نه انکار کونکې بدهاۀ کافر دې. خو ورسره ورسره مشرک هم دې. ځکه چه حضرت عزیر ؑ نه دالله تعالی خوښې گنړلو.

نن صبا یهودیان وائی. چه مونږ خو حضرت عزیر ؑ دالله تعالی خوښې نه گنړو. خو د دوی د انکار نه دا نه لازمیږی. چه د قران د نازلیدو په وخت کښې چه کوم یهود وو هغوی هم د حضرت عزیر ؑ دالله تعالی خوښې نه گنړلو. یقیناً هلته داسې یهود موجود وو. چا چه حضرت عزیر ؑ دالله تعالی خوښې گنړلو. گنی په کومه بې باکۍ سره چه یهودواو نصاری په اسلام باندې اعتراضات کړې وو. چه هغې ته اوکتې شی. نو دا خبره په عقل کښې نه راځی. چه قرآن کریم به څه غلطه دعوه کړې وی. او هغوی به په هغې باندې اعتراض نه وی کړې. (نور هرکله چه د هغوی اعتراض نشته. معلومه شوه. چه په هغوی کښې به دا عقیده موجود وه. از مترجم.)

بهر حال ثابت شوه. چه دهغه زمانې یهود اونصاری چه څنگه کافر وو. دغه شان مشرکان هم وو. حاصل دا چه د نبی ﷺ په زمانه کښې چه دمصداق په اعتبار سره په کفراوشرک کښې اتحاد وو. نو قرآن پاک صرف دشرک ذکر اوکړو. د کفر ذکر کولو نه وې ضرورت نه وو گنړلې.

(المائدة: ۷۳) -

(التوبة: ۷۳) -

(د تفصیل دپاره اوگورئ فضل الباری (۴۲۴، ۴۲۸) -

۲۱ = باب (وَأَنَّ طَائِفَتًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

اَقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا إِنَّهُمْ) فَسَمَاءُ الْمُؤْمِنِينَ

دا آیت زمونږ په نسخو کښې خو «باب المعاص من أُمُور الجاهلية» د لاندې ذکر دې دابو ذریه روایتونو کښې داسې دې. او ابو محمد اصیلی په خپل روایت کښې دا دمستقلې ترجمې سره ذکر کړې دې او دهغې نه پس ئې د حضرت ابوبکره رضی الله عنه حدیث ذکر کړې دې (۱) که دې ته مستقله ترجمه او ونیلې شی. نو دا به د سابقه ترجمې تکمله شی.

بهر حال مصنف رحمته الله علیه اول دا بیان کړې وو چه دمعاصی په ارتکاب سره څوک نه کفر کیږی. البته دشرک په ارتکاب سره کافر کیږی. اوس هم دا خبره په دلیل سره بیانوی چه گورئ دالله تعالی ارشاد دې. «وَأَنَّ طَائِفَتًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اَقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا إِنَّهُمْ» (۲) که دمسلمانانو په دوو ډلو کښې جنگ اوجدال، قتل او قتال اوشی. نو د دوی په مینځ کښې روغه راولی دوه ډلې چه په یو بل باندې تورې چلوی. الله تعالی دوی ته مومنان ونیلې دی. حالانکه د مومن سره قتال کفر دې. په حدیث کښې دی. «سباب المسلم فسوق وقتاله کفر» (۳) نو معلومه شوه چه مومن دمعاصی په وجه نه کافر کیږی. هم دا خبره امام بخاری رحمته الله علیه کوی. او فرمائی. «فسام المؤمن» الله تعالی دوی ته یعنی طائفتین متاتلتین ته مومنان ونیلې دی. ددې نه معلومه شوه چه کوم کس د زړه نه تصدیق او په ژبه اقرار کوی. نو داسې کس ته علی الاطلاق مومن ونیلې شی. هم دا دا حانفواو متکلمین رحمته الله علیه رانې ده. (۴) خو عام طور سلف وائی. چه داسې کس ته مطلقاً مومن خو ونیلې شی. خو مومن مطلق نشی ونیلې. داسې کس مومن خو دې خو په ده باندې د قید نه بغیر د مومن اطلاق صحیح نه دې. بلکه په قید سره به ده ته مومن ناقص الایمان ونیلې شی. (۵)

تر کومې پورې چه دمصنف رحمته الله علیه علی الاطلاق د «فسام المؤمن» ونیل دی کیدې شی. چه دا د فریق اول دپاره موید او گټلې شی ځکه چه مصنف رحمته الله علیه صرف .. المؤمنین. ذکر کړی دی. خو سلفو دا ونیلې شی. چه دمصنف رحمته الله علیه ټول ابواب کوم چه دوی په ټول کتاب کښې خواره کړی دی. هغه په دې خبره دلالت کوی چه د معصیت مرتکب مومن خو دې خو کامل مومن نه دې بلکه ناقص الایمان دې ځکه چه په ایمان کښې کمال خود اعمالو په وجه

(فتح الباری (۸۵۱۱)۔

(الحجرات: ۹)۔

(صحیح بخاری کتاب ایمان باب خوف المؤمن أن یحبط عمله وهو لایسفر رقم ۴۸)۔

(شرح الفقه الکبیر (ص ۱۰۲، ۱۰۳) مطبوعه دارالکتب العلمیه بیروت ۱۴۰۴ هـ ۱۹۸۴)۔

(مجموع فتاوی شیخ الاسلام أحمد بن تیمیة (۱۵۱۱۳)

راخی نوحیقی او مطلق مومن خو هغه دې چا سره چه د تصدیق او اقرار سره سره اعمال هم وی. او چا سره چه اعمال نه وی نو هغه مطلق مومن نه دې. بلکه مومن ناقص الایمان دې. والله أعلم بطیقة الأمور.

[۴۰] حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ الْمُبَارَكِ حَدَّثَنَا عَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ حَدَّثَنَا أَيُّوبُ وَيُونُسُ عَنْ الْحَسَنِ عَنْ الْأَخْنَفِ بْنِ قَيْسٍ قَالَ ذَهَبْتُ لِأُنْصَرِفَ هَذَا الرَّجُلُ فَلَقِينِي أَبُو بَكْرَةَ فَقَالَ أَيْنَ تُرِيدُ قُلْتُ أَنْصَرِفَ هَذَا الرَّجُلُ قَالَ أَزِيحُ فَأَمَّا سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِذَا انْتَقَى الْمُسْلِمَانِ بَيْنَهُمَا فَالْقَاتِلُ وَالْمُتَقَاتِلُ فِي الشَّارِقُ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ هَذَا الْقَاتِلُ فَسَأَلْتُ الْمَتَقَاتِلُ قَالَ إِنَّهُ كَانَ حَرِيصًا عَلَى قَتْلِ صَاحِبِهِ [۳۹۳۸/۳۹۳۹]

رجال الحديث

قوله: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ الْمُبَارَكِ: دوی ابو بکر عبد الرحمن بن المبارک بن عبد الله بن عیسی طفاوی رحمته الله دی. د اسماعیل بن علیہ، حماد بن زید او یحیی القطان رحمته الله وغیره نه د حدیث روایت کوی. د دوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، امام ابوداود او نور لوڼې محدثین رحمته الله دی.

امام ابوحاتم رحمته الله د دوی په باره کښې فرمائی. چه دوی ثقه دی.
امام ابن حبان رحمته الله هم دوی په خپل کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی.

په ۲۲۸ه یا ۲۲۹ه کښې وفات شوی وو. (رحمه الله رحمة واسعة).

قوله: حَدَّثَنَا عَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ: دوی حماد بن زید بن درهم از دی بصری دی. د دوی کښت ابو اسماعیل دې. او د دوی نیکه د سبستان نه په قید کښې راغلی وو.

په ۹۸ه کښې پیدا شوي وو. د ایوب سختیانی، ثابت بنانی، عمرو بن دینار، یحیی القطان، او ابن سیرین رحمته الله نه علاوه د نورو ډیرو محدثینو رحمته الله نه یې علم حدیث حاصل کړی دی. او د دوی نه په روایت کونکو کښې سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، عبدالله بن المبارک، یحیی القطان، او امام وکیع رحمته الله وغیره دی.

امام عبد الرحمن بن مهدی رحمته الله فرمائی «الائمة في الحديث أربعة، الأوائل، ومالك بن أنس وسفيان الثوري وحماد بن زيد»

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرمائی «حماد بن زيد أحب إلينا من عبد الوارث ومجاهد بن زيد من أئمة المسلمين من أهل الدين والإسلام وهو أحب إلينا من حماد بن سلمة»

(تهذيب الكمال (۳۸۴، ۳۸۲، ۱۱۷) وخلاصة تذهيب تهذيب الكمال للخزرجي (ص ۲۳۴) وتقريب التهذيب (ص ۲۴۹) رقم الترجمة (۳۹۹۶) وعمدة القاري (۲۱۰۱)۔

امام یحیی بن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «حماد بن زید ابیوب اکبر من کل من روی عن ابیوب»
 امام محمد بن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «حماد بن زید بن درہم ویکفی اہل اسماعیل وکان عثمانیاً وکان ثقة ثبتاً»

حجة كثير الحديث»

امام حماد بن زید نے بعضی کسانو ضریر لیکلی دی۔ چہ داوول نہ دوی نابینا وو۔ نو دوی بہ تول
 احایث پہ یادو باندی اورول، البتہ بعضی حضراتودا لیکلی دی۔ چہ پہ آخری عمر کنہی
 نابینا شوے وو

حماد بن زید رحمۃ اللہ علیہ ترشلو کالو پوری دایوب سختیانی رحمۃ اللہ علیہ سرہ وو۔ اود ہغوی نہ بہ نہی فیض
 حاصلول۔ خالد بن خداش رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «کان حماد بن زید من عقلاء الناس وذوی الالہاب»

حضرت حماد بن زید فرمائی: «لئن قلت، إن علیاً أفضل من عثمان لقد قلت إن أصحاب رسول الله ﷺ
 قد عانوا»

دجمعی پہ ورخ پہ لسم رمضان ۱۷۹ھ کنہی وفات شوی وو۔

قوله: حَدَّثَنَا أَبُو بَرٍّ: دوی ایوب بن ابی تیممہ کیسان سختیانی بصری دی۔ دوی حالات
 ورا ندی پہ کتاب الایمان کنہی د «باب حلاوة الایمان» لاندی تیر شوی وو۔

قوله: وَبُؤْسٌ: دوی ابو عبیدیونس بن عبید اللہ بن دینار عبدی بصری دی۔ دحضرت
 حسن بصری، محمد بن سیرین، او عطاء رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ بہ نہی دحدیث روایت کولو، اود دوی نہ
 شیم۔ شعبہ، یزید بن زریع وغیرہ محدثینو رحمۃ اللہ علیہ دحدیث روایت کری دی۔

ہشام بن حسان رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ما رأیت أحدا یطلب العلم یرید بہ وجہ اللہ تعالیٰ (لایونس بن عبید)»
 امام احمد، ابو حاتم، اونورو عالمانو رحمۃ اللہ علیہ ددوی توثیق کری دی۔ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی
 «ثقة فاضل ورع» پہ ۱۳۹ھ یا ۱۴۰ھ کنہی وفات شوی وو۔ رحمہ اللہ رحمة واسعة۔

قوله: عَنْ أَحْسَنَ: دوی مشہور تابعی حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی شجرہ نسب دا دہ
 ابو سعید الحسن بن ابی الحسن یسار بصری رحمۃ اللہ علیہ۔

ددوی پلار یسار دحضرت زید بن ثابت، یا دجاہر بن عبد اللہ یاد جمیل بن قطبہ یا دابوالیسر
 مولی وو۔ ددوی د مور نوم خیرہ وو۔ ہفہ د ام المومنین حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا ازادہ کری وینخہ

(تہذیب الکمال (۲۳۹/۷) وعمدة القاری (۲۱۰/۱) وتقريب التهذيب (ص. ۱۷۸) رقم (۱۴۹۸) وخلاصة
 التهذيب للخروجی (ص. ۹۲)۔

(ددوی د تفصیلی واقعاتو او حالاتو دپارہ اوگوری تہذیب الکمال (۵۱۷/۳۲) (۵۳۴) وعمدة
 القاری (۲۱۰/۱) وخلاصة الخروجی (ص. ۴۱) وتقريب التهذيب (ص. ۶۱۳) رقم (۷۹۰۹)۔

وہ (ؑ) حضرت حسن بصریؒ چہ کلہ پیدا شو۔ نو دحضرت عمرؓ پہ خلافت کنہی دوه کالہ باقی وو د ہی رودولو پہ زمانہ کنہی بہ اکثر داسی کیدہ۔ چہ ددوی مور بہ دخہ کار دپارہ بہرہ تلہ وہ۔ اودوی بہ ژړل نو حضرت ام سلمہؓ بہ د لوبولو دپارہ ددوی پہ خولہ کنہی خپل تہ ورکړلو نو نویلی شی۔ چہ پہ هغہ کنہی بہ ہی راوتل اودوی بہ خکل۔ دحضرت حسن بصریؒ د حکمت او فصاحت ہم دا وجہ خودلہ شی (ؑ)

حضرت حسن بصریؒ فرمائی۔ چہ مونہ پہ خراسان کنہی جہاد کړہ وو پہ دہ موقع مونہ سرہ درہ سوه صحابہ کرامؓ وو۔ دوی دحضرت عبداللہ بن عمرؓ، حضرت انسؓ، حضرت قیس بن عاصمؓ وغیرہ صحابہ کرامو نہ احادیث اوریدلی دی (ؑ)

ہشام بن حسانؓ فرمائی۔ چہ حضرت حسن بصریؒ یوسل دیرش صحابہ کرام لیدلی وو۔ (ؑ)

دحضرت انسؓ نہ دیوہ مسئلہ پہ بارہ کنہی تپوس او شو۔ نو هغوی ورته اوفرمانیل۔ «سلوا مولانا الحسن» خلقو ورته اوونیل۔ «یا اہلبیت! نسالک تقول: سلوا الحسن مولانا» مونہ ستا سونہ تپوس کوو۔ اوتاسو راتہ دحسن بصریؒ نہ دتپوس کولو وائی۔ نو حضرت انسؓ اوفرمانیل۔ «سلوا مولانا الحسن فلانہ سم وسبعنا حفظ ونسینا» (ؑ)

امام محمد بن سعدؒ فرمائی۔ «کان الحسنؒ جامعاً عالماً رفیعاً فقیہاً ثقة حجة ماموناً ناسکاً کثیر العلم فصيحاً جلیلاً وسیاً» (ؑ)

حافظ ابن حجرؒ فرمائی۔ «ثقة فقیہ فاضل مشہور» (ؑ)

حافظ ذہبیؒ فرمائی۔ «سید التابعین فی زمانہ بالہمة کان ثقة فی نفسه حجة رأسی العلم والعمل عظیم القدر ولقد ہدت منه هفوة فی القدر لم یقصدها لذاتها فتکلموا فیہ فباہتفت إلی کلامہم لأنه لہا حوق علیہ تبرأ منها... نعم کان الحسن کثیر التذلیس فإذا قال لی حدیث عن فلان ضعف لہاجة» ولا شیاً عن قبل

(١) تہذیب الکمال (۹۵۶-۹۷)۔

(٢) المصدر السابق۔

(٣) تہذیب الکمال (۱۲۴۱۶)۔

(٤) عمدة القاری (۲۱۰۱۱)۔

(٥) تہذیب الکمال (۱۰۴۱۶)۔

(٦) طبقات ابن سعد (۱۵۷/۷)۔

(٧) تقریب التہذیب (۱۶۰) رقم (۱۲۲۷)۔

(٨) کذا فی میزان الاعتدال (۵۲۷/۱) قال محققہ هذا فی ہہ وفي س وخ، غیر مقرومۃ، قلت ولعل الکلمۃ ضعف احتجاجة، کذا فی هامش خلاصۃ الخزرجی (ص ۷۷) نقلاً عن المیزان۔

إنه لم یسمع منهم کلمة هریرة رضی اللہ عنہ ونحوه، فعدوا ما کان له عن أبي هریرة رضی اللہ عنہ جملة المنقطع رضی اللہ عنہ والله أعلم، (یعنی حضرت حسن بصری رضی اللہ عنہ پہ بصرہ کنبی دخیلی زمانی سید التابعین وو فی نفسه لله اودعلم او عمل پہ اعتبار سره ڀیر داوچتی اولونی درجی خاوند وو. دتقدیرہ باره کنبی ددوی نه بغیرد قصد نه یوه غلطی شوې و. خکه څه حضراتو ددوی په باره کنبی کلام کړې دې دکوم چه څه اعتبار نشته. خکه چه دوی ت د دې خبرې تحقیق شوې وو نوهغوی ښکاره د برات اظهار کړې وو. البته دا خبره ده. چه حضرت حسن رضی اللہ عنہ به ډیر زیات تدلیس کولو. نوچه په کوم حدیث کنبی دوی داسې اوواڼی. «عن فلان» نوبه هغې باندې استدلال کمزورې کیږی بیا خاص کر چه کله عنعنه د داسې کس نه وی. دچا په باره کنبی چه دحدیث امامانو تصریح وی چه د دوی دهغه سره ملاقات نه دې شوې لکه حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ وغیره. نوددوی هغه روایات کوم چه «عن أبي هریرة رضی اللہ عنہ» په عنوان سره مروی دی هغه په منقطعاتو کنبی شمار دی.

محمد بن سعد رضی اللہ عنہ فرمائی. «وکان ما أسند من حدیثه وروی عن سمع منه لحن حجة وما أرسل من الحدیث فلیس بحجة» (ع)

امام علی بن المدینی رضی اللہ عنہ فرمائی. «ومرسلات الحسن البصری القی رواها عنه الثقات صحاح ما أفل ما یسقط منها» (ع) یعنی دحضرت حسن رضی اللہ عنہ مرسلات کوم چه د ثقاتو نه مروی دی. هغه ټول صحیح دی. ډیر کم په هغې کنبی داسې دی. چه هغه ساقط اونا قابل احتجاج دی. امام ابو زرعه رضی اللہ عنہ فرمائی. «کل شی قال الحسن: قال رسول الله ﷺ وحدث له أصلاً ثابتاً ما عدا أربعة أحادیث» (ع)

یوخل دوی حدیث اورول. اووې فرمائیل. «قال رسول الله ﷺ» نوهیثم بن عبید عرض اوکړو «فلو کنت تسند إلی من حدثک» که تاسو دهغه کس ذکر هم کولو. چا چه تا ته حدیث اورولی وی. نو څومره به ښه وه. نو حضرت حسن بصری رضی اللہ عنہ ورته او فرمائیل «أیهالرجل ما کذبنا ولا کذبنا ولقد غرونا غواة إلی خراسان ومعناها ثلاث مائة من أصحاب محمد ﷺ» (ع)

یونس بن عبید رضی اللہ عنہ فرمائی. چه ما دحضرت حسن بصری رضی اللہ عنہ نه ټپوس اوکړو. «ریا ابا سعید، إناک تقول قال رسول الله ﷺ وإناک لم تدر که» نو حضرت حسن رضی اللہ عنہ او فرمائیل «ریا ابن أخی، سألتنی عن

(میزان الاعتدال (۵۲۷/۱) _

(طبقات ابن سعد (۱۵۷/۷، ۱۵۸) _

(تهذیب الکمال (۱۲۴/۶) و تهذیب التهذیب (۲۶۶/۲) _

(تهذیب الکمال (۱۲۴/۶) _

(تهذیب الکمال (۱۲۴/۶) _

شي ما سألني أحد قبلك ولولا منزلتك مني ما أهبطك إلى زمان كما ترى، وكان لي حبل الحمام - كل شيء يستغنى أقول قال رسول الله ﷺ فهو من علمي بن أبي طالب ﷺ هو إلى زمان لا أستطيع أن أذكر علياً (ع)

حافظ ابن حجر رحمه الله نقل كوفي (قال البزار كان يروى من جماعة لم يسم منهم فيتميز ويقول حدثنا وعلينا يعني قومه الذين حدثوا وعلوا بالبصرة (ع)

په ۱۱۰ هـ کبني وفات شوي وو لس کم سلو کالوته نزدې عمر نې وو په صحاح سته کبني ددوي روايات مروی دی. (رحمه الله رحمة واسعة)

قوله عن الأحنف بن قيس: دوی ابوبحر د احنف بن قيس بن معاوية بن حصين تيمی سعدی دی. احنف د دوی لقب دی. اصلی نوم نې ضحاک یا صخر دی. د نبي ﷺ زمانه نې رالاندې کړې وه. خو نبي ﷺ سره نې صحبت نه دې شوي. البته د نبي ﷺ نه ددوي دپاره غائبانه دعا منقول ده.

ددې تفصيل دا دی. چه حضرت احنف بن قيس رحمه الله د حضرت عثمان رضي الله عنه په زمانه کبني طواف کولو، چه د بنو ليث يوسری ددوي لاس او نيولو. او ورته نې اووئيل. «ألا أيشمك» آيا تاته زيرې نه درکوم. په دې باندې دوی او فرمائيل. «هلي» نوهغه ورته اووئيل. تاته به ياد وي. کله چه نبي ﷺ زه ستاسو قوم بنو سعد ته د دعوت دپاره اوليرم. اوزه لارم ستاسو قبيلې ته مې دعوت ورکړو. نوتا اووئيل. «له ليد دعول عموما اسمع الا حسنا» زه چه نبي ﷺ ته راغلم. نو توله قصه مې ورته بيان کړه. نو نبي ﷺ او فرمائيل. «اللهم اغفر للأحنف» احنف بن قيس رحمه الله فرماني. «فما شئ عني أرحى من ذلك»

حضرت احنف بن قيس رحمه الله په حلم کبني دير مشهور وو. کله چه دوی حضرت عمر رضي الله عنه راغلو. نو تريو کال پورې هغوی په ده باندې ښه از مينيستونه او کړل. اوبه آخر کبني نې ورته اووئيل. ما په تاباندې يو کال از مينيستونه او کړل. ستاسو ظاهر مې او تلل. ماته په تاسو کبني صرف خير په نظر راغلو. اميد دي چه ستاسو باطن به هم د ظاهر شان وي

حاکم رحمه الله فرماني. چه دوی «مرو الروضة» فتح کړې وو. ددوي په لښکر کبني حضرت حسن بصری او محمد بن سيرين رحمهما الله هم وو.

ددوي دوفات په موقعه حضرت مصعب بن زبير رحمه الله را منډې وهلې. اوتوره دهغوی په بدن

(المصدر السابق)

(تقريب التهذيب (ص. ۱۶۰) رقم ۱۲۲۷)

(المصدر السابق)

(حضرت حسن بصری رحمه الله د تفصيلي حالاتو دپاره اوگوري طبقات ابن سعد (۱۵۶/۷، ۱۷۸) و تهذيب الاسماء واللغات (۱۶۱/۱، ۱۶۲) وسير اعلام النبلاء (۵۶۳/۴، ۵۸۸) و تهذيب الكمال (۹۵۶/۶، ۱۲۶) -

پورې لگیدله. د هغوی په بدن باندې څه خاډرم نه وو او بې اختیاره به نې ونیل «ذهب الیهم

الجزم والرای» چه نن د احتیاط او رانې خاتمه اوشوه
امام محمد بن سعد رحمه الله دوی د بصرې په طبقه اولی کښې شمار کړی دی. او فرمائیږي نې
دی «وكان ثقة مأموناً في الحديث» دغه شان عجلې رحمه الله فرمائی «بصرى تابعى، ثقة»

په کال ۶۷هـ کښې وفات شوې وو. (۱) رحمه الله رحمة واسعة.

قوله: قَالَ ذَهَبْتُ لِأَتَصَرِّفَ هَذَا الرَّجُلَ: احنف بن قیس رحمه الله فرمائی: زه ددې سړی د مدد
دپاره لاړم.

ددې کس نه مراد حضرت علی عليه السلام دي. ځکه هم په صحیح بخاری کښې په کتاب الفتن
کښې روایت دي. «أريد نصرته ابن عم رسول الله» (۲) اود مسلم په روایت کښې دی «أريد نصرته ابن عم
رسول الله عليه السلام يعني علياً» (۳)

دا د جنګ جمل واقعه ده. کومه چه په ۳۶هـ کښې شوې وه. (۴)

قوله: فَلَقِيتُ أَبُوبَكْرَةَ: ماته ابوبکره رضي الله عنه ملاؤ شو.

قوله: حضرت ابوبکره رضي الله عنه: دوی مشهور صحابی حضرت نفع بن الحارث

بن کلهه رضي الله عنه دي. بعضي حضراتو نفع بن مسروح رضي الله عنه خودلي دي. (۵)
دطائف دغزوې په موقعه باندې کله چه نبی اکرم صلی الله علیه و آله اعلان اوکړو چه دطائف کوم غلام چه
مونږ ته راغلو هغه به آزاد وی. نو دوی د یوې چرخې (هغه خیزچه د کوهی نه پرې اوبه
راوړستې شې) په ذریعه د طائف د قلعي نه راکوز شو. چرخې ته په عربی کښې «مکرة»
وانی. ددې وجې د ابوبکره په کنیت سره مشهور شو. (۶)

امام احمد بن عبدالله عجلې رحمه الله فرمائی: «كان من عيار أصحاب النبي صلی الله علیه و آله» (۷)

حافظ ابونعیم فرمائی: «كان رجلاً صالحاً ورعاً» (۸)

(1) تهذيب الكمال (۲/۲۸۲، ۲۷۸) و خلاصة الخزرجي (ص ۴۴) وعمدة القاري (۱/۲۱۱) وتقريب (ص ۹۶) رقم ۲۸۸.

(2) صحيح بخاری كتاب الفتن باب إذا إتلفي المسلمان بسيفيهما رقم ۷۰۸۳.

(3) صحيح مسلم كتاب الفتن وأشراف الساعة باب إذا توجه المسلمان بسيفيهما رقم ۲۸۸۸.

(4) تفصيل دپاره اوگوزي البداية والنهاية (۷/۲۳۰، ۲۴۵) ابتداء واقعة جمل.

(5) تهذيب الكمال (۵/۳۰) وسير أعلام النبلاء (۵/۱۳).

(6) المصدر السابق.

(7) تهذيب الكمال (۶/۳۰).

(8) المصدر السابق.

حافظ ابن حجر رحمته الله لیکي: «وكان من فضلاء الصحابة رحمته الله»

حضرت حسن بصری رحمته الله فرمائي: «لم ينزل البصرة الا فضل من آل بيكره وصران بن حصين رحمته الله»

حافظ ذهبی رحمته الله لیکي: «سكن البصرة وكان من فقهاء الصحابة رحمته الله»

حضرت ابوبکره رحمته الله به هم د نورو صحابه کرام رحمته الله پشان هر وخت د دين دپاره فکر مند وو.

ددوی قول دي: «لن أخشى أن أدرك زماناً لا أستطيع أن أمر به معروف ولا أدعي من منكره ما عجزت عن مثله»

د ورع او احتياط نه دا كيفيت وو. چه زياد يوخل ديوكس نه دهغه لرگي او غوسل. هغه كس د خرڅولو نه انكار او كړو. زياد په زور باندې واخستل. اود بصرې د جمات په چپو تره كښې نهې اولنگول. حضرت ابوبكره رحمته الله په هغې كښې تر هغه وخته پورې مونځ اونكړو. ترڅو پورې چه نهې هغه لرگي لرې كړي نه وو.

دوفات په وخت كښې نهې وصيت ليكلي وو «هذا ما أوصي به نفعي الحشى مولى رسول الله رحمته الله

ومشهد أن الله ربه، وأن محمداً نبيه، وأن الإسلام دينه، وأن الكلمة قبلته، وأنه يرجو من الله ما يرجوه

المعتزلون بتوحيد الله، الموقنون بوعده الموقنون بوعده، الخائفون لعذابه، الشفقون من

عقابه، المؤمنون لرحمته إنه أرحم الراحمين»

په ۵۱ يا ۵۲ كښې وفات شوى وو. او ددوى د وصيت مطابق حضرت ابو بزره اسلمى رحمته الله

ددوى جنازه او كړه. ^(۱)

(۱) الإصابة (۵۷۲/۳)

(۲) سير اعلام النبلاء (۱۰/۱۳)

(۳) سير اعلام النبلاء (۶/۱۳)

(۴) سير اعلام النبلاء (۷/۱۳)

(۵) سير اعلام النبلاء (۷/۱۳)

(۶) تهذيب الكمال (۸/۱۳۰)

(۷) تهذيب الكمال (۹/۱۳۰) وتقريب التهذيب (ص. ۵۶۵) رقم (۷۱۸۰)

(۸) يو خبرداري: بعضې دنتيجې نه ناخبره خلقو حضرت ابوبكره رحمته الله په يو حديث كوم چه په صحيح بخاري وغيره كښې مروى دي. باندې تحقيق كړې دي. ((لن يفلح قوم ولو أمرهم امرأة)) اود حضرت ابوبكره رحمته الله په حق كښې نهې د ديرې زورتيا نه كاراخيستې دي. دوى ته نهې غير عادل او فاسق ونيلى دي

په اصل كښې ددې بنياد يوه واقعه ده چه خلاصه نهې دا ده. چه حضرت ابوبكره رحمته الله شبل بن معبد. اوتافع بن الحارث د حضرت عمر رحمته الله مخامخ د مغيره بن شعبه رحمته الله خلاف گواهي وركړه. چه دوى د يوې ښځې سره زنا كړې ده. درې كسانو صحيح گواهي وركړه. البته چه زيادت گواهي وركونه نودخه شكونو اظهار نهې او كړو. په دې باندې حضرت عمر رحمته الله د حضرت زياد نه سوا په باقى

درې کسانو باندې حد قذف جاری کړو بیا حضرت عمر رضی الله عنه او فرمایل که تاسو توبه اویاسته
نواننده ډېره به زه ستاسو گواهی قبولم کښی نه، نونفع او شېل بن معبد د توبې اظهار او کړو او
حضرت ابوبکره په خپل موقف باندې فتم وو او هلته هغوی د توبې اظهار وکړو
ددې واقعه په بنیاد باندې ((عورت کی حکمرانی او ابو بکره کی روایت)) د ښځې حکمرانی او

حضرت ابوبکره رضی الله عنه مصنف لیکي

قذف په شریعت کښې په یقین سره حرام دې په دې وجه دا گڼه کبیره ده د قاذف سزا تې
کوزې دی دده گواهی همیشه دپاره مردود شی اودې فاسق گرځولې شی دې په دنیا او آخرت کښې
د دردناکې سزا مستحق وی البته دا چه توبه اویستی نودده گواهی قبولې شی اودې فاسق نشي
گنرلې. خود امام ابو حنیفه رحمه الله مسلك دا دې چه دتوبې ویستلو نه پس هم دې مردود الشهدت
دې البته دې به فاسق نشي گنرلې.

بیا د خواتونو ذکر کولو نه پس لیکي حضرت عمر رضی الله عنه د شریعت اسلامی عین مطابق د
تولو خلقو په وړاندې چه په هغوی کښې د حضرت علی رضی الله عنه غوندې دقیقه ادراک کونکې صعبه هم
موجود وو د مقدمې سماعت کړې وو کله چه گواهی پوره نشوه نود قرآن پاک د نص قطعی مطابق
نې په دروغه تهمت لگونکو ته سزا ورکړه او په هغوی نې توبه او ویستلو چه توبه او ویسته دهغوی
گواهی آئنده دپاره مقبوله شوه. او چا چه د توبې ویستلو نه انکار او کړو نود هغوی گواهی مردوده
شوه دقران احکام ښکاره دی. په کومو کښې چه د تاویل څه گنجائش نشته

وړاندې لیکي. حضرت ابوبکره رضی الله عنه واقعه په تاریخ اسلام کښې منفرد حیثیت لری چونکه
هغه د توبې ویستلو نه انکار او کړو. توبه هغه باندې دقرآن حکیمه بیان کړې درې واړه سزاگانې نافه
کېږي. یعنی اب گوزې. د شهادت مردود کیدل. اوفاسق گرځول. د حدیث د راوی دپاره عدالت شرط
دې اود محدثینو رضی الله عنه په نیز ټول صحابه کرام رضی الله عنه عدول دی. خوفسوق د عدل ضددې د حضرت
عمر رضی الله عنه د فیصلې په موجودگي کښې. اود قرآن حکیمه د نص قطعی مطابق حضرت ابوبکره عدول
نه پاتې کیږي

بیا... د بحث خلاصه... په عنوان سره لیکي

ددې حدیث اولنې راوی حضرت ابوبکره رضی الله عنه د قرآنی هدایاتو عین مطابق حضرت
عمر رضی الله عنه مردود الشهادة گرځولې وو یعنی ددوی گواهی نې همیشه ډېره رد کړه اود قرآنی
تعلیمات مطابق هغه عادل هم پاتې نشو

دلته دغور قابله خبره دا ده چه مصنف مذکور د ذکر شوې واقعه په بنیاد د نبی صلی الله علیه و آله صحابی
فاسق گرځولې دې اویا دهغوی د عدالت باقی نه پاتې کیدو چه کومه نظریه نې پیش کړې ده هغه
ترکوم حده پورې صحیح ده؟

حقیقت دا دې چه عصمت خود حضرات انبیاء علیهم السلام سره خاص دې حضرات
صحابه کرام رضی الله عنه دپاره عصمت نشته ددوی نه گناه صادریدې شی اویقینی ده چه د بعضې
صحابو رضی الله عنه نه لونی گناهونه صادر شوی دی خو تر نن ورځې پورې دهغه گناهونو د صادریدو په
وجه نه خو چا د نبی صلی الله علیه و آله په صحابی باندې د فاسق حکم لگولې دي. اونه د علوم حدیث په امامانو
کښې د کلیه نه دچا صحابی استثناء کړې ده

دحضرات صحابه کرام رضی الله عنه عدالت اجماعی دي په دوی کښې دچا استثناء نشته. په دې
پاکو نفسونو باندې یا په دوی کښې په یو صحابی رضی الله عنه باندې د فاسق حکم لگول یا د فاسق تهمت

نگول خپل آخرت برب دول دی

ددې وجه دا ده چه دحضرات صحابه کرامو رضی الله عنہم تعدیل خودالله تعالی د طرفه دې حافظ
سیوطی رحمته الله علیه فرمائی: ((الصحابه کلهم عدول من لایس الفتن وغیرهم بإجماع من یعتقد به قال تعالی)
وکذلك جعلناکم أمة وسطه) ای عدولاً وقال تعالی) کنتم خیر أمة أخرجت للناس .. والخطاب فیها
للموجودین حینئذ .. (تدریب الراوی (۲/۲۱۴) ..

علامه ابن اثیرجزری رحمته الله علیه فرمائی دغه شان په قرآن کریم کښې ارشاد دې ((الصحابه رضی
الله عنهم أجمعین جمیعهم عدول بتعدیل الله تعالی ورسوله صلی الله علیه وسلم لا یحتاجون إلى بحث عن عدالتهم وعن هذا
القول معظم المسلمین من الأئمة والعلماء من السلف والخلف (جامع الأصول (۱/۱۳۳)

امام نووی فرمائی ((ولهذا إنفق أهل الحق ومن یعتقد به فی الإجماع علی قبول شهادتهم وروایاتهم وكمال
عدالتهم رضی الله عنهم أجمعین (شرح نووی علی صحیح مسلم (۲/۲۷۲) ..

دغه شان په قرآن کریم کښې ارشاد دې (محمد رسول الله والذین معه أشداء علی الکفار رحماء بینهم ..
وعدا الله الذین آمنوا وعملوا الصالحات منهم مغفرة وأجرأ عظیما) (الفتح: ۲۹) ..

دغه شان ارشاد دې: (والسابقون الأولون من المهاجرین والأنصار والذین اتبعوهما بإحسان رضی الله عنهم
ورضوا عنه وأعد لهم جنات تجری تحتها الأنهار خالدين فیها أبداً ذلك الفوز العظیم) (التوبة: ۱۰۰) ..

دغه شان ارشاد دې (لا یتوی منکم من أنفق قبل الفتح وقاتل أولنک أعظم درجة من الذین أنفقوا من
بعد وقاتلوا، وكلاً وعد الله الحسنى) (الحديد: ۱۰) ..

په دې آیتونو کښې ټول صحابه کرام رضی الله عنہم جنتیان گرځولی شوی دی ځکه چه په یویل آیت مبارکه
کښې دی:

(إن الذین سبقت لهم منا الحسنى أولنک عنها مبدعون هـ لآ یستعون حسیتها وهم فی ما اشتبهت أنفسه
خالدون هـ لا یخزنهم القرآن الا کثیر وتلقاهم التمانکة هذا یومکم الذی کنتم توعدون) (الأنباء: ۱۰۱ او ۱۰۳) ..

نبی کریم صلی الله علیه وسلم فرمایلی دی: ((لاتسبوا أصحابی فوالذی نفسی بیده لو أن أحدکم أنفق مثل أحد ذهباً ما
أدرک مد أحدهم ولا ینصفه صحیح بخاری (۵۱۸/۱) کتاب فضائل أصحاب النبی صلی الله علیه وسلم .. باب قول النبی صلی الله علیه وسلم

لو کنت متخذاً خلیلاً رقم (۳۶۷۳) ..

دنبی صلی الله علیه وسلم ارشاد دې ((إذا رأینم الرجل ینتقص أحدا من أصحابی فقولوا لعنة الله علی شرکم)) (جامع
ترمذی کتاب المناقب باب بلا ترجمه قبل باب فضل فاطمة بنت محمد رضی الله عنہا (رقم ۳۸۶۶) ..

بیا دامت په دې باندې هم اجماع ده چه چا ته د دې خبرې اجازت نشته چه دصحابه کرامو تنقیص
یا په هغوی کښې نقص اولتوی بلکه دهغوی دمحاسنو ذکرکولو او هغوی په خپل مینځ کښې د

جنگونونه نظراول ضروری دی
امام ابو زرعه رحمته الله علیه فرمائی: ((إذا رأیت الرجل ینتقص أحداً من أصحاب النبی صلی الله علیه وسلم فاعلم أنه زندق وذلک
أن الرسول صلی الله علیه وسلم حق والقرآن الکریم حق وما جاء به حق وإنما أدى إلینا ذلک کله: الصحابة وهؤلاء الزنادقة

یریدون أن یجرهم لیطلوا الكتاب والسنة فالجرح بهم أولى) ..

دغه شان امام احمد رحمته فرمائی: «ثم أصحاب رسول الله ﷺ بعد هولاء الأربعة خير الناس لا يجوز لأحد أن يذكر شيئاً من مساوئهم ولا يطعن على أحد منهم بمعيب ولا نقص فمن فعل ذلك قد وجب تأديبه وعقوبته ليس له أن يعفو عنه بل يعاقبه ويستتبه فمن تاب قبل منه وإن ثبت أعاد عليه العقوبة وخلده في العبر حتى يموت أو يراجع»

شيخ الاسلام ابن تيمية رحمته ليكلي دي: ((وهذا مما لا نعلم فيه خلافاً بين أهل الفقه والعلم من أصحاب رسول الله ﷺ والتابعين لهم بإحسان وسانر أهل السنة والجماعة فإنهم مجمعون على أن الواجب الثناء عليه والاستغفار لهم والترحم عليهم والترضى عنهم وإعتقاد محبتهم وموالاتهم وعقوبة من أساء فهم القول الصارم السللول على شاتم الرسول (ص. ۵۸۰) الأدلة من السنة على عدم جواز سب الصحابة رضي الله عنهم)). امام تيمية رحمته دتول اهل سنت والجماعت عقيدہ بیانوی. اولیکی.

((ويقولون هذه الآثار المروية في مساوئهم منها ما هو كذب ومنها ما زيد فيها ونقص وغير وجهه والصحيح منه هم فيه معذورون إما مجتهدون مصيئون. وإما مجتهدون مخطئون وهم مع ذلك لا يعتقدون أن كل واحد من الصحابة معصوم من كبائر الإثم وصغائره بل يجوز عليهم الذنوب في الجملة ولهم من الفضائل والسوابق ما يوجب مغفرة ما يصدر منهم حتى إنهم يغفر لهم من السيئات ما لا يغفر لمن بعدهم))

اوترکومی پوری چہ د گواہی: ورکولو واقعہ تعلق دی. نوددی پہ بارہ کنبی وئیلی شی چہ دحضرت مغیرہ بن شعبہ رضی اللہ عنہ نہ دا گناہ نہ وہ شوی. خوچہ چا لیدلی وو. هغه غلط شوی وو. پہ هغوی کنبی نافع اوشیل بن معبد خیلہ گواہی دروغ کرہ. خو حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ تہ پہ خپل موقف باندی دومره یقین وو. چہ هغوی خپل خان دروغژن نکړلو. هم دا وجه ده. چہ حافظ ابن حجر رحمته لیکی. ((لم یقل منه أبوبکر ما أمره به لعلمه بصدقه عند نفسه والله أعلم)) فتح الباری (۲۵۸۱۵) کتاب الشهادات باب شهادة القاذف والسارق والزانی)) حدقذف د شهادت د نصاب نہ پوره کیدو په وجه باندی جاری شو. هم دا وجه وه. چہ حضرت مغیرہ بن شعبہ رضی اللہ عنہ دحضرت عمر رضی اللہ عنہ پہ خدمت کنبی عرض اوکړو. ((إشفتی من الأعبد)) یعنی ددی غلامانو نہ بدله واخله. اوزره پرې یخ کره. نوحضرت عمر رضی اللہ عنہ ورته او فرمائیل ((أسکت أسکت الله فاك. والله لو تمت الشهادة لرجمناک بأحجارک (البدایة والنهاية (۸۲۷)) _

دکومی واقعہ په بیان چہ مصنف مذکور دوی لره مردود الشهادة گرخولې وو ددی واقعہ روایت کونکی روایات څه وائی. لې خودا هم اوگورئ.

دروایت په آخری الفاظو باندی غوراوکړئ. حضرت سعید بن مسیب رضی اللہ عنہ چہ دا واقعہ ذکر کړی. نود حضرت ابوبکره د انکار ذکر کولونه پس په آخر کنبی فرمائی. دا په ظاهره هم په دې خبره باندی تنبیہ ورکولو دپاره ده. چہ څوک ددی واقعہ په وجه په هغوی باندی طعن اونکړی دې طرف ته د اشارې کولو دپاره حافظ ابن کثیر رحمته ددی واقعہ نقل کولونه پس لیکی. داخبره دې ښکاره وی. چہ حضرت ابوبکره رضی اللہ عنہ دلته دحضرت عمر رضی اللہ عنہ په وړاندې دخپل خان دروغژن کولونه انکار کړي وو خوددې نه داچرته لازمیږي چہ هغوی به توبه نه وی کړې. مهلب وائی. بیا دا چہ کله مونږ د معزز ترین کس په باره کنبی څه الزام واورو. نوییا خاوال دهغې د انکار کوشش کوو اوکه یقینی طور ثابته شی نوییا دبهر نه بهتر تاویل کوو آیا د رسول الله ﷺ د دې

صحابی رضی اللہ عنہ دومره حق هم نشسته چه مونر په هغوی باندې حسن ظن او کړو اودهغوی د څه لعزش څه مناسب تاویل او کړو حافظ ابن حجر هېشمی مکی رحمۃ اللہ علیہ فرموي ((والواجب أيضاً على كل من سمع شيئاً من ذلك أن يثبت فيه ولا ينسبه إلى أحد منهم بمجرد رؤيته في كتاب أو سمعه من شخص بل لا بد أن يبحث عنه حتى يضح عنده نسبه إلى أحدهم فحينئذ الواجب أن يلتزم أحسن التاويلات (الصواعق المحرقة ص. ۱۲۹)).

ددې نه علاوه محقق مذکور دې خبرې ته هم خیال نه دي کړې چه دا واقع په ۱۷هـ کښې واقع شوې وه اودحضرت ابوبکره وفات د صحیح قول مطابق په ۵۲هـ کښې شوې وو آیه په دې دومره مودا کښې په هغوی ته د توبې توفیق نه وی ملاؤ شوې چا څه ښه ونیلي دی

وعين الرضا عن كل عيب كليله كما أن عين السخط تبدي المساويا *

افسوس چه محقق مذکور هغه وصیت دنظرو باندې ساتلې وو کوم چه حضرت ابوبکره رضی اللہ عنہ په آخری وخت کښې لیکلې وو.

«هذا ما أوصى به نفع الحبشي مولى رسول الله ﷺ وهو يشهد أن الله ربه وأن محمداً نبيه وأن الإسلام دينه وأن الكعبة قبلته وأنه يرجو من الله ما يرجوه المعترفون بتوحيده والمقرون بربوبيته. الموقنون بوعده ووعيده. الخائفون لعذابه و السامقون من عقابه والمؤمنون لرحمته إنه أرحم الراحمين (تهذيب الكمال (۸۳۰)).

په آخر کښې مونر دحضرات صحابه کرامو د عدالت په باره کښې د مفتی اعظم پاکستان مولانامفتی محمد شفيع قدس الله روحه يو جامع او قول فيصل ذکرکړو. دوی په معارف القرآن کښې ذکر کوي. (معارف القرآن ۱۰۶۸ او ۱۰۷) کښې فرماني.

علامه آلوسی په روح المعانی کښې فرمانیلي دي په دې باره کښې حق خبره هغه ده کوم طرف ته چه جمهور عالمان رضی اللہ عنہم تلی دي چه صحابه کرام رضی اللہ عنہم معصوم نه دی ددوی نه گناه کبیره هم صادریدي شی. کوم چه فسق دي. اودهغه گناه په وخت کښې په دهغوی سره هم هغه معامله کولې شی. دکومې چه هغوی مستحق وی یعنی شرعی سزا به پرې جاری کولې شی اوکه کذب وی. نوددوی شهادت به رد کولې شی. خود اهل سنت والجماعت عقیده د قرآن اوست د نصوصو په وجه دا ده. چه دصحابی نه گناه کیږي لیکن داسې صحابی رضی اللہ عنہ نشته. چه د گناه نه د توبې وستیو په وجه پاک شوې نه وی قرآن کریم علی الاطلاق د دوی په باره کښې د رضی الله عنهم فیصله اورولې ده. فرماني ((رضی الله عنهم ورضوا عنه)) اودالله تعالی رضا د گناهونودمعافی نه بغیرنشی راتلې. لکه چه قاضی ابویعلی رحمۃ اللہ علیہ فرمانیلي دي. چه رضا دالله تعالی یو صفت قدیمی دی. هغه ددې اعلان صرف دهغه چا دپاره کوی دچا په باره کښې چه هغه پیژني چه د دوی وفات به په موجبات رضا باندې وی (کذا فی الصارم السلول لابن نمیه)

خلاصه دا چه د صحابه کرام رضی اللہ عنہم په عظیم الشانه ډله کښې د یوڅو په شمیرکسانو نه گناه صادره شوې هم ده خو هغوی ته سمدستی د توبې توفیق هم نصیب شوې دي الله تعالی دنی ﷺ د صحبت په وجه هغوی داسې گرځولی وو چه شریعت دهغوی طبیعت جوړ شوې وو. خلاف شرع څه کارناگناهه صدريدل به ډیرشاذ اوناادر وو دهغوی نیک اعمال. په نبی کریم ﷺ او دین اسلام باندې خبل خونونه قرب نول اوپه هرکار کښې دالله تعالی اودهغه د رسول اتباع دهغوی د ژوند وظیفه وه

قوله فَقَالَ أَيْبَ تَرِيدُ: حضرت ابوبکره رضی اللہ عنہ تبوس اوکړو دکوم خانې اراده دې ده؟

قوله قُلْتُ أَتَصْرَهُذَا الرَّجُلُ: ما ورته اوونیل ددې کس د مددپه اراده باندې راوونې به

قوله قَالَ أَرَأَيْتَ إِنْ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِذَا تَقَرَّى

الْمُسْلِمَانِ يَسْفِيهِمَا الْإِخْرَ: هغوی راته اوفرمائیل واپس شه خکه چه ما د رسول الله ﷺ

نه اوریدلی دی چه فرمائیل شي چه کله دوه مسلمانان په خپل مینځ کښې توري

راوباسی نوقاتل اومقتول د دواړو خانې جهنم دي.

دحدیث باب نه استدلال په دې طریقه دي چه دوه مسلمانان چه په خپل مینځ کښې اغزي

دی د گناه کبیرې ارتکاب کوی خوددې باوجود نبی کریم ﷺ ورته مسلمانان وائی نو:

معترضو خیال هم غلط شو چه سرې د گناه کبیرې په ارتکاب سره د ایمان نه خارجيږي او:

خوارجو خیال هم غلط ثابت شو چه سرې کافر کیږي اودمرجو ترديد خودې خکه چه دوی

معصیت مضر نه گنځي نوپه حدیث کښې داور وعید ذکرشوي دي.

اودهغوی داسې عبادات کول چه دهغې نظریه پخوانو امتونوکښې نه ملایوېږي ددې بې شمېر

نیکواعمالووافضالو کمالاتو په مقابله کښې که په ټول عمرکښې دهغوی نه یوه نیمه گناه څرگنه:

شی هغه پخپله ختموی.

بله دالله تعالی او د هغه د رسول ﷺ محبت او عظمت او د معمولی گناه په وخت کښې د هغوی

خوف او خشیت او سمدستی توبه ويستل بلکه خپل خان سزا ته وړاندې کول کله خپل خن:

مسجد نبوی په ستن پورې تړل، وغیره د حدیثو په روایاتو کښې معروف او مشهور دی اود حدیث

په حکم د گناه نه توبه ويستونکې داسې دي چه ده هیو گناه کړې نه وی د قرآن پاک د ارشاد مطابق

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (ان الحسان يذهبن السيات) بې

خصوصا چه د هغوی نیکی د عامو خلقو پشان نه وی بلکه د هغې دا حال وی کوم چه ابوداود او

ترمذی د حضرت سعید بن زید نه نقل کړی دی «روانه لمشهد رجل منهم مع النبي ﷺ بغیر فیه

وجهه خیر من عمل أحدکم ولو عثر عمر نوح» په الله قسم په دوی کښې د یو کس د نبی ﷺ سره په

جهد کښې شریکیدل چه په هغې کښې د هغه په مخ باندې گرد غورزیدلې وی ست سو د ټول عمر

دعبادت او طاعت نه غوره دي اگرچه ده ته دنوح عليه السلام عمر ملاؤ شي خکه چه دهغوی نه د گناه د

صادريدو په وخت کښې هغوی سره هم د هغه سزا معامله کولې شوه کومه چه د دغه جرم دپاره

وه خو ددې باوجود روسته چا دپاره دا جائز نه دی چه په هغوی کښې چاته منافق اووانی خکه که د

نبی ﷺ په زمانه کښې د یو صحابی نه یوه گناه موجب فسق هم شوې وی اوپه هغه وخت کښې هغه

ته فاسق هم ونيلې شوی وی خو ددې نه دا جواز نه معلومیږي چه هغه فسق دهغه دپاره جاری

اوگنځلې شي او معاذ الله فاسق ورته اوونیلی شي (کذا فی الروح)

اللهم إهدنا الصراط المستقيم، وارزقنا حب رسولك العظيم، عليه أفضل الصلوات والتسليم، وحب أصحابه

حبرة الخلق بعد الأنبياء وأحسنا معهم برحمتك يا أرحم الراحمين آمين.)

که په مسلمانانو کېنې اختلاف پیدا شی نواعتزال اختیارول پکار دی اوکه یوې الې سره کیدل؟ ددې حدیث نه معلومه شوه چه دحضرت ابوبکره رضی الله عنه رانې دا وه چه کله مسلمانان په خپل مینځ کېنې مختلف شی.نودتولونه جدا کیدل پکار دی په دې مسئله کېنې اختلاف دې. دصحابه کرامو رضی الله عنهم یوه لویه ډله حضرت سعدبن ابی وقاص، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت ابوبکره، حضرت محمد بن مسلمه، حضرت ابوسعید خدری، او حضرت عمران بن حصین رضی الله عنهم ددوی رانې دا ده.چه مطلقاً خانله اوسیدل پکار دی

بیا په دې کېنې اختلاف دې.چه مدافعت دې کولې شی که نه؟ دحضرت ابوبکره رضی الله عنه دا رانې ده چه مدافعت دې هم نشی کولې.اودحضرت عمران بن حصین، اوحضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهم رانې دا ده.چه مدافعتنه جواب دې ورکړې شی دغه شان په دوی کېنې د یوې ډلې رانې دا ده.چه په کورونوکېنې دې کینی او بعضوړای

دا ده.چه په کوم ښار کېنې فتنه وی.هغه دې پریږدی.اوبل خانې ته دې لارې شی (١) خود جمهوروصحابو رضی الله عنهم اوتابعینو رضی الله عنهم رانې دا ده.چه که محق اومبطل کېنې امتیاز نه وی نوبه هغه وخت کېنې هم دا طریقه اختیارول پکار دی.هیڅ چا سره ډله کیدل نه دی پکار. اوکه دحق اوباطل امتیاز وی.نواهل حق سره دې ملګرې شی.اواهل باطل سره دې قتال اوکړې شی.خکه چه الله تعالی فرمائیلى دى. ﴿فَقَاتِلُوا آلَ ابْنِ مَرْثَدَةَ حَتَّى تُفَرِّقُوا بَيْنَهُمَا﴾ (٢)

اوترخوېوړې چه د منعې احادیث دی.په کوموکېنې چه دقتال نه منع شوې ده نوهغه خوب دحق اوباطل په عدم امتیاز باندې محمول دی.اویا په دې خبره محمول دی چه په فریقینو کېنې یوفریق هم د دیني مقصد دپاره نه جنگیږي. (٣)

ایا د جمل په واقعه کېنې صحابه کرام رضی الله عنهم ددینوي مقصددپاره جنگیدل دلته اشکال دا دی.چه حضرت ابوبکره رضی الله عنه حضرت احنف بن قیس رضی الله عنه کوم چه دحضرت علی رضی الله عنه د مدد دپاره روان وو.حضرت ابوبکره رضی الله عنه ورته دبنی رضی الله عنهم دغه ذکرشوې حدیث واوړول.اوهغه نې منع کړل. حالانکه هلته یوطرف ته حضرت علی رضی الله عنه او بل طرف ته حضرت عائشه حضرت طلحه، اوحضرت زبیر رضی الله عنهم وو.ښکاره ده.چه په حدیث باب کېنې کوم وعید بیان شوې دې.دهغې نه هغه خلق مراد دی.څوک چه د نفسانی اغراضو دپاره قتال کوی.اودغه دنیاوی مقصد د حاصلولودپاره جنگیږي.ذکرشوی صحابه کرام رضی الله عنهم هرگز ددې حدیث مصداق نه دی.خکه چه حضرت علی رضی الله عنه هم د انفع للاسلام او اصلح للدين دپاره جنگیدلو اوددوی مقابل حضرت عائشه، حضرت طلحه او حضرت زبیر رضی الله عنهم هم مقلد د اسلام اصلاح او خیر

(١) عمدة القاری (٢١٢/١) وفتح الباری (٣١١/٣) کتاب الفتن باب نکلن فتنه القاعد فیها خیرمن القائم (٣٤، ٣٣/١٣) کتاب الفتن باب إذا إلتقی المسلمان بسیفهما وشرح نووی علی صحیح مسلم (٣٨٩/١٢) کتاب الفتن وأشرط الساعة) _

(٢) العجرات: ٩ _

(٣) عمدة القاری (٢١٢/١) وفتح الباری (١٣، ٣١، ٢٣، ٣٤) _

وو څه ذاتی غرض یا دنیاوی فائده نه وه نو سوال دا دي چې بپ حضرت ابوبکره رضي الله عنه دوی نه ولې د واپس کېدو حکم کوی او په استدلال کېنې حدیث مذکور پیش کوی
ددې جواب دا دي چې وړاندې د حضرت ابوبکره رضي الله عنه مسلك خودلې شوې دي چې هغوی د
فتنې په موقعه د پوره اعتزال قائل وو حضرت ابوبکره رضي الله عنه احنف بن قیس رضي الله عنه ته دا حدیث
ددې دپاره واورولو. چه ددې د ظاهري الفاظو نه مرعوب شی او په دي جنگ کېنې د شرکت
اراده پریریدی

د حضرت ابوبکره رضي الله عنه مقصد هرگز دا نه وو چه دکومو کسانو په مینځ کېنې دا جنگ کېږي
هغوی ټول ددې حدیث مصداق دی بلکه د هغوی مقصد دا وو چه په دي جنگ کېنې
څومره کسان شریکېږي نو هومره به ددې جنگ اور خورېږي او په نقصان توکېنې به زیات
کېږي نوزیات نه زیات کوشش دي د دي خبرې اوکړې شی چه خلق په دي کېنې شریک
نشی چونکه احنف بن قیس رضي الله عنه نې په دي جنگ کېنې د شرکت نه منع کول غوښتل نو ځکه
نې ورته د نبی صلی الله علیه و آله داسې الفاظ بیان کړل چه هغه واورې او دي سمدستی مرعوب شی او په
جنگ کېنې د شرکت کولو نه منع شی

اوتر څو پورې چه ددې خبرې تعلق دي چه د جنگ جمل شرکاء ددې حدیث مصداق وو او که
نه؟ نو دا بیخي بله خبره ده حضرت ابوبکره رضي الله عنه ښه پېژندل چه دوی ددې حدیث مصداق نه
دی. دغه شان هغوی ته ددې خبرې هم پوره علم وو چه حضرت احنف بن قیس رضي الله عنه به هم دا
غلطی نه کوی. چه دا حضرات به ددې حدیث مصداق او گنړی او حقیقت هم دا دي چه هغوی
دغه حضرات ددې حدیث مصداق نه وو گنړلی. ځکه چه په جنگ جمل کېنې خو هغوی دهیڅ
ولې سره شریک نشو. خو چه کله د جنگ صفین واقع راغله. نو حضرت احنف بن قیس رضي الله عنه په
هغې کېنې شریک شو. او د حضرت علی رضي الله عنه سره ملگرې شو او د حضرت معاویه رضي الله عنه سره نې
قتال اوکړ. نو معلومه شوه چه هغوی هم دا حضرات ددې حدیث مصداق نه گنړل.

د صاحبو رضی الله عنهم د مشاجراتو په باره کېنې د امت موقف د حضرات صحابه کرام رضي الله عنهم
په مینځ کېنې چه کوم واقعات پېښ شوی وو د هغې په باره کېنې د اهل السنه
والجماعت موقف دا دي چه اول خودې دغه واقعات د طعن او تشنیع په حیثیت سره نشي
بېنولې او بیا دي د دغه حضراتو په باره کېنې حسن ظن ساتلې شی او د هغوی نه چه کوم
جنگ صادر شوې دي دهغې په باره کېنې دي تاویل کولې شی چه هغوی د گناه په قصد یا
د څه دنیاوی مقصد دپاره جنگ نه وو کړې بلکه د ټولو وړاندې د دین ترقی وه ددې وجې
په هغوی باندې قتل لازم شوې وو په هغوی کېنې یو فریق مصیب وی او بل فریق مخطی
معذور. ځکه چه د اجتهاد نه پس د داسې خطا. توه چه په هغې باندې گناه خو لویه خبره

ده بلکه اجر ملاویری (۱)

بیه دامام طبری رحمته زانی خوداده چه په دوی کښې محق څوک وو او مخالف څوک وو په دې کښې توقف کول پکار دی دیوتعین نه دی کول پکار.

خودجمهور رحمته زانی دا ده چه په تعین کښې څه حرج نشته دواړو ډلو اجتهاد کړې وو او حضرت علی رحمته په خپل اجتهاد کښې په حق وو اود دوی مخالفین په خطا، وو (۱) والله اعلم.

قوله قَالِقَاتِلُ وَالْمَقْتُولُ فِي النَّارِ: قاتل اومقتول دواړه په جهنم نه خي

قاضی عیاض رحمته فرماني چه داهل السنه والجماعت په نیزددې مطلب دا دي. که الله تعالی سزا ورکول غواړي نو سزا ورکولې شي ددې دواړو اصل بدله هم دا ده دا بيله خيره ده که الله تعالی دواړه معاف کوي نومعاف کولې شي (۱)

بیا «فالقَاتِلُ وَالْمَقْتُولُ فِي النَّارِ» په هغه صورت محمول دي چه دتاویل شاع نه بغیرقتل وي مثلاًد څه گناه په کار یا په داسې بله معامله باندې قتال وي نو دا حکم دې (۱)

قوله: فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ هَذَا الْقَاتِلُ فَمَا بَالُ الْمَقْتُولِ: ماعرض اوکړو اي رسول الله دقاتل جهنم ته تلل خو په ذهن کښې راځي خو مقتول ولې جهنم ته غورځولې شي؟

قوله: قَالَ إِنَّهُ كَانَ حَرِيصًا عَلَى قَتْلِ صَاحِبِهِ: (۱) نبي رحمته اوغرمیل هغه دخپل ملگری دقتل کولو کلک قصد کړې وو.

ددې نه معلومه شوه چه لکه څنگه د معصیت ارتکاب د گناه موجب دي. دغه شان کلکه اراده هم موجب د مواخذة ده او آیت کریمه ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُجِبُونَ أَنْ تَشِيْعَ الْفَاجِئَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ﴾ (۱) نه هم دا معلومیږي.

(۱) په دې کښې هغه حدیث ته اشاره ده چه مجتهد اجتهاد اوکړی اودې حق ته اورسیدلو نوده دپره دوه اچرونه دي اوکه په خپل اجتهاد کښې خطا شو نودده د کوشش اوسعی یو ثواب ورته بیه هم ملاویری کما فی کتب اصول الفقه فی جواز الاجتهاد. از مترجم شاه فیصل (۱)

(عمدة القاری (۲۱۲/۱) وشرح نووی علی صحیح مسلم (۲۷۲/۲) کتاب فضائل الصحابة رحمته (۳۹۶/۲) کتاب الفتن وأشراف الساعة) _

(عمدة القاری (۲۱۲/۱) _

(عمدة القاری (۲۱۲/۱) وإرشاد الساری (۱۱۷/۱) _

(الحدیث أخرجه البخاری أيضاً فی کتاب الديات باب قول الله تعالى: «ومن أحيائها» رقم (۶۸۷۵) وفي کتاب الفتن باب إذا التقى المسلمان بسيفيهما رقم ۷۰۸۳ ومسنم فی صحيحه (۳۸۹/۲) کتاب الفتن وأشراف الساعة والنسانی فی سننه (۱۷۵/۲) کتاب المحاربة باب تحريم القتل وأبو داود فی کتاب الفتن باب النهي عن القتال فی الفتنة رقم (۴۲۶۸) وابن ماجه فی سننه فی کتاب الفتن باب إذا التقى المسلمان بسيفيهما رقم (۳۹۶۵) _

(المور: ۱۹ _

امام نووی رحمته داماد مازری رحمته نه نقل کړی دی هغوی فرماني. چه د قاضی ابوبکر بن الطیب رحمته مذهب هم دا دې. که د گناه اراده په زړه کښې پخه وی نو په دې باندې مواخذه شته او ترڅو پورې چه په حدیث کښې د «ان الله تعاضل عن اثم ما وسوس به صدورنا ما لم يعمل اوتکم» (دغه شان بل حدیث «اذا هم عیدی پیښه فلا تکتبوا علیه فان عملها فاکتبوا سینه او اذام بحسنه فلم یعملها فاکتبوا حسنه فان عملها فاکتبوا عثم» (د اودغه شان دنورو احادیثو تغلق دې نودا ټول احادیث په دې صورت باندې محمول دی. چه قصد کلک نه وی د قصد نه بغیر نه خیال په زړه کښې تیرشی. (امام مازری رحمته فرماني چه دا د قاضی ابوبکر رحمته مسلک دی حالانکه ډیر فقهاء او محدثین رحمته د دوی مخالفت کړې دې او هغوی د ذکر شوو احادیثو په ظاهر باندې استدلال کړې دې اودا مسلک نهې اختیار کړې دې. چه ترڅو پورې فعل صدر شوې نه وی. نو صرف خیال او عزم باندې مواخذه نشته.)

قاضی عیاض رحمته فرماني. چه دعامة السلف. فقهاء. محدثینو او کثراهل علم مسلک هم هغه دې کوم چه قاضی ابوبکر رحمته بیان کړې دې. البته عالمانو رحمته د دې تصریح کړې ده چه په کوم عزم باندې مواخذه شته او هغه د گناه په طور لیکلی شی. هغه صرف عزم دې اوبه دې باندې مواخذه شته. په هغه گناه باندې مواخذه نشته چه په هغې باندې عزم نه وی. ځکه چه دمعصیت ارتکاب خو نه دې شوې.)

امام نووی رحمته فرماني. چه په عزم د قلب باندې مواخذه په نصوصو د شریعت سره شته ده. لکه آیت کریمه «إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» (دغه شان دانته تعالی ارشاد دې «اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ») د دې نه علاوه نور هم ډیر آیاتونه دی. یا حسد، احتقار المسلمین، وغیره اعمال دکومو تعلق چه د زړه سره دې د هغې په حرمت باندې د شریعت نصوص ناطق دی. اوبه دې باندې په مواخذه باندې د عالمانو رحمته اجماع هم ده. معلومه شوه. چه په عزم مصمم باندې مواخذه شته.)

(صحيح بخارى كتاب العتق باب الخطاء والسيان فى العتاق والطلاق ونحوه رقم ۲۵۲۸ كتاب الطلاق باب الطلاق فى الإغلاق.. رقم ۵۲۶۹ وكتاب الأيمان والنذور باب إذا حنث ناسياً فى الأيمان رقم ۶۶۶۱ وصحيح مسلم (۷۸۱۱) كتاب الإيمان باب بيان تجاوز الله تعالى عن حديث النفس والخواطر..)

(صحيح مسلم (۷۸۱۱) كتاب الإيمان باب بيان تجاوز الله تعالى عن حديث النفس والخواطر..)

(شرح نووى على صحيح مسلم (۷۸۱۱) -

(شرح نووى على صحيح مسلم (۷۸۱۱) -

(شرح نووى على صحيح مسلم (۷۸۱۱، ۷۹) -

(سورة النور: ۱۹) -

(سورة الحجرات: ۱۲) -

(شرح نووى (۷۹۱۱) -

خوعلامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ زما پہ نیزیہ عزم باندی ترهغه وخته پوری مواخذہ نشته ترخوچه پہ هغی باندی عمل نه وی شوې «حریص» کوم چه په حدیث کنبی ذکر دې د دې په باره کنبی زما په پوهه کنبی راخی چه ددې مرتبه دعزم نه پورته ده اوپه دې باندی عذاب ضرور شته. دحریص مطلب دا دې چه دې کوشش اوکړی اسباب پوره کړی اوپه کوشش کنبی لگیا وی. اودا دعزم نه پورته مرتبه ده په عزم کنبی حب یا حسد وغیره داخلول صحیح نه دی. ځکه چه هغه اخلاق رذیله دقبیلې ځنی دی دهغی تعلق د بطن او قلب سره دې هغه د عزم معصیت د مشهورې معنی سره شاملولی نشی هم دا مفهوم دې ددې آیت **﴿إِنَّ الَّذِينَ يُبَيِّنُونَ أَنْ تُشِيعَ الْفَاجِئَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ﴾** دا حب داشاعت فحش. د عذاب سبب دې دعزم نه دې.

دقصد مراتب بعضی عالمانو رحمۃ اللہ علیہ دقصد پنځه مرتبې بیان کړې دی اودا نې فرمایلی دی. چه په دې کنبی څلور مرتبې خو معفو عنهادی البته آخری مرتبه قابل مواخذہ ده لکه څنگه چه د جمهورو مذهب دې. دغه پنځه مرتبې یوشاعر داسې بیان کړی دی

مراتب القصد خمس : هاجس ذکر او : فظاخر، فحديث النفس فاستعما

یلیه هم، فعزم، کلها رفعت : سوى الأخير فقيه الأخذ قد وقعا

یعنی دقصد او هاجس ارادی پنځه مراتب دی. ① هاجس. ② خاطر. ③ حدیث النفس. ④ هم عزم. دا ټول معاف دی. په دې کنبی مواخذہ نشته. سوا آخری مرتبې یعنی عزم نه. ځکه چه په دې کنبی مواخذہ شته.

① هاجس: دا د قصد اولنی درجه ده. چه یو څیز په زړه کنبی راشی. او سمدستی ختم شی ② خاطر: دا د قصد دویمه درجه ده. چه یو څیز په زړه کنبی راشی. او ایسار شی. خو زړه څه فیصله نه وی کړې.

③ حدیث النفس: دا د قصد دریمه درجه ده. چه یوه خبره په زړه کنبی راشی. او ایساره شی. او زړه په فعل او ترک کنبی متردد وی. یو طرف ته میلان نه وی.

④ هم: دا څلورمه درجه ده. چه په دې کنبی فعل یا ترک ته میلان خو وی. خو په دې کنبی پوخوالی نه وی.

⑤ عزم: دا آخری درجه ده. چه په دې کنبی صرف میلان نه وی بلکه پوخوالی هم وی. او هم په دې باندې مواخذہ ده. ^(۲) والله أعلم.

(۱) فتح الملهم (۲۷۸/۱) کتاب الإيمان باب بیان تجاوز الله تعالى عن حدیث النفس والخواطر - درس بخاری (۲۲۲/۱) وفضل الباری (۴۲۸/۱) -

(۲) په قصد او اراده باندې د مواخذې او عدم مواخذې باندې د تفصیل دپاره اوگوری: (فتح الباری) (۳۲۹. ۳۲۳/۱) کتاب الرقاق باب من هم بحسنه أو سینه وفتح الملهم (۲۷۹. ۲۷۶/۱) کتاب الإيمان باب بیان تجاوز الله تعالى عن حدیث النفس والخواطر - والتعلیق الصبیح (۵۹/۱) باب فی الوسوسة -

[۲۱] حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَرْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ وَاصِلٍ الْأَحْدَبِ عَنْ الْمُعَرُّوفِ قَالَ لَقِيتُ أَبَا ذَرٍّ بِالرَّبَذَةِ وَعَلَيْهِ حُلَّةٌ وَعَلَى غَلَامِهِ حُلَّةٌ فَأَلْتُهُ عَنْ ذَلِكَ فَقَالَ إِنْ سَأَيْتَ رَجُلًا فَعَزَّزْتَهُ بِأَنَّهُ فَقَالَ لِي النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا أَبَا ذَرٍّ أَعَزَّزْتَهُ بِأَمِّهِ إِنَّكَ أَمْرُؤُفِيكَ جَاهِلِيَّةٌ إِيَّاكُمْ خَوَّلَكُمْ جَعَلَهُمُ اللَّهُ تَحْتَ أَيْدِيكُمْ فَمَنْ كَانَ أَخُوهُ تَحْتَ يَدِهِ فَلْيُطْعِمَهُ مِمَّا يَأْكُلُ وَلْيَلْبِسْ مِمَّا يَلْبَسُ وَلَا تَكْفُوهُمْ مَا يَغْلِبُهُمْ فَإِنْ كَفَفْتُمُوهُمْ فَأَعِينُوهُمْ] [د۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵]

رجال الحديث

حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَرْبٍ: دسلمان بن حرب رحمۃ اللہ علیہ حالات د «باب من کرہ ان یعود لی الکفر» کیامکرہ ان یدللی فی النار من الایمان» لاندی تیرشوی دی
حَدَّثَنَا شُعْبَةُ: دوی شعبہ بن حجاج رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی حالات و ہاندی د «باب المسلم من سلہ المسلمون من لسانہ ویدہ» لاندی تیرشوی دی.

حَدَّثَنَا وَاصِلُ الْأَحْدَبِ: دوی واصل بن حیان احذب اسدی کوفی دی دابراہیم نخعی، زہرین بن حبیش، قاضی شریح، شقیق بن سلمہ، امام مجاہد، معروزیں سدید، ابویوردہ رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ نہ ہی د حدیث روایت کری دی.
اود دوی نہ پہ روایت کونکو کنہی، سفیان ثوری، شعبہ بن الحجاج، مسعر بن کدام، زہرین معاویہ، عطاء بن مسلم او مہدی بن میمون رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ دی.
امام یحییٰ بن معین، ابوداؤد اونسائی رحمۃ اللہ علیہ دوی لہ ثقہ گر خولی دی.
ابوحاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «صدوق صالح الحديث»
ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی لہ پہ کتاب الثقات کنہی ذکر کری دی.
حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة ثبت»
پہ کال ۱۲۰ھ کنہی وفات شوے وواصحاب صحاح ستہ ددوی نہ د احادیثو تخریج کری دی.

عَنِ الْمُعَرُّوفِ: دوی ابوامیہ معروزیں سدید اسدی کوفی دی دوی د کوفی پہ ثقات تابعین رحمۃ اللہ علیہ کنہی دی دحضرت خیرم بن فاتک، حضرت عبداللہ بن مسعود، حضرت عمر بن الخطاب، حضرت ابوذر غفاری، اوام المومنین حضرت ام سلمہ رحمۃ اللہ علیہ نہ روایت کوی
د دوی نہ روایت کونکی امام اعمش، عصام بن بہدلہ، واصل احذب، مغیرہ بن عبداللہ
یشکری رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ دی

ابوحاتم رحمه الله فرمائی ما دوی په شپږ شلو کالو په عمر کښې لیدلې وو په هغه وخت کښې هم ددوی دسراوږ پرې وخته تور وو

یحیی بن معین او ابوحاتم رحمهما الله دوی لره ثقه گرځولی دی ابن حبان هم دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی

دشپږ شلو کالو په عمر کښې وفات شوې وو اصحاب اصول سته ددوی نه روایات اخستی دي (۱)

قَالَ لَقِيتُ أَبَا ذَرٍّ: (د) دوی مشهور صحابی ابوذر غفاری رحمه الله دی ددوی په نوم اویا ددوی د پلار په نوم کښې ډیر اختلاف دي. داصح قول مطابق د دوی نوم جندب بن جناده وو

حضرت ابوذر رحمه الله په څلورم نمبر ایمان راوړې وو. دوی پخپله فرمائی: «انا راهم الإسلام» دیو قول مطابق پنځم سرې وو. چه ایمان نه راوړې وو په مکه معظمه کښې په اسلام باندې مشرف شوې وو. اویا دبنی نضیر په اجازت باندې خپلې ته واپس شو. او هلته نه د دعوت کار کولو. روسته نه مدینې منورې ته هجرت او کړو. قدیم الاسلام وو. خو په هجرت کښې د تاخیر په وجه په بدر، احد او خندق کښې نه وو شریک شوې.

ددوی فضائل بې شمیره دي. نبی ﷺ فرمائی دی: «ما أقلت الغضام ولا أقلت الغبراء وأصدق من أبي ذر» (۲)

دحضرت بریده رحمه الله نه روایت دي چه رسول الله ﷺ فرمائی دی: «أرأت أحب أربعة من أصحابي، وأحسب أن الله أنه يحبهم» نو حضرت بریده رحمه الله تپوس او کړو. یا رسول الله دغه څوک دي؟

نبی ﷺ ورته او فرمائی: «علي، وأبوذر، وسلمان، والمقداد» (۳)

حضرت علي رحمه الله فرمائی: «سمعت النبي ﷺ يقول: أعطى كل نبى سبعة نجهام ورقم وأعطيت أنا أربعة عشر نجهاماً ورقم» په دوی کښې د حضرت ابوذر رحمه الله ذکر هم کړې دي. (۴)

(۱) تهذيب الكمال (۲۶۲/۲۸ و ۲۶۳) وعمدة القارى (۲۰۵۱) و خلاصة الخرجى. (ص. ۳۹۷) وتقريب (ص. ۵۴۰) رقم (۶۷۹۰) -

(۲) الحديث أخرجه البخارى فى صحيحه فى كتاب العتق باب قول النبي ﷺ العبيد إخوانكم فأطعموهم مما تأكلون رقم (۲۵۴۵) وفى كتاب الأدب باب ما ينهى عن السباب ولللعان رقم (۶۰۵۰) ومسلم (۵۲۱۲) كتاب الإيمان باب صبة المالیک - وأبو داود فى سننه فى كتاب الأدب باب فى حق المملوك رقم (۵۱۵۷) (۵۱۵۸) والترمذی فى جامعہ فى كتاب البر والصلة باب ما جاء فى الإحسان إلى الخدم رقم (۱۹۴۵) وابن ماجه فى سننه فى كتاب الأدب باب الإحسان إلى المالیک رقم (۳۶۹۰) -

(۳) سنن ترمذی كتاب المناقب باب مناقب أبى ذر رحمه الله رقم (۳۸۰۱) و (۳۸۰۲) -

(۴) مسند احمد (۳۵۱۱۵) -

(۵) جامع - مذى كتاب المناقب باب مناقب الحسن والحسين رحمه الله رقم (۳۷۸۵) -

حضرت علی رضی الله عنه فرمائی: «ابودر (رضی الله عنه) واهم علی (علیه السلام)»

ابوداود فرمائی: «کان یوازی ابن مسعود علی العلم»

دحضرت ابودر رضی الله عنه دا حدیثو پوره شمار دوه سوه اتیا (۲۸۰) دې په دې کښې دولس احادیث متفق علیه دی اوامام بخاری رضی الله عنه په دوو حدیثو کښې اوامام مسلم په نورس حدیثو کښې متفرد دی (والله اعلم).

دوی په زهد او تقوی، صدق او عفاف، علم او عمل کښې ډیر لوړ مقام حاصل کړې وو ښکاره به نه د حق اظهار کولو په امر یا المعروف او نهی عن المنکر کښې دوی چرته هم د ملامتیا گرد ملامتیا پوره نه ده ساتلې.

دالله تعالی په لار کښې به نه ډیر خرچ کولو او مال جمع کول نه نه خوښولو دوی اول په مدینه منوره کښې اوسیدلو او بیا شام ته لاړو او بیا دحضرت عثمان رضی الله عنه مشوره رښه ته لاړو. نبی کریم ﷺ هم دې طرف ته اشاره کړې وه. حضرت اسماء رضی الله عنها فرمائی: چه حضرت ابودر رضی الله عنه په د نبی ﷺ خدمت کولو او کله چه به د خدمت نه اوزگار شو جمات ته به لاړو. اوهم جمات نه خپل کور جوړ کړې وو یوخل نبی ﷺ جمات ته داخل شو او دې نه په زمکه باندې ملاست اولیدلو. نبی ﷺ دوی په خپله پښه مبارکه باندې اوخوړولو. دوی راپاسیدل. نبی ﷺ ورته وفرمائیل: دلته خوب کوې. نو دوی ورته عرض اوکړو: زما کور خو هم دا ده. نور په کوم خانې کښې اوده شم. نبی ﷺ دوی سره کیناستل اووې فرمائیل: «کیف أنت اذا اخرجوک منه؟» یعنی ستا به څه حال وی. کله چه ته د دې خانې نه ویستلې شې. دوی عرض اوکړو: زه به شام ته لاړ شم. نبی ﷺ ورته وفرمائیل: چه د شام نه هم اوویستې شې. بیا به څه کوې. نو دوی عرض اوکړو: دوباره به مسجد نبوی د خپلې استوگنې خانې جوړ کړم. نو نبی ﷺ ورته وفرمائیل: چه ددې خانې نه یوخل بیا اوویستې شې. نو دوی عرض اوکړو: چه زه به بیا خپله توره راواخلم. او ترمرگه پورې به جنگی کړم.

نو نبی ورته وفرمائیل: «أدلك علی عیون من ذلك» دوی عرض اوکړو: «یای پلې أنت وای یارسول الله» نبی ﷺ ورته وفرمائیل: «تتقاد لهم حیث قادوک حق تلقان وأنت علی ذلك» یعنی خلق چه تا کوم

(سیر أعلام النبلاء (۶۰/۱۲) و تهذیب الکمال (۲۹۷/۳۳) _

(تهذیب الکمال (۲۹۷/۳۳)

(امام نووی رحمه الله د مسلم د منفرد احادیثو شمار اولس خودلې دې اوعلامه عینی رحمه الله هم د دوی اتباع کړې ده. اوگوری تهذیب الأسماء واللغات (۲۲۹/۱۲) وعمدة القاری (۲۰۵/۱) اوصاحب د خلاصة الخزرجی په خلاصه کښې (ص. ۴۴۹)، واحافظ ذهبی رحمه الله په سیر أعلام النبلاء (۷۵/۲) کښې نورس ذکر کړی دی په کومو کښې چه امام مسلم منفرد دې اویه (ذخائر الواریث فی الدلالة علی مواضع الحديث) ((۱۹، ۱۶۲/۳) کښې دی اود تیخ محمد فواد عبدالباقی د تحقیق کرده مسلم د فهرست نه په تتبع او تلاش سره یوویش د دوویش احادیث راوخی. په کومو کښې چه امام مسلم منفرد دې _

خانې په نلو باندې مجبوره کوی هلته لار شه تر دې چه هم په دغه حال کېنې ته ماسره ملاؤ شي (۱)

حضرت ابوذر رضي الله عنه په غزوه تبوک کېنې دخپلې څه مجبورې د وجې د نبی ﷺ سره شرکت نشو کولې روسته چه کله ورته سورلی ملاؤ نشوه نوپه خپله شا باندې نې سامان بار کړل او پیدل روان شو. د نبی ﷺ په صحابو رضي الله عنهم کېنې چا د لرې نه ددوی صورت اولیدلو نو عرض نې اوکړ ویا رسول الله څوک سرې راروان دې نبی ﷺ او فرمائیل «کن اهاؤن» خلقو چه په غور سره او کتل. نو واقعی هغه ابوذر رضي الله عنه وو. په دغه موقع باندې نبی ﷺ او فرمائیل «رحم الله اهاذ ریشی

وحده ویوت وحده ویعت وحده» (۲)

څه موده پس څه وخت چه دوی په ربذه کېنې وو او د وفات وخت نې راغلو نو دوی خپلې بی بی او خادم ته او فرمائیل زما د مرګ نه پس چه زما د غسل او تکفین نه فارغ شی نو ما په لاره باندې کیږدئ. کومه اوله قافله چه په دې خانې باندې تیرېږي. نو هغوی ته او وائې چه دا ابوذر رضي الله عنه دې.

هم داسې اوشوه چه د هلته نه حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه د اهل کوفې د یوې قافلې سره تیریدل. هغوی ته او خودلی شو چه دا د حضرت ابوذر رضي الله عنه جنازه ده. حضرت ابن مسعود رضي الله عنه په ژړا شو او وائې او فرمائیل «رحم الله اهاذ ریشی وحده ویوت وحده ویعت وحده» نو هغوی د دوی جنازه اوکړه او دفن نې کړو. (۳)

د حضرت ابوذر رضي الله عنه شمار په عالمانو صحابه کرامو رضي الله عنهم کېنې کیږي. حضرت عمر رضي الله عنه دوی د قراء په درجه کېنې گرځولې وو. په علم کېنې د حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه د درجې وو په ۳۲ هـ کېنې وفات شوې وو. رضی الله عنه وأرضاه (۴)

قوله: بِالرَّبْدَةِ: د راء اوباء موحده په فتحې سره. او د دې نه پس ذال معجمه مفتوحه. د مدینې منورې نه درې میله لرې د اهل عراق د میقات ذات عرق سره نژدې دیو خانې نوم دې (۵)

قوله: وَعَلَيْهِ حُلَّةٌ وَعَلَى غَلَامِهِ حُلَّةٌ: اویوه حله دشوی اویوه حله ددوی غلام اغوستې وه.

(۱) مسند أحمد (۴۵۷/۶) _

(۲) السيرة النبوية لابن هشام (۳۱۹/۲) عزوة تبوک _

(۳) المصدر السابق _

(۴) د تفصیلی حالود پاره اوګورنې ((سیر أعلام النبلاء ۴: ۴۶۱، ۷۸) وطبقات ابن سعد (۴: ۲۱۹، ۲۳۷) وحلیه الأولیاء (۱: ۱۵۶، ۱۷۰) وتهذیب الکمال (۳: ۲۹۸، ۲۹۹) وخلاصة الخرجی (ص: ۴۴۹) وعملة

القاری (۲: ۵۱۱) وتقریب (ص: ۶۳۸) رقم (۸۰۸۷) _

(۵) عمدة القاری (۲: ۶۱۱) _

حله وانی لنگک او خادر ته، چه دواړه د یو جنس ځنی وی (۱)

امام بخاری رحمه الله په کتاب الادب کښې هم دا روایت نقل کړې دې. دهغې الفاظ دا دی «رايت عليه بردا وعلى غلامه بردا اقلت له لوأخذت هذا فلبسته كانت حلة وأعطيته ثوباً آخر» (۲)

داسم عیلي یه روایت کښې دی «أتيت أبا ذر فإذ حلة عليه منها ثوب وعلى عبده منها ثوب» (۳)

دمسلم په روایت کښې دی «فقلنا يا أبا ذر لو جمعت بينهما كانت حلة» (۴)

دابوداود روایت کښې دی «يا أبا ذر: لوأخذت الذي على غلامك فجعلته مع الذي عليك لكانت حلة» (۵)

لکه چه په حدیث الباب اونورو روایاتوکښې یوقسه تعارض دې خکه چه د حدیث بر مطابق په دوی کښې هریوباندې پوره حله وه او د نورو روایاتونه معلومیرې چه دهریو حله نه وه بلکه صورت دا وو. چه دحضرت ابوذر رضی الله عنه په بدن باندې یوه جامه وه اوهم دهغه جنس نه یوه جامه دده دغلام سره وه لکه چه پوره حله دچا سره هم نه وه.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. چه په دواړه قسم روایاتوکښې د تطبیق صورت دا کیږي څی چه دحضرت ابوذر رضی الله عنه په بدن باندې یوه جامه وه. کومه چه ښه قیمتی وه. اوبله کپړه هغوی: لنگک په طور لاندې اغوستې وه کومه چه هم دهغې دجنس ځنی وه. خوزړه او ورسته وه هم: صورتحال دده د غلام هم وو. نواوس به د «لوأخذت هذا فلبسته كانت حلة» یا ددې پشان دنورو الفاظو مطلب به دا وی چه «لوأخذت البرد الجيد فأضفته إلى البرد الجيد الذي عليك وأعطيت الغلام البرد الخلق بدلته، لكانت حلة جيدة» لکه چه دامام بخاری د کتاب الادب په روایت کښې چه کوم «لوكانت حلة» راغلی دی. نویه هغې کښې تنوین دتعظیم دپاره دې. اومطلب دا دې چه «كانت حلة كاملة الجودة» والله أعلم (۶)

قوله: فَسَأَلْتُهُ عَنْ ذَلِكَ: ماد دې سبب معلوم کړو چه تاسو دخپل غلام سره مساوات فی اللباس ولې اختیارکړې دي؟

قوله: فَقَالَ إِنِّي سَأَبَيْتُ رَجُلًا: وې فرمائیل ما یوسړی ته بد رد ونیولی وو.

(۱) النهاية (۴۳۲/۱) _

(۲) صحيح بخاری كتاب الأدب باب ما ينهى عن السباب واللعن رقم ۶۰۵۰ _

(۳) فتح الباری (۸۶۱) _

(۴) صحيح مسلم (۵۲۱۲) كتاب الأيمان باب صحة السابك _

(۵) سنن أبي داود كتاب الأدب باب في حق الملوک رقم ۵۱۵۷ _

(۶) فتح الباری (۸۶۱) _

«سایت» دیاب مفاعله نه دې په دې کښې چه د مشارکت خاصیت وی مطلب دا دې چه هغه ماته څه ونیلی وو اوما هغه ته څه ونیلی وو اوپه دغه ونیلو کښې ما هغه ته دهغه د مور ذکر کړې وو

قوله فَعَبَّرَتْهُ بِأَمِيهِ: ماهغه ته دهغه دمور پیغور ورکړې وو او هغه ته مې دهغه دمور په حبشیت باندې پیغور ورکړې وو په یو روایت کښې دی چه ما هغه ته «یا ابن السوداء» ونیلی وو (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله نقل کړی دی چه دغه کس چاته چه پیغور شوې وو حضرت بلال رضی الله عنه وو د ولید بن مسلم په روایت کښې منقطعاً هم دا مروی دی (۲)

قوله فَقَالَ لِي النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا أَبَا ذَرٍّ أَعْبَرَتْهُ بِأَمِيهِ إِنَّكَ أَمْرٌ فِيكَ جَاهِلِيَّةٌ: ماته نبی صلی الله علیه و آله اوفرمانیل ای ابو ذر! تا ده ته دده د مور په حبشیت باندې پیغور ورکړو ته خو داسې کس نې چه په تا کښې جاهلیت دې.

علامه کرمانی رحمته الله لیکلی دی چه حضرت ابو ذر رضی الله عنه حضرت بلال رضی الله عنه ته د هغه دمور په حبشیت باندې پیغور ورکړو نو حضرت بلال رضی الله عنه نبی صلی الله علیه و آله ته په گپله لاړلو نبی صلی الله علیه و آله حضرت ابو ذر رضی الله عنه راغوبستلو او ورته نې اوفرمانیل «شمت بلالاً وعبته بسواد أمه» نو حضرت ابو ذر رضی الله عنه جواب ورکړو «نعم» نبی صلی الله علیه و آله ورته اوفرمانیل «ما كنت أحسب أنه يلقى في صدرك من كبر الجاهلية شيء» یعنی زما دا گمان نه وو چه ستاسو په زړه کښې به د جاهلیت د تکبر نه تراوسه پورې څه څیز پاتې شوې وی حضرت ابو ذر رضی الله عنه سمدستی په زمکه پریتلو او خپل مخ نې په زمکه کیخودو او وې ونیل «والله لا أرفع عدي منها حق يطأ بلال عدي بقدميه» یعنی په انه قسم چه زه به ترهغه وخته پورې د زمکې نه خپل مخ اوچت نکړم ترڅو چه حضرت بلال زما په مخ باندې خپل قدمونه نه وی کیخودې نو د حضرت بلال رضی الله عنه د قدم کیخود نه پس دوی خپل مخ اوچت کړو (۳)

دمسلم شریف په روایت کښې دی (۴) چه کله نبی صلی الله علیه و آله دوی ته اوفرمانیل «لنك امرؤ فيك جاهلية» نو هغوی عرض اوکړو «علی حال ساعق من الکفر» مطلب دا دې چه ددې باوجود چه زه د دومره عمر شوم اود اسلام قبلولو نه پس څومره زیاته موده تیره شوه ددې باوجود په

(۱) کافی فتح الباری (۸۶۱).

(۲) فتح الباری (۸۶۱).

(۳) شرح کرمانی (۱۴۰۱، ۱۴۱).

(۴) (مسلم (۵۲۱۲) کتاب الایمان باب صحبة المالک) _

ما کنبی د جاهلیت خوڼې بونې شته؟ نو نبی ﷺ ورته او فرمائیل «نعم» تراوسه پورې په د کنبې د جاهلیت خوڼې بونې شته. او هم ددې اثر دې چه تا ده ته د مور د حبشیت پیغور ورکړو معلومه شوه چه دمخنی مرضونولکه کبر ددې علم سړی ته په خپله نه کیږی. بلکه د کامل شیخ اومری د گوته کولو ضرورت وی دشیخ په اصلاح سره ددې مرضونواز له کیږی. والله اعلم.

بهر حال په حدیث کنبې «انک امرؤ فیک جاهلیة» نه امام بخاری رحمه الله په دې استدلال کوی چه معصی د امور جاهلیت څنی دی. او جاهلیت «کفر دون کفر» دې په حضرت ابوذر رضی الله عنه کنبی ددې باوجود چه دا خوڼی موجود وو. هم نبی ﷺ هغه د ایمان نه خارج نکړو. نو معلومه شوه چه د کبیږې په ارتکاب سره سړې د ایمان نه خارج کیږی نه. (۱)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه ددې حدیث نه د مصنف رحمه الله استدلال مشکل دې ځکه چه تغییر گناه کبیږه نه ده. خوارج په صفانو سره تکفیر نه کوی. (۲)

د دې جواب دا دې چه نورو حضراتو ددې تصریح کړې ده چه دخوارجو په نیز ټول گناهونه کبانر دی. د صفانو او کبانرو فرق د اهل سنت والجماعت دې.

او که اومنلې شی. چه خوارج د صغیرې او کبیږې فرق کوی نو د مصنف رحمه الله د طرفه دا جواب دې چه د روایت نه دومره ضرور معلومیږی چه معاصی د امور جاهلیت څنی دی او هم دا د مصنف رحمه الله دعوه ده. البته ددوی دویمه دعوه چه «ولایکفر صاحبها یارتکابها» ده. ددې ثبوت حضرت ابوبکره رضی الله عنه د حدیث نه کیږی. والله اعلم.

قوله: اِخْوَانُكُمْ خَوَلُكُمْ: ستاسو وروڼه ستاسو خادمان دی.

خول .. خادمانو ته وائی دا دواحد په طور هم استعمالیږی. او ددې اطلاق په مذكر او مؤنث دواړو باندې کیږی. په دې صورت کنبی ددې واحد «عائل» راځی.

دا خو یا د تخویل نه ماخوژ دی. چه معنی ئې تملیک ده. لکه چه د خول معنی مملوک شوه او یا د «تغول» نه ماخوژ دې دکوم معنی چه اصلاح کول دی. لکه چه «عول» خادمانو او غلامانو ته ددې وجې وائی. چه دوی په صحیح طریقې باندې کار کوی. (۳)

بیا د «اخوانکم عولکم» ترکیب کنبی دا احتمال هم شته چه «اخوانکم» خبر مقدم دی. او «عولکم» مبتدا مؤخره ده په دې صورت کنبی دخبر تقدیم د اخوت داهمیت د اظهار دپاره دې. او دا هم احتمال دې. چه دا دواړه لفظونه خبر وی. او د هر یو دپاره مبتدا محذوف وی. لکه چه تقدیر به دا وی «اخوانکم هم عولکم»

(۱) الأبواب والتراجم لصحیح البخاری (ص ۳۵) _

(۲) شرح الکرمانی (۱۴۰۱) _

(۳) النهاية (۲۸۸) ومجمع بحار الأنوار (۱۲۴/۲) _

علامه زرکشی رحمته اللہ علیہ دا دواړه لفظونه منصوب گرځولی دی او تقدیر یې راویستې دې. **﴿مُطْلَقًا﴾** **﴿إِهَانَكُمْ هَوْلَكُمْ﴾** «ابوالبقاء» دا د ټولو نه غوره توجیه گرځولې ده خو د بخاری په یو روایت کې یې **﴿إِهَانَكُمْ هَمْ هَوْلَكُمْ﴾** راغلی دی دکوم نه چه د رفع تقدیر راجع کیږي د.

خلاصه دا چه ستاسودا خادمان ستاسو وروڼه دی او هرکله چه دوی ستاسو وروڼه دی نو دوی سره د وروولنې سلوک کول پکار دې هم ددې وروولنې د اهمیت ښکاره کولو دپاره **﴿إِهَانَكُمْ﴾** په **﴿هَوْلَكُمْ﴾** مقدم کړې شوې دې د.

قوله جَعَلَهُمُ اللَّهُ تَحْتَ أَيْدِيكُمْ: الله تعالی دوی ستاسو د لاسونو او تصرف لاندې گرځولی دی

قوله فَمِنْ كَانِ أَخُوهُ تَحْتَ يَدَيْهِ فَلْيُطْعِمْهُ مِمَّا يَأْكُلُ وَلْيَلْبِسْهُ مِمَّا يَلْبَسُ: دکوم

کس لاندې چه دده وروړ وی نو هغه ته دهغه څه نه خوراک ورکول پکار دی دڅه نه چه هغه په خپله خوراک کوي. او دهغه څه نه اغوستل. پکار دی کومې جامې چه په خپله اغوندی ددې حدیث په بنیاد د ابن حزم رحمته اللہ علیہ دا رانې ده. چه خپل غلام دهغه څه نه خوراک ورکول واجب دی. کوم چه سرې پخپله خوری اگر که یوه نونمری وی دغه شان دهغه جامو نه غلام ته اغوستول هم واجب دی کومې چه سرې په خپله اغوندی. اگر چه داختریه موقع باندې وی د.

خواصام نووی رحمته اللہ علیہ فرمائی **﴿وَالْأَمْرُ بِطَاعَتِهِمْ مِمَّا يَكُلُّ وَالسُّبُّ عَنْهُمْ مِمَّا يَلْبَسُ﴾** یعنی غلام ته چه دهغه خوراک نه د خوراک حکم دې کوم چه مولی په خپله خوری. دغه شان د هغه پوشاک اغوستلو حکم دې. کوم چه مولی په خپله استعمالوی. نو دا حکم په استحباب باندې محمول دې. او ایجاب باندې نه دې اوبه دې باندې د ټولو مسلمانانو اجماع ده

اوتر خو پورې چه حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ د عمل او حدیث باب تعلق دې نو پوهه شی. چه د حضرت

ابوذر رضی اللہ عنہ نه چه کوم لغزش شوې وو. چه هغوی د **﴿إِهَانِ السُّودَاءِ﴾** پیغور وړکړې وو نو هغې متعلق کله چه هغه د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه حدیث واوریدو. نونه یواځې دا چه دهغه نه ئې خپله غلطی معاف کړه. بلکه ددې سره سره هغوی دخپل کمال تقوی او پرهیزگاری د وجه د غلامانوسره د پوره مساوات عمل هم کولو. کوم چه انفرادی طور یو افضل عمل دې. گنی حدیث باب

(ارشاد الساری (۱۱۶/۱)۔

(فتح الباری (۱۷۴/۵)۔

(المحلی لابن حزم رحمته اللہ علیہ (۹۲۵۰) مسألة: وفرض على السيد أن يَكسو مملوكه ومملوكته مما يلبس.. (۱۰۹۷)۔

(۹۸) مسألة وينفق الرجل والمرأة على مَالِيكهما (...)

(شرح بووی علی صحیح مسلم (۵۲۰۲) کتاب الایمان باب صحبة المَالِيك)۔

مفهوم خودا دې چه د خپلو ماتحتو سره د مساوات عمل وی. مساوات لازم نه دي. په یویل حدیث کښې دي «فاصله لأحدکم عاده طعامه ثم جاء به وقد دل حراً ودعاه فليقلعه» فليأكل فإن كان الطعام مشغوا قليلاً فليضم إلى يده منه أكلة أو أكلتين»

دغه شان په یویل حدیث کښې راغلی دي «للمملوك طعامه وكسوته بالمعروف» معلومه شوه چه د عرف مطابق د غلام دپاره طعام او کسوة واجب ده البته که د عرف نه یوړنه یوکس خپل غلام ته خوراک ځکال او اغوستول کوی. نو دا تطوع ده واجب نه دي (والله اعلم). خلاصه دا چه د جمهور و عالمان په نیز د ماتحتو سره د مساوات حکم ضروری دي او مساوات حکم عمومی حکم نه دي. ځکه چه د دې په وجه به بیا ټول نظم گډ وې شي په مساوات کښې نظام هم ښه پاتې کیږي. او تطییب قلب هم وی د نور و د خیال ساتلو سره سره نظم هم برقرار پاتې کیږي. او که د مساوات عمومی طور حکم وړکړې شي نو د دې په وجه به په نظم کښې فرق راشي. البته که یوکس انفرادی طور په مساوات باندې عمل کوی نو ډیر ښه عمل دي. او په هغه باندې انکار نشته اونه په دې سره عام فساد پیدا کیږي

والله سبحانه وتعالى اعلم

۲۲ = باب ظلم دون ظلم

د ترجمه الباب مقصد او د مقابل سره ربط امام بخاری رحمه الله په وړاندې باب کښې د «کفر دون کفر» ذکر کړې وو. اودا ئې خودلی وو. چه په کفر کښې درجات او مراتب مختلف دي نو دغه شان به د دې په نقیض یعنی ایمان کښې هم مراتب او درجات مختلف وی او کله چه په ایمان کښې درجات او مراتب مختلف وی. نو دې ته به مرکب ونیلی شي. اوزاند او ناقص به ورته هم ونیلی شي. دغه شان دلته په «ظلم دون ظلم» کښې هم دا ښائی چه دا ظلم هم د ایمان نقیض دي او په ظلم کښې هم مختلف مراتب دي. نو ظلم دون ظلم ثابت شو او ایمان چونکه د دې نقیض دي. نو دغه به په ایمان کښې هم د مراتب او درجاتو تفاوت ثابت شي

دا خبره په نور و الفاظو کښې داسې زده کړئ. چه دلته «دون» په معنی د ادنی او اسفل دي او د دې مطلب دا دي چه ظلم یو کلی څیز دي او د دې لاندې ډیر افراد دی بعضي اعلى دي او بعضي ادنی دي هم دا د امام بخاری رحمه الله د طرز موافق هم دي. ځکه چه دهغوی رائي دا ده. چه ایمان کوم چه اصل دي هغه خو تصدیق او اقرار باللسان دي او یو د دې فرع ده. په کوم

(المصدر السابق) _

(صحيح مسلم (۵۲/۲) كتاب الايمان باب صحة المالك) _

(موطا امام مالك كتاب الاستيذان باب الأمر بالرفق بالمملوك رقم ۴۰) _

(فتح الباری (۱/۵) كتاب العتق باب قول النبی ﷺ العبد إخوانكم فاطعموهم مما تأكلون) _

سره چه دایمان نکمیل کیری هغه فرع اعدل دی دغه شن د امام بخاری رحمه الله رانی دا هم ده چه د کفر شرک او ظلم یو اصل دی او هغه دی کفر ب نه کوم چه د ایمان بالله ضد دی. اویو ددی فرع ده کوم چه معصی دی به کوم سره چه به کفر کبسی قوت اوزیادت راخی دا ټول خو کفر دی خو یو اصل دی اویو فرع ده داصل به ارتکب سره سرې به دایمان نه خارجیری اود فرع به ارتکب سره د کفر په یوه شعبه کبسی داخلیری کافرنه گرخی لکه چه امام بخاری رحمه الله دسه دا بنسی چه دظلم مراتب مختلف دی ددی د ټولو نه اوچه مرتبه خوشرک دی دکوم به وجه چه سرې مومن نه پاتی کیری او ددی لاندې ډیری مرتبې دی چه دهغې به رتکب سره سرې دایمان نه نه خارجیری البته په ده کبسی دکفر خونه اوشعې راخی (۱) علامه ابن بطل رحمه الله فرمائی چه د امام بخاری رحمه الله دترجمې د انعقد نه مقصود دا دی چه دمان تکمیل په اعمالو سره کیری اویه ایمان کبسی دگ هونو په ارتکب سره نقصان پیدا کیری په هغې سره سرې په کفر کبسی نه داخلیری اود معصی د صفراو کیر په اعتبار سره په خلقو کبسی تفاوت او اختلاف پیدا کیری (۲)

[۲۰] حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ قَالَ وَحَدَّثَنِي بِشْرُ بْنُ خَالِدٍ أَبُو مُحَمَّدٍ الْعَسْكَرِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ عَنْ شُعْبَةَ عَنْ سُلَيْمَانَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ لَمَّا نَزَلَتْ الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ قَالَ أَصْحَابُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّا لَمَ نَظْلِمُ فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ

[۳۱۸۱، ۳۲۴۵، ۳۲۴، ۴۳۵۳، ۴۴۹۸، ۶۵۲۰، ۶۵۳۸]

رجال الحديث

حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدٍ: دوی ابو الولید هشام بن عبد الملك طرابلسی باهلی بصری رحمه الله دی دوی

مختصر حالات مخکبسی د «باب علامة الایمان حب الأنصاء» لاندې تیر شوی دی (۱)

قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ: د امام شعبه بن الحجاج رحمه الله تذکره وړاندې په «باب المسلم من سلم

المسلمون من لسانه وید» لاندې تیر شوې ده.

عَنْ قَالَ وَحَدَّثَنِي بِشْرُ: دا «حمام» دلته چه واقع شوې ده که دا حاء دتصنيف جزء وی. نو دا

حاشی تحویل ده دکوم تفصیل چه تیر شوې دی. او که ورسته چا زیاتې کړې وی. نو حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمهما الله فرمائی چه دوه احتماله دی کیدی تسی حاشی د تحویل وی اودا هم کیدی شی چه حاء، معجمه وی کوم چه د امام بخاری رحمه الله رمز دی خو به دی باندې اشکال کیری چه د حاء، تحویل د اصل کتاب په یو راوی کبسی د داخلولو څه ضرورت

دې راوی د مولف په کتاب کښې دخپل طرف نه د څه څیز داخلول نشي کولې او په کړه څیز داخلوی نومغه ښکاره کوي

دوه اهمې فائدې ① بهر حال دلته امام بخاري رحمه الله حديث باب په دوو سندونو سره نقل کوي په یوسند کښې ددوی استاذ ابو الوليد دې کوم چه دامام شعبه شاگرد دې او په بل سند کښې ددوی استاذ بشر بن خالد عسکري دې دوی دمحمد بن جعفر غنډ په واسطه سره امام شعبه نه روایت کوي. کله چه اولنې سند عالی دې او دویم سند د هغې په مقابله کښې نازل دې. چونکه محمد بن جعفر المعروف بغندر. دامام شعبه نه په روایت کولو کښې اثبت دې. ددې وجې امام بخاري د سند عالی باوجود سند نازل هم ذکر کړلو.

② دویمه اهمه فائده دا ده چه دامام بخاري تقريباً عادت مطرده دې چه کله دوی تحویل کوي نود دویم سند الفاظ ذکر کوي. اود اول سند الفاظ په بل ځاني کښې راوړي. دلته نه داسې کړی دی. چه دحديث الفاظ دسند ثاني دی اود اول سند الفاظ په کتاب الانبياء کښې راځي. البته بعضې وخت کښې داسې هم کيږي چه تحویل کوي. اود اول سند الفاظ نقل کوي. اود سند ثاني الفاظ په کتاب کښې په بل ځاني ذکر کوي. داسې مثالونه ډیر کم دی

بُشَيْرُ بْنُ خَالِدٍ أَبُو مُحَمَّدٍ الْعَسْكَرِيُّ: دوی ابو محمد بشر بن خالد عسکري فرائضي دی. دوی د شبابه بن سوار. محمد بن جعفر غنډر. وليد بن عقبه. شيباني. يحيى بن آدم. اویزید بن هارون. نسائي او امام محمد بن اسحاق بن خزيمه. وغيره دی. امام نسائي رحمه الله دوی ثقه گرځوي.

امام ابن حبان رحمه الله دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني: «ثقة يفرغ»

حافظ ذهبي رحمه الله فرماني: «وكان ثقة مأموناً»

په بخاري مسلم ابوداو او نسائي کښې ددوی روايات دی.

په کال ۲۵۳ هـ يا ۲۵۵ هـ کښې وفات شوی وو. رحمه الله تعالى

قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ: دوی ابو عبدالله محمد بن جعفر هذلي دی د غنډر په لقب سره مشهور دی.

د حسين معلم. سعيد بن ابی عروبه. سفیان بن شعبه. ابن جريج. او معمر بن راشد. وغيره نه په حديث روایت کړې دې.

ددوی په شاگردانو کښې امام احمد بن حنبل، امام ابن المدینی، امام ابن معین، امام اسحاق بن راهویه، او امام قتیبه رحمهم الله غوندې جبال حدیث دی

ابو حاتم رحمهم الله فرماني «کان صدوقاً وکان مؤدباً ولی حدیث شعبة ثلثة» ابن حبان دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی اولیکلې نې دی «کان من خيار عباد الله عمل ففلة له»

محمد بن جعفر غندر د امام شعبه بن الحجاج ربيب (پرکتې) وو هغوی ددوی نه شلو کالو پورې مسلسل استفاده کوله دهغوی په احادیثو کښې دوی د نولونه اتیت وو عبدالرحمن بن مهدی رحمهم الله فرماني «غندر لی شعبة أثبت منی»

امام عبدالله بن مبارک رحمهم الله فرماني «إذا اختلف الناس لی حدیث شعبة فکتاب غندر حکم بینهم»

امام ابن معین رحمهم الله فرماني «کان من اصحاب الناس کتاباً و أراد بعضهم أن یخطئه فلم یقدر علیه»

امام علی بن مدینی رحمهم الله فرماني «هو أحب الی من عبدالرحمن لی شعبة»

عبدالرحمن بن مهدی رحمهم الله فرماني «کنا نستفید من کتب غندر لی حیاة شعبة»

محمد بن جعفر رحمهم الله به دعبادت خاص ذوق لرلو امام یحیی بن معین رحمهم الله فرماني دوی د پنځوس کالو راسې په صوم داودی باندې عمل کونکې وو یوه ورځ به نې روزه نیوله اوله ورځ به نې کوږه کوله.

امام ابن معین رحمهم الله فرماني چه امام محمد بن جعفر غندر به د مینارې دپسه کینستلو اود فقیرانو کښې به نې د زکاة پیسې تقسیمولې کله چه به د دوی تپوس اوښو نو فرمایل به

نې «أرغب الناس لی اخراج الزکاة»

د غندر لقب ورته امام ابن جریج رحمهم الله ورکړې دې په اصل کښې واقعه دا وه چه حضرت ابن جریج رحمهم الله بصرې ته تشریف یوړلو اولهته نې د حضرت حسن بصرې رحمهم الله یو حدیث بیان کړو نو خلقو پرې انکار وکړو چه مونږ خودا حدیث نه دې اوریدلې هغوی ورته اوونیل په دې کښې دانکارڅه وجه ده زه د عطاء بن ابی رباح رحمهم الله سره شل کاله پاتې شوې یم ددې باوجود به یوکس دهغوی یو داسې حدیث واورولو چه هغه به مانه وو اوریدلې په دغه موقع باندې د ابن جریج په مخکښې محمد بن جعفر رحمهم الله ډیر شور جوړ کړې وو نو ابن جریج رحمهم الله دوی ته خطاب وکړو او ورته نې اوونیل «أسکت یا غندر» دهغه وخت نه دوی د غندر په لقب سره مشهور شو.

غندر د غین په ضمې اونون په سکون او دال په فتحه او ضمې سره دې اوددې نه پس راه مهمله اهل حجاز هغه چاته غندروانې چه زیات شور کوی په کال ۱۹۳هـ یا ۱۹۴هـ کښې وفات شوی وو (۱)

عَنْ سُلَيْمَانَ : دوی ابو محمد سلیمان بن مهران اسدی کوفی دی چه د اعمش په لقب سره مشهور دی.

دوی د حضرت انس رضی الله عنه زیارت کړې وو البته د هغوی نه د دوی سماع ثابت نه ده. دزید بن وهب، ابووائل، ابراهیم تیمی، او شعبی رضی الله عنه وغیره نه د حدیثو روایت کوی اود دوی نه روایت کونکو کښې شعبه، سفیان ب. زاذنه او وکیع وغیره دی امام علی بن المدینی رضی الله عنه فرماني. امت محمدی ته په محفوظ طریقہ د علم رسونکی څلور حضرات دی. په هغوی کښې یو سلیمان بن مهران اعمش رضی الله عنه دې.

قاسم بن عبد الرحمن رضی الله عنه فرماني. «هذا الشيخ أعلم الناس بقول عبدالله بن مسعود رضی الله عنه»
سفیان بن عیینہ رضی الله عنه فرماني. «سبق أعمش أصحابه بأربع خصال، كان أقرهم للقرآن وأحفظهم للحديث وأعلمهم بالقرائن وذكره خصال أخرى»

زهیر بن معاویه رضی الله عنه فرماني. «ما رأيت أحدا أعقل من الأعمش ومفصلة»

امام احمد رضی الله عنه فرماني. «أبو اسحاق وأعمش رجلا أهل الكوفة»

امام شعبه رضی الله عنه فرماني. «ما شقان أحدا ما شقان الأعمش» یعنی په حدیثو کښې دامام اعمش رضی الله عنه په شان بل چا زما تشفی نه ده کړې.
امام شعبه رضی الله عنه چه به کله د امام اعمش رضی الله عنه ذکر کولو نو د هغوی د صدق او دیانت په وجه به ئې «المصحف، المصحف» وئیلو.

احمد بن عبدالله عجلي رضی الله عنه فرماني. «كان ثقة ثبتاً في الحديث»
دامام یحیی القطان رضی الله عنه په وړاندې چه به کله دامام اعمش رضی الله عنه ذکر او شونو فرمائیل به ئې «كان من النساك وكان محافظاً على الصلاة في جماعة، وعمل الصلوة الأولى» دغسې دوی به فرمائیل «هو علامة الإسلام»

امام وکیع رضی الله عنه فرماني. چه امام اعمش د اويا کالو عمر ته نژدې شوې وو. خود هغوی نه تکبیر اولی چرته فوت شوې نه وو.
عبدالله بن داود خریبی فرماني. په کومه ورځ چه امام اعمش وفات شو. په هغه ورځ ددوی نه زیات عبادتگذار څوک نه وو.

امام یحیی بن معین رضی الله عنه فرماني. «الأعمش ثقة»

امام نسائی رضی الله عنه فرماني. «ثقة ثبت»

حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرماني. «ثقة حافظ، عارف بالقرائن ورم ولكنه يدل»

امام ذهبی رضی الله عنه فرماني. «أحد الأئمة الثقات عداده في صفاء التابعتين، ما تقوا عليه إلا التدليس»

مغیره رضی الله عنه فرماني. «أهلك أهل الكوفة أبو اسحاق وأعمشكم هذا»

حافظ ذهبی رحمته په دوی باندې تبصره کوی اوفرمانی: «کله عقی الروایة من جاء والا فالأمش عدل صادق ثبت صاحب قرآن وسنة یحسن الظن بمن یحدثه ویروی عنه ولا یکننا أن نقطم علیه بآله علم ضلع ذلك الذی یدلسه فإن هذا حرام»

دغه شان دوی فرمانی: «وهو یدلس ورها دلس عن ضعیف ولا یدری به فتی قال حدثنا فلا کلام ومتی قال عن طریق إلیه احتمال التذلیس إلی شیوخ له اکثر منهم کبارهم وابن ابی وائل وأبی صالح السمان، فإن روايته من هذا الصنف محمولة علی الإلتصال» یعنی دوی به تدلیس کولو اوتدلیس به نه هم کله د ضعیف راوی نه کولو. خودوی به خبر نه وو نوکه دوی په «حدثنا» سره حدیث روایت کړې نو ددی په قبولیت کښې څه کلام نشته اوکه په عنعنه سره روایت اوکړې نو په دې کښې تدلیس احتمال شته. البته دا چه دهغه شیوخو استاذانو چه دې دهغوی نه زیات احادیث بیانوی. نو ددوی نه د عنعنه کولویاوجود به دا په سماع باندې محمول وی والله أعلم، امام اعمش رحمته د ۶۱هـ په اوائلو کښې پیدا شوې وو. او په ۱۴۷هـ یا ۱۴۸هـ کښې وفات شوی وو. رحمه الله تعالی رحمة واسعة»

عَنْ إِبْرَاهِيمَ: دوی دکوفې مشهور تابعی فقیه، ابو عمران ابراهیم بن یزید بن قیس بن اسود نخعی رحمته دی. ددوی مورملیکه بنت یزید ده. او د عبد الرحمن بن یزید خور وه. د خپلو دواړو ماماگانو نه علاوه نهې د حضرت عبیده سلمانی. او همام بن الحارث. علقمه بن قیس نخعی، اومسروق بن الاجدع رحمته وغیره نه روایت د حدیثو کړې دي. ددوی نه په روایت کونکو کښې حکم بن عتبة، حماد بن ابی سلیمان، بیدالیامی او امام اعمش رحمته وغیره دی. (۴) امام اعمش رحمته فرمانی: «کان ابراهیم صولی الحدیث» امام شعبی رحمته فرمانی: «أما انه ماترک أحدأ أعلم منه أو ألقه منه قلت: القائل هو شعيب بن الحباب ولا الحسن ولا ابن سيرين؟ قال: ولا الحسن ولا ابن سيرين، ولا من أهل البصرة ولا من أهل الكوفة ولا من أهل الحجاز، ولی رواية ولا بالشام»

(۱) تهذيب الكمال (۷۶/۱۲، ۹۲) وعمدة القاری (۲۱۴/۱) وميزان الاعتدال (۲۲۴/۲) رقم (۳۵۱۷) و تقریب (ص. ۲۵۴) رقم (۲۶۱۵) وخلاصة الخزر ج۱ (ص. ۱۵۵)۔

(۲) تهذيب الكمال (۲۳۳/۲، ۲۳۴)۔

(۳) تهذيب الكمال (۲۳۴/۲) وخلاصة الخزر ج۱ (۲۳) وعمدة القاری (۲۱۴/۱)۔

(۴) المصادر السابقة۔

(۵) تهذيب الكمال (۲۳۸/۲) وسیر أعلام النبلاء (۵۲۱/۴)۔

(۶) تهذيب الكمال (۲۳۸/۲) وسیر أعلام النبلاء (۵۲۷/۴)۔

مغیره بن مقسم رضی اللہ عنہ فرمائی: «کنا نهاب من ابراهیم کما یهاب من المؤمن»^(۱)
 امام اعمش رضی اللہ عنہ فرمائی: چہ امام نخعی رضی اللہ عنہ بہ ہمشیہ دیارہ د شہرت او نام نمود نہ خان بیع
 سائل تردی چہ دستنی وغیرہ سرہ بہ نی د درس حلقہ نہ جوہ ولہ^(۲)
 احمد بن عبدانہ عجلئ رضی اللہ عنہ فرمائی: «لم یحدث عن أحد من أصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم وقد أدرك جماعة ورأى
 عائشة وریا وکان مقلق أهل الکوفة هو الشعبي لی زمانہا وکان رجلاً صالحاً قتيهاً متروكاً قليل التكلف»^(۳)
 حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة إلا أنه کان یرسل کثیراً»^(۴)

حافظ ذہبی رضی اللہ عنہ فرمائی: «ابراہیم بن یزید النخعی أحد الأعلام یرسل عن جماعة»^(۵)
 دغہ شان فرمائی: «استقر الأمر علی أن ابراهیم حجة وأنه إذا أرسل عن ابن مسعود وغیره فلیس ذلك بحجة»^(۶)
 (یعنی ابراہیم نخعی فی نفسہ حجت دی البتہ چہ کلمہ مرسل روایت او کپی نو ددہ مرسل
 روایت حجت نہ دی برابرہ دہ کہ دابن مسعود رضی اللہ عنہ نہ ارسال او کپی او کہ د بل چانہ.
 خود حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ دا قول محل داشکال دی خکہ چہ یحیی بن معین رضی اللہ عنہ فرمائی
 «مراسیل نخعی أحب الی من مراسیل شعبي»^(۷) (۱) و دامام شعبی رضی اللہ عنہ د مراسیلو پہ بارہ کنبی امہ
 عجلئ رضی اللہ عنہ فرمائی: «و مرسل الشعبي صحیح لا یکا دیرسل الا صحیحاً»^(۸)

بیا امام ترمذی رضی اللہ عنہ پہ کتاب العلل کنبی دامام اعمش رضی اللہ عنہ نہ نقل کوی: «قلت لإبراهیم النخعی
 أسند لی عن عبد الله بن مسعود رضی اللہ عنہ فقال لإبراهیم إذا حدثتک عن رجل عن عبد الله فهو الذي سمیت، وإذا قلت
 قال عبد الله فهو عن غيرة واحد عن عبد الله»^(۹) مطلب دا دی کہ ابراہیم نخعی رضی اللہ عنہ د عبدانہ بن
 مسعود رضی اللہ عنہ نہ مستنداً روایت کوی نو د دی مطلب بہ دا وی چہ صرف پہ دی یو سند سرہ
 دغہ مروی دی او کہ مرسل روایت کوی نو ددی مطلب بہ دا وی چہ د حضرت عبدانہ بن
 مسعود رضی اللہ عنہ نہ دا حدیث خو کسانو روایت کرې دی.
 پہ دی بنیاد باندی حافظ ابن رجب رضی اللہ عنہ فرمائی: «وهذا يقتضي ترجیح المرسل علی السند لیکن عن

(۱) خلاصة الخزرجی (ص. ۲۳) وسیر أعلام النبلاء (۵۲۲/۴).

(۲) خلاصة الخزرجی (ص. ۲۳).

(۳) تهذیب الکمال (۲۳۷/۲) وتهذیب التهذیب (۱۷۷/۱).

(۴) تقریب التهذیب (ص. ۹۵) رقم ۲۷۰.

(۵) میزان الاعتدال (۷۵/۱).

(۶) میزان الاعتدال (۷۴/۱).

(۷) تهذیب الکمال (۲۳۸/۲) وتهذیب التهذیب (۱۷۷/۱) وسیر أعلام النبلاء (۵۲۲/۴).

(۸) تهذیب الکمال (۳۵۱/۴) ترجمة عامر بن شراحیل الشعبي وخلاصة الخزرجی (ص. ۱۸۴).

(۹) کتاب العلل للترمذی فی آخر کتابه الجامع (۲۳۷/۲).

نخعی عاصه لهما أرسله عن ابن مسعود خاصة وقد قال أحمد بن حنبل في مسند النخعی لا بأس بها وقال ابن معين مراسلات ابراهيم صحيحة إلا حديث تاجر البحرين وحديث الضحك في الصلاة وقال أيضاً ابراهيم أصح إلى مراسلات من سالم والقاسم وسعيد بن المسيب» (١)

دغه شان حافظ ابو سعيد علائی فرمائی «هو أكثر من الإرسال وجماعة من الأئمة صححوا مراسيله وخص اليه بها أرسله عن ابن مسعود» (٢)

ددې عبارتونواو نصوصونه معلومه شوه چه دا ابراهيم نخعی مراسيل مطلقاً رد کول صحيح نه دی بې خاص کرکله چه هغوی د عبدالله بن مسعود رضي الله عنه نه ارسال کوی خکه چه حافظ دهی رحمه الله فرمائی «وكان يصدر بأعلم ابن مسعود رضي الله عنه واسم الرواية فقيه النفس كبر الشان كثير الباعان رحمه الله تعالى» (٣)

به آخری عمر کنبي د حجاج بن يوسف د طرفه ددوی لټون جاری وو او دوی پټ شوی وو هم په دغه حالت کنبي اول د حجاج بن يوسف اوبيا وړسې څه وخت پس ددوی وفات وشو (٤)
په آخری وخت کنبي ډیر پریشان نه وو خلقو ترې تپوس او کړو چه ولې څه خطر د رته پيښه شوې ده ددوی ورته او فرمانيل په دې وخت کنبي چه زه کومې لوني خطري سره مخامخ يم ددې نه لويه خطر بله کومه کيدې شي اوس به زما د رب قاصد راشي اوزما ځاني خويه يا جنت شي اويا به جهنم شي په الله قسم زما خواش دا دې چه زما روح تر قيامته پورې په خلق کنبي وي (٥)

په کال ٥٩٦ کنبي وفات شوی وو. رحمه الله رحمة واسعة (٦)

عَنْ عَلْقَمَةَ: دوی د کوفي مشهور تابعي فقيه. امام ابوشبل علقمه بن قيس بن عبدالله بن مالك نخعی دی. دوی دا ابراهيم نخعی رضي الله عنه د مور اود ماما اسود بن یزید او عبدالرحمن بن یزید تره وو.

دنبی اکرم رضي الله عنه په ژوند کنبي پیدا شوې وو. خونبۍ رضي الله عنه نه وو لیدلی. ددې وجې ددوی شعار به مخضرمینو کنبي کیږي.
د علم دپاره نهې سفرونه کړي وو د حضرات خلفاء راشدینو نه علاوه د حضرت سلمان، حضرت ابوالدرداء، حضرت خالد بن ولید، حضرت حذیفه، حضرت خباب، حضرت عائشې، حضرت

(١) انظر تعليقات محقق كتاب تهذيب الكمال (٢٣٩/٢، ٢٤٠) _

(٢) تهذيب الكمال (١٧٨١، ١٧٩) _

(٣) سير اعلام النبلاء (٥٢١/٤) _

(٤) تهذيب الكمال (٢٣٧/٢) وحاشية تهذيب الكمال (٢٤٠/٢) _

(٥) سير اعلام النبلاء (٥٢٨/٤) _

(٦) سير اعلام النبلاء (٥٢٧/٤) وتهذيب الكمال (٢٤٠/٢) وتقريب (ص ٩٥) وخلاصة الخرزجي (ص ٢٣) _

سعد. حضرت عمار، او حضرت ابومسعود بدری رضی اللہ عنہ وغیرہ نہ ئی نہ د حدیث روایت کرئی
دی پہ کوفہ کئی مقیہ شوې وو او حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سره ئی صحبت
اختیار کرئی وو تردې چه دعلم او عمل روښانه مناره ترې جوړه شوه. لویو لویو عالمانو
منځ ددوی نه علم فقه حاصل کړه او ددوی نوم لرې لرې پورې خور شو.
د دوی نه چا چا استفاده کرې ده په هغوی کئی حضرت امام ابراهیم نخعی، امام شعبی،
سلمه بن کہیل، ابوالل شقیق بن سلمه او ابواسحاق سبیعی، رضی اللہ عنہ وغیرہ ډیر حضرات دی
ددوی اولاد وغیرہ نه وو. حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ ددوی کښت، ابوشهل، کیخودې وو
حضرت علقمه د حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ دټولو نه خاص ترین شاگرد وو. تردې چه په
اخلاقو او عاداتو کئی هم دهغوی سره مشابه وو.

هم دا وجه ده چه رباع لیشی رضی اللہ عنہ فرمائی. «فاذا رأيت علقمة فلا تضرك أن لا ترى هداثة فلانة أشبه
الناس به هدياً وستأ»

دنوم نه دا شهرت نه به لرې لرې اوسیدو. عبدالرحمن بن یزید رضی اللہ عنہ فرمائی چه مونږ حضرت
علقمه ته عرض او کړو. که تاسو په جمات کئی کئی. او مونږ ستاسونه هلته استفاده کوو
نودا به ښه وی. نو دوی او فرمائیل. زما دا نه ده خوښه چه خلق ما طرف ته اشاره کوی. او وائی
چه دا علقمه دې خلقو ورته او وویل. که تاسو امیرانو او حاکمانو ته تلئ. راتلی. نو ستاسو به
ډیر قدر وو. دوی ورته او فرمائیل. «أعاف أن ينتقصوا مني أكثر مما أنتقص منهم»

قرآن کریم به ئی ډیر په خوږ آواز لوستل. حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ دوی نه دقرآن پاک د
لوستلو مطالبه کوله. او هغوی به اوریدلو. او فرمائیل به ئی. «وإذا فداك أبي وأمي فإني سمعت رسول
الله ﷺ يقول: إن حسن الصوت يقرأ القرآن»

قابوس بن ابوظبیان دخپل پلار نه تپوس او کړو. چه ته د نبی ﷺ د صحابو رضی اللہ عنہم مجلسونه
پریردې. او د حضرت علقمه په مجلس کئی کئی. نو ابوظبیان ورته جواب ورکړو. چه ما په
خپله د نبی ﷺ صحابه کرام رضی اللہ عنہم لیدلی دی. چه دده نه به ې تپوس کولو. او استفاده به ئی
ترې کوله. امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ ددوی په باره کئی فرمائی. «ثقة من أهل الغوث»
امام یحیی بن معین رضی اللہ عنہ دوی لره ثقہ گرځولی دی.

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ لیکي. «ثقة ثبت فقيه عابد»

حضرت علقمه رضی اللہ عنہ وصیت کړې وو چه کله زما د زنکدن وخت شی نو داسې کس ماسره
کښوئ چه ما ته د «لا اله الا الله» تلقین کوی او د وفات نه پس ما زر دفن کړئ. خلقو کئی
اعلان مکوئ هسې نه چه د جاهلیت طریقه شی. (۱)

د دوی وفات د ۱۳۶۰ هـ ب ۱۳۷۰ هـ نه پس شوې وو رحمه الله تعالیٰ رضی عنه وارضاه،

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ: دَوَى مَشْهُورٌ صَحَابِيٌّ حَضَرَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْعُودٍ بْنُ غَافِلٍ بْنِ جَبِيْبٍ هَذِي دَوَى دِي أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ دَوَى كَيْتِ دِي

په - بښن اولنو کښې ددوی شمار کېږي په بدر وغیره غزاګونو کې شریک شوې وو دجني او مديني دواړه هجرتونه نه کړي دي په عالمانو صحابو کښې وو ددوی نه په صحابو کښې اوت بعینو کښې یو څه غیر علم حاصل کړي دي

پہ حضرات صحابہ کرام رضی اللہ عنہم کنبی حضرت ابو موسیٰ اشعری، حضرت ابو ہریرہ، حضرت ابن عباس، حضرت ابن عمر، حضرت عمران بن حصین، حضرت جابر، حضرت انس، حضرت بواہمہ رضی اللہ عنہ وغیرہ ددوی نہ روایت کری دی

پہ حضرات تابعینو رضی اللہ عنہم کبھی چہ کومو حضراتو ددوی نہ استفادہ کریں دہ ہفوی کبھی دا حضرات مشہور دی حضرت علقمہ، اسود مروق، عبیدہ، ابروائلہ، قیس بن ابی حازم رضی اللہ عنہم وغیرہ رضی اللہ عنہم۔

حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے بھی وہ اندی اسلام راوی و پوہ خپله فرمائی ﴿لقد رأيتني سادس ستة وما على قهر الأرض مسلم غويلاً﴾ (۲)

ددوی موزی بی هم صحابه رضی الله عنه وه هغوی نه به ام عبد و نیلی شی هم په دې نسبت سره
دوی ته هم ابن ام عبد رضی الله عنه و نیلی شی. (۱)

دوی دواړو موراوڅوړی د نبی ﷺ سره خصوصي تعلق ساتل. حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ فرمائی: «قدمت أنا وأخي من اليمن فمكثنا حينما نزل ابن مسعود رضی اللہ عنہ وأمه إلا من أهل البيت من كثرة دخولهم ولزومهم له» (X)

() الحديث أخرجه البخارى فى صحيحه فى كتاب الأنبياء أيضاً باب قول الله تعالى: (وأتخذ الله إبراهيم خليلاً رقم ٤٣٦٠ وباب قول الله تعالى: (ولقد آتينا لقمان الحكمة .. رقم ٣٤٢٨) و(٣٤٢٩) وفى كتاب التفسير تفسير سورة الأنعام باب قوله: (ولم يلبسوا إيمانهم بظلم) رقم ٤٢٢٩ وسورة لقمان باب قوله: (لا تتشرك بالله إن الشرك لظلم عظيم) رقم ٤٧٧٤ وفى كتاب إستتابه المرتدين والمعاندين وقتالهم باب إثم من أشرك بالله وعقوبته فى الدنيا والآخرة رقم ٦٩١٨ وباب ما جاء فى المتأولين رقم ٦٩٣٧ ومسلم فى صحيحه (٧٧١) كتاب الإيمان باب صدق الإيمان وإخلاصه والتمزى فى جامعه فى كتاب تفسير القرآن ومن سورة الأنعام رقم ٣٠٦٧) -

(سير أعلام النبلاء. ٤١٦/١. ٤٦٢) وتهذيب الأسماء واللغات (٢٨٩/١) وتهذيب الكمال (١٢٦. ١٢١/١٦) -
(المستدرک للحاکم) (٣١٣/٣) -

(١) سير أعلام النبلاء (٤٦٢/١) وتهذيب الأسماء واللغات (٢٨٨/١) -

١/ صحيح بخارى (٥٣١/١) كتاب المناقب باب مناقب عبدالله بن مسعود (٢٩١/٢) كتاب المغازى باب قدوم
الاشعرين وأهل اليمن وصحيح مسلم (٢٩١/٢) كتاب الفضائل باب من فضائل عبدالله بن مسعود وأمه (٢٩١/٢)

په سفر کښې به د نبی ﷺ پټرې مبارکې . مساوک ، بستره . د اودس سامان د دوی سره وو په عامو ورځو کښې به هم دوی نبی ﷺ ته پټرې اچولې او کله چه به نبی ﷺ پټرې اووېستلې نو دوی به هغه دخپلو لستونو په جیب کښې اچولې .

دېدریه ورځ چه کله ابوجهل دوو وړو ماشومانو زخمی کړو . نو نبی ﷺ هم دوی دهغه د قتل کولو دپاره اولیرل . دوی ددې امت فرعون قتل کړلو نبی ﷺ دوی ته دجنت زیرې وركړو د نبی ﷺ سره د رېط او تعلق اندازه ددې نه اولگوي . چه پخپله فرماني «علفی رسول الله ﷺ

و کفی بین کفیه ، التشهد كما یعلفی السورة من القرآن»

حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه فرماني . چه نبی ﷺ ماته حکم اوکړو چه زه هغوی ته قرآن کریم واوروم ماورته عرض اوکړو . یا رسول الله زه تاسو ته قرآن پاک اولولم . حالانکه په تاسو باندې خو قرآن نازل شوې دې . نو نبی ﷺ راته او فرمائیل . زه دېل د خولې نه قرآن اوریدل خو بنوم . نو ما سورة نساء شروع کړه کله چه دې خانې ته راوړسیدم « فَكَيْفَ إِذَا جِئْتُمُنْ كُلُّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا » نو نبی ﷺ زه اودرولم . اوراته نبی او فرمائیل . پس دومره کافی دې چه هغوی ته مې اوکتل نو دهغوی د سترگو نه اوښکې جاری وې .

دوی پخپله فرماني «والذي لا اله غيره» ، ما من كتاب الله سورة إلا أنا أعلم حيث نزلت وما من آية إلا أنا أعلم فيما نزلت ولو أعلم أحدًا هو أعلم بكتاب الله مني تبلغه الإبل لو كنت إليه»

يوخل نبی ﷺ د حضرت ابوبکر او حضرت عمر رضی الله عنهما په خواه کښې تیر شو . او حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه قرآن لوستلو . نبی ﷺ او فرمائیل . «من أحب أن يقرأ القرآن فليقرأ أقرأه ابن امرء» . بيا حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه په دعا کښې مشغول شو . «اللهم إني أسألكم ليأنا لا يرتد ولنعماً لا ينفد ومراقة بيك محمد ﷺ في أهل جنات الخلد» نبی ﷺ ددوی په دعا باندې فرمائیل «سل تعط»

حضرت حذیفه رضی الله عنه فرماني . چه حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه په اخلاقو . عاداتو . قضاء او

(طبقات ابن سعد (۱۵۳/۳) .

(صحيح بخارى كتاب الاستيذان باب الأخذ باليد رقم ۶۲۶۵ وصحيح مسلم (۱۷۴/۱) كتاب الصلاة باب التشهد في الصلاة) .

(صحيح بخارى (۷۵۵/۲) كتاب فضائل القرآن باب من أحب أن يسمع القرآن من غيره وباب قول القرئى للقرئى حبك و (۷۵۶/۲) باب البكاء عند قراءة القرآن بوصحيح مسلم (۲۷۰/۱) كتاب فضائل القرآن باب فضل إسماع القرآن ..) .

(صحيح مسلم (۲۹۳/۲) كتاب الفضائل باب من فضائل عبدالله بن مسعود رضی الله عنه وأمه (رضی الله عنها) .

(مسند أحمد (۴۴۵/۱ . ۴۵۴) .

خطبه و غیره کنبی نبی ﷺ مشابہ وو دغه شان فرمانی «وولقد علم المتجهدون من أصحاب محمد ﷺ ان عباد الله من آلهم عند الله وسیلة يوم القيامة» قال النبی ﷺ کذا قال المتجهدون ولعله المتجهدون»

حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ دوی کوفی ته اولیرو اود کوفی خلقو ته لیکیلی وو «بعثت إیکم مبارأً أمراً وعبداً لله بن مسعود معلماً و وزیراً وهما من النجباء من أصحاب رسول الله ﷺ ومن أهل بدر فأتدوا بهما وقد آثرتکم بعبداً لله علی نفسی»

حضرت عمر رضی اللہ عنہ دحضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ په باره کنبی فرمانی «کنیف د) ملن علماً د) چه دوی یو لوی لویی دی چه د لبالب (دسرنه و یخه پوری د) علم نه ترسره پوری دک دی یوخل حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ بیمار شو نو حضرت عثمان ذوالنورین رضی اللہ عنہ نی بیمار پرسی ته تشریف یورلو.

تپوس نی ترې اوکړو «ما تشکی؟» تاسوته څه تکلیف دی؟

وې فرمانیل «فنی» ماته زما دگناهونود احساس تکلیف دی

تپوس نی ترې اوکړو «فما تشعنی؟» تاسوڅه خواش دی؟

وې فرمانیل «رحمة لله» زه دخپل پروردگار د رحمت طلبگار یم.

تپوس نی تراوکړو «ألا أمرک بطیب؟» آیا زه ستا دپاره د طیب انتظام اوکړم

وې فرمانیل «الطیب أمرضی» زما دپاره به د طیب څه انتظام اوکړی اصل طیب خوزه بیمار کړی یم.

تپوس نی اوکړو «ألا أمرک بعباءة؟» آیا ستاسودپاره د څه پیسو بندوبست اوکړم

وې فرمانیل «لا حاجة لی فیه» ماته ددې څه ضرورت نشته.

حضرت عثمان رضی اللہ عنہ او فرمانیل که تاسوته ضرورت نه وی نو ستاسو نه پس به ستاسود لونرو دپاره پکار راشی.

حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ او فرمانیل تاسوته زما د لونرو په باره کنبی د فقیری ویره ده داسی خبره نه ده ځکه چه ماهغوی ته روزانه د شپې د سورة واقعه د لوستلو تلقین کړی دی او ما د رسول الله ﷺ نه اوریدلی دی چه هغوی فرمانیلی دی.

(سیر أعلام النبلاء (۱۱/۴۷) -

(تهذيب الأسماء واللغات (۱۱/۲۹) -

(وهو تصغير تعظيم للكنف بمعنى الوعاء انظر النهاية لابن الأثير (۱۰۵/۴) -

(تهذيب الأسماء واللغات (۱۱/۲۹) وسير أعلام النبلاء (۱۱/۴۹) -

«(من قرأ سورة الواقعة كل ليلة لم تصبه فاقة أبداً)»

دحضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ نہ بول اتہ سوہ اتہ خلونبت احادیث مروی دی پہ دے کنہی خلور شپیتہ متفق علیہ دی اوامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ یوویشت احادیثو کنہی متفرد دی اوامام مسلم پہ پنخہ دیرش احادیث کنہی متفرد دی.

پہ ۳۲ یا ۳۳ کنہی دوی وفات شوی وو رضی اللہ عنہ وأرضاه

فائدہ دا خبرہ دی یادہ وی چہ حدیث صحت او ضعف پہ اصل اسناد باندی وی کوم سند چہ خومرہ شرائطو لرہ جامع وی نوہم ہفہ ہومرہ بہ پہ ہفہ کنہی قوت راخی اوپہ کوم سند کنہی چہ د شروط دصحت نہ خومرہ کمہ راخی نوہم ہفہ ہومرہ بہ ہفہ حدیث ضعیف وی ددی وجہی پہ یوخاص سند باندی د اصح الاسانید اطلاق کول نہ دی پکار. خوبیا ہم بعضی اکابرینو رحمۃ اللہ علیہ پہ بعضی اسنادو باندی د اصح الاسانید اطلاق کر دی رضی اللہ عنہ پہ داسی اسانیدو کنہی یوسند دا ہم دی پہ کوم سرہ چہ حدیث باب مروی دی عن الأعمش عن ابراہیم عن علقمة عن عبدالله عن امام یحییٰ بن معین رضی اللہ عنہ دی سند لرہ اصح الاسانید گرخولی دی رضی اللہ عنہ

قوله قَالَ لَمَّا نَزَلَتْ (الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ) قَالَ أَصْحَابُ

رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّا لَمْ يَظْلِمُوا حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ

فرمانی چہ کلہ دا آیت نازل شو **(الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ)** نود رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم صحابو رضی اللہ عنہم عرض او کرو پہ مونہ کنہی بہ خوک وی چہ ہفہ بہ ظلم نہ وی کری؟

مطلب دا چہ آیت ظاہری معنی ٹی اوکتلہ نو صحابہ کرام رضی اللہ عنہم اوویریدل چہ پہ دے کنہی امن او اعتداء صرف دہفہ کسانود پارہ دہ چہ دخپل ایمان سرہ ظلم ملاق نہ کری اوپہ مونہ کنہی بہ خوک داسی وی چہ دہفہ نہ بہ خہ ناخہ ظلم نہ وی شوے نوددی آیت مطابق مونہ دامن او ہدایت نہ محروم شو.

(تہذیب الأسماء واللغات (۲۹۰/۱) وحديث من قرأ ... أخرجه أبو عبيد في فضائله وابن الضريس والحارث بن أبي أسامة وأبو يعلى وابن مردويه، والبيهقي في شعب الإيمان عن ابن مسعود رضی اللہ عنہ قاله السيوطي في الدر المنثور (۱۵۳/۶) فاتحة سورة الواقعة -)

(تہذیب الأسماء واللغات (۲۸۸/۱) وخلاصة الخرجي (۲۱۴) وقال الذهبي رحمۃ اللہ علیہ في سير أعلام النبلاء (۴۶۲/۱) وله عند بقي بالمرکر ثمانی مائہ وأربعون حديثاً والله أعلم -)

(د تفصیلی حالو دپارہ اوگوری. طبقات ابن سعد. (۲/۲۴۲، ۳۴۴) و (۱۵۰، ۱۶۱) و (۱۳۶ و ۱۴) وتہذیب الأسماء واللغات (۲۸۸/۱، ۲۹۰) وسیر أعلام النبلاء (۳۶۱۳)

(مقدمة ابن الصلاح (ص. ۸) النوع الأول معرفة الصحيح)

(تقريب مع (۷۸، ۷۷، ۱) ومقدمة ابن الصلاح (ص. ۸)

دحضرات صحابه کرام رضی اللہ عنہم د ویری سبب صحابه کرام رضی اللہ عنہم ولي او ویردل ددي وجه مونږ اوس اوخودله البته مختلفو حضراتو ددي مختلف تعبیرات کړي دي

① امام خطابی رحمۃ اللہ علیہ فرماني: (إِنَّمَا قَالَتِ الصَّاحِبَةُ هَذَا الْقَوْلَ لِأَنَّهُم اتَّخَذُوا مِنَ الظُّلْمِ قَاهِرَةً الَّتِي هِيَ الْإِفْتِاتِ بِحَقِّ النَّاسِ أَوْ الظُّلْمِ الَّتِي ظَلَمُوا بِهَا أَنْفُسَهُمْ مِنْ رُكُوبِ مَعْصِيَةِ أَرْبَابِهِمْ مَحْرَمَ كَقَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ (وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاجِرَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ) الآية وذلك حق الظاهر لهما كان يصدق له هذا الاسم ويحتمله الحق عندهم ولم تكن الآية تزيل بتسمية الشرك ظلماً وكان الشرك عندهم أعظم من أن يلقب بهذا الاسم فسلوا رسول الله ﷺ من ذلك...) (١)

يعني حضرات صحابه کرام رضی اللہ عنہم د ظلم هغه مطلب واخستلو کوم چه عام دي. يعني دخلقو حق اخستل. يا دمعاصي او حرامو ارتکاب کول او په خپل خان ظلم کول. ددي حضراتو په نيز دا لفظ هم ددي معنی دپاره ظاهر وو. او صرف ددي معنی په دي کښي احتمال وو. په هغه وخت کښي داسې آيت نه وو نازل شوې. چه شرک ته ني د ظلم نوم ورکړي وو. ب د هغوی په نيز د شرک مقام ددي نه اوچت وو. چه هغې ته د ظلم نوم ورکړي شى. ددي وجې هغوی ویریدل. اود نبی ﷺ نه ني د تفصيل تپوس اوکړو.

② حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرماني: چه ظاهره خبره داده. چه صحابه کرام رضی اللہ عنہم .. ظلم .. عام گنرلي وو. ځکه چه دا نکره ده چه د نفی لاتدي واقع شوې ده. او کومه نکره چه د نفی لاتدي راشي. هغه د عموم فائده ورکوي. نو هغوی دا او گنرله چه د ظلم هر فرد به مراد وي اودا ناممکن ده. ځکه چه پیغمبران علیهم السلام نه سوا یوکس هم د ظلم د هر فرد نه بچ کیدل ناممکن دي. او هر کله چه هرکس نه د ظلم تحقق کيږي. نو د آيت د تصریح مطابق بيا به نه هغه ته امن ملاوړي. اونه به ده ته هدايت حاصلیږي. ددي وجې حضرات صحابه کرام رضی اللہ عنہم او ویریدل. نو نبی ﷺ هغوی ته اوخودل. چه دلته د ظلم نه د ټولونه اعلى فرد مراد دي. او .. ظلم .. کښي تنوین دپاره د تعظیم دي. اوددي قرينه د سورة لقمان آيت دي په کوم کښي چه الله تعالی فرماني:

(إِنَّ الْبِرَّ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ) په دي آيت کښي شرک ته ظلم عظیم ونيلي شوې دي (٢) په ايت کښي د ظلم نه د شرک مراد اخستلو قرينه څه ده؟ د عالمانو رضی اللہ عنہم په مینځ کښي په دي باندې بحث شوې دي. چه آیا په دي تفسیر باندې چه د ظلم نه مراد شرک دي. څه قرينه دلالت کوي. او که نبی ﷺ دخپل طرف نه تفسیر کړي دي؟ بعضې حضرات فرماني: چه دا سوال کول نامعقول دي. ځکه چه پخپله نبی ﷺ صاحب وحی وو. پخپله د متکلم د طرفه په هغوی باندې وحی راتله. دوی اولني مخاطب وو. هغوی ته هر څه ښکاره وو. هغوی ته د قريني څه ضرورت وو؟ قرينه خو د روند د همسا پشان ده. کومه چه

د ضرورت په وجه اخستي شی بیا ته د همسا څه ضرورت دي؟
خو محققین حضرات رحمتهم فرمائی چه دا خبره ټيک ده چه نبی صلی الله علیه و آله ته د څه قرینې ضرورت نه
وو ځوکه څه قرینه هم موجود شی نو په دې کښې څه قباحث دي؟

حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی اوحضرت مولانا رشید احمد گنگوھی رحمهما الله
فرمائی چه په دې آیت کښې چه د ظلم نه مراد شرک مراد اخستې شی په دې باندې لفظ د
..بس.. دې کوم چه په دې خبره دال دي چه دلته د ظلم نه مراد عام معاصی نه دی بلکه
شرک مراد دي ځکه چه د «..بس» معنی ده دوه څیزونه په خپل مینځ کښې داسې خلط کول
چه دهغې په مینځ کښې امتیاز باقی پاتې نشی. دې ته وائی اودا په هغه وخت کښې کیدی
شی چه د دواړو محل یو وی. او دمحل اتحاد په ایمان او شرک کښې کیدی شی ځکه چه
قلب لکه څنگه چه د ایمان محل دي دغه شان د شرک محل هم دي. حالانکه د نورو معاصی
محل اکثراندامونه وی. قلب دهغې محل نه وی ځکه نبی صلی الله علیه و آله دالله تعالی د مراد تعین په
شرک سره اوکړو. مثلاً د شربت جوړیدو دپاره ضروری دی. چه چینی او اوبه دواړه په یومحل
کښې وی. که دواړه په دوو گلاسونوکښې جدا جدا وی. نو هلته خلط نه وی کوم چه د شربت
جوړیدو دپاره ضروری وی.

دا حضرات فرمائی هرکله چه نې دلته لفظ د «..بس» اوونیل نومعلومه شوه. چه ایمان او
ظلم دواړه به دواړه په یومحل کښې وی. اودا خبره ثابته شوې ده. چه محل دایمان قلب دي
لکه څنگه چه نصوص په دې باندې ناطق دی. ځکه به د ظلم نه مراد هم هغه ظلم وی. دکوم
محل چه زړه دي. اودکوم ظلم محل چه زړه دي. هغه شرک دي. دمعاصی تعلق اکثر د جوارحو
سره وی. نولکه چه دا لفظ د «..بس» په دې باندې قرینه ده. چه دلته د ظلم نه مراد شرک دي
خو چونکه قرینه قطعی الدلالت څیز نه وی بلکه ددې خلاف څیز ته هم ذهنونه متوجه کیدی
شی. نو په دې مقام کښې لکه چه جوارح او قلب دواړه جدا جدا محلولنه دی. خو چه دا دواړه
جدا جدا محل شمارل دا یوه دقیقه مسئله ده. که یوکس دا دواړه مجزا او توسعاً په یوکس
کښې محل واحد شمارکړی نو په دې صورت کښې هم خلط متحقق کیدی صحابه کرام رضی الله عنهم
هم دا اوگنرل اوهغوی په شبه کښې پریوتل خونې رحمتهم داصل حقیقت خیال اوساتلو اووې
خودل چه شرک مراد دي (د)

دایت د تفسیر په سلسله کښې د معتزلو موقف اودهغې تردید علامه زمخشری ددې آیت
لاندې لیکلی دی «الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ» دی. لم یغلطوا ایمانهم به معصية تقصیر واین
تقصیرالظلم بالکفر لفظ البس» (د مطلب دا دي چه په آیت کښې کوم ظلم راغلي دي. ددې نه
مراد معاصی دی شرک او کفر ترې مراد نه دي. ځکه چه دلته لفظ د «..بس» استعمال شوي

دې د کوم معنی چه گډه وړ کول دي چونکه ایمان او کفر دواړه ضدین دي په دواړو کښې اجتماع ممکن نه ده نو د اختلاف سوال نه پیدا کیږي او هرکله چه اختلاف ممکن نه دي نو د ظلم نه د شرک او کفر معنی اخستلو په ځانې به معاضی مراد اخستې شي چونکه په دې آیت کښې داسې خلق چه دخپل ایمان سره ظلم خلط کوي غیر مامون او غیر مهتدي گرځولي شوي دي نو وینلې به شي چه مرتکب د کبیرې به خارج عن الایمان او مغلد فی النار وی بیا چونکه په حدیث کښې د ظلم تفسیر په صراحت سره په شرک سره شوې دي ددې دپاره معتزلو دا وینلې دي او حدیث نی رد کړي دي چه دا خبر واحد دي او د عقل نه خلاف دي د هغوی په خیال کښې لکه څنگه چه دا حدیث د عقل نه خلاف دي دغه شان د قرآن کریم ددې آیت نه هم خلاف دي ځکه چه دایمان او کفر خلط اولبس محال دي ځکه چه لبس او خلط په هغه وخت کښې متحقق کیږي چه د دواړو محل یو وی او ایمان او شرک چونکه ضدین دي او د ضدینو اجتماع په محل واحد کښې په یو وخت کښې ناممکن ده نو هرکله چه فی نفسه دایمان او شرک لبس محال شو نو د ظلم تفسیر په شرک سره څنگه کیدې شي؟

اهل سنت والجماعت یو الزامی جواب ورکړي دي او وینلې شي دي چه تاسو وایې چه دایمان او شرک اجتماع محال ده او دا اجتماع د نقیضینو ده نومونه ستاسو نه دا تپوس کوو که ایمان او شرک نقیضین دي نو بیا ستاسو په نیز خو معصیت هم د ایمان نقیض دي د ارتکاب معصیت په وجه سرې دایمان نه خارج کیږي نو بیا دایمان او معصیت اجتماع څنگه ممکن ده؟ او بیا ددې چه په قرآن کریم کښې د (وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ) نفی شوې ده ددې فائده څه ده؟ کله چه اجتماع ممکن نه ده نو ددې نفی به عبث گرځولې شي دغه شان که حدیث ته خبر واحد او وینلې شي نو د هغه نص قرآنی به څه جواب وی په کوم کښې چه په صراحت سره ایمان او شرک جمع کړي شوې دي فرمائي (وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِالشَّيْءِ)

إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ

که معتزله دا جواب ورکړي چه دلته د ایمان نه د دې لغوی معنی یعنی تصدیق بالقلب مراد ده چه محل ئې قلب دي او دا د معصیت سره جمع کیدې شي ځکه چه ددې محل جوارح دي.

نوم دا جواب مونږ هم ورکولې شو چه (الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ) کښې دایمان نه ددې لغوی معنی یعنی صرف تصدیق مراد دي او شرک دایمان شرعی ضد دي ددې سره نشي جمع کیدې دایمان لغوی سره جمع کیدې شي نو اوس به د آیت مطلب دا شي چه کومو مخلوق یقین کړي دي چه الله تعالی موجود دي هغه خالق اومالک دي هغه د ټولونه لوڼې دي په دې طریقه چه دهغه د یقین سره د شرک ملاوت نه وی مثلاً داسې قسم عقیده نه لري چه الله تعالی خو د ټولونه لوڼې دي او د هغه سره واړه واړه معبودان هم شته چاته چه

په تګوینیا توګښې په څه درجه د مستقل نفاذ اختیار شته. حالانکه د مشرکین مکه عقیده هم دا وه یا دالله تعالی متعلق نې عقیده ټوله صحیح وی. خو په تشریح کښې دچا دپاره مستقل اختیار ثابت کړی لکه یهود او نصاری چه د اجارواو رهبانیانو دپاره ثابتوی نو کوم کس چه ایمان راوړی او هغه په هغه طریقه اومنی اوبیا دې تسلیم سره دداسې قسـ شرک بیخی ملاوت او نګړی نوصرف هغه خلق مامون او مهتدی کیدې شی. او که په الله تعالی باندې د یقین کولو باوجود شرک نه پریرېدی. لکه څنگه چه د مشرکانو حالت وو وڅنگه چه یهودواو نصاراو کولو نوهغه یقین نه ایمان شرعی دې اونه دهغې په ذریعه امن او هدایت نصیب کیدې شی.

معلومه شوه چه د ظلم معنی شرک واخستې شی. دا خبره نه د عقل نه خلاف ده. اونه قرآن کریم خلاف لازمیږي بلکه چه دشرک معنی واخستې شی. نو د آیت معنی بیخی ښانسته او بې اعتراضه سمون خوری.

ددې نه علاوه که چرته د دې حدیث نه قطع نظر او کړې شی. نو بیا هم چه سیاق اوسباق نه نظر او کړې شی نو دا متعین کیږي چه دلته د ظلم نه مراد شرک دي
ددې تفصیل دا دي چه ددې آیت نه د وړاندې رکوع په شروع کښې د شرک د رد بین دي
(قُلْ اَنْذَعُوْا مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا)

(۱) بیا هم ددې مضمون په تائید کښې دحضرت ابراهیم ؑ واقعه ذکر شوې ده (وَ اِذْ قَالَ اِبْرٰهِيْمُ لَرَبِّهٖ اَزِدْنِيْ اٰمَناً اٰمَناً اٰلِهَةً) (۱) ددې لاندې دهغوی دخپل پلار سره مکالمه ذکر شوې ده اوبیا دتوحید په موثرانداز کښې اظهار بیان دي. وړاندې دحضرت ابراهیم ؑ په خپل قوم باندې انکار ذکر شوې دي. چاچه دوی سره حجت بازی کوله (اَتَحٰجُّوْنِيْ فِى اللّٰهِ وَقَدْ هَدٰى) وَلَا اَحَافَ مَا تُكْفِرُوْنَ) (۲) ددې نه پس حضرت ابراهیم ؑ د استعجاب په طور فرمانی (وَكَيْفَ اَحَافَ مَا تُكْفِرُوْنَ لَا تَحَافُوْنَ اَنْتُمْ اَشْرَکُمْ بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُزَلْ بِهِ عَلَیْكُمْ سُلْطٰنًا) (۳) ددې نه پس بطور تبکیت فرمانی (فَاٰیُّ الْفَرِیْقَیْنِ اَحَقُّ بِالْاٰمَنِ) (۴)

حضرت ابراهیم ؑ اوو فرمانیل. ما ولې ویروئ. غور او کړئ. چه چاته ویره پکار ده. هغه چاته چه دالله تعالی سره شرک کوی؟ یا څوک چه هغه د توحید علمبردار دي. اوس اوبیا نې. چه امن د چا دپاره پکار دي. لحد ویرې څوک مستحق دي؟ دلته د فریقتو مصداق ښکاره دي. چه یو حضرت ابراهیم ؑ دي. اوبل دهغوی قوم دي. څوک چه په شرک کښې اخته وو او حضرت

(سورة الأنعام: ۷۱)

(سورة الأنعام: ۷۴)

(سورة الأنعام: ۸۰)

(سورة الأنعام: ۸۱)

(سورة الأنعام: ۸۱)

ابراہیم علیہ السلام نہی ہم ہفہ طرف تہ رابللو خکہ چہ خبرہ دلته ہم ددغه خلقو سرہ کیری۔ اود پورتو تولو آیاتونو مخاطبین ہم دغه خلق دی نود فریقینو مصداق دلته یقینی طور متعین دے چہ بو حضرت ابراہیم علیہ السلام دے چہ توحید طرف نہی رابلل کولو اودویمہ دلہ دھغوی قوم وو چہ پہ شرک کنہی اختہ وو ددغه فریقینو پہ بارہ کنہی استفسار کولے شی چہ «فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ» ہم ددے استفساریہ جواب کنہی اللہ تعالیٰ فرمائی «الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَبْسُؤُوا إِلَهُاتِهِمْ يُغْلِبُوا أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ» اوس پخپلہ پہ غور سرہ اوگوری چہ دلته د ظلم نہ خہ مراد اختل پکار دی۔ نوینکارہ ددچہ تولہ رکوع د شرک پہ بیان کنہی دہ اوہم پہ دے بارہ کنہی سوال اوجواب ذکر کولے شی۔ ددے نہ بیخی بنکارہ کیری چہ دلته د ظلم نہ مراد شرک دے گنی د سوال د جواب سرہ مطابقت نہ راخی

بیہ کہ چیرتہ مونہ د لر وخت دپارہ دا خبرہ اومنو چہ دلته دظلم نہ مراد معصیت دے شرک نہ دے۔ نویا ہم د معتزلو دا دعوہ نہ ثابتیری چہ مرتکب د کبیرہ مخلص فی النار دے ددے وجہ دا دہ چہ پہ «وَهُمْ مُهْتَدُونَ» کنہی دہ احتمالہ دی۔ یو «أَمِنْ مَنْ الدُّخُولِ فِي الْعَذَابِ» یعنی د نفس عذاب نہ پہ امن کیدل۔ اویل «أَمِنْ مَنْ الْخُلُودِ فِي الْعَذَابِ» یعنی د ہمیشہ عذاب نہ پہ امن کیدل۔ معتزلہ دخیل مسلک دپارہ پہ دے آیت باندے پہ ہفہ وخت کنہی استدلال کولے شی چہ پہ «أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ» کنہی پہ یقین سرہ دا متعین کری چہ دلته د... امن... نہ «أَمِنْ مَنْ الْخُلُودِ» مراد دے۔ اومعتزلہ دا پہ یقین سرہ نشی ثابتولی خکہ چہ دلته دویم احتمال «أَمِنْ مَنْ الدُّخُولِ» ہم دے۔ کوم چہ پہ دے خبرہ باندے دلالت کوی چہ مرتکب د کبیرے مونہ د «دُخُولِ فِي النَّارِ» مستحق گنہو۔ حالانکہ د معتزلو دعوہ د خلود فی النار دہ د کوم چہ پہ یقین سرہ اثبات دلته نشی کیدی۔ (۱) واللہ اعلم بالصواب۔

فَأَنزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ (۲) یعنی کلہ چہ حضرات صحابہ کرام رضی اللہ عنہم اوویریدل۔ اوهغوی سرہ فکرشو نو تپوس نہی اوکرو۔ چہ پہ مونہ کنہی بہ خوک داسی وی چہ ہفہ بہ ظلم نہ وی کری۔ نوالہ تعالیٰ آیت نازل کرو۔ «إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» ددے سیاق نہ معلومیہی چہ د آیت د نزول سبب د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم تپوس اواستفسار وو۔ حالانکہ ددے حدیث د نورو طرقو نہ معلومیہی چہ د «إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» آیت ددے نہ وړاندے نازل شوے وو۔ خکہ چہ پہ صحیح بخاری کتاب التفسیر د روایت الفاظ دا دی۔ «لَئِنْ لَيْسَ بِذَاكَ أَتَسْمَعُ إِلَى قَوْلِ لِقْمَانَ إِبْنِهِ» «إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» (۳)

(۱) دا تول تفصیل د فضل الباری (۱/۳۴۱ و ۳۴۶) نہ ماخوذ دے۔

(۲) سورة لقمان: (۱۳)۔

(۳) صحیح بخاری (۷۰/۱۲) کتاب التفسیر سورة لقمان باب قوله «لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ»

دغه شان د دواړو په سیاق کښې تعارض راځي. په دې دواړو سیاقونو کښې د جمع او تطبیق صورت دا دې چې کله صحابه کرام رضی الله عنہم اشکال او کړو نوهم په هغه وخت کښې سمدستی دسورة لقمان آیت نازل شونو نښې رضی الله عنہم صحابه کرام رضی الله عنہم ته جواب ورکړ و او دا تعبیر یې اختیار کړو. «لنه لیس هذاک ألا تسمعون قول لقمان...» والله أعلم.

علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ الله علیه د دې دواړو په مینځ کښې داسې تطبیق کړې دې چې په حدیث مبارک کښې د «فانزل الله» اطلاق توسعاً شوې دې لکه څنگه چې مونږ یو زنا کړنه وایو چې ستاسو په حق کښې الله تعالی دا آیت نازل کړې دې. «الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةً جَلْدَةٍ»

یا یوغل ته او وئیلی شی چې ستا په حق کښې دا حد الله تعالی نازل کړې دې «وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا» هر سړي په دې پوهیږي چې ددې نه مراد دا دې چې ته هم ددې آیت مصداق نې. اوستاد معاملې فیصله او حکم ددې آیت نه معلومېږي. حالانکه آیت د زنا اود غلا د نن نه تقریباً څوارلس سوه کاله وړاندې نازل شوی دی. په دې خانې کښې هم د «فانزل الله» نه هم دا مراد دې چې تاسو ته کومه شېبه یا اشکال راغلونو ددې اشکال فیصله ددې آیت نه معلومېږي. والله أعلم.

د حدیث الباب د ترجمه الباب سره مطابقت د حدیث د ترجمه الباب سره څنگه مطابقت دې؟ نو حضرت علامه عینی رحمۃ الله علیه فرماني چې صحابه کرام رضی الله عنہم معاصی ظلم او گنډل او نښې کفر او شرک ظلم او گړخولو. نو معلومه شوه چې بعضې ظلم کفر دې او بعضې ظلم کفر نه دې. په دې سره د مراتبو فرق په پوهه کښې راځي. او «ظلم دون ظلم» ثابتېږي. (۱)

شیخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ الله علیه فرماني چې د مطابقت د اثبات دپاره دومره لرې تلو ته ضرورت نشته په «إِنَّ الْيَتِيمَ لَطَلَمٌ عَظِيمٌ» کښې د «عظیم» لفظ په مراتبو باندې صراحة دلالت کوي. ددې نه معلومېږي چې ورکوټې ظلم هم شته. کوم چې «مادون الشک» دې. والله أعلم.

(۱) فتح الباری (۸۸۱) _

(۲) فضل الباری (۴۳۲۱) _

(۳) عمدة القاری (۲۱۳۱۱) _

(۴) فضل الباری (۴۳۳۱۱) _

۲۳ = باب علامة المنافق

منافق د نفاق نه اسم فاعل دې نفاق وانی د باطن د ظاهر نه مخالفت ته. د شرع په اصطلاح کښې نفاق دا دې چه سرې په ظاهره مسلمان وی او په باطن کښې کافر وی (۱)
ددې دوه مآخذ خودلی شوی دی

① یاخودا د... نفاق.. نه ماخوذ دې اونفق سورنگ ته وانی لکه څنگه چه سرې په سورنگ کښې ورننوخې اوبل طرف ته اوخی دغه شان منافق هم په ظاهره خان مسلمان ښکاره کوی او په باطن کښې کښې کفریتوی او په دننه لاره کښې د ایمان نه اوخی (۲)

② یادا د... نفاق... نه ماخوذ دې اونفاقا، دصحرا د مړې سوړې ته وانی په اصل کښې صحرائی مړه چه کومه سوړه جوړوی نود هغې دوه سرونه وی په یو طرف په سوړه کښې ورننوخې اوددې بلې سوړې خوله لږه غونډې پټه وی اوبیخی چه دواړو طرفونو ته سوزی وی د دې په ځانې داسې وی چه دپاسه پرې د خاورې لږه غونډې حصه باقی وی نوښکاره خولې ته نې قاصعاء وانی اوکومه چه پټه وی هغې ته... نفاقا... وانی کله چه ښکاری راشی نو مړه د قاصعاء په ذریعه دننه ورخی اونفاقا، په خپله خوله په زوره سره اووهی په هغې باندې چه کومه لږه غونډې خاوره وی هغه لرې شی او هغه د دننه نه رابهرشی دغه

شان منافق په ظاهري لاره په ایمان کښې داخلیری او په باطني لاره د ایمان نه اوخی (۳)
دتوجهي مقصود امام نووی رحمه فرمائی چه دامام بخاری رحمه ددې ترجمې نه مقصود دا خودل دی چه په معاصی سره په ایمان کښې کمې راخی لکه څنگه چه په طاعتو سره په ایمان کښې زیادت راخی (۴)

علامه کرمانی رحمه فرمائی چه امام بخاری رحمه دا خودل غواړی چه د نفاق ډیرې نښې دی اوس چه په چا کښې څومره نښې وی هغه هومره به هغه منافق وی نود نفاق مختلفې مرتبې دی لکه څنگه چه د کفر او ظلم مختلف مراتب دی بعضې مرتبې خوداسې دی چه دهغې په ارتکاب سره سرې دایمان نه بهرته اوخی لکه چه د زړه نه په الله تعالی باندې ایمان نه ساتی اگرچه په ظاهره باندې خپل خان مومن ښکاره کوی اوبعضې مرتبې داسې دی چه دهغې په ارتکاب سره سرې دایمان نه نه خارجیری البته دا ده چه په هغې کښې دمنافقانو بعضې صفات راخی لکه «کذب فی الحديث، أخلاق فی الوعد، حیانت فی الأمانة، غدر فی المعاهدة، ظهور فی الغصمة» دا اوصاف په احادیثو کښې ذکر شوی دی (۵)

(۱) فتح الباری (۸۹۱)۔

(۲) النهاية فی غریب الحديث (۹۸۱۵) ومعجم مقایس اللغة (۴۵۵۱۵)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) فتح الباری (۸۹۱)۔

(۵) شرح کرمانی (۱۵۲۱۱)۔

دا هم ممکن ده چه د باب نه د امام بخاری رحمه الله د مرجئو تردید وی هغه داسې چه گورئ ناسو وائی چه معصیت مضر نه دې اودلته بعضې گناهونه د نفاق نبیې خودلی شوی دی نبی صلی الله علیه و آله د داسې صفاتوپه حاملینو باندې دمنافق حکم لگولې دې نودا خبره چه معصیت مضرنه دې غلطه ده که چیرته معصیت مضر نه وو نو په دوی به د منافق حکم نشو لگولې (۱)

[۳۳] حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ أَبُو الرَّبِيعِ قَالَ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ جَعْفَرٍ قَالَ حَدَّثَنَا نَافِعُ بْنُ مَالِكٍ بْنُ أَبِي عَامِرٍ أَبُو نُهَيْلٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ آيَةُ الْمُنَافِقِ ثَلَاثٌ إِذَا حَدَّثَ كَذَبَ وَإِذَا وَعَدَ أَخْلَفَ وَإِذَا أُؤْتِمِنَ خَانَ [۵۷۳۳ (۲۵۹۸۱۲۵۳۶)]

رجال الحديث

قوله: حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ أَبُو الرَّبِيعِ: دوی ابو الربيع سليمان بن داود عتکی زهرانی بصری نزیل بغداد دی. د امام مالک. فلیح بن سلیمان. حماد بن زید. ابوعوانه. اواسماعیل بن جندب رحمه الله وغیره نه ئې روایت کوی
امام بخاری. امام مسلم. امام ابوداؤد. امام احمد او امام اسحاق رحمه الله ددوی نه احادیث نقل کړې دی.

امام یحیی بن معین. ابوزرعه. ابوحاتم. انسانى رحمه الله دوی لره ثقه گرځولې دې
عبدالرحمن بن یوسف بن خراش رحمه الله فرمانی. «تکلم الناس فيه وهو صدوق» یعنی محدثینو رحمه الله په ده باندې کلام کړې دې. خودې صدوق دې.
خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمانی. «ثقة لم يتكلم فيه أحد بحجة» یعنی دوی ثقه دی. په دوی باندې په دلیل سره چا هم کلام نه دې کړې.
په ۲۳۴ هـ کښې وفات شوی وو. (۱)

قوله: قَالَ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ جَعْفَرٍ: دوی ابو اسحاق بن جعفر بن ابی کثیر انصاری زرقی مدنی دی. د اهل مدینې قاری وو.
دوی د سہیل بن ابی صالح. علاء بن عبدالرحمن بن یعقوب. عبدالله بن دینا، نافع بن مالک بن ابی عامر رحمه الله وغیره نه روایت کوی. اوددوی نه روایت کونکو کښې قتیبه بن علی بن حجر. یحیی بن یحیی رحمه الله وغیره دی.
امام احمد. ابوزرعه. انسانى رحمه الله فرمانی، «ثقة»،

(فضل الباری (۴۳۷/۱) -

(تهذيب الكمال (۴۲۳/۱، ۴۲۵) وعدة القاری (۲۱۸/۱) وخلاصة الغزرجی (۱۵۱) وتقريب التهذيب

(۲۵۱) رقم (۲۵۵۶) -

محمد بن سعد رحمه الله فرمائی: «ثقة وهو من أهل المدينة قدم بغداد فلم يزل بها حتى مات وهو صاحب الخس مائة حديث التي سمعها منه الناس»

اصحاب اصول ستہ ددوی نہ احادیث نقل کری دی.

دوی پہ بغداد کنبی پہ کال ۱۸۰ھ کنبی وفات شوې وو (۱)

قوله قَالَ حَدَّثَنَا نَافِعُ بْنُ مَالِكِ بْنِ أَبِي عَامِرٍ أَبُو سَهْلٍ: دوی ابوسهیل نافع بن مالک بن ابی عامر اصحبی تیمی مدنی رحمه الله دی کوم چہ د بنو تیم حلیف اودامام مالک رحمه الله تره وو.

دحضرت انس بن مالک، حضرت سهل بن سعد الساعدي، حضرت عبدالله بن عمر رحمهم الله نہ دغه شان دحضرت سعید بن المسیب، حضرت علی بن الحسین، حضرت عمر بن عبدالعزیز، حضرت قاسم بن محمد بن ابی بکر الصديق اودخپل پلار مالک بن ابی عامر اوابویرده بن ابی موسی الاشعري رحمهم الله نہ ئې دحدیثو روایت کړې دي

ددوی نہ اسماعیل بن جعفر بن ابی کثیر سلیمان بن بلال، عبدالعزیز درآوردی، امام مالک او امام زهری رحمهم الله وغیره محدثین روایت کړې دي.

امام احمد، ابوحاتم، اونسانی رحمهم الله دوی لره ثقہ گرخولی دی. ابن حبان رحمه الله دوی په خپل کتاب کنبی ثقہ گرخولی دی. اصحاب اصول ستہ ددوی نہ روایات نقل کړې دي.

د ۱۴۰ھ نہ پس ددوی وفات شوې دي (۲) رحمه الله تعالی.

عَنْ أَبِيهِ: دوی ابوانس مالک بن ابی عامر اصحبی مدنی دی. ابومحمد هم ددوی کنیت دي. دوی دامام مالک رحمه الله نیکه وو.

دحضرت عمر، حضرت عثمان، حضرت طلحه بن عبیدالله، حضرت ابوهریره، او حضرت عائشې رحمهم الله نہ ئې دحدیثو روایت کړې دي.

ددوی نہ ددوی خوی انس بن مالک بن ابی عامر، ربیع او ابوسهیل، نہ علاوه سالم ابو النضر، سلیمان بن یسار، او محمد بن ابراهیم تیمی رحمهم الله روایت کړې دي

محمد بن سعد رحمه الله فرمائی: «كان ثقة وله أحاديث صالحة» عجلی رحمه الله فرمائی: «مدني تابعي ثقة» امام نسائی هم ددوی توثیق کړې دي.

د صحیح قول مطابق ددوی وفات په ۷۴ھ کنبی شوې دي. اوواقدي رحمه الله فرمائی: چہ ددوی وفات په ۱۱۲ھ کنبی د اويا يا دوه اويا کالو په عمر کنبی شوې دي.

(۱) تهذيب الكمال (۵۶۱۳ - ۶۰) وعمدة القاری (۲۱۸۱۱) و خلاصة الخرجی (ص. ۳۳) وتقريب التهذيب (۱۰۶) رقم (۴۳۱) -

(۲) تهذيب الكمال (۲۹۱، ۲۹۰، ۱۲۹) وعمدة القاری (۲۱۸۱۱) و خلاصة الخرجی (ص. ۳۹۰) وتقريب (ص. ۵۵۸) رقم (۷۰۸۱) -

خو حافظ منذری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ دا خبرہ بیخی غلطہ ده ددې په غلطی کښې څه شته نشته ځکه چہ دوی د حضرت عمر رضی اللہ عنہ اودهغوی نه روسته حضراتو نه د حدیث روایت کړې دې. که په ۱۱۲ھ کښې د دوه اويا کالو په عمر کښې ددوی وفات اومنلې شی نوددوی پیدائش به په ۴۰ھ کښې منل پکاروی. حالانکه د حضرت عمر رضی اللہ عنہ شهادت په ۲۳ھ کښې شوې دې اود حضرت عثمان رضی اللہ عنہ شهادت په ۳۵ھ کښې شوې دې اود حضرت طلحه رضی اللہ عنہ عبيدالله رضی اللہ عنہ شهادت د جنگ جمل ۳۶ھ په موقع شوې دې اوددوی سماع ددې ټولو حضراتو ثابته ده.

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ د واقدی رحمۃ اللہ علیہ د قول د صحت دپاره دا تاویل کړې دې: چہ واقدی چہ څه ونیلی دی: چہ «تولى ثقی عشرة ومائة وهو ابن سبعین أو اثنتین وسبعین سنة» په دې کښې .. سبعین .. په اصل کښې .. تسعین .. تصحیف دې. اوپه اصل کښې .. تسعین .. دې که د دوی پیدائش نوی یا دوه نوی کالو په عمر کښې اومنلې شی نو د دوی د پیدائش کال به ۲۰ھ وی. (خوښکاره ده. چہ په دې صورت کښې د حضرت عمر رضی اللہ عنہ مطلق رویت ثابتیږي: روایت ثبوت مشکل دې. والله اعلم).

قوله: عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ: (د) حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ تفصیلی حالات وړاندې د «باب امور الإيمان» لاندې تیر شوي دی.

قوله: عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ آيَةُ الْمُنَافِقِ ثَلَاثٌ: حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه نقل کوي: چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمایلی دی: د منافق ښې درې دی.

دلته «آیة» مفرد دې. اومبتد، ده. او «ثلاث» خبر دې. په ده کښې تعدد دې. اودا قاعد ده چہ په مفرد او جمع کښې او په مبتدا او خبر کښې مطابقت ضروری وی. دلته په مبتدا او خبره مینځ کښې د افراد او جمعي په اعتبار سره مطابقت نشته.

ددې یو جواب دا دې. چہ دلته د «آیة» نه مراد جنس دې. نو د «ثلاث» حمل په «آیة» باندې صحیح دې. ابوعوانه رحمۃ اللہ علیہ په خپل صحیح کښې د «علامات المنافق» په الفاظو سره روایت نقل

(تہذیب الکمال ۲۷، ۱۴۸۱، ۱۵۰) واعدة القاری (۲۱۸/۱، ۲۱۹) و خلاصة الخزرجی (ص. ۳۶۷) وتقريب (۵۱۷) رقم (۶۴۴۳) دا خبره دې یاده وی چہ په خلاصة الخزرجی کښې ددوی د وفات په باره کښې لیکلی دی. قیل توفي سنة أربع وتسعين.. کيدې شی. چہ دا د سبعین نه تصحیف وی. (الله اعلم) الحديث أخرجه البخاری فی کتاب الشهادات باب من أمر بإنجاز الوعد رقم ۲۶۸۲ وفي كتاب الوصايا باب قول الله عزوجل (من بعد وصية يوصي بها أو دين) رقم ۲۷۴۹ وفي كتاب الأدب باب قول الله تعالى (يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله وكونوا مع الصادقين) رقم ۶۰۹۵ ومسلم في صحيحه (۵۶۱۱) كتاب الإيمان باب خصال المنافق والناسي في سننه (۲۷۰/۱۲) في كتاب الإيمان وشرائعه باب علامة المنافق والترمذي في جامعه في كتاب الإيمان باب ما جاء في علامة المنافق رقم (۲۶۳۱).

کړې دي (۱)

بعضې حضراتو دا جواب ورکړې دي چې د «ثلاث» مطلب دا دي چې دا درې واړه یو ځاني شی نو یوه نښه ده (خودا جواب لرې دي ظاهره دا ده چې درې واړه جدا جدا مستقل طور د نفاق نښې دي. والله أعلم.

قوله إِذَا حَدَّثَ كَذَبَ: کله چې خبرې کوي نو دروغ واني

قوله وَإِذَا وَعَدَ أَخْلَفَ: او کله چې وعده اوکړې نو وعده ماتوي.

که د «وعد» لفظ که مفعول ذکر کړې شی نو خیر او شردواړه کښې استعمالیږي او که مفعول حذف کړې شی. نو «وعد» د خیر دپاره او «یعاد» او «وعید» د شر دپاره استعمالیږي. (۲)

البته ابن الاعرابي رحمه الله واني چې د «یعاد» استعمال د خیر دپاره هم کیږي خودا کله کله وی (۳) بیا دلته په یوه بله خبره باندې پوهه شی: چې وعده خلاقی په هغه وخت کښې مذموم او د نفاق نښه ده. کله چې د وعدي کولو په وخت کښې د وعدي د مخالفت اراده وی که د وعدي په وخت کښې ئې د پوره کولو نیت وی او روسته د څه مجبوري په وجه ئې پوره نکړې شی. نو دا نقصان نه دي. په سنن ابی داود او جامع ترمذي کښې د حضرت زید بن ارقم رضی الله عنه روایت دي: «وذا وعد الرجل أمّاه ومن نيته أن يفى له فلم يف ولم يجئ لليعاد فلاثم عليه» (اللفظ لأبي داود).

دغه شان د حضرت سلمان فارسي رضی الله عنه نه مرفوعاً مروی دی: «وذا وعد وهو يحدث نفسه أنه يخلف» (۴)

(فتح الباری (۸۹۱) وشرح کرمانی (۱۴۷۱) -

(المصدر السابق) -

(قال الفراء: يقال وعده خيراً ووعدته شراً فإذا أسقطوا الخير والشر قالوا في الخير والوعد. والعدة - وفي الشر الإيعاد والوعيد كذا في مختار الصحاح (۷۲۸) وعمدة القاري (۲۲۰۱) -

(عمدة القاري (۲۲۰۱) -

(سنن أبی داود کتاب الأدب باب فی العدة رقم ۴۹۹۵ وجامع ترمذي کتاب ایمان باب ما جاء فی علامة النفاق رقم ۲۶۳۳) ددې حدیث په سند کښې ابوالنعمان او ابو وقاص دی دې دواړو په باره کښې امام ترمذي فرماني: ((ولا يعرف أبو النعمان ولا أبو وقاص وهما مجهولان)) -

(معجم طبرانی کبیر (۲۷۰۶) رقم ۶۱۸۶) وجمع الزوائد (۱۰۸۱) کتاب ایمان باب فی النفاق وعلاماته وذكر المنافقين (ددې حدیث په سند کښې هم ابوالنعمان او ابو وقاص دی. کوم چې مجهول دی تعجب دي چې حافظ ابن حجر رحمه الله دا دواړه په تقریب التهذيب (۶۷۹ او ۶۸۲) کښې مجهول ګرځولي دي او ددې باوجود په فتح الباری کښې لیکي (۹۰۱)، وإسناده لا بأس به ليس فيهم من أجمع على تركه)) -

قوله: وَإِذَا أُوْتِئِمِّنَ خَانَ: او کله چه ده سره امانت کي خودې شی نو خیانت کوی. بعضی عالمانو د دې واړه علامات د نفاق نښه گرځولو دپاره یوه نکته بیان کړې ده چه د دین انحصار په درې څیزونو باندې دې قول فعل او نیت. نو په فساد قول باندې .. کذب .. سره او په فساد فعل باندې نې په .. خیانت .. سره او په فساد نیت باندې نې په .. اخلاق وعده .. تنبیه ورکړه (۱)

ددې حدیث سره متعلقه څه ابحاث د رازوان حدیث په تشریح کښې راځي

[۳۲] حَدَّثَنَا قَبِيصَةُ بْنُ عُقْبَةَ قَالَ حَدَّثَنَا سَفْيَانُ عَنْ الْأَعْمَشِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُرَّةَ عَنْ مُرَوقٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أُرَبِّعُ مَنْ كُنَّ فِيهِ كَانَتْ مُنَافِقًا خَالِصًا وَمَنْ كَانَتْ فِيهِ خُصْلَةٌ مِنْهُمْ كَانَتْ فِيهِ خُصْلَةٌ مِنَ النِّفَاقِ حَتَّى يَدْعَهَا إِذَا أُوْتِئِمِّنَ خَانَ وَإِذَا حَدَّثَ كَذَبَ وَإِذَا عَاهَدَ غَدَرًا وَإِذَا خَاصَمَ فَجَرَ تَابَعَهُ شُعْبَةُ عَنْ الْأَعْمَشِ [۳۰۷۳۲۷-۳۰۷۳۳۷]

رجال الحديث

قوله: حَدَّثَنَا قَبِيصَةُ بْنُ عُقْبَةَ: دوی قبيصه بن عقبه بن محمد بن سفین السواني

کوفی دی. ابو عامر نې کښت دې (۲)

د اسرائیل بن یونس، حماد بن سلمه، سفیان ثوری، شعبه، فطرين خليفه، مالک بن مغول او د ابو رجاء رضي الله عنه وغيره نه روايت کوی (۳)

دوی نه په روايت کونکو کښې امام بخاری، اما احمد بن حنبل، محمود بن غیلان، او عباس دوری رضي الله عنه وغيره محدثین عظام دی.

دوی په زهد او ورع، صلاح او استغناء باندې موصوف وو. حفص بن عمر رضي الله عنه فرمائی: «ما رأيت مثل قبيصة بن عقبة ما رأيت ممتسقا من عباد الله الصالحين» (۴)

د هناد بن السرى رضي الله عنه وړاندې چه به کله ددوی ذکر اوشو. نو په ژړا به شو. او فرمائي به نې: «الرجل الصالح» (۵)

جعفر بن حمدويه رضي الله عنه بيان کوی. چه مونږ د قبيصه د دروازي سره ولاړ وو. زمونږ سره دلف

(۱) فتح الباری (۹۰۱)

(۲) تهذيب الكمال (۴۸۱/۲۳) و (۴۸۳) و خلاصة الخرزجي (۳۱۴) -

(۳) المصدر السابق -

(۴) تهذيب الكمال (۴۸۷/۲۳) -

(۵) المصدر السابق -

بن ابی دلف هم وو اودهغه سره ډیر خادمان هم وو هغه دروازه اوټکوله قبیصه په راووتلو کښې وخت اولگولو نو خادمونو دوباره آواز ورکړو او وې ونیل «یا بن ملک الجبل علی الهاب وانت لاتغیر الیه» چه دا ئې واوریدو نو قبیصه راووتلو په داسې حالت کښې چه د هغوی د خاډر په پلوسکی پورې د روتنې ټکرې وې چه راغلو نو وې فرمائیل «رحل قدری من الدنیا بهذا ما یصنع یا بن ملک الجبل» یعنی کوم کس چه قناعت اختیار کړی وی دچا گذاره چه په دې ټکرو باندې کیږی. هغه به د شهزاده نه څه واخلي؟ ددې نه پس ئې وفرمائیل «والله لا حدیثه» په الله قسم زه ده ته احادیث نه اوروم اویا ئې ورته واونه رول. (١)

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرمائی «کثیر الغلط وکان ثقة صالحاً (په)» (٢)

امام یحیی بن معین رحمته الله فرمائی «هو ثقة (لا) حدیث الشوری» (٣)

دغه شان دوی فرمائی «لیس بهذا القوی وقال ثقة فی کل شیء (لا) سفیان» (٤)

ابن القطان رحمته الله فرمائی «یروی عبد الحق فی أحكامه لقبیصه ولا یعرض له وهو عندهم کثیر الخطأ» (٥)

امام احمد رحمته الله فرمائی «کان صغیراً لا یضبط وکان صالحاً ثقة» (٦)

ددې اقوالو خلاصه دا ده. چه عالمانود رجالو رحمته الله ده لره «کثیر الغلط، کثیر الخطأ، ضعیف الحدیث الشوری» گرځولې دې.

تر کومې پورې چه د سفیان ثوری رحمته الله په حدیث کښې دضعف خبره ده نودا ددې وجې قابل تسلیم نه ده چه ددوی عمر په هغه وخت کښې شپاړس کاله وو. کله چه دوی د سفیان ثوری رحمته الله نه سماع کوله. اومسلل درې کاله ئې د هغوی نه سماع کړې وه (٧) اوبنکاره خبره ده. چه د شپاړس کالو عمر د تحصیل حدیث دپاره کم نه دې.

اویا کومو کسانو چه دوی لره د سفیان ثوری رحمته الله په حدیث کښې ضعیف گرځولې دې. نو ورسره بعضې نورو محدثینو رحمته الله ددوی توثیق هم کړې دې. او دسفیان ثوری رحمته الله نه ئې روایت کول معتبر گرځولی دی. ابو حاتم رحمته الله فرمائی «لم أر من المحدثین من یحفظ ویلق بالحدیث

(١) تهذیب الکمال (٤٨٨/٢٣)

(٢) میزان الإعتدال (٣٨٣/٣)

(٣) المصدر السابق

(٤) المصدر السابق

(٥) میزان الإعتدال (٣٨٤/١٣)

(٦) المصدر السابق

(٧) تهذیب الکمال (٤٨٨/٢٣) ومیزان الإعتدال (٤٨٤/١٣)

علی لفظه لا یغیر» سوی قبیصة وابن نعیم حدیث سفیان...»

دفریابی رحمته نه تپوس اوشو «رأیت قبیصة عند سفیان» نو هغوی اوونیل «نعم رأیته صدیق» مطلب دا دی کله چه هغوی د سفیان ثوری رحمته نه سماع کوله نو ورکوتې وو. ددې وجې به ددوی روایت قبول نه وی. ابو زرعه رحمته فرمائی. چه ما دا خبره محمد بن عبدالله بن نمیر رحمته ته ذکر کړه. نو هغوی او فرمائیل. «لوحديثنا قبیصة عن النخعي لقبلنا منه» یعنی د سفیان ثوری رحمته نه خو ددوی سماع ثابته ده. ددوی نه لوڼې عالم چه حضرت ابراهیم نخعی رحمته دې که قبیصة دهغه نه هم روایت اوکړې. مونږ به ېې قبلوو.»

امام ابوداود فرمائی. «کان قبیصة لا یحفظ ثم حفظ بعد»

د فضل بن سهل رحمته بیان دی. «کان قبیصة یحدث یحدث سفیان علی الولاة در ساء در ساء حفظاً»

امام نسائی رحمته فرمائی. «لیس به یأس»

امام اسحاق بن سيار نصیبی رحمته فرمائی.

ترکومې چه دکثیر الغلط والخطا، تعلق دې نوحافظ ذهبی رحمته فرمائی. «هل هو محتتم به عندهم موثق ما وجود غلطه»

بیا که دسفیان ثوری رحمته په احادیثو کښې دوی لره ضعیف هم گنرلې شی. نو دا څه نقصان نه دی. ځکه چه حافظ ابن حجر رحمته فرمائی. «من کهار شیوخ البخاری آخر» عنه احادیث عن سفیان الثوری، واقفه علیها غیره» (یعنی ددوی دکوموا حدیثو تخریج چه امام بخاری رحمته کړې دی. نو دهغې احادیثو موافقت او متابعت نورو کړې دي. په دې مقام کښې امام شعبه رحمته د دوی متابع دي. «کما سیل»

دصحيح قول مطابق په ۱۵ هـ کښې دوی وفات شوی دی. (رحمه الله رحمة واسعة

(میزان الإعتدال (۳۸۳/۳) وتهذيب الکمال (۴۸۶/۲۳) -

(تهذيب الکمال (۴۸۵/۲۳) ومیزان الإعتدال (۳۸۴/۳) -

(هدی الساری (ص. ۴۳۶) ومیزان الإعتدال (۳۸۴/۳) وتهذيب الکمال (۴۸۶/۲۳) -

(تهذيب الکمال (۴۸۷/۲۳) وهدي الساری (ص. ۴۳۶) -

(تهذيب الکمال (۴۸۷/۲۳) ومیزان الإعتدال (۳۸۴/۳) وهدي الساری (ص. ۴۳۶) -

(ما رأیت من الشيوخ أحفظ من قبیصة بن عقبة)) (میزان الإعتدال (۳۸۴/۳) وتهذيب الکمال (۴۸۶/۲۳) -

(میزان الإعتدال (۳۸۴/۳) -

(هدی الساری (ص. ۴۳۶) -

(عمدة القاری (۲۲۳/۱) وتقريب التهذيب (۴۵۳) رقم (۵۵۱۳) -

فوله قال حَدَّثَنَا سَفِيَّانُ: دوی مشهور امام حدیث تبع تابعی ابو عبد الله سفیان بن سعید بن مسروق ثوری کوفی رحمہ اللہ دی

دزیادین علاقہ، حبیب بن ابی ثابت، اسود بن قیس، حماد بن ابی سلیمان او زید بن اسلم رحمہم اللہ غوندی پہ سوونو اساطین علم نہ ئی حدیث حاصل کری دی
پخبلہ ددوی نہ د روایت کونکو شمار زرگونو تہ رسی دوی مستقل د یو فقہی مکتب فکر امام وو د مذاہب اربعہ پشان ددوی پہ مذهب باندی ہم عمل کولی شو خو روستہ ددوی متبعین ختم شول اومذاہب اربعہ تہ اللہ تعالیٰ دوام نصیب کرو
ددوی پہ جلالت قدر، کثرت علوم، صلابت دین، توثق وامانت، زہد وصلاح او حفظ و نغن باندی د تولو عالمانو رحمہم اللہ اتفاق دی.
امام شعبہ، سفیان بن عیینہ، اما عاصم النبیل، یحییٰ بن معین رحمہم اللہ نہ علاوہ نورو حضرنو ہم دوی لرہ **«امہدالمؤمنین فی الحدیث»** گرخولی دی

امام عبد الله بن المبارک رحمہ اللہ فرمائی: **«کتبت عن ألف ومئة شیخ ما کتبت عن أفضل من سفیان»**
حافظہ ئی ډیره مضبوطہ وه، کومه خبرہ چہ بہ ئی یوخل واوریدہ هغه بہ ورته ہمیشہ ډیرہ
یادہ وه، پخبلہ فرمائی: **«ما استودعت قلبی شیاً قط فخانق»**

امام شعبہ رحمہ اللہ فرمائی: **«ان سفیان ساد الناس بالورع والعلم»**

قیصہ بن عقبہ رحمہ اللہ فرمائی: **«ما جلست مع سفیان مجلساً إلا ذكرت الموت وما رأيت أحداً کان أكثر ذکراً للموت منه»**

یوسف بن اسباط رحمہ اللہ فرمائی چہ سفیان ثوری رحمہ اللہ دماخوستن دمنخہ نہ پس مہ او فرمائیل: چہ ماته د اودس دپارہ لوته راکړه، ماورته لوته ورکړه هغوی د خپل بی لاس باندی لوته اونیولہ، اوخپل گس لاس ئی پہ خپله سینہ باندی کیخودو زه خولارم اوده شوم، اود صبا راخنو نہ پس چہ ما اوکتل، نو هغوی ہم پہ دهغه حالت کښی وو م هغوی نہ عرض اوکړو، حضرت صبا راختلې دی، نو وې فرمائیل مدهغه وخت نہ تراوسه پورې د آخرت پہ بارہ کښی سوچ کولو.

سفیان ثوری رحمہ اللہ به د امراء او حاکمانو نه ہمیشہ دپارہ اجتناب کولو او علمی وقار ئی ہمیشہ دپارہ حفاظت کولو.

یوکس دوی سره څه اشرفی اولیدی، نو وې ویل **«تسک هذه الدنيا»** نو دوی او فرمائیل **«اسکت فلولا هذه الدنيا»** لتسندل پناهولاء الملوك

ددوی پہ زرینو اقوالو کښی دی **«أحب أن يكون العلم كهيئة فلان الآفات إليه أسير»** والاسنة إليه أسير، یعنی پکارده چہ صاحب علم اسوده حال وی ځکه چہ مصیبتونه ده طرف پہ تیزی سره راخی اوپه ده باندی اعتراضونه هم زر شروع کیږی.

بهر حال ددوی فضائل او مناقب بیشمیره دی خطیب بغدادی رحمته بیخی صحیح و نیکو دی «کان اماماً من أئمة المسلمين وعلماً من أعلام الدين مجعاً على أماته بحيث يستغنى عن تزكيتهم»

الإتقان والحفظ والمعرفة والضبط والورع والزهد»

ابو جعفر منصور چه کله د حج دپاره مکې ته روان شو نو هغه خپل نوکرانوته او وینل چه سفیان ثوري رحمته بند یوان کړئ او په سولې نې کړئ نو د پهناسی تخته تیاره کړې خوه او د دوی د نیولو دپاره اعلان اوشو په هغه وخت کښې د دوی سر د فضیل بن عیاض رحمته په غیر کښې وو او دواړه پښې نې د سفیان بن عیینه رحمته په غیر کښې وې دغه دواړه حضراتو دوی ته عرض او کړو ابو عبدالله دالله دپاره تاسو پټ شی الله دې نکړی چه په تاسو مصیبت راشی نو په مونږ ټولو پورې به دشمنان خدا کوی چه دا نې واوریدل نو حضرت سفیان ثوري رحمته پاسیدلو د بیت الله غلاف نې اونیولو اوقسم نې او خوړلو چه ابو جعفر په مکې ته داخلیري نو بیا څه وو «رب أشعث مدقوق بالأبواب لو أقسم على الله لأبره» (مصدق جوړ شو ابو جعفر منصور مکې ته ورنژدې شوې وو لا داخل شوې نه وو چه مړ شو

ددوی پیدائش په ۹۷هـ کښې شوې وو او وفات نې په ۱۶۱هـ کښې شوې وو سعیرین خمس، فرمائی چه د وفات نه پس ما سفیان ثوري رحمته په خوب کښې اولیدو چه یوې وونې نه بلې وونې ته الوزی اودا آیت وائی (الْمُحَمَّدِيُّ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدْنَا وَأَوْفَيْنَا الْأَرْضَ نَبِيًّا مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنَقُصِّرُ أَرْجُلَ الْغِيلِينَ) (سورة الزمر: ۴۴) رحمه الله تعالی رحمة واسعة (د

قوله: عَنْ الْأَعْمَشِ: د امام اعمش حالات وړاندې د «باب قلم دون قلم» لاندې تیر شوی دی

قوله: عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُرَّةَ: دوی عبدالله بن مره همدانی، خاړفی، کوفی دی دوی تابعی دی. د حضرت عبدالله بن عمر، حضرت براء بن عازب رحمته نه به نې روایت کولو او

ددوی نه د حدیث اوریدونکو کښې امام اعمش، او منصور بن المعتمر رحمهما الله وغیره دی امام یحیی بن معین، ابو زرعه، اونسائی رحمته دوی لره ثقة مکرخولی دی

ابن سعد رحمته فرمائی «کان ثقة وله أحاديث صالحة» عجلی رحمته فرمائی «تابعی ثقة»

ابن حبان رحمته دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی.

په ۱۰۰هـ کښې وفات شوی وو (د رحمه الله تعالی.

(صحیح مسلم (۳۲۹/۲) کتاب البر والصلة باب فضل الضعفاء والخاملين)

(د ذکر شوو حالاتو دغه شان دنورو زیاتې تفصیل دپاره اوگوزی سیر اعلام النبلاء (۲۲۹/۷، ۲۷۹)

وتهذیب الکمال (۱۵۴/۱۱) وعدة القاری (۲۲۳/۱) وخلاصة الخرجی (۱۴۵) وتقريب التهذيب

(۲۴۴) رقم (۲۴۴۵) والأعلام للزركلي (۱۰۵، ۱۰۴، ۳)

(طبقات ابن سعد (۲۹۰/۶) وتهذیب الکمال (۱۱۴/۱۶) وخلاصة الخرجی (۲۱۴) وعدة القاری (۲۲۳/۱)

وتقريب التهذيب (۳۲۲) رقم (۳۶۰۷)

عَنْ مَسْرُوقٍ: دوی مشهور مخضرم تابعی رضی اللہ عنہ، امام ابو عانثہ، مسروق بن الاعدع بن مالک بن امیہ وداعی ہمدانی کوفی دی

دوی دینی رضی اللہ عنہ پہ زمانہ کنبی پہ اسلام مشرف شوی وو خونبی رضی اللہ عنہ سرہ د ملاقات سعادت ورته نہ وو نصیب شوې عمرو بن معدیکرب ددوی ماما وو ددوی پلار د یمن پہ مشهورو شہسوارانو کنبی وو

ونیلی شی چه په ورکو والی کنبی چا دې غلا کړې وو اویا ملاؤ شو او بوتلې وو ددې وجې ددوی نوم مسروق کیخودې شو.

حضرت عمر رضی اللہ عنہ ددوی د پلار نوم د .. اجدع .. په خانی .. عبدالرحمن .. کیخودې وو نود مسروق نوم په سرکاری دیوان کنبی .. مسروق بن عبدالرحمن .. وو.

دوی د کبار صحابه کرامو رضی اللہ عنہم لیدل کړی دی. اودهغوی نه نې احادیث اوریدلی دی دحضرت ابوبکر صدیق، حضرت عمر فاروق، حضرت عثمان، حضرت علی، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن عمرو، حضرت عبدالله بن مسعود، حضرت زید بن ثابت، حضرت ابی بن کعب، حضرت خیاب بن ارت، حضرت معاذ بن جبل، حضرت مغیره بن شعبه، حضرت معقل بن سنان اشجعی، حضرت عائشې، حضرت ام رومان او دحضرت ام سلمې رضی اللہ عنہا نه روایت حاصل کړی دی.

البته علی بن المدینی رضی اللہ عنہ فرمائی دی چه په حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ پسې دوی مونځ کړې دې. اود حضرت عثمان رضی اللہ عنہ نه د دوی څه روایت نشته.

او د دوی نه چه چا روایت کړې دې. په هغوی کنبی ابراهیم نخعی، انس بن سیرین، ابووائل شقیق بن سلمه، عبدالرحمن بن عبدالله بن مسعود، عبید بن فضله، مکحول شامی، اودهغوی اهلپه قمیربنت عمرو، رضی اللہ عنہ دی.

مر رضی اللہ عنہ فرمائی: «ما ولدت همدانية مثل مسروق»

امام شعبی رضی اللہ عنہ فرمائی: «ما علمت أن أحدا كان أطلب للعلم أفق من الأفاق من مسروق»

ددوی شمیر دحضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ په هغه قابلو شاگردانو کنبی دې. چاچه به خلقو ته علم ورکولو. او حدیث اورول.

دیر زیات عبادت گزار او شپې تهجد گزار وو. ددوی بی بی فرمائی چه دومره زیات عبادت به نې کولو. چه پنبې به نې اوپر سیدې. کله کله به چه ما د دوی حالت ته کتل نو د رحم په وجه به پرې ژړا راتله.

دوی داسې حج کړې وو چه د ټول حج په دوران کنبی په ملاسته خوب نه وو کړې بس په سجده کنبی نې چه به نې څومره خوب کولې شو. هغه هومره به نې کولو.

حضرت عائشې رضی اللہ عنہا دوی لره خپل خونې گرځولې وو نو دام المومنین رضی اللہ عنہم په نوم باندې دوی د خپلې لور نوم هم عانثه کیخودې وو دخپلې دې لورهره خبره به نې منله. او خواهش به نې وزله پوره کولو. یوه ورځ په ډیرو سختو گرمو ورځو کنبی دوی روژه وو. ددوی لور راغله. او وې ونیل. بابا جانه تاسو اوڅکی. او روژه ماته کړئ. دوی ترې تپوس او کړو لورې ته داسې ولې

کول غواړې نو هغې ورته اوونیل باباجنه په تاسو باندې ماته رحم راځي غواړم چه تاسو نه
څه آرام ملاؤ شی نو دوی ورته اوونیل لورې زه ددې ورځې دا تکلیف د هغه ورځې دارا
دپره برداشت کوم چه په هغې کښې به یوه ورځ د پنځوس زره کالو برابر وی.

امام یحیی بن معین رحمته فرمائی: «ثقة لا یسأل عنه مثله»

امام علی بن المدینی رحمته فرمائی: «ما أقدم علی مسروق أحد من أصحاب عبدالله»

امام عجلې رحمته فرمائی: «کوی تا بهی ثقة»

امام محمد بن سعد رحمته فرمائی: «کان ثقة وله أحادیث صالحة»

په کال ۶۲۲ یا ۶۲۳ هـ کښې دوی وفات شوی وو. (رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

قوله: عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو: (د حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه د لال

وړاندې په کتاب الایمان «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه وید» لاندې تیر شوی دی

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أُرْبِعُ مَنْ كُنَّ فِيهِ كَانَتْ الْغَرَّةُ نَبِي

کریم صلی الله علیه و آله فرمائلی دی څلور خصلتونه داسې دی چه په کوم کس کښې موجود شی هغه به
خالص منافق وی.

یواشکال اودهغه جواب دباب اولنې حدیث کوم چه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه دي په هغې

کښې دنفاق درې نښې ذکر شوی دی. او د حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه په دې

حدیث کښې څلور خصلتونه ذکر شوی دی. لکه چه د دریو اوڅلورو په مینځ کښې تعارض دې

علامه قرطبی رحمته ددې نه دا جواب کړې دې چه دا «من باب التجرد فی العلم» د قبیلې ځنی

دې. یعنی نبی صلی الله علیه و آله ته اول د دریو علم ورکړې شوي وو. اوبیا د څلورو. (د)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی چه په دواړو احادیثو کښې تعارض نشته ځکه چه په دې کښې

یو زیاتی مذموم خصلت کوم چه په کمال نفاق باندې دلالت کوی. ددې نه دا نه لازمیږي چه

دا هم د نفاق نښه ده. ځکه چه ممکن ده چه اصلی نښې درې وی. او دزیاتی خصلت په وجه

(تہذیب الکمال (۵۱۱/۲۷، ۴۵۷) وطبقات ابن سعد (۷۶۱/۸۴) وسیر أعلام النبلاء (۶۳۱/۴ و ۶۹) وعمدة

القاری (۲۲۳/۱) وخلاصة الخرجی (ت ۳۷۴) وتقريب التهذيب (۵۲۸) رقم ۶۶۰۱)۔

(الحدیث أخرجه البخاری فی کتاب المظالم باب إذا خاصم فجر رقم ۲۴۵۹ وفی کتاب الجزية والموادعة

باب إثم من عاهد د ثم غدر رقم ۳۱۷۸ ومسلم فی صحیحه (۵۶۱/۱) کتاب الایمان باب خصال المنافق

والنسانی فی سننه (۲۷۰/۲) کتاب الایمان وشرائعه باب علامة المنافق وأبو داود فی سننه فی کتاب السنة

باب الدلیل علی زیادة الایمان ونقصانه رقم ۴۶۸۸ والترمذی فی جامعه فی کتاب الایمان باب ما جاء فی

علامة المنافق رقم ۲۶۳۲)۔

(فتح الباری (۸۹۱)۔

باندې په دې نفاق کښې خلوص پیدا کيږي مطلب دا دې چه درې خو د نفس نفاق نښې دي اوچه خلوصه ورسره ملاؤ شی نو د خلوص نفاق نښه ترې جوړه شی (۱)
 یو جواب دا هم ورکولې شی چه مفهوم د عدد معتبر نه دې ځکه چه عدد اقل د عدد اکثر نفی نه کوي (۲)

یو جواب داهم ورکولې شی چه په مسلم شریف کښې د حضرت ابوهریره رضی الله عنه په حدیث کښې په یو طریق کښې د «من علامات المنافق» الفاظ راغلي دي (۳) ددې نه معلومیږي چه په درې یا څلورو کښې انحصار مقصود نه دي بلکه دموقع او محل په مناسبت سره کله نښې پیچلې دي درې نښو بیانولو ضرورت محسوس کړې دي او درې نښې نې بیان کړې دي او کله نې د څلورو خصلتونو ضرورت محسوس کړې دي او څلور نې بیان کړې دي (۴)
 په دواړو حدیثونو کښې د ذکر شوی مجموعی نښو شمار ددې نه پس پوهه شی چه امام قرطبی او امام نووی رحمهما الله فرماني چه ددې دواړو احادیثو د جمع کولو نه مجموعی طور د نفاق پنځه نښې جوړیږي دوه نښې په دواړو حدیثونو کښې مشترک دي یو «کذب فی الحديث» او دویم «خیانت فی الأمانة» او د ابوهریره رضی الله عنه په حدیث کښې «إخلاف فی الوعد» زیاتې دي او د حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه په حدیث کښې «غدر فی المعاهدة» او «فجور فی الخصومة» زیاتې دي (۵)

بیا دلته په دې باندې هم پوهه شی چه امام بخاری رحمته الله علیه کله دا حدیث په «کتاب الظالم» (۶) او په «کتاب الجویة» (۷) کښې ذکر کړی دی. نو هلته نې د «إذا أوتین هان» په ځانې «وإذا وعد أخلف» ذکر کړې دي. دغه شان امام مسلم هم په خپل صحیح کښې د «أمانت» په ځانې «إخلاف وعد» ذکر کړې دي (۸)

په دې صورت کښې به مجموعی نښې پنځه وي. ځکه چه دواړه حدیثونه «کذب فی الحديث»

(۱) فتح الباری (۸۹۱۱ او ۹۰)

(۲) شرح کرمانی (۱۵۱۱)

(۳) صحیح مسلم (۵۶۱۱) کتاب الإیمان باب خصال المنافق

(۴) فتح الباری (۹۰۱۱)

(۵) فتح الباری (۹۰۱۱)

(۶) باب إذا خاصم فجر. رقم ۲۴۵۹

(۷) باب إثم من عاهد ثم غدر رقم ۳۱۷۸

(۸) صحیح مسلم (۵۶۱۱)

او «إخلاف وعد» کنبی دی اود حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ په حدیث کنبی «خیانت فی الأمانة» زینتی دی اود حضرت عبدالله بن عمرو رضی اللہ عنہ روایت کنبی دواړه یعنی «غدر فی المعاهدة» او «فجور» الخصومة زیاتی دي

امام نووی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه «واذا عاهد غدر» په «واذا أؤتمن خان» کنبی داخل دی (د) په دې طریقہ ټولې څلور نښې شوې علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ فرمائی که چیرته داسې ادخال وی نوییا ټولې هم درې نښې پکې دي. ځکه چه «کذب فی الحديث، إخلاف وعد، غدر فی المعاهدة» دا درې واړه د قول سره تعلق ساتی نواصلی نښې «کذب فی الحديث، إخلاف وعد، او غدر فی المعاهدة» دا درې واړه د قول سره تعلق ساتی نواصلی نښې «کذب فی الحديث، خیانت فی الأمانة، فجور فی الخصومة» دی (د) بلکه «فجور فی الخصومة» هم په «کذب فی الحديث» کنبی داخل دي. نویه دي

طریقہ دوه نښې پاتې شوې یو «کذب فی الحديث» او بل «خیانت فی الأمانة». خو چونکه په دې کنبی د هریو مستقل حیثیت دي. اود هر یو قباحه هم ډیر زیات دي. ددې وجې په عرف کنبی دا جدا جدا گنرلې شی (د) نومناسب دا دی چه دا په یوبل کنبی داخل نکړې شی.

البته چه دا په یوبل کنبی مدغم کړې شی نوییا هم هغه صورت مناسب معلومیږي. کومه چه وړاندې تیر شو چه اعمال یا خود قول سره تعلق ساتی. او یا د فعل سره. او یا نیت سره. په فساد قول کنبی «کذب فی الحديث» او «فجور فی الخصومة» داخل دی. او په «فساد فعل» کنبی «خیانت فی الأمانة» او «غدر فی المعاهدة» او په فساد نیت کنبی «فساد نیت. اخلاف فی الوعد» والله سبحانه أعلم.

ایا چه ذکر شوي نښې په مومن کنبی موجود شی نوهغه به په حقیقت کنبی منافق وي؟ دلته یو غټ سوال دا دي. چه ذکر شوي خصلتونه کله په مومن کنبی هم موجود وي. د خوارجو او معتزلو خو به څه نه وائی. ځکه چه دا خلق خود معصیت په ارتکاب سره سرې سمدستی ایمان نه اوباسی. خواشکال په اهل سنت والجماعت باندې دي. ځکه چه ددې دواړو حدیثونو ظاهر دا وائی چه داسې کس منافق دي. ځکه چه په ده کنبی د نفاق خویونه او خصلتونه موجود دي. حالانکه په اتفاق سره دغه کس دایمان نه خارج نه دي. اوده ته منافق نشی ونیلي؟ ددې اشکال مختلف جوابونه ورکړې شوي دي

(شرح نووی علی صحیح مسلم (۵۶۱) کتاب الإيمان باب خصال المنافق) _

(شرح کرمانی (۱۵۱۱) _

(المصدر السابق) _

① امام العصر حضرت مولانا انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ خود فرمائی کہ علامت پہ موجود والی سرہ صاحب علامت وجود نہ لازمیری گوری حرارت بدن د تبی علامت وی خودا ضروری نہ ده چه کله بدن گرم وی نوبه به وی بعضی وخت په نمر کنبی زیات وخت کیناستو سره هم بدن گرمیری حالانکه هغه تبه نه وی (۱)

② شیخ الاسلام علامه ابن تیمیہ رحمۃ اللہ علیہ د تحقیق مطابق چه د نفاق خصلتونه په مومن کنبی موجود شی ددی نه منافق کیدل نه لازمیری لکه څنگه چه د کفر بعضی افراد کله په مومن کنبی موجود شی. نو ددی نه دهغه کافر کیدل نه لازمیری نودغه شن د نفاق هم مختلف درجې دی لکه چه دلته د «نفاق دون نفاق» بیان دی دایمان سره ددی اجتماع ممکن ده په دواړو کنبی تضاد نشته چه جمع نې ممکن نه ده (۲)

③ امام نووی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د اکثر و محققینو عالمانو رحمۃ اللہ علیہم په رانی کنبی ددی معنی دا ده چه دا خصلتونه د نفاق خصلتونه دی او کوم کس چه په دې متصف وی هغه د منافقانو سره مشابه دې. او دهغوی اخلاق خپلونکې به گنرلې شی ددی نه د کفرانو هغه نفاق مراد نه دې. کوم چه به په «فی الدرك الأسفل من النار» وی په دې صورت کنبی به د نفاق نه حقیقی نفاق مراد وی. خو کلام به په تشبیه باندې محمول وی او د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د ارشاد مطلب چه «کان منافقاً غالضاً» مطلب به دا وی چه «کان شدید التشبیه بالنفاقین» (۳)

④ امام ترمذی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه «معنی هذا عند أهل العلم نفاق العمل وإن کان نفاق التکذیب عمل عهد رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم» (یعنی دلته د نفاق نه. نفاق عملی مراد دې نفاق تکزیب یعنی «نفاق العمل» مراد نه دې.

دا جواب امام قرطبی او حافظ ابن حجر رحمهما الله خویش کړې دې. (۴)
⑤ امام خطابی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه ددی نه مقصود انذار او تحذیر دی یعنی د مسلمانانو ویرول مقصود دی. چه ددی خصلتونه عادیان جوړ نشی. دا مطلب نه دې که په دې خصلتونو کنبی یو خصلت اتفاقی طور څرگند شی. نو ددی په وجه پرې د نفاق حکم لگولې شی. (۵)
⑥ بعضی عالمان رحمۃ اللہ علیہم فرمائی چه ددی نه مراد اعتیاد دې یعنی که یو کس ددی خصلتونه

(فیض الباری (۱/۱۲۴)۔

(فیض الباری (۱/۱۲۴)۔

(شرح نووی علی صحیح مسلم (۱/۵۶) کتاب الإيمان باب خصال المنافق)۔

(جامع ترمذی کتاب الإيمان باب ما جاء فی علامة المنافق رقم (۲۶۳۲)۔

(فتح الباری (۱۱/۹۰، ۹۱)۔

(أعلام الحديث للخطابی (۱/۱۶۵)۔

عددی شی نوهغه منافق دې څکه چه همیشه دپاره په دې خصلتونو عمل کول دمسلمین
کاردې دمومن د شان نه دا خبره دلرې ده چه همیشه دپاره دروغ وانی همیشه دپاره وعده

ماتوی همیشه دپاره خیانت کوی اوکنخلې کوی (۱)

د اعتیاد اوعموم دا معنی دکوم خانې نه راوخی

علامه طیبی رحمته الله علیه فرمائی چه دلته نې جمله شرطیه د «اذا» سره مقترنه راوړې ده کوه چه
«تحقق وقوم عادة» باندې دلالت کوی نومطلب دا شو چه ددې خصلتونو وقوع یقنی ضرر
بطور عادت کیږی (۲)

امام خطابی رحمته الله علیه فرمائی چه د «اذا» لفظ دتکرار فعل مقتضی دې اوکله چه دفعل سره
بار بار کیږی نوهغه دده عادت جوړ شی د عادت جوړیدونه پس په ده باندې د منافق اطلاق
کیدې شی البته داعتیاد نه بغیرد نفاق صفت ممکن نه وی نوڅکه منافق نشی گړخولې (۳)
علامه کرمانی رحمته الله علیه فرمائی چه د اعتیاد اوعموم دپاره د «اذا» په لفظ اډانه اختل تطویل
دې مناسب دا دی چه داسې اوونیلی شی چه دحذف مفعول نه دعموم معنی راوخی لکه چه
د «اذا حدث کذب» مطلب دا دې چه «اذا حدث لی کل شی کذب فیه» یا «اذا وجد ماهیه التحديث
کذب» (۴)

④ علامه کرمانی رحمته الله علیه فرمائی چه ددې نه نفاق شرعی مراد نه دې بلکه نفاق عرفی مراد
دې یوشرعی نفاق دې یعنی چه دپورته نه اسلام ظاهروی اودننه نې کفر پټ کړې وی او یو
نفاق عرفی دې چه په ظاهر اوباطن کښې نې عمل برابر نه وی بلکه بعضې وخت د ایمان
قلبی عملاً مخالفت کیږی نودلته هم دغه عرفی نفاق مراد دې ایمان شرعی مراد نه دې (۵)
⑤ بعضې حضرات فرمائی دحدیث په الفاظو کښې اگرچه عموم دې خوددې خاص اومعین
شخص مراد وو (۶)

ترکومي پورې چه دعمومی تعبیر تعلق دې نوددې وجه دا ده چه د نبی صلی الله علیه و آله دا عادت مبارکه
وو چه کله به نې څوک په غلطی باندې اولیدلو نودخصوصی خطاب په خانې به نې عمومی

(۱) اعلام الحديث (۱۶۵/۱) وفتح الباری (۹۰/۱)۔

(۲) الکاشف عن حقائق السنن (۱۹۱/۱) کتاب الإيمان باب الکبائر وعلامات النفاق الفصل الأول رقم الحديث (۵۵)۔

(۳) اعلام الحديث للخطابی (۱۶۸/۱)۔

(۴) شرح کرمانی (۱۴۸/۱)۔

(۵) شرح کرمانی (۱۴۹/۱)۔

(۶) اعلام الحديث للخطابی (۱۶۶/۱) وفتح الباری (۹۱/۱) وعمدة القاری (۲۲۲/۱)۔

خطاب کولو مثلاً داسې به نې فرمائیل «ماہال اقوام یفعلون کذا»^(۱)

ددې عمومی تعبیریه اختیارولو کښې حکمت او مصلحت دا وو چه په خصوصی خطاب سره صرف دمخصوص کس اصلاح کیرې اوپه عمومی خطاب سره د نورو خلقو د ویرولو سره سره په خصوصیت سره ددغه کس داصلاح فائده حاصلیرې

⑤ عطاء بن ابی رباح او سعید بن جبیر رحمهما الله نه منقول دی چه د دې نه دعهد نبوت منافقان مراد دی حضرت حسن بصری رضی الله عنه هم دې قول ته رجوع کړې ده (۲)

ونیلی شی چه یوکس دحج دپاره د بصرې نه مکې ته لاړلو هلته نې دحضرت حسن بصری رضی الله عنه قول د عطاء رضی الله عنه په وړاندې نقل کړو چه هغوی فرمائی «من کان فیہ ثلاث خصال لم یرحمہ الله

أول إنہ منافق» یعنی چه په چا کښې دا درې خویونه موجود وی دهغه په باره کښې زه دمنافق کیدو حکم لگوم اوپه دې حکم لگولو کښې زه څه حرج یا ویره نه کوو حضرت عطاء رضی الله عنه چه کله دا خبره واوریده نودهغه کس په ذریعه نې حضرت حسن بصری رضی الله عنه ته دا اولیرلو. «ان عطاء یقرئک السلام ویقول لک ما تقول لی بنی یعقوب رضی الله عنه اخوة یوسف رضی الله عنه إذ حدثوا فکذبوا،

ووعدها فأخفقوا، وأوتینوا فغانوا، أفکانوا منافقین» یعنی چه په چا کښې دا خصلتونه وی نوهغه به منافق وی. نوییا دحضرت یعقوب رضی الله عنه د ځامنو په باره کښې به څه حکم وی هغوی دروغ ونیلی وو. وعده خلافی نې کړې وه. اوپه امانت کښې نې خیانت کړې وو آیا په هغوی به د منافقت حکم لگولې شی؟

کله چه دا خبره حضرت حسن بصری رضی الله عنه ته اورسیده. نوهغوی دخپلې خبرې نه رجوع اوکړه او وې فرمائیل «چواک الله غوی» بیا نې اوفرمائیل «إذا سمعتم منی حدیثاً فاصنعوا مثل ما صنع

أحکم حدثوا به العلماء فما کان منه صواباً فحسن وما کان غیروذلک ردوا علی جوابه»^(۳)

بیا دا قول چه ددې حدیث تعلق دعهد نبوت دمنافقانو سره دې دحضرت عبدالله بن عمر

اوحضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه نه هم منقول دې. (۴)
مقاتل بن حیان رضی الله عنه فرمائی چه ما حضرت سعید بن جبیر رضی الله عنه ته اوونیل دې حدیث زما آرام او اطمینان بریاد کړې دې. ځکه چه دا ټول خصلتونه یا بعضې خصلتونه په مکښې دي حضرت سعید بن جبیر رضی الله عنه ورته اوفرمائیل هم دا اشکال منه هم وو نوزه حضرت عبدالله بن عمر اوحضرت ابن عباس رضی الله عنه ته ورغلم اوخپله مدعا مې ورته عرض کړه چه دا نې واوریده نوهغوی په خدا شول او وې فرمائیل هم دا فکر مونږ سره هم شوې وو نومونږ

(۱) عمدة القاری (۲۲۲/۱)۔

(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۵۶۱/۱)۔

(۳) شرح کرمانی (۱۴۹/۱)۔

(۴) شرح نووی علی صحیح مسلم (۵۶۱/۱)۔

نبی ﷺ ته خپل اشکال پیش کړلو نبی ﷺ چه زمونږ خبره واوریده نومسکې شواوړې
فرمانیل په دې حدیث کې ستاسوڅه ذکر شته ځکه چه ما کوم «فاذا حدث کذب» ونیلی
دی په دې کې هغه آیت نه اشاره ده په کوم کې چه ونیلی شوی دی «وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اَنْ
الْمُتَّقِينَ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ» (دغه شان د «فاذا وعد اخلف» مصداق تاسو خلقت نه نې بلکه هغه کس دې
دچا په باره کې چه دا آیت نازل شوې دې «فَاعْقِبْهُمْ نِقَافًا فِيْ قُلُوْبِهِمْ اَلِيْ يَوْمٍ يَنْقُوتُهُ بِمَا اَخْلَقُوا اللّٰهَ مَا
وَعَدُوْهُ» (په اصل کې ثعلبه په حاطب یوکس وو هغه نبی ﷺ ته راغلو او عرض نې
اوکړو چه یارسول الله زما دپاره دعا اوکړه چه الله تعالی ماته مال راکړی نبی ﷺ د هغه د
باربار ونیلو نه پس دعا اوکړه نوانه تعالی هغه ته ښه مال ورکړو څه موده پس نبی ﷺ دوه
کسان هغه ته اولیرل چه زکاة ترې واخلی نو هغه ددې نه انکار اوکړو او دا نې اوونیل چه
ماته خودا جزیه معلومېږی زه پخپله د رسول الله ﷺ سره خبره کوم کله چه نبی ﷺ ته دا
خبره معلومه شوه نو وې فرمانیل «ویم ثعلبة بن حاطب» په دې باندې دا آیت نازل شو
(وَمِنْهُمْ مَنْ عٰهَدَ اللّٰهَ لَیْنِ اَنْتُمْ مِنْ قُضَیْبِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُوْنُ مِنَ الصّٰحِحِّیْنَ ؕ فَلَمَّا اٰتٰهُمْ مِنْ قُضَیْبِهِمْ جَآءُوْهُ بِمَبْعُوْثٍ ؕ وَتَوَلّٰوْا
وَهُمْ مُّعْرِضُوْنَ ؕ فَاَعْقِبْهُمْ نِقَافًا فِيْ قُلُوْبِهِمْ اَلِيْ یَوْمٍ یَنْقُوتُهُ بِمَا اَخْلَقُوا اللّٰهَ مَا وَعَدُوْهُ وَیَحٰ اَکْثَرُ النَّاسِ لَا یَفْقَهُوْنَ) (د)
کله چه دا آیاتونه نازل شول نو د هغه خپلوانو هغه ملاسته کړو او دا نې ورته اوونیل چه ستا
په باره کې دقرآن پاک دا آیاتونه نازل شوی دی هغه اوویریدلو او په منډه منډه نبی ﷺ ته
راغلو او د زکاة مال نې پیش کړل نو نبی ﷺ ورته او فرمانیل زه الله تعالی ددې د قبلولو نه
منع کړې یم اوس هغه ښه ژړا او فریاد شروع کړو او په خپل سر نې خاورې اچولې نبی ﷺ
او فرمانیل په دې کې دچا څه قصور دې ټول هرڅه ستا خپل عمل دې تا زما خبره اونه
منله چه سزا نې دا شوه.

بیا هغه د حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنہ په زمانه کې زکاة پیش کړلو خود رسول الله ﷺ خلیفه
هغه رد کړو او دهغې د قبلولو نه نې انکار اوکړو د حضرت عمر رضی الله عنہ په زمانه کې نې هم د
زکاة مال پیش کړو خو حضرت عمر رضی الله عنہ هم دهغې د قبلولو نه انکار اوکړو تردې چه د حضرت
عثمان رضی الله عنہ په زمانه کې هغه مه شو (د)

لکه په «فاذا وعد اخلف» سره اشاره هغه کس ته ده بیا نبی ﷺ او فرمانیل او ما چه کوم «فاذا
اوتن هان» ونیلی وو نو دهغې کې (اِنَّا عَرَضْنَا الْاٰمَآةَ عَلَی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ فَاتَّيْنٰ اَنْ

(سورة المنافقون: ۱)۔

(سورة التوبة: ۷۷)۔

(سورة التوبة: ۷۵ و ۷۷)۔

(الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور ۲/۲۶۰ و ۲۶۱)۔

يُحْيِيْنَهَا) ته اشاره ده تاسو خلق ددې ټولو خصلتونو نه خلاص نې (د) خو حافظ بن حجر رحمته الله عليه فرماني چه په دې سلسله کښې کوم احاديث پيش کولی شی هغه ټول ضعیف دی که په دې کښې یو حدیث هم صحیح ثابت شی نوییا به د حدیث محمل متعین شی (د) والله سبحانه وتعالی اعلم.

قوله تَابِعَهُ شُعْبَةُ عَنْ الْأَعْمَشِ : دامام شعبه رحمته الله عليه روایت کوم چه دامام اعمش رحمته الله عليه نه مروی دې امام بخاری رحمته الله عليه موصولا په کتاب المظالم کښې ذکر کړې دې (۱)

تر کومې پورې چه د حدیث الباب تعلق دې نو چونکه دا د «قبیصه بن عقبه عن سفیان» په طریق سره مروی دې ددې وجې امام یحیی بن معین رحمته الله عليه دا سند ضعیف ګرځولي دې ځکه چه دهغوی وینا دا ده چه قبیصه د سفیان ثوري رحمته الله عليه نه په ماشوموالی کښې سماع کړې ده ددې وجې دوی غلطی کوی (د)

امام نووی رحمته الله عليه فرماني چه امام بخاری رحمته الله عليه دلته د قبیصه په وساطت سره کوم روایت نقل کړې دې دا اصالة نه دې بلکه د متابعت او استشهاد دپاره نې نقل کړې دې (د)

په دې باندې علامه کرمانی رحمته الله عليه اشکال کړې دې چه دا د حضرت ابوهریره رضی الله عنه د حدیث «آية المنافق ثلاث» دپاره متابع ګرځول صحیح نه دی ځکه چه په دواړو حدیثونو کښې لفظاً او معنأ مخالفت دې لکه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه په روایت کښې د «ثلاث» ذکر دې اود حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه په روایت کښې د «أربع» ذکر دې دغه شان د «أربع» په حدیث کښې د «خامساً» زیادت دې نودا متابع ګرځول صحیح نه دی بلکه اصالة امام بخاری رحمته الله عليه دا درج

کړې دې (د) حافظ ابن حجر رحمته الله عليه فرماني چه علامه کرمانی رحمته الله عليه ته دلته غلط فهمی شوې ده چه دوی د حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه روایت د حضرت ابوهریره رضی الله عنه د روایت دپاره متابع ګرځوی حالانکه داسې نه ده ځکه که چیرته داسې وه نو دې ته بیا شاهد و نیل پکار وو متابع نه بلکه امام نووی رحمته الله عليه چه دې ته متابع و نیلې دې دهغې منشا دا ده چه دا حدیث د حضرت قبیصه

(۱) سورة الأحزاب: (۷۲)۔

(۲) شرح کرمانی (۱۴۹۱)۔

(۳) فتح الباری (۹۱۱)۔

(۴) کتاب المظالم باب إذا خاصم فجر رقم (۲۴۵۹)۔

(۵) فتح الباری (۹۱۱) مخکښې د قبیصه بن عقبه رضی الله عنه حالات په تفصیل سره تیر شوی دی (۱)۔

(۶) فتح الباری (۹۱۱)۔

(۷) شرح کرمانی (۱۴۹۱)۔

پیغمبر ﷺ نه علاوه د سفیان ثوری پیغمبر ﷺ نه نورو حضراتو هم نقل کړې دي په مسلم شریف کښي وکیع پیغمبر ﷺ د سفیان ثوری پیغمبر ﷺ نه ددې روایت کړې دي اود قبیصه نې متابعت تامه کړې دي (۱)

دغه شان دامام اعمش نه امام شعبه اوجریر رحمهما الله نقل کړې دي (۲) په دې طریق د قبیصه متابعت ناقص کیږي ځکه چه دا حدیث د قبیصه د طریق نه په نورو قوی سندونو سره ثابت دي ددې وجهی که د قبیصه پیغمبر ﷺ په طریق کښي بالفرض که ضعف هم وی نوبیا هم دا متابعت ګرځولي شی اویو په دې کښي څه حرج نشته (۳)

خودا خبره دي ښکاره وی چه د قبیصه پیغمبر ﷺ دا حدیث ضعیف ګرځول صحیح نه دی ځکه چه وړاندې مونږ دوی په حالاتو کښي په تفصیل سره ذکر کړل چه دوی ثقه او محتج به راوی دي بله دا چه په بخاری کښي ددوی د ټولو روایاتو موافقت نورو حضراتو کړې دي والله سبحانه وتعالی اعلم وعلیه اتم واحکم.

۲۴ = بَابُ قِيَامِ لَيْلَةِ الْقَدَرِ مِنَ الْإِيمَانِ

د ابواب سابقه سره ربط اومناسبت علامه عینی پیغمبر ﷺ فرماني چه امام بخاری پیغمبر ﷺ په کتاب الایمان کښي دامور الایمان بیان کولو چه په کښي «باب إقضاء السلام من الإسلام» نه پس نې د کفر مراتب بیانول شروع کړل ځکه چه کفردایمان ضددې اویو څیز په خپل ضد سره ښه ښکاره کیږي نویه مینځ کښي نې څو ابواب استطراداً د کفر ذکر کړل او اوس دوباره امور الایمان ته واپس کیږي.

دغه دوی فرماني چه «باب إقضاء السلام من الإسلام» او «باب قيام ليلة القدر من الإيمان» کښي په دې اعتبار سره مناسبت شته چه «باب إقضاء السلام من الإسلام» کښي إقضاء و سلام دامور الایمان نه ګرځولې شوې ده اویو لیلۃ القدر کښي هم إقضاء السلام وی فرشتي مومنانوته سلام کوي دلله تعالی ارشاد دي «سَلَّمَ رَبِّيَ عَلَى مَظْلَمِ الْعَجْرَةِ» (۴) دما قبل سره داسې هم مناسبت ښکاره کولې شی چه ددې نه وړاندې د منافقانو ذکر راغلې وو دهغوی صفت دي «وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كَأَنَّهُمْ يُرَافِعُونَ النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قِيلًا» (۵)

(۱) صحيح مسلم (۵۶۱) كتاب الإيمان باب خصال المنافق) _

(۲) شعبه عن أعمش د روایت دپاره او ګوري ((صحيح بخاری كتاب المظالم باب إذا خاصم فجر رقم ۲۸۵۹) اود (جریر عن الأعمش)) د روایت دپاره او ګوري- صحيح بخاری كتاب الجزية والموادعة باب إن من عاهد ثم غدر رقم ۳۱۷۸) _

(۳) فتح الباری (۹۱۱) _

(۴) سورة القدر: ۵) وعمدة القاری (۲۲۵۱۱) _

(۵) النساء: ۱۸۲) _

اوپه دې باب کښې په ليله القدر کښې هم د قيام ذکر دې کوم چه يو گران کار دې اود منافق دوس کار نه دې ځکه چه په ليله القدر کښې د قيام شوق داهل ايمان وى منافقين ددې شوق نه ساتى دا هم ونيلی شی چه په ماقبل کښې دنفاق دعلامانو ذکر وو اودلته دايمان د علامت يعنى قيام ليله القدر بيان دې

[۲۰] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانٍ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ عَنْ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ يَقُمْ لَيْلَةَ الْقَدْرِ إِيْمَانًا وَاحْتِسَابًا غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ [۱۸۰۲/۱۸۰۱]

رجال الحديث

حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانٍ : دابو ايمان الحکم بن نافع بهرانی حمصی تذکره په ... بدو النوحی .. کښې د شپږم حديث لاندې ذکر شوې ده
قَالَ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ : دابو بشر شعيب بن ابی جمره قرشی اموی رحمته الله حالات هم د ... بدو النوحی .. شپږم نمبر حديث لاندې تیر شوی دی
قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ : دوی عبدالله بن ذکوان مدنی قرشی رحمته الله دی ددوی تذکره مونږ په کتاب الايمان کښې د «باب حب الرسول من الإيمان» لاندې ذکر کړې ده
عَنِ الْأَعْرَجِ : دوی عبدالرحمن بن هرمز اعرج مدنی قرشی دی ددوی ذکر هم د «باب حب الرسول من الإيمان» لاندې تیر شوې دې
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضي الله عنه : (د) حضرت ابو هريره رضي الله عنه تفصیلی حالات په «باب أمور الإيمان» کښې د «شعب الإيمان» لاندې تیر شوی دی.

(الحديث أخرجه البخارى فى هذا الكتاب باب تطوع قيام رمضان من الإيمان رقم ۳۷ وباب صوم رمضان إحتساباً من الإيمان رقم ۳۸ وفى كتاب الصوم باب من صام رمضان إيماناً وإحتساباً ونية رقم ۱۹۰۱ وفى كتاب صلاة التراويح باب فضل من قام رمضان رقم ۲۰۰۸ و ۲۰۰۹ وفى كتاب فضل ليلة القدر باب فضل ليلة القدر رقم ۲۰۱۴ ومسلم فى صحيحه (۲۵۹۱۱) كتاب صلاة المسافرين باب الترغيب فى قيام رمضان وهو التراويح والناسنى فى سننه (۳۰۷۱۱) كتاب الصيام باب ثواب من قام رمضان وصامه إيماناً وإحتساباً وأبو داود فى سننه فى كتاب الصلاة باب تفریع أبواب شهر رمضان باب فى قيام شهر رمضان رقم ۱۳۷۱ و (۱۳۷۲) والترمذی فى جامعه فى كتاب الصوم باب الترغيب فى قيام رمضان وما جاء فيه من الفضل رقم ۸۰۸ وابن ماجه فى سننه كتاب إقامة الصلاة باب ما جاء فى قيام شهر رمضان رقم ۱۳۲۶ وفى كتاب الصيام باب ما جاء فى فضل شهر رمضان رقم (۱۶۴۱) .

قوله قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ يَقُمْ لَيْلَةَ الْقَدْرِ إِيْمَانًا

وَإِحْتِسَابًا غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ: رسول الله ﷺ فرمایلی دی کوم کس چه به لیلۃ القدر کنبی په ایمان او احتساب سره قیام او کړی نودده مخکنی گناهونه به معاف شی. د قیام نه مراد دلته د عبادت دپاره مستعد اوتیاریدل دی. لکه څنگه چه په ﴿قُمْ فَأَنْذِرْ﴾ کنبی هم دا معنی ده.

دلیله القدر وجه تسمیه قدر که د تقدیر نه وی. نوددې شپې په «قدر» سره د نامدار کولو وجه به دا وی. چه په دې شپه کنبی فرشتوته ددې کال سره متعلق د تقدیراتو علم ورکولې شی. یعنی په دغه کال کنبی چه کوم حوادث پېښیږی. یعنی مرگ او ژوند. عروج او زوال. مالدارۍ اوفقیرۍ وغیره وغیره. دا ټولې خبرې په دې شپه کنبی فرشتو ته خودلۍ شی ددې وجې دې ته «لیله القدر» وئیلی شی.

د قدر معنی د عزت هم ده. لکه چه د «لیله القدر» معنی شوه د عزت شپه. دا عزت د شپې سره هم متعلق کیدې شی. په دغه وخت کنبی به مفهوم دا وی. چه دا شپه د ټولو شپو نه ممتاز ده. اود ټولو شپو نه زیات وزن لری. اودا عزت د عبادت گذار سره هم متعلق کیدې شی. په دې صورت کنبی به مطلب دا وی. چه په دې شپه کنبی د عبادت گذار ډیر عزت کولې شی. دغه شان ددې عزت تعلق د نفس عبادت سره هم کیدې شی. یعنی په دې شپه کنبی چه کوم عبادت کیږی. هغه د نورو ټولو شپو د عبادت په مقابله کنبی د عزت او قدر وړ دې.

بیا دلیله القدر په باره کنبی د عالمانو رحمۃ اللہ علیہ ډیر اختلاف دې. کوم چه به انشاء الله مونږ په کتاب الصوم په آخره کنبی چرته چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د لیله القدر بابونه ذکر کړی دی. هلته په تفصیل سره بیان کړو.

د «إِيْمَانًا وَاحْتِسَابًا» مطلب عامو شارحینو رحمۃ اللہ علیہ دایمان او احتساب مطلب دا بیان کړې دې. چه دایمان نه خو متعارفه معنی مراد ده. یعنی فی نفسه دغه کس مومن وی. په الله او دهغه په رسول ایمان راوړی. اوددوی په وعدو یقین ساتی. اود احتساب د شرط مطلب دا دې. چه کوم طاعت کوی. په هغې کنبی مقصود د الله تعالی رضا اودهغه ثواب وی. دنیوی مال

اومتاع یا جاه اوجلال مقصود نه وی. اونه ریا اوسمعت وی. د خویخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چه زما په نیزه دې کنبی صرف دومره خبره مقصود نه ده. چه دې مومن وی اودهغه عقائد صحیح وی. اوپه دې کنبی ریا وغیره نه وی. بلکه ددې نه وړاندې یوه مرتبه مقصود ده.

هغه دا چه ایمان او احتساب دعین عمل په وخت کښې محرک اوباعث وی یعنی هغه کس چه په کوم محنت اومشقت فعل کوی نوهغه کوم محرک اوداعی دې چه هغه ددې فعل سبب جوړ شو بالفعل دغه دواړه خیزونه دده په ذهن کښې مستحضر وی اودهغې استحضارد فعل دپاره منشاء او باعث جوړ شوې وی اوهم دا خیال دعین فعل په وخت کښې دې دغه طرف ته راکاږی دا نه چه صرف د رسم اورواج او عادت په طور سره صرف د ذمه واری پوره کولو دپاره فعل کوی

اوس دا خیز داوونی مطلب نه یوزیاتی خیزدې ځکه چه کیدې شی یوکس فی نفسه مومن وی دده عقائد صحیح وی اونیت نې هم صحیح وی خود عین فعل په وخت کښې ده ته دغه خیزونه مستحضر نه وی چه په دې عمل باندې دالله تعالی اودهغه د رسول حکم دې او دهغه دطرفه د اجراثواب وعده ده اودغه خیزونه ددې فعل دپاره باعث اومنشاء جوړه نشی اونه دا خیزونه د دغه فعل کولو طرف ته راښکل کوی بلکه چه وخت کله راشی نود دیوتی ادا کولو په طور باندې کارکوی اگرچه په دغه کښې نې هم نیت صحیح وی فاسد نه وی مثلاً یوهلک دې هغه رنخور وی اودده پلار ډاکتر وی اوبه هغه باندې ډیرمهربان اوشفیق وی اوبلارخپل خوښی بیمار اووینی نود شفقت اومهربانی نه ورته اووانی بچه ته په فلائی وخت کښې دا دوانی استعمالونه به صحتمند شي اوزه به تاته انعام هم درکړم نویه شروع کښې چه کله هغه دوانی استعمالوی نودعین شروع په وخت کښې به هغه ته ددې خبرې استحضار وی چه د دوانی په خوراک کښې زما دپلار دحکم منل دی اودهغه خوشحالی ده اودانعام امید هم وی دې وجې وانی راوړی چه دوانی اوخورم خوانسانی فطرت دې چه کله څو ورځې داسې اوکړی نواوس یوخیز عادت جوړ شی د وخت په راتلو د دیوتی په طور هغه عادت پوره کوی

هم دغه حال زمونږ دموښ روژې وغیره دې مونږ دموښ کولوبه وخت کښې دا سوچ نه کوو چه دا دالله تعالی حکم پوره کول دی ددې په کولوبه مونږ ته دالله تعالی رضا اوخوشحالی حاصله شی اومونږ ته به روحانی صحت ملاؤ شی مونږ خو بس یوعادت پوره کوو اومونښ کوو دغه شان روژه هم زمونږ عادت جوړ شوې دې چه کله رمضان راشی نو مونږ دخپل عادت مطابق روژې نیسو

حضرت شیخ الاسلام رحمته الله علیه فرمائی چه دلته د «ایمانواحتساب» قید مطلب دا دې چه «ایام لیلۃ القدر» د عادت په بناء باندې نه وی بلکه ددې عمل دپاره ایمان اواحتساب محرک او داعی وی اودعمل په وخت کښې دا خیزونه مستحضر وی نویه دې سره به یقیناً په ثواب کښې زیادت کیرې (۱) والله أعلم

په شرط اوجزا کښې د صیغود اختلاف وجه بیا دلته د «من یقم لیلۃ القدر ایمانواحتساباً غفرله ما لکدمن ذنبه» کښې د شرط په خاني «یقم» دمضارع صیغه ده اوجزا «غفرله» دماضی

صیغه ده اودا مختلف فیه مسئله ده چه شرط د مضارع صیغه وی اوجزاء د ماضی صیغه وی فراء یددی اجازت ورکړې دې اوابن مالک رحمته ددوی متابعت کړې دې اوجمهورو نحاتود ضرورت په وجه ددې اجازت ورکړې دې عام اجازت نی نه دې ورکړې (د) کوم حضرات چه دا جائزگرخوی هغوی په آیت کریمه ﴿إِنْ لَّمْ نُنَزِّلْ عَلَيْهِمُ مِنَ السَّمَاءِ آيَةً فَظَنَّ أَغْنَاهُمْ عَنْ خُضْعِهِمْ﴾ (د) اوحدیث باب باندې استدلال کوی

په آیت باندې داسې استدلال دې اگرچه ﴿ان نشأ﴾ شرط دې اوددې جزاء «تزل» دې کوه چه مضارع ده اوچه دواړه مضارع وی نویه دې کښې څه کلام نشته خو وړاندې «فقلت» کښې د ماضی صیغه ده د دې عطف په «تزل» باندې دې لکه چه دا دهغې تابع دې اود جزاء نی هم جزاء وی (د)

اوترکومی پورې چه دحدیث باب تعلق دې نوحفظ ابن حجر رحمته فرمانی چه په دې باندې استدلال زما په نیز کمزورې دې ځکه چه زه گنرم چه په دې کښې د راوی نودطرفه تصرف شوې دې ځکه چه دحضرت ابوهریره رضی الله عنه نه کوم روایات په دې باره کښې مشهور دی به هغې ټولو کښې شرط اوجزاء په دواړو مقامونکښې دمضارع صیغې دی. امام نسبی رحمته دخپل استاذ محمد بن علی بن میمون رحمته په واسطه امام بخاری رحمته د شیخ ابوالیمان رحمته په دې سند سره روایت نقل کړې دې په هغې کښې په شرط اوجزاء کښې څه تغایرنشته بلکه په دواړو ځایونوکښې د مضارع صیغې دی او «من یقم لیلة القدر یغفرله» الفاظ مروی دی (د) معلومه شوه چه دحدیث مخرج یودې د راوی د تصرف په وجه تبدیلی راغلي ده (د) که د راوی تصرف اونه منلې شی. نودحدیث تخریج د فراء اوابن مالک رحمهما الله په قول باندې منل دی. اویه دې صورت کښې به مقام شرط کښې مضارع اویه مقام د جزاء دمضی صیغه راوړلو نکته هغه وی. کومه چه علامه کرمانی رحمته لیکلې ده.

علامه کرمانی رحمته فرمانی چه په دې حدیث کښې نې «من یقم» فرمانیلی دی اوددې نه پس چه کوم احادیث راځی. نویه هغې کښې د ماضی په صیغو سره «من قام رمضان» او «من صام رمضان...» ذکر دی. په دې کښې نکته دا ده چه قیام رمضان اوصیام رمضان متحقق الوقوع دی. نوددې دپاره هغه صیغې استعمال کړې شوې کومې چه په تحقق الوقوع باندې

(۱) مع البواع شرح جمع الجوامع للسيوطی (۵۸۱۲)۔

(۲) الشعراء: ۴)۔

(۳) فتح الباری (۹۱۱)۔

(۴) فتح الباری (۹۱۱) وتحفة الأشراف (۱۷۴/۱۰) رقم (۱۳۷۳۰)۔

(۵) فتح الباری (۹۱۱، ۹۲)۔

یزلت کوی اود لیلۃ القدر قیام غیر منیقن دې ددې وجې نې ددې نه د مضارع په صیغې سره تعبیر او کړو اوبیا په جزاء کښې دماضی دصیغې استعمال کښې دې طرف نه اشاره ده چه جزاء متحقق الوقوع ده (۱)

د مَا تَقْدُمُ مِنْ ذَنْبِهِ، نه کوم گناهونه مراد دی؟ د ماتقدم نه صفاتر مراد دی اوکه کبانر هم په دې کښې داخل دی؟ په دې کښې اختلاف دې

امام الحرمین، امام نووی او نور فقهاء رحمهم فرمائی چه ددې نه حرف صفاتر مراد دی (۲) حفظ ابن عبدالبر رحمهم هم دا قول اختیار کړې دې (۳) قاضی عیاض رحمهم دا قول اهل سنت طرف ته منسوب کړې دې (۴) وجه دا ده چه د کبانرو دمعاف کیدو دپاره اصل قاعده توبه ده اگرچه ممکن ده چه الله تعالی په خپل فضل او کرم سره بغیرد توبې نه نې معاف کړی خوداین المنذر رحمهم رانې دا ده چه کیدې شی. صفاتر او کبانر تیرول معاف شی (۵)

این عبدالبر رحمهم دخپلو بعضې معاصرینو نه هم دا نقل کړی اوبیا نې په هغوی باندې رد کړې دې فرمائی: «وهذا جهل بین، وموافقة للمرجئة فيما ذهبوا اليه من ذلك وكيف يجوز لذي لب أن يعمل هذه الآثار على عمومها وهو يسلم قول الله تعالى (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا) وقوله تبارك وتعالى (وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيَّامَ الْمُؤْمِنِينَ لَعَلَّكُمْ تَفْلَحُونَ)» (۶) فی آی کثيرة من کتابهم (۷)

مطلب دا دې چه داحادیثود عموم په وجه ددې خبرې قائل کیدل چه په دې سره به کبانر معاف شی. ښکاره جهالت دي. اودا دمرجنو مسلك دې. دغه شان دوی فرمائی: «ولوكنت الطهارة والصلاة وأعمال البر مكفرة للكبائر، والتطهر المصل غير ذاك لذنبه الموبق، ولا قصد إليه، ولا حصره في حينه ذلك أنه نادر عليه، ولا عظمت خطيئته المحطة به بهانه، لما كان لأمر الله عز وجل بالتوبة معنى، ولما كان كل من توباً وصلى يشهد له بالجنة يائرسلامه من الصلاة وإن ارتكب قبلها ما شاء من الموبقات الكبائر، وهذا لا يقوله حد مبن له فهم صحيح وقد أجمع المسلمون أن التوبة على الذنب فرض والفروض لا يصح إدامه شيء منها إلا بقصد ونية واعتقاد أن لا عودة فأما أن يصلى وهو غير ذاك لما ارتكب من الكبائر ولا نادم

(۱) شرح کرمانی (۱۵۳۱)۔

(۲) أوجز المسالك (۲۹۰/۲) الترغيب في الصلاة في رمضان۔

(۳) التمهيد لما في الموطأ من المعاني والأسانيد (۴/۴۹-۴۸) حديث ناسع لزبدین أسلم (۱۰۶/۷) حديث

رابع لابن شهاب عن أبي سلمة۔

(۴) شرح نووی علی صحيح مسلم (۱۲۱۱) كتاب الطهارة باب فضل الوضوء والصلاة عقبه۔

(۵) أوجز المسالك (۲۹۰/۲)۔

(۶) التمهيد (۴/۴۸)۔

علی ذلك، فحال وقد حال رسول الله ﷺ الندم توبة وقال ﷺ الصلوات الخمس والجمعة إلى الجمعة كفارة لما

بينهن ما اهتمت الكميات (۱)

بعضی عالمان رحمہم اللہ فرمائی کہ پہ اصل کنبیٰ خو صغانر مراد دی. خو کیدی شی. چہ دچا

صغانر نہ وی یا دیری کمی وی نوممکن ده. چہ پہ کبانرو کنبیٰ تخفیف اوشی. (۲)

خوحقیقت دا دی. چہ قاعدہ جدا خیزدی اوعدل او احسان جدا خیزدی قاعدہ خو ہم دغہ

ده چہ کلہ سړی توبہ او بایسی نومعافی کیږی گنی نه کیږی خود خسرو د مهربانو او د شاهی

احساناتو معاملہ جدا خبرہ ده کہ الله تعالیٰ سبحانہ و تعالیٰ دچا پہ قیام لیلة القدر باندې

د هغه د کبانرو معافی او کړی نوخوک تپوس کولو والا شته؟ البتہ دا خبرہ شته. چہ قیام خو ہم

قیام وی. داسې قیام وی. چہ پہ هغې باندې الله تعالیٰ خوشحالہ شی. گناہونه پړې معاف

کیږی خو په دې اعتماد باندې داسې هرگز نه دی کول پکار. چہ گناه کوی یا گنہ

کوی او توبہ نه او بایسی. دا خو مرہ د بې حیاتی خبرہ ده. چہ د رب کریم نافرمانی کوی او هغه

تہ د پنبیمانتیا ختہ نه ښکته کوی!!

د ترجمۃ الباب اثبات. د حدیث نہ ترجمۃ الباب داسې ثابتیږی. چہ د خیز کوم اثر وی. هغه د

هغې خیز سره ملحق وی. چونکہ دلته قیام دایمان اثر دی. او په دې باندې مرتب دی. نوخکه

دا دایمان سره ملحق کولې شی. او ددې جز، گنرلې شی. په دې طریقہ چہ «قیام لیلة القدر»

ثابتہ شی. چہ دا د امور الایمان ځنی دی. (۳)

علامہ کرمانی رحمہم اللہ فرمائی. چہ «ایماناً واحتساباً» یا مفعول له دی. او یا تمیز دی. کہ تمیز

اومنلې شی. نومطلب به دا وی. چہ کوم کس «علی وجه الایمان والاحتساب» قیام او کړی. دده

مغفرت به کیږی. او ښکاره ده. چہ کوم قیام علی وجه الایمان وی. نو هغه پخپله ایمان

وی. او که مفعول له اومنلې شی. نومطلب به دا وی. چہ «من قام للمصلو علی الایمان» ظاهره

ده. چہ کوم کار دایمان د حصول دپاره کیږی. هغه ایمان وی. یعنی دایمان شعبه وی. (۴)

علامہ عینی رحمہم اللہ فرمائی. چہ دا تمیز یا مفعول له څرځول صحیح نه دی. البتہ چہ حال

او څرځولې شی. نو بیا ټیک دی. اود ترجمې اثبات داسې کیږی. چہ ترجمہ یعنی «قیام لیلة

القدر» د «غفران الذنوب» سبب دی. او کوم عمل چہ د غفران الذنوب سبب وی. هغه دایمان د

شعبو ځنی وی. (۵)

(۱) التمهيد (۴۵، ۴۴، ۴۳)

(۲) أوجز المسالك (۲۹۰، ۲۸۹)

(۳) الأبواب والتراجم لصحيح البخاری (ص ۳۶۰)

(۴) شرح کرمانی (۱۵۴، ۱۵۳)

(۵) عمدة القاری (۲۲۶، ۲۲۷)

حضرت شه ولی الله علیه فرمائی چه دا مفعول مطلق دی او «من یقم لیلة القدر لیلاً» ددی مضب دا دی چه «من یقم لیلة القدر قیاماً لیلاً» بنکره ده چه قیام په ایمان سره موصوف کونل شی نو قیام د امور الایمان خسی دی (بوالله اعلم).

۲۵ = باب الجهاد من الایمان

د ذکر شوی باب د ماقبل او مابعد بابونوسره تعلق ددی باب نه د امام بخاری علیه مقصد خو بنکره ددی چه دوی د امور الایمان تذکره کوی اوجه دده د ایمان په شعبو کښی یوه شعبه ده ددی وجی ددی باب د ماقبل بابونوسره مناسبت بنکره دی

خودلته سوال دا دی چه امام بخاری علیه وړاندی «باب قیام لیلة القدر من الایمان» قانه کړلو اوددی نه پس نی دا باب قانه کړلو او روسته مسلسل «باب تطوع قیام رمضان من الایمان» او «باب صوم رمضان احتساباً من الایمان» قانه کړی دی په «قیام لیلة القدر» او «قیام رمضان وصوم رمضان» کښی خو مناسبت بنکره دی په مینځ کښی نی د «الجهاد من الایمان» ترجمه ونی قانه کړه؟

حافظ ابن حجر علیه فرمائی چه په دې سره امام بخاری علیه دی طرف ته اشاره کوی چه سری لره پکار دی چه دلیلة القدر په تحصیل کښی مجاهده او کړی لکه څنگه چه مجاهده فی سبیل الله مجاهده کوی دغه شان دی طرف ته هم اشاره ده چه ضروری نه ده چه په مجاهده سره لیلة القدر حاصل شی لکه څنگه چه مسلمان په جهاد کښی شرکت کوی دده مضبوط شهادت وی خو بعضی وخت شهادت حاصل شی او بعضی وخت حاصل نشی

بهر حال د «قیام لیلة القدر» اوجه د کښی مناسبت دا دی چه په دواړو کښی مجاهده ده ویه دواړو کښی د مقصود لتون دی کله مقصود حاصل شی او کله حاصل نشی بی د سی هم مناسبت دی چه په لیلة القدر کښی قیام کونکي په هر حال کښی مجور دي او که موفقت دلیلة القدر هم اوشی نوبه اجر کښی نور زیادت کیری دغه شان مجاهده په هر صورت کښی مجور دي او که مقصود یعنی شهادت ورته هم حاصل شی نوبه ورته نور زیادت اجر ملاویری بهر حال امام بخاری علیه د ذکر شوی مناسبت په وجه .. جهاد .. ضمت واستطرد ذکر کړو او بیا قیام رمضان او صیام رمضان طرف نی عود او کړو د قیام رمضان ذکر لکه چه عموم بعد الخصوص دی او بیا چونکه د صیام تعلق د تروک سره دی اوقیام دافعونو سره تعلق لری نو ځکه نی قیام په صیام باندی مقدم کړو اوددی وجی هم چه قیام په شپه کښی وی او صیام په ورځ کښی اولیل په نهار باندی مقدمه ده (۱)

علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ اصل کنبی امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ہے د «ایمان لیلۃ القدر» د باب نہ پس د «جہاد» باب قائم کری دے نوبہ دے کنبی دے طرف تہ اشارہ دہ ہے کہ قیام لیلۃ القدر کنبی مجاہدہ مع النفس دہ اویہ جہاد کنبی جہاد مع الکفار دے لکھ ہے کہ جہاد مع الکفار دار و مدار پہ جہاد مع النفس سرہ دے کہ نفس دمر ضیات الہیہ تابع وی نوہ کافرو سرہ بہ جہاد ہم کولے شی گوم چہ حقیقی جہاد دے پہ قرآن پاک کنبی نی جہاد حقیقی د جہاد مع النفس نہ پس ذکر کری دے ارشاد خداوندی دے ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْحَقُّ﴾ (البقرہ: ۱۷۷)

پہ مکہ معظمہ کنبی بہ کافرانو مسلمانانو تہ ڍیر تکلیفونہ و رکول اویہ دوی بہ نی ظلمونہ کول مسلمانان بہ دینی ﷺ پہ خدمت کنبی حاضریدل اواجازت بہ نی غوسل چہ مونہ کافرو سرہ اوجنگیرو اودھغوی نہ دظلم بذلہ واخلو نبی ﷺ بہ مسلمانان دجنگ نہ منہ کول چہ اوس لا دجہاد حکم نہ دے شوے صبر کوی اود معافی نہ کارا خلی اوفرمانیل بہ نی چہ د مونخ اوزکاة کوم حکم تاسو تہ شوے دے ددے پابندی کوی خکے چہ ترخو پورے سرے دانہ تعالیٰ پہ اطاعت کنبی دخیل نفس سرہ دمجاہدے کولو اوبدنی تکلیفونو برداشت کولو چل نہ وی ورغلی اودخیل مال دخرج کولو عادت نی نہ وی جوہ شوے نو دھغہ دپارہ جہاد کول اودخیل خان قربانول ڍیر گران وی د تعلیم دا حصہ پہ جہاد مع النفس باندی مشتمل وہ دکومی چہ د جہاد مع الکفار نہ واندے تلقین شوے وو

دلته ہم امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دغہ قرآنی ترتیب طرف تہ اشارہ کری دہ چہ واندے د قیام لیلۃ القدر پہ ذریعہ دخیل نفس سرہ جہاد اوکری اخیل خان د جہاد مع الکفار دپارہ تیار کری اویا بہ دجہاد مع الکفار نمبر راشی د

دا ہم ممکن دہ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د قیام لیلۃ القدر او صوم رمضان او قیام رمضان بابونوبہ مینخ کنبی د «جہاد» باب قائم کرلو دے طرف تہ نی اشارہ اوکریہ چہ کہ پہ رمضان کنبی جہاد واقع شی نو دا بہ د زیات اجر او ثواب موجب وی واللہ اعلم

[۲۰] حَدَّثَنَا حَرَمِيُّ بْنُ حَفْصٍ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ قَالَ حَدَّثَنَا عَمْرَةُ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو زُرْعَةَ بْنُ عُمَرُ بْنُ جَرِيرٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ التَّدْبُّ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لَيْسَ خَرَجَ فِي سَبِيلِهِ لَا يُخْرِجُهُ إِلَّا إِيْمَانٌ بِهِ وَتَصْدِيقٌ بِرُسُلِي أَنْ أَرْجِعَهُ بِنَا ثَالٍ مِنْ أَجْرِ أَوْ غَنِيمَةٍ أَوْ أَدْخَلَهُ الْجَنَّةَ وَلَوْلَا أَنْ أَشَقَّ عَلَيَّ أَهْمِي مَا قَعَدْتُ حَلْفَ نَرِيَّةٍ وَلَوْ دِدْتُ أَنِّي أَقْتُلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ أَحْيَا ثُمَّ أَقْتُلُ ثُمَّ أَحْيَا ثُمَّ أَقْتُلُ

[۲۱۶۳۵ د ۲۷۴۱ و ۲۹۵۵ و ۷۰۱۹ و ۷۰۲۵ و ۷۰۲۸ و ۷۰۳۵ و ۷۰۴۲]

رجال الحديث

حَدَّثَنَا حَرَمِيُّ بْنُ حَفْصٍ: دوى ابوعلی حرمی بن حفص بن عمر عتکی بصری دی دابان بن یزید عطار، حماد بن سلمه، ابو عبد الواحد بن زیاد رحمته وغیره نه نی احادیث اوریدلی دی

ددوی نه امام بخاری، ابراهیم بن اسحاق حربی، ابوبکر احمد بن محمد ثرم، عباس دوری، او عمرو بن علی فلاس رحمته وغیره دیرو حضراتو روایت کرې دي
ابن حبان رحمته دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی
حافظ ذهبی او حافظ ابن حجر رحمهما الله دوی لره ثقة گر خولی دی
په ۲۲۳ هـ یا ۲۲۶ هـ کښې وفات شوی وو (رحمه الله رحمة واسعة).

قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ: دوى عبد الواحد بن زیاد عبدی بصری دی کنیت ني ابوشریا ابو عبیده دي.

د لیث بن ابی سلیم، عاصم بن کلیب، او بونس بن عبید رحمته وغیره نه نی روایت کړې دي.
اود دوی نه ابوداؤد طیالسی، عبدالرحمن بن مهدی، عفان بن مسلم، قتیبه بن سعید، مسدد بن سرهد، ابویونس مودب رحمته نه علاوه نورو دیرو کسان روایت کړې دي (د)
په دوی باندې بعضې حضراتو کلام کړې دي امام یحیی بن سعید القطان رحمته فرماني «ما رأیته یطلب حدیثاً بالهمزة ولا بالكوفة قط وکنت أجلس علی بابیه یوم الجمعة بعد الصلاة اذا کره حدیث الأعمش لا یعرف منه حرفاً» (د)

ابوداؤد رحمته فرماني «عبد الواحد لی احادیث کان یرسلها الأعمش فوصلها بقول حدثنا الأعمش حدثنا مجاهد فی کذا وکذا» (د) عثمان بن سعید رحمته دامام یحیی بن معین رحمته نه نقل کړی دی چه هغوی فرماني «لیس بشی» (د)
خو حقیقت دا دي چه دا ثقة راوی دي محمد بن سعد رحمته فرماني «وکان ثقة کثیر الحدیث» (د)

(ت) تهذيب الكمال (۵۵۳/۵) و ۵۵۵، والكاشف (۲۱۳/۱) وعمدة القاری (۲۲۹/۱) وتقريب التهذيب (۱۵۶) رقم الترجمة (۱۱۷۷) وخلاصة الخرزجي (ص. ۵۵) -

(ت) تهذيب الكمال (۴۵۲، ۴۵۰، ۱۱۸) -

(ت) ميزان الاعتدال (۶۷۲/۲) -

(ت) المصدر السابق -

(ت) المصدر السابق -

(ت) طبقات ابن سعد (۲۸۹/۷)

امام ابو زرعه، اما ابو حاتم، امام نسائی، امام ابوداود، امام عجللی، او امام دراقطنی رحمہم اللہ ددوی توثیق کړې دې (۱)

تر دې چې امام ابن عبد البر رحمہم اللہ فرماني «(لا خلاف بینہم أنه ثقة ثبت)» (۲)

حافظ ابن عدی رحمہم اللہ فرماني «(وعبدالواحد من أجلة أهل البصرة وقد حدث عنه الثقات المعروفين بأحاديث مستقيمة عن الأعمش وغيره وهو ممن يصدق في الرويات)» (۳)

ابن القطان فاسی رحمہم اللہ فرماني «(ثقة لم يعتل عليه بقادس)» (۴) یعنی ثقہ وو په دوی کښې څه علت قاده نه وو.

تر کومې پورې چې دامام يحيى بن معين رحمہم اللہ فرمان دې «(ليس بشئ)» نود هغوی مقصود دهغوی ضعیف گرځول نه دی بلکه دوی د اعمش په نورو شاگردانو کښې کمزورې گرځولې دی اگرچہ فی نفسه دوی ثقہ دی هم دا وجه ده چې کله دامام يحيى بن معين رحمہم اللہ نه تپوس اوشو «(من أثبت أصحاب الأعمش)» نو هغوی جواب ورکړو «(بعد سفیان وشعبة أبو معاوية الضير، وبعد عبدالواحد بن زياد)» (۵)

دغه شان عثمان بن سعيد درامی رحمہم اللہ دامام يحيى بن معين رحمہم اللہ نه تپوس کړې وو «(أبو عوانة أحب إليك أو عبدالواحد بن زياد)» نو هغوی ورته جواب ورکړې وو «(أبو عوانة أحب إلى وعبدالواحد ثقة)» (۶)

بيا د حديث اعمش په باره کښې چې کوم اعتراضات دی، نو دهغې په باره کښې دا ونيلي شې چې دغه اعتراضات قابل قبول نه دی، ځکه چې ددې تقاضا دا ده چې دوی ته دامام اعمش رحمہم اللہ روايات ياد نه وو، خو چونکه دوی صاحب کتاب وو، او هم د کتاب نه به ئې دامام اعمش رحمہم اللہ د احاديثو روايت کولو، نو ځکه دا علت قاده نه دې، هم دا وجه ده چې حافظ ابن حجر رحمہم اللہ فرماني «(وهذا هو بقادس لأنه كان صاحب كتاب وقد احتج به الجماعة)» (۷)

البته ددوی په باره کښې دانهمه جرح وتعديل توثيق او کلام ته چې اوکتلې شې، نو د محتاط اود اعتدال خبره هم هغه معلومېږي، کومه چې حافظ رحمہم اللہ په «(تقريب التهذيب)» کښې کړې

(۱) تهذيب الكمال (۵۳۱/۱۸ و ۵۵۴) وهدي الساري (۴۲۲)۔

(۲) هدي الساري (۴۲۲)۔

(۳) الكامل لابن عدی (۱۰۰/۵)۔

(۴) تهذيب التهذيب (۴۳۵/۶) وفتح الباری (۹۳/۱)۔

(۵) تهذيب الكمال (۵۳۱/۱۸)۔

(۶) المصدر السابق۔

(۷) هدي الساري (۴۲۲)۔

ده چه «ثقة في حديثه عن الأعمش وحده مقال» (دوی نقه دی البته داعمش نه په روایت کولو کښې که دې منفرد وی نوپه دې کښې کلام کولې شی والله اعلم.

په کال ۱۷۴۶ هـ کښې یا ددې نه پس ددوی وفات شوې وو (رحمه الله تعالى).

قَالَ حَدَّثَنَا عُمَارَةُ: دوی عماره بن القعقاع بن شبرمه ضبی کوفی دی دعبدالله بن شبرمه ورازه وو خودخپل تره نه په عمر کښې دغه شان په مرتبه کښې هم اوچت وو دوی داخس بن خلیفه ضبی. حارث عکلی. عبدالرحمن بن ابی نعیه بجلی. اوابوزرعه بن عمرو بن جریرنه روایت کوی

ددوی نه په روایت کونکو کښې هم ددوی شیخ حارث عکلی دې ددوی نه علاوه سفیان بن اعمش. شریک بن عبدالله. عبدالواحد بن زیاد اوجریر بن عبدالحمید رضی الله عنه وغیره دی امام علی بن المدینی رضی الله عنه فرمائی چه ددوی تقریباً دیرش احادیث دی امام یحی بن معین اوامام نسائی دوی لره ثقه گرخولی دی.

ابوحاتم رضی الله عنه فرمائی «صالح الحديث»

ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی

حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی «ثقة أرسل عن ابن مسعود» (X)

قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو زُرْعَةَ بْنُ عَمْرٍو بْنِ جَرِير: دې حضرت جریر بن عبدالله بجلی رضی الله عنه نسبی دې. ددوی دنوم په باره کښې ډیر اقوال دی هرم. عبدالله. عمرو. جریر. دا ټول نومونه خودلی شوی دی. دوی په خپل کښت سره مشهور وو.

دحضرت عبدالله بن عمرو بن العاص. حضرت معاویه. حضرت ابوهریره. اودخپل نیکه حضرت عبدالله بجلی رضی الله عنه نه د حدیثو روایت کوی.

اودوی نه روایت کونکو کښې ددوی تره ابراهیم بن جریر بن عبدالله بجلی. حارث عکلی. طلق بن معاویه. ابراهیم نخعی. عبدالله بن شبرمه ضبی. عماره بن القعقاع. اوفضیل بن غزوان ضبی رضی الله عنه دی.

واقدي رضی الله عنه فرمائی چه دوی حضرت علی رضی الله عنه لیدلي وو. حضرت ابوهریره رضی الله عنه سره به هروخت وو اودخپل نیکه نه نې احادیث اوریدلي دی. دوی په تابعینو عالمانو کښې دی.

ابراهیم نخعی رضی الله عنه یوخل حضرت عماره بن القعقاع رضی الله عنه ته اوونیل «ذا حدیثی لحدیثی عن ابن زبنة قال سألته عن حدیث ثم سألته بعد ذلك بسنة فلی رواية ستین فما أحرم منه حرماً»

(تقریب (۳۶۷) رقم (۴۲۴۰) -

(المصدر السابق)

(د تفصیل دپاره اوگوری نهذیب الکمال (۲۶۴:۲۱) وعمدة القاری (۲۲۹:۱) والکاشف (۳۰۴:۱۲) -

وتقریب (۴۰۹) رقم (۴۸۵۹) وخلاصة الخرجی (۲۸۰ و ۲۸۱) -

امام يحيى بن معين رحمه الله وابن خراش رحمهما الله دوی لره ثقه گر خولی دی دغه شان حدیث ذهبی رحمهما الله او حافظ ابن حجر رحمهما الله هم ددوی توثیق کړې دي (رحمه الله رحمة واسعة).

قوله سمعت أبا هريرة رضي الله عنه عن النبي ﷺ قال: (حضرت ابو هريرة تذکره په «باب أمور الإيمان» کښي د «الإيمان بضع وستون شعبة» لاندې تیره شوې ده

قوله انتدب الله لمن خرج في سبيله: الله تعالی د هغه کس ذمه واری اخستې ده چه د هغه په لار کښي اوځي

«تدب» د باب افتعال نه دي په دي کښي د مطواعت خاصیت دي ونیلی شي «تدبت فلان» لکن افاضتدب» یعنی ما فلاني راوبلل نو هغه دعوت قبول کړلو (اوس به د «تدب الله» معنی به وي «أجاب الله إلى غفرانه»)

ددې معنی تعبیر شارحین ددې د تفسیر «سارع بثوابه وحسن جزائه» نه کوي (او کیدي شي چه «تدب» د «تکفل» په معنی کښي وی دبخاري په یو روایت کښي : «تدب» په خاني «تکفل» راغلی دی.)

او د مسلم شریف په روایت کښي د «تضمن» لفظ هم راغلي دي.)

(تهذيب الكمال ٣٢٣/٣٢٦ والكشاف ٣٣٧/٣) رقم ٨١٠٣) وعمدة القاری (٢٢٩/١) وتقريب (ص. ٦٤١) رقم (٨١٠٣) وخلاصة الخزرجي (٤٥٠)۔

(الحديث قد أخرجه البخاري في كتاب الجهاد باب أفضل الناس مؤمن مجاهد بنفسه وماله في سبيل الله رقم ٢٧٨٧ وباب تمنى الشهادة رقم ٢٧٩٧ وباب الجعائل والحملا في السبيل رقم ٢٩٧٢ وفي كتاب فرض الخمس باب قول النبي ﷺ أحلت لكم الغنائم رقم ٣١٢٣ وفي فاتحة كتاب التمني باب ما جاء في التمس ومن تمنى الشهادة رقم ٧٢٢٦ و٧٢٢٧ وكتاب التوحيد باب قوله تعالى : ولقد سبقت كلمتنا لعبادنا المرسلين رقم ٧٤٥٧ وباب قول الله تعالى ((قل لو كان البحر مداداً لكلمات ربي لنفد البحر قبل أن تنفذ كلمات ربي ولو جئنا بمثله مدداً رقم ٧٤٦٣ وأخرجه مسلم (١٣٣/٢ . ١٣٤) في كتاب الإمامة باب فضل الجهاد والخروج في سبيل الله والناس في سننه (٥٥/٢) كتاب الجهاد باب ما تكفل الله عزو جل لمن جاهد في سبيله وفي (٢٧١/٢) كتاب الإيمان وشرائعه باب الجهاد وابن ماجه في سننه في كتاب الجهاد باب فضل الجهاد في سبيل الله رقم ٥٧٢٣)۔

(مختار الصحاح (٤٥١)۔

(النهاية (٣٤٥)۔

(فتح الباري (٩٣١)۔

(صحيح بخاري (٤٤٠/١) كتاب الجهاد باب قول النبي ﷺ أحلت لكم الغنائم رقم ٣١٢٣)۔

(صحيح مسلم (١٣٣/٢) كتاب الإمامة باب فضل الجهاد والخروج في سبيل الله)۔

قوله لَا يُخْرِجُهُ إِلَّا إِيْمَانٌ بِسِ وَتَصْدِيقٌ بِرُسُلِي : دې په ما باندې ایمان او په

رسولانو باندې تصدیق راوباسی

مطلب دا دې چه مجاهد کوم چه د الله تعالی په لار کښې اوڅی نوهغه باندې بل څه وجه باعث نه وی بلکه په الله تعالی باندې ایمان او د رسولانو تصدیق د وجې راوڅی

د الله ایمان مرفوع دې اود «لایخرجه» فاعل دې ددې حدیث په بل سند کښې «ایمان» په نصب سره دی په دې صورت کښې به «ایمان» مفعول له گرځولې شی اوتقدیر د عبارت به دا وی «لایخرجه مخرجه» (لایايمان بی) یعنی ده لره د ایمان په وجه څوک راویستونکې راوباسی (۱)

په غلامه کرمانی رحمه فرمائی چه وپاندې په بعضې نسخو کښې د «و تصدیق برسلی» په ځانې «اوتصدیق برسلی» دی (۲) د «ای» په صورت کښې اشکال کیدې شی چه دایمان بانه دپاره تصدیق بالرسول لازمی دې اود دواړو کیدل ضروری دي. نویباً نې «ای» ولې اوفرمانیلی شو علامه کرمانی رحمه جواب ورکړی چه دا «ای» دمانعة الخلو دپاره دې کوم چه دجمع نه منع نه دې. (۳)

خو حافظ ابن حجر رحمه فرمائی چه په اصل کښې د «ای» روایت ثابت نه دې. نو د جواب ورکولو تکلف ته ضرورت نشته. (۴) بیا خاص کر چه کله «ای» دمانعة الخلو دپاره اوگرځولې شی نو دواړو په مینځ کښې لزوم نه ثابتیږی.

البته دا ممکن ده. چه دا «ای» د شک دپاره وی. یعنی په دې کښې شک دې چه راوی «الإیمان» یا «اوتصدیق برسلی» ونیلی دی.

بهر حال د ایمان بانه دپاره تصدیق بالرسول لازم دې. د تصدیق بالرسول نه بغیر په الله تعالی باندې صحیح ایمان نشی حاصلیدې. اود تصدیق بالرسول دپاره ایمان بانه ضروری دې. ځکه هغوی په الله تعالی باندې د ایمان راوړلو دعوت ورکوی.

قوله أَنْ أَرْجِعَهُ بِإِيمَانٍ مِنْ أَجْرٍ أَوْ غَنِيمَةٍ أَوْ أُدْخِلَهُ الْجَنَّةَ : یعنی الله تعالی دهغه کس کفالت کړې دې. څوک چه دهغه په لار کښې اووتلو چه دې به داجر سره راواپس کوی. اویا به ئې د غنیمت سره راواپس کوی. یا به دې جنت ته داخلوی.

(فتح الباری (۹۳/۱) وشرح نووی علی صحیح مسلم (۱۳۳/۲) کتاب الإمارة باب فضل الجهاد والخروج فی سبیل الله) _

(۱) شرح الکرمانی (۱۵۵/۱) _

(۲) المصدر السابق _

(۳) فتح الباری (۹۳/۱) _

«آرچه» مجرد دي د باب ضرب نه استعمالیږي کله چه ددي مصدر یعنی رجوع وی نودا

لازم وی اوکله چه ددې مصدر رجوع وی نودا متعدی وی (دلته متعدی دې).
ددې جملې حاصل دا دي چه کوم کس صرف داننه تعالی د رضا دپاره دایمان بالله او
تصدیق بالرسول سره میدان جهاد ته لارشی. نویا خو به شهید شی. اوجنت ته به لار شی. اویا
به ژوندی پاتې شی او واپس به راشی په دې صورت کښې به ورسره یا اجر وی. اویا به مال
غنیمت وی

یو اشکال ددې خو مطلب دا شو. که مجاهد ژوندې راوایس شو. نو ده سره به په دوو څیزونو کښي صرف یو څیز وی یا به ورته اجر ملاویري. او یا به مال غنیمت ورته ملاویري. حالانکه داسې کیږي چه مجاهد صرف اجر سره واپس کیږي. مال غنیمت ورته نه وی حاصل شوي او کله داسې کیږي چه غنیمت سره واپس شي. او اجر ورسره هم وی. ځکه چه کله مجاهد د الله تعالی د رضا دپاره د اعلاء کلمه الله په غرض جنگیږي. نو بهر حال هغه ته به دده په جهاد باندې اجر ملاویري.

نوددی درې جوابونه ورکړې شوی دی.

دعلامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ جواب علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ دا ارشاد فرمائیلی دی، چہ دا «اَو» دمانعہ

الخلو دپاره دې يعنې په دواړو کښې به يو خامخا وي اود دواړه جمع کيدې شي. (۱)

د ابن عبدالبر، قرطبی او تورپشتی رحمہم اللہ راہی حافظ ابن عبدالبر، او علامہ قرطبی

رائی دا دی. چہ دا «او» پہ معنی د «واو» دی. ہم دی قول تہ حافظ فضل اللہ تورپشتی رحمۃ اللہ علیہ

ترجیح ورکړي ده. (۱) او د دې قرینه دا ده، چه د مسلم شریف په یو سند کېږي ((یحیی بن یحیی عن

مغيرة بن عبد الرحمن عن أبي الزناد عن الأعرج عن أبي هريرة ((يه وأو سره يعني ((أجر وغنية)) نقل دي))

دغه شان به نمانه كنه: «الزهرى عن سعد بن السباعه، اذ هو بـ [المنجى] به سند كنه او [طالع]

دعہ سان پہ کائی کجی ” (انور علی عن سعید بن مسیب عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ) پہ سند کجی او ” (ص ۱۰۱)

میتام عن ابی هريرة (رضی اللہ عنہ) پہ روایت کئی پہ (روا) سره راعلی دی. (۱) یسا پہ ابوداود کبی

دحضرت ابوامامہ ؓ روایت الفاظ دا دی «...»
حق یقیناً فیدخله الجنة أو یردہا نال من أجرو غنیمة» (۱)

(١) تاج العروس (٥/٢٤٨) -

(*) شرح کرمانی (۱۵۶۱)۔

(فتح الباری) (۸۶) کتاب الجہاد باب أفضل الناس مؤمن مجاہد بنفسه وماله فی سبیل اللہ۔

(صحيح مسلم (١٣٣/٢) كتاب الإمارة باب فضل الجهاد والخروج في سبيل الله) -

(سنن نائی (۵۵۱۲) کتاب الجہاد باب ما نکفل اللہ عزوجل لمن جاهد فی سبیلہ)۔

(سنن أبي داود في كتاب الجهاد باب فضل الغزو في البحر رقم ٢٤٩٤) -

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی کہ دا روایات ثابت شی نویابه دا متیعن شی چه «اوس» په معنی د «اوس» کښې دې (د)

خو حافظ ابن حجر رحمته الله په دې جواب باندې دا اشکال کړې دې چه کوم مجاهد ژوندې واپس راشی نوهغه به داجر اوغنیمت دواړو سره واپس راشی حالانکه په بعضې وخت کښې سړې بغیرد غنیمت نه واپس راشی (د)

ددې دا جواب ورکړې شوې دې چه د اجر اوغنیمت دواړو په یو ځانې راوړلو مطلب دا دې چه فی الجمله دواړه په یو ځانې راشی. اوس ددې دوه صورتونه دی یو صورت خو دا دې چه دواړو سره واپس راشی. اودویم صورت دا دې چه په دې دواړو کښې په یوسره واپس راشی یعنی اجر سره راشی (د)

دحافظ ابن حجر رحمته الله جواب دحافظ ابن حجر رحمته الله رائي دا ده چه په اصل کښې د غنیمت سره کوم اجر وی. هغه لږ وی. ددې وجې ددې تذکره نه ده شوې. امام مسلم د حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه نه مرفوعاً یو روایت دا نقل کړې دې. «ما من غازیة تغزوی سبیل الله فیصیرون الغنیمة إلا تعجلوا ثلثی أجرهم من الآخرة ویقی لهم الثلث، وإن لم یصیروا غنیمة تم لهم أجرهم» (د) یعنی که د مجاهدینو یو لښکر د جهاد دپاره لاړ شی. اود غنیمت سره واپس راشی. نو دوی ته دوه حصې اجر په دنیا کښې ملاوېږی. او یوه حصه ئې آخرت ته باقی پاتې شی. او که جهاد اوکړی. د غنیمت نه بغیر راوایس شی. نو دوی ټول اجر آخرت دپاره ذخیره شی (د)

خو په دې دا اشکال دې چه ددې مطلب خو دا دې چه غنیمت ملاویدل د ثواب د نقصان سبب دې. حالانکه نبی صلی الله علیه و آله د غنیمت حالوالې په ځانې د احسان کښې ذکر کړی دی (چه دا په دې امت باندې دالله تعالی احسان دې. از مترجم) او خپل خصوصیت ئې بیان کړې دې نبی صلی الله علیه و آله فرمایلی دی. «وأحلت لی الغنائم ولم تحل لأحد من قبلی» (د)

دویم اشکال دا دې چه بیا خو ددې حدیث په رنړا کښې د اهل احد درجه د اهل بدر نه اوچته ده. ځکه چه اهل بدر ته غنیمت ملاؤ شوې وو. او اهل احد ته نه وو ملاؤ شوې.

(فتح الباری (۸۱۶) کتاب الجهاد باب أفضل الناس مؤمن مجاهد بنفسه وماله فی سبیل الله)۔

(المصدر السابق)۔

(أنظر شرح نووی علی صحیح مسلم (۱۳۳۲) کتاب الإمارة باب فضل الجهاد والخروج فی سبیل الله)۔

(صحیح مسلم (۱۴۰۱۲) کتاب الإمارة باب بیان قدر ثواب من غزا فغنم ومن لم یغنم وسنن الترمذی (۵۶۱۲) کتاب الجهاد باب ثواب السرية التي تحقیق وسنن أبی داود کتاب الجهاد باب فی السرية تحقیق رقم ۲۴۹۷ وسنن ابن ماجه کتاب الجهاد باب النبوة فی القتال رقم ۲۷۸۵ وأحمد فی مسنده (۱۶۹۱۱)۔

(فتح الباری (۱۶۹۱۶)۔

(صحیح بخاری (۴۷۱۱) کتاب التیمم)۔

بعضې خلق د اشکالاتو نه ویریدلی دی اودا ئې ونیلې دی چه «ما من غازیة تغزو الی سبیل الله فیصیبون الفتنیة الا تعجلوا لثمنی أجرهم من الآخرة» دا حدیث ضعیف دې. ځکه چه په دې کښې یو راوی ابو هانې حمید بن هانې مجهول دې. (۱)

خودا خبره صحیح نه ده هم دا وجه ده چه امام نووی رحمته الله علیه فرمایلی دی دوی مجهول ګرځول غټه غلطی ده بلکه دوی مشهور ثقه راوی دې ددوی نه لیث بن سعد، حیوه بن شریح او ابن وهب نه علاوه نورو ډیرو خلقو روایت کړې دې. ددوی د توثیق دپاره دا خبره کافی ده چه امام مسلم په خپل صحیح کښې ددوی په حدیث باندې استدلال کوی. (۲)

بیا ابو حاتم رحمته الله علیه دوی په باره کښې فرمائی «صالح» (۳)

امام نسائی رحمته الله علیه فرمائی «لیس به بأس» (۴)

امام دراقطنی رحمته الله علیه فرمائی «لا بأس به» بیا فرمائی «ثقة» (۵)

حافظ ابن عبدالبر رحمته الله علیه فرمائی «هو عندهم صالح الحديث لا بأس به» (۶)

حافظ ذهبي رحمته الله علیه فرمائی «ثقة» (۷)

ابن حبان رحمته الله علیه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دی. (۸)

بعضې خلق دا وائی چه ددې نه هغه غنیمت مراد دې. کوم چه په ناجائزه طریقه باندې اختسې شوې وی. خودا خبره ددې وجې غلطه ده. چه بیا خو به ورته ثلث اجر هم نه ملاوېږي بلکه هیڅ اجر به ورته نه ملاوېږي. (۹)

بعضې خلق وائی چه ددې نه دجهاد هغه سفر مراد دې. چه په هغې کښې د ابتداء نه د اعلا کلمة الله نیت نه وی. اوبیا روسته په کښې اخلاص پیدا شوې وی.

خو دا جواب هم صحیح نه دې ځکه که نیت صحیح نه وی. نواجر به مطلقاً نه ملاوېږي او که نیت ئې صحیح شی. نویبا به ورته پوره اجر ملاوېږي. په اول کښې د نیت د فساد اوبه آخر

(۱) حکاه قاضی عیاض رحمته الله علیه عن بعضهم كما فی شرح النووی علی صحیح مسلم (۱۴۰۲) کتاب الإمارة باب بیان قدر ثواب من غزا فغنم ومن لم یغنم) _

(۲) شرح النووی علی صحیح مسلم (۱۴۰۲) _

(۳) تهذیب الکمال (۴۰۲/۷) و تهذیب التهذیب (۵۱/۳) _

(۴) المصدر السابق) _

(۵) المصدر السابق) _

(۶) تهذیب التهذیب (۵۱/۳) _

(۷) الکاشف (۲۵۸/۱) _

(۸) الثقات لابن حبان (۱۴۹/۴) _

(۹) فتح الباری (۹/۶) کتاب الجهاد باب أفضل الناس مؤمن مجاهد بنفسه وماله فی سبیل الله) _

کښې د نیت د صحت د وجې نه د ثلثین او ثلث تقسیم صحیح نه دې. بیا خاص کر په غزواتو کښې د اجر دارو مدار په «لایغ چه ایمان یې و تصدیق پرسل» باندې دې ددې نه دا معلومېږي. چه د سفر د شروع نه د نیت اخلاص ضروری دې. (١)

داولنی اشکال صحیح جواب داولنی اشکال صحیح جواب دا دې چه «هل الغنائم» یقیناً د نبی ﷺ خصوصیت دې. اونبی ﷺ دا خبره د مدح په مقام کښې ذکر کړې ده خود امر مباح دې اودا ضروری نه ده. چه امر مباح دې د ثواب د حاصلولو سبب وی دا صحیح ده چه الله تعالی زموږ عجز اوضعف ته کتلی دی. او غنیمتونه یې زموږ دپاره حلال کړی دی (لکه څنگه چه په حدیث کښې راغلی دی) (٢) خود دې نه دا چرته معلومېږي چه ددې په وجه به اجر او ثواب هم زیات وی. او کمې به په کښې نه راځي. د دنیا د حاصلیدو نه پس د اجر کمیدل یوه معقوله خبره معلومېږي. (٣)

دویم اشکال جواب اوترڅو پورې چه د اهل بدر او اهل احد اشکال دې. نو ددې جواب دا دې. چه د اهل احد او اهل بدر په مینځ کښې د تقابل په ځانې د اهل بدر په خپل مینځ کښې تقابل پکار دې. مطلب دا دې. چه خود د اهل بدر د دوو حالتونو په مینځ کښې موازنه کول پکار دی. او کتل پکار دی. که هغوی ته غنیمت نه وو ملاؤ شوې. نو بیا به دهغوی اجر څومره وو؟

مثال په طور داسې پوهه شه. چه د غنیمت نه بغیرد بدری اجر شپږ سوه دې. اود احدی اجر بغیرد غنیمت نه سل دې. نو بدری ته چونکه غنیمت ملاؤ شوې دې. ددې وجې دده اجر د شپږو سوو ثلث یعنی دوه سوه به وی. نو بیکاره ده. چه دا دوه سوه کومه چه د بدری اجر دې. هغه د احدی دهغه اجر په دوچند دې. کوم چه د غنیمت نه بغیر هغه ته ملاؤ شوې وو. (٤)
وَلَوْلَا اَنْ اَشُقَّ عَلٰی اُمَّتٍ مَا قَعَدْتُ خَلْفَ سَرِيَةٍ: که ما سره دا ویره نه وه چه زما امت به په مشقت کښې اخته شی. نوزه به د یولنکرونه هم بغیرگډونه نه ووم پاتې شوې به. هره سربیه کښې به مې شرکت کولو. خود مشقت د ویرې د وجې زه په هره سربیه کښې شرکت نه کوم.

د مشقت وجوه. ① یو مشقت خو دا دې. که نبی ﷺ د جهاد دپاره تلو نود مدینې منورې په انتظامی امورو او معاملاتو کښې به تعطل پیدا شوې وو. څکه چه نبی ﷺ په خپله موجود نه وو. نو روسته چه کوم واقعات را تلل. او کوم حالات واقع کیدل. دهغې فیصله او تصفیه به

(١) المصدر السابق.

(٢) قال رسول الله ﷺ فلم تحل الغنائم لأحد من قبلنا ذلك بأن الله رأى ضعفنا وعجزنا فطبيها لنا أخرجہ سلم فی صحیحہ (٨٥١٢) کتاب الجهاد والسریراب تحلیل الغنائم لهذه الأمة خاصة.

(٣) فتح الباری (٩١٦).

(٤) المصدر السابق.

څنگه کیده؟ نو د معاملو د دې تعطل په وجه به خلق په مشکل او پریشانی کېږي وو
 ⑦ دویمه وجه دا کیدې شي که نبی ﷺ په خپله جهاد ته تشریف ورکولو. نو د دې مطلب به دا
 وو چه د امیر دپاره په جهاد کېږي شرکت ضروري دې. نو روسته چه کوم خلفاء راتلل
 دهغوی دپاره به گرانه وه چه هغوی به په هر جهاد کېږي وتل او ښکاره خبره ده چه په دې
 کېږي مشقت دې

⑧ دریمه وجه دا کیدې شي چه نبی ﷺ به کله جهاد ته تشریف ورکولو. نو په اهل ایمان کېږي
 به څوک هم په مدینه منوره کېږي ایساریدو باندې راضي نه وو په هغوی کېږي به د هر یو دا
 خواش وو چه هغه د نبی ﷺ سره په جهاد کېږي شریک شي. او چه ټولو د تلو خواش کولو
 نو د ټولو دپاره به په سورلي انتظام کول گران وو. او تکلیف او مشقت به پیش کیدلو قرآن
 مجید دې ذکر کړې دې ﴿وَلَا عَلَى الَّذِينَ إِذَا مَا أَتَوْكَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لَا أَجِدُ مَا أُحْمِلُهُمْ عَلَيْهِ ۖ تَوَلَّوْا وَاعْلَمُوا أَنَّهُمْ
 قَبِيضٌ مِنَ الدَّمِ حَرًّا ۖ أَلَا يَتَفَقَهُونَ﴾ (١)

دې حضراتو به د نبی ﷺ سره په مدینه منوره کېږي شرکت غوښتل. خود دوی دپاره به
 انتظام کول گران وو. د دې خیال نه ا وساتلو اوبه بعضو مواقعو کېږي نبی ﷺ لښکر سره
 تشریف یونړلو چه دوی ته څه اطمینان اوتسلی اوشي. که مونږ لاتړلو. نو نبی ﷺ خو هم نه
 دې تلې. او که نبی ﷺ په هره موقع باندې تشریف ورکولو. نو د دوی د بې چینی. خفگان او
 پریشانی څه اندازه باقی نه وه. نو ځکه نبی ﷺ اوفرمانیل.

﴿ولأن أشق على أمتي ما تعدت خلف سرية﴾ (٢)

سریه هغه لښکر ته وائی. چه په هغې کېږي زیات نه زیات څلور سوه کسان وی. (٣) د سریه
 وجه تسمیه دا ده. چه دا د «سری» نه ماخوځ ده. د دې معنی ده. بڼه څیز.، چونکه په سریه
 کېږي هم چا نه شوی کسان لیرې شي. نو ځکه ورته «سریه» وائی. (٤)
 بیا په اصطلاح کېږي په غزوه او سریه کېږي فرق مشهور دې. چه غزوه هغه جنگ ته وائی
 چه په هغې کېږي نبی ﷺ پخپله موجود وی. اوسریه هغه لښکر ته وائی. چه هغوی سره
 نبی ﷺ پخپله تشریف فرما نه وی. (٥) والله اعلم.

قوله: وَلَوْ دِدْتُ أَنِّي أَقْتُلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ أَحْيَا ثُمَّ أَقْتُلُ ثُمَّ أَحْيَا ثُمَّ أَقْتُلُ:
 زما ارمان دې چه زه د الله تعالی په لار کېږي قتل کړې شم. اوبیا راژوندې کړې شم. بیا قتل
 کړې شم. او بیا راژوندې کړې شم. ا. بیا زه د الله تعالی په لار کېږي شهید کړې شم.

(١) التوبة: (٩٢) _

(٢) د دې ټولو توجیهاتو دپاره اوگوری (فضل الباری (٤٤٩/١، ٤٥٠) _

(٣) النهایه لابن الاثیر (٣٦٣/٢) _

(٤) المصدر السابق _

(٥) کشف اصطلاحات الفنون (١٠٩٩/٢) مادة الغزو _

دلته کنبی اشکال دې هغه دا چه د نبی ﷺ مرتبه خود شهیدانو د مرتبې نه زیاته اوچته ده.
نو بیا نبی ﷺ د شهادت ارمان ولې کولو

خودا څه عجیبه خبره نه ده ځکه چه په بعضې وختونو کنبی لونی سړی ته د معمولی معمولی څیزونو خواش هم وی. گوری یوکس ته مخامخ بریانی (په روزو کنبی مالګه مصالحه مرجکی وغیره و اچوی او ګو و نه کړی) قورمه اومتجن (یوقم خوږ پولاز) اوبه بیه څیزونه موجود وی ددې باوجود هغه وانی اچار اوچتنی راوپی نوددې بیه قسم خوراکونو په مقابل کنبی د اچار اوچتنی څه حیثیت دې! خو هغه بیه هم د اچار اوچتنی مطالبه کوی

نبی ﷺ ته چه الله تعالی کوم مقام او مرتبه ورکړې ده هغه په څو خوچنده د شهادت د مرتبې نه اعلی او اوچت دې. خوشهادت هم اگر چه ددوی دمقام نه کم دې هم د فضیلت یو څیز ضرور دې. نو ځکه نبی ﷺ ددې تمنا کړې ده (۱)

ددې نه علاوه د نبی ﷺ ددې تمنا کولو مقصود د شهادت اجر او ثواب حاصلول نه دی ځکه چه اجر او ثواب خو نبی ﷺ ته د شهادت نه بغیر هم ددې نه زیات ملاز شوې ده بلکه حقیقت حال دا دې چه نبی ﷺ د شهادت تمنا ددې دپاره او کړله چه په دې کنبی یو خاص لذت دې

وہ کم ہیں ترے میں جنہیں ملتی ہے لذت

یوں آپ کی شمشیر کے نسل تو بہت ہیں

که د شهادت مرتبه حاصلول ئې مقصود وو. نو یو ځل شهید کیدل به کافی وو خو نبی ﷺ چه باریار د شهادت تمنا کوی. نو دا په دې خبره دال دې. چه په شهادت کنبی یو خاص خوند

دې. کوم چه نبی ﷺ یو ځل نه بلکه باریار حاصلول غواړی (۲)

بیا د نبی ﷺ ددې تمنا یوه وجه دا هم کیدې شی. چه بیشکه د نبوت مقام او مرتبه اوددې اجر او ثواب ډیر زیات دې. خود شهادت هم ډیر لوڼې مقام او فضیلت دې د نبی ﷺ ارشاد

دې. چه د شهید د وینې نه زمکه وچه شوې هم نه وی. چه حوزې دې اوچت کړی (۳)
د شهیدانو روحونه ټوله ورځ په جنت کنبی چرته چه ئې خوښه وی گرځی راگرځی. او د شېبې د عرش سره زورېندو قنادیلو سره هغوی ته ځانې ملاوېږی (۴)

دغه شان بې شمیره فضیلتونه الله تعالی د شهادت او شهید دپاره مختص کړی دی (۵)

(۱) فضل الباری (۵۰/۱۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي ﷺ قال ذكر الشهداء عند النبي ﷺ فقال لا تجف الأرض من دم الشهيد حتى تبندره زوجته.. أخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب الجهاد باب فضل الشهادة في سبيل الله (۲۷۹۸)۔

(۴) انظر الصحيح لمسلم (۱۳۵/۲) كتاب الإمارة باب في بيان أرواح الشهداء في الجنة (...)

(۵) الدر المنثور (ص ۹۴ تا ۱۰۰) د (ولاتحسبن الذين قتلوا في سبيل الله أمواتا) کنبی،

نوکه نبی ﷺ ددې فضیلتونو اومناقبویه وجه د شهادت تمنا کړې وی. نوبه دې کښې څه قباحه یا تعجب نشته

ایا د نبی ﷺ د شهادت تمنا کولو سره د کفر غلبه لازمیږي دلته یو سوال دا دې چه په دې حدیث کښې نبی ﷺ باریار د شهادت تمنا کوی اوشهادت ملاویږي کافرانوسره په جنگی کولو. نولکه چه نبی ﷺ دا تمنا کوله چه کفر دې همیشه دپاره باقی وی؟
دا سوال ډیر سطحی دې ځکه چه د حدیث مقصد دجهاد اوشهادت عظمت، مزیت اوفضیلن اظهار دې دا عنوان د جهاد عظمت بیانول اودشهادت فضیلت ښکاره کولو دپاره اختیر کړې شوې دې ددې نه دا تمنا کول چه نبی ﷺ د کفر د بقاء تمنا هم کوله. ډیر لغو اوباطل اعتراض دې.

بیا تکوینی طور دا معلومه ده چه کفر به په ترقیامته پورې باقی وی نوکه ددې په وجه نبی ﷺ د شهادت فی سبیل الله تمنا کړې وی نوییا نبی ﷺ ته د کفر د تمنا نسبت څنگه صحیح کیدې شی. ځکه چه نبی ﷺ خو ددې وجې تمنا کړې ده چه کفر به هسې هم ترقیامته پورې باقی وی.

دغه شان دا هم وئیلی شوی دی. چه نبی ﷺ د کفر د بقاء دپاره نه بلکه دامت په خلقو کښې د شهادت شوق پیدا کولو دپاره دا فرمائیلی دی. (والله اعلم،)

۲۶ = بَابُ تَطَوُّعِ قِيَامِ رَمَضَانَ مِنَ الْإِيمَانِ

د ترجمې مقصد امام بخاری رحمه الله فرمائی چه قیام رمضان خو تطوع ده. دا دایمان یوه شعه ده. په دې سره امام بخاری رحمه الله دوو خبرو طرف ته اشاره اوکړله. یوه دا چه قیام رمضان سنت دې واجب نه دې. دویمه دا چه لکه څنگه طاعات مفروضه په ایمان کښې داخل دی. دغه شان عبادات مندوبه هم داخل دی.

عبادات مندوبه په ایمان کښې داخل دی که نه؟ دا مسئله مختلف فیها ده. اهل سنت والجماعت طاعات مفروضه و مندوبه ټول په ایمان کښې داخل گنړي. اود معتزلو یوه ډله دا وائی چه طاعات مفروضه په ایمان کښې داخل دی. خو طاعات مندوبه نه دی داخل. (۱)

امام بخاری رحمه الله په دې ترجمه کښې د «تطوع» لفظ زیاتی کړلو. اودې اختلاف طرف ته ئې اشاره اوکړه. اود اهل سنت تائید ئې کړې دې

[۴] حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ قَامَ رَمَضَانَ إِيمَانًا وَاجْتِنَانًا غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ [ص ۴۰۴، ۴۰۵]

رجال الحديث

حدثنا اسماعیل: دوی اسماعیل بن ابی اویس مدنی دې ددوی حالات وړاندې په باب «تفاضل اهل الإیمان فی الأعمال» کښې تیرشوی دی

قال حدثني مالك: دامام مالک رحمته الله حالات په «باب من الدين الفار من الفتن» کښې تیرشوی دی.

عن ابن شهاب: دوی امام زهري رحمته الله ددوی حالات په بدء الوحی کښې د دریم حدیث لاندې تیرشوی دی.

عن حميد بن عبد الرحمن: دوی د مشهور صحابی احد العشرة المبشرة حضرت عبدالرحمن بن عوف رضي الله عنه خوښي دې. د دوی کښت ابو ابراهيم دې. بعضو ابو عبدالرحمن خولې دې. او بعضو ابو عثمان ذکر کړې دې. ددوی مور ام کلثوم بنت عقبه بن ابی معیط ده. دا د حضرت عثمان مور شریکه خور وه. اویخی په اول کښې نې د مکې مکرمې نه مدينې منورې ته هجرت کړې زنانو کښې ده. (۱)

دوی د خپل پلار حضرت عبدالرحمن بن عوف. او خپلې مور حضرت ام کلثوم نه علاوه د حضرت ابن عباس. حضرت عبدالله بن عمر. حضرت عبدالله بن عمرو. حضرت ابو هريره. حضرت ابوسعید خدری رضي الله عنه وغيره نه احاديث اوریدلي دي. اوددوی نه چه چا روایت کړې دې. نويه هغوی کښې سعد بن ابراهيم. صفوان بن سليم. اسماعیل بن محمد بن سعد بن ابی وقاص. عبدالرحمن بن هرمز الاعرج او امام زهري رحمته الله وغيره حضرات دي. (۲)

احمد بن عبدالله عجلې. اب. زرعه. او ابن خراش رضي الله عنه ددوی په باره کښې فرماني «ثقة» (۳) محمد بن سعد دامام واقدی رحمته الله نه نقل کړی دی. چه «وكان ثقة عالماً كثير الحديث» (۴) واقدی رحمته الله فرماني چه ددوی وفات په مدينه منوره کښې په کال ۹۵ هـ کښې شوې دې (۵) ابن سعد رحمته الله فرماني چه بعضې عالمانو ددوی د وفات کال ۱۰۵ هـ نقل کړې دې خودا غلط دي. (۶)

(۱) تهذيب الكمال (۳۷۸/۷) ۳۷۹-.

(۲) المصدر السابق.

(۳) تهذيب الكمال (۳۸۰/۷).

(۴) طبقات ابن سعد (۱۵۴/۵).

(۵) طبقات ابن سعد (۱۵۵/۵) دغه شان اوگورې (حاشية تهذيب الكمال (۳۸۱/۷) -.

(۶) المصدر السابق.

عن أبي هريرة رضي الله عنه: (د) حضرت ابوهريره تفصیلی حالات په «هېل

امور الإيمان» کښې تیر شوی دی

قوله أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال من قام رمضان إيماناً

واحتساباً غفر له ما تقدم من ذنبه: یعنی نبی ﷺ فرمایلی دی کوم کس چه په رمضان

کښې په ایمان اود ثواب په نیت سره قیام او کړی نودده ټول مخکنی گناهونه به معاف کړي شی

ددې حدیث سره د متعلقه مباحثو تشریح وړاندې په «من یقیم لیلة القدر لیماً واحتساباً غفرله ما

تقدم من ذنبه» لاندې تیره شوې ده.

۲۷ = باب صَوْمُ رَمَضَانَ احْتِسَابًا مِنَ الْإِيمَانِ

د قیام رمضان په صوم رمضان باندې د تقدیم شوو وجوه امام بخاری رحمه فرمائی چه احتساب

یعنی دانته تعالی نه د اجر او ثواب طلبولو دپاره د رمضان روژه نیول دایمان شعبه ده.

دلته سوال دا دې چه امام بخاری رحمه د «صوم رمضان» ترجمه د «قیام رمضان» نه پس ذکر

کړه. حالانکه صوم فرض دې اوقیام رمضان سنت دې دصوم فرضت ددې خبرې متقاضی

دې چه وړاندې نې د دې ترجمه راوړې وې. او ورسته نې د قیام رمضان ترجمه منعقد کړې وې.

ددې سوال جواب مونږ وړاندې د باب «الجهاد من الإيمان» په شروم کښې ذکر کړې دې خودلته

لې په تفصیل سره ذکر کولې شی.

① د دې یو جواب دا دې چه قیام رمضان فعلی عبادت دې. اوصوم رمضان ترکی عبادت

دې اود ترک نمبر د فعل نه پس وی. نوځکه نې اول فعلی عبادت ذکر کړلو. او بیا نې ترکی

عبادت ذکر کړو. (د)

② دویم جواب دا دې چه قیام رمضان په شپه کښې وی. او صوم رمضان په ورځ کښې وی.

اول قیام کیږی او بیا صوم. گورئ نه چه کله د رمضان میاشت اولیدې شی. نواول تراویح

کولی شی ځکه چه اول شپه وی نوځکه ددې عبادت ادا کولې شی. او بیا روژه نیولې شی

ځکه چه د شپې نه پس د رمضان اولنې تاریخ وی. اودهغې عبادت ادا کولې شی. نو چونکه

د زمانې په لحاظ سره قیام رمضان په صوم رمضان باندې مقدم دې. نوځکه متصف رحمه په

ذکر کښې هم مقدم کړلو. (د)

③ دریم جواب دا دې چه قیام رمضان سنت دې. اوصوم رمضان فرض دې. او په فرائضو کښې

(قد سبق تخريج هذا الحديث تحت باب قیام ليلة القدر من الإيمان) فارجع إليه إن شئت) .

(فتح الباری (۹۲/۱) .

(المصدر السابق) .

عام طور داخلیدل په سنتو سره کپړی لکه چه قیام رمضان په منزله د سنت قبله دی خکه مصنف رحمته الله علیه دا وړاندې ذکر کړلو (د)

⑤ خلورم جواب دا دې چه قیام رمضان د روژې تمهید دې خکه چه د روژې یوه حصه ترایح دی اوبه دې کښې تهجد، ذکر، نوافل دعا وغیره هم داخل دی ښکاره خبره ده چه کله خوک قیام کوی نود بیشمی وخت به راخی نویه دې طریقه به دا قیام د روژې تمهید شی اوتمهید وړاندې وی خکه امام بخاری رحمته الله علیه قیام رمضان وړاندې او صوم رمضان روسته ذکر کړه (د) والله اعلم

[۸۱] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ قَالَ أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ فُضَيْلٍ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ عَنْ أَبِي سَلَمَةَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ صَامَ مَضَانَ إِيْمَانًا وَاجْتِبَاءً غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ [۴۱۰۱۱۰۲]

رجال الحديث

ابن سلام: دوی محمد بن سلام بیکندي رحمته الله علیه دی ددوی حالات وړاندې د کتاب الایمان کښې د «باب قول النبي ﷺ انا أعلمكم بالله وأن المعرفة فعل القلب» لاندې تیر شوی دی

محمد بن فضیل: دوی ابو عبد الرحمن محمد بن فضیل بن غزوان بن جریر ضبی کوفی دی. دوی دمغیره بن مقسم ضبی. مختار بن لفل، بیان بن بشر احمسی رحمته الله علیه اوددوی نه علاوه د نورو حضراتونه احادیث اوریدلی دی. اودوی نه چه چا روایت کړې دې په هغوی کښې امام سفیان ثوری رحمته الله علیه هم دې چه د دوی نه لوښې دې. د ده نه علاوه امام احمد، امام اسحاق بن راهویه او عمرو بن علی الفلاس رحمته الله علیه غوندې حضرات دی. (د)

امام نسائی رحمته الله علیه فرماني: «لیس به یأس» (خ)

امام ابوزرعه رحمته الله علیه فرماني: «صدوق من أهل العلم» (خ)

امام ابو حاتم رحمته الله علیه فرماني: «شیخ» (خ)

(۱) امداد الباری (۵۹۵/۴)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) تهذيب الكمال (۲۹۳/۲۶، ۲۹۶) وخلاصة الخرزجی (۳۵۶) وعمدة القاری (۲۳۴/۱)۔

(۴) تهذيب الكمال (۲۹۷/۲۶) وخلاصة الخرزجی (۳۵۶)۔

(۵) تهذيب الكمال (۲۹۷/۲۶)۔

(۶) المصدر السابق۔

امام یحییٰ بن معین رحمہ اللہ فرمائی «ثقة»^(۱)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی «وکان من علماء هذا الشأن»^(۲)

امام احمد رحمہ اللہ فرمائی «کان یتشیع وکان حسن الحدیث»^(۳)

امام محمد بن سعد رحمہ اللہ فرمائی «وکان ثقة کثیر الحدیث متشیعاً وبعضهم لا یحتم بہ»^(۴)

امام ابوداود فرمائی «کان شیعياً محققاً»^(۵)

حافظ صفی الدین خزر جی رحمہ اللہ فرمائی «شیعی غالی باطنہ لا یسب»^(۶)

علامہ سمعانی رحمہ اللہ فرمائی «وکان یفلو فی التشیع»^(۷)

د محمد بن فضیل رحمہ اللہ پہ بارہ کنبی چہ کوم اقوال ذکر شول ددی خلاصہ دا دہ چہ دوی پہ حدیث کنبی امام او حافظ وو د دوی پہ احادیثو باندی لویو لویو عالمانو رحمہم اللہ اعتماد کرنی دے البتہ ددوی پہ بارہ کنبی چہ کومہ جرح دہ ہفہ دا دہ چہ دوی شیعہ وو اویا بعضی حضراتو دوی لہر کثیر شیعہ گر خولی دے

خو حقیقت دا دے چہ دوی غالی شیعہ نہ وو بلکہ صرف حضرت علی رضی اللہ عنہ بہ نہ غورہ گنہلو اود حضراتو شیخینو رضی اللہ عنہما بہ نہ تعظیم کولو اوحضرت عثمان رضی اللہ عنہ بہ نہ پہ ترجم سرہ ذکر کولو

ہم دا وجہ دہ چہ د حضرت امام احمد رحمہ اللہ پہ قول «وکان یتشیع» باندی چہ امام ذہبی رحمہ اللہ

تبصرہ کوی نو فرمائی «قلت کان متوالیاً فقط»^(۸)

دغہ شان دامام ابوداود رحمہ اللہ پہ قول «کان شیعياً محققاً» باندی حافظ ذہبی رحمہ اللہ تبصرہ

کوی اوفرمائی «قلت تحرقہ علی من حارب اود ازم الامر علیاً رضی اللہ عنہ وهو معظم للشیخین رضی اللہ عنہما»^(۹)

دامام محمد بن سعد رحمہ اللہ پہ قول «وبعضهم لا یحتم بہ» باندی تبصرہ کوی حافظ ابن حجر رحمہ اللہ

فرمائی «لنا توقف فیہ من توقف لشیعہ»^(۱۰) یعنی پہ دوی باندی چہ چا د عدم اعتماد اظہار

(۱) المصدر السابق۔

(۲) تذکرۃ الحفاظ (۳۱۵/۱)۔

(۳) تہذیب الکمال (۲۹۷/۲۶) و تذکرۃ الحفاظ (۳۱۵/۱) وسیر اعلام النبلاء (۱۷۴/۹)۔

(۴) طبقات ابن سعد (۳۸۹/۶)۔

(۵) تہذیب الکمال (۲۹۷/۲۶) و تذکرۃ الحفاظ (۳۱۵/۱) وسیر اعلام النبلاء (۱۷۴/۹)۔

(۶) خلاصۃ الخزر جی (۳۵۶)۔

(۷) الأنساب للسمعانی (۱۱۴)۔

(۸) تذکرۃ الحفاظ (۳۱۵/۱)۔

(۹) سیر اعلام النبلاء (۱۷۴/۹)۔

(۱۰) ہدی الساری (۴۴۱)۔

کړې دې نو هغه ددوی د تشیع د وجې دې خوددوی تشیع د غلو حد ته نه وو رسیدلې اونه دوی د تشیع داعی وو نوڅکه دا طعن نشی قبلولې

دا خبره دې یاده وی چه بعضې حضراتو د یحیی حماني نه نقل کړې ده چه محمد بن منکدر پلار وانی ما خپل خونې محمد بن فضیل رضی الله عنه ته دشبې نه واخله تر صبا پورې په دې خبره باندې زور نه ورکړه چه ته په حضرت عثمان رضی الله عنه باندې ترحم اوکړه خو ده انکار کولو (۱)

خودا واقعه صحیح نه معلومېږي ځکه چه امام یحیی بن معین رضی الله عنه نقل کوی چه زه د محمد بن فضیل رضی الله عنه سره ناست ووم چه یوکس راغلو او اوونیل چه مروان فزاری دا وانی چه ستاسو پلار ټوله شپه دا کوشش اوکړلو چه تاسو د حضرت عثمان رضی الله عنه حق کنبې د استغفار کلمات او وانی خوتاسو برابر انکار کولو په دې باندې حضرت محمد بن فضیل رضی الله عنه او فرمائیل «لَا وَاللَّهِ مَا عَلِمَ اللَّهُ هَذَا مَنِي قَطُّ، وَمَا ذَكَرْتُ عُثْمَانَ رضی الله عنه قَطُّ إِلَّا بِخَيْرٍ» (۲)

دغه شان ابو هاشم د محمد بن فضیل رضی الله عنه نه نقل کوی چه دوی فرمائیلی دی «رحم الله عثمان رضی الله عنه ولا رحم الله من لا يترحم عليه» (۳)

دغه شان فرماني «ورأيت عليه آثار أهل السنة والجماعة رحمه الله تعالى» (۴)

حافظ ذهبی رحمته الله فرماني «وقد احتج به أرباب الصحاح» (۵)

حافظ ذهبی رحمته الله ددوی د شاگردانو یو فهرس ذکر کړې دې اوددې نه پس نې په دوی باندې یوه جامع تبصره کړې ده. فرماني «حدث عنه أحمد وأبو عبيد، وعدد كثير ورجع عقوب على تشيع كان فيه، إلا أنه كان من علماء الحديث والكمال عريق» (۶)

خلاصه دا شوه چه محمد بن فضیل ثقه راوی دې ددوی د روایاتو په قبلولو کنبې توقف نه دې پکار، اوترڅو پورې چه د دوی د تشیع خبره ده نو اول خودا چه دوی داعی نه وو اوبیا شیعت هم ددوی معمولی وو په دوی کنبې غلو نه وه بلکه د ابو هاشم د قول مطابق په دوی

باندې د اهل سنت والجماعت آثار ښکاره وو. والله اعلم

امام بخاری رحمته الله فرماني چه د دوی وفات په کال ۱۹۵ هـ کنبې شوې وو (۷)

(۱) سير اعلام النبلاء (۱۷۴/۹) _

(۲) حاشية تهذيب الكمال (۲۹۷/۲۶) _

(۳) هدى السارى (۴۴۱) _

(۴) المصدر السابق _

(۵) سير اعلام النبلاء (۱۷۵/۹) _

(۶) سير أعلام النبلاء (۱۷۳/۹) _

(۷) التاريخ الكبير للبخارى (۲۰۸/۱) رقم الترجمة (۶۵۲) _

⑤ یحیی بن سعید: دوی مشهور تابعی محدث یحیی بن سعید بن قیس بن عمرو الانصاری المدنی دی ددوی تذکرہ اگرچہ د وپاندینی حدیث پہ ضمن کنبی زاغلی ده خو هلته چونکه ډیر اختصار وو نوڅکه دلته لږ غوندې په تفصیل سره ددوی بیان کوو یحیی بن سعید انصاری رضی په خپله زمانه کنبی عالم او قاضی او دفقهاء سبعة خیر شاگرد وو ددوی ولادت د حضرت عبدالله بن زبیر رضی په زمانه کنبی شوې وو (د دوی د حضرت انس بن مالک، سائب یزید، او ابوامامه بن سهل رضی نه علاوه حضرت سعید بن المسیب، قاسم بن محمد، عراک بن مالک رضی نور ډیرو حضراتو نه احادیث اوریږي دی.)

ددوی نه چه کومو حضراتو احادیث اوریږي دی. دهغوی فهرس هم ډیر اوږد دي د دوی: خپل شیخ حضرت امام زهري رضی نه علاوه د هشام بن عروه، حمید الطویل، ایوب سختیانی، عبدالله بن عمر، امام شعبه، امام مالک، امام سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، حماد بن زید، حماد بن سلمه، جریر بن حازم، جریر بن عبد الحمید، عبدالله بن المبارک او یحیی القطان رضی دی.)

محمد بن سعد رضی فرمائی: «وكان ثقة كثير الحديث حجة ثبتاً» (خ)

امام احمد رضی فرمائی: «یحیی بن سعید الانصاری أثبت الناس» (خ)

سعید بن عبد الرحمن جمحي رضی فرمائی: «ما رأيت أحداً أقرب شههاً بإيهن شهاب من يحيى بن سعيد الأنصاري ولولا هما لذهب كثير من السنن» (خ)

علی بن مدینی رضی فرمائی: «لم يكن بالمدينة بعد كبار التابعين أعلم من إيهن شهاب ويحيى بن سعيد الأنصاري وأبي الوناد وبكر بن عبدالله بن الأشج» (خ)

دغه شان دوی فرمائی: «أصحاب صحة الحديث وثقاته ومن ليس في النفس من حديثهم شيء إيهن بالنصرة ومنصور بالكوفة ويحيى بن سعيد بالمدينة وعمر بن دينار بمكة» (خ)

(سير أعلام النبلاء (٤٦٨/٥)

١ تهذيب الكمال (٣٤٩/٣، ٣٤٩/٣١) وخلاصة الخزرجي (٤٢٤) -

٢ تهذيب الكمال (٣٤٩/٣١-٣٥١) وسير أعلام النبلاء (٤٧٠/٥) وتذكرة الحفاظ (١٣٧/١) وخلاصة الخزرجي (٤٢٤) -

٣ تهذيب الكمال (٣٥١/٣١) -

٤ تذكرة الحفاظ (١٣٨/١) وسير أعلام النبلاء (٤٧١/٥) وتهذيب الكمال (٣٥٦/٣١) -

٥ تهذيب الكمال (٣٥٢/٣١) -

٦ تهذيب الكمال (٣٥٣/٣١) -

٧ تهذيب الكمال (٣٥٥/٣١) -

محمد بن عبدالله عمار موصلی رحمته فرماني «موازين أصحاب الحديث من الكوفيين والمدنيين
 هذا الملك بن أبي سلمان، وعاصم الأحول ومبيد الله بن عمر، ويحيى بن سعيد الأنصاري»^(١)
 امام يحيى القطان رحمته به اهل حجاز كني يحيى بن سعيد أنصاري رحمته باندې چاته هم
 فوقيت نه وركوي كله چه د هغوى نه تپوس او شو چه امام زهري رحمته ته هم فوقيت نه دي
 حاصل^(٢) نو هغوى او فرماني «الزهري يختلف عنه ويحيى بن سعيد لم يختلف عنه»^(٣)
 امام احمد ابو خيثمه، يحيى بن معين، ابو زرعه، او ابو حاتم رازي رحمته فرماني «ثقة»^(٤)
 امام عجلي رحمته فرماني «مدني تابع ثقة، وكان له فقه وكان رجلاً صالحاً»^(٥)
 امام نسائي فرماني «ثقة ثبت»^(٦)
 دغه شان فرماني «ثقة مأمون»^(٧)
 امام ابو حاتم رحمته فرماني «يحيى يوازي الزهري»^(٨)
 سفيان ثوري رحمته فرماني «كان يحيى بن سعيد الأنصاري، أهل عند أهل المدينة من الزهري»^(٩)
 جرير بن عبد الحميد رحمته فرماني «لم أر من المحدثين إنساناً كان أهل عندي من يحيى بن سعيد
 الأنصاري»^(١٠)
 د دوى ژوند په اول كنيې ډير په سختي كنيې تيريدو. خو خليفه ابو جعفر منصور دوى عراق
 ته راوغوښتلو. او هلته ئې قاضى مقرر كړلو. ددې نه پس سختي ختمه شوه. خو ددوى په
 حالاتو كنيې څه تبديلي رانغله. هم دا وجه ده. چه محمد بن القاسم هاشمي رحمته فرماني «كان
 يحيى بن سعيد غفيف الحال، فاستغفاه ابو جعفر وارثهم شأنه فلم يتغير حاله فقيل له في ذلك فقال من كالت
 نفسه واحداً لم يغيره المال»^(١١)

(١) المصدر السابق.

(٢) المصدر السابق.

(٣) تهذيب الكمال (٣١/٣٥٦).

(٤) المصدر السابق.

(٥) المصدر السابق.

(٦) المصدر السابق.

(٧) تهذيب الكمال (٣١/٣٥٣).

(٨) المصدر السابق.

(٩) تهذيب المال (٣١/٣٥٢).

(١٠) تهذيب الكمال (٣١/٣٥٧).

دغه شان امام مالک رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «ما خرج منا أحد إلى العراق إلا تغیر غیری حی بن سعید، ولم یرجم من ماکان علیہ إلا یحیی بن سعید» (۱)

تولوا اصحاب سته ددوی احادیث نقل کری دی (۲)

پہ کال ۱۴۳ھ یا ۱۴۴ھ یا ددی نہ پس وفات شوی دی (۳) رحمہ اللہ تعالیٰ.

ابوسلمہ: دوی دحضرت عبدالرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ خوئی دی. اود مدینہ منورہ پہ اووہ فقہر کنبی یو دی. اومشهور تابعی محدث دی (۴)

امام مالک رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. ددوی دا کنیت ہم ددوی نوم دی (۵) حالانکہ بعضی نورو فقہر ددوی نوم عبداللہ خودلی دی. اوبعضی نورو حضراتو ددوی نوم اسماعیل بیان کری دی (۶)

پہ ۲۰ھ نہ روستو پیدا شوی وو (۷)
دخپل پلار حضرت عبدالرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ نہ ئی روایت کری دی. خو کم دی. خککہ چہ دوی واره وو. چہ پلار ئی وفات شوی وو (۸)

(المصدر السابق)۔

(تهذيب الكمال (۵۳۹/۳۱)۔

(تهذيب الكمال (۳۵۸/۳۱) وخلاصة الخزرجي (۴۲۴) وتقريب (۵۹۱) رقم (۷۵۵۹)۔

(تهذيب الأسماء واللغات (۲۴۰/۱۲)۔

(تذكرة الحفاظ (۶۳/۱) وتهذيب الكمال (۳۷۵/۳۳)۔

(تهذيب الكمال (۳۷۱/۳۳) وسير أعلام النبلاء (۲۸۷/۴) قال النووي والصحيح المشهور هو الأول انظر

تهذيب الأسماء واللغات (۲۴۰/۱۲)۔

(ولد سنة بضع وعشرين قاله الذهبي في السير (۲۸۷/۴) وانظر التقريب (۶۴۵) رقم الترجمة (۸۱۴۲)۔

(سير أعلام النبلاء (۲۸۷/۴) وقال سبط ابن العجمي الحلبي ((قال ابن معين والبخاري لم يسمع من أبيه شيئا انظر حاشيته على الكاشف للذهبي (۴۳۱/۲)۔

دغه شان امام علي بن المديني. امام احمد. يحيى بن معين. ابوحاتم. يعقوب بن شيبة. اوابوداود رضي اللہ عنہم فرمائی چہ دوی د خپل پلار نہ کوم روایت کوی. نو هغه مرسل وی. خککہ چہ دوی دخپل پلار نہ سماع نہ ده کری. (تهذيب التهذيب (۱۱۷/۱۲)۔

خوبه دي باندې اشکال کيږي. چہ امام نسائي د نضرين شيبان په سند سره ددوی نه نقل کری دی. په کوم کنبی چہ دوی د خپل پلار نه روایت کوی. او په هغی کنبی صیغه د تحدیث ده. «سنن نسائي (۳۰۸/۱) کتاب الصيام باب نواب من قام رمضان وصامه إيماناً وإحتساباً ذکر إختلاف يحيى بن ديس كثير والنضرين شيبان فيه» د دي نه معلوم یري چہ ددوی دخپل پلار نه سماع ثابته ده. .

ددې جواب دا دي. چہ دي حديث ته امام نسائي خطا ونيلي ده. فرمائی. ((قال ابو عبد الرحمن هذا خطأ وللصواب أبو سلمة عن أبي هريرة رضي اللہ عنہ)). هم دا وجه ده. چہ حافظ ابن عبد البر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. ((لم يسمع من أبيه وحديث النضرين شيبان في سماع أبي سلمة عن أبيه لا يصحونه)) تهذيب التهذيب (۱۱۷/۱۲)۔

د دوی نه علاوه د حضرت عبدالله بن سلام، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص، حضرت جابر، حضرت ابوسعید خدری، حضرت ابوسید، حضرت معاویه بن الحکم، حضرت ربیعہ بن کعب، حضرت عائشہ او حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا نه علاوه نورو صحابہ کرام رضی اللہ عنہم نه نہی سماع کړې ده.)

په تابعینو رضی اللہ عنہم کېني حضرت عطاء، بن ابی رباح، عروہ بن زبیر، بشیر بن سعید، او حضرت عمر بن عبدالعزیز رضی اللہ عنہم نه روایت کوی.)

ددوی نه چه چا روایت کړې دې په هغوی کېني امام شعبی، عبدالرحمن الاعرج، عراق بن مالک، عمرو بن دينار، ابو حازم، زهري، یحییٰ الانصاری، اویحییٰ بن ابی کثیر رضی اللہ عنہم نه علاوه نورو ډیرو حضراتو احادیث روایت کړې دي.)

ابن سعد رضی اللہ عنہ فرماني: «كان ثقة قتيها كثير الحديث» (X)

ابو اسحاق رضی اللہ عنہ فرماني: «ابو سلمة في زمانه خير من ابن عمر في زمانه» (X)

ابوزرعه رضی اللہ عنہ فرماني: «ثقة امام» (X)

ابراهيم بن عبدالله بن قارظ رضی اللہ عنہ د امام زهري رضی اللہ عنہ نه نقل کوی: «تقد تركت رجلين من قومك لا أعلم أحدهما شيئاً منهما عروة بن الزبير و أبو سلمة بن عبد الرحمن» (X)

امام زهري رضی اللہ عنہ فرماني: «أربعة من قریش و حديثهم يحور: عروة بن الزبير و ابن السيب، و أبو سلمة و ميبد الله بن عبد الله» (X) حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ فرماني: «وكان من كبار أئمة التابعين غير العلم ثقة عالم» (X)

دغه شان دوی فرماني: «كان طلبة للعلم قتيها مجتهد أكمل القدر رحمة» (X)

هيشم بن عدي رضی اللہ عنہ فرماني: چه دوی په کال ۹۴ هـ کېني وفات شوی وو. (X)

(1) تهذيب الأسماء واللغات (٢٤١١٢) و تهذيب الكمال (٣٧١١٣٣، ٣٧٢) و سير أعلام النبلاء (٢٨٧١٤) -

(2) المصدر السابق -

(3) المصدر السابق -

(4) تهذيب الأسماء (٢٤١١٢) و تهذيب الكمال (٣٧٤١٣٣) و سير أعلام النبلاء (٢٨٧١٤) -

(5) سير أعلام النبلاء (قاص ٨٨) -

(6) تهذيب الكمال (٣٧٥١٣٣) و سير أعلام النبلاء (٢٨٩١٤) -

(7) تهذيب الكمال (٣٧٥١٣٣) و سير أعلام النبلاء (٢٨٩١٤) -

(8) تهذيب الكمال (٣٧٥١٣٣) و سير أعلام النبلاء (٢٨٩١٤) و تذكرة الحفاظ (٦٣١١) -

(9) تذكرة الحفاظ (٦٣١١) -

(10) سير أعلام النبلاء (٢٨٧١٤) -

(11) تهذيب الكمال (٣٧٦١٣٣) و سير أعلام النبلاء (٢٩٠١٤) -

ابن سعد رحمته الله فرمائی ہے کہ ددوی وفات د دوه اویا کالوبہ عمر کنبی پہ مدینہ منورہ کنبی پہ کال ۹۴ھ کنبی شوې وو (۱)

او امام واقدی رحمته الله فرمائی دی «مات سنة اربع مائة و هو ابن اثنتين وسبعين سنة» (۲)
حافظ ذهبی رحمته الله د واقدی قول ضعیف کړې دې. (۳) رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

د حضرت ابوهریرہ رضی الله عنه تفصیلی حالات د «باب أمور الایمان» په ضمن کنبی تیر شوی دی
قوله قال رسول الله ﷺ: مَنْ صَامَ رَمَضَانَ إِيمَانًا وَ احْتِسَابًا غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ

مِنْ ذَنْبِهِ. (۴) رسول الله ﷺ فرمائی دی کوم کس چه په رمضان کنبی په ایمان او احتساب سره روژه اونیسی نودده مخکنی ټول گناهونه به معاف شی

دلته تاسو د حدیث په الفاظو کنبی گورئ چه د «من صام رمضان» سره «إيمَانًا وَ احْتِسَابًا» قید لگولې شوې دې. دغه شان د تیر شوی باب په حدیث کنبی هم «من صام رمضان..» سره «إيمَانًا وَ احْتِسَابًا» قید موجود دې. حالانکه په ترجمه کنبی امام بخاری رحمته الله صرف د «من صام رمضان» حدیث سره د «احتساباً» قید لگولې دې. اود «من صام رمضان..» په حدیث کنبی دا قید نشته ددې تفريق څه وجه ده؟

ددې جواب دا دې چه خود د قیام رمضان هیت مذکر دې. کوم چه طلب او احتساب یادوی اویه روژه کنبی چونکه پریخودل وی. د خوراک ځکاک او جماع، نوځکه دا په هیت مذکره باندې نه دې. نوچه په کوم ځانې کنبی نې د تراویح او قیام رمضان ذکر کړې وی. نو هله نې د احتساباً قید نې په ترجمه کنبی نه دې لگولې ځکه چه دغه عمل په خپله د احتساب دپاره مذکر دې. او کوم ځانې کنبی چه نې د صوم رمضان ترجمه قائمه کړې ده. نو د احتساباً قید نې په ترجمه کنبی ذکر کړې دې. (۵)

....

(۱) تهذيب الأسماء (۲۴۱۱۲) وتهذيب الكمال (۳۷۶۱۳۳) _

(۲) تهذيب الكمال (۳۷۶۱۳۳) وسير أعلام النبلاء (۲۹۰۱۴) _

(۳) سير أعلام النبلاء (۳۹۰۱۴) _

(۴) فقد سبق تخريج هذا الحديث تحت باب قیام ليلة القدر من الإيمان) _

(۵) إمداد الباری (۵۹۵۱۴) _

۲۸ = بَابُ الدِّينِ يُسْرُوقَوْلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحَبُّ الدِّينِ إِلَى اللَّهِ الْخَيْفِيَّةُ السَّمْحَةُ

ما قبل سوره وبعط امام بخاری رحمته په «تعطوع قیام رمضان من الإیمان» او «صوم رمضان احتساباً من الإیمان» نه پس د «الدین یسر» ترجمه قائمه کړه په دې کښې نې د قرآن مجید د اسلوب اتباع کړې ده. دالله تعالی ارشاد دې: «شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ فَمَن شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَن كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ» (۱) چونکه د رمضان د روزو د ذکر نه پس وړاندې نې «يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ» فرمانیلې دی. ددې وجې امام بخاری رحمته ددې خیال ساتلې دې او دا ترجمه نې د «صوم رمضان احتساباً من الإیمان» نه پس دلته قائمه کړې ده. (۲)

علامه عینی رحمته فرمائی چې په ماقبل او دې باب کښې مناسبت په دې طریقه دې چې په صوم رمضان کښې د «یسر» معنی موجود ده. ځکه چې مسافر او مریض ته د رمضان روژې روستو کولو اجازت شته. په خلاف د مونځ، دغه شان د شیخ فانی په حق کښې خو صوم بیخي ساقط شوې ده. او ددې په ځانې په ده باندې فدیة لازمېږي. په خلاف د مانځه ځکه چې دا نه معاف کیږي. ښکاره ده. چې دا «یسر» دې بیا صوم په دوولسو میاشتو کښې صرف یوه میاشت وي. او مونځونه په شپه او ورځ کښې پنځه وخته کولې شی. دا هم «یسر» دې د صوم

دې یسر طرف ته متوجه کولو دپاره امام بخاری رحمته دلته د «الدین یسر» باب قائم کړو. (۳)
حافظ ابن حجر رحمته فرمائی چې ماقبل کښې امام بخاری رحمته کوم احادیث ذکر کړل. په هغې کښې د «قیام، صیام، او جهاد... ذکر وو. دا ټول دمشق کارونه دی او ښکاره ده چې د مشقت کار کول او دهغې پابندی کول عام طور گران وی. داسې اعمال پابندی سره کولونه طبیعت کښې سستی او فتور پیدا کیږي. او سړې عمل پریردی بیا نتیجه دا راویستی شی. چې داسې مشکل او گران اعمال کول خو ډیر گران دی چونکه دا د دین اعمال دی. ددې وجې ونیلی شی. چې دین گران دې نو امام بخاری رحمته د «الدین یسر» باب قائم کړو. او ددې لاندې نې د حضرت ابوهریره رضی الله عنه حدیث چې «الدین یسر» دې ذکر کړو. او ددې غلط فهمی ازاله نې اوکړه. او دا نې او فرمائیل چې شریعت ددې اعمالو ترغیب خو ورکړې دې. او ددې

(۱) سورة البقرة: (۱۸۵) -

(۲) درس بخاری از شبیر احمد عثمانی رحمته (۲۴۲) وفضل الباری (۱۱/۴۵۶، ۴۵۹) والأبواب والتراجم از علامهمحمد ادریس کاندهلوی رحمته (۱۰۷) -

(۳) عمدة القاری (۱۱/۲۳۴، ۲۳۵) -

حکم خو نې ورکړې دې. خو په دې باندې په اعتدال او میانه روئ سره عمل کول مقصود دې مشکل او گرانوالي په هغه وخت کېنې وې. چه کله سړې میانه روی او اعتدال پرېږدې. شریعت خو د اعتدال او میانه روئ اختیارولو حکم ورکړې دې. نو سړی لږه د خپل قوت مناسب کوشش کول پکار دی. دومره زیاته مجاهده دې نه کوی. چه کوم لږ او مختصر عمل نې کولو. دهغې نه هم پاتې شی. په دین کېنې یس دې عسر نه دې. (۱)

حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه په دې باب کېنې د معتزلو او خوارجو تشدداتو طرف ته تعریض دې ځکه چه دوی دین دومره سخت کړې وو تردې که د یو وخت مونږ نې پرېخوډ نو د ایمان نه خارج شو. یا کافر شو. نو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه دین دومره سخت نه دې. لکه څومره چه دوی سخت کړې دې. بلکه دین آسان دې. (۲)

کتاب الایمان سره ددې باب مناسبت امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ددې نه وړاندې شعب ایمانیہ بیان کړې او اوس دلته فرمائی. چه دین آسان دې. په ظاهره دا د ایمان شعبه نه ده. نو بیا د کتاب الایمان سره ددې څه مناسبت دې؟

ددې جواب دا دې. چه «الدین یسر» اگر چه شعب ایمانیہ ځنی نه ده. خو ددې د کتاب الایمان سره تعلق خامخا شته. ځکه چه په «الدین» کېنې الف لام د عهد دپاره دی. او ددې نه مراد دین اسلام دې. لکه چه دلته د دین اسلام نه په یسر سره تعبیر شوې دې. اود دین اسلام یسر یقیناً د اعمالو په یسر باندې مبنی دې. ځکه چه اعمال سهل او آسان دی. ځکه په دین اسلام هم آسان وی. او دا ثابت شوي ده. چه د اعمالو د ایمان سره ژور تعلق دې. ددې په عسر سره په دین کېنې عسر راځی. او ددې په یسر سره په دین کېنې یسر راځی.

د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د نقطه نظر نه دا معلومیږی. چه دا اعمال د دین جزء دې. او هر کله چه اعمال د دین جزء دې. او په اعمالو کېنې یسر دې. نو په دین کېنې به هم یسر وی.

قوله: وَقَوْلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحَبُّ الدِّينِ إِلَى اللَّهِ الْحَيْفَةُ. یعنی د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم فرمان دې. چه د الله تعالی په نیز د ټول نه غوه دین هغه دې. کوم چه نیغ او آسان وی. مطلب دا دې. چه د الله تعالی په نیز د دین ټول اعمال او احکام خو محبوب دی. البته چه په دې کېنې کوم آسان وی. هغه ورته زیات خویش دې. یا دا مطلب دې. چه الله تعالی ته ټول دینونه محبوب دی. خو په دې کېنې هغه دین زیات خویش دې. کوم چه د حنیفیت او آسانتیا په صفتونو موصوف رحمۃ اللہ علیہ دې. (۳)

(۱) فتح الباری (۹۵۱)۔

(۲) الأبواب والتراجم لصحیح البخاری (۳۶) وإمداد الباری (۵۹۸/۴) وتقریر بخاری شریف (۱۴۱۱)۔

(۱۴۲)۔

(۳) فتح الباری (۹۴، ۹۳۱)۔

قوله حنیفة: دا د «حنیف» طرف ته منسوب دي او حنیف هغې ته وائی چه د ټولو نه ختم شی الله تعالی طرف ته متوجه شی اوصرف الله تعالی طرف ته مائله شی.)

د حنیف لفظ په قرآن پاک کښې د حضرت ابراهیم عليه السلام دپاره استعمال شوې دي. حضرت ابراهیم عليه السلام ته د حنیف ونیلو وجه هم دا ده چه دوی په خپله زمانه کښې د ټولونه اولنې توحید پرست وو. کورنې پریخودې وو پلارنې پریخودې وو وطن او قوم یې پریخودې وو. صرف حضرت لوط عليه السلام یې خان سره کړې وو او هجرت یې کړې وو ددې نه پس ورته د حضرت هاجره بی بی دخپل خوی سره په یوه دشت بیابان میدان کښې د پریخودو حکم شوې وو. نو سمدستی یې حکم اومتل په حدیث کښې دي. چه حضرت ابراهیم عليه السلام کله بی بی هاجره پریخوده. نو هغې ورته اوونیل دا تاسو چه مونږ دلته خانله پریردئ. نو دا دالله تعالی په حکم سره دی. اوکه په خپلې رانې سره؟ نو ابراهیم عليه السلام ورته اوفرمانیل د الله تعالی په حکم سره. نو هغې ورته اوونیل څه اوس تاسو تلې شی. څه پرواه نشته.)

بیا د ذبحې معامله راپښه شوه. نوڅنگه ثبت قدم په کښې اوختلو په څومره سوالونو باندي یې حضرت اسماعیل عليه السلام غوستې وو خوچه کله دالله تعالی حکم راغلو. نو بغیرد څه سوچ نه یې هغه پوره کړو.)

کله چه نمرود په اور کښې واچولو. نو جبرئیل عليه السلام ورته اوونیل. مونږ درسره مدد اوکړو دوی ورته جواب ورکړو. «أما إلیک فلا وأما إلی الله فلی» دغه شان په بخاری کښې دحضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه نقل دی. «کان آخر قول ابراهیم عليه السلام حین ألقى فی النار حسبی الله ونعم الوکیل».)

(الحنیف: هو المائل إلى الإسلام الثابت عليه والحنیف عند العرب من كان على دين إبراهيم عليه السلام وأصل الحنف الميل كذا في النهاية (٤٥١١).)

(قال الله تعالى: «ما كان إبراهيم يهودياً ولا نصرانياً ولكن كان حنيفاً مسلماً» (آل عمران: ٦٧) وقال الله تعالى: «إن إبراهيم كان أمّة قانتاً لله حنيفاً ولم يكن من المشركين» (النحل: ١٢٠).)

(صحيح بخاری شریف (٤٧٤١) كتاب الأنبياء باب بلا ترجمة بعد باب قول الله عز وجل «واتخذ الله إبراهيم خليلاً» کښې دحضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه يو اوږد حدیث کښې دي ((ثم جاء بها إبراهيم وبابنها إسماعيل وهي ترضعه حتى وضعها عند البيت عند دوحه فوق زمزم في أعلى المسجد وليس بمكة يومئذ أحد وليس بها ماء فوضعها هنالك ووضع عندهما جراباً فيه تمر وسقاء فيه ماء ثم فقى إبراهيم معه منطلقاً فبعته أم إسماعيل يا إبراهيم أين تذهب وتترکنا في هذا الوادي الذي ليس فيه أنيس ولا شيء؟ فقالت له ذلك مراراً وجعل لا يلتفت إليها فقالت له الله أمرک بهذا؟ قال نعم قالت إذن لا يضيعنا...))

(د واقعه د تفصیل دپاره اوگورئ قصص القرآن (٢٣٥١١، ٢٤٠) حضرت اسماعیل عليه السلام.)

(ذکره بعض السلف كما حکاه الحافظ ابن کثیر رحمته الله فی تفسیره (١٨٤٣).)

(صحيح البخاری (٦٥٥٢) كتاب التفسير سورة آل عمران باب إن الناس قد جمعوا لكم .. الآية.)

حضرت ابراهیم علیه السلام هر قسمه امتحان اوشو او دوی په هر امتحان کښې کامیاب شوي
ته نې فرمایلی دی **﴿وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ﴾** (۱) افرمایلی نې دی **﴿إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾** (۲)

شیخ فرید الدین عطار رحمۃ اللہ علیہ دا واقعہ خومره په ښه انداز کښې بیان کړې ده
از بکې و وز همه یکسونې باش
یک دل و یک قبله و یک روغې باش (۳)
هم د یو ذات نه سوال کوه. اودباقی ټولونه ډډه اوکړه صرف یو ذات طرف ته متوجه شه. د
نوجه قبله هم هغه دې چه زړه دې چرته خطا نشی
بهرحال حضرت ابراهیم علیه السلام ټولې دنیا ته لښه ورکړه. او الله تعالی طرف ته متوجه شو خکه
ورته حنیف و نیلې شی. د هغوی د اتباع نبی صلی اللہ علیہ وسلم ته حکم شوې دي **﴿ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا﴾** (۴)
تعالی ارشاد دي. **﴿وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا﴾** (۵) دغه شان نبی صلی اللہ علیہ وسلم
فرمایلی دی. **﴿لَمْ أبعث باليهودية ولا بالنصرانية ولكني بعثت بحنيفية سبعة﴾** (۶)
دغه شان نې فرمایلی دی. **﴿انلي أرسلت بحنيفه السبعة﴾** (۷)

قوله: السبعة: ددې معنی «سبعة» ده. (۸) دې ته «سهله» او «سهة» خکه وائی. چه په دې
کښې د بنی اسرائیلو د دین پشان تشديدات نشته. حضرات مفسرينو رحمۃ اللہ علیہم ليکلی دی چه په
بنی اسرائیلو باندې پنځوس مونځونه فرض شوی وو. په زکاة کښې د هغوی نه د څلورمې
حصې مطالبه وه. که په جامه به نې پليستی اولگیده. هغه به نې کټ کوله. په هیره به په دښ
کښې سزا ورکولې شوه. دگناه کولو په صورت کښې به ورباندې بعضي حلال خوراکونه
حرامیدل. هغوی به د خنزیر او شادو په شکل کښې مسخ کولی شول. (۹)

(۱) البقرة: (۱۲۴)۔

(۲) البقرة: (۱۳۱)۔

(۳) درس بخاری از شیخ الاسلام علام شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ (۲۴۳)۔

(۴) النحل: (۱۲۳)۔

(۵) آل عمران: (۹۵)۔

(۶) البقرة: (۱۳۵)۔

(۷) مسند أحمد (۲۶۶/۵) من حديث أبي أمامة (۱)۔

(۸) مسند أحمد (۱۱۶/۶، ۲۳۳) من حديث عائشة (۱)۔

(۹) فتح الباری (۹۴۱)۔

(۱۰) التفسير الكبير للرازي (۱۵۶/۷ و ۱۵۷)۔

اود هغوی توبه به ترهغه وخته پورې نه قبلیده ترخوچه به نې خپل خان قتل کړې نه وو (۱)
 شریعت محمدیه د افراط او تفريط په مینځ مینځ کېنې دې دلته نه بیخی ازادی ده اونه
 بیخی مواخذه. اومطالبه ده اوبه دې کېنې چه کوم احکام تکلیفیه دی هغه داسې دی چه
 انسان په کېنې آسانی برداشت کولې شی په هغه باندې پوچ نه غورزېږي

په بخاری شریف کېنې د معلقاتو نوعیت دا حدیث د هغه احادیثو څخې دې کوم چه امام
 بخاری په خپل صحیح کېنې تعلیقاً درج کړی دی داسې قسم احادیث په دوه قسمه دی
 بعضې خو هغه احادیث دی کوم چه نې صرف تعلیقاً راوړې دی په خپل صحیح کېنې نې
 چرته هم موصولاً نه دی ذکر کړی اودویم قسم هغه احادیث دی کوم چه امام بخاری په
 یوځانې کېنې تعلیقاً ذکر کړی دی خو په بل ځانې کېنې نې موصولاً ذکر کړی دی

دا دویم قسم احادیث د بخاری د شرط موافق دی اوددې تعلیقاً راوړلو غرض نې دا وی چه
 امام بخاری رحمه الله باریار هم په یو صورت کېنې د یو حدیث د نقل کولونه احتراز کوی اوبله دا
 چه بعضې وخت کېنې نې اختصاراً وتخفیف مقصود وی نو غواړې چه په مختصره طریقه
 ټولې خبرې اوکړې نوددې په ځانې چه پوره حدیث سنداً اومتناً ذکر کړی هغه مختصر ذکر کوی
 اوکوم احادیث چه صرف تعلیقاً ذکر کوی اود خپل کتاب په بل ځانې کېنې هغه موصولاً نه

ذکر کوی. نو هغه دامام بخاری رحمه الله د شرط مطابق نه وی (۲) داسې احادیث لکه څنگه چه
 مونږ د کشف الباری په مقدمه کېنې ذکر کړی دی ټول یوسل یوکه شپېته (۱۵۹) دی او
 هغه تعلیقات کوم چه په بل ځانې کېنې ذکر شوی دی د هغې شمار یوزر درې سوه
 یوځلویښت دی (۳)

د ذکر شوی تعلیق تخریج دا حدیث اگر چه امام بخاری رحمه الله په خپل صحیح کېنې چرته
 موصولاً نه دې ذکر کړې. خو په خپل بل کتاب «الأدب المفرد» (۴) کېنې او دغه شان امام
 احمد رحمه الله په خپل مسند کېنې هم دا حدیث د محمد بن اسحاق بن داود بن الحصین عن عكرمة عن
 ابن عباس رضي الله عنه موصولاً تخریج کړې دې. «قال لرسول الله ﷺ أي الأديان أحب إل الله ﷻ قال
 الحنيفية السمحة» (۵)

(الدر المنثور (۱/۳۷۷) _

(هدی الساری مقدمة فتح الباری (۱۵، ۱۶) الفصل الثالث (ص. ۱۷) الفصل الرابع) _

(فتح الباری (۱/۹۴۱) وتغلیق التعليق (۱/۴۱۲) _

(فتح الباری (۱/۸۴۱) وتغلیق التعليق (۱/۴۱۲) _

(قال العافظ رحمه الله في فتح الباری (۱/۹۴۱) وإسناده حسن.. _

وقال أيضاً وهكذا رواه عبد الأعلى وعبد الرحمن بن مفرأ وعلي بن مجاهد وغيرهم عن محمد بن اسحاق ولم
 أره من حديثه إلا معتنأ وله شاهد من مرسل صحيح الإسناد قال ابن سعد في الطبقات أنا عارم بن الفضل
 ثنا حماد بن زيد. ثنا معاوية بن عياش الجرمي. عن أبي قلابة. فذكره في قصة. (بقيه حاشیه په راروان مخ..

٣٩١ | حَدَّثَنَا عَبْدُ السَّلَامِ بْنُ مُطَهَّرٍ قَالَ حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ مَعْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْفَارِسِيِّ

عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ الْمَقْبُرِيِّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ (١) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ الدِّينَ يَنْتَرُونَ يُشَادُّ الدِّينَ أَحَدٌ إِلَّا غَلَبَهُ فَسَدُّوا قَارِبُوا وَأَبْشَرُوا وَاسْتَعِينُوا بِالْقُدْوَةِ وَالرَّوْحَةِ وَشَىْءٌ مِنَ الدَّلِيلَةِ

يعنى نبى ﷺ فرمانیلى دى بيشكه دين آسان دې په دين كښې كه څوك سخته لار پيدا كړې نو دين به هغه مغلوب كړي نو ځكه د افراط او تفريط نه بغير صحيح او د اعتدال لار اختيار كړې كه په پوره افضل باندې نشي تلي نو د هغې سره نژدې نژدې اوسې د ثواب په اميد باندې خوشحاله اوسې او نورو ته هم خوشخبري اوروي چه دالله تعالى دپاره په اخلاص سره د عمل كولو مقام ډير اوچت دې اگرچه هغه عمل لږ ولې نه وي د صبا دوخت نه اود مانيام د وخت نه او د شپې د آخرى څه حصې نه مدد واخلي يعنى په دې وختونود خوشحالي كښې دالله تعالى عبادت كوي.

رجال الحديث

① عبد السلام بن مطهر: مطهر د تطهير نه د اسم مفعول په وزن دې (د) دوى ابوظفر بفتح القاء المعجمة والفاء (٢) عبد السلام بن مطهر بن حسام بن مصك بكرايم وفتح الصاد المهملة وتشديد الكاف الأزدي البصري دى (د) دوى دامام شعبه، جريبن حازم، مبارك بن فضاله، موسى بن خلف العمى اوسليمان بن المغيرة روى نه دحديثو روايت كوي (د)

...د تيرمخ بقيه حاشيه) وله شاهد آخر صحيح مرسل أيضاً .. عن عمر بن عبدالعزيز عن أبيه .. عن النبي ﷺ رواه أحمد في الزهد ورواه عبدالله بن أحمد في زيادات الزهد .. ورواه البزار في مسنده من حديث عمر بن عبدالعزيز عن أبيه جده وفي إسناده عبدالعزيز بن أبيان وهو متروك ولم يخرج الحديث عن كونه مرسل لأن مروان جد عمر بن عبدالعزيز لا يصح له صيغة ولا سماع وله شاهد آخر مرسل عند عبد الرزاق وفي الباب عن عائشة وابي بن كعب و جابر وابن عمر وأبي أمامة وأبي هريرة وأسد بن عبدالله الخزازي وغيرهم انظر تغليق التعليق (٤٣. ٤١١٢) _
(١) قوله: عن أبي هريرة روى الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب المرضى باب تنسي المريض الموت رقم ٥٦٧٣ وفي كتاب الرقاق باب القصد والمداومة على العمل رقم ٦٤٦٣ وأخرجه النسائي في سننه (٧٢١٢) في كتاب الإيمان وشرائعه باب الدين يسر وانظر الصحيح لمسلم (٣٧٧. ٣٧٦٢) كتاب صفة المنافقين باب لن يدخل أحد الجنة بعمله بل برحمة الله تعالى) _

(٢) عمدة القاري (٢٣٦/١) _

(٣) فتح الباري (٩٤/١) _

(٤) فتح الباري (٩٤/١) وتهذيب الكمال (٩١/١٨) والكاشف (٦٥٣/١) وسير أعلام النبلاء (٤٣٦/١٠) _

(٥) تهذيب الكمال (٩٢/١٨) وخلاصة الخورجي (ص ٢٣٨) وسير أعلام النبلاء (٤٣٦/١٠) _

د دوی نه امام بخاری، امام ابوداود، ابوحاتم، ابراهیم حربی او ابوخلیفه مکی رحمهم الله وغیره د حدیث روایت کړې دي (۱)

امام ابوحاتم رحمهم الله د دوی په باره کښې فرماني «صدوق» (۲)
ابن حبان رحمهم الله دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی (۳)

حافظ ذهبي رحمهم الله فرماني «عبد السلام بن مهطر بن مصك بن ظالم بن شيطان، الإمام الثقة أبو قفرا الأزدي البصري» (۴)

دغه شان دوی په .. الکاشف .. کښې هم دوی ته ثقه ونيلى دي (۵)

په رجب ۲۲۴هـ کښې وفات شوی وو. حالانکه د دوی عمر لس کم سلو کالو ته رسيدلې وو (۶)

① عمربن علی : دوی عمرو بن علی بن عطاء بن مقدم بروزن محمد (المقدمي) پسم الميم وقتح القاف وتشديد الدال المهملة المفتوحة وبعد ها ميم (البصري) دي. ددوی کنيت ابو حفص وو (۷)

دوی دهشام بن عروه، ابو حازم، خالد الحزاء، اسماعيل بن ابي خالد، اعشى، سفیان ثوري رحمهم الله وغیره نه روایت د حدیث کوی

ددوی په شاگردانو کښې حضرت امام احمد، عمرو بن علی، ابن المديني، خليفه بن خياط او محمد بن بشار بن دار رحمهم الله وغیره حضرات دي (۸)

امام ابوحاتم رحمهم الله فرماني «لا يحتج به» (۹)

(۱) تهذيب الكمال (۹۲۱/۱۸) وسير أعلام النبلاء (۴۳۶/۱۰) و خلاصة الخرجي (ص. ۲۳۸) _

(۲) تهذيب الكمال (۹۳۱/۱۸) و خلاصة الخرجي (۲۳۸) وسير أعلام النبلاء (۴۳۶/۱۰) _

(۳) كتاب الثقات لابن حبان (۴۲۸/۸) _

(۴) سير أعلام النبلاء (۴۳۶/۱۰) _

(۵) الكاشف (۶۵۳/۱) رقم (۳۳۷۳) _

(۶) تهذيب الكمال (۹۳۱/۱۸) وتقريب التهذيب (۳۵۵) رقم (۴۰۷۵) والكاشف (۶۵۳/۱) رقم ۳۳۷۳ _

وسير أعلام النبلاء (۴۳۷/۱۰) _

(۷) المغنى (ص. ۷۴) و شرح الكرماني (۱۶۰/۱) _

(۸) المغنى (ص. ۷۷) _

(۹) تهذيب الكمال (۴۷۰/۲۱، ۴۷۱) _

(۱۰) تهذيب الكمال (۴۷۱/۲۱، ۴۷۲) وسير أعلام النبلاء (۵۱۳/۸) وتهذيب التهذيب (۴۸۵/۷، ۴۸۶) _

(۱۱) سير أعلام النبلاء (۵۱۳/۸) وميزان الاعتدال (۲۱۴/۳) _

امام ابن معین رحمته فرمائی: «لم أكتب عنه شيئاً وأصله واسطى نزل البصرة وكان يدلّس وما كان به بأس»^(۱)
 امام ابن عدی رحمته فرمائی: «ولعمري على أحاديث حسن وأرجو أنه لا بأس به»^(۲)
 امام ابن سعد رحمته فرمائی: «وكان ثقة وكان يدلّس تدليساً شديداً وكان يقول سمعت وحدثنا ثم يسكت ثم يقول هشام بن عروة والأعمش»^(۳)

امام عفان بن مسلم رحمته فرمائی: «كان عمر بن علي رجلاً صالحاً ولم يكنوا يتقون عليه شيئاً غير أنه كان مدليساً وأما غير ذلك فلا، ولم أكن أقبل منه حتى يقول حدثنا»^(۴)
 امام عبدالله بن احمد بن حنبل رحمته فرمائی: «سمعت أبي وذكر عمر بن علي فأثنى عليه غيراً وقال كان يدلّس»^(۵)

امام دارقطنی رحمته دوی لره «(من الرفعاء الثقات) گر خولی دی.»^(۶)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «ثقة وكان يدلّس شديداً»^(۷)

حافظ ذہبی رحمته فرمائی: «(رجل صالح موثق يدلّس)»^(۸)

دغه شان حافظ ذہبی رحمته فرمائی: «ثقة شهيد ولكنه رجل مدلس»^(۹)

دغه شان دوی فرمائی: «(الإمام الحافظ الحجة المدلس)»^(۱۰)

د دې ټولو اقوالو خلاصه دا ده: چه دا راوی ثقہ او قابل احتجاج دې. البته صرف امام ابو حاتم دوی «لا ichtه به» گر خولی دې.

امام ابو حاتم رحمته چه دوی رد کړې دې. نو ددې وجه هم دا ده: چه دوی به تدلیس کولو او تدلیس هم دومره زیات چه د «سمعت» او «حدثنا» الفاظ به نې استعمالول. او بیا به چپ شو او بیا نې براه راست د مروی عنه شیخ په ځانې پورته څوک ثقہ راوی ذکر کولو. (که د دوی

(۱) تهذيب الكمال (۴۷۳/۲۱) والکامل لابن عدی (۴۵۱۵) والضعفاء الكبير للعقيلي (۱۷۹/۳) _

(۲) الكامل (۴۶۱۵) _

(۳) الطبقات الكبرى لابن سعد (۲۹۱/۷) _

(۴) طبقات ابن سعد (۲۹۱/۷) وتهذيب الكمال (۴۷۳/۲۱) _

(۵) الضعفاء الكبير للعقيلي (۱۷۹/۳) وتهذيب الكمال (۴۷۲/۲۱) والکامل لابن عدی (۴۵۱۵) _

(۶) سنن دارقطنی (۱۷۲/۱) كتاب الطهارة باب أحاديث الفقهة في الصلاة وعللها _

(۷) تقريب التهذيب (۴۱۶) رقم (۴۹۵۲) _

(۸) الكاشف (۶۷/۲) رقم (۴۰۸۹) _

(۹) ميزان الاعتدال (۲۱۴/۳) _

(۱۰) سير أعلام النبلاء (۵۱۳/۸) _

(۱۱) طبقات (۲۹۱/۷) _

تدلیس نه وو د د وی په نیز به هم دې ثقه او قابل استدلال وو خپله یې کوی «معنه الصدق، ولولا تدلیسه لحکما له إذا جاء برأیه غیر انا دغاف أن یكون أخذہ من غیر ثقتہ» یعنی په حقیقت کېنې خود دوی مقام صدق دې که تدلیس نه وو نو د دوی ... زیادت .. به قابل قبول وو چونکه تدلیس به نې کولو ځکه ددوی په څه زیادت باندې اعتماد نشی کونې یې چه کله د چا ضعیف نه نقل وی.

ددې نه معلومه شوه چه دامام ابو حاتم رحمته الله په نیز باندې هم ددوی هغه روایت قبل قبول اود استدلال قابل دی په کومو کېنې چه د نورو متابعت موجود وی

هم دا وجه ده چه حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني «قد احتمل أهل الصحاح تدلیسه ورضاه» (X)

دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني «ولم أره فی الصحیح الاماتیه علیه و احتم به الباقون» (X)

په کال ۱۹۰ یا ۱۹۲ هـ کېنې دوی وفات شوی وو (رحمه الله رحمة واسعة).

⑤ معرب بن محمد الغفاری: دوی معن بن محمد بن معن بن نضله بن عمرو غفاری دی (X)

د سعید مقبری او حنظله بن علی اسلمی نه دوی روایت کوی (X)

ددوی نه چه چا روایت کړې دی په هغوی کېنې عبدالله بن عبدالله اموی، عبدالمنن بن

جریج، عمرو بن علی مقدمی او ددوی خوښ محمد بن معن غفاری رحمته الله دی (X)

امام بخاری ددوی تذکره په تاریخ کبیر کېنې کړې ده (X)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني «مقبول» (X)

ابن حبان رحمته الله دوی لره په ثقاتو کېنې ذکر کړې دی (X)

⑥ سعید بن ابی سعید المقبری: دوی ابوسعید سعید بن ابی سعید کسان مقبری مدنی

(تہذیب الکمال (۴۷۳/۲۱) و میزان الاعتدال (۲۱۴/۳)۔

(سیر أعلام النبلاء (۵۱۴/۸)۔

(هدی الساری (۴۳۱)۔

(تہذیب الکمال (۴۷۴/۲۱)۔

(تہذیب الکمال (۳۴۱/۲۸) و تقریب التہذیب (۵۴۲) رقم ۲۸۲۲ و الکاشف (۲۸۴/۲)۔

(تہذیب الکمال (۳۴۱/۲۸) و خلاصة الخزرجی (۳۸۴)۔

(تہذیب الکمال (۳۴۱/۲۸)۔

(التاریخ الکبیر (۳۹۰/۷) رقم ۱۶۹۹)۔

(تقریب التہذیب (۵۴۲) رقم ۲۸۲۲)۔

(الثقات لابن حبان (۴۹۰/۷)۔

دی ددوی د پلار ابوسعید نوم کیسان وو. اودوی په مدینه منوره کښې د بنو لیث بن بکر:

یوې ښځې مکاتب وو. (۱)
ددوی نسبت مقبرې د میم فتحه، اوقاف سکون، اوباء، ضمه ده ددې نه پس راء مهمله او په
آخر کښې یانې نستې ده. بعضې حضراتو په باء باندې فتحه لوستې ده. (۲) کوم چه مفیز
طرف ته منسوب دې. دا نسبت په اصل کښې دوی د والد ابوسعید دې. (۳) دوی ته مفیز
ولې ونیلې شی. په دې کښې څو اقوال دی.

① بعضې حضرات فرماني. چه دوی به په مدینه منوره کښې د «مقبره بنی دینار» نگرې
اوحفاظت کولو. دوی ته دا خبر رسیدلې وو. چه ددې مقبرې نه به شپسته زړه جنتیان کښې
پاسېږي. (۴)

② بعضې حضرات فرماني. چه دوی د قبرستان منجور وو. ځکه ورته مقبرې وائی (۵)
③ بعضې حضرات فرماني. چه د دوی کور د مقبرې سره نزدې وو. ددې وجې د نسبت په وجه
مقبرې شو. (۶)

④ بعضې حضراتو فرمانيلی دی. چه حضرت عمر رضی الله عنه دوی ته د قبر کنولو کار حواله کړې
وو. ددې وجې روته مقبرې وائی. (۷)
علامه عینی رحمته الله علیه فرماني. چه څه لرې نه ده. چه دا ټولې خبرې جمع شوی وی. چه منجوره
وو. اود دوی کور د مقبرې سره نزدې هم وو. اودوی د قبر کنولو په کار باندې مامور هم وو.
ددې ټولو وجو هو نه ده ته مقبرې وائی. (۸)

حضرت سعید بن ابی سعید مقبرې رضی الله عنه په صحابو رضی الله عنهم کښې د حضرت انس، حضرت جابر بن عبد الله
حضرت سعد بن ابی وقاص، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت معاویه بن ابی سفیان، حضرت
ابوسعید الخدری، حضرت ابوهریره، حضرت عائشې او حضرت ام سلمې رضی الله عنهم نه

(۱) تهذيب الكمال (۴۶۷/۱۰) وتهذيب الأسماء واللغات (۲۱۹/۱) _

(۲) الأنساب للسعاني (۳۶۱/۵ و ۳۶۲) وتهذيب الأسماء واللغات (۲۱۹/۱) وعمدة القاری (۳۲۶/۱) _

(۳) عمدة القاری (۲۳۶/۱) _

(۴) الأنساب للسعاني (۳۶۲/۵) _

(۵) عمدة القاری (۲۳۶/۱) _

(۶) تهذيب الأسماء واللغات (۲۱۹/۱) وعمدة القاری (۲۳۶/۱) _

(۷) المصدر السابق _

(۸) عمدة (۲۳۶/۱) البته حافظ ذهبی رحمته الله علیه د سعید بن ابی سعید المقبرې تذکره لیکي. او فرماني. ((کان
یسکن بمقبرة البقيع)) لکه چه یوه پنځمه وجه دا وه چه د بقیع سره ددوی استوګنه وه. ځکه ورته
مقبرې وائی. واته اعلم، سیر اعلام النبلاء (۲۱۶/۵) _

احادیث روایت کړی دي (۱)

البته د حضرت عائشې رضی اللہ عنہا او ام سلمې رضی اللہ عنہا نه د دوی روایات مرسل دي ځکه چه د دوی سره دده ملاقات ثابت نه دي (۲)

بیا په تابعینو رضی اللہ عنہم کښې دخپل پلار حضرت ابوسعید مقبري، عوره بن زبیر، ابوسلمه بن عبدالرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ نه علاوه د نورو حضراتو ته دوی روایت کړې دي (۳)
د دوی نه چه چا روایت کړې دي په هغوی کښې امام مالک، لیث بن سعد، شعبه بن الحجاج، محمد بن اسحاق، یحیی بن سعید انصاري، او محمد بن عبد الرحمن بن ابی ذئب رضی اللہ عنہم غوندي دي (۴)

امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ فرماني «لیس به بأس» (۵)
امام علی بن مدینی، محمد بن سعد، عجلي، ابو زرعه، نسائي، عبدالرحمن بن يوسف بن خراش رضی اللہ عنہم فرماني «ثقة» (۶)

ابن خراش زیاتي دا فرماني «ثقة جلیل أثبت الناس فيه الليث بن سعد» (۷)

ابو حاتم رازی رضی اللہ عنہ فرماني «صدوق» (۸)

واقدي رضی اللہ عنہ فرماني «كان قد كبر حق احتلط قبل موته بأربع سنين» (۹)

يعقوب بن شيبه فرماني «قد كان تغير وكبر واحتلط قبل موته يقال بأربع سنين حق استشف بعض

المحدثين عنه ما كتب عنه في كبره ما كتب قبله فكان شعبة يقول حدثنا سعيد المقبري بعد ما كبر» (۱۰)

ددې ټولواقوالو خلاصه دا شوه چه د حديث د دې ټولوا ما مانو رضی اللہ عنہم په نيزدوی ثقه او قابل احتجاج راوی دي. البته په آخری عمر کښې کله چه ددوی وفات ته څلور کاله پاتې شو ددوی په حافظه کښې فرق راغلو. نو د تغير نه پس چه کوم احاديث دي هغه به قبول نه وي.

(۱) تهذيب الكمال (۴۶۸، ۴۶۷/۱۰) _

(۲) تهذيب الكمال (۴۰/۴) وتقريب التهذيب (۲۳۶) رقم (۲۳۲۱) _

(۳) تهذيب الكمال (۴۶۹، ۴۶۸/۱۰) _

(۴) المصدر السابق _

(۵) الكاشف (۴۳۷/۱) رقم (۱۸۹۶) وتهذيب الكمال (۴۶۹/۱۰) _

(۶) تهذيب التهذيب (۳۸۰/۴) وتهذيب الكمال (۴۷۰/۱۰) وسير أعلام النبلاء (۲۱۶/۵) _

(۷) تهذيب الكمال (۴۷۰/۱۰) وتهذيب الكمال (۳۸۴/۴) _

(۸) تهذيب التهذيب (۳۸۴) وتهذيب الكمال (۴۷۰/۱۰) وسير أعلام النبلاء (۲۱۶/۵) _

(۹) تهذيب الكمال (۴۷۰/۱۰) _

(۱۰) المصدر السابق _

خو حقیقت دا دې چه د دوی په جلالت شان او ثقافت باندې باندې اتفاق دې «کما قاله النووي

وابن حجر»^(۱)

او ترڅو پورې چه د دوی د اختلاط تعلق دې نو د اختلاط ذکر صرف واقدی کړې دې او ابن سعد، یعقوب بن شیبه او ابن حبان د واقدی اتباع کړې ده. او باقی چه څومره د حدیث ناقدین

دې هغوی ددوی د مختلط کیدو او متغیر کیدونه انکار کوي.»^(۲)

بیا د دوی د حدیث بعد الاختلاط والکبر ذکر صرف امام شعبه کړې دې. هغوی فرموي

«أخبرنا سعيد بن أبي سعيد المقبري وكان قد كبر»^(۳)

خو حافظ ابن عدی رحمته دوی په خپل کتاب «الکامل فی ضعفاء الرجال» کښې د دوی د

ذکر کولونه پس فرماني. «وإنما ذكرت سعيد المقبري في جملة من أسبه سعيد، لأن شعبة يقول: ثنا سعيد

بعد ما كبر وأرجوان سعيد (كذا في الأصل سعيد وهو خطأ والصواب سعيد) من أهل الصدق وقد قبله الناس

ورى عنه الأئمة الثقات من الناس وما تكلم فيه أحد إلا بخير»^(۴) یعنی ما د دوی ذکر په دې کتاب

کښې چه «دضعیفو راویانو سره خاص دې» کړې دې. نو ددوی وجه دامام شعبه قول دې چه

«حدثنا سعيد بعد ما كبر» گنی زما رانې دا ددجه سعيد مقبري داهل صدق څنې دې. خلقو دې

قبول کړې دې. انمه ثقات محدثین د دوی نه روایت کوي. چا هم د خیرنه سوا د دوی ذکر نه

دې کړې.

دغه شان حافظ ذهبی رحمته ته هم په دې خبره باندې یقین دې. چه دوی د اختلاط نه پس د

حدیث څه روایت نه دې کړې. دوی فرماني. «ما أحسبه روى شيئاً في مدة إعتلاطه وكذلك لا يوجد له

شي منكر»^(۵)

یعنی نه خو دوی په مده د اختلاط کښې څه روایت کړې دې. اونه د دوی په احادیثو کښې

څه منکر روایت موجود دې.

دغه شان دوی فرماني. «ما أحسب أن أحداً أخذ عنه في الإعتلاط فإن ابن عيينة أئاه فرأى لعابه

يسيل، فلم يحبل عنه»^(۶)

(۱) قال النووي رحمته في تهذيب الأسماء (۲۱۹۱۱) وانتقوا على توثيقه وقال ابن حجر رحمته في هدى الساري (ص. ۴۰۵) مجمع على نقته).

(۲) هدى الساري (۴۰۵).

(۳) الكامل لابن عدی (۳۹۱۱۳).

(۴) الکمال (۳۹۱۳، ۳۹۲).

(۵) سير اعلام النبلاء (۲۱۷۵).

(۶) ميزان الاعتدال (۱۴۰۱۲).

حفظ ذهبی رحمته هم په دې وجه مطلقاً توثیق کوی او فرماني: «ثقة حجة شام و وقته في الهرم ولم يقتطع» بيا دامام يحيى بن معين رحمته نه مروی دی: «أثبت الناس فيه ابن أبي قتيب» (۱) او دابن خراش رحمته قول دي: «أثبت الناس فيه الليث بن سعد» (۲) حافظ ابن حجر رحمته فرماني: «أكثر ما أخرج له البخاري من حديث هذين عنه وأخرجه أيضاً من حديث مالك وإسحاق بن أمية وعبد الله بن عمر العمري وغيرهم من الكبار وروى له الهالكون ولم يخرجوا من حديث شعبة عنه شيئاً» (۳) يعنى امام بخاري رحمته چه په خپل صحيح كښې د دوى كوم روايات تخريج كړى دي. نو په دې كښې اكثر هم د دې دواړو په واسطه سره دي. كوم چه په ددوى په رواياتو كښې «أثبت الناس» دي. ددوى نه علامه امام مالك. اسماعيل بن اميه. عبدالله بن عمر عمري. وغيره حديث د لويو راويانو په واسطو سره هم روايات شته. بيا باقى حضرات يعنى سنن اربعة كښې هم د دوى روايات شته. په دوى كښې په چا كښې هم د شعبه رحمته واسطه نشته چه دهغوى په رواياتو كښې بعد الاختلاط د روايت كونكو صراحت موجود وي. اوتر كومې پورې چه دامام شعبه رحمته د رواياتو تعلق دي. نو په هغې كښې دوه احاديث داسې دي. په كومو كښې چه دوى بعد الاختلاط د روايت كونكو تصريح كړې ده. يو: «حديث الإزار» دي: «ما أسفل من الكميين من الإزار فهو النار» او دويم حديث: «لأن يأت أحدكم على جمر غوله من أن يطأ على قمين» دي.

نوحافظ ابن عدی رحمته فرماني: چه «وليس لشعبة عن سعيد المقبري غير هذين الحديثين، الأول حديث الإزار مشهور والحديث الثاني، يأت به الجارود عنه» (۴) يعنى شعبه د سعيد المقبري رحمته نه صرف دوه حديثونه روايت كوي. يو حديث الازار دي. كوم چه مشهور دي. نو په دې كښې د اختلاط څه اثر نشته. او بل حديث «لأن يأت» دي. او دا د شعبه رحمته نه صرف جارود بن يزيد روايت كوي. او جارود بن يزيد ضعيف بلكه كذاب راوى دي. (۵) نو خلاصه دا شوه. چه سعيد مقبري كبير السن اضعيف شوې ضرور وو خو مختلط شوې نه وو. او كه اختلاط پرې راغلې هم وي. خود تغير نه پس د هغوى نه څوك روايت كونكي.

(۱) ميزان الاعتدال (۱۳۹/۲) _

(۲) هدى السارى (۴۰۵) _

(۳) هدى السارى (۴۰۵) وقد سبق نقله عن تهذيب الكمال وتهذيب التهذيب وسبر اعلام النبلاء _

(۴) هدى السارى (۴۰۵) _

(۵) الكامل لابن عدی (۳۹۱/۳) _

(۶) قال الذهبي رحمته في الميزان (۳۷۴/۱) كذبه أبو أسامة وضعفه علي وقال يحيى ليس بشئ. وقال أبو داود غير ثقة. وقال النسائي والدارقطني متروك وقال أبو حاتم كذاب (...)_

نشته یی په صحیحو بکه په صحیح سنه کښې د شعبه د واسطې نه بغیر بل چا ددوی نه

حدیث نه دی نقل کړې وانه اعلم.

دوی وخت په مده منوره کښې شوې وو د وخت په کال کښې نې ډیر اقوال منقول دی خو

راجع دا دی چه په ۱۲۳ هـ ب ۱۲۵ هـ کښې وفات شوی دی (۱)

⑤ د حضرت بوهریره رضی الله عنه حالات په کتاب الایمان کښې د «باب أمور الایمان» لاندې تیر شوی

دی (۲)

قوله إِنَّ الدِّينَ يُسْرٌ په «الدین» کښې الف لام دپاره دعهد دې مراد نري اسلام

دې او (یسر) مصر دې او ددې حمل په «الدین» باندې کیرې نویا خو دا حمل په مبالغه

باندې محمول دې نکه څنگه چه «زیدعدل» کښې مبالغه ده په دې صورت کښې په مطلب

دا وی چه دین ټول بس آسان دې اوی «یسر» د «ذو یسر» په معنی کښې دې نود «الدین ذ

یسر» مطلب به دا وی چه دین اسلام د آسانتیا دین دی (۳)

دین په کوم حیثیت سره آسان دې؟ په دین کښې چه کوم یسر بیان شوې دې نو دا یسر په

خود نورو دینونو په مقابله کښې دې چه په نورو دینونو کښې تشديدات او افراد او تفریط

دې او اسلام دهغې په مقابله کښې آسان دې او افراد او تفریط نه هم دا دین خلی

دې «کما سبق تفصیل ذلک قریباً»

دغه شان یسر په خپله د دین اسلام د اعمالو په اعتبار سره هم دې چه د دین په احکامو کښې

عزائم هم دی او رخصتونه هم. یعنی څه اعمال هغه دی. کوم چه د عزیمت په درجه کښې

دی او څه اعمال هغه دی. کوم چه د رخصت په مرتبه کښې دې چه کوم اعمال د رخصت په

درجه کښې راځی نو په هغې کښې خو بس آسانی ده. ځکه چه رخصت په یسر باندې منی

وی او کوم اعمال چه د عزیمت په درجه کښې راځی. نو په هغې کښې هم چونکه د میانه روځ

او اعتدال خیال ساتلې شوې دې نوددې وجې ونیلې شی چه دین اسلام دخپلو احکامو په

اعتبار سره د آسانتیا دین دې

د اسلام د اعمالو د آسانتیا څه تفصیل او وضاحت باندې داسې پوهه شی

چه یوه سلسله د الله تعالی د نعمتونو ده او یوه د عباداتو سلسله ده. الله تعالی انعام کوی

اوبنده عبادت کوی. که د الله تعالی په نعمتونو باندې نظر واچولې شی نو دا بیحده او بی

حسابه دی (وَأَنْ تَعْبُدُوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصَوْنَهَا) (۴)

(تهذیب الکمال (۴۷۲:۱۰) والکاشف (۱۳۷:۱) رقم (۱۸۹۶) -

(کشف الباری (۶۵۹:۱) ۶۶۳ -

(فتح الباری (۹۳:۱) -

(ابراهیم: ۳۴ والنحل: ۱۸) -

گورئ کله چه ماشوم د مور په خيته کښې په دريو تيرو کښې وى (نوالله تعالى هلته هم دده د تربيت اهتمام کوى او کله چه بيا دنيا ته راشي نودده د خسماني او تربيت ټول انتظامات پوره کړى په هغه وخت کښې هغه نه خبرې کولې شى اونه اشاره کولې شى اونه دخپلو ضرورياتو اظهار کولې شى خوالله تعالى د مور په صورت کښې ده ته يوه داسې هستى ورکړى څوک چه دده دپاره د رحمت مجسمه وى چه دده معمولى تکليف هم نشي برداشت کولې الله تعالى دهغې په سينو کښې پې پيدا کړى اوددې په زړه کښې مهرباني پيدا کړى هغه د گرمۍ يخنى لوړې تندې بيماري اوپريشاني د هرڅيزنه د حفاظت دپاره خپل ځان په خطره کښې اچوى دا ټول دالله تعالى احسانات دى

بيا دده د ژوند دپاره د هوا ضرورت وى د اوبو ضرورت وى د جامو او خوراک ضرورت وى د علاج معالجي ضرورت وى دا ټول څيزونه ورته ملاوپړى.

بيا دې د تربيت څومره مرحلو نه تير شى اودالله تعالى د بې حسابيه اويې شميره نعمتونونه په هره گهيړئ کښې فائده اخلى تردې چه ځوان طاقتز او مضبوط سړي ترې جوړ شى بيا په دغه وخت کښې هم دالله تعالى نعمتونه مسلسل ده سره وى دا ټول دالله تعالى هغه انعامات او احسانات دى چه ددې شمارنشى کيدې.

ددې نعمتونو تقاضا خو دا وه چه په هروخت کښې بغير د څه فترت او انقطاع نه دالله تعالى شکر ادا کولې شو اود عباداتو سلسله قائمه ولې څوکومه د عباداتو سلسله چه ده هغه څومره معمولى او آسانه ده دهغې اندازه په آسانتيا سره لگولې شى

نو کوم ذات چه مونږ ته وجود را کړې دې رزق نې را کړې دې اود تربيت ذمه وارى نې اخستې ده چه هغه وحده لاشريك او گنډلې شى بس هم د هغه د خالقيت اوما لکيت منلو حکم دې اوپه نورو ايمانياتو باندې يقين ساتلو او هغه په زړه کښې د کينولو حکم ورکړې شوې دې.

بيا مونږ راواخلي ددې په ځانې چه په هر وخت کښې نې عبادت کول فرض کړې وو نو صرف پنځه مونځونه نې فرض کړى دى اوپه دې کښې نې هم د هغه وختونواختاب کړې دې چه دسړى طبيعت په کښې پريشانه نه وى په څلورو وشت گهڼتونه د مونځونو وختونه نفى کړې شى نوپه مشکله سره يوه گنڼه يوه نيمه گنڼه جوړيړي لکه چه الله رب العزت د څلورو وشت گنڼو عبادت فرض کولو په ځانې صرف يوه نيمه گنڼه په خپل دربار کښې دحاضري دپاره مقرر کړې ده اوپه نور ټول وخت کښې نې د کاروبار آرام او راحت کولو اجازت ورکړې دې ښکاره خبره ده چه دا يسر دې

بيا که څوک رنځور وى نودهغه دپاره اودس کول ضرورى نه دى بلکه د تيمم کولو اجازت ورته شته (اوکه رنځو وى په ولاړه مونځ نشى کولې نوپه ناسته د مونځ کولو اجازت

(إشارة إلى قوله تعالى: يخلقكم في بطون أمهاتكم خلقاً بعد خلق في ظلمات ثلاث (الزمر: ۶)۔

(قال الله تعالى: وإن كنتم مرضى أو على سفر أو جاء أحد منكم من النساء فامسحوا بآيديكم (النساء: ۴۳)۔

ورکړې شوې دي. او که په ناسته باندې هم د مونځ کولو قدرت نه وي. نو په ملاسته دې کوی. (٦)

د جمات د پابندۍ نه هم دې مستثنی دي. او د جماعت پابندی هم په ده باندې لازم نه ده. (٧)
بیا که یوکس په سفر کېږي وی. نو هم دده دپاره خاص رعایتونه دی. سنن مؤکده دده دپره
غیر مؤکده شی. (٨) څلور رکعته مونځ دده په حق کېږي دوه رکعته شی. (٩)
که یوکس په سورلي سور دي. او هغه نفل کول غواړي. نو دهغه دپاره د استقبال قبلې شرط
ختم کړې شوې دي. (١٠)

دغه شان د زکاة معامله هم ټوله په آسانتیا باندې مېنې ده. چه په هر یوکس باندې دا فرض
نه دي. بلکه ضروری ده. چه دې د نصاب مالک وی. او د مال یو خاص مقدار دده په ملکیت
کېږي وی. او په هر قسم مال باندې هم نه دي واجب. بلکه ددې دپاره د نامی کیدو شرط
دي. دغه شان د وجوب په کال کېږي یو ځل وی. چه په مال پوره یو کال تیر شي. نو زکاة فرض
شي. گنې نه به وی. بیا نوره آسانتیا دا شوې ده. چه ټول اخراجات او قرضې چه اووېستي
شي. نو دهغې نه پس که نصاب باقی پاتې شي. زکاة به فرض وی. گنې نه به وی. بیا چه کوه
زکاة ورکولې شي. هغه هم ټول مال نه دي. بلکه ددې صرف څلوېښتمه حصه ده. (١١) بیا
اجرا و ثواب نې په هغه صورت کېږي زیات مقرر کړې دي. چه د زکاة په مال باندې سړې د
خپلو خپلوانو سره مدد او کړي. یعنی چه د چا خیال ساتل په ده باندې لازم وو. هم په هغوی
باندې د استعمال اجازت نې ورکړې دي. (١٢)
د رمضان المبارک روژې دی. نو په دې کېږي هم څومره رعایتونه دي. او څومره یسردې په ټول

(١) بدائع الصنائع (١٠٥١، ١٠٦) _ فصل أركان الإصلاة _

(٢) بدائع الصنائع (١٥٥١) فصل وأما بيان من تجب عليه الجماعة _

(٣) قال ابن نجيم رحمه الله واختلفوا في ترك السنن في السفر. فقيل الأفضل هو الترك ترخيصاً وقيل الفعل تقريباً
وقال الهندواني الفعل حال النزول والترك حال السير. وقيل يصلى سنة الفجر خاصة وقيل سنة المغرب أيضاً
وفي التجنيس والمختار أنه إن كان حال أمن وقرار يأتي بها لأنها شرعت لمكليات والمسافر إليه محتاج وإن
كان حال خوف لا يأتي بها لأنه ترك بعذر البحر الرائق (١٣٠٢) باب المسافر _

(٤) البحر الرائق (١٢٨٢) وغيره _

(٥) كنز الدقائق وشرحه البحر الرائق (١٦٤١٢) باب الوتر والنوافل _

(٦) بدائع الصنائع (٤١٢، ٣٢، ٥٠، ٥١) _

(٧) قال في الدر المختار: ولا إلى من بينهما ولد قال الشامي وقيد بالولد لجوازه لقبية الأقارب كالإخوة
والأعمام والأخوال الفقراء بل هم أولى لأنه صلة وصدقة وفي الظهيرية ويبدأ في الصدقات بالأقارب ثم
الموالي ثم الجيران ولودفع زكاته إلى من نفقته واجبة عليه من الأقارب جاز إذا لم يحسبها من النفقة
انظر الدر المختار مع رد المختار (٦٩١٢) كتاب الزكاة باب المصروف _

کال کنبی صرف یوه میاشت روژې فرض دی. (۱) او هغه هم صرف په ورځ کنبی فرض دی. په شپه کنبی دخوراک څکاک پوره آزادی شته. (۲) او حکم دې. چه پیشمنې او کړی. او روژه اونیسی. (۳) که یوسرې بیمار وی نود جوړیدونه پس هغه ته د روژې نیولواجازات شته. دغه شان د مسافر دپاره هم دا گنجانش شته. چه درمضان نه پس قضا راوړی. (۴)

حج راواخله په ټول ژوند کنبی صرف یوځل فرض شوې دي. (۵) اودا هم په هغه خلقوچه هغوی سره ډیر مال وی. چه دکور خرچه ترې لرې کړی. او هغه دپاره تګ راتګ ممکن وی. لاره د امن وی سختی. او مشکلات نه وی. نویه ده باندې حج فرض دي. گنی نه دي. (۶)

معلومه شوه. چه دالله تعالی د طرفه د نعمتونو کومه سلسله ده. هغه به حساب ده اودهغې په مقابله کنبی عبادات ډیر کم دی. اویا په دې عباداتو کنبی خوښ آسانتیا او آسانتیا ده. (۷) **قوله: وَلَوْ يَشَاءُ الدِّينَ أَحَدًا لِأَعْلَاهُ:** څوک چه په دین کنبی شدت اختیار کړی. او په دې باندې غلبه کول غواړی. نو دین به په ده باندې غلبه کوی. «یشاد» عامل نصب «ن» په وجه منصوب دي. دا د باب مفاعله څنې دي. ددې معنی د مقابلې ده. (۸)

«أحد» دا لفظ د «یشاد» فاعل دي. دابن سکن په روایت کنبی او د اصیلی په بعضې روایاتو کنبی دا لفظ راغلې دي. اسماعیلی او ابونعیم او ابن جبان رحمهم هم ددې حدیث په طرقو

(۱) قال الله تعالى « فمن شهد منكم الشهر فليصمه » البقرة: (۱۸۵) _

(۲) قال الله تعالى « وكلوا واشربوا حتى يتبين لكم الخيط الأبيض من الخيط الأسود من الفجر ثم أنتموا الصيام إلى الليل » البقرة: (۱۸۷) _

(۳) عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال قال النبي ﷺ تسحروا فإن في السحور بركة صحيح البخاري (۲۵۷۱) کتاب الصوم باب بركة السحور من غير إيجاب _

(۴) قال الله تعالى: « فمن كان منكم مريضاً أو على سفر فعدة من أيام أخر » البقرة: (۱۸۴) _

(۵) عن ابن عباس رضي الله عنه أن الأقرع بن حابس سأل النبي فقال يا رسول الله الحج في كل سنة أو مرة واحدة؟ قال بل مرة واحدة فمن زاد فهو تطوع رواه أبو داود فاته كتاب المناسك باب فرض الحج رقم (۱۷۲۱) _

(۶) عن أنس رضي الله عنه عن النبي ﷺ في قوله تعالى « والله على الناس حج البيت من استطاع إليه سبيلاً » قال قيل: يا رسول الله ما السبيل؟ قال الزاد والراحلة رواه الحاكم في المستدرک (۴۴۲۱) في کتاب المناسك باب السبيل: الزاد والراحلة وقال هذا حديث صحيح عی شرط الشيخين ولم یخرجاه وقد تابع حماد بن سلمة سعیداً علی روایتہ عن قتادة وأقره الذهبي وقال الکاساني رحمهم وأما تفسير الزاد والراحلة فهو أن یملک من المال مقدار ما یبلغه إلى مكة ذاهباً وجانِباً راکباً لا ماشياً بنفقة وسط لا إسراف فيها ولا تقتیر فضلاً عن مسکنه وخادمه وفرسه وسلاحه وثیابه وأثاثه ونفقة عیاله وخدمه وکسوتهم وقضاء دیونه .. بدائع (۱۲۲۱۲) _

(۷) فضل الباری (۴۵۹۱۱ - ۴۶۰) _

(۸) والمشادة بالتشديد - المغالبة یاقل: شاده إذا قواه کذا فی فتح الباری (۹۴۱۱) _

کښي د «أحد» لفظ ذکر کړې دې اوبه بعضې نسخو کښې دلته د «أحد» لفظ موجود نه دې نولکه چه په دې صورت کښې به د «يشاد» فاعل مذکور نه وي اوداسې به گنرلې شي چه چونکه فاعل معلوم دې نوځکه دا حذف کړې شو (١)

بې ددې نه پس په «الدين» کښې اختلاف دې بعضې حضرات خودا مرفوع لولی اولن يشاد» فعل مجهول گرځوی اودا مفعول مالم يسم فاعله گرځوی او بعضې دا منصوب لولی او «لن يشاد» فعل معروف گرځوی او «الدين» مفعول گرځوی (٢)

صاحب د مطالع ټيټه ليکلی دی (٣) چه په اکثر روایاتو کښې «الدين» مرفوع دې ددې به مقبله کښې امام نووی ټيټه فرماني چه په اکثر روایاتو کښې الدين منصوب دې (٤) په دواړو احوالو کښې د جمعې او تطبيق صورت دا دې چه صاحب د مطالع د خپلې علاقې د خلقو یعنی د مغایزو روایت نقل کړې دې او امام نووی ټيټه د خپلې علاقې د خلقو یعنی مثرقو روایت نقل کړې دې. «فلتعارض بين الثقلين» بآلته د مسند احمد حديث «فله من يشاد هذا الدين يغلبه» بآلته د نصب تائيد کيږي والله أعلم.

نبی کریم ټيټه فرماني کوم کس چه په دين کښې شدت اختيار کړي اوبه دين باندې غلبه کول غواړي نو اودا غواړي چه د دين ټول اعمال من کل الوجوه پوره ادا کړي او هميشه دپاره په عزيمت عمل کوي نو دين به په ده باندې غالب کيږي. یعنی داسې کس به مغلوبه شي اوبه لږو ورځو کښې به بيا په اعمالو کښې کوتاهی شروع کړي ځکه چه قاعده دا ده کله چه په نفس باندې زیت بوچ واچولې شي نوڅو ورځو پورې خو اوچليږي اوددې نه پس يودم متنفر شي او سرکشی اختيار کړي نو اعتدال او ميانه روی اختيارول ضروري دی

گورنۍ که څوک دا سوچ اوکړي چه زه صائم الدهر او قائم الليل جوړېږم او د تجرد ژونه اختېږم نو هغه به ترکومي پورې داسې کوي د مسلسل قيام او صيام په وجه به په ده کښې کمزوري زیت تېږي او عمل به نشي پوره کولې نو ميانه روی اختيارول پکار دی ځکه چه هغه عمل غوره دې کوم باندې چه مداومت اوکړې شي. اگر چه په مقدار کښې کم ولي نه وي

(١) فتح الباري (٩٤١).

(٢) فتح الباري (١٩٤).

(٣) هوایبراهيم بن يوسف بن ادهم الوهراني الحمزي أبو اسحاق بن فرقول عالم بالحديث من أدباء الأندلس انظر الرسالة المنطوقة (ص. ١٢٩) والأعلام للزركلي (١٩٨١).

(٤) فتح الباري (٩٤١).

(٥) عمدة القاري (٢٣٨١) وفتح الباري (٩٤١).

(٦) مسند أحمد (٣٥٠١٤) من حديث بريدة الأسلمي ٢٢٢٢.

دانه تعالى ارشاد دې الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْنُونًا عِنْدَهُمْ فِي الْوُحُوْدِ وَالْإِنْجِيلِ
بِمَرْفَعٍ وَالْمَشْرِقِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْفَاحِشَاتِ وَيَضَعُ عَنْهُمْ أَصْلَهُمْ وَالْأَغْلَالَ
الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ (۱)

په دې آيت مبارکه کښې د رسول الله ﷺ صفت بيان شوې دې چه د دوی حال په تورات
او انجيل کښې مکتوب دې ددوی شان دا وو چه امر بالمعروف او نهی عن المنکر نه کولو.
طیبانو حلالونکې او خباثتو حرامونکې وو او هغه بوج کوم چه زموږ نه په وړاندې
امتونو باندې باروو دهغې اوچتونکې او پورته کونکې وو او دغه شان د هغه بیرو
خلاصونکې هم وو کومې چه په دوی باندې وې

د یهودینو د نافرمانو او شرارت په وجه بعضې هغه طیبات هم په هغوی حرام شول کوم چه
دوی دپره حلال وو او دوی دخپل شرارت په وجه دخپل ځان دپره بعضې خباثت حلال کړی
وو الله تعالی فرمائی (فَيُظْلِمُ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَمًا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ) (۲) حالانکه نبي ﷺ د
طیبانو دحلت اعلان کړې دې.

معلومه شوه چه په شریعت محمدی کښې عسر بیخی نشته بس یو او یو دې دا خبره
الله تعالی بیان کړې ده (وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ) (۳) یعنی ستاسو په دین کښې څه
تنگی نشته.

نولازم ده چه په دین کښې د تشدیداتو اختیارول نه دی پکار چه دې خبره دې نوبت ته
اورسې چه سړې د اصلی عمل نه هم پاتې شی نو د میانه روی او اعتدال اختیارول ضروری
دی گنی چه د دین په معاملاتو او احکاماتو کښې سختی اختیار کړي شی نو په خپله به
مغلوب شی.

خوددې دا مطلب نه دې چه سړې اعلی او اکمل پریږدی او په دې باندې عمل نه کوی بلکه
ددې مطلب دا دې چه د افراط نه دې احتراز کوی افراط یو خیز دې (۴) اود اولی او اکمل
اختیارول بل خیز دې.

دمثال په توکه که یوکس بیمار وی اوس ده دپاره د تیمم کولو شرعاً اجازت شته خوکه دې
خواړې چه زه د تیمم په ځانې غسل کوم نوکیدې شی چه د غسل په وجه د ده بیماری نوره
زیاته شی نوکوم لږ غوندې اعمال چه د تیمم په ادا کولو باندې ده هغه ادا کولی شو دهغې
نه به هم عاجز شی چونکه شریعت ده ته د تیمم اجازت ورکړې دې او غسل دده دپاره
نقصانی دې نوکه دې تیمم پریږدی او غسل اوکړی نو دې ته افراط وئیلی شی اودا مذموم دې.

(۱) سورة الأعراف: (۱۵۷)۔

(۲) سورة النساء: (۱۶۰)۔

(۳) سورة الحج: (۷۸)۔

(۴) فتح الباری (۱/۹۴)۔

اوکه یوسړې داسې وی. چه دې په اعلی او اکمل باندې عمل کول غواړی. او شریعت په ده باندې څه پابندی نه وی لگولې. لکه مسح علی الخفین مباح ده. که کول غواړی نو مسح دې اوکړی. اوکه کول نه غواړی. نو نه دې کوی. خو غسل الرجلین افضل او غوره دی. نوکی صحتمند سړې وی. اود اوبو استعمال ده ته تکلیف نه رسوی. او اوبه هم په آسانتیا سره ملاویرې. او هغه ددې خبرې اهتمام کوی. چه د مسح علی الخفین په خانې غسل الرجلین کوی. نویه دې کښې څه حرج نشته. والله اعلم.

په مسند احمد کښې یو روایت دې. «ان هذا الدين متين فأوغلوا فيه برفق» (یعنی ده. «دعول فی الشی» یعنی دا داین ډیر مضبوط دې. په دې کښې په نرمۍ او آسانتیا سره ورداخلیدل پکار دی. مطلب دا دې. چه سړې لره پکار دی چه دخپل نفس سورلی سره ښه سلوک اود نرمۍ معامله کوی. اوکه یوکس په دې باندې ډیر زیات بوج واچوی. نوییا به دهغه مسافر پشان شی. چه هغه سورلی ته د هغې د طاقت نه زیاته منډه ورکړی. نو نه منزل مقصود ته اورسی. اونه سورلی پاتې شی. ځکه چه کیدې شی. سورلی عاجزه شی. اوناچوره یا مړه شی. نو ځکه سړی ته پکار دی. چه داعتدال او میانه روی لار اختیارکړی.

قوله: فَسَدُّوا وَقَارِئُوا: یعنی نیغه لار اختیارکړی. او نژدې نژدې څی.

د «سدوا» مطلب دا دې. چه نیغه او صحیح طریقه اختیارکړی. چه نه په کښې افراط وی اونه په کښې تفریط وی. (د)

«قاروا» حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی. چه ددې معنی دا ده. که تاسو په اکمل باندې عمل نشی کولې. یا داعتدال په طریقه پوره نه چلېږئ. نو کم از کم دا کوشش کوی. چه هغې سره نژدې نژدی ئې. (د) علامه تیمی رحمته الله علیه فرمائی. چه د «قاروا» دوه معانی کیدې شی.

یوه معنی دا ده. چه «قاروا فی العبادۃ ولا تتعبدوا فیها فلانکم ان باعدتم فی ذلك لم تتلفوا» یعنی په عباداتو کښې میانه روی اختیارکړی. په دې کښې مبالغه مکوی. ځکه که مبالغه مو اوکړه. نو منزل ته به اونه رسی. او په صحیح طریقه به ئې پوره نکړې شی.

دویمه معنی د «قاروا» ده. «ساعدوا» یعنی معاونت او مدد کول. ونیلی شی. «قاربتم فلان» ای ساعدتم» یعنی ما دهغه سره مدد اوکړو. اوس مطلب دا شو. چه د دین په معاملاتو کښې د یو بل سره مدد کوی. په دې کښې اولنی معنی ددې مقام سره زیاته مناسب ده. (د)

(۱) مسند احمد (۱۹۹/۳) من احادیث سیدنا انس بن مالک رضی الله عنه .

(۲) فتح الباری (۹۵/۱) .

(۳) فتح الباری (۹۵/۱) وعبدة القاری (۲۳۷/۱) .

(۴) شرح الکرمانی (۱۶۲/۱) .

قوله: وَأَبَشِّرُوا: زیرې قبول کړئ او خوشحاله شی:

دا لفظ پاڅو دباب افعال نه د امر صیغه ده. او همزه قطعی دي. اویا دا د باب نصر نه د امر صیغه ده. په دې صورت کښې به ددې همزه وصلی وی. قطعی به نه وی. معنی په دواړو صورتو کښې یوه ده. (۱) خواولنی: معنی زیاته راجحه ده. ځکه چه کثیر الاستعمال هم دا ده.

د حدیث ددې جملې مطلب دا دي. چه «أبشروا بالشواب على العمل الدائم وإن قل» یعنی تاسو ته زیرې دي. په دوام سره عبادت کولو کښې ثواب زیات دي. اگر چه عمل کم وی. لکه چه نبی ﷺ هغه کس ته زیرې ورکوی څوک چه په اکمل باندې د عمل کولونه عاجز وی اگر چه هغه عاجز کیدل قصداً نه وی. نوییا به هم ده ته پوره اجر ملاوړی. دده په ثواب کښې به څه کمې نشی کیدې. (۲)

قوله: وَاسْتَعِينُوا بِالْغُدُوِّ وَالرُّوحَةِ وَشَيْءٍ مِنَ الدُّلْجَةِ: اودصبا اوماښام او د شپې په آخری حصه کښې په خپل طاعت، عبادت او نوور کارونو کښې مدد حاصل کړئ

«غُدُوٌّ» دغین په فتحه د «غُدُو» نه اسم مره، دې. ددې معنی د ورځې په اوله حصه کښې تلو ته وائی. او دغین په ضمی سره «ما بین صلاۃ الغدا الی طلوع الشمس» وخت ته ونیلې شی (۱)

«رُوحَةٌ» دا د «رُوح» نه اسم مره، دې. د زوال نه پس تلو ته وائی. (۲)

«دُلْجَةٌ» بضم الدال وفتحها واسکان اللام، دا د «دُلْج» باب افعال نه هم اسم دي. اود «دُلْج» باب افتعال نه هم اسم دي. که د «دُلْج» باب افعال نه وی. نو ددې معنی د شپې په اوله حصه کښې تلو دی. او که د «دُلْج» باب افتعال نه وی. نو ددې معنی د شپې په آخری حصه کښې تلو دی. او بعضی حضراتو ونیلې دی. چه «دُلْجَةٌ» په ټوله شپه کښې تلو ته وائی. (۳)

شیخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله فرمائی. په دې جملو باندې انسان په پابندۍ سره عمل او کړو. نو ولی ترې جوړیدې شی. خبره ښې خلاصه کړې ده. چه دا درې وختونه پس دی. مولانا گنگوھی رحمه الله فرمائی. د دیرشو کالو تجربې نه پس معلومه شوې ده. چه کوم څیز څومره گران وی. ډیر په آسانتیا سره حاصلیدې شی. اویا ښې دا حدیث واورول. «واستعينوا بالغدوة والروحة وشئ من الدلجة» څوک چه غواړی. نو ددې تجربه دي اوکړی. بیا دي اوگوری. چه

(۱) شرح کرمانی (۱۶۲/۱)۔

(۲) فتح الباری (۹۵/۱)۔

(۳) النهاية (۳۴۶/۳)۔

(۴) مختار الصحاح (ص ۲۶۲)۔

(۵) النهاية فی غریب الحديث والأثر (۱۲۹/۲) وشرح الکرمانی (۱۶۲/۱)۔

خه کیفیت دې (۱)

علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرماني چې زړه د ټولو اندامونو بادشاه دې، که دې مضبوط وي نو ټول اندامونه به په خپلو کارونو کې چټ او چابک وي او که دا بادشاه کمزوري شي نو بېقي اندامونه خه هم نشي کولې هر کار د زړه په طاقت سره کېږي او د زړه ته طاقت په مانځه او د الله تعالی په ذکر سره ملاوېږي د نبی ﷺ په دې ارشاد کې د مونځونو وختونو ته اشاره ده نبی ﷺ د تقویت قلب دا عمل په مختلفو وختونو باندې تقسیم کړې دې کوم چې په ټوله شپه او ورځ کې د فرح او نشاط وختونه دي د ټولونه اول د صبا وخت دې د خوشحالي په وختونو کې د ټولونه زیات هم دا وخت دې د شپې په آرام کولو سره د ټولې ورځې ستونمانتیا او ستړې والې ختم شي او انسان په هر حیثیت سره تروتازه شي دویم وخت «دوچه» د زوال نه پس دې په قیلولة کولو سره په دې کې چې هم د ستړي والي بوج که شي دریم وخت د دلجه دي کوم چې د خوشحالي په ټولو وختونو کې خپل خصوصیت لري په اولني وخت کې د صبا مونځ په دویم وخت کې د ماسپڅین او مازیگر مونځ او په دریم وخت کې د مابنام او ماخسون مونځ دې نبی ﷺ دا د استعانت طریقه په مقصد

کې د کامیابي د پاره خودلې ده (۲)

علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ وغیره لیکلي دي چې نبی ﷺ لکه چې یو مسافر ته خطاب کولو چې هغه دخپل نشاط (خوشحالي) د وختونو خیال دې ساتي او سفر دې کوی د صبا په وخت کې انسان تازه وي او د هغه وخت هم بیخ وي دغه شان د زوال نه پس هم گرمي کمه شي او د تازگي وخت په مزه مزه زیاتیري او دې سره سره تازگي هم زیاتیري دغه شان د شپې په آخری حصه کې تازگي وي ځکه چې انسان تر د هغه وخته پورې خه خوب کړې وي نفس ته د هغه حق ملاؤ شوې وي نو لکه چې رسول الله ﷺ انسان د ژوند مسافر ګرځوي او دا ورته بڼي چې لکه څنګه د دنیا مسافر د خپل نشاط د وختونو خیال ساتي او په هغې کې سفر کوی دغه شان اې د دین مسافر و تاسو هم د نشاط د وختونو خیال ساتي او خپل دیني اعمال هم په دې وختونو کې کوي (۳) والله سبحانه و تعالی اعلم و علیه اتم و احکم.

یو اشکال او دهغې جواب په دې حدیث باندې یو اشکال دا کیدی شي چې دا حدیث د عمر بن علی مقدمي په واسطه سره نقل شوې دې او د ده په باره کې د انصه او رجال حدیث اتفاق دې چې سخت مدلس دې (۴) او بیا دلته دې عنعنه کوی نو د دې تقاضا دا ده چې دا روایت دې صحیح نه وي

(۱) فضل الباری (۱: ۴۶۳)۔

(۲) فضل الباری (۱: ۴۶۴)۔

(۳) شرح کرمانی (۱: ۱۶۲)۔

(۴) د دې باب په شروع کې مونږ دده په حالاتو کې دده د تدلیس کیفیت بیان کړې دې فارجع الیه ان شنت۔

د دې جواب دا دې چه اول خو چه په صحیحینو کښې ثومره مدلسین عنعنه کوی. هغه په سماع باندې محمول دی. (۱)

بیا عمرین علی مقدمی په دې روایت کښې د سماع تصریح هم کړې ده کومه چه ابن حبان روایت کړې ده (۲) هم دا وجه ده چه حافظ ذهبی رحمته فرماني «قد احتل أهل الصمام تدليساً، وروضاه» (۳) دغه شان حافظ ابن حجر رحمته فرماني «ولم أر له الصحيح إلا ما توهم عليه» (۴)

یو بل اشکال اودهغې جواب دلته یواشکال دا هم شوې دې چه دا روایت د «معن بن محمد عن سعید المقبری» په سند سره مروی دې. اوسعید په آخری عمر کښې مختلط شوې وو علامه عینی رحمته فرماني «سماع معن عن سعید کان قبل إغترافه ولو لم یصح ذلك عند البخاری لما أودعه في کتابه الذی ساه صحیحاً» (۵)

خو وړاندې مونږ د سعید مقبری په حالاتو کښې تفصیلاً او تحقیقاً بیان کړی دی چه سعید مقبری معمر او کبیر السن ضرور گرځیدلې وو. خو مختلط شوې نه وو او که اختلاط راغلې هم وو. نو دتغیر نه پس د دوی نه چا روایت نه دې کړې. والله اعلم.

۲۹ = بَابُ الصَّلَاةِ مِنَ الْإِيمَانِ وَقَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: وَمَا كَانَ

اللَّهُ لِيُضَيِّرَ إِيْمَانَكُمْ (۱) يَعْنِي صَلَاتَكُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ

لفظ د «باب» مرفوع دې. اود مبتدا محذوف «هنا» دپاره خبر دې اوبه لفظ د باب باندې تنوین و نیل هم جائز دی اوبغیر تنوین نه مضاف گرځول هم صحیح دی.

«الصلاة» مرفوع دې. ځکه چه دا مبتدا ده. «من الإيمان» د دې دپاره خبر دې که باب مضاف او گنرلې شی. نو هم به «الصلاة» مرفوع و نیلی شی. ځکه چه د .. باب .. مضاف الیه صرف لفظ د .. الصلاة .. نه دې. بلکه د .. الصلاة من الإيمان .. پوره جمله د دې دپاره مضاف الیه ده.

بیا د «(قول الله تعالى) عطف په «الصلاة» باندې دې ځکه مرفوع دې. خودا په هغه صورت کښې دې چه په «باب» باندې تنوین اوو نیلی شی. اودا مضاف اونشی گرځولې. اود تنوین نه

(۱) عمدة القاری (۲۳۶/۱) -

(۲) فتح الباری (۹۴/۱) وعمدة القاری (۲۳۶/۱) -

(۳) سیر أعلام النبلاء (۵۱۴/۸) -

(۴) هدی الساری (۴۳۱) -

(۵) عمدة القاری (۲۳۶/۱) -

(۱) «نمرة: ۱۴۳» -

بغير ونيلو په صورت کښې به «قول الله...» د مضاف اليه په کيدو باندې مجرور وي. د ترجمه الباب دماقبل بابونو سره ربط د ذکرشوی باب دماقبل سره ربط په دې طريقه دې چه وړاندې د استعانت بالاوقات ذکر راغلي وو چه په دې درې وختونو سره په عبادت کښې مدد حاصل کړي. او په دې وختونو کښې دټولونه افضل بدنی عبادت چه کوم ادا کيږي پخپله مونځونه دي. دکومو په ادا کولو کښې په دې وختونو سره مدد حاصليدې شی. نوځکه په دواړو بابونو کښې مناسبت او ربط بيخي ښکاره دي. د

د دې نه علاوه داسې هم ونيلى شی. چه دماقبل باب «باب الدين يسر» ضمناً او استطراداً راورې وو. او امام بخارى رحمه الله د شروع نه شعب ايمانيه بيانوي. نو د دې ضمني باب نه پس دوباره شعب ايمانيه بيانوي. نو په «باب الصلاة من الإيمان» او «صام رمضان احتساباً من الإيمان» کښې مناسب لټول پکار دي. دا مناسبت بيخي ښکاره دي. چه دواړه د عظيم بدنی عبادتو څنې دي. د

د ترجمه الباب مقصد: د ترجمه الباب مقصد وړاندې ضمناً بيان شو. چه په اصل کښې امام بخارى رحمه الله شعب ايمانيه شماری. چونکه ددې نه وړاندې باب نې تبعاً د خاص مصلحت دپاره ذکر کړې وو. نو اوس بيا شعب ايمانيه طرف ته رجوع کوي. اودا خبره چه مونځ دايمان شعبه ده. بيخي ښکاره خبره ده. بلکه مونځ ددې اهم ترينه شعبه ده. دتوحيد او رسالت دافراز نه پس د مونځ درجه ده. امام بخارى رحمه الله چه لکه څنگه د نورو تراجمو په ذريعه تنبيه ورکړې وه. چه هغه دايمان په شعبو کښې دي. دغه شان دلته هم د «صلاة» په باره کښې هم تنبيه ورکوي. د

دا هم ممکن ده. چه دامام بخارى رحمه الله ددې ترجمې د انعقاد نه په امام ابوحنيفه رحمه الله باندې رد کول مقصود وي. ځکه چه هغوی اعمال په ايمان کښې داخل نه گنړي. نو امام بخارى رحمه الله دلته «الصلاة من الإيمان» او ونيل. اودا نې ثابته کړه. چه مونځ د ايمان يوجزه دي. ځکه چه په دې کښې «من» د تبعيض دپاره دي. اوددې نه دا هم معلومه شوه. چه ايمان مرکب دي. اعمال په دې کښې داخل دي. بيا چونکه د مونځ ادا کولو کيفيات دهرکس په باره کښې مختلف وي نو ځکه په دې سره په ايمان کښې د کمی او زيادت ثبوت هم اوشو.

وړاندې نې د قرآن کریم آيت ذکر کړې دي چه «وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ عَمَّا كُنْتُمْ عَلَىٰ» په دې باندې د ټولو محدثينو اتفاق دي چه د ايمان نه مراد صلاة دي. او شان نزول هم په دې باندې دلالت

(١) عمدة القارى (٢٣٩١١)۔

(٢) المصدر السابق۔

(٣) فتح البارى (٩٥١١) كتاب الإيمان باب الدين يسر. وعمدة القارى (٢٣٩١١)۔

(٤) صفة القارى (٢٣٩١١)۔

کوی (زریه مونږ شان نزول ذکر کړو). نو په مونږ باندې دایمان اطلاق د «طلاق الکلم علی الجور» د قبیل نه دي. (۱)

خو مونږ په جواب کښې ونیولی شو. چه په «الصلاة من الإیمان» کښې من تبعیضیه نه دي. بلکه ابتدائی ده. او مطلب دا دي. چه مونږ دایمان د متعلقاتو او ثمراتو څنې دي. اوترڅو پورې چه په آیت کښې په مانځه باندې دایمان د اطلاق تعلق دي. نو ددې په باره کښې ونیولی شی. چه د «طلاق الکلم علی الجور» د قبیلې څنې نه دي. د «طلاق الأصل علی الفرع» د قبیلې څنې دي.

بیا وړاندې مونږ د کتاب الايمان په مباحثو کښې په تفصیل سره هغه ټولې خبرې بیان کړې دي. په کومو کښې چه د اهل حق اهل سنت والجماعت اختلاف دي. حقیقت دا دي. چه د اهل حق په مینځ کښې کوم اختلاف دي. چه هغه د لفظي اختلاف سره مشابه دي. ځکه چه جمهور درې وراره امامان چه دا فرماني. چه اعمال په ایمان کښې داخل دی. هغوی ددې سره دا هم وائي. چه د اعمالو تارک د ایمان نه خاجیږي نه، البته د ترک اعمالو په وجه هغه مستحق د مواخذې دي. حضرت امام ابوحنیفه رحمته الله علیه چه دا فرماني. چه اعمال په ایمان کښې داخل نه دي. هغوی هم دا فرماني. چه تارک د اعمالو مستحق د مواخذې دي. او که دده په تقدیر کښې وي. ده ته به عذاب ملاوړی.

البته دلته دا ونیولی شی. چه امام بخاری رحمته الله علیه دلته د مرجو تردید کوی څوک چه د اعمالو د اهمیت نه بیخي منکر دی. والله اعلم.

د آیت کریمه شان نزول: آیت کریمه (وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ عِبَادَهُ) د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه نه دا مروی دي. چه کعبه قبله کړې شوه. اوبیت المقدس ته به مونږ کولې شو ددې نه وړاندې څه کسان وفات شوی وو. په کومو کښې چه ابوامامه اسعد بن زراره. او براء بن معرور رضی الله عنه وو. (د کله چه کعبه دوباره قبله او گرځولې شوه. نو ددې حضراتو خپلوان د نبی صلی الله علیه و آله په خدمت کښې حاضر شول. او عرض ئې او کړو.

(تقریر بخاری (۱۴۲۱) -

(وفي العمدة (۲۴۰۱۱) منهم سعد بن زراره، وأبوامامة أحد بني النجار والبراء بن معرور أحد بني سلمة ففیه تحريفاً: الأول: أنه أسعد بن زراره. لا سعد بن زراره، فإنه هو الذي مات قبل تحويل القبلة من بيت المقدس إلى الكعبة، والتحريف الثاني: أنه زاد ههنا واو العطف قبل أبوامامة ويعلم من ذلك أن الذين ماتوا هم ثلاث رجال. والحق أنه اثنان. أبوامامة كنيته أسعد بن زراره، فلذلك أتى بقوله ((أحد بني النجار)) توضيحاً فالصواب، منهم أسعد بن زراره وأمامامة أحد بني النجار والبراء بن معرور أحد بني سلمة)).

قال العافظ في الفتح (۹۸۱۱) والذين ماتوا بعد فرض الصلاة وقبل تحويل القبلة من المسلمين عشرة أنفس فيمكة .. وبأرض الحبشة .. ومن الأنصار بالمدينة: البراء بن معرور - بهملات - وأسعد بن زراره وهو الذي ذكره أصحاب السير أنه توفي في شوال على رأس تسعة أشهر (بقية حاشية په راروان مخ....

چه (یا رسول الله توبل إخواننا وهم يصلون إلی القبلة الأول وقد صرفك الله تعالى إلی القبلة إبراهيم عليه السلام) که یار اوستا (ذلك) یعنی یار رسول الله زمونې ډیرو وروڼو اولنې قبلي بیت المقدس ته مونځونه کړی وو اوس الله تعالی تاسو ته د حضرت ابراهيم عليه السلام قبلي ته د مخ کولو حکم او کړونو زمونې ددغه وروڼو د مونځونو په څه حکم وی. یا دهغوی په ثواب کښې خوږه څه کمې نه کیږي نوپه دې باندې دا آیت نازل شو چه کله تاسو بیت المقدس طرف ته مونځونه صرف دانته تعالی د رضا دپاره اود ایمان په تقاضا باندې دعمل کولو دپاره کړی دی. نو ستاسوه

مونځونو په اجرا ثواب کښې به څه کمې نشي راوستې. (د) یواشکال اودهغې جواب دلته یواشکال دې هغه دا چه آخر صحابه کرام علیه السلام ته د تحویل قبلي په وجه په مونځو کښې اشکال ولي پېښ شوې وو. اود تردد اصلی بنیاد څه وو دحضرت ابن عباس رضی الله عنه نه منقول دی. چه په اسلام کښې د ټولونه اولنې نسخ د قبلي شوې وه. (د)

صحابه کرام رضی الله عنه د نسخې نه واقف نه وو. د نسخې په اول خل پېښ شوې وو. نو پکار ده چه هغوی ته اشکال پېښ شوې وو. چه دکومو نورو حضراتو په ژوند کښې دا حکم نه وو راغلې. نو دهغوی به څه حال وی؟
خوصصیح دا ده. چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنه دا ارشاد دهغوی دخپل علم مطابق وو. ځکه چه

د نسخې صورت ددې نه وړاندې هم پېښ شوې وو. (د)
اوس اشکال نور هم قوی کیږي. چه هرکله ددې نه وړاندې هم د نسخې صورت پېښ شوې وو. اوپه دې کښې څه قسم تردد نه وو. نوپه دې کښې دا صورت ولي راپېښ شو؟

.... د تیرمخ بقیه) من الهجرة ومسجد رسول الله ﷺ يومئذ بيني وذلك قبل بدر كما في الطبقات الكبرى لابن سعد (٦١١٣) والإصابة في تمييز الصحابة (٣٥١١) والإستيعاب بهامش الإصابة (٨٣١١) وقد نقل فيه ما نقلناه آنفاً من أنه توفي في شوال على رأس تسعة أشهر .. إلا أن في الإستيعاب .. على رأس سنة أشهر.. فليحذر...

وأما سعد بن زرارة فهو أخو أسعد بن زرارة المذكور فقد ذكره أبو حاتم والبواردي وابن شاهين في الصحابة كما في الإصابة (٢٧١٢) ولم يذكر الحافظ ابن حجر رحمه الله تاريخ وفاته وإنه لو كان صحابياً فهو غير مشهور حتى قال ابن عبد البر في الإستيعاب (٤٢١٢) وأخشي أن لا يكون أدرك الإسلام لأن أكثرهم لم يذكره..
(عمدة القاري (٢٤٠١) وجامع البيان في تفسير القرآن للطبري (١١١٢) والدر المنثور (١٤٦١) وتفسير عثمانى (ص ٢٨) ..

(قال علي بن طلحة عن ابن عباس رضی الله عنه كان أول ما نسخ من القرآن القبلة: تفسير القرآن العظيم لابن كثير (١٩٢١) وأخرجه البيهقي في سننه الكبرى (١٢٠١) كتاب الصلاة باب إستيناب الخطأ بعد الأجتهااد) ..
(قال الشيخ هبة الله بن سلامة في رسالته الناسخ والمنسوخ: اعلم ان اول النسخ في الشريعة أمر الصلاة ثم أمر القبلة ثم الصيام الأول ثم الإعراض عن المشركين .. إنظر روائع البيان في تفسير آيات الأحكام للشيخ محمد علي الصابوني (١٠٤١) ..

حضرت شیخ الہند رحمہ اللہ جواب حضرت شیخ الہندیؒ فرمائی کہ داخادیشو پہ تولہ ذخیرہ کنبی داسی د دوو موقعو ذکر دی یو خودا د تحویل قبلہ موقع وہ اوہلہ د حرمت خمر پہ موقع باندی دا سوال پیدا شوې وو صاحبو! عرض اوکړو یا رسول اللہ ﷺ بعضی کسان پہ جنگ بدر اوجنگ احد کنبی شہیدان شوی وو دھغوی پہ خبثو کنبی شراب موجود وو اگرچہ شراب روستہ حرام شوی وو خوبیا ہم دا سوال شوې وو دھغی پہ جواب کنبی دا آیت نازل شو ﴿لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ إِمَّا أَنْ تَقُولُوا...﴾ (النور)

حضرت شیخ الہندؒ فرمائی کہ دا دواړہ خیزونہ داسی وو چه ددی نسخ دترقب اوانتظار نہ پس وہ مسلمانانوتہ اندازہ وہ چه اوس صب یا مابذ حکم راتلونکی دی نو د خمر پہ بارہ کنبی د تولو نہ اول دا آیت نازل شوې وو ﴿يَسْنُونُكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالنِّبِيِّ﴾ (٢) کله چه حضرت عمر فاروقؓ دا آیت واوریدلو نو وې ونیل ﴿اللهم بین لنا فی الخمریاناً شافیه﴾ ددی نہ پس دا آیت نازل شو ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَى﴾ (٢) ددی نہ پس حضرت عمرؓ ہم هغه خبرہ اوکړه چه ﴿اللهم بین لنا فی الخمریاناً شافیه﴾ ددی نہ دا معلومہ شوه چه خلقو ته انتظار وو چه حرمت به خامخا راخی اود حرمت آخری حکم راتلونکی دی نوب پہ دریم خل دا آیت نازل شو ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْمِرُ وَالْأَنصَابُ وَالْأَزْوَاجُ حُسْنٌ مِنْ عَمَلٍ شَقِيحٍ فَاجْتَنِبُوا لَعَلَّكُمْ تَفْلِحُونَ﴾ إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالنِّبِيِّ وَيُصَدِّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ﴾ (٢) کله چه دا آیت نازل شونو هله حضرت عمرؓ اوفرمانیل ﴿تسہینا! تسہینا!﴾ (٣) اوس انتظار ختم شو.

بلکہ په شعب الایمان دیبھی کنبی یو روایت کنبی یخبلہ د نبی ﷺ نہ دی خبری طرف ته اشاره منقول ده چه شراب به روستہ حرام شی خبر ابوہریرہؓ فرمائی

(سورة المائدة ٩٣) والحديث أخرجه النسائي في سننه الكبرى (٣٣٧:٦) كتاب التفسير. سورة المائدة باب قوله تعالى ﴿ إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْمِرُ... ﴾ طولا عن ابن عباسؓ وفيه فقا ناس هي رجس في بطن فلان قتل يوم بدر وفلان قتل يوم أحد فأنزله عزوجل ﴿ليس على الذين آمنوا وعضوا بالصالحات جناح فيما طعموا إذا ما اتقوا وآمنوا وعملوا الصالحات ﴾ وانظر الدر المنثور (٣١٥:٢) _

(البقرة: ٢١٩) _

(النساء: ٤٣) _

(المائدة: ٩٠، ٩١) _

(سنن النسائي ٣٢٢١٢) كتاب الأشربة باب تحريم الخمر وانظر السنن لإبي داؤد كتاب الأشربة باب في تحريم الخمر رقم ٣٦٧٠ والجامع للإمام الترمذي كتاب التفسير باب ومن سورة المائدة رقم ٤٩ و ٣٠ و تدر المنثور في التفسير بالمانور (٢٥٢:١) _

«قام رسول الله ﷺ فقال: يا أهل المدينة إن الله يعرض على الغمر تعريضاً لا أدري لعله سينزل فيها أمراً»^(۱) دغه شان په تحويل قبله کښې هم شوی وو. دلته هم قرائن موجود وو. ددې وجې هر کس هر وخت کښې په انتظار وو چه دا دې د تحويل قبلې حکم راغلو. امام طبري رحمته الله علیه روایت کړې دې «عن ابن عباس رضي الله عنه أن رسول الله ﷺ لما هاجل المدينة وكان أكثر أهلها اليهود أمره الله عز وجل أن يستعمل بيت المقدس ففرحت اليهود فاستعملها رسول الله ﷺ ستة عشر شهراً فكان رسول الله ﷺ يهب قهقهة إبراهيم عليه السلام فكان يدعو وينتظر إلى السماء فلنزل الله عز وجل: ﴿قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ﴾^(۲) يعني دا خبره گرانه ده مگر په هغه کسانو نه ده. چاته چه الله تعالی هدایت کړې وی. په عامو مسلمانانو باندې خودا خبره ځکه گرانه شوه چه په هغوی کښې زیات قریش وو. اود قریشو د کعبې په فضیلت باندې اعتماد وو. نو هر کله چه دهغې په خلاف حکم ورته اوشونو گران وو ورته. خو به زېه کښې نې خیال پاتې وو. او خواصو ته ځکه گران وو. چه دا حکم د ملت ابراهیمی خلاف دې. اودوی په ملت ابراهیمی مامور وو. الله تعالی فرمایلی دی. ﴿يَلْهَ إِذْهُمْ خَيْفًا﴾^(۳) او اخص الخواص چه چا ذوق سلیم لرلو. او چاته چه د مراتبویه پیژندگلو کښې امتیاز کولو صلاحیت ورکړې شوې وو. هغوی دا ترقی معکوس گنرله. خو دهغوی نه پورته چاته چه الله تعالی د حکمتونو اوسرارو ته د رسیدو علم ورکړې وو. او چا چه حقیقت بیت المقدس او حقیقت خانه کعبې ته دخپل فراست په نور کښې کتل. کوم چه الله تعالی دوی ته ورکړې وو. هغوی دا جدا جدا گنرل هغوی ته ددې علم وو. چه نبی صلی الله علیه و آله دتولو پیغمبرانو علیهم السلام جامع دې. او ددوی رسالت ټول جهان او ټولو امتونو ته شامل دې. نو ځکه په حکمت الهی کښې دا ضروری ده. چه بیت المقدس ته استقبال هم د څو ورځو دپاره ضرور او کړې شی ددې وجې هغوی څه پریشانه نه وو. کله چه امتحان اوشو. اود الله تعالی حکمت پوره شو. نوحکم اوشو چه اوس کعبې طرف ته مخ کوی نو چونکه د وړاندې نه انتظار وو. او خلقو گنرل چه قبله به بدلیږي اود نبی کریم صلی الله علیه و آله ارزو هم دا وه. کومه چه پوره شوه. اود الله تعالی د حکمت تقاضا هم وه ځکه چه څنگه ورته حکم ملاؤ شو. نو سمدستی نې تعمیل او کړو. خلاصه دا چه د بیت الله قبله گرځولو گټه وجوهات دی.

(۱) شعب الایمان باب (۱۵) (رقم ۵۵۶۹) باب فی المطاعم والمشارب.

(۲) جامع البیان للطبري (۱۳/۲).

(۳) البقرة: (۱۴۳).

(۴) سورة الحج: (۷۸).

اولنی وجه دا چه ددی خبری نه قطع نظر چه مکه معظمه د نبی ﷺ وطن وو. اود وطن سره اود وطن د هر خیز سره طبعاً محبت وی نبی ﷺ دتولو پیغمبرانوعلیهم السلام سردار جور کړې شوې وو. اوددوی دا سرداری په عالم بالاړ کښې مقرر شوې وه. د دوی ددې شان په لحاظ سره قبله هم هغه پکار وه چه په هغې کښې د اولیت او سیادت شان وی په قرآن کرآن کریم کښې د بیت الله د واولیت په باره کښې ارشاد دې: ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ﴾ (۱)

⑦ دویمه وجه دا ده چه بیت الله ته (د جغرافی په لحاظ سره) مرکزیت حاصل دې. په بعضی روایاتو کښې راغلی دی چه بیت الله د زمکې په نوم باندې قائم دې (۱) چونکه بیت الله د زمکې په وسط باندې واقع دې. اوهر خیز خپل مرکز طرف ته بالطبع مائل وی ددې وجه بیت الله ته د نبی ﷺ د زړه رجحان د طبیعت عین مطابق او د عقل سلیم عین موافق دې. بیا یواځې دا نه چه بیت الله ته د اولیت او مرکزیت حاصل دې بلکه د مبدا عالم کیدو سره سره دا مداردعالم هم دې. په قرآن کریم کښې دې ته ﴿قِبْلَتُنَا﴾ (۲)

وئیلی شوی دی. یعنی بیت الله د دنیا دپاره د قیام او ثبات وه ده. د نبی ﷺ ذات په ټول جهن کښې د اولیت او دکمالاتو د مرکزیت شان لری. دغه شان د نبی ﷺ وجود د دنیا د بقاء دپاره سامان هم دې. اود مرکز د مرکز سره مناسبت ښکاره دې. بیت الله د ظاهر مرکز دې. اونی ﷺ د باطن مرکز دې.

⑧ دریمه وجه دا ده چه ددوی ملت ابراهیمی دې. اودحضرت ابراهیم ﷺ قبله خانه کعبه وه. دملت په اعتبار سره هم مناسبت دا وو چه بیت الله د نبی ﷺ قبله وی

⑨ څلورمه وجه دا ده چه د بیت الله په قبله جوړولو کښې د عربو تالیف وو. ځکه چه داهل عرب قبله بیت الله وه. او د نبی ﷺ د ټولونه وړاندې دعوت رسول هم دوی ته وو صحابه کرامو ﷺ ته دا ټوله نقشه د سترگو وړاندې وه. اوهغوی ته دا خبره ښه معلومه وه چه دخو مصلحتونو په وجه عارضی طور بیت المقدس ته د مخ کولو حکم شوې دې گنی اصلی قبله خو خانه کعبه ده. هغسې هم د ﴿فَلْتَوَلُّوْا قِبْلَةً تَرْضَوْنَ﴾ (۳) ته پس پوره یقین پیدا شو. که نن نه وی صبا ته به مخامخ بیت الله قبله گرخی

هم دا وجه وه چه کله بیت الله ته د استقبال حکم راغلو اودا عارضی قبله منسوخ کړې شوه. نواشکال پېښ شو چه زمونږ دهغه مونځونو به څه حکم وی کوم چه عارضی قبلې طرف ته ادا شوی دی. هغه به د مفضول قبلې طرف ته د ادا کولو په وجه مفضول وی. بیا چه کوم کسان ژوندی دی. نوهغه خو چه استقبال دقبلې اوکړی. نوتدارک او تلافی کولې شی. خوچه

(۱) سورة آل عمران (۹۶)۔

(۲) قال الرازی فی التفسیر الکبیر (۱۰۶/۴) قالو: الکعبه سرۃ الأرض ووسطها)۔

(۳) قال الله تعالی (جعل الله الکعبه البیت الحرام قیاماً للناس .. المائدة (۹۷)۔

(۴) البقرة: (۱۴۴)۔

کوم کسان وفات شوی دی دهغوی به څه انجام وی؟ نوايت نازل شو چه الله تعالی دایمن ضائع کونکې نه دې.

غرض دا چه د نسخې په وجه اشکال نه وو راغلې بلکه چونکه د ناسخ ترقب اوانتظار وو او دا خبره هغوی ته معلومه وه چه بیت المقدس عارضی اومفضوله قبله ده ددې وجې د معاملې نوعیت هم دا وو چه دهغې نه اشکال پیدا شو. والله اعلم.)

قوله یعنی صَلَاتُكُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ: دلته امام بخاری رحمته الله علیه د «ایمانکم» تفسیر په «صلاتکم» سره اوکړو او ورسره نې د «عندالبيت» اضافه هم اوکړه. ددې وجې دلته لوی اشکال پیدا شوې دې. ځکه چه د روایاتو نه معلومېږي چه نبی صلی الله علیه و آله کله مدینې منورې ته هجرت اوکړو نو شپاړس یا اوولس میاشتي نې بیت المقدس ته استقبال کړې وو (۱) بیا نې خانه کعبې ته استقبال اوکړو په دغه دوران کښې څه صحابه کرام رضی الله عنهم وفات شوی وو په دې باره کښې بعضې یهودو په مسلمانانو باندې اعتراض اوکړو اود بعضې مسلمانانو په زړونوکښې شبه پیدا شوه چه داستقبال قبلې نه وړاندې زمونږ کوم مسلمانان ورنه وفات شوی دی. دهغوی د مونځونو به څه حال وی یعنی بیت المقدس ته چه کوم مونځونه شوی وو په هغوی کښې هغوی ته تردد پېښ شو نوانه تعالی د تسلی دپاره دا آیت نازل کړو. (وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ) چه حاصل نې دا دې چه په مدینه منوره کښې بیت المقدس ته کوم مونځونه شوی دی. الله تعالی به هغه ضائع نکړي.

په دې صورت کښې په ظاهره دامام بخاری رحمته الله علیه تفسیر صحیح نه معلومېږي. ځکه چه کله د بیت لفظ مطلقاً اوونیلې شی. نو مراد ترې بیت الله یعنی خانه کعبه وی په قرآن پاک کښې دی. (وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءً وَتَصَدِيَةً) (۲)

خوچه بیت الله مراد واخستې شی. نو په دې صورت کښې به درجعة الباب حاصل دا وی چه تاسو کوم مونځونه خانه کعبې ته کړی دی. هغه به ضائع نشی. په دې صورت کښې په سوال او جواب کښې څه مناسبت نه پاتې کېږي.

بیا دا چه دا تفسیر دهغه روایت نه هم خلاف دې. په کوم کښې چه ددې تفسیر په «صلاتکم» بیت المقدس» سره شوې دې. (۳)

(۱) درس بخاری (۲۵۳، ۲۵۱/۱) وإيضاح البخاری (۳۵۶/۴، ۳۶۲)۔

(۲) كما في حديث الباب۔

(۳) سورة الأنفال: (۳۵)۔

(۴) كما أخرج الطيالسي عن طريق شريك. وجريج عن أبي إسحاق عن البراء قال مات قوم كانوا يصلون نحو بيت المقدس فانزل الله عز وجل: وما كان الله ليضيع إيمانكم) أي صلاتكم إلى بيت المقدس (مسند أبي داود الطيالسي ص. ۹۸ رقم ۷۲۲ وانظر السنن الكبرى للنسائي (۲۹۱/۶) كاب التفسير باب قوله تعالى: قد نرى تقلب وجهك في السماء فلنولينك قبلة ترضاها رقم ۱۱۰۰۳)۔

ددې اشکال شو جوابونه ددې اشکال شو جوابونه ورکړې شوی دی

① بعضي حضراتو دا ونیلی دی چه دلته تصحیف شوې دې په اصل کښې «الغیر البیت» وو په کتابت کښې دغلطۍ په وجه «عندالبیت» شوې دې.^(۱)

په دې تاویل سره خو به عبارت صحیح شی. خوچه ترکومي پورې دتصحیف دعوه ده. نو هغه بغیر دلیل نه ده. ځکه چه دبخاری شریف په ټولونسخوکښې دا لفظ هم داسې دې.^(۲) که په یوه نسخه کښې هم دا لفظ وو. نو مونږ به منلی وو چه په نورو نسخوکښې غلطی شوې ده

② دویم جواب دا ورکړې شوې دې چه «عند» د «ل» په معنی دې اود «بیت» نه مراد «بیت المقدس» دې. اوس عبارت مطلب دا شو «صلاکم الی بیت المقدس»^(۳)

③ امام نووی رحمه الله فرمائی چه دا عبارت مشکل دې. ځکه «صلاکم الی بیت المقدس» ونیل پکار وو. ځکه چه هم دا دامام بخاری رحمه الله مراد دې. ځکه به دوی په دې کلام کښې تاویل کولې شی. چه دامام بخاری رحمه الله په قول «عندالبیت» کښې خود بیت نه مراد بیت الله دې. اود «عندالبیت» نه مراد دبیت الله د گاونډی علاقه ده. یعنی مکه مکرمه. اومطلب دا دې چه کوم مونږونه تاسو دبیت الله په جوار کښې یعنی بیت المقدس ته ادا کړی دی الله تعالی به هغه ضائع نکړی.^(۴)

خو په دې توجیه سره هم اشکال نه ختمیږی. ځکه چه سوال خو په مونږونو کښې دې کوم چه په مدینه منوره کښې بیت المقدس طرف ته شوی وو. نویه «صلاة بهکة» سره به اشکال څنگه ختم شی.

④ علامه سندھی رحمه الله فرمائی. چه دا ټول اشکال ځکه راغلو. چه «عندالبیت» د «صلاکم»

متعلق گرځولې شوې دې. حالانکه دا د «لیضیع» سره متعلق دې. او تقدیر دکلام دا دې د

(وماکان الله لیضیع صلاکم قبل استقبال البیت ای عند استقبال البیت لایطل صلاکم حوز استقبال البیت

فلان استقبال البیت غیر فلا یتب علیه فساد الأعمال السابقة والله تعالی اعلم)^(۵)

مطلب دا دې چه د بیت الله د استقبال دحکم نه وړاندې چه تاسو کوم مونږونه کړی دی د

بیت الله داستقبال حکم راتلونو پس الله تعالی هغه مونږونه نه ضائع کوی ځکه چه استقبال

بیت یو امر خیر وو. نو دا به د سابقه اعمال خیرد ضیاع دپاره څنگه سبب اوگرځی؟

خود علامه سندھی رحمه الله دا توجیه دتکلف نه خالی نه ده. اونه په دې توجیه باندې څه قرینه شته.

(۱) نقله فی الفتح (۹۶۱).

(۲) فتح الباری (۹۶۱).

(۳) إمداد الباری (۶۰۹۱۴).

(۴) شرح کرمانی (۱۶۳۱۱).

(۵) حاشیه السید علی بن محمد البخاری (۲۸۱۱، ۲۹).

① حافظ ابن حجر رحمته الله دامام نووی رحمته الله دتوجیه سره نزدی نزدی توجیه بیان کړې ده البه هغوی ددې تقریر په بل انداز کښې کړې دې فرمانی چه دامام بخاری رحمته الله نظر دیر عمیق اودهغوی مقاصد دیر ژور وی

هغه دا چه لکه څنگه دامام بخاری رحمته الله د «لیسیم لسانکم» تفسیر مقصود دې دغه شان دهغوی د نظر وړاندې په یوه بله اختلافی مسئله کښې داصح قول په گوته کول هم مقصود دی په دې خبره کښې اختلاف دې چه دهجرت نه وړاندې کوم طرف ته په مانخه کښې استقبال کولې شو.

① نوبعضې حضرات فرمانی چه نبی صلی الله علیه و آله بیت المقدس ته استقبال کړې وو (۱) بعضې آثار هم داسې وارد دی دحضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما نه منقول دی «أول مانسأله من القرآن فيها ذكرنا والله أعلم شأن القبلة تبارك وتعالى: (وَلِلَّهِ الشَّرْقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيُّهَا تَوَلَّوْا قَتَمَوْهُ إِنَّهُ) فاستقبل رسول الله فصل دحوییت المقدس وترک البیت العتیق فقال الله تعالى: (سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَهُمْ عَن قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا) یعنون بیت المقدس فنسخها لغيره الله تعالى إلى البیت العتیق فقال الله تعالى (وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوْا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ)» (۲)

ددې اثر نه معلومه شوه چه اول به نبی صلی الله علیه و آله خانه کعبې ته مخ کول اومونخ به نې کولو. روسته بیت المقدس ته د استقبال حکم راغلو ځکه چه په دې کښې دی. «فصلی نحو بیت المقدس وترک البیت العتیق» دا دې خبرې لره مستلزم ده چه اول دوی بیت الله ته مخ کولو اویا نې هغه پریخوده. اوبیت المقدس ته نې مخ کول شروع کړو.

② دویم قول دا دې چه نبی صلی الله علیه و آله به د هجرت نه وړاندې بیت المقدس ته استقبال کولو (۳) بیا په دې کښې اختلاف دې چه نبی صلی الله علیه و آله به بیت المقدس ته مخ کولو. نوبیت الله ته به نې نې هم استقبال کولو. اوکه بیت الله ته به نې استبدار کولو؟ (۴)

که چرته نبی صلی الله علیه و آله استبدار کولو. نویه ظاهره معلومېږي چه دوی به میزاب طرف ته شا کړې اودریدلو ځکه چه میزاب رحمت د شمال طرف ته دې. اوهم دې طرف ته بیت المقدس دې اوکه دوی بیت الله ته استبدار نه کولو. نویا به د رکنین یمانیین مینځ کښې اودریدلو ځکه

(۱) قال ابن عبد البر رحمته الله وقال آخرون: إنما صلى رسول الله صلی الله علیه و آله أول ما افترضت عليه الصلاة إلى الكعبة ولم يزل يصلى إلى الكعبة طول مقامه بمكة ثم لما قدم المدينة صلى إلى بیت المقدس ثمانية عشر شهراً (وفي الأصل ثمانية عشر وهو تحريف) أ. ستة عشر شهراً ثم صرفه الله إلى الكعبة التمهيد لما في الموطأ من المعاني والأسانيد (۴۹۱/۷. ۵۰).

(۲) المستدرک علی الصحیحین للحاکم (۲۶۷/۲. ۲۶۸) کتاب التفسیر والسنن الکبری للبيهقي (۱۲/۲) کتاب الصلاة باب إستیان الخطاء بعد الإجتها.

(۳) التمهيد لابن عبد البر (۴۹۱/۷) وفتح الباری (۹۶/۱).

(۴) فتح الباری (۹۶/۱).

چه دا طرف جنوب ته واقع دې په دې صورت کښې به خانه کعبه ددوی او بیت المقدس په منځ کښې واقع وه (۱)

امام محمد بن سعد رحمته الله هم دا صورت د حضرت ابن عباس رضي الله عنه نه نقل کړې دې (۲) او هم دا حافظ ابن حجر رحمته الله اختیار کړې دې خکه که اولنې صورت اومنلې شی نو حافظ رحمته الله فرمائی چه په دې صورت کښې به نسخ القبله مرتین لازمیږي خکه چه وړاندې د حضرت ابن عباس رضي الله عنه اثر تیر شوې وو چه د هجرت نه وړاندې دوی خانه کعبې ته مونځ کولو او بیا ورته بیت المقدس ته د مونځ کولو حکم اوشو او دبیت الله قبله منسوخه شوه او بیا چه کله نبی صلی الله علیه و آله مدینې منورې ته هجرت اوکړو نو دوباره بیت المقدس قبله منسوخه شوه او بیت الله قبله جوړه کړې شوه نومعلومه شوه چه نسخ خو خله واقع شوې ده او هرکله چه د نسخې د تعدد نه خان ساتل ممکن وی. نو د نسخ تکرار ثابتول ته څه ضرورت نشته (۳)

هرکله چه په دې خبره باندې پوهه شوئ نواوس په دې باندې پوهه شی چه حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه امام بخاری رحمته الله «عند البيت» او ویل نودې خبرې ته نې اشاره اوکړه «ان الصلاة لما كانت عند البيت كانت إلى بيت المقدس» یعنی په مکه مکرمه کښې چه کله نبی صلی الله علیه و آله د کعبې په ګاونډ کښې وپوه هغه وخت کښې به بیت المقدس ته مونځ کولې شو اگرچه کعبې ته استدبار په هغه وخت کښې هم نه وو.

خوپه دې باندې بیا هم هغه اشکال واپس راځي. کوم چه دامام نووی رحمته الله په ذکر کړې توجیه باندې کیدل. چه په اصل کښې سوال او جواب خو دهغه مونځونو په باره کښې وه کوم چه په مدینه منوره کښې بیت المقدس طرف ته شوی وو. دمکې معظمې د مونځونو په باره کښې نه وو. نوچه «عند البيت» ئې او ویل. ددې د دغه متعلقه شېبې سره د تعلق څه مطلب دي.

حافظ ابن حجر رحمته الله ددې جواب ورکوی «واختصم على ذلك إكتفاء بالأولية لأن صلاحهم إلى وجهه البيت وهم عند البيت إذا كانت لاتضيء فأحرى أن لاتضيء إذا بعدوا عنه» (۴) یعنی امام بخاری رحمته الله چه عند البيت او ویل. نویه دې سره صرف دمکې د مونځونو په ذکر باندې اکتفا اوکړه. خکه چه دمکې معظمې مونځونه په دې اعتبار سره چه د بیت الله په ګاونډ کښې ادا کیږي د مدینې منورې د مونځونو نه غوره دی. نو ددې ادنی په ذکر سره هغوی اکتفاء اوکړه. یعنی پکار دا وه چه د بیت الله په جوار کښې چه اوسېږي اودې ته مخ کړې شی. ددې په ځانې دا مقصود جوړه کړې شی. او بل طرف ته مخ کولې شی. چه داسې اونشی. خو چونکه د الله تعالی حکم دي. چه بیت المقدس طرف ته مخ کړې شی. او مونځونه ادا کړې شی. ددې وجې د بیت الله په جوار کښې د کیدو باوجود دې په ځانې په استقبال کښې بالذات د بیت المقدس قصد

(۱) شرح الزرقانی علی موطا الإمام المالک (۳۹۷/۱) کتاب القبله باب ما جاء فی القبله.

(۲) طبقات ابن سعد (۲۴۳/۱) ذکر صرف القبله عن بیت المقدس ای الکعبة والتهمید (۴۹۱/۷).

(۳) فتح الباری (۹۶/۱).

(۴) فتح الباری (۹۶/۱).

او کړې شول که چه د بیت الله هم خیال ساتلی شی. خو ضمناً او تبعاً د داسې مونځونو په باره کښې امام بخاری رحمه الله فرماني چه دا مونځونه ضائع نه دی او کله چه بیت الله سره ددې طرف ته دمخ کولو په ځانې بل طرف مقصود جوړ کړې شی او مونځونه ورته ادا کولې شی او هغه نه ضائع کیږي. نو دکعبې نه لرې د مدینې منورې مونځونه به ولې ضائع کیږي والله اعلم.

خلاصه دا چه امام بخاری رحمه الله «عند البيت» اوونیل دوو فاندو ته نې اشاره کړې ده ① یوه فاندۀ دا چه په ابتدائي زمانه د تحویل کښې ارجح الاحوال ته اشاره اوکړې شوه چه: هجرت نه وړاندې په مکه معظمه کښې بیت المقدس طرف ته تحویل شوې وو او هغه هم په دې طریقه چه دوی به مونځ خو بیت المقدس ته کولو خو بیت الله به نې په مینځ کښې ساتلو چه بیت الله ته مواجه هم فوت نشی.

② دویمه فاندۀ دا اوشود چه مدینې منورې ته د راتلونو پس چه بیت المقدس ته کوم مونځونه شوی دی په هغې په طریق اولی سره حکم ثابت دې چه هرکله په مکه معظمه کښې اوسیري او بیت الله کومه چه اصلی قبله ده دهغې په گاوند کښې بیت المقدس ته شوی مونځونه نه ضائع کیږي. نو د بیت الله نه لرې په مدینه منورې کښې چه کوم مونځونه بیت المقدس ته ادا شوی دی هغه به ولې ضائع شی.

لکه چه د حافظ په نیز تقدیر دکلام دا دې «یعنی صلاتکم القی صلیتوها عند البيت إلى بیت المقدس»^(۱)

دحافظ د تحقیق حاصل دا شو چه نبي صلی الله علیه و آله په مکه معظمه کښې بیت المقدس ته په استقبال باندې مامور وو. خودوی د بیت الله د استقبال هم خیال ساتلو اوس چه کله نې مدینې منورې ته تشریف یوړلو نو بیت الله ته د استقبال امکان باقی پاتې نشو. ځکه چه د مدینې منورې نه بیت المقدس شمال طرف ته دې اود مکه معظمه جنوب طرف ته. نو ځکه به نې هلته صرف استقبال د بیت المقدس کولو.

دحافظ رحمه الله په دې تحقیق سره دا حدیثو په مینځ کښې تطبیق هم کیدې شی. اوسنځ القبلة مرتین منل هم نه لازمیري.

خودلته یواشکال دا کیږي چه حدیث د امامت جبرئیل عليه السلام (۲) کوم چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه مروی دې په بعضې طرقو کښې راغلی دی «أما فی جبرئیل عند باب البيت» (۳) چه

(۱) المصدر السابق -

(۲) انظر السنن لأبي داود كتاب الصلاة باب فی الموافیت رقم ۳۹۳ و ۳۹۴ والجامع للترمذی كتاب الصلاة باب ما جاء فی موافیت الصلاة رقم ۱۴۹ وانظر أيضاً نصب الرأیة (۲۲۶ و ۲۲۱۱) كتاب الصلاة باب الموافیت والتلخیص الحبیر (۱۷۳ و ۱۷۴) كتاب الصلاة باب أوقات الصلاة رقم ۲۴۲ -

(۳) قال العافظ فی التلخیص الحبیر (۱۷۳) رواه الشافعی هكذا .. وهكذا رواه البيهقي والطحاوي فی شكل الآثار بهذا اللفظ -

حضرت جبرئیل علیه السلام د بیت الله د دروازې سره مونځ کړې وو په دې صورت کښې صرف کعبې ته استقبال کیدې شی

ددې حدیث په رڼا کښې دا خبره فیصله کیري چه اول کعبه قبله گرځولې شوې وه بیا دا منسوخ کړې شوې وه اوبیت المقدس قبله جوړه کړې شوه روسته چه مدینې منورې ته لاړل نو دویاره بیت الله قبله مقرر کړې شوه په دې لحاظ سره دوه ځله نسخ منل لازمی دی تر کومې پورې چه د نسخې د تکرار تعلق دې نودا په هر ځانې معیوبه خبره نه ده دا په هغه وخت کښې معیوبه گنرلې شی چه څه حکمت په کښې نه وی او که حکمت وی نو د نسخې په تکرار کښې څه عیب نشته هم دا وجه ده چه صرف د قبلې په یاره کښې نه بلکه په څو نورو مسائلو کښې هم بعضې حضرات د نسخې قائل دی قاضی ابن العربی رحمته الله فرماني «نسخ الله القبلة مرتین وکلام المتعة مرتین وتحريم الحرام الاھلية مرتین ولا تحفظ رابعاً وهو سبحانه یحومای شاء ویشیت وینسخ الله ما اراد ویعدل ولا یعدل القول لیدیہ»

علامه زرقانی رحمته الله فرماني «وذا غیرو» والوضو ماست الثانی» یعنی دابن العربی رحمته الله نه علاوه نورو حضراتو په «وضو ماست الثانی» کښې هم تکرار د نسخې منلې دې (۱)
بعضې حضراتو د «کلامی الصلاة» مسئله هم په دې مسائلو کښې شمار کړې ده په کومو کښې چه نسخ مکرر شوې ده.

البته کوم حضرات چه د تکرار نسخ فی القبلة ددې قائل نه دی دهغوی د طرفه «أمری جبریل علیه السلام عند باب البیت» هغه توجیه مناسب معلومیري کومه چه علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله کړې ده. دوی فرماني زما په ذهن کښې یوه بله خبره راځي چه په اول کښې نبی صلی الله علیه و آله څه خاص قبلې ته په مخ کولو باندې مامور نه وو نه د بیت الله په استقبال اونه د بیت المقدس په استقبال. بلکه دوی ته اختیار وو لکه څنگه چه ډیر احکام داسې دی چه په ابتداء د اسلام کښې دهغې څه تحدید او تعین نه وو. روسته تحدید او تعین او شو خو په هغه وخت کښې نبی صلی الله علیه و آله د فطرت د تقاضی مطابق بیت الله ته مونځونه کول چونکه فطرت د پخوا زمانې راسې د خانه کعبې احترام کولو او د ټولو نه لویه خبره دا وه چه پخپله د حضرت ابراهیم علیه السلام او روسته په ملت ابراهیمی کښې همیشه دپاره خانه کعبه قبله پاتې شوې ده او چونکه نبی صلی الله علیه و آله هم په ملت ابراهیم باندې وو. ددې وجې نبی صلی الله علیه و آله فطرتی طور دې طرف ته مائل وو. او دوی به هم دې طرف ته مونځ کولو. اوس چونکه نبی صلی الله علیه و آله د خپلې فطرتی تقاضی مطابق خانه کعبه قبله گرځولې وه او دوی هم دې طرف ته مونځ کولو لکه چه دالله تعالی د طرف نه خاص دې طرف ته په استقبال باندې مامور نه وو نو کله چه ورته حضرت جبریل علیه السلام امامتی وکړه نو هم دې طرف ته مونځ او کړو کوم طرف ته چه نبی صلی الله علیه و آله همیشه دپاره مونځونه

(عارضة الأخوذی (۱۳۹۴) أبواب الصلاة باب ما جاء فی ابتداء القبلة -
(شرح الزرقانی علی الموطاء (۳۹۷۱) کتاب القبلة باب ما جاء فی القبلة -)

کول. ځکه چه دانه تعالى د طرفه خو متعين قبله نه وه. د مودې راسې هم دا حال وو چه نبي ﷺ به خانه کعبې ته استقبال کولو. خودانه تعالى د طرفه مامور نه وو. بلکه د فطرت د تقاضا مطابق به دا عمل کيدلو. د هجرت نه درې کاله وړاندې نبي ﷺ بيت المقدس ته په استقبال باندې مامور شو. (۱) په تعين د قبله کښې هم دا د ټولو نه اولنې دانه تعالى حکم وو. نو بيا نبي ﷺ هغه صورت اختيار کړلو چه دواړو طرفونو ته به نې استقبال کولو لکه څنگه چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په روايت کښې تير شو. اودا صورت په مکه معظمه کښې بغير د څه تکلف نه ممکن وو بيا چه کله نبي ﷺ مدينې منورې ته تشریف يوړو. نو دلته د جمعې صورت ممکن پاتې نشو. ځکه چه اهل مدينه په اعتبار سره د کعبې او بيت المقدس طرفونه يو بل ته مخامخ دي. نو اوس دانه تعالى په حکم باندې عمل پاتې شو. يعنی استقبال بيت المقدس. خود فطرتی د تقاضې په وجه نې په زړه کښې شوق وو. بيت الله قبله مقرر کړې شې. نو ددې نه پس تحويل د قبلې اوشو.

دانه په فضل په دې تقرير سره ټول اشکالات لرې شول. نه په دې د تکرار نسخ ضرورت پيښيږي. ځکه چه ما او وويل چه په ابتداء کښې به نبي ﷺ استقبال د کعبې کولو. نو هغه دانه تعالى حکم نه وو. بلکه د نبي ﷺ فطری جذبې وه. اونه د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په حديث ((أما فی جبريل ﷺ عند باب البيت)) سره څه اشکال راځي. ځکه چه روايت د ابن عباس رضی الله عنه کښې د نبي ﷺ دهغه عمل ذکر دي. کوم چه نبي ﷺ د مکې د اوسيدو په ژوند کښې نې د استقبال بيت المقدس د حکم نه پس اختيار کړې وو. او امام جبريل رضی الله عنه واقعه د دې نه خو کاله وړاندې ده. (۲)

علامه انور شاه کشميری رحمه الله فرماني چه بيت الله او بيت المقدس ته د مونځونو ادا کوڼو عمل د تقسيم بلاد په اصولو باندې مبنی دي. کله چه نبي ﷺ مکه معظمه کښې اوسيدل نو خانه کعبې ته نې مخ کولو. ځکه چه د مکې خلق د حضرت اسماعيل رضی الله عنه اولاد وو. او د هغوی قبله بيت الله وه. او کله چه نبي ﷺ مدينې منورې ته تشریف يوړلو. نو دوی بيت المقدس ته استقبال او کړو. ځکه چه په مدينه کښې اهل کتاب يهود آباد وو. او د هغوی قبله بيت المقدس وو. دا دواړه د پخوا زمانې راسې قبلې راروانې وې. مکه د حضرت اسماعيل رضی الله عنه قربانگاه وه. او بيت المقدس د حضرت اسحاق رضی الله عنه قربانگاه وه. او دواړه مقدس ځايونه دي. بيا د تقسيم بلاد د عمل د نبي ﷺ اختياری هم کيدې شې. او په امر خداوندی هم کيدې. په دې صورت کښې نه تکرار د نسخې لازميږي. اونه د اصرف اجتهادی معامله جوړيږي. (۳)

(د استقبال قبلې حکم د الله تعالى په حکم سره شوې وو. او که د نبي ﷺ په اجتهاد سره، ددې تفصيل وړاندې راتلونکې دي).

(فضل الباری (۴۷۵/۱) و درس بخاری (۲۵۴/۱، ۲۵۶).

(فيض الباری (۱۳۲/۱، ۱۳۳).

[٢٠] حَدَّثَنَا غُرُوبٌ عَنْ خَالِدٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو هُرَيْرَةَ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو سَعَادٍ عَنْ ابْنِ النُّعْمَانِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ أَوَّلَ مَا قَامَ بِهِ النَّبِيَّةُ نَزَلَ عَلَى أَهْدَادِهِ أَوْ قَالَ أَهْوَالِهِ مِنْ الْأَنْصَارِ وَأَنَّهُ صَلَّى قَبْلَ بَيْتِ الْمُقَدَّسِ سِتَّةَ عَشَرَ لَمْحَةً أَوْ سَبْعَةَ عَشَرَ لَمْحَةً وَكَانَ يَهْجُوهُ أَنْ تَكُونَ قِبْلَتُهُ قَبْلَ الْبَيْتِ وَأَنَّهُ صَلَّى أَوَّلَ صَلَاةٍ صَلَاةً الْغُصَّةِ وَصَلَّى مَعَهُ قَوْمٌ لَمْ يَزِمُوا رَجُلٌ مِنْ صَلَّى مَعَهُ لَمْ يَزِمُوا عَلَى أَهْلِ مَنْجَبٍ وَهُمْ رَاكِعُونَ فَقَالَ اللَّهُمَّ يَا إِلَهَ الْغُصَّةِ لَقَدْ صَلَّيْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَبْلَ مَكَّةَ فَعَدَاؤُا كَمَا هُمْ قَبْلَ الْبَيْتِ وَكَانَتْ الْبُيُوتُ قَدْ أُغْمِطَتْ وَأُذِيتْ كَانَتْ يَصَلِّي قَبْلَ بَيْتِ الْمُقَدَّسِ وَأَهْلُ الْكِتَابِ فَلَمَّا وُلَّى وَجْهَهُ قَبْلَ الْبَيْتِ الْكُفْرُ أَذِيتٌ قَالَ زُهَيْرٌ حَدَّثَنَا أَبُو سَعَادٍ عَنْ الْبَرَاءِ فِي حَدِيثِهِ هَذَا أَنَّهُ مَاتَ عَلَى الْغُبَّةِ قَبْلَ أَنْ تَمُوتَ رَجَالٌ وَقَتْلُوا قَوْمًا نَذَرُوا مَائِلُونَ فِيهِمْ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى وَمَا كَانَتْ اللَّهُ يُحِبُّهُ إِيَّاكُمْ [٣٩٠، ٣٩١، ٣٩٢، ٣٩٣، ٣٩٤]

رجال الحديث

① **عمرو بن خالد:** دوى أبو الحسن عمرو بن خالد بن فروخ بن سعيد يحيى حنظلي جزري حراني مصري دي. (٢)
دوى حماد بن سلمه. لث بن سعد. ابن لهيعة. (٣) وغيره ديولويو محدثينونه ر وايت كوي. (٤)
اوددوى نه سماع كونكو كنيي امام بخاري (٥) محمد بن يحيى ذهلي. او ابو زرعه عبيد الله بن عبد الكريم رازي (٦) غوندي محدثين دي. (٧)

(١) قوله عن البراء (رضي الله عنه) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب الصلاة باب قول الله تعالى: (واخذوا من مقام إبراهيم مصلى) رقم (٣٩٩) وفي كتاب التفسير. سورة البقرة باب يقول السفهاء من الناس ما ولاهم عن قبلتهم التي كانوا عليها رقم ٤٤٨٦ وباب (ولكل وجهة هو موليها فاستبقوا الخيرات) رقم ٤٤٩٢ وفي كتاب أخبار الأحاد باب ما جاء في إجازة خبر الواحد الصدوق في الأذان والصلاة والصوم والغرض والأحكام رقم ٧٢٥٢ وسلم في صحيحه في (٢٠١١) كتاب المساجد باب تحويل القبلة من القدس إلى الكعبة والناسي في سننه (٨٥١١) كتاب الصلاة باب فرض القبلة (١٢١١ و ١٢٢) كتاب القبلة باب إستقبال القبلة والترمذي في جامعه في كتاب الصلاة باب ما جاء في ابتداء القبلة رقم ٣٤٠ وفي كتاب التفسير باب ومن سورة البقرة رقم ٢٩٦٢ وابن ماجه في سننه في كتاب إقامة الصلاة والسنة باب القبلة رقم (١٠١٠) -
(٢) فتح الباري (٩٦١١) وعمدة القاري (٢٤١١١) وتهذيب الكمال (١٢١) (٦٠١) -
(٣) تهذيب الكمال (١١٢١) (٦٠٢) وخلاصة الخرزجي (٢٨٨) والكاشف (٧٥١٢) رقم (٤١٤٩) -
(٤) المصادر السابقة. (٥)

اما ابو حاتم یوسف فرمائی «صدق» (۱)

عجلی یوسف فرمائی «مصری ثقت لثقة» (۲)

امام بخاری یوسف فرمائی «مات بمر سنة تسع وعشرين ومائتين» (۳)

تنبیہ دا خبرہ دی معلومہ وی چہ د بخاری پہ بعضی نسخو کنبی پہ دی خانی کنبی د عمرو بن خالد (مع الواو) پہ خانی عمر بن خالد (بدون الواو) راغلې دی دا تصحیف دی پہ قدماؤ کنبی ابو علی غسانی یوسف پہ دی باندې تنبیہ کړې ده د عمر بن خالد په نوم راوی د امام بخاری په شیوخو یا رجالو کنبی خولرې خبره ده د صحاح سته په رجالو کنبی هم دچ راوی نوم عمر بن خالد نشته (۴)

البته د عمرو بن خالد په نوم باندې دوه راویان نور دی یو عمرو بن خالد قرشی کوفی نزیل واسط دی کوم چہ متروک دی بلکه بعضی حضراتو گذاب گرځولې دي او دي د ابن ماجه په رجالو کنبی دي (۵)
دویم عمرو بن خالد ابو حفص اعشی دي دي منکر الحدیث دي او دده هیڅ روایت د اصول سته په یو کتاب کنبی هم نشته (۶)

⑤ زهیر: دوی زهیر - بالتصغیر - (بن معاویه بن حذیح) (بضم الحاء المهملة وفتح الدال المهملة وبالحیمة) (بن الرحیل) (بضم الراء المهملة وفتح الحاء المهملة) (بن زهیر بن خیشمه جعفی کوفی دی ددوی کنیت ابو خیشمه دي) (۷)
دوی د حمید الطویل زیاد بن علاقه ابو حازم سلمه بن دنیار اعش سلیمان یمی.

(۱) تهذیب الکمال (۶۰۳/۲۱)

(۲) تهذیب الکمال (۶۰۳/۲۱) واکاشف (۷۶/۲) رقم ۴۱۴۹ و خلاصة الخزرجی (ص. ۲۸۸).

(۳) التاريخ الكبير (۳۲۷/۶) رقم ۲۵۴۲

(۴) فتح الباری (۹۶۱) وعمدة القاری (۲۴۱/۱)

(۵) تهذیب الکمال (۶۰۳/۲۱) و تقریب التهذیب (ص. ۴۲۱)

(۶) تهذیب الکمال (۶۰۷/۲۱) و تقریب (ص. ۴۲۱)

(۷) عمدة القاری (۲۴۱/۱)

(۸) عمدة القاری (۲۴۱/۱) و خلاصة الخزرجی (ص. ۱۲۳)

(۹) عمدة القاری (۲۴۱) و توضیح الشبهة لابن ناصر الدین الدمشقي (۲۹/۴) و المغنی للمفتی (ص. ۳۳) دا خبره دي معلومه وه چه صاحب د «خلاصة تهذیب تهذیب الکمال» د .. الرحیل .. په ضبط سره لیکلي دي .. بجیم مصفر .. یعنی لفظ .. رحیل .. دي د جیم سره نه چه د حاء مهمله سره .. خودا خبره د تولو مراجع او مصادر و نه خلاف ده فتنه

(۱۰) تهذیب الکمال (۴۲۱/۱۹) و عمدة القاری (۲۴۱/۱) و سیر أعلام النبلاء (۱۸۱/۸)

ساک بن حرب، سهیل ابی صالح، ابواسحاق سبیعی، منصور بن المعتمر، او موسی بن عقبه رضی اللہ عنہ وغیرہ حضراتو نه د حدیثو روایت کړې دي او ددوی نه د حدیثو اوریدونکو په نومونو کښې امام یحیی القطان، یحیی بن آدم، عمرو بن خالد شعیب بن حرب مدائنی او ابونعیم رضی اللہ عنہ وغیرہ ذیرحضرات دی (۱)

امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ فرمائی «کان من معادن الصدق» (۲)

امام یحیی بن معین رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقة» (۳)

امام احمد بن عبدالله عجلې رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقة مأمون» (۴)

امام نسائی فرمائی «ثقة ثبت» (۵)

حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ فرمائی «کان من أوعية العلم صاحب حفظ وإتقان» (۶)

امام یحیی بن معین رضی اللہ عنہ فرمائی «زهرا حفظ من إسرائيل وهما ثقتان» (۷)

یوخل شعیب بن حرب د زهیر او شعبه په طریق سره یو حدیث واورلو او په سند کښې یې زهیرمقدم کړو. ددوی نه خلقتیوس اوکړو چه تاسو زهیرپه امام شعبه باندې مقدم کوئ په دې باندې شعیب بن حرب رضی اللہ عنہ او فرمائیل «کان زهرا حفظ من عشرين مثل شعبه» یعنی امام زهیرد شعبه په مقابله کښې یو په شل چنده زیات حافظ دي (۸)

معاذ بن معاذ رضی اللہ عنہ فرمائی «إذا سمعت الحديث من زهرا لأبالي أن لا أسعه من سفیان الثوري» (۹)

دوی به د حدیث د تثبت دومره خیال ساتلو چه عام طور به یې یو حدیث د استاذ نه دوه ځله اوریدل حمید الراؤسی فرمائی «کان زهرا إذا سمع الحديث من الحديث مرتين كتب عليه فرغت» یعنی کله چه به یې د استاذ نه حدیث دوه ځله واوریدلو نو په هغه حدیث به یې د نښې په طور سره اولیکل چه ددې حدیث د یادولو او تثبت نه زه فارغ شوم (۱۰)

(۱) داستاذانو اوشاگرداندو تفصیل دپاره اوگورنی تهذیب الکمال (۴۲۱۹، ۴۲۳) وسیراعلام النبلاء (۱۸۱۸) -

(۲) تهذیب الکمال (۹۴۲۴) وسیراعلام النبلاء (۱۸۳۸) -

(۳) تهذیب الکمال (۴۲۴۱۹) وسیراعلام النبلاء (۱۸۱۸) -

(۴) المصدر السابق -

(۵) المصدر السابق -

(۶) سیراعلام النبلاء (۱۸۱۸) -

(۷) سیراعلام النبلاء (۱۸۲۸) -

(۸) تهذیب الکمال (۴۲۳۱۹، ۴۲۴) وسیراعلام النبلاء (۱۸۲۸) -

(۹) سیراعلام النبلاء (۱۸۲۸) وتهذیب الکمال (۴۲۳۱۹) -

(۱۰) سیراعلام النبلاء (۱۸۲۸) -

سفیان بن عیینہ رحمہ اللہ خپل یوشاگرد ته فرمائی «علیک یوہرین معاویہ فہا بالکلمۃ مثلہ»^(۱) خوکوم روایات چه زہیرین معاویہ د ابواسحاق سبیعی رحمہ اللہ نه روایت کوی نو په منہ باندې محدثین اظہار د اعتماد نه کوی ترخو یورې چه بل ثقہ راوی دده متابعت نه وی کړې هم دا وجه ده چه امام احمد رحمہ اللہ فرمائی «دہر فلما روی عن الشافعی ثم لم یلم، بل حدیثہ من ابی اسحاق لیس، سمع منہ بأخرہ»^(۲)

امام ابو زرعمہ رحمہ اللہ فرمائی «ثقة إلا أنه سمع من ابی اسحاق بعد الإختلاط»^(۳) امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی «دہر أصح إلى من اسرائیل فی کل شیء إلا فی حدیث ابی اسحاق .. و دہر ثقة متحی صاحب سنة تأخر سماعہ من ابی اسحاق»^(۴)

د دوی پیدائش په ۹۵ھ کښې شوې وو. اود وفات په باره کښې ۱۷۲ھ ۱۷۳ھ ۱۷۴ھ او ۱۷۷ھ مختلف اقوال ملاوېږی. (۱) حافظ ذہبی رحمہ اللہ ۱۷۳ھ ته ترجیح ورکړې ده. (۲) رحمہ اللہ

فقیه: د زہیرین معاویہ مبحوث عنه روایت هم د ابواسحاق په طریق سره مروی دې. او اوس نو وړاندې مونږ ذکر اوکړو. چه چونکه د زہیر سماع د ابواسحاق نه دهغوی د اختلاط نه پر شوې وه. ددې وجې محدثین رحمہم اللہ ددوی داسې روایات ضعیف گرځوی. خودا خبره دې معلومه شوه. چه هم په بخاری کښې کښې ددې متابعت سفیان ثوری اود ابواسحاق نسبی اسرائیل کړې دې. (۳) نو روایت باب بی غباره دې. څه قسم اشکل پری نشته. والله أعلم.

⑤ ابواسحاق: دوی ابواسحاق عمرو بن عبدالله بن عبید سبیعی (بفتح السین المهملة وکمه الهمزة المتقطعة بواحدة وسكون الیاء المتقطعة من تحتها یائنتین وفي آخرها العین المهملة) (۱) کوفی ددوی د نیکه نوم بعضې حضراتود عبید په خانې علی اوبعضې حضراتو ابوشعیرة

(۱) سیر اعلام النبلاء (۱۸۴/۸) وتهذیب الکمال (۴۲۴/۹).

(۲) تهذیب الکمال (۴۲۴/۹) _

(۳) تهذیب الکمال (۴۲۴/۹) وسیر اعلام النبلاء (۲۸۴/۸) _

(۴) تهذیب الکمال (۴۲۴/۹) و (۴۲۵) _

(۵) تهذیب الکمال (۴۲۵/۹) وتقريب التهذیب (۲۱۸) رقم (۲۰۵۱) _

(۶) الکاشف (۴۰۸/۱) رقم (۱۶۶۸) وسیر اعلام النبلاء (۱۸۴/۸) _

(۷) انظر لما تابعه عليه سفیان كتاب التفسير سورة البقرة باب «ولكل وجهه هو موليا» رقم (۴۴۹۲) وانظر لما

تابعه عليه إسرائيل كتاب الصلاة باب قول الله تعالى «واتخذوا من مقام إبراهيم مصلى» رقم (۳۹۹) وكتاب

أخبار الأحاد باب ما جاء في إجازة خبر الواحد رقم (۷۲۵۲) _

(۸) كتاب الأنساب للسمعاني (۲۱۸/۳) _

خود لې دې اود ابو شعیره نوم ، ذوالخمد همدانی .. دې ()

سبيع ، سبيع بن صعب بن معاويه طرف ته منسوب دې () حافظ ذهبي رحمته الله فرمائی «لم اقبله بنسب متصل الى السبيح وهو من ذرية سبيع بن صعب بن معاوية ...» دې () يعنى ابواسحاق بن سبيع رحمته الله اگرچه د سبيع بن صعب په اولاد کښې دې خوماته د سبيع پورې دده متصل نسب نامه ملاؤ نشوه .

بيا دې کوفې په يوه محله کښې دا قبيله استوگنه شوه ، خکه ددهغه محلې نوم .. سبيع .. شو ()

دحضرت عثمان رضي الله عنه په دور خلاف کښې دوه کاله باقى وو په هغه وخت کښې دوى پيدا شو ()

دوى د حضرت على بن ابى طالب ، حضرت اسامه بن زيد ، اوحضرت مغيره بن شعبه رضي الله عنه زيارت کړې دي . خود دې حضراتو نه ددوى سماع ثابته نه ده ()

البته په حضرات صحابه کرامو رضي الله عنهم کښې د حضرت ابن عباس ، حضرت ابن عمر ، حضرت عبدالله بن زبير ، حضرت معاويه ، حضرت عمرو بن يزيد خطمي ، حضرت نعمان بن بشير ، حضرت عمرو بن الحارث ، حضرت عمرو بن حريث ، حضرت زيد بن ارقم ، حضرت براء بن عازب ، حضرت سلمان بن صرد ، حضرت حارثه بن وهب ، حضرت عدي بن حاتم ، حضرت جابر بن سمره ، حضرت رافع بن خديج ، حضرت عروه بارقي ، حضرت ابوجحيفه ، حضرت عمار بن روميه ، حضرت خالد بن عرفطه ، حضرت جرير بن عبدالله ، حضرت اشعث بن قيس ، حضرت حبشي بن جناده ، حضرت سلمه بن قيس ، حضرت مسور بن مخرمه ، حضرت ذوالجوشن ، حضرت عبدالرحمن بن ابزي رضي الله عنه اود دې نه علاوه د نورو ډيرو صحابه کرامو رضي الله عنهم نه روايت کوي ()

په حضرات تابعينو رضي الله عنهم ما کښې د ډيرو حضراتو نه دوى سماع کړې ده . چه په هغوى کښې حضرت عمرو بن ميمون ، اسود بن يزيد ، عوف بن مالك ، مسروق ، عبدالرحمن بن يزيد ، عبدالرحمن بن الاسود ، سعيد بن جبیر او امام شعبی رضي الله عنه وغيره دي ()

() تهذيب الكمال (۱۰۲/۲۲ او ۱۰۳) _

() تهذيب الكمال (۱۰۳/۲۲) _

() سير اعلام النبلاء (۳۹۲، ۳۹۲/۵) _

() الأنساب للمعاني (۲۱۸/۳) _

() سير اعلام النبلاء (ت ۳۹۳/۵) _

() تهذيب الأسماء واللغات (۱۷۱/۲) و تهذيب الكمال (۱۰۳/۲۲، ۱۰۸) _

() المصادر السابقة _

() المصادر السابقة _

د دوى نه په روايت كړونكو كښې سليمان ټيمى. اعمش. اسماعيل بن ابى خالد. قنده شريك بن عبدالله منصورين المعتمر. سفيان ثورى. يوسف بن ابى اسحاق سبيعي. يونس بن ابى اسحاق سبيعي. اسرائيل بن يونس زهير بن معاويه. ابوبكر بن عياش. اوزانده ^١ وغيره دى.)

امام احمد بن حنبل. يحيى بن معين او امام نسائي ^٢ فرمانى «ثقة» (خ) امام احمد بن عبدالله عجلي ^٣ فرمانى «كثير تاهل، ثقة سبع ثمانية وثلاثين من اصحاب النبي ^٤»

ابو حاتم ^٥ فرمانى «ثقة وهو احفظ من ابى اسحاق الشيباني، ويشبه الزهرى، لى كثرة الرواية واتساع الرجال» (خ)

د امام شعبه ^٦ نه چا تپوس او كړو آيا د ابو اسحاق سبيعي ^٧ د امام مجاهد نه سمه حاصله ده؟ نو هغوى جواب ور كړو. «ماكان يصنع بمجاهد؟ كان هو احسن حديثاً من مجاهد ^٨، ومن الحسن وابن سيرين» (خ)

حافظ ذهبي ^٩ فرمانى. «وكان ^{١٠} من العلماء العاملين ومن جلة التابعين» (خ) دغه شان فرمانى. «وكان ^{١١} طلبة للعلم كبر القدر» (خ)

على بن مدينى ^{١٢} فرمانى. «حفظ العلم على الأمة ستة فلاهل الكوفة: ابو اسحاق والأعشى ولأهل البصرة قتادة ويحيى بن ابى كثير، ولأهل المدينة الزهرى» (خ) ولأهل مكة عمرو بن دينار» (خ) على بن المدينى ^{١٣} فرمانى. «روى ابو اسحاق عن سبعين رجلاً أو ثمانين رجلاً لم يرو عنهم غيره، وأصبت مشيخته نحواً من ثلاثمائة شيخ، وقال على بن موضع آخر: أربع مائة شيخ» (خ)

(١) تهذيب الأسماء واللغات (١٧١٢ او ١٧٢) وتهذيب الكمال (١٠٨١٢٢ او ١١٠) _

(٢) تهذيب الكمال (١١٠٢٢) وسير أعلام النبلاء (٣٩٩١٥) _

(٣) تهذيب الكمال (١١١٢٢) _

(٤) تهذيب الكمال (١١١٢٢) _

(٥) تهذيب الكمال (١١١٢٢ او ١١٢) وسير أعلام النبلاء (٣٩٨١٥) _

(٦) سير أعلام النبلاء (٣٩٣١٥) _

(٧) المصدر السابق _

(٨) سير أعلام النبلاء (٣٩٩١٥) _

(٩) ذكره الذهبي في التاريخ كما في هامش سير أعلام النبلاء (٣٩٩١٥) _

(١٠) تهذيب الكمال (١١١٢٢) وسير أعلام النبلاء (٣٩٤١٥) _

د عبادت خاص كرد تلاوت نې زيات ذوق لرلو فضيل ښيي فرماني «كان ابواسحاق يقرأ القرآن كل ثلاث»^(١) هم پخپله فرماني «ما اقلت ميقي غصاً منذ اربعين سنة»^(٢)

هم ددوی د سرورزو په اوږدو لیکلو قابل قول دي «يا معشر الشباب اقموا بعض قوتکم وشهابکم قلما مرت ب ليلة الا وانا اقرأ فيها الف آية وإن لآدم البقرة في ركعة وإن لأصوم الأشهر الحرم، وثلاثة أيام من كل شهر، والإثنين والخميس»^(٣)

دغه شان دوی فرماني «ذهبت الصلاة مني وضعت وإن لأصلي فما أقرأ وأنا قائم إلا بالبقرة وآل عمران»^(٤) علاء بن سالم عبدی فرماني چه ابواسحق سبيعي دخپل وفات نه دوه کاله وړاندې ډیر کمزورې شوې وو تردې چه بغیرد سهارې نه به اوږدې نشو خوچه کله به اوږدېدو سو یوزر (۱۰۰۰) آیاتونه به نې ونیل.^(٥)

بیا دوی د زهد او عبادت، علم او پرهیزگاری سره سره په جهاد کښې هم حصه اخستله پخپله فرماني «غزواتی من زیاد یعني ابن ابيه - ست غزوات اوسمه غزوات»^(٦) غرض دا چه ابواسحاق سبيعي ښيي یو جلیل القدر ثقه تابعی عالم وو په اصول سته کښې ددوی روایات موجود دی.^(٧) امام نووی ښيي فرماني «وأجمعوا على توثيقه وجلالته»^(٨) البته د مغیره قول دي «ما أفسد حديث أهل الكوفة غير أبي إسحاق والأعمش»^(٩)

اول خودا جرح مبهمه ده اوچه تعدیل وی نو د جرحې مبهمې څه حیثیت نه وی.^(١٠) بیا دویمه خبره داده چه حافظ ذهبی ښيي د مغیره ښيي دا قول نقل کوی اولیکي «قلت لا یسم قول الأقران بعضهم فی بعض وحديث أبي إسحاق محتج به فی دواوين الإسلام ويقدم لنا من عوالیه»^(١١)

(١) سير اعلام النبلاء (٣٩٤/٥) -

(٢) سير اعلام النبلاء (٣٩٦/٥) -

(٣) سير اعلام النبلاء (٣٩٧/٥) -

(٤) المصدر السابق -

(٥) المصدر السابق -

(٦) سير اعلام النبلاء (٣٩٥/٥) -

(٧) تهذيب الكمال (١١٣/٢٢) -

(٨) تهذيب الأسماء واللغات (١٧٢/٢) -

(٩) ميزان الاعتدال (٢٧٠/٣) وسير اعلام النبلاء (٣٩٩/٥) -

(١٠) قال الحافظ في نزعة النظر (ص ١٣٦) والجرح مقدم على التعديل وأطلق ذلك جماعة ولكن محله إن صدر مبنياً من عارف بأسبابه لأنه إن كان غير مفسر لم يقدح في من ثبتت عدالته -

(١١) سير اعلام النبلاء (٣٩٩/٥) -

یعنی د اقرانو د یوې زمانې دخلقو قول به دخپلې زمانې دخلقو خلاف نشی اوریدی اوبه ابواسحاق باندې په معتمدو کتابونو کې اعتماد دلیل نیولې شوې دې. او مونږ ته ددوی عالی سند احادیث هم ملاؤ شوی دی.

په دوی باندې دویم اعتراض دا شوې دې. چه دوی په آخری عمر کې مختلط شوی وو. نو ددوی نقل کړی احادیث قابل د احتجاج نه دی پکار.

نوددې جواب دا دی. چه اول خود مختلط د احادیثو په باره کې تفصیل دا دې. که دمخې الاختلاط او مابعد الاختلاط په احادیثو کې تمیز نشو کیدې. نو په هغې کې به توقف کولې شی. او که امتیاز په کې کیدې شی. نو کوم احادیث چه د قبل الاختلاط وی. هغه به مقبول وی. (۱)

د ابواسحاق د روایاتو په باره کې فیصله ده. چه کومو روایانو ترې بعد الاختلاط احادیث اوریدلې دی. او کومو روایانو قبل الاختلاط. (۲)

بیا حافظ ذهبی رحمته الله علیه فرمائی. «وهو ثقة حجة بلا نزاع وقد كبره تغور حفته تغير السن ولم يختلط» (۳) یعنی دې ثقة دي. او بغیر دغه نزاع او جگړې نه حجت دي. د بود اتوپ عمر ته رسیدلې وو. اود دوی په حافظه کې د عمر د تقاضا مطابق لږ ډیر فرق راغلې وو. خو په احادیثو کې اختلاط ترې نه وو شوی.

دغه شان حافظ ذهبی رحمته الله علیه فرمائی. «لا أنه شام ولسي ولم يختلط» (۴) یعنی دوی بودا شوی وو. او خه هیره ترې شروع شوې وه. خود اختلاط مرتبې ته نه وو رسیدلې.

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی. «أحد الأعلام الأثبات قبل اختلاطه ولم ألق البخاري من الرواية عنه إلا عن القدماء من أصحابه كالشوري وشعبة لا عن المتأخرين كإبن عيينة وغيره، احتج به الجماعة» (۵) یعنی ابواسحاق سببعی رحمته الله علیه د لویو عالمانو رحمته الله علیهم څخه وو. د اختلاط نه وړاندې. ثبت. وو. په بخاری شریف کې ماته ددوی د زړو شاگردانو روایات ملاوړې. لکه سفیان ثوري او امام شعبه رحمهما الله وغیره. اود دوی د متاخرینو شاگردانو مثلاً ابن عیینة وغیره روایات په

(۱) قال الحافظ في التقریب (ص. ۴۲۳) ثقة مكثر عابد من الثالثة إختلط باخراه.

(۲) قال الحافظ في التزعة (ص. ۹۱) والحكم فيه أن ما حدث به قبل الإختلاط إذا تميز قبل وإذا لم يميز توقف فيه.

(۳) نوکومو په شمار خو کسانو چه ددوی نه بعد الاختلاط روایاتونه اخستی دی. محدثینو رحمته الله علیهم دهغوې تعین او تصریح کړې ده. او گوړی تهذیب الکمال (۱۱۰-۱۲۲) و تهذیب التهذیب (۴۸-۶۵) و میزان الإعتدال (۲۷۰-۳).

(۴) سير اعلام النبلاء (۳۹۴/۵).

(۵) میزان الاعتدال (۲۷۰/۵).

(۶) هدى الساري (ص. ۴۳۱).

بخاری شریف کتبې نشته.

ذکرشوي حديث باب اگرچه د زهير بن معاوية عن ابی اسحاق په طريق سره مروی دي او زهير ددوی د روستنو شاگردانو کتبې دي خومونې وړاندې تبييه وړکړې ده چه ددوی د روايت متابعت شوې دي

دويم اعتراض په دوی باندې شوې دي چه دا مدلس دي (١) بيا په حديث باب کتبې د سماع تصريح هم نشته

ددې جواب دا دي چه دسفيان په طريق کتبې د ابواسحاق د حضرت برا. بن عازب نه د سماع تصريح موجود ده (٢) دابواسحاق سبيعي رحمه الله وفات په ١٢٦ هـ يا ١٢٧ هـ يا ١٢٨ هـ يا ١٢٩ هـ کتبې شوې وو. (٣) والله اعلم.

⑤ البراءرضي الله عنه: دا مشهور صحابی برا. - بفتح الباء الموحدة والراء المهملة المخففة

وبعدا ألف ممدودة (٤) بن عازب (٥) بن الحارث بن عدي انصاري حارثي اوسي دی کيت ني

ابوعماره دي. اوبعضي حضراتو ابوعمر ونيلي دي اوبعضو ابوالطفيل (٦)

دوی د نبی کریم ﷺ نه علاوه دحضرت ابوبکر صدیق، حضرت عمر فاروق، حضرت علي بن

ابي طالب، حضرت بلال، حضرت ثابت بن ديعه انصاري، حضرت حسان بن ثابت، اود

حضرت ابوايوب ميموني نه روايت کړې دي (٧)

(١) قال ابن حبان في كتاب الثقات (١٧٧٥) وكان مدلساً وقال الحافظ في تهذيب التهذيب (٦٦٨) وكذا ذكره في المدلسين حسين الكرابيسي وأبو جعفر الطبري، وقال علي بن المديني رحمه الله في العلل قال شعبة سمعت أبا إسحاق يحدث عن الحارث بن الأزعم يحدث فقلت له سمعته منه؟ فقال حدثني به مجالد عن الشعبي قال شعبة وكان أبواسحاق إذا أخبرني عن رجل قلت له هذا أكبر منك فإن قال نعم علمت أنه لقي وإن قال أنا أكبر منه تركته.

(٢) صحيح بخاری کتاب التفسير سورة البقرة باب (١) ولكل وجهه هو موليا) رقم (٤٤٩٢) وعمدة القاري (٢٤٢١).

(٣) تهذيب الأسماء (١٧٢١٢) وتهذيب الكمال (١١٢١٢٢) وسير أعلام النبلاء (٤٠٠٥) وخلاصة الخزرجي (ص. ٢٩١) وتقريب التهذيب (ص. ٤٢٣) رقم (٥٠٦٥) والكاشف (٨٢١٢) رقم (٤١٨٥).

(٤) المغني (ص. ٩٠) وقال العيني رحمه الله في العمدة على المشهور وقال النووي في تهذيب الأسماء واللغات (١٣٢١١) وحكي فيه القصر.

(٥) بالعين المهملة والزاي كما في المغني (ص. ٥٠) وشرح الكرماني (١٦٣١١) صحابي، ذكره ابن سعد في الطبقات (٣٦٥١٤) قال العيني رحمه الله في العمدة (٢٤٢١١) وليس في الصحابة عازب غيره ولا فيهم البراء بن عازب سوى ولده.

(٦) تهذيب الأسماء واللغات (١٣٢١١) وتهذيب الكمال (٣٤١٤ و ٣٥).

(٧) تهذيب الكمال (٣٥١٤ و ٣٦).

د دوی نه په روایت کونکو کې حضرت عبدالله بن یزید خطمی. اب. جحیفه وهب بن عبدالله السوائي رضی الله عنه نه علاوه د یرتابین رضی الله عنه دی چه په هغوی کې امام شعبی. ابن ابی لیلی. ابواسحاق سبیعی رضی الله عنه وغیره مشهور دي (۱)

دوی د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه همزولي وو (۲) د بدر په موقع د کم عمری په وجه شریک شوي نه وو (۳) البته ددې نه پس نې په ټولو غزاګانو کې شرکت کړې دي (۴)

د ابو عمرو شیباني رضی الله عنه د قول مطابق هم دوی د «ری» فاتح دي د حضرت ابوموسی اشعري رضی الله عنه سره د «ستر» په غزا کې شریک وو د صفین. جمل او قتال خوارج په موقع باندې د حضرت علی رضی الله عنه سره ملګري وو (۵) په آخره کې نې په کوفه کې استوګنه اختیار کړې وه (۶)

د دوی نه درې سوه پنځه احادیث مروي دي په کوم کې چې متفق علیه دوه ویشت احادیث دي او بخاری انفرادی احادیث پنځلس اود مسلم انفرادی احادیث شپږ دي (۷) دوی د

مصعب بن زبیر په زمانه کې د ۷۱ هـ یا ۷۲ هـ کې وفات شوی وو. (۸) رضی الله عنه واره:

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ أَوَّلَ مَا قَدِمَ الْمَدِينَةَ نَزَلَ عَلَى

أُجْدَادِهِ أَوْ قَالَ أَخْوَالِهِ مِنْ الْأَنْصَارِ: یعنی نبي کریم ﷺ چه د ټولونه وړاندې ګه مدینې منورې ته تشریف یوړلو نو د ټولونه وړاندې د خپلونیګونو (دمورد طرفه) ب ماګانو ګره ډیره شو. کوم چه د انصارونه وو.

په دې جمله کې د «کان اول ما قدم» پوره جمله د لفظ «ان» پاره خبر دي. او په محل د رفع کې دي. بیا «اول» بنا بر ظرفیت منصوب دي. او په «ما قدم» کې «ما» مصدریه

(۱) تهذيب الكمال (۳۶۱۴ و ۳۷)

(۲) أخرجه ابن سعد في طبقاته (۳۶۸۱۴) بسنده عن البراء رضی الله عنه .. وأنا وعبدالله بن عمر رضی الله عنه لدة.. وانظر تقريب التهذيب (۱۲۱) رقم ۶۴۸

(۳) عن البراء رضی الله عنه قال إستصرفت أنا وابن عمر يوم بدر. رواه البخاري في صحيحه في كتاب المغازی باب عدة أصحاب بدر رقم ۳۹۵۵ و ۳۹۵۶ وابن سعد في طبقاته (۳۶۸ و ۳۶۷۱۴)

(۴) عمدة القاری (۲۴۷۱۱) وتهذيب الأسماء (۱۳۲۱۱) وأخرج البخاري في صحيحه (۶۴۲۱۲) في خاتمة كتاب المغازی باب كم غزى النبي ﷺ عن أبي إسحاق قال حدثنا البراء قال غزوت مع النبي ﷺ خمس عشرة وانظر المسند لأبي داود الطيالسي رضی الله عنه (ص. ۹۸) رقم ۷۲ وطبقات ابن سعد (۳۶۸ و ۳۶۹) والإصابة (۱۴۲۱۱)

(۵) الإصابة (۱۴۲۱۱) وعمدة القاری (۲۴۷۱۱) وتهذيب الأسماء (۱۳۳۱۱)

(۶) طبقات ابن سعد (۳۶۸۱۴) والإصابة (۱۴۲۱۱) وتهذيب الأسماء (۱۳۲۱۱)

(۷) خلاصة الخرجي (ص. ۴۶) وعمدة القاری (۲۴۲ و ۲۴۱۱۱) وتهذيب الأسماء (۱۳۲۱۱)

(۸) طبقات ابن سعد (۳۶۸۱۴) وخلاصة الخرجي (ص. ۴۶) وتهذيب الأسماء (۱۳۲۱۱) وتقريب التهذيب (ص. ۱۲۱) رقم ۶۴۸ وتعليقات تهذيب الكمال (۳۵۱۴)

دی «المدينة» د «قدم» فعل دپاره مفعول فيه دې اود «لعل علی أجداده» جمله د «كان» دپاره خبر دې اود دې اسم «ضمیم» دې کوم چه نبی ﷺ ته راجع کیږي اوبه «من الأنصار» کښې «من» بیانیه دې. نو تقدیر عبارت داسې شو «أن النبی ﷺ کان فی أول قدمه المدينة لعل...»
قوله نزل علی أجداده أو قال أخواله من الأنصار: دوی دخپلونیکنوادمورد طرفه، یا ماماگانوکره ډیره شو. کوم چه د انصارو نه وو.

دلته «أن» د شک دپاره دې. اودا شک ابواسحاق ته شوې دې. (۱)

دلته د «أجداد» او «أخوال» نه براه راست د نبی ﷺ نیکنه (دمورد طرفه) یا ماماگان مراد نه دی ځکه چه ددوی موربی بی آمنه بنت وهب قریشیه وه بلکه دلته ددوی د نیکه عبدالمطلب نیکنه او ماماگان مراد دی. (۲) ځکه چه د دوی پلار هاشم په مدینه منوره کښې د بنی عدی بن نجار کښې واده کړې وو. (۳)

د نبی کریم د قرنیکه هاشم د نکاح واقعه د نبی کریم ﷺ قرنیکه هاشم مدینې منورې ته تلې وو. هلته ئې د د بنوعدی بن نجار دیوې ښځې سره (چه دهغې نوم سلمی بنت عمرو وو) د نکاح اراده پیدا شوه. هغه اول د أحیحه بن الجلاح په نکاح کښې وه. دوی د ممتاز اومنفردو صفاتو مالکه میرمن وه. په خپل خاندان او خپل قوم کښې ورته سیادت اوشرافت حاصل وو. ددې وجې هغې دنکاح دپاره شرط کیخودو چه د ناخوښی او خفگان په صورت کښې به دې ته دخپل خاوندنه جدا کیدو اختیار وای.

بهر حال دهاشم بن عبدمناف سره ددوی نکاح اوشوه. اولهته عبدالمطلب پیدا شو. عبدالمطلب د نبی ﷺ د نیکه اصلی نوم نه وو. بلکه ددوی اصلی نوم شیبیه الحمد وو. هاشم د شام دسفریه دوران کښې وفات شو. دهغوی نه پس «سقیه» او «رفاده» یعنی حاجیانوته اوبه ورکول اودهغوی ملمستیا کول. ددې ذمه واری دهغوی وزور مطلب بن عبدمناف باندې راغله.

مطلب دخپل وراره د راوستلو دپاره مدینې منورې ته لاړ. نو سلمی بنت عمرو ورسره د خوی د پریخود نه انکار او کړو. هغوی پوهه کړه. چه زما وراره په یوپردی قوم کښې تربیت حاصلوی. او بالغ کیږي. مونږ دعزت شرافت اوسیادت خاوندان یو. دخلقو ذمه ورايانې په مونږ باندې دی. دده دپاره دده قوم، خاندان او ښار ددې ځانې نه غوره دې.

(۱) عمدة القاری (۲۴۳/۱)۔

(۲) فتح الباری (۹۶۱)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) المصدر السابق وسیرت ابن هشام مع الروض الأنف (۹۵۱)۔

یو طرف ته شیبه مطلب خپل تره ته اوونیل چه زه دخپلې موردا اجازت نه بغیرشم تلې ددې نه پس ورته مور اجازت ورکړو. اودوی خپل وراره په خپله سورلی باندې خان سره روسته سور کړو او روان شو. کله چه د قریشو خلقو شیبه په داسې حال کښې اولیدو. نووې ونیل مطلب دا غلام اختې دې نوخلقو شیبه د عبدالمطلب په نوم باندې یادول شروع کړل او مطلب به ونیل «و یحکم انما هو ابن اخی هاشم» یعنی دې زما د وروهاشم خونې دې. خلاصه دا شوه چه دلته د اجداد یا احوال نسبت کوم نبی ﷺ ته شوې دې نو دا مجازاً دې حقیقه نه دې.

په دې مقام کښې دویم مجاز دا هم دې چه د اجداد او احوال نه مراد بنو مالک بن نجاردی او ددوی د نیکه ماماخیل بنو عدی بن النجار وو. کوم چه د مالک عدی ورو وو. ددې وجې هغه ته هم نیکونه یا ماماخیل اوونیلی شو. یا ورته ددې وجې اوونیلی شو چه د دواړو کورونه نژدې نژدې وو. (۱)

بیا دلته دې دا خبره هم ښکاره وی چه د اجداد یا احوال په لفظ کښې د راوی شک دې خو په دواړه کښې ښکاره ده چه څه تعارض نشته ځکه چه دنکبه کور هم د ماماگانو کور وی. (۲)

قوله: وَأَنَّهُ صَلَّى قَبْلَ بَيْتِ الْمُقَدَّسِ سِتَّةَ عَشَرَ شَهْرًا أَوْ سَبْعَةَ عَشَرَ شَهْرًا: یعنی نبی ﷺ بیت المقدس طرف ته شپاړس یا اوولس میاشتو پورې مونږه کول. «بیت المقدس» په «القدس» کښې دوه لغته مشهور دی.

یو دا چه دا د «مفعّل» په وزن مصدر میمی یا ظرف مکان دې. دویم لغت دا دې چه دا د باب تفعل نه داسم مفعول صیغه ده. (۳)

بیا دا په اضافت سره هم مستعمل دې. په دې صورت کښې به دا د «إضافة الموصوف إلى الموصوف» دقبیلې څنې وی. لکه څنگه چه په «مسجد الجامع» کښې هم دا صورت دې. دغه شان «البيت المقدس» هم مستعمل دې. په دې صورت کښې به موصوف اوصفت وی. بهر حال ددې مفهوم هغه ځانې دې چرته چه د گناهونونه تطهیر او پاکي حاصلېږي. (۴)

علامه کرمانی رحمه الله «القدس» په صیغه د اسم فاعل از باب تفعل احتمال هم ذکر کړې دې.

(۱) تفصیل دپاره اوگورئ السيرة النبوية لابن هشام مع الروض الأنف للسهيلى (۱/۹۵).

(۲) فتح الباری (۱/۹۶) وعمدة القاری (۲/۲۴۳).

(۳) تقریر بخاری شریف (۱/۱۴۳).

(۴) شرح کرمانی (۱/۱۶۴) والنهاية (۴/۲۳۴ و ۲۴) وعمدة القاری (۱/۲۴۲) وتهذيب التهذيب الأساء واللغات (۱۰/۹۱۳) حرف القاف فصل فى أسماء المواضع.

(۵) المصادر السابقة.

دکوم مفهوم چه هم بنکاره دي (١)

بيت المقدس ته د استقبال موده په رواياتو کښې په دې خبره کښې اختلاف دي چه نبي ﷺ د هجرت نه پس خومره موده بيت المقدس ته استقبال کړې وو

د بخاري شريف په ټولو رواياتو کښې په تردد سره «سته عشر شهر» او «سبعة عشر شهر» راغلي دي (٢) د مسلم شريف يو روايت د بخاري پشان په تردد سره راغلي دي او بل روايت په جزم سره «سته عشر شهر» راغلي دي (٣)

په سنن نسائي کښې هم يو روايت په تردد سره دي (٤)

او بل روايت کښې «سته عشر شهر» په جزم سره د الفاظ راغلي دي (٥)

په جامع ترمذي کښې هم د بخاري شريف پشان په تردد سره الفاظ راغلي دي (٦) او په مسند احمد، معجم کبير طبراني او بزار کښې هم په يو روايت کښې په جزم سره «سته عشر شهر» الفاظ راغلي دي (٧)

او معجم طبراني او بزار په دويم روايت کښې په جزم سره «سبعة عشر شهر» الفاظ راغلي دي (٨) ددې روايتونه علاوه څه بعضي نور روايات هم دي چه په هغې کښې په بعضو کښې د اتلس مياشتو (٩) په بعضو کښې د دوو کالو (١٠) او په بعضو کښې د ديارلسو مياشتو (١١) په

(١) شرح کرمانی (١٦٤١١) و عمدة القاری (٢٤٢١١)۔

(٢) روايت د باب او کتاب الصلاة باب قول الله تعالى: (واخذوا من مقام إبراهيم مصلی) رقم (٣٩٩) و کتاب التفسير سورة البقرة باب (سيقول السفهاء من الناس...) رقم (٤٤٨٦) و باب (ولکل وجهه هو مولیها) رقم (٤٤٩٢) و کتاب اخبار الاحاد باب ما جاء فی إجازة خير الواحد الصدوق .. رقم (٧٢٥٢)۔

(٣) صحيح مسلم (٢٠٠١١) کتاب المساجد باب تحويل القبلة من القدس إلى الکعبة)۔

(٤) سنن نسائي (٨٥١١) کتاب الصلاة باب فرض القبلة)۔

(٥) سنن نسائي (١٢٢٠١٢١١) کتاب القبلة باب إستقبال القبلة)۔

(٦) جامع ترمذي کتاب الصلاة باب ما جاء فی إبتداء القبلة رقم (٣٤٠) و کتاب التفسير باب ومن سورة البقرة رقم (٢٩٦٢)۔

(٧) مسند أحمد (٣٥٠١١ و ٣٥٧) احاديث سيدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنه و كشف الاستار عن زوائد البزار (٢١٠١١) و (٢١١) کتاب الصلاة باب ما جاء فی القبلة رقم (٤١٨) و مجمع الزوائد (١٢١٢) کتاب الصلاة باب ما جاء فی القبلة (٨) كشف الاستار (٢١٠١١) کتاب الصلاة باب ما جاء فی القبلة رقم (٤١٧) و مجمع الزوائد (١٣١٢ و ١٤) کتاب الصلاة باب ما جاء فی القبلة)۔

(٩) أخرجه ابن ماجه فی کتاب إقامة الصلاة والسنة فيها باب القبلة رقم (١٠١٠)۔

(١٠) حكاة العافظ فی الفتح (٩٧١١) والمعنی فی العمدة (٢٤٥١١)۔

(١١) رواه ابن جرير فی جامع البيان (٤١٢)۔

بعضو کنبی په تردد سره دهنو یا لسو میاشتو (۱) په بعضو کنبی صرف د دوو میاشتو ن تصریحات ملاویری.

په دې کنبی د شپاړسو میاشتو یا د اوولسو میاشتو یا په تردد سره شپاړس یا اوولس میاشتو روایات صحیح دی. اوباقی روایات ضعیف دی. (۲)
ترکومې پورې چه د شپاړسو یا د اوولسو او شپاړسو میاشتو تردد او شک د روایتونو تعلق دې نوپه هغې کنبی جمع ممکن ده.

حافظ ابن حجر رحمته الله په دې کنبی د تطبیق دا صورت اختیار کړې دې چه «من جزم بسمعة عشق لق من شهر القدوم وشهر التحویل شهرأ وألفی الزائد ومن جزم بسمعة عشق عدها معاً ومن شك تردد دلک» (۳)

مطلب دا دې چه چونکه نبی صلی الله علیه و آله په دولسم ربیع الاول مدینې منورې ته هجرت کړې وو او رسیدلې ووبیا په بل کال دصحیح قول مطابق د رجب په نصف کنبی دتحویل قبلې حکه راغلې وو. (۴) د دولسم ربیع الاول نه تر پنځلسم رجب پورې د شمارولو یو صورت دا دی چه د دولسم ربیع الاول نه پس څومره ورځې دی. هغه هم واخستې شی. اود رجب پنځلس ورځې هم واخستې شی. چه جمع کړې شی. او کسر ترې حذف کړې شی. نوچه حساب اولگولې شی. دا ټولې شپاړس میاشتې جوړیږی.

اوکه د ربیع الاول روځې پوره میاشت حساب کړې شی. اود رجب پنځلس ورځې هم پوره میاشت حساب کړې شی. نو بیا ټولې اوولس میاشتې جوړیږی.

نواوس دحافظ رحمته الله وغیره حضراتو د توجیه مطلب دا دې چه په کومو روایاتو کنبی د شپاړس میاشتو ذکر راغلې دې. نوپه هغې کنبی دهجرت د میاشتې د ورځو او د تحویل قبلې د میاشتې د ورځو حساب لگولې شوې دې. او چه څومره ورځې د میاشتې نه زیاتې جوړیږی هغه نې ترې حذف کړی دی. لکه چه د ربیع الاول او رجب دواړه میاشتې نې ملاز کړی دی. یوه میاشت نې شمار کړې ده. اوباقی د ربیع الثانی نه واخله تر جمادی الثانی دا ټولې پنځلس میاشتې جوړیږی. په دې طریقه ددې روایاتو مطابق مدینې منورې ته د رسیدو نه پس د استقبال قبلې ټوله موده شپاړس میاشتې جوړیږی.

اوپه کومو روایاتو کنبی چه داوولس میاشتو ذکر دې. په هغې کنبی د قدوم مدینې میاشت اود تحویل قبلې میاشت جدا جدا میاشتې شمارلی شوی دی. په دې طریقه د ربیع الاول نه

(۱) كما فی الفتح (۹۷/۱) والعینی فی العدة (۲۴۵/۱)۔

(۲) انظر فتح الباری (۹۷/۱)۔

(۳) المصدر السابق)۔

(۴) فتح الباری (۹۶/۱)۔

(۵) فتح الباری (۹۷/۱)۔

واخله تر رجب پورې ټولې اوولس میاشتې جوړېږي او بیا چه په کومو روایاتو کې به شک او تردد سره شپاړس یا اوولس میاشتې خودلې شوی دی په حقیقت کې د هغې روایاتو چه کله کتلی دی چه په یو اعتبار سره دې مودې ته شپاړس میاشتې وئیلې شی او په بل اعتبار سره ورته اوولس میاشتې وئیلې شی. نو هغوی په «آل» سره تعبیر کړې دي

د تحویل قبلې حکم په کومه میاشت کې راغلې وو؟ بیا ددې روایاتو په بنیاد په عالمانو ښکېل کېږي هم اختلاف پیدا شوې دي. چه د تحویل قبلې حکم په کومه میاشت کې شوې وو؟ جمهور عالمان ښکېل فرماني چه د رجب په نیمه ۵۲ کې د تحویل قبله شوې وه (۱) هم دا امام حاکم ښکېل حضرت ابن عباس ښکېل نه په صحیح سند سره نقل کړی دی (۲) ددې قول مطابق تحویل د قبلې په اوولس میاشتو کې شوې وو. لکه چه دوی د قدوم او د تحویل میاشتې جدا جدا شمارلي دي.

موسی بن عقبه ښکېل فرماني چه د تحویل قبلې حکم په جمادی الثانيه کې راغلې وو (۳) ددې قول مطابق استقبال بیت المقدس شپاړس میاشتې بیان شوې دي (۴) ځکه چه د قدوم او تحویل میاشتې جدا جدا شمار کړې شی. نو ددې نه شپاړس میاشتې جوړېږي. اود محمد بن حبيب د قول مطابق تحویل د قبلې په نصف شعبان کې شوې وو (۵) ددې قول تائید دهغه روایت نه کېږي په کوم کې چه د استقبال بیت المقدس موده اتلس میاشتې بیان شوی دی (۶) ځکه چه شهر قدوم او شهر تحویل جدا جدا شمار کړې شی نو د دې نه اتلس میاشتې جوړېږي. ابن حبان ښکېل فرماني چه د تحویل قبلې حکم اوولس میاشتې

او درې ورځې پس راغلې وو (۷) حافظ ابن حجر ښکېل د ابن حبان ښکېل د قول توجیه کړې ده. چه ددې نه شپاړس میاشتې او درې ورځې جوړېږي. اوولس میاشتې او درې ورځې نه جوړېږي. ځکه چه دوی د جمهورو د قول (چه تحویل د قبلې د رجب نیمې ته شوې وو. او ددوی قدوم په ربیع الاول کې شوې وو) ذکر کولو نه پس فرماني (وقال ابن حبان سبعة عشر شهراً وثلاثة أيام وهو موقوف على أن القدوم في ثلث عشر شهر ربيع الأول) اود ربیع الاول د دولس تاریخ نه د دویم کال رجب پنځلسم تاریخ پورې شپاړس

(فتح الباری (۹۷/۱) وعمدة القاری (۲۴۵/۱) -

(المصادر السابقة) -

(المصادر السابقة) -

(أخرجه ابن ماجه في كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها باب القبلة رقم ۱۰۱۰) -

(المصادر السابقة) -

(أخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها باب القبلة رقم ۱۰۱۰) -

(فتح الباری (۹۷/۱) وعمدة القاری (۲۴۵/۱) -

(فتح الباری (۹۷/۱) -

میاشتی اودرې ورځې جوړېږي
البته علامی عینی علیه السلام فرماني چه دابن حبان رحمه الله قول په هغه قول باندې مېنې دې ذکره
مطابق چه تحویل په نصف شعبان کښې شوې وو په دې صورت کښې ښکاره ده چه توله
موده اوولس میاشتې او درې ورځې جوړېږي. (والله اعلم وعلمه اتم وأحكم.)

نبی کریم صلی الله علیه و آله بیت المقدس ته استقبال په قرانی حکم باندې کړې وو که په خپل اجتهاد سره؟
نبی کریم صلی الله علیه و آله چه بیت المقدس ته کوم مونځونه کول. هغه نې په خپلې رانې سره کړې
وو او که دقرآن په حکم سره.

دشوافع حضراتو رحمهم الله دواړه قولونه دی. لکه څنگه چه ماوردی رحمه الله په «العاوی» کښې نقل
کړی دی. (

قاضي عیاض رحمه الله فرماني چه داکثرو عالمانو رحمهم الله رانې دا ده چه نبی صلی الله علیه و آله په خپل اجتهاد او
رانې سره داسې کړی وو. (د نبی صلی الله علیه و آله مقصود دیهودو تالیف قلب وو نبی صلی الله علیه و آله به دا سوچ
کړې وی. که زه ددوی قبلې طرف ته استقبال اوکړم. نودوی به زما دین طرف ته مائل شی خو
یهودیان دیرسخت مزاجه اوتنگ نظروو. هغوی نبی صلی الله علیه و آله ته چرته مائل کیدل. کله چه نبی صلی الله علیه و آله
ته دا اندازه اوشوه. چه ددې تالیف په وجه هغوی اسلام طرف ته نه مائل کیږي نودنبی صلی الله علیه و آله
زړه دا غوښتل شروع کړل چه دخپل پلار (حضرت ابراهیم رحمه الله) قبلې طرف ته متوجه
شی. خوچونکه د نبی صلی الله علیه و آله اجتهاد باقی پریخودې شوې وو. نودالله تعالی دطرفه حکه
راغلو. ددې وجې نبی صلی الله علیه و آله په خپلې ارادې سره بیت المقدس ته وو پریخودې. بلکه دالله تعالی
دحکم انتظار نې کولو په دې انتظار کښې به نبی صلی الله علیه و آله آسمان طرف ته نظربورته کول هم. دا
الله تعالی په آیت کریمه ﴿ قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلْتُوَلِّتْكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا ﴾ (د نبی
ذکرکړه. اوددې نه پس الله تعالی بیا د بیت المقدس قبله منسوخ کړه. اوکعبه نې قبله
اوگرخوله.)

ددې تقریر نه معلومه شوه. چه بیت المقدس الله تعالی قبله مقررکړې وه. او بیت المقدس
کومه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله دخپل طرف نه قبله جوړه کړې وه. هغه منسوخ کړه په دې سره دا
لازمه شوه. چه په قرآن سره د سنت نسخ کیږي.
بیا دلته دوه بحثونه دی.

① اول دا چه په احکام شرعیه کښې نسخ کیدې شی که نه؟

(' عمدة القاری (۲۴۵۱) _

(' حکاه النووی فی شرح مسلم (۲۰۰۱۱) کتاب المساجد باب تحویل القبلة من القدس إلى الکعبة _

(' المصدر السابق _

(' البقرة : ۱۴۴ _

(' جامع البیان فی تفسیر القرآن (۱۳۱۲) القول فی تأویل قوله تعالی ﴿ قد نرى تقلب وجهك... ﴾ _

② دویم دا چه نسخ السنة بالقرآن جائزده که نه؟

اولنی بحث د نسخ د واقع گیدو امکان په دې مسئله کښې داهل حق په مینځ کښې خو هډو اختلاف نشته. البته یهود دا وانی چه دالله تعالی په احکامو کښې اودالله تعالی په کلام کښې نسخ نشی کیدي. ځکه چه دنسخ منلو مطلب دا دي. چه الله تعالی ته د وړاندې نه د دویم حکم پته نه وه. ځکه که چیرته الله تعالی ته د دویم حکم علم وو. نو داول نه به ئې دویم حکم نازل کړې وو. اودې څیزته «هدام» وانی. یعنی چه د یوڅیز په باره کښې د وړاندې نه علم نه وی روسته ورته دهغې علم اودهغې په مصلحتونو باندې علم اوښی او... بده... دالله تعالی په حق کښې محال ده. ځکه چه دا خو نعوذ بالله دالله تعالی جهل لره مستلزم ده.)

خو حقیقت دا دي. چه په قرآن اوحديث کښې په احکام خداوندی کښې د نسخې واقع کیدل ثابت دی. الله تعالی فرمایلی دی. (مَنْ نَسَخَ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا فَأُولَٰئِكَ يَخِيزُهَا اللَّهُ مُفْلِحِينَ) (١)

بیا دنسخ په امکان او وقوع باندې دا ډیر لوڼې دلیل دي. چه دښې ښه په نبوت باندې یقیني دلائل قائم دی. اوچه ترڅو پورې شرائع سابقه منسوخ اونه گنرلی شی. نو دښې نبوت نشی ثابت کیدي. نو معلومه شوه. چه د نسخ قائل کیدل لازمی اوضروری څیز دي.)

ددې نه علاوه په شرائع سابقه کښې هم نسخ واقع شوي ده. هم په تورات کښې دی چه حضرت آدم عليه السلام ته حکم شوې وو. چه هغوی دخپلو لوڼو نکاح دخپلو خامنو سره اوکړی او روسته دا حکم په اتفاق سره منسوخ شوې دي.)

دغه شان دحديث مباحوث عنه نه هم ښکاره معلومیږي. چه د هجرت نه وړاندې بیت المقدس قبله وه. بیا هغه منسوخ شوه. اوکعبه قبله اوگرځولې شوه.

ترکومي پورې چه د یهودیانود اعتراض تعلق دي. چه دنسخ نه دا معلومیږي. چه الله تعالی وړاندې کوم حکم مناسب گنرلې وو. روسته ورته (معاذالله) دخپلې غلطۍ احساس اوښو. اوهغه ئې واپس کړو. نو دا ډیر سطحی قسم اعتراض دي. اولې غورکولونه پس ددې غلطۍ ښکاره کیږي.

ځکه چه نسخ مطلب د رائي بدلیل نه دی. بلکه په هر زمانه کښې دهغه دور مناسب احکامات ورکول دي. دناسخ گاردانه وی. چه هغه منسوخ غلط اوگرځوی. بلکه دهغه کار دا وی. چه دحکم د مودې نفاذ متعین کړی. دا اوبښائی. چه اولنی حکم ترڅومره مودې پورې نافذ وو. ترهغه مودې پورې هغه مناسب وو. خواوس دحالاتود تبدیلی په وجه د نوی حکم

(التفسير الكبير للرازي (۲۲۷/۳) تفسير آيت (مَنْ نَسَخَ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا) السأله الخامسة وعلوم القرآن

(۱۵۹ و ۱۶۰) باب چهارم ناسخ و منسوخ -

(البقرة: ۱۰۶) -

(تفسير كبير (۲۲۷/۳) -

(المصدر السابق) -

ضرورت دي. کوم کس چه هم په مناسب فکر سره غور او کړي. نوهغه دې نتيجې ته درسيږي نه بغير نشي پاتې کيدې. چه دا تبديلي د حکمت الهي عين مطابق ده. اودې ته په هيله اعتبار سره عيب نشي ونيولې. حکيم هغه نه وي. چه په هر قسم حالاتو کښې يو قسم نسخه ورکوي بلکه حکيم هغه وي. چه د مريض او مريض د حالت په بدليدو باندې ژور سوچ کوي او د هغې مناسب سره سره په نسخه کښې تبديلي راولي.

گوري په مخلوقات کښې داسې وي. چه يو حکم او قانون چه جاري کړي. نو کله خو هغه ددې وجې بيا منسوخ کوي. چه ددې قانون په ټولو اړخونو باندې غور نه وو شوې. اوس دغه وخت تيريدو نه پس غلطې ښکاره شوه. ددې وجې د دغه قانون منسوخ کولو ته خبره اوزسيده او بيا دا وجه وي. چه داسې قسم حالات راتلونکي وي. کوم چه د قانون جوړونکو اوجاري کونکو په علم کښې نه وو. خو وخت تيريدو نه پس په حالاتو کښې داسې تبديلي راغله. چه هغه قانون نشي چليدې. ځکه په قانون کښې تبديلي کوي.

بل طرف ته الله تعالی خو عليم او خبر ذات دي. دهیڅ څيز هيڅ يواځ د هغه نه پته نه وي اونه د راروانو حالاتو نه هغه بې خبره دي. ددې وجې دا ممکن نه ده. چه نسخ د څه لاعلمي په بنياد باندې ياد غلطې ښکاره کيدو په وجه اوشي.

البته دنسخ مثال باندې داسې پوهيدې شي. چه يوه ښاريار او قابل حکيم د مريض معنده او کړه. اود مريض تشخيص وکړو. اوس حکيم صاحب ته معلومه شوه. چه دده دپاره په اولنو پنځلسو ورځو کښې فلاني نسخه فائده منده ده. اود روستو دپاره فلاني نسخه فائده منده ده. اوس هغه هونيار طبيب يو صورت خودا اختيارولې شي. چه پنځلس ورځې دا نسخه استعمال کړه. اوددې نه پس دومره ورځې دا بله نسخه استعمال کړه. خو حکيم او خاذق طبيب په خپل مريض باندې ذهني دباؤ اچولوپه ځاني دا اوکړي. چه هغه ته يوه دارو ورکړي اودا ورته اوواني. چه پنځلس ورځو پورې دا دواي استعمال کړه. اوددې نه پس ماته څن اوښايه. او پنځلس ورځې پس هغه مريض ته دويمه دواي ورکړي. نو دنسخې دا تبديلي دهر چا په نيز هم عيب نه بلکه هونيار تيا او په مصلحت حکمت باندې ميني گټرې شي.

دغه شان دالله تعالی په علم کښې هم يو حکم تريوي مودې پورې مقرر وي. د هغې په باره کښې د وړاندې نشي خودلې. ددغه مودې تيريدو نه پس د مصلحت او حکمت په مقتضا باندې الله تعالی دويم حکم ورکوي. دا د يو حکم منسوخ کول او بل حکم ورکول دالله تعالی په کمال علم او کمال حکمت باندې ميني وي.

اودا خبره صرف شرعي احکامو پورې مخصوص نه ده. دکائنات ټوله کارخانه هم په دې اصولو باندې روانه ده. الله تعالی خپل حکمت بالغه سره په موسمونو کښې تبديلي راولي. کله يخنې کله گرمي. کله پسرلي کله خزان. کله باران کله خشک سالي. دا ټول تغيرات دالله تعالی د حکمت بالغه عين مطابق دي. او که يو کس دې ته .. بداء .. واني. اودا اعتراض کوي. چه په دې سره معاذ الله دالله تعالی په رائي کښې تبديلي را تلل لازميرې. چه هغوی په پوخت کښې يخنې خوښه کړې وه. او ورسته ورته دخپلې غلطې احساس اوشو اود هغې په

خانی نه گرمی کړه نو هغه ته به په د احمق نه سوا بل څه ونیلي شی هم دغه معامله د شرعی احکامو د نسخ هم ده چه دې ته ((بدا)) ونیل اودا عیب گنړل ډیره لویه کوتاه نظری اودهقانقونه ناواقفیت دي

بیا دې دلته یوه خبره دا هم معلومه وی چه مونږ مخکښې ذکر کړی دی چه د نسخ په امکان کښې دا هل اسلام څه اختلاف نشته نودغه شان په وقوع کښې هم څه اختلاف نشته البته په معتزلو کښې صرف د ابو مسلم اصفهانی رانې دا ده چه د نسخ امکان شته خو په قرآن کریم کښې چرته هم نسخ نه ده واقع شوې.

خو حقیقت دا دې چه دا موقف د دلائلو په لحاظ سره ډیر کمزورې دې او که دا رانې اختیار کړې شی نوددې نه پس د قرآن کریم په بعضې آیاتونو کښې د داسې تاویلاو ضرورت پېښیږی کوم چه د اصول تفسیر نه بیخی خلاف دی.

په اصل کښې چه کوم کسان په قرآن کریم کښې د نسخ قائل نه دی نود هغوی په زړونو کښې دا خبره ناسته ده چه نسخ یو قسم عیب دې دکوم نه چه قرآن کریم خالی ساتل پکار دی حالاتکه نسخ عیب گنړل د عقل کمزوری ده.

بیاعجیبه دا ده چه ابو مسلم اصفهانی اودده متبعین عام طور د یهودیانو پشن ددې خبرې نه انکار نه کوی چه دالله تعالی په ډیرو احکامو کښې نسخ واقع شوې ده بلکه هغوی صرف دا وائی چه په قرآن کریم کښې نسخ نشته اوس که نسخ عیب وی نویه غیر قرآنی احکامو کښې دا عیب ولې پیدا شوې دې؟ حالاتکه هغه هم دالله تعالی احکام دی او که دا عیب نه وی نو کوم څیز چه د قرآنی احکامو نه سوا په نورو کښې عیب نه وی نویه قرآنی احکامو کښې ولې عیب گرځولې شی؟

حاصل د کلام دا دې چه دجمهورو اهل اسلام په نیز احکام شرعیه برابره ده که قرآنی احکام وی او که غیر قرآنی په دې کښې یواځې د نسخ امکان نه بلکه واقع شوې هم ده او په یهودو کښې بعضې خو بیخی دامکان نه انکار کوی او بعضې صرف د واقع کیدو نه انکار کوی او جمهور اهل اسلام په دې خبره متفق دی چه د نسخ صرف امکان نه بلکه وقوع هم شته البته په معتزلو کښې صرف ابو مسلم اصفهانی اود هغه متبعینو کښې د یو څو اهل تجدد رانې دا ده چه د نسخ وقوع په نور شرعی احکامو کښې شته البته په قرآن کریم کښې د نسخ وقوع نشته والله اعلم.

فویم بحث نسخ السنن بالقران جائز ده که نه؟ په دې بحث باندې د پوهیدلو نه وړاندې په دې پوهه شی چه د نسخې څلور صورتونه دی.

① نسخ الكتاب بالكتاب. ② نسخ السنة بالسنة.

③ نسخ الكتاب بالسنة. ④ نسخ السنة بالكتاب.

په دې کښې اولنې صورت يعنی نسخ الكتاب بالكتاب متفق عليه دي. (البته لکه څنگه چې مونږ وړاندې بيان کړې دي په دې کښې اختلاف ضرور شته چې په قرآن کریم کښې نه واقع شوې ده که نه ده. نوجمهور اهل سنت ددې قائل دي او ابو مسلم اصفهاني معتزلي اودهغه څه متبعين ددې نه انکار کوي. دويم قسم نسخ السنة بالسنة دي. ددې څلور صورتونه دي.

① نسخ المتواتر بالمتواتر ② نسخ الاحاد بالاحاد ③ نسخ المتواتر بالاحاد. ظاهريه او طوفاي حنبلي خود هر صورت د جواز قائل دي. او جمهور معتزلي داولنو درې صورتونه د جواز قائل دي. البته د څلورم صورت يعنی نسخ المتواتر بالاحاد ددې نه انکار کوي (ځکه چې متواتر قطعي وي. او خبر واحد ظني. او ظني دقطعي دپاره ناسخ نشي جوړېدې ځکه چې ناسخ دپاره پکار ده چې کم از کم د منسوخ سره برابر وي. الله تعالى فرمايلى دي (مَنْ نَسَخَ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْهَاهَا عَنْ إِفْعَالٍ مِثْلَهَا) (د)

په دې باندې اشکال کيږي. چې احناف بعضي وخت حديث صحيح په حديث حسن باندې منسوخ کوي. حالانکه د صحيح درجه د حسن نه پورته ده. ددې جواب دا دي. چې دخبر واحد او په ظنيت کښې دواړه سره برابر دي. (که حديث حسن دي او که حديث صحيح دواړه ظني او اخبار احاد دي) او کيدې شي. چې حديث حسن په بعضي قرائنو سره د حديث صحيح دپاره ناسخ شي. والله اعلم.

(أصول البيهقي مع كشف الأسرار (١٧٥٣ و ١٧٦) ..

وقال الكلوثاني الحنبلي يجوز نسخ القرآن بالقرآن والسنة المتواترة بمثلها والآحاد بالآحاد التمهيد في أصول الفقه ٣٨١٢) وقال محققه في تعليقاته كل هذا بالاتفاق بين القائلين بالنسخ كما قال الآمدى في الأحكام (١٤٦٣) ..

دغه شان او گوږي الاعتباري الناسخ والمنسوخ من الآثار للحازمي (ص ٩٩) مسائل النسخ) ..

(قال ابن النجار الحنبلي في شرح الكوكب المنير (٥٥٩٣ هـ و ٣٦١ و ٥٦٢) ويجوز نسخ قرآن ونسخ سنة متواتر بمثلها ونسخ سنة بقرآن ونسخ آحاد من السنة وهي الحديث غير المتواتر بمثلها أي بعديث غير متواتر. ونسخ آحاد بمتواتر ويجوز عقلاً لا شرعاً نسخ سنة متواترة بآحاد عند الجمهور وحكام بعضهم إجماعاً وقال الطوفي من أصحابه والظاهرية يجوز واختاره هذا القول الباجي ولكن في زمن النبي ﷺ وقال لا يجوز بعده إجماعاً لأنه لم يكن يبعث الأحاد بالنسخ إلى أطراف البلاد قال ابن قاضي الجبل: واختاره أيضاً القرطبي المالكي .

وقال ابن الحاجب في مختصر المنتهى مع شرحه بيان المختصر (٥٣٥٢) يجوز نسخ القرآن بالقرآن كالعديتين والمتواتر بالمتواتر والآحاد بالآحاد والمتواتر بمتواتر. وأما نسخ المتواتر بالآحاد فنفاه الأكثرون. واحتج المصنف على عدم جواز نسخ الخبر المتواتر بالآحاد بأن الخبر المتواتر مقطوع والآحاد مظنون والمظنون لا يقابل المقطوع بل يطرح المظنون ويعمل بالمقطوع) ..

(البقرة: ١٠٦) ..

دریم قسم نسخ الکتاب بالسنة ده په دې کښې اختلاف دي
د جمهورو فقهاؤ اومتکلمینو رحمهم الله په نیز دا جائز دي دامام شافعی رحمهم الله محققینو ملگروهم
دا مذهب دي

امام شافعی رحمهم الله په خپلو عامو کتابونو کښې لیکلی دی چه دا صحیح نه ده هم دا داکثرو
محدثینو رحمهم الله قول دي.

بیا دمانعینو اختلاف دي بعضي وانی چه عقلاً هم دا صحیح نه ده دامام شافعی رحمهم الله ظاهر
مذهب هم دا دي اوهم دا د حارث محاسبی، عبدالله بن سعید اوقلانی رحمهم الله رانی ده. اود
امام احمد بن حنبل رحمهم الله نه یو روایت هم دا دي.

بعضي نور حضرات فرمائی چه عقلاً خوجانزده البته په شریعت کښې واقع شوي نه ده که په
شریعت کښې ددې څه مثال موندې شو نوییا به جائز وه. دابن شریح په دوو روایتونو کښې
یو روایت دا دي.

څلورم قسم نسخ السنة بالکتاب دي په دې کښې هم اختلاف دي جمهورو خو قائل دي نوکوم
حضرات چه د نسخ الکتاب بالسنة قائل دي نودهغوی نه علاوه هغه حضرات هم د نسخ
السنة بالکتاب قائل دي. کوم چه د نسخ الکتاب بالسنة قائل نه دي په دوی کښې
عبدالقادر بغدادی او ابوالمظفر سمرعانی هم دي. اوامام شافعی رحمهم الله د اولنی مسئلې پشان
دلته هم د جواز نه انکار کړې دي.

دا خبره دي یاده وی چه امام شافعی رحمهم الله په بعضي مقاماتو کښې داسې کلام کړې دي چه
دهغې نه عدم جواز معلومیري. اود بعضي ځایونو د کلام نه جواز مفهوم کیږي. هم ددې وجې
نه دهغوی ملگرو دهغوی نه دواړه اقوال نقل کړي دي (والله اعلم).

قوله: وَأَنَّهُ صَلَّى أَوَّلَ صَلَاةٍ صَلَّاهَا صَلَاةَ الْعَصْرِ: نبي ﷺ دتولونه وړاندې
دماز یگر مونځ کړې وو.

تحويل دقبلې په کوم جمات کښې اوپه کوم مونځ کښې شوې وو؟ تحويل دقبلې د ماسپڅین
په مانځه کښې شوې وو. یا د مازیگر په مانځه کښې. دغه شان په مسجد نبوی کښې شوې
وو. که په مسجد القبلتین کښې؟ په دې کښې اختلاف دي.

د واقدی، ابن سعد، او ابن الجوزی رحمهم الله رانی دا ده چه تحويل په مسجد القبلتین کښې د
ماسپڅین په مانځه کښې شوې وو. واقعه داسې پیښه شوه چه نبي کریم ﷺ د بشرین براء بن
معمر د مورد زیارت دپاره دهغوی قبیلې بنو سلمه ته تشریف اوړې وو. دهغوی ددوی دپاره
روتی تیاره کړه. او هلته د ماسپڅین دمانځه وخت شو. نبي ﷺ دوه رکعتونه مونځ ورکړې وو. چه

(د نسخ په دې څلورو صورتونو کښې دتفصیل اود مبسوط دلالودپاره اصول البزدوی مع شرح
کشف الأسرار (۱۷۵۱۳ و ۱۸۶) باب تقسیم الناسخ و التمهید فی اصول الفقه (۳۶۸۱۲ و ۸۷) و الإتیافی
الناسخ و المنسوخ من الآثار (۱۰۹ و ۹۹) و بیان المختصر شرح مختصر السنه لابن العاجب (۳۵۱۲ و ۵۵۱۳)
و الرسالة للإمام الشافعی (۱۰۶-۱۱۳) ابتداء الناسخ و المنسوخ و شرح الکواکب المنیر (۵۵۹۱۳ و ۵۶۳).

دتحویل حکم را غلو نویسی علیه السلام کعبی طرف ته مخ کرو (۱)
 دحضرت عماره بن روبیه رضی الله عنه نه مروی دی چه «کنامع النبی صلی الله علیه و آله فی احدى صلال العشی حین مر من
 القبله لداروه ونا معه رکعتین» (۲)

امام بزار رحمته الله دحضرت انس رضی الله عنه نه روایت نقل کړې دې «انصرف رسول الله تحویت القصر
 وهیصلی الظهر وانصرف بوجهه الی الکعبة» (۳)

امام طبرانی هم دا مفهوم په خپل سند سره دحضرت انس رضی الله عنه نه نقل کړې دې (۴)
 ددې ټولورواياتونه معلومیږي چه تحویل د قبلې د ماسپڅین په مانځه کښې شوې وو خو په
 دې روایاتو کښې یو روایت هم د ضعف نه خالی نه دې (۵)

دبعضې عالمانو رضی الله عنهم رائي دا ده چه تحویل خود ماسپڅین په مانځه کښې شوې وو البته د
 حضرات دا وائي چه په مسجد القبلتین کښې نه بلکه په مسجد نبوی کښې دتحویل قبلې
 حکم راغلې وو. او نوی صلی الله علیه و آله خپل مخ کعبې طرف ته کړو هم دا دعلامه سیوطی اوعلامه
 آلوسی رحمهما الله رائي ده (۶)

ددې حضراتو دلیل دحضرت ابوسعید بن المعلی رضی الله عنه روایت دې دوی فرمائي «کانا قد
 للسوق علی عهد رسول الله صلی الله علیه و آله فتمر علی المسجد فنصلی فیه، فبرنا یوماً ورسول الله صلی الله علیه و آله قاعد علی المنبر فقلت
 لقد حدث امر فجلست فقرأ رسول الله صلی الله علیه و آله «قد نری تقلب وجهک فی السماء» حتی فرغ من الآية قلت لاصحاب
 تعال درکم رکعتین قبل ان یتزل رسول الله صلی الله علیه و آله لنكون اول من صلی فتوارثنا فصلینا ثم تزل رسول الله صلی الله علیه و آله
 فصلی للناس الظهر مثله» (۷)

(۱) طبقات ابن سعد (۲/۲۴۱ و ۲۴۲) ذکر صرف القبلة عن بیت المقدس إلى الکعبة وأوجز المسالك (۴/۹۵)
 (۲) أخرجه ابن أبي داود بسند ضعيف قاله الحافظ في الفتح (۵۰۳/۱) كتاب الصلاة باب التوجه نحو القبلة
 حيث كان وأخرجه ابن سعد في طبقاته (۲/۲۴۳) عن عماره بن أوس.

(۳) كشف الاستار عن زائد البزار (۲/۲۱۲) كتاب الصلاة باب ما جاء في القبلة رقم (۴۲۰) ومجمع الزوائد
 (۱۳/۱۲) باب ما جاء في القبلة قال الهيثمي وفيه عثمان بن سعيد ضعفه يحيى القطان وابن معين وأبو زرعة
 ووثقه أبو نعيم الحافظ وقال أبو حاتم شيخ.

(۴) فتح الباری (۵۰۳/۱) كتاب الصلاة باب التوجه نحو القبلة حيث كان.

(۵) قاله الحافظ في الفتح (۵۰۳/۱).

(۶) روح المعاني (۱۰/۱۲) وأوجز المسالك (۴/۹۵) ما جاء في القبلة.

(۷) السنن الكبرى للنسائي (۲/۲۹۱۶) كتاب التفسير سورة البقرة باب قوله تعالى: (قد نری تقلب وجهک فی
 السماء فلنولينک قبلة ترضاها) رقم (۱۱۰۰۴۰).

حافظ ابن کثیر رحمته الله فرمائی: «والبشور أن أول صلاة صلاها إلى الكعبة صلاة العصر» یعنی مشهوره دا ده چه اولنې مونخ کوم چه نبی صلی الله علیه و آله د تحویل قبلې نه پس کعبې ته کړې وو هغه د مازیگر مونخ وو فرمائی هم دا وجه ده چه اهل قبا ته په دغه ورځ د تحویل قبلې علم اونشو بلکه په راروانه ورځ د صبا په مانځه کنبې اوشو. (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: تحقیق دا دې چه تحویل قبلې نه پس چه نبی صلی الله علیه و آله کوم اولنې مونخ کعبې ته کړې وو هغه د ماسپڅین مونخ وو اودا مونخ نبی صلی الله علیه و آله د بنو سلمه په جعات کنبې کړې وو کوم ته چه نن هم مسجد القبلتین وائی دوی هلته د براء بن معرور دوفات په باره کنبې تشریف اوړې وو. (۲)

دا مونخ نبی صلی الله علیه و آله دوه رکعته بیت المقدس طرف مخ کړې ادا کړې وو او باقی دوه رکعته نې بیت الله ته مخ کړې ادا کړې وو او په مسجد نبی صلی الله علیه و آله کنبې چه نبی صلی الله علیه و آله د ټولونه اولنې کوم مونخ ادا کړې وو هغه د مازیگر وو. (۳)

دحافظ ابن حجر رحمته الله په دې تقریر سره د واقدی وغیره په بیاناتو اومختلفو روایتونه مینځ کنبې تطبیق کیږی.

قوله: وَصَلَّى مَعَهُ قَوْمٌ فَخَرَّ رَجُلٌ مِّنْ صَلَّى مَعَهُ فَبَرَّ عَلَى أَهْلِ مَسْجِدِهِمْ

رَأْيُكَونَ: دنبی صلی الله علیه و آله سره څه کسانو مونخ ادا کړو بیا دوی سره چه چا مونخ کړې وو په هغوی کنبې کنبې یوکس اووتل اود جعات دخلقو په خواه کنبې تیر شو هغه خلق په رکوع کنبې وو یعنی په مانځه کنبې مشغول وو.

نور وخلقو ته د تحویل قبلې خبر ورکونکې څوک وو؟ دنبی صلی الله علیه و آله سره چه نې مونخ کړې وو اوب ټولې وو دا څوک وو؟ بعضې عالمان رحمته الله فرمائی: چه دا عبادین بشرین قبضی رحمته الله وو. (۴)

اوبعضې عالمان رحمته الله فرمائی: دا دوی عبادین نهیک (بفتح النون وکسره الهام) وو. (۵)

(تفسير القرآن العظيم (۱۹۳۱)۔

(فتح الباری (۹۷/۱) کنبې دحضرت براء بن معرور د خوی بشردوفات ذکر دې حالاتکه دا صحیح نه ده ځکه چه د قبلې دتبدیلی نه وړاندې چه څوک وفات شوی وو هغه براء بن معرور وو دهغه خونې نه وو هم په دې باب کنبې دایت کریمه د نزول لاندې ذکر راغلي دې چه د تحویل قبلې نه وړاندې په انصارو کنبې د دوو حضراتو وفات واقع شوي وو یواسعد بن زرارہ او براء بن معرور وو. (۶) اوحضرت براء بن معرور رحمته الله خونې دحضرت بشردوفات د غزوه خیبر نه پس شوي وو. وفتنه الإصابة (۱۵۰/۱)۔

(فتح الباری (۹۷/۱)۔

(کما رواه ابن منده من حديث ثوبلة بنت أسلم كذا في فتح الباری (۹۷/۱) والأصابة (۲۶۳/۲)۔

(فتح الباری (۹۷/۱) والأصابة (۲۶۶/۲) والسعاية (۹۲/۲)۔

داولنی نوم تصریح تویله (۱) بنت اسلم یا مسلم انصاریه حارثیه رضی اللہ عنہا په روایت کښې راغلي دي. هغوی فرماني: «چاه رجل من بني حارثه يقال له عباد بن بشر بن قيس قال ان النبي ﷺ قد استحل البيت الحرام فتحولوا اليه» (۲)

د دويم جعات نه کوم جعات مراد دي؟ بيا په دې روایت کښې چه کوم روایت وارد شوي دي چه هغه ديوجعات په خلقو تير شو ددې جعات نه کوم جعات مراد دي؟

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرماني: چه دا واقعه دبنومسلمه دجعات وه (۳). خو په دې جواب باندې دا اعتراض دي: چه کله نبی ﷺ پخپله مسجد بنومسلمه کښې يعني ذوالقبتين کښې موجود وو. نوبيا يوکس ته دبنومسلمه دجعات خلقو ته د خبر ورکولو ضرورت وو؟

حقيقت دا دي: چه حافظ رحمته اللہ علیہ د بنومسلمه دکوم جعات نوم ليکلي دي. دا دهغوی خپل گډر دي: کوم چه ئې په ... قيل ... سره وئيلي دي. اوددې ئې څه سند هم نه دي ذکر کړي. صحيح دا ده چه د بنوحارثه دجعات واقعه ده. لکه څنگه چه تويله بنت د اسلم رضی اللہ عنہا په روایت کښې تصريح موجود ده. هغه فرماني: «صلينا الظهر والعصر في مسجد بني حارثه فاستحلنا مسجد يله فصيلنا ركتين» (۴)

يواشکال اودهغې جواب دلته يواشکال بل کيږي. هغه دا چه په کتاب الصلاة کښې دحضرت ابن عمر رضي اللہ عنہما روایت راځي. په هغې کښې دي: «بينما الناس يقيمون صلاة العصر إذا جاءهم أت...» (۵) ددې روایت نه معلوم کيږي چه راتلونکي کس بنوعمر بن عوف ته خبر ورکړي وو. کوم چه په قبا کښې آباد وو. اوهغوی دصبا مونځ کولو.

دلته د حافظ ابوالفضل بن طاهر رحمته اللہ علیہ دنقل مطابق خبر ورکونکي کس عباد بن بشر رضي اللہ عنہ وو (۶). اوس په دې روایاتوکښې تعارض راځي. چه آیا د بنوحارثه جعات ته خبر ورکونکي کس

(۱) ددې نوم تويله (نون سره مصغراً) هم راغلي دي. او تويله (تانه مشاء فوقانيه) سره هم راغلي دي فتح الباری (۹۷/۱) کښې ((طويلة)) واقع دي. او (۵۰۳/۱) کښې ((ثوبلة)) (بالاء الثلاثة) واقع دي دا دواړه غلط دي. اوگوري ((الإصابة) ۲۵۶/۴ و ۲۵۷) و (۴۲۰/۱۴) حافظ په ((الإصابة)) کښې ((ثوبلة)) (بالنون) راجع گرځولي دي.

(۲) الإصابة (۲۶۳/۲) والنهي (۴۶۱/۷).

(۳) قال الحافظ رحمته اللہ علیہ في الفتح (۹۷/۱) وأهل المسجد الذين مر بهم قبل هم من بني سلمة..

(۴) رواه الحافظ أبو بكر بن مردويه كما في تفسير ابن كثير (۱۹۳/۱) وأبو حاتم في تفسيره كما في الفتح (۵۰۳/۱).

(۵) صحيح بخاري كتاب الصلاة باب ما جاء في القبلة رقم ۴۰۳.

(۶) فتح الباری (۵۰۶/۱) كتاب الصلاة باب ما جاء في القبلة.

عباد بن بشر رضی الله عنه و او که دمسجد قبا، مخبر و وکیلا دا چه دا د مازیگردمونخ واقع و او که د صبا دمونخ.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه د حضرت براء په حدیث باب کنبې چه دجمات دخلقو ذکر دې هغه بنوحارثه وو چونکه هغوی په مدینه منوره کنبې دننه اوسیدل ځکه هغوی ته د مازیگریه مانځه کنبې خبر ملاؤ شو او هغوی ته خبر ورکونکې عبادین بشریا عبادن بن نهیک رضی الله عنه وو د حضرت براء رضی الله عنه په حدیث باب کنبې هم ددې ذکر دې.

د قبا، خلق چونکه د مدینې منورې نه بهر اوسیدل ددې وجې هغوی ته به خبر رسیدو کنبې روستوالې اوشو په دویمه ورځ د صبا په مونخ کنبې هغوی ته خبر اوشو هغوی ته د خبر رسونکې نوم معلوم نه دې په ظاهره د عبادین بشر رضی الله عنه نه علاوه بل صحابی رضی الله عنه معلومېږي ځکه چه عباد بن بشر رضی الله عنه د بنوحارثه سره تعلق ساتلو اود مسلم په روایت کنبې اهل قبا، ته د خبر ورنکونکې کس ذکر «رجل من بنی سلمة» په الفاظو سره راغلې دې د حضرت انس رضی الله عنه په روایت کنبې دی. «لمر رجل من بنی سلمة وهم د کوع فی صلاة الفجر وقد صلوا رکعة ..» (او دا خبره

یقینې ده چه بنو حارثه او بنو مسلمه دواړه جدا جدا قبیلې دي.)

خلاصه دا شوه چه د تحویل قبلي حکم د ټولو نه وړاندې د ماسپڅین په مانځه کنبې راغلې وو په دغه وخت کنبې نبی صلی الله علیه و آله په مسجد ذوالقبلتین کنبې وو چه د مانځه په حالت کنبې

نبی صلی الله علیه و آله اوتولو مونځگزارو کعبې طرف ته مخ کړل.)

تر کومې پورې چه د حضرت ابوسعیدین المعلی رضی الله عنه د روایت تعلق دې دکوم نه چه معلومېږي چه د تحویل حکم د ماسپڅین په مانځه کنبې په مسجد نبوی کنبې راغلې وو. نو دا حدیث مونږ د دویمې ورځې په واقعه باندې حمل کولې شو یعنی مطلب دا دې چه حضرت ابوسعیدین المعلی رضی الله عنه ته د تحویل قبلي داوول نه علم نه وو په دویمه ورځ کله چه نبی صلی الله علیه و آله د څه ضرورت دپاره د ماسپڅین نه وړاندې خطبه ورکوله په هغې کنبې د تحویل قبلي ذکر هم راغلو او آیت مذکوره ئې هم واورولو په دغه وخت کنبې دوی مسجد نبوی ته

راورسیدل او دا ئې او گنډل چه دا حکم اوس نازل شو نو د «أول من صلی» جوړیدو دپاره ئې خپل ملگری سره یوځانې مونځ او کړو ددې نه پس نبی صلی الله علیه و آله د ماسپڅین دمونځ امامتی ورکړه کومه چه ښکاره خبره ده ځانه کعبې طرف ته ئې مخ کړې وو او مونځ ئې کړې وو. چه دا احتمال موجود وی نوددې باوجود دا حدیث ددې خبرې دپاره د دلیل په طور پیش کول صحیح نه دی چه اولنې مونځ په مسجد نبوی کنبې د ماسپڅین شوي وو حالانکه د صحیح بخاری په روایت کنبې اولنې مونځ د مازیگر خودلې شوي دي.

(صحیح مسلم (۲۰۰۱) کتاب المساجد باب تحویل القبلة من القدس إلى الکعبة)۔

(فتح الباری (۵۰۶۱) کتاب الصلاة باب ما جاء فی القبلة)۔

(کما حکاه ذلک ابن سعد فی الطبقات (۲۴۱۱ و ۲۴۲) ذکر صرف القبلة عن بیت المقدس إلى الکعبة)۔

ددې نه پس په مسجد نبوی کښې پوره مونځ دمازیگرخانه کعبې طرف ته شوې دې (۱) په دې
مونځ کښې د بنوحارثه امام (عبدالبن بشر رضی اللہ عنہ وو. دوی چه د مانځه نه فارغ شونو زړ
راووتلو. او دخپل قوم جمات ته اورسیدلو. هغه وخت هلته مونځ کیدو. هغوی مونځگزارونه
خبر ورکړو چه قبله بدله شوې ده. نوخلغو هم په هغه وخت کښې خپل طرف بدل کړل (۲)
چونکه مسجد بنی عمروبن عوف د مدینې منورې نه بهر په قبا کښې وو. دغه حضراتو ته په
دغه ورځ خبر اونه رسیدل په دویمه ورځ د بنو سلمه یو سړې دصبا په مانځه کښې قبا ته
اورسیدل. او هغه خلقو ته ئې د قبلې بدلیدو خبر اورسولو (۳) په دې طریقہ په ټولو روایانو
کښې تطبیق راځی. والعلم عندالله سبحانه.

تنبیه حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ دلته اوپه کتاب الصلاة کښې دحضرت براء بن عازب رضی اللہ عنہ
حدیث په تحقیق کښې هم دا ذکر کړی دی. چه دا کس حضرت عبدالبن بشر رضی اللہ عنہ یا عبدالبن
نہیک رضی اللہ عنہ وو. (۴) خوچه کله د بخاری په آخر کښې «کتاب أخبارالاحاد» ته رسیدلې دې نو
لیکی. (وقد تقدم شرحه في كتاب العلم في أبواب استقبال القبلة أيضاً ويثبت هناك أن الراجح أن الذي أورد
في حديث البراء رضی اللہ عنہ بالتحويل لم يعرف اسمه) (۵) یعنی روسته بیانیري. چه دحدیث براء رضی اللہ عنہ د مخبر
نوم معلوم نه دې. حالانکه پخپله دحافظ رحمۃ اللہ علیہ دتحقیق مطابق هلته عبدالبن بشر رضی اللہ عنہ مراد
دې. البته دحضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما په روایت کښې چه دکوم مخبر ذکر دې. حافظ رحمۃ اللہ علیہ دهغوی په
باره کښې دلاعلمی اظهار کړې دې. (۶) فانتبه والله سبحانه أعلم.

داهل قباء د منسوخ قبلې طرف ته د مونځ د ادا کولو حکم: د وړاندیني تقریرنه تاسو ته معلومه
شوه. چه تحویل دماسخین په مانځه کښې شوې وو. اهل قباء په دغه ورځ دمازیگر، مابنه
اوماخسوتن مونځ بیت المقدس طرف ته کړی وو. تردې چه په دویمه ورځ د صبا په مانځه
کښې ورته خبر کیري.

اوس سوال دا دې چه دهغوی دهغه مونځونو به څه حکم وی. کوم چه هغوی منسوخ قبلې ته
کړی وو آیا دهغې د اگرخولې حکم به ورته شوې وو. اوکه دهغوی دپاره به اعاده لازم نه وه.

(۱) کما فی حدیث الباب.

(۲) وكان يؤم بنی حارثة کذا فی الإصابه (۲۶۳/۲).

(۳) کما فی حدیث توبلة بنت أسلم عند ابن مردويه وابن أبی حاتم انظر تفسیر ابن کثیر (۱۹۳/۱) وفتح
الباری (۵۰۳/۱).

(۴) يدل على ذلك ما رواه مسلم فی صحیحه (۲۰۰/۱) کتاب المساجد باب تحویل القبلة من القدس إلى
الکعبة).

(۵) فتح الباری (۹۷/۱) و(۵۰۶/۱).

(۶) فتح الباری (۲۳۸/۱۳) کتاب أخبارالاحاد باب ما جاء فی إجازة خبر الواحد الصدوق...

(۷) فتح الباری (۵۰۶/۱).

په دې مسئله کېښې دواړه قولونه دې البته په دې کېښې اختلاف نشته چه د منسوخ کېدو نه پس اود حضرت جبریل علیه السلام د تبلیغ نه وړاندې حکم نه لازمیږي
امام طحاوی رحمه الله فرماني چاته چه دعوت نه وی رسیدلې اوهغه ته د فرضیت خداوندی علم نه وی اونه دا ممکن وی چه دچا نه علم حاصل کړی په داسې صورت کېښې دهغه په ذمه فرض نه لازمیږي (د)

په دار الحرب کېښې داسلام قبلونکی حکم ددې خانې دعاالمانو رحمه الله په مینځ کېښې دا اختلاف پیدا شوې دې چه کوم کس په دارالکفر کېښې یا د دارالاسلام په اطرافو اومضافاتو کېښې مسلمان شوې وی اویه هغه خانې کېښې داسې بل څوک موجود نه وی دچا نه چه دشریعت علم حاصلیدې شی اونه هغه ته دا معلومه وی چه الله تعالی کوم څیزونه فرض کړي دی دڅه مودې نه پس هغه ته د هغې د فرضیت علم اوشی نودهغه په ذمه به د مونځونو قضا وی که نه؟

دامام مالک ، شافعی اوڅو نورو حضراتو رحمه الله رانې دا ده چه دده روژو او مونځونو قضا به دده په ذمه لازم وی ځکه چه هغه دمعلومو لودپاره په وتلو اویه کوشش کولو قادر وو
امام ابوحنیفه رحمه الله فرماني چه دده په ذمه به دغه عبادات اوفرائض په هغه وخت کېښې لازم وی کله چه هغه ددې باوجود چه دعلم حاصلول ممکن وو خوده کوشش نه وی کړې او کوتاهی نې کړې وی اوکه ده ته داسې کس نه وی رسیدلې دچا نه چه ده د شریعت علوم حاصلولی شول نود هغه په ذمه څه لازم نه دی (د) والله اعلم

قوله: فَقَالَ أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ صَلَّيْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَبْلَ

مَكَّةَ قَدَارًا وَكَأَنَّهُمْ قَبْلَ الْبَيْتِ: هغوی اوونیل زه الله تعالی گواه جوړوم او وایم چه ما د رسول الله ﷺ سره مکې مکرمې ته مخ کړې مونځ کړې دې هغوی ټول هم په دغه حالت کېښې بیت الله طرف ته تاو شول.

ددې تاویدو صورت د تویله بنت اسلم رحمه الله په حدیث کېښې راغلې دې «فتحولنساء مکان الرجال والرجال مکان النساء» (د)

په ظاهره دا صورت شوې وو چه کله د بیت المقدس په خانې بیت الله شریف قبله جوړه کړې شوه نونبی ﷺ دخپل خانې نه اخوا شوه اودجعات آخری حصې ته راغلو اوسری دښځو خایونو ته لاړل اوبښځې دسړو خایونوته ځکه چه بیت المقدس شمال کېښې دې اومکه معظمه جنوب کېښې په مینځ کېښې مدینه منوره وه نوکله چه به نې بیت المقدس طرف ته مخ کولو نونبی ﷺ به دجعات شمالی دیوال ته مخ په لورمونځ ورکولو اوکله چه کعبه ددوی

قبله مقرر کړې شوه نو خواه مخواهه نبی ﷺ دخپل ځانې نه اخوا شو اودهغې مخالف طرف جنوبي دیوال طرف ته لاړلو اوهغې طرف ته نې مخ کړو او اودریدلو اوبښخې دسرو ځانې نه

اوسری دښخو ځانې ته لاړل.

ایا په مانځه کښې په مخ ګړځولوسره عمل کثیرنه راځي؟ تاسو ګورئ چه په دې صورت کښې امام دخپل ځانې نه ځي. اومخامخ دیوال طرف ته منتقل کیږي دغه شان په مقتدیانو کښې سړی دښخو ځانې ته اوبښخې د سرو ځانې منتقل کیږي. اگرچه سړی مقتدیان په خپل ځني ولاړ وي. نوترڅه حده پورې خپل مخ بدلولي شي خوڅه نه څه عمل هغوی هه ضرور کوي. اودامام اوبښخودپاره خودخپل ځانې په بدلولو کښې د ډیر عمل ضرورت وي نوآیا د عمل مفسد د مانځه نه دي؟

ددې خوجوابات ورکړې شوی دی.

① یوجواب دا ورکړې شوې دي. چه دا دهغه وخت واقعه ده. چه عمل کثیر مفسد د صلاۀ وو. ② دویم جواب دا دي. چه هغه مشی اوعمل مفسد د صلاۀ وی چه هغه متوالی اوبره پسې وی. حالانکه دلته مشی متوالی نه وه. بلکه په توقف سره وه.

③ دریم جواب چه زړه پرې مطمئن کیږي. هغه دا دي چه عمل کثیراگرچه مفسد د صلاۀ دي. خوددې نه د ضرورت مواضع مستثنی دي. ګورئ د محدث دپاره... بڼه... جزئده ترهغه وخته پورې چه په مینځ کښې کلام نه وي شوې حالانکه د بڼه دپاره هغه د مشی اودس وغیره اعمال کوي. دغه شان دلته هم دا د مواضع ضرورت ځنی دي. نواجازات به وی ځکه چه قاعده ده: «الضرورات تبیح المحظورات» بیا خاص کرپه داسې موقع خوددې اعتراض هډو ضرورت نشته. چه دا عمل د نبی ﷺ اوصحابه نه صادر شوې دي.

دیوکس په خبر باندې قطعې قبله پریخودل څنګه جائز شو؟ دلته په حدیث باب کښې تاسو ګورئ چه یوکس دجماعت خلکو په خواهه کښې تیریری. اودا خبر ورکوی چه قبله بڼه شوه. اوددغه یوکس په خبر باندې یقین کوی. اوټول مونځګذار خپل مخ بل طرف ته اړوي اوس سوال دا دي. چه دبیت المقدس قبله خو په یقیني دلیل سره ثابت وه صحابه کراموﷺ نبی اکرم ﷺ په خپلو سترګو باندې بیت المقدس طرف ته په استقبال کولو باندې لیدلي وو. نو صرف دیوکس په خبر باندې دي حضرت اترق قطعې قبله څنګه پریخوده او کعبې طرف ته نې مخ کړل؟

ددې جواب دا دي. چه خبر واحدکه محتف بالقرائن وی. یعنی هغې سره قرائن شامل شي نوهغه د قطعیت فائده ورکوی.

(فتح الباری (۵۰۷۱) کتاب الصلاة باب ما جاء فی القبلة) -

(فتح الباری (۵۰۷۱) کتاب الصلاة باب ما جاء فی القبلة او السعایة فی کشف ما فی شرح الوقایة (۹۳۲) -

(نزعة النظر فی توضیح نخبه الفکر (۲۷۱۲۴) -

دلته اوگوری صحابه کرام رضی اللہ عنہم ته دا معلومه وه چه د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم خواهش اوارزو بلکه دیر خواهش اوارزو دا ده چه بیت الله قبله جوړه کړې شی اوبیا دهغه مناستونو هم هغوی ته علم وو کوم چه د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د خانه کعبې سره وو ددې وجې هغوی ته دا معلومه شوه چه دا حکم خامخا راتلونکې دې ددې وجې دا محتف بالقرائن وو اوپه دې سره د قطعیت فائده

حاصله شوه ددې وجې صحابه کرام رضی اللہ عنہم دیوکس په خبر باندې عمل اوکړو والله أعلم

آیا چه د خارج نه دیوخیزتلقین اوشی اوپه هغې باندې عمل اوشی په دې مونځ نه فاسد پیری؟ دلته یوه خبره دا ده چه د خارج نه یوکس مونځگذار ته تلقین اوکړی او هغه پری عمل اوکړی نوبه دې سره مونځ فاسد پیری حالانکه دلته د خارج نه یوکس د بنو عمرو بن عوف په جمان کښې یعنی مسجد قباء کښې اومسجد بنی حارثه کښې مونځگذار ته دا بڼی چه قبله بدله شوې ده خپل مخ واړوی او خلقو هغه دهغه کس تلقین قبول کړو او خپل مخونه یې بیت الله ته واړول آیا په دې باندې مونځ فاسد نشو؟

ددې جواب دا دې که یوکس د خارج نه مونځگذار ته څه هدایت ورکړی او مونځگذار دهغه په هدایت باندې بغیر دڅه چون چرا او بغیر د سوچ غور نه عمل اوکړی نومونځ فاسد پیری او که دهغه په هدایت باندې مونځگذار یخپله عمل اوکړی او د غور کولونه هغه ته خپله غلطی معلومه شی اوبیا هغه ددې اصلاح اوکړی نوبه داسې صورت کښې مونځ نه فاسد پیری.

دلته به هم دا صورت راپیښ شوې وی چه چونکه د داسې حکم د راتلو امید وو ددې وجې دخبر ملاویدونه پس به هغوی سوچ کړې وی چه دخبریه صحت باندې یې یقین راغلې وی نوبیا به یې خپل مخونه اړولی وی والله أعلم بالصواب.

قوله: وَكَانَتْ الْيَهُودُ قَدْ أَعْجَبُهُمْ إِذْ كَانَ يُصَلِّي قَبْلَ بَيْتِ الْمَقْدِسِ وَأَهْلُ

الْكِتَابِ: یهودو ته نبی صلی اللہ علیہ وسلم په هغه وخت کښې خوښ وو په کوم وخت کښې چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم بیت المقدس طرف ته مخ کولو او اهل کتاب هم خوشحاله وو.

یعنی دیهودو دا خبره خوښه وه چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم بیت المقدس طرف ته مونځ کوی ځکه چه بیت المقدس دهغوی قبله وه.

دلته په «واهل الکتاب» کښې «اهل» مرفوع دې اوددې عطف په الیهود» باندې دې سوال دا

(فتح الباری (۵۰۷/۱) کتاب الصلاة باب ماجاء فی القبلة).

(قال ابن العابدین رحمته اللہ علیہ فی رد المحتار (۴۲۲/۱) وفي القبة قيل لمصل منفرد تقدم بتقديم بأمره أو دخل فرجة الصف فقتدم المصلی حتى وسع المكان عليه فسدت صلاته وينبغي أن يمكث ساعة ثم يتقدم برأى نفسه وعلمه في شرح القدوري بأنه إمتثال لغير أمر الله تعالى).

وقال في الدر المختار (۵۹۱/۱ و ۴۶۰) .. لو إمتثل أمر غيره، فقيل له تقدم فقتدم أو دخل فرجة الصف أحد فوسع له فسدت بل يمكث ساعة ثم يتقدم برأيه فهستانی معزياً للزاهدي).

دې چه د اهل کتابونه کوم خلق مراد دی؟ قرین قیاس دا دی چه د اهل کتاب نه نصاری مراد دی خواشکال دا دې که انصاری مراد وی. نو د یهودو د خوشحالیدو یوه جائزه وجه دا وه چه دهغوی د قبلې استقبال کولې شو. خود نصاری د خوشحالی دپاره په دې کښې څه سامان نه وو ځکه چه دهغوی قبله بیت المقدس نه وو. بلکه بیت اللحم وو. کوم چه دهغه ځای نه جنوبي طرف ته واقع وو.

خو ونیلې شی چه نبی ﷺ بیت المقدس ته مخ کولو. نویه دې کښې نصارو ته په دوو وجوړو خوشحالی کیدې شوه.

یوه وجه خدا چه کوم کس په مدینه کښې بیت المقدس ته مخ کوی. نو دهغه مخ تبعاً بیت اللحم ته هم راځی. ځکه چه د مدینې منورې نه دواړه په یو طرف وو.

دویمه وجه دا ده. چه نصاری هم د دین موسوی اود تورات د احکامو مامور وو ځکه چه په انجیل کښې احکام دیر کم وو. زیاتې قصې اومواعظ وو. نو ځکه د قوانینواو احکامو اصل مجموعه د نصارو دپاره تورات وو. چونکه د اهل تورات قبله هم بیت المقدس وو. نو ځکه نصاری ورسره هم خوشحاله شول.

د نصارو د خوشحالی یوه وجه دا هم کیدې شی. چه د اسلام په مقابله کښې ټول امتونه یو دی. نصاری دا سوچ کولو چه زمونږ قبله دې متعین نه وی. خو چه کومه قبله د مسلمانانو دپاره د سکون باعث وه. چه هغه خو هم جوړه نشی.

او که د «اهل کتاب» نه نصاری مراد نه وی. نوییا به بیا عطف الخاص علی العام وی. او به دې صورت کښې به د... یهود... نه مراد عوام اود اهل کتاب نه مراد دیهودو عالمان وی. اود اهل کتاب نه هغه یهود هم مراد کیدې شی. کومو چه اسلام قبول کړې وو. یا د اسلام قبلونکی جوړیدل. دهغوی د خوشحالی یوه وجه دا هم کیدې شوه. چه هغوی ته دخپل ایمان دپاره یوه نښه ملاو شوه. ځکه چه د نبی ﷺ د نبوت په نښو کښې یوه نښه دا هم وه. چه د څه ورخوډېره به د بیت المقدس استقبال هم کوی. (۱)

علامه کرمانی رحمه الله ونیلې دی. چه دا هم کیدې شی. چه په «اهل کتاب» کښې واو د... مع... په معنی وی. اود دې نه روسته دمفعول معه په وجه منصوب وی. اوس به تقدیرد عبارت دا وی. «کان یصلی دعویت المقدس مع اهل کتاب» یعنی یهودو ته به دا ښه معلومیده چه نبی ﷺ د اهل کتاب یعنی یهودیانوسره بیت المقدس ته مونځ کوی علامه کرمانی رحمه الله فرمائی «وهذا هو الظاهر لوصح رواية النسب» (۲)

(د دې ټولو تفصیلاتو دپاره اوگورن شرح کرمانی (۱۶۵۱) وفتح الباری (۹۷/۱) و عمدة القاری (۲۴۴/۱) و فضل الباری (۴۷۶/۱) و بیاض البخاری (۳۶۳/۴) -

(شرح کرمانی (۱۶۵۱) و عمدة القاری (۲۴۴/۱) -

قوله فَلَمَّا وَلَّى وَجْهَهُ قَبْلَ النَّبِيِّ أَنْكَرُوا ذَلِكَ: بیا کله چه نبی ﷺ بیت الله طرف ته مخ کرو نو یهودو اعتراض گول شروع کرو دانکار دا صورت هم کیدی شی چه د دوی تراوسه پوری کوم عمل وو یا به هغه صحیح وو او یا چه اوس خه کوی دا به صحیح وی نو که د ماضی عمل نهی صحیح وو نو اوس چه کوم عمل کوی دا غلط دی او که دا عمل صحیح وی نوییا د ماضی عمل به غلط وو.

ددې جواب دا دی چه تراوسه پوری نبی ﷺ دالله تعالی په حکم باندې بیت المقدس ته مخ کولو اویه دې استقبال کنبې ستاسو تالیف مقصود وو خوددې نه پس الله تعالی بیت الله قبله او څرغوله خکه چه ستاسو دپاره تالیف مفید نشو او کعبه چونکه د نبی ﷺ د جد امجد حضرت ابراهیم علیه السلام قبله ده او د هغوی قبله پاتې شوې ده نو نبی ﷺ دخپل مورث اعلی قبلي طرف ته واړولې شو.

د انکار دا صورت هم کیدی شی چه هغوی وئیلی وی دوی بیت المقدس ولی پریخودو او خانه کعبه نهی قبله جوړه کړه حالانکه بیت المقدس خود انبیاء سابقینو علیهم السلام قبله وه ددې جواب دا دی چه بیت المقدس اگرچه د انبیاء بنی اسرائیل علیهم السلام قبله وه خو خانه کعبه د حضرت ابراهیم او حضرت اسماعیل علیهما السلام قبله ده نو دواړه د پیغمبرانو علیهم السلام قبلي شوې او کعبې ته ددې وجې هم ترجیح حاصل ده چه دا د محمد ﷺ د جد امجد حضرت اسماعیل او حضرت ابراهیم علیهما السلام قبله پاتې شوې ده والله أعلم.

قوله قَالَ زُهَيْرٌ حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ عَنْ الْبَرَاءِ فِي حَدِيثِهِ هَذَا: علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه په دې کنبې یو احتمال خو دا دی چه امام بخاری رحمه الله دا دتعلیق په طور ذکر کړې وی او دا احتمال هم شته چه د حدیث سابق د لاندې دا داخل وی بیه خاص

کرکله چه حرف عطف مقدر منل هم جائز او څرغولې شی ((کما هو مذهب بعض النحاة)) (۱)
حافظ ابن حجر رحمه الله په جزم سره فرمائیلی دی چه دا د حدیث سابق د لاندې دې امام بخاری رحمه الله دخپل عادت مطابق حرف عطف حذف کړې دی او دا نهی ذکر کړې دې کومو حضراتو چه دا تعلیق څرغولې دې دهغوی نه غلطی شوې ده خکه چه امام بخاری رحمه الله په کتاب التفسیر کنبې دا تکره د پورتنی حدیث سره «عن أبي نعيم عن زهير» په طریق سره مکمل نقل

کړې دې (۲)
علامه عینی رحمه الله اول خو په علامه کرمانی رحمه الله باندې رد کړې دې چه هغوی تقدیر حرف عطف منلې دې او دا نهی مسند څرغولې دې حالانکه د صحیح مذهب مطابق د حرف عطف تقدیر صحیح نه دې.

(۱) شرح الکرماني (۱۶۵۱).

(۲) فتح الباری (۹۸۱).

اوبی نه په حفظ ابن حجر رحمته الله باندې په دې طریقه رد کړې ده چې هغوی د تعلیق احتمال بیخي رد کړې دي. علامه عینی رحمته الله فرماني چې په دې کښې هیڅ شک نشته چې ددې صورت هم د تعلیق دې اودمعلق کیدو احتمال هم موجود دي. ځکه چې په دې تکرر کښې اوبه ما قبل حدیث کښې داسې څه څیز نشته کوم چې لازمی طور دواړه یوگرځول ضروري وي او تر کومې پورې چې په تفسیر کښې هم په یو سیاق سره د ذکر کولو تعلق دې نودهغې نه دا نه لازمیږي چې په دې مقام کښې تعلیق نه دي.

زهیر بن معویه چې دلته د حضرت براء رضی الله عنه حدیث ذکر کړې دي. ددې تخریج امام ترمذی او ابو داود د ابن عباس رضی الله عنه نه کړې دي (۱). «قال لما وجه النبي ﷺ إلى الكعبة قالوا يا رسول الله ﷺ كيف يا هؤلاء الذين ماتوا وهم يصلون إلى بيت المقدس فانزل الله تعالى (وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ أُمَّةً أُولِيْ الْبَالِغَةِ) (النفا للتعزدي) ددې تخریج ابن حبان هم په خپل صحیح کښې کړې دي. (۲) او امام حاکم رحمته الله په مستدرک (۳) کښې کړې دي. (۴)

قوله: أَنَّهُ مَاتَ عَلَى الْقَبْلَةِ قَبْلَ أَنْ تُحَوَّلَ رِجَالٌ وَقِيلُوا: یعنی د بیت المقدس نه بیت الله طرف ته د قبلي بدلیدو نه وړاندې څه حضرات وفات شوي وو. او قتل کړې شوي وو د «له» ضمیر. ضمیر شان دي. اود «مات» فعل، فاعل، «رجال» دي. په مینځ کښې «قبل أن تحول» د فعل اوفاعل په مینځ کښې دجمله معترضه په طور سره ده. اود «قيلوا» عطف په «مات» باندې دي. اود «القبلة» نه مراد «القبلة المنسوحة» یعنی بیت المقدس مراد ده. (۵) د فرضیت صلاة نه پس او تحویل قبلي نه مخکښې چې کوم حضرات وفات شوي وو. هغه ټول لس کسان وو. په هغوی کښې د دریو کسانو وفات، عبدالله بن شهاب زهري، مطلب بن ازهر زهري. او سکران بن عمرو عامري رضی الله عنه په مکه کښې شوې وو. اود پنځو حضراتو، حطاب حدي مهملې سره. بن حارث جمحي. عمرو بن امیه اسدي، عبدالله بن حارث سهمی، عروه بن عبدالعزی عدوی. او عدی بن نضله عدوی رضی الله عنه وفات په حبشه کښې شوې وو. اود دوو حضراتو حضرت براء بن معرور او اسعد بن زراره رضی الله عنه وفات دچا تعلق چې د مدینې د انصارو سره وو. په مدینه کښې شوې وو. په دغه موده کښې یو کس ایاس بن معاذ شهلي رضی الله عنه هم وفا شوې وو خو دهغوی اسلام

(۱) سنن أبي داود كتاب السنة باب الدليل على زيادة الإيمان ونقصانه رقم (۴۶۸۰) وجامع ترمذی كتاب التفسير باب ومن سورة البقرة رقم (۲۹۶۴).

(۲) موارد الظمان إلى زوائد ابن حبان (ص. ۴۲۵) كتاب التفسير. سورة البقرة رقم (۱۷۱۸).

(۳) مستدرک للحاکم (۲۶۹۱۲) كتاب التفسير.

(۴) عمدة القاری (۲۴۹ و ۲۴۸۱۱).

(۵) عمدة القاری (۲۴۹۱۱).

مختلف فيه دي.)

ياد سانی: چه دلته د «مات رجال» سره «و قتلوا» هم ونیلی شوی دی د «قتلوا» دا لفظ دزهیرد طریق نه سوا په بل طریق کښې نشته بلکه په ټولو روایتونو کښې د «موت» ذکر راغلي دي. دې وجې علامه عینی رحمته الله علیه فرماني: «فمحتمل أن تكون هذه هي مصطفوة» (یعنی ددې خبرې احتمال شته چه دا لفظ غیر محفوظ وی.

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني: چه ماته چرته هم داخبر نه دي ملاؤ شوې چه دتحويل قبلي نه وړاندې یو مسلمان هم قتل شوې وی. خود عدم ذکر نه عدم وقوع نه لازمیږي ددې وجې که دا لفظ د «قتلوا» محفوظ وی. نو په دې به محمول وی چه په دغه موده کښې څه غیر معروف مسلمانان قتل شوی وو. دهغوی د نومونو اهتمام ځکه نه دي کړې شوې چه په هغه زمانه کښې د تاریخ زیات اهتمام نه وو.

حافظ رحمته الله علیه فرماني: چه ماته په مغازی ابن اسحاق کښې د یوکس سویدین الصامت ذکر ملاؤ شوې دي. ابن اسحاق رحمته الله علیه فرماني: چه دا کس نبی صلی الله علیه و آله سره دهغه وخت نه وړاندې ملاؤ شوې وو. کله چه انصار د نبی صلی الله علیه و آله سره په عقبه اولی کښې ملاؤ شوی وو نبی صلی الله علیه و آله هغه ته داسلام دعوت ورکړو. په دې باندې هغه اوونیل. «ان هذا القول حسن» ددې نه پس هغه مدینې منورې ته واپس شو. او هلته د «بعثت» په بآ ضمه اوعین مهمله مفتوحه اوددې نه پس الف اویه آخر کښې ثاني مثله) (کښې قتل شوې وو. دا دهجرت نه وړاندې واقعه ده دده قوم به ونیل. «لقد قتل وهو مسلم» (کیدې شی. چه د «قتلوا» دا کس مراد وی.)

خو علامه عینی رحمته الله علیه فرماني: چه اول خدا ټول کلام په هغه وخت کښې دي. چه دا لفظ محفوظ وی. اوددې محفوظ کیدل یوا احتمال امر دي. اویه احتمال باندې حکم لگول صحیح نه دی.

اویا ترکومي پورې چه دحافظ رحمته الله علیه ددې قول تعلق دي. چه په هغه وخت کښې تاریخ زیات اهتمام نه وو. نو دا نشی منلې. څوړی نه د فرضیت صلاة نه پس اود تحويل قبلي نه وړاندې په کوم ملک کښې اویه کوم ښار کښې څوک په خپل مرگ مړه شوی وو. دهغې هم څومره اهتمام سره ذکر شوې دي. نو که څوک په دغه وخت کښې قتل شوی وو. نویقینا دهغې ذکر به هم په یقین سره زیات په اهتمام سره وي. ځکه چه خپل مرگ د قتل نه یقیناً غیر معمولی دي.

(فتح الباری (٩٨١١) وعمدة القاری (٢٤٩١١) -

(المصادر السابقة) -

(عمدة القاری (٢٤٩١١) -

(معجم البلدان (٤٥١١١) -

(السيرة النبوية لابن هشام (٢٦٥١١ و ٢٦٦) -

(فتح الباری (٩٨١١) -

اوترکومي پورې چه د سويدين الصامت دواغه تعلق دې نوهغه دليل جوړول ددې وچې صحيح نه دی چه ددغه کس اسلام متفق عليه نه دې بيا بله دغور خبره دا ده چه دننه ((قتلوا)) صيغه د جمعې ده او هغه صرف يوکس دې ديوکس دپاره دجمعې دصیغې استعمال څنگه صحيح کيدې شي؟

بيا دلته دا خبره هم دغور قابله ده چه دصفاني وغيره د تصريح مطابق ...بعث... د مړني منورې نه د دوو ورځو په مسافت باندې يوځانې دې چرته چه په جاهليت په زمانه کښي اوس اوخزرج جنگ شوې وو په هغه وخت کښي اسلام نه وو په داسې زمانه کښي ديوکس په قتل باندې څنگه استدلال کولې شي چه دهغه قتل په هغه وخت کښي شوې وو کله چه بيت المقدس قبله وه. (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله عليه دخپلې زمانې دبعضي فضلاؤ په حوالې سره ليکي چه ممکن ده: ((قتلوا)) نه مراد په مکه معظمه کښي ضعيغه مسلمانان مراد وي لکه دعمار رضي الله عنه مويلا حافظ رحمته الله عليه فرماني چه دا مراد اوگرځولې شي نوددې دپاره ددې ثبوت ضروري دې چه دهغوی شهادت داسراء نه پس يعني د فرضيت صلاة نه پس شوې وو. (۲) والله اعلم

قوله: فَلَمْ نَذَرْ مَا نَقُولُ فِيهِمْ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ إِيْمَانَكُمْ:

مونږ ته نه معلوميده چه مونږ د داسې خليفه ياره کښي څه اووايو آيا دهغوی په ثواب کښي خويه څه کمې نه وي راغلې نوالله تعالی دا آيت نازل کړو. دذکرشوی آيت شان نزول اوددې سره متعلقه ټولوتفصيلاتوباندې په ترجمه الباب کښي وړاندې کلام شوې دې.

۳۰ = بَابُ حُسْنِ إِسْلَامِ الْمَرْءِ

دماقبل سره ربط حافظ ابن حجر رحمته الله عليه دماقبل باب ((الصلاة من الإيمان)) او باب ((حسن إسلام المرء)) په مینځ کښي دامناسبت بیان کړې دې چه په ماقبل باب کښي دصحابه کرامو رضي الله عنهم ددیني حرص دهغوی دشغف ذکروو چه هغوی سره دا فکرییدا شوې وو چه قبله خو بدله شوه زمونږ دهغه وروڼو په څه کیري چاچه اولنې قبلې ته مونږخونه کول آيا دهغوی په ثواب کښي خويه کمې نه وي راغلې دامام بخاری رحمته الله عليه ذهن ددې ځانې نه دتحريم خمر واقعه ته

(۱) عمدة القاری (۲۶۹/۱) ..

معلومه دې وی چه علامه عینی رحمته الله عليه په حافظ باندې رد په دې طریقه کړې دې چه د ((بعث)) واقعه دجاهلیت په زمانه کښي راغلې وه اودسويدين الصامت قتل د بعث په موقع شوې وو اوبه سیرت ابن هشام (۲۶۶/۱) کښي دی ((وکان قتله قبل یوم بعث)) چه د سويد قتل د یوم بعث نه وړاندې شوې وو په دې طریقه دعلامه عینی رحمته الله عليه اشکال نور هم سختیږي والله اعلم. -

(۲) فتح الباری (۹۸۱) ..

منتقل شو چه هم داسې قسم اشکال د تحریم خمیه واقعہ کښې هم پېښ شوې وو چه شراب څکلو اول اجازت وو او روسته دهغې حرمت نازل شو خو په دغه دوران کښې بعضې صحابه کرام رضی اللہ عنہم وفات شوی وو او بعضې شهیدان شوی وو او دهغوی په څټو کښې شراب موجود وو. دهغوی حال به څه وی؟^(۱) په هغې باندې آیت نازل شوې وو **﴿لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَآمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَآتَوْا بِحِبِّ النَّحِيَّةِ﴾** (۲) په هغې کښې ذکر راغلې وو چه دمحسنینو د پاره د ویرې څه خبره نشته دغه شان دانه تعالی ارشاد دې **﴿إِنَّا لَا نُضِيقُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا﴾** (۳) یعنی الله تعالی د نیکانو خلکو د عمل ثواب نه ضائع کوی صحابه کرام رضی اللہ عنہم خو نیک عمل کونکی وو دهغوی عمل به ولې ضائع کیږی. نوددې احسان نه انتقال د ذهن اوشو او ترجمه نې قلمه کړه «باب حسن اسلام المرء»^(۴)

حافظ رحمۃ اللہ علیہ چه کوم مناسبت بیان کړې دې دا ډیر لرې مناسبت دې ددې نه غوره توجیه هغه ده. کومه چه علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ بیان کړې ده. هغوی فرمائی چه وړاندې د «السلام من ایمان» ذکر وو. او په دې باب کښې «من حسن اسلام المرء» ذکر دې. اودا معلومه ده چه «لا یحسن اسلام المرء الا باقامة الصلاة» چه په مانځه سره د سړي په اسلام کښې حسن راځی. نو په دې طریقہ په دواړو بابونو کښې مناسبت موجود شو.^(۵)

د ترجمه الباب مقصد: د ترجمه الباب مقصد د معمول مطابق په ایمان کښې د زیادت او نقصان اثبات دې. او ورسره ورسره په مرجو، معتزلو او خوارجو باندې رد هم دې ترکومی چه په ایمان کښې زیادت او نقصان تعلق دې. نو په دې باندې داسې پوهه شی چه یودې اسلام اویو دې په ددې حسن. د اسلام معنی ده. اطاعت، نوکه د ظاهر سره په بض کښې هم اطاعت وی. نو په اسلام کښې یو قسم حسن پیدا شو. او که دې سره مزید انشراح پیدا شی. نو په اسلام کښې د حسن نوره اضافه هم اوشی. او که د طاعت او اعمال صانع په ذریعہ په ایمان کښې نور نورانیت او ورچانیت پیدا شی. نوددې حسن به نور هم زیات شی. غرض دا چه اسلام حسن قبلوی. او د حسن مختلف مراتب دی ددې نه معلومه شوه چه په اسلام کښې کمې اوزیاتې کیږی. او اسلام او ایمان یو څیز دې. نو هر کله چه په اسلام کښې تفاوت ثابت شو. نو په ایمان کښې هم ثابت شو. والله اعلم.

د مرجو تر دید په دې طریقہ کیږی چه چونکه د اسلام حسن په اعمالو سره راځی. او په دې

(۱) المائدة: (۹۳)۔

(۲) الکہف: (۳۰)۔

(۳) فتح الباری (۹۸۱۱) قبیل باب حسن اسلام المرء۔

(۴) عمدة القاری (۲۴۹۱۱)۔

حسن کنبی په اعمالو کنبی د تفاوت په وجه کمی زیاتې راځي. نودا ثابته شوه چه اعمال دایمان او اسلام دپاره جز، دې نویه دې طریقه د مرجئو هم تردید او شو. ځکه چه دهغوی په نيزدا اعمال په وجود اونه وجود کنبی څه فرق نشته.

دمعتزلو او خوارجو تردید داسې دې چه په اعمالو کنبی د زیادت په صورت کنبی به د اسلام او ایمان په حسن کنبی زیادت کیږي. او په اعمالو کنبی به کمی راځي. دایمان او اسلام نفی نه کیږي والله أعلم بالصواب.

[۴] قَالَ مَا لِكَ أَخْبَرَنِي زَيْدُ بْنُ أَسْلَمَ أَنَّ عَطَاءَ بْنَ يَسَارٍ أَخْبَرَهُ أَنَّ أَبَا سَعِيدٍ الْخُدْرِيَّ (۱) أَخْبَرَهُ أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِذَا أَسْلَمَ الْعَبْدُ فَحَسَنَ إِسْلَامُهُ يَكْفِرُ اللَّهُ عَنْهُ كُلَّ سَيِّئَةٍ كَانَ زَلَفَهَا وَكَانَ بَعْدَ ذَلِكَ الْقِصَاصُ الْحَسَنَةُ بَعْدَ أَمْسَالِهَا إِلَى سَبْعِ مِائَةٍ ضِعْفٍ وَالسَّيِّئَةُ بِمِثْلِهَا إِلَّا أَنْ يَتَجَاوَزَ اللَّهُ عَنْهُ

رجال الحديث

① مالك: دوی امام مالک بن انس رحمته الله دی. ددوی حالات د «باب من الدين الفراء من الفتن» لاندې تیرشوی دی.

② زید بن اسلم: ددوی حالات د «باب کفران العشیو کفر دون کفر» لاندې تیرشوی دی.

③ عطاء بن یسار: دوی حالات وړاندې «باب کفران العشیو و کفر دون کفر» لاندې تیرشوی دی.

④ حضرت ابوسعید الخدری رضی الله عنه: ددوی حالات وړاندې «من الدين الفراء من الفتن» لاندې تیرشوی دی.

قَالَ مَالِكٌ: دا تعلیق دې ځکه چه دبخاری رحمته الله دامام مالک رحمته الله نه سماع ثابته نه ده. امام بخاری رحمته الله دلته دا تعلیقاً ذکر کړې دې. اوبیا ئې دا په خپل کتاب کنبی موصولاً چرته هم نه دې ذکر کړې. د داسې روایاتو شمار یوسل یوکم شپيته دی. لکه څنگه چه مونږ د کشف الباری په مقدمه کنبی ذکر کړی دی (۲).

علامه ابن حزم رحمته الله فرمائی چه دا چونکه معلق روایت دي. اوبه تعلیق کنبی انقطاع وی. نودا انقطاع به قاذح وی. اودا به صحیح نشی ګرځولې (۳). خو علامه عینی رحمته الله فرمائی چه د علامه ابن حزم رحمته الله خبره صحیح نه ده. ځکه چه دا اگرچه دلته تعلیقاً مروی دې. لیکن په ګڼرو طرقو سره دا موصولاً مروی دې. امام بخاری رحمته الله

(۱) الحديث أخرجه النسائي في سننه (٢٦٦ و ٢٦٦٢) كتاب الإيمان و شرائعه باب حسن إسلام المرء.

(۲) كشف الباری (١٥٨١١) مقدمة الكتاب تعداد روایات بخاری.

(۳) عمدة القاری (٢٥٠١١).

د شهرت د وجې هغه طرق ذکر نکړل. بله دا چه دامام بخاری رحمته الله علیه عادت او طریقه معلومه ده.

چه دوی بغیرد ثبوت اود تثبت نه په جزم سره روایت نه نقل کوی. اویا دلته دوی «قال مالک» فرمایلی دی په جزم سره روایت کوی. بیا هر منقطع قاذح فی الصحة خو نه وی. نویه ذکر شوی روایت باندې اگر چه اصطلاحاً د انقطاع اطلاق کولې شی خو په حقیقت کښې د متصل په حکم کښې دې. خکه چه دا روایت صحیح دې. (۱)

دا تعلیق ابو ذر هروی رحمته الله علیه په بعضو نسخو کښې (۲) امام نسائی په خپل سنن کښې (۳) امام اسماعیلی رحمته الله علیه په خپل مستخرج کښې (۴) امام بزار په خپله مسند کښې (۵) امام بیهقی په شعب الایمان کښې (۶) امام دارقطنی رحمته الله علیه په غرائب مالک کښې (۷) حسن بن سفیان رحمته الله علیه په خپل مسند کښې (۸) او امام اسماعیل بن عبدالله سمويه رحمته الله علیه په خپلو... فوائد.. کښې (۹) نقل کړې دي.

دوه اشکالات اوهغې جوابونه په دې سند باندې یواشکال خودا کیري. چه دا روایت معن بن عیسی رحمته الله علیه د،، مالک عن زید عن عطاء عن أبي هريرة رحمته الله علیه» په طریق سره نقل کوی لکه چه په دې خبره کښې شک دې. چه دا روایت د حضرت ابوسعید رضی الله عنه نه مروی دې. او که د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه؟ (۱۰)

دویم اشکال دا دې. چه سفیان بن عیینه رحمته الله علیه دا روایت د «زید بن أسلم عن عطاء» په طریق سره مسلماً نقل کوی. په هغې کښې نه د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه ذکر شته. اونه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه (۱۱) امام بزار رحمته الله علیه فرمائی. «لأعلم رواه عن زید بن أسلم عن عطاء عن أبي سعيد إلا مالک» (۱۲)

(المصدر السابق)۔

(۱) كما في الفتح (۹۸۱۱) والعمدة (۲۵۰۱۱) وتغليق التعليق (۴۴۱۲) وهدي الساري (ص. ۲۰)۔

(۲) سنن نسائي (۲۶۶۱۲ و ۲۶۷) كتاب الإيمان وشرائعه باب حسن إسلام المسلم)۔

(۳) فتح الباري (۹۸۱۱) وعمدة القاري (۲۵۰۱۱) وهدي الساري (ص. ۲۰) وتغليق التعليق (۴۴۱۲ و ۴۵)۔

(۴) المصادر السابقة)۔

(۵) شعب الإيمان للبيهقي (۵۸۱۱ و ۵۹) باب الدليل على أن الإيمان والإسلام على الإطلاق وعبارتان عن دين واحد رقم ۲۴)۔

(۶) فتح الباري (۹۹۱۱) وعمدة القاري (۲۵۰۱۱) وهدي الساري (ص. ۲۰) وتغليق التعليق (۴۵۱۲ و ۴۸)۔

(۷) المصادر السابقة)۔

(۸) تغليق التعليق (۴۶۱۲) وهدي الساري (ص. ۲۰)۔

(۹) فتح الباري (۹۹۱۱) وعمدة القاري (۲۵۰۱۱) وتغليق التعليق (۴۸۱۲)۔

(۱۰) المصادر السابقة)۔

(۱۱) تغليق التعليق (۴۶۱۲)۔

ترکومی پورې چه داوونی اشکل تعلق دې نوهغه ددې وجې قابل اعتناء نه دې چه امر
دارقضى رحمه الله فرمانيلى دى معن بن عيسى کوم چه دا روايت د حضرت ابوسعید خدری رضي الله عنه
په ځانې د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه نقل کوی دا د نورو ټولو طرقو نه خلاف دې ځکه چه که
نه که نهه حضرات ، ابن وهب ، ولید بن مسلم ، طلحه بن يحيى ، زيد بن شبيب ، اسحاق بن فروی ، سعيد
زهری ، عبدالله بن نافع ، ابراهيم المختار ، اوعبد العزيز بن يحيى رضي الله عنه د «مالك عن زيد ، عن عطاء من ابی
سعيد» په طريق باندې اتفاق کوی نو د معن بن عيسى طريق شاذ دې دکوم چه څه اعتبار
نشته (۱) ددې نه علاوه چه د معن بن عيسى نه روايت کونکې راوی هم ضعيف دې (۲)
بیا ترکومي پورې چه دوصل اوارسال تعلق دې نودا هم قاذح نه دې ځکه چه سفین بن
عبيد رضي الله عنه اگر چه ثق دې خوامام مالک رحمه الله د اهل مدینې دا حدیثو په معامله کبې اتقي و
احفظ دې نود نورو په مقابله کبې به ددوی قول ته ترجیح وی اوددوی تفرد دکوم طرف نه
چه امام بزار رحمه الله اشاره کړې ده هغه به هيڅ مضر نه وی (۳)

هم دا وجه ده چه خطيب بغدادی رحمه الله «الرواة عن مالك» کبې ليکی «هذا الحديث ثابت من
حديث مالك» (۴) وابن بطال رحمه الله فرماني «هو حديث مشهور من رواية مالك في غريب الوطى» (۵)
قوله إِذَا أَسْلَمَ الْعَبْدُ فَحَسَنَ إِسْلَامُهُ يَكْفِرُ اللَّهُ عَنْهُ كُلَّ سَيِّئَةٍ كَانَ زَلَفَهَا: بنده چه
کله مسلمان وی اودده اسلام حسن وی یعنی هغه ښه مسلمان جوړ شی نوانته تعالی دغه
هر هغه گناه معاف کړی کومه چه هغه کړې وی.

قوله زَلَفَهَا: علامه خطابی رحمه الله فرماني چه «زلف» «ازهاب تفعیل» او «أزلف» «ازهاب افعال»
دواړه يوه معنی لری یعنی «أسلفها وقدمها» (۶)

صاحب محکم ابن سیده رحمه الله ليکلی دی «زلفه» «مخففاً ازهاب نصر» او «زلفه» «مشدواً ازهاب
تفعیل» ددې معنی ده «قدمه» او «الزلفه» «ازهاب افعال» معنی «قر به» راخی (۷)

ددې نه پس په دې باندې پوهه شی چه زمونږ په نسخو کبې «زلفه» دې په دې کبې
اختلاف دې چه دا بالتخفيف دې اوکه بالتشديد؟

(۱) تغليق التعلیق (۴۸۱۲) وفتح الباری (۹۹۱۱) وعمدة القاری (۲۵۰۱۱)۔

(۲) تغليق التعلیق (۴۸۱۲)۔

(۳) فتح الباری (۹۹۱۱) وعمدة القاری (۲۵۰۱۱) وتغليق التعلیق (۴۹۱۲)۔

(۴) تغليق التعلیق (۴۷۱۲) وفتح الباری (۹۹۱۱) وعمدة القاری (۲۵۰۱۱)۔

(۵) عمدة القاری (۲۵۰۱۱)۔

(۶) عمدة القاری (۲۵۱۱۱)۔

(۷) المصدر السابق۔

صاحب دمشق ارق بالتخفيف ضبط کړې دې او امام نووی رحمته بالتشديد ۱۰، والله أعلم.

په حديث باب کښې دامام بخاری رحمته تصرف ددې حديث دوه حصې دې يوه حصه خودا ده کومه چه ستاسو وړاندې ده او بله حصه امام بخاری رحمته حذف کړې ده پوره حديث داسې دې: «إذا أسلم العبد لحسن إسلامه كفر الله عنه كل سيئة كان زلفها وكتب له كل حسنة كان زلفها».

۲، لکه چه امام بخاری رحمته ددې دويم جزء يعنی «وكتب له كل حسنة كان زلفها» کومه چه کتابت حسنه سره متعلق ده حذف کړې ده.

دکتابت حسنه سره د متعلقه حصې حذف کولو وجه بعضې عالمانو رحمته فرمایلي دي چه امام بخاری رحمته د کتابت حسنه سره متعلقه حصه ځکه حذف کړې ده چه هغه د قواعد خلاف وه يعنی داسلام راوړلو نه پس د سيناتو معاف کيدل خو ښکاره خبره ده اوبه نصوص کښې مصرحه ده. (۱) ودمسلمانيډو په صورت کښې دکفر دزمانې اعمال حسنه باندې د اجر او ثواب ترتب دا د قواعدو خلاف خبره ده. (۲)

په طاعاتو، قرباتو، او عباداتو د اجراو ثواب ترتب دا خبره چه دا د قواعدو نه خلاف ده په دې باندې د پوهيدو دپاره اول په يوه مقدمه باندې خان پوهه کړې گوزي درې څيزونه دي طاعات، قربات او عبادات. په طاعاتو کښې دثواب حصول په موافقه الامرې نډې موقوف وي ځکه چه د طاعاتو حقيقت هم دا موافقه الامر دې. (۳) په قرباتو کښې ثواب په هغه وخت کښې حاصلېږي چه متقرب ته د «من يتقرب اليه» معرفت حاصل وي اوبه عباداتو کښې ثواب په هغه وخت کښې وي چه دمعرفت سره نيت هم وي. (۴)

دطاعت مثال دالله تعالی دمعرفت حصول دې او کافر دالله تعالی دمعرفت حصولو مامور دې نوکه ده د الله تعالی معرفت حاصل کړو ده ته به اجراو ثواب ملاوېږي دقربت مثال صدقات نافله دي دلته صرف د متقرب اليه معرفت کافی دې دعباداتو مثال صلاة، زکاة، صوم اوحج وغيره دي په دې امورو کښې د متقرب اليه د معرفت سره سره نيت هم ضروري دي اوس په دې باندې پوهه شي چه کافرت نه معرفت حاصل دې اونه دده د نيت څه اعتبار شته که ده ته دالله تعالی معرفت حاصل وو ده به کفر ولې کولو بيا هرکله چه هغه د معرفت

(المصدر السابق) -

(۱) تغليق التعليق (۴۵۱۲) وسنن نسائي (۲۶۶۱۲ و ۲۶۷) كتاب الإيمان وشرائعه باب حسن إسلام المسلم) -

(۲) كما سيأتي تفصيله قريباً إن شاء الله تعالى) -

(۳) فتح الباري (۹۹۱۱) وعمدة القاري (۲۵۲۱۱) -

(۴) شرح نووي على صحيح مسلم (۷۶۱۱) كتاب الإيمان باب بيان حكم عمل الكافر إذا أسلم بعده) -

(شرح نووي (۷۶۱۱) وفتح الباري (۹۹۱۱) وعمدة القاري (۲۵۲۱۱) وكشف الباري (۲۶۶۱۱) -

نه خالی دې کوم چه د قربت دپاره موقوف عليه ده. نو عبادت ته به څنگه رسی کوم خبرې کښې چه یوه درجه پورته بله ده. یعنی د معرفت نه پس د نیت وجود هم شرط دې. معلومه شوه. چه دکافر د قرباتو او عباداتو څه اعتبار نشته.

د کفر په زمانه کښې په اعمال حسنه باندې د اجرا و ثواب ترتب خلاف قواعد نه دی. ډیر زیاتو محققینو په دې خبره باندې کلام کړې دې. د کفر په زمانه کښې په اعمال حسنه باندې ترتب د ثواب خلاف قواعد دې. دا حضرات فرماني. چه دا خبره صحیح نه ده ځکه چه خلاف قاعده خودا خبره ده. چه په زمانه دکفر کښې کوم نیک اعمال اوشی. په هغه وخت کښې هغه لیکلی شی. حالاتکه د حدیث نه دا نه ثابتیږی. بلکه د حدیث نه دا ثابتیږی که په زمانه دکفر کښې بعضې اعمال صالحه او کړی. اویا مسلمان شی نواوس به دغه اعمال مضب شمارلی شی. اویا په زمانه د اسلام کښې هغه اعمال صالحه لیکل کوم چه په زمانه دکفر کښې شوی وو. د قواعدو خلاف نه دی. دغه شان دا هم کیدې شی. چه دا اعمال غیر معتبر وو خو د اسلام په برکت الله تعالی هغه قبول کړی. اویا هغې باندې د اجرا و ثواب ترتب او کړی دیوې دلې رایه ده. که کافر په حالت دکفر کښې نیک اعمال کړی وی. اویا هغه مسلمان شی نو هغه ته به په دغه اعمال صالحه باندې اجرا و ثواب ملاویږی. (۱)

امام نووی رحمه الله فرماني. چه د محققینو رحمهم الله په دې باندې اجماع ده. که کافر د تقرب الی الله دپاره ښه اعمال کړی وی. لکه صدقات، صله رحمی، اوعتاق وغیره، اویا هغه اسلام راوړی. نو دا ټول اعمال به لیکلی شی. او که د اسلام په حالت کښې ورته مرگ راشی نو به دې به ورته اجرا و ثواب هم ملاویږی. نو دا خبره خلاف عقل هم نه ده. اویا شریعت کښې دا خبره راغلې هم ده. (لکه چه مونږ به ئې وړاندې ذکر او کړو) نو ددې خبرې قبولو ضروری دی اونی ته د قواعدو خلاف و نیل دمنلو خبره نه ده. (۲)

تر کومې پورې چه دهغه فقهاؤ د قول تعلق دی. څوک چه دا وانی چه دکافر هیڅ عبادت صحیح نه دې. او که هغه اسلام راوړی. نو هم دهغې شمار نه کیږی. نو دهغوی مراد دا دې چه: دنیاوی احکامو په اعتبار سره دهغې څه اعتبار نشته. باقی پاتې شوه دا خبره چه په دې به په آخرت کښې ثواب وی او که نه؟ د فقهاؤ په قول کښې دې سره څه تعرض نشته. (۳) بیا دا هم یو حقیقت دې. چه دکافر د بعضې اعمالو په دنیا کښې هم اعتبار شته. که دکافره په ذمه کفار ظاهر لازمه شی. او هغه هم په حالت دکفر کښې کفار ادا کړی. نو دا به دهغه دپاره کافی وی. د اسلام راوړلو نه پس په ده باندې دهغې اعاده لازم نه ده. (۴)

(۱) عمدة القاری (۲۵۳/۱) -

(۲) عمدة القاری (۲۵۳/۱) وفتح الباری (۹۹۱/۱) -

(۳) شرح نووی علی صحیح مسلم (۷۷۱/۱) و عمدة القاری (۲۵۳/۱) -

(۴) المصادر السابقة -

ابراهیم حربی، ابن بطلال، قرطبی، او ابن منیر رحمہم اللہ ہم ددی قائل دی (۱)
ابن المنیر رحمہ اللہ فرمائی: چہ دقواعد و خلاف خودا خبرہ دہ چہ پہ زمانہ د کفر کنبی ہفہ
اولیکلی شی. اوترکومی پوری چہ ددی صورت تعلق دی. چہ اللہ تعالیٰ دہفہ د اسلام راوړلو
نہ پس پہ نیکو کنبی دہفہ نیکو اعمالو د ثواب زیادت اوکری. کوم چہ دہ پہ حالت دکفر
کنبی کړی وی نو ددی دپارہ خہ مانع موجود نشته. لکه څنگہ چہ دانہ تعالیٰ دپارہ پہ ددی
خبرہ کنبی خہ مانع نشته. چہ پہ یوبندہ باندی بغیردخہ عمل نہ فضل اوکری. گوری ہفہ
کس ته پورہ ثواب ملاویری. کوم کس چہ د بیماری یا دخہ عذر پہ وجہ خپل معمولات ادا
نکړی شی. هرکله چہ اللہ تعالیٰ دمعدوم عمل ثواب لیکلی شی. نود موجود عمل ثواب بہ
ولې نشی لیکلی؟ اگرچہ پہ هغی کنبی شروط نہ وی (۲)

ابن بطلال رحمہ اللہ فرمائی: چہ اللہ تعالیٰ ته هر قسم اختیار شته. چہ پہ خپلو بندگنو باندی خہ
قسم فضل اوکری. چاته داعتراض کولو خہ حق نشته. (۳)

دکفر دزمانی پہ نیکو اعمالو داسلام راوړلو نہ پس د اجرا و ثواب دترتیب دلائل پہ زمانہ دکفر
کنبی چہ کوم اعمال حسنه شوی وی. پہ هغی باندی د اجرا و ثواب د حصول دلائل لاندی دی
① اولنې دلیل خوهم دا د ابوسعید خدری رحمہ اللہ حدیث باب دی. کوم چہ پہ دې مسئلہ کنبی
صریح دی. (۴)

② دویم دلیل دحضرت حکیم بن حزام رحمہ اللہ روایت دی. هغوی فرمائی: (یا رسول الله! رأیت أشیاء
كنت أتحث بها آل الجاهلیة من صدقة أو عتاقة ومن صلة رحم فهل فیها من أجر؟) فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم: أسليت على
ما سلف من غیر؟ اود مسلم پہ روایت کنبی دی: (أسليت على ما أسلفت من غیر؟) یعنی پہ ماضی
کنبی چہ تاسو کوم نیک اعمال کړی دی. تاسو د هغی سره مسلمانان شوی نې یعنی هفہ
اعمال عبث نہ شی.

خو کوم حضرات چہ دکفر دزمانی اعمال غیر معتبر گنری. هغوی ددی روایت پہ باره کنبی
فرمائی: چہ ددی حدیث مطلب دا کیدی شی. چہ تاسو دکفر په زمانہ کنبی کوم ښه خصلتونه
او خوبونه اختیار کړی وو. او ښه ښه اعمال موکړی وو. د هغی په وجہ تاسو ته ملکه حاصله

(۱) عمدة القاری (۲۵۳/۱) وفتح الباری (۹۹۱/۱ و ۱۰۰).

(۲) عمدة القاری (۲۵۳/۱) وفتح الباری (۱۰۰/۱).

(۳) شرح نووی علی صحیح مسلم (۷۷/۱) وفتح الباری (۱۰۰/۱) و عمدة القاری (۲۵۳/۱).

(۴) وقد سبق تخريج الحديث سابقاً مفصلاً.

(۵) انظر الصحيح البخاری کتاب الزکاة باب من تصدق فی الشرک ثم أسلم رقم (۱۴۳۶) و کتاب البیوع باب
شراء المملوک من الحری و هبته و عتقه رقم (۲۲۲۰) کتاب العتاق باب عتق المشرک رقم (۲۵۳۸) و کتاب
الأدب باب من وصل رحمه فی الشرک ثم أسلم رقم (۵۹۹۲) و الصحيح لمسلم (۷۶/۱) کتاب الإیمان باب
بیان حکم عمل الکافر إذا أسلم بعده.

شوی ده اوس دهغه ملکه په وجه تاسو په اسلام کښې هم نفع اخلي نوکه دکفر په زمانه کښې مو صدقات کول نو اوس دهغه ملکه پیدا شوې ده چه داسلام په زمانه کښې به هم هغه ملکه تاسو صدقه کولوته اماده کوی یا غلامان مو آزادول نو اوس په اسلام کښې به هم دهغه تقاضا وی (۱)

بعضې حضراتو ددې دویم مطلب بیان کړې دې هغوی فرمائی چه ددې حدیث مطلب دا دې چه تاسو دکفر په زمانه کښې کوم نیک اعمال کړی دی په هغې باندې ستاسو تعریف کړی تاسو دهغه په وجه ثناء جمیل حاصله کړې ده. خلقو ستاسو مدح او تعریفونه کړی دی هغه ښه تعریفونه به تاسوته اوس په اسلام کښې هم حاصل وی (۲)

بعضې حضراتو ددې دا تاویل کړې دې چه «أُسْلِبَتْ بِرَكَّةٌ مَا أَسْلَفَتْ» یعنی دهغه نیکوایه اعمالو په وجه تاته د مسلمانیدو توفیق ملا شو. «لأن المهادئ عنوان الغایات» خکه چه ابتدائی آثار د عاقبت دلیل او عنوان وی. مشهوره ده چه نیکی، نیکی راکاږی. نو دښه اعمالو په وجه طبعیت ایمان طرف ته ځی. (۳)

بعضې حضرات فرمائی چه ددې مطلب دا دې دهغه اعمالو په برکت تاسوته په اسلام کښې رزق واسع ملاوړی. (۴)

خودا ټول معانی او تاویلات دتبادر نه خلاف دی. که یوکس خالی الذهن وی. اودا حدیث اوواڼی یا ئې واورى. نوسمدستی به هغه په ذهن کښې هم دا راځی چه دکفر په زمانه کښې کوم نیک اعمال شوی وی. دمسلمانیدونه پس به دهغه اعتبار وی. په دې صورت کښې به ددې معنی دا وی چه «أُسْلِبَتْ مِمَّا أَسْلَفَتْ» تادهغه نیکو اعمالو سره مسلمان شوې ئې. کوم چه دې په تیره شوې زمانه کښې کړی دی. یعنی هغه به عبث اوضاع کړی نه.

⑤ دریم دلیل دمسلم شریف یو حدیث دې. حضرت عائشې رضی الله عنها نبی کریم صلی الله علیه و آله ته عرض اوکړو. «یا رسول الله این جدعان کان فی الجاهلیة یصل الرحم ویطعم المسکین فهل ذاک نافع؟ قال نعم لا ینفعه إنه لم یقل یومأرب اغفر لی غلیظ غلیظ یوم الدین» (۵) یعنی ابن جدعان به د جاهلیت په زمانه کښې صله رحمی هم کوله. مسکینانوته به ئې روتی هم ورکوله. آیا دا اعمال به دهغوی دپاره نافع وی. نبی صلی الله علیه و آله او فرمایل. دا به نافع نه وی. خکه چه هغه یوه ورځ هم دا نه وو ونیلى. چه «رب اغفر لی غلیظ غلیظ یوم الدین» ددې مطلب حضرات محدثین دا بیانوی چه چونکه هغه په عبث

(۱) شرح النووی علی صحیح مسلم (۷۶۱۱) وفتح الباری (۳۰۲۱۳) کتاب الزکاة باب من تصدق فی الشرک ثم أسلم (المصادر السابقة)۔

(۲) شرح نووی (۷۷۱۱) وفتح الباری (۳۰۲۱۳) وعمدة القاری (۲۵۳۱۱)۔

(۳) فتح الباری (۳۰۲۱۳)۔

(۴) صحیح مسلم (۱۱۵۱۱) کتاب ایمان باب الدلیل علی أن من مات علی الکفر لا ینفعه عمل۔

بعد الموت باندی ایمان نه ساتلو ددی وجہی هغه کافر وو اود کفر به حالت کنہی مر شوې وو
اود کفر به حالت کنہی به مرگ سره دا اعمال فائده نه ورکوی (۱)

معلومه شوه. که هغه «(رب اغفر لی عیسیٰ یوم الدین)» نیلی وو یعنی که هغه په آخرت باندې
ایمان راوړلو. نو دهغه نیک اعمال به دهغه په حق کنہی لیکلی شول اودهغې ثواب به ورته
ملاویدل وانه سبحانه وتعالی اعلم.

د کفر د زمانې په معاصی او جرائمو به د اسلام راوړلو نه پس مواخذه وی بیا په زمانه د کفر کنہی
چه نې کوم گناهونه او معاصی کړي وی آیا د اسلام قبلولو نه پس به په هغې باندې مواخذه
وی او که کهاته به ختمه وی؟

جمهور عالمان رحمهم الله چه په هغوی کنہی انچه ثلاثه یعنی امام ابوحنیفه. امام مالک او امام
شافعی رحمهم الله هم داخل دی. ددوی رانی دا ده. که کافر د زړه په اخلاص سره مسلمان شی نو د
کفر سره معاصی هم ختمیږي (۲)

او امام احمد بن حنبل رحمهم الله (۳) په شوافعو کنہی ابو عبدالله حلیمی رحمهم الله (۴) او ابوبکر بیهقی رحمهم الله
(۵) او په ظاهره کنہی ابو محمد بن حزم رحمهم الله (۶) او احنافو رحمهم الله په متاخرینو کنہی علامه انور شاه

کشمیری رحمهم الله (۷) رانی دا ده چه په دې کنہی تفصیل دي. که د اسلام نه پس لکه څنگه چه ده
د کفر نه توبه او وېستله. دغه شان نې د گناهونو نه هم توبه او وېستله. نو اسلام لکه څنگه چه
د کفر هادم دي. دغه شان به د گناهونو جرائمو هم هادم وی. او که صرف د کفر نه نې توبه
او وېستله. او په معاصی او جرائمو کنہی اوس هم مشغول وو. نو بیا به وړاندینی گناهونه نه
معاف کیږي. اود روستنو جرائمو سره به ترې د وړاندینو گناهونو هم تپوس کیږي.

(۱) شرح نووی علی صحیح مسلم (۱۱۵۱)۔

(۲) أنظر فتح الملهم (۲۷۲/۱) کتاب الإيمان باب کون الإسلام یهدم ما قبله وكذا الحج والعمرة وفيه تفصیل
حسن فراجعہ لزماً)۔

(۳) فتح الباری (۲۶۶/۱۲ و ۲۶۷) کتاب إستتابة المرتدین باب إثم من أشرك بالله وعقوبته فی الدنيا والآخرة
(۴) المصدر السابق وشعب الإيمان للبيهقي (۵۸۱) باب الدلیل علی أن الإيمان والإسلام علی الإطلاق عبارتان

عن دین واحد)۔

(۵) قال البيهقي فی سننه الكبرى (۱۲۳/۹) کتاب السير. باب ترك أخذ المشركين لما أصابوا (بعد ذکر
حدیث ابن مسعود رضی الله عنه وکأنه جعل الإيمان كفارة لما مضى من كفره وجعل العمل الصالح بعد كفارة لما مضى
من ذنوبه سوى كفره)۔

(۶) قال ابن حزم فی «المحلى» (۳۹۱/۱) مسألة: ومن عمل فی كفره عملاً سناً ثم أسلم فإن تمارى علی تلك
الإساءة حوسب وجوزى فی الآخرة بما عمل من ذلك فی شركه وإسلامه)۔

(۷) فیض الهاری (۱۳۵/۱ و ۱۳۶)۔

امام احمد رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ اود دوی د متبعینو رحمة الله، دلائل امام احمد اود دوی هم خیال عالمانو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ په صحیحینو کښې د حضرت عبدالله بن مسعود رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ په یو روایت باندې استدلال کړې دې. «قال قال رجل يا رسول الله رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أتواخذ بها عملنا في الجاهلية قال : من أحسن في الإسلام لم يأخذ بها عمل في الجاهلية ومن أساء أخذ بها الأول والأخر»^(١)

د مسلم شریف په یو روایت کښې دې «ومن أساء أخذ بعلم في الجاهلية والإسلام»^(٢) ددې حدیث نه معلومه شوه. چه کوم کس په زمانه د اسلام کښې گناهونه اختیار کړي هغه به د کفر د زمانې په معاصی او جرائمو باندې هم نیولې شی

ابن حزم ظاهري رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ د حضرت ابن عباس رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ په حدیث باندې استدلال کړې دې «ان ناساً من أهل الشرك قتلوا فأكفروا، وزناً فأكفروا، ثم أتوا محمداً رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فقالوا إن الذي تقول وتدعوا إليه لحسن، ولو تغيرنا أن لبنا عملنا كهارة، فنزلت ﴿وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ وَلَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَا يَزْنُونَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثَامًا يُضَاعَفْ لَهُ الْعَذَابُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَيَخْلُدْ فِيهِ مُهَانًا إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا﴾»^(٣)

ابن حزم رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فرماني. چه په دې آیت کښې الله تعالی دا اعمال سینۀ اسقاط په ایمان، عمل توبه او عمل صالح باندې مرتب کړې دې. نو که د مسلمانیدو نه پس عمل صالح نه کوی. بلکه د کفر د زمانې پشان په گناهونو کښې اخته وی. نو د هغه زمانې په گناهونو به هم مواخذه وی^(٤) د جمهور وود طرفه د ذکر شوو دلائل و جواب. جمهور عالمان رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ د حضرت عبدالله بن مسعود رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ د روایت په جواب کښې فرماني. چه دا حدیث محتمل دې. د یو محتمل روایت په وجه نور توبو روایات مفید کول صحیح نه دی.

① په دې کښې اولنې احتمال هغه دې. کوم چه امام طحاوی رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ بیان کړې دې. د کوم خلاصه چه دا ده. چه د «حسن في الإسلام» معنی دا ده. چه د اسلام زمانه لاندې کړی او مسلمان شی. اود «إساءة في الإسلام» معنی دا ده. چه د اسلام زمانه لاندې کړی. او اسلام قبول نکړی^(٥)

(صحیح البخاری کتاب إستتابة المرتدين والمعاندين وقتالهم باب إثم من أشرك بالله وعقوبته في الدنيا والآخرة رقم ٦٩٢١) وصحيح مسلم (٧٥١١) كتاب الإيمان باب هل يؤخذ بأعمال الجاهلية) (صحیح مسلم و المصدر السابق) _

(صحیح البخاری (٧١٠٢ و ٧١١) كتاب التفسير. سورة الزمراء باب قوله «يا عبادي الذين أسرفوا على أنفسهم لا تقنطوا من رحمة الله..» وصحيح مسلم (٧٤١١) كتاب الإيمان باب كون الإسلام يهدم ما قبله وكذا الحج والهجرة وسنن النسائي الصغرى (١٦٣١٢) كتاب المعاربة باب تعظيم الدم وسنن النسائي الكبرى (٤٤٤٦٤) كتاب التفسير. سورة الزمراء باب قوله تعالى: «يا عبادي الذين أسرفوا على أنفسهم» رقم ١١٤٤) سنن أبي داود كتاب الفتن واللاحم باب في تعظيم قتل المومن رقم ٤٢٧٣ و ٤٢٧٤ _ (المعلی لابن حزم (٣٩١١) _

(شرح مشکل الآثار للطحاوی (٤٤٣١ و ٤٤٤٣) _

⑤ دویم احتمال ابو حاتم بن حبان بستی^(۱)، عبدالملک بونی^(۲)، قُرطبی^(۳)، او امام نووی^(۴) بیان کړی دی. دا حضرات فرمائی چې «حسن فی الإسلام» دا دې چې د زړه په اخلاص سره اسلام کښې داخل شی او «سامت فی الإسلام» دا دې چې په ظاهره مسلمان وی او په باطن کښې منافق وی.

⑥ مهلب، او امام طبری رحمهما الله دا احتمال بیان کړې دې چې «حسن فی الإسلام» دا دې چې د مسلمانیدو نه پس په اسلام قائم پاتې شی او «سامت فی الإسلام» دا دي چې د مسلمانیدو نه پس بیرته مرتد شی.^(۵)

د امام بخاری^(۶) رجحان هم دې طرف ته معلومیږي ځکه چې دوی دا حدیث په «کتاب استیابة المرتدین» کښې راوړې دې والله اعلم.

⑦ ددې حدیث څلورم مطلب امام خطابی^(۷) بیان کړې دې چې دلته د مواخذې نه مراد تعذیب نه دي، بلکې د جاهلیت جرائم نې ورته وریاد کړی دی. او یو قسم زجر او زور نه ورکول مقصود دی. مطلب دا دي چې ده ته به دا ونیل شی چې اې بې غیرته د اسلام نه وړاندې هم تا دا جرائم کول. او د مسلمانیدو نه پس هم ته دا جرائم کوي. اسلام ته ددې جرائمونه منع نکړې تاته حیا او شرم نه راځي!!

تر کومې پورې چې د ابن حزم^(۸) په آیت قرآني ﴿الْأَمَنُ ثَابِتٌ وَأَمِنْ غَلٍّ وَأَمِنْ غَلٍّ وَأَمِنْ غَلٍّ﴾ په مفهوم باندې د استدلال تعلق دي. نو اول خودا ونیلی شی چې ددې مفهوم هم هغه دې کوم چې د

سم

(الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (١٠٥/٢) باب الإخلاص وأعمال السر وقد بوب على هذا الحديث بقوله: «ذكر الأخبار بأن المرء المسلم ينفعه إخلاصه حتى يحبط ما كان قبل الإسلام من السيئة وأن نفاقه لا تنفعه معه الأعمال الصالحة».)

(فتح الباری (٢٦٦/١٢) کتاب استیابة المرتدین .. باب إثم من أشرك بالله وعقوبته في الدنيا والآخرة) _

(المصدر السابق) _

(أ) شرح نووی علی صحيح مسلم (٧٥١) کتاب الإيمان باب هل یؤاخذ بأعمال الجاهلیة) _

(فتح الباری (٢٦٦/١٢) _

(أ) قال الخطابی^(۷) فی أعلام الحديث (٢٣١١/٤ و ٢٣١٢) ظاهر هذا الحكم خلاف ما أجمعت علیه الأمة من أن الإسلام يجب ما قبله قال الله تعالى: ﴿قل للذين كفروا إن ينتهوا يغفر لهم ما قد سلف﴾ ووجه هذا الحديث وتاويله أنه إذا أسلم مرة لم يؤاخذ بما كان سلف من كفره ولم يعاقب عليه وإن أساء في الإسلام غاية الإساءة وركب أشد ما يكون من المعاصي ما دام ثابتاً على إسلامه وإنما يؤخذ بما جناه في الإسلام من المعصية ويعير بما كان منه في الكفر ويبيك به كأنه يقال له أليس قد فعلت كيت وكيت وأنت كافر؟ فهلا منعتك إسلامك من معاودة مثله. إذا أسلمت؟ ثم يعاقب على قدر ما يستحقه من المعصية التي إكسبها في الإسلام ولا يجوز أن يعاقب عقوبة الكفار لأن المسلم لا يخلد في النار والكافر مغلد فيها أبداً) _

حدیث «ومن أساء أخذ بصلته في الجاهلية والإسلام» دې اوبه دې کښې هغه ټول تاویلات کیدي شی کوم چه وړاندې تیر شول

دویمه خبره دا ده چه ابو حیان (الامن تاب...) استثناء منقطع گرځولې ده. (نو...) د (الکن) په معنی کښې دې او (الامن تاب وامن وعمل عملاً صالحاً) مبتدا ده. او «فأولئك يبدل الله بناتهم حننًا» دهغې خبردې. د دې تاویل نه پس دابن حزم رحمه الله ټول استدلال ختمیږي ځکه چه دهغوی د استدلال بنیاد د استثناء په اتصال باندې دې. او کله چه استثناء منقطع شوه اود ماقبل سره متعلق نه ده بلکه مستقل کلام دې. نو د سینات داسقاط دپاره د ایمان او اسلام نه سوا توبه او عمل صالح ددې دپاره موقوف علیه نشی گرځولې. والله أعلم.

د جمهورو دلائل ① دجمهورو یو دلیل خود قرآن پاک دا آیت دې «قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِن يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَآذٌ سَلَفٌ» (د دې آیت نه معلومه شوه. که دکفر نه منع شو او اسلام نې قبول کړو نو مخکنی ټول گناهونه او جرائم به ورته معاف شی. بعضې حنابلو په آیت کښې تاویل کړې دې چه دسابقه نصوص په رنرا کښې ددې نه مراد «ما قد سلف مما انتهوا عنه» دې. یعنی هغه سابقه گناهونه به نې معاف شی. دکومونه چه دې منع شوې دې. اوتوبه نې ویستې ده. ځکه چه توبه وائی. «ندامت علی الذنب الاثم عن الذنب» او «عزم علی عدم العود» ته. اوس که یوکس مسلمان شی. اود عدم عود الی الفاحشه عزم نه لری نو دده توبه مکمل نه ده. نو په سابقه فواحش او معاصی باندې به دده مواخذه کولې شی. خوددې جواب دا دې. چه آیت د محتمل روایاتو په بنا باندې مقید کول صحیح نه دی. ترکومي پورې چه دده د توبې نه قبلیدو تعلق دې. نو دا خبره ځکه صحیح نه ده چه د توبې دا ټول شرائط دمسلمان دپاره دی. دکافر صرف مسلمانیدل د ټولو گناهونه معاف کیدو دپیر کافی دی. هغه چه اسلام راوړی. نوداسې معصوم شی. لکه چه نن پیدا شوې دې. د نصوص نه هم دا استفاد کیري. «کما سیل»

② دویم دلیل دحضرت عمرو بن العاص رضی الله عنه حدیث دې. چه نبی ﷺ فرمایلی دی «أما علمت يا عمرو أن الإسلام يهدم ما كان قبله» (۴) په دې روایت کښې مطلقاً دماقبل ټولو گناهونو د منهدم کیدو ذکر راغلې دې

(۱) كما في روح المعاني (٤٩١٩)۔

(۲) وقرنت الجملة بالفاء لوقوعها خبراً عن الموصول كما في قولك الذي يأتيني فله درهم انظر روح المعاني (٤٩١٩) وانظر أيضاً بيان القرآن (٥٨٤)۔

(۳) سورة الأنفال: ٣٨۔

(۴) صحيح مسلم (٧٤١١) كتاب الإيمان باب كون الإسلام يهدم ما قبله وكذا الحج والهجرة۔

دریم دلیل حضرت اسامه رضی الله عنه قصه ده (۱) په کوم کښې چه دا راغلی دی چه دوی یوکس د «لله الا الله» ونیلو نه پس قتل کړې وو نونۍ رضی الله عنه د خفگان اظهار اوکړو اووې فرمانیل. «اُسلتہ بعد ما قال لا اله الا الله» دوی به معذرت پیش کولو خو نبی صلی الله علیه و آله به هم دا ارشاد کولو. «اُسلتہ بعد ما قال لا اله الا الله» حضرت اسامه رضی الله عنه فرماني «حق تئیت اذ لم اکن اُسلت قبل ذلك اليوم» زما دا تمنا پیدا شو چه کاش ددې نه وړاندې زه مسلمان شوې نه ووم ددې نه معلومیږي چه دصحابه کرامو رضی الله عنهم په ذهنونو کښې دا خبره پریوتې وه چه اسلام سابقه گناهونه ختموي والله اعلم.

قوله وَكَانَ بَعْدَ ذَلِكَ الْقِصَاصُ الْحَسَنَةُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا إِلَى سَبْعِ مِائَةِ ضِعْفٍ: ددې

نه پس به برابر په برابر معامله کیږي. اوددې صورت به دا وی چه د یوې نیکی په بدله کښې به لس نیکی ملاوېږي. دا خو اولنۍ درجه ده اوچه اوچتیری نواووه سوو ته رسی گوري دا داسلام حسن او دسړي اخلاص دې چه یوه نیکی د یوه متجاوز شی اولس بلکه اووه سوو ته رسی.

ایا په نیکی کښې صرف د اووه سوو پورې زیادت کیږي؟ دلته یوسوال دا پیدا کیږي چه ددې حدیث نه معلومیږي چه زیادت تراووه سوو پورې کیږي. حالانکه په آیت قرآنی کښې دی. «مَثَلُ الَّذِي يَنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَتَتْ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُبُلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضْعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ» (دې نه معلومیږي چه د اووه سوونه هم زیاتیدې شی.

دحدیث باب په رنځ کښې د بعضی عالمانو رضی الله عنهم دا رانې ده چه زیادت صرف اووه سوو پورې کیږي. ددې نه زیات نه کیږي. اوترکومي چه د آیت قرآنی تعلق دې نودهغې مفهوم د دوی په نیز دا دې چه د «بضائع» نه د اووه سوو زیادت مراد دې ځکه چه اگرچه دالله تعالی په مشیت او اختیار کښې دی چه ددې نه زیاته اضافه اوزیادت اوکړی خوچه کومه اضافه کولې شی. هغه به د اووه سوو پورې وی. حالانکه دجمهورو عالمانو رضی الله عنهم دا رانې ده چه دیوې نیکی په اووه سوو پورې تحدید لازمی نه دې. ددې نه زیاته اضافه هم کیدې شی. (د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په حدیث کښې دی.

(۱) انظر صحيح بخارى (۶۱۲/۲) كتاب المغازی باب بعث النبی صلی الله علیه و آله أسامة بن زيد إلى الخرقات من جهينة (۱۰۱۵/۲) كتاب الديات باب قول الله «ومن أحياء..» وصحيح مسلم (۷۱۱/۶۸) كتاب الایمان باب تحريم قتل الكافر بعد قوله «(لا اله الا الله)» وسنن أبي داود كتاب الجهاد باب على ما يقاتل المشركون رقم (۲۶۴۳).

(۱) سورة البقرة: ۲۶۱.

(۱) فتح الباری (۱۰۰/۱) وعمدة القاری (۲۵۲/۱).

«کتابها نه به عده عشر حسنة في سبعة ضعف في اضعاف كثيرة» (X)

دغه شان بن بی عاصم نیل کتبیه .. کتاب النعمه .. کسی حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ نقل کری دی «ان الله تعالی يعطي بالحسنة ألف حسنة» (X) یعنی الله تعالی د یو نیکی به بدنه کنی شل لاکه نیکی ورکوی

به یو حدیث کنی دی «من تصدق بعدل تمرة من کسب طيب ... ولا يقبل الله الا طيب .. فمن لم يتقها يمينه ثم يريها صاحبه كما بين أحدكم فلهو حق تكون مثل الجبل» (X)

یعنی کوم کس چه خپلې پکې خلاصې گنې نه د قجورې یوه حصه صدقه کری نو الله تعالی هغه به خپل نبي لاس سره قبلوی او یو د هغې تربیت کوی او یو هغه زی توې اود هغې خسمانه کوی لکه څنگه چه په ت سوکنې یو کس د اسپې د بچی خسمانه کوی تردې هغه قجور به د هغې برابر خیزد غر هو مره شی ښکړه ده که قجور به د غر هو مره زی تیدې شی نو به هغې کنې به صرف داووه سوا ضافه نه کیږی بلکه ددې نه به زی ته اضافه کیږی والله اعلم

قوله: وَالسَّيِّئَةُ بِمِثْلِهَا إِلَّا أَنْ يَجَاوِزَ اللَّهُ عَنْهُ: او کله به صرف یوه گنده گنې شي په هغې کنې به اضافه نه کیږی البته د الله تعالی په اختیار کنې دی چه هغه معاف کری به دې صورت کنې به هغه یوه گنده نه پاتې کیږی
الله تعالی د یو رحیم او کریم دې دمو من سره د الله تعالی خاص رعایت وی تردې چه د قېمت په ورځ به داسې هم وی چه د سړی گنده ونه به معاف کری اود هغې په ځنې به ورته نیکی اولیکلی شی

د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ نه مروی دی چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرمایلی دی «عَنْ أَبِي ذَرٍّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ لَأَعْلَمُ آخِرَ أَهْلِ الْجَنَّةِ دُخُولًا الْجَنَّةَ وَآخِرَ أَهْلِ النَّارِ خُرُوجًا مِنْهَا رَجُلٌ يُوَلِّي بِمَعِيرِ اتِّقَاعَةٍ فَيَقَالُ أَرْضُوا عَلَيْهِ صَغَارَ ذَنْبِهِ فَيَقَالُ عِلَّتْ يَوْمَ كَذَا وَكَذَا وَكَذَا؟ فَيَقُولُ نَعَمْ لَا يَسْتَعِينُ أَنْ يَنْكُرَ، وَهُوَ مَشْفِقٌ مِنْ كِبَارِ ذَنْبِهِ أَنْ تَعْرِضَ عَلَيْهِ فَيَقَالُ لَهُ فَإِنْ لَكَ مَكَانٌ كُلِّ سِنَّةٍ حَسَنَةٍ فَيَقُولُ رَبِّ قَدْ عِلَّتْ أَثِمَةٌ لَا أَرَاهَا هُنَا فَلْيَدْرَأَيْتَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ ضَلَحَ حَقِّي بِدَتِ نَوَاجِدَ» (X)

(و احديث بشامه: عن ابن عباس رضي الله عنهما عن النبي صلى الله عليه وسلم فيما يروى عن ربه قال إن الله تعالى كتب الحسنات والسيئات ثم بين ذلك فمن هم بحسنة فلم يعصها كتبها الله له عده حسنة كاملة فإن هو هم بها فعلمها كتبها الله له بها عده عشر حسنة إلى سبع مائة ضعف إلى أضعاف كثيرة ومن هم بسنة فلم يعملها كتبها الله له عده حسنة كاملة فإن هو هم بها فعلمها كتبها الله له سنة واحدة) صحيح البخاري (٩٦٠/٢ و ٩٦١) كتاب ارفاق باب من هم بحسنة أو بسنة وانظر الصحيح لاسلم (٧٨١) كتاب الإيمان باب بيان تجاوز الله تعالى عن حديث النفس (٢٥٢/١) -

(صحيح البخاري (١٨٩١) كتاب الركاذ باب صدقة من كسب طيب) -

(صحيح مسلم (١٠٦١) كتاب الإيمان باب إثبات الشفاعة وإخراج المؤخدين من النار وجامع الترمذي كتاب صفة جهنم باب من بعد باب ما جاء أن النار نفسين وما ذكر من يخرج من النار من أهل التوحيد رقم (٢٥٩٦)

یعنی کله چه الله تعالى دهغه واره گناهونه د هغه وړاندې پېش کړې نوهغه به ویره محسوس کړې چه دا خو زما واره گناهونه دی کوم چه یو په یو محفوظ دی اولوې گناهونه به ورپسې شمارلې شی. معلومه نه ده چه دهغې نه پس به زما څه حشر وی. خو الله تعالى به نه خپل فضل او کرم سره دهغه گناهونه په نیکو بدل کړي اوس به دهغه حوصله زیاته شی او عرض به اوکړی چه یا الله ما خو نور لوڼې لونی گناهونه کړي وو. زه هغه دلته نه وینم هغه ته به دا امید وی چه دهغې په بدله کښې به هم نیکې را کړې شی.

[۲۲] حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ مَنْصُورٍ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنْ هِشَامٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ (۱) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أَحْسَنَ أَحَدُكُمْ إِسْلَامَهُ فَكُلُّ حَتَبَةٍ يَغْمَلُهَا تُكْتَبُ لَهُ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا إِلَى سَبْعِينَ مِائَةً ضِعْفٍ وَكُلُّ سِتَّةٍ يَغْمَلُهَا تُكْتَبُ لَهُ بِعِشْرِينَ

رجال الحديث

① اسحاق بن منصور: دوی ابو یعقوب اسحاق بن منصور بن بهرام (۲) کوسج نیمي مروزي نیشاپوری دی.

حاکم رحمه الله فرمائی: چه دوی په مرو کښې پیدا شوی وو. او د دوی ځمانه په نیشاپور کښې شوې وه. هم هلته د دوی اولاد خواره شوی وو. او وفات شوی وو. د حدیث په امامانو کښې یو امام او په زاهدانو کښې یو زاهد وو. د ستو سخت پابند وو. (۳)

د علم د تثبیت په نې ډیر زیات اهمیت کولو ونیلی شی. چه دوی د امام احمد بن حنبل رحمه الله نه څه مسائل لیکلې وې. چا ورته او وئیل. چه امام احمد رحمه الله په دې مسائلو کښې د بعضو نه رجوع کړې ده. دوی سمدستی هغه ټول مسائل په یوه تیله کښې واچول او په خپل شا باندې بار کړل. او بغداد ته پیدل روان شو. چه هلته اور سیدل. نو دوباره نې امام احمد رحمه الله ته هغه مسائل وړاندې کړل. هغوی دهغې بیا تائید او کړو. امام احمد رحمه الله ته د دوی دا عمل ډیر زیات خوښ شو. (۴)

دوی د امام احمد، اسحاق بن راهویه، ابوالیمان الحکم بن نافع، سفیان بن عیینه، ابوداود طیالسی، عبدالرزاق بن همام، عفان بن مسلم، یحیی بن سعید القطان، او یزید بن هارون رحمهم الله نه د احادیثو روایت کړې دي. (۵)

(۱) الحديث أخرجه مسلم في صحيحه (۷۸۱) في كتاب الإيمان باب بيان تجاوز الله تعالى عن حديث النفس
(۲) قال النووي: بكسر الباء الموحدة، والشهور فتح باء بهرام انظر شرح الكرماني (۱۷۰۱) وعمدة القاري (۲۵۳۱) والمغني (ص. ۱۲)
(۳) تهذيب الكمال (۴۷۷/۲) -
(۴) المصدر السابق -
(۵) تهذيب الكمال (۴۷۴/۲ و ۴۷۶) -

اوددوی نه په روایت کونکو کښې د ابوداود رضی الله عنه نه سوا د اصول مسته ټولو مصنفینو. ابراهیم

بن حربی. عبدالله بن احمد بن حنبل. ابوزرعه. ابوحاتم رازی رحمته وغیره حضرات دی (۱)

امام مسلم رضی الله عنه فرماني «ثقة مأمون أحد الأئمة من أصحاب الحديث» (۲)

امام نسائي رضی الله عنه فرماني «ثقة ثبت» (۳)

امام ابوحاتم رضی الله عنه فرماني «صدوق» (۴)

خطیب بغدادی رضی الله عنه لیکي «كان قتيهاً عالماً وهو الذي دون عن أحمد بن حنبل وإسحاق بن

راهويه: المسائل» (۵)

امام بخاری رضی الله عنه فرماني په جمادلي الاولی ۲۵۱ هـ کښې د گل په ورځ دوی وفات شوی

وو او په راروانه د ننې په ورځ دفن شوی وو (۶) رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

⑦ عبدالرزاق: دوی ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع صنعاني یان دی. په ۱۳۶ هـ دوی پیدا

شوی وو (۷)

دوی د اسرائیل بن یونس. ثور بن یزید. سفیان ثوري. سفیان بن عيينه. عبدالله بن المبارك.

امام اوزاعي. فضیل بن عياض. مالک بن انس. مثني بن الصباح. معمر بن راشد. ابومعشر

نجیح بن عبدالرحمن او هشيم بن بشير رحمته وغیره نه سماع حدیث کړې ده. (۸)

اوددوی نه په سماع کونکو کښې امام احمد. امام اسحاق بن راهويه. اسحاق بن منصور.

ابو خثعمه. زهير بن حرب. سفیان بن عيينه (دا ددوی په شیوخو کښې هم دی) سليمان بن داود

الشاذ کونی وعباس بن عبدالعظيم عنبري. علی بن المدینی. محمد بن یحی ذهلي.

معتمر بن سليمان (دې ددوی په شیوخو کښې دي) وکیع بن الجراح (دا دوی په اقرانو کښې

دي) او یحیی بن معین رحمته وغیره ډیر محدثین دي. (۹)

(۱) تهذيب الكمال (۴۷۶/۲) _

(۲) تهذيب الكمال (۴۷۶/۲) _

(۳) المصدر السابق _

(۴) المصدر السابق _

(۵) تهذيب الكمال (۴۷۷/۲) _

(۶) التاريخ الصغير (ص. ۲۳۸) والتاريخ الكبير (۴۰۴/۱) رقم (۱۲۹۱) وتهذيب الكمال (۴۷۷/۲) وعمدة

القاری (۲۵۳/۱) والکاشف للذهبي (۲۳۹/۱) رقم (۳۲۲) وتقريب التهذيب (۱۰۳) وخلاصة الخزرجي (۳۰)

(۷) تهذيب الكمال (۶۱۱/۸) وسير أعلام النبلاء (۵۶۵/۹) _

(۸) تهذيب الكمال (۵۴ هـ ۲۱۸ هـ) _

(۹) تهذيب الكمال (۵۶ هـ ۲۱۸ هـ) _

دامام احمد بن حنبل رحمته الله نه احمد بن صالح مصري رحمته الله تپوس اوکړو. «رايت احدا احسن حديثا من عبدالرزاق» رحمته الله نوهغوی جواب ورکړو. «لا» رحمته الله

امام ابو زرعه رحمته الله فرماني «عبدالرزاق احدا من ثبت حديثه» رحمته الله

ددوی استاذ معمر بن راشد رحمته الله فرماني «واما ابن همام فان حاش فغليق ان تضرب اليه اكباد الابل» رحمته الله يعني ددوی استاذ ددوی د طالب علمي په زمانه کښې پيشنگوي کړې وه که دې ژوندې پاتي شو نو ددې قابل دې چه دلرې لرې نه به خلق ده ته رارسېږي
هشام بن يوسف رحمته الله فرماني «کان عبدالرزاق أعلمنا وأحفظنا» رحمته الله

امام ذهلي رحمته الله فرماني «وکان أيقظهم في الحديث وکان يحفظ» رحمته الله

د انهم رجال او محدثين عظام رحمته الله ددې نقولونه معلومه شوه چه حافظ عبدالرزاق بن همام صنعاني رحمته الله په محدثينو رحمته الله کښې يو ډير لوني امام د حديث په حافظانو کښې ډير لوني حافظ وو. د احاديثو د روايت په سلسله کښې په دوی باندې د محدثينو رحمته الله اعتماد وو البته بعضې حضراتو ددوی د حافظې په باره کښې کلام کړې دې دغه شان څه حضراتو په دوی باندې د تشيع الزام هم لگولې دې دغه شان ددوی نه د اهل بيتو په فضلونو کښې او د څه نورو حضراتو په مناقبو کښې منکر روايات هم مروي دي.

ابن حبان رحمته الله فرماني «وکان ممن جمع وصنف وحفظ وکان ممن يخطئ إذا حدث من حفظه على تشيع فيه» رحمته الله

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني «ثقة حافظ منصف شهير عسى في آخر عمره فتنه وکان يتشيع» رحمته الله

امام نسائي رحمته الله فرماني «فيه نظرن من كتب عنه بأخرة وري عنه أحاديث مناكير» رحمته الله

ترکومې پورې چه د حافظې د تغير تعلق دې نو دا يو حقيقت دې چه ددوی حافظه په آخری عمر کښې متغيره شوې وه. په آخری عمر کښې چه به کله دوی حديث بيانولو نو په هغې کښې به نې غلطۍ کوله. ددې وجې دهغه حضراتو د روايت اعتبار نه دی کول پکار. چه ددوی نه په آخری عمر کښې روايت کړې دې.

(تہذیب الکمال (۵۷۱۸) وسیر اعلام النبلاء (۵۶۹۱۹)۔

(تہذیب الکمال (۵۷۱۸) وتہذیب التہذیب (۳۱۱۶)۔

(الصدر السابق وتہذیب التہذیب (۳۱۲۱۶)۔

(سیر اعلام النبلاء (۵۶۶۱۹)۔ (۵۸۰) وتہذیب الکمال (۵۸۱۱۸) وتہذیب التہذیب (۳۱۲۱۶)۔

(تہذیب التہذیب (۳۱۴۱۶) وهدی الساری (۴۱۹)۔

(الثقات لابن حبان (۴۱۲۸)۔

(تقریب التہذیب (ص. ۳۵۴) رقم ۴۰۶۴)۔

(میزان الاعتدال (۶۱۰۱۲)۔

امام احمد بن حنبل رحمته فرمائی: «أتینا عبد الرزاق قبل المائتين وهو صحيح البصر ومن سمع منه بعد ما ذهب بصره فهو ضعيف السماع»^(۱)

دغه شان د یحیی بن معین رحمته نه چه کله عبدالله بن احمد رحمته تپوس او کړو «تخش السن من عبد الرزاق»^(۲) نو هغوی جواب ورکړو «أما حيث رأينا فما كان يلم الشائين دعوى من سمعنا»^(۳) یعنی څه وخت چه مونږ دهغوی نه احادیث اوریدل. هغه وخت کښې هغوی اتیا کالوته نه وو رسیدلی بلکه اويا سره نزدې نزدې وو.

بیا دمخلط د روایاتو په باره کښې محدثینو رحمته اصول بیان کړی دی. چه کومو حضراتو قبل الاختلاط روایتونه نقل کړی دی. هغه مقبول دی. اوچا چه بعد الاختلاط روایات نقل کړی دی. هغه مردود دی. دامام عبدالرزاق رحمته احادیث هم معیز دی. حافظ ابن حجر رحمته فرموي «احتج به الشیخان فی جملة من حدیث من سمع منه قبل الاختلاط، وضابط ذلك من سمع منه قبل المائتين فأما بعد ما فكان قد تغير»^(۴)

دلته دا خبره هم په ذهن کښې اچول پکار دی. چه امام عبدالرزاق رحمته د «المصنف» سره د نورو کتابونو تصنیف د اختلاط نه وړاندې کړې دي. نو د اختلاط په وجه په دې کتابونو کښې د یو کتاب روایت رد کول ټیګ نه دی. هم دا وجه ده. چه امام احمد بن حنبل رحمته فرمائی «من سمع من الكتب فهو أصح»^(۵)

دامام احمد رحمته قول دي. «من سمع منه بعد ما عسى فليس بشي وما كان في كتبه فهو صحيح وما ليس في كتبه فإنه كان يلقن فيتلحن»^(۶)

هم امام احمد رحمته فرمائی: «كان يتعاهد كتبه»^(۷)

دامام بخاری رحمته قول هم دي. «ما حدث من كتابه فهو أصح»^(۸) تر کومې پورې چه د تشیع تعلق دي. نو دا حقیقت دي. که په امام عبدالرزاق کښې که څه تشیع وو. نو هغه داسې نه وو چه د طعن سبب جوړ شوې وو. ځکه چه هغه بدعت سبب د ضعف

(۱) تهذيب الكمال (۵۸۱۱۸) وسیر أعلام النبلاء (۵۶۵۱۹) وتهذيب التهذيب (۳۱۲۱۶) _

(۲) كتاب الضعفاء الكبير للعقيلي (۱۰۸۱۳) وسیر أعلام النبلاء (۵۷۰۱۹) _

(۳) هدى السارى (۴۰۹ و ۴۲۰) _

(۴) تهذيب الكمال (۵۸۱۱۸) وتهذيب التهذيب (۳۱۲۱۶) _

(۵) هدى السارى (۴۱۹) _

(۶) تهذيب الكمال (۵۷۱۱۸) وتهذيب التهذيب (۳۱۲۱۶) _

(۷) التاريخ الكبير (۱۳۰۱۶) وسیر أعلام النبلاء (۵۷۱۱۹) وميزان الاعتدال (۶۱۰۱۲) _

دې چه دهغوی متصف داعی هم وی اوبیا که اوملې شی چه هغه متشیع وو. نودهغوی ددې نه رجوع هم ثابته ده

دامام احمد رحمته الله علیه نه دهغوی خونې عبدالله بن احمد رحمته الله علیه تپوس اوکړو «عبدالرزاق کان یتشيع ويضطالى التشيع» نوهغوی جواب ورکړو «أما أنا فلم أسمع منه ل هذا شيئاً ولكن كان رجلاً تعجبه أعيان الناس أوالأعيان» (یعنی ماته دهغوی د شيعيت په باره کښې څه علم نشته البته دا ده چه هغوی د خلقو دواقعاتو سره شوق زیات ساتل. اوهغه به نې نقل کولې. کیدې شی په داسې واقعاتوکښې داسې څه خبره راغلې وی. په کومو باندې چه دهغوی په تشيع باندې استدلال کړې شوې وی.

پخپله دامام عبدالرزاق رحمته الله علیه نه منقول دی «والله ما إنشأ صدری قط أن أفضل علیاً علی ابن بکر وعمر، رحم الله أباهما، ورحم الله عمر، ورحم الله عثمان، ورحم الله علیاً، من لم یحبهم فما هو مؤمن وقال أوثق علی جویاها» (۱)

دغه شان دهغوی نه دا هم منقول دی «أفضل الشیخون بتفضیل علی رحمته الله علیه یأهاها علی نفسه ولولم یفضلها لم أفضلهما کفی رحمته الله علیه إیراء أن أحب علیاً ثم أخالف قوله» (۲)

بیا امام احمد رحمته الله علیه نقل کړی دی. چه امام عبدالرزاق د شيعيت نه رجوع کړې وه. حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د عبيدالله بن موسی رحمته الله علیه په حالاتوکښې لیکلی دی «ترکه أحمد لتشیعه وقد عتب أحمد علی روایتہ عن عبدالرزاق فذکر أن عبدالرزاق رحمته الله علیه» (یعنی امام احمد رحمته الله علیه چه کله عبيدالله بن موسی د تشيع په وجه باندې پریخودو. نوپه هغوی باندې اعتراض اوشو. چه تاسو د عبدالرزاق نه ولې روایتونه کړي دی په دې باندې هغوی اووئیل چه امام عبدالرزاق د شيعيت نه رجوع کړې وه. (۳)

دا خبره دې معلومه وی. چه دامام عبدالرزاق په باره کښې د بعضې نورو حضراتو نه کلام منقول دي.

(۱) تهذيب الكمال (۶۰۱۱۸) وتهذيب التهذيب (۳۱۳۱۶) وميزان الاعتدال (۶۱۰۱۲) وسير أعلام النبلاء (۵۷۰۱۹) -

(۲) تهذيب الكمال (۶۰۱۱۸) وتهذيب التهذيب (۳۱۳۱۶) وسير أعلام النبلاء (۵۷۴۱۹) -

(۳) المصادر السابقة والکامل لابن عدی (۳۱۲۱۵) -

(۴) تهذيب التهذيب (۵۳۱۷) -

(۵) قال الشيخ محمد عوامة حفظه الله تعالى: والتشيع في عرفهم محبة على رحمته الله علیه وتقديسه على الصحابة إلا أبا بكر وعمر. فإن قدمه عليهما رضى الله عنهم جميعاً كان غالباً في تشيعه وعلى رحمته الله علیه مقدم عند أهل السنة على الصحابة جميعاً إلا أبا بكر وعمر وعثمان رحمته الله علیه حسبما تقرر رأيهم عليه فيكون خلاف عبدالرزاق مع غيره في تقديمه على رحمته الله علیه على عثمان أولاً كذا في تعليقاته على الكاشف للذهبي (۶۵۲۱۱) -

سفيان بن عيينه رحمه الله فرماني «أخاف أن يكون من الذين ضل سعيهم في الحياة الدنيا»^(١)
 دغه شان عباس بن عبد العظيم عنبري رحمه الله فرماني «والله الذي لا إله إلا هو أن عبد الرزاق كذاب
 والواقدي أصديق منه»^(٢)

هم دي عباس بن عبد العظيم د زيد بن المبارك نه نقل كړي دي «كان عبد الرزاق كذاباً يسرق
 الحديث»^(٣)

تركومي پورې چه د سفيان بن عيينه رحمه الله د قول تعلق دي نولكه څنگه چه بنسكاره ده چه دا
 جرح مبهم وي هغوی ددې څه وجه نه ده ذکر کړې دي او کومه جرح چه مبهم وه اودهغې په
 مقابله کښې دانم جرح والتعديل نه دهغه راوی په باره کښې تعديل او توثيق منقول
 وي. نو داسې جرح مقبول نه وي.

بيا ممکن ده چه ددوی د قول اعتماد هم هغه تشيع وو کوم چه مونږ اوس رد کړو نو ځکه د
 قول دهغوی په حق کښې جارح نه دي
 عباس بن عبد العظيم چه په قسم سره دوی ته کذاب ونيلى دي نو حفاظو د حديث دا قول رد
 کړي دي

حافظ ذهبي رحمه الله فرماني «هذا ما وافق العباس عليه مسلم بل سائر الحفاظ وأئمة العلم يحتجون به لإل
 تلك المناكير المحدودة في سعة ما روى»^(٤)

دغه شان دوی فرماني «بل والله ما برع عباس في بيته ولبس ما قال يعبد إلى شيخ الإسلام ومحدث الوقت
 ومن احتج به كل أرباب الصحاح وإن كان له أوهام مقبورة وغيره أبرم في الحديث منه فوسميه بالكذب ويقدم
 عليه الواقدي الذي أجمعت الحفاظ على تركه؛ فهو في مقالته هذه غارق للإجماع ييقون»^(٥)

هم دا الزام زيد بن المبارك هم لگولي وو. نو دهغې جواب هم په دي کښې راغلو په اصل کښې
 داسې معلومېږي چه زيد بن المبارك ته امام عبد الرزاق د يوې جملې په وجه نه ناخوښه
 شوې وو په هغې باندې دوی دهغوی کتابونه او شلول اودهغه ځاني نه لارل. دهغې نه پس
 هغوی د امام عبد الرزاق په حق کښې خپله دغه ذکر شوې راني قائمه کړه

پوره واقعه امام عقيلي رحمه الله په کتاب الضعفاء کښې ذکر کړې دي «كان زيد بن المبارك قد لزم
 عبد الرزاق فأكثر عنه ثم خرق كتبه ولزم محمد بن ثور، فقيل له في ذلك فقال كنا عند عبد الرزاق فحدثنا

(١) الضعفاء الكبير للعقيلي (١٠٩٣) وميزان الاعتدال (٦١٠٢) وسير أعلام النبلاء (٥٧١٩).

(٢) الضعفاء للعقيلي (١٠٩٣) وميزان الاعتدال (٦١١٢) وتهذيب التهذيب (٣١٤١٦) وسير أعلام النبلاء (٥٧١٩) والكامل لابن عدي (٣١١٥).

(٣) تهذيب التهذيب (٣١٥١٦) وسير أعلام النبلاء (٥٧٤١٩).

(٤) ميزان الاعتدال (٦١١٢).

(٥) سير أعلام النبلاء (٥٧١٩ و ٥٧٢).

بحديث معمر عن الزهري عن مالك بن أوس بن الحدثان.. الحديث الطويل فلما قرأ قول عمر لعلي والعباس فبغت أنت تطلب ميراثك من ابن أخيك وجاء هذا يطلب ميراث إمرأته حيث قال عبدالرزاق إنظروا إلى الأنوك (يقول تطلب ميراثك من ابن أخيك ويطلب هذا ميراث زوجته من أبيها لا يقول رسول الله ﷺ قال زيد بن المبارك فلم أعد إليه ولا أروى عنه)

یعنی عبدالرزاق د امیرالمومنین سید حضرت عمر الفاروق رضی اللہ عنہ پہ بارہ کنبی د «أنوک» شیع لفظ استعمال کرو. اوگستاخی نہی اوکړه ددې وجې نہی دهغوی نه روایتونه اختل پریخودل.

حافظ ذہبی رحمہ اللہ پہ دې واقعہ باندې تبصرہ کوی. او فرمائی عبدالرزاق چه د حضرت عمر رضی اللہ عنہ پہ حق کنبی داسې شیع لفظ استعمال کرو. نو پیرہ بدہ نہی کړې دہ حالانکہ کہ هغه تبصرہ کوله. نو یکارده چه داسې نہی ونیلې وو. «قال أمیر المؤمنین عمر الفاروق» اگر چه هغوی ته ددې تبصرې کولو حق ہم نه وو. خکه چه اول خو د حضرت عمر رضی اللہ عنہ مقام اود هغوی عزت اوعظمت منلې شوې دې بیا دا چه حضرت عمر رضی اللہ عنہ دشان مصطفیٰ رضی اللہ عنہ نه زیات خبر وو. روسته راتلونکی دهغوی پشان څنگه کیدې شی بیا حضرت عمر رضی اللہ عنہ دلته مقام عثومت اوبتوت (یعنی دمیراث احکام) بیانول. په دې مقام باندې «رسول الله ﷺ» ونیل مناسب نه وو. خکه چه د میراث استحقاق د حضرت عباس رضی اللہ عنہ دهغوی دتره ولی اود حضرت فاطمې رضی اللہ عنہا د لور توب په وجه ظاهرولې شو د رسالت په وجه نه. ددې وجې حضرت عمر رضی اللہ عنہ د میراث په مسئله کنبی د میراث اصطلاح استعمال کړه. په کوم کنبی چه څه قباحت نه وو ددې وجې د عبدالرزاق دا رائې بیخی غلطه وه.

خوددې باوجود ددې واقعہ په بنیاد هغه بیخی مجروح گرځول او «کذاب یسراق الحديث» ونیل ورته صحیح نه دی. دوی فرمائی «وبکل حال فنستغفر الله لنا ولعبدالرزاق فإنه مأمون علی حدیث رسول الله ﷺ صادق»

دامام عبدالرزاق رضی اللہ عنہ په احادیثو باندې دمحدثینو رضی اللہ عنہم خومره اعتماد وو ددې اندازه ددې واقعہ نه لگولې شی
ابوصالح محمد بن اسماعیل ضراری رضی اللہ عنہ فرمائی کله چه مونږ امام عبدالرزاق رضی اللہ عنہ ته دهغوی نه حدیث اوریدو دپاره صنعاء ته اورسیدو. نو هلته زاته دچانه معلومه شوه. چه

(الأنوک الاحق والجمع النوکي کذا فی لسان العرب (۵۰۱۱۰).-

(الضعفاء الكبير للعقيلي (۱۱۰۳).-

(سير أعلام النبلاء (۷۲۹هـ ۵۷۳) قال الذهبي في ميزان الاعتدال (۶۱۱۲) في هذه الحكاية إرسال والله أعلم بصحتها ولا أعترض على الفاروق رضي الله عنه فيها فإنه تكلم بلسان قسمة التركات).-

زمونر لویو محدثینو، یحیی بن معین او احمد بن حنبل رحمہما اللہ دھغوی نہ احادیث اوریدل پریخی دی. اودا چہ دا حضرات ہفہ نہ خوبنوی. کله چہ مونر دا واوریدل. نومونر دیرزیات خفہ شو. نوہسپی مو دومرہ خرچہ اوکرہ سفر مو اوکرو او مشقت مو برداشت کرو. ہم بہ دغہ وخت کنبی دحج زمانہ راغلہ. زہ مکہ مکرمی تہ اورسیدم. هلته می دامام یحیی بن معین رحمۃ اللہ علیہ سرہ ملاقات اوشو ما ورته اوونیل. ای ابو زکریا! مونر اوریدلی دی چہ تاسو: عبدالرزاق احادیث پریخی دی. اودہفہ نہ مو اعراض کړی دې نوہغوی اوونسل. «یا اہلالمسلمین! ارتدعوا عن الرزاق عن الإسلام ما ترکنا حدیثہ» (۱) یعنی کہ عبدالرزاق والعیاذ باللہ مرتد شی. نویب ہ دھغوی احادیث دومرہ قوی دی. چہ مونر ہفہ نہ پریردو.

خلاصہ دا چہ امام عبدالرزاق بن ہمام رحمۃ اللہ علیہ پہ ائمہ حدیث کنبی یوحلیل القدر ثقہ امہ دې. البتہ دھغوی پہ حافظہ کنبی پہ آخری عمر کنبی تغیرراغلی وو. ددې وجہ دھغوی ہفہ روایت قابل قبول نہ دی. کوم چہ ہغوی د ۲۰۰ھ نہ پس کړی دی. دغہ شان دھغوی نہ خہ منکر احادیث ہم مروی دی. کوم چہ حفاظ حدیث پہ گوته کړی دی. ترکومې پورې چہ دھغوی د شیعیت تعلق دې. نواول خو ہفہ ثابت نہ دی. اوکہ ثابت ہ شی. نومضرنہ دی.

حافظ ابن عدی رحمۃ اللہ علیہ دھغوی پہ بارہ کنبی خپلہ کومہ رانی لیکی. ہفہ دیر معتدل او فوہ فیصل دې. ہغوی فرمائی. «ولعبدالرزاق أصناف وحديث كثير، وقد رحل إليه ثقات المسلمين وأئمتہ وکتبوا عنہ ولم یروا بحدیثہ بأساً إلا أنهم نسبوا إلى التشیع»، وقد روی احادیث فی الفضائل مما لا یواقفہ علیہا أحد من الثقات فهذا أعظم ما رموه به من روايته لهذه الأحادیث ولما رواه فی مثالب غیرہم ما لم أذكرہ فی کتابی هذا وأما فی باب الصدق فأرجو أنه لا بأس به إلا أنه قد سبق منه أحادیث فی فضائل أهل البيت ومثالب آخرین مناکین» (۲)

پہ شوال ۲۱۱ھ کنبی وفات شوی وو. (۳) رحمہ اللہ رحمۃ واسعہ

② **معمر:** دوی معمر بن راشد ازدی دی. ددوی مختصر حالات در «بدء الوحي» کنبی دشہرم نمبر حدیث لاندې تیرشوی دی. (۴)

③ **ہمام:** دوی ہمام بن منبہ [اسم فاعل التفعیل] (۵) بن کامل بن سبیح [بکرم السنین المہملہ]

(الضعفاء الكبير للعقيلي (۱۱۰۱۳) وميزان الاعتدال (۶۱۲۱۲) وسير اعلام النبلاء (۵۷۳۱۹) وتهذيب التهذيب (۳۱۴۱۶) والكامل لابن عدی (۳۱۱۵)۔

(الكامل في ضعفاء الرجال لابن عدی (۳۱۵۱۵)۔

(تهذيب الكمال (۶۱۱۱۸) والتاريخ الكبير (۱۳۰۱۶) والثقات لابن حبان (۴۱۲۱۸) وطبقات ابن سعد (۵۴۸۱۵)

(كشف الباری (۴۶۵۱۱) و... (۱)۔

(المعنى في ضبط أسماء الرجال (ص ۱۷۵)

وسكون التحية وبجيم وقيل بفتح السين (۱) یمانى صنعانى (۲) اباواى (۳) دى د دوى كنيت
بوعقبه دى وهب بن منبه. معقل بن منبه. اوغیلان بن منبه د دوى ورتره دى
همام بن منبه دحضرت عبدالله بن زبیر. حضرت عبدالله بن عباس. حضرت عبدالله بن
عمر بن الخطاب. حضرت معاویه بن ابی سفیان. او حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ وغيره نه روايت
کړې دي
ددوى نه ددوى ورو وهب بن منبه. او وراوه عقيل بن معقل منبه. على بن الحسن او معمر بن

راشد رضی اللہ عنہ روايت کوي (۴)

ابن حبان رضی اللہ عنہ دوى په .. ثقات .. کښې ذکر کړى دى (۵)

امام يحيى بن معين رضی اللہ عنہ فرمانى. «ثقة» (۶)

امام عجلې رضی اللہ عنہ فرمانى. «مان تابهى ثقة» (۷)

دا هغه همام بن منبه رضی اللہ عنہ دي. دچا حديثو کتابچه د «صحيفه همام بن منبه» په نوم سره
مشهوره وه. دا صحيفه دوى براه راست د حضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ نه اوريدلې اوليکلې وه.
د دې احاديثو د ضبط واقعه امام احمد رضی اللہ عنہ بيان کړې ده. چه همام بن منبه به هميشه دپاره
په جهاد کښې شرکت کولو. او دخپل ورور وهب بن منبه رضی اللہ عنہ دپاره به ئې کتابونه اخستل.
هغوى په مدينه منوره کښې دحضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ په مجلسونو کښې ناسته اختيار کړه.
اوله ئې دا احاديث واوريدل. او دا ئې ضبط کړل. دا يوسل څلويښتو ته نژدې احاديث وو. د
معمر بن راشد ملاقات ددوى سره په يمن کښې په هغه وخت کښې اوشو. کوم وخت چه
هغوى ډير کمزورى شوى وو. تردې چه دهغوى وريڅې دهغوى په سترگو باندې راغلي وې. په
داسې وخت کښې معمر رضی اللہ عنہ دهغوى نه دا صحيفه واوريده. كيفيت ئې دا وو چه کله به په
اورولو اورولو همام رضی اللہ عنہ سترې شو. نو معمر باقى احاديث هغوى ته واورول (۸)

(المعنى (ص. ۴۱) -

(۱) الصنعاني: نسبة إلى صنعاء مدينة باليمن بزيادة النون في آخره والقياس أن يقال صنعاء ومن العرب من
يقوله. فأبدلوا من الهمزة النون كذا في العدة (۲۵۴/۱) -

(۲) الأباواى بفتح الهمزة وسكون الباء الموحدة وفتح النون نسبة إلى الأبناء وهم قوم باليمن من ولد الفرس
الذين جهزهم كسرى مع سيف بن ذى يزن إلى ملك الحبشة فغلبوا الحبشة وأقاموا باليمن وقال أبو حاتم بن
حبان كل من ولد باليمن من أولاد الفرس وليس من العرب يقال أباواى وهم الأباويون كذا في العدة (۲۵۴/۱)

(۳) تهذيب الكمال (۲۹۸/۳۰ و ۲۹۹) -

(۴) كتاب الثقات لابن حبان (۵۱۰/۵) -

(۵) تهذيب الكمال (۲۹۹/۳۰) -

(۶) تهذيب التهذيب (۶۷/۱۱) -

(۷) تهذيب الكمال (۲۹۹/۳۰) وسير أعلام النبلاء (۳۱۲/۵) -

دا صحیفه امام عبدالرزاق د معمر نه روایت کوله اومعمر بن دهمام بن منبه اوهغه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه روایت کوله

امام احمد رضی الله عنه ددوی د امام عبدالرزاق بن همام رضی الله عنه خاص شاگرد وو، دا ټوله صحیفه په خپل مسند کښې نقل کړې ده په مسند احمد کښې ددې ټولو احادیثو تعداد یوسل شپږ دیرش دی ددې صحیفه یوه مخطوطه نسخه کومه چه حافظ احمد بن یوسف سلمی نیشاپوری متوفی (۲۶۴هـ) روایت دې په مکتبه ظاهریه دمشق کښې شته. مشهور محقق داکتر محمد حمیدانه حیدر آبادی ددې مخطوطه تحقیق کړې دې. اوپه ۱۳۷۲هـ مطابق ۱۹۵۳م کښې نې په دمشق کښې شائع کړې وه. جزاء الله تعالی خوږا.

محمد بن سعد رضی الله عنه فرمائی. چه ددوی وفات په ۱۲۱هـ کښې شوې وو(امام بخاری رضی الله عنه دعلی بن المدینی رضی الله عنه په واسطه سره نقل کړی دی چه دهمام بن منبه وفات په ۱۳۲هـ کښې شوې وو. ووالله أعلم، رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

⑤ حضرت ابوهریره رضی الله عنه تفصیلی حالات کتاب الایمان د «باب أمور الایمان» لاندې تیر شوی دی. و

قوله: إِذَا أَحْسَنَ أَحَدُكُمْ إِسْلَامَهُ فَكُلُّ حَسَنَةٍ يَعْمَلُهَا تُكْتَبُ لَهُ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا إِلَى سَبْعِ مِائَةٍ ضِعْفٍ وَكُلُّ سَيِّئَةٍ يَعْمَلُهَا تُكْتَبُ لَهُ بِمِثْلِهَا: کله چه په تاسو کښې یو کس به خپل اسلام کښې ښه والي اوخوبیاني پیدا کړی. او اطاعت اختیار کړی. نورهغه نیک کار کوم چه هغه کوی. دلس چند نه واخله تراووه سوو پورې لیکلی شی. او هرید عمل چه هغه کوی. نوهغه صرف یو لیکلی شی.

ددې حدیث سره متعلق ټول تفصیلات په مخکنی حدیث کښې تیر شوی دی.

۳۱ = بَابُ أَحَبِّ الدِّينِ إِلَى اللَّهِ أَدْوَمُهُ

د مخکنی باب سره ددې باب ربط حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی. چه ددې باب د مخکنی باب سره مناسبت داسې دې. چه په ماقبل کښې داسلام دحسن بیان وو. او اوس دلته حد بندی کولی شی. چه په اسلام کښې دحسن تصور کولونه پس دې داسې نه وی. چه یو کس په اعمالو کښې دغلو او تجاوز عن الحدود ارتکاب شروع کړی. خکه که تجاوز عن الحدود اوغلو اختیار کړې شی. نویه آخر کښې به دستری والی د وجې عمل بیخی پریږدی. ددې وجې

(تهذيب الكمال (۳۰۰/۱۳۰) وطبقات ابن سعد (۵/۴۱۵) خودطبقات په مطبوعه نسخه کښې ((مات سنة إحدى أو اثنتين ومائة)) دا الفاظ داکتر بشار عواد معروف محقق تهذيب الكمال نقل کړی. او لیکي (وهو تحريف).

(التاريخ الكبير (۲۳۶۸) رقم ۲۸۴۷ -

(كشف الباری (۵۹۱۱ع ۶۶۳ -

دلته دا اوخودلې شوه چه بیشکه داعمالو په ذریعه په اسلام کښې حسن راخی خومیانه روی اختیار کړئ اوداومت اختیار کړئ نوهله به هغه حسن قائم پاتې شی (۱)

علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه په ماقبل کښې داسلام دپاره دحسن یعنی «امثال اوامرو، اجتناب عن التواهي اوشقة على خلق الله» بیان وو او اوس په هغې باندې د مداومت اومواظبت پینول مطلوب دی خکه چه کله بنده مداومت اومواظبت اختیار کړئ نودانته تعالی په

محبت کښې زیادت کیري اوداسلام حسن دانمی وی (۲) دا منسبت زیات ښکاره دي
دترجمة الباب مقصد حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه دامام بخاری رحمته الله علیه ددې ترجمې نه مقصد دا دي چه دايمان اطلاق په عمل باندې صحیح دي خکه چه ترجمه نې قائمه کړې ده «أحب

الدين إلى الله أودمه» دین دعمل په معنی دي اومطلب دا دي چه دانه تعالی په نيزدونونه محبوب عمل هغه دي په کوم باندې چه مداومت اوشی ددې نه معلومه شوه چه اعمال په دین کښې داخل دی اودمصنف رحمته الله علیه په نيزدايمان اسلام اودین اطلاق په یوحقیقت باندې کیري نوهرکله چه دا ثابته شوه چه اعمال په دین کښې دی نویه ایمان او اسلام کښې داخلیدل نې هم ثابت شو (۳)

ابن بطال رحمته الله علیه فرمائی چه د ترجمه د انعقاد نه دامام بخاری رحمته الله علیه مقصود په مرجو باندې رد دي چه تاسو وانې چه داعمالو د ایمان او دین سره څه تعلق نشته حالانکه دلته عمل ته دین ونیلې شوې دي اوبه دي باندې د مداومت ترغیب ورکړي شوې دي (۴)

[۴] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى حَدَّثَنَا يَحْيَى عَنْ هِشَامٍ قَالَ أَخْبَرَنِي أَبِي عَنْ عَائِشَةَ (۱) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ عَلَيْهَا وَعِنْدَهَا امْرَأَةٌ قَالَ مَنْ هَذِهِ قَالَتْ فَلَانَةٌ تَذْكُرُ مِنْ صَلَاتِهَا قَالَ مَهْ عَلَيْكُمْ بِمَا تَطِيقُونَ قَالَتِ اللَّهُ لَا يَمْلَأُ اللَّهُ حَتَّى تَمْلَأُوا وَكَانَ أَحَبَّ إِلَيْنَا مَا دَامَ عَلَيْهِ صَاحِبُهُ [۱۸۹۹ وانظر: ...]

(۱) فتح الباری (۱۰۱۱)۔

(۲) عمدة القاری (۲۵۵۱)۔

(۳) فتح الباری (۱۰۱۱)۔

(۴) شرح کرماني (۱۷۳۱)۔

(۱) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب التهجد باب ما يكره من التشديد في العبادة رقم (۱۱۵۱) ومسلم في صحيحه (۲۶۷۱) كتاب صلاة المسافرين باب فضيلة العمل الدائم من قيام الليل وغيره .. والنسائي في سننه (۱۴۳۱) كتاب قيام الليل وتطوع النهار باب الإختلاف على عائشة رضي الله عنها في إحياء الليل وابن ماجه في سننه في كتاب الزهد باب المداومة على العمل رقم (۴۲۳۸)۔

رجال الحديث

- ① **محمد بن مثنیٰ**: دوی ابو موسیٰ محمد بن مثنیٰ بن عبید عنزی بصری دی ددوی حالات مخکنی د «کتاب الإيمان، باب حلاوة الإيمان» لاندې تیر شوی دی
- ② **یحییٰ**: دوی مشهور محدث امام یحییٰ بن سعید القطان تميمی رحمته الله دی ددوی حالات د «کتاب الإيمان، باب من الإيمان أن یحب لأهله ما یحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی
- ③ **هشام**: ددوی حالات په کشف الهادی (۱/۱۸۱) واردو کښې مختصر راغلی دی. خو چونکه دوی د صحاح سته په اهم ترینو راویانو کښې دې ددې وجې لږ په تفصیل سره ددوی حالات دوباره ذکر کولی شی. دوی هشام بن عروه بن الزبیر بن العوام قرشی اسدی مدنی رحمته الله دی. ددوی کښت ابو المنذر دې. بعضی حضراتو ئې کښت ابو عبدالله ذکر کړې دې. (۱) د حضرت انس، حضرت جابر بن عبدالله، حضرت سهل بن سعد، حضرت ابن عمر رحمتهما الله زیارت ئې کړې دې. خور وایت ئې ترې نه دې کړې. د حضرت عبدالله بن عمر رحمتهما الله په باره کښې خودا هم منقول دی. چه هغوی دهشام په سر باندې لاس راښکلي وو. اودعا ئې ورته کړې وه. (۲) په صفار تابعینو کښې ددوی شمار کيږي. (۳) دخپل پلار عروه نه علاوه ئې دخپل تره عبدالله بن زبیر رحمته الله دخپلې بی بی فاطمه بنت المنذر، عبدالله بن عروه بن الزبیر، ابن شهاب زهري، یزید بن رومان، عبدالرحمن بن القاسم بن محمد بن ابی بکر الصديق، ابو الزبیر محمد بن مسلم مکی، او ابوسلمه بن عبدالرحمن بن عوف رحمته الله نه روایت کړی دی. (۴) ددوی نه روایت کونکو کښې امام شعبه، امام مالک، سفیان ثوري، اسرايیل بن یونس، اسماعیل بن علیه، ایوب سختیانی، حماد بن زید، حماد بن سلمه، داود بن نصیر طائی، عبدالله بن المبارك، وکیع بن الجراح او یحییٰ بن سعید القطان رحمته الله وغیره مشهور محدثین دی. (۵)

امام عجلې رحمته الله فرمائی: «کان ثقة» (۱)

امام محمد بن سعد رحمته الله فرمائی: «وکان ثقة ثبتاً کثیر الحدیث حجة» (۲)

(۱) تهذيب الكمال (۲۳۲/۳۰ و ۲۳۳) -

(۲) المصدر السابق وسیر اعلام النبلاء (۳۵۱/۶) -

(۳) هدی الساری (ص. ۴۸) -

(۴) تهذيب الكمال (۲۳۳/۳۰ و ۲۳۴) -

(۵) تهذيب الكمال (۲۳۴/۳۰ و ۲۳۷) -

(۶) تهذيب الكمال (۲۳۸/۳۰) -

(۷) طبقات ابن سعد (ج. ۷، ص. ۳۲۱) -

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی «ثقة إمام الحديث» (۱)

ابن حبان فرمائی «كان حافظاً متقناً ورعاً فاضلاً» (۲)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی «الإمام الثقة شيخ الإسلام...» (۳)

او ہم دوی فرمائی «أحد الأعلام حجة إمام» (۴)

دغہ شان دوی فرمائی «الإمام الحافظ العجوة...» (۵)

پہ ہشام بن عروہ باندی امام مالک، یعقوب بن شبیبہ او ابو الحسن بن القظان رحمہم اللہ کلام کرے

دی ابو الحسن بن القظان رحمہ اللہ فرمائی دی «هو سهل بن أبي صالح اعتلطا وتعوفا» (۶)

یعنی ددوی پہ حافظہ کنبی دومرہ تغیر راغلی وو چہ ہفہ مختلطہ گد و، شوی وو

دغہ شان یعقوب بن شبیبہ رحمہ اللہ فرمائی «ثقة، لم ينكر عليه شيء إلا بعد ما صار إلى العراق، فإنه

ينسب إلى الرواية عن أبيه، فأنكر ذلك عليه أهل بلدنا، والذي يرى أن هشاماً يسهل لأهل العراق أنه كان لا

يحدث عن أبيه إلا بأسعده منه، فكان تسهله أنه أرسل عن أبيه ما كان يسمعه من غير أبيه عن أبيه» (۷)

یعنی د ہشام اصل عادت دا وو چہ ہفہ بہ د خپل پلار نہ براہ راست بہی واسطی اوریدلی

شوی احادیث روایت کول خو کله چہ ہفہ عراق تہ لاہو نو ہلتہ نہی د عراق خلقو دپرہ خہ

داسی آسانی او کرلہ چہ بعضی ہفہ احادیث کوم چہ دوی د خپل پلار نہ براہ راست نہ وو

اوریدلی خو دچا پہ واسطی سرہ نہی اوریدلی وو اسی احادیثو کنبی بہ دوی واسطہ حذف

کولہ او براہ راست بہ نہی د خپل پلار نہ روایت کول

دغہ شان عبدالرحمن بن یوسف بن خراش رحمہ اللہ فرمائی «كان مالك لا يرضاه... يلقى أن مالكاً تكم

عليه حديثه لأهل العراق، قدم الكوفة ثلاث مرات، قدمت كان يقول:، حدثني أبي قال: سمعت عائشة رضي الله عنها،

وقدم الثانية فكان يقول:، أخبرني أبي عن عائشة،، وقدم الثالثة فكان يقول:،، أبي عن عائشة رضي الله عنها،، یعنی

یرسل عن أبيه» (۸)

(۱) تذكرة الحفاظ للذهبي (۱۴۴۱) وتهذيب الكمال (۲۳۸) وسير أعلام النبلاء (۳۵۱۶)۔

(۲) الثقات لابن حبان (ج ۵، ص ۵۰۲)۔

(۳) سير أعلام النبلاء (ج ۶، ص ۳۴)۔

(۴) ميزان الإعتدال (ج ۴، ص ۳۰۱)۔

(۵) تذكرة الحفاظ (ج ۱، ص ۱۴۴)۔

(۶) ميزان الإعتدال (ج ۴، ص ۳۰۱) وسير أعلام النبلاء (ج ۶، ص ۳۵)۔

(۷) تهذيب الكمال (ج ۳۰، ص ۲۳۸)۔

(۸) اوگورنی، سير أعلام النبلاء (ج ۶، ص ۳۵) وتهذيب الكمال (ج ۳۰، ص ۲۳۹) وميزان الإعتدال (ج ۴، ص ۳۰۲)۔

وہدی الساری (ص ۴۴۸)

ترکومی پورې چه د ابوالحسن بن القطن رحمته د کلام تعلق دې چه هغه مختلط شوې وو پر حفظ ذهبي رحمته ددوی زبردست رد کړې دې دوی په میزان الاعتدال کښې فرماني «أحد الأعلام حجة إمام لكن في الكبر ناقص حفظه، ولم يختلط أبداً، ولا عيرة بما قاله أبو الحسن إيهن القطن من أنه وسهيل بن أبي صالح اختلطوا وتغيرا، نعم، أنرجل تغير قليلاً، ولم يبق حفظه فهو في حال الشبهة، فمن بعض محفوظه أو وهم، فكان ماذا؟» هو معصوم من النسيان؛ ولما قدم العراق في آخر عمرة حدث به جملة كثيرة من العمله، في غضون ذلك يسير أحداث لم يجودها، ومثل هذا يقع لبالك، ولشعبة، ولوكيع، ولكهار الثقات، قدم عنك الخط، وذو خلط الأئمة الثقات بالضعفاء والمخلطين، فهشام شيخ الإسلام، ولكن أحسن الله عزاء

نافيك يا إيهن القطن (X)

د حفظ ذهبي رحمته د کلام خلاصه دا ده چه د هشام په حافظه کښې بالکل آخری عمر کښې لږ ډیر تغیر ضرور راغلې وو خو هغه د ..مختلط... درجې ته نه وو رسیدلې دا تغیر هم د بوداتوب په وجه لازمېږي ځکه دا خبره بالکل ښکاره ده. چه د خواني په زمانه کښې کومه زبردسته حافظه وی هغه د بوداتوب په زمانه کښې نه وی ترکومي پورې چه آخری عمر کښې په عراق کښې د بعضو داسې حدیثونو تعلق دې چه هغې کښې څه خامیاني او خرابیاني، وی نو د داسې خامیانو نه خو لوني لوني ثقات انهم هم خالي نه وی لکه چه داسې وهومنه د امام مالک، امام شعبه، او امام وکیع بن الجراح رحمته پشان د علم حدیث بدشاهانو ته هم لاحق شوي وو نو د داسې معمولی وهومنو په وجه ثقات ضعیفانو او مختلطینو سره ملاوول هیڅ کله هم مناسب نه دی

هم دا خبره دوی په ..سیر اعلام النبلاء... کښې هم لیکلې ده. بلکه په دې کښې دا زیادت هم شته چه «وما هذا التغير بشاراً أصلاً، وإنما الذي يضر الاعتلاط، وهشام فلم يختلط قط، هذا أمر مقطوع به، و حديثه محتج به في البوطا، والمصاحف، والسنن، وقول إيهن القطن:، إنه اختلط، قول مردود مردول، فأين إماماً من الكهار سلم من الخطأ والوهم، فهذا شعبه، وهو في الذروة، له أوهام، وكذلك معمر، والأوزاعي، ومالك رحمته» (X)

یعنی مطلق تغیر مضر او قاذح نه دې بلکه مضر او قاذح ..اختلاط... دې او د هشام په بڼه کښې دا امر فیصله شوې او یقیني دې چه هغه د ژوند په هیڅ مرحله کښې ..مختلط... شوې نه وو هم دا وجه ده چه ددوی د حدیثونو نه په موطن، کتب صحاح، او په سنن کښې استدلال او احتجاج شوې دې نو د ابن القطن رحمته قول چه هغه مختلط شوې وو نا قابل قبول دې ترکومي پورې چه د معمولی وهم تعلق دې نو ددې نه د شعبه، معمر، اوزاعی او مالک رحمته پشان امامان هم محفوظ نه دی

ترکومي پوري چه د يعقوب بن شيبه رحمته الله دا وينا ده چه دوی به واسطه حذف کوله او د خپل پلار نه به نې ارسالاً روايت کولو نو دا تدليس دي (١) خو ياد ساتي: چه دوی هميشه تدليس نه کولو ددوی عادت مستقل د تدليس نه وو؛ بلکه کله کله به نې داسې کول لکه حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني «لغة قتيه ربه ادلس» يعني دې ثقه دې اوفقيه دې کله کله به نې تدليس کولو.

حافظ ذهبي رحمته الله د يعقوب بن شيبه ددې قول نقل کولو نه پس فرماني «لحديث العراقيين عن هشام او هام تحتل، كما وقع في حديثهم عن معمر او هام» يعني د عراق خلق چه د هشام نه کوم روايات نقل کوي هغې کښې معمولی او هام دي چه دا برداشت کيدې شي هم دغه شان او هام د معمر په روايتونو کښې هم دي کوم چه د عراق خلق ددوی نه روايت کوي بيا ترکومي پوري چه د عبدالرحمن بن يوسف بن خراش رحمته الله د قول تعلق دې چه امام مالک رحمته الله به دا نه خوښول او دوی به د هغوی په حديثونو تنقيد کولو کوم چه به د عراق خلقو روايت کول نو دا تنقيد هم د هغه وهمونو او نا آشنا تدليس په وجه وو کوم چه به هغوی کولو داسې وهمونه هم قاذح (او قابل د جرحي) نه دي او داسې تدليس هم قابل د برداشت دې.

هم دا وجه ده چه حافظ رحمته الله ددوی ذکر هغه مدلسينو کښې کړې دې کومو چه به کله کله تدليس کولو او ددوی تدليس برداشت کولې شي (٢).

د مذکوره ټول تقرير او اقوالو خلاصه دا شوه چه د هشام بن عروه رحمته الله ثقافت ثبت او فقاهات مجمع عليه دې په آخری عمر کښې ددوی په حافظه کښې معمولی تغير ضرور پيدا شوې وو. خو هغه د اختلاط په درجه کښې نه وو. البته هغه به کله کله تدليس کولو خو دا تدليس داسې نه دې چه ددوی رواياتو دپاره قاذح جوړ شي. هم دا وجه ده چه سره د امام مالک رحمته الله ټولو مشهورو د حديثو مصنفينو ددوی روايات د احتجاج او استدلال په طور پخپلو کتابونو کښې ليکلي دي. والله اعلم.

په عامو حالاتو کښې هم په قول او فعل کښې ددوی د صدق عادت وو. ددې اندازه دهغه واقعې نه کيږي. کومه چه ددوی په حالاتو کښې اصحاب د سير او تراجمو رانقل کړې ده چه: خليفه منصور هشام بن عروه ته اوونيل چه اي ابو المنذر تاسو ته هغه ورځ ياده ده په کومه ورځ چه زه سره د خپلو روترو تاسو ته راغلې ووم تاسو د يو لرگي په پيالي کښې ستوان اوبو کښې گډ کړی وو. او تاسو څکل؟ مونږ چه کله ستاسو نه اووتلونو زموږ پلار مونږ ته اوونيل چه ددې لوښې حضرت د حقوقو خيال ساتي څکه چه ترکومي پوري دې

(١) قاله الحافظ في هدي الساري (ص ٤٨٨) -

(٢) تقريب التهذيب (ص ٥٧٣ رقم: ٧٣٠٢) -

(٣) سير اعلام النبلاء (ج ٤ ص ٤٦) -

(٤) تعريف أهل التدريس بمراتب الموصوفين بالتدليس (ص ١٨) او اوگوري: تعليقات الشيخ محمد عوامه

على الكاشف للذهبي (ج ٢ ص ٣٣٧) -

ژوندې دې ستاسو په قوم کښې به څه نا څه خیر وی هاشام او فرمائیل چه امیر المؤمنین ماته دا واقعه بالکل یاده نه ده.

کله چه دوی د منصور د دربار نه اووتل نو چا دوی ملامه کړل او وې ونیل. چه تاسو هم عجیبه یی! امیر المؤمنین تاسو ته داسې واقعه یادوی چه ددې په حواله سره تاسو نور قریب حاصلولې شو خو تاسو صفا انکار کوئ. هاشام بن عروه او فرمائیل چه هرکله ماته دا واقعه یاده نه ده نو زه ولې ووايم چه ماته یاده ده. د الله تعالی خو زما سره دا معامله ده چه صریح صدق سره نې خیر ایخودې دې.)

ابو جعفر منصور به ددوی ډیر زیات اکرام کولو یو ځل هاشام بن عروه د خلیفه منصور لاسونه ښکلول او غوښتل نو خلیفه اوونیل. «یا ابن عروه! إنا نکره ذالک، إنا نکره ملک عنها ونکره ما من فوقک» (یعنی ای ابن عروه! مونږ ته دا خوښه نه ده چه زموږ لاسونه ښکړل کړې شی په اصل کښې مونږ خپل لاسونه ددې قابل نه گڼو چه تاسو دا ښکړل کړئ. او نور خلق ددې قابل نه گڼو چه هغوی دا لاسونه ښکړل کړي په دې وجه مونږ تاسو ددې نه بچ کوو. او دا ستاسو نه سوا د نورو خلکو نه بچ کوو.

په ۱۴۵ ه یا ۱۴۶ ه یا ۱۴۷ ه کښې ددوی وفات په بغداد کښې اوشو. رحمه الله رحمة واسعه.)
 ② **عروه:** د حضرت عروه رضی الله عنه حالات هم په .. کشف الباری رومی جلد .. (۲۹۱/۱) (اردو) کښې په ډیر مختصر انداز کښې مونږ ذکر کړی دی. خو چونکه دا د حدیث په راویانو کښې اساطین (پشان د سترو) دی. په دې وجه ددوی حالات لږ تفصیل سره دلته ذکر کړلې شی.
 دا مشهور تابعی د مدینې منورې په فقهاء سبعة (کښې یو فقیه، حضرت عروه بن الزبیر بن العوام بن خویلد بن اسد بن عبد العزی بن قصی قرشی اسدی مدنی دی. ابو عبدالله ددوی کښت دی.)

(١) تاریخ بغداد (ج ۱۴، ص ۳۹) و وفیات الأعیان لابن خلکان (ج ۸۱) و سیر أعلام النبلاء (ج ۴، ص ۴۵) و تهذیب الکمال (ج ۳، ص ۲۳۹) -

(٢) تاریخ بغداد (ج ۱۴، ص ۳۹) و تهذیب الکمال (ج ۳۰، ص ۲۳۹، ۲۴۰) و سیر أعلام النبلاء (ج ۴، ص ۴۹) و وفیات الأعیان (ج ۸۱، ص ۸۲) -

(٣) تاریخ بغداد (ج ۱۴، ص ۴۱، ۴۲) و تهذیب الکمال (ج ۳۰، ص ۲۴۰، ۲۴۱) و سیر أعلام النبلاء (ج ۴، ص ۴۶) و وفیات الأعیان (ج ۸۰) -

(٤) و هم سعید بن المسیب، و عروه بن الزبیر، و القاسم بن محمد، و عبید الله بن عبدالله بن عتبة بن مسعود، و خارجة بن زید، و سلیمان بن یسار، و فی السایع ثلاثة أقوال، فقيل: سالم بن عبدالله بن عمر، وقيل: أبو سلمة بن عبد الرحمن، وقيل: أبو بكر بن عبد الرحمن بن الحارث بن هشام، كذا في تهذیب الاسماء و اللغات للنووی (ج ۱، ص ۱۷۲) ترجمة خارجة بن زید -

(٥) تهذیب الاسماء (ج ۱، ص ۳۳۱) و تهذیب الکمال (ج ۲۰، ص ۱۱، ۱۲) و غیره کتب تراجم -

الله تعالى دوی ته لونی نسبی او خاندانی شرف ورکړې وو د نبی کریم ﷺ په ... حواری ..
 عشره مبشره کښي یو جلیل القدر صحابی حضرت زبیر بن العوام رضی الله عنه ددوی پلار محترم د
 رسول کریم ﷺ خلیفه صدیق اکبر رضی الله عنه ددوی نیکه (د مور پلار) وو او ذات النطاقین
 حضرت اسماء بنت ابی بکر الصديق رضی الله عنه ددوی مور محترمه او حضور اکرم ﷺ ددوی
 مامرد (ترورخاوند) او حضرت عائشه رضی الله عنها ددوی ترور ده . (١)

دوی د خپل پلار حضرت زبیر بن العوام د خپلې مور اسماء بنت ابی بکر الصديق د خپلې
 ترور حضرت عائشه ، حضرت سعید بن زید ، حضرت علی بن ابی طالب ، سهل بن ابی
 حنمه ، سفیان بن عبدالله الثقفی ، حضرت جابر ، حضرت حسن ، حضرت حسین ، محمد بن
 مسلمه ، حضرت ابوهریره ، حضرت ابن عباس ، حضرت زید بن ثابت ، حضرت ابویوب
 انصاری ، حضرت مغیره بن شعبه ، حضرت اسامه بن زید ، حضرت معاویه ، حضرت عمرو
 بن العاص ، حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص ، حضرت ام هانی بنت ابی طالب ، او د
 حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه نه علاوه د نورو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه هم روایت کوي . (٢)
 ددوی نه په روایت کونکو خلکو کښي ددوی د خامنو یحي ، عثمان ، هشام ، او د محمد نه
 علاوه سلیمان بن یسار ، ابوسلمه بن عبدالرحمن ، ابن شهاب زهري ، صفوان بن سليم ،
 ابوالزناد ، صالح بن کیسان ، او محمد بن المنکدر رضی الله عنهم وغیره ډیر محدثین دي . (٣)

د اصح قول مطابق په ٢٣ هـ کښي ددوی ولادت شوې دي . (٤)

امام محمد بن سعد رضی الله عنه فرماني : « کان ثقة كثير الحديث قتيها عالماً (٥) مأموناً ثبتاً (٦) »

امام احمد بن عبدالله عجلي رضی الله عنه فرماني : « مدني تاهي ثقة وكان رجلاً صالحاً ، لم يدغل على شيء من
 الفتن (٧) » امام زهري رضی الله عنه فرماني : « عروۃ بهي لا ينزف (٨) »

هشام بن عروه رحمهما الله فرماني : « والله ما تعلمنا جرحاً من ألف جرح ، ولا رواية : من ألف جرح من
 أحاديثه (٩) »

(١) اوگوري عمده القاري (ج ١ ، ص ٣٨) بدء الوحي .

(٢) سير اعلام النبلاء (ج ٤ ، ص ٤٢١ ، ٤٢٢) و تهذيب الكمال (ج ٢٠ ، ص ١٢ ، ١٤) .

(٣) سير اعلام النبلاء (ج ٤ ، ص ٤٢٢) و تهذيب الكمال (ج ٢٠ ، ص ١٤ ، ١٥) .

(٤) سير اعلام النبلاء (ج ٤ ، ص ٤٢٢) .

(٥) كذا في السير (ج ٤ ، ص ٤٢٢) و تهذيب الكمال (ج ٢٠ ، ص ١٥) والكاشف (ج ٢ ، ص ١٨ ، رقم : ٣٧٧٥) و تهذيب

الأنساب واللفات (ج ١ ، ص ٣٣٢) وخلاصة الخزرجي (ص ٢٤٥) .

(٦) (أنطبقات لابن سعد) (ج ٥ ، ص ١٧٩) وفي المطبوع من كتاب الطبقات : .. عالماً .. (بالياء بعد اللام) ولعله

نصحني من .. عالماً .. كما في المراجع الأخرى التي سقت آنفاً . والله أعلم .

(٧) تهذيب الكمال (ج ٢٠ ، ص ١٥ ، ١٦) و سير اعلام النبلاء (ج ٤ ، ص ٤٣٣ ، ٤٣٦) .

(٨) تهذيب الكمال (ج ٢٠ ، ص ١٦) و سير اعلام النبلاء (ج ٤ ، ص ٤٣٦) و التاريخ الكبير (ج ٧ ، ص ٣١) .

(٩) و تهذيب الكمال (ج ٢٠ ، ص ١٦) و سير اعلام النبلاء (ج ٤ ، ص ٤٢٥) و التاريخ الكبير (ج ٧ ، ص ٣٢) .

پخبله حضرت عروه بن الزبیر رضی اللہ عنہ فرمائی «ما ماتت عائشة حق ترکھا قبل ذالک بثلاث سنین»^(۱) یعنی د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا د وفات نہ درې کالہ وړاندې پورې ما ددوی ټول حدیثونه اوریدلی وو

حضرت عمر بن عبدالعزیز رضی اللہ عنہ فرمائی «ما أحد أعلم من عروہ ابن الزبیر وما أعلمه یعلم شیئاً أجهله»^(۲)

امام زهري رحمہ اللہ فرمائی «کان عروہ یحرم لا تکدرہ الدلاء»^(۳) یعنی حضرت عروه رضی اللہ عنہ یو لوڼی سمندر وو په ډولچو سره هغه ګنده کیدونکې نه وو

سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ فرمائی «کان أعلم الناس بحديث عائشة ثلاثة: القاسم بن محمد، وعروہ بن الزبیر، وعمرۃ بنت عبد الرحمن»^(۴)

عبد الرحمن بن حمید بن عبد الرحمن بن عوف فرمائی چه زه خپل پلار سره جعات ته داخل شوم اومي کتل چه ډیر زیات خلقت د یو سړی گیر چاپیره راجمع دی زما پلار ماته اووئیل چه خویه او ګوره دا څوک دي؟ ما اوکتل نو هغه عروه بن الزبیر وو ما خپل پلار ته په ونیو کښې تعجب ښکاره کړو نو هغوی اوفرمانیل «یا بنی لا تعجب، فوالله لقد رأیت أصحاب رسول الله ﷺ وانهم یسألونه»^(۵)

هشام بن عروه رضی اللہ عنہ فرمائی «ما سمعت أحداً من أهل الأهواء يذكر عروہ إلا بخیر»^(۶) حضرت عروه بن الزبیر رضی اللہ عنہ چه څنگه د فقهې او حدیث بحر زخار (لوڼې سمندر) وو نو ددی سره سره د زهد او تقوی، عبادت او طاعت، او د صبر او تحمل هم یو لوڼی مثال وو ددوی په یوه خپه کښې داسې تکلیف پیدا شو چه د هغې کټ کول او جدا کول لازمی شو په دغه موقعه باندې دوی د صبر او تحمل، د ذکر و انابت، اود رضا بالقضاء یوه لویه مظهره او کړله. ټولو اصحاب سیر د دوی واقعه ذکر کړې ده. مونږ دلته اختصار سره دا ذکر کوو حضرت عروه بن الزبیر رضی اللہ عنہ خپل خوڼی محمد بن عروه خان سره کړو او ولید بن عبدالملک ته لاړل محمد بن عروه دڅه کار دپاره غوځل (دخاروو ترلو خانې) ته لاړو هلته یو څاروی دوی اووهلو ددوی هم په دغه وخت وفات او شو. حضرت عروه رضی اللہ عنہ پخپله خپه باندې یوه دانه راوختله ددې تکلیف زیات شو د طبیبانو (ډاکټرانو) سره مشوره اوکړې شوه نو ټولو

(۱) وسیر اعلام النبلاء (ج ۴، ص ۴۲۴) و تهذیب الکمال (ج ۲۰، ص ۱۷) -

(۲) و تهذیب الکمال (ج ۲۰، ص ۱۷) و وسیر اعلام النبلاء (ج ۴، ص ۴۲۵) -

(۳) و تهذیب الکمال (ج ۲۰، ص ۱۸) و وسیر اعلام النبلاء (ج ۴، ص ۴۲۵) و تهذیب الاسماء (ج ۱، ص ۳۳۲) -

(۴) و تهذیب الکمال (ج ۲۰، ص ۱۸) و تهذیب الاسماء (ج ۱، ص ۳۳۲) -

(۵) تهذیب الکمال (ج ۲۰، ص ۱۸، ۱۹) و وسیر اعلام النبلاء (ج ۴، ص ۴۲۵) -

(۶) تهذیب الکمال (ج ۲۰، ص ۲۱) و وسیر اعلام النبلاء (ج ۴، ص ۴۲۳) -

په اتفاق سره رانې ورکړله چه د خپې کټ کولو نه بغير خلاصې نشته کله چه طبيبان راجمع شو او کار شروع شو نو طبيبانو اوونيل چه مونږ تاته لږ شان شراب ځکول غواړو. دوی جواب ورکړو چه زه د صحت حاصلولو دپاره حرام څيز نه استعمالوم دوی اوونيل چه ښه ده. مونږ تاته د خوب راوستلو دوانی درکړو نو دوی اوفرمانيل «ما صاحبان اسب مطومان اطفال وانا لا

اهدا لم ذلک فلعتمه» دغه شان نې د خوب راوستلو دوايې نه هم انکار اوکړو بيا څه اجنبي نسمه خلق نې اوکتل نو دوی تپوس اوکړو چه دا څوک دی؟ اوونيلی شو چه دا خلق ددې عمل په دوران ستسو د نيولو دپاره راغلی دی ځکه ممکن ده چه تکليف د نا قابل برداشت شی. دوی اوفرمانيل ما ته اميد دې چه ددې ضرورت به نه راپېښېږي بيا دوی په نسيج و تهليل کښې مشغوله شو او طبيبانو خپل کار شروع کړو مخکښې نې څه حصه په چاقو سره کټ کړله بيا نې هډوکې د آرې په ذريعه کټ کړو په دې دوران کښې دوی په تکبير او تهليل کښې مشغوله وو هيڅ جزع فزع (او فرياد) نې اونکړو تردې چه ددې عمل په دوران خليفه وليد بن عبدالملک هلته چا سره خبرې کولې طبيبان د خپل عمل نه فارغ شو او خليفه ته خبر هم اونشو بيا گرم تيل راوړلی شو او د وينې بندونو دپاره په دې کښې خپه کيخودې شوه. په دې موقعه دوی باندې بې هوشي راغله په هوش کښې راتلو سره نې د مخ نه خولې اوچې کړې او وې فرمانيل «لقد لقينا من سفرنا هذا نصبا» کله چه دوی خپل کټ کړې شوی قدم ته اوکتل نو پخپلو لاسونو کښې نې الته پلټه کړو او وې فرمانيل «اما والذي حلفي عليك، إنه ليعلم أني ما مشيت بك إلى حرام، أو قال معصية»

په داسې موقعه دوی ته د خپل خونې د حادثاتي مرگ اطلاع ملاو شوه خو هغوی په قضه راضی پاتې شو. جزع فزع هيڅ کلمه نې د ژبې نه اونښکله کله چه مدينې منورې ته اورسيدو. نو د الله تعالی شکر نې ادا کړو. وې فرمانيل «اللهم کان ل بنون سبعة، فأخذت واحدا، وأبقيت ل ستة، وکان ل اطراف أربعة، فأخذت طرفاً وأبقيت ثلاثة، ولئن أبقيت ل سبعة، ولئن أخذت لقد أبقيت»^(۱)

د عبادت داسې ذوق وو چه روزانه به نې مصحف ته په کتلو څلورمه حصه قرآن تلاوت کولو بيا نې د شپې دا په مانځه کښې لوستلو البته په کومه شپه چه ددوی خپه کټ کړې شوه په دغه شپه نې دا معمول پوره نکړې شو حالانکه نور معمولات نې په دغه ورځ هم پرې نخودل

هشام بن عروه فرمائی «کان يصوم الدهر كله إلا يوم الفطر، ويوم النحر، ومات وهو صائم»^(۲)

(۱) اوکوزی. وفیات الاعیان (ج ۳. ص ۲۵۵، ۲۵۷) وتهذيب الکمال (ج ۲۰. ص ۲۰، ۲۱) و سير أعلام النبلاء

(ج ۴۲۹/۴-۴۳۱)

(۲) تهذيب الکمال (ج ۲۰. ص ۲۱)

قاضی ابن خلکان رحمۃ اللہ علیہ لیکي چہ دحضرت معاویہ رضی اللہ عنہ پہ عہد خلافت کنبی پہ مسجد حرام کنبی د عبد الملک بن مروان، عبدانہ بن الزبیر، مصعب بن الزبیر او د عروہ بن الزبیر رضی اللہ عنہ اجتماع اوشوہ هر یو د خپلي تمنا او آرزو اظہار اوکړو حضرت عبدانہ بن الزبیر رضی اللہ عنہ او فرمائیل .. زما آرزو دا ده چہ په حرمین شریفین باندې زما حکومت وی او ماته خلافت ملاو شی ..

مصعب بن الزبیر او فرمائیل .. زما آرزو دا ده چہ د عراقینو حکومت ماته ملاو شی او د قریشو دود د ټولو نه شریفې او عقلمندې ښځې سکینه بنت الحسین او عائشہ بنت طلحہ پخپله نکاح کنبی راوړم ..

عبد الملک بن مروان او وویل زما آرزو دا ده چہ زه د ټولې زمکې مالک جوړ شم او د معاویہ رضی اللہ عنہ خلیفہ زه جوړ شم ..

حضرت عروہ بن الزبیر رضی اللہ عنہ او فرمائیل «لست فی شیء مما أتم فیہ، منینق الذہدی الدنیا، والفرز بالجنة فی الآخرة، وأن آکون ممن یروی عنه هذا العلم»، یعنی ما ته د هغه خیزونو هیڅ تمنا نشته دکومو چہ تاسو تمنا کوئ. زما آرزو خو دا ده چہ د دنیانه بې رغبتہ اوسیم په آخرت کنبی د جنت کامیابی ملاو شی او ددې علم یعنی د حدیثو روایت زما نه اوکړې شی. د خدائي کول هم داسې اوشو چہ هر یو ته د هغه آرزو ملاو شوه. عبد الملک بن مروان به وویل «من ساء أن یظن أن رجل من أهل الجنة فلینظر إلى عروہ بن الزبیر»^(۱)

ددوی د وفات په باره کنبی مختلف اقوال دی چہ په هغې کنبی اصح قول ۹۳هـ او ۹۴هـ دی. (بواللہ اعلم. رحمہ اللہ تعالیٰ ورضی عنہ وجزا عن العلم وأهلہ خیراً) ..

⑤ عائشہ رضی اللہ عنہا: دا ام المؤمنین حضرت عائشہ صدیقہ بنت حضرت ابوبکر الصديق رضی اللہ عنہ ده. ددوي مختصر حالات د «بدء الوحی» .. دویم حدیث لاندې تیر شوی دی. قوله: عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ عَلَيْهَا وَعِنْدَهَا امْرَأَةٌ: یعنی حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا خواته تشریف راوړو. دوی سره په دغه وخت یوه ښځه وه ..

(۱) اوگوری: وفیات الأعیان (ج ۳، ص ۲۵۸) وسیر اعلام النبلاء (ج ۴، ص ۱۴۱) ترجمہ مصعب بن الزبیر (ج ۴، ص ۴۳۱) ترجمہ عروہ بن الزبیر. وفيہ ذکر ابن عمر. وقد تمنى المغفرة -

(۲) اوگوری: الکاشف للذهبي (ج ۲، ص ۱۸) رقم (۳۷۷۵) وسیر اعلام النبلاء (ج ۴، ص ۴۳۴) و تهذيب الكمال (ج ۲۰، ص ۲۳، ۲۴) وطبقات ابن سعد (ج ۵، ص ۱۸۲) و وفیات الأعیان (ج ۳، ص ۲۵۸) -

(۳) اوگوری: کشف الباری (ج ۱، ص ۲۹۵، ۲۹۶) حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا تفصیلی حالاتو دپاره اوگوری: طبقات ابن سعد (ج ۸، ص ۵۸) و حلیۃ الأولیاء (ج ۲، ص ۴۳) و تاریخ الإسلام للذهبي (ج ۲، ص ۲۹۶) و البداية والنهاية (ج ۸، ص ۹۱، ۹۶) و تهذيب التهذيب (ج ۱۲، ص ۴۳۳، ۴۳۶) و شذرات الذهب (ج ۱، ص ۹۶، ۹۷) وسیر اعلام النبلاء (ج ۲، ص ۱۳۵، ۲۰۱) -

امام بخاری رحمه الله په کتاب التهجید کښې هم دا روایت نقل کړې دې په هغې کښې «کانت عندی امرأة من بغی أسد»، راغلی دی (حالانکه مسلم شریف کښې د امام زهري رحمه الله په طریق سره روایت را نقل دې هغې کښې دی «أن الحولاء بنت توت بن حبيب بن أسد بن مده العزی مرت بها و عندها رسول الله ﷺ قفلت: هذه الحولاء بنت توت....» معلومه شوه چه دا ښځه حولاء بنت توت ده ددوی تعلق د حضرت خدیجه بنت قیسې سره دې (۱)

دلته یو اشکال دا کیږی چه د حدیث باب نه معلوم کیږی چه دا حولاء بنت توت د حضرت عائشې رضي الله عنها سره ناسته وه په دې حال کښې حضور اکرم ﷺ تشریف راوړو حالانکه د زهري روایت کوم چه امام مسلم نقل کړې دې هغې کښې دی «مرت بها و عندها رسول الله ﷺ» په ښکاره دواړو حدیثونو کښې تعارض دې. لکه چه ددې احتمال اظهار هم شوې دې چه دا دوه مختلف قصې وی او د کومې ښځې ذکر چه په دې دواړو حدیثونو کښې راغلي دې دا یوه ښځه نه وی. بلکه دوه جدا جدا ښځې وی (۲) او دا احتمال هم ښکاره کړې شوې دې چه قصې دواړه جدا جدا دی. خو ښځه هم هغه یوه ده. گویا ددې سره واقعه دوه ځله راپېښه شوې ده. (۳)

خو علامه عینی او حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. چه نه خو قصې جدا جدا دی او نه ښځې جدا جدا دی. خو دا روایت بالمعنی دې اصل روایت محمد بن نصریه.. قیام الليل.. کښې د.. محمد بن اسحاق عن هشام.. طریق سره نقل کړې دې. هغې کښې دی «مرت رسول

الله ﷺ الحولاء بنت توت» (۴)

یعنی.. حولاء بنت توت رضي الله عنها د حضور ﷺ په خوا کښې تیره شوه.. د تطبیق صورت دا دې چه دا حولاء بنت توت رضي الله عنها مخکښې د حضرت عائشه رضي الله عنها سره وه کله چه حضور اکرم ﷺ حضرت عائشې رضي الله عنها خواته تشریف یووړو. نو هغه پاسیدله او لاړه کله چه تلله. نو د حضور ﷺ په خوا کښې تیره شوه. په دې طریقه د حدیث باب «أن النبی ﷺ دخل علیها و عندها امرأة» مفهوم هم صحیح کیږی. چه په شروع کښې دا ښځه د حضرت عائشې رضي الله عنها سره ناسته وه. او د مسلم د روایت «مرت بها و عندها رسول الله ﷺ» معنی هم صحیح کیږی ځکه چه دا د

(۱) صحیح بخاری.. کتاب التهجید.. باب ما یکره من التشدید فی العبادة (رقم: ۱۱۵۱) -

(۲) صحیح مسلم (ج ۱ ص ۲۶۷) کتاب صلاة المسافرين. باب فضیلة العمل الدائم -

(۳) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۱) -

(۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۱) و عمدة القاری (ج ۱ ص ۲۵۶) -

(۵) پورتنی حواله جات -

(۶) پورتنی حواله جات -

هغه وخت ذکر دې. کله چه حضور ﷺ راغې. او حضرت عائشې رضی الله عنها سره کیناستلو او هغه د حضرت عائشې رضی الله عنها د خواته پاسیدله او لا په کله چه تلله نو د حضور ﷺ په خوا کې تیره شوه چه دا محمد بن نصر مروزی په «موت رسول الله ﷺ الحولاء بنت تویت» الفاظ سره ذکر کړې ده (۱) والله اعلم.

قوله قَالَ مَنْ هَذِهِ قَالَتْ فَلَانَةٌ تَذْكُرُ مِنْ صَلَاتِنَا: دوی (رضی الله عنهما) تپوس او کړو چه: ښځه څوک ده؟ حضرت عائشې رضی الله عنها جواب ورکړو چه دا فلانې ښځه ده بیا دوی د هغوی د مونغ سره د شوق ذکر او کړو.

د «فلانة» لفظ چونکه د علم موث نه کنایه دې په دې وجه غیر منصرف دې (۲). «تذکر» د مضارع معروف نه د واحد مؤنث غائب صیغه ده او ددې ضمیر حضرت عائشې رضی الله عنها طرف ته راجع دې (مطلب دا دې چه حضرت عائشې رضی الله عنها ددوی د مونغ کیفیت ددې او گدوالي وغیره نې ذکر کړو. ځکه چه دا مونغ سره په ډیر زیات شوق سره موصوفه وه مونغونه به نې ډیر کول تردې چه ددې شناخت به د مونغ په ذریعه کیدلو.

په بعضو نسخو کېنې «یذکر» (د واحد مذکر غائب مضارع مجهول) روایت راغلې دې (۳) اوس به ددې مطلب دا وی چه دا ښځه داسې وه چه ددوی مونغ ډیر مشهور وو خلقو به ددوی د مونغ ډیر ذکر کولو.

د دویمې نسخې مطابق ددوی په باره کېنې د تعریفی کلماتو صدور به د خلوقو طرفه گنرلې شی او په رومې صورت کېنې به ددوی د تعریفی کلماتو صدور د حضرت عائشې رضی الله عنها نه گنرلې شی.

د حضرت عائشې رضی الله عنها نه د تعریفی کلماتو د صدور منلو په صورت کېنې اشکال کېږي دوی د هغوی په مخکېنې څنگه تعریف او کړو حالانکه ددې ممانعت په حدیث کېنې وړه شوې دې (۴).

ابن التین رحمه الله فرماني ممکن ده چه حضرت عائشې رضی الله عنها ته ددوی په باره کېنې مکمل

(۱) اوگوری عمدة القاری (ج ۱ ص ۲۵۶) و فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۱).

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۱) و عمدة القاری (ج ۱ ص ۲۵۶).

(۳) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۱) و عمدة القاری (ج ۱ ص ۲۵۷).

(۴) پورتنی حواله جات.

(۵) عن أبي بكرة عن عائشة قال: مدح رجل رجلاً عند النبي ﷺ قال ويحك! قطعت عنق صاحبك! قطعت عنق صاحبك! مرأى! إذا كان أحداً من أصحابه لا محالة فليقل: أحسب فلاناً، والله حسيبه. ولا أذكرى على الله أحداً. أحسبه. إن كان يعلم ذاك. كذا وكذا. صحيح مسلم (ج ۲ ص ۱۴) كتاب الزهد. باب النهي عن المدح إذا كان فيه إفراط وخيف منه فتنة على الممدوح. و راجعه لأحاديث أخر في هذا الموضوع.

اطمینان وی چه د تعریف په وجه به په دوی کښې هیڅ اثر نه کیږي په دې وجه نه د هغوی په وړاندې تعریف اوکړو (۱)

خو حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمهما الله د حسن بن سفیان د مسند په حواله د... حماد بن سلمه عن هشام... طریق سره روایت نقل کړې دې «کانت عندي امرأة، فلما قامت قال رسول الله ﷺ: من هذه يا عائشة؟ قلت يا رسول الله، هذه فلانة، وهي أمهد أهل المدينة» (۲) ددې نه معلومېږي چه دا تعریف دهغوی په وړاندې نه وو شوي واننه اعلمه

قوله قَالَ مَهْ عَلَيْكُمْ بِمَا تَطِيقُونَ: ښی کریم ﷺ او فرمایيل بس کړه په کومو اعمالو چه د همیشوالی طاقت وی هغه لازم اونیسی..

«مه» اسم فعل دې. چه د «اکف» په معنی کښې دې او دا په یو خبره باندې د زجر دپاره استعمالیږي. دلته دا هم ممکن ده چه خطاب حضرت عائشې رضی الله عنها ته وی او مقصود دا وی چه ددې ښځې تعریف مه کوه. او دا هم ممکن ده چه د عمل بما لا یطاق د وس نه د بهر عمل زجر مقصود وی (۳)

بیا دلته اگرچه مقام ښځو ته د خطاب دې نو «عليکم بما تطقن» و نیل پکار وو خو چونکه حکم د پوره امت دپاره عام کول مقصود وو په دې وجه نه سړی غالب کړل او ښځې نه په دې کښې شاملې کړلې او وې فرمایيل «عليکم بما تطيعون» (۴)

بیا د «عليکم بما تطيعون» و نیلو تقاضا خو ښکاره ده چه په هغه اعمالو باندې د اقتصار حکم دې د کوم چه طاقت وی. او ددې مفهوم دا دې چه هغه اعمال اونکړې شی کوم چه د طاقت نه بهر وی. قاضی عیاض رحمه الله فرماني ممکن ده چه دا حکم صرف «صلاة الليل»، سره مخصوص وی. یعنی د «صلاة الليل»، په سلسله کښې داسې انداز اختیار نکړې شی چه دهغې روستو طاقت نه وی. او دا احتمال هم شته چه دا حکم صرف د «صلاة الليل»، نه وی بلکه ټولو احکام شرعيه ته عام وی (۵)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه اگرچه د حدیث باب د ورود سبب مونځ دې خکه چه د حوله بنت تویت رضی الله عنها د مانځه کیفیت مخې ته د راتللو نه پس حضور ﷺ دا ارشاد فرمایلي وو. خو د حدیث شریف الفاظ عام دی او اعتبار د الفاظو د عموم وی خصوصاً هم ددې تعمیم

(۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۱) وعمدة القاری (ج ۱ ص ۲۵۷) -

(۲) بورنی حواله جات -

(۳) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۲) وعمدة القاری (ج ۱ ص ۲۵۶) -

(۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۲) وعمدة القاری (ج ۱ ص ۲۵۷) -

(۵) بورنی حواله جات -

په لحاظ سره د ،، ملیکن ،،،، و نیلو په ځانې د ،، علیکم ،،،،، تعبیر اختیار کړې شوې دي او وانه اعلم

قوله فَوَاللَّهِ : .. په ځداني ..

ددې نه عالمانو دا استنباط کړې دي چې د استحلاف نه بغیر حلف اخستل جائز دی خصوصا کله چې په دیني امورو کې د یو امر فحامت شان (او عظمت) بیانول مقصود وي یا ددې ترغیب ورکول مقصود وي یا د یو محذور (ممنوع) نه متنفره کول مقصود وي.

قوله لَا يَمَلُ اللَّهُ حَتَّى تَمْلُوا : .. الله تعالی ثواب تر هغه وخته پورې نه قطع کوي تر کومې پورې چې تاسو ناراسته نه شئ او عمل پرې نردي.

،، مل یمل ،، د باب .. سمع .. ځنې دي .. ملال .. وائی د یو څیز د خوښولو او رغبت کولو په پس د نفس ددې نه متنفر کیدل او دا گران گنرل (د) دا خو په انسانانو کې کیږي ځکه چې دا یو انفعالی کیفیت دي خو بالاتفاق الله تعالی دپاره دا کیفیت یا صفت محال دي ځکه چې الله تعالی د انفعالاتو نه پاک دي (د)

اوس چې دلته الله تعالی دپاره د .. ملال .. لفظ استعمال کړې شوې دي د دې په باره کې د امام اسماعیلی ، امام ابن عبدالبر ، او د محققینو وینا دا ده چې د مشاکلت او ازدواج په طور باندې دلته الله تعالی دپاره د .. ملال .. لفظ استعمال شوې دي لکه څنگه چې د الله تعالی ارشاد دي «وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا» (یعنی د بدې بدله هم ددې پشان بدې ده دلته د .. سینه .. اطلاق حقیقتا نه دي بلکه مشاکلت کړې شوې دي ځکه چې د سینه بدله سینه نه ده ځکه چې د بدلې په طور چې کومه بدې اوکړې شي هغه حقیقتا نه وي صرف صورت بدې وي دغه شان د الله تعالی ارشاد دي «فَاعْتَدُواْ عَلَيْهِمْ يَوْمَئِذٍ عَذَابٌ مُّغْتَلَبٌ» (یعنی چې چې په تاسو زیاتې اوکړو نو تاسو هم په هغوی زیاتې اوکړئ لکه څنگه چې هغوی کړې دي .. مطلب دا دي که کافران د مکې په حرم کې د حرمت په میاشت کې او ستاسو د احرام په حالت کې په جنگ رضامند شئ نو تاسو هم د هېڅ حرمت خیال مه ساتئ دلته د اسلام د منکرینو د .. اعتدا .. په جواب کې کومه د حق کاروانی ده هغې ته هم .. اعتدا .. ونیلې شوې ده حالانکه دا په حقیقت کې اعتدا نه ده محض صورتاً اعتدا ده

(فتح الباری (۱۰۲/۱) ..

(فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۲) ..

(فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۲) ..

(پورتنی حواله)

(الشوری ۴۰)

(البقره ۱۹۴)

دلته د الله تعالى د .. ملال .. نه ثواب قطع کول مراد دی ثواب قطع کول د الله تعالى .. ملال .. سره تعبیر کړې شو چه بنده د ملال په وجه عمل قطع کوی په دې باندې د ثواب انقطاع مرتب کیږی ځکه چه ملال د عمل قطع کولو سبب دې او عمل قطع کول د ثواب قطع کولو سبب دې په دې وجه ثواب قطع کولو باندې د ملال اطلاق اوکړې شو (د)

علامه هروی رحمه الله فرمائی چه د «لا یل الله حق تملوا» مطلب دې «لا یقطع منکم فضلہ حق تملوا»
سواله فتزهدوا فی الرغبة الیه» (د)

بعضې حضرات فرمائی چه ددې معنی ده «لا یقتمای حقہ علیکم فی الطاعة حق یقتمای جهنم» (د)
یعنی ترکومې پورې چه ستاسو طاقت باقی دې تر هغه وخته پورې به د هغه حق په تاسو باندې وی

دا ټول تاویلات په دې صورت کښې دی کله چه .. حتی .. ددې په اصل معنی یعنی د غایت انتهای دپاره واخستلې شی حالانکه بعضو حضراتو دا د انتهای غایت په معنی کښې نه دې اخستې.

لکه چه بعضو حضراتو د «لا یل الله حق تملوا» معنی کړې ده «لا یل الله إذا ملتم» یعنی که سړی شی نو بیا هم الله تعالى ته .. ملال .. نه راځی. (د) په کلام دعربو کښې ددې ډیر مثالونه ملایږی. لکه وئیلې شی. «لا أفعل کذا حق یبیش القار» یا وئیلې شی «لا أفعل کذا حق یشب الغراب» یعنی که قار (تارکول) تور تیل سپین شی نو بیا به هم اونکرېم دغه شان که کارغه سپین شی بیا به هم دا کار اونکرېم.

دغه شان د بلیغ سړی په باره کښې وئیلې کیږی «لا یقطع حق یقطع غصومه» (د) یعنی که دده په مقابله کښې خلق خاموش شی بیا هم دې نه خاموشه کیږی. دا مطلب نه دې چه کله دده مقابل خاموش شی نو دې هم خاموش کیږی. ځکه چه په دې صورت کښې به ده له په هغوی باندې هیڅ فضیلت نه حاصلیږی.

(اوگوری: أتمهید ج ۱ ص ۱۹۴، ۱۹۵) و أعلام الحديث للخطابی (ج ۱ ص ۱۷۳) و فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۲) وعمدة القاری (ج ۱ ص ۲۵۷) -

(فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۲) -
(نقل الخطابی فی أعلام الحديث (ج ۱ ص ۱۷۴) و ابن حجر فی الفتح (ج ۱ ص ۱۰۲) والمعنی فی العمدة (ج ۱ ص ۲۵۷) -

(اوگوری: أعلام الحديث للخطابی (ج ۱ ص ۱۷۳، ۱۷۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۲) وعمدة القاری (ج ۱ ص ۲۵۷) -

(قال العافظ: وهذا المثال أشبه من الذي قبله. لأن شيب الغراب ليس ممكناً عادةً. بخلاف الملل من العابد.. فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۲) -

علامه مازنی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے، «حق»، دلتہ د... واو... پہ معنی کنبی دے نو د «لا ھل للہ حق تملوا» معنی بہ دا وی ہے «لا ھل للہ وتملون» گویا ہے د اللہ تعالیٰ نہ د ملال نفی اوکری شوه او خلقو دپارہ دا ثابت کړې شوې دے (۱)

بعضو خلقو ونیلی دی چه... حتی... د... حین... پہ معنی کنبی دے او مطلب دا دے «لا ھل للہ حق تملون» (۲)

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ پخپل... صحیح... کنبی فرمائی «لا یسأ اللہ حق تسأوا من ألفاظ التعارف لئلا یتھیا للمخاطب أن یعرف القصد فھا یخاطب بہ إلا بہذہ الألفاظ» (۳) یعنی دا د هغه قسم منعز الفاظو ختی دی چه ددې مراد هم ددې الفاظو نه بغیر پیژندل زموږ دپاره ممکن نه ده وچ دا ده چه د عقائد الہیہ دتعبیر دپاره زموږ سره متعین بالکل متعین الفاظ نشته ځکه چه زموږ د الفاظو لمنه ډیره تنگه ده په دې وجه چه موږ کله ددې عقائدو تعبیر کوو نو ددې دپاره هم هغه الفاظو استعمالوو کوم چه موږ پخپل عرف کنبی استعمالوو

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ په ټولو متشابھاتو کنبی هم دا مذهب اختیار کړې دے (۴) والله اعلم
قوله: وَكَانَ أَحَبَّ إِلَيْنَا إِلَهُ مَادَامَ عَلَيْهِ صَاحِبُهُ:... د اللہ تعالیٰ په نیز هغه عمر زیات محبوب دے په کوم چه عمل کونکې مداومت او همیشوالی اوکړی...

د،، الیہ،، ضمیر لکه څنگه چه دترجمې نه ښکاره دے. اللہ تعالیٰ طرف ته راگرځی هم دې ختی کنبی دمستملی په روایت کنبی د،، الی اللہ،، تصریح موجود ده (۵) ددې نه علاوه اسحق... راهویه پخپل مسند کنبی د،، عبدة عن هشام،، په طریق سره. امام بخاری او مسلم د،، أبو سلمه عن عائشة،، طریق سره. او مسلم د... قاسم عن عائشة... طریق سره دغه شان رویت نقل کړې دے. ترجمة الباب هم ددې روایتونو مطابق قائم دے (۶)

حالانکه د هشام نه روایت کونکو نورو راویانو د،، الیہ،، ضمیر حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم طرف ته راگرځولې ې لکه څنگه چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په... کتاب الرقاق... کنبی د... مالک عن

(۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۲) -

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۲) قال العینی رحمۃ اللہ علیہ فی العمدۃ (ج ۱ ص ۲۵۷) و حکى الماوردى أن... حتى... هذا بمعنى... حین... أو بمعنى الواو. وهذا ضعيف جدا... -

(۳) أنظر:.. الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (ج ۲ ص ۶۴). ذكر الإخبار عما يجب على المرء من الرفق في الطاعات وترك الحمل على النفس ما لا تطيق... -

(۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۲) -

(۵) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۲) -

(۶) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۲، ۱۰۳) -

هشام... په طریق کښې ددې تصریح کړې ده (۱)
خو یاد ساتئ: چه په دواړو روایتونو کښې هیڅ تعارض نشته ځکه چه کوم څیز د الله تعالی
په نیز خوښ وی هغه به د الله تعالی د رسول په نیز لازما محبوب وی (۲)
ابن الجوزی رحمته الله علیه فرمائی چه د دانسی عمل خوښیدو دوه وجې دی ① یوه داچه کوم سړې
عمل شروع کولو نه پس بیا پریږدی نو هغه گویا د وصال حاصلیدو نه پس اعراض کوی. په
دې وجه هغه د مذمت مستحق کیږی هم دا وجه ده چه دهغه سړې په بډه کښې وعید وارد
شوی دې کوم چه د یو آیت یادولو نه پس بیا هیږوی حالانکه ددې د یادولو نه وړاندې هغه
د وعید او مذمت مستحق نه وو.

② دویمه وجه دا ده چه په خیر باندې همیشوالې کونکې گویا داسې دې لکه چه یوکس هر
وخت خدمت دپاره حاضر او تیار ولاړ وی ښکاره ده. یو هغه سړې دې چه هغه روزانه په یو
متعین وخت کښې حاضرېږی او یو هغه سړې دې چه هغه یوه ورځ مکمل حاضری ورکوی
بیا مستقل غائب وی. یقینا چه په دواړو کښې به لونی فرق وی (۳)
امام نووی رحمته الله علیه فرمائی چه په قلیل عمل کښې د دوام فائده دا ده چه د ذکر، مراقبې،
اخلاص، او اقبال علی الله پشان د طاعاتو سلسله همیشه جاری وی په خلاف دهغه عمل
کوم چه گران وی. چه د هغې سلسله ډیره پورې نه چلیږی. بیا نتیجه دا راوخی چه هغه لږ چه
همیشه وی. زیاتېږی. او د هغه ډیر نه چه منقطع شی. ډیر زیاتېږی (۴) والله اعلم.

۳۲ = بَابُ زِيَادَةِ الْإِيمَانِ وَنُقْصَانِهِ

وَقَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى (وَزِدْنَاهُمْ هُدًى) (الكهف: ۱۷) (وَزِدْنَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا آمَنُوا) (المدثر: ۴) (الْيَوْمَ
أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ) (المائدة: ۳) ((فَإِذَا تَرَكَ السَّيِّئَاتِ اكْمَالَ الْكَمَالِ فَهُوَ تَأْوُضٌ))
د وړاندې سره ربط او مناسبت وړاندې امام بخاری رحمته الله علیه په اعمالو کښې دوام .. احب الی
الله .. کیدل بیان کړی وو. او اوس ئې باب قائم کړې دې د .. ایمان د نقصان او د زیادت ..
او په دې کښې هیڅ شک نشته چه د اعمالو په دوام سره ایمان کښې زیاتوالې کیږی او په
همیشوالی پریخودو سره ایمان کښې کمې راخی وړاندې د مداومت او همیشوالی ترغیب
او تلقین وو. او د هغې په نتیجه کښې چونکه ایمان کښې زیاتوالې کیږی او په همیشوالی
پریخودو سره ایمان کښې نقصان راخی په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه دا ترجمه قائم کړې ده.

(۱) پورتنی حواله -

(۲) مخکنی حواله -

(۳) تیره حواله -

(۴) شرح النووي علی صحیح مسلم (ج ۱، ص ۲۶۶) کتاب صلاة المسافرين، باب فضیلة العمل الدائم -

بیا زیاتې او کمې د امام بخاری او د محدثینو د جماعت په نیز واضح دي. کوم حضرات چه د زیادت او نقصان قائل نه دي. د هغوی د رانې مطابق هم دلته په ایمان کښې زیادت او نقصان منلې کیدې شی. البته ددوی په نیز نفس ایمان کښې د زیادت او نقصان په ځانې په صفت ایمان کښې زیادت او نقصان مراد وی. یعنی په انشراح او بشاشت کښې زیاتې او کمې. یا به د ایمان د نور زیاتې او کمې مراد وی. (و الله اعلم

د ترجمې مکرر کیدو اشکال او د هغې جواب امام بخاری رحمه الله د کتاب الایمان ابتدا په «باب قول النبی ﷺ: هنی الإسلام على خمس وهو قول وفعل، ویبیدو ینقص» سره کړې ده. گویا په زیادت او نقصان باندې وړاندې باب قائم شوې دي. اوس دلته «باب زیادة الإیمان ونقصانه» و نیل عین تکرار دي.

هم دا اشکال په «باب تفاضل أهل الإیمان فی الأعمال» کښې راپیښ شوې وو. هلته ددې جواب ورکړې شوی دی. د هغې خلاصه دا ده چه ① د «هنی الإسلام على خمس والله» ترجمه. ترجمه جامعه ده. او راروان تراجم ددې تفصیل او توضیح دي.

② دویم جواب دا دي چه په شروع د .. کتاب الایمان.. کښې د زیادت او نقصان بحث تبعاً او ضمناً ذکر کړې شوې وو. او په «باب تفاضل أهل الإیمان فی الأعمال» او په دې باب کښې استقلالاً ذکر کړې شوې دي. (د «باب تفاضل أهل الإیمان» او د «باب زیادة الإیمان ونقصانه» په مینځ کښې د تکرار اشکال روستو ختمولې شی)

څکه چه په شروع د .. کتاب الایمان.. کښې اصل مقصود د ایمان ترکیب ثابتول وو. لکه چه امام بخاری رحمه الله په «وهو قول وفعل» و نیلو سره د ترکیب دعوه کړې وه. بیا نې «ویبیدو ینقص» ضمناً او تبعاً ذکر کړل. هم دا وجه ده. چه امام بخاری رحمه الله کوم روایت د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما پیش کړې دي. هغه په ترکیب دلالت کوی. خو په زیادت او نقصان نه کوی. خو دا جواب څه کمزورې شان دي. څکه چه ښکاره هم دا ده. چه هلته امام بخاری رحمه الله درې دعوي کړې وې:

- ① «هنی الإسلام على خمس.....» ② «وهو قول وفعل» ③ «ویبیدو ینقص» په دې کښې هره یوه دعوه روستو راتلونکې دعوي دپاره علت دي. چه «هنی الإسلام.....» د «وهو قول وفعل» دپاره، او «وهو قول وفعل» د «ویبیدو ینقص» دپاره علت دي. یا داسې اوو نیلې شی. چه هره روستو راتلونکې دعوه په وړاندینې دعوي باندې متفرع او د هغې نتیجه جوړېږي. لکه کله نې چه «هنی الإسلام...» اوو نیل نو په دې باندې «وهو قول وفعل» مرتب او متفرع شو. او کله نې چه «وهو قول وفعل» اوو نیل نو په دې باندې «ویبیدو ینقص» مرتب او متفرع شو.

ددې تقریر نه معلومه شوه چه «یوید وینق» بیا او ضمناً نه دې بلکه اصلاً او استقلالاً ذکر کړې شوې دې نو بهرته دا ده چه داسې اوونیلې شی چه ⑤ په اصل کېې امام بخاری رحمه الله هلته د اسلام متعلق درې دعوي کړې وې ① «بني الإسلام على خمس.....» ② «وهو قول و

فعل» ③ «ويؤيد وينق» په دې کېې... هو... ضمير او د «يؤيد وينق» ضميرونه اسلام طرف نه راگرځي اگرچه د امام بخاری رحمه الله په نیز ایمان او اسلام منحدا یا متلازم دی خو مرجحه نه ددې ونيلو موقعه ملاویدله چه هلته تاسو ترکیب او زیادت او نقصان تاسو په اسلام کېې ثابت کړې دې او مونږه ترکیب او زیادت او نقصان انکار د ایمان په باره کېې کوو د ایمان په باره کېې تاسو زیادت او نقصان نه دې ثابت کړې امام بخاری رحمه الله ددې دپاره دا عنوان کیږدو «باب زیادة الإيمان ونقصانه» چه مونږ په ایمان کېې هم زیادت او نقصان ثابتوو کله چه په ایمان کېې زیادت او نقصان راشی نو ښکاره ده چه ترکیب به هم راځي والله اعلم.

بیا اشکال کیږي چه وړاندې امام بخاری رحمه الله د زیادت او نقصان د بحث دپاره مستقلاً «باب تفاضل أهل الإيمان في الأعمال» ترجمه منعقد کړې ده او اوس دلته «باب زیادة الإيمان ونقصانه» کېې بعینه هم هغه مسئله مستقلاً ذکر کوی نو دا تکرار دې؟

ددې اشکال جواب هم د «باب تفاضل أهل الإيمان في الأعمال» د شرح لاندې مونږ ورکړې دې د هغې خلاصه دا ده: ① یو جواب دا دې چه په دې باب کېې اعمالو کېې د اهل ایمان تفاوت بیانول مقصود دی او دلته پخپله ایمان یعنی په نفس تصدیق کېې کمې او زیاتې بیان کړې شوې دې.

② دویم جواب دا ورکړې شوې دې چه هغه باب کېې د نفس ایمان کمې او زیاتې بیان کړې شوې دې او دلته نې د مؤمن به په اعتبار سره کمې او زیاتې ثابت کړې دې.

③ دریم جواب دا دې چه چونکه دایمان کمی زیاتې مسئله مختلف فیها ده او د امام بخاری رحمه الله عادت دې چه په کومه مسئله کېې اختلاف وی او سخت او مشهور وی او د امام بخاری رحمه الله رجحان یو طرف ته وی او د بل طرف خلق دلائل پیش کوی نو امام بخاری رحمه الله د خپلې دعوي ثابتولو دپاره د تعبیر مختلفې طریقې اختیاروی او ددې یوې مسئلې ثابتولو دپاره مختلف انداز سره، مختلف بابونه قانموې دلته هم دوی دغه شان کړي دی والله اعلم.

د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ رجحان په دې کښې پوښنی جواب طرف ته دې چه دلته په نفس

تصدیق کښې کمې او زیاتې بیانول مقصود دی (۱)

اوس که دا اومنلې شی نو مسئله به اختلافی وی ددې تفصیل وړاندې ... کتاب الایمان .. په ابتداء کښې تیر شوې دې چه جمهور محدثین په دې کښې د کمې زیاتې قائل دی ځکه چه تصدیق د باطنی عقیدې نوم دې او عقیده د زړه غوتې ته وائی او غوټه که سسته وی او کله مضبوطه وی او دا ممکن ده چه تصدیق کښې کمې او زیاتې دعلم د زیاتوالی او مشاهدې په اعتبار سره اوشی په قرآن کریم کښې الله تعالی فرمائی (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ)

زادته هذیه اثماناً (۲) ددې نه هم زیاتوالی په اعتبار د معانې او مشاهدې ثابتیږی

حالانکه د امام ابوحنیفه رحمۃ اللہ علیہ او د عامو متکلمینو رانی دا ده چه په ایمان یعنی نفس

تصدیق کښې کمې او زیاتې نه کیږی.

دا حضرات فرمائی چه په نصوصو کښې چه تصدیق کښې کوم کمې زیاتې معلومیږی هغه

په ذاتیاتو کښې د کمې او زیاتې په لحاظ سره نه دې بلکه د خارجی امورو په اعتبار سره

دې. د اعمال صالحه په ذریعه ایمان کښې جلاء (رنځ) او قلب کښې نورانیت پیدا کیږی زړه

کښې انشراح (فراخی) حاصلیږی. ددې انشراح رنځ او نورانیت په وجه سړی ته د

معلومیږی. چه ایمان کښې اضافه اوشوه. حالانکه ایمان خو نفس تصدیق دې هغه خو

پخپل حال دې البته په دې کښې څه رنځ او نورانیت پیدا شوې دې.

شیخ الحدیث مولانا محمد یونس صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه ... د انصاف خبره دا ده چه نکه

څنگه د اعمالو په اعتبار سره ایمان کښې کمې او زیاتې کیږی پخپله تصدیق کښې هم

کمې او زیاتې کیږی ځکه چه تصدیق د زړه د غوتې نوم دې او د غوتې مضبوطه او

کمزورې کیدل ښکاره خبره ده یوه غوټه خو داسې وی چه دا خوبچې هم کلاوولې شی او

بله غوټه داسې وی چه دا یو پهلوان هم نشی کلاوولې.

دغه شان کافر پخپله عقیده کښې دومره کمزورې وی چه دا په معمولی خبرې سره مترنن

(خوېولې) کیدې شی او هغه د خپلې نظرني او خیالاتو نه اړولې کیدې شی او دویم دده په

مقابل کښې دومره پوخ وی چه هغه په هیڅ شان سره د خپلې رانې نه اوړیدو ته تیار نه وی

هم دا حال د مسلمان دې چه یو مسلمان د دومره کمزورې عقیدې والا وی چه هغه په

معمولی خبره د خپل ځانې نه اخوا کیږی دمال په لالچ سره دین بدلوی او په بعضو وختونو

کښې د تورې د ویرې نه دین بدلوی لکه څنگه چه عام طور دفتو په موقعو کښې کیږی او

بعضې دومره پاخه او سخت وی چه نه د مال لالچ هغوی د دین نه اړولې شی اونه د تورې

یره هغه د خپل ځانې نه خوزولې شی والعلم عندالله سبحانه

خو حقیقت دا دې چه په نفس تصدیق کښې کمې زیاتې ممکن دې ترکومي پورې چه

(اوگورئ: فتح الباری (ج ۱، ص ۱۰۳، ۱۰۴))

(سورة التوبة: ۱۲۴)

تصدیق د غوثې او د زړه د عقد په معنی کښې د کیدو او ددې د مضبوط او کمزور کیدو تعلق دې نو دا د زړه د عقد د مضبوطۍ او کمزورۍ د اوصافو څخې دې. دا ددې عقد په ذات او نفس کښې تبدیلی او کمی زیاتې نه دي کله کله داسې مواقع او حالات راپېښېږي چه د زړه د عقد په اوصافو کښې کمې او کمزورۍ راځي او کله ددې په اوصافو کښې مضبوطی پیدا کیږي

البته ددې خبرې نه انکار نشته چه دا غوټه او د زړه عقد بالکل کلاوېږي او کله نه کلاوېږي کله چه دمسلمان د زړه عقد کلاوېږي نو کفر طرف ته منتقل کیږي او کله چه د کافر د زړه عقد کلاوېږي نو دا بل ملت طرف ته منتقل کیږي نو د اوصافو د کمی زیاتې په وجه په نفس تصدیق کښې د کمی زیاتې قائل کیدل صحیح نه معلومیږي و الله اعلم

وَقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى ﴿وَزِدَادُ الَّذِينَ آمَنُوا اثِمَانًا﴾ (المدثر: ۳۱) ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ﴾ (المائدة: ۳) ﴿فَإِذَا تَرَكَ شَيْئًا مِنْ الْكَمَالِ فَهُوَ نَاقِصٌ﴾

امام بخاری رحمه الله دلته درې آیتونه ذکر کړي دي پرمې دواړه آیتونه د کتاب الایمان په شروع کښې تیر شوي دي خو دلته دوی دغه دواړه آیتونه د تمهید په طور ذکر کړي دي په اصل کښې امام بخاری رحمه الله په ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ﴾ (۱) سره د خپلې مدع یعنی د ایمان زیادت او نقصان ثابتول غواړي خو په دې سره د ایمان زیادت او نقصان نصاً نه ثابتېږي نو امام بخاری رحمه الله د تمهید په طور پرمې دواړه آیتونه ذکر کړي دي چه په دې کښې د ایمان او هدایت زیادت صراحتاً او نصاً مذکور دې. او کوم څیز چه قابل د زیادت وی هغه قابل د نقصان هم وی. ځکه چه زیادت او نقصان د اضافي امورو څخې دي هرکله چه په پرمې دوو آیتونو سره دا معلومه شوه چه په ایمان او هدایت کښې زیاتوالې کیدې شي نو استلزاماً دا هم معلومه شوه چه په دې کښې کمی هم کیږي بیا په دریم آیت کښې د کمال ذکر دې. او د کمال مقابل نقص دې. معلومه شوه چه کمال په معنی د .. الزیاده .. دې. هه دا

د امام بخاری رحمه الله د ارشاد «فَإِذَا تَرَكَ شَيْئًا مِنْ الْكَمَالِ فَهُوَ نَاقِصٌ» مطلب دي.

حاصل دا دي چه په پرمې دوو آیتونو سره نصاً د ایمان او هدایت زیاتوالې معلومیږي او استلزاماً نقص (هم ثابتېږي) او په دریم آیت کښې هم دا زیاتوالې کمال سره تعبیر کړي شوي دي ځکه چه د کمال مقابل نقص دي ځکه که کمال پریخودلې شي نو نقص به پیدا کیږي نو معلومه شوه چه د کمال نه مراد زیاتوالې دي و الله اعلم

هم دا مضمون حافظ رحمه الله په دې طریقه بیان کړې دي چه چونکه په پرمې دواړه آیتونه د توطئه او تمهید په طور راوړلي شوي دي او ددې نه زیاتوالې نصاً مستفاد کیږي چه دا نقص ته مستلزم دي حالانکه په دریم آیت کښې چه د .. کمال .. کوم ذکر دي هغه د زیادت په معنی کښې صریح نه دي بلکه صرف د نقص معنی ته مستلزم دي او د نقص دا استلزام

د زیادت قبلولو مستدعی دې. په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه په «لماذا ترك شيئا من الكمال لم يرد» ونيلو سره ددې تشریح فرمائيلې ده. او هم ددې نکتې په وجه چې د دریم آیت او رومبی دواړو آیتونو ذکر کولو په انداز کښې تفاوت کړې دې چې د رومبی دواړو په شروع کښې نې «، وقول الله تعالى»، او فرمائيل. او د دریم آیت په شروع کښې نې «، وقال»، او فرمائيل. (۱)

یو اشکال او دهغې جواب بعضو عالمانو دلته اشکال کړې دې. چې په «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» د ایمان په کمی او زیاتۍ باندې استدلال کول صحیح نه دې. په دې وجه چې دا یو محتمل آیت دې. ځکه کیدې شی. چې په دې آیت کښې د .. اکمال .. نه «اتقوا العجوة من المخالفين» مراد وی. یعنې د مخالفینو په مقابله کښې حجت اسلام غالب کول. او دا هم کیدې شی. چې د «اتقوا أهل الدين على المشركين» په معنی کښې وی. یعنې مسلمانان د غیر مسلمو په مقابله کښې غالب کول. په دې دواړو صورتونو کښې د امام بخاری رحمته الله علیه مدعا نه ثابتېږي. ځکه چې په دې کښې د ایمان د کمی او زیاتۍ معنی نشته. البته د .. اکمال .. په معنی کښې یو دا احتمال هم شته. چې ددې نه اکمال د فرائضو مقصود وی. په دې صورت کښې ددوی مدعا ثابتېږي. خو ددې معنی د اختیارولو په صورت کښې دا لازمیږي. چې تر اوسه پورې دین ناقص وو. او خورمه صحابه کرام رضی الله عنهم هم په ددې آیت د نزول نه مخکښې مخکښې وفات شوی دی. ټول .. العیاذ بالله .. ناقص الایمان وو. حالانکه دا خبره صحیح نه ده. ایمان په هره موقعه کامل پاتې شوې دې؟ ددې اشکال جواب دا دې. چې قرآن کریم د الله تعالی یو جامع کلام دې. نو کیدې شی. چې دا ټولې معانی مراد وی.

په دریمه معنی چې کوم اشکال کیږي. د هغې جواب دا دې. چې نقص یو اضافی څیز دې. د نقص یو صورت هغه دې. کوم چې قابل د مذمت دې. او یو صورت هغه دې. کوم چې قابل د مدح وی.

قابل د مذمت نقص هغه دې. کوم چې اختیاری وی. لکه یوکس ته دا علم شته. چې زما په ذمه ددې فرائضو او واجباتو ادا کول دی. بیا هغه په قصد سره دا پرېږدي. او ددې په مقابله کښې دویم قسم کوم چې قابل د مدح او تعریف دې. هغه نقص دې. کوم چې غیر اختیاری دې. لکه یوکس ته د فرائضو او ذمه دارۍ علم نه وی شوې. یا علم شوې وی. خو هغه غیر مکلف وی. د نقص دا صورت قابل د مذمت خو څه جوړېږي. چې په دې جهت سره قابل د مدح هم دې. چې ددې سړی زړه مطمئن کیږي. او ددې خبرې منتظر وی. چې روستو به کوم احکام راځي. مونږ به هغه منو. د حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم شان هم دا وو. چې دوی په حضور اکرم صلی الله علیه و آله باندې ایمان راوړو. او ورسره نې دا عزم هم کړې وو. چې روستو به

کوم څه په تاسو نازلېږي هغه به منو او دکومو اعمالو چه مونږه مکلف کولې شو په هغې باندې به مونږه عمل کوو «لوزیدلقبل ولوکلف لعل» ددوی شن وو

بهر حال دلته د... اکمال... نه مراد اکمال د فراتسو دې خو ددې نه نه لازمیږي چه کله شریعت ناقص پاتې شوې وی بلکه شریعت مخکېنې هم کامل وو اوس اکمل شو دا داسې ده لکه ونیلې شی چه دین محمدی د دین عیسوی او دین موسوی نه اکمل دې حالیکه هغه شریعتونه هم پخپله زمانه کښې هم کامل وو خو شریعت محمدیه پخپله زمانه کښې د هغې نه اکمل دې ځکه چه کومه د خوښی (خصلت) خبره هغه شریعتونو کښې وه د هغې سره زیاتی نورې د خوښیانو (او خصلتونو) خبرې په دې کښې جمع کړې شوی دی (۱)

«حَدَّثَنَا مُسْلِمُ بْنُ أَبِرَاهِيمَ قَالَ حَدَّثَنَا هِشَامٌ قَالَ حَدَّثَنَا قَتَادَةُ عَنْ أَنَسٍ (۱) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يُخْرَجُ مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَفِي قَلْبِهِ وَزُنْ شَعِيرَةٌ مِنْ خَيْرٍ وَيُخْرَجُ مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَفِي قَلْبِهِ وَزُنْ بَرَّةٌ مِنْ خَيْرٍ وَيُخْرَجُ مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَفِي قَلْبِهِ وَزُنْ ذَرَّةٌ مِنْ خَيْرٍ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ قَالَ أَبَانُ حَدَّثَنَا قَتَادَةُ حَدَّثَنَا أَنَسٌ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ إِيْمَانٍ مَكَانٍ مِنْ خَيْرٍ أَنْظَرَهُ (۲)»

رجال الحديث

① مسلم بن ابراهيم: دا مسلم بن ابراهيم انقصاب ازدي فراهيدى بصرى دې ابو عمرو د

دوى كښت دې. (۳) شحام نوم سره هم مشهور دې (۴)

د عبدالله بن عون. قره بن خالد. مالك بن مغول. سعيد بن ابى عرويه. هشام دستوانى.

شعبة بن الحجاج او د مبارك بن فضانه رحمهم الله وغيره نه يې روايت كړې دې (۵)

(اوگورئ: فتح البارى (ج ۱، ص ۱۰۴)) -

(الحديث اخرجه البخارى فى صحيحه أيضاً. فى كتاب التفسير. سورة البقرة. باب قول الله تعالى: (وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا) رقم (۴۴۷۶) وفى كتاب الرقاق. باب صفة الجنة والنار. رقم (۶۵۶۵) وفى كتاب التوحيد. باب قول الله تعالى (لَا تَخْلَقْتُ بَشَرًا) رقم (۷۴۱۰) و باب قول الله تعالى (وَجُودَ يَوْمَئِذٍ نَافِرَةً) رقم (۷۴۴۰) و باب كلام الرب عزوجل يوم القيامة مع الأنبياء وغيرهم. رقم (۷۵۰۹) و (۷۵۱۰) و باب ما جاء فى قوله عزوجل: (وَعَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تِلْكَ الْأَمْثِلَ) رقم (۷۵۱۶) ومسلم فى صحيحه (ج ۱، ص ۱۰۸، ۱۰۹) كتاب الإيمان. باب إثبات الشفاعة وإخراج الموحدين من النار. و الترمذى فى جامعه فى كتاب صفة جهنم. باب ما جاء أن للنار نفسين. وما ذكر من يخرج من النار من أهل التوحيد. و ابن ماجه فى سننه. فى كتاب الزهد. باب ذكر الشفاعة. رقم (۴۳۱۲)) -

(تهذيب الكمال (ج ۲۷، ص ۴۸۷)) -

(طبقات ابن سعد (۳۰۴/۷)) -

(اوگورئ: تهذيب الكمال (ج ۲۷، ص ۴۸۷، ۴۸۹) وسير أعلام النبلاء (ج ۱، ص ۳۱۵)) -

ددوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری. امام ابوداؤد. یحیی بن معین. نصر بن علی. امام عبدالله بن عبدالرحمن دارمی. ابوزرعه. ابو حاتم. او ابومسلم کجی **ثقة** وغیره ډیر **ثقة** محدثین دي.)

امام یحیی بن معین **رحمته** فرماني، «ثقة مأمون»،(١)

امام ابو حاتم **رحمته** فرماني، «ثقة صدوق»،(٢)

امام محمد بن سعد **رحمته** فرماني، «كان ثقة كثير الحديث»،(٣)

امام حبان **رحمته** فرماني، «وكان من المتقنين»،(٤)

علامه سمعاني **رحمته** فرماني، «من الثقات المتقنين»،(٥)

امام عجلي **رحمته** فرماني، «كان ثقة عسى بأخرة»،(٦)

حافظ ابن حجر **رحمته** فرماني، «ثقة مأمون مكثري بأخرة»،(٧)

دا مسلم بن ابراهيم بصري دې د طلب حديث په سلسله کښې د بصري نه کله هم او نه وتلو (١) ددې باوجود محدثينو دوی په .. مکثرينو .. کښې شمار کړې دې لکه څنگه چه: شاته نقلونو نه معلومېږي.

امام ابوداؤد **رحمته** فرماني «ما راحل مسلم إلى أحد، وكتب عن قريب من ألف شيخ....»(٨)

پخپله فرماني «كتبت عن ثمان مائة شيخ، ما جرت الجرس»(٩) يعني ما د اتو سوو شيوخو نه حديثونه روایت کړي دي. ما ته د بصري د پل نه اوږيدل لازمی شو.

د علم حرص نې دومره زيات وو. چه په کثرت سره نې د بنحو نه هم روايتونه اوکړل لکه امام عجلي **رحمته** فرماني چه، «وروي عن سبعين امرأة»،(١٠)

(تهذيب الكمال (ج ٢٧. ص ٤٨٩. ٤٩٠) وسير أعلام النبلاء (ج ١٠. ص ٣١٥) -

(تهذيب الكمال (ج ٢٧. ص ٤٩٠) وسير أعلام النبلاء (ج ١٠. ص ٣١٥) والكشاف -

(تهذيب الكمال (ج ٢٧. ص ٤٩١) وسير أعلام النبلاء (ج ١٠. ص ٣١٦) وتهذيب التهذيب (ج ١٠. ص ١٢٢) -

(الطبقات لابن سعد (ج ٧. ص ٣٠٤) -

(الثقات لابن حبان (ج ٩. ص ١٥٧) -

(الأنساب للسماعني (ج ٤. ص ٣٥٧) نسبت .. فزاهيدي .. -

(تهذيب الكمال (ج ٢٧. ص ٤٩٠. ٤٩١) وتهذيب التهذيب (ج ١٠. ص ١٢٢) وسير أعلام النبلاء (ج ١٠. ص ٣١٦) -

(تقريب التهذيب (ص ٥٢٩) رقم (٦٦١٦) -

(الكشاف (ج ٢. ص ٣٥٧) رقم (٥٤٠٥) -

(تهذيب الكمال (ج ٢٧. ص ٤٩١) وسير أعلام النبلاء (ج ١٠. ص ٣١٥) -

(پورتنی حواله جات، -

(تهذيب الكمال (ج ٢٧. ص ٤٩١) وسير أعلام النبلاء (ج ١٠. ص ٣١٦) والخلاصة للخرزجي (ص ٣٧٤) -

د حدیث په نشر و اشاعت کښې دومره مصروف وو چه د واده حاجت هم راغلو پخپله فرمائی «ما تیت حلالاً ولا حراماً قط»^(۱)

ابو حاتم رحمته الله فرمائی «کان لا یحتاج الیه، یعنی الجہام»^(۲) یعنی دوی د علم نه داسې خپل مشغله جوړه کړې وه چه د سرو د فطری خواهش تقاضا ئې ختمه شوې وه
دوی په ۱۲۳۳ هـ کښې پیدا شوی وو او په ۲۲۲۲ هـ کښې وفات شو^(۳) رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

⑦ هشام: دا ابوبکر هشام بن ابوعبدالله منبر بصری دستوانی دې^(۴)

«د ستوا، بفتح الدال و سکون السين المہملتين، وضم التاء ثالث الحروف، وفتح الواو، ولی آخره الالف یوقیل: بفتح التاء المثناة من فوق»^(۵) په اهواز کښې د یو وړوکی شان کلی نوم دې^(۶) چونکه هشام بن ابی عبدالله به د هغه خانې نه در آمد شوې کپړې څرخولې په دې وجه هغه نه دستوانی.. و نیلې شی^(۷)

دوی د یحی بن ابی کثیر، قتاده، ایوب سختیانی، حماد بن ابی سلیمان فقیه، ابوالزبیر، عبدالله بن ابی نجیح او د عاصم بن بهدله رحمته الله وغیره نه د حدیثو علم حاصل کړې دې^(۸)
ددوی په شاگردانو کښې ددوی د دوو خامنو معاذ بن هشام او د عبدالله بن هشام نه علاوه امام شعبه، ابن المبارک، یزید بن زریع، اسماعیل بن علیہ یحی القطان، وکیع بن الجراح، عبدالرحمن بن مهدی، یزید بن هارون، ابوداؤد طیالسی، او ابونعیمه الفضل بن دکین رحمته الله وغیره ډیر اساطین (د دین د سترو پشان عالمان) د علم حدیث شامل دی^(۹)

امام شعبه بن الحجاج رحمته الله فرمائی «کان هشام الدستوائی أحفظ منی عن قتادة»^(۱۰) او فرمائی «هشام الدستوائی أعلم بحديث قتادة منی وأکثر مجالسة له منی»^(۱۱)

(۱) تهذيب الكمال (ج ۲۷، ص ۴۹۱) و تهذيب التهذيب (ج ۱۰، ص ۱۲۲) وسير أعلام النبلاء (ج ۱۰، ص ۳۱۶) -

(۲) سير أعلام النبلاء (ج ۱۰، ص ۳۱۶) و تهذيب الكمال (ج ۲۷، ص ۴۹۱) -

(۳) طبقات ابن سعد (۳۰، ۴۱۷) والنقات لابن حبان (۱۵۷۱۹) -

(۴) تهذيب الكمال (ج ۳، ص ۲۱۵، ۲۱۶) -

(۵) الأنساب للسعاني (ج ۲، ص ۴۷۶) -

(۶) تقريب التهذيب (ص ۵۷۳) رقم (۷۲۹۹) -

(۷) الأنساب للسعاني (ج ۲، ص ۴۷۶) و تهذيب الكمال (۲۱۶، ۳۰) والكاشف (ج ۲، ص ۳۳۷) رقم (۵۹۶۹)

(۸) پورتني حواله جات -

(۹) تهذيب الكمال (ج ۳۰، ص ۲۱۶) وسير أعلام النبلاء (ج ۷، ص ۱۴۹، ۱۵۰) -

(۱۰) تهذيب الكمال (ج ۳۰، ص ۲۱۶، ۲۱۷) وسير أعلام النبلاء (ج ۷، ص ۱۵۰) -

(۱۱) تهذيب الكمال (ج ۳۰، ص ۲۱۸) وسير أعلام النبلاء (ج ۷، ص ۱۵۰) وهدى الساري (ص ۴۴۸) -

(۱۲) تهذيب الكمال (ج ۳۰، ص ۲۱۸) وسير أعلام النبلاء (ج ۷، ص ۱۵۰) -

د ابن علی علیه السلام نه معلی بن منصور رحمته الله د بصرې د حفاظو په باره کښې تپوس وکړه.
دوی د بصرې په حفاظو کښې د هشام دستوانی رحمته الله ذکر هم اوکړه (۱).
امام وکیع رحمته الله فرماني: «حدثنا هشام الدستواني، وكان ثباتاً» (۲).
يحيى بن سعيد القطان رحمته الله چه به کله د هشام نه حديث اوريدل نو يې به دوی نه دي.
حديث د بل چا نه د اوريدو پړواه نه وه (۳).

ابوداؤد طیالسی رحمته الله فرماني: «كان هشام الدستواني أمراً للمؤمنين في الحديث» (۴).
د امام احمد بن حنبل رحمته الله نه چه کله د امام اوزاعي رحمته الله او د هشام رحمته الله په باره کښې تپوس
اوکړې شو: «أيهما أثبت في يحيى بن أبي كثير» چه د يحيى بن ابي كثير په حديثونو کښې به دوی
دواړو کښې کوم يو زيات مضبوط دي؟ نو دوی جواب ورکړه: «الدستواني لا تسأل عنه أحد، م
أرى الناس يروون عن أحد أثبت منه مثله عسى، وأما أثبت منه فلا» (۵).
يعني دوی جواب ورکړه چه
دستوانی زيات مضبوط دي. ددوی په باره کښې دچا نه دتپوس ضرورت نشته زه نه پيژم
چه د دوی نه زيات د يو مضبوط راوی نه خلق. روايت کوی ددې پښن کيدې شي خو.
وی خو ددوی نه څوک زيات شي. هيڅ څوک داسې نشته

او امام احمد رحمته الله فرماني: «أكثر من يحيى بن أبي كثير من أهل البصرة هشام الدستواني» (۶).
امام علي بن المديني رحمته الله فرماني: «هشام الدستواني ثبت» (۷).
امام عجلي رحمته الله فرماني: «هشام الدستواني بصري، ثقة ثبت في الحديث» (۸).
خلاصه دا چه هشام دستوانی رحمته الله د صحاح سته د ثقه ترين راويونو کښې دي ددوی به
ثقات او ثبت باندې هيڅ چا کلام نه دي کړې. خصوصاً د يحيى بن ابي كثير او قتيب
رحمهما الله په حديثونو کښې خو دوی ته ددې حضراتو په ټولو شاگردانو باندې فوقيت
حاصل دي. البته بعضو خلقو ده لره .. قدری .. گرځولي دي. لکه څنگه چه
امام محمد بن سعد رحمته الله فرماني: «وكان ثقة ثبتاً في الحديث حجة، لأنه يروى بالقدح» (۹).

(۱) پورتنی حواله جات -

(۲) تهذيب الكمال (ج ۳۰، ص ۲۱۹) وسير أعلام النبلاء (ج ۷، ص ۱۵۱).

(۳) پورتنی حواله جات -

(۴) تهذيب الكمال (ج ۳۰، ص ۲۲۰) وسير أعلام النبلاء (ج ۷، ص ۱۵۱) والکاشف (ج ۲، ص ۳۳۷) رقم (۵۹۶۹)

وخلاصة الخزرجي (ص ۴۱۰) -

(۵) تهذيب الكمال (ج ۳۰، ص ۲۲۰) وسير أعلام النبلاء (ج ۷، ص ۱۵۱) او اوگوري هدی الساری (ص ۴۴۸).

(۶) تهذيب الكمال (ج ۳۰، ص ۲۲۰) وسير أعلام النبلاء (ج ۷، ص ۱۵۱).

(۷) تهذيب الكمال (ج ۳۰، ص ۲۲۰).

(۸) تهذيب الكمال (ج ۳۰، ص ۲۲۱) وسير أعلام النبلاء (ج ۷، ص ۱۵۱) وهدي الساری (ص ۴۴۸).

(۹) الطبقات لابن سعد (ج ۷، ص ۲۷۹).

دغه شان د امام عجلې عليه السلام فرماني: «كان يقول بالقدر، ولم يكن يدعو اليه» (١)

دغه شان د امام يحيي بن معين رحمه الله نه هم دا خبره نقل كېږي (٢).
خو اول د هشام دستواني رحمه الله په باره كښې حافظ رحمه الله دا يو قول نقل كړې دې چه هغوی د خپلې فسدي عقيدې نه رجوع كړې وه (٣).

دويمه خبره دا ده چه مونږه بار بار ذكر كړې دې چه .. بدعت .. مطلقاً د روايت قبلولو ډيره قاذح نه دې بلكه دهغه مبتدع روايت رد كولې شي. چه هغه داعی هم وي (٤) حالانكه هشام رحمه الله ته چه كومو حضراتو .. قدری .. ونيلي دي هغوی ددې خبرې اقرار كوي چه هغه داعی نه وو.

لكه چه د امام عجلې عليه السلام قول تير شوې دې. «ولم يكن يدعو اليه».

دغه شان د امام يحيي بن معين رحمه الله نه حافظ محمد بن البرقي رحمه الله تپوس او كړو «أرأيت من يري بالقدر يكتب حديثه؟» نو امام يحيي بن معين رحمه الله جواب وركړو «نعم، قد كان قتادة، وهشام الدستوائي، سعيد بن أبي عروبة، وعبد الوارث، وذكر جماعة، يقولون بالقدر، وهم ثقات، يكتب حديثهم، مالم يدعو إلى شيء» (٥).

هم دا وجه ده چه حافظ ابن حجر رحمه الله ددوی تصديق كړې دې او فرمانيلې نې دې. «أحدث الأئمة، مجمع على ثقة وإتقانه....» (٦) ددې نه پس چه ابن سعد او عجلې عليه السلام رحمهما الله كوم ددوی په باره كښې كلام كړې دې. هغه نې نقل كړې دې. او ددې الزام غير معتبر كيدل نې په دې طريقه ښكاره كړې دي. فرماني: «قلت: أحسن به الأئمة» (٧) يعنی په دوی چه د .. بدعت .. كوم الزام دې. هغه قاذح او د روايت قبلولو نه مانع نه دې. په دې وجه ټولو ائمه حديث ددوی

(١) تهذيب الكمال (ج ٣٠، ص ٢٢١) وسير أعلام النبلاء (ج ٧، ص ١٥١) -

(٢) قاله الذهبي في الميزان (ج ٤، ص ٣٠٠) رقم (٩٢٢٩) -

(٣) ميزان الاعتدال (ج ٤، ص ٣٠٠) رقم (٩٢٢٩) -

(٤) قال الذهبي رحمه الله في السير (ج ٧، ص ١٥٤)..... فيجمع تصرفات أئمة الحديث تؤذن بأن مبتدع إذا لم تبع بدعته خروجه من دائرة الإسلام. ولم تبع دمه. فإن قبول ما رواه سائغ. وهذه المسألة لم تتبرهن لي كما ينبغي. والذي اتضح لي منها أن من دخل في بدعة. ولم يعد من رؤوسها ولا أمعن فيها: يقبل حديثه. كما مثل الحافظ أبو زكريا. أي يحيي بن معين. بأولئك المذكورين. وسأبني في المتن قريباً. وحديثهم في كتب الإسلام لصدقهم وحفظهم.. -

(٥) وسير أعلام النبلاء (ج ٧، ص ١٥٣، ١٥٤) -

(٦) هدي الساري (ص ٤٨) -

(٧) ب: تنه: ح: اله -

روایات قبول کړې دي او دهغې نه نې استدلال کړې دي وانه اعلم
هشام دستوانی رحمه الله ډیر زیات نرم زړه او د اخلاص مالک وو د خپل نفس به نې هېڅ
محاسبه کوله

امام محمد بن سعد رحمه الله لیکلی دی چه کله به د تسبی فوراً ډیوه مړه شوه نو هشام رحمه الله به
بستره باندې ریږدو ددوی کور والا چه به کله ډیوه اولگوله نو دوی ته به آرام کیدو یو ځلي
ددوی بی بی په دې باره کښې ددوی نه تپوس او کړو نو وې فرمائیل «لَا إِذَا قُدِّتُ السَّيِّئُ
ذَكَرْتُ ظِلْمَةَ الْقَبْرِ» یعنی چه ډیوه مړه شی او تیاره جوړه شی نو ماته د قبر تیاره راپدېږي
بیا ماته آرام نه راځی

دومره زیات به نې ژړل چه ددې په وجه نې نظر ختم شوې وو بس سترگې به نې کلاوړې
خوڅه به نې نه لیدل ()

پخپله به نې ونیل «لَيْتَا تَتَجَوَّلا عَلَيْنَا وَلَانَا» () کاش! معامله برابر سرابر شوې وه و به څه
طریقه خلاص شوې وې!!

امام شعبه رحمه الله به فرمائیل «ما من الناس أحد أقول: إنه طلب الحديث يريد به الله، إلا هشام صاحب
الدستوان....» ()

د دومره زیات اخلاص باوجود به نې د خپل نفس احتساب په دې طریقه کولو چه پخپله به

نې فرمائیل «والله ما أستطيع أن أقول: إن ذهبت يوماً قط أطلب الحديث أريد به وجه الله عز وجل» ()

دهشام دستوانی رحمه الله د وفات په باره کښې مختلف اقوال منقول دي راجع دا دي چه به
۱۵۴هـ کښې ددوی وفات شوې دي. () رحمه الله تعالى رحمة واسعة

⑤ **قتاده:** دا مشهور تابعی محدث حضرت قتاده بن دعامة سدوسی رحمه الله دې د دوی

مختصر حالات د،، باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه،، لاندې تیر شوی دی

⑥ **انس:** دا د حضور اکرم صلی الله علیه وسلم خادم خاص حضرت انس بن مالک رضی الله عنه دې ددوی مختصر

حالات هم شاته د،، باب الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه،، لاندې ذکر شوی دی

() أنطبقات (ج. ۷ ص. ۲۷۹) و تهذيب الكمال (ج. ۳۰ ص. ۲۲۲) وسير أعلام النبلاء (ج. ۷ ص. ۱۵۲).

() تهذيب الكمال (ج. ۳۰ ص. ۲۲۲) وسير أعلام النبلاء (ج. ۷ ص. ۱۵۲).

() تهذيب الكمال (ج. ۳۰ ص. ۲۱۸) وسير أعلام النبلاء (ج. ۷ ص. ۱۵۲).

() سير أعلام النبلاء (ج. ۷ ص. ۱۵۰) و تهذيب الكمال (ج. ۳۰ ص. ۲۱۸).

() وسير أعلام النبلاء (ج. ۷ ص. ۱۵۲).

() اوگورنی تهذيب الكمال مع حاشیه (ج. ۳۰ ص. ۲۲۲، ۲۲۳) والأنسب للمسماني (ج. ۲ ص. ۴۷۶) و طبقات ابن

سعد (ج. ۷ ص. ۲۸۰) وسير أعلام النبلاء (ج. ۷ ص. ۱۵۵) والکائف مع التعليق (ج. ۲ ص. ۳۳۷) رقم (۵۹۶۹) و

تغريب التهذيب (ص. ۵۷۳) رقم (۷۲۹۹) و خلاصة الخرج (ص. ۴۱۰).

قوله قَالَ يُخْرِجُ مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَفِي قَلْبِهِ وَزُنْ شَعِيرَةٌ مِنْ

خَيْرٍ وَيُخْرِجُ مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَفِي قَلْبِهِ وَزُنْ بُرَّةٌ مِنْ خَيْرٍ وَيُخْرِجُ

مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَفِي قَلْبِهِ وَزُنْ ذُرَّةٌ مِنْ خَيْرٍ: کوم کس چه لا اله

الا الله و نیلې وی او دده په زړه کښې د اوربشې برابر خیر ۱ ایمان، وی نو یوه نه یوه ورځ به

ضرور د جهنم نه راوځي او کوم کس چه کلمه و نیلې وی او دده په زړه کښې د غنمو برابر

خیر یعنی ایمان وی نو هغه به ضرور د جهنم نه راوځي دغه شان چه کوم کس کلمه و نیلې وی

او دهغه په زړه کښې د ذرې برابر خیر یعنی ایمان وی نو هغه به د جهنم نه ضرور راوځي

.. یخړج .. د مجرد نه د معروف سیغه ده دا .. یخړج .. (د باب افعال نه مجهول، هم و نیلې

شوې دې ددې تائید دهغه روایت نه کیږي په کوم کښې چه ،، آخرچوا،، سیغه راغلې ده (۱)

په دې حدیث کښې چه د .. خیر .. کومې مختلف درجې ،، شعيرة، برقة،، او ،، ذرة،، سره تعبیر

کړې شوی دی. ددې نه د عمل مختلفې درجې مراد دی او که د تصدیق؟ په دې کښې

اختلاف دي..

د علامه مهلب بن ابی صفره رضی الله عنه رائي دا ده چه په دې سره د اعمالو مختلفې درجې بیان

کړې شوی دی. او ددې نسبت قلب طرف ته کړې شوې دي. ځکه چه عمل په نیت باندې

موقوف دي. او دا د قلب فعل دي (۲)

د بعضو نورو حضراتو رائي دا ده ممکن ده چه ددې نه د تصدیق مختلفې درجې مراد

وی. ددې قرینه داده چه د ټولو درجو اضافت قلب طرف ته شوې دي. او په تصدیق کښې په

زیادت د علم او مشاهدې سره اضافه کیږي. (۳) والله اعلم.

ذرة: دا لفظ د ذال معجمه فتحې او په راء مشدده سره دي. حالانکه د تبعه په روایت کښې

کوم چه امام مسلم رضی الله عنه نقل کړې دي. (۴) هغوی دا ،، ذرة،، (بضم الذال المعجمة و تخفيف الراء

المهمله) و نیلې دي. کوم چه تصحیف دي. (۵)

بیا د،، ذرة،، مختلفې معانې بیان کړې شوی دی یو قول دا دي چه په موزونی څیزونو کښې

د ټولو نه کمتر څیز ته وائي.

دویم قول دادې چه ذره هغې بوسړې (ریزې) ته و نیلې شی. کوم چه په شعاع کښې په نظر راځي.

(۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۴) عمدة القاری (ج ۱ ص ۲۶۰) و شرح الکرماني (ج ۱ ص ۱۷۴) -

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۴) و عمدة القاری (ج ۱ ص ۲۶۱) و شرح الکرماني (ج ۱ ص ۱۷۵) -

(۳) سورتی حواله جات)

(۴) اصحیح مسلم (ج ۱ ص ۱۰۹) کتاب الإيمان. باب إنبات الشفاعة و إخراج الموحدين من النار.

(۵) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۴) -

دریم قول دا دې چه ورکوتی مېړی ته وانی.
د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه نقل دی چه که ته په خاورو کښې لاس اولگې او خپل لاس اوڅنډې نو د لاسونو نه چه کوم دورېږی هغه به ذره وی.

یو قول دا هم دې چه د څلورو ذرو ملاویدو نه پس یو .. خردل .. جوړېږی. (۱)
بیا په دې حدیث کښې د «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» نه مراد پوره کلمه ده لکه ونیلې شی چه «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» اوددې نه پوره سورت مراد وی نو دا اشکال کیدل پکار نه دی چه په «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» کښې صرف توحید دې د رسالت اقرار نشته په دې وجه به دده نجات د ایمان بالرسالة نه بغیر څنگه کیږی؟ چونکه «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» د کلمې عنوان دې نو پوره کلمه مراد ده چه په دې کښې رسالت او رسول سره د ملاو شوو ټولو عقائدو بیان داخل دې. (۲) والله اعلم.

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ قَالَ أَبَانُ حَدَّثَنَا قَتَادَةُ حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ إِمَامٍ مَكَانٍ مِنْ خَيْرٍ: د ابو عبدالله نه مراد پخپله امام بخاری رحمه الله دې په بعضو نسخو کښې «قال أبو عبدالله»، موجود نه دې بلکه په «وقال أبان.....» ونیلو سره ددې تعلیق ذکر کړې شوې دې. (۳)

دا حدیث د امام بخاری رحمه الله د تعلیقاتو څخې دې چه دا امام حاکم رحمه الله پخپل کتاب .. کتاب الاربعین .. کښې د «أبو سلمة موسى بن إسماعيل قال حدثنا أبان.....» طریق سره موصولاً روایت کړې دې. (دغه شان امام بیهقی رحمه الله هم د حاکم رحمه الله طریق سره پخپل کتاب الاعتقاد .. کښې موصولاً نقل کړې دې. (۴))

د مذکوره تعلیق مقصد ددې تعلیق ذکر کولو سره د امام بخاری رحمه الله دوه بنیادی مقصدونه دی
① یو مقصد خو دا دې چه د حضرت انس رضی الله عنه دا حدیث کوم چه دهشام طریق سره نقل دې هغې کښې قتاده د حضرت انس رضی الله عنه نه عنعنه سره روایت کوی او قتاده مدلس دې ددوی عنعنه مقبول نه ده تر هغه وخته پورې چه د تحدیث صراحت ملاو نشی دلته چه امام بخاری رحمه الله د ابان کوم طریق نقل کړې دې په دې کښې قتاده د حضرت انس رضی الله عنه نه روایت کولو

(۱) ددې ټولو اقوالو دپاره اوگوری: فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۴) و عمدة القاری (ج ۱ ص ۲۶۰) -

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۴) و عمدة القاری (ج ۱ ص ۲۶۰) -

(۳) عمدة القاری (ج ۱ ص ۲۶۱) -

(۴) عمدة القاری (ج ۱ ص ۲۶۱) و فتح الباری (ج ۱ ص ۱۰۴) و هدی الساری (ص ۲۰) و تغلیق التعلیق

(ج ۲ ص ۴۹) -

(۵) هدی الساری (ص ۲۰) و تغلیق التعلیق (ج ۲ ص ۵۰) -

سره د حدیث صراحت کړې دې نو د حضرت انس رضی الله عنه دا حدیث بې غباره (او محفوظ) دې.
ددې مقصد دپاره چې دویم طریق سره ددې متابعت ذکر کړې دې (۱)

① دویم مقصد دا دې چې د هشام دستوانی رحمته الله علیه په طریق کښې، من ځو، دې.

او د ابان رحمته الله علیه په طریق کښې، من ایمان، دې. مؤلف رحمته الله علیه دا اوبندول چې دهشام په روایت کښې د، من ځو، نه مراد، ایمان، دې لکه څنگه چې د ابان په روایت کښې واقع شوې دې. (۲)
ددې دواړو مقصدونو نه علاوه د متابعت یوه عمومی فائده تقویت هم وی نو دلته دا متابعت تقویت دپاره هم گرځولې شی (۳)

یو اشکال او دهغې جواب دلته دا اشکال کیږي چې امام بخاری رحمته الله علیه مخکښې د عنعنې روایت ذکر کړو. بیا چې حدیث والا طریق نقل کړو. دغه شان چې مخکښې د، من ځو، والا روایت نقل کړو. ددې نه پس چې د، من ایمان، تفسیر والا روایت ذکر کړو. دومره اوږده طریقه چې ولې اختیار کړله؟ حالانکه دا ممکنه وه چې اصلاً چې د ابان طریق سره موصولاً حدیث نقل کړې وې چې هغې کښې د حدیث تصریح هم شته او د، ایمان تصریح هم؟
ددې جواب دا دې چې اصل کښې د هشام په روایت کښې اگرچې عنعنه ده خو هغه د ابان په مقابلې کښې اوثق او احفظ دې په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه دهشام روایت وړاندې نقل کړو او د ابان روایت چې متابعت ذکر کړو په دې طریقه اصلاً د اتقن او اضط زوای روایت راغلو او استشهداً هغه روایت ذکر کړې شو په کوم کښې چې د حدیث صراحت او د مخکښې حدیث تفسیر دې. (۴) والله أعلم.

رجال الحديث

① ابان: دا ابو یزید ابان بن یزید عطار بصری دې. (۵)
دا حضرت حسن بصری، عاصم بن بهدله، عبيدالله بن عمر القواریری، عمرو بن دینار، قتاده بن دعامة، مالک بن دینار، هشام بن عروه، يحيى بن سعيد انصاری او يحيى بن ابي کثیر رحمته الله علیه وغیره نه روایت کوي. (۶)
ددوی نه ابو داؤد طیالسی، سهل بن بکار، عبدالله بن المبارك، عبيدالله بن موسى، عفان

(۱) فتح الباری (ج ۱، ص ۱۰۵) وعمدة القاری (ج ۱، ص ۲۶۱) -

(۲) پورتنی حواله جات. -

(۳) عمدة القاری (ج ۱، ص ۲۶۱) -

(۴) فتح الباری (ج ۱، ص ۱۰۵) وعمدة القاری (ج ۱، ص ۲۶۱) -

(۵) تهذيب الكمال (۲۴۱۲) وسیر أعلام النبلاء (ج ۴۳۱۷) وغیره کتب رجال. -

(۶) تهذيب الكمال (۲۴۱۲) وسیر أعلام النبلاء (ج ۴۳۲۱۷) وتهذيب التهذيب (ج ۱۰۱۱۱) -

بن مسلم. مسلم بن ابراهیم. ابوالولید هشام بن عبد الملك طرابلسی. وکیع بن الجراح. یحیی

القطان. او یزید بن هارون رحمہم اللہ روایت کوی (۱)

امام احمد رحمہم اللہ فرمائی «ثبت لی کل البشایہ» (۲)

امام یحیی بن معین رحمہم اللہ فرمائی «ثقة» (۳)

امام نسائی رحمہم اللہ فرمائی «ثقة» (۴)

امام علی بن المدینی رحمہم اللہ فرمائی «کان عندنا ثقة» (۵)

امام عجلئ رحمہم اللہ فرمائی «بصری ثقة، وکان یری القدر ولا یتکلم فیہ» (۶)

ابن شاہین ددوی توثیق کرے دی (۷)

ابن حبان رحمہم اللہ دی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کرے دی (۸)

ابو حاتم رحمہم اللہ فرمائی «صالح الحديث» (۹)

ددی اقولو نہ معلومہ شوہ چہ ابان بن یزید عطار ثقہ راوی دی البتہ پہ دوی باندی بعضو محدثینو کلام ہم کرے دی لکہ

د امام عجلئ رحمہم اللہ قول اوس تیر شو «وکان یری القدر ولا یتکلم فیہ»

خو ددی جواب بالکل واضح دی خکہ چہ دوی پخبلہ تصریح ہم اوکر لہ چہ هغوی بہ پہ دی

سلسلہ کنبی ہیخ بحث نہ کولو او وړاندی بار بار مونږ ذکر کری دی چہ .. بدعت .. پہ

هغه صورت کنبی قادی وی کله چہ صاحب د بدعت داعی ہم وی

دغه شان ابن عدی رحمہم اللہ دوی پخبل کتاب .. الکامل .. کنبی ذکر کری دی او ددوی یو خو

غریب حدیثونہ نی نقل کری دی ددی نہ پس هغوی فرمائیلی دی «وَأَبَانُ بْنُ يَزِيدٍ الْعَطَارُ، لَهُ

(۱) تهذيب الكمال (۲۵۱۲) وتهذيب التهذيب (ج ۱۰/۱۱) وسير أعلام النبلاء (ج ۴۳۲/۷) -

(۲) تهذيب الكمال (۲۵۱۲) وتهذيب التهذيب (ج ۱۰/۱۱) وسير أعلام النبلاء (ج ۴۳۲/۷) والكاشف (ج ۲۰۷/۱) رقم (۱۱۱) وخلاصة الخرزجی (ص ۱۵) وهدي الساری (ص ۳۸۷) -

(۳) تهذيب الكمال (۲۵۱۲) وتهذيب التهذيب (ج ۱۰/۱۱) وهدي الساری (ص ۳۸۷) وسير أعلام النبلاء (ج ۴۳۲/۷) -

(۴) تهذيب الكمال و تهذيب التهذيب وسير أعلام النبلاء .. پورتنی حوالہ جات .. -
(۱۰/۱۱) -

(۵) وسير أعلام النبلاء (ج ۴۳۲/۷) -

(۶)

روايات غير ما ذكرت، وهو حسن الحديث، متأسك، يكتب حديثه، وله أحاديث صالحة من تصانيفه، وعامتها مستحبة، وأرجو أنه من أهل الصدق» (١)

د ابن عدی رحمته دا مذکورہ عبارت اگرچہ یہ توثیق باندی دلالت کوی خو چونکہ د پیر زیات توثیق الفاظ نہ دی د کوم چہ ہفہ یقیناً چہ مستحق وو بہ دی وجہ حافظ ذہبی رحمته ددی عبارت نقل کولو نہ پس لیکلی دی: «قلت: بل هو ثقة حجة، فاميك أن أحدین حنبل ذکره»، فقال: كان ثقتا لكل الشايخ، وقال ابن معين والنسائي: ثقة» (٢)

بیا ابن الجوزی رحمته ہم دوی پہ کتاب الضعفاء کنبی ذکر کری دی او د کدیمی پہ طریق نہی نقل کری دی چہ یحی بن سعید القطان بہ ددوی نہ روایت نہ کولو (٣) خو دا جرح بالکل مردود ده خکہ چہ اول خو دا جرح مبہم ده خکہ دا معلومہ نہ ده چہ یحی القطان رحمته بہ ولہی روایت نہ کولو؟ ددی ہیخ وجہ نہ ده بیان کری شوہ

دویمہ خبرہ دا چہ کدیمی پخبلہ ضعیف (٤) او غیر معتمد دی (٥) دریمہ خبرہ دا ده چہ د کدیمی بالکل خلاف امام یحی بن معین رحمته ددوی توثیق کری دی

فرمانی: «ثقة كان يحيى بن سعيد يروي عنه» (٦) حافظ ذہبی رحمته پہ ابن الجوزی رحمته باندی د خپل خفگان اظہار کری دی ددوی تردید نہی کری دی او فرمائی نی دی: «وقد أورد أيضاً العلامة أبو الفرج ابن الجوزي في الضعفاء، ولم يذكر فيه أقوال من وثقه وهذا من عيوب كتابه: يسرد الجرح ويسكت عن التوثيق» (٧)

(١) الكامل في ضعفاء الرجال (ج ١، ص ٣٩٠، ٣٩١) -

(٢) ميزان الاعتدال (ج ١، ص ١٦) -

(٣) اوگوری: ميزان الاعتدال (ج ١٦١) وتهذيب التهذيب (ج ١٠٢١) وسير أعلام النبلاء (ج ٤٣٢٧) -

(٤) قال الحافظ في هدى الساري (ص ٣٨٧): وهذا مردود، لأن الكديسي ضعيف... وانظر تقريب التهذيب

(٥١٥) رقم (٤١٩) -

(٦) قال الذهبي في الميزان (ج ١، ص ١٦): ... روى الكديسي. وليس بمعتمد: سمعت علياً يقول سمعت يحيى بن سعيد قول: لا أروي عن أبا العطار... وقال ابن حجر في تهذيب التهذيب (١٠٢١) والكديسي ليس بمعتمد... وقد أسلفنا قول ابن معين. أن القطان كان يروي عنه، فهو المعتمد، والله أعلم) -

(٧) تهذيب الكمال (٢٥١٢) وتهذيب التهذيب (ج ١٠١١) وهدى الساري (ص ٣٨٧) وقال الذهبي في سير أعلام النبلاء (ج ٧، ص ٤٣٢) بعد ما نقل عن طريق الكديسي عن ابن المديني عن القطان أن ليس أباناً، قال لا أحدث عنه فإن صح هذا فقد كان لا يروي عنه، ثم روى عنه. وتغير اجتهاده، فقد روى عباس الدوري عن يحيى بن معين قال: مات يحيى بن سعيد، وهو يروي عن أبان بن يزيد) -

(٨) ميزان الاعتدال (ج ١، ص ١٦)، هذا وقد نقل الحافظ ابن حجر قول الذهبي هذا في تهذيب التهذيب (١٠٢١) من غير عزو إليه ولا إشارة له، وكأنه من كلامه، وقد نبه على ذلك الدكتور بشار عواد معروف في تعليقاته على تهذيب الكمال (٢٥١٢) -

بينا دلته دا وضاحت هم ضروری دې چه امام بخاری رحمته الله علیه ددوی نه دیر کم روایتونه نقل کړي دي او هر خاڼې کښې نې ددوی روایتونه استشهداً نقل کړي دي (البته صرف په یو مقدم باندې ددوی یو روایت موصولاً راغلې دې چه په هغې کښې هغوی فرماني «قال لنا مسلم بن ابراهيم: حدثنا اباان.....» رحمته الله علیه).

ددوی وفات د ١٦٠ هـ نه پس د یعنی په دویمه صدی کښې د شپینو او اويا د لسو په مینه

کښې شوې دې (رحمه الله تعالى رحمة واسعة).

فاتحه .. اباان .. منصرف دې او که غیر منصرف! په دې کښې اختلاف دې علامه عینی رحمته الله علیه فرماني چه ددې وزن .. فعال .. دې پس دا منصرف دې او د دې په شپږو کښې چه کومه همزه ده هغه اصلی ده هم دا صحیح او مشهور قول دې اکثر حضرات ه ددې قائل دي حالانکه ابن مالک نحوی رحمته الله علیه فرماني چه دا غیر منصرف دې خکه چه د : «افعل .. په وزن دې گویا په دې کښې د غیر منصرف دوه سببونه وزن فعل او غلبت موجود دی.»

تنبيه دې باب سره متعلق ضروری تفصیلات په «باب تفاضل أهل الإيمان فی الأعمال» کښې تیر شوی دی ددې باب .. پنځم بحث .. ته ضرور مراجعت کول پکار دی

حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ الصَّبَّاحِ بِمِثْرِهِ جَعْفَرُ بْنُ عَوْنٍ حَدَّثَنَا أَبُو الْعُمَيْسِ أَخْبَرَنَا قَيْسُ بْنُ مُسَبِّمٍ عَنْ طَارِقِ بْنِ شِهَابٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ (*) أَنَّ رَجُلًا مِنَ الْيَهُودِ قَالَ لَهُ يَا أَمِيرَ

(١) هدى السارى (ص ٣٨٧) وفتح البارى (ج ٥، ص ٣) كتاب الحرث والمزراعة باب فضل الزرع والفرس (١) أكل منه.)

(١) صحيح بخارى. كتاب الحرث والمزراعة. باب فضل الزرع والفرس إذا أكل منه.)

(١) اوگوری حاشیه د: الكاشف لسبط ابن العمیس (ج ١، ص ٢٠٧)، تقریب التهذیب (ج ١، ص ١١٥) عمدة القاری (ج ١، ص ٢٦١)، وقال الزبيدي في تاج العروس (ج ٩، ص ١١٧ مادة: أين)؛ و أباان كعاب. مصروفة. اسم رجل. وهو «فعال». والهزرة أصلية كماجرى عليه المصنف (أى الفيروز آبادى صاحب القاموس) وحققه الدملینى. و ابن مالک. وجزم به ابن شبيب الحرانی فی جامع الفنون.. وأكثر النعاة والمحدثین على منعه من الصرف للعملية والوزن. وبحث المحققون فی الوزن. لأنه إذا كان ماضياً فلا يكون خاصاً. أو اسم تفضيل فالقياس فى مثله.. أبین.. وقال بعض ائمة اللغة: من لم يعرف صرف.. أباان.. فهو أانا. نقله الشهاب رحمته الله علیه فی شرح الشفا).

(١) الحديث أخرجه البخارى أيضاً فى صحيحه فى كتاب المغازى. باب حجة الوداع. رقم (٤٤٠٧) وفى كتاب التفسير. سورة المائدة. باب «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ...» رقم (٤٦٠٦) وفى فاتحة كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة. رقم (٧٢٦٨) و مسلم فى صحيحه (ج ٢، ص ٤١٩، ٤٢٠) فواتح كتاب التفسير. والنسائى فى سننه (ج ٢، ص ٤٣) كتاب مناسك الحج. باب ما ذكر فى يوم عرفة. وفى (٢٦٩١٢) كتاب الإيمان وشرائعه. باب زيادة الإيمان. والترمذى فى جامعه. فى كتاب التفسير. باب ومن سورة المائدة. رقم (٣٠٤٣).

الْمُؤْمِنِينَ آيَةً فِي كِتَابِكُمْ تَقْرَوْنَهَا لَوْ عَلَيْنَا مَغْزِرَ الْيَهُودِ تَزَلَّتْ لَأَعْتَدْنَا ذَلِكَ الْيَوْمَ عِيْدًا قَالِ
 أَيُّ آيَةٍ قَالِ «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا» قَالِ عَرَفْتُمْ
 عَرَفْنَا ذَلِكَ الْيَوْمَ وَالْمَكَانَ الَّذِي تَزَلَّتْ فِيهِ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ قَابِئُ بِمَعْرِفَةِ
 يَوْمٍ مُجْمَعَةٍ [۱۳۳۵، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵]

حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ تہ د یہودو یو سری او وئیل چہ ای امیر المؤمنین! ستاسو پہ
 کتاب کنبی یو داسی آیت دی کہ ہغہ پہ مونہ یہودیانو باندی نازل شو ی نو پہ دغہ
 ورخ بہ مونہ اختر کولو حضرت عمر رضی اللہ عنہ اوفرمانیل ہغہ کوم یو آیت دی؟ و ی وئیل چہ ہغہ
 «الْيَوْمَ اكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ.... الخ»، والا آیت دی یعنی ما نن ورخ ستاسو دپارہ ستاسو دین
 مکمل کرو او خپل نعمت مہ پہ تاسو باندی تمام کرو او ستاسو دپارہ ما دین اسلام خوین
 کرو حضرت عمر رضی اللہ عنہ جواب ورکرو چہ مونہ تہ ہغہ ورخ ہم معلومہ دہ او ہغہ خانہ ہم
 معلوم دی کوم خانہ چہ دا آیت پہ حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم باندی نازل شو ی وو ہغوی صلی اللہ علیہ وسلم پہ
 عرفات کنبی ولاہ وو او ہغہ د جمعہ ورخ وہ.

رجال الحديث

- ① الحسن بن الصباح: دا ابوعلی الحسن بن الصباح،، بتشديد الهاء الموحدة، بن
 محمد البزار،، یزای بعدھا راء رضی اللہ عنہ الواسطی ثم البغدادی دی رضی اللہ عنہ.
 دا دامام احمد بن حنبل، جعفر بن عون، سفیان بن عیینہ، علی بن المدینی او وکیع بن
 الجراح رضی اللہ عنہ وغیرہ د ډیرو لویو محدثینو نہ روایت کوی رضی اللہ عنہ.
 ددوی نہ پہ روایت کونکو کنبی امام بخاری، امام ابوداؤد، امام ترمذی، ابراہیم حربی،
 ابوعلی موصلی، او حسن بن سفیان رضی اللہ عنہ وغیرہ ائمہ حدیث دی رضی اللہ عنہ.
 امام احمد رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة، صاحب سنة» رضی اللہ عنہ.
 امام ابوحاتم رضی اللہ عنہ فرمائی: «صدوق، وكانت له جلالة عبيبة ببغداد، كان أحمد بن حنبل يرفعه من قدره»
 وبعده رضی اللہ عنہ.

(عمدة القاری ج ۱، ص ۲۶۲)۔

(پورتنی حوالہ)۔

(تہذیب الکمال ۱۹۱۶)۔

(تہذیب الکمال ج ۶، ص ۱۹۲، ۱۹۱) وسیر أعلام النبلاء (۱۹۲۱/۱۲) وغیرہ)۔

(تہذیب الکمال ۱۹۲۱/۱۶ و ۱۹۳) وسیر أعلام النبلاء (۱۹۳۱/۱۲)۔

(تہذیب الکمال ۱۹۳۱/۱۶) والکاشف (۳۲۶۱) رقم (۱۰۳۸) وسیر أعلام النبلاء (۱۹۴۱/۱۲) وتہذیب التہذیب
 (۲۹۰/۱۲) میزان الاعتدال (۴۹۹۱) والخلاصة (ص ۷۹)۔

(تہذیب الکمال ۱۹۴۱/۱۶) والکاشف (۳۲۶۱) رقم (۱۰۳۸) وتذکرۃ الحفاظ (۴۷۶۱۲) میزان الاعتدال (۴۹۹۱)
 (تہذیب الکمال ۱۹۴۱/۱۶) والکاشف (۳۲۶۱) رقم (۱۰۳۸) وتذکرۃ الحفاظ (۴۷۶۱۲) میزان الاعتدال (۴۹۹۱)

ابن حبان رحمته الله دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۱)
 دحسن بن الصباح تقریباً ټولو ائمه محدثینو توثیق کړې دي. البته امام نسائی رحمته الله پخپل
 کتاب الکټی کښې ددې په باره کښې لیکلی دی. «لیس بالقوی»، حالانکه د خپلو شیوږو
 نمونه یې شمار کړی. او فرماینلی یې دی. «بعدادی صالح» (۸۰۰خ).

حافظ ابن حجر رحمته الله د امام نسائی رحمته الله قول «لیس بالقوی»، نقل کړې دي. او فرماینلی یې
 دی. «هذا تلویین هین، وقد روی عنه البخاری وأصحاب السنن إلا ابن ماجه، ولم یكثر منه البخاری» (۲)
 مطلب دا دي. چه امام نسائی رحمته الله کوم تضعیف کړې دي. دا معمولی تضعیف دي. چه ددې
 تحمل (برداشت) کیدې شی. خصوصاً کله چه په استثناء د ابن ماجه، د امام بخاری رحمته الله
 سره نورو اصحاب سنن ددوی د روایاتو نه استدلال کړې دي. بیا امام بخاری رحمته الله چه ددوی
 نه کوم روایات اخستې دي. هغه ډیر کم دي.

حسن بن الصباح په عبادت او صلاح او تقوی کښې مشهور وو. لکه چه حافظ ابن قریش
 محمد بن جمعه رحمته الله فرمائی. «وكان أحد الصالحين» (۳)

ابو العباس سراج رحمته الله فرمائی. «كان من خيار الناس بعد الأئمة» (۴)

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرمائی. «ما یلی علی ابن الهزار یومرا لا ډهوی عمل فیہ غوږا، ولقد کنا نختلف فی
 فلان المحدث، وسامه، قال: وکنا نعتقد تذاکر الحديث لی خروجه الشيخ، و ابن الهزار قائم یصل لی خروجه
 الشيخ، وما یلی علیه یومرا لا ډهوی عمل فیہ الخیر» (۵)

په ۲۴۹هـ کښې ددوی وفات شوې دي. (رحمة الله علیه)

⑦ جعفر بن عون: دا جعفر بن عون عمرو بن حریث قرشی مخزومی کوفی دي. ابو عون
 ددوی کنیت دي. (۶)

(۱) کتاب الثقات (۱۷۶/۸) -

(۲) تهذیب الکمال (۱۹۴/۶) و تهذیب التهذیب (۲۹۰/۱۲) میزان الاعتدال (۴۹۹/۱) -

(۳) هدی الساری (ص ۳۹۷) وقال فیہ (ص ۴۶۱) ... الحسن بن الصباح البزار: تعنت فیہ النسائی.. -

(۴) تهذیب الکمال (۱۹۴/۶) و تهذیب التهذیب (۲۹۰/۱۲) -

(۵) و تهذیب التهذیب (۲۹۰/۱۲) و سیر اعلام النبلاء (۱۹۴/۱۲) و میزان الاعتدال (۴۹۹/۱) -

(۶) تهذیب الکمال (۱۹۳/۶) و تذکرة الحفاظ (۴۷۶/۲) و سیر اعلام النبلاء (۱۹۳/۱۲) -

(۷) کتاب الثقات لابن حبان (۱۷۳/۱) تهذیب الکمال (۱۹۴/۶) و (۱۹۵) و تذکرة الحفاظ (۴۷۶/۲) و سیر اعلام

النبلاء (۱۹۵/۱۲) -

(۸) تهذیب الکمال (۷۰/۵ و ۷۱) و سیر اعلام النبلاء (۴۳۹/۱ و ۴۴۰) وغیره -

د امام ابو حنیفہ، سفیان ثوری، اعمش، مسعر بن کدام، یحییٰ بن سعید انصاری او دھشام

بن عروہ رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ نه روایت کوی. (۱)

ددوی نه اسحاق بن راهویه، اسحاق کوسج، حسن بن الصباح البزار، ابوخیثمه زهیر بن

حرب او احمد بن الفرات رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ ډیرو د اهل علمو حدیثونه روایت کړی دی. (۲)

امام احمد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «رجل صالح لیس به بأس» (۳)

امام یحییٰ بن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة» (۴)

امام ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «صدوق» (۵)

ابن حبان (۶) او ابن شاهین (۷) رحمۃ اللہ علیہ دوی لره په ، ثقاتو: کښې ذکر کړې دي.

ابن قانع رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «کان ثقة» (۸)

حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ هم دوی لره .. ثقه .. گرځولې دي. (۹)

محمد بن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «وکان ثقة کثیر الحدیث» (۱۰)

دغه شان ابن خلفون او عجلې رحمهما الله هم دوی لره ثقه گرځولې دي. (۱۱)

په ۲۰۶ هـ یا ۲۰۷ هـ کښې تقریباً ۹۷ کالو په عمر کښې ددوی وفات وشو. (رحمه الله تعالیٰ)

رحمة واسعة

(۱) تهذيب الكمال (۷۱۵) وسیر أعلام النبلاء (۴۴۰۱) -

(۲) تهذيب الكمال (۷۱۵ و ۷۲) وسیر أعلام النبلاء (۴۴۰۱۹) -

(۳) تهذيب الكمال (۷۲۱۵) وسیر أعلام النبلاء (۴۴۰۱) و تهذيب التهذيب (۱۰۱۱۲) -

(۴) تهذيب الكمال (۷۳۱۵) و تهذيب التهذيب (۱۰۱۱۲) و خلاصة الخرجی (۶۳) -

(۵) تهذيب الكمال (۷۳۱۵) وسیر أعلام النبلاء (۴۴۰۱) و تهذيب التهذيب (۱۰۱۱۲) -

(۶) کتاب الثقات (۱۴۱۶) -

(۷) و تهذيب التهذيب (تهذيب التهذيب (۱۰۱۱۲) -

(۸) پورتنی حواله. -

(۹) الکاشف للذهبي (۱۲۹۵۱) رقم (۷۹۶) -

(۱۰) طبقات ابن سعد (۳۹۶۶) -

(۱۱) تعليقات علي تهذيب الكمال (۷۳۱۵) -

(۱۲) تهذيب الكمال (۷۳۱۵) وسیر أعلام النبلاء (۴۴۰۱، ۴۴۱) و تهذيب التهذيب (۱۰۱۱۲) و الکاشف

للذهبي (۲۹۵۱۱) کتاب الثقات لابن حبان (۱۴۱۶) تقریب التهذيب (ص ۱۴۱) رقم (۹۴۸)

والخلاصة (ص ۶۳) -

⑤ ابوالعمیس: دا ابو العمیس عتبہ بن عبدالله بن عتبہ بن مسعود الہذلی

المسعودی الکوفی دې (۱)

د امام عامر بن شراحیل شعبی، عبدالله بن عبدالله بن جبر انصاری، ابن ابی ملیک، قیس

بن مسلم جدلی او د ابو اسحاق سبیعی رضی اللہ عنہ وغیره نه نې حدیث حاصل کړو. (۲)

ددوی نه جعفر بن عون، حفص بن غیاث، ابو اسامه، سفیان بن عیینه، شعبه، ابو نعیم او

وکیع بن الجراح رضی اللہ عنہ روایت کړې دې (۳)

امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ فرماني «ثقة» (۴)

امام یحيي بن معين رضی اللہ عنہ هم دوی لره .. ثقه .. گرخولې دې (۵)

امام ابو حاتم رضی اللہ عنہ فرماني «صالح الحديث» (۶)

ابن سعد رضی اللہ عنہ فرماني «وكان ثقة» (۷)

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرماني «ثقة» (۸)

امام عجلې رضی اللہ عنہ فرماني «كوفي ثقة» (۹)

ابن حبان رضی اللہ عنہ هم دوی لره په .. کتاب الثقات،، کښې ذکر کړې دې. (۱۰)

حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ په .. تهذيب،، کښې لیکلی دی «موت قریب من موت الأعشى» او د امام

اعمش رضی اللہ عنہ وفات په ۱۴۸ هـ کښې شوې دې او علامه سراج الدین ابن الملحن رضی اللہ عنہ فرماني

دی چه ددوی وفات په ۱۲۰ هـ کښې شوې دې. («والله أعلم، رحمه الله تعالى رحمة واسعة»

⑤ قیس بن مسلم: دا ابو عمرو قیس بن مسلم جدلی («عدواني كوفي دې. (۱۱)

(تهذيب الكمال (۳۰۹/۱۹) _

(تهذيب الكمال (۳۰۹/۱۹ و ۳۱۰/۱) سير أعلام النبلاء (۲۰/۱۷) _

(تهذيب الكمال (۳۱۰/۱۹) سير أعلام النبلاء (۲۰/۱۷) _

(تهذيب الكمال (۳۱۰/۱۹) سير أعلام النبلاء (۲۰/۱۷) _

(پورتنی حواله .) -

(پورتنی حواله .) -

(الطبقات لابن سعد (۳۶۶) -

(تقريب التهذيب (ص. ۳۸۱) رقم (۴۴۳۲) _

(تعليقات على تهذيب الكمال (۳۱۰/۱۹) _

(كتاب النقات (۲۶۹/۱۷) -

(اوگوري حاشیه دالكاشف لسيط ابن العجمي رضی اللہ عنہ (۶۹۶/۱۱) رقم (۳۶۶۴) -

(دا جدیله قبیلې طرف ته نسبت دې اوگوري: الأنساب للسماعی (۳۰/۱۲، ۳۱) -

(تهذيب الكمال (۸۱۱/۲۴) -

دا حضرت طارق بن شهاب رضی اللہ عنہ نے علاوہ د سعید بن جبیر، مجاہد، عبدالرحمن بن ابی بلی، حسن بن محمد الحنفیہ او د ابراہیم بن جریر بن عبداللہ بجلی رضی اللہ عنہ نہ د حدیثو روایت کوی (۱)

ددوی نہ پہ احدیثو اوریدونکو کنبی سفیان ثوری، امام ابوحنیفہ، مسعر بن کدام، ابوالعبس، امام اعمش او ابراہیم بن محمد بن المنثر رضی اللہ عنہ وغیرہ دی (۲)
امام احمد رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقة الحديث» (۳)

امام یحیٰ بن معین او ابو حاتم رحمہما اللہ فرمائی دی «ثقة» (۴)

امام نسائی رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقة وكان يروي لإبراهيم» (۵)

امام محمد بن سعد رضی اللہ عنہ فرمائی «وكان ثقة ثبتاً له حديث صالح» (۶)

حافظ ذہبی رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقة» (۷)

ابن حبان رضی اللہ عنہ دوی لره پہ .. کتاب الثقات .. کنبی ذکر کرے دی (۸)

امام عجلئ رضی اللہ عنہ فرمائی «كثير ثقة» (۹)

امام یعقوب بن سفیان رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقة ثقة وكان مرجئاً» (۱۰)

امام ابو داؤد رضی اللہ عنہ فرمائی «كان مرجئاً» (۱۱)

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقة روى بالرجال» (۱۲)

ددوی وفات پہ ۱۲۰ھ کنبی اوشو (۱۳) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمت واسعۃ

(۱) تہذیب الکمال (۸۲۱۲۴) -

(۲) پورتنی حوالہ -

(۳) تہذیب الکمال (۸۲۱۲۴) و تہذیب التہذیب (۴۰۳۸) -

(۴) تہذیب الکمال (۸۳۱۲۴) و تہذیب التہذیب (۴۰۴۱۸) -

(۵) پورتنی حوالہ -

(۶) طبقات ابن سعد (ج ۳۱۷۶) -

(۷) الکاشف (۱۴۱۱۲) رقم (۴۶۱۶) -

(۸) کتاب الثقات لابن حبان (ج ۳۲۶۱۷) -

(۹) و تہذیب التہذیب (ج ۴۰۴۱۸) -

(۱۰) پورتنی حوالہ -

(۱۱) تہذیب الکمال (۸۲۱۲۴) و تہذیب التہذیب (۴۰۴۱۸) و سیر اعلام النبلاء (۱۶۵۱۵) -

(۱۲) تقریب التہذیب (۴۵۸) رقم (۵۵۹۱) -

(۱۳) الطبقات لابن سعد (۳۱۷۶) و کتاب الثقات لابن حبان (۳۲۶۱۷) و تہذیب الکمال (۸۳۱۲۴) وغیرہ -

تنبیه دا خبره په ذهن کښې کینول پکار دی چه د صاحب پدعت روایت هغه مردود وی کله چه هغه داعی وی دلته د قیس بن مسلم په باره کښې تقریباً دتولو ائمه رجال اتفاق دې چه هغه ثقه وو البته بعضو حضراتو دوی براه راست ،، مرجی ،، گرځولې دې او بعضو حضراتو د،، روی بالاحبار،، تعبیر اختیار کړې دې خو یوکس هم دوی لره په «دعالة الیهده» کښې نه دې شمار کړې والله اعلم.

⑤ طارق بن شهاب: دا حضرت طارق بن شهاب بن عبد شمس کوفی بجلی

احمسی رضی الله عنه دې ابو عبدالله ددوی کنیت دې. دوی د خلفاء اربعه نه علاوه د حضرت بلال، حضرت حذیفه، حضرت خالد بن الولید، حضرت رافع بن عمرو طائی، حضرت سعد بن ابی وقاص، حضرت سلمان فارسی، حضرت کعب بن عجره، حضرت مقداد بن الاسود، حضرت ابو سعید خدری، او د حضرت ابو موسی اشعری رضی الله عنه نه روایت حدیث کړې دې. ددوی نه روایت کونکو کښې ابراهیم بن مهاجر، اسماعیل بن ابی خالد، سلیمان احوّل، سماک بن حرب او قیس بن مسلم جدلی رضی الله عنه وغیره حضرات تابعین دی. (د)

امام ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی: «لیست له صحبه» (خ) حالاتکه حقیقت دا دې چه دوی د جاهلیت زمانه هم موندلې ده او د اسلام زمانه هم. د حضور اکرم صلی الله علیه و آله زیارت نهې کړې خو د هغوی رضی الله عنه نه هیڅ حدیث نه دې اوریدلې نو کوم روایتونه چه ددوی د حضور اکرم صلی الله علیه و آله نه براه راست را نقل دی هغه د صحابو د مراسیلو د قبیل خنې دې. (چ) چه دا بالاتفاق مقبول دی. (دکامرغیر مره)

پخپله فرمائی: «رأيت رسول الله صلی الله علیه و آله وغزوت في خلافة أبي بكر في السرايا وغزاهم» (د) په یو بل طریق کښې دی. «وغزوت في خلافة أبي بكر وعمر، ببغداد وأربعين، بين غزوة وسرية» (د) دغه شان ددوی نه نقل دی. «قد مررت بحيلة على النبي صلی الله علیه و آله فقال: اهدأ يا أحمسيين، ودعنا» (د)

(١) تهذيب الكمال (٣٤١١١٣) وغيره. -

(٢) تهذيب الكمال (٣٤٢١١٣) وتهذيب الأسماء واللغات للنوي (٢٥١١١) طبقات ابن سعد (٦٦٤٦) -

(٣) تهذيب الكمال (٣٤٢١١٣) وتهذيب التهذيب (٣١٥) -

(٤) الإصابة (٢٠٢٢٠١) وتهذيب التهذيب (٤١٥) -

(٥) اوگوري: تهذيب الكمال (٣٤١١١٣) والإصابة (ج ٢، ص ٢٢٠) وتهذيب التهذيب (٤١٥) وتهذيب الأسماء

واللغات (١٢٥١١) وخلاصة الخزرجي (ص ١٧٨) -

(٦) مسند أبي داود الطيالسي (ص ١٨٠) رقم (١٢٨٠) -

(٧) طبقات ابن سعد (ج ٦٦٤٦) -

(٨) مسند أبي داود الطيالسي (ص ١٨١) -

امام ابو داؤد رحمہ اللہ فرمائی: «قد رأى النبي ﷺ ولم يسمع منه شيئاً» (١)

امام یحییٰ بن معین او عجلئ رحمہما اللہ دوی .. ثقہ .. گرجولہ دی. (٢)
ددوی وفات پہ ٨٢٢ یا ٨٢٣ یا ٨٢٤ کنہی شوے دی. بعضو حضراتو ١٢٣ ھ سن وفات نقل

کری دی. چہ دا صحیح نہ دی. (٣)

تنبیہ دا وضاحت ضروری دی. چہ کوم سری تہ د صحابی کیدو شرف حاصل شی. ہفہ تہ
دچا تعدیل ضرورت نہ وی. خکہ چہ اللہ تعالیٰ پخپلہ ہفہ عادل گرجولہ دی. (٤)

دلنہ د ابن معین او عجلئ رحمہما اللہ قول د ہفہ مفروضی پہ صورت کنہی نقل کری شوے
دی. کوم چہ ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: چہ دوی تہ د .. صحبت .. شرف حاصل نہ دی. اگرچہ
حقیقت دا دی. چہ پخپلہ ابو حاتم رحمہ اللہ دا خبرہ منی. چہ د حضرت طارق بن شہاب رحمہ اللہ نہ
صراحت سرہ نقل دی. چہ دوی د حضور اکرم ﷺ زیارت کری دی. (٥) واللہ اعلم.

⑤ عمر بن الخطاب: دا حضرت عمر بن الخطاب بن نفیل بن عبد العزیٰ عدوی دی.
ابو حفص ددوی کنت دی.

دوی پہ فقہاو صحابو کنہی یو فقیہ. ثانی الخلفاء الراشدین. او د عشرہ مبشرہ خنی
دی. پہ خلفاو کنہی دتولو نہ مخکنہی دوی تہ د .. امیر المؤمنین .. لقب ورکری شو.

دوی د خلویبنتو کسانو نہ روستو پہ اسلام مشرف شو. (٦) ددوی پہ اسلام راورلو سرہ اسلام
او اہل اسلام تہ تقویت حاصل شو. د بدر نہ داخلہ پہ تولو غزواتو او مشاہدو کنہی شریک
پاتی شوے دی. د حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ تہ پس دوی خلیفہ منتخب شو. ددوی پہ عہد (زمانہ
خلافت) کنہی دیر ملکونہ فتح شو.

د ذوالحجہ ٢٣ ھ پہ آخر آخر کنہی دوی باندی ابولؤلؤہ مجوسی وار اوکرو. چہ ددی پہ نتیجہ
کنہی دوی شہید شو. او پہ محرم ٢٤ ھ کنہی ددوی تدفین پہ حجرہ مبارکہ کنہی د
حضور اکرم ﷺ او د خپل پیشوا حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ پہ ابرخ کنہی عمل کنہی راغی.

(١) تہذیب الکمال (٣٤٢/١٣) و تہذیب التہذیب (ج ٥) (٤) والإصابة (ج ٢، ص ٢٢٠) -

(٢) تہذیب الکمال (٣٤٢/١١) و تہذیب التہذیب (ج ٥) (٤) -

(٣) اوگوری: الثقات لابن حبان (ج ١١٣، ٢٠) تہذیب الکمال (٣٤٢/١٣) و تہذیب التہذیب (ج ٥) (٤) تقریب

التہذیب (ص ٢٨١) وخلاصة الخرجی (ص ١٧٨) وعمدة القاری (ج ١ ص ٢٦٢) -

(٤) انظر الفصل الثالث في بيان حال الصحابة من العدالة. من مقدمة الإصابة (ج ١ ص ٩، ١٢) -

(٥) اوگوری: الإصابة (ج ٢، ص ٢٢٠) تہذیب الکمال (٤) (٤) -

(٦) کذا فی خلاصة الخرجی (ص ٢٨٢) و قيل: بعد أربعين رجلاً وعشر نساء. وقيل بعد خمسة وأربعين رجلاً

و إحدى عشرة امرأة. کذا فی صفة الصفوة لابن الجوزی (ج ١ ص ٧٢٣، ٧٢٤) -

حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ فرمائی: «کان اسلام عرفتموا، وکانتم ہجرتہ نصراً، وکانتم ہمارتہ رحمۃ»
 حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ چہ د تدفین نہ فارغ شو نو وې فرمائی: «فہب الیوم ہتسۃ
 اُشار العلم» یعنی حضرت عمر رضی اللہ عنہ د علم پہ لسو حصو کئې نہہ حصې خپل خان سرہ یونې
 ددوی نہ تقریب پنځہ سوه او یو کم څلوېښت حدیثونه نقل دی چہ په دې کئې لس متفق
 علیہ دی بیہ په نہہ حدیثونو کئې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ متفرد دې او په پنځلسو احادیثو کئې
 امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ متفرد دې (۱)

ددوی فضائل او مناقب بې شمارہ ده (۲) رضی اللہ عنہ وارضاه۔

سَمِعَ جَعْفَرُ بْنُ عَوْنٍ: دا هم دغه شان یعنی، «سمعت جعفر بن عون»، لیکلې کیرې خو په
 ونیلو کئې، «أنه سمع...»، ونیلې کیرې د محدثینو عادت دې چہ په داسې موقعه باندې
 کتابت، «أنه»، حذف کوی البتہ نقطۍ او قراءۍ په ونیلو کئې، دا ښکاره کوی لکه څنگه چہ
 عم طور د، «حدثنا»، او، «أخبرنا»، نه وړاندې، قال، کتابتاً حذف کوی. خو نقطۍ ددې
 قرائت ضرور کوی. (۳)

أَنَّ رَجُلًا مِنَ الْيَهُودِ قَالَ لَهُ: یعنی په یهودو کئې یو سړی حضرت عمر رضی اللہ عنہ ته
 اوونیل.

مسند د رحمۃ اللہ علیہ پخپل مسند کئې. امام طبرانی رحمۃ اللہ علیہ په معجم اوسط کئې او ابن جریر طبري
رحمۃ اللہ علیہ پخپل تفسیر (۴) کئې دا روایت نقل کړې دې ددوی په طریق کئې ددې سړی د نوم
 تصریح موجود ده چہ دا کعب احبار وو (۵)

خو بیا اشکال کیرې چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ هم دا روایت په کتاب المغازی کئې نقل کړې
 دې په هغې کئې ذکر دی. «أَنَّ أَنَسًا مِنَ الْيَهُودِ...» (۶) دغه شان دوی چہ په کتاب التفسیر
 کئې کوم روایت نقل کړې دې هغې کئې، «قالت اليهود»، الفاظ دی (۷) نو د حدیث باب او د

(۱) طبقات ابن سعد (ج ۳/۲۷۰) -

(۲) دا ټول تفصیلات د خلاصۃ الخزرجی (ج ۱، ص ۲۸۲) نه ماخوذ دی -

(۳) ددوی تفصیلی حالاتو دپاره اوگوری طبقات ابن سعد (ج ۳/۲۶۵-۳۷۶) وحلیۃ الأولیاء (۲۸۱۱-)

(۴) وصفۃ الصفوة (۲۶۸۱-۲۹۳) و تهذیب الأسماء واللغات (ج ۲، ص ۳-۱۵) تهذیب الکمال (۳۱۶۲۱-)

(۵) ۳۲۶ تهذیب التهذیب (ج ۳۸۱۷-۴۴۱) و خلاصۃ الخزرجی (ص ۲۸۲) -

(۶) فتح الباری (۱۰۵۱) و عمدة القاری (۲۶۳۱) -

(۷) جامع البیان فی تفسیر القرآن (۵۴-۵۳۱۶)

(۸) فتح الباری (۱۰۵۱) و عمدة القاری (۲۹۳۱) -

(۹) صحیح البخاری. کتاب المغازی. باب حجة الوداع: رقم ((۴۴۰۷)) -

(۱۰) صحیح البخاری. کتاب التفسیر. سورة المائدة. باب «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ...» (الخ): رقم ((۴۶۰۹)) -

مغازی او تفسیر روایت په مینځ کښې تعارض راځي.

نو جواب دا دې چې ددې روایتونو په مینځ کښې هېڅ تعارض نشته. ځکه چې تطبیق ممکن دي. ددې صورت دا دې چې سوال کونکې خو په حقیقت کښې کعب احبار وو. البته ددې سوال کولو په وخت دغه وخت د یهودو یو جماعت وو چې د هغوی په نماندگي کولو سره

دوی دا خبره کړې وه په حدیث کښې چې «ان رجلا من اليهود» ونیلی شوی دی په دې کښې حقیقی نسبت قائل طرف ته دي. او په باقی دواړو روایتونو کښې چې د قول نسبت ... یهودو... طرف ته کوم شوې دي. هغه په دې وجه چې هم دغه خلقو خبره کول غوښتل او

دهغوی نماندگي کعب احبار کوله. (والله اعلم)

قوله: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ آيَةٌ فِي كِتَابِكُمْ تَفَرُّغُوهَا لَوْ عَلَيْنَا مَعْشَرَ الْيَهُودِ نَزَلَتْ لَا تَخَذُنَا

ذَلِكَ الْيَوْمَ عِيْدًا قَالَ أَيْ آيَةٌ قَالَ (الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتِمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي

وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا): يعنى اې اميرالمؤمنين! ستاسو په کتاب (قرآن کریم) کښې

يو داسې آيت دي. که دا آيت په مونږه يهودو باندې نازل شوې وي نو دغه ورځ به مونږه

اختر جوړ کړي وو. حضرت عمر رضي الله عنه تپوس او کړو. هغه کوم يو آيت دي؟ نو وي ونيل. (الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ....)

مطلب دا دي چې په دې آيت کښې الله تعالى دې امت ته ډير لوڼې اعزاز ورکړو او په ده باندې

نې د خپل خاص انعام ذکر او فرمائيلو. يو خو دا چې ستاسو دين نې مکمل کړو په دې طريقه

نې د دين اسلام د کمال زيرې ورکړو. دويم نې د نعمت د اتمام ذکر او کړو چې په تاسو باندې

مونږه خپل نعمت مکمل کړو. او بيا نې دټولو نه آخر کښې دا او فرمائيل. (وَرَضِيتُ لَكُمُ

الْإِسْلَامَ دِينًا) يعنى ستا په دين اسلام سره زه راضی يم. دا زما خوښ دين دي. گويا په ټولو

آسماني دينونو کښې د دين اسلامي الله تعالى منتخب کړې دي. دا دومره لوڼې بشارت چې

په کومه ورځ ملاو شوې دي. که مونږ ته داسې بشارت ملاو شوې وي. نو مونږه به د دغه

ورځې دومره تعظيم کولو چې ددې ورځې نه به مو اختر جوړ کړې وي.

قوله: قَالَ عُمَرُ قَدْ عَرَفْنَا ذَلِكَ الْيَوْمَ وَالْمَكَانَ الَّذِي نَزَلَتْ فِيهِ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى

اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ قَامَ بِعَرَفَةَ يَوْمَ جُمُعَةٍ: حضرت عمر رضي الله عنه او فرمائيل. مونږه ددغه ورځې

او دهغه مقام نه ښه خبر يو. چې په کومه ورځ او په کوم مقام باندې به نبي کریم صلى الله عليه وسلم باندې دا

آيت نازل شو. په دغه وخت هغوی په عرفات کښې ولاړ وو. او د جمعې ورځ وه.

ايا د حضرت عمر رضي الله عنه جواب، سوال سره مطابقت لري په ښکاره د حضرت عمر رضي الله عنه جواب د

سائل سوال سره مطابقت نه لري. ځکه چې سائل پخپل سوال کښې ونيلی وو چې مونږ به دا

ورځ اختر جوړه کړې وه. حالانکه حضرت عمر رضي الله عنه په جواب کښې د زمان او مکان

معلومیدو خبره ذکر کرې ده په جواب کښې دا ونیل پکار وو چه مونږ ته هغه وخت او هغه مقام معلوم دي او زموږ دپاره هغه ورځ د اختر ورځ ده؟

ددې جواب دا دي چه په اصل کښې د حضرت عمر رضي الله عنه د جواب مطلب دا دي چه د جمعې ورځ او د عرفې ورځ زموږ په نيز اختر شمارلې کيږي په دې وجه مونږ هم په دې آيت باندې د خوشحالي اظهار کوو په حديث باب کښې چه د حضرت عمر رضي الله عنه کوم جواب منقول دي

هغه مختصر دي حالانکه د «، اسحق من قبيصة» په طريق سره چه کوم روايت منقول دي هغې

کښې تفصیلی جواب موجود دي چه حضرت عمر رضي الله عنه جواب ورکړو «كَذَّيْتُ الْيَوْمَ الَّذِي

أَزَلْتُ فِيهِ، وَالْمَكَانَ الَّذِي أَزَلْتُ فِيهِ يَوْمَ جُمُعَةٍ وَيَوْمَ عَرَفَةَ بِحَدِّ اللَّهِ لَنَا عِيدٌ» (۱) دغه شان په دې طريق

کښې حافظ ابن حجر رحمته الله عليه د طبري او طبراني په حوالې سره الفاظ نقل کړي دي «وهالنا

عيدان» دغه شان امام ترمذي رحمته الله عليه د حضرت ابن عباس رضي الله عنه روايت نقل کړې دي «ثم ابن

عباس: «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتِمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا» وعند اليهودي قال: لو

أزلت هذه الآية علينا لاتخذنا يومها عيداً، فقال ابن عباس: فلما زلت في يوم عيدين: في يوم الجمعة ويوم

عرفة» (۲) يعنى حضرت ابن عباس رضي الله عنه جواب ورکړو چه دا آيت خو په هغه ورځ نازل شوې

دي چه زموږ يو خو څه چه دوه اخرونه وو. جمعه هم وه او عرفه هم وه چه دا تفصیلی

روايات مخې ته وى نو په سوال او جواب کښې د عدم مطابقت اشکال ختميږي.

ورځ د عرفې ئې څنگه اختر او څو څوله؟ بيا دلته اشکال کيږي چه ورځ د جمعې اختر گرځول

صحيح دي ځکه چه دا د هفتې په ورځو کښې د اختر ورځ ده خو ورځ د عرفې خو د اختر

ورځ نه ده بلکه د اختر ورځ خو يوم النحر (د قرباني ورځ) ده؟

ددې جواب دا دي چه د عرفې د ورځې نه پس چه کومه ورځ راځي هغې نه پس متصلاً ورځ

د قرباني راځي نو ورځ د قرباني د عرفې ورځې سره متصل او ملاو ده او څه څيز سره چه

نزدې او متصل کوم څيز وى هغې ته هم ددغه څيز حکم ورکولې شى لکه څنگه چه حديث

کښې وارد شوى دي «شهر اعيد لا يتقصان: رمضان و ذوالحجة» (۳) ذوالحجة خو «مياشت د

اختر» ده خو رمضان خو «مياشت د اختر» نه ده د «اختر مياشت» خو د شوال مياشت

(۱) تفسير طبري (۵۳۶ و ۵۴)

(۲) فتح الباري (۱۰۵۱)

(۳) جامع ترمذي (۱۳۴۲)، كتاب التفسير، باب ومن سورة المائدة، رقم (۳۰۶۴)

(۴) صحيح البخارى، كتاب الصوم، باب: شهر اعيد لا يتقصان، رقم (۱۹۱۲) والصحيح لسم (۳۴۹۱۱) كتاب الصيام، باب معنى قوله شهر اعيد لا يتقصان، وسنن ابوداؤد، كتاب الصوم، باب الشهر يكون تسعاً وعشرين، رقم (۲۲۲۳)، وجامع الترمذي، كتاب الصوم، باب ما جاء: شهر اعيد لا يتقصان، رقم (۶۹۲) و سنن ابن ماجه، كتاب الصيام، باب ما جاء فى شهرى العيد، رقم (۱۶۵۹)

ده په دې حدیث کښې نبی کریم ﷺ رمضان .. دختر میاشت .. خکه ګرځولې ده. خکه چه
اختر ددې سره متصل دې دغه شان ورځ د عرفې چونکه ورځ د نحر سره متصل ده. نو هم
دا ورځ د اختر ګرځولې شوې ده (۱)

بیا چونکه د آیت نزول د صحیح روایت مطابق د مازیګر نه پس شوې وو په دې وجه پخپله
ورځ د عرفې اختر جوړه نکړې شوه خکه چه د اختر تحقق د اول د ورځې نه کیږي. د آخر د
ورځې نه نه کیږي په دې وجه فقهاء وائی چه «رؤية الهلال بالنهار لليلة المستحيلة» یعنی د
اختر په ورځ (د زوال نه وروستو) که د سپوږمۍ رویت متحقق شی نو دا به د راروانې ورځې
سپوږمۍ ګنلې شی (۲)

د عرفې ورځ .. اختر ورځ ګرځولو وجه دا هم کیدې شی چه ورځ د قربانۍ ورځ د اختر
ده خو د عرفې ورځ هم د خلقو دپاره خصوصاً د حاجیانو دپاره ورځ د اختر ده خکه چه په
دې ورځ د حج اصل رکن .. وقوف عرفه .. ادا کیږي. د حاجیانو د دعاګانو په برکت سره د
خلقو ګناهونه معاف کیږي. د حاجیانو مراتب او درجې او چټیږي په دې وجه دا ورځ هم په
حقیقت کښې د اختر ورځ ده. (۳) وانه اعلم.

۳۳ = بَابُ الزَّكَاةِ مِنَ الْإِسْلَامِ

وَقَوْلُهُ عَزَّوَجَلَّ «وَمَا أَمْرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيَتُونَ الزَّكَاةَ
وَذَلِكَ دِينَ الْقِيَمَةِ» (البينه: ۵)

تیرو شوو بابونو سره ربط لکه څنگه چه امام بخاری رحمه الله په مخکنو نورو ایمانی شعبو
باندې مستقل تراجم قائم کړی دی. او د «الصلاة من الإیمان» او د «الجهاد من الإیمان» تراجم نې
راوړلی دی. هم دغه شان نې دا ترجمه هم قائم کړې ده. (۴)

ددې نه وړاندې نې بدنې عبادات ذکر کړی وو. او اوس مالی عبادات ذکر کوی. (۵) بیا د
مذکوره ترجمې نه وړاندې امام بخاری رحمه الله «الصلاة من الإیمان» ذکر کړو. او، «صلاة» سره
متعلق ابواب نې ذکر کړی دی. او ددې نه پس اوس «الزكاة من الإسلام» ذکر کوی. خکه چه
«صلاة والزكاة»، توامین دی. او په قران او حدیث کښې ددې ذکر عام طور باندې یوځانې کیږي.
بیا خاص طور باندې ددې باب ما قبل باب «زیادة الإیمان ونقصانه» سره خاص مناسبت دي.

(۱) فتح الباری (۱۰۵۱۱)

(۲) أنظر عمدة القاری (۲۶۴۱۱)

(۳) أنظر شرح النووي علی صحیح مسلم (۴۲۰۱۲) کتاب التفسیر . وعمدة القاری (۱۲۶۴)

(۴) اوګوړی: فتح الباری (۱۰۶۱۱)

(۵) فضل الباری (۴۹۸۱۱) و إيضاح البخاری (۳۸۱۱۴) -

چه وړاندې ښودلی شوی وو چه اعمالو سره ایمان کښې زیادت متحقق کیږي او د اعمالو ترک سره نقصان لازمیږي اوس په مذکوره باب کښې دا بیان کړې شوی دی چه زکاة ادا کول د اسلام جزء دې نوکله چه زکاة ادا کیږي نو اسلام به کامل وی او که ددې ادانیگی نه

کیږي نو ناقص به وی (والله اعلم

د ترجمة الباب مقصود د مذکوره ترجمة الباب مقصود هم اعمال د ایمان جزء گرځول او د

ایمان ترکیب ثابتول دی گویا امام بخاری رحمته الله علیه په «، الزکاة من الإسلام، و نیلو سره دا ښودلې ده چه زکاة په اسلام کښې داخل دي او اسلام او ایمان یو دي نو زکاة په ایمان کښې داخل

او ددې شعبه شوه (

دغه شان د مرجئه تردید هم مقصود کیدي شی چه هغوی اعمالو ته هیڅ وقعت (او حیثیت نه ورکوي امام بخاری رحمته الله علیه ثابته کړله چه اعمال د دین شعبي او اجزاء دی ددې نه بغیر دین

او ایمان ناقص کیږي (والله اعلم

قوله: (وَمَا أَمْرُو إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا

الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقِيَمَةِ): دوی ته دا حکم ورکړې شوې وو چه دوی یکسوي او اخلاص سره صرف د الله تعالی عبادت اوکړي او د مونځ پابندی اوکړي او زکاة ادا کړي هه دا سیدها او مستحکم دین دي.

(وَذَلِكَ دِينُ الْقِيَمَةِ) کښې (الْقِيَمَةُ) د «، المستقيمة» په معنی کښې دي (او دا د .. الملة.. صفت دي «، أي ملة المستقيمة» (او د «، ذلك» اشاره عبادت خالص د الله دپاره. اقامت صلاة. او زکاة ورکولو طرف ته ده. (معلومه شوه چه دا ټول څیزونه په دین اسلام کښې داخل دي نو د مصنف ترجمه ثابته شوه.

بیا چونکه امام بخاری رحمته الله علیه وړاندې د صلاة مسئله ذکر کړې وه په دې وجه نې دې آیت کښې صرف «، زکاة» باندې ترجمه قائم کړې ده. (والله اعلم

(عمدة القاری (۲۶۴۱۱) _

(اوگوری ایضاح البخاری (۳۸۱۱۴) و تقریر بخاری شریف (۱۴۷۱۱) _

(فضل الباری (۴۹۸۱۱) و ایضاح البخاری (۳۸۱۱۴) _

(فتح الباری (۱۰۶۱۱) و عمدة القاری (۲۶۴۱۱) _

(عمدة القاری (۲۶۴۱۱) _

(پورتني حواله _

(فتح الباری (۱۰۶۱۱) و عمدة القاری (۲۶۴۱۱) _

... حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ أَبِي حَسْبٍ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ مُطْعِمٍ عَنْ مَالِكِ بْنِ أَنَسٍ عَنْ أَبِيهِ أَنَّهُ سَمِعَ طَلْحَةَ بْنَ عُبَيْدِ اللَّهِ (رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ) يَقُولُ جَاءَ زَيْدُ بْنُ أَبِي رَاسٍ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ أَهْلِ تَبِيعِ ثَابِرِ الرَّاسِ يُنْمِئُهُ دَوَى صَوْبِهِ وَلَا يَقْنَعُ مَا يَقُولُ حَتَّى دَنَا فَإِذَا هُوَ يَسْأَلُ عَنْ الْإِسْلَامِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَمْسُ صَلَوَاتٍ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ فَقَالَ هَلْ عَلَى غَيْرِهَا قَالَ لَا إِلَّا أَنْ تَطُوعَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَصِيَامُ رَمَضَانَ قَالَ هَلْ عَلَى غَيْرِهَا قَالَ لَا إِلَّا أَنْ تَطُوعَ قَالَ وَذَكَرَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الزَّكَاةَ قَالَ هَلْ عَلَى غَيْرِهَا قَالَ لَا إِلَّا أَنْ تَطُوعَ قَالَ فَأَذْبَرَ الرَّجُلُ وَهُوَ يَقُولُ وَاللَّهِ لَا أَزِيدُ عَلَى هَذَا وَلَا أَقْصِرُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَفَلَمْ تَرَ أَنَّ صَدَقَ [٢٥٥٠٠٠٠٠٠٠٠٠٠]

رجال الحديث

- ① اسماعيل: دا ابو عبدالله اسمعيل بن ابى اويس عبدالله بن عبدالله بن اويس بن مالك بن ابى عامر اصبحى مدنى دى. دا د امام مالك رحمته الله خورنى دى ددوى حالات وړاندې د ،، باب تفاضل اهل الإيمان في الأعمال،، لاندې تير شوى دى.
- ② مالك بن انس: دا امام دارالهدية مالك ابن انس بن مالك بن ابى عامر بن عمرو اصبحى مدنى دى. ددوى حالات ،، باب من الدين الغرام من الفتن،، لاندې تير شوى دى.
- ③ ابو سهيل بن مالك: دا ابو سهيل نافع بن مالك بن ابى عامر اصبحى تيمى مدنى دى. د امام مالك رحمته الله تره دى. ددوى حالات هم وړاندې د ،، باب علامة الشافق،، لاندې تير شوى دى.
- ④ أبيه: دا ابو انس او ابو محمد مالك بن ابى عامر بن عمرو اصبحى مدنى دى. دا د امام مالك رحمته الله نيکه (د پلار پلار) دى. ددوى حالات هم د ،، باب علامة الشافق،، لاندې تير شوى دى.

(الحديث اخرجه البخارى ايضا فى فاتحة كتاب الصوم. باب وجوب صوم رمضان. رقم (١٨٩١) وفى كتاب الشهادات. باب كيف يستخلف؟ رقم (٢٤٧٨) وفى كتاب الحيل. باب فى الزكاة و أن لا يفرق بين مجتمع ولا يجمع بين متفرق خشية الصدقة. رقم (٦٩٥٦) و مسلم فى صحيحه (٣٠١١) فى كتاب الإيمان باب بيان الصلوات التى هى أحد أركان الإسلام. رقم (١٠٩٠ . ١١٠) و النسائى فى سننه (٧٩١١) فى كتاب الصلاة باب كم فرصت فى اليوم والليلة (٢٩٧١) و فى كتاب الصيام. باب وجوب الصيام. (٢٧١٢) فى كتاب الإيمان و شرائعه. باب الزكاة و أبو داؤد فى سننه. فى كتاب الصلاة باب فرض الصلاة. رقم (٣٩٢ . ٣٩١) -

① طلحه بن عبیدالله : دا مشهور صحابی حضرت طلحه بن عبیدالله بن عثمان بن عمرو بن کعب بن سعد بن تیم بن مره بن کعب بن لوی بن غالب قرشی تیمی مدنی

دې. ابو محمد ددوی کنیت دې. (۱)
دوی د هغه لسو خوش نصیبو صحابه کرامو رضی الله عنہم څخې دې. کومو ته چې نبی کریم صلی الله علیه و آله د جنت خوشخبری ورکړې وه. د هغه اتو حضراتو څخې دې. چاته چې په اسلام کښې د وړاندې والی سعادت ملاو دې. په هغه پنځو کسانو کښې دې. چا چې د حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه په لاسونو اسلام قبول کړې دې. او د شوری په هغه شپږو کسانو کښې دې. دچا نه چې د رضامندی په حالت کښې حضور اکرم صلی الله علیه و آله ددې دنیا نه رخصت شو (۲)
دوی د حضور اکرم صلی الله علیه و آله نه علاوه د حضرت ابوبکر صدیق او د حضرت عمر بن الخطاب رضی الله عنہ نه روایت کوی. (۳)

ددوی نه په روایت کونکو کښې ددوی د خامنویحی، موسی، او عیسی نه علاوه سائب بن یزید، مالک بن اوس بن الحدثان، ابو عثمان نهدي، قیس بن ابی حازم، مالک بن ابی عامر اصبحی، عامر بن شراحیل شعبی، اخنف بن قیس، ابو سلمه بن عبد الرحمن بن عوف رضی الله عنہ وغیره حضرات دی. (۴)

دوی په غزوۀ بدر کښې عملاً نه وو شریک شوی. خو حضور اکرم صلی الله علیه و آله دوی ته هم په غنیمت کښې حصه ورکړې وه. او د اجر خوشخبری ئې هم ورکړې وه. او د غزوۀ احد نه واخله په بقی تولو غزواتو او مشاهدو کښې شریک شوې دې. (۵)
د غزوۀ احد چې به کله هم ذکر راتلونو حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه به ددوی جان نثاری او قربانیانې یادولې. او فرمائیل به ئې چې «ذاك كله يوم طلحة» (۶)

سقاوت ددوی فطرت جوړ شوې وو. حضور اکرم صلی الله علیه و آله دوی په «طلحة الغیر طلحة الجود» او «طلحة الفیاض» نوم سره یاد کړی دی. (۷)

(۱) تهذیب الاسماء واللغات (۲۵۱۱، ۲۵۲) و تهذیب الکمال (۱۳، ۱۲) وغیره.

(۲) حواله بالا.

(۳) تهذیب الکمال (۱۳۱۳) -

(۴) تهذیب الکمال (۱۳۱۳) و تهذیب الاسماء واللغات (۲۵۲۱) و سیر اعلام النبلاء (۲۴۱) -

(۵) تهذیب الاسماء واللغات (۲۵۲۱) -

(۶) مسند ابی داؤد الطیالسی (ص ۳) أحادیث ابی بکر الصديق رضی الله عنه -

(۷) عن موسى بن طلحة عن أبيه قال: لما كان يوم أحد ساء النبي صلی الله علیه و آله طلحة الغیر. وفي غزوة ذي العشرة، طلحة الفیاض. ويوم خيبر: طلحة الجود. سیر اعلام النبلاء (ص ۳۰) -

مصلحه بن حجر رحمته فرماني: «صحت طلحة، لما رايت اعطى لجبريل مال من غير مسألة منه» (۱) يعني در حضرت طلحة رضي الله عنه به صحبت كني پتي شوي به ما بغير د سوال نه ددوي نه زيات خوب وركوبكي نه دي كني.

حضور كرم رحمته فرمانيلى دى: «اوجب طلحة» (۲) او هم دوى فرمانيلى دى: «طلحة ممن قطن نجه» (۳).

پوخ حضور كرم رحمته حضرت ابوبكر، حضرت عمر، حضرت عثمان، حضرت علي، حضرت طلحة او حضرت زبير رضي الله عنهم په حراء غر باندې اوختل هلته يو گڼ حركت شروع كړو. موسي كرم رحمته او فرمانيلى: «اهدأ، انما عليك نون اوصديق او شهيد» (۴).
د حضرت طلحة بن عبيد الله رضي الله عنه نه اته ديرش حديثونه نقل دي چه په دې كني دوه حديثونه متفق عليه دي او په دوو حديثونو كني امام بخاري رحمته متفرد دي او په دريو حديثونو كني امام مسلم رحمته متفرد دي (۵).

د جعل واقعي په موقعه باندې په لسم د جمادى الاولى ۲۶هـ كني دوى شهيد شو (۶).
ددوى د تدفين نه څه ديرش كنه پس ددوى لور خپل پلار په خوب كني اوكتلو چه هغه د زمكي د نوندوالى شكيت كوى دغه وخت قبر اوكتلې شو او د هغه ځنې نه بل ځنې نه منتقل كړي شو او دفن كړي شو ددوى د سر د ويختو هغه حصه كومې سره چه د زمكي نوندوالى نكيدنې وو معمولى شان متدتر شوي وه بقی هيڅ قسمه تغير نې په پوره بدن كسي نه وو راغلي (۷) رضی الله عنه وارضاه.

قوله جَاءَ رَجُلٌ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ أَهْلِ نَجْدٍ ثَابِرٌ
يُرَآئِي يَأْتِيَهُ دَوَى صَوْتِهِ وَلَا يَفْقَهُ مَا يَقُولُ حَتَّى دَنَا فَإِذَا هُوَ يَسْأَلُ عَنْ الْإِسْلَامِ:
هل نجد نه يو سړي گه وډ ويختو والا. د رسول الله ﷺ په خدمت كني حاضر شو ددوى د وزبنت هېت خو اوريدې شو خو دغه سړي څه وئيل هيڅ پوهه كني نه راتلل تردې چه هغه زړدي شو نو هغه د اسلام په بڼه كني د نبي كرم ﷺ نه څه تپوس كولو.

اسير غلام سبلاء (۳۰۱۱) -

اجمع ترمذي. كتاب المناقب. باب مناقب طلحة بن عبيد الله رضي الله عنه رقم (۳۷۳۸) -

اجمع ترمذي. كتاب المناقب. باب مناقب طلحة بن عبيد الله رضي الله عنه رقم (۳۷۴۰) -

اجمع ترمذي. كتاب المناقب. باب مناقب عثمان بن عفان رضي الله عنه رقم (۳۶۹۶) -

(تهذيب لأسماء وسمات) (۲۵۲۱۱) وخلاصة الخرجي (ص ۱۸۰) -

(تهذيب لأسماء) (۲۵۲۱۱) خلاصة الحر جي (ص ۱۸۰) -

(تهذيب لأسماء) (۲۵۲۱۱) وقيل إن الذي رأى في المنام رجل أنى ابنته عائشة. وأخبرها بما رأى. والله

عنه. أخر تهذيب الكمال (۴۲۳۱۳) -

د، «رجل»، نه شوک مراد دې؟ په حدیث باب کښې چه د کوم ... رجل مبهم ... ذکر راغلې دې د هغه په باره کښې ابن عبدالبر، ابن بطال، قاضی عیاض، ابن العربی او منذری رحمهم الله

فرمانی. چه دا ضمام بن ثعلبه دې (۱). علامه سهیلی رحمهم الله هم ددې تصریح کړې ده (۲). حافظ ابن حجر رحمهم الله فرمانی چه ددې حضراتو د قول بنیاد په دې خبره دې. چه امام مسلم رحمهم الله د حضرت طلحه رضی الله عنه د مذکور حدیث نه فوراً پس د حضرت انس رضی الله عنه حدیث نقل کړې دې. چه په دې کښې د ضمام بن ثعلبه قصه مذکور ده. په دواړو حدیثونو کښې یو څو څیزونه مشترک دی. دواړو ځایونو کښې سائل باندیچی دې. دغه شان په آخر کښې «لا تأزید

على هذا ولا تنقص» هم دواړو ځایونو کښې وارد شوې دې (۳). خو امام قرطبی، شیخ الاسلام سراج الدین بلقینی، امام نووی، حافظ ابن حجر، او علامه عینی رحمهم الله وغیره شارحینو په نیز دا دواړه واقعي جدا جدا دی د دوی وینا دا ده چه د دواړو حدیثونو سیاق هم مختلف دې. او د دواړو سانیینو سوالات هم متباین دی (دواړه امله

قوله من أهل نجد... نجد... اوچتې زمکې ته وائی. د نجد په مقابله کښې... غور... دې. ښکته زمکې ته وائی. دې ته... تهامه... وائی. دلته د نجد نه د حجاز او عراق په مینه کښې اوچته حصه مراد ده. (۴)

قوله تأییر الزاوس: د... تأیر... لفظ مرفوع هم ونیلی شی. او منصوب هم. که مرفوع وی نو د... رجل... صفت به گرځولې شی. ځکه چه اضافت لفظیه دې. په دې وجه دا نکره دې او د... رجل... صفت جوړیدو کښې هیڅ مانع نشته. او که منصوب وی نو دا به د... رجل... نه حال گرځولې شی. ځکه چه ذوالحال نکره مخصصة ده. په دې وجه دا حال جوړول صحیح دی (۵). بیا په... تأیر الراس... کښې د... راس... نه یا خو د مبالغې په طور... شعر... مراد دې او په... محل... ونیلو سره حال مراد اخستې شوې دې. ځکه چه... راس... د ویختو راختلو محل دې. (۶)

(۱) اوگوړنی شرح الزرقانی علی مؤظا الإمام مالک (۳۵۷/۱) جامع الترغیب فی الصلاة و هدی الساری (ص ۲۵۰) و أوجز المسالك (۳۲۴/۳) ..

(۲) الروض الأنف (۳۳۹/۲) قدوم ضمام بن ثعلبة وافدا عن بنی سعد بن بکر) -
(فتح الباری (۱۰۶۱) -

(۳) اوگوړنی. هدی الساری (ص ۲۵۰) و شرح الزرقانی (۳۵۷/۱) و أوجز المسالك (۳۲۴/۳ و ۳۲۵) و فتح الباری (۱۰۶۱) و عمدة القاری (۲۶۷/۱) -

(۴) عمدة القاری (۲۶۶/۱) -

(۵) عمدة القاری (۲۶۶/۱ و ۲۶۷) و فتح الباری (۱۰۶۱) -

(۶) فتح الباری (۱۰۶۱) -

قوله بَيِّنْ دَوَى صَوْتِهِ وَلَا يَفْقَهُ مَا يَقُولُ : ...سمع... او... يفقه... کبھی دوه روایتونه دی یو په واحد مذکر غائب مجهول صیغې سره، په دې صورت کبھی د... یسمع... نائب فاعل... دوی صوته... وی او د... يفقه... نائب فاعل به... مایقول... وی دویم روایت د جمع متکلم معروف صیغې سره دې په دې صورت کبھی به، دوی صوته، د... نسیم، مفعول وی او، مایقول، به د... نفقه، مفعول وی په دې دواړو روایتونو کبھی د جمع متکلم روایت زرت مشهور دې (۱)

«دَوَى» (بفتح الدال، وکس الواو، وتشديد الياء التحتانية) ضبط کړې شوې دې البته بعضو حضراتو په ضمی د دال سره هم ضبط کړې دې (۲)

علامه خطابی رحمته الله د... دوی... تشریح کولو کبھی فرماني «صوت مرتفع متکرر لا يفهم» (۳) یعنی دا، دوی، هغه اوچت آواز دې، چه هغې کبھی تکرار وی او په پوهه کبھی نه راځي

قوله وَلَا يَفْقَهُ مَا يَقُولُ : یعنی ښهاتې خو اوریدې شو خو هغه څه وانی هغه خبره په پوهه کبھی نه راتلله دا باندیچې سرې وو د خپل قوم د طرفه نمائنده جوړ شوې وو او راغلې وو په ظاهر کبھی دا سرې د مخصوصو سوالونو ټپوسونو دپاره رالیږې شوې وو چه ددې رته (گوته) نې لگوله او رازوان وو چه کوم یو سوال هیرنشی چه د کومو ټپوس کول پکار دې د هغې ټولو ټپوس اوکړی

قوله حَتَّى دَنَا تَرَدِّي چه هغه نزدې راغې دا د... لا يفقه، غایت دې یعنی دده خبره په پوهه کبھی نه راتله تردې چه هغه نزدې راغې نو دده خبره په پوهه کبھی راغله.

قوله فَإِذَا هُوَ يُسْأَلُ عَنِ الْإِسْلَامِ : نو هغه د اسلام متعلق سوال کولو. علامه کرمانی رحمته الله فرماني چه د اسلام نه مراد شرايع او احکام داسلام دی نو د «شهادتین»، ذکر نې خکه اونکړو چه هغوی ته معلومه وه چه دا سرې د شرايع اسلام په باره کبھی ټپوس کول غوښتل (۴)

او فرماني دا احتمال هم شته چه ددې سرې سوال حقیقت داسلام سره متعلق وی په دې صورت کبھی د... شهادتین... ذکر کول پکار وو نو ددې تاویل دا کیدې شی چه ممکن ده د... شهادتینو... دوی ذکر کړې وی خو حضرت طلحه رضی الله عنه چونکه لرې وو خکه نې اوریدلې نه

(۱) فتح الباری (۱۰۶۱). وعمدة القاری (۲۶۷۱) -

(۲) عمدة القاری (۲۶۶۱) وفتح الباری (۱۰۶۱) -

(۳) عمدة القاری (۲۶۶۱) وفتح الباری (۱۰۶۱) -

(۴) شرح الکرماني (۱۸۱۱) -

وی حالانکه دا هم ممکن ده چه د... شهادتینو... د شهرت په وجه نه د نقل کولو ضرورت

نه وی گنرلې (۱) خو علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ په دې باندې اشکال کړې دې او فرماینلی نه دی که د حقیقت د اسلام په باره کښې سوال وې نو د... شهادتینو... ذکر به خامخا وو ترکومې پورې چه د حضرت طلحه رضی اللہ عنہ ددې جزء د نه اوریدو یا د ضرورتی نه گنرلو تعلق دې نو دا ډیره لرې (خبره ده) د رسول صلی اللہ علیہ وسلم یو صحابی طرف ته یې دځه وجې د تقصیر (کوټاهۍ) نسبت کول دی حالانکه دوی ټولو حضراتو دا معلومه ده چه د رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم د حدیث رسولو څومره اهمیت دي و

په څومره قدرې په دې باندې اجر و ثواب مرتب کیږي (۲) حقیقت دا دې چه علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ کوم احتمال ذکر کړی دی ددې امکان ضرور شته جو اقرې هغه خبره ده کومه چه علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه اصل سوال د اسلام د شرانعو او احکامو متعلق وه والله اعلم

قوله فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خُمْسُ صَلَوَاتٍ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ نبي کریم صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد او فرمایلو چه په شپه او ورځ کښې پنځه مونځونه د شریع اسلام څنې دي.

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه په ،،خمس صلوات،، باندې رفع، نصب، جر درې واړه اعراب و نیلې کیدې شی

رفع ځکه چه دا د مبتداء محذوف دپاره خبر واقع دي یعنی ،،هي خمس صلوات،، یا ،،شرائع الاسلام خمس صلوات،، دا هم ممکن ده چه دخبر محذوف دپاره مبتداء او گرځولې شی یعنی ،،من شرائع الاسلام خمس صلوات،،.

د نصب و نیلو وجه دا کیدې شی چه د ،،هذه،، یا ،،هاک،، یا ددې پشان د یو فعل دپاره مفعول او گرځولې شی.

او د جر و نیلو صورت به دا وی چه په ،،فلذا هويسأل عن الاسلام،، کښې کوم ،،الاسلام،، دي ددې نه بدل او گرځولې شی هسې هم دلته د ،،خمس صلوات،، نه وړاندې د ،،إقامة،، لفظ محذوف دي چه ددې په وجه حقیقت کښې ټولو صورتونو کښې ،،خمس صلوات،، د مضاف الیه کیدو په وجه حالت جری کښې دي (۳)

(۱) پورتني حواله..

(۲) عمدة القاری (۲۶۷/۱)

(۳) عمدة القاری (۲۶۷/۱)

خود بدل جو پولو صورت صحیح نه معلومیری خکه چه ملا علی قاری رحمته الله فرمائی چه ①
پومی خو روایت سره ددی تائید نه کیری لکه خومره چه هم تصحیح شده نسخی دی په
هغې کښې یوه کښې هم د جر روایت نشته ② دویمه خبره دا ده چه بدل او مبدل منه دواړه
د یو سری په کلام کښې وی په جدا جدا کلام کښې نه وی حالتکه دلته ،، لفاذ هويسال عن
الإسلام، د راوی کلام دې او ،، خمس صلوات، د نبی کریم صلی الله علیه و آله (کلام دې) (و الله اعلم

قوله فقال هل على غيرهما قال لا إلا أن تطوعاً: دغه سړی اوونیل چه ما
باندې ددې پنځو مونځونه علاوه نور هم څه فرض شته؟ نبی کریم صلی الله علیه و آله او فرماییل نشته خو
که نه نفل کول غواړې نو کولې شی

دلته به د دوو مسئلو تحقیق کیری یو دا چه وتر واجب دی او که نه؟ دویمه مسئله دا ده چه
د نفل مونځ شروع کولو نه پس ددې پوره کول واجب دی او که نه؟

د وتر د وجوب بحث حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی د حدیث باب نه معلومیری چه په شپه ورځ
کښې صرف پنځه مونځونه فرض دی نو دا حدیث د هغه حضراتو خلاف دې څوک چه وتر
په د فجر دوه رکعتونه یا صلاة الضحی یا د اختر مونځ یا د منشاء نه روستو دوو رکعتونو
نه واجب وائی. (د)

احناف د وتر د وجوب قائل دی.

د شوافع استدلال د حدیث باب نه دې چه په دې کښې صرف پنځه مونځونه فرض گرځولی
شوی دی. که وتر ته واجب اوونیلې شی نو شپږ مونځونه به شی.

احناف ددې جواب ورکوی چه ① ممکن ده چه دا حدیث د وتر د وجوب د حکم نه وړاندې
وی نو ددې نه په عدم وجوب باندې استدلال صحیح نه دې. (د)

هم دا وجه ده چه علامه شوکانی رحمته الله فرمائی چه «ولی جعل هذا الحديث دليلاً على عدم وجوب ما
ذكر، نظر عندی، لأن ما وقع في مبادئ التعليم لا يصح التعلق به في صرف ما ورد بعده، وإلا لزم قصر واجبات
الشيعة بأمرها على الخمس المذكورة، وإنه خرق للإجماع، وإبطال لجمهور الشيعة، فالحق أنه يؤخذ
بالدليل المتأخر إذا ورد مورداً صحيحاً، ويعمل بما يقتضيه من وجوب أو ندب أو نهي» (د)

یعنی ددې حدیث نه د ذکر شوو مونځونو په عدم وجوب باندې استدلال کول زما په نیز
محل نظر او قابل اعتراض دی ځکه چه دا حدیث ابتدائی حکم سره متعلق دې او د
روستو واردیدونکو احادیثو په مقابله کښې د ابتدائی حکم والا حدیث نه استدلال صحیح

(ا) اوگوری: مرقاة المفاتیح (٨٦١) -

(ب) فتح الباری (١٠٧١) -

(ج) مرقاة المفاتیح (٨٦١) -

(د) نبل الأوطار (٣٣٦١) کتاب الصلاة. باب افتراضها ومتى كان؟

نه دې گنې پوره سرعت به په دې پنځو مونځونو کېني منحصر کول لازمی شي ښکاري ده چه دا خرق اجماع ده او د اکثرو شريعتونو باطلونکي خبره ده حقه دا ده چه کله صحيح طور باندې يو دليل وارد شوي وي نو هغه اخبارول پکار دي او ددې نه چه د وجوب يا ندب يا کوم حکم هم مستفاد سي هغې باندې عمل کول پکار دي

⑦ دا هم ممکن ده چه په حديث باب کېني د وړ ذکر به دې وجه اونکړې شو چه دا:

ماسخون دوابعو ځنې دي لکه څنگه چه ملا علي قاري رحمته الله عليه تصريح کړې ده (١). ځکه چه ددې دپاره مستقل وخت نشته بلکه د ماسخون وخت ددې دپاره وخت دې ددې دپاره او او اقامت هم نشته بلکه د ماسخون اذان او اقامت ددې دپاره کافي کيږي

⑧ يو جواب دا هم ورکيدې شي چه حديث باب د حنفيانو خلاف نه دې ځکه چه حنفيان وړ شپږم فرض نه گرځوي بلکه ددې د وجوب قائل دي که دا نې فرض گرځولې نو په «محس

صلوات...» سره اعتراض کيدې شو او په فرض او واجب کېني ډير فرق دي (٢)
د وتر د وجوب متعلق په امام اعظم رحمته الله عليه باندې اعتراض او د هغې جواب امام محمد بن نصر

مروزي رحمته الله عليه پخپل کتاب «قيام الليل»، کېني يو حکايت نقل کړې دې چه يو سړي د امام اعظم ابوحنيفه رحمته الله عليه په خدمت کېني حاضر شو او تپوس نې اوکړو چه په شپه او ورځ کي څومره مونځونه فرض دي؟ نو دوي جواب ورکړو چه پنځه مونځونه فرض دي بيا نې تپوس اوکړو چه د وترو په باره کېني ستاسو څه رانې ده؟ آيا دا فرض دي او که نه دي وي فرمايل فرض دي. (يعني عملا فرض دي). بيا نې تپوس اوکړو چه د فرض مونځونو نه د څومره دې دوي اوفرمايل پنځه دي وي ونييل چه په شمار نې راته اويښايي دوي په سحر وراوځودل چه سحر، ماسپښين، مازيگر، ماښام، ماسخون، تپوس نې اوکړو وتر فرض دي او که سنت دي؟ وي فرمايل چه فرض دي بيا نې تپوس اوکړو چه څومره مونځونه فرض دي وي فرمايل پنځه دي هغه آخر کېني عاجزه شو او وي ونييل «فانت لاتحسن

الحساب»، يعني تاله ښه حساب نه درځي دا نې اووئييل او لاړلو (٣)
په اصل کېني دا مسکين د امام اعظم رحمته الله عليه په خبره پوهه نشو دوي په اصل کېني دا ښودل غوښتل چه وتر د ماسخون د توابعو ځنې دي او ضروري دي دوي فرمايل چه د فرض دوه قسمونه دي يو اعتقادي او دويم عملي. کوم ځانې چه امام اعظم رحمته الله عليه پنځه فرض اوښودل ددې مقصد اعتقادي وو او کوم ځانې نې چه شپږ اوفرمايل د هغې مراد عملي وو
د يوسف بن خالد سمتي رحمه الله واقعه هم داسې قسم واقعه د يوسف بن خالد سمتي (د امام ابوحنيفه رحمته الله عليه شاگرد) هم ده دا هم د امام ابوحنيفه رحمته الله عليه شاگرد نه وو جوړ شوي چه د امام

(١) اوگوري: مرقاة المفاتيح (٨٦١).

(٢) اوگوري: أوجز المسالك (٣٤٦٢).

(٣) اوگوري: فتح الملهم (٥٠١١) كتاب الإيمان. باب الصلوات التي هي أحد أركان الإسلام.

ابوحنیفہ رحمہ اللہ نہ ہی د وتر پہ بارہ کنبی تپوس اوکرو دوی او فرما نیل واجب دی یوسف بن خالد سمتی او و نیل ، کفرت یا ایں حنیفہ ، ائی ابوحنیفہ تا کفر اوکرو هغه دا او گنرله چه امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ وتر فرض گنری او گویا چه د فرانسو د پنخو نه د زیات کیدو دعوه کوی خو امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ فرمائی «ایهولق اکارک ایای، وانا اعراف الفرق بین الواجب والغرض، کفرق ما بین السامه والارض» یعنی ته زما تکفیر کوی ما یرول غواړې؟ حالانکه ماته د فرض او واجب په مینځ کنبی داسې فرق معلوم دې لکه څنگه چه په د آسمان او زمکې په مینځ کنبی فرق دې ددې نه پس امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ فرق بیان کړو او هغه مطمئن شو وروستو هغه د امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ د شاگردانو په حلقه کنبی شامل شو او د بصرې په اعیان فقهاو کنبی دده شمار اوشو.

په ظاهره به امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ دا فرق بیان کړې وی چه شرعی دلائل خلور قسمه دی
 ① قطعی الثبوت. قطعی الدلالة ② ظنی الثبوت ظنی الدلالة ③ قطعی الثبوت. ظنی الدلالة ④ ظنی الثبوت قطعی الدلالة

کوم ځانې چه دواړو طرفو ته قطعیت وی د هغې نه به د امر په طرف کنبی.. فرضیت.. او د نهی په طرف کنبی.. حرمت.. لازم وی او کوم ځانې چه دواړو طرفو ته ظنیت وی هلته به ددېنه استحباب او سنیت ثابتیږی. او چرته چه یو طرف کنبی قطعیت او دوی په طرف کنبی ظنیت وی نو هلته په طرف د امر کنبی د وجوب یا د سنت موکده ثبوت کیږی او په طرف د نهی کنبی د کراهت تحریمی ثبوت کیږی.

غالباً امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ به دا فرق بیان کړې وی چه د وترو ثبوت دلیل ظنی سره دې په دې وجه دا واجب دې. او ددې درجه د فرض نه کمه ده. والله اعلم.

⑤ دا هم ممکن ده. چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دلته د هغه مونخونو ذکر کړې وی. کوم چه قطعی الثبوت دلیلونو سره ثابت دی. یعنی د مطلقه کامله مونخونو ذکر نهی کړې دې. د وترو ذکر نهی ځکه اونکرو. ځکه چه ددې ثبوت ظنی دلائلو سره دې چونکه دا په مطلقه مونخونو کنبی داخل نه دې. او ددې دلائل قطعی نه دی. په دې وجه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ددې ذکر اونکرو.

⑥ بیا دلته دا خبره هم د غور قابله ده چه د وتر د وجوب په قول کنبی صرف امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ متفرد نه دې. بلکه نور امامان هم ددې قائل دی. البته دومره فرق دې چه امام اعظم رحمہ اللہ په «وجوب.. سره تعبیر کړو. حالانکه بعضو حضراتو هم د.. وجوب.. تعبیر اختیار کړې دې. او څه نورو حضراتو ددې د موکد کیدو په بل یو عنوان سره ذکر کړل.

لکه چه د حضرت عبدالله بن مسعود. حضرت حذیفه رحمهما الله. ابراهیم نخعی. یوسف بن خالد سمتی (شیخ الشافعی). امام مجاهد. سحنون. اصبع بن الفرج. او قاضی ابویکر بن العربی رحمہم اللہ نه د.. وجوب.. قول نقل دې.

دغه شان د سعيد بن المسيب. ابو عبيده بن عبدالله بن مسعود. اوضحاك رحمه الله نه هم د

وجوب قول منقول دې (۱)

د امام مالك رحمه الله نه منقول دی چه «من تركه ادب وكانت حرجة في شهادته» (۲)

امام احمد رحمه الله فرمائی «من ترك الوتر عمداً فهو رجل سوء ولا ينبغي أن تقبل له شهادة» (۳)

امام شافعي رحمه الله د سحر د سنتو او د وترو په باره كښې فرمائی «ولا أرخص للمسلم ترك واحدة

منها وان لم أوجبه» (۴)

معلومه شوه چه وتر ضروري گرځولو كښې ټول حضرات د امام ابو حنيفه رحمه الله سره شريڼ دي نوكه حديث باب سره د وترو د وجوب او ضروري كيدو نفی كيږي نو د ټولو په دمه ددې جواب لازم دې

① بيا روستو په دې حديث كښې د زكاة په سلسله كښې صرف د .. زكاة .. ذكر دي د

صدقة الفطر ذكر نشته. حالانكه صدقة الفطر امام شافعي رحمه الله فرض گرځوي (۵) بيا به په

دې حديث كښې د تاويل كولو ضرورت راپيښيږي چه دا د زكاة د توابعو څخې دې

حالاتكه د غور كولو خبره ده چه وتر د ماسخوتن د مونغ تابع گرځول بالكل

واضح دي. حالانكه صدقة الفطر د زكاة د توابعو څخې گرځول بالكل د تبادرو اصولو

خلاف دي. بيا څه وجه ده چه وتر د ماسخوتن د توابعو څخې نشي گرځولي كيدې او صدقة

الفطر د زكاة د توابعو څخې گرځيدې شي؟

او كه داسې اوونيلی شي چه د صدقة الفطر فرضيت روستو شوې دې. نو بعينه هم دا جواب

مونږ د وترو د وجوب په باره كښې هم ورکولې شو چه ددې وجوب روستو شوې دې.

پاتې شو د وترو د وجوب د دلائلو وغيره تعلق. نو ددې ذكر به انشاء الله مونږه د .. وترو ..

په بحث كښې كوو.

د نفل عبادت شروع كولو نه پس ددې پوره كول واجب دی او كه نه؟ او كه فاسد شي كړی نو

قضاء به لازم وي او كه نه؟ دې مقام سره متعلق دويمه اهمه مسئله دا ده چه د يو نفل

عبادت شروع كولو نه پس ددې ماتول جائز دی. او كه ددې پوره كول لازم او ضروري دی بيا

د فاسد كولو په صورت كښې به دده په ذمه ددې عبادت قضاء لازم وي او كه نه؟

د امام مالك رحمه الله رائي دا ده چه د نفل عبادت شروع كولو نه پس. د عذر نه بغير ددې ماتول

جائز نه دی. كه څوك نې عمداً فاسد كړی نو دده په ذمه به قضاء لازم وي البته كه د څه عذر

(پورتنۍ حواله ..)

(حواله بالا ..)

(اوگوري: المغني لابن قدامة (۵۲۱/۱) حكم صلاة الوتر وقتها ..)

(۱) كتاب الام (۱۴۲۱/۱) باب في الوتر ..

(۲) اوگوري: فتح الباري (۳۶۷/۱ او ۳۶۸) -

به وجه مجبوره شی نو ددی نفل عبادت ماتول هم اجازت شته او ددی قضاء لازم ده. (۱)
 د امام ابوحنیفه رحمته الله علیه په نیز د عذر نه بغیر د ماتولو اجازت نشته البته که د عذر په وجه وی.
 او که بغیر د عذر نه. که مات نې کړې نو په دواړو صورتونو کښی به قضاء لازم وی. (۲)
 د امام شافعی او امام احمد رحمهما الله په نیز د نفل عبادت شروع کولو نه پس ددی پوره
 کول لازم نه دی. د ماتولو نه پس بیا ددی قضاء لازم نه ده. (۳)

البته د امام احمد رحمته الله علیه په نیز د عالمانو د اختلاف نه د وتلو دپاره قضاء راوړل مسنون دی. (۴)
 تنبیه دلته ددی خبرې لحاظ پکار دي. چه د نفلی حج او نفلی عمرې په باره کښی دتولو
 اتفاق دي. چه د شروع کولو نه پس ددی پوره کول لازمیری او د فساد په صورت کښی ددی
 قضاء هم د تولو په نیز لازمیری. (۵)

تنبیه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی. چه دلته د مسئلې مدار د، «لا إله إلا الله، تطوع»، د استثناء په
 نوعیت کښی دي. که دا مستثنی متصل او گرځولې شی نو دا د حنفیانو دلیل دي او که
 مستثنی منقطع او گرځولې شی نو د حنفیانو دلیل نه جوړیږی. د شوافعو رانی هم دا ده چه
 دلته استثناء متصل نه ده. بلکه منقطع ده. په دي صورت کښی به مطلب دا وی. چه «لا یجب
 عليك شيء إلا أن أردت أن تطوع، فذلك لك» یعنی ددی پنځو مونځونو نه علاوه بل هیڅ څیز واجب
 نه دي. البته که ته تطوع کول غواړې نو ددی تاته اختیار دي.
 معلومه شوه. چه ددی حدیث نه د نفل پوره کول واجبیدل. یا د فاسد کولو په صورت کښی
 ددی قضاء لازمیدل نه ثابتیری. نو ددی دپاره د مستقل دلائلو ضرورت دي. چه هغه دا دی:
 په سنن نسائی کښی دی. «أن النبي ﷺ كان أحياناً ينوي صوم التطوع، ثم يقطن» (۶)

(اوگوری: أوجز المسالك (۳۲۷۱۳). جامع الترغيب في الصلاة. و مؤطا امام مالك (۳۰۶۱۱ و ۳۰۷) كتاب

الصيام. باب الصيام التطوع.

(أوجز المسالك (۳۲۷۱۳).

(حواله سابقه.

(حواله بالا.

(پورتني حواله.

(الحدیث لم أجد بهذا اللفظ في سنن النسائي. ولعل الحافظ ذكر معنى الحديث الذي في سننه.
 (۳۱۹۱۱) فی کتاب الصیام. باب النية في الصيام. والإختلاف على طلحة بن يحيى بن طلحة. في خبر عائشة
 فيه. عن عائشة قالت: دخل على رسول الله ﷺ يوماً، فقال: هل عندكم من شيء؟ فقلت لا. قال: فإني صائم. ثم
 مر بي بعد ذلك اليوم. وقد أهدى إليّ حيس. فخبأت له منه. وكان يحب الحيس. قالت: يا رسول الله. إنه
 أهدى لنا حيس. فخبأت لك منه. قال: أدنيه. أما إني قد أصبحت وأنا صائم. فأكل منه. وفيه طريق أخرى
 لهذا الحديث. ولكن ليس في ظاهره ما يستدل به الشافعية فإن قوله ﷺ. إني قد أصبحت وأنا صائم....
 معنا: إني قد أصبحت وأنا أريد الصوم. ولم يشرع في الصوم. ويستأنس على ذلك بقوله ﷺ. فإني صائم....
 لعالم يجد عندها شيئاً يتناوله. والله اعلم. —

دغه شان په بخاری کښې دی چه حضرت جویریہ بنت الحارث رضی اللہ تعالیٰ عنہا ته نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د روزې ماتولو حکم فرمایلی وو حالانکه هغې د جمعې په ورځ روژه شروع کړې وه. (معلومه شوه چه د نفل عبادت شروع کولو سره ددې اتمام نه لازمیږي دا خبره خو د روزو په باره کښې د نص نه معلومه شوه او په باقی نفلی عباداتو کښې به دا حکم قیاس سره ثابتولې شی (د) بوانه اعلمه

خو د حافظ رحمۃ اللہ علیہ استدلال ډیر زیات کمزوري دې ① خکه چه دوی ددې مسئلې مدار استثناء په نوعیت باندې څرځولې دې حالانکه د مسئلې مدار په دې استثناء باندې نه دې بلکه په نورو دلائلو باندې دې چه ددې ذکر به ان شاء الله مونږه ډیر زر اوکړو البته دا استثناء د یو تائید حیثیت لری.

② حافظ رحمۃ اللہ علیہ چه کوم دوه روایتونه ذکر کړي دی په هغې کښې د قضاء راوړلو نفی نشته بلکه سکوت دې. د هغوی دا خبره د دلیل په طور پیش کول چه .. قضاء نه لازمیږي.. صحیح نه ده.

③ په دې دواړو روایتونو کښې پومبی روایت کښې خو دومره تصریح هم نشته چه هغوی به روژه نیولو نه پس ماتوله. بلکه د «کان أحياناً ينوي الصوم التطوع ثم يقطعه» ظاهري الفاظو به لحاظ سره ددې معنی قوی امکان شته چه دوی به د روزې نیولو اراده کوله خو بیا به یې نه شروع کوله.

④ په دې روایاتو کښې که دا اومتلې شی چه دوی به روژه ماتوله او حضرت جویریہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا ته یې د روزې ماتولو حکم ورکړې وو نو په دې سره دا نه لازمیږي چه دا عمل د عذر نه بغیر شوې وی.

خکه چه علامه عینی او علامه زرقانی رحمهما الله لیکلی دی چه عین ممکن ده. چه ددوی روژه ماتول د څه عذر په وجه وی. (دغه شان یې چه حضرت جویریہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا ته د روزې ماتولو کوم حکم ورکړې وو هغه په دې وجه وی چه هغوی د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د اجازت نه بغیر روژه نیولې وی او نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د خپل څه ضرورت په وجه هغوی ته د روزې ماتولو حکم ورکړې وی. (او دا هم ممکن ده چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم چونکه د جمعې په ورځ د منفرداً روزې ساتلو نه منع فرمایلي وه. او هغوی دغه شان د جمعې په ورځ روژه ساتلې وه چه نه یې خو ددې نه

(عن جويرية بنت الحارث رضي الله عنها ان النبي صلى الله عليه وسلم دخل عليها يوم الجمعة. وهي صائمة فقال: أصمت أمسي؟ قالت لا. قال: تريدین أن تصومي غدا؟ قالت لا. قال: فأفطرني. أخرجه البخاری فی کتاب الصوم. باب صوم يوم الجمعة. و إذا أصبح صائماً يوم الجمعة فعليه أن يفطر..

(اوگورئی فتح الباری (۱۰۷/۱) -

(عمدة القاری (۲۶۸/۱). شرح الزرقانی علی الموطأ (۳۵۸/۱). جامع الترغیب فی الصلاة. -

(شرح الزرقانی (۳۵۸/۱) -

مخکنې یعنی د زیارت په ورځ روژه ساتلې وه او نه ئې ددې نه روستو د خالی په ورځ د

روژې نیولو اراده وه په دې وجه نبي کریم ﷺ حکم ورکړو چه روژه ماته کړه (١)

⑤ علامه زرقانی رحمه الله فرماني چه دا دواړه واقعي کومې چه حافظ رحمه الله ذکر کړې دی جزئی واقعات دی چه ددې نه عمومی حکم نه مستنبط کېږي حالانکه ددې په خلاف هغه دلائل

هه موجوددی دکومونه چه کلی قوانین مستنبط کېږي (٢) لکه څنگه چه به اوس مونږه ذکر کوو د شوافعویو دلیل د حضرت ام هانی رحمه الله حدیث دې چه په هغې کښې دوی د نبي کریم ﷺ خکلو شوو اوبو خکلو دپاره روژه ماته کړې وه روستو چه کله نبي کریم ﷺ ته اطلاع اوسوه

نو نبي کریم ﷺ او فرمائیل «الصائم المتطوع أمير نفسه، إن شاء صام، وإن شاء أفط» (٣)

خودا حدیث قابل د استدلال نه دې لکه چه صاحب د «، الجواهر الثقل»، ثبت کړی دی چه دا

حدیث اسناداً او متناً مضطرب دې (٤) حافظ زیدي رحمه الله فرمای. «ولی سنده اختلاف ولی لفظه

إفطار»، (٥) دغه شان امام نسائي رحمه الله په سنن کبری کښې په دې باندې تفصیل سره کلام

کړې دې او ثابت کړې ئې دی چه ددې حدیث نه استدلال صحیح نه دې (٦) او که بالفرض دا

حدیث صحیح هم وی نو ددې مطلب دا دې چه نفلی روژې نیونکی ته اختیار وی چه روژه

نیسي او که نه نیسي ترکومي پورې چه د روژې نیولو او د عذر نه بغیر د ماتولو خبره ده نو

ددې نه دا خبره نه ثابتیږي او نه په دې حدیث کښې د قضاء نفی شته. (څوانه اعلم.

د هغیانو دلائل ① په قرآن کریم کښې د الله تعالی ارشاد دې. «وَلَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ» (٧)

(کما ورد فی حدیث البخاری الذی سبق تخریجه قریباً. -

(أنظر شرح الزرقانی (٣٥٨١) -

(أخرجه الترمذی فی سننه. فی کتاب الصوم. باب ماجاء فی إفتار الصائم المتطوع. رقم (٧٣١ و ٧٣٢) و

أبو داؤد فی سننه. فی کتاب الصوم. باب فی الرخصة فی ذالک. رقم (٢٤٥٦). و أبو داؤد الطیالسی فی

مسنده (ص ٢٢٥) رقم (١٦١٨) و أحمد فی مسنده (٣٤٣) و الحاکم فی المستدرک (٤٣٩١) صوم التطوع.

و البیهقی فی سننه الکبری (٢٧٦١٤) کتاب الصیام. باب صیام التطوع والخروج منه قبل تمامه و النسائي فی

سننه الکبری (٢٥٢٢ و ٢٤٩١٢) کتاب الصیام. باب الرخصة للصائم المتطوع أن یفطر. و ذکر اختلاف الناقلین

لحدیث أم هانی فی ذالک) رقم (٣٣٠٩، ٣٣٠٢)

(أ حاشیة نصب الراية (٤٦٩١٢) أحادیث الفطر فی التطوع) -

(نصب الراية (٤٦٩١٢) -

(أ وگورئ السنن الکبری للنسائي (٢٥١١٢ و ٢٥٢٢) -

(أ ددې حدیث سره متعلق زیاتی تفصیل دپاره وگورئ: إعلاء السنن (١٤١١ و ١٤٢) کتاب الصوم. باب

وجوب قضاء صوم التطوع إذا أفسده) -

(أ سورة محمد: ٣٣)

ددې مطلب دا دې چه کوم عمل تا شروع کړې دې هغه مه باطلوه. دلته د یو نفل عبادت شروع کولو نه د وړاندې حکم بیان نکړې شو بلکه ددې د شروع کولو نه د روستو حکم دې چه هرکله دې شروع کړو نو اوس نې مه باطلوه. نوکه یو سرې نفل شروع کړې نو ددې د باطلولو ممانعت دې او ددې پوره کول واجب دی که باطل نې کړی نو د وجوب ترک کولو په وجه به ددې قضاء لازم وی. (۱)

⑦ صاحب د بدائع د ملک العلماء علامه کاسانی رحمته الله علیه د نفل عبادت شروع کولو نه پس ددې حیثیت بیان کړې دې چه دا د نذر پشان دې گویا چه د نذر دوه قسمونه دی یو نذر قولی او بل نذر فعلی یو کس ژبې سره وائی، الله علی کذا، نو د الله تعالی د حرمت قنہ ساتلو دپاره نې چه کوم نفل عبادت پخپل خان باندې لازم کړلو هغه به واجب وی هغه فرمائی چه لکه څنگه ددې قولی نذر په وجه نفلی عبادت لازمېږی دغه شان که یوکس عملاً او فعلاً یو نفلی عبادت شروع کړو نو دا نفل شروع کول هم د الله تعالی دپاره دی نو د الله تعالی دنوم حرمت به دلته هم باقی ساتل ضروری وی او ددې عبارت پوره کول به واجب وی او د فاسد کولو په صورت کښې به قضاء لازم وی. (۲) حضرت علامه انور شاه کشمیری رحمته الله علیه د صاحب بدائع استدلال د ټولو نه غوره گرځولې دې. (۳)

⑧ د حنفیانو د مسلک تائید ددې خبرې نه هم کیږی چه د ټولو امامانو اجماع ده چه د نفلی حج او نفلی عمرې شروع کولو نه پس ددې پوره کول لازمېږی او د فاسد کولو په صورت کښې قضاء لازمېږی. نو د مونځ او روژې شروع کولو نه پس به هم پوره کول واجب وی او د فاسد کولو په صورت کښې به قضاء راول لازم گرځولې شی. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په دې باندې اعتراض کړې دې چه په حج باندې قیاس کول صحیح نه دی ځکه چه د حج دا خصوصیت دې چه که دا فاسد شی نو باقی اعمال او مناسک نشی پریځودې بلکه دا پوره کوی. حالانکه د نورو عبادتونو د فاسد کیدو په صورت کښې ددې د مکمل کولو حکم نشته او نفلی حج په دې اعتبار سره هم ممتاز دې چه د فرض حج پشان په دې کښې هم کفار له لازمېږی. (۵)

خو حقیقت دا دې چه د فاسد حج باقی اعمال ادا کولو باندې چونکه نص وارد دې. (۶) په دې وجه ددې په پوره کولو او بیا په قضاء راولو باندې خو اجماع ده خو د نورو عبادتونو په

(۱) بدائع الصنائع (۲۹۰/۱۱) فصل فی صلاة التطوع ()

(۲) المصدر السابق ()

(۳) فیض الباری (۱۳۸۱۱) وأنوار الباری (۱۵۲۱۲)

(۴) عمدة القاری (۲۶۸۱۱) -

(۵) فتح الباری (۱۰۷۱۱) -

(۶) نصب الرأية (۱۲۷۰، ۱۲۵۱۳) کتاب الحج باب الحنایات فصل فی حکم من جامع قبل الوقوف -

دي باندې قياس كولو نه هيڅ مانع موجود نه دي ځكه چه ددي حج د تطوع او نفل كيدو په وجه نور عبادات په دي باندې قياس كيدې شي خصوصا ځكه چه د نورو دلائلو په رڼا كې د نفلي عبادتونو د پوره كولو وجوب معلومېږي او د فساد په صورت كې د قضاء لزوم هم معلومېږي البته د فاسد حج پوره كول چه لازم دي باقي عبادات په دي باندې ځكه نشي قياس كيدې ځكه چه ددي د پوره كولو وجوب نص سره ثابت شوې دي او دا غير مدرک بالقياس دي په دي وجه د باقي عبادتونو فاسد كيدو په صورت كې ددي پوره كول مونږ لازم نه گرځوو. صرف قضاء ضروري گرځوو والله اعلم

② امام احمد، امام مالك، ابوداود، ترمذي، نسائي او ابن حبان رحمهم الله د حضرت عائشې رضي الله عنها نه روايت نقل كړې دي «ان عائشة وحفصة وروى النبي ﷺ اصبعتا صائمتين متطوعتين، فأهدى لهما طعام، فأفطرنا عليهما، فدخل عليهما رسول الله ﷺ قالت عائشة: فقاتل حفصة، وهدرتني بالكلام، وكانت بنت أبيها، يا رسول الله إني أصبحت أنا وعائشة صائمتين متطوعتين، فأهدى إلينا طعام، فأفطرنا عليهما، فقال رسول الله ﷺ، اقضيا مكانه يوماً آخر» (اللفظ لـمالك رحمهم الله)

③ دغه شان دارقطني د حضرت ام سلمه رضي الله عنها په باره كې نقل كړي دي «أنها صامت يوماً تطوعاً، فأفطرت، فأمرها رسول الله ﷺ أن يقضى يوماً مكانه» (خ)

خو ابن الجوزي رحمهم الله دا حديث ذكر كړې دي. او نا قابل احتجاج نې گرځولي دي. (د)
④ حضرت ابن عباس رضي الله عنهما فرماني «يقضى يوماً مكانه» (خ)

⑤ د حضرت انس بن سيرين رضي الله عنه نه نقل دي. «أنه صام يوماً عرفة ففطش عطشاً شديداً، فأفطر فسأل عدة من أصحاب النبي ﷺ فأمروه أن يقضى يوماً مكانه» (خ)

(الموطا للمالك (٣٠٦١) كتاب الصيام باب قضاء التطوع وأبوداود في سننه في كتاب الصوم ما من رأى عليه القضاء رقم ٢٤٥٧ و الترمذي في جامعه في كتاب الصوم باب ما جاء في إيجاب القضاء عليه رقم ٢٣٥ والنسائي في سننه الكبرى (٢٤٧١٢، ٢٤٩) رقم ٣٢٩٠، ٣٣٠١ والإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (٢١١١٦) كتاب الصوم باب ذكر الأمر بالقضاء لمن نوى صيام التطوع ثم أفطر رقم ٣٥٠٨ ومورد الظمان (٢٣٦) كتاب الصيام باب في الصائم المتطوع يفطر رقم (٥١) —
(ذكره الزبلي رحمهم الله في نصب الرأية (٤٦٧١٢) كتاب الصوم أحاديث الفطر في التطوع ولم أجد في سنن الدارقطني رغم بحثي الطويل والله أعلم) —
(انظر العلل المتناهية في الأحاديث الواهية (٥٤٤١٢) كتاب الصيام باب حديث فيمن أفطر من تطوع رقم (٨٩٤) —

(رواه ابن أبي شيبة (٢٩١٣) كتاب الصيام باب في الرجل يصوم تطوعاً ثم يفطر قال المارديني رحمهم الله في الجواهر النقي (٢٧٧١٤) وهذا سند صحيح) —
(أخرجه ابن أبي شيبة في مصنفه (٢٩١٣) قال المارديني في الجهر (٢٧٧١٤) وهذا سند على شرط الشيخين ما خلا التيمي فإنه أخرج له أصحاب الأربعة ووثقه أبين سعد وابن سفيان والدارقطني) —

۵) په حدیث باب کنبې د، «إِلَّا أَنْ تَطُوعَ»، الفاظو نه هم د حنفیان تائید کيږي

علامه قرطبي رحمته الله فرماني چه په دې جمله کنبې د، «ما تطوع به»، نه علاوه د بل څه څيز د وجوب نفی شوې ده او د نفی نه استثنا، د اثبات فائده ورکوي نو چونکه د شروع فی التطوع د وجوب څوک هم قائل نه دی نو دلته دا متعین ده چه ددې نه مراد «لأن تشمّل التّوَعُّ» وی او دا معلومېږي چه کوم سړی نفل شروع کړی وی د هغه په ذمه لازم دی چه دا مکمل کړی د)

علامه طيبي رحمته الله د علامه قرطبي رحمته الله دا استدلال رد کړې دې او فرمانيلی نې دې «هذا مغالطة لأن هذا الإستثناء من وادی قول الله تعالى (وَلَا تُكْذِبُوا مَا نَكَّمُ أَبَاؤُكُمْ مِنَ النَّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ) وقوله تعالى: (لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَى)»

يعنی دلته استثناء منقطع ده او مطلب دا دې چه «لا يجب عليك شيء قط إلا أن تطوع، وقد علم أن التطوع ليس بواجب، فيلزم أن لا يجب عليه شيء قط»

د حنفیانو د استدلال حاصل دا دې چه دوی، «إِلَّا أَنْ تَطُوعَ»، کنبې استثناء متصل گرځوی او فرماني چه تطوع اگر چه ابتداء کنبې واجب نه دی خو د شروع کولو نه پس ددې پوره کول واجبيږي حالانکه شافعيه دا استثناء منقطع گرځوی او فرماني چه تطوع نه ابتداء واجبيږي او نه بقاء واجبيږي.

خو حقيقت دادي چه د علامه طيبي رحمته الله اعتراض صحيح نه دې ځکه چه دا خبره د مسلماتو څنې ده چه په استثناء کنبې اصل اتصال دې انقطاع اصل نه ده. (ترکومي پورې چه دا په استثناء باندې محمول کيدې شی انقطاع باندې به محمول کول صحيح نه وی ددې داصل کيدو اقرار حافظ ابن حجر رحمته الله پخپله فرماني لکه چه هغوی ليکي «فمن قال: إنه متصل، تبسك بالاصل»

البته حافظ ابن حجر رحمته الله ددې د متصل منلو په صورت کنبې دا اعتراض کړې دې چه ددې متصل گرځول ځکه صحيح نه دی چه مستثنی د متصل کيدو په صورت کنبې مستثنی په مستثنی منه کنبې داخليږي او ددې د جنس څنې کيږي حالانکه دلته داسې نه ده ځکه چه مستثنی منه خو فرائض دی او مستثنی منه واجب دی د دواړو جنس يو نه دې نو د

(فتح الباری (۱۰۷/۱) -

(الكاشف عن حقائق السنن (۱۳۶۱) کتاب الإیمان) _

(أصول البزدوی مع شرح كشف الأسرار (۱۳۱۳) باب بیان التغير) _

(فتح الباری (۱۰۷/۱) -

واجب استثناء به د فرض نه منقطعه گرځولې سی مصل به نه وی (د)
ددې جواب ملا علی قاری رحمته الله علیه ورکړې دې چه په اصل کېنې دواړه فرض دی البته په دې
کېنې یو فرض عملی کېدو سره سره اعتقادی هم دې او دویم فرض اعتقادی نه دې بلکه
صرف عملی دې نو د فرض کېدو په اعتبار سره د دواړو جنس یو شو په دې وجه دلته
استثناء متصل منل پکار دی (د)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په دې مقام باندې یو اعتراض بل کړې دې هغه دا چه د حنفیانو
استدلال په ،، إلا أن تطوم،، سره صحیح نه دې ځکه چه دا استدلال هغه وخت صحیح کېدې
شی کله چه دا اومنلې شی چه د استثناء من النفی نه د اثبات فائده حاصلېږي حالانکه د
حنفیانو په نیز د استثناء من النفی نه د اثبات فائده نه حاصلېږي بلکه د مستثنی حکم
مسکوت عنه وی (د)

شیخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه فرماني چه د استثناء من النفی نه د اثبات
فائده نه حاصلیدل، دا د بعضو حنفیانو مسلک ضرور دې خو د جمهور حنفیانو په نیز چه
په دوی کېنې امام فخرالاسلام بزدوی رحمته الله علیه او ددوی متبعین دی چه د،، إلا،، نه روستو کېنې
د نقیض حکم لگی که اثباتا وی او که نفیا وی هم دا زانې زیاته قوی او معقوله ده علامه

ابن الهمام رحمته الله علیه ددې خبرې تصریح هم کړې ده او ددې دلائل نې هم ښه بیان کړې دی (د)
بیا ملا علی قاری رحمته الله علیه فرماني که اومنلې شی چه د استثناء من النفی نه د اثبات فائده نه
حاصلېږي او دا چه دلته استثناء منقطع ده بیا هم د حنفیانو استدلال په دې جمله باندې
موقوف نه دې ځکه چه ددوی استدلال خو اصل د آیت او بیا د اجماع نه دې چه حدیث باب
نې د آیت او اجماع مطابق معنی باندې محمول کړې دې او د استثناء من النفی نه چه د
اثبات دقائده حاصلیدو کومه خبره ده هغه خو مخالفینو ته د الزام ورکولو ډېره ده چه
اوگورئ! ستاسو په نیز خو د استثناء من النفی نه د اثبات فائده حاصلېږي بیا ولې تاسو دا
مستثنی متصل نه گرځوئ؟ (د)

یو سوال او د هغې جواب دلته یو سوال دا کېدې شی چه که دلته ،، إلا أن تطوم،، مستثنی
متصل او گرځولې شی نو بیا روستو د زکاة د بیان نه پس کوم ،، إلا أن تطوم،، راروان دې
هغې کېنې هم متصل گرځول پکار دی حالانکه هلته بالاتفاق منقطع دې؟

(المصدر السابق) _

(مرقاة المفاتیح (٨٧١) _

(فتح الباری (١٠٧٩١) _

(فتح الملهم (٥٠٣، ٥٠٢١١) کتاب الإيمان باب بیان الصلوات الی هی أحد أركان الإسلام بحث إتمام

العبادة بعد الشروع فیها ولو كانت نفلًا _

(مرقاة المفاتیح (٨٧١) _

ددې جواب دا دې چه مونځ او روژه په زکاة باندې قیاس کول صحیح نه دی ځکه چه په زکاة کېنې د ابتداء او انتها، هیڅ صورت نشته تر کومې پورې چه زکاة مستحق پورې اونه رسولې شی نه ادا کیږي کله چه اورسپړی نو ادا کیږي په دې کېنې چونکه امتداد نشته په دې وجه د زکاة په معامله کېنې مستثنی متصل کیدې نشی ددې مجبوری په وجه مستثنی منقطع منلې شوې ده ځکه چه دا مجاز دې چه دا د ضرورت په وخت منلې کیږي او په مونځ روژه کېنې هیڅ مجبوری نه وی په دې وجه به هلته مستثنی متصل منلې کیږي بې دویمه خبره داده چه په زکاة کېنې هیڅ نظم او ترتیب نه وی بلکه ورکونکی ته اختیار وی چه څه نن ورکړي او څه صباله ورکړي په خلاف د مونځ او روژې. چه په دې کېنې اختیار نه وی چه نن یو رکعت او کړې شی او صباله دویم رکعت ادا کړې شی یا نن د نیمې ورځې روژه اونیولې شی او صباله د نیمې ورځې. نو په مونځ او روژه کېنې چونکه اتصال او ترتیب دې په دې وجه به په دې کېنې مستثنی متصل منلې کیږي او په زکاة کېنې انفصال کیدې شی په دې وجه به په دې کېنې مستثنی منقطع ګرځولې کیږي (۱)

د حنفیانو د مذهب وجوه ترجیح علامه عینی رحمته الله علیه فرماني: «ولو وقع التعارض بين الأخبار فالترجيح معن الثلثة اوجه: أحدها إجماع الصحابة، والثاني أن أحاديثنا مثبتة وأحاديثهم نافية، والثالث مقدم، والثالث أنه احتياطي العباد فافهم» (۲)

یعنی د حنفیانو د مسلک د تعارض منلو په صورت کېنې درې وجوه ترجیح دی. ① دومین خبره د صاحبو رحمته الله علیهم اجماع ده. ② دویمه خبره دا ده چه زموږ مستدل روایات مثبت دی او دهغوی روایات یا خو نافي دی. یا ساکت دی. او مثبت ته په نافي او ساکت باندې ترجیح حاصل وی. ③ دریمه خبره دا ده چه دا د عبادت معامله ده. او په دې کېنې په قضاء راوړلو کېنې احتیاط دې. والله اعلم.

قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَصِيَامُ رَمَضَانَ قَالَ هَلْ

عَلَى غَيْرِهِ؟ قَالَ لَا إِلَّا أَنْ تَطَوَّعَ. نبی کریم صلی الله علیه و آله او فرمائیل: د رمضان المبارک روژې هم په فرائضو کېنې داخل دی. دغه سری تپوس او کړو چه آیا په ما باندې ددې روژو نه علاوه هم څه فرض دی؟ وې فرمائیل چه نه. خو که دا نفلی سائل غواړي. نو ساتلې شي ابتداء کېنې اختیار دې خو په شروع کولو سره به دا واجب کیږي.

ایا د «رمضان» لفظ سره د «شهر» لفظ استعمال ضروری دي؟ په حدیث باب کېنې «رمضان» سره لفظ د «شهر» استعمال نکړې شو. ددې نه دا خبره معلومه شوه چه دا د «شهر» لفظ استعمالولونه بغیر جائز دي (۳)

(۱) إمداد الباری (۶۶۹/۴) -

(۲) عمدة القاری (۲۶۸/۱) -

(۳) عمدة القاری (۲۶۹/۱) -

اصل کنبی په دې کنبې د عالمانو درې اقواله دي.

① د جمهورو محققينو په نيز .. رمضان .. د .. شهر .. لفظ نه بغير استعمالول بغير د کراهته جائز دی (۱) هم دا د اکثرو حنفیانو رائي ده (۲)

② مالکیان د کراهت قائل دي. هم دا د امام مجاهد او حسن رحمهما الله نه ضعیف سند سره او د امام عطاء نه نقل دی (۳)

③ د قاضي ابوبکر بن الطیب باقلانی او د ډیرو شوافعو مذهب دا دي. که دې لفظ سره څه فینه داسې وی چه دهغي نه دامعلومه شی چه .. رمضان .. ونیلو سره میاشت مراد اختلې شوې ده بیاڅو لفظ د .. رمضان .. بغير د کراهت نه د .. شهر .. لفظ نه بغير استعمالولې شی.

گني مکروه دي. والله اعلم.

قوله: قَالَ وَذَكَرَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الزَّكَاةَ قَالَ هَلْ عَلَى

غَيْرِهَا قَالَ لَا إِلَّا أَنْ تَطْوَعَ: رسول الله ﷺ هغه ته د زکاة ذکر او فرمائيلو چه زکاة هم د اسلام د فرمائو څخې دي. نو دغه سړی اوونيل چه د زکاة نه علاوه هم په ما باندې څه فرض شته؟ نبی کریم ﷺ او فرمائيل چه نا، سوا ددې نه چه څه نفلي د الله په لاره کنبې ورکړې.

دلته د .. قال ..، فاعل .. الراوی ..، دي. بيا د «وذكره رسول الله ﷺ الزكاة» تعبير اختيار کړې شوې دي. ددې وجه په بنکاره د راوی احتياط دي. ځکه ممکن ده چه راوی ته د نبی کریم ﷺ الفاظ بعينه ياد نه وی پاتې شوې. په دې وجه نې دي الفاظو سره تعبير اوکړو. (۱)

امام نووی رحمه الله فرماني چه د، لا الا ان تطوع، الفاظو نه د زکاة نه سوا د هر قسمه مالی حق د وجوب نفی کيږي. (۲)

علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله فرماني. که دا خبره اومنلې شی. نو د صدقة الفطر د وجوب هم نفی کيږي. حالاتکه شوافع ددې د فرضيت قائل دي. نو ددوی دپاره ددې اشکال نه خلاصونکې هم هغه دي. کوم چه حنفیانو د وترو د وجوب په سلسله کنبې پيش کړې دي. والله اعلم. (۳)

(عمدة القاری (۲۶۵۱۱۰) وفتح الباری (۱۱۳۱۴) کتاب الصوم باب هل یقال رمضان أو شهر رمضان ومن رأى كله واسعا)

(أوجز المسالك (۷۱۵) کتاب الصيام باب ما جاء فی رؤية الهلال للصيام والفطر فی رمضان) -

(فتح الباری (۱۱۳۱۴) عمدة القاری (۲۶۵۱۹۱۰) -

(أحواله جات بالا) وأجز المسالك (۷۶۱۵) -

(أوجز المسالك (۳۲۹۱۳) جامع الترميز فی الصلاة) -

(أشرح النووي علی صحيح مسلم (۳۰۱۱) کتاب الإيمان باب بیان الصلوات التي هي أحد أركان الإسلام) -

(فتح الملم (۵۰۳۱۱) -

په دوو حدیثونو کېنې تعارض او ددې دفعیه لکه څنګه چه مونږه وړاندې بیان کړې دی چه امام طحاوی رحمته الله علیه د، «لَا اَنْ تَطُومَ»، نه په دې خبره باندې استدلال کړې دې. چه په مال باندې سوا د زکاة نه بل څه واجب نه دی. هم په دې مفهوم باندې د حضرت فاطمه بنت قیس رضی الله عنها مرفوع حدیث. امام ابن ماجه رحمته الله علیه پخپل سنن کېنې نقل کړې دې «لَيْسَ فِي الْمَالِ حَقٌّ سِوَى الزَّكَاةِ»

ددې بالکل په عکس امام ترمذی رحمته الله علیه د حضرت فاطمه بنت قیس رضی الله عنها نه روایت نقل کړې دې «ان في المال لحقاً سوى الزكاة»

د حضرت فاطمه بنت قیس رضی الله عنها دا روایت محدثینو په متعارضو احادیثو کېنې شمار کړې دې. لکه چه بعضو ددې نه دیو روایت صحت انکار کړې دې او بعضو حضراتو تطبیق کړې دې امام بیهقی رحمته الله علیه فرمائی چه زمونږ اصحاب یعنی شوافعو پخپلو کتابونو کېنې تعلیقاً «لَيْسَ فِي الْمَالِ حَقٌّ سِوَى الزَّكَاةِ»، والا روایت ذکر کړې دې. خو ماته د دې هیڅ سند یاد نه دې (د) په اصل کېنې امام بیهقی رحمته الله علیه د سنن ابن ماجه روایت مطالعه نکړې شو. په دې وجه دوی دهغې د صحت انکار کړې دې.

کومو حضراتو چه دې دواړو روایتونو کېنې تطبیق ورکړې دې. هغوی فرمائی. چه په، لیس فی المال حق سوی الزکاة،، کېنې چه د کوم حق انکار دې. د هغې نه دانی حق مراد دې او پاتې شو د نورو حقوقو تعلق کوم چه وختی طور باندې واجبیږي. هغه په نورو نصوصو سره ثابتیږي. لکه چه علامه منادی رحمته الله علیه د، لیس فی المال حق سوی الزکاة،، په شرح کېنې فرمائی «كِهَكَكَ الْأُسُوسِ، وَإِطْعَامُ الْبُطْلَى، وَسَالِي الْقَتْلَانِ، وَعَدَمُ مَنَعِ الْمَاءِ وَالْبَدَمِ وَالنَّارِ، وَإِنْقَاذُ مُحْتَمِلِ أَشْرَفِ عَنِ الْهَلَاكِ، وَدَعْوُ ذَلِكَ. قَالَ عَبْدُ الْحَقِّ: فَهَذَا حَقٌّ قَامَ الْإِجْمَاعُ عَلَى وَجْهِهَا وَاجِبٌ لَا يُغْنِي عَنْهَا»

مطلب دا دې. چه دا ټول حقوق د زکاة نه علاوه دی. حالانکه ددې په وجوب باندې اجماع ده. خو ښکاره ده. چه دا څیزونه دانی او متعین نه دی. او زکاة دانی او متعین څیز دې. نو په دواړو نصوصو کېنې تعارض او تدافع نشته. والله اعلم. په حدیث باب کېنې ئې فریضه د حج ولي ذکر نکړله؟ تاسو گورئ. چه په روایت د باب کېنې د حج. ذکر نشته. حالانکه دا بالاتفاق د ارکان اسلام او د دین د فرائضو څنې دې؟ ددې مختلف جوابونه ورکړې شوی دی.

(سنن ابن ماجه (۱۲۸) کتاب الزکاة باب ما أدى زکاته لیس بکنز رقم (۱۷۸۹) _

(جامع الترمذی (۱۴۳۱) کتاب الزکاة باب ما جاء أن فی المال حقاً سوى الزکاة) _

(السنن الکبری للبيهقي (۸۴۱۴) کتاب الزکاة باب الدلیل علی أن من أدى فرض الله فی الزکاة فليس عليه أكثر منه إلا أن يتطوع سوى ما مضى فی الباب قبله) _

(قبض القدیر شرح الجامع الصغير (۴۷۲۱۲) _

① یو جواب دا دی. چه په دې طریق کښې اختصار دې گڼی نښی کریم ﷺ د حج ذکر هم فرمانیلې وو ددې دلیل دادې چه ددې حدیث په دویم طریق کښې راغلی دی. «فأمرهم رسول الله ﷺ بشرائم الإسلام» گویانښی کریم ﷺ د اسلام دټولو شرانعو او احکام ذکر او فرمانیلو. د دویم جواب دا دی. چه دا په اصل کښې د راویانو تصرف دې بعضو راویانو بعضې څیزونه ذکر کړل او نورو راویانو دا پریخودل. او نور څیزونه نې ذکر کړل گویا کوم کس ته چه کومه حصه یاده شوه. د هغې ذکر نې اوکړو او په دې طریقه دې روایت کښې د حج ذکر راغلو. گڼی نښی کریم ﷺ دا هم ذکر فرمانیلې وو. د

② بعضې عالمان حضرات فرماني. چه داسې بې بنیاد طور باندې راویانو طرف ته نسبت کول صحیح نه معلومېږي بلکه دلته به دا وئیلې شی. چه تر اوسه پورې چونکه حج فرض شوې نه وو. په دې وجه دې روایت کښې د حج ذکر راغلو. د

په دې خبره داسې پوهه شی. چه نښی کریم ﷺ پخپلو مختلفو ارشاداتو کښې ارکان د اسلام بیان کړل. بیا نې په دې کښې په بعضو ارشاداتو کښې څه ارکان ذکر کړل. او په بعضو کښې نې د نورو ارکانو، دا اختلاف د راویانو د تصرف او ددوی په حفظ او ضبط کښې د کمی زیاتۍ په بنیاد سره نه دي. بلکه پخپله په دې احادیثو کښې دا اختلاف موجود دي. او ددې نه د ارکانو د فرضیت په تاریخ باندې دلالت مقصود دي.

مثلاً د ټولو نه وړاندې د کلمې دعوت ورکړې شویا په مکه مکرمه کښې د لیلة الاسراء په موقعه باندې مونځونه فرض شویا د هجرت نه روستو زکاة او روژه فرض شوه. بیا په آخر کښې د مشهور قول مطابق ۵۶ کښې او د تحقیقی قول مطابق ۵۹ کښې د حج فرضیت نازل شو.

اوس چه کله د نښی کریم ﷺ په بعضو ارشاداتو کښې د بعضو ارکانو ذکر کولې شی. او د بعضو ارکانو ذکر نه کیږي. ددې وجه هم دا وی. چه د ذکر شوو ارکانو حکم راغلی دي. او د متروکه ارکانو اوسه پورې حکم نه دي نازل شوي. عادت مبارک هم دا وو که د ارکانو بیان مقصود وو. نو د ټولو ارکانو ذکر به نې فرمانیلې وو کوم چه فرض شوی دی. حج تر اوسه پورې نه وو فرض شوې. په دې وجه دا ذکر نکرې شو. او د دعوت په موقعه به نې د شهادتینو نه پس د مونځ او زکاة ذکر فرمانیلو.

دلته هم دا صورت دي. چه دې سړی ته نې د اسلام په ارکانو کښې د مونځ او د زکاة او د روژې حکم ورکړو. خو د حج فرضیت چونکه تر اوسه پورې نه وو نازل شوې. په دې وجه نې ددې ذکر اونه فرمانیلو. والله اعلم.

(۱) صحیح بخاری کتاب الصوم باب وجوب صوم رمضان رقم (۱۸۹۱) -

(۲) فتح الباری (۱۰۷۱) -

(۳) شرح النووی علی صحیح مسلم (۳۰۱۱) وعمدة القاری (۲۶۹۱۱) -

(۴) عمدة القاری (۲۶۹۱۱) وفتح الباری (۱۰۷۱۱) -

⑦ دا هم ممکن ده چه چونکه دغه سړی د خپل خان په باره کښې تپوس کولو او دده دحل نه نښی کریم ﷺ ته علم شوې وو چه په ده باندې حج واجب نه دې په دې وجه نښی کریم ﷺ دسره دحج ذکر اونه فرمائیلو (۱)

قوله: قَالَ فَأَذْبَرَ الرَّجُلُ وَهُوَ يَقُولُ وَاللَّهِ لَا أَزِيدُ عَلَى هَذَا وَلَا أَتَقْصُصُ قَالَ

رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَفْلَحَ إِنْ صَدَقَ: راوی فرماني چه بيا دغه سړی دا ونييل او شاته شو چه په خدايې قسم! زه به نه په دې باندې اضافه کوم او نه به کسی کومه نښی کریم ﷺ او فرمائيل. که دې سړی رشتيا ونيلی دی نو دا کامياب دې

ايا د مذکوره فرائضو نه علاوه نور واجبات ادا کول ضروري نه دي؟ دلته يو سوال دا دې چه دې سړی ددې کارونو نه د زیاتۍ د بل کار کولو نه انکار کړې دې او په دې باندې نښی کریم ﷺ د... فلاح.. بشارت ورکړې دې نو ایا نور واجبات ادا کول فلاح دپاره ضروري نه دي؟

ددې جواب دا دې چه ممکن ده. اوسه پورې بل څه څيز واجب شوې نه وی په دې وجه نه د بل څه څيز ذکر اونکړو او دا هم ممکن ده چه نښی کریم ﷺ د سائل او د حاضرینو رعایت ساتلې وی. والله اعلم.

ايا «فلاح» دپاره د منهياتو پریخودول ضروري نه دي؟ دغه شان يو اشکال دلته دا هم کېږي چه نښی کریم ﷺ دلته د منهياتو نه د بچ کيدو حکم اونه فرمائيلو او دې سړی سواد مذکوره احکامو نه د نورو کارونو د کولو نه انکار کړې دې. ددې مطلب دا شو چه دده په ذمه د منهياتو نه بچ کيدل هم لازم نه دی. ددې جواب ابن بطلال رحمه الله دا ورکړې دې چه ممکن ده چه دغه وخت فرائض د نهی نه وی نازل شوې (۲)

په دې باندې حافظ ابن حجر رحمه الله د تعجب اظهار کوي. ليکي چه دا څنگه ممکن ده؟ حالانکه ددوی په نیز دا سائل ضمام بن ثعلبه رحمه الله دې او ددوی په باره کښې دا فيصله ده. چه په ۵۵ کښې يا ددې نه روستو راغلې وو. حالانکه د اکثر و منهياتو احکام ددې نه وړاندې نازل شوی وو. (۳)

حافظ رحمه الله فرماني صحيح جواب دا دې چه په حقيقت کښې نښی کریم ﷺ د منهياتو ذکر هم فرمائيلې وو. چه هغه دلته ذکر نه دې. دا اجمالاً د اسماعيل بن جعفر په روايت کښې په (۴)

فاخره رسول الله ﷺ بشارة الاسلام (۱) الفاظو سره بيان کړې شوی دی

(۱) عمدة القاری (۲۶۹۱۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۰۸۱۱) وقت الباری (۱۰۸۱۱)۔

(۳) صحيح بخاری کتاب الصوم باب وجوب صوم رمضان)۔

(۴) إكمال المعلم شرح صحيح مسلم (۸۰۱۱)۔

خو علامه ابی یوسف د حافظه یوسف جواب رد کړې دي او فرمانیلې نې دي چه «فأمر رسول الله ﷺ بشاتم الإسلام» یو اجمالی روایت دي چه ددې تفصیل هم هغه دي کوم چه د،، خمس صلوات، او،، زکاة، او د،، صیام،، عنواناتو سره ذکر شوې دي نو د،، شاتم الإسلام،، نه ټول

او امر او نواهی په دي حدیث کښې مراد اخستل صحیح نه دی (۱) والله اعلم حافظ یوسف چه کوم جواب ورکړې دي هغه پخپل ځانې مناسب دي خو علامه ابی یوسف چه په دي کښې کومه خطره ښکاره کړې ده هغه هم لرې نه ده په دي وجه صحیح جواب هم هغه معلومېږي کوم چه ابن بطلان یوسف ورکړې دي چه دا روایت هغه زمانې سره متعلق دي کله چه د نهی د فرائضو نزول نه وو شوي البته په دي صورت کښې به سائل لره ضمام بن ثعلبه ګرځول صحیح نه وی بلکه بل څوک سرې به وی او دا واقعه به بالکل د شروع وی والله اعلم وعلمه اتم وأحكم

ایا د سنن رواتب پریخودو کښانښ شته؟ په حدیث باب کښې تاسو ګوري چه نبي کریم ﷺ صرف په فرائضو باندې د فلاح حکم مرتب کړې دي حالانکه فرائضو سره سره سنن هم مطلوب دي؟

په نورو الفاظو کښې داسې پوهه شی: چه دغه سړی «لاأزید علی هذا ولا أنقص» ونیلی دی چه په دي باندې نبي کریم ﷺ «أفلم إن صدق»، او فرمانیل چه په «لاأنقص»، باندې د فلاح ترتب په پوهه کښې راځي. خو په «لاأزید»، باندې د فلاح مرتب کولو بالکل په پوهه کښې نه راځي بلکه په دي باندې به د فلاح مرتب کولو دا مطلب وی چه د سنتو پریخودو ترغیب ورکولې کیږي؟

① بعضو عالمانو خو ددې جواب ورکړې دي چه د «أفلم إن صدق» تعلق د «لاأنقص» سره دي «لاأزید» سره نه دي. (۲) خو د عبارت د سیاق نه ددې جواب تانید نه کیږي

② امام نووی یوسف فرمانی چه نبي کریم ﷺ ددې سړی دپاره په دي وجه د .. فلاح .. حکم مرتب کړې دي چه ده فرائض ادا کړي دی په دي کښې دا خبره نشته چه که اضافه اوکړي نو فلاح به نه حاصلیږي ځکه چه دا خبره معلومه ده چه هرکله صرف په واجباتو ادا کولو سره فلاح حاصلیدل یقینی دی نو واجباتو سره سره که څوک په مندوباتو باندې هم عمل

اوکړي نو یقیناً په درجه اولی به دده دپاره فلاح ثابتیږي (۳)
امام نووی یوسف فرمانی چه که یو کس صرف فرائض مکمل طور باندې ادا کړي نو هغه

(۱) نقله النووی فی شرحه لصحیح مسلم (۳۰۱۱) کتاب الإيمان باب بیان الصلوات الی هی أحد أركان الإسلام

(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۳۰۱۱) -

(۳) المصدر السابق -

دپاره فلاح یقینی ده. د فلاح دپاره د سنتو او مندوباتو پخپله ضرورت نشته. (۱) البته انسان چونکه د سر نه تر خپو پورې ټولې خامیانې دي. دده نه فرائض کمال درجې سره نشي ادا کیدې په دې وجه ددې د تکمیل دپاره مخکنی او روستنی سنت مشروع شوی دی. خلاصه دا چه د نبی کریم ﷺ ددې سړی دپاره صرف په فرائضو او واجباتو ادا کولو باندې د .. فلاح .. خوشخبری ورکول بالکل په حقه وو. کوم سړې چه فرائض او واجبات مکمل طور باندې ادا کوي. د فلاح د حصول دپاره په ده باندې د سنتو او مندوباتو ادا کول لازم نه وي. او د سنتو وغیره د پریخودو په وجه به دې گنهگار نه وي. اگرچه هغه سړې به د زیاتې فلاح مالک وي. څوک چه ددې سنتو او مستحباتو هم التزام کوي.

علامه أبی یوسفؒ فرماني. چه د امام نوویؒ د جواب نه دا معلومیږي. چه د سنتو د پریخودو باوجود به ده ته فلاح حاصلیږي. ځکه چه د فرائضو پوره کولو په وجه هغه گنهگار پاتې نشو. خو اصل اشکال دا نه دي. بلکه اشکال خو دا دي. چه د فرائضو نه کوم زیاتي سنت او مستحبات دي. د هغې په پریخودو باندې فلاح مرتب کولو سره د سنتو پریخودو ترغیب او تشویق لازمیږي. (۲)

⑤ علامه قرطبیؒ فرماني. چه نبی کریم ﷺ ددې سړی دپاره د همیشوالی په طور سنت پریخودل جائز او نه گرځول. البته چونکه هغه د اسلام زمانې سره ډیر نزدې وو. په دې وجه ئې د واجباتو په بیان او هم په دې باندې د فلاح مرتب کولو باندې اکتفاء کړې ده. او د سنتو او مندوباتو ذکر ئې موخر کړې دي. چه هغه مطمئن شي. او په کلاو زړه سره د خیر کارونو طرفته رغبت پیدا شي. بیا به دغه وخت د سنتو او مندوباتو ادا کول دده دپاره آسان شي. (۳)

⑥ علامه طیبیؒ فرماني. ممکن ده چه د «لا اريد على هذا ولا أنقص» نه په تصدیق او قبول کښې غلبه مراد وي. «ای قهلت کلامک قبولاً لا مريد عليه من جهة السؤال، ولا نقصان فيه من جهة القول» یعنی زه ستا خبره مکمل طور باندې قبلوم. په یو سوال کښې به هم اضافه نه کوم. او نه به په عمل کولو کښې کمی کوم. (۴)

⑦ علامه ابن المنیرؒ فرماني. ممکن ده چه د «لا اريد على هذا ولا أنقص» تعلق تبلیغ سره وي. ځکه چه هغه د یو قوم د طرفه ددې کار دپاره رالیږلې شوې وو. چه د اسلام د شرانعو علم حاصل کړی. او د خپل قوم خلکو ته ئې اوبناني. نو اوس به ددې جملې مطلب دا وي. چه زه به په تبلیغ کښې کمې زیاتې نه کوم. تاسو چه څنگه بیان کړی دي. او څومره دې بیان کړی

(۱) إكمال إكمال المعلم شرح مسلم (۸۰۱۱) -

(۲) شرح الزرقاني على المؤطا (۲۵۹۱۱) -

(۳) شرح الطیبی (۱۳۳۱۱) تحت حديث أبي هريرة رضى الله عنه رقم ۱۴ -

(۴) شرح الطیبی (۱۳۲۱۱) رقم ۱۴ وفتح الباری (۱۰۸۱۱) -

دی بغیر د څه کمی زیاتی نه. دغه شان چه لاړ شم نو خلقوته به ئې بیانوم. (۱)

① بعضو عالمانو فرماینلی دی چه د «لا اُرید علی هذا ولا انقص» مطلب دا دی چه زه به د فرائضو په صفاتو کښې هیڅ تبدیلی نه کوم مثلاً دا چه د ماسپښین په مونځ کښې به د یو رکعت کمی او کړې شی یا د ماښام په مانځه کښې د یو رکعت کمی اضافه او کړې شی داسې به نه کوم. (۲)

خو حافظ ابن حجر رحمته الله مذكوره درې واړه احتمالات رد کړي دي ددې وجه دا ده چه د اسمعيل بن جعفر په روايت کښې د «لا اُتْلُوْهُ شَيْئاً وَلَا اُنْقُصْ مَا فَرَضَ اللهُ عَلَيَّ» الفاظ وارد شوي دي. (۳)

ددې نه معلومه شوه چه نه خو دا د تصديق او قبول نه کنایه ده او نه بغیر د کمی زیاتی نه د تبلیغ او ابلاغ نه کنایه ده او نه ددې فرائضو تعداد زیاتول یا کمول مراد دی بلکه ددې

صفا معنی دا ده چه زه به صرف په فرائضو باندې اکتفاء کوم. نوافل به نه ادا کوم. (۴)
علامه باجی مالکی رحمته الله د امام مالک او اسمعيل بن جعفر رحمهما الله ددې دواړو طرقو په مینځ کښې موازنه کړې ده. او د امام مالک رحمته الله طریق ته ئې ترجیح ورکړې ده. هغه فرمائی چه د امام مالک رحمته الله روایت اصح دی. ځکه چه هغه د اسمعيل په مقابله کښې احفظ دي. او نورو راویانو ددوی متابعت هم کړې دي. او ممکن ده چه اسمعيل روایت بالمعنی کړې وي. (۵)

خو په دې طریقه ترجیح اختیارول صحیح نه معلومیږي. ځکه چه ترجیح هغه ځانې کښې اختیارولې شی. کوم ځانې چه جمع او تطبیق ممکن نه وي. حالانکه دلته جمع ممکن ده. لکه چه علامه باجی رحمته الله پخپله فرمائی «ولو صحاح احتمل المعنى لا اُتْلُوْهُ شَيْئاً اَلْتَزَمَهُ وَاجِباً» (۶) یعنی که د اسمعيل روایت ثابت شی نو ددې معنی به دا وي چه زه به د کوم څیز د واجب په طور التزام کوم. نو هغه به تطوع نه جوړوم. مطلقاً د تطوع نه انکار نه دي.

② لا توجیه هم ممکن ده. چه نوافل او مستحبات او سنن رواتب په حقیقت کښې فرائضو دپاره د مکملاتو حیثیت لري. دا څه مستقل جدا څیز نه دي. نو د «لا اُرید علی هذا»، سره هیڅ تعارض نه دي. ځکه چه نوافل او سنت خو په فرائضو کښې داخل دي. څه زیاتې څیز نه دي.

(۱) فتح الباری (۱۰۸۱) -

(۲) شرح الطیبی (۱۳۲۱) رقم الحديث (۱۴) وفتح الباری (۱۰۸۱) -

(۳) صحیح بخاری کتاب الصوم باب وجوب صوم رمضان رقم (۱۸۹۱) -

(۴) فتح الباری (۱۰۸۱) وأوجز المسالك (۳۳۱۳) -

(۵) شرح الزرقانی (۳۵۹۱۱) وأوجز المسالك (۳۳۱۳) -

(۶) المصادر السابقة -

په دې وجه چه کله دې سړی «لا ازید علی هذا ولا انقص» او وئیل نو نبی کریم ﷺ نکیر اونه فرمائیلو بلکه اجازت نه ورکړو او د فلاح خوشخبری نه واوروله. (۱)

⑤ امام العصر علامه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ممکن ده چه نبی کریم ﷺ د ټولو فرائضو او شرانعو په باره کښې هدایت فرمائیلې وو. ددې نه پس سنن مؤکدات وغیره پاتې کیږي چه د هغې مقرر کول او متعین کول د نبی کریم ﷺ د آخری لمحاتو پورې شوی دی هم دهغې په باره کښې نبی کریم ﷺ دغه سړې مستثنی او ګرځولې او دا د شارع ﷺ منصب وو ددې په ثبوت کښې ډیر واقعات ملاوېږي:

لکه چه نبی کریم ﷺ د یو سړی دپاره په قربانۍ کښې د یو کال نه د کم عمر چیلۍ اجازت ورکړو او وې فرمائیل چه ستا نه پس به بل سړی دپاره اجازت نه وی. (۲)

دغه شان یو سړی د رمضان روژه د جماع په وجه ماته کړله. نبی کریم ﷺ د غلام آزادولو بیا د شپیتو روژو نیولو، بیا شپیتو مسکینانو ته د خوراک خوړلو حکم ورکړو خو هغه به عذر کولو بیا نبی کریم ﷺ د کفارې کجورې ورکړلې چه دا صدقه کړه. هغه او وئیل حضور زما نه زیات مسکین په مدینه طیبه کښې نشته. نبی کریم ﷺ او فرمائیل هم ته نه څرګ کړه خو دغه شان به بل چا دپاره جائز نه وی. (۳)

غرض دا چه ددې واقعاتو پشان دلته هم دا ممکن ده چه نبی کریم ﷺ دا سړی د ستونه مستثنی ګرځولې وی. (۴)

علامه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه ددې توجیه په وجه دا ونه ګنړي چه نبی کریم ﷺ به په فرائضو او واجباتو کښې هم څوک مستثنی کولی شو. لکه څنګه چه علامه سیوطی رحمۃ اللہ علیہ ګنړلې دی.

امام ابوداؤد رحمۃ اللہ علیہ پخپل سنن کښې د حضرت فضاله رضی اللہ عنہ حدیث نقل کړې دي. هغه فرمائی

(أوجز المسالك (۳۳۱۱) -

(قال ابن أبي عدي خطبنا رسول الله ﷺ فقال لا يذبحن أحد قبل أن نصلي فقام إليه خالي وقال يا رسول الله هذا يوم اللحم وفيه كثير قال ابن أبي عدي مكروه وإنني ذبحت نسكي قبل لياكل أهلي وجيرانني وعندي عناق لبن خير من شاتي لحم فاذبحها؟ قال نعم ولا تجزئني جذعة عن أحد بعدك وهي خير نسكك أخرج أحمد في مسنده ۲۹۷/۴، ۲۹۸ - مسند البراء بن عازب رضی اللہ عنہ) -

(انظر سنن أبي داود كتاب الصوم باب كفارة من أتى أهله في رمضان (رقم ۲۳۹۰، ۲۳۹۵) وزاد الزهري في رواية وإنما كان هذا رخصة له خاصة فلو أن رجلاً فعل ذلك اليوم لم يكن له بد من التكفير أخرجها أبو داود في كتاب الصوم باب كفارة من أتى أهله في رمضان (رقم ۲۳۹۱)، تنبيه: قال الزيلعي رحمۃ اللہ علیہ في نصب الرأية (۴۵۳/۲) وقوله في الكتاب (أى في الهداية) تجزئك لا تجزئ أحداً بعدك لم أجده في شيء من طرق الحديث) -

(فيض الباری (۱۳۷۱) وأنوار البای (۱۵۳۲) -

«علیق رسول الله فكان فيما علقت وحافظ على الصلوات الغس، قال: قلت إن هذه ساعات، لى فيها أشغال، فبلى بأمر جامعا إذا أنا فعلته أجزأ عفى، فقال: حافظ على العصمين، وما كانت من لغتاء، فقلت وما العصر؟

فقال: صلاة قبل طلوع الشمس وصلاة قبل غروبها» (۱)

علامه سیوطی رحمۃ اللہ علیہ ددی حدیث (لاندی فرمائیلى دی چه کیدی شی سائل دیاره نبی کریم ﷺ د سائل دیاره درې فرض مونخونه معاف کری وی او د عام حکم نه نې مستثنی گرخولی وو دا خبره صحیح نه ده. ځکه چه نبی کریم ﷺ د خپل خصوصی امتیاز په وجه دا کولی شو چه دچا دیاره د نجات او فلاح مدار صرف ادا کول اونیانی او هم دا حدیث د فضالہ رحمۃ اللہ علیہ محمل دی خو د فرانضو نه مستثنی کولو اختیار ثابتول مشکل دی (۲).

لکه چه امام بیهقی رحمۃ اللہ علیہ ددی تاویل کوی فرمائی «کله أراد،، والله أعلم، حافظ علیهم لی أوائل أوقاتهن، فاعتذر بالأشغال المغنیه لی تأخیرها عن أوائل أوقاتهن، فأمره بالمحافظة علی هاتین الصلاتین، بتعمیلهمالی أوائل وقتیهما، وبالله التوفیق» (۳).

یعنی نبی کریم ﷺ چه کله د ټولو نه مخکینې دوی ته «حافظ علی الصلوات الغس» او فرمائیل او د مونخونو د پابندی حکم نې ورکړ نو ددی مطلب دا وو چه ددی مونخونو پخپلو مستحب وختونو کینې په شروع کینې د ادا کولو اهتمام کوه خو کله چه دوی عذر پیش کړو چه زما بعضې مصروفیات داسې دی چه د اول وختونو التزام به زما دیاره مشکل وی تاسو زما دیاره د خصوصی رعایت صورت راوباسی نو نبی کریم ﷺ د «عصرین» یعنی د سحر او د مازیگر په باره کینې هم دا تاکید پخپل حال اوساتلو البته د باقی مونخونو په باره کینې نې رعایت او فرمائیلو چه په دې کینې څه تأخیر اوشی نو هیڅ بک نشته خو مطلقا معاف نه دی.

① حضرت مولانا محمد ادریس صاحب کاندهلوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه بعضو عالمانو د «لا أريد ولا أنقص» مطلب بیان کړې دي چه «لا أريد علی هذا السؤال، ولم يبق لي فيما سألت من إشكال وشك، حق اعتماد لی زیاده السؤال، ولا أنقص منه، أي لا أترك شيئا مما أمرتني به، بل أكل جميعه» (۴) مطلب دا دي چه زما سوالونه ختم شو هیڅ شک او شبه پاتې نشوه په دې وجه به زیاتی سوالونه نه کوم او کوم څه چه تاسو حکم فرمائیلې دي په هغې به مکمل عمل کوم د خپل طرفه به هیڅ قسمه تبدیلی نه کوم دا هم دغه شان ده لکه څنگه چه قرآن کریم کینې ارشاد دي.

(۱) سنن أبی داود (۶۱۱۱) کتاب الصلاة باب المحافظة علی الصلوات رقم (۴۲۸) -

(۲) انظر فیض الباری (۳۸۱۱) وأنوار الباری (۱۵۳۱۲) -

(۳) السنن الکبری للبيهقي (۴۶۶۱۱) کتاب الصلاة باب من قال هي (الصلاة الوسطی) الصبح -

(۴) التعلیق الصبیح (۳۱۱۱) -

(قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أُبَدِّلَهُ مِنْ تَلَفَاتِي ۚ إِنَّ أَقْبَرَ الْأَمَانِيِّ إِلَىَّ) (۱)

بعضی حضرات فرمائی کہ اصل کنبی ددی قول تعلق اعتقاد سرہ دی چہ کوم خیزونہ تاسو فرض گر خولی دی هغې دپاره به زه د فرض عقیدہ ساتم او کوم خیزونہ چہ تاسو نفل گر خولی دی هغه به عقیدہ تا نفل گنرم په دې عقیدہ کنبی به هیڅ تبدیلی ، زیاتې یا کمې نه کوم (۲)

۱) او حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ کله کله مقصود د یو خیز نفی وی خو ورسره ورسره ددې د ضد نفی هم کولې شی داسې صرف د کلام د تحسین یا د تاکید او مبالغې دپاره کولې شی لکه چہ د اخستلو او خرخولو په وخت بانع یو نرخ بنائی نو اخستونکې تېوس کوی چہ په دې کنبې به څه کمې زیاتې نه کیږی ښکاره ده چہ دلته کمې مقصود دې زیاتې مقصود نه دې دغه شان بانع ددې په جواب کنبې وائی کمې او زیاتې هیڅ به نه کیږی دغه شان د یوخیز د تللو په وخت اخستونکې بانع ته وائی په ښه شان نې اولته چہ کمې زیاتې درنه اونشی دلته هم د کمولو نفی کول مقصود وی کہ څه زیاتې ورکړی نو مشتری به نې هیڅ چرې منع نکړی دغه شان دلته کنبې مقصود ، لا نقص ، دې د ، لا زید ، ذکر صرف د کلام د تحسین یا د ، لا نقص ، د تاکید دپاره دې چہ پوره پوره به نې اذ کوم ذره برابر به هم کمې نه کوم (۳)

په قرآن کریم کنبې د الله تعالی ارشاد دې (إِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَلَا يَتَأَخَّرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ) (۴) یعنی کله چہ ددوی مقرر وخت راشی نو نه به یو ساعت شاته کیدې شی او نه به وړاندې کیدې شی .

دلته مشهور اشکال دې چہ نیټه راشی نو دغه وخت ، استیخار ، خو عقلاً ممکن دې نو ددې نفی کول صحیح ده او مفید هم ده مگر ، استقدام ، خو عقلاً دسره ممکن نه دې ځکه چہ دا محال دې چہ یو سړی د نن نه دوه کاله یا څلور کاله وړاندې مړ شی ددې نفی هیڅ فائده نشته ځکه چہ ددې عقلاً تصور هم نشی کیدې ؟

حضرات مفسرینو ددې مختلف جوابونه ورکړی دی خو د ټولو نه غوره جواب هم دا دې چہ اصل مقصود د (فَلَا يَتَأَخَّرُونَ) والا نفی ده او (وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ) د کلام د تحسین یا تاکید دپاره راوړلې شوې دې (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلِمُوا أَنَّ اللَّهَ لَا يَتَأَخَّرُ عَنْ شَيْءٍ أَلَيْسَ لَهُ عِلْمٌ) (۵)

(۱) یونس: ۱۵ -

(۲) قاله الباجي ، کذا فی شرح الزرقانی علی الموطأ (۳۵۹۱۱) -

(۳) فضل الباری (۵۰۵۱۱) -

(۴) یونس: ۴۹ -

(۵) فضل الباری (۵۵۱۱) -

ایا د امر خیر په پریخودو باندې قسم خوړل صحیح دی؟ دلته یو اشکال دا کیږي چه ده، لا اړوند اُنقص، و نیلو سره حلف (قسم) هم قسم خوړلې دي مګویا مطلب دا شو چه په خدایي قسم چه زه به زیاتې تطوع وغیره نه کوم سوال دا دي چه مدار د نجات او صلاح اګر چه فرائض دي خو تطوع بود خیر امر دي ددې په پریخودو باندې نې ولې قسم او خوړلو؟
ددې جواب دا دي چه د امر خیر په پریخودو باندې حلف اوچتول هغه وخت ممنوع دي کله چه د امر خیر پریخودل او ددې نه بچ کیدل د کراهت په وجه یا د سنت نه بې رغبتی په وجه سره وی که د فرصت نه کیدو په وجه یا د مشغولتیا په وجه وی نو ممنوع نه دي. (د)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه «ذالك مختلف باختلاف الأحوال والأشخاص» یعنی دا ممانعت مطلقاً نه دي بلکه د مختلف احوالو په اعتبار سره دي دغه شان دمختلفو اشخاصو او

افرادو په اعتبار سره ددې ممانعت ختمیدې هم شی. (پوانه اعلم)

قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَفْلَحَ إِنْ صَدَقَ: نبی کریم ﷺ اوفرمائیل که دا سړې رشتیا وائی نو کامیاب دي ددې حدیث په بعضو طرقو کښې د «افلح وأبیہ إن صدق»، الفاظ راغلي دي (د)

ایا د غیر الله قسم خوړل صحیح دی؟ په دې باندې اشکال دا دي چه نبی کریم ﷺ د غیر الله د قسم خوړلو نه منع فرمائیلې ده. ارشاد نې فرمائیلې دي چه «ألا إن الله ينهاكم أن تعلفوا بآئامكم، فمن كان حالفاً فليحلف بالله، وإلا فليصمت» دغه شان د نبی کریم ﷺ ارشاد دي «من حلف بغیر الله فقد كفر أو أشرك» (نویا نې، وأبیہ، څنگه ارشاد اوفرمائیلو؟

عالمانو ددې مختلف جوابونه ورکړي دي: ① بعضې حضرات فرماني چه دا الفاظ د هغه کلماتو څنې دي د کومو نه چه ظاهري معنی مقصود نه وی لکه چه یوه ښځه تکلیف رسونکې یا منحوسه وی نو اهل عرب وائی «عقری»، «عقرها الله» (انته تعالی دي ددې ګوتنې (خپې ماتې کړی). دغه شان «حلقی»، «أی حلقها الله» (یعنی الله تعالی دي دا ګنجی کړی). یا «قریت پیمنک» (ستا لاس دي په خاورو کښې ککړ شی) و نیلې شی. دلته هم دغه شان د «وآبیہ»، نه حلف مقصود نه دي. (د)

(حواله جات بالا)۔

(فتح الباری (۱۰۸۱)۔

(صحیح مسلم (۳۰۱۱) کتاب الإيمان باب بیان الصلوات التي هي أحد أركان الإسلام)۔

(صحیح البخاری (۹۸۳۱۲) کتاب الأيمان والنذور باب لا تحلفوا بآياتكم)۔

(فتح الباری (۱۰۷۹۱) عمدة القاری (۲۶۹۱۱)۔

⑦ بعضی عالمان فرمائی: چہ دلتہ مضاف محذوف دے تقدیر د عبارت داسے دے، وروپ

آیہ، نو دا د غیر اللہ حلف نہ دے۔

⑧ بعضی حضرات فرمائی: چہ دا د نبی کریم ﷺ خصوصیت دے یعنی ہغوی دپارہ جائز

دی بل چا دپارہ اجازت نشته۔

علامہ زرقانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ پہ پلارانو سرہ د قسم خو پلو ممانعت د غیر اللہ د تعظیم د یر نہ شوے دے، او د نبی کریم ﷺ پہ بارہ کنبی د غیر اللہ د تعظیم توہم او تصور ہم ممکن

نہ دے، پہ دے وجہ ہغوی دپارہ د ممانعت حکم پاتے نشو۔

خو حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د خصوصیت والا قول باندے اعتراض کوی: فرمائی،، وبعثنا

دلیل،، یعنی د خصوصیت منلو دپارہ د خصوصی دلیل ضرورت دے۔

⑨ حافظ ابوالقاسم سہیلی رحمۃ اللہ علیہ د خپلو بعضو مشانخو رحمۃ اللہ علیہ نہ نقل کړی دی: چہ پہ،، و

آیہ، کنبی اصل کنبی تصحیف دے، پہ دے طریقہ چہ پہ اصل کنبی،، واللہ،، و: کاتب د

دواړو لامونو سرو نہ واره کړل د نقطو چونکہ خاص اہتمام نہ و: پہ دے وجہ دا،، و آیہ،،

او وئیلے شو۔

خو علامہ قرطبی رحمۃ اللہ علیہ دا توجیہ منکر گرخولے ده: فرمائی: چہ لغة یغمر الثقة بالروایات

الصحیحة، یعنی داسے احتمالات د صحیح روایاتو د ثقاہت دپارہ نقصان ده دی۔

⑩ علامہ قرافی رحمۃ اللہ علیہ ددے اشکال نہ د خلاصی دپارہ د،، و آیہ،، د ورود د سرہ انکار کړی

دے، لکہ فرمائی: چہ پہ موطا کنبی چونکہ دا لفظ نشته، پہ دے وجہ دا لفظ د سرہ ثابت نہ

دے۔

خو ددوی قول باطل دے، خکہ چہ د یو لفظ پہ موطا کنبی نہ کیدل، ددے نہ د نہ ثابتیدو

دلیل نہ دے، حالانکہ دا لفظ پہ معتبر طرقو سرہ ثابت دے۔

١ فتح الباری (۱۰۷۱) وعمدة القاری (۲۷۰۱۱)۔

٢ (المصادر السابقة)۔

٣ شرح الزرقانی (۳۵۹۱۱)۔

٤ فتح الباری (۱۰۷۱) وعمدة القاری (۲۷۰۱۱)۔

٥ فتح الباری (۱۰۸۰، ۱۰۷۱)۔

٦ (المصدر السابق)۔

٧ (المصدر السابق)۔

٨ (المصدر السابق)۔

⑤ بعضی حضرات فرمائی: چه د داسې قسمه حلف وړاندې ممانعت نه وو. روستو دا حلف منسوخ شو. د نبی کریم ﷺ د حلف واقعہ وړاندې ده د ممانعت نه روستو نه ده. (۱)
خو دا جواب حافظ فضل الله توربشتی رحمه الله رد کړې دې علامه انور شاه کشمیری رحمه الله ددوی کلام نقل کړې دې. فرمائی: چه هغوی فرمائیلی دی: چه بعضو حضراتو دلته د نبی کریم ﷺ او د صحابه کرامو رحمه الله نه کوم قسمونه منقول دی په دې کښې او د ممانعت والا حدیثونو کښې د تطبیق ورکولو دپاره د نسخ دعوه کړې ده خو دا ددې عالمانو خطاء ده. ځکه چه نسخ په داسې څیزونو کښې کیږي. کوم چه په حد د جواز کښې وی. او په روایت کښې حلف د غیر الله شرک گرځولې شوې دې. شرک په هر حالت کښې او همیشه دپاره حرام پاتې شوې دې. او کومې خبرې چه په دین کښې اخلاص پیدا کونکې دی. او توحید د شرک جلی او خفی د شبهاتو نه لرې کونکې دی. هغه په ټولو دینونو کښې ضروری او واجب پاتې شوی دی. نو د نسخ والا جواب بالکل صحیح نه دې. (۲)

علامه توربشتی رحمه الله فرمائی: چه ددې بهتر جواب دا دې. چه دا ،، وایه،، دسره حلف نه دې. بلکه دوی دا لفظ صرف د کلام د مضبوطوالی دپاره استعمال کړې دې. (۳)
پاتې شوه دا خبره چه نبی کریم ﷺ ته د نورو خلقو په نسبت د نور هم زیات احتیاط ضرورت وو. چه د داسې کلماتو تلفظ هم اونه فرمائی. بیا هم دوی څو څو ځله داسې کلمات ارشاد فرمائیلی دی. نو ښکاره دا ده. چه دا کلمات به هغوی د ممانعت نه وړاندې فرمائیلی وی. او ددې نه پس به ئې بالکلیه ددې نه هم احتراز فرمائیلی وی. چه نور ناخبره خلق ددې نه په څه غلط فهمی کښې مبتلا نشی. (۴) والله اعلم.

⑥ امام العصر حضرت علامه کشمیری رحمه الله فرمائی: چه دټولو نه غوره جواب د روم فاضل حسن چلیبی رحمه الله د مطول په حاشیه کښې ورکړې دې. (۵) او علامه ابن عابدین شامی رحمه الله هم دا ،، رد المحتار ،، په شروع کښې نقل کړې دې. (۶) ددې جواب خلاصه دا ده چه:

«لعمری،» وغیره پشان د قسم الفاظو نه ممکن ده. چه د قسم صورت مراد وی. او ددې نه صرف د کلام تاکید مقصود وی. ځکه چه دا صوری قسم د کلام د تاکید دپاره د ټولو نه زیات موثر دې. او د شرعی قسم د تاکید په مقابله کښې په دې کښې احتیاط هم دې. ځکه

(۱) فتح الباری (۱۰۷۱) وعمدة القاری (۲۶۹۱) -

(۲) البدالساری إلى فیض الباری (۱۳۹۱) وأنوار الباری (۱۵۷۲) -

(۳) المصادر السابقة -

(۴) أنوار الباری (۱۵۷۲) والبدالساری حاشیه فیض الباری (۱۴۰۱) -

(۵) حاشیه المطول لحسن الجلی (۳۶) منشورات الرضی، قم، ایران -

(۶) رد المحتار علی الدر المختار. فواتح الکتاب (۱۴، ۱۳۱) -

چه شرعی قسم پوره کول ضروری او واجب وی. دلته شرعی قسم مراد نه دی. او نه غیر الله نه په عظمت او لوڼې شان کښې الله تعالی سره تشبیه ورکول مقصود دی. چه د «من حلف بغير الله فقد اشرک» ممانعت، مخالفت لازم شی.

حاصل دا چه په «، واییه»، کښې لغوی او صوری قسم دې شرعی قسم نه دی. د رومی نه مقصود کلام ښانسته کول. او مؤکد کول وی. د محلف به هیڅ تعظیم مقصود نه وی او په دویم قسم سره د کلام تاکید سره سره د محلف به تعظیم هم مقصود وی. ممانعت په دې دویم قسم کښې دی. رومی کښې نه دی. (۱)

امام العصر علامه کشمیری رحمته الله علیه فرمائی. چه ددې لغوی قسم ممانعت اگرچه نشته خو زه په نیز ددې نه هم د منع کیدو ضرورت دی. چه خلق په دې معامله کښې د کوتاهی نه کار وانخلي. (۲)

تر کومه پورې چه ددې خبرې د ثبوت تعلق دی. چه لغوی قسم سره صرف د کلام تاکید. او ښانست مقصود وی. د محلف به تعظیم ملحوظ نه وی. نو ددې دلیل دا دی. چه د ډیرو شاعرانو په کلام کښې د دشمنانو او مذمومو خلقو دپاره هم ددوی د پلارانو سره د حلف طریقه مستعمل شوې ده. ښکاره ده. چه د چا هجو (ذم بیانول) مقصود وی. یا د هغوی د بدو ذکر وی. نو په داسې مقام باندې د «، واییه»، یا «، واییم»، پشان الفاظو نه ددوی تعظیم هیڅ کله مقصود نشی کیدې. البته د کلام تزئین (او ښانست) ملحوظ کیدې شی. لکه چه د ابن میاده شعر دی:

أقنت سفاهاً من سفاهاً رأيتها لأعجواها لبا هجتني محارب

فلا و أيتها، إني بعشيق ونفس عن ذاك البقار لرأيتني

(یعنی محارب چه کله زما هجو او کړه). زما بد ئی او وښل. نو هغه د خپلې ناپوهتیا او جهالت په وجه باندې دا او گڼل. چه زه به دهغه هجو گوم. نه نه! زه خپل خان او خپل خاندان ددې حرکت نه ډیر اوچت گڼم).

په قرآن کریم کښې د وارد شوو قسمونو په باره کښې د قاضی بیضاوی رحمته الله علیه تحقیق حضرت علامه کشمیری رحمته الله علیه د قاضی بیضاوی رحمته الله علیه نه په قرآن کریم کښې د وارد شوو قسمونو په سلسله کښې یو تحقیق رانقل کړې دی. د هغې حاصل دا دی چه: قرآن کریم کښې الله تعالی خورمه قسمونه هم ذکر کړی دی. ښکاره ده. چه په هغې کښې الله تعالی ته د هغې تعظیم مقصود نه دی. بلکه هلته مقصد دغه خیزونه د شهادت په طور پیش کول دی. چه د روستو

(۱) البدري الساری (۱۳۹۱) و انوار الباری (۱۵۷۱۲) _

(۲) انوار الباری (۱۵۸۱۲) _

(۳) البدري الساری (۱۴۰۱۱) و انوار الباری (۱۵۸۱۲) _

ذکر کیدونکی خیز ثبوت او وضاحت ددې په زړه کښې اوشی هلته چه د فقهاو په نیز چه د معروف حلف کوم صورت دې هغه مقصود نه دې (۱)
حضرت شاه صاحب رحمته الله علیه فرمائی چه د قاضی بیضاوی رحمته الله علیه دا تحقیق ډیر ښه دې ددې د منلو په صورت کښې به دا منل ضروری وی چه غلطی د نحویانو نه کیږی چه هغوی دا،،
واو،، هم د قسم په واو کښې داخل کړې دې چه په دې سره معهود .. واو.. طرف ته ذهن
گرخپړی که ددې په ځانې نې دا .. واو.. واو د شهادت.. گرځولې وې نو هیڅ اعتراض
به نه کیدو او نه به د اصل حقیقت په پیژندلو کښې هیڅ مشکل راپېښیدو (۲)،، والله اعلم و
عله اتم و احکم،،—

۳۴ = باب اتِّبَاعُ الْجَنَائِزِ مِنَ الْإِيمَانِ

د ذکر شوی باب د ماقبل سره مناسبت ددې نه وړاندې د،، باب الزکاة من الإسلام،، ذکر وو ددې
نه پس،، اتِّبَاعُ الْجَنَائِزِ،، ذکر کولو کښې دې طرف ته اشاره کیدې شی چه لکه څنگه چه زکاة
سره د مسلمانانو فقیرانو حقوق ادا کولې شی دغه شان .. اتِّبَاعُ الْجَنَائِزِ،، سره هم د
مسلمانانو حق ادا کولې شی (۳)
یا دا اووایی چه دواړو بابونو کښې دا قدر مشترک دې چه زکاة هغه مسلمان ته ورکولې
شی چه هغه معذور او مجبور وی او د احتیاج په وجه د مړی پشان دې او عام طور باندې
مړې هم مجبور او لاچار وی (۴)
علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه په دواړو بابونو کښې مناسبت په دې طریقه دې چه د انسان
دوه حالتونه وی حالت د ژوند او حالت د مرګ، په مخکنی باب کښې د دین دهغه ارکانو
ذکر دې کوم چه بغیر د واسطې نه په عمل کښې راوستلې شی او ثواب حاصلولې شی او په
دې باب کښې هغه ثواب ذکر کړې شوی دې کوم چه په واسطې د مړو ژوندو ته ملاویرې (۵)
حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه امام بخاری رحمته الله علیه د ایمانی شعبو ذکر فرمائی تقریباً د اکثر و
تراجمونه فارغ شو اوس دوی په آخر کښې هم په دې سلسله کښې،، باب اتِّبَاعُ الْجَنَائِزِ مِنَ الْإِيمَانِ،،
قائم کړې دې ځکه چه دا د ټولونه آخری عمل دې کوم چه مومن سره په دنیا کښې راپېښیږی (۶)

(۱) أنوار الباری (۱۵۸۲) والبدار الساری (۱۴۱۱) —

(۲) المصار السابقة

(۳) إمداد الباری (۶۷۹۱۴) —

(۴) المصدر السابق) وفضل الباری (۵۰۸۱۱) —

(۵) عمدة القاری (۲۷۰۱۱) —

(۶) فتح الباری (۱۰۸۱۱)

حافظ رحمہ اللہ فرمائی کہ امام بخاری رحمہ اللہ، باب آدم الغس من الإیمان، ددی نہ ہم مؤخر کریں۔
 دی کہ ددی وجہ بہ زہ روستو بیان کرم۔ (۱) خو حافظ رحمہ اللہ ددی وجہ چرتہ ہم نہ دہ ذکر کریں
 شیخ الحدیث مولانا محمد یونس صاحب مظاہری رحمہ اللہ فرمائی کہ ددی توجیہ زما بہ ذہن
 کنبی دا راخی کہ اصل کنبی جہاد کنبی غنیمت راخی او ددی نہ خمس اوبسکلی کیری او
 قاعدہ دا دہ کہ د جہاد ختمیدو نہ پس دتولو نہ ورائدی شہیدان دفن کولی شی او ددی نہ
 پس غنیمتو نہ تقسیمیری او خمس وغیرہ اوبسکلی کیری چونکہ د خمس ادا کول بہ میدان
 جہاد کنبی د شہیدانو د دفن کولو نہ پس کیری بہ دی وجہ امام بخاری رحمہ اللہ د، اتہام
 الجنائز، د ترجمہ نہ پس د، آدم الغس، ترجمہ قائم کریں دہ واللہ تعالیٰ اعلم۔

۳۷۔ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَلِيٍّ الْمَنْجُوفِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا رَوْعٌ قَالَ حَدَّثَنَا عَوْفٌ عَنْ
 الْحَسَنِ وَمُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ (۱) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ (مَنْ أَتَاهُ جَنَازَةٌ
 مُسْلِمٍ إِمَامًا وَاحْتِسَابًا وَكَانَ مَعَهُ حَتَّى يَصْلَى عَلَيْهَا وَيَقْرَأَ مِنْ دَفْنِهَا فَإِنَّهُ يَرْجِعُ مِنَ الْأَجْرِ
 بِقِيرَاطَيْنِ كُلُّ قِيرَاطٍ مِثْلُ أُحُدٍ وَمَنْ صَلَّى عَلَيْهَا ثُمَّ رَجَعَ قَبْلَ أَنْ تُدْفَنَ فَإِنَّهُ يَرْجِعُ بِقِيرَاطٍ
 تَابِعَهُ عُمَرَانُ الْمُؤَدَّبُ قَالَ حَدَّثَنَا عَوْفٌ عَنْ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
 وَسَلَّمَ نَحْوَهُ. [۳۶۱۱۳۰]

رجال الحديث

① احمد بن عبد الله بن علي المنجوفي: دا ابوبکر احمد بن عبدانہ بن علی بن
 سويد بن منجوف سدوسی منجوفی بصری دی کلمہ اختصار کولو سرہ علی بن عبدانہ بن
 منجوف ہم وٹیلی کیری۔ (۲)

دوی د روح بن عبادہ، سعید بن عامر ضبعی، ابوداؤد طیالسی، ابو عاصم ضحاک بن

(المصدر السابق)۔

(۱) الحديث أخرجه البخاری أيضاً في صحيحه في كتاب الجنائز. باب فضل إتياع الجنائز رقم ۱۳۲۳ وباب
 من انتظر حتى تدفن رقم ۱۳۲۵ ومسلم في صحيحه (۳۰۷۱۱) كتاب الجنائز باب في حصول ثواب القيراط
 بالصلاة على الميت والقيراطين بالرجوع بعد دفنه والسنائي في سننه (۲۷۵۱۱) كتاب الجنائز باب فضل من
 تبع جنازة وفي (۲۷۱۱۲) وكتاب الإیمان وشرائعه باب شهود الجنائز وأبوداود في سننه في كتاب الجنائز
 باب فضل الصلاة على الجنائز وتشيعها رقم (۳۱۶۸ و ۳۱۶۹) والترمذی في جامعه في كتاب الجنائز باب ما
 جأخى فضل الصلاة على الجنائز رقم (۱۰۴۰) وابن ماجه في سننه في كتاب الجنائز باب ما جاء في ثواب
 من صلى على جنازة ومن انتظر دفنها رقم (۱۵۳۹)۔

(۲) تهذيب الكمال (۳۶۵۱۹) وتهذيب التهذيب (۴۸۱)۔

مخلد، عبدالرحمن بن مهدی، عبدالملک قریب اصمعی، او یحیی بن سعید القطان رحمہم اللہ وغیرہ روایت د حدیث کوی. (۱)

ددوی نہ امام بخاری، امام ابوداؤد، امام نسائی، محمد بن اسحاق بن خزیمہ، او یحیی بن محمد صاعد رحمہم اللہ وغیرہ روایت کوی. (۲)

ابن حبان رحمہ اللہ دوی لہرہ پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کړې دي. (۳)

ابن اسحاق الحبال رحمہ اللہ فرمائی،،، بصری ثقة،،، (۴)

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی،،، صالح،،، (۵)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ لیکي،،، صدوق،،، (۶)

په ۵۲۵ھ کنبی ددوی وفات شوې دي (رحمة الله عليه).

⑤ روح: دا ابو محمد روح (بفتح الراء المهملة) بن عبادہ (بضم العين المهملة) بن العلاء بن حسان بن عمرو بن مرثد فیسی بصری دي. (۷)

دوی د اسامہ بن زید مدنی، حسین معلم، عوف اعرابی، علی بن سويد بن منجوف، سعيد بن ابی عروبه، حجاج الصواف، حماد بن سلمه، حماد بن زيد، سفیان ثوري، سفیان بن عيينه، شعبه بن الحجاج، محمد بن عبدالرحمن بن ابی ذئب، مالک بن انس، امام اوزاعي،

او ابن جريج رحمہم اللہ وغیرہ نہ حدیث حاصل کړې دي. (۸)

ددوی نہ د محدثینو یو لوڼې جماعت فیض حاصل کړې دي. چه په دي کنبی ابراهيم بن دینار، ابراهيم بن سعيد جوهری، ابراهيم بن يعقوب جوزجانی، احمد بن عبد الله منجوفی، اسحاق بن راهويه، اسحاق بن منصور الکوسج، حسن بن الصباح البزار، حجاج بن الشاعر، حسن بن علی الحلواني، ابو خيثمه زهير بن حرب، عبد الله بن محمد المسندی، ابو قلابه عبدالملک بن محمد الرقاشی، عبد بن حميد، علی بن المدینی، او يعقوب بن

(۱) المصدر السابق -

(۲) المصادر السابقة -

(۳) الثقات لابن حبان (۳۰۸) -

(۴) تهذيب التهذيب (۴۸۱) -

(۵) تهذيب الكمال (۳۶۶۱) وتهذيب التهذيب (۴۸۱) والکاشف (۱۹۷۱) رقم ۴۹ و خلاصة الخزرجی (ص. ۸۰) -

(۶) تقريب التهذيب (ص. ۸۱) رقم ۵۸ -

(۷) تهذيب الكمال (۳۶۶۱) وغیره كتب رجال -

(۸) تهذيب الكمال (۲۳۸) وغیره -

(۹) تهذيب الكمال (۲۳۹۱) وسير أعلام النبلاء (۴۰۲، ۴۰۳) -

شیه سدوسی رضی اللہ عنہ وغیرہ دی. (۱)

محمد بن سعد رضی اللہ عنہ فرمائی، «وكان ثقة إن شاء الله»، (۲)

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، «الحافظ الصدوق الإمام.....»، (۳)

ذہبی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی، «ثقة مشهور، حافظ من علماء أهل البصرة»، (۴)

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی لره په کتاب الثقات کنبی ذکر کړې دې (۵)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، «ثقة فاضل له تصانيف»، (۶)

حافظ خطیب بغدادی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، «وكان كثير الحديث، وصنف الكتب في السنن والأحكام، وجمع

التفسير، وكان ثقة» (۷)

امام يحيى بن معين رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، «صدوق وليس به بأس، حديثه يدل على صدقه.....»، (۸) دغه شن

ددوی نه نقل دی، «روى عن عباد صدوق ثقة»، (۹)

امام احمد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، «لم يكن به بأس، لم يكن متها ب شيء من هذا، يعنى الكذب»، (۱۰)

امام ابن المدینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، «من المحدثين قوم لم ير الوالى الحديث، لم يشغلوا عنه نشأوا، فطموا،

ثم صنفوا، ثم حدثوا، منهم: روى عن عباد» (۱۱)

خلاصه دا چه روح بن عباد رحمۃ اللہ علیہ د جمهورو محدثينو او د جرح او تعديل امامانو په نيز ثقه او فاضل محدث دې.

البته بعضو حضراتو په دوی باندې کلام کړې دې. خو عام طور باندې محدثينو داسې کلام

رد کړې دې. لکه چه د امام يحيى القطان رحمۃ اللہ علیہ په باره کنبی ونيلې شی چه دوی د روح په باره

کنبی کلام کړې دې.

(۱) تهذيب الكمال (۱/ ۲۴۰، ۲۴۱) وسير اعلام النبلاء (۴۰۳۱) _

(۲) طبقات ابن سعد (۲۶۹/۷) _

(۳) سير اعلام النبلاء (۴۰۲۱) _

(۴) ميزان الاعتدال (۵۸۱۲) _

(۵) الثقات لابن حبان (۲۴۳۱) _

(۶) تقريب التهذيب (۲۱۱) رقم (۱۹۶۲) _

(۷) تاريخ بغداد (۴۰۱۱) رقم (۴۵۰۳) _

(۸) سير اعلام النبلاء (۴۰۱۹) وتاريخ بغداد (۴۰۴۸) _

(۹) تاريخ بغداد (۴۰۶۸) _

(۱۰) تاريخ بغداد (۴۰۵۸) _

(۱۱) تاريخ بغداد (۴۰۳۸، ۴۰۴) وتهذيب الكمال (۲۴۲۱۹) _

خو يحيى بن معين رحمته الله ددوی تردید کړې دې او فرمانیلې نې دې «هاطل، ماتکم یی القطان لیه بشی هودوق» (۱)

دغه شان د عبدالله قواریری نه منقول دی. چه دوی به د روح بن عباد نه روایت نه کولو.

امام يحيى بن معين رحمته الله ددوی تردید کوی. فرمانی چه «القواریری یعنی عبیدالله یحدث من عشرين شیئا من الکذابين، ثم یقول، لا أحدث عن روح بن عباد» (۲)

مطلب دا دې چه د عبیدالله قواریری دا ونیل جرح نه ده. چه زه د روح بن عباد نه روایت نه کوم ځکه چه ددوی مقام داسې نه دې. چه ددوی قول قبول کړې شی. ځکه چه دې خو د شلو دروغجنو شیخانو نه روایت کوی. دوی دپاره په روح باندې د جرح کولو څه جواز جوړیږی؟

دغه شان عفان بن مسلم هم په دوی باندې جرح کړې ده. فرمانیلې نې دې «هو احسن حدیثاً من خالد بن العارث، و احسن حدیثاً من یزید بن زریع، فلم ترکناه یعنی کله یطعن علیه» مطلب دا دې. چه عفان بن مسلم په دوی باندې جرح کولو کښې فرمانیلې دی. چه دوی د خالد بن العارث او یزید بن زریع نه غوره دی. ددې باوجود مونږ هغه پرېخودو. آخر څه خبره خو به وی!!

دا کلام ابو خیشم رحمته الله رد کړې ده. فرمانیلې نې دې «لیس هذا بحجة کل من ترکناه أنت ینتی أن یتکلم» یعنی دا خو څه حجت او دلیل نه دې. چه کوم کس تاسو پرېږدی. هغه دې نا قابل اعتبار جوړ شی.

يعقوب بن شیبہ رحمته الله ددې واقعې نقل کولو نه پس فرمانیلې دی «و احسب أن عفان لو کان من جهة ما یسقط بها روح بن عباد لا احتج بهائی ذالک الوقت» (۳) یعنی که په دې موقعه باندې عفان بن مسلم سره څه یقینی او خاص دلیل وې. نو ضرور به نې ذکر کړې وې. خو چونکه څه داسې خبره نه وه. په دې وجه نې پیش نکړې شوه.

بیا دلته دا وضاحت هم ضروری دې. چه یعقوب بن شیبہ د عفان بن مسلم په باره کښې نقل کړی دی. چه دوی روح بن عباد نه روستو قوی گرځولې دې. (۴)

دغه شان د عبدالرحمن بن مهدی رحمته الله نه په یو سند کښې د وهم په بنیاد باندې ددوی نه جرح منقول ده. حافظ ذهبی رحمته الله په دې باندې تبصره کولو کښې فرمانی: «وهذا تعنت وقلة المال حق حافظ قد روی ألوهما کثیرة من الحديث، فوهم فی اسناد، فروسلوا عطائی عدة أحادیث فی سعة علیه:

(۱) تاریخ بغداد (۴۰۴/۸) و تهذیب الکمال (۲۴۲/۹) وسیر اعلام النبلاء (۴۰۴/۹) _

(۲) تاریخ بغداد (۴۰۳/۸) و تهذیب الکمال (۲۴۳/۱) وسیر اعلام النبلاء (۴۰۴، ۴۰۵) ومیزان الإعتدال (۵۹۱/۲)

(۳) تاریخ بغداد (۴۰۳/۸) و تهذیب الکمال (۲۴۳/۹، ۲۴۴) وسیر اعلام النبلاء (۴۰۵/۹) _

(۴) میزان الإعتدال (۵۹۱/۲) _

لاحتقر له ذلك، أسوة نظرائه ولسنا نقول: إن رتبة روح الحفظ والإتقان كرتبة يحيى القطان، بل ما هو بدون

عبدالرزاق ولا أبي النضر^(۱) حاصل د مطلب دا دې چه روح بن عبادہ صرف د یو حدیث په سند کښې د وهم په وجه مجروح گرځول د تشدد انتها، ده او ددوی په حق کښې سخته نا انصافی ده چه هغه په زرگاؤ حدیثونه نقل کوی ددوی نه صرف په یو کښې نه، که په ګڼو احادیثو کښې هم غلطی شوې وه نو ددوی په مثل د نورو محدثینو پشان به دا هم قبلولې شو خو زموږ ددې دفاع مطلب دا نه دې چه دا د يحيى القطان د مرتبې دې بلکه موږ خو صرف دا وایو چه د امام عبدالرزاق او د ابو النضر نه کمتر هم نه دې.

دغه شان ابو حاتم رازی رحمته الله فرمائی، «لا يحتج به»،^(۲) خو ښکاره ده چه دا قول د جرح او تعدیل هغه ټولو امامانو په مقابلې کښې حجت نشي جوړېدې. کومو چه ددوی توثیق او تعدیل کړې دې او دا نې مقبول گرځولې دې

دغه شان امام نسائی رحمته الله فرمائی، «روا ليس بالقوي»،^(۳) خو اول خو د نورو محدثینو په مقابلې کښې ددې هم څه خاص اهمیت نشته. بیا ددې خبرې

لحاظ ساتل هم پکار دی. چه ممکن ده. چه امام نسائی رحمته الله دوی ته، «ليس بالقوي»، ونيلو سره د قوت او وثاقت اعلی درجه کښې کیدو نه انکار کړې وی. او ددې خبرې نه هیڅ څو انکار نه کوی. هم دا وجه ده. چه حافظ ذهبی رحمته الله د امام نسائی رحمته الله قول نقل کوی او

فرمائی چه «قلت نعم، عبدالرحمن بن مهدي أقوى منه، وأما هو، فصدوق صاحب حديث»^(۴) په آخر کښې موږ د خلاصې په طور د حافظ ابن حجر رحمته الله کلام نقل کوو. چه په دې سره به واضحه شی چه روح بن عبادہ د محتج به راویانو څنې دې. هغه فرمائی، «وكان أحد الأئمة وثقه

علي بن السديقي، ويحيى بن معون، ويعقوب بن شيبه، وأبو عاصم، وإبراهيم بن سعد، والزهاري، وأثنى عليه أحمد وغيره، وكان عفان يطن عليه، فرد ذلك عليه أبو عيشة فسكت عنه، وقال أبو مسعود: طعن عليه إشاعة رجل فلم

ينفذ قولهم فيه قلت، القائل ابن حجر، احتج به الأئمة كلهم»^(۵) د روح بن عبادہ رحمته الله وفات په ۲۰۵ هـ یا ۲۰۷ هـ کښې اوشو. رومي قول اصح دې^(۶) وانه اعلم رحمته الله تعالی رحمة واسعة.

(۱) سير أعلام النبلاء (۴۰۹/۹) -

(۲) ميزان الاعتدال (۵۹۱/۲) - وسير أعلام النبلاء (۴۰۶/۹)

(۳) المصادر السابقة -

(۴) ميزان الاعتدال (۵۹۱/۲) -

(۵) هدى الساري (ص. ۴۰۲) -

(۶) تهذيب الكمال (۲/۴۵۱) وتاريخ بغداد (۴۰۶/۱) وغيره كتب رجال -

⑤ **عوف:** دا عوف بن ابی جمیلة العبدی الهجرى البصرى دې. ابوسهل ددوى کنيت دې. د عوف اعرابی په نوم سره مشهور دې دې د اعرابو څنې نه وو. (د) ددوى د فصاحت په وجه (د) یا په اعرابو کښې دتللو په وجه دوى ته اعرابي ونيلې شى (د) ددوى د پلار ابوجميلة نوم بعضو حضراتو رزینه خودلې دې. او بعضو حضراتو بندويه ياد کړې دې. او د بعضو حضراتو وينا ده. چه ددوى د پلار نوم خو رزینه ده او بندويه ددوى د پلار نوم دې. (د)

دوى حدیثونه د اسحاق بن سويد عدوى، انس بن سيرين، محمد بن سيرين، حسن بصرى، ابو رجاء العطاردى، ابوالعاليه، ابو عثمان نهدي، ابو نضره عبدی، علقمه بن وائل بن

حجر او د سعيد بن ابی الحسن بصرى رضي الله عنه وغيره نه اوریدلى دی. (د) ددوى نه د حدیثو علم حاصلونکو کښې اسحاق بن يوسف الارزق، اسماعيل بن عليه، بشر بن المفضل، روح بن عباد، شعبه بن الحجاج، ابو عاصم ضحاك بن مخلد، عبد الله بن المبارك، عثمان بن الهيثم المؤذن، فضيل بن عياض، محمد بن جعفر بن غندر، محمد بن عبدالله انصاری، معتمر بن سليمان، نصر بن شميل، هوذه بن خليفة، يحيى بن سعيد القطان، يزيد بن زريع، ابو زيد انصاری نحوى او ابوسفیان حميرى رضي الله عنه وغيره دی. (د)

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرمائی، «ثقة صالح الحديث»، (د)

امام يحيى بن معين رحمته الله فرمائی، «ثقة»، (د)

امام ابوحاتم رحمته الله فرمائی، «صديق صالح»، (د)

امام نسائی رحمته الله فرمائی، «ثقة ثبت»، (د)

امام محمد بن سعد رحمته الله فرمائی، «وكان ثقة كثير الحديث وقال بعضهم يرفأ أمرأه ويقول: إنه ليحيى عن

(تہذيب الكمال) (٤٣٧١٢٢) -

(فتح الباری) (١٠٩١١) وعمدة القاری (٢٧١١) -

(قال الإمام برهان الدين سبط ابن العجمي: إنما قيل له الأعرابي لدخوله درب الأعراب قاله ابن دقيق العيد

حاشية الكاشف (١٠١١٢) -

(تہذيب الكمال) (٤٣٧١٢٢، ٤٣٨) -

(تہذيب الكمال) (٤٣٨١٢٢) والكاشف (١٠١١٢) رقم (٤٣٠٩) -

(تہذيب الكمال) (٤٣٩١٢٢) -

(تہذيب الكمال) (٤٤٠١٢٢) وتہذيب التہذيب (١٦٧٨) -

(المصادر السابقة) -

(المصادر السابقة) -

(المصادر السابقة) والكاشف (١٠١١٢) رقم (٤٣٠٩) -

الحسن پشمن مایچی به احد»^(۱)

مروان بن معاویہ رضی اللہ عنہ فرمائی، «کان یسی الصدوق»^(۲)

محمد بن عبد اللہ انصاری رضی اللہ عنہ فرمائی، «وکان یقال له: خوف الصدوق»^(۳)

امام ابن حبان رضی اللہ عنہ دوی لره په کتاب الثقات کنبی ذکر کړی دی.^(۴)

عوف اعرابی باوجود د ثقه او صالح کیدو قدری وو او په دوی کنبی څه معمولی تشیع وه

و له لکه محمد بن سعد رضی اللہ عنہ فرمائی، «وکان یتشيع»^(۵)

محمد بن عبد الله انصاری رضی اللہ عنہ فرمائی، «رأيت داؤد بن أبي هند يضرب عوفاً الأعرابي ويقول: ويلك يا

قدری، ويلك يا قدری»^(۶)

بندار رضی اللہ عنہ فرمائی، «والله لقد كان عوف قدرياً رافضياً شيطاناً»^(۷)

د حضرت عبد الله بن المبارك رضی اللہ عنہ نه نقل دی، «والله ما رضى عوف ببيعة، حتى كانت فيه بدعتان:

كان قدرياً و كان شيعياً»^(۸)

خو چونکه په دې خپل بدعت کنبی غلو کونکې او داعی نه وو.^(۹)

او ددوی په صدق و امانت باندې اتفاق وو په دې وجه اصحابو د اصول سته اونورو

محدثینو ددوی روایات قبول کړی دی او قابل د استدلال او احتجاج نه شمار کړی دی

لکه چه امام مسلم رضی اللہ عنہ د خپل صحیح په مقدمه کنبی قول فیصل ذکر کړې دي هغه فرمائی

«إذا ولدت بين الأكران كرهين عون وأيوب السخثاني، مع عوف بن أبي جميلة وأشعث الحمراني، وهما صاحبنا

الحسن وابن سريين، كما أن ابن عون وأيوب صاحبها، إلا أن الهون بينهما وبين هذين بعيد في كمال الفضل و

صحة النقل، وإن كان عوف وأشعث غير مدحوحين، عن صدق وأمانة عند أهل العلم...»^(۱۰)

(۱) طبقات ابن سعد (۲۵۸/۷)

(۲) تهذيب الكمال (۴۴۰۱۲۲) وتهذيب التهذيب (۱۶۷)

(۳) المصاير السابقة -

(۴) الثقات لابن حبان (۲۹۶/۷) -

(۵) الطبقات لابن سعد (۲۵۸/۷) -

(۶) ميزان الاعتدال (۳۰۵/۳) وتهذيب التهذيب (۱۶۷/۸)

(۷) ميزان الاعتدال (۳۰۵/۳) وتهذيب التهذيب (۱۶۷/۸)

(۸) ميزان الاعتدال (۳۰۵/۳) وتهذيب التهذيب (۱۶۷)

(۹) قال العباس الدوري سمعت رجلاً سأل روح بن عباد فقال أبا محمد عوف الأعرابي كان يتشيع ؟ فسكت

روح هنيهة ثم قال والله لقد كان يذكر فضائل عثمان كثيراً (تاريخ الدوري (۴۶۰/۲) كذا في تعليقات

تهذيب الكمال (۴۴۰۱۲۲)

(۱۰) مقدمة صحيح مسلم (۴۱۱)

دغه شان حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، «احتج به الجماعة»، (۱)

پہ ۱۴۶ھ یا ۱۴۷ھ کنہی ددوی وفات اوشو (۲)

⑤ الحسن: دا مشہور تابعی حضرت ابو سعید الحسن بن ابی الحسن یسار بصری دی.

ددوی تفصیلی حالات پہ، «ہاب المعاصی من أمر الجاہلیۃ»، کنہی تیر شوی دی.

⑥ محمد: دا مشہور تابعی عالم. امام. شیخ الاسلام ابوبکر محمد بن سیرین انصاری

بصری دی. ددوی پلار سیرین دعین التمر نہ قیدی راغلی وو. حضرت انس رضی اللہ عنہ دوی مکانب

جوہ کرل. پہ بدل کتابت ادا کولو سرہ دا آزاد شو. حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ آزادی شوی

وینخی سرہ ددوی نکاح اوشوہ. (۳)

ددی نکاح خصوصیت دا وو. چہ صفیہ رخصتی پہ وخت دریو ازواج مطہراتو تیارہ کرلہ.

خوشبوئی اولگولہ. او دعاگانہ ورثہ اوکری. او پہ دی کنہی نکاح کنہی اتلس بدری صحابہ

کرام رضی اللہ عنہم شریک شو. حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ دعا اوکرلہ. او باقی حضراتو بہ آمین ونیلے. (۴)

د امام محمد بن سیرین رحمۃ اللہ علیہ ولادت د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د خلافت پہ آخر کنہی اوشو کله

چہ ددوی د خلافت دوه کالہ باقی وو. (۵) او دوی تقریباً د یرشو صحابہ کرامو زیارت کری

دی. (۶)

امام محمد بن سیرین رحمۃ اللہ علیہ د حضرت انس. حضرت جندب بن عبداللہ بجلی. حضرت حذیفہ

بن الیمان. حضرت حسن بن علی بن ابی طالب. حضرت رافع بن خدیج. حضرت زید بن

ثابت. حضرت ثمرہ بن جندب. حضرت عبداللہ بن الزبیر. حضرت عبداللہ بن عمر. حضرت

عدی بن حاتم. حضرت معاویہ بن ابی سفیان. حضرت ابوبکرہ. حضرت ابوہریرہ. او د

حضرت عمران بن حصین رضی اللہ عنہ نہ علاوہ پہ تابعینو کنہی د عبیدہ سلمانی. قاضی شریح.

عکرمہ مولی ابن عباس. علقمہ بن قیس نخعی. د خپل روز معبد بن سیرین او د خپلی

خور حفصہ بنت سیرین رضی اللہ عنہم نہ حدیثونہ روایت کری دی. (۷)

ددوی نہ خالد حذاء. اشعث بن سوار. ایوب سختیانی. ثابت بنانی. جریر بن حازم. دواؤد

بن ابی هند. ربیع بن صبیح. سلیمان تیمی. عاصم احول. امام شعبی. عبداللہ بن شبرمہ.

(۱) ہدی الساری (۴۳۳)

(۲) طبقات ابن سعد (۲۵۸/۷) و تہذیب الکمال (۴۴۱/۲۲) وغیرہ

(۳) تہذیب الأسماء واللغات (۸۳/۱) ووفیات الأعیان (۱۸۱/۴) و طبقات ابن سعد (۱۹۳/۷)

(۴) المصادر السابقة

(۵) تذکرۃ الحفاظ (۷۸/۱) و سیر أعلام النبلاء (۶۰۷/۴) و تہذیب الأسماء (۸۳/۱) ووفیات الأعیان (۱۸۲/۴)

والتفات لابن حبان (۳۴۹/۵)

(۶) تہذیب الکمال (۳۴۸/۲۵) سیر أعلام النبلاء (۶۰۷/۴) و تہذیب الأسماء (۸۳/۱)

(۷) تہذیب الکمال (۳۴۷/۳۴۵/۲۵) و سیر أعلام النبلاء (۶۰۶/۴) و تذکرۃ الحفاظ (۷۸/۱) و تہذیب الأسماء (۸۳/۱)

عبدالله بن عون، امام اوزاعی، عمران القطان، عوف اعرابی، قتاده بن دعامة، مالک بن دینار، هشام بن حسان، یونس بن عبید، ابو هلال راسبی رحمہم اللہ نہ علاوہ دیگر حضراتو علم حدیث حاصل کرے دی۔^(۱)

دوی چہ د حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما نہ کوم روایتونہ کوی پہ ہفے کنبی عام طور باندی،، نہت من ابن عباس،، وانی د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نہ چونکہ ددوی سماع نشہ پہ دی وجہ داسی تول روایتونہ غیر موصولہ دی او پہ مینخ کنبی د عکرمہ مولی ابن عباس واسطہ دہ۔^(۲)

بعضو حضراتو ددوی د حضرت عمران بن حصین رضی اللہ عنہ نہ د سماع انکار کرے دی خو ددوی دا انکار صحیح نہ دی۔^(۳)

د امام محمد بن سیرین رحمہم اللہ پہ ثقاہت او جلالت او امامت باندی اتفاق دی دوی د احادیث بالمعنی روایت کولو ہم قائل نہ وو بلکہ بلفظہ بہ نی روایت کولو۔^(۴)

ہشام بن حسان رحمہم اللہ بہ فرمائیل «حدثنی اصدق من ادرکت من البشاة: محمد بن سیرین»^(۵)

امام احمد بن حنبل رحمہم اللہ فرمائی «محمد بن سیرین من الثقات»^(۶)

امام یحییٰ بن معین رحمہم اللہ فرمائی،، ثقہ،،^(۷)

امام عجل رحمہم اللہ فرمائی «بصری، تابعی، ثقہ و هو من اروی الناس عن شریح وعبدہ»^(۸)

امام محمد بن سعد رحمہم اللہ فرمائی «وکان ثقہ، ماموناً، عالیاً، رفیعاً، ققیہاً، اماماً، کثیر العلم، ورعاً»^(۹)

حافظ ذہبی رحمہم اللہ فرمائی «ثقہ، حجة کثیر العلم، ورع، بعيد الصیت»^(۱۰)

حافظ ذہبی رحمہم اللہ فرمائی «وکان ققیہاً، اماماً، غیر العلم، ثقہ، ثبتاً، علامۃ فی التعمیر و أسالی

الورع»^(۱۱)

(۱) المصادر السابقہ

(۲) تہذیب الکمال (۳۴۹۱۲۵) و تہذیب الأسماء (۸۳۱۱) و طبقات ابن سعد (۱۹۴۱۷)

(۳) حاشیۃ ابن العجمی و تعلیقات الشیخ محمد عوامۃ علی الکاشف للذہبی (۱۷۸۱۲، ۱۸۰)

(۴) طبقات ابن سعد (۱۹۴۱۷) و تہذیب الکمال (۳۴۹۱۲۵، ۳۵۰)

(۵) تہذیب الکمال (۳۵۰، ۱۲۵) و سیر أعلام النبلاء (۶۰۸۱۴)

(۶) تہذیب الکمال (۳۵۰، ۱۲)

(۷) المصادر السابقہ

(۸) المصادر السابقہ۔

(۹) طبقات ابن سعد (۱۹۳۱۷)

(۱۰) الکاشف (۱۷۸۱۲) رقم ۴۸۹۸

(۱۱) تذکرۃ الحفاظ (۷۸۱۱)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی «ثقة، ثبت، عابد، کبير القدر، كان لا يرى الرواية بالمعنى»^(۱)
امام محمد بن سيرين رحمته چه لکه خنکه په حديث کښې د جبال علم (لویو عالمانو) څنې
وو دغه شان په زهد او تقوی. خشیت الهی. خوف آخرت. کثرت عبادت او احتیاط فی
الذین کښې د لونې شان مالک وو

امام محمد بن جریر طبری رحمته بالکل صحیح فرمایلی دی «کان ابن سيرين فيها، عالماً، ورعاً،
أديباً، كثير الحديث، صدوقاً، شهده له أهل العلم، والفضل، بذلك، وهو حجة»^(۲)

امام ابن سيرين رحمته ته الله تعالی د خوښو د تعبیر خاص ملکه ورکړې وه په دې سلسله
کښې ددوی ډیر واقعات مشهور دي. (۱) ددوی یو کتاب هم د .. تعبیر منام .. په موضوع
سره چاپ شوې دې. چه ددې نوم ابن النديم .. تعبیر الروایا .. لیکلې دې. (۲) او صاحب د
کشف الظنون او صاحب د هدیة العارفين په .. جوامع التعبير .. کښې لیکلې دی (۳) دلته
ددې وضاحت هم ضروری دې. چه د خوښو د تعبیر په موضوع باندې دوی طرف ته
منسوب د ،، منتخب الکلام فی تفسیر الأحکام،، نوم سره هم یو کتاب چاپ شوې ملاویږي چه دا
په حقیقت کښې ددوی نه دې. (۴)

په شوال ۱۱۰ هـ کښې ددوی وفات او شو. (۵) رحمته تعالی رحمة واسعة.

① حضرت ابوهریره رضی الله عنه تفصیلی حالات د،، باب أمور الإيمان،، لاندې تیر شوی دی (۶)

قوله: حَدَّثَنَا عَوْفُ عَنْ الْحَسَنِ وَ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ: عوف اعرابی د حسن بصری
او محمد بن سيرين نه روایت کوي. او حسن بصری او محمد بن سيرين دواړه د حضرت
ابوهریره رضی الله عنه نه روایت کوي.

وړاندې په ،، باب المعاصي من أمر الجاهلية،، کښې د حضرت حسن بصری رحمته د حالاتو لاندې
دا خبره تیره شوې ده. چه د حضرت حسن بصری رحمته سماع د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه ثابت
نه ده.

البته محمد بن سيرين رحمته ته ددوی نه د سماع شرف حاصل دې دلته د امام بخاری رحمته

(۱) تقييد التهذيب (۴۸۳) رقم ۵۹۴۷

(۲) سير اعلام النبلاء (۶۱۱۴)

(۳) د يو څو واقعاتو دپاره اوگوري سير اعلام النبلاء (۶۱۷۴، ۶۱۸)

(۴) كتاب الفهرست لابن النديم (ص. ۳۷۸)

(۵) كشف الظنون (۶۱۱۱) وهدية العارفين (۷۱۶)

(۶) سير اعلام النبلاء للزرکلی (۱۵۴۱۶)

(۷) وفيات الأعيان (۱۸۲۱۴) وطبقات ابن سعد (۲۰۶۱۷) وغيره كتب رجال

(۸) كشف الباري (ج ۱، ۶۵۹، ۶۶۳)

اعتماد د محمد بن سيرين رحمته په روايت باندې دې خو چونکه عوف اعرابي رحمته په دې روايت نقل کولو کښې د دواړو ذکر کوی په دې وجه امام بخاري رحمته هم دواړه ذکر کړل

قوله أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال من أتته جنازة مسلم إيماناً واحتساباً وكان معه حتى يصلى عليها ويقرع من دفنها فإنه يرجع من الأجر

يقيراطين: يعنى رسول الله ﷺ او فرمايل چه کوم سړې ايمان او احتساب، يعنى د ثواب په اميد او يقين سره د يو مسلمان جنازې پسې شاته لاړ شى. هغه سره د مونځ کولو او دفن نه د فارغ کيدو پورې پاتې شى. نو هغه به دوه قيراطه ثواب اخلي او واپس کيږي به .. اتباع... په عرف کښې شاته تللو ته واني. هم ددې نه بعضو عالمانو استدلال کړې دې او فرمايلي نې دى چه په جنازو کښې مړى پسې شاته تلل افضل دى. او هم دادحنفیانو مسلك دې جنازې پسې شاته تلل افضل دى او که وړاندې په دې مسئله کښې اختلاف دې چه په جزيو کښې مړى پسې شاته تلل افضل دى. او که وړاندې تلل افضل دى: ① دسفيان ثوري رحمته په نيز دواړو صورتونو کښې اختيار دې. هيڅ صورت ته په بل باندې افضليت حاصل نه دې امام بخاري رحمته هم دې رانې طرف ته مائل دې. ② امام احمد او امام مالک رحمهما الله فرماني. چه پيدل تلونکې به وړاندې ځي. او سور به شاته ځي. ③ د امام شافعي رحمته په نيز که سور وي او که پيدل وي. مطلقاً وړاندې تلل افضل دى. ④ د امام ابوحنيفه رحمته په نيز مطلقاً شاته تلل افضل دى. (١)

د فقهاو دلائل دامام سفيان ثوري رحمته استدلال د حضرت انس رضي الله عنه د اثر نه دې. هغه فرماني «ما أنت مشيع، فامش إن شئت أمامها، وإن شئت خلفها، وإن شئت عن يمينها، وإن شئت عن يسارها» د امام احمد او امام مالک رحمهما الله دليل غالباً د حضرت مغيرة بن شعبه رضي الله عنه روايت دې «أن النبي ﷺ قال: ألركب يسير خلف الجنازة، والباشي خلفها، وأمامها، وعن يمينها، وعن يسارها قاصدا منها...» (٢)

د حضرت امام شافعي رحمته او ددوی د اصحابو استدلال د حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه روايت نه دې. «رأيت النبي ﷺ وأباهما يركعون وعمر يشون أمام الجنازة» (٣)

(١) دماهيو د تفصيل دپاره اوگورنې (التعليق المسجل على مؤطاء الإمام حمد (ص. ١٦٨). أبواب الجنائز باب المشي بالجنائز ولا مشي معها وأوجز السالك (٢٠٨٤، ٢٠٩). المشي أمام الجنازة)

(٢) مصنف عبدالرزاق (٤٤٥٣) كتاب الجنائز. باب المشي أمام الجنازة)

(٣) سنن أبي داود كتاب الجنائز. باب المشي أمام الجنازة رقم ٣١٨٠)

(١) سنن النسائي (٢٧٥١١) كتاب الجنائز مكان امشاي من الجنازة وسنن أبي داود كتاب الجنائز باب المشي أمام الجنازة رقم ٣١٧٩) وجامع الترمذي كتاب الجنائز باب ما جاء في المشي أمام الجنازة رقم ١٠٠٧ (و(١٠٠٨، ١٠٠٩) وسنن ابن ماجه كتاب الجنائز باب ما جاء في المشي أمام الجنازة رقم ١٤٨٢)

حضرات شوافع دا هم فرمائی چه جنازه اورونکی په اصل کښې شفعاء دی او شفعاء د مشفوع له وړاندې څی نو د جنازې نه وړاندې تلل به افضل وی (۱)

د حضرت امام ابوحنیفه رحمته الله علیه او ددوی د اصحابو استدلال د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه مرفوع روایت نه دی: «الجنازة متبوعة ولا تتبعه وليس من تقدمها» (۲)

په یو طریق کښې ددوی الفاظ دا دی: «انما هي متبوعة وليست بتابعة وليس معها من تقدمها» (۳)

دغه شان د طائوس رحمته الله علیه نه نقل دی: «ما مضى رسول الله ﷺ جنازة حق مات، إلا خلف الجنازة وبه نالحن» (۴)

د حضرت علی رضی الله عنه نه نقل دی: «ان فضل الماشي خلفها على الذي يمشي امامها كفضل صلاة الجماعة على الفذ...» (۵)

ترکومې پورې چه د حضرت انس رضی الله عنه د اثر تعلق دي چه په دې کښې هر طرف ته د تللو اختیار ورکړې شوې دي نو دا د جواز د بیان دپاره دي چه ددې ټول قائل دي پاتې شو د افضلیت تعلق نو ددې دپاره چونکه نور روایات وارد شوی دی په دې وجه به دا روایات فیصل گرځولې شی.

دغه شان د مغیره بن شعبه رضی الله عنه روایت هم په بیان جواز باندې محمول دي ددې نه هم د افضلیت ثبوت نه کیږي.

د حضرت امام شافعی رحمته الله علیه مستدل روایت کوم چه د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل دي په دې باره کښې کلام دي ځکه چه امام ترمذی رحمته الله علیه تصریح کړې ده چه دا حدیث مرفوع نه دي بلکه د امام زهري رحمته الله علیه نه مرسلأ نقل دي او هم دا اصح دي (۶) او شوافع عام طور باندې مراسیل حجت نه منی.

او که قابل د استدلال اومنلې شی نو ددې نه د افضلیت اثبات نشی کیدی بلکه په بیان جواز باندې محمول کیدی شی دغه شان په دې کښې تاویل هم کیدی شی چه دغه عذر په وجه نې داسې کړې وی لکه څنگه چه د حضرت علی رضی الله عنه نه منقول دی عبدالرحمن بن ابزاء فرمائی: «كنت مع علي في جنازة قال: وعلى آخذ بيدي، ونحن خلفها، وأهيك وعريشان أمامها، فقال،

(۱) بدائع الصنائع (۳۱۰/۱) فصل في حمله على الجنازة

(۲) جامع الترمذی کتاب الجنائز باب ما جاء في المشي خلف الجنازة رقم (۱۰۱۱)

(۳) منصف عبدالرزاق (۴۴۶/۳) باب المشي أمام الجنازة رقم (۶۲۶۵) وسنن أبي داود كتاب الجنائز. باب

إسراع الجنازة وسنن ابن ماجه كتاب الجنائز باب ماجاء في المشي امام الجنازة رقم (۱۴۸۴)

(۴) منصف عبدالرزاق (۴۴۵/۳) باب المشي أمام الجنازة رقم (۶۲۶۲)

(۵) منصف عبدالرزاق (۴۴۶/۳) رقم (۶۲۶۳)

(۶) قال الترمذی فی جامعه فی کتاب الجنائز باب ما جاء في السعي أمام الجنازة وأهل الحديث كلهم يرون أن الحديث المرسل في ذلك أصح وقال النسائي تفي سننه (۲۷۵/۱) هذا خطأ والصواب مرسل

إن فضل الباشی خلفها علی الذی یشی أمامها، کفضل صلاة الجماعة علی صلاة الفرد، وإنهما یعلمان من ذالک

ما أعلم، ولكنهما لا یحمان أن یشقا علی الناس (x)

بیا دلته ددې خبرې لحاظ هم ساتل پکار دی. چه حضرات شوافعو جنازې سره تلونکي خلق کوم شفعا، مگر خولی دی دا خبره په پوهه کښې نه راځي. ځکه ددې مطلب خو دا دې چه مړې د مجرم په طور پیش کولې شی په دې صورت کښې خو مناسب دا وه چه ده لره نې په زړو شلیدلو کېږو کښې په خراب حالت کښې. خیرن (که وه) ویخته بوتللې بیا په مونځ کولو کښې هم نې ده لره شاته ایځودو. مخې ته نې نه ایځودو. حالانکه د شریعت حکم دې چه په ښه طریقه اولامبوی صفا ستره نې کړی. ښانسته او نوې کپړې ورته واغوستوی. خوشبو ورته اولگوئ. او د کور نه نې ښه په تعظیم او عزت او احترام سره یوسی. بیا نې د مونځ په وخت هم مخې ته اېږدي. او د مغفرت په دعاگانو وغیره کښې هغه سره خپل ځان هم شاملوی په دې طریقه نې د آخرت په سفر باندې رخصتوی. د خپلو خلقو نه یو ایمانداره بنده د الله تعالی په دربار کښې خپل ځان دپاره هم د آخرت توبه گنړی. او وړاندې نې لیگی. او هغه ته وداع (توبه) وائی. نو ښکاره ده. چه په داسې موقعه باندې شاته کیدل مناسب دی. هغه لره د شاته ایځودو خبره خو قلب موضوع ده!!

ددې نه علاوه د جنازې وړونکو په شاته کیدو کښې د نورو شرعی مصلحتونو هم لحاظ ساتلې کېږي. مثلاً دا چه په داسې صورت کښې به جنازه د خلقو مخې ته وی چه ددې نه به قدم په قدم عبرت حاصلېږي. چه دې پرون څومره د اختیار خاوند وو. نن دې څنگه مجبوره او لاچاره دي. چه د نورو په سهارا (او مدد) د الله تعالی په دربار کښې حاضرېږي. صاله به زمونږه هم دا حال وی. په دې موقعه به د تقوی او د آخرت د یاد حصول زیات نه زیات وی. د قیامت حالات، او په مړی باندې د راتلونکو کیفیاتو تصور به هم کېږي. او دده د سختو منزلونو د آسانتیا او د گناهونو د معافۍ به مسلسل دعاگانې کوي. بیا د شاته تللو په صورت کښې که ضرورت راپېښ شی. نو امداد هم سهولت سره کولې شی. ښکاره خبره ده. چه جنازه شاته کیځودې شی. نو په دې اندازه استحضار. احساس او ددې فوائد نشي حاصلېدي. (۱) والله اعلم

د هدیث باب نه په مذکوره مسئلې باندې استدلال احنافو حضراتو پخپل مسلک باندې د حدیث باب د جملې،، من آثم،، نه هم استدلال کړې دي. ځکه چه د،، آثم،، یوه معنی د شاته تللو هم ده. (۲)

خو حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی. چه ددې نه استدلال صحیح نه دي. ځکه چه د،، آثم،، او د،، آثم،، یوه معنی خو،، مشی خلفه،، ده. خو دویمه معنی نې دده سره تلل دی. که وړاندې ځی. او

که روستو ځی لکه چه د ،، تبعه،، معنی دا هم بیان کړې شوې ده چه ،، مر به فشی معه،، معلومه شوه چه ،، تبع،، او ،، اتبع،، د دواړو معانو دپاره مشترک دي بیا د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما کوم روایت چه ابن حبان رحمه الله تخریج کړې دې په هغې کښې د وړاندې تللو تصریح ده نو د ،، اتبع،، نه د روستو تلو معنی مراد اخستل او ددې نه د حنفیانو استدلال کول صحیح نه دی ()

خو دا د حافظ رحمه الله مغالطه ده حقیقت هم دا دي چه ،، تبع،، او ،، اتبع،، د دواړو معانو دپاره بلاشترک مستعمل دي اوس که دلته په رومب معنی یعنی د شاته تللو په معنی کښې وی نو زمونږ استدلال خو صحیح دي او که دویمه معنی وی نو هغوی دپاره خو حجت نه دي خو د حنفیانو خلاف هم نه دي ځکه چه په دې کښې د ورسرې (یو ځانې) تللو معنی ده او یو ځانې والې شاته تللو سره هم ممکن دي او وړاندې تللو سره هم او ورسره ورسره تللو سره هم نو دا معنی به مونږ په شاته تللو باندې محمول کوو (خصوص د حضرت علی رضی الله عنه د صریح قول او مرفوع روایت په وجه چه په دې کښې شاته تللو ته افضل ونیلی شوی دی

پاتې شو د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما د روایت نه استدلال او ددې په رنرا کښې د ،، اتبع،، معنی .. وړاندې تللو .. سره کول نو ددې روایت په باره کښې مونږه وړاندې ونیلی دی چه اول خو دا روایت مرفوعاً ثابت نه دي بله دا چه په دې کښې د افضلیت تصریح نشته او دریمه دا چه دا په څه عذر باندې محمول کیدې شی والله اعلم.

قوله: إِمَانًا وَاحْتِسَابًا: ایمان. الله باندې یقین. د هغه په وعدو باندې یقین. او احتساب یعنی کوم کار چه اوکړې شی صرف د الله تعالی د رضا دپاره اوکړې شی د ثواب د حصول دپاره اوکړې شی ریاء او بنودنه (نمایش) مقصود نه وی.

د ایمان او احتساب تشریح وړاندې ده، «من قام ليلة القدر إيماناً واحتساباً» لاتدي تیره شوې ده، «فارجم إلیه ان شئت»

د ترجمه الباب اثبات هم ددې نه امام بخاری رحمه الله د ترجمه الباب اثبات کړې دي په دې طریقچه چه : ① اتباع جناز (جنازې پسې تلل) د ایمان اثر دي او دا په ایمان باندې مرتب کیږی. په دې وجه به دا ایمان سره ملحق او ددې جزه گرځولې شی په دې طریقچه به جنازې پسې تلل د ایمان د امورو څنې کیدل ثابتیږی. ② یا داسې ونیلی شی چه ،، ایماناً،، مفعول مطلق دي او تقدیر د عبارت داسې دي «من اتبع جنازة مسلم اتباعاً ایماناً....» دلته اتباع ایمان

سره مصنف کولی شی نو .. اتباع جنازہ .. به د ایمان د امور و او د ایمانی شعور خپي
مگر خولي شی والله اعلم

قوله وَكَانَ مَعَهُ حَتَّى يَصْلَى عَلَيْهَا وَيَقْرَأَ مِنْ دَفْنِهَا: «يصل، او، يفرم،
معروف هم و نیلی شوی دی او مجهول هم د معروف و نیلو په صورت کښې به د دواړو
افعالو ضمیرونه په «من اتم»، کښې «من»، طرف ته راجع کیږي او د مجهول و نیلو په صورت
کښې به «عليها»، «د»، «یصل»، نائب فاعل او «من دفنها»، به د «یفرم»، نائب فاعل وی (۱)

قوله فَإِنَّهُ يَرْجِعُ مِنَ الْأَجْرِ بِقِرَاطَيْنِ كُلِّ قِرَاطٍ مِثْلُ أَحَدٍ وَمَنْ صَلَّى عَلَيْهِنَّ
رَجَعَ قَبْلَ أَنْ تُدْفَنَ فَإِنَّهُ يَرْجِعُ بِقِرَاطٍ: دوه اجرونه به په دې طریقه حاصلیږي چه یو
اجر به د «اتمام»، نه واخله تر د «صلوة»، پورې وی او دویم اجر به په دفن کښې په شرکت
کولو باندې وی (۲)

بعضو حضراتو د یو روایت الفاظو ته او کتل (۳) او دا نې او گنړل چه په مونځ باندې یو قیراط
او په دفن کښې په شرکت کولو باندې به مستقل دوه قیراطه ملاویږي خو حدیث باب په
دې سلسله کښې صریح دې چه ټول به دوه قیراطه ملاویږي درې قیراطه به نه ملاویږي (۴)
د قیراط تحقیق قیراط په اصل کښې «قراط»، په تشدید د راء سره) وو خکه چه ددې جمع
«قرايط» راځي لکه د «دینار» اصل چه «نار»، (په تشدید د نون سره) دې په دې وجه
ددې جمع دنانیر راځي (۵)

بیا «قیراط»، په اکثر وینارونو کښې د یو دینار شلمې حصې ته و نیلی شی او په بعضو
ښارونو کښې څلیر شتمې حصې ته وائی (۶) خو دلته دا مخصوص مقدار مراد نه دې په
دې وجه نبی کریم ﷺ او فرمائیل «کُلُّ قِرَاطٍ مِثْلُ أَحَدٍ» (۷)

بیاد لته د اوضاحت هم ضروری دې چه «کُلُّ قِرَاطٍ مِثْلُ أَحَدٍ» نې چه او فرمائیل دا کلام تمثیلی
دې گڼي الله تعالی چه به مؤمنانو ته په قولي او فعلی طاعاتو باندې کوم ثواب ورکوي هغه

(۱) عمدة القاری (۲۷۲۱۱)

(۲) شرح النووی علی صحیح مسلم (۳۰۷۱۱)

(۳) أخرجه البخاری فی صحیحه فی کتاب الجنائز باب من انتظر حتی تدفن رقم ۱۳۲۵ عن أبی هريرة ؓ قال

قال رسول الله ﷺ من شهد الجنائزة حتى يصلى فله قيراط ومن شهد حتى تدفن كان له قيراطان (

(۴) شرح النووی (۳۰۷۱۱) وفتح الباری (۱۰۹۱۱) و (۱۹۷۱۳) وعمدة القاری (۲۷۳۱۱)

(۵) عمدة القاری (۲۷۲۱۱)

(۶) وفيه أقوال أخرى راجع عمدة القاری (۲۷۲۱۱)

(۷) شرح النووی (۳۰۷۱۱)

به ډیر زیات وی. لکه په حدیث شریف کښې راځي «الطهور شطرُ الإیمان، والحمد لله تملأ المیزان، وسبحان الله والحمد لله تملأ ما بین السماوات والأرض» دغه شان په روایت کښې دی «القیراط اعظم من أحد» د مستدرک په یو روایت کښې دی «والذی نفس یدیه، لهالی المیزان الثقل من أحد»

خلاصه دا چه دلته قیراط د احد برابر گرځولې شوې دې. دا تمثیلا دې. تحقیقی مقدار بیانول مقصود نه دې.

دلته دا خبره هم یادول پکار دی چه د .. قیراط .. ذکر لکه څنگه چه د جنازې په بیان کښې راغلې دې. دغه شان په .. اقتناء کلب .. (د سپی ساتلو) په سلسله کښې هم راغلې دې. لکه د نبی کریم ﷺ ارشاد دې چه «من اقتنى کلباً، إلا کلب صید، أو ماشیه، فله یقصر من أجره کل یوم یواطان» په یو بل روایت کښې د .. یو قیراط .. ذکر دې.

دلته د یادولو خبره دا ده چه د جنازې په باره کښې کوم .. قیراط .. وارد شوې دې. ددې نه په نص د حدیث د ثواب یوه لویه حصه مراد ده. چه ددې نې د احد غر سره تشبیه ورکړې ده. خو د سپی پاللو په سلسله کښې چه د .. قیراط .. کوم ذکر راغلې دې. د هغې نه ډیره کمه درجه مراد ده. ځکه چه د جنازې د روایت تعلق د ثواب باب سره دې. او په ثواب کښې د الله تعالی فضل ملحوظ وی. او د سپی پاللو د روایت تعلق د عقاب باب سره دې. او په گرفتارولو کښې الله تعالی ډیره زیاته کرم او بخښنه وړاندې ساتي. او کم نه کم عذاب ورکوي. «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَثْمَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلُهَا» (بیا که الله تعالی هم دغه شان بغیر د څه گرفتارې نه معاف کړي. نو هیڅ څوک تپوس کولو والا نشته.

قوله: تَابَعَهُ عُثْمَانُ الْمُؤَذِّنُ قَالَ حَدَّثَنَا عَوْفٌ عَنْ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَحْوَهُ: «تابعه.. ضمیر مفعول روح طرف ته واپس کښې. او مطلب دا دې. چه ددې روایت د عوف نه په نقل کولو کښې عثمان مؤذن د روح متابعت کړې دې.»

(صحيح مسلم (۱۸۱۱) فاتحة كتاب الطهارة باب فضل الوضوء)

(تاريخ بغداد للخطيب (۳۸۵۱۴) ترجمة أبي بكر بن مروان الأسدي رقم ۷۷۹۹)

(الستدرک علی الصحيحین (۳۱۷۱۳) کتاب معرفة الصحابة ﷺ)

(صحيح بخاری کتاب الذبائح والصيد باب من اقتنى کلباً ليس بكل صيد أو ماشیه رقم ۵۴۸۰، ۵۴۸۲)

(صحيح البخاری کتاب الحرث والمزارعة باب إقتناء الكلب للحرث رقم ۲۳۲۳)

(الأنعام: ۱۶۰)

(عدة القاری (۲۷۴۱۱) وفتح الباری (۱۰۹۱۱))

بیا د عثمان مؤذن رضی الله عنه نه امام بخاری رحمه الله براه راست هم نقل کړې دي او په واسطې سره هم. که امام بخاری رحمه الله د عثمان مؤذن رضی الله عنه نه په واسطې سره اوریدلې وی نو دا طریق به یوه اعلی درجه شی ځکه چه د منجوفی طریق خماسی دي او دا رباعی دي. دلته د عثمان مؤذن د طریق اعلی کیدو باوجود مخکښي د منجوفی د طریق ذکر کولو وجه دا ده چه منجوفی په ثقافت او اتقان کښي د مؤذن نه د اوچتي درجي دي په دي وجه نې اصلاً ددوی روایت ذکر کړو او بیا چونکه د منجوفی په طریق کښي ،،حسن و محمد بن ابی هريره، دي گویا چه په دي طریق کښي حسن بصری رحمه الله د حضرت ابوهريره رضی الله عنه نه روایت کوی خو چونکه د حسن بصری رحمه الله سماع . راجح دا ده چه د حضرت ابوهريره رضی الله عنه نه ده په دي وجه نې د عثمان مؤذن متابعت ذکر کړو چه په دي کښي د حسن ذکر نشته دغه شان امام بخاری رحمه الله دا اوښودل چه زمونږ اعتماد په دي دویم طریق باندې دي. (۱)

بیا دلته په آخر کښي امام بخاری رحمه الله د .. نحوه .. لفظ ذکر کړې دي دغه شان يو لفظ .. مثله .. هم استعمال کړي خو لکه څنگه چه مونږه وړاندې ذکر کړی دی چه د دواړو په مفهوم کښي معمولی شان فرق دي .. مثله .. هغه ځاني کښي استعمالوی چرته چه د حدیث په الفاظو کښي هيڅ فرق نه وی او د .. نحوه .. لفظ په داسې موقعه باندې استعمالوی چرته چه الفاظو کښي څه تفاوت (فرق) وی. دلته هم د دواړو طریق په الفاظو کښي تفاوت دي. د عثمان مؤذن په طریق کښي چه : ابونعیم په مستخرج کښي ذکر کړې دي چه د ،،وكان معه،، په ځاني ،،فلزمها،، اود ،،حقيفه من دفنها،، په ځاني ،،حق تدفن،، او د ،،فلانه يرجع بقريظا،، په ځاني ،،فله قريظا،، الفاظ دی : باقي الفاظ هم دغه دي. (۲)

قوله: عثمان المؤذن: دا عثمان بن الهيثم بن جهم بن عيسى العصري البصري البصري دي. د بصري د جامع جمات مؤذن وو په دي وجه ورته عثمان مؤذن ونيلې شی. ابو عمرو ددوی کښت دي. (۳)

دخپل پلار هيثم بن جهم. جعفر بن الزبير. عبد الملك بن جريج. روية بن العجاج. مبارك بن فضاله. عوف اعرابي او د محبوب بن هلال منزي رضي الله عنه وغيره نه روایت کوي. (۴)
ددوی نه امام بخاری، ابراهيم بن صالح شیرازی. محمد بن يحيى ذهلي، ابراهيم بن يعقوب جوزجاني. خليفه بن خياط. محمد بن الاشعث سجستاني، عبدالله بن الصباح العطار، او

(۱) عمدة القاری (۲۷۴) وفتح الباری (۱۰۹۱)

(۲) المصادر السابقة

(۳) تهذيب الكمال (۲۱۱۹. ۵۰۳)

(۴) المصدر السابق

د ابراهیم بن مرزوق رحمته نه علاوه د یرو محدثینو د احادیثو سماع کړې ده (۱)

امام ابن حبان رحمته دوی په ... کتاب الثقات ... کښې ذکر کړې دی (۲)

امام ابو حاتم رحمته فرماني «کان صدوقاً غیراً نه باخراً کان یثقلن مایثقن» (۳)

امام دارقطني رحمته فرماني «کان صدوقاً کثیر الخطأ» (۴)

امام احمد رحمته ددوی نه روایت نه دې کړې او دا رانې نې ښکاره کړې ده چه هغه ثبت نه وو (۵)

حافظ ابن حجر رحمته فرماني «ثقة تغیر فصار یثقلن» (۶)

خو حافظ رحمته دوی لره ... ثقه ... گرځولې دې دا صحیح نه معلومېږي ځکه چه باقی د رجالو امامانو دوی لره زیات نه زیات صدوق گرځولې دې البته صرف ابن حبان رحمته دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې ددې نه لازمېږي چه د ... ثقه ... گرځولو مستحق شی (۷)
پاتې شوه دا خبره چه په صحیح بخاری شریف کښې ددوی روایت منقول دی نو دا خو یو خو د شمیر روایات دی په دې کښې هم عام طور باندې متابعات موجود دی (۸) والله اعلم
په ۲۲۰ کښې ددوی وفات او شو (۹) رحمته تعالی رحمة واسعه

۳۵ = بَابُ خَوْفِ الْمُؤْمِنِ مِنْ أَنْ يَحْبُطَ عَمَلُهُ وَهُوَ لَا يَشْعُرُ

وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ النَّخَعِيُّ مَا عَرَضْتُ قَوْلِي عَلَى عَمَلِي إِلَّا خَشِيتُ أَنْ أَكُونَ مُكْذِبًا وَقَالَ
ابْنُ أَبِي مُلَيْكَةَ أَذْرَكْتُ ثَلَاثِينَ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كُلُّهُمْ يَخَافُ
النِّفَاقَ عَلَى نَفْسِهِ مَا مِنْهُمْ أَحَدٌ يَقُولُ إِنَّهُ عَلَى إِيْمَانٍ جَبْرِيْلَ وَمِيكَائِيْلَ وَيُذَكِّرُ عَنْ
الْحَسَنِ مَا خَافَهُ إِلَّا الْمُؤْمِنُ وَلَا أَمْنَهُ إِلَّا الْمُنَافِقُ وَمَا يُخَذَّرُ مِنَ الْإِصْرَارِ عَلَى النِّفَاقِ وَالْعِصْيَانِ
مِنْ غَيْرِ تَوْبَةٍ لِقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى (وَلَمْ يَصِرُوا عَلَى مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ ٥)

(۱) تهذيب الكمال (۵۰۴، ۵۰۳، ۱۱۹)

(۲) الثقات لابن حبان (۴۵۴، ۴۵۳، ۱۸)

(۳) تهذيب الكمال (۵۰۴، ۱۱۹) وسير اعلام النبلاء (۲۱۰، ۱۱۰)

(۴) هدى السارى (۴۲۴) وميزان الاعتدال (۵۹۱۳)

(۵) هدى السارى (ص. ۴۲۴)

(۶) تقريب التهذيب (۲، ۳۸۷) رقم (۴۵۲۵)

(۷) تعليقات الشيخ محمد عوامة على الكاشف للذهبي (۱۴۱۲)

(۸) هدى السارى (ص. ۴۲۴)

(۹) تهذيب الكمال (۵۰۴، ۱۱۹)

ددې باب ماقبل باب سره مناسبت امام بخاری رحمته الله ددې باب نه وړاندې،، باب اتهام الجنائزمن الایمان،، منعقد کړې وو. د هغې نه پس ئې دا باب راوړلې دې. ددې د تیرشوی باب سره مناسبت دا دې. چه د جنازې اتباع مختلفو اغراضو لاندې کیږي. کله د رشته دارو د رضا لحاظ ساتلې شی. کله د مړي د خپلوانو د رضا خیال ساتلې کیږي. او کله د دواړو خبرو لحاظ ساتلې شی. او په بعضو وختونو کښې صرف د الله تعالی رضا مقصود وی. او هم دا مطلوب دې. لکه څنگه چه حدیث کښې په،، ایمناً او احتساباً،، سره دې طرف ته اشاره کړې شوې ده. خو کله کله داسې کیږي. چه سړې د الله تعالی د رضا دپاره کار کوی. خو بعضې داسې خیزونه او خرابیاني ورسره شاملې شی. چه هغه د انسان عمل بریادوی. امام بخاری رحمته الله دا مذکوره باب په دې خبره خبردارې ورکړې دې. چه سړې کله هم څه عمل کوی. نو د نفس د دھوکې نه دې ځان ساتی. هسې نه چه څه داسې خیز شامل شی. چه هغې سره عمل عبث شی. ()

امام بخاری رحمته الله چه تر اوسه پورې څومره تراجم منعقد کړل. په هغې کښې ئې مرجئو باندې رد کړې دې. او ددې سره سره ئې په نورو فرقو، مثلاً د خوارجو او معتزله ئې هم تردید کړې دې. دا باب امام بخاری رحمته الله خاص طور باندې د مرجئیه د تردید دپاره منعقد کړې دې. هغه خلق دا وائی. چه مؤمن دپاره معصیت مضر نه دې. امام بخاری رحمته الله په روایاتو او آثارو سره ثابتوی. چه معصیت مضر دې. بعضې وختونو کښې د معصیت په وجه د انسان عمل بریادېږي. او ده ته پته هم نه لگی. په دې وجه معصیت باندې اصرار (کلکیدل) سخت مضر دی. او خطره ده چه داسې سړې فلاح او نه مومی.

په ترجمه الباب کښې امام بخاری رحمته الله دوه جزء ایخودی دی. یو «عَوَفَ الْمُؤْمِنُ مِنْ أَنْ يَخْطَأَ مَكَلُهُ» او دویم جزء دې. «وَمَا يُحْذَرُ مِنَ الْإِفْرَارِ عَلَى النِّقَاطِ وَالصِّيَانِ مِنْ غَيْرِ تَوَجُّعٍ» د دواړو اجزاو مقصود په مرجئه باندې رد کول دی. په رومی جزء، سره ئې دا اوبښودل. چه مؤمن له همیشه یریدل پکار دی. او د مرجئه خلقو دا خیال دې. چه بس،، لا اله الا الله محمد رسول الله،، ونیلو سره سړې معصوم شو. دا غلطه ده. او په دویم جزء، سره ئې دا اوبښودل. چه په معاصیو باندې بغیر د توبې نه اصرار کول مضر دی. او د مرجئه خلقو دا وینا چه د ایمان موجود کیدو سره گناهونه مضر نه دي. ()

آیا د امام بخاری رحمته الله مقصد د احباطیه تاکید دې؟ بعضې خلقو دا اوگنړل. چه امام بخاری رحمته الله په دې ترجمه الباب سره د احباطیه یعنی د معتزله تائید کوی. چه دا وائی. چه معصیت کولو سره د انسان عمل بریادېږي. او د همیشه

عذاب مستحق جو پیری، خک کہ چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دلتہ فرمائی: ((غَوِبَ الْتَّوْمِنِ مِنْ أَنْ يَتَمَتَّعَ مَلَهُ وَهُوَ لَا يَشْفَعُ)) یعنی سری له یریدل پکار دی، چه چرتہ دده عمل بریاد شی، او ده ته پته هم اونه لگی: (۱)

خو دا خبره صحیح نه ده، امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دلتہ د مرجئه تردید کړې دې، د معتزلہ تائید نه دې کړې، او دلتہ ددوی په کلام کښې د،، احباط،، نه مراد احباط د ثواب دې، کفر نه دې، لکه قاضی ابن العربی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، چه د،، احباط،، دوه قسمونه دی، یو،، احباط ابطال،، دې، لکه څنگه چه ایمان کفر باطلوی، او کفر ایمان باطلوی، او دویم،، احباط مواضع،، ده، یعنی کله چه د قیامت په ورځ نیکی، او بدې تللې کیږی، که د نیکو تله درنه شوه، نو د نیکو خاوند به مفلح وی، او که د بدو تله درنه شوه، نو که په دې صورت کښې الله تعالی معاف نکړی، نو دې به په تاوان کښې وی، او که معاف کړی، بیا هم د لږ وخت دپاره،، احباط،، او موندې شو، ځکه چه څومره وخت توقف اوشو، تر دویمه وخته پورې دې سری ته د خپل عمل نه هیڅ فائده اونشو، او که خدائې مکره معافی اونشو، بلکه عذاب ورکول مقرر شو، نو تر کوم وخته پورې چه په جهنم کښې پروت وی، تر هغومره ورځو پورې به هغه ته د خپل عمل نه فائده نه رسیږی، خو کله چه راوځی، نو هغه ته به د خپلو نیکو عملونو اجر او ثواب ملاوړیږی، بهر حال احباط اوموندې شو، لکه څنگه چه د مکمل احباط په صورت کښې انسان ته د خپل عمل هیڅ فائده نه رسیږی، دغه شان دکوم کس په حق کښې چه مکمل احباط وی، هغه ته فی الجمله فائده حاصل نشوه: (۲) والله اعلم.

ایا په بې علمۍ کښې د کفر د کلمې اطلاق موجب د کفر دې؟ امام نووی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، چه دلتہ د،، احباط،، نه مراد د ایمان نقصان او د بعضو عبادتونو باطلیدل دی، کفر مراد نه دې، ځکه که په بې علمۍ کښې یوکس داسې عمل اوکړی، چه هغه د کفر وی، نو هغه به کافر نه وی: (۳) خو علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ دا رد کړې دې، او وئیلی نه دی، چه د جمهورو په نیز که بې علمۍ کښې څه داسې عمل اوکړی، یا څه داسې خبره اوکړی، چه هغه موجب د کفر وی، نو کافر کیږی: (۴)

صاحب د بحر نقل کړی دی، که یو سړی په قصد سره د کفر کلمه ووانی، چه په مزاح (توقو) کښې ولې نه وی، نو کافر کیږی، او که په خطاء یا زبردستی سره اووئیلې شی، نو د هیڅ چا په نیز به کافر نه وی، او که پخپل اختیار سره نه کلمه د کفر اووئیله، خو هغه ددې خبرې نه

(۱) فتح الباری (۱۱۰/۱)

(۲) المصدر السابق

(۳) شرح الکرمانی (۱۸۷/۱) وعمدة القاری (۱۲۴)

(۴) المصادر السابقة

جاهل دې چه دا کلمه د کفر ده نو په دې کښې د مشائخو اختلاف دې چه کافر کیږي به او که نه؟^(۱)

د ترجمه الباب ماخذ دا ترجمه امام بخاری رحمته الله علیه د قرآن کریم د آیت (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَن تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ أَنتُمْ لَا تَشْعُرُونَ) (۱) اخذ کړې ده په دې آیت کښې د ...رفع صوت فوق صوت النبي... او ...جهر بالقول... نه مني کړې شوې ده چه په دې حرکت سره عین ممکن ده چه ستاسو عملونه بربړي د شی هم ددې نه امام بخاری رحمته الله علیه د ((قَوْلِ الْمُؤْمِنِ أَنْ يَحْبَطَ عَمَلُهُ وَهُوَ لَا يَشْعُرُ)) ترجمه قائم کړله او د انې واضح کړله چه ...د نبی صلی الله علیه و آله په آواز باندې خپل اواز پورته کول... ښکاره ده چه یو معصیت دې او معصیت سره د عملونو ضائع کیدو خطر متعلق کیږي په داسې صورت کښې دا ونیل چه معصیت ایمان دپاره مضر نه دې دا به څنگه صحیح وی؟^(۲)

د مذکوره آیت نه د علامه زمخشری غلط استدلال علامه زمخشری د اعتزال مسلک ته تقویت ورکولو دپاره د مذکوره آیت د ظاهري سطحې نه استدلال کړې دې ونیلي چې دی چه معاصی مطلقاً که هغه کفر ته متعدی وی او که د کفر نه کم وی د اعمالو بریادونکی او د ایمان نه خارجونکی دی.^(۳) حالانکه د اهل سنت والجماعت په دې خبره اتفاق دې چه ...مادون الکفر... هیڅ یوه گناه د اعمالو بریادونکی نه ده.

عالمانو د علامه زمخشری د استدلال ډیر جوابونه ورکړي دي خو د ټولو نه غوره جواب علامه احمد بن الحنبل مالکی اسکندری رحمته الله علیه ورکړې دې ددوی جواب په دوو مقدماتو باندې مبنی دې.

① یو دا چه رفع د صوت کله کله د ایذا سبب جوړیږي او دا د مشاهدې نه ثابت ده لکه د استاد په وړاندې د شاگرد د مرشد په وړاندې د مرید او د مشر په موجودگي کښې د کشر آواز پورته کول او شور شغب کول او ښکاره ده چه د استاد پیر او د لوني نه د لوني وجاهت (او مرتبه) هم د نبی کریم صلی الله علیه و آله د وجاهت په وړاندې هیڅ او خاورې دی.

② دویمه دا چه د اهل السنة والجماعة په نیز دا متفق علیه ده چه نبی کریم صلی الله علیه و آله ته ایذا ور رسول کفر دې.

ددې دواړو مقدماتو ملاولولو نه نتیجه دا راووتله چه د رفع صوت (آواز پورته کولو) دوه قسمونه دي یو قسم هغه دې کوم چه کفر ته متعدی دې او دا هغه آواز دې په کوم کښې چه نبی کریم صلی الله علیه و آله ته ایذا رسول ثابتول نو دا کفر دې او کفر بالاتفاق عملونه بریادوی دویم

(۱) البحر الرائق (۱۲۵۵) کتاب السیرباب احکام المرئین

(۲) سورة الحجرات: (۲)

(۳) فضل الباری (۵۱۰۱۱)

(۴) الکشاف (۳۵۵، ۳۵۴/۴)

قسم هغه دي. کوم چه کفر ته متعدی نه دي. يعنی په کوم کښې چه نبی کریم ﷺ ته ايذا، رسول نه ثابتیږي.

موال: دلته دا سوال پيدا کيږي. چه هرکله هر رفع صوت کفر ته متعدی او عملونه بربادونکي نه دي. نو مطلقاً د ﴿لَا تَرْفَعُوا﴾ حکم څنگه ورکړې شو؟

جواب: ددي دا دي. چه هر رفع صوت اگرچه مفضی الی الکفر او د اعمالو بربادونکې نه دي. خو دا متعین نه ده. چه کوم یو رفع د صوت به ايذا، ورکونکې وي. او کوم یو به نه وي. او که په واقع کښې متمیز او متعین کړې شي. بیا هم د بې خیالي په وجه تمیز نه پاتی کيږي. او د حد نه تجاوز کيږي. په دي وجه عین ممکن ده. چه یو صورت مونږه مودی او نه گنږو. او هغه په واقع کښې مودی شي. او د کفر حده پورې اورسپړي. او د ايذا، ددي صورت نه بچکيدو دپاره ئې مطلقاً ﴿لَا تَرْفَعُوا﴾ او فرمائیل. او د مطلق رفع صوت نه منع کړې شوې ده. او ددي ممانعت علت بیان کړې شوې دي. ﴿وَأَن تَعْلَمُوا أَنَّهُمْ﴾ چه په لا علمي کښې ستاسو ټول اعمال برباد شي. يعنی په بې خبري کښې هغه صورت متحقق شي. په کوم کښې چه ايذا، وي. چه دا کفر دي. او په دي سره به ټول عملونه برباد شي.

هم ددي شېبې په وجه چه کوم یو صورت مودی او محیط دي. ددي پته نه لگي. ددي نه د بچ کيدو دپاره د مظنه ايذا، يعنی د هر رفع صوت نه ممانعت او کړې شو. چه په بې خیالي او بې علمي سره په هغې رفع صوت کښې مبتلا شي. کوم چه کفر او د عملونو بربادونکې دي. دا بعینه هم دغه شان ده. لکه چه په یو بل آيت کښې وئيلي شوی دی.

﴿اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ﴾ (۱) دلته د، کثیر ظن، نه د بچکيدو حکم دي. او ددي علت بیان کړې شوې دي. چه .. بعضې گمان گناه وي. په ظاهره دلته تقريب تام نه دي. ځکه چه هرکله، بعضې گمان،، گناه ده. نو هم ددي نه د بچ کيدو ضرورت دي. د هغه گمانونو نه بچکيدل ضروري نه دي. کوم چه گمانونه نه دي. خو دلته هم دا وئيلي کيږي. چه په کومو بعضو گمانونو کښې اثم او گناه ده. چونکه دغه بعض متمیز او متعین نه دي. نو ممکن ده. چه څه بعضو لره مونږه گناه اونه گنږو. او هغه په واقع کښې گناه وي. په داسې صورت کښې به بې علمي کښې گناه کښې مبتلا کيدل وي. په دي وجه د، کثیر ظن،، نه د بچکيدو حکم ورکړې شو. چه په دي کښې د واقع کيدو نوبت رانشي.

بيادله دا خبره هم ه غور قابله ده. چه علامه زمخشری پخپلې باطلې مدعا باندې د استدلال کولو دپاره د آيت کوم مطلب اخلي. چه علی الاطلاق هر رفع د صوت محیط دي. ددي مطلب په بناء د ﴿وَأَن تَعْلَمُوا أَنَّهُمْ﴾ لطافت بلکه افاديت هم ختمیږي. ځکه چه هرکله هر قسمه رفع صوت محیط شو. نو کله چه یوکس ددي ارتکاب اوکړو. نو دده د عملونو جبط کيدل متعین او معلوم دي. او رفع صوت هم څه مخفی امر نه دي. چه ددي شعور نه کيږي. نو بیا به د ﴿لَا تَعْلَمُوا﴾ څه مطلب وي؟ او د اهل سنت والجماعة د موقف

مطابق چه د آیت کوم تقرير او کړې شو په دې بنياد باندې د ﴿لَا تُشْرِكُونَ﴾ لطافت ښکاره دې او د محاورې بالکل موافق دې. (١) والله اعلم.

د حافظ ابن القيم رحمه الله په دې مسئله کېښي د معتزله تائيد او ددوی رد حافظ ابن القيم رحمه الله په دې مسئله کېښي د اهل السنة والجماعة سره اختلاف کړې دې او د معتزله موافقت نه کړې دې او ډیر په کلکو الفاظو سره دوی لیکلي دي. چه دا څه ضروری ده چه په هره خبره کېښي د معتزله خلاف او کړې شی. که ددوی یوه مسئله د قرآن او سنت موافق وی نو هسې بیه په تاویلاتو پسې کیدل، او ددوی د خلاف کولو ضرورت نشته.

بیا دوی په دې مسئله کېښي د معتزله تائيد کولو دپاره لاتدیني دلیلونه پیش کړي دي:

① آیت د قرآن ﴿لَا تُبْطِلُوا صَدَقَتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى﴾ (٢) یعنی .. د خپلو صدقاتو په احسان کولو او په ایذاء رسولو سره ابطال مه کوئ، معلومه شوه چه په .. من او اذی .. سره صدقه باطلېږي.

② د حضرت بریده رضي الله عنها مرفوع حدیث دې. «من ترك صلاة العصر فقد حبط عمله» معلومه شوه چه د مازیگر مونځ پریخودل چه دا یو معصیت دې ددې په وجه عمل ضائع کیږي.

③ دوی .. حدیث الموازنه، هم پیش کړې دې چه په هغې کېښي دي چه د قیامت په ورځ به د نیکی او گناه موازنه کیږي. که نیکی غالب شوه نو جنت ته به ځي او که گناه غالبه شوه نو جهنم ته به ځي. (٣) معلومه شوه چه دده نیکی به ضائع کیږي گنی جهنم ته به ولې داخلیدو؟

خو حافظ ابن القيم رحمه الله چه کوم دلیلونه پیش کړي دي هغه صحیح نه دي. رومې دلیل نه د ﴿لَا تُبْطِلُوا صَدَقَتِكُمْ...﴾ (الغ) پیش کړې دې ددې نه دلته استدلال صحیح نه دې ځکه چه دلته خبره او بحث په دې کېښي دې چه کومه یوه گناه علی الاطلاق ټول نیک اعمال ضائع کولې شی او که نه؟ باقی پاتې شو دا صورت چه یو خاص نیک عمل کوم سره چه ددې گناه تعلق وي بیا دغه گناه سره دا هم ښکاره شی چه دا نیک عمل په اصل کېښي حسنه نه وه بلکه د حسنه یو صورت وو په دې کېښي د حسنه روح او حقیقت نه وو په داسې صورت کېښي ددې گناه ددې خاص نیکی دپاره محبط کیدل منو او ددې آیت نه هم دا صورت ثابتیږي چه .. من، او .. اذی، چه کوم خاص حسنه سره متعلق دي یعنی صدقات، هغه به

(١) الإنصاف بهامش الکشاف (٣٥٥، ٣٥٤، ٣٥٥)

(٢) سورة البقرة: (٢٦٤)

(٣) صحيح البخاری (٧٨١١) کتاب مواقيت الصلاة باب إثم من ترك صلاة العروسن النسائي (٨٣١١) کتاب الصلاة باب من ترك صلاة العصر

(٤) أخرج ابن أبي حاتم عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: يعاسب الناس يوم القيامة فمن كانت حسناته أكثر من سيئاته بواحدة دخل الجنة ومن كانت سيئاته أكثر من حسناته بواحدة دخل النار.. وأخرجه أبو الشيخ عن جابر رضي الله عنه قال قال رسول الله ﷺ يوضع الميزان يوم القيامة فيوزن الحسنات والسيئات فمن رجعت حسناته على سيئاته دخل الجنة ومن رجعت سيئاته على حسناته دخل النار (الدر المنثور (٦٩٣، ٧٠ سورة الأعراف)

دې سره باطل او بربادېږي. او دا حېط او باطلیدل بالکل په ځانې دې ځکه چې .. من او ازی .. اوښودل چې دا صدقه په اصل کېنې هډو صدقه نه وه. صرف د صدقې یو صورت وو. په دې کېنې روح او حقیقت نه وو.

بیا ددوی د حدیث الموازنه نه استدلال هم بې فاندې دې ځکه چې ددې نه دا نه ثابتېږي. چې ټول نیک عملونه به باطلېږي. زیات نه زیات دومره خبره ثابتېدې شی چې د گناهونو د غلبې په وجه به فی الحال دده نیک عملونه نفع نه رسوي. او په فی الحال نفع نه رسولو سره حېط نه لازمیږي. بلکه فی الحال به دا محفوظ ساتلې کېږي. کله چې دې د خپلو گناهونو سزا اوزغمی او پاک صفا شی. بیا به هم ددې حسانتو په وجه ده ته جنت او اوچتې مرتبې نصیب کېږي. که د گناهونو په وجه ټول نیک عملونه برباد شی. نو بیا به گناهکارو مومنانو ته په جنت کېنې مختلفې مرتبې به څنګه ملاوېږي؟

ترکومي پورې چې د «من ترك صلاة العصر فقد حبط عمله» تعلق دې. نو ددې نه په ظاهره ددوی دموقف تائید کېږي. خو جمهور دا په زجر او توبیخ او زورنې باندې محمول کوي. په دې داسې پوهه شوې چې د .. حبط .. لغوی معنی دا ده چې څاروی ته ښه چراګاه (ورش) ملاوې. او په هغې کېنې هغه ښه اوخړېږي. تردې چې هغه هضم نکرې شی. ددې خپته او کلمې اوپرسېږي. دغه شان د خپتې او کلمو پرسیدو ته .. حبط .. وئیلې شی. (۱)

اوګوري! په دې غرض سره ګیاه کېنې څرن کوي. چې ددې ژوند باقی پاتې شی. او صحت او طاقت ټې بحال پاتې شی. اوس د یو عارض او بې قاعدګۍ په وجه هغه نفع حاصله نشوه. بلکه ډیر کرته خو ددې نه مرګ هم واقع کېږي. او کله کله مړه کېږي نه. خو د ګیاه خوړلو چې کومه نفع حاصلیدل پکار وو. هغه نفع نه حاصلېږي. د .. حبط .. اصل معنی خو دا ده. اوس ددې نه .. حبط د اعمالو .. مراد واخستلې شو. ځکه چې په دې کېنې هم دا کېږي چې د اعمالو نه چې کوم اصلی مقصود دې. یعنی ثواب او اجر او د الله تعالی رضامندی، هغه د څه عارض په وجه نه حاصلېږي. په دې کېنې هم دوه وجې دي. کله خو داسې عارض راپېښېږي چې په دې کېنې ټول عملونه واقعي بالکل بې کاره او عبث کېږي. لکه مثلاً یوکس د کفر ارتکاب او کړو. او کله دا صورت کېږي چې داسې عارض راپېښېږي چې په دې سره عملونه بالکل برباد او بې کاره کېږي نه. خو ددې نه څه خاص فائده نه حاصلېږي. یا کوم برکت چې ددې نه حاصلیدل پکار دی. هغه نه حاصلېږي. دې ته هم په یوه درجه کېنې .. حبط .. وئیلې شی. په عرف کېنې هم کله چې د یو سړي په کار کېنې خرابی پیدا شی. او ددې په وجه دده خاص نفع ختمه شی. یا په څومره اندازه فائده چې مطلوب وه. هغه حاصله نشي. نو وئیلې شی چې د .. فلانې ټول کړه اوږه برباد شو .. نو په نصوصو کېنې چې کله د یوې ګناه په وجه د .. حبط .. ذکر راشي. هلته هم دا دویم صورت مراد دی.

هم په دې بنیاد د «من ترك صلاة العصر فقد حبط عمله» مطلب دا دې چه د مازیگر د مونږ پریخودل دومره لوڼې جرم دې چه ددې په وجه دده د عملونو کومه مطلوب خاص نفع حاصلول وو هغه به نه حاصلیږي او ده ته به سخت نقصان رسیږي لکه څنگه چه دوم

روایت کښي دی «من فاتته صلاة العصر فكأنما وتر أهله وماله»^(۱)

بعینه هم دغه شان د «لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ..... إلخ» مطلب دا دې چه د نبی کریم ﷺ په صحبت مبارک کښي چه به صحابه کرامو ﷺ ته کوم خاص برکت حاصلیدو چه په دې سره به په معمولی عمل کښي دوی ته عظیم اجر او کثیره نفع حاصلیدله هغه به فوت کیږي کوم چه ډیر لوی تاوان او نقصان دې.

په حدیث شریف کښي راځي چه .. که زما یو صحابی نصف مد صدقه اوکړي نو په تاسو

کښي د یوکس د غر برابر سره زر صدقه کول هم ددې برابر نشي کیدي^(۲)

وجه ددې هم دا ده چه د نبی کریم ﷺ د برکته او د صحبت د فیض نه به دوی ته په امله درجه اخلاص حاصلیدو کوم چه د عمل روح دې اوس که څوک سرې داسې څه کار اوکړي کوم چه د دربار رسالت تهذیب او د ادب خلاف وی نو ډیره ممکن ده چه ددې نحوست سره ددې فیوضو او برکاتو راتلل بند شي او دې محروم پاتې شي نو کوم سرې چه د مذکوره فیوضو او برکاتو نه مستفیض کیدلو اوس که هغه ددې نه محروم پاتې شي نو عرفاً ده ته داسې ونیلې شي چه .. دده کړه اوږه ټول بې کاره شو .. ځکه چه هرکله هغه فیض او برکت پاتې نشو نو گویا ده ته هیڅ نفع اونشو.

ددې تشریح نه دا خبره واضحه شوه چه په دې مواقعو کښي د .. حبط .. نه بالکل بیکاره کیدل مراد نه دی ځکه چه داسې ارتکاب د کفر په وجه کیږي بلکه د زیاتې نفعې او برکاتو حبط کیدل مراد دی^(۳) والله اعلم.

قوله: وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ التَّيْمِيُّ: ابراهیم تیمی رحمته اوفرمائیل:

دا ابو اسماء ابراهیم بن یزید بن شریک تیمی کوفی دې عابد، زاهد، اود شپې بیدارو او واعظانو بزرگانو کښي وو^(۴)

د حضرت انس، حضرت حارث بن سويد، عمرو بن ميمون، عبدالرحمن بن ابی لیلی او یزید بن شریک رحمته نه روایت کوی د حضرت عائشې رحمته نه هم مرسل روایت کوی^(۵)

(۱) رواه النسائي في سننه (۸۳۱۱) كتاب الصلاة باب صلاة العصر في السفر

(۲) عن أبي سعيد الخدري رحمته قال قال رسول الله ﷺ لا تسبوا أصحابي فلو أن أحدكم أنفق مثل أحد ذهباً ما بلغ مد أحدهم ولا نصيفه أخرجه البخاري في صحيحه (۵۱۸۱۱) كتاب فضائل اصحاب النبي ﷺ باب بلائهم بعد باب قول النبي ﷺ لو كنت متخذاً خليلاً

(۳) دا ټول بحث د فضل الباری ج ۱، ۵۱۲، ۵۱۳ نه ماخوذ دي.

(۴) تهذيب الكمال (۲۳۲۱۲)

(۵) المصدر السابق

ددوی نه په روایت کونکو کښې بیان بن بشر احمسی، حسن بن عبیدالله نخعی، حکم بن عنبیه، زبید بن الحارث الیامی، سالم بن ابی حفصه، سلمه بن کهیل، سلیمان الاعمش او یونس بن عبید رضی الله عنه وغیره دی. (۱)

امام یحیی بن معین رحمته الله فرمائی، «ثقة»، (۲)

امام ابو زرعه رحمته الله فرمائی، «ثقة مرجح»، (۳)

امام ابو حاتم رحمته الله فرمائی، «صالح الحديث»، (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی، «ثقة [لأنه يرسل ويدلس]»، (۵)

حجاج بن یوسف دوی لره قید کړې وو. ددوی واقعه هم د ایشار په تاریخ کښې یوه خاص نمونه ده. واقعه دا وه. حجاج بن یوسف د حضرت ابراهیم نخعی رحمته الله گرفتارولو دپاره پولیس راوړلېکل. دا پولیس ابراهیم تیمی رحمته الله ته اورسیدل او وې ونیل چه، ابراهیم مطلوب دې، دوی ددې علم باوجود چه ددوی مطلوب حضرت ابراهیم نخعی رحمته الله دې. وې ونیل چه هم زه ابراهیم یم. ددوی تقوی او ایشاراجازت ورنکړو چه دوی د ابراهیم نخعی رحمته الله د گرفتارولو په باره کښې معمولی مدد هم اوکړی. نو دوی ئې گرفتار کړل او د حجاج د زمانې په بدنام جیل کښې ئې واچولو. دا جیل خانه حجاج جوړه کړې وه. چه په دې کښې نه د گرمۍ نه د بچ کیدو څه سامان وو. او نه د یخنۍ د بچ کیدو څه خانې وو. د کلاؤ اسمان لاندې به ئې دوه سړی په یو یو زنځیر کښې تړلی گیرول. د ابراهیم تیمی رحمته الله په یو څو ورځو کښې شکل و صورت متغیر شو. تر دې چه ددوی مور ددوی د کتلو دپاره راغلله. نو وې نه پیژندلو. کله چه دوی پخپله خبره اوکړله. نو وې پیژندلو. هم په دې حال کښې ددوی وفات او شو.

په کومه شپه ئې چه وفات او شو. حجاج بن یوسف په خوب کښې او کتل. چه یو سړې وانی چه نن شپه په دې ښار کښې د یو جنتی سړی وفات شوې دې. حجاج چه د سحر پاسیدو. نو تپوس ئې اوکړو. چه آیا نن په واسط ښار کښې دچا وفات شوې دې؟ خلقواوونیل. چه آو! نن په جیل کښې د ابراهیم تیمی رحمته الله وفات شوې دې. حجاج فوراً دا اوونیل. چه دا خوب د شیطان په وسوسو کښې یوه وسوسه ده. او خبره ئې تال کړله. ددې نه پس دده په حکم سره دوی په ډیران کښې او غورخولی شو. (۶)

(۱) المصدر السابق

(۲) المصدر السابق) وخلاصة الخزر ج۱ (ص ۲۳)

(۳) المصادر السابقة)

(۴) تهذيب الكمال (۲/ ۲۳۳)

(۵) تقريب التهذيب رقم ۲۶۹ (ص ۹۵) -

(۶) طبقات ابن سعد (۲۸۵۶)

په ۹۲۰ هـ کښې ددوی وفات او شو. ددوی د عمر د څلورینسو کالو هم پوره شوې نه وو. (۱)
 ﷺ رحمه واسعه.

قوله: مَا عَرَضْتُ قَوْلِي عَلَى عَمَلِي إِلَّا خَشِيتُ أَنْ أَكُونَ مُكْذِبًا: چه کله هم ما خپل قول پخپل عمل باندې پیش کړو. یعنی د دواړو موازنه مې او کړله. نو ماته دا پره شوه چه هسې نه دروغژن او گنرلې شم. ابراهیم تیمی ﷺ د قول تخریج د ابراهیم تیمی ﷺ دا اثر ابن سعد ﷺ په .. طبقات.. ابراهیم تیمی ﷺ په .. کتاب الزهد..، کښې (۲) ابونعیم ﷺ پخپل .. تاریخ.. کښې (۳) ابن ابی شیبې ﷺ پخپل .. مصنف.. کښې (۴) ابوالقاسم لاکانی ﷺ پخپل .. سنن.. کښې. (۵) او امام بخاری ﷺ پخپل .. تاریخ کبیر.. کښې (۶) موصولاً نقل کړې دې.

ددې قول مطلب: د ابراهیم تیمی ﷺ په دې قول کښې،، مکذبا،، په صیغې د اسم فاعل او په صیغې د اسم مفعول دواړه شان نقل کړې شوي دي. (۷)
 که د اسم فاعل صیغه واخستلې شي. نو مطلب به دا وي. چه کله هم د خپل قول او فعل موازنه کوم. نو زه یریرم. چه زه پخپله خپل عمل سره د خپل قول تکذیب کونکې جوړ نشم. علامه شبیر احمد عثمانی ﷺ فرماني. دا داسې ده. لکه څنگه چه امام غزالي ﷺ يو مثال بیان کړې دي. چه يو سړې د لوڅي نه حلوه اوچتوي. او مزې سره نې خوري. او خلقو ته وائي. چه گوري! دا مه خوري. دې کښې زهر ملاو شوی دی. نو ښکاره ده. چه خلق به دده تکذیب کوي. او دې پخپله هم خپل عمل سره د خپل خان تکذیب کوي. لکه حافظ شیرازی ﷺ فرماني:

واعظان کس حبلوه بر محراب و منبری کنند
 چنان بخلوت می روند آن کار دیگر می کنند
 مگر دارم ز دانشمند مجلس باز پرس

(۱) الکشاف (۲۲۷۱) رقم (۲۲۰)

(۲) طبقات ابن سعد (۲۸۵۶)

(۳) فتح الباری (۱۱۰/۹۹) وعمدة القاری (۲۷۵۱۱)

(۴) المصادر السابقة

(۵) تغلیق التعليق (۵۲۱۲)

(۶) عمدة القاری (۲۷۵۱۱)

(۷) تاریخ کبیر (۳۳۵۱۱) رقم (۱۰۵۳)

(۸) عمدة القاری (۲۷۵۱۱) وفتح الباری (۱۱۰/۱۱)

توبه منرمایان سپردا توبه کسری کنشد
گوینا باور نمی دارم روز داوری
کاین همه قفس و قفس در کار داوری کنشد

یعنی دا واعضایان خلق کوم چه په محراب او منبر باندې کینې وعظ کوی او د زهد او دین نه د بې رغبتۍ خبرې کوی کله چه په خلوت کینې شی نو ددوی عمل څه بل شان وی ماته خو اشکال دې لږ شان د مجلس د هونیارانو نه تپوس او کره چه د توبې تلقین کونکې پخپله توبه ولې کمه اوباسی؟ گویا دوی ته په ورځ د جزاء باندې یقین نشته چه سره د دلیلونو او د حجتنو د الله د عدل په کارونو کینې گوتې وهی او د دخل اندازی کوشش کوی، ابراهیم یمی عليه السلام ډیر زیات متقی او ډیر محتاط انسان وو خو د یرې او خشیت او تواضع نه، «عشیت ان اکون مکنباً»، وائی. معلومه شوه چه د کامل ایمان باوجود یریدل او بیدل پکار دی ددوی اشاره دې آیت طرف ته ده. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا مَا لَا تَعْمَلُونَ كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَعْمَلُونَ» (۱) یعنی پخپلې خولې د قانون د اطاعت اعلان کول. او بې عمل نه کول. په دې سره د الله تعالی غضب په جوش کینې راځی

«مکنباً»، د اسم فاعل په صیغې سره د وینلو په صورت کینې دا معنی هه کیږي شی چه د عمل په اعتبار سره د دین تکذیب کونکو سره د مشابهت په وجه زما شمیر هه د شریعت په دروغژن کونکو کینې اوشی. ځکه چه په کافرانو کینې د منافقانو په ژبه کینې خو ډیر زیات طاقت وی. خو د عمل په میدان کینې هغوی صفر وی.

او که «مکنباً»، اسم مفعول او وینلې شی نو مطلب به دا وی چه زه یریرم د الله تعالی نه. چه هغه زما تکذیب اونکړی. ځکه چه هرکله عمل د قول مخالف دې نو عمل کتلو سره به خنق دروغژن وائی. ابراهیم یمی عليه السلام چونکه ډیر عابد، زاهد او متقی وو وعظ به نې کولو ددوی مقصد دا دې چه هرکله زه د خپلو اقوالو په رڼا کینې د خپل عمل جنزه څخه سو ماته یره کیږی. چه زما تکذیب اونکړې شی. (۲) وائنه اعلم

قوله: وَقَالَ ابْنُ أَبِي مُلَيْكَةَ: او ابن ابی ملیکه اووینل

دا ابوبکر عبدالله بن عبیدالله بن ابی ملیکه زهیر بن عبدالله بن جعدان یمی قرشی دې ابومحمد هم ددوی کینت دې. (۳)

د حضرت عائشې، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن

(سورة الصف: ۲، ۳)

(فضل الباری (۵۱۳، ۵۱۴) و عمدة القاری (۲۷۵۱۱) و فتح الباری (۱۱۰۱۱))

(تہذیب الکمال (۲۵۶۱۱۵) و تفریب التہذیب (ص. ۳۱۲) او په طبقات ابن سعد (۴۷۳۱۵) کینې ددوی نسب نامه لږه غوندي مختلف ده حالانکه په عامو مراجعو کینې هم هغه شان ده لکه څنگه چه په تہذیب الکمال کینې نقل شوې ده)

عمرو بن العاص، حضرت عبدالله بن الزهیر، حضرت ابو محذورہ، حضرت ام سلمہ اور حضرت اسماء بنت ابی بکر صدیق رضی اللہ عنہ نہ روایت کوی (۱)
 ددوی نہ علاوہ نہ دیگر حضرات کتلی دی خود ددوی نہ نہ روایت نہ دے کرے مثلاً علی بن ابی طالب، او حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ نہ کتلی دی خود ددوی نہ نہ روایت نہ دے کرے
 ددوی نہ ایوب سختیانی، جریر بن حازم، حمید الطویل، عبدالعزیز بن جریج، عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج، عطاء ابن رباح، لیث بن سعد، لیث بن ابی سلیم او یزید بن ابراہیم تستری رضی اللہ عنہ وغیرہ روایت حدیث کوی (۲)

امام ابوزرعہ او امام ابو حاتم رحمہما اللہ فرمائی، «ثقة» (۳)

ابن سعد رضی اللہ عنہ فرمائی، «وكان ثقة كثير الحديث» (۴)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی، «وكان عالماً مقتباً صاحب حديث وإتقان، معدود في طبقة علماء، وقد دل القضاة إسن الحديث، والأذان أيضاً» (۵)

ابن حبان رحمہ اللہ دوی لہ پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کرے دی (۶)

امام عجل رحمہ اللہ فرمائی، «تابع ثقة»، (۷)

ابن خلفون رحمہ اللہ فرمائی «رجل صالح جليل ثقة» (۸)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی، «ثقة فقيه»، (۹)

پہ ۱۱۷ھ کنبی ددوی وفات اوشو (۱۰)

قوله: أَدْرَكْتُ ثَلَاثِينَ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: زه د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم

پہ اصحابو کنبی دیر شو حضراتو سرہ ملاو شو یم

د ابن ابی ملیکہ رحمہ اللہ ددی اثر تخريج دابن ابی ملیکہ رحمہ اللہ دا اثر ابوخیثمہ رحمہ اللہ پخپل

تاریخ، کنبی (۱۱) محمد بن نصر مروزی رحمہ اللہ پخپل، کتاب الايمان، کنبی (۱۲)، ابو زرعہ

(۱) تہذیب الکمال (۲۵۶/۱۵)

(۲) المرجع السابق

(۳) تہذیب الکمال (۲۵۸/۱۵)

(۴) طبقات ابن سعد (۴۷۳/۱۵)

(۵) سیر اعلام النبلاء (۸۹/۱۵)

(۶) الثقات لابن حبان (۲/۱۵)

(۷) تعليقات تہذیب الکمال (۲۵۹/۱۵)

(۸) المرجع السابق

(۹) تقریب التہذیب (ص. ۳۱۲) رقم (۳۴۵۴)

(۱۰) سیر اعلام النبلاء (۹۰/۱۵)

(۱۱) فتح الباری (۱۱۰/۱) وعمدة القاری (۲۷۵/۱۱)

(۱۲) المراجع السابقة-

دمشقی رحمۃ اللہ علیہ پخبل .. تاریخ .. کنبی . (۱) او امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پخبل .. تاریخ کبیر .. کنبی (۲) موصلاً نقل کړې دي.

په دې طرق کنبی په یو طریق کنبی هم ددی اصحابو کرام رحمۃ اللہ علیہم نوم نه دي اخستلي شوي. د کومو په باره کنبی چه دلته ذکر دي البته ابن ابی ملکیه چه کومو صحابه کرام رحمۃ اللہ علیہم سره زیات ملاقات کړې دي هغوی کنبی حضرت عائشه، حضرت اسماء، عبدالله اریعه، حضرت ابوهریره، حضرت عقبه بن الحارث، او حضرت مسور بن مخرمه رحمۃ اللہ علیہم دی او ددوی نه نې روایت هم کړې دي. (۳)

قوله: كَلِمَةُ يَخَافُ النِّفَاقَ عَلَى نَفْسِهِ: دوی ټول به د خپل ځان په باره کنبی د نفاق نه بیریدل. ددې یرې منشاء زیاته ورع (تقوی) وه. ځکه چه دا حضرات ډیر زیات متقی او پرهیزگاران وو. په دې وجه به هر څیز کنبی دوی ته خطره کیدله. بیریدل به چه چرته ددوی یو قول او عمل د منافقانو د قول او عمل مشابه نشی. حضرت عمر رضی اللہ عنہ سره ددې چه ډیره لویه مرتبه نې وه. د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم رازدار حضرت حذیفه رضی اللہ عنہ له به ورتلو او ونیل به یی: چه په ما کنبی خو څه د نفاق عمل نشته؟ (۴)

علامه ابن بطال رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چه په اصل کنبی حضرات صحابه کرام رحمۃ اللہ علیہم او ډېد عمر موندلي دي. او خپل مخې ته په شریعت کنبی د تغیر مشاهده کړې ده خو د قدرت نه کیدو په وجه نې انکار نه دي کړي. په دې وجه به دوی ته دا خطر وه. چه چرته دا خاموشی په مدهانت (یعنی د حق پټولو) کنبی داخل نه وی. او ددوی په دې طریقه خاموش پاتې کیدل د نفاق څه څیز نه وی. (۵)

قوله: مَا مِنْهُمْ أَحَدٌ يَقُولُ إِنَّهُ عَلَى إِيْمَانٍ جَبْرِيْلٍ وَمِيكَائِيلَ: په هوی کنبی به چا هم نه ونیل. چه دده ایمان د جبرئیل او میکائیل علیهما السلام د ایمان په شان دي. یعنی لکه څنگه چه د جبرئیل او میکائیل علیهما السلام ایمان مکمل دي. ځکه چه ددوی ایمان شهودی دي. په دوی کنبی به یو سړی هم د ځان په باره کنبی داسې گمان نه کولو. بلکه هر یو ته به دا ویره وه. چه دده په ایمان کنبی چرته د یو طرفه کمی نه وی راغلي. دده د نفاق څه عمل نه وی صادر شوي. د نفاق څه خبره نې د ژبې نه نه وی وتلي.

(۱) فتح الباری (۱۱/۱۱) وتغلیق التعليق (۵۲۱۲)

(۲) التاريخ الكبير (۱۳۷۱۵) رقم الترجمة (۴۱۲)

(۳) فتح الباری (۱۱/۱۱)

(۴) عن زيد بن وهب قال مات رجل من المنافقين فلم يصل عليه حذيفة فقال له عمر من القوم هذا؟ قال نعم. قال بالله أنهم أنا؟ قال لا ولن أخبره بعدك أحداً (رواه سنن في الإيمان) كذا في كنز العمال (۳۴۴۱۳)

رقم ۳۶۹۶۲ ورقم ۳۶۹۶۱

(۵) عمدة القاری (۲۷۵۱۱) وفتح الباری (۱۱/۱۱)

بعضی حضرات ارشاد فرمائی کہ د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصود ددی جملہ نقل کولو سرہ امام اعظم ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ باندی تعریض دی کہ د امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ نہ منقول دی، لیکن کلمیان جبرئیل، خو دا خبرہ پہ مشہور و شارحینو نووی، کرمان، عینی، عسقلانی، قسطلانی وغیرہ کسبی چا ہم نہ ده ذکر کړې نو دا وئیل چہ په دې سرہ امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ باندی تعریض مقصود دی صحیح نہ معلومیږی (۱).

ددې یوه قرینہ دا هم ده چہ دلته د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ الفاظ دی،... حلیمان جبرئیل، میکانیل، حالتکه د امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ نہ چرته هم د... میکانیل، لفظ منقول نہ دی په دې وجه څه لري نہ ده چہ د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصود د خپل یو معاصر تردید وی چہ هغه مرجی صاحب بدعت وی چہ د هغه نہ دا قول منقول وی (۲).

ایا، ایمانی گایمان جبرئیل، جمله د امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ ورحمہ اللہ نہ ثابت ده؟ دلته دا خبرہ هم قبل غور ده چہ دا جمله د امام اعظم ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ نہ ثابته هم ده اوکه نہ؟

ملا علی قاری رحمۃ اللہ علیہ په «شرح الفقه الاکبر»، کسبی او علامہ ابن عابدین شامی رحمۃ اللہ علیہ په «ردالمحتار»، کسبی د «خلاصه»، په حوالی سره د امام محمد رحمۃ اللہ علیہ په طریق سره د امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ قول نقل کړې دی «اکره ان يقول الرجل: لیان کلیمان جبرئیل، ولکن يقول: آمنت بآمن به جبرئیل» (۳).

دغه شان حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ د امام ابویوسف رحمۃ اللہ علیہ قول نقل کړې دی «من قال لیان کلیمان جبرئیل فهو صاحب بدعة» (۴).

نو هرکله چہ د امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ نہ صاحبین رحمہما اللہ (چہ دوی د هغوی د علومو حافظان او ناشر دی) نقل کوی چہ «لیان کلیمان جبرئیل»، وئیل خویش نہ دی. نو امام صاحب رحمۃ اللہ علیہ به دا څنگه خوښولو؟

ملا علی قاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «و کذا لا يجوز أن يقول أحد: لیان کلیمان الأديب علیہم السلام، بل ولا ينبغي أن يقول: لیان کلیمان أبي بكر وعمر رضی اللہ عنہما أو أمثالهم» (۵).

او که اومتلې شی چہ د امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ نہ دا جمله منقول ده نو دا تفصیل پیژندل پکار دی چہ د امام صاحب رحمۃ اللہ علیہ نہ په دې مقام درې قسمه جملې نقل کړې شوی دی.

(۱) انظر تعليقات لامع الدراری (۵۹۹۱) -

(۲) امداد الباری (۶۹۹۱۴) -

(۳) شرح الفقه الاکبر علی القاری (ص. ۸۷، ۸۸) ورد المحتار (۴۸۵۱۲) -

(۴) تذکرۃ الحفاظ (۲۹۳۱۱) ترجمۃ القاضي أبی یوسف الإمام العلامة -

(۵) شرح الفقه الاکبر للقاری (ص. ۸۸) -

① یو نفذ صاحب د بحر نقل کړې دې زلمیان کلیهان جوړیل، ولا ټول: ایمان مثل ایمان جوړیل صوت شعلیه و سلامه (X)

② دویو نفذ صاحب د خلاصې نقل کړې دې «اکره» آن یقول الرجل ایمان کلیهان جوړیل، ولکن یقول: آمنت بها آمن به جوړیل» (X)

③ درې نفذ په «، کتاب العالم والمتعلم»، کښې منقول دې زلمیان مثل ایمان السلاکة، ولنا آمنة یوحانیة الله تعالی و قدرته وما جاء من عند الله عزوجل یبطل ما آثرت به السلاکة و صدقت به التبیاه و ترسل، لمن هتالیات مثل ایمانهم، ولنا آمنة، بکل شی آمنت به السلاکة ماعلیته من عجب الله تعالی، و نه نعلیه نحن، ولهم بعد ذلک علینا فضل، فی الثواب علی ایمان و جمیع العبادات.....» (X)

وس دښته درې عبارتونه شول او په دریو واړو کښې په ظهريه تعارض دې علامه ابن کمال پاشیځ یوه مسئله رښه کښې دا مسئله ښه واضحه کړې ده او د ټولو عبارتونو محمولونه (مقامات) ئې متعین کړی دی. علامه شامی رحمته الله علیه ددې خلاصه را نقل کړې ده چه د هغې حاصل دا دې چه په دې کښې رومی عبارت د عالمانو په حق کښې دې چه دوی په .. کاف.. او .. مثل.. کښې فرق کوی ځکه چه .. کاف.. خو مطلق د تشبیه دپاره راځی یا داسې اووایی چه د تشبیه فی الذات دپاره استعمالیږی او .. مثل.. د تشبیه فی الذات سره سره د تشبیه فی الصفات دپاره هم راځی نو گویا په رومی عبارت کښې امام ابوحنیفه رحمته الله علیه د تشبیه فی الذات اجازت ورکړې دې خو تشبیه فی الصفات ئې مکروه گڼلې دې. او ددې اجازت ئې نه دې ورکړې ځکه دا ډیره لرې ده چه د انسانانو ایمان د ملائکو د ایمان من کل الوجوه په ټولو صفاتو کښې مشابه شی ځکه چه ملائکو ته خو حضور او شهود حاصل دې. او انسان ته دا خبره حاصل نه ده.

دویم عبارت دعوامو په اعتبار سره دې چه په دې کښې د، کاف، استعمالولو نه هم منع کړې شوې ده. ځکه چه دوی په «، کاف.. او .. مثل.. کښې د فرق نه ناخبره وی. دریم عبارت په کوم کښې چه د، مثل.. استعمال دې په دې کښې دا واضحه کړې شوې ده چه د جبریل او ملائکو ایمان سره د مشابهت او تشبیه څه وجه ده او هغه وجه دا ده چه د دواړو مؤمن به یو دې په کومو څیزونو چه ملائک ایمان لری هم هغه څیزونو باندې انسانان او پیریان هم ایمان ساتی. چونکه وجه د تشبیه ذکر کړې شوې ده په دې وجه من کل الوجوه مشابهت کیدل نه لازمیږی په دې وجه ئې ددې تصریح هم او کړله چه «ولهم بعد ذلک علینا فضل فی الثواب.....» یعنی ددوی او زمونږه ایمان برابر نشی کیدې. هغوی ته فضیلت زیات

حاصل دې څکه چه ددوی ایمان شهودی او حضوری دې (۱) والله اعلم.

حضرت گنګوهی رحمته الله علیه په ... لامع .. کښې په دې سلسله کښې ډیر جوابونه ورکړي دي، من

شاه التفصیل رحمته الله علیه (۲)

قوله وَيَذْكُرُ عَنِ الْحَسَنِ مَا خَافَهُ إِلَّا مُؤْمِنٌ وَلَا أَمِنَهُ إِلَّا مُنَافِقٌ: د حضرت حسن بصری رحمته الله علیه نه منقول دی چه د نفاق نه مؤمن یرېږي او منافق خوددې نه هروخت مطمئن اوسېږي.

... غافه، او، امنه،، کښې ضمیر مرفوع کوم طرف ته راجع دې؟ امام نووی رحمته الله علیه فرماني چه دا ضمیر لفظ الجلاله،، الله،، طرف ته راگرځي او مطلب دا دې چه د الله تعالی نه خو مؤمن یرېږي او منافق بې یرې وي د ابن التین رحمته الله علیه او د متاخرینو د یو جماعت رأي هم دا ده. (۳)، علامه کرمانی رحمته الله علیه هم دا راجح گرځولي ده. فرمانيلی نې دی چه د ... ما غافه،

مؤمن، مطلب دې چه،، ما غاف من الله الا مؤمن،، گویا په دې کښې حرف جار ... من ... حذف کړې شوې دې او فعل نې مفعول سره ملاو شوې دې. یعنی هم دا تفصیل په ... امنه ... کښې هم دې. (۴)

خو حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني چه مطلب په دې صورت کښې اگر چه صحیح دې خو دا نه د حضرت حسن بصری رحمته الله علیه مقصود دې او نه د امام بخاری رحمته الله علیه مراد دې څکه چه دغه کښې اختصار دې چه ددې په وجه غلط فهمی کیږي گنی کومو حضراتو چه دا اثر موصولاً نقل کړي دې ددوی ټولو چه د دې اثر کوم الفاظ نقل کړي دي د هغې نه معلومیږي چه دا ضمیر لفظ ... الله،، طرف ته نه راجع کیږي بلکه نفاق طرف ته راگرځي. (۵) لکه چه روستو به مونږ ددې الفاظ ذکر کړو.

د حضرت حسن بصری رحمته الله علیه د فرمان مطلب دا دې چه مؤمن ته د نفاق یره وي چه چرې دده په عمل کښې نفاق نه وي داخل شوې. البته منافق د نفاق نه بې یرې وي.

د حضرت حسن بصری رحمته الله علیه د اثر تخریج د حضرت حسن بصری رحمته الله علیه دا اثر امام جعفر بن محمد فريابی رحمته الله علیه پخپل کتاب،، صفة المنافق،، موصولاً تخریج کړې دې. معلى بن زیاد رحمته الله علیه فرماني: «سعت الحسن يحلف في هذا المسجد: يا الله الذي لا اله الا هو، ما مضى مؤمن قط ولا هلك الا وهو»

(۱) رد المحتار على الدر المختار (۴۸۵/۲) کتاب الطلاق مطلب فی قول الإمام إسمانی کایمان جبریل (۳۰۰)

(۲) لامع الدار (۶۰۰/۱۱) (۶۰۵)

(۳) فتح الباری (۱/۱۱۱)

(۴) شرح کرمانی (۱۸۸/۱) علامه عینی رحمته الله علیه د علامه کرمانی رحمته الله علیه خبره رد کړې ده اولیکلی نې دی ((اذا كان الفعل متعدياً بنفسه فلا يحتاج إلى تقدير حرف يوصل به الفعل إلا في موضع يحتاج فيه إلى تضيح معنى فعل بمعنى فعل آخر وهما ليس كذلك عمدة القاری (۲۷۶/۱))

(۵) فتح الباری (۱/۱۱۱)

من النفاق مشفق، ولا مطع منافق قط ولا یقال لا وهو من النفاق آمن» دغه شان دا الفاظ هم منقول دی. «من لم یغفل النفاق علی نفسه فهو منافق» (۴)

دغه شان جعفر قریابی رحمته الله پخپل سند سره د حضرت حسن بصری رحمته الله نه نقل کړی دی «لا والله ما أصح ولا أفس مؤمن لا وهو یغاف النفاق علی نفسه» (۵)

امام احمد رحمته الله پخپل .. کتاب الایمان .. کښې د حضرت حسن رحمته الله نه نقل کړی دی «والله ما مطع مؤمن ولا یقال، إلا یغاف النفاق، وما آمنه إلا منافق» (۶)

علامه عینی رحمته الله په دې سلسله کښې ددوی نه نور الفاظ هم نقل کړي دي (۷)
په دې ټولو طرقو کښې د .. نفاق .. صراحت ذکر دې. امام بخاری رحمته الله چه کوم الفاظ ذکر کړي دي هغې کښې روایت بالمعنی دې. او اختصار دې. نو ضمیر .. نفاق .. طرف ته ګرځول پکار دی. ددې نه وړاندې د ابن ابی ملیکه رحمته الله قول تیر شوې دې «کلهم یغاف النفاق علی نفسه» ددې سره به هم مطابقت هغه وخت وی. کله چه ضمیر .. نفاق .. طرف ته او ګرځولې شی. دغه شان د «غوف المؤمن أن یحبط عمله وهو لا یشع» سره به هم مطابقت هغه وخت وی. کله چه نفاق طرف ته ضمیر او ګرځولې شی. والله اعلم.

د حضرت حسن بصری رحمه الله قول ئې په صیغې د تمویض سره ولې ذکر کړې دې؟ دلته یو اشکال دا دې. چه دا خبره مشهوره ده. چه امام بخاری رحمته الله کله صیغه د معروف استعمالوی. او په الفاظو د جزم سره یو روایت ذکر کوی. نو دا د دې د .. صحت .. دلیل وی. (۸)

دلته چه کله امام بخاری رحمته الله د ابراهیم تیمی او د ابن ابی ملیکه رحمهما الله آثار نقل کړل. نو د .. قال .. صیغه ئې استعمال کړله. چه دا د جزم دپاره ده. په دې سره ددې د .. آثارو .. صحیح کیدو طرف ته اشاره اوشوه. خو کله ئې چه د حضرت حسن بصری رحمته الله اثر نقل کړې دې. نو دا ئې په صیغې د تمویض .. یذکر .. سره نقل کړې دې. ددې څه وجه ده؟

ددې جواب حافظ ابن حجر رحمته الله په «، تعلیق التعلیق»، کښې دا ورکړې دې. چه ددې په سند کښې جعفر بن سلیمان دې. دا چونکه مضبوط راوی نه دې په دې وجه ئې د جزم صیغه استعمال نکړله. (۹)

(۱) فتح الباری (۱۱۱۱) وعمدة القاری (۲۷۶۱۱) وتعلیق التعلیق (۵۳۱۲)

(۲) عمدة القاری (۲۷۶۱۱) وتعلیق التعلیق (۵۴۱۲)

(۳) فتح الباری (۱۱۱۱) وعمدة القاری (۲۷۶۱۱) وتعلیق التعلیق (۵۴۱۲)

(۴) عمدة القاری (۲۷۶۱۱)

(۵) تقریب النواوی بشرح تدریب الراوی (۱۱۸، ۱۱۷/۱)

(۶) تعلیق التعلیق (۵۳۱۲) -

حافظ رحمته فرمائی کہ جعفر بن سلیمان زیہات مضبوط نہ وی نو بیا بہ ہم ددی اثر بہ صحت

باندی خہ نقصان نہ راخی خکہ چہ دا متفرد نہ دی (۱)
 ددی نہ ہم نہ جواب حافظ ابن حجر رحمته پہ فتح الباری کنبی ورکری دی. ہفہ فرمائی چہ
 لکہ خنگہ د امام بخاری رحمته د جزم او د ترمیض صیغہ استعمالولو معمول. د ضعف او
 قوت پہ بنیاد باندی دی دغہ شان ککہ ککہ دا صیغہ د یوی بلہ قاعدی لاندی ہم
 استعمالیری لکہ چہ حافظ د خپل استاد حافظ ابو الفضل بن الحسین عراقی رحمته پہ حوالہ
 سرہ قاعدہ لیکلی ده «ان البخاری لا یض صیغۃ الترمیض بضعف الاسناد، بل اذا ذکر المتن بالضعف او
 اختصاره، اقل بها ایضاً، كما علم من الخلاف في ذلك فهنا كذلك» یعنی امام بخاری رحمته صیغہ
 د ترمیض صرف د اسناد د ضعف پہ موقعہ باندی نہ استعمالوی بلکہ پہ دی موقعہ نہ ہم
 راوی. ککہ نہ چہ روایت بلفظہ نہ وی راوی. بالمعنی نہ راوی وی یا نہ اختصار سرہ د
 روایت ذکر کری وی نو دلته ہم بالمعنی او اختصار سرہ دا اثر ذکر کری شوی دی پہ دی وجہ
 نہ، یدکر،، د مجهول صیغہ استعمال کری ده. والله اعلم.

قوله: وَمَا يُحْذَرُ مِنَ الْإِصْرَارِ عَلَى الْقِتَالِ وَالْعِصْيَانِ مِنْ غَيْرِ تَوْبَةٍ لِقَوْلِ اللَّهِ

تَعَالَى وَلَمْ يَرْوِ عَنْهُ مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ (۲) او د ہفہ خیزونو بیان د کوم نہ چہ
 مؤمن لہ بیج کیدل پکار دی. مثلاً خپل مینځ کنبی جنگ جگری. او پہ گناہونو باندی د
 توبی نہ بغیر اصرار (او همیشوالی) کول، د الله ارشاد دی. چہ (د مؤمنانو شان دا دی چہ)
 دا خلق پہ قصد سرہ گناہونو باندی همیشوالی نہ کوی.

دا د «ترجمی» دویم جزء دی. پہ دی کنبی «یحذر»، مجهول صیغہ ده او ذال بالتشديد او
 بالتخفيف دواړہ شان وئیلې شی. (۳) پہ اکثر وروایاتو کنبی دلته «التقاتل» دی. حدیث
 باب سرہ ہم دا مناسب دی. حالانکہ پہ بعضو روایاتو کنبی د «التقاتل» پہ خاڼی د
 «التفاق» لفظ دی. حافظ رحمته فرمائی چہ دلته د «التفاق» لفظ اگرچہ روایتاً ثابت نہ دی
 خو معنی صحیح دی. (۴)

ددی ترجمی د اثبات دپارہ امام بخاری رحمته (وَلَمْ يَرْوِ عَنْهُ مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ) آیت نقل کری
 دی. چہ پہ دی کنبی گناہونو باندی د اصرار نہ کونکو مدح (تعریف) فرمائیلې شوي دي.

(۱) المصدر السابق. دا خبرہ دی یادہ وی چہ جعفر بن سلیمان اگرچہ فی نفسہ ثقہ وو. ہم ددی وجہ امام
 مسلم او اصحاب سنن اربعہ ددوی روایات نقل کری دی. خودوی شیعه وو ددی وجہ حافظ ذہبی رحمته
 لیکلی دی. ثقہ فیہ شن مع کثرة علمه قبل کان آمياً وهو من زهاد الشيعة) بحری الکاشف (۳۹۴۱) رقم (۷۹۲)
 دغہ شان حافظ ابن حجر رحمته دوی لره صدوق گرځولی دی. تقریب التهذيب (ص. ۱۴۰) رقم (۹۴۲)

(۲) فتح الباری (۱۱۱۱)

(۳) فتح الباری (۱۱۱۱) وعبدة القاری (۲۷۷۱)

(۴) فتح الباری (۱۱۲۱) وعبدة القاری (۲۷۷۱)

په گناهونو باندې د اصرار نقصانات په گناهونو باندې اصرار ډیر خطرناک خیز دې. که په گناه صغیره باندې اصرار کېږي نو دا کبیره جوړېږي. او که په گناه کبیره باندې اصرار کېږي نو ډیر خله کفر پورې نوبت رسیږي. په دې اصرار سره زړه کبې ظلمت راځي. او په ده کبې د نیکی قبلولو استعداد (او طاقت) باقی نه پاتې کېږي. او طاعاتو طرف ته د دوباره رجوع کولو امید ختمېږي. الله د بنی اسرائیلو متعلق فرمایلی دی: ﴿فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ﴾^(۱) یعنی کله چه دوی په کوږ چال تلل، او په معاصیو باندې ددوی اصرار باقی پاتې شونو الله ددوی زړونه کاږه کړل.

دغه شان ارشاد دې: ﴿وَقَلِّبْ أَقْبِلْ تَهْمُ وَأَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ﴾^(۲) په زړه او نظر کبې داسې انقلاب راځي. لکه چه گویا وړاندې د ایمان د سره توفیق نه وو ملاو شوي

د حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه مرفوع حدیث دې: «وَيَلِ لِلْمُصْرَبِينَ النَّيْلُ يَصْرَبُونَ عَلَى مَا قَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ»^(۳)

او کله چه یو سړې گناه کوي. خو په دې باندې اصرار نه کوي. بلکه توبه اویاسی. نو دده دغه شان خراب حالت نه وی. د حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل دی: «مَا أَهْرَمَ مِنْ اسْتَفْرُو إِنْ عَادَ فِي الْيَوْمِ سَعِينَ مَرَّةً»^(۴) یعنی که یو سړې یوه گناه په ورځ کبې اویا خله کوي. او د اویا خله کولو باوجود په مینځ کبې توبه اویاسی. نو هغه لره به معصیت باندې اصرار کونکې نشي ونیلي.

د ترجمې مقصود سره انطباق. وړاندې مونږ بیان کړی دی. چه د ترجمة الباب دواړو اجزاو سره د مرجئه تردید مقصود دې. په دې جزء سره د مرجئه تردید په دې طریقه کېږي. چه هغه وائی. چه معصیت مضر نه دې. او دلته په معصیت باندې د اصرار نه یوه ورکولې شي. هرکله چه یو خیز مضر نه دې. نو که په هغې باندې هر څنگه اصرار وی. په هغې کبې د پریدو هیڅ خبره نشته. خو دلته یوه ورکړې شوې ده. معلومه شوه. چه معصیت مضر وی. (۵)

(۱) سورة الصف: (۵)

(۲) سورة الأنعام: (۱۱)

(۳) مسند أحمد (۲۱۹، ۱۶۵۱۲) مسند عبدالله بن عمرو رضی الله عنه

(۴) السنن لأبي داود کتاب الصلاة باب فی الإستغفار رقم ۱۵۱۴ والجامع للترمذی کتاب الدعوات باب رقم ۱۰۷ رقم ۳۵۵۹

(۵) عمدة القاری (۲۷۷۱)

٣٨- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَرُورَةَ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ زَيْدٍ قَالَ سَأَلْتُ أَبَا وَائِلَ عَنْ التَّرْجَمَةِ فَقَالَ حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ (١) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ سَبَابُ الْمُسْلِمِ فُسُوقٌ وَقِتَالُهُ كُفْرٌ [١٦٦٥، ١٥٩٩٤]

رجال الحديث

① محمد بن عرورة: دا محمد بن عرورة (بالعين والراء المهملتين في كلا الموضعين، على وزن فعلة)، بن البرند، بكس، الهاء المؤددة والراء المكسورة ويقال بفتحهما، وسكون النون وفي آخره دال مهملة، القرشي السامي (بالسين المهملة) البصري دي. ددوى كنيته ابو عبد الله. يا ابو ابراهيم. يا ابو عمرو دي. (٢)

دا اسماعيل بن مسلم عبدي. جرير بن حازم. عبد الله بن عون. عمر بن ابي زانده. او مبارك بن فضاله (٣) وغيره نه روایت كوی. (٤)
ددوی نه په روایت كوتكو كښې امام بخاری. محمد بن بشار بNDAR. محمد بن المشي. ابراهيم بن عبد الله كجی او پخپله ددوی خوښې ابراهيم بن محمد بن عرورة (٥) وغيره حضرات دي. (٦)

امام ابو حاتم (٧) فرماني،، ثقة صدوق،، (٨)

امام نسائي (٩) فرماني،، ليس به بأس،، (١٠)

ابن حبان (١١) دوی لره په .. كتاب الثقات .. كښې ذكر كړې دي. (١٢)

(١) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب الأدب باب ما ينهى عن السباب واللعن رقم ٦٠٤٤ وفي كتاب الفتن باب قول النبي ﷺ لا ترجعوا بعدي كفاراً يضرب بعضكم رقاب بعض رقم ٧٠٧٦ وأخرجه مسلم في صحيحه (٥٨١١) كتاب الإيمان باب بيان قول النبي ﷺ سباب المسلم فسوق وقتاله كفر والنسائي في سننه (١٧٤١٢) كتاب المحاربة باب قتل المسلم والترمذي في جامعه في كتاب البر والصلة باب (بدون ترجمة بعد باب ما جاء في التتم) رقم ١٩٨٣ وفي كتاب الإيمان باب ما جاء سباب المؤمن فسوق رقم (٢٦٣٤). (٢٦٣٥) وابن ماجه في سننه في المقدمة باب في الإيمان رقم ٦٩ وفي كتاب الفتن باب سباب المسلم فسوق وقتاله كفر رقم (٣٩٣٩)

(٢) تهذيب الكمال (١٠٩٠٨١٢٦). وعمدة القاري (٢٧٧١)

(٣) تهذيب الكمال (١٠٩١٢٦)

(٤) تهذيب الكمال (١٠٩١٢٦)

(٥) المصدر السابق -

(٦) المصدر السابق -

(٧) الثقات لابن حبان (٦٩١٩)

امام حاکم او ابن قانع رحمہما اللہ فرمائی،، ثقہ،،(۱)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی،، ثقہ،،(۲)

پہ ۵۲۱۳ کنبی ددوی وفات اوشو (رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة،

⑤ شعبہ: دا امیر المؤمنین فی الحدیث شعبہ بن الحجاج بن الورد عتکی بصری دی ددوی

مختصر حالات د،، ہاب المسلم من سلم المسلمون من لسانہ وید،، لاندی تیر شوی دی (۱)

⑤ زہید: دا زید (ہالیام الموحدة مصفر) بن الحارث بن عبد الکریم بن عمرو بن کعب

ایامی (ہالیام المشاة من تحت) الکوفی دی ددوی کنیت ابو عبد الرحمن یا ابو عبدانہ دی

ددوی پہ نسبت کنبی د .. یامی .. پہ خانی .. یامی .. ہم ونیلہ کیری (۱)

دا د ابراہیم بن سوید نخعی، ابراہیم بن یزید نخعی، ابراہیم تیمی، سعید بن جبیر، ابو

وائل شقیق بن سلمہ، امام شعبی، عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ او مجاہد بن جبر رحمہم اللہ وغیرہ نہ

روایت کوی، (۲)

ددوی نہ پہ روایت کونکو کنبی جریر بن حازم، حسن بن عبیدانہ، زہیر بن معاویہ، سفین

ثوری، سلیمان الاعمش، مالک بن مغول، مسعر بن کدام، او منصور بن المعتمر رحمہم اللہ

وغیرہ حضرات دی، (۳)

امام یحییٰ بن سعید القطان رحمہ اللہ فرمائی،، ثبت،،(۴)

امم یحییٰ بن معین، ابو حاتم او امام نسائی رحمہم اللہ فرمائی،، ثقہ،،(۵)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی،، (حجة قانت شہ)،،(۶)

حافظ بن حجر رحمہ اللہ فرمائی،، ثقہ ثبت عابد،،(۷)

(۱) تہذیب التہذیب (۳۴۳/۹)

(۲) تقریب التہذیب (ص ۴۹۶) رقم (۶۱۳۷)

(۳) طبقات ابن سعد (۳۰۵/۷) والثقات لابن حبان (۶۹/۹) والکاشف (۲۰۱/۲) رقم (۵۰۴۷)

(۴) كشف الباري (۶۷۸/۱)

(۵) تقریب التہذیب (۲۱۳) رقم (۱۹۸۹) وتہذیب الکمال (۲۸۹/۹، ۲۹۰)

(۶) تہذیب الکمال (۲۹۰/۹)

(۷) تہذیب الکمال (۲۹۱/۹)

(۸) تہذیب الکمال (۲۹۲/۹) وسیر اعلام النبلاء (۲۹۷/۵)

(۹) المصادر السابقة

(۱۰) الشکال للذہبی (۴۰۱/۱) رقم (۱۶۱۴)

(۱۱) تقریب التہذیب (ص ۲۱۳) رقم (۱۹۸۹)

امام مجاہد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «أحب أهل الكوفة إلى أربعة: محمد بن عبد الرحمن بن يزيد، وأبو هريرة بن حماد، وطلحة، وزيد» (۱)

دوی خپله شپه په دریو حصو کښې تقسیم کړې وه. په دې طریقو څه ټوله شپه عبادت او کړې شې څه په یوه حصه کښې به نې پخپله عبادت کولو. په دویمه حصه کښې به ددوی خونې عبد الرحمن پاسیدو. او په دریمه حصه کښې به ددوی دویم خونې پاسیدو. بیا ډیر کړته به داسې کیدل څه دوی به خپله حصه مکمل کړله. او خپل خونې عبد الرحمن به نې پاسولو. نو هغه به څه سستی کوله. نو د هغوی په ځانې به پخپله عبادت کښې مشغولیدو. او بیا به نې عبد الرحمن پاسولو. که هغه به هم سستی کوله. نو ددوی په ځانې به هم پخپله عبادت کښې لگیا کیدو. دغه شان به کله کله ټوله شپه په ولاړه تیریدله. (۲)

په ۱۲۲هـ یا ۱۲۴هـ کښې ددوی وفات شوې دي. (رحمه الله تعالى رحمة واسعة،

⑤ ابووائل: دا مشهور مخضرم تابعی حضرت ابو وائل شقیق بن سلمه اسدی کوفی دي. دوی د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم زمانه موندلې ده. خو ددوی د زیارت سعادت (او شرف) نه دي حاصل شوې. (۳)

دا د حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ نه روایت کوي. خو دا روایات مرسل دي. او دوی ته د حضرت عمر، حضرت عثمان، حضرت علی، حضرت عبدالله بن مسعود، حضرت عمار بن یاسر، حضرت خیاب بن الارت، حضرت سعد بن ابی وقاص، حضرت ابو موسی اشعري، حضرت اسامه بن زيد، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت عبدالله بن الزبیر، حضرت ابو الدرداء، حضرت ابو مسعود بدری، حضرت براء بن عازب، حضرت مغیره بن شعبه، حضرت جریر بن عبدالله بجلی، حضرت کعب بن عجره، حضرت ابو هريره، حضرت عائشه، حضرت ام سلمه، حضرت معاذ بن جبل، او حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہم نه علاوه نورو صحابه کرامو رضی اللہ عنہم نه هم د حدیث اوریدو سعادت حاصل شوې دي. (۴)

ددوی نه په روایت کونکو کښې د جامع بن ابی راشد، حبیب بن ابی ثابت، حماد بن ابی سلیمان الفقیه، زبید الیامی، سعید بن مسروق ثوری، سلیمان الاعمش، سلمه بن کھیل، عاصم بن بهدله، عامر بن شراحیل شعبی، منصور بن المعتمر، ابو اسحاق سیبغی، او مغیره بن مقسم ضبی رضی اللہ عنہم پشان ډیر عالمان او اساطین حدیث رضی اللہ عنہم دي. (۵)

(۱) تهذیب الکمال (۲۹۱/۹) وسیر اعلام النبلاء (۲۹۶/۵)۔

(۲) تهذیب الکمال (۲۹۲/۹) وسیر اعلام النبلاء (۲۹۶/۵)۔

(۳) تهذیب الکمال (۲۹۲/۹)۔

(۴) تهذیب الکمال (۵۵۸/۱۲) و تهذیب النوی (۲۵۷/۱) وسیر اعلام النبلاء (۱۶۱/۴)

(۵) المصادر السابقة

(۶) المصادر السابقة)۔

امام وکیع بن الجراح رحمته فرمائی: «کان ثقة»،^(۱)
 امام یحییٰ بن معین رحمته فرمائی: «ثقة لا یسأل عن مثله»،^(۲)
 امام محمد بن سعد رحمته فرمائی: «کان ثقة کثیر الحدیث»،^(۳)
 عمرو بن مرہ رحمته فرمائی: «قلت لأبی حبیبة: من أعلم أهل الکوفة بحديث حمید الله؟ قال: أبو وائل»،^(۴)
 ابراہیم نخعی رحمته فرمائی: «علیک بشقیق، فإن أدركت الناس وهم متوافدون، وإلهم لحدودہ من عیارهم»،^(۵)
 دوی د پرو اوچتو شریفانہ اخلاقو مالک وو. عاصم بن بہدلہ رحمته فرمائی: «ما سمعت أبا وائل سب إنساناً قط ولا بهيمة»،^(۶)

ددوی د زرینو اقوالو خنی دا دې چہ «نعم الرب ربنا، لو أطننا ما عصانا»،^(۷)
 دغہ شان ددوی ارشاد دې: «مالی أمرائنا هؤلاء، واحد من اثنتین ما فیهما تگوی أهل الإسلام، ولا عقول أهل الجاهلیة»،^(۸)

په ۸۲ھ کښې ددوی وفات اوشو. ^(۹) رحمه الله تعالیٰ رحمة واسعة،

② عبد الله: دا مشهور صحابی حضرت عبدالله بن مسعود هذلی رحمته دې. ددوی حالت وړاندې په «باب قلم دون قلم»، کښې تیر شوی دی.

قوله: سألت أبا وائل عن المُرَجَّة: زبید وائی چہ ما د ابو وائل نه د «مرجئه» په باره کښې تپوس او کړو. مطلب دا دې چہ د مرجئه چہ کوم دا خیال دې چہ د ایمان په موجودگي کښې معاصی کول، او عمل پریخودل مضر نه دې. صحیح دې او که نه؟ نو ابو وائل رحمته په ځانې ددې چہ د خپل طرفه نهې څه جواب ورکړې وې. د حضرت عبدالله بن

(۱) تهذيب الكمال (۵۵۳/۱۲)

(۲) تهذيب الكمال (۵۵۳/۱۲) وسیر اعلام النبلاء (۱۶۴/۱۴)

(۳) طبقات ابن سعد (۱۰۲/۱۶)

(۴) تهذيب الكمال (۵۵۲/۱۲) وسیر اعلام النبلاء (۱۶۳/۱۴) وتهذيب النوى (۲۴۷/۱۱)

(۵) تهذيب النوى (۲۴۷/۱۱) وتهذيب الكمال (۵۵۲/۱۲) وسیر اعلام النبلاء (۱۶۳/۱۴) وطبقات ابن

سعد (۹۹/۱۶)

(۶) تهذيب الكمال (۵۵۲/۱۲)

(۷) تهذيب الكمال (۵۵۳/۱۲) وسیر اعلام النبلاء (۱۶۴/۱۴)

(۸) المصادر السابقة-

(۹) تهذيب الكمال (۵۵۴/۱۲) والکاشف (۴۸۹/۱۱) رقم ۲۳۰۳

مسعود رضی الله عنه په حوالې سره نهې د نبی کریم صلی الله علیه و آله یو حدیث نقل کړو چه دا په یو وخت کېنې دعوه هم ده او دلیل هم دې یعنی د مرجنه مذهب باطل دې ځکه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله سیاب... فسق او... قتال... کفر گرځوی.

د ارجاء نه څه مواد دي؟ د ارجاء... معنی په لغت کېنې د مؤخر کولو راځی او په اصطلاح کېنې... ارجاء... د اعمالو مؤخر کولو ته وائی. مرجنه دا وائی چه د ایمان حقیقت صرف تصدیق دې او په دوی کېنې بعضې د تصدیق او اقرار مجموعې ته ایمان وائی خو عمل ټول د ایمان نه خارج گرځوی. د مطلق ارجاء نه هم دا... ارجاء د الایمان... مراد اخلی.

ضروری تنبیه بعضې حضراتو نقل کړی دی چه د ټولو نه وړاندې د ارجاء قول اختیارونکي حسن بن محمد بن الحنفیه وو. لکه ابن سعد رضی الله عنه لیکلی دی چه «وهو اول من تکلم بالارجاء» دغه شان ایوب سختیانی رضی الله عنه نه نقل دی «ان اول من تکلم بالارجاء رجل من اهل المدينة يقال له: الحسن بن محمد»

د مغیره رضی الله عنه نه منقول دی «اول من تکلم بالارجاء الحسن بن محمد بن الحنفیه»

دغه شان حافظ ذهبی رحمته الله علیه لیکلی دی... وهو اول المرجئة... خو حقیقت دا دې چه دوی د... مرجنه... بانی مقررول بالکل صحیح نه دی. ځکه چه دوی د... ارجاء د الایمان... قول نه دي اختیار کړي. بلکه دوی لره په... مرجنه... کېنې د شمارلو وجه دا وه چه دوی دا رانې ښکاره کړي وه چه مونږ د حضرت ابوبکر صدیق او حضرت عمر رضی الله عنهما سره محبت لرو. ځکه چه ددوی په وجه امت کېنې د قتال نوبت رانغی او ددوی په باره کېنې هیڅ چاته کله هم شک نه وو. حالانکه ددوی نه روستو چه کوم حضرات راغلی دی د هغوی په زمانه کېنې د مسلمانانو په مینځ کېنې قتال اوشو او فتنې پیدا شوې په دې وجه مونږ ددوی معامله... مؤخر... کوو او الله تعالی ته نهې حواله کوو. نه دوی سره د دوستۍ اظهار کوو او نه اعلان د براءت کوو.

حافظ مزی رحمته الله علیه د عثمان بن ابراهیم بن محمد بن حاطب نه نقل کړی دی «اول من تکلم بالارجاء الاول الحسن بن محمد بن الحنفیه، کنت حاضراً يوم تکلم و کنت فی حلقة مع عی، وکان فی الحلقة جندب و قوم معه، فتکلموا فی علی و عثمان و طلحة و الزبیر فاکثروا و الحسن ساکت، ثم تکلم، فقال، قد سمعت مقالکم، ولم أر شیئاً امثل من ان یرجأ علی، و عثمان، و طلحة و الزبیر فلا یتولوا ولا یتبرأ منهم...»

(طبقات ابن سعد (۳۲۸/۵) -

(تهذيب الكمال (۳۲۱/۶)

(المصدر السابق)

(الكاشف (۳۳۰/۱) رقم ۱۰۶۵)

(تهذيب الكمال (۳۲۱/۶)

دغه شان دوی چه کومه رساله لیکلې ده د هغې په آخر کښې دی «ووال اهاکم وصر لکم ودهاد فیهم، ولأهنا لم تقتل علیهما الأمة، ولم تشک فی أمرهما، ورجع من بعدهما ممن دخل فی الفتنة، فنکل أمرهم إلی الله.....» (۱)

تردې چه کله ددوی دا خبره حضرت محمد بن الحنفیه رضی الله عنه ته اورسیدله نو هغه نې ملامته کړو او زخمی نې کړو او وې ونیل، «لا تطلب اهاک علیا؟»، «آیا ته خپل نیکه حضرت علی رضی الله عنه سره محبت نه کوي؟ ددې نه پس دوی دغه رساله اولیکله چه په دې کښې دوی خپلې رایې ښکاره کړله.

محمد بن سعد رضی الله عنه نقل کړی دی چه دوی ته پخپل دې تصنيف باندې افسوس وو او کله چه زاذان او میسره دوی ته راغلل او دوی نې په ذکر شوې رايې باندې ملامته کړ نو وې ونیل: «لوودت أن كنت مثلاً ولم أكتبه» (۲)

خلاصه دا چه حسن بن الحنفیه لره مرجئه په معنی د «الإرجاء فی الإیمان»، باندې څرخول صحیح نه دی. لکه حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني «المراد بالإرجاء الذی تکلم الحسن بن محمد فیهِ غیر الإرجاء الذی یعیه أهل السنة المتعلق بالإیمان....» وپسې لیکلی «لمعنی الذی تکلم فیهِ الحسن أنه کان یزى عدم القطع علی إحدى الطائفتین المقتلتین فی الفتنة بكونه مخطئاً أو مصیباً، وکان یزى أنه یرجع الأمر فیهم، وأما الإرجاء الذی یتعلق بالإیمان، فلم یرجع علیه، فلا یلحقه هذا الکتاب، والله اعلم» (۳)

دغه شان حافظ ذهبی رحمته الله لیکلی دی «الإرجاء الذی تکلم به معناه أنه یرجع أمر عثمان وحمل إلی الله لیفعل فیهم ما یشاء» (۴) والله اعلم وعلیه اتم وأحکم،

قوله: فَقَالَ حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ سَبَابُ الْمُسْلِمِ فُسُوقٌ وَقَتَالُهُ كُفْرٌ ابو وائل رضی الله عنه وانی چه ماته حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه حدیث واورولو چه رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمانيل: مسلمان ته کنخلې کول (بدې ردې ونیل) فسق دي او جنگ جگړې کول کفر دي.

سباب: دا خو یا د «سبب» نه اسم مصدر دي. یا د باب مفاعله نه مصدر دي چه دا مشارکت غواړی. (۵)

(۱) تهذيب التهذيب (۳۲۱/۲)

(۲) تهذيب الكمال (۳۲۲/۶)

(۳) طبقات بن سعد (۳۲۸/۵)

(۴) تهذيب التهذيب (۳۲۱/۲) -

(۵) حاشية تهذيب الكمال (۳۲۳/۶) نقلًا عن تاريخ الإسلام للذهبي

(۶) عمدة القاري (۲۷۸/۱)

د... سب، معنی په لغت کښې د .. قطع،، یعنی د .. کټ کولو،، راځی او کنځلې کول چونکه د تعلق کټ کولو سبب جوړېږی په دې وجه دې ته .. سب .. وائی. (۱)
بعضو عالمانو وئیلی دی چه دا د .. سببه .. نه ماخوږ دې چه ددې معنی .. حلقة الدبر .. ده چونکه کنځلې کونکې د مسبوب (چاته چه کنځلې کوی دهغه) عورات (پټ اندامونه) او عیبونه ښکاره کوی په دې وجه دې ته .. سب .. وائی. (۲)

«المسلم»، په اکثر روایاتو کښې دلته د «، المسلم»، لفظ دې البته امام احمد رحمته الله علیه د «، فند من شعبة»، په طریق یو روایت نقل کړې دې چه په هغې کښې .. المؤمن،، راغلي دې په ظاهره درست روایت د «، المسلم»، دې چه دا د اکثر روایانو روایت دې او د «، المؤمن»، روایت بالمعنی نقل کړې شوې دې. (۳) والله اعلم.

«فسوق»، دفسق معنی په لغت کښې، خروج،، راځی او د شریعت په اصطلاح کښې د «خروج من الطاعة»، په معنی کښې راځی گویا نافرمان سرې د شریعت د حدودو نه بهر اووتلو. (۴)

د فسق درجه د «، عصیان»، نه اوچته ده. قال الله تعالی: ﴿وَكُفْرًا إِلَيَّ كُفْرًا وَالْفُسُوقَ وَالْإِصْيَانَ﴾ (۵) فسوق نې د کفر او عصیان په مینځ کښې ذکر کړو. یعنی ددې درجه د کفر نه روستو ده. او د عصیان نه وړاندې ده. (۶)

«وَقَاتِلَهُ كُفْرًا»، او مسلمانانو سره قتال کول د کفر عمل دې. دلته حقیقتاً قتال هم ممکن دې او دا امکان هم شته چه د قتال نه «، خاصمت»، مراد وی. (۷)
د مرجئه تودید دې حدیث سره د مرجئه تردید اوشو په دې طریقچه چه کنځلې کول گناه ده چه دا، فسوق،، سره تعبیر کړې شوې دې او «، فسوق»، مضر دې دغه شان «، قتال»، هم یوه گناه ده چه دا د «، سباب»، نه زیاته ده او دا نبی کریم صلی الله علیه و آله، کفر، سره تعبیر کړې ده او کفر هم مضر دې معلومه شوه چه معاصی د ایمان دپاره مضر دی نو د مرجئه دا وینا چه ایمان سره معاصی مضر نه دی غلط او بې اصل دی.

(۱) تاج العروس (۲۹۲۱۱) وعمدة القاری (۲۷۸۱۱)

(۲) تاج العروس (۲۹۲۱۱) وعمدة القاری (۲۷۸۱۱) -

(۳) فتح الباری (۱۱۲۱۱)

(۴) فتح الباری (۱۱۲۱۱) وعمدة القاری (۲۷۸۱۱)

(۵) سورة العنکبوت: (۷)

(۶) فتح الباری (۱۱۲۱۱)

(۷) عمدة القاری (۲۷۸۱۱) -

ایا دې حدیث سره د خوارجو تائید کیای؟ ددې حدیث د ظاهر نه خوارجو استدلال کړې دي چه د گناه کبیره یعنی ... قتال مسلم... په ارتکاب باندې حدیث کښې د... کفر... اطلاق کړې شوې دي. نو معلومه شوه چه د گناه کبیره په ارتکاب سره سړې د ایمان نه خارجېږي. او په کفر کښې داخلېږي.

د خوارجو د استدلال الزامی جواب: خو مونږه الزاماً دوی ته وایو چه که د کبیره گناه ارتکاب موجب د تکفیر دي. نو نښی کریم ﷺ په دې حدیث کښې، «سباب المسلم فسوق»، ولې افرمائیل؟ حالانکه... سب د مسلم... هم گناه کبیره ده. دې ته نښی کفر ولې اونه فرمائیل؟ حالانکه ستاسو د قانون مطابق دواړو باندې د کفر اطلاق کیدل پکار دی.

تحقیقی جواب: «... وقتاله کفر»، جواب دا دي چه دا پخپل ظاهر باندې محمول نه دي. نو په دې کښې به تاویل کولې شی.

① د ټولو نه غوره تاویل دا دي چه داسې اوونیلې شی چه ددې نه کفر اصلی یعنی داسې کفر مراد نه دي چه د دین نه خارجونکې وی. بلکه کفر فرعی عملی مراد دي. (د) په دې داسې پوهه شی چه د ایمان یو اصل دي چه هغه تصدیق قلبی دي. او اعمال ددې فرع دی. دغه شان د کفر هم یو اصل دي چه هغه کفر بالله دي. او اعمال کفریه او معاصی ددې فرع دی. سړې به په کفر کښې هغه وخت داخلېږي کله چه کفر اصلی اوموندې شی. لکه څنگه چه په ایمان کښې به هغه وخت داخلېږي کله چه تصدیق قلبی اوموندې شی. که د فرعی امورو نه څه څیز اوموندې شو. خو د اصلی ایمان وجود نشته. نو دا به مؤمن نه وي. مثلاً یو سړې په الله تعالی باندې ایمان نه لری. خو په ده کښې د توکل صفت شته. یا په ده کښې جود او سخاوت دي. حیا، حلم او بردباری ده. دا ټول ایمانی اعمال په ده کښې موجود دي. چونکه دا ټول فرع دی. اصل ایمان نه دي. په دې وجه به دې اوصافو والا سړی ته «مؤمن»، نه وینلې کیږي.

دغه شان که د یو ایمان او تصدیق والا انسان کښې داسې اوصاف اوموندې شی. کوم چه ایمانی اوصاف نه دی. بلکه د کافرانو اوصاف دی. لکه کنخلې، مؤمن سره قتال، په نسبونو کښې طعن لگول، او نوحه کول (په مړو کښې په چغو ژړل) وغیره. ددې اوصافو د موجود کیدو په وجه به مؤمن د ایمان نه نه خارجېږي. دې به د دین د دائرې نه خارج نشی. گرځولې. بلکه مؤمن به وی. البته داسې به وینلې شی چه په ده کښې بعضې اوصاف د کافرانو راغلی دي.

اوس په دې حدیث پاک پوهه شی چه دلته د کفر نه، کفر فرعی مراد دي. یعنی د کفر عمل او د معصیت کفر مراد دي. او معاصی د کافرانو د اعمالو څڼې دی. هم دا توجیه به په هغه ټولو مواقعو کښې چلېږي. کوم ځانې چه یو عمل ته شارح رحمه الله کفر وینلې دي. امام بخاری رحمه الله وړاندې په «باب کفران العبد کفرهون کفر»، کښې هم دا بیان فرمائیلې دي.

⑦ بعضی عالمانو و نیلی دی چه .. قتال .. لره د .. کفر .. گر خولو وجه دا ده چه دا عمل د کفر .. مشابه دې ځکه چه مؤمن سره قتال کول د کافر کار نه دې. (۱) ددې تاویل حاصل هم د رومی تاویل پشان دې

⑧ بعضی عالمان فرماني چه دلته د کفر نه. کفر لغوی مراد دې په لغت کښې د کفر. معنی ستر، راځی کافر ته کافر ځکه و نیلې شی چه دې د الله تعالی ربوبیت مستور کوی. پتوی د هغه وحدانیت، رزاقیت، خالقیت، او مخصوص صفات مستور کوی او د غیرو خلقو دپاره نه ثابتوی.

دلته مسلمان سره قتال کولو ته کفر و نیلې شوې دې. دا ځکه چه دا سرې نعمت د اسلام مستور کوی اسلام خود .. سلم .. نه ماخوځ دې چه ددې معنی صلح، امن او سلامتیا ده د اسلام تقاضه خودا وه چه مسلمانانو سره مصالحت او سلامتیا سره اوسیدو. دا نه چه ددوی په مقابل کښې توره راوباسی. گویا قتال کولو سره ده د مسلمان اود اسلام حق مستور کړو. (۲)

⑨ علامه کرمانی رحمه الله فرماني چه، «انه یؤول الی الکفر لشومه»، یعنی قتال د خپل نحوست په وجه بالآخر کفر ته رسی. (۳)

⑩ امام خطابی رحمه الله دا په استحلال (حلال گنړلو) باندې محمول کړې دې. یعنی مطلب دا دې چه مسلمان سره قتال کول کفر دې. او قتال کونکې به کافر کیږی. په دې شرط چه دده عقیده دا وی چه مسلمان مباح الدم دې. او دا خبره نه منی. چه اسلام دده وینه معصوم گر خولې ده. او دده وینه بهیول حرام دی. (۴)

خوپه دې باندې اشکال کیږی. چه بیا په دې کښې د یو معصیت تخصیص ولې دې؟ لکه څنگه چه قتال د استحلال په وجه د تکفیر سبب دې. دغه شان کنخلې (بدې ردې) هم د استحلال په وجه باعث د تکفیر دې. حالانکه شارع ﷺ .. سیاب .. فسق او .. قتال .. کفر گر خوی. معلومه شوه چه شارع ﷺ د استحلال صورت مراد نه دې اخستی. (۵)

یو اشکال او د هغې جواب دلته دا اشکال کیږی. چه هر کله په دې حدیث کښې په «و قتاله کفر»، کښې د «کفر»، نه مراد کفر فرعی دې. اصلی کفر مراد نه دې. او د اهل السنة والجماعة په نیز د کبیره معصیت ارتکاب سره انسان د ایمان نه. نه خارج کیږی. نو بیا چه لکه څنگه رسول الله ﷺ د «.. سیاب .. دپاره د .. کفر .. عنوان اختیار او نه فرمائیلو. نو قتال دپاره به هم نبی کریم ﷺ د .. کفر .. عنوان نه اختیارولو نبی کریم ﷺ د کفر عنوان ولې تجویز کړو؟

(المصادر السابقة)

(۱) فتح الباری (۱۱۲/۱) و عمدة القاری (۲۷۹/۱)

(۲) شرح الکرماني (۱۹۰/۱)

(۳) أعلام الحديث للخطابی (۱۷۸/۱) و فتح الباری (۱۱۲/۱) و عمدة القاری (۲۷۹/۱)

(۴) فتح الباری (۱۱۳/۱ج) ..

دې جواب دا دې چه چونکه .. قتل .. د .. سبب .. په مقابله کېنې .. اغلظ .. دې .. یا چونکه
 دا د کفرانو د اعمالو سره زیات مشابه دې په دې وجه دې باندې نېی کریم ﷺ د کفر
 طلاق او فرمانیلو او د .. سبب .. درجه چونکه ددې نه کم تر ده په دې وجه نې ددې دپاره
 د .. فسوق .. عنوان اختیار کړو (۱)

په دې داسې پوهه شی چه قاعده ده چه کله دوه څیزونه د یو نوع وی خو ددې په مراتبو
 کېنې فرق وی د یو مرتبه کمه وی او د بل مرتبه زیاته وی نو هلته بلغا په عنوان کېنې فرق
 کوی چه ددې متفاوتو درجو طرف ته اشاره او کړې شی.

ښه هم چونکه .. قتل .. او .. سبب .. په حیثیت د معصیت د دواړو یوه نوع ده خو په دې
 کېنې د قتل حیثیت د سبب په مقابله کېنې اشد دې ددې د متفاوت درجو طرف ته اشاره
 کولو دپاره رسول الله ﷺ یو دپاره د سپک یعنی د .. فسوق .. عنوان اختیار او فرمانیلو او
 دویم دپاره نې سخت یعنی د .. کفر .. عنوان اختیار کړو اگرچه دواړه د .. کفر دون کفر .. د
 قبیل څنې دی (۲) والله اعلم -

د مرتبه دوه مغالطې او د هغې ازاله مرتبه چه دا وائی چه دنجات دپاره صرف ایمان کافی
 دې د خپلې دې فاسد عقیدې ښکاره کولو دپاره دوه جملې پیش کوی چه دا په ظاهره ډیرې
 اثرناکې دی (۱) یوه دا چه لکه څنگه طاعت کفر سره نافع نه دی دغه شان ایمان سره
 معصیت هم مضر کیدل پکار نه دی په ظاهره دا جمله د غور قابله ښکاری خو په حقیقت
 کېنې دا یوه د هوکه ده مرتبه د ایمان او کفر په حقیقت نه دی پوهه شوی.

علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ په یو مثال سره د ایمان او کفر حقیقت بیان کړې دې چه په
 دې سره ددوی دا مغالطه لرې کیږی هغه فرمائی چه .. ژوند او مرگ دوه بالمقابل څیزونه
 دی په ژوند کېنې هر قسمه نقصانات او امراض موجود کیږی چه ددې په اعتبار سره ژوند
 کېنې بې شمیره مراتب او درجې دی د یو پهلوان پشان صحت مند کس ته هم ژوندې انسان
 ونیلې شی او یو بوډا کوم چه د مودو راسې په بیمارۍ کېنې مبتلا دې او په دې انتظار
 کېنې دې چه یو وخت به روح اوځی هغه ته هم ژوندې ونیلې شی خو په دواړو کېنې بالکل
 واضح فرق دې د دواړو ژوند د یوې درجې نه دې او هرکله چه د یوې درجې ژوند هم باقی
 وی که هغه د سترگو د رپ په اندازه ولې نه وی هغه دپاره تدبیرونه کولې شی او ډیر ځله
 دا تدبیرونه نافع هم وی هیڅ یو عاقل دا نشی ونیلې چه په ژوند کېنې چه کوم عوارض او
 امراض راپېښیږی هیڅ تدبیر هغې دپاره نافع نه وی ټوله دنیا دا منی چه ترکومې پورې
 ژوند باقی دې که په هره درجه کېنې وی تدابیر نافع کیدې شی خو د مرگ راتلو نه روستو
 هیڅ علاج نافع نشی کیدې که په اوچته پیمانه باندې تدبیر ولې نه وی
 هرکله چه دا خبره په دماغو کېنې راغله نو په دې پوهه شی چه په اصطلاح د قرآن کېنې

کفر او ایمان مرگ او ژوند سره تعبیر کړې شوې دې کله د الله تعالی ارشاد دې. (أَوْفَرَّكَانَ مِتَّافَأَهِيْنَهُ) (۱) یعنی کوم چه د جهالت او ضلالت په مرگ مړ شوې وو بیا مونږ هغه لره د ایمان او عرفان روح سره ژوندې کړو په یو بل مقام باندې ارشاد دې. (إِنَّكَ لَا تَعْلَمُ السَّوْلُ) (۲) یعنی لکه څنگه چه یو مړی ته خطاب کول. دده په حق کښې فائده مند نه دی هم دا حال د هغه چا دې چه زړونه نې مړه شوی دی ددوی په حق کښې هیڅ نصیحت فائده مند او نافع نه دی

د مرجنه مذکوره قول هم داسې دې. لکه چه يوکس اووانی. چه لکه خنګه چه مرګ سره هېڅ تدبير او علاج نافع نه دې. دغه شان ژوند سره هم هېڅ بد پرهیزی مضر نشی کيدې. دا خبره سوا د محنون (او کيونی) نه بل څوک ونيلې شی؟ د مرجنه دا خبره يقيناً چه غلطه ده.

دويمه خبره چه په هغې سره دوی خلق په مغالطه کښې اچوی. هغه دا ده چه لکه څنگه چه کفر له د یوې لمحې دپاره جنت ته تلل نشته. دغه شان ایمان له هم د یوې لمحې دپاره په دوزخ کښې تلل پکار نه دی. اوس که عصاة مؤمنین په دوزخ کښې اوغورخولې شی. نو ددې سره سره به د ایمان هم په دوزخ کښې تلل لازمی وی؟

ددې جواب صوفيه حضراتو دا ورکړې دي. چه د عصاة مؤمنينو په دوزخ کېنې د غورځولو په وخت به ددوی ايمان جدا ايوخودې شی. لکه څنگه قیدی لره په جیل کېنې د داخلولو په وخت دده لباس وغيره اوښکلې شی. او جدا ايوخودې شی. او قیدیان په وردئ کېنې په جیل کېنې ساتلې شی. بیا چه کله د سزا موده ختمه شی. نو د ايمان لباس به اچولې شی. او په جنت کېنې به داخلولې شی.

اعراض به د خپل محل نه څنگه جدا کيای؟ باقی پاتې شو دا اشکال چه ایمان او ایحانیات خو اعراض دی. دا د خپل محل نه څنگه جدا کیدې شی؟ خو ددې اشکال د سره نشته. ځکه چه په کور د آخرت کښې به اعراضو نه جواهر جوړ شی. د نبی کریم ﷺ احادیث په دې خبره باندې دلالت کوی. چه ددې مادی دنیا نه علاوه یو بل داسې عالم موجود دې. چه په دې کښې به معنوی او مخفی خیزونه مثلاً صفات انسانی وغیره د خپل صفت مناسب په جسم کښې ښکاره کیري. لکه نبی کریم ﷺ ارشاد فرمانيږي دې: «الارواح النّیّات فی یوم القیامة شفیعاً لأصحابه، الارواح الزّهرادین، البقرة وسورة آل عمران، فمنها تأتیان یوم القیامة کلّهما غیامتان، او کلّهما غیایتان، او کلّهما فرقان من طوبی صواف، تعاجان عن أصحابهما...» (په دې حدیث کښې د سورة بقره او سورة آل عمران په باره کښې نبی کریم ﷺ فرمانيږي دی چه دا دواړه سورتنه

به د قیامت په ورځ د دوو ورځو، یا د دوو چترو، یا د صف په شکل کښې د مارغانو د دوو ډلو په صورت کښې راځي

دغه شان د نبی کریم ﷺ ارشاد دي: «إِنَّ اللَّهَ يَمِثُّ الْيَوْمَ الْقِيَامَةَ حُلَّ هَيْئَتِهَا وَيَمِثُّ الْجَمْعَةَ زَهْرَةً مِنْهَا، أَهْلُهَا يَطُوفُونَ بِهَا كَالْعُرُوسِ، تَهْدِي إِلَى كَرِيمِهَا، تَفْشِي لِهَمِّهَا، يَشُونَ لِي ضَوْئِهَا، أُنْوَاهُ كَالشَّمْسِ بَيَاضًا، وَرِيحُهَا بِسَطَمٍ كَالسَّكِّ، يَغْرَضُونَ فِي جِهَالِ الْكَافُورِ، يَنْظُرُ إِلَيْهِمُ الشُّكْلَانُ، لَا يَطْرُقُونَ إِلَّا تَعْتَبِهَا حَقٌّ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ، لَا يَفْلُطُهُمْ إِلَّا الْمُؤَذِّنُونَ الْمُحْتَسِبُونَ» (۱)

په دې حدیث شریف کښې د جمعي د ورځې په باره کښې راغلی دی. چه الله تعالی به دا چمکدار او روښانه ښکاره کوي.

دغه شان د نبی کریم ﷺ ارشاد دي: «يَوْمَ يَأْتِي السُّبُوتُ كَهَيْئَةِ كَشٍّ أَمْلَمٍ...» (۲)
دې علاوه نور هم ډیر احادیث دي. چه دهغي نه ثابتیږي چه ددې عالم عنصری نه علاوه نور هم ډیر داسې څیزونه دي. چه دهغي د عامو خلقو په نیز جسم نشته خو هغه د خپلو صفاتو مناسب جسم لري. لکه مثلاً چه اعمال به تللي کیږي. (۳) او تسبیح وغیره به د اشجارو (وونو) په صورت کښې وي. (۴)

حضرت شیخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله فرماني. چه... عصاة مؤمنین.. لره سره د ایمان نه په دوزخ کښې غورځولو کښې څه شبه ده؟ لکه څنگه چه سره زر په بهتې کښې اچولې شی. خو اصلی سره زر نه سوځي. بلکه نور خیرې وغیره فنا کیږي او خالص سره زر صفا چمکدار راوځي. دغه شان د هوبی زیاتې خیرنې کپړې په بهتې باندې ایږدي. خیرې ختمیږي. او کپړه پاکه صفا راوځي. دغه شان مؤمن لره په اور کښې غورځولو سره به دده زړه محفوظ وي. چه دا د ایمان محل دي. په دې باندې به هیڅ اثر نه پریوځي دده زړه به داسې د اور د اثر نه محفوظ ساتلې کیږي. لکه څنگه چه حضرت خلیل الله ﷺ د خپل جسد مبارک سره په اور کښې محفوظ پاتې شوي وو. (۵) والله اعلم وعلیه اتم وأحكم..

(الستدرک للحاکم (۲۷۷/۱) کتاب الجمعة فضائل يوم الجمعة وكذلك رواه ابن خزيمة في صحيحه كذا قال الألباني في سلسلة الأحاديث الصحيحة (۳۳۱، ۳۳۰/۱۲) رقم ۷۰۶)

(صحيح البخاري (۶۹۱/۲) كتاب التفسير سورة مريم باب قوله تعالى «وأنذرهم يوم الحسرة»)

(قال تعالى: «والوزن يومئذ الحق فمن ثقلت موازينه فأولئك هم المفلحون ومن خفت موازينه فأولئك الذين خسروا أنفسهم بما كانوا بآياتنا يظلمون» (الأعراف: ۸، ۹) وغيرها من الآيات)

(عن ابن مسعود رضي الله عنه قال قال رسول الله ﷺ لقيت إبراهيم ليلة أسرى بي فقال يا محمد أقرئ أمتك مني السلام وأخبرهم أن الجنة طيبة التربة عذبة الماء وأنها قيعان وأن غراسها سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر.. الجامع للإمام الترمذي كتاب الدعوات باب (بلا ترجمه بعد باب ما جاء في فضل التسبيح والتكبير والتهليل والتحميد) رقم ۳۹۶۲)

(دمرجنو دمغالطي اود دې دازالي دپاره ټول مباحث د فضل الباري نه ماخوږ دي. (۵۱۸۱۱-۵۲۱)

٢٠- أَخْبَرَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ جَعْفَرٍ عَنْ حُمَيْدٍ حَدَّثَنِي أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ قَالَ أَخْبَرَنِي عُبَادَةُ بْنُ الصَّامِتِ (١) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ بِمُحَمَّدٍ بَلِيلَةَ الْقَدْرِ فَلَتَا مَرَى رَجُلَانِ مِنَ الْمُسْلِمِينَ فَقَالَ إِنِّي خَرَجْتُ لِأُخْبِرَكُمْ بِبَلِيلَةِ الْقَدْرِ وَإِنَّهُ تَلَا مَرَى فَلَانَ وَفُلَانَ فَرَفَعَتْ وَعَسَى أَنْ يَكُونَ خَيْرَ الْكُفْرِ الْقِمُوهَا فِي السَّبْعِ وَالْثَمَرِ وَالْخَمْسِ

رجال الحديث

① قتيبة بن سعيد: ددوی حالات وړاندې د ،، باب إقشاء السلام من الإسلام، لاندې تیر شوی دی.

② اسماعيل بن جعفر: ددوی حالات هم وړاندې د ،، باب علامة المنافق،، لاندې تیر شوی دی.

③ حميد: دا ابو عبیده حمید (بالتصغير) بن ابی حمید الطویل. الخزاعی. البصری دی. (١) ددوی د پلار ابو حمید په نوم کښې تقریباً لس اقوال دی. (٢)

دوی ته طویل ولې وئیلې کېای؟ په دې سلسله کښې یو قول دا دی. چه دا پخپله د وړوکی قد وو. خو ددوی دواړه لاسونه اوگده وو. لکه وئیلې شی. چه دې به کله مری سره اودریدو او دواړه لاسونه به ئې اوږده کړل. نو یو لاس به ئې د هغه سر ته رسیدل. او دویم لاس به ئې دهغه پښو سره لگیدل.

یو قول دا هم دی. چه دې خو پخپله څه دومره اوگد نه وو. البته ددوی په گاونډ کښې دده په نوم یوکس اوسیدو. چه هغه به د ،، حمید قصیر،، په نوم سره پیژندلې کیدو. نو دوی ته د

فرق دپاره ،، حمید الطویل،، اووئیلې شو. (٣)

دوی د حضرت انس رضی الله عنه نه علاوه د تابعینو یو لونی جماعت نه حدیثونه اوریدلی دی. چه په دوی کښې حضرت ثابت بنانی، حسن بصری، رجاء بن حیوه، عکرمه مولى ابن عباس، او

نافع مولى ابن عمر رضی الله عنه خاص طور باندې قابل ذکر دی. (٤)

ددوی نه روایات کونکي هم ډیر اهل علم دی. چه په هغوی کښې ابو اسحاق ابراهیم بن محمد الفزاری، اسماعیل بن جعفر، اسماعیل بن علیه، حماد بن زید، حماد بن سلمه،

(١) الحديث أخرجه البخارى أيضاً فى صحيحه فى كتاب فضل ليلة القدر باب معرفة ليلة القدر لتلاحى الناس رقم ٢٠٢٣) وفى كتاب الأدب باب ما ينهى عن السباب واللعن رقم ٦٠٤٩) والنسائي فى سننه الكبرى (٢٧١، ٢٧٠، ٢٧١) كتاب الإعتكاف باب التماس ليلة القدر فى التسع والسبع والخمس (٣٥٥١٧)

(٢) تهذيب الكمال (٣٥٥١٧)

(٣) تقريب التهذيب (١٨١) رقم (١٥٤٤)

(٤) د دې ټولو اقوالو دپاره اوگورئ تهذيب الأسماء واللغات (١٧٠١١) وتهذيب الكمال (٣٥٨١٧، ٣٥٩)

(٥) تهذيب الأسماء (١٧٠١١) وتهذيب الكمال (٣٥٥١٧)

ربیع بن صبیح، زهیر بن معاویه، سفیان بن سعید ثوری، سفیان بن عیینہ، شعبہ بن الحجاج، عبدالعزیز درآوردی، عمران القطان، معاذ بن معاذ، معتمر بن سلیمان، یحیی بن سعید انصاری، یحیی بن سعید القطان او یزید بن ہارون رحمہم اللہ پشان اساطین (لونی عالمان) د حدیث شامل دی. (۱)

ددوی پہ ثقاہت او جلالت باندې اتفاق دې. (۲)

لکه امام یحیی بن معین رحمہ اللہ فرمائی،، ثقہ،، (۳)

امام عجلې رحمہ اللہ فرمائی،، بصری تابعی ثقہ،، (۴)

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی،، ثقہ لایس بہ،، (۵)

عبدالرحمن بن یوسف بن خراش رحمہ اللہ فرمائی،، ثقہ صدوق،، (۶)

پہ حمید الطویل باندې بعضو حضراتو کلام کرې دې. په دې سلسلہ کښې یوه خبره خو دا ونیلې شوې ده. چه ده به تدلیس کولو. لکه ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی. «کان ثقہ کثیر الحدیث، إلا أنه رہا دلس» (۷)

دغه شان ابن حبان رحمہ اللہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کرې دې. او فرمانیلی نې دی،، و کان یدلس،، (۸)

ابن خراش رحمہ اللہ فرمائی. «فی حدیث شی یقال: إن عامة حدیثه عن أنس إنما سمعه من ثابت» (۹)

دغه شان د شعبه رحمہ اللہ نه نقل دی. «کل شی سمع حمید عن أنس خمسة أحادیث» (۱۰)

او هم ددوی نه منقول دی. «لم یسمع حمید من أنس إلا أربعة وعشرين حدیثاً، والباقي سمعها من ثابت، أو ثبته فیها ثابت» (۱۱)

(۱) تهذیب الأسماء (۱۷۰/۱) و تهذیب الکمال (۳۵۶/۱۷، ۳۵۸)

(۲) قال العافظ فی هدی الساری (ص. ۳۹۹) مشهور من الثقات المتفق علی الإحتجاج بهم..

(۳) تهذیب الکمال (۳۵۹/۱۷)

(۴) المصدر السابق..

(۵) المصدر السابق..

(۶) المصدر السابق..

(۷) طبقات ابن سعد (۲۵۲/۱۷)

(۸) الثقات لابن حبان (۱۴۸/۱۴)

(۹) تهذیب الکمال (۳۵۹/۱۷)

(۱۰) تهذیب الکمال (۳۶۰/۱۷)

(۱۱) تهذیب الکمال (۳۶۰/۱۷)

ابوبکر دیجی ﷺ فرمائی: «و اما حدیث حمید فلا یحتج منه الا بما قال: حدثنا انس»^(۱)
یہ خبرہ دا ہم ونیلے شوے ده چه ذوی نه په هغه حدیثونو کنبی تمیز نه وو کوم چه دوی
براه راست د حضرت انس رضی اللہ عنہ نه اوریدلی دی او کوم حدیثونه چه دوی د... ثابت عن انس..
او... قتاده عن انس.. په طریق سره اوریدلی دی (۱)

امام یحیی بن سعید ﷺ فرمائی: «کان حمید الطویل اذا ذهبت ثقفه علی بعض حدیث انس یشک فیہ»^(۲)
دغه شان امام شعبه ﷺ فرمائی چه حمید طویل ته به په بعضی احادیثو کنبی شک
کیدو (۲) دریمه خبره دا ونیلے شوې ده چه زانده د حمید الطویل حدیثونه پریځودی وو (۳)
خو حقیقت دا دې چه دا ثقه راوی دې او په دوی باندې چه کوم کلام شوې دې د هغې په
وجه به ددوی حدیثونه نشی رد کولی

ترکومې پورې چه ددوی د تدلیس تعلق دې نو دا تدلیس مضمر نه دې خکه چه په دې کنبی
واسطه متعین ده او دې ثقه دې لکه حافظ ابوسعید علای ﷺ فرمائی: «فعلی تقدیر ان یکون
أحادیث حمید مدلسة، فقد تبین الوساطة فیها، وهو ثقة صحیح»^(۴)

ترکومې پورې چه ددوی د حضرت انس رضی اللہ عنہ نه صرف د پنځو حدیثونو اوریدو تعلق دې نو
دا روایت صحیح نه دې لکه چه حافظ ابن حجر ﷺ دهغې روایت په باره کنبی (کوم چه د
عیسی بن عامر په واسطې سره منقول دې) فرمائی: «و رواية عيسى بن عامر بالتحديث، أن حميداً
سمع من أنس خمسة أحاديث،، قول باطل،، فقد مر حميد بسماعة من أنس بشي كثير من صحيح البخاري
من ذلك جملة وعيسى بن عامر ما عرفته»^(۵)

دغه شان دوی د عسی بن عامر په باره کنبی تصریح کړې ده چه دا غیر معتمد راوی دې (۶)
حافظ ابن عدی ﷺ فرمائی: «وحید له حدیث کثیر مستقیم، فلفظ لکثرة حدیثه أن ذکر له شیاً من
حدیثه، وقد حدث عنه الأئمة، واما ما ذکر عنه أنه لم یسمع من أنس إلا مقدار ما ذکر، وسمع الباق من
ثابت عنه، فإن تلك الأحادیث پیروها من کان یتهمه أنها من ثابت عنه، لأنه قد روی عن أنس، وقد روی عن

(۱) تهذيب التهذيب (۴۰۱۳)

(۲) تهذيب الكمال (۳۶۲۱۷) وتهذيب التهذيب (۳۹۱۳)

(۳) تهذيب الكمال (۳۶۱۷) -

(۴) تهذيب الكمال (۷/ ۳۶۰، ۳۶۱)

(۵) تهذيب الكمال (۳۶۲۱۷) -

(۶) تهذيب التهذيب (۴۰۱۳) وحاشية سبط ابن العمري على الكاشف (۳۵۲۱۱)

(۷) تهذيب التهذيب (۴۰۱۳)

(۸) هدى السارى (۳۹۹)

ثابت من انس احادیث، فاکثر مال بابه أن الذي رواه من انس البعض ما يدلّسه من انس، وقد سمعه من ثابت، وقد نلس جماعة من الرواة من مشايخ قد رأوهم (X)

ترکومی پوری چه ددوی د حضرت انس رضی اللہ عنہ په احادیثو کښې د تمیز نه کولو تعلق دې. نو دا هم خاص مضمر نه دې. ځکه چه کوم حضرات دا بحث کوی. هغوی ورسره ورسره دا هم وانی. چه په دې کښې که څه واسطه شته. نو حضرت ثابت بنانی یا حضرت قتاده رحمهما الله دې. د واسطو متعین کیدو نه پس خو په دې اعتراض کښې هیڅ قوت نه پاتې کیری.

امام يحيى بن سعد رضی اللہ عنہ هم د حضرت انس رضی اللہ عنہ د حدیثونو په باره کښې چه کوم دا فرمایشی دې. چه دوی ته به شک کیدو. دا هم په دې باندې محمول دې. چه دوی به باقاعده د حضرت انس رضی اللہ عنہ نه براه راست اوریدلې احادیثو او ددوی په واسطې سره اوریدلې احادیثو کښې تمیز کولو سره روایت نه کولو. یا به ئې فرق نه کولو. ترکومی پوری چه په حدیث کښې د غلطی کولو تعلق دې. نو دا خبره هیڅ چا نه ده کړې.

د امام شعبه رضی اللہ عنہ خبره هم په دې باندې محمول ده. بلکه ممکن ده. چه امام شعبه رضی اللہ عنہ ته غلط فهمی شوی وی. ځکه چه حافظ مزی رضی اللہ عنہ د معاذ بن معاذ نه نقل کړی دې. چه مونږ د حمید طویل سره ناست وو. چه شعبه راغلو. او تپوس ئې اوکړو. چه ابو عبیده: په فلانی فلانی حدیث کښې تاسو ته شک دې؟ حمید جواب ورکړو. چه ا! بعضی وختونو کښې ماته شک کیری. کله چه شعبه لاړو. نو حمید اوونیل. چه ماته په هیڅ حدیث کښې هم شک نشته. خو چونکه دا لونی کونکې او ډیرې نکتې راوښکونکې هلک دې. په دې وجه ما اوغوبتل. چه لږه شان په ده باندې سختی اوکړم. (د)

ددې واقعې نه معلومیږی. چه امام شعبه رضی اللہ عنہ چه د شک کیدو کومه خبره کړې ده. هغه په دې واقعې باندې مبنی ده. حالانکه حمید خپل خان ته د شک لاحق کیدو نه ښکاره انکار کوی.

ددې نه علاوه د حمید د حضرت انس رضی اللہ عنہ نه براه راست اوریدلی شوی احادیث اود، ثابت من انس، او، ، قتاده من انس، په طریق سره اوریدلی شوی احادیثو کښې د اختلاط قول د شویب بصری په طریق سره منقول دې. چه دوی په، ، درست، ، نوم سره هم یادېږی. چه دا قابل اعتناء (او قابل توجه) نه دې.

لکه حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی: «حكاية سليمان عن درست ليست بشئ، فان درست هالك» (X) ترکومی پوری چه د زانده بن قدام رضی اللہ عنہ ددوی د حدیثونو پریخو و تعلق دې. نو دا څه په داسې بنیاد باندې نه دې. چه ددوی په حدیثونو کښې څه عیب دې. بلکه ددې وجه دا ده. چه

(١) الكامل في ضعفاء الرجال (٢٤٨/٢) بتتويب التحريفات والأخطاء في العبارة من سير أعلام النبلاء

(١٦٧، ١٦٨) وتهذيب الكمال (٣٦٢/٧)

(٢) تهذيب الكمال (٣١٤/٧)

(٣) تهذيب التهذيب (٤٠١٣)

دوی د سرکاری افسرانو (پولیس) لباس او ددوی شکل اختیار کړې وو. په دې وجه د هغوی دده حدیثونه پریځوډې وو.

لکه چه حافظ ذهبی رحمته الله علیه فرماني «بناطرحه للبه سواد الخلفاء، ولقي أحوانهم، فعن مك بن ابراهيم قال: مررت بحميد وحيله ثياب سود، فقال ل أخى ألا تسمعه منه؟ فقلت أسمع من الشاطي؟» بیا دلته هم وضاحت ضروری دې. چه امام بخاری رحمته الله علیه د حمید صرف دهغه حدیثونو تخریج پخپل صحیح کښې کړې دې. په کومو کښې چه د سماع تصریح موجود ده او داسې حدیثونه هم دوی متابعه او تعلیقاً نقل کړي دي. «والله اعلم به ۱۴۲هـ کښې ددوی وفات اوشو.» «رحمته الله علیه» تعالی رحمة واسعة

⑤ انس: دا حضرت انس بن مالک رضی الله عنه دې. ددوی حالات وړاندې د،، باب من الإیمان أن یحب لأحبه ما یحب لنفسه،، لاندې تیر شوی دی.

⑥ عباده بن الصامت: دې هم مشهور صحابی ابو الولید حضرت عباده بن الصامت انصاری خزرجی رضی الله عنه دې. ددوی حالات هم وړاندې د،، باب علامة الإیمان حب الأئصار،، نه روستو د،، باب بلا ترجمه،، لاندې تیر شوی دی.

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ يُخْبِرُ بِلَيْلَةِ الْقَدْرِ فَتَلَا حَيَّ

رَجُلَانِ مِنَ الْمُسْلِمِينَ: رَسُولُ اللَّهِ ﷺ د ليله القدر په باره کښې د بنودلو دپاره راووتلو په مسلمانانو کښې دوه سړي په جگړه شو.

.. تلاحي.. منازعت او مخاصمت ته وائي. د حديث مطلب دا دې. چه نبی کریم ﷺ په متعين طور باندې دليله القدر د بنودلو دپاره تشریف راوړلو نو وې کتل. چه دوه سړي په زوره زوره لگيا دي. ددوی په مينځ کښې په څه خبره باندې جگړه شروع وه.

د ابن دحيه رحمته الله علیه د قول مطابق دا دواړه حضرات کعب بن مالک او عبدالله بن ابی حذر رضی الله عنه وو. د حضرت کعب بن مالک رضی الله عنه قرض د حضرت عبدالله رضی الله عنه په ذمه وو. په دې سلسله کښې په دواړو کښې جگړه اوشوه. او په جمات کښې ددوی آوازونه اوچت شوی وو. «و»

قوله: فَقَالَ إِنِّي خَرَجْتُ لِأَخْبِرْكُمْ بِلَيْلَةِ الْقَدْرِ وَإِنَّهُ تَلَا حَيَّ وَفَلَانٌ قَرَفَعَتْ
وَعَسَى أَنْ يَكُونَ خَيْرَ الْكُفَرِ: نَبِي كَرِيم ﷺ اوفرمانيل چه زه تاسو ته د ليله القدر دتعين

(ميزان الاعتدال (۱/۶۱۱)

(هدى السارى (۳۹۹)

(سير اعلام النبلاء (۱۶۸۶) وغيره)

(فتح البارى (۱۱۳۱) و عمدة القارى (۲۸۱۱)

په بڼه کښې د خوندې دپاره راوتلې ووم خو فلانې فلانې په جگړه وو نو د لیلة القدر تعین اوچت کړې شو شاید هم په دې کښې ستاسو دپاره خبر وی
د روافضو وینا دا ده چه د لیلة القدر ذات اوچت کړې شو اوس د لیلة القدر هیڅ وجود نشته (۱)

دا خبره بیخي غلطه ده که د لیلة القدر ذات اوچت کړې شوې وې نو دلته سوال پیدا کیږي چه نبی کریم ﷺ «صلى أن يكون عمراً لكم»، ولې اوفرمائیل؟ او د «التسويحاتي السهم والسم» الغس، څه مطلب دې؟ (۲)

قاضی عیاض رحمه الله فرماني چه ددې حدیث نه معلومه شوه چه مخاصمت ۱ جگړه کول مذموم دی او دا د معنوی عقوبت یعنی د حرمان سبب جوړېږي او دا هم معلومه شوه چه کوم ځانې کښې شیطان حاضر وی د هغه ځانې نه برکت او خیر اوچتولې شی (۳) ځکه چه امام مسلم رحمه الله د حضرت ابوسعید رضی الله عنه نه کوم روایت نقل کړې دې د هغه الفاظ دی: «فعله رجلاً یحتقان معهما الشیطان» (۴) یعنی دوه سړی په دې شان راغلل چه دوی دواړو خپل ځان په حق باندې ثابتولو دوی سره شیطان لگیدلې وو.

خودلته سوال پیدا کیږي چه دا مخاصمت تاسو مذموم د محرومیدو باعث او د خیر او برکت اوچتیدو سبب څنگه گرځولې شی حالانکه نبی کریم ﷺ فرماني «صلى أن يكون عمراً لكم» ددې نه معلومېږي چه دا جگړه کول د خیر سبب جوړ شو؟

په دې دواړو خبرو کښې حقیقت کښې هیڅ تعارض نشته د جگړې بې برکته او د حرمان سبب کیدل په یو اعتبار سره دی او د نبی کریم ﷺ ارشاد په بل جهت سره دې قاضی عیاض رحمه الله فرماني چه دا جگړه د رحمت د تعین ختمید باعث جوړ شو او که دا تعین معلوم وې نو ډیرو کمزورو ته به فائده رسیدلې وه هغه به په دغه شپه ویخ پاتې کیدو او د یوزر مېاشتنو نه د زیات عبادت فضیلت به نې حاصلولو په دې اعتبار سره دا جگړه د خیر پورته کیدو سبب جوړ شو.

او نبی کریم ﷺ اوچتیدل د خیر په دې لحاظ سره گرځولی دی که ټولو خلقو ته لیلة القدر په تعین سره معلوم شوې وې نو صرف هم په دې شپه کښې به نې عبادت کولو په باقی شپو کښې به اطمینان سره کیناستلو او په نوافلو وغیره کښې به نه مشغولیدلو او

(فتح الباری (۲۶۳/۱۴) کتاب فضل لیلة القدر باب تحری لیلة القدر فی الوتر من العشر الأواخر)
(عن عبد الله بن یحیی قال قلت لأبی هريرة رضي الله عنه زعموا أن لیلة القدر قد رفعت قال كذب من قال ذلك قال قلت ففی کل رمضان استقبله؟ قال نعم المصنف لعبد الرزاق (۲۵۵/۱۴) کتاب الصیام باب لیلة القدر و أرجع إلیه لروایات وآثار اخر فی هذا الصدد)

(فتح الباری (۱۱۳۱))

(مصحح مسلم (۳۷۰/۱۱) کتاب الصیام باب فضل لیلة القدر والحث علی طلبها)

اوس چونکه تعین اوچت کړې شو، او دا اونیودلې شو، چه لیلۃ القدر په آخری عشره کښې دننه ده، نو خلق د یوې شپې په خانې په ډیرو شپو کښې عبادت کوی، او د یوې شپې د عبادت ثواب حاصلولو په خانې به دوی ته د ډیرو شپو د عبادت ثواب ملاوېږي. ددې نه علاوه په دې رفع (اوچتیدو) کښې د... خیر... نور وجوهات هم شته، انشاءالله د لیلۃ القدر... په مباحثو کښې به هغه ذکر کولې شی.

ایا حق طلب کول مذموم دی؟ وړاندې مونږ ذکر کړی دی، چه دا دواړه حضرات کومو چه جگړه کوله، د خپل دین (قرض) په باره کښې نې کوله، گویا چه د... حق... مطالبه کیدله، هم دا د مسلم په روایت کښې د...، فهاجر رجلا ن یحتقان...، (الفاظو سره بیان کړې شوې دي، نو د دین او حق مطالبه کول، آیا قابل مذمت او باعث د محرومیدو دی؟

ددې جواب دا دي، چه مطلب حق طلب کول قابل مذمت څیز نه دي، البته په دې واقعه کښې مذموم صورت پیدا شوې دي، ځکه چه اول خو دا واقعه په جمات کښې پیښه شوه، چه دا د ذکر او عبادت خانې دي، او بیا په مسجد نبوی کښې، چه ددې مرتبه د عامو جماتونو په مقابله کښې زیاته ده، بیا زمانه هم د رمضان شریف ده، چه دا صرف او صرف د عبادت زمانه ده، بیا دا چه د نبی کریم ﷺ په موجودگي کښې دا واقعه راپېښیږي، چه په دې کښې آواز اوچتیدل ثابتیږي، او د نبی کریم ﷺ په موجودگي کښې آواز پورته کول د قرآن د نص په موجب، د اعمالو بریادیو سبب دي، ددې ټولو وجوهاتو په وجه مخاصمت مذموم گرځولې شوې دي، په دې وجه نه، چه مطلق دین او حق طلب کول مذموم دی، (۱) وانه اعلم

قوله: التَّسْوِهَا فِي السَّبْعِ وَالتَّسْعِ وَالْخَمْسِ : دا شپه تاسو په اوومه، نهمه او پنځمه شپه کښې تلاش کړئ.

ددې جملې نه په ظاهره دا معلومیږي، چه ش... قدر په اوومه، نهمه، او پنځمه شپه کښې تلاش کړې شی، خو دا مراد نه دي، بلکه ددې نه د آخری عشرې اوومه، نهمه او پنځمه شپه مراد ده. (۲)

د... شب قدر... په باره کښې چه څومره اختلافات دي، هغه به انشاءالله تفصیل سره پخپل مقام باندې راځي، البته دلته صرف په دومره خبره باندې پوهه شی، چه په دې کښې اختلاف دي، چه دا پنځه، اوومه، او نهمه شپه د تیرو شوو اعتبار سره مراد دي، او که د باقی شپو په اعتبار سره؟ یعنی د آخری عشرې شپې به د شروع نه شمارلې شی، او که د آخر طرفه؟ (۳)

(۱) قد سبق تخريجه آنفاً

(۲) اوگورئ: فتح الباری (۱۳۱۱) دغه شان اوگورئ عمدة القاری (۲۸۱۱۱) فقد قال العینی فیہ: طلب الحق غیر مذموم لا فی المسجد ولا فی الوقت المخصص رانما المذمة فیها لیست راجعة إلی مجرد الخصومة فی الحق وإنما هی راجعة إلی زیادة منازعة حصلت بینهما عن القدر المحتاج الیه وتلك الزیادة هی اللغو والمسجد لیس بمحل للغو مع ما كان فیها مع رفع الصوت بعضرة النبی ﷺ فافهم

(۳) عمدة القاری (۲۸۱۱۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۱۴۱)۔

بعضی حضرات خو دا وائی چه د تیرو شوو شیو په اعتبار سره به شمارلې کیږی. یعنی دا شېبه به د اول نه شروع کولې شی. په دې صورت کښې به د پنځمې نه پنځیستمه شېبه، د اوومې نه اوویستمه شېبه، او د نهمې نه نهیستمه شېبه مراد وی. او نور عالمان فرمائی. چه د باقی ورځو اعتبار به کولې شی. یعنی د آخر طرفه به دا شېبه شمارلې کیږی.

په دې صورت کښې بیا بعضی عالمان فرمائی. چه میاشت به د دیرشو اختلې شی. او بعضی فرمائی. چه میاشت به د یوکم دیرشو اختلې شی. که د دیرشو میاشت واختلې شی. نو چونکه شمار به د آخر نه کیږی او ترتیب به داسې وی. ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰. په دې اعتبار سره د اوویستمې نه څلیرستمه شېبه، پنځمې نه شپږیستمه شېبه او د نهمې نه دوه ویستمه شېبه مراد وی او که د یوکم دیرشو میاشت واختلې شی. نو د نهمې مصداق به یویستمه شېبه، د اوومې مصداق به دریستمه شېبه، او د پنځمې مصداق به پنځیستمه شېبه وی. والله اعلم

بیا دلته په دې هم پوهه شی. چه په اکثر روایاتو کښې ترتیب هم دا دی،،

سهم، تسع، خمس،، په دې کښې دې خبرې طرف ته اشاره ده. چه په اوومه شېبه کښې د لیلة القدر کیدل اقوی دی. اگرچه ابو نعیم رحمته الله علیه په ،، مستخرج ،، کښې کوم روایت نقل کړې.

دې په هغې کښې ترتیب نزولی دی. یعنی،، تسع، سهم، خمس،، (والله اعلم،،

د احادیثو او آثارو ترجمه الباب سره انطباق وړاندې مونږه بیان کړی دی. چه دلته امام بخاری

رحمته الله علیه دوه ترجمې قائمې کړی دی. ① یو ،، خوف المؤمن من أن يحبط عمله وهو لا يشعر،، او دویمه

ترجمه ده،، وما يحذر من الإصرار على التقاتل والعصيان من عهد توبة،، ددې دواړو ترجمو لاتدې

امام بخاری رحمته الله علیه درې آثاره، یو آیت کریمه، او دوه حدیثونه ذکر کړی دی.

د عامو شارحینو مطابق په دې کښې د دریو وارو آثارو تعلق رومبی ترجمې سره دې. او د

ددې مناسبت هم ترجمې سره واضح دې. ځکه چه ترجمه کښې د،، خوف مؤمن،، ذکر دې. او د

ابراهیم تیمی رحمته الله علیه په اثر کښې ،، عشت أن اکون مکذبا،، کښې هم دا مفهوم دې. د ابن ابی

ملیکه رحمته الله علیه په اثر کښې د ،، خوف من النفاق،، ذکر دې. دغه شان د حضرت حسن بصری رحمته الله علیه

په اثر کښې هم دا معنی ده.

چونکه ددې آثارو تعلق رومبی ترجمې سره دې. په دې وجه نه دا د ،، ترجمې ،، نه سمدستی

روستو ذکر کړل. ددې نه پس د آیت تعلق دویمې ترجمې سره دې. او دغه شان په دوو

حدیثونو کښې رومبی حدیث یعنی د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د حدیث،، سهاب

السلم فسوق.....،، تعلق هم دې ترجمې سره دې.

ددې حدیث وجه د مطابقت دا بیان کړې شوی ده چه په دې حدیث کښې د مرجئه د قول ابطال دې چه دوی مرتکبین د گناه کبیره لره فاسق نه گرځوی او نه په مرتکبینو د قتال باندې د کفر او کفران حکم لگوي گویا چه ..سباب.. او ..قتال.. باندې اصرار (همیشوالي) د توبې نه بغیر مضرته گنې په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه ترجمه قائمه کړله چه «وما يحذر من الإصرار على القتال والعصيان من غير توبة» حالانکه دویم حدیث کوم چه د حضرت عبادہ بن الصامت رضی الله عنه حدیث دې د هغې تعلق مخکنی ترجمې سره دې.

ددې حدیث د ترجمه الباب پومبی جزء سره مطابقت داسې دې چه په دې کښې د ..تلاحي.. مذمت بیان کړې شوی دې ځکه چه ..متلاحي.. د ډیرو نیکو اعمالو نه محروم پاتې کیږی. خصوصاً کله چه په جمات کښې وی او بیا که دا ..تلاحي.. د نبی کریم صلی الله علیه و آله په موجودگي کښې وی نو د عمل د باطلیدو بنیاد هم جوړیږی. (۱)

حضرت علامه کشمیری رحمته الله علیه فرمائی. ددې حدیث نه معلومه شوه چه د تلاحي په وجه د ليله القدر قطعی تعین اوچت کړې شو. دغه شان معصیت هم کله کله د عمل بریادیدو سبب جوړیږی. (۲)

دا خو دعامو شارحینو خبره وه چه ددوی په نیز د دریو آثارو تعلق پومبی ترجمې سره دې او د آیت او پومبی حدیث تعلق دویمې ترجمې سره دې او د دویم حدیث تعلق پومبی ترجمې سره دې. گویا چه ددوی په نیز لف و نشر غیر مرتب دې.

حضرت شیخ الہند رحمته الله علیه فرمائی. چه په دې باب کښې دوه ترجمې دی. د پومبی د اثبات دپاره د ابراهیم تیمی رحمته الله علیه وغیره تابعینو اقوال مذکور دی. او دویمې ترجمې سره ئې قرآنی آیت راولې دې. ددې نه پس ئې دوه روایتونه ذکر کړی دی. چه ددې صریح تعلق دویمې ترجمې سره معلومیږی.

غالباً د پومبی ترجمې نه دا غرض دې چه مؤمن له د نفاق نه ویریدل پکار دی. او د دویمې ترجمې نه صریح مقصود د معاصی نه ویریدل دی. حاصل دا چه د ضروریاتو او مکملاتو نه فارغ شو. نو د ایمان مفسدات او مضرات خودل مقصود دې. چه دا دوه څیزونه دی.:

① پومبی نفاق دې. ② دویم معاصی دی سره د اصرار او توبې نه بغیر، اصرار د توبې نه بغیر چونکه د باب په روایاتو کښې مذکور نه وو. نو ددې د اثبات دپاره ئې ترجمې سره آیت بیان کړو. (۳)، «والله اعلم وعلمه اتم وأحكم»،

(۱) او گوری: عمدة القاری (۲۷۵/۱-۲۷۹) وفتح الباری (۱۱۱/۱).

(۲) فیض الباری (۱۴۶/۱).

(۳) الابواب والتراجم لصیح البخاری از شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب قدس سره (ص ۳۸).

۳۶ = بَابُ سُؤَالِ جَبْرِیْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

عَنِ الْإِيمَانِ وَالْإِسْلَامِ وَالْإِحْسَانِ وَعِلْمِ السَّاعَةِ

وَيَسَّانَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَهُ ثُمَّ قَالَ جَاءَ جَبْرِیْلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ يُعَلِّمُكُمْ دِينَكُمْ فَعَلَّ ذَلِكَ كُلَّهُ دِينًا وَمَا بَيْنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُوْفِدُ عَبْدُ الْقَيْسِ مِنَ الْإِيمَانِ [ر: ۵۵] وَقَوْلُهُ تَعَالَى وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ (آل عمران: ۸۵)

په دې ترجمه کېږي... سوال... مصدر دې چه دا فاعل طرف ته مضاف دې او... النبي ﷺ، مفعول واقع دې... عن الإيمان...، سؤال، سره متعلق دې د... وعلم الساعة، عطف په... الإيمان، باندې دې او د...، وقت علم الساعة، په تقدير کېږي دې خکه چه د... ایمان... او... اسلام، او... احسان... په باره کېږي خو سوال کړې شوې دې د...، ما الإيمان، او...، ما الإسلام، او...، ما الإحسان، عنوان سره. او د...، الساعة، په باره کېږي په...، مقی الساعة، ونیلو سره تپوس کړې شوې دې او...، مقی، وخت سره مخصوص دې.

قوله: وَيَسَّانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَهُ: ددې عطف په... السؤال، باندې دې. له...، ضمير کوم طرف ته گرځي؟ علامه کرمانی رحمه الله فرماني چه دا ضمير د... ایمان.

اسلام. احسان، او علم الساعة... مجموعې طرف ته راگرځي.

په دې باندې اشکال کېږي چه نبی کریم ﷺ خو د...، مقی الساعة، جواب ورکړو نو بیا د...، له...، ضمير دې ټولو څیزونو طرف ته څنگه گرځيدې شي؟ علامه کرمانی رحمه الله فرماني چه نبی کریم ﷺ چونکه د اکثر مسئول عنه جواب ورکړې دې نو د...، لا اکثر حکم الكل، قاعدې مطابق گویا د ټولو جواب ېې ورکړو په دې وجه دې طرف ته د ضمير گرځيدل صحيح دی.

یا ضمير گرځيدل خکه صحيح دی چه نبی کریم ﷺ د...، مقی الساعة، په جواب کېږي...، ما المسئول عنها لعلم من السائل، فرمانيلو سره چه څنگه د لاعلمی اظهار او فرمانيلو دغه شان ېې گویا چه الله تعالی ته حواله کړو د الله تعالی د علم حواله کول دا هم... بیان، دې نو ضمير د ټولو مجموعې طرف ته گرځول صحيح شو.

(عبد القاری (۲۸۱/۱، ۲۸۲)

(عبد القاری (۲۸۲/۱) وفتح الباری (۱۱۵/۱) وشرح الکرماني (۱۹۲/۱)

(شرح الکرماني (۱۹۲/۱) -

(کرماني (۱۶۲/۱)

بعینه هم دا خبره حافظ رحمۃ اللہ علیہ د کرمانی رحمۃ اللہ علیہ د حوالې نه بغیر نقل کړې ده. (۱)
 ۱- لمره عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چه هسی بیسه په دې تکلف کښې د پریوتلو ضرورت نشته.
 ۲- له، ضمیر، جبرئیل، طرف ته واپس کیږي. (۲) اوس مطلب ښکاره دي. چه دا باب د
 حضرت جبرئیل علیه السلام د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه د ایمان، اسلام، احسان او د قیامت په باره کښې د
 سوال، او د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د حضرت جبرئیل علیه السلام په وړاندې د بیانولو په باره کښې دي. والله اعلم.
 د ترجمه الباب ما قبل سوره مناسبت په تیر شوی باب کښې د،، خوف المؤمن أن یحبط عمله،، ذکر
 وو. یعنی مؤمن له د اعمالو بریادیدو نه یریدل پکار دی. او په دې باب کښې ددې خبرې
 بیان دي. چه سرې به مؤمن څنگه جوړیږي. او د شریعت په نظر کښې مؤمن څوک دي؟ نو په

دواړو بابونو کښې مناسبت ښکاره شو. (۳)
 د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د وړاندې نه په مختلفو عنواناتو سره په دې ښودنو
 راروان دي. چه اعمال د ایمان جزء دي. خو په عنوان کښې کله،، ایمان،، ذکر کوی کله
 ،، اسلام،، او کله ،، دین،،. مثلاً فرمائی:،، حب الرسول من الإيمان،،،، من الدین القرار من الفتن،،
 إلهام السلام من الإسلام،، اشکال کیږي. چه تاسو خو ددې قائل ئې. چه اعمال د ایمان جزء

دي. نو بیا د،، من الإسلام،، یا د،، من الدین،، عنوان څنگه صحیح کیدې شی؟
 ددې جواب امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په دې ترجمې منعقد کولو سره ورکوی. چه،، اسلام،، ایمان، او
 دین،، درې واړه متحد دی. نو که اعمالو ته د اسلام جزء اووئیلې شی. او که د دین جزء
 اوگرخولې شی. او که د ایمان جزء اوگرخولې شی. خبره یوه ده.

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چه مخکښې دا خبره تیره شوې ده. چه د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په نیز
 ایمان او اسلام متحد دی. ځکه چه د حضرت جبرئیل علیه السلام د سوال نه، او بیا د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د
 جواب نه ښکاره دا معلومیږي. چه په دې دواړو کښې تغایر دي. په دې وجه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ
 په دې باب قائمولو سره دا ثابتول غواړي. چه په اسلام او ایمان کښې تغایر نشته. بلکه
 اتحاد دي. (۴)

حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دلته په،، ترجمه،، کښې درې اجزاء
 ذکر کړي دي. ① جبرئیل علیه السلام د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه د ایمان، اسلام، احسان او د قیامت د علم
 سوال اوکړو. نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د هغوی په وړاندې دا بیان کړل. بیا ئې او فرمائیل،، چاه یعلم
 الناس دینهم،، یعنی جبرئیل علیه السلام خلقو ته ددوی د،، دین،، ښودلو دپاره راغلی وو. گویا نبی

(۱) فتح الباری (۱۱۵۱)

(۲) عمدة القاری (۲۸۲۱)

(۳) عمدة القاری (۲۸۲۱)

(۴) فتح الباری (۱۱۴۱)

کریم ﷺ اسلام، ایمان او احسان و غیره تول، دین،، او گر خول معلومه شوه چه دا تول یو دی. د ترجمې ددې رومبې جزه نه د امام بخاری رحمه الله مقصد هم دا دې چه تول اصول او فروع، عقائد او اعمال، ایمان او اسلام، او اخلاص او صدق تول په دین،، کښې شامل دی. هم دا دوی،، فجعل ذلک کله دیناً،، ونیلو سره واضح کړې ده.

⑦ په دویم جزء کښې دوی حدیث د وفد عبدالقیس (۱) حواله ورکړې ده چه په دې کښې نښې کریم ﷺ د،، ایمان،، په شرح فرمانیلو کښې هم دا څیزونه ذکر کړی دی. کوم چه په حدیث د جبرئیل کښې د،، اسلام،، په شرح کښې مذکور دی. ددې نه هم دا معلومه شوه چه ایمان او اسلام دواړه یو دی. ⑧ دریم جزء په دې،، ترجمه،، کښې آیت کریمه دې. (وَمَنْ يُؤْتَ الْإِسْلَامَ مِنَّا قُلٌّ يُقْبَلْ مِنْهُ) (۲)

په دې آیت کښې اسلام ته دین ونیلې شوې دې. ددې نه معلومېږي چه اسلام او دین یو دې. ددې ټولو نصوصو نه معلومه شوه چه په اسلام، ایمان، او دین کښې د هر یو اطلاق په دویم باندې کیدې شی. او د سلفو په نیز نصوصو کښې هم وارد شوی اطلاقات خوښ دی. نو هر کله چه ددې دریو وارو استعمال او اطلاق په نصوصو کښې د یو بل په ځانې باندې شوې دې. نو دا هم دغه شان عموم او اطلاق سره ساتل پکار دی. هغوی د متاخرینو کلامی مباحث نه خوښوی. ځکه چه ددوی په نیز په دین، ایمان او اسلام کښې د هر یو جدا جدا تعریف کولې شی. په دې طریقه په دې کښې هېڅ یو د بل په معنی کښې استعمالول ممکن نه پاتې کیږي. حالانکه د نصوصو کښې نه دې کښې هر یو د بل په ځانې د استعمالولو اجازت معلومېږي. په اصل کښې د متاخرینو په نیز د عقلی مباحثو او په منطقی طریقه د استدلال د غلبې په وجه دا څیز غالب دې. چه دوی د هر یو څیز په ماهیت او کنه پسې شوی دی. ددې دپاره د جامع مانع تعریف کولو کوشش کوی. کلام الله او کلام رسول په دې عقلی اصطلاحاتو باندې ګلې طور باندې نه واردېږي. بلکه په نورو معانیو باندې هم واردېږي. په دې وجه دوی په داسې مقاماتو کښې د تجوز قائل کیږي. او دوی هلته د تکلف نه کاراخلي. او متقدمین او سلف حضرات ددې حادثو اصطلاحاتو پابندی نه کوی. او نه هغوی د یونان د منطقیانو تحقیقاتو سره څه دلچسپی (او شوق) ساتي. په دې وجه هغوی الفاظ شرعیه لره د اصطلاحاتو حادثه په محدود جامه کښې د محدود ساتلو په ځانې نصوص لټوی. او هغه په اطلاقاتو باندې معمول ساتي. ددې نه دا خبره هم معلومه شوه. چه وړاندې په کومو بابونو کښې کوم مختلف عنوانات اختیار کړې شوی دی. چه چرته،، من الدین کذا،، ونیلی شوی دی. او چرته،، من الاسلام کذا،، او چرته کښې،، من الإیمان کذا،، دا تول اطلاقات صحیح دی. (۳)،، والله تعالی اعلم،،.

(۱) حدیث وفد عبدالقیس نزدې په ((باب أداء الخس من الإیمان)) کښې راځي.

(۲) آل عمران: (۸۵)

(۳) الأبواب والتراجم لصحیح البخاری از شیخ الحدیث صاحب رحمه الله (ص. ۳۸، ۳۹)

ایا د امام بخاری رحمه الله په دې دلائلو سره د حنفیه په مسلک باندې څه فرق پریوځي؟ په دې مجموعې دلائلو سره د امام بخاری رحمه الله مقصد ښه واضح شو. خو دلته په دې خبره پوه شئ: چه ددوی په دې دلائلو سره د حنفیانو په مسلک باندې هیڅ فرق نه پریوځي ځکه چه په اطلاقاتو او استعمالاتو کښې توسع (او فراخی) وی. د توسع او مجاز په لحاظ سره د یو په بل باندې اطلاق کول، یا په تفسیر کښې د یو څیز په بل کښې ذکر کول په دې کښې هیڅ بندیز او باک نشته.)

ترکومي پورې چه د ایمان او د اسلام د حقیقت تعلق دې نو دا بالکل جدا جدا دی بلکه: حافظ ابن حجر رحمه الله تشریح سره خبره بالکل واضح کيږي. حافظ رحمه الله فرماني چه په نوډو دلیلونو باندې د نظر کولو نه روستو، چه کوم څه واضح شو هغه دا دی چه د ایمان او اسلام دواړو جدا جدا شرعی حقیقت دې. لکه څنگه چه ددوی دواړو جدا جدا لغوی حقیقت ه دې خو هر یو دواړو ته مستلزم دې. په دې لحاظ سره چه د یو بل د تکمیل باعث دی نو که څنگه چه یو عامل بغیر د صحیح عقائدو کامل مسلمان نشی کیدې دغه شان د یو نه عقیدې خاوند بغیر د عمل نه کامل مؤمن نشی کیدې. او په کوم کوم ځنې کښې چه د اسلام په ځانې د ایمان، او د ایمان په ځانې د اسلام اطلاق راځي. یا په یو ویلیو سره د دواړو مجموعه مراد اخستې شی. دا په طریقه د مجاز دی. او موقعه او محل سره د مراد تعین کيږي. مثلاً که دواړه په یو ځانې د سوال په مقام کښې جمع شی. نو د دواړو حقیقی معنی به مراد وی. او که دواړه په یو ځانې نه وی. یا د سوال موقع نه وی. نو د مقامی قرائنو په لحاظ او اعتبار سره به په حقیقت یا مجاز باندې محمول کولې شی.

محمد بن نصر رحمه الله د اکثرو عالمانو نه نقل کړی دی. چه اسلام او ایمان دواړه مساوی و مترادف دی. ابن عبد البر رحمه الله هم ددوی اتباع کړي ده. او لالکانی او ابن السمعانی رحمه الله د اهل السنة والجماعة نه نقل کړی دی. چه ددوی دواړو په مینځ کښې فرق دې محدث اسماعیلی رحمه الله د اهل السنة والجماعة نه نقل کړی دی. چه د ایمان او اسلام دواړو مدلول و مصداق په یو ځانې کښې د ذکر کیدو په صورت کښې مختلف او جدا جدا وی او که جدا جدا ذکر شوې وی. نو د یو بل په ضمن کښې شاملیږي هم ددې تفصیل په رڼا کښې د محمد بن نصر رحمه الله د کلام محمل د حدیث عبد القیس مدلول پیژندل پکار دی په کوم چه نبی کریم ﷺ د ایمان تشریح په هغه څیزونو سره فرمایلې ده کوم چه په حدیث د جبریل کښې د اسلام لاندې مذکور دی چه ددې نه د دواړو په مینځ کښې برابری معلومیږي حالانکه دلالکانی او ابن السمعانی رحمه الله د کلام محمل د حدیث جبریل مدلول ګرځول پکار دی. چه په دې کښې د ایمان او اسلام مصداق جدا جدا ګرځولې شوې دي. وانه الموفق د تنبیه وړاندې د کتاب الايمان په شروع مباحثو کښې د اسلام او ایمان په مینځ کښې د

نسبت تفصيل ذكر شوي دي،، فارجه اليه ان شئت،،)

قوله وَمَا بَيَّنَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَوْ قَدِ عَبْدُ الْقَيْسِ مِنَ الْإِيمَانِ: به
دي كنبی .. واو .. د مصاحبت دپاره دي او د .. مع .. په معنى كنبې دي. او د .. من الايمان ..
مطلب دي،، من تفصيل الايمان،، دغه شان وړيسې په،، وقوله تعالى ..،، كنبې هم،، واو،، د
معيت دپاره دي (١)

١- حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ إِبرَاهِيمَ أَخْبَرَنَا أَبُو حَيَّانَ التَّمِيمِيُّ عَنْ أَبِي ذُرَّةَ
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ (٢) قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْذِي مَوَالِي النَّاسِ فَأَذَاهُ جَبْرِيلُ
فَقَالَ مَا الْإِيمَانُ قَالَ الْإِيمَانُ أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَتُؤْمِنَ
بِاتِّبَاعِ قَالَ مَا الْإِسْلَامُ قَالَ الْإِسْلَامُ أَنْ تُعْبُدَ اللَّهَ وَلَا تُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَتُعِيمَ الْعَلَاةَ وَتُؤَدِيَ
الرَّكَاةَ الْمُفْرُوضَةَ وَتَصُومَ مَمَّصَانَ قَالَ مَا الْإِحْسَانُ قَالَ أَنْ تُعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ
لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ قَالَ مَتَى السَّاعَةُ قَالَ مَا الْمَسْئُولُ عَنْهَا بِأَعْلَمَ مِنَ السَّائِلِ
وَأَخْبَرَكَ عَنْ أَشْرَاطِهَا إِذَا وَلَدَتْ الْأُمَةُ رَجُلًا وَإِذَا تَطَاوَلَ رُعَاةُ الْأَيْلِ النَّبِيُّ فِي النَّبِيَّاتِ فِي
نَبِيِّ لَا يَعْلَمُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ ثُمَّ قَالَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ الْآيَةُ ثُمَّ
أَذْبَرَ فَقَالَ رُدُّوهُ فَلَمْ يَرَوْا شَيْئًا فَقَالَ هَذَا جَبْرِيلُ جَاءَ يُعَلِّمُ النَّاسَ دِينَهُمْ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ
جَعَلَ ذَلِكَ كَلِمَةً مِنَ الْإِيمَانِ [٣٣٩]

رجال الحديث

- ① **مسدد:** دا مشهور محدث مسدد بن مسرهد رحمته الله دي. ددوی حالات د،، باب من الإيمان أن
يحب لأخيه ما يحب لنفسه،، لاندې تیر شوی دی.
- ② **اسماعيل بن ابراهيم:** دا مشهور محدث اسماعيل بن ابراهيم بن مقسم رحمته الله دي. چه

(كشف الباري (١٠٩١١، ١١٠) كتاب الإيمان)
المتن (٢٣٣١٢ - ٢٤٠) الفصل الرابع في الإيمان والإسلام وما بينهما من الاتصال والانفصال - وعمدة
القاري (١٠٩١١، ١١٠) كتاب الإيمان)

(شرح كرماني (١٩٣١١) وعمدة القاري (٢٨٢١١) وفتح لاباري (١١٤١١))

(الحديث أخرجه البخاري في صحيحه في كتاب التفسير سورة لقمان باب «إن الله عنده علم الساعة» رقم
٤٧٧٧ وسلم في صحيحه (٢٩١١) كتاب الإيمان رقم ١٠٦) والناسي في سننه في كتاب الإيمان وشرائعه
باب صفة الإيمان والإسلام رقم ٤٩٩٤ وأبوداود في سننه في كتاب السنة باب في القدر (٤٦٩٨) وابن ماجه
في سننه في المقدمة باب في الإيمان رقم ٤٤)

دا، ابنِ حنیئہ،، په نوم مشهور دې ددوی حالات هم د،، بابِ حب الرسول ﷺ من الإیمان،، لاندې ذکر شوی دی وړاندې په مذکوره باب کښې چه کله امام بخاری رحمه الله ددوی د طریق روایت نقل کړې وو هغې کښې نې فرمانيلی وو،، حدیثا ابنِ حنیئہ،، او دلته فرماني،، حدیثا اسماعیل بن ابراهیم،، علامه کرمانی رحمه الله فرماني،، «وهذا دلیل علی کمال ضبط البخاری و أمانته، حيث نقل للا شیوخ بعینه وأذا کما سعه، رحمه الله تعالى» (۱)

- ⑤ ابو حیان التیمی: دا یحي بن سعید بن حیان تیمی کوفی دې (۲). دې و خپل پلار سعید بن حیان، ضحاک بن المنذر، امام شعبی، عکرمه مولى ابن عباس، یزید بن حیان تیمی، او د ابو زرعه رحمته نه روایت کوی (۳). ددوی نه ابراهیم بن عیینہ، اسماعیل بن علیہ، ایوب سختیانی، جریر بن عبد الحمید، حماد بن سلمه، سفیان ثوری، اعمش، شعبه، عبدالله بن المبارك، هشیم بن بشیر، او یحي بن سعید القطان رحمته وغیره روایت د حدیث کوی (۴). عبدالله بن داود خربی رحمه الله فرماني، چه سفیان ثوری به ددوی تعظیم او توثیق کولو (۵). محمد بن فضیل رحمه الله فرماني،، حدیثا ابو حیان التیمی وکان صدوقاً،، (۶). امام یحي بن معین رحمه الله فرماني،، ثقة،، (۷). امام عجلې رحمه الله فرماني،، ثقة، صالح، مؤد، صاحب سنة،، (۸). امام ابو حاتم رحمه الله فرماني،،،، صالح،، (۹). ابن حبان رحمه الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی او فرمانيلی نې دی،، وکان من المتجهدين باللیل الطویل،، (۱۰).

(۱) شرح الکرماني (۱۹۳۱).

(۲) تهذيب الکمال (۳۲۳/۳۱).

(۳) تهذيب الکمال (۳۲۳/۳۱) -

(۴) تهذيب الکمال (۳۲۳/۳۱، ۳۲۴).

(۵) تهذيب الکمال (۳۲۴/۳۱) و تهذيب التهذيب (۲۱۵/۱۱).

(۶) المصادر السابقة

(۷) تهذيب الکمال (۳۲۵/۳۱) و تهذيب التهذيب (۲۱۵/۱۱).

(۸) المصادر السابقة

(۹) المصادر السابقة

(۱۰) کتاب الثقات (۵۹۲/۷).

ابن سعد رحمته الله فرماني، «وكان ثقة وله أحاديث صالحة»، (١)

امام ترمذي رحمته الله فرماني، «ثقة»، (٢)

يعقوب بن سفيان رحمته الله فرماني، «روى عنه أئمة الكوفة وهو ثقة مأمون كفي»، (٣)

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرماني، «من خيار عباد الله»، (٤)

امام مسلم رحمته الله فرماني، «كفي من خيار الناس»، (٥)

امام نسائي رحمته الله فرماني، «ثقة ثبت»، (٦)

فلاس رحمته الله فرماني، «ثقة»، (٧)

حافظ ذهبي رحمته الله فرماني، «امام ثبت»، (٨)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني، «ثقة عابد»، (٩)

به ١١٤٥ هـ كني ددوی وفات اوشو. (١٠)، «رحمه الله تعالى رحمة واسعة»۔

⑥ ابوزرعه: دا ابو زرعه بن عمرو بن جرير بجلی رحمته الله دي. ددوی حالات د، باب الجهاد من

الإيمان، لاتندي تیر شوی دی.

⑦ ابو هريرة رضي الله عنه: ددوی حالات تفصیل سره د، باب أمور الإيمان، لاتندي ذکر شوی دی. (١١)

حديث جبرئيل او ددي اهميت: حديث باب د، حديث جبريل، په نوم سره مشهور دي. دا

حديث ډير عظيم الشان دي. په دي كښي د قواعد او اصولو ډير انواع، او ډيري اهمي

فاندي بيان كړي شوي دي. لكه چه علامه قرطبي رحمته الله فرمايلى دي. «هذا الحديث يصلح أن

يقال له: أمر السنة، لما تضمنه من حمل علم السنة» (يعنى دا حديث ددي قابل دي. چه دي ته

(الطبقات (٣٥٣/٦)

(جامع الترمذي كتاب المناقب باب مناقب علي بن أبي طالب رضي الله عنه رقم ٣٧١٤)۔

(حاشية تهذيب الكمال (٣٢٥١٣١) نقلًا عن المعرفة (٩٤١٣) وانظر تهذيب التهذيب (٢١٥١١١)۔

(حاشية تهذيب الكمال (٣٢٥١٣١) نقلًا عن المعرفة (١٩٦٢)۔

(تهذيب التهذيب (٢١٥١١١)

(المصدر السابق)

(المصدر السابق)۔

(الكشاف (٣٦٦/٢) رقم ٦١٧٣) وميزان الاعتدال (٣٨٠/١٤) رقم ٩٥٢١

(تقريب التهذيب (ص. ٥٩٠) رقم ٧٥٥٥)

(الثقات لابن حبان (٥٩٢١٧)

(كشف الباري (٦٥٩١١) ٦٦٣)۔

(فتح الباري (١٢٥١١)

۱۰۰ امر السنة، لقب ورکړې شى. ځکه چه دپوره سنت اجمالی علم په دې کښې راجمع کړې شوې دې علامه طیبی رحمته الله علیه فرماني: «ولما اشتغل هذا الحديث على هذه المطالب العزیزة، والمقاصد السنية، التي هي أمهات أصول الدين، أودعه مع السنة في مستهل بابي كتابيه، شرح السنة، و،، البصایم، تأسیا بالله عزوجل في تقديم الفاتحة التي هي أمر القرآن المشتبلة على ما بعدها إجمالاً براءة للإستعمال، والله أعلم بالأسرار» (۱) مطلب دا دې چه دا حدیث چونکه ډیر قابل قدر او اعلى مطالبو او مقاصدو. یعنی په اهمو اصولو د دین باندې مشتمل دې. په دې وجه معی السنة بغوی رحمته الله علیه د خپلو دواړو کتابونو،، شرح السنة،، او،، البصایم،، آغاز ددې حدیث نه کړې دې. گویا لکه څنگه چه د الله تعالی د کتاب افتتاح د سورة فاتحه نه کیږي. او په دې کښې د پوره قرآن اجمالی بیان دې. دغه شان حدیث جبریل ذکر کولو سره ئې د کتاب الله اتباع کړې ده. ځکه چه په دې کښې د پوره سنت خلاصه او نچوړ دې.

قاضی عیاض رحمته الله علیه فرمانيلی دی. چه ټول وظائف ظاهری او باطنی عبادات هم په دې کښې دي. او اعمال د جوارحو هم، او د نیتونو اخلاص او سرائر (خوبیانی) هم په دې کښې دی او د اعمالو د آفتونو نه حفاظت هم په دې کښې دې. تردې چه د شریعت ټول علمونه ددې نه راوتلی ښاخونه دي. او دې طرف ته راجع دی. (۲)

قوله: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَارِئًا يَوْمًا لِلنَّاسِ: نبی کریم صلی الله علیه و آله یوه ورځ د خلقو په وړاندې ښکاره (مخامخ) تشریف فرما وو.

په شروع کښې به داسې کیدل، چه نبی کریم صلی الله علیه و آله به دعبدیت د غلبې او د تواضع د تعلیم دپاره صحابه کرامو رضی الله عنهم سره یوشان یوخاني کیناستلو. تردې چه نوی راتلونکو ته به د نبی کریم صلی الله علیه و آله په پیژندلو کښې مشقت وو. او ټپوس به ئې کولو. نو صحابه کرامو درخواست اوکړو. چه ای د الله رسوله صلی الله علیه و آله! تاسو دپاره ولې یو ښکاره جدا خانې جوړ نکړو. چه په دې باندې تاسو تشریف فرما یی. نو راتلونکو خلقو ته به تکلیف نه وی. نبی کریم صلی الله علیه و آله دا منظور کړله. حضرات صحابه کرامو د نبی کریم صلی الله علیه و آله دپاره د خاورو یوه ډبه (موره) جوړه کړله. په دې باندې به دوی صلی الله علیه و آله کیناستل. او حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم به ددوی دواړو اړخو ته کیناستل. (۳)

(۱) الکاشف عن حقائق السنن المعروف بشرح الطیبی (۱۱۰، ۱۱۱)

(۲) فتح الباری (۱۲۵/۱)

(۳) د سنن ابی داؤد (کتاب السنة باب فی القدر، رقم ۴۶۹۸) په روایت کښې دی. ((کان رسول الله صلی الله علیه و آله یجلس بین ظهري أصحابه فیجن الغریب فلا یدري أیهم هو حتی یسأل فظلبنا إلی رسول الله صلی الله علیه و آله أن نجعل له مجلساً یعرفه الغریب إذا أتاه قال فبیننا له دکاناً من طین. فجلس علیه وکنا نجلس بجنبته. دغه شان اوگوری سنن نسائی (۲۶۵/۲) کتاب الإيمان وشرائعه باب صفة الإيمان والإسلام

علامه قرطبی رحمہ اللہ ددی نہ دا حکم مستنط کړې دی. که ضرورت وی نو عالم ته په اوچت خانې باندې کیناستل پکار دی. (نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د عبدیت غالب کیدو باوجود، دا خبره قبوله کړله او په دې ښکاره او اوچت خانې کیناستلو نو معلومه شوه چه د ضرورت په موقعه کښې دا بالکل صحیح ده.

قوله فَأَتَاهُ رَجُلٌ: نو یو سړې نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ته راغې.

په دې روایت کښې د... رَجُلٌ... هیڅ صفت ذکر نه دې حالانکه د نسانی په روایت کښې «إنا لجلوس ورسوله صلی اللہ علیہ وسلم» مجلسه، إذ أقبل رجل أحسن الناس وجهاً، وأطيب الناس ريحاً، كأن شياه لم يسها. دنس»^(۱) وارد شوې دې.

په صحیح مسلم کښې د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د روایت الفاظ دی «یمننا نحن ذات یوم عند رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم، إذ طلعت علينا رجل شديداً بياض الثياب شديداً سواد الشعر»^(۲)

د ابن حبان رحمہ اللہ په روایت کښې دی «شديد سواد اللحية، لا يرى عليه أثر السفر، ولا يعرفه منا أحد، حتى جلس إلى النبي صلی اللہ علیہ وسلم، وأسند ركبتيه إلى ركبتيه ووضع كفيه على فخذيه»^(۳)

د سلیمان تیمی په روایت کښې دی «ليس عليه سحناء سفر، وليس من البلد، فتخطى حتى برک بين يدي النبي صلی اللہ علیہ وسلم كما يجلس أحدنا في الصلاة، ثم وضع يده على ركبتي النبي صلی اللہ علیہ وسلم»^(۴)

ددې... رَجُلٌ... نه مراد حضرت جبرئیل عليه السلام دی. دې د انسان په شکل کښې راغلي وو په دې وجه راوی د اول حال اعتبار کړې دې. او... رَجُلٌ... سره نې تعبیر کړې دې.

د طلب علم اداب: د روایت ددې مختلفو الفاظو نه د طلب علم بعضې اداب معلومېږي: ① یو ادب دا معلوم شو چه د خواني په زمانه کښې علم حاصلول پکار دی. ځکه چه دغه وخت د انسان قوت پوره په زور کښې وی. ددې مطلب دا نه دې چه سړې دې په ماشوم توب کښې علم نه حاصلوی. بلکه مطلب دا دې چه اصل کښې داسې زمانه کښې علم حاصلول پکار دی. کله چه په انسان کښې قوت مدرکه عاقله پوره محفوظ وی. دا زمانه د علم د طلب دپاره ډیره مناسب او موزون ده. او د ماشوم والی زمانه ددې علم حاصلولو په قواعدو کښې تیرکړې شی. لکه تعلیم د قرامت، او کتابت، او د قرآن کریم د حفظ او ناظرې تعلیم.

(۱) فتح الباری (۱۱۶۱۱) وعمدة القاری (۲۸۴۱۱)

(۲) سنن النسائي (۲۶۵۱۲) کتاب الإیمان وشرائعه باب صفة الإیمان والإسلام *

(۳) صحيح مسلم (۲۷۱۱) کتاب الإیمان

(۴) حكايا الحافظ في الفتح (۱۱۶۱۱) والعيني في العمدة (۲۸۴۱۱) ولم أجد في الإحسان بهذا اللفظ وإنما فيه إذ جاء رجل شديد سواد اللحية شديد بياض الثياب فوضع ركبته على ركة النبي صلی اللہ علیہ وسلم.. أنظر (۳۳۶۱) رقم

⑦ دوم ادب دا معلوم شو چه طالب علم له صفائی اختیارول پکار دی .. اطمینان الناس ربعا، کلن ټیاهه لم پيسها دس،، نه هم دا خبره معلومېږي خو د صفائی مطلب دا نه دې چه جامه قيمتی وي. بلکه ارزانه او معمولی جامه هم صفا کيدې شی که دا د خیرن والی نه محفوظ اوساتلې شی. ⑧ دریم ادب دا معلوم شو چه طالب علم په داسې طريقه کينې چه د استاذ خبره په ښه غور سره واورې او پوهه شی،، و اُسندر رکبتيه الی رکبتيه و وضع کفيه علی فغذيه،، نه دا ادب معلومېږي.

د،، فغذيه،، ضمير کوم طرف ته راجع دي؟ بيا د،، فغذيه،، د ضمير په باره کينې دوه احتماله دي: ① يو دا چه دا ضمير پخپله،، رجل،، يعنی جبرئيل عليه السلام طرف ته راگرځي ② او دویم احتمال دا دي چه نبی کریم صلی الله علیه و آله طرف ته راوگرځي.

امام نووی او علام توربشتی رحمهما الله راجح هم دا گرځولې دي چه دا ضمير پخپله حضرت جبرئيل عليه السلام طرف ته راگرځي. ځکه چه ددې نه وړاندې د،، کفيه،، ضمير هم حضرت جبرئيل عليه السلام طرف ته راگرځي. او د ادب تقاضه هم دا ده چه لاسونه پخپلو کڼو باندې

کيخودې شی. داسې نه چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله په کونډو باندې کيخودې شی. ③ او د امام بغوی، اسماعيل تيمي، او علامه طیبی رحمتهما الله وغيره رجحان دي طرف ته دي چه دا ضمير نبی کریم صلی الله علیه و آله طرف ته راگرځي. ځکه چه د سليمان تيمي په روايت کينې تصريح ده چه،، ثم وضع يده علی رکبتي النبی صلی الله علیه و آله،، ④

ددې روايت نه خو دا مسئله ښکاره کيږي چه ضمير نبی کریم صلی الله علیه و آله طرف ته راگرځي. البته دا اشکال کيږي چه په ظاهره دا صورت د ادب خلاف معلومېږي؟

ددې اشکال د ختمولو ① يو صورت دا دي چه په دې روايت کينې د يو راوی تصرف

اومتلې شی. او اوونيلې شی چه د،، رکبتيه،، ونيلو په ځانې کوم يو راوی د خپلې پوهې

مطابق،، رکبتي النبی صلی الله علیه و آله،، ونيلې وي. په دې صورت کينې به ضمير حضرت جبرئيل طرف ته گرځول متعين وي. او د خلاف ادب کيدو اشکال به نه کيږي.

② دویم صورت دا دي چه ضمير خو نبی کریم صلی الله علیه و آله طرف ته راگرځي. لکه څنگه چه مذکوره

روايت کينې تصريح اوشوه. البته ترکومي پورې چه د خلاف ادب کيدو تعلق دي. نو بعضو

عالمانو فرمايلي دي چه اصل کينې طالب علم دپاره ضروري ده. چه هغه استاذ طرف ته

پوره توجه وي. او دا صورت په مکمل توجه باندې دلالت کوي. ③

دا توجه زړه ته ډيره ښه نه لگي. ددې نه غوره توجه هغه ده. کومه چه د بعضو عالمانو ده.

(١) فتح الباری (١١٦١) و عمدة القاری (٢٨٧١) و شرح الطیبی (٩٥١١)

(٢) فتح الباری (١١٦١) و عمدة القاری (٢٨٧١) دغه شان او محمد شرح طیبی (٩٥١١)

(٣) فتح الباری (١١٦١)

چه دې راتلونکې د...، تعمیه... نه کار اخستې وی. یعنی هغه دا غوښتل چه دده حال بالکل مستور (پرده کښې) پاتې شی. چاته هیڅ پته اونه لگي. خلق او گنډې. چه څوک عامی او باندېچی سرې دې. چه دې د ادابو نه بالکل ناخبره دې. په دې غرض سره دا سرې د خلقو په ځینو (او اوگي) باندې راواوختو. او د نبی کریم ﷺ مخې ته کیناستو. (ډاډو په دې وجه دوی خپل لاسونه د نبی کریم ﷺ په کونډو باندې کیخودل. یا دا اوونیلې شی. چه د زیات احتیاج ښکاره کولو دپاره، اوددوی توجیه مکمل طور باندې خپل طرف ته راگرځولو دپاره دوی داسې اوکړل. والله اعلم.

د حضرت جبرئیل ﷺ راتلل کله شوی وو؟ د حضرت جبرئیل ﷺ د انسان په شکل دا راتلل کله شوی وو؟ په دې سلسله کښې د ابن منده په روایت کښې دی. «آن رجلاً آخر عمر النبي ﷺ» (په آخر عمر کښې شوی وو. ددې روایت نه معلومه شوه. چه د نبی کریم ﷺ دا راتلل د نبی کریم ﷺ په آخر عمر کښې شوی وو. د امام ابو حاتم ابن حبان بنسټی ﷺ رانې داده. چه دا قصه د حجة الوداع نه وړاندې راپېښه شوې وه. (هم دا د علامه توربشتی ﷺ رانې هم ده. (۴)

او د حافظ ابن حجر ﷺ رجحان دې طرف ته دې. چه دا واقعه د حجة الوداع نه پس راپېښه شوې ده. ځکه چه هم دا «آخر عمر النبي ﷺ» دې حضرت جبرئیل ﷺ په آخر عمر کښې ددې ټولو احکامو، مسائلو او د معتقداتو د خلاصې بیانولو دپاره تشریف راوړلې وو. چه دا په متفرق طور باندې درې ویشو کالوکښې نازل کړې شوی وو. گویا چه د حجة الوداع نه پس، چه نبی کریم ﷺ درې میاشتې هم نه وو پاتې شوې. د شریعت د استقرار نه پس ددې خلاصه او نچور د حضرت جبرئیل ﷺ سوالونه او د نبی کریم ﷺ جوابونه د صحابه کرامو ﷺ په وړاندې راوستل مقصود وو. (۵)

قوله: فَقَالَ مَا الْإِيمَانُ؟ ده تپوس اوکړو. چه ایمان څه څیز دې؟

د سلام نه کولو اشکال او د هغې جواب: دلته اشکال کیږي. چه جبریل امین د کلام نه وړاندې سلام ولې اونکړو؟ دا خو د اسلامی آدابو خلاف دې؟
ددې ① جواب دا ورکړې شوې دې. چه جبریل امین د حال د اخفاء په غرض سره دا صورت

(۱) عمدة القاری (۲۸۷/۱)

(۲) فتح الباری (۱/۱۹۱) و عمدة القاری (۲۹۲/۱، ۲۹۳)

(۳) هقوی د حضرت جبرئیل ﷺ د راتلو ددې واقعه ذکر کولونه پس فرماني ((ثم إن النبي ﷺ أراد أن يجمع حجة الوداع)) اوگوري: التفات لابن حبان (۱۲۳/۲، ۱۲۴)

(۴) فقال هذه الأسئلة والأجوبة صدرت قبيل حجة الوداع في السنة العاشرة من الهجرة. قريب انقطاع الوحي و استقرار الشرع. أنظر شرح الطيبي (۱/۱۱۱).

(۵) فتح الباری (۱/۱۹۱).

اختیار کری و. (۱) ⑦ دویم جواب دا ورکړې شوي دي. چه جبریل په دې وجه سلام اونکړو چه معلومه شی چه سلام واجب نه دي. (۲)

خو دا دواړه جوابونه ضعیف دی ځکه چه په نورو روایاتو کښې تصریح شته چه حضرت جبریل علیه السلام کړې و. لکه د نسانی روایت دي: «حق سلمی طرف الهی، فقال: السلام عليك يا محمد فرقة عليه السلام...» دغه شان د ابو داود په روایت کښې دي: «حق سلم من طرف الهی فقال: السلام عليك يا محمد، قال: فرقة عليه النبي ﷺ»

په مسند امام اعظم کښې د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما په روایت کښې دی: «ذا قبل شاب جميل أبيض حسن اللثة، طيب الريح، عليه ثياب بيض، فقال: ألسلام عليك يا رسول الله، السلام عليكم، قال: في وعليه رسول الله ﷺ وردنا معه»

دغه شان د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه په روایت کښې هم دی: «جاء جبريل إلى النبي ﷺ في صورة شاب عليه ثياب بيضاء، فقال: السلام عليك يا رسول الله.....» ددې نصوصو نه معلومه شوه چه جبریل امین سلام کړې و. خو ددې نه بعضو راویانو سکوت کړې دي. علامه عینی رحمه الله فرمائی: «وطريق التوفيق أن رواية من قال: سلم، مقدمة على من سكت»

په طریقه د خطاب کښې تعارض او ددې ازاله دلته تاسو گورئ. چه د نسانی او ابو داود په روایت کښې د «السلام عليك يا محمد» الفاظ دی. حالانکه په مسند امام اعظم کښې د حضرت عبدالله بن عمر او حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنهما دواړو حضراتو په روایاتو کښې د «السلام عليك يا رسول الله» الفاظ دی. اوس په دې کښې تعارض شو.

ددې جواب دا دي. چه ممکن ده جبریل امین دواړه قسمه جملې استعمال کړې وې. وړاندې ئې «السلام عليك يا محمد» وئیلې وې. او ددې نه مقصود هم دا تعیمیه او د حال د اخفاء (پټولی) کوشش دي. چه دوی داسې طرز اختیار کړو. لکه څنگه چه د عامو کلو خلق کوی بیا ئې روستو «السلام عليك يا رسول الله» وئیلې وې. (۳) والله اعلم.

د خطاب د طریقي اشکال او ددې جواب دلته که د «السلام عليك يا محمد»، الفاظ ثابت او منلې شی. نو یو اشکال دا کیږي. چه په قرآن کریم کښې نبي کریم ﷺ سره د عامو خلقو پشان د

(۱) فتح الباری (۱۱۷/۱) وعمدة القاری (۲۹۲/۱)۔

(۲) المصادر السابقة

(۳) سنن نسائي (۲۶۵/۲) کتاب الإيمان وشرائعه باب صفة الإيمان والإسلام۔

(۴) سنن أبي داود کتاب السنة باب فی القدر رقم (۴۶۹۸)۔

خطاب کولو نه منع کړې شوې ده د الله تعالی ارشاد دې. ﴿لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ

بَيْنَكُمْ بَعْضًا﴾ (۱) بیا حضرت جبریل علیه السلام په ۱۰۰ یا محمد... ونیلو سره څنگه خطاب او کړو؟

① ددې جواب بعضو حضراتو دا ورکړې دې. چه ممکن ده. دا د ممانعت نه د وړاندې واقعہ وی (۱)

خو دا جواب صحیح نه دې. ځکه چه وړاندې هم د ابن منده په حواله سره روایت ذکر کړې شوې دې. چه دا واقعہ د نبی کریم صلی الله علیه و آله په آخری عمر کښې راپېښه شوې وه. ښکاره ده. چه دا آیت ددې نه وړاندې نازل شوې وو. البته د بعضو صحابه کرامو نه چه کوم داسې قسمه خطاب منقول دې. هغه د ممانعت نه په وړاندې باندې محمول دې. یا د ممانعت د علم نه کیدو په وجه دې. (۲)

② دویم جواب دا ورکړې شوې دې. چه دا ممانعت ددوی دې امت سره مخصوص دې. ځکه چه په آیت کریمه کښې خطاب سړوته دې. فرېښتو ته نه دې. او حضرت جبریل علیه السلام نه صرف مقرب ترینه فرېښته ده. بلکه، معلمه فرېښته، هم ده. (۳)

③ دریم جواب دا ورکړې شوې دې. چه دلته علم مقصود نه دې. بلکه وصفی معنی مراد ده. چونکه دمکې مکرمې مشرکانو به نبی کریم صلی الله علیه و آله ته د ضد او عناد اوعداوت په وجه "مذمم"، ونیلو. په دې وجه جبریل امین د هغوی د تردید دپاره د وصفی معنی په لحاظ سره د تعریف په طور، ، یا محمد... اووئیل. ددې مطلب دا دې. چه هغه ذات کوم چه د بنائسته صفاتو او د هر قسمه قابل تعریف او د حمیده خصلتونو او صفاتو جامع دې. (۴)

خو دا دواړه جوابونه هم د تکلف نه خالی نه دی. ځکه چه اگر چه په آیت کریمه کښې خطاب انسانانو ته دې. او فرېښتي ددې مکلف نه دی. خو په دې وخت حضرت جبریل علیه السلام په انسانی شکل کښې راغلې وو. ټولو صحابه کرامو تردې چه نبی کریم صلی الله علیه و آله پورې ټولو انسانو ده لره انسان گنړلو په داسې موقعه باندې خطاب د عدم احترام موهوم ضرور دې. دغه شان د معنی وصفی لحاظ او اعتبار متبادر الی الذهن (او خلاف عقل) نه دې. خصوصاً چه دا واقعہ هم د آخری عمر ده. او د نبی کریم صلی الله علیه و آله نوم مبارک په اوچت آواز سره د

(۱) مسند الإمام الأعظم (ص. ۴) فاتحة كتاب الإيمان والإسلام والقدرة والشفاعة.

(۲) مسند الإمام الأعظم (ص. ۵).

(۳) عمدة القاری (۲۹۲۱۱) وکذا الک قاله ابن حجر فی فتح الباری (۱۱۷۱۱).

(۴) المصادر السابقة وکذا مرقاة المفاتیح (۵۱۱۱) والتعلیق الصبیح (۱۵۱۱).

(۵) سورة النور: ۶۳.

(۶) مرقاة المفاتیح (۵۱۱۱).

(۷) مرقاة (۵۱۱۱) وإمداد الباری (۷۲۹۱۴).

(۸) مرقاة المفاتیح (۵۱۱۱) والتعلیق الصبیح (۱۵۱۱) وإمداد الباری (۷۲۹۱۴).

(۹) المصادر السابقة.

اختلوا واقعہ د اسلام د ابتداء ده.

نو صحيح جواب هم دا معلومېږي چه جبرئيل عليه السلام د تعمیه په طور باندې د حال د اخفاء په غرض سره داسې کړی وو. ځکه چه ټولو ته پته ده چه داسې قسمه خطاب انېزه (او جې) د کلو خلق کوي. (۱)

د سوالونو مختلف ترتيب او ددې حکمت په دې روايت کښې رومي د .. ايمان .. په باره کښې سوال دې بيا د .. اسلام .. په باره کښې او په آخر کښې د .. احسان .. په باره کښې دې. د مسلم شريف په يو روايت کښې يعينه هم دا ترتيب دې. حالانکه د مسلم په يو روايت کښې کوم چه د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه نقل دې. هغې کښې وړاندې د اسلام بيا د ايمان او بيا د احسان متعلق سوال مذکور دې. هم دا ترتيب د حضرت عمر رضي الله عنه په روايت کښې هم دې. که سائل وړاندې د ايمان متعلق سوال کړي وي بيا خو د ترتيب وجه دا ده چه ايمان اصل دې. او .. اسلام .. د ايمان مظهر دې. او په آخر کښې د .. احسان .. نمبر دې. ځکه چه ددې د

دواړو سره تعلق دې. (۲)

علامه طيبي رحمته الله عليه د حضرت عمر رضي الله عنه د حديث شرح کولو کښې. ددې ترتيب (اسلام، ايمان، احسان) وړاندې ايخوډي دې. او دا تقرير ئې فرمايلي دې. چه چونکه په ايمان يعنی تصديق باندې د اسلام بنياد وي. او د ايمان نه بغير د اعمالو اعتبار نه وي. په دې حيثيت سره ايمان مقدم کول پکار وو. خو چونکه دا يو باطني امر دې. او اسلام ظاهري څيز دې. د دين د شعائرو اظهار هم په دې سره کيږي. په دې وجه ترتيب د .. اهم فالاهم .. کيدل پکار دی. چه په دې کښې د ادنی نه اعلى طرف ته ترقی وي. نو وړاندې ئې د اسلام متعلق سوال اوکړو. ځکه چه ددې تعلق ظاهري عمل سره دې. او بيا ئې ترقی اوکړله. او د ايمان متعلق ئې سوال اوکړو. ځکه چه ددې تعلق باطن سره دې. او بيا ئې نوره هم ترقی اوکړله. او د احسان متعلق ئې سوال اوکړو. (۳)

خو دا ټول نکات بعد الوقوع دی. او په ظاهره دا ترتيب د رواټو خپل تعبير دې. ځکه چه د مطر الوراق په يو روايت کښې ترتيب د .. اسلام، احسان .. او بيا د .. ايمان .. هم دې. (۴) معلومه شوه. چه ترتيب واقعي به په دې کښې يو وي. خو دا تقديم او تاخير د رواټو تصرف دې. والله اعلم.

قوله: قَالَ الْإِيمَانُ أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ: نبی کریم صلی الله علیه و آله او فرمايل .. ايمان .. دا دې چه ته ايمان راوړې په الله باندې.

نبی کریم صلی الله علیه و آله د .. ما الايمان .. په جواب کښې، «الایمان أن تؤمن بالله ..»، فرمايلي دی.

(۱) المصادر السابقة -

(۲) فتح الباری (۱۱۷/۱) وعمدة القاری (۲۹۲/۱) -

(۳) شرح الطيبي (۹۸/۱) -

(۴) فتح الباری (۱۱۷/۱) وعمدة القاری (۲۹۲/۱) -

چونکه د «، ما»، په ذریعه د څه څیز دحقیقت په باره کښې سوال کولې شی په دې وجه په ظاهر د «، ما الإیمان»، په جواب کښې دومره ونیل کافی وو چه «، الإیمان هو التصدیق»، خو چونکه دا مجمع د عربو د خلقو وه او هغوی ته پته وه چه د «، ایمان..» معنی تصدیق ده په دې وجه د سائل مقصد صرف دومره نشی کیدې بلکه د سائل منشا دا وه چه د ایمان تعلق کومو څیزونو سره وی؟ په دې وجه نبی کریم ﷺ په جواب کښې هغه څیزونه بیان کړل کومو سره چه تصدیق متعلق کیږی په دې روایت کښې چرته هم د «، ما الإیمان»، په جواب کښې د اعمالو ذکر نشته په دې وجه ونیلې شی چه اعمال دایمان دحقیقت نه خارج دی (وَاللّٰهُ اعْلَمُ بِوِاشْكَالِ اَوْ د هغې جواب دلته په «، الإیمان أن تؤمن بالله.....» باندې اشکال کیږی چه د «، ایمان..» تعریف کولې شی په «، أن تؤمن.....» ونیلو سره «، أن»، مصدریه دې نو اوس مطلب دا شو چه «(الإیمان هو الإیمان.....)» اودا «، تعریف الشی بنفسه..» دې یا داسې اووایی چه په دې کښې «، أخذ المحدود فی الحد»، لازمیږی او دا صحیح نه ده؟

ددې جواب دا دې چه «، الإیمان»، کوم چه محدود دې ددې نه شرعی او اصطلاحی ایمان مراد دې او د «، أن تؤمن.....»، نه ایمان لغوی مراد دې یعنی «(الإیمان الشرعی اصطلاحی أن تصدق.....)» (ماوس به هیڅ اشکال نه واردیږی

علامه طیبی رحمته ددې جواب دا ورکړې دې چه «، أن تؤمن»، د «، أن تعترف»، په معنی کښې دې ځکه چه روستو په صله کښې باء راخی. (۲)

خو ملا علی قاری رحمته فرمانی چه د «، باء..» د راتلو په وجه «، تؤمن»، د «، تعترف»، په معنی کښې د اخستلو ضرورت نشته ځکه چه د «، تؤمن»، په صله کښې هم «، باء»، استعمالیږی لکه په قاموس کښې دی «(آمن به ایماناً: أى صدقه» البته که په «، تؤمن»، کښې دننه د «، اعتقاد»، معنی تضمین اومنلې شی نو دا بهتره ده په دې صورت کښې به تقدیر داوی «(أن تصدق معتقدا.....)» (وَاللّٰهُ اعْلَمُ

قوله: وَمَلَأَ كَيْتَهُ او (ایمان راوړه) په فرښتو باندې

(۱) إمداد الباری (۱۴-۷۳) -
(۲) شرح الکرمانی (۱۹۴۱) وقال الحافظ فی الفتح (۱۱۷۱) والذي يظهر أنه إنما أعاد لفظ «الإيمان» للإعتناء بشأنه تفخيماً لأمره -
(۳) شرح الطیبی (۹۷۱، ۹۸) -
(۴) مرقاة المفاتیح (۵۵۱) -

ملائکه د... ملک... جمع ده فرښتو ته وائی.

د... ملک... یا... فرښتې... تعریف د... بدء الوحی... د دویم حدیث لاندې مونږ ذکر کړې

دې. (۱) چه «الملائكة هم أجسام علوية لطيفة تتشكل أي شكل أرادوا.....» (۲)

فرښتې د الله تعالی یو مستقل مخلوق دي. چه دا دنور نه پیدا کړې شوی دی. دوی د الله تعالی نافرمانی نه کوی. او په کومو کارونو باندې چه الله تعالی دوی مقرر کړی دی. په هغې کښې لگیا وی. دوی د الله تعالی معزز بنده گان دی. د الله تعالی د حکم د خلاف ورزی کولو څه معنی ده؟ کوم حکم چه دوی ته ورکولې شی. د هغې په کولو کښې ذره برابر سنی هم نه کوی. د ډیر زیات معزز او مقرب کیدو باوجود ئې د ادب او اطاعت دا حال دي. چه ترکومې پورې د الله تعالی مرضی او اجازت اونه موندې شی. د هغه په وړاندې پخپله شوندي نه خوزوی. او نه یو کار. د هغه د حکم نه بغیر کولې شی. گویا کمال عبودیت ددوی امتیاز دي. (۳)

د فرښتو په باره کښې دا عقیده ساتل ضروری دی. چه فرښتې موجود دی. د دوی تعداد د الله تعالی نه سوا بل هیڅ چاته معلوم نه دي. په دوی کښې چه دکومو فرښتو ذکر په قرآن کریم یا احادیثو کښې راغلې دي. په هغوی باندې تفصیلی او په باقی فرښتو باندې اجمالی طور باندې ایمان راوړل ضروری دی. (۴)

په دې فرښتو کښې څلور فرښتې ډیرې زیاتې مقربې او مشهورې دي. حضرت جبرئیل. حضرت میکائیل، حضرت اسرافیل او حضرت عزرائیل علیهم السلام (۵)

قوله: وکُتِبَ: او (ایمان راوړه) د هغه په کتابونو باندې.

دلته د (وُکُتِبَ) لفظ زمونږ په نسخو کښې موجود نه دي. صرف د اصیلی په نسخه کښې دي

حالاتکه په کتاب التفسیر کښې دا لفظ په اتفاق د ټولو رواتو مذکور دي. (۶)

د الله تعالی په کتابونو باندې د ایمان راوړو مطلب دا دي. چه ددې خبرې تصدیق او کړې شی. چه دا د الله تعالی کلام دي. او دا چه څه الله تعالی فرمائیلی دی. هغه بالکل په حقه دي. (۷)

الله تعالی پخپلو نبیانو او رسولانو باندې واړه او غټ ډیر کتابونه نازل کړي دي. په هغې

(۱) کشف الباری (۳۰۹۱)۔

(۲) فتح الباری (۲۱۱)۔

(۳) إمداد الباری (۷۳۱۱)۔

(۴) مرقة المفاتیح (۵۶۱)۔

(۵) المصدر السابق۔

(۶) فتح الباری (۱۱۷۱)۔

(۷) فتح الباری (۱۱۷۱، ۱۱۸)۔

کتابي ورو کتابونو ته.. صحيفي.. وانی. او لویو کتابونو ته.. کتاب.. وانی. (١)
 ا کتابونه او صحيفي خومره دی؟ په دې باره کښې هيڅ صحيح روايت ثابت نه دي. البته ابن
 جبان رحمته الله پخپل.. صحيح.. (٢) کښې، او ابونعيم رحمته الله په.. حلية الاولياء.. (٣) کښې. د
 حضرت ابو ذر رضي الله عنه نه يو اوږد روايت نقل کړې دي. په هغې کښې دي «يا رسول الله، کم کتاباً
 اتره؟ قال مائة كتاب وأربعة كتب، أنزل على شيث خمسون صحيفة، وأنزل على أغنوخ ثلاثون صحيفة، وأنزل
 على إبراهيم عشر صحائف، وأنزل على موسى قبل التوراة عشر صحائف، وأنزل على التوراة، والإنجيل، واليهود،
 والفرسان» (٤)

ددې نه معلومېږي. چه د کتابونو تعداد يو سل او خلور [١٠٤] دي. دا روايت اگر چه ابن
 جبان پخپل..، صحيح..، کښې ذکر کړې دي. خو په دې کښې يو راوی.. ابراهيم بن هشام بن
 يحيى بن يحيى الفساني..، دي. چه ده لره ابن جبان اگر چه ثقه ګرځولې دي. (خو د جمهورو په
 نيز دې قابل اعتماد نه دي.) (٥)
 نو صحيح دا ده. چه په کتابونو باندې د ايمان راوړلو په سلسله کښې هيڅ يو تعداد ملحوظ
 او نه ساتلې شي. بلکه د کومو کتابونو په باره کښې چه قطعي طور باندې علم دي. هغې
 باندې تفصيلاً، يعنى نوم په نوم، او د کومو په باره کښې چه علم نشته. هغې باندې اجمالاً
 ايمان راوړل کافی دي. (٦)

قوله: وَيَلْقَاهُ: او (ايمان راوړه) هغه سره ملاويد باندې.
 دا لفظ دلته کښې د.. کتب..، او..، رسل..، په مينځ کښې واقع دي. هم دا صورت په مسلم
 کښې هم دي. حالانکه په باقی هيڅ يو روايت کښې دا لفظ موجود نه دي. (٧)

(١) إمداد الباري (٣٢١٤).

(٢) موارد الظمان إلى زوائد ابن حبان (ص. ٥٢، ٥٤) كتاب العلم باب السؤال للفائدة.

(٣) حلية الأولياء (١٦٦١-١٦٨) ترجمة سيدنا أبي ذر الغفاري رضي الله عنه.

(٤) وقال على القاري في المرقاة (٥٧١) قيل الكتب المنزلة مائة وأربعة كتب: منها عشر صحائف نزلت على

آدم وخمسون على شيث وثلاثون على إدريس وعشر على إبراهيم والأربعة السابطة..

(٥) كتاب الثقات (٧٩٨) وقال الطبراني (لم يرو هذا عن يحيى إلا ولده وهم ثقات أنظر ميزان الاعتدال

(٧٣١١) ولسان الميزان (١٢٢١).

(٦) ابوحاتم رحمته الله فرماني. ((أظنه لم يطلب العلم وهو كذاب. على بن الحسين بن الجعيد فرماني.)) (ينبغي أن لا

يحدث عنه.. امام ابو زرعه رحمته الله فرماني. ((كذاب.)) ميزان الاعتدال (٧٣١١) ابوالطاهر مقدسي رحمته الله فرماني.

((دمشق ضعيف)) دغه شان حافظ ذهبي رحمته الله فرماني. ((إن إبراهيم هذا متروك)) لسان الميزان (١٢٣١)

(٧) مرقاة المفاتيح (٥٧١).

(٨) فتح الباري (١١٨١).

بعضی حضرات فرمائی، چه دا لفظ زائد او مکرر دې، ځکه چه ددې مفهوم په ،، ایمان بالبعث،، کښې داخل دې، کوم چه روستو راروان دې.

حافظ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، حقه خبره دا ده، چه دا تکرار گرځول پکار نه دی. (د دواړو په مفهوم کښې د فرق کولو دپاره بعضی حضراتو او فرمائیل، چه د .. بعث،، نه مراد،، قیام من القیور،، دې، یعنی د قبرونو نه ژوندې پاسیدل، حالانکه .. لقاء،، د .. بعث،، نه روستو د حساب کتاب مرحلې ته وائی. (۱)

بعضی نور حضرات فرمائی، چه د .. لقاء،، نه مراد،، انتقال من دارالدنیا،، یعنی مرگ دې او د .. بعث،، مرحله ددې نه روستو ده. (۲) ددې قول تائید د مطر الوراق روایت نه هم کیږي، په هغې کښې دی: «والبوت و بالبعث بعد الموت» (۳)

بیا امام خطابی رحمۃ اللہ علیہ د .. لقاء،، معنی د الله تعالی د رؤیت کړې ده. (۴) حالانکه امام نووی رحمۃ اللہ علیہ په دې باندې گرفت کړې دې، چه د .. لقاء،، تفسیر .. رؤیت،، سره کول، ځکه صحیح نه دی، چه یو سړې قطعی طور باندې دا نشی وئیلې، چه ده ته به د الله تعالی رؤیت حاصلیږي. ځکه چه د الله تعالی د رؤیت نه مشرف کیدو دپاره ایمان باندې خاتمه کیدل ضروری دی، او هیڅ یو سړی قطعی طور باندې نشی وئیلې، چه دده خاتمه به ضرور په ایمان باندې کیږي، نو دا د ایمان د شرط گرځول، ځنګه صحیح کیدې شی. (۵) خو په ظاهره د امام نووی رحمۃ اللہ علیہ خبره صحیح نه معلومیږي. ځکه چه د .. لقاء،، معنی چه .. رؤیت،، کړې شوې ده، ددې دا مطلب نه دې، چه هر سړې په دې باندې ایمان راوړي، چه ده ته یا یو خاص سړی ته به .. رؤیت،، حاصلیږي، بلکه ددې مطلب دا دې، چه دا سړې په دې خبره باندې ایمان راوړلو باندې مکلف دې، چه په آخرت کښې د ایمان خاوندانو ته رؤیت حاصلیږي، دا هم دغه شان ده، لکه څنګه چه هر سړې په جنت او دوزخ باندې ایمان راوړلو باندې مکلف جوړولې شی، حالانکه د هر سړی جنت یا دوزخ ته تلل لازمی نه دی، نو د لقاء تفسیر، .. رؤیت،، سره کول، او دا معنی اخستل بالکل صحیح دی، چه .. الله تعالی رؤیت حق دې، چه دا به په آخرت کښې مؤمنانو ته حاصلیږي،، والله اعلم.

(۱) المصدر السابق -

(۲) شرح النووي علی صحیح مسلم (۲۹۱۱) کتاب الایمان -

(۳) المصدر السابق -

(۴) فتح الباری (۱۱۸۱) -

(۵) دوی فرمائی، و قوله: (أن تؤمن ببقائه فيه إثبات رؤية الله عز وجل في الآخرة أعلام الحديث (۱۸۲۱) -

(۶) شرح النووي علی صحیح مسلم (۲۹۱۱) -

علامه كرماني رحمته فرماني: «لا دخل لقطعه لنفسه، بل اللامر أن يعظم بآله حق في نفس الأمر»^(١) یعنی به دي روايت باندې قطعيت سره د رویت حکم لگول مقصود نه دي. بلکه دا مقصود دي. چه د رویت په نفس الامر کښې حق کيدو باندې ايمان راوړلې شي. هم دا علامه عيني او حافظ ابن حجر رحمهما الله اختيار کړې دي. «بلکه حافظ ذهبی رحمته فرماني: «وهذا من الأدلة القوية لأهل السنة لإثبات رؤية الله تعالى في الآخرة»، اذ جعلت من قواعد الإيمان»^(٢)

حاصل دا دي. چه د الله تعالى په لقاء باندې ايمان راوړل ضروري دي. او ددې مطلب دا دي. چه د الله تعالى د رویت تصديق او کړی. او ددې خبرې اعتقاد ساتی. اودا منی. چه په آخرت کښې به د الله تعالى ډیر بنده گانوته دالله تعالى دیدار حاصلیږي. وانه اعلم. دالله تعالى د رویت مسئله د رویت مسئلې په باره کښې اهل السنة والجماعة په دي خبره متفق دي. چه په دنیا کښې د الله تعالى رویت ممکن دي. خو نه واقع کیږي. او په آخرت کښې د الله تعالى رویت ممکن هم دي. او د الله تعالى مخصوص بنده گانوته به حاصلیږي هم. حالانکه د معتزله، خوارجو، او په مرجئه کښې د بعضو خلقو دا وينا ده. چه د الله تعالى رویت په دنیا او آخرت هر ځانې کښې نا ممکن او محال دي.^(٣)

امام نووی رحمته فرماني: «وهذا الذي قالوه خطأ مريخ، وجهل قبيح، وقد تظاهرت أدلة الكتاب، والسنة، وإجماع الصحابة فمن بعدهم من سلف الأمة على إثبات رؤية الله تعالى في الآخرة للمؤمنين، ورواها نحو من عشرين صحابياً من رسول الله ﷺ وآيات القرآن فيها مشهورة»^(٤)

د رویت د مثبتینو دلیلونه هغه حدیثونه دي. کوم چه د نبی کریم ﷺ نه نقل کولې شي. امام دارقطنی رحمته په ،، کتاب الرؤية ،، کښې د امام يحيي بن معين نه نقل کړی دي. «عندی سمعة مشحديش أن الرؤية صحاح»^(٥)

امام دارقطنی رحمته ،، رویت ،، سره متعلق د حدیث طرق جمع کړی دي. چه د هغې تعداد د شلونه زیات دي.^(٦) حکیم ترمذی رحمته په دي سلسله کښې یوه رساله لیکلې ده. او یوویشت روایتونه یې راجمع

(١) شرح الکرماني (١٩٤١)۔

(٢) عمدة القاری (٢٨٨١) وفتح الباری (١١٨١)۔

(٣) فتح الباری (١١٨١)۔

(٤) شرح النووی علی صحیح مسلم (٩٩١١) کتاب الإيمان باب إثبات رؤیة المؤمنین فی الآخرة ربه سبحانه وتعالی۔

(٥) المصدر السابق۔

(٦) فتح الباری (٤٣٤١٣) کتاب التوحید باب قول الله تعالى: (وجوه يومئذ ناضرة إلى ربها ناظرة)۔

(٧) المصدر السابق۔

کری دی. ابن جریر طبری رحمہ اللہ دري ویشٹ روایتونه ذکر کری دی. علامہ قاسم بن قطلوبغا رحمہ اللہ دحکیم ترمذی رحمہ اللہ پہ روایاتو باندی د اووه روایاتو اضافہ کری دے. دغه شان ٲول اتہ ویشٹ روایتونه شو. حافظ ابن القیم رحمہ اللہ پہ .. حادی الارواح الی بلاد الافراح .. کنبی د رویت د احادیثو تعداد دیر شو تہ رسولی دی. (۱)

ددی نہ علاوہ د اهل السنة والجماعة استدلال پہ آیت کریمہ ﴿وَجُودَ یَوْمَہِی نَاطِرَہُۃً اِلٰی رَبِّہَا نَاطِرَہُۃً﴾ (۲) باندی دی.

د.. نظر.. لفظ مشتک طور باندی د.. رویت.. تفکر.. انتظار.. شفقت او مہربانی .. پہ معانیو

کنبی استعمالیری. (۳) پہ دی ځلور معانیو کنبی رومیٰ معنی مراد دہ. دلته .. نظر.. د .. تفکر.. پہ معنی کنبی نشی کیدی. ځکه څہ اول خو دلته د .. تفکر او اعتبار.. مقام نہ دی. دویمہ دا کہ چری د .. تفکر.. پہ معنی کنبی شی. نو عام طور باندی د .. فی.. پہ صلہ سرہ راخی. (۴) حالانکہ دلته د .. الی.. پہ صلہ سرہ دہ.

.. نظر.. پہ معنی د.. انتظار.. ہم دلته صحیح نہ دی. ځکه څہ دلته د .. امتنان.. اظهار دی. او د .. نصارت.. (تر وتازگی) خوشخبری ورکولې شی. پہ مقام د بشارت کنبی د انتظار څہ مناسبت دی. پہ دی کنبی خو نوره ہم سختی دہ.. انتظار اشد من القتل.. بیا.. نظر.. پہ معنی د .. انتظار.. د .. الی.. پہ صلہ سرہ نہ استعمالیری. بلکه د صلہ نہ بغیر متعدی

بنفسہ وی. لکه ونیلی شی څہ .. ظرت فلاناً.. ای ظرتہ.. (۵) دغه شان دلته د .. شفقت او رافت (مہربانی).. پہ معنی کنبی ہم نشی کیدی. ځکه څہ بندہ پہ اللہ رحمہ اللہ باندی شفقت نشی کولې. او ددی پہ صلہ کنبی ہم عام طور باندی .. لام.. استعمالیری. لکه وائی.. ظرلہ.. ای دلہ وأعالہ.. (۶)

هر کله څہ درې واړه معانی متفی شوي. نو د .. رویت.. معنی متعین شوه. (۷) دغه شان د الله تعالی ارشاد ﴿فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهٖ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُتِرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهٖ أَحَدًا﴾ (۸) ہم د رویت دلیل دی.

(۱) فتح الباری (۴۳۴/۱۳) _

(۲) سورة القيامة (۲۳/۲۲) _

(۳) تاج العروس (۵۷۳/۱۳) _

(۴) قال الزبيدي .. ونظرت في كذا ناملته تاج العروس (۵۷۳/۱۳) _

(۵) تاج العروس (۵۷۳/۱۳) _

(۶) المصدر السابق _

(۷) فتح الباری (۴۲۵/۱۳) کتاب التوحید باب قول الله تعالی ﴿وجوه يومئذ ناضرة..﴾ _

(۸) سورة الکہف: ۱۱۰ _

د الله تعالى په ارشاد ﴿لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ﴾ (۱) کښې د .. زیاده.. تفسیر د نبی کریم ﷺ نه په .. رویت.. او .. دیدار.. سره منقول دي. (۲)
دغه شان حدیث کښې ﴿لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ فِيهَا وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ﴾ (۳) د .. مزید.. تفسیر په .. رویت د باری تعالی سره منقول دي. (۴)

د رویت مانعین آیت کریمه ﴿لَا تُدْرِكُهُ الْبَصَارُ...﴾ (۵) د دلیل په طور پیش کړې دي. خو مذکوره آیت د عدم رویت د دلیل په طور باندې پیش کول بالکل صحیح نه دی. ځکه چې:
① په آیت کریمه کښې د .. ادراک.. نفی کړې شوې ده. او .. ادراک.. صرف رویت ته نه وائی. بلکه .. علی سبیل الاحاطه.. رویت ته وائی. (۶) نو د آیت مطلب دا دي چې د الله تعالی رویت .. علی سبیل الاحاطه.. د هیڅ چا په اختیار کښې نه دي. تر کومې پورې چې د مطلق رویت تعلق دي. نو د هغې نفی نه ده. (۷)

② په آیت مبارک کښې چې دکوم .. ادراک.. نفی کړې شوې ده. هغه دنیوی ادراک دي. د آخرت د رویت نفی نه ده. (۸)

③ حضرت شاه عبدالقادر صاحب رحمته فرمائی. ددې مطلب دا دي چې په سترګه کښې دا قوت نشته چې هغه اووینی. البته که هغه د لطف و کرم په طور خپل ځان چا ته خوند او غواړي. نو په سترګو کښې به دغه شان قوت پیدا کړي. مثلاً آخرت کښې به د مراتبو موافق رویت وي. لکه څنگه چې د کتاب او سنت د نصوصو نه ثابته ده. (۹)

④ حضرت ابن عباس رضی الله عنهما فرمائی وو.. رأی محمد ﷺ رته، په دې باندې د دوی شاگرد عکرمه اوونیل. ﴿اليس الله يقول: ﴿لَا تُدْرِكُهُ الْبَصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْبَصَارَ﴾﴾ نو حضرت ابن عباس رضی الله عنهما او فرمائی. ﴿ويحك! ذاك اذا تجلى بنوره الذي هو نوره﴾ (۱۰) یعنی د نظرونو عدم ادراک به هغه وخت وي. کله چې الله ﷻ يو خاص نور سره تجلی او فرمائی.

(۱) یونس: ۲۶)۔

(۲) صحيح مسلم (۱۰/۱۱) كتاب الإيمان باب إثبات رؤية المؤمنين في الآخرة ربهم سبحانه وتعالى)۔

(۳) سورة ق: ۳۵)۔

(۴) تفسير ابن كثير (۲۲۸/۴)۔

(۵) الأنعام: ۱۰۳)۔

(۶) لاتدرکه البصار لا تحيط بحقيقته انظر مجمع بحار الأنوار (۱۶۹۱۲)۔

(۷) تفسير عثمانی (۱۸۸) آیت ﴿لاتدرکه البصار﴾ وفتح الباری (۶۰۷۸) کتاب التفسیر سورة النجم)۔

(۸) فتح الباری (۴۲۶/۱۳) کتاب التوحید باب قول الله تعالى: ﴿وجوه يومئذ ناضرة إلى ربها ناظرة﴾۔

(۹) تفسير عثمانی (۱۸۸)۔

(۱۰) جامع الترمذی کتاب تفسير القرآن باب ومن سورة والنجم رقم (۳۲۷۹)۔

معلومه شوه چه د الله تعالی تجلیات متفاوت دی بعضی د قاهره للبصر د دی او بعضی داسی نه دی.

⑤ علامه قرطبی رحمه الله فرمائی چه په (لَا تُذِرُكَ الْأَبْصَارُ) کنبی د ابصار نه د کافرانو ابصار مراد دی د مؤمنانو ابصار مراد نه دی ځکه د مؤمنانو په باره کنبی راغلی دی چه (وَجُودُهُمْ بِهَا فَيَرَوْنَ إِلَى رَبِّهَا نَاطِقَةً) (او د کافرانو په باره کنبی د الله ارشاد دی) (كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَّخَبِيرُونَ) (۵)

⑥ امام مالک رحمه الله فرمائی چه د الله تعالی ذات باقی دی او باقی پاتې کیدونکې دي حالانکه په دې دنیا کنبی انسان پخپله هم فانی دی او دده سترگې هم فانی دي نو په دې فانی دنیا کنبی فانی سترگو سره د باقی رویت نه کیږي البته په آخرت کنبی چه کله «باقی» سترگې ورکړې شي نو د باقی رویت به کیدې شي (۶)

مانعینو د رویت د الله تعالی د ارشاد (لَنْ يُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَرَى اللَّهَ جَهْرَةً) (نه هم استدلال کړي دي لکه دوی وائی چه کله د موسی علیه السلام قوم د رویت سوال او کړنو په دوی باندې «صاعقه» نازل شوه د رویت په سوال باندې صاعقه نازلیدل ددې خبرې دلیل دی چه رویت محال دی د محال څیز سوال کول حرام دي په دې وجه دوی باندې د صاعقه عذاب راغې خو ددې نه استدلال کول هم صحیح نه دي ځکه چه مونږ دا نه منو چه د نفس رویت په سوال باندې صاعقه نازل شوې وه بلکه ددوی د ضد او عناد په وجه باندې نازل شوې وه لکه چه په آیت کنبی د (لَنْ يُؤْمِنَ لَكَ) جمله ښکاره دلالت کوي بیا نبی علیه السلام ته دا وئیل چه (لَنْ يُؤْمِنَ لَكَ) پخپله بې ادبی ده.

که مطلقاً د رویت په سوال باندې «صاعقه» نازل شوې وي نو په موسی علیه السلام باندې هم نازلیدل پکار وو ځکه چه دوی هم د رویت سوال کړي وو لکه څنگه چه قرآن کریم کنبی الله تعالی ددوی قول بیان کړې دي (رَبِّ ارْنِي الظُّلُمَاتِ) (کله چه په حضرت موسی علیه السلام باندې صاعقه نازل نه شوه نو معلومه شوه چه د نفس رویت په سوال باندې صاعقه نه وه نازل شوې بیا د حضرت موسی علیه السلام په دې سوال (رَبِّ ارْنِي الظُّلُمَاتِ) او بیا د الله تعالی په جواب (قَالَ لَنْ تُرْبِي وَلَكِنَّ الظُّلُمَاتِ الْبَهْلَى فَإِنِ اسْتَفْرَغْتَ مَكَانَهُ لَسَوْفَ تُرْبِي) کنبی د الله تعالی د رویت د امکان دلیل موجود دی په دې طریقې چه حضرت موسی علیه السلام دالله تعالی نه درخواست کړې دي (رَبِّ ارْنِي

(سورة الضحاة: ۲۲، ۲۳)

(سورة التطفيف: ۱۵ وفتح الباری (۶۰۷۸) کتاب التفسیر، سورة النجم)

(الجامع لأحكام القرآن للقرطبي (۵۶۱۷) سورة الأنعام)

(سورة البقرة: ۵۵)

(سورة الأعراف: ۱۴۳)

انظر اليك^(۱) ددی نه معلومیری. چه رویت د الله تعالی ممکن دی. ځکه چه د ناممکن او محال سوال کول حرام دی. او چونکه حضرات انبیاء کرام معصوم وی. په دې وجه د هیڅ نبی نه د حرام صدور نشی کیدی.

بیا ورپسې الله تعالی **(ولکین انظر الی الجبل فان استقر مکانه ف سوف تریئ^(۲))** فرمانیلی دی. په دې کښې نه د الله تعالی رویت د جبل استقرار سره معلق کړې دي. چونکه استقرار د جبل د ممکنانو څخې دي. او قاعده ده. چه کوم څیز په ممکن باندې معلق کیږی. هغه پخپله ممکن وی. نو معلومه شوه. چه رویت د الله تعالی ممکن دي. (۱)

تر کومې پورې چه د الله تعالی د ارشاد **(لن تریئ^(۳))** تعلق دي. نو په دې کښې دا بیان نه دي شوې. چه ته ما کتلې هم نشي. بلکه دا و نیلی شوی دی. چه ته به ما اونه گوري. مانعینو د رویت یو عقلی دلیل دا هم پیش کړې دي. چه قاعده ده. چه په رانی او مرنۍ کښې یو خاص مخصوص قسم تقابل ضروری دي. او چونکه الله تعالی سره تقابل نشی کیدی. ځکه چه الله ﷻ متمکن فی المكان او متحیز نه دي. په دې وجه رویت محال دي.

خو دا استدلال هم صحیح نه دي. ځکه چه دا واجب په ممکن باندې قیاس کول دی.،، وقیاس الغائب علی الشاهد فاسد،،^(۴) بیا دنن صبا سانسې ترقو دا ښکاره کړله. چه مخصوص تقابل هم شرط نه دي. بیا چه هر کله د قرآن او حدیث او اجماع نه د الله تعالی د رویت د امکان ثبوت کیږی. نو ددې په مقابله کښې هیڅ عقلی دلیل پیش کول صحیح نه دي. ځکه چه قیاس خو هغه څانې کیږی. کوم څانې چه نص نه وی. (۲)،، والله اعلم بالصواب،،

قوله: وَرُسُلِهِ: او (ایمان راوړه) د هغه په رسولانو باندې.

د اصلی په نسخه کښې د،، وپرسله،، لفظ دي. (۳)
«رسول .. او .. نبی،، څه ته وائی؟ ددې په مینځ کښې څه فرق دي؟ دا مونږ تفصیل سره وړاندې ذکر کړی دی. (۴)

دلته د،، ایمان پالرسل،، په مطلب باندې پوهه شی. هغه دا چه ددې خبرې تصدیق کول، چه څومره حضرات الله تعالی نبیان او رسولان جوړ کړي دي. او د خلقو د هدایت دپاره نې رالیځلی دی. هغوی ټول رشتونې دي. (۵)

(۱) انظر شرح العقائد النسفية بشرح النبراس (۲۵۲ و ۲۵۳) -

(۲) المصدر السابق -

(۳) إمداد البای (۷۳۷/۴) -

(۴) فتح الباری (۱۱۸۱۱) -

(۵) کشف الباری (۲۲۲۱۱-۲۲۵) -

(۶) فتح الباری (۱۱۸۱۱) -

د انبیاء او رسولانو تعداد د الله تعالی د طرفه خومره رسولانو او نبیانو تشریف راوړلې دي؟
ددوی صحیح تعداد الله تعالی ته معلوم دي. لکه چه د الله تعالی ارشاد دي: ﴿مَنْهُمْ مَنْ

كُفِّرْنَا عَنْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ﴾ (۱)

البته په بعضې احادیثو کښې د انبیاء کرامو او رسولانو متعین تعداد هم وارد شوې دي.
لکه چه په یو روایت کښې د انبیاءو تعداد یو لاکه خلیريشت زره وارد شوې دي. چه په دوی
کښې درې سوه او دیارلس رسولان وو. (۲)

په یو روایت کښې د انبیاءو تعداد هم دغه نقل دي. کوم چه ذکر شو. البته د رسولانو تعداد
درې سوه او پنځلس منقول دي. (۳)

دغه نور قسمه روایات هم منقول دي. خو دا ټول روایات د کلام نه خالی نه دي. (په دې وجه
ددې روایاتو په بنیاد باندې د انبیاءو او رسولانو تعداد متعین کول صحیح نه دی. ځکه چه
مسئله د اعتقادیاتو ده. او په دې کښې د قطعی نص ضرورت وی.

په دې وجه به دلته هم هغه شان ایمان راوړلې شی. لکه څنگه چه کتابونو باندې دایمان
راوړلو په سلسله کښې ذکر شو. چه د کومو نوم معلوم دي. هغوی باندې تفصیلاً او د کومو
نوم چه معلوم نه دي. هغوی باندې اجمالاً ایمان راوړلې شی. (۴) ،، والله اعلم،،.

قوله: وَتُؤْمِنُ بِالْبَعْثِ: او ایمان راوړه. د مرګ نه روستو په دوباره ژوندی کیدو باندې.

د کتاب التفسیر په روایت کښې د ،، وتؤمن بالبعث الآخر،، الفاظ دی. (۵) مسلم په روایت

کښې د حضرت عمر رضی الله عنه په روایت کښې د ،، والیوم الآخر،، الفاظ دی. (۶)

حافظ رحمته الله فرمائی: چه ،، بعث،، سره د ،، آخر،، قید یا خو د تاکید دپاره دي. لکه ونبلی شی

چه ،، أمس الذاهب،، یا په دې وجه دي. چه بعث دوه ځله واقع شوې دي. یو ځل ،، إخراجهم من

العدم إلى الوجود،، یا ،، إخراجهم من بطون الأمهات بعد النطفة والعنقة إلى الحياة الدنيا،، دي. او دویم ځل ،،

بعث من بطون القبور إلى محل الاستقرار،، دي. (۷)

(۱) سورة المؤمنین: (۷۸)۔

(۲) رواه أحمد وابن مردويه وابن حبان عن أبي ذر رضی الله عنه كما في تفسير ابن كثير (۵۸۵/۱، ۵۸۶)۔

(۳) رواه ابن أبي حاتم (المصدر السابق)۔

(۴) ددې روایاتو تفصیلات او په دې باندې د کلام دپاره اوگوری تفسیر ابن کثیر (۵۸۵/۱، ۵۸۶) آیت
﴿ورسلنا قصصناهم عليك من قبل ورسلا لم نقصصهم عليك﴾ سورة النساء: (۱۶۴)۔

(۵) تفسير عثمانی (۶۳۲)۔

(۶) كتاب التفسير سورة لقمان باب ﴿إن الله عنده علم الساعة﴾ رقم ۴۷۷۷ وفي صحيح مسلم كذا لك (وتؤمن
بالبعث الآخر) (۲۹۱۱) فواتح الإيمان)۔

(۷) صحيح مسلم (۲۷۱۱) كتاب الإيمان)۔

(۸) فتح الباری (۱۱۸۱۱)۔

د.، اليوم الآخر، ونبیلو وجه یا خو داده چه دا ددنیا د ورخو آخری ده. یا، آخر الزمته المحدود،

ده (۱)

په ورځ د آخرت یا بعث بعد الموت باندې د ایمان راوړلو مطلب پا دا دې چه د قیامت د ورځې واقع کیدو. او په دې کښې چه به کوم څه څیزونه وی مثلاً حساب کتاب، میزان، جنت، جهنم ددې ټولو تصدیق او کړې شی. (۲)

بیادا خبره هم قابل غور ده. چه دلته نې،، والبعث،، اونبیلو. په ما قبل الفاظو باندې د عطف کولو په ځانې،، وتؤمن بالبعث،، ونبیلې شوې دی.

ددې یوه وجه خو دا بیان کړې شوې ده. چه د.، بعث.، وقوع به په آخرت کښې کیږي. او باقی څیزونه اوس هم موجود دی. په دې وجه.، بعث.، سره مستقل د.، تؤمن.، اضافه کړې شوې ده. (۳)

خو په دې جواب باندې اشکال کیږي چه وړاندې د.، لقاء.، ذکر هم راغلې دي. او ددې تفسیر لکه څنگه چه وړاندې تیر شوې دي، په.، بعث بعد الموت.، سره کړې شوې دي. چه دا فی الحال موجود نه دي بلکه په آخرت کښې به کیږي.

نو غوره جواب دا دي. چه چونکه د.، بعث بعد الموت.، مسئله د آسمانی مذهبونو او د آسمانی کتابونو د خصوصیاتو څنې ده. په غیر سماوی دینونو کښې ددې تصور نشته. او په دې مسئله کښې به د عربو مشرکانو ته ډیر زیات تعجب کیدو. په دې وجه ددې د اهمیت په لحاظ سره دلته د.، تؤمن،، لفظ مستقل دوباره راوړلې شوې دي. (۴) والله اعلم.

فائده د بخاری شریف په روایت کښې د.، ما الإیمان؟، په جواب کښې صرف هم دا څیزونه دي. کوم چه مذکور شو. حالانکه امام اسماعیلی رحمته الله علیه پخپل،، مستخرج.، کښې ددې نه پس د.، و تؤمن بالقدر،، اضافه هم نقل کړې ده. د ابو فروه په روایت کښې هم دا جمله شته. د کهمس او سلیمان تمیسی په روایاتو کښې،، وتؤمن بالقدر عهد وشره،، وارد شوې دي. هم دا د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه نقل دی. د.، عطاء عن ابن عمر،، په طریق سره منقول یو روایت کښې د.، وحلوه و مؤمن بالله،، اضافه هم شته. په مسلم شریف کښې د عماره بن القعقاع

په روایت کښې د.، و تؤمن بالقدر.، الفاظ راغلي دي. (۵)

قدر یا تقدیر د قدر یا تقدیر معنی په لغت کښې د اندازه کولو ده. الله تعالی پخپل ازلی

(۱) المصدر السابق -

(۲) المصدر السابق -

(۳) المصدر السابق -

(۴) فتح الباری (۱۱۸۱) إمداد البای (۷۳۷۱) -

(۵) فتح الباری (۱۱۸۱) وعمدة القاری (۲۸۴۱۱) -

علم کنبی د عالم (دنیا) د ټولو څیزونو. ددې د ایجاد او پیدا کولو نه وړاندې اندازه کړې وه چه دا څیزونه به فلانی وخت کنبې په دې طریقه پیدا کولې شی او دا څیز به داسې پیدا کولې شی د الله تعالی ارشاد دې ﴿قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا﴾ (وَعَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدْرَةٌ تَقْدِيرًا) (۲)

نو د پیدا کیدو د وخت نه واخله تر د قیامته پورې د واقع کیدونکو څیزونو دپاره د الله تعالی د حد او اندازې مقرر کولو او ددې د لیکلو نوم تقدیر دې او بیا ددې اندازې مطابق د عالم څیزونه په تدریج سره (د پرله پسې) پیدا کولو نوم قضاء ده اول تقدیر دې او بیا قضاء ده.

اوس د... ایمان بالقدر... معنی دا شوه چه بنده په دې خبره باندې یقین او کړی چه په عالم کنبې کوم څه خیر او شر او ایمان او کفر واقع کیږي. الله تعالی ته د مخکنبې نه د ټولو علم وو. او د ایجاد نه وړاندې الله تعالی دا پخپل تقدیر سره مقرر فرمائیلې وو چه په فلانی وخت او په فلانی کور کنبې به دا ښه یا بد څیز پیدا کیږي هیڅ یو څیز د هغه د تقدیر نه خارج نه دې.

چونکه د قضاء او قدر تعلق د الله تعالی علم او قدرت سره دې په دې وجه په دې کنبې د غلطۍ او خطا امکان نشته.

د اهل حق مذهب دا دې چه بنده کوم څه کوي. که نیک وی او که بد وی. ایمان وی او که کفر وی. طاعت وی او که معصیت وی. ټول د الله تعالی په تقدیر سره دی. او هم هغه ددې خالق دې. په عالم کنبې چه کوم څه کیږي. دا ټول هم دده په مشیت او ارادې سره کیږي. (۳)

فرقه قدریه د حضرات صحابه کرام رضی الله عنہم په آخره زمانه کنبې یوه فرقه قدریه ښکاره شوه. چه دا د قضاء او قدر منکر دی. ددوی عقیده دا ده. چه قضاء او قدر هیڅ نه دی. بنده مختار مطلق دې. او د خپلو افعالو پخپله خالق دې. د وړاندې نه هیڅ څیز مقدر نه دې.

بیا په دوی کنبې یو فریق خو تردې پورې غلو کوي. چه الله تعالی ته د وړاندې نه د بنده د افعالو علم هم نه وی. د بنده د کولو نه پس حق تعالی ته علم کیږي. معبد، جهنمی، غیلان دمشقی او جعد بن درهم ددې مسلک حمایت کونکی او پیښوا وو. متاخرین صحابه کرام رضی الله عنہم (د چا په زمانه کنبې چه دا خلق ښکاره شو) ددوی نه برات او بیزارۍ ښکاره کړله. لکه عبدالله بن عمر، جابر بن عبدالله، ابوهریره، ابن عباس، انس بن مالک، عبدالله بن ابی اوفی او عقبه بن عامر رضی الله عنہم به خپلو اصحابو ته وصیت کولو. چه نه قدریه ته سلام کوئ. او نه ددوی د جنازې مونځ کوئ. او نه ددوی د مریض عیادت کوئ.

(۱) سورة الطلاق: (۳)۔

(۲) سورة الفرقان: (۲)۔

(۳) عقائد الاسلام از حضرت مولانا محمد ادریس کاندهلوی (۲۲۱-۲۶) و (۴۶۲، ۴۹) وفتح الباری

دویمه ډله (د قدریه) د الله تعالی د علم منکر خو نه ده البته د بنده د مختار مطلق کیدو او د خپلو افعالو د خالق کیدو په عسده کېږي. رومی ډلې سره شریک ده په دوی کېږي رومی ډله کوم چه د سره د الله تعالی د علم منکر ده هغه خو د اسلام نه خارج ده البته کومه ډله چه بنده لره مختار مطلق او د خپلو افعالو خالق گټي هغه د اسلام دائرې نه خارج خو نه ده البته مبتدع ضرور ده (۱)

قوله قَالَ مَا الْإِسْلَامُ: سائل تپوس اوکړو چه اسلام څه څیز دي؟

د مسند امام اعظم په روایتونو کېږي د «فَأَعْبَدَ عَنْ شِرَائِعِ الْإِسْلَامِ، او د «فَمَا شَرَائِعُ الْإِسْلَامِ، الفاظ دی (۲)

قوله الْإِسْلَامُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ وَلَا تُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا: اسلام دا دي چه ته د الله تعالی عبادت

اوکړي او دده هیڅ څیز سره شریک جوړ نکړي امام نووی رحمته الله علیه فرماني چه ① ممکن ده چه د «عبادت» نه دلته «د الله تعالی معرفت» مراد وی په دې صورت کېږي به د «صلاة» وغیره عطف په «ان تعبد الله» باندې او «معرفت» په «اسلام» کېږي داخل گرځولو دپاره وی.

② اودا هم ممکن ده چه د «عبادت» نه مطلق طاعت مراد وی په داسې صورت کېږي د «صلاة» وغیره عطف د «عطف الخاص علی العام» د قبیل څنې وی (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني چه رومیې احتمال بعید دي ځکه چه «معرفت» د ایمان د متعلقاتو څنې دي حالانکه اسلام د قولی او بدنی اعمالو نوم دي نو «عبادت» دویم احتمال یعنی مطلق طاعت مراد دي (۴)

خو پخپله حافظ رحمته الله علیه دویم احتمال هم رد کړي دي او فرمایلي نې دی صحیح خبره دا ده چه «ان تعبد الله»، د «ان توحده الله»، په معنی کېږي دي خو چونکه دا معنی په «ان تعبد الله»،

سره پوهه کېږي نه راځي په دې وجه نې ورپسې «ولا تشرك»، اوونیل ددې تائید ددې خبرې نه کیږي چه د حضرت عمر رضی الله عنه په روایت کېږي دلته «ان تشهد ان لا اله الا الله وان محمدا رسول الله» راغلی دي (۵) معلومه شوه چه په دې حدیث کېږي د «عبادت» نه «نطق بالشهادتين»

مراد دي (۶) والله اعلم.

(۱) نكمله عقائد الاسلام (۱۷۰، ۱۷۱) وفتح الباری (۱۱۹۱)۔

(۲) مسند الإمام الأعظم (۵، ۷) كتاب الإيمان والإسلام والقدرة والشفاة۔

(۳) ففتح الباری (۱۱۹۱)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) صحيح مسلم (۲۷۱۱) فاتحة كتاب الإيمان۔

(۶) فتح الباری (۱۱۹۱)۔

قوله: وَتَقِيْمَ الصَّلَاةَ : او (اسلام دا دې چه) تاسو مونځ قائم کړئ

د صحيح مسلم په روايت کښې د «المکتوبه» قيد هم شته (۱) چه دا د «المفروضة» په معنى کښې دې ددې نه پس د «وَتُوْدِي الزَّكَاةَ الْمَفْرُوضَةَ» (۲) الفاظ دى. اگرچه «مکتوبه» او «مفروضة» دواړه په يو معنى کښې دى خو د تفنن دپاره جدا جدا الفاظ ذکر شوي دي. (۳) دا هم ممکن ده چه چونکه په قرآن کریم کښې «صلاة» سره د «مکتوبه» کيدو صفت مذکور دې «(إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا)» (۴) په دې وجه دلته کښې «صلاة» سره د «مکتوبه» تخصیص شوې دې. (۵) والله اعلم.

په «مکتوبه» قيد سره د «نافله» نه احتراز مقصود دې نوافل اگرچه د اسلام د اعمالو څخې دې خو دا د ارکانو څخې نه دى او چونکه دلته د اسلام د ارکانو بيان دې په دې وجه به مطلق په مفید باندې محمول کولې شى. (۶)

قوله: وَتُوْدِي الزَّكَاةَ الْمَفْرُوضَةَ : (او اسلام دا دې چه) ته فرض زکاة ادا کړې.

قوله: وَتَصُومَ رَمَضَانَ : او (د اسلام د ارکانو څخې دا دى چه) ته د رمضان روژې

اونیسې. ددې نه معلومه شوه چه د «رمضان» استعمال د لفظ «شهر» نه بغير جائز دې لکه څنگه چه وړاندې تفصیل سره تیر شو. (۷) د اسلام په ارکانو باندې بحث وړاندې د «باب اول التبیان فی الإسلام علی خمس» لاندې تیر شوې دې. (۸) البته دلته تاسو گورئ چه د «حج» ذکر نه دې راغلې. ددې څه وجه ده؟

بعضې حضراتو دا وئیلی دى چه دغه وخت حج فرض شوې نه وو. (۹) خو دا خبره بالکل کمزورې ده وړاندې مونږ وئیلی دى چه د حضرت جبرئیل علیه السلام راتلل یا خو د حج الوداع نه لږ شان وړاندې ووبیا د حجة الوداع نه هم روستو ووبهر حال دا واقعه ددوى د آخرى عمر ده او دغه وخته پورې حج فرض شوې وو.

(۱) صحيح مسلم (۲۹۱۱)۔

(۲) حديث باب او صحيح مسلم (۲۹۱۱-۹)۔

(۳) فتح الباری (۱۲۰۹۱)۔

(۴) سورة النساء: (۱۰۳)۔

(۵) فتح الباری (۱۲۰۹۱)۔

(۶) عمدة القاری (۲۸۸۱۱)۔

(۷) کشف الباری (۶۴۰ ۶۳۹۱۱)۔

(۸) کشف الباری (۶۳۹ ۶۳۸۱۱)۔

(۹) فتح الباری (۱۱۹۱۱)۔

لکه چه د حدیث جبرئیل په بعضی طرقو کښې د حج ذکر هم راغلی دې ترکومې پورې چه په دې روایت کښې د .. حج .. نه ذکر کولو تعلق دې نو دا د رواتو د نسیان او هیرې په وجه دې. د کهمس په روایت کښې دې «وتعم البيت إن استطعت إليه سبيلاً» د حضرت انس رضی الله عنه په حدیث کښې هم دغه شان دی د عطاء خراسانی په روایت کښې د .. صوم .. ذکر نشته. د ابو عامر په حدیث کښې صرف د صلاة او زکاة ذکر دې. د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په حدیث کښې صرف په شهادتینو باندې اکتفاء شوې ده. او سلیمان تیمی نه صرف دا چه ټول نې جمع کړی دی. بلکه د «، وتعم البيت،، نه پس د «، وتعتبر، وتقتل من الجناة وتسم الوضوء،، اضافه نې هم کړې ده. (۱)

معلومه شوه چه په حدیث باب کښې د حج ذکر د راوی د عدم ضبط او عدم حفظ په وجه دې. والله اعلم.

قوله: قَالَ مَا الْإِحْسَانُ: مسائل تیوس او کړو .. احسان .. څه څیز دې؟

د «احسان» لغوی معنی او ددې قسمونه احسان متعدی بنفسه هم وی او متعدی بحرف الجبر هم وی. کله چه متعدی بنفسه وی. نو ددې معنی په لغت کښې د .. اتقان او احکام .. راځی. یعنی یو کار په ښه طریقه سره پوره کول. او که د .. الی .. په صله کښې راځی نو ددې معنی «، ایصال النفع الی الغیوب، راځی. (۲)

دلته رومبی معنی مراد ده. ځکه چه د .. احسان .. مقصد دلته کښې «، اتقان الی العبادة،، دې. اگرچه د دویمې معنی احتمال هم موجود دې. په دې طریقه چه کوم سړې محسن یعنی مخلص وی. هغه به پخپل اخلاص سره خپل ځان ته نفع رسونکې هم وی (۳)

بیا د «احسان الی العبادة»، دوه قسمونه دی. ① احسان ظاهري، ② احسان معنوی. بیا د احسان ظاهري دوه درجې دی. رومبی درجه نې فرض ده. او دا ددې ارکان، فرائض او واجبات ادا کول دی. او دویمه درجه نې مسنون او مستحب ده. او دا عبادت لره ددې د ادابو او مستحباتو سره ادا کول دی.

احسان معنوی دا دې. چه سړې په ډیر خشوع خضوع سره دالله تعالی عبادت او کړی. په دې طریقه چه اندامونه او جوارح، او روح او زړه ټول الله تعالی طرف ته متوجه وی.

مقام مشاهده او مقام مراقبه بیا ددې هم دوه قسمونه دی. ① یو مقام مشاهده ده په دې مقام کښې عبادت گزار په نور د بصیرت سره د الله تعالی مشاهده کوی. او په دې باندې دا حال غلبه کوی. چه الله تعالی مخامخ دې. او دې هغه لره د خپل زړه په سترگو سره وینی. ② دویم مقام د مراقبه دې. په دې کښې بنده دا خیال کوی. چه الله تعالی ده لره گوری. اودده دټولو

(ددې ټول روایاتو د تفصیل دپاره او گوری فتح الباری (۱۱۹۱، ۱۲۰) و عمدة القاری (۲۹۲، ۲۹۳) -

(فتح الباری (۱۲۰، ۱۱) -

(المصدر السابق) -

حرکتو او سکنتو. او ظاهر او باطن نه پوره واقف دي. دا دویم مقام د رومبی مقام پورې ده سرې په دې مراقبې سره موندل کوی یا بل څه عبادت کوی نو په مزه مزه دي رومبی مقام یعنی مقام د مشاهدې ته رسیږي.

قوله قَالَ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ: نبي کریم ﷺ او فرمايل (احسان دا دي چې) ته د الله تعالی عبادت په دې طريقه او کړې چې ته هغه لره وینی ځکه چې ته اگرچه هغه نشي لیدلي نو هغه خو تا وینی.

د «احسان» دوه مختلف تشرېح نبي کریم ﷺ چې د احسان کوم تعريف کړې دي ددې په توجیه کښې د شارحینو دوه ډلې دي. ① حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني چې دې جملې سره نبي کریم ﷺ هغه دوو مقاماتو او احوالو طرف ته اشاره کړې ده. د کوم ذکر چې اوس وړاندې تیر شو چې يو مقام .. مقام مشاهده .. دي. او دویم مقام .. مقام مراقبه .. دي.

په دې کښې رومبی مقام اعلی او ارفع دي چې په دې کښې بنده پخپل زړه سره د حق مشاهده په دې طريقه کوی گویا چې هغه لره خپلو سترگو سره وینی. او دویم حالت ددې نه کمتر دي چې دده په زړه باندې د حق د مشاهدې غلبه خو نه کیږي. خو دده په زړه کښې دومره صلاحیت پیدا کیږي چې هغه ددې امر استحضر کوی. چې الله تعالی دده هر حال نه خبردار دي.

گویا نبي کریم ﷺ چې کوم «، أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ ..»، فرمایلي دي. ددې مطلب دا دي که رومبی حالت چاته حاصل نه وي. نو دویم کم درجې والا خو ضرور حاصلیدل پکار دي. په دې کښې رومبی مرتبه په دې وجه ارفع او اعلی ده چې دا د کمال مستغرق کیدو صورت دي. او د نفس صفت دي. او د حال درجه ده. او دویم صرف د علمی درجې څیز دي چې ددې مرتبه د حال نه کمه ده. ځکه چې د علم کیفیت راسخ کیدو (او مضبوطیدو) نه پس د نفس صفت جوړیدو باندې حال جوړیږي. ②

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني چې دا دواړه حالتونه په معرفت خداوندی او د حق تعالی په خوف او خشیت سره پیدا کیږي. د عماره بن القعقاع په روایت کښې هم دغه شان د حضرت انس رضی الله عنه په حدیث کښې «، أَنْ تَخْشَى اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ ..»، وارد شوې دي. ③

④ خو امام نووی. علامه سندھی او نورو محققینو ددې یوه بله تشرېح کړې ده. او هم دا راجع ده. ددې حضراتو د تقریر حاصل دا دي چې نبي کریم ﷺ د «احسان» تعريف کولو سره دوه جدا جدا مقامات نه دي بیان کړي بلکه په دواړو جملو کښې ئې یو مقصد بیان کړې دي. په رومبی جمله کښې خو د اصل مقصود ذکر دي چې په دې کښې چونکه یوه شېه راپېښیدله. په دې وجه ئې دا په دویمه جمله کښې لرې کړله.

په دې يو مثال سره پوهه شی فرض کړئ. چه څه خلق په شاهي دربار کښې حاضر دی. هر سړې ښه اندازه لگولې شی چه دا خلق به د شاهي دربار د حقوقو څومره لحاظ ساتي اوس دلته دوه څيزونه دی يو دا چه بادشاه دوی ته گوري دويمه دا چه دا خلق بادشاه ته گوري اوس قابل غور خبره دا ده چه دا خلق چه د ادابو او حقوقو پوره رعایت او لحاظ ساتي ددې علت څه دي؟ د بادشاه دوی ته کتل. او که ددې خلقو بادشاه ته کتل؟ که لېشان غور او کړې شی نو ښه واضح کيږي. چه علت او موثر د بادشاه دوی ته کتل دی. ځکه چه فرض کړئ. که په دې خلقو کښې يو کس ناييښا وي. چه هغه بادشاه نشي کتلې هغه به د نورو خلقو په نسبت د ادابو او حقوقو په رعایت او لحاظ کښې څه قسمه کوتاهي او کمی کوي؟ هيڅ چرې به نه کوي. بلکه هغه به د نورو خلقو نه زيات محتاط او سپړي. چه چرته د بادشاه په وړاندې څه نا معقوله حرکت او نشي که ددې خلقو بادشاه ته کتل علت او موثر وي نو دې ناييښا ته به د رعایت او لحاظ حاجت نه وو. ځکه چه هغه خو بادشاه نه گوري معلومه شوه. چه د تعظيم او ادب رعایت او د ويرې او خشيت علت د بادشاه دوی ته کتل دی ددې خلقو بادشاه ته کتل علت نه دي. چونکه حاضرينو ته دا ښه پته ده چه بادشاه مونږ ته گوري. په دې وجه هر بيښا او ناييښا لرې او نژدې پوره رعایت او لحاظ کوي. او آداب او حقوق پوره کوي.

په دې وجه امام نووي او علامه سندھی رحمهما الله وغيره حضرات فرماني. چه نبی کریم ﷺ د دواړو جملو په مجموعه کښې يو مقصد بيانوي چه د عبوديت وظائف په داسې طريقه ادا کړه. چه گويا ته الله تعالی ته گورې. او ښکاره ده. که بنده د عبادت په وخت واقعي الله تعالی ښکاره کتلې. نو د امکان حده پورې به ئې د آدابو او حقوقو په کمال رعایت او خشوع، خضوع کښې ذره برابر کمې نه کولې. لکه څنگه چه د شاهي دربار حاضرین دی نبی کریم ﷺ فرماني. چه تاسو هر وخت دغه شان د کمال رعایت او انتهائی درجې خضوع خضوع سره وظائف د عبوديت ادا کوئ.

که تاسو ته شبهه وي. چه مونږ خو الله تعالی نه وينو. او نه ئې کتلې شونو بيا د يو غير واقعي څيز رعایت څنگه ممکن دي؟ نو دا خو خالص توهم او غلط فهمی ده. اگرچه ته خو الله تعالی کتلې نشې بيا هم بعينه دغه شان د رعایت او لحاظ نه کار واخه. ځکه چه ستا د کتلو په صورت کښې چه کوم کمال رعایت او انتهائی درجه خضوع خضوع کوي. د هغې علت ستا کتل نه دی. بلکه د بادشاه کتل دی لکه څنگه چه په مثال کښې واضح کړې شوه. او د بادشاه کتل هر وخت متحقق دی. ځکه د الله تعالی شان دا دي. چه هغه هر وخت په هر څيز باندې خبردار دي. او هر کله چه اصلی علت او موثر يعنی د هغه کتل هر وخت متحقق دی. نو معلول يعنی کمال رعایت او انتهائی خضوع خضوع هم هر وخت پوره کول پکار دي. که ته ئې وينې او که نه وينې. ځکه چه اصل کښې ستا کتلو ته دخل نشته. بلکه د هغه کتلو ته دخل دي. او هغه موجود دي.

خلاصه دا چه اصل مقصد خو ئې په رومبي جمله کښې بيان کړو. چه وظائف د عبوديت په داسې طريقه ادا کړئ. چه گويا ته الله تعالی گورې. يعنی د ادابو او حقوقو کمال رعایت او

انتہائی درجہ خشوع خضوع سرہ نہی پورہ کرہ پہ دویمہ جملہ کنبی نہی د شبہی ازالہ او فرمائیلہ او حقیقت نہی واضح کرو. او اصل منشاء نہی بیان کرلہ. (۱)
نحوی اعتبار سرہ د دواو تقریرونو پہ مینخ کنبی تفریق پہ دواو تقریرونو کنبی چہ د لفظ او معنی پہ لحاظ سرہ کوم فرق دے. ہفہ خو دے تفصیلی تقریر سرہ واضح شو. ددی نہ علاوہ پہ دے کنبی لفظی او نحوی فرق ہم شتہ. د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د رائے او دودی تقریر مطابق پہ،، فإن لم تکن تراه فإنه یراک،، کنبی،، إن،، شرطیہ دے. او پہ،، فإنه یراک،، کنبی،، فإنه، جزائیہ دہ.

او د نوی او سندھی رحمہما اللہ د تقریر مطابق،، إن،، وصلیہ دے. او،، فاء،، تعلیلیہ دہ. ددی پہ تفصیل داسی پوہہ شی: چہ د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د رائے مطابق بہ د،، فإن لم تکن تراه فإنه یراک،، ترجمہ دا وی... نو کہ تاسو ہفہ نہ وینی. نو ہفہ تاسو وینی...

دلته دویمہ درجہ یعنی مقام مراقبہ مذکور دہ او پہ،، أن تعبد الله کلک تراه،، کنبی د مقام مشاہدہ ذکر وو. نو کہ ہفہ حاصل نہ وی. نو ددی دویمے درجے یعنی د مراقبے اہتمام دے او کرے شی. او ددی استحضار دے وی چہ ہفہ مونہ او زمونہ عبادت تہ گوری. کلہ چہ ددی عادت جوڑ شی. نو پخپلہ بہ مشاہدے طرف تہ ترقی اوشی. او پومی: درجہ بہ حاصلہ شی.

او کلہ چہ د امام نوی او سندھی رحمہما اللہ د رائے مطابق،، فاء... تعلیلیہ شی. او،، إن... وصلیہ وی. نو ترجمہ بہ دا وی. چونکہ اگرچہ تاسو ہفہ نشی لیدلی: خو ہفہ خو تاسو وینی. پہ دے وجہ عبادت کنبی د ادب رعایت او خشوع خضوع موجود کیدل پکار دی. خکہ چہ پہ دے امورو کنبی ستاسو کتلو تہ دخل نشتہ. بلکہ د اللہ تعالیٰ کتلو تہ دخل دے. دلته د مشاہدے او مراقبے کیفیت حاصلولو طرف تہ اشارہ نہ دہ. بلکہ پہ عبادت کنبی خشوع خضوع، اخلاص او د ادب رعایت طرف تہ توجہ ورکول مقصود دی. او ددی دپارہ دواوہ جملی برابر دی. (۲)

(۱) شرح نوی علی صحیح مسلم (۲۸۱۱) وفتح الباری (۱۲۰۱۱) وعمدة القاری (۲۸۸، ۲۸۹۱۱) وحاشیۃ السندی علی البخاری (۳۴، ۳۳۱۱) وفتح الملہم (۴۸۲۱۱ و ۴۸۳) وفضل الباری (۵۳۱۱، ۵۳۴)۔

(۲) د حافظ ابن حجر، نوی سندھی اونورو محققینو رحمہم اللہ رائے پورتنہ پہ وضاحت سرہ تیرہ شوہ. خو ((فإن لم تکن تراه فإنه یراک)) کہ وصلیہ او گرخولے شی نویہ دے کنبی نظر دے. نو پہ خو وجوہ سرہ د ((إن شرطیہ)) گرخول مناسب دی.

① یوددی وجی چہ د... ان... وصلیہ تصریح صرف علامہ سندھی کرے دہ. بل ہیخ چا نہ دہ کرے.
② دامام نوی رحمہ اللہ د کلام نہ معلومی. چہ ہغوی دا ان شرطیہ گرخی. علامہ عینی رحمہ اللہ پہ صراحت سرہ بیان کرے دے. چہ ((إن)) شرطیہ دے او جزاء محذوف دہ او تقدیر عبارت دا دے. ((فإن لم تکن تراه فأحسن العبادة فإنه یراک)) نو معلومہ شوہ. چہ... ان... شرطیہ دے. ((إن لم تکن تراه)) شرط دے. ((فأحسن العبادة)) جزاء دہ. او ((فإن یراک)) جملہ تعلیلیہ دہ. نویہ دے ابقیہ حاشیہ پہ راروانہ صفحہ...

فائده دا وضاحت ضروری دی چه د مشاهدې او مراقبې درجې خواصو دپاره دی. عوامو دپره ددې حاصلول مشکل دی په دې وجه د مونځ صحت په دې باندې موقوف نه دي. بلکه د احسان یوه درجه دا ده (د کوم ذکر چه مونځ وړاندې کړې دي) چه مونځ ددې د ارکانو او شرائطو رعایت سره ادا کړې شی نو هغه به صحیح وی او ذمه به بری شی (و) والله اعلم. د صوفیه په نیزه، فان لم تکن تراه فانه یواکه، تشریح بعضې حضرات صوفیه ددې جملې نه په مقام د محو او فناء باندې استدلال کوی او ددې نې یوه بله تشریح کړې ده لکه فرمانی چه په «فان لم تکن تراه»، کنبې، «کان»، تامه دي. او معنی دا ده چه که ته فت شی نو ان شاء الله به اووینې (و)

د صوفیه حضراتو په تشریح باندې اعتراضات محققینو عالمانو په دې باندې درې قسمه اعتراضات کړی دی او دا نې رد کړې دي

① یو دا که چرې، «لم تکن»، شرط وی نو په دې صورت کنبې به، «تراه»، ددې جزاء وی. نو دا مجزوم کیدل پکار دی. او دا، «تراه»، وئیل پکار دی. په بعضو اشعارو وغیره کنبې که په داسې صورت کنبې جزم نه راخی نو هغه په ضرورت شعری باندې محمول دي.

② دویم اشکال دا دي. چه هم ددې روایت په بعضي نورو طرقو کنبې نفی براه راست .. رویت .. باندې مسلط ده. په .. کون .. باندې نه ده. لکه چه د سلیمان تیمی او کهمس په روایت کنبې، «فلنک لا تراه فانه یواکه»، الفاظ دی. او د ابو فروه په روایت کنبې او دغه شان د حضرت انس او حضرت ابن عباس رضی الله عنهما په احادیثو کنبې، «فان لم تراه فانه یواکه»، الفاظ دی. نو «لم تکن»، چه کوم، «لم تیره»، معنی باندې حمل کړې شوې دي. او په مقام د فناء باندې

.. د ترمخ بقیه حاشیه] باندې فاء، د تعلیل دپاره ده. دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله علیه صاحب هم ددوی د کلام تشریح کوی او تقدیر یوازی (فان لم تکن تراه فاستمر علی إحسان العبادة فانه یواکه) عمدة القاری (۲۸۵، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹) وفتح الباری (۱۲۰۱)

③ چونکه په ان کنبې اصل دا دي. چه دا د شرطیت دپاره وی د وصلیت دپاره نه وی. حالانکه چه شرطیه اومنې شی نو په دې صورت کنبې دعلامه سندهی اونووی په رانې او تقریر کنبې خه فرق ه نه راخی. ددې وجې پکار ده. چه هم شرطیه او گرځولې شی. ④ ددې نه علاوه د ان وصلیه په اول کنبې د واو دخول خو منلې شوې او مسلم دي او په ان وصلیه دف، دخول هم وی دا منقول نه دی نو معلومه شوه چه دلته شرطیه گرځول غوره دی. والله اعلم. بیا علامه سندهی رحمته الله علیه چه د وصلیه تشریح کړې ده ددې تاویل هم ممکن دي. اگر چه دا ان په نحوی اعتبار سره شرطیه دي خو که دمعنی په اعتبار سره غور او کړې شی نود وصلیه پشان دي. والله اعلم وعلیه اتم واحکم

(ارشاد الساری (۱۶۰۱)۔

(فتح الباری (۱۲۰۱) وعمدة القاری (۲۹۱۱)۔

استدلال کړې شوې دې. دا صحیح نه دې ځکه چې په دې دویم روایت کېنې د .. کون.. لفظ نه دې راغلې ⑤ دریم اشکال دا دې که، لم تګن، شرط وی او، ترا، جزاء وی نو ورپسې به، فلانة یراک، زائد او بې فاندې وی (۱)

د مذکورۍ اعتراضاتو جوابونه ددې دریو واپرو اعتراضاتو جوابونه ورکړې شوی دی. علامه ابراهیم کورانی رحمته الله علیه د رومبې اعتراض جواب ورکولو کېنې فرمانیلی دی چې د، ترا، الف کوم چې باقی ساتلې شوې دې. دا، من باب اجراء المعتل مجری الصحیح، دې بعضې وختونو کېنې .. معتل .. سره د .. صحیح .. معامله کولې شی. لکه او گورئ. د .. قنبل .. قران دې، انه من یتقی ویصبر...، دلته د .. یتقی .. یا .. ځکه باقی ساتلې شوې ده چې دا کلمه معتل ده او معتل ته د صحیح حکم ورکړې شو. لکه د بخاری شریف په روایت کېنې دی، قوموا فلأصلی لکم، (۲) په دې کېنې یو روایت، فلأصل، جزم سره او دویم روایت، فلأصلی، نصب سره دې. حالانکه دریم روایت، فلأصلی، د، یاء، سکون سره دې چې ددې یو تاویل حافظ ابن حجر رحمته الله علیه هم دا کړې دې چې دلته، اجراء المعتل مجری الصحیح .. دې او بیا ئې د .. قنبل .. روایت په دلیل کېنې پیش کړې دې (۳)

او هغه فرمانی چې د سلیمان تیمی او کهمس په روایتونو کېنې، فلان لاترا...، واقع شوې دې چې په دې کېنې د، ترا، الف باقی ساتلې شوې دې. حالانکه دا شرط دې او قاعده دا ده چې مضارع کله شرط وی نو په دې کېنې جزم واجب وی. اوس چې په شرط کېنې تاسود الف د بقاء کوم جواب ورکوی. هم هغه به مونږ په جزاء کېنې د الف د بقاء جواب ورکوکو. دا وایی چې تقدیر د کلام، فلانک ان لاتکن ترا...، دې. لکه څنگه چې د مسلم په یو روایت کېنې هم دغه شان دی. (۴) نو بیا به خبره هم دلته راواپس کيږي چې مقصود د نفی، کون، دې. نفی د رؤیت مقصود نه دې. په دې سره د دویم اشکال جواب هم اوشو چې په کومو روایتونو کېنې، کون، موجود نه دې. هغه هم د .. کون .. په تقدیر باندې محمول دی.

دریم اشکال دا شوې وو چې، فلانة یراک، به زائد او بې فاندې وی. ددې به هیڅ معنی (او مطلب) نه وی؟

(۱) تفصیل دپاره بحروری، فتح الباری (۱۲۰/۱۱) وعمدة القاری (۲۹۱/۱)۔

(۲) سورة يوسف: ۹۰۔

(۳) صحیح البخاری (۵۵۱۱) کتاب الصلاة باب الصلاة علی الحصری۔

(۴) فتح الباری (۴۹۰/۱۱) کتاب الصلاة (باب الصلاة علی الحصری)۔

(۵) صحیح مسلم (۲۹۱۱) من حدیث ابی هريرة رضی الله عنه۔

ددې جواب نه دا ورکړو چه ددې ډیره ښه او نفیس (او باریک) معنی ده ،،**فَلَمَّا يَرَكَ**، مطلب دا دې چه کله ښی کریم **ﷺ** دا اوفرمانیل چه کله ته فنا، شې نو انه تعالی به اوگوزې نو سوال پیدا شو چه د فنا، کیدو نه روستو څنگه یو سرې انه تعالی لیدلې شی؟ نو ،،**فَلَمَّا يَرَكَ**، سره ددې جواب طرف ته اشاره کړې شوې ده چه کله ته فنا، شې نو تا ته به د انه تعالی په ذریعه بقاء حاصله شی او د ،،**بِهِ يَبْصُرُ**، حالت به پیدا شی (۱) ستا اندامونه او جوارح به د انه تعالی تابع جوړ شی هم ددې په ذریعه به ستا گرځیدل، ونیل او کتل شی (۲)

تَبَصَّرَهُ او محاکمه حقیقت دا دې چه هیڅ یو اشکال داسې نشته چه د هغې نه څه نا څه جواب ورنکړې شی. او د یو کلام یو نه یو توجیه او تاویل اونکړې شی خو د یو کلام او عبارت معنی معلومولو آسانه لاره دا ده چه کوم خلق د اختلافونو نه خبره دی د هغوی په وړاندې عبارت کیخوډې شی. کومه معنی چه متداول (او عام) طور باندې ددوی په پوهه (او عقل) کښې راشی. هم دغه ددې صحیح معنی ده. که یو سرې ددې اختلاف ونه ت خبره وی. او د صوفیه د استنباطاتو نه نا واقفه وی. او هغه دا جمله اووانی نو د څه تمل او سوچ نه بغیر به هم دا معنی په عقل کښې راځی. کومه چه حضرات محدثین بیانونی په دې وجه صحیح معنی هم هغه ده. کومه چه حضرات محدثینو بیان کړې ده.

ترکومې پورې چه د صوفیانه استنباط تعلق دې. د حدیث باب د تشریح لحاظ کونو نه بغیر دا یو مستقل حقیقت دې. داسې فنائیت او محویت چه انسان ته د هیڅ خبرې خیال نه وی. که د شریعت د حدودو نه نه اوباسی. او په اعمالو د شریعت کښې ددې په وجه خضوع خضوع پیدا کیږی. نو جائز دې. او په دې کښې هیڅ باک نشته. وانه اعلم.

په قرآن کریم کښې د ایمان، اسلام او احسان ذکر لکه څنگه چه په حدیث باب کښې د ایمان، اسلام او احسان ذکر راغلې دي. دغه شان قرآن کریم کښې هم په یو مقام باندې ددې

دربارو ذکر راغلې دي چه په هغې کښې دا اشاره هم موجود ده چه د،،**احسان**، ډیر زیات مراتب دی. لکه الله تعالی فرمائیلی دی **﴿لَيْسَ بِأَمَانِيكُمْ وَلَا أَمَانِي أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَى بِهِ وَلَا يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا يُعْذِرُاهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْصِرُ الْفَاسِقِينَ﴾** (۱۱۵، ۱۱۸)

(۱) کما ورد فی حدیث ابی هریره **رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ** قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ **ﷺ** إِنْ أَلَّهِ قَالَ مَنْ عَادَى لِي وَلِيًّا فَقَدْ آذَنْتَهُ بِالْحَرْبِ وَمَا يَقْرَبُ إِلَى عَبْدِي بَشَى أَحَبُّ إِلَيَّ مَا افْتَرَضْتُ عَلَيْهِ وَلَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالْأَوْفَلِ حَتَّى أَحْبَبْتُهُ فَكُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ وَيَبْصَرَهُ الَّذِي يَبْصُرُ بِهِ وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا وَرَجْلَهُ الَّتِي يَمْشِي بِهَا .. صحیح البخاری (۹۶۳۱۲) کتاب الرقاق باب التواضع.

(۲) د پوره تفصیل دپاره اوگوزی. (۱) الأم لإيقاظ الهمم للعلامة إبراهيم بن حسن الكردی الكوراني **رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ** المتوفى ۱۱۰۲ (۱۱۵، ۱۱۸) تحت سياق سند منازل السانين لشيخ الإسلام عبدالله الأنصاري مطبوعه مجلس دائرة المعارف النظامية حيدر آباد دکن (۱۳۲۸هـ).

وَلَا يَظْلُمُونَ شَيْئًا ۚ وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا ۚ وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ

خَلِيلًا ﴿۱۲۵﴾

په رومبی دواړو آیتونو کښې د اسلام او ایمان دواړو ذکر راغلې دي. په دې کښې بنودلی شوی دی چه ثواب او عذاب او نجات او گرفت د چا په امید او آرزو باندې موقوف نه دی څوک چه بد کوی گرفتارولې به شی او څوک چه نیک عمل کوي په دې شرط چه ایمان هم لری هغه به جنت ته ځی او دخپلو اعمالو ثواب به مومی په دریم آیت کښې د .. احسان .. ذکر راغلې چه په دې کښې نې دا اشاره هم اوکړله چه د .. احسان .. مراتب بې شمیره دی او .. علة .. د احسان د ټولو نه اعلی درجه ده.

د سوال په جواب باندې د جبرئیل امین تصدیق او د صحابه کرامو تعجب په صحیح مسلم کښې د عماره بن القعقاع په روایت کښې د دریو واړو د جواب په آخر کښې د .. صدقت .. لفظ راغلې دي. د ابو فروه په روایت کښې دی «فلمّا سمعنا قول الرجل: صدقت، أنكرناه» د کهمس په روایت کښې دی «فمعجبنا له يسأله ويصدق» په د مطرق په روایت کښې دی «أهروا إليه كيف يسأله، وأنظروا إليه كيف يصدق» د حضرت انس رضي الله عنه په حدیث کښې دی «أهروا وهو يصدق كانه أعلم منه» د سليمان بن بريدة په روایت کښې دی «قال القوم: ما رأينا رجلاً مثل هذا، كانه يعلم رسول الله صلى الله عليه وسلم، يقول له: صدقت صدقت» (۱)

حضرت جبرئیل عليه السلام چه د نبی کریم صلى الله عليه وسلم کوم تصدیق او تصویب کړې دي. د هغې مطلب په حقیقت کښې دا دي چه د نبی کریم صلى الله عليه وسلم جوابات د الله تعالی د منشاء مطابق دی. «وَمَا يَتَّبِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۖ إِنْ هُوَ إِلَّا وَخْيٌ يُوحَىٰ» (۲) البته صحابه کرامو رضي الله عنهم ته تعجب په دې خبره باندې کیدو چه دا سرې نبی کریم صلى الله عليه وسلم سره د وړاندې نه په ملاویدونکو، او د نبی کریم صلى الله عليه وسلم د ارشاداتو نه مستفیض کیدونکو خلقو څنې هم نه دي او یو طرف ته سوال کوی او د خپل ځان د نا واقف کیدو اظهار کوی او بل طرف ته .. تصدیق .. کوی او د خپل ځان د عالم او عارف کیدو اثبات کوی حالانکه سوال داسې امورو سره متعلق وو چه ددې ماخذ د نبی کریم صلى الله عليه وسلم نه سوا بل څوک نشي کیدی. (۳) والله اعلم.

قوله: قَالَ مَتَى السَّاعَةُ: جبرئیل امین ټپوس او کړو چه قیامت به کله راځی؟

قیامت سره د متعلق سوال، د ماقبل سره ربط دلته دا سوال پیدا کیږی چه تیر شوی درې واړه سوالونه خو پخپل مینځ کښې مربوط دی چه هلته کښې هم د یو حقیقت یعنی د دین د

(۱) سورة النساء: ۱۲۳، ۱۲۵.

(۲) فتح الباری (۱۲۰/۱، ۱۲۱).

(۳) سورة النجم: ۳، ۴.

(۴) فتح الباری (۱۲۱).

شعبه او مراتب و بیان وو. او په دې دریو وارو کښې هریو په ترتیب سره پرله پسې د یو بل نه وقوع کښې راځي.، ایمان،، چه ترقی او کړی نو.، اسلام،، جوړیږي او.، اسلام،، چه ترقی او کړی نو.، احسان،، جوړیږي. په دې کښې خو ډیر ښه مناسبت او ارتباط (تعلق) شته. خود.، ساعة،، سوال په ظاهره غیر مربوط معلومیږي.

ددې سوال اجمالاً جواب دا دې. چه د ایمان، اسلام، او احسان مجموعه دین دې. او هم داوین د کائناتو د تخلیق مقصد دې. کله چه ددې دین او ددې د مقتضیاتو تکمیل اوشی. نو د کائناتو ټول انتظام به هم خپلې انتها، ته اورسیري. او هم ددې نوم.، ساعة،، یا.، قیامت،، دې. نو د ایمان، اسلام، او احسان نه پس د.، ساعة،، سوال بالکل مربوط او صحیح مرتب دې.

ددې تفصیل دا دې. چه فرض کړئ. یو ځانې کښې د یوې جلسې انتظام او کړې شو او په جلسه گاه کښې هر قسمه ساز وسامان پوره کړې شو. که څوک نوې سرې ملته راشی چاته چه ددې انتظاماتو اطلاع نه وی. نو هغه چه راشی. پوښې سوال به دا کوی. چه دلته به څه کیږي؟ دا انتظام چا دپاره کیږي؟ د جلسې د مقصد متعلق سوالاتو ختمیدو نه پس که هغه دا تپوس هم اوکړي. چه دا جلسه به کله ختمیږي؟ او دا تمبوان او پنډال وغیره به کله راغونډولې شی. نو دده دا سوال به بالکل مناسب او د طبعی ترتیب عین مطابق وی.

هر کله چه په دې خبره تاسو پوهه شوی. نو اوس دلته تاسو په یوه بله خبره پوهه شی. چه د تخلیق د عالم چه دا یو عالی شان انتظام دې. ددې نه مقصد څه دې؟ د غور کولو نه معلومیږي. چه ټول هر څه د انسان دپاره پیدا کړې شوی دی. لکه د رب کائنات ارشاد دې. (اَلَمْ تَرَوْا اَنَّ اللّٰهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِی السَّمٰوٰتِ وَمَا فِی الْاَرْضِ وَاَسَمِعَ عَلَیْكُمْ نَعْمَةً طٰوِیْرَةً وَّابَاطَةً) (۱) او بیا نې د

انسان د تخلیق مقصد بیان کړې دې. (وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِعِبَادُوْنَ) (۲) او په یو مقام باندې الله ﷻ سلسله د نعمت او سلسله د عبادت دواړه جمع کړل او وې فرمائیل: (يٰۤاَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوْا رَبَّكُمُ الَّذِیْ خَلَقَكُمْ وَالَّذِیْنَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُوْنَ الَّذِیْ جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَآءً وَّاَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَآءً فَاَخْرَجَ مِنْهَا خُبْرًا مِّنَ الثَّمَرٰتِ اِذْ اَنْزَلْنَا اِلَیْهِ اَنۡدَادًا وَّاَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ) (۳)

حاصل دا شو چه تخلیق د عالم او ددې ټول عالی شان انتظام اصلی مقصد عبادت دې. کله چه دا مقصد مکمل شی. نو ټول آسمانونه او زمکه به راټوله کړې شی. او ټول انتظامات به درهم برهم کولې شی. او دا د.، قیامت،، او.، ساعت،، معنی ده. ځکه چه اوس د انتظام ضرورت پاتې نشو. مقصد مکمل طور باندې حاصل شو. هم په دې وجه نبی کریم ﷺ

(۱) سورة لقمان: (۲۰) -

(۲) سورة الذاریات: (۵۶) -

(۳) سورة البقرة: (۲۱، ۲۲) -

فرمائی: «بعثت أنا والساعة كهاتين» (۱) یعنی د نبی کریم ﷺ د ظهور نه روستو قیامت نزدیکی د علمه انتظام د باقی ساتلو هیڅ ضرورت نه پاتې کیږي ځکه چه د عبادت اعلیٰ اکمله او پوره مرتبه په دوی باندې ختمه شوه ددوی نه وړاندې نه ددوی پشان څوک عابد پیدا شوې وو او نه به ددوی نه روستو داسې څوک پیدا شی نو هرکله چه ددوی ذات مبارک سره د عبادت تکمیل او شوقوم چه د عالم د تخلیق مقصد وو نو بیا دا انتظام ولې باقی ساتلې شی؟ په دې وجه نبی کریم ﷺ اوفرمانیل چه زما بعثت او ظهور د قیامت د نزدیکی د علامت دی

گوی د عالم دتخلیق نه مقصد عبادت دی ددې د تکمیل متعلق حضرت جبرئیل ؑ سوال کړې دې ځکه چه د احسان معنی دعبادت تکمیل ده اوس هم دا سوال باقی پاتې کیږي چه د عبادت ددې اعلیٰ او اکملې مرتبې حاصلولو نه پس چه دې ته .. احسان .. ونیلي شی دا علم به کله او چلولې شی؟ او قیامت به کله راځي؟ نو د جبرئیل امین دا سوال مرتبط او د طبیعی ترتیب عین مطابق دی (۲) والله اعلم.

یوه شبه او د هغې جواب دلته یوه شبه دا پیدا کیږي چه هرکله د نبی کریم ﷺ ذات گرامی سره د عبادت تکمیل شوې وو کوم چه د عالم د تخلیق اصل مقصد دی نو بیا ددوی نه پس دا عالم باقی ولې اوساتلې شو؟ پکار خو دا وه چه هم دغه وخت دوی سره سره دا (عالم) هم اخستلې شوې وې.

ددې جواب حجة الاسلام حضرت مولانا محمد قاسم صاحب نانوتوی قدس الله روحه ورکړې دې دوی فرمائی چه عبادت په دوو طریقو سره کیږي: ① یو تکمیل خو د عابدانو د کثرت په اعتبار سره کما او عدداً دی. ② او دویم تکمیل د عبودیت د وظائفو اداکولو په اعتبار سره کفاً او حالاً دی. د کیفیت په اعتبار سره خو نبی کریم ﷺ تکمیل او کړو ځکه چه د پیغمبر دوه رکعتونه د امت د ټولو مونځونو په نسبت، د کیف په اعتبار سره ډیر زیات دی بیا د .. کیف .. مدار په معرفت باندې دی د نبی کریم ﷺ معرفت سره د نورو خلقو د معرفت څه نسبت کیدي شی؟

پاتې شو د کم او عدد په اعتبار سره د عبادت د تکمیل معامله، نو تر اوسه پورې ددې وقوع نه ده شوي البته دا به روستو کیږي کله چه د دنیا هرکور د اسلام په رنځ روښانه شی او کله چه کما د عبادت تکمیل اوشی نو دا دنیا به راټولولې شی لکه څنګه چه

(۱) أخرجه البخاری فی صحیحه (۹۶۳۱۲) کتاب الرقاق) باب قول النبی ﷺ بعثت أنا والساعة كهاتين من حديث أنس بن مالك وأبي هريرة ؓ ومسلم فی صحیحه (۴۰۶۱۲) کتاب الفتن باب قرب الساعة والناس فی سنه (۲۳۴۱۱) کتاب العیدین باب کیف الخطبة من حديث جابر بن عبدالله ؓ والترمذی فی جامعه فی کتاب الفتن باب ماجاء فی قول النبی ﷺ بعثت أنا والساعة كهاتين رقم ۲۲۱۴ وأبو داود الطيالسي فی مسنده (۲۶۶) رقم (۱۹۸۰) و(ص. ۲۸۰) رقم (۲۰۸۹) -
(۲) دفعيل دپاره او گوړی فضل الباری (۵۳۷۱۱) وفتح الملهم (۴۸۵، ۴۸۴۱۱) -

دوی (ﷺ) پخپله فرمانیلې دی: «لایلی علی قهر الأرض بیت مدرولا وهر لا أدعله الله کلمة الإسلام بهر مریو او ذل ذلیل، اما یزعم الله عز وجل، فیجعلهم من أهلها أو یذلهم فیدینون لها» (۱) او دا به د حضرت عیسی (ﷺ) د نزول نه پس کیرې کله چه دا تکمیل اوشی نو بیا به دا انتظام او چتولې شی (یوالله اعلم).

قوله قَالَ مَا الْمَسْئُولُ عَنْهَا بِأَعْلَمَ مِنَ السَّائِلِ: وې فرمانیل چه د قیامت په

باره کښې دچا نه تپوس کړې شوې دې هغه د تپوس کونکې نه زیات نه پوهیږي یعنی خورمه چه سائل ناخبره دې هغومره مسئول ناخبره دې

امام حمیدی (رحمته الله علیه) په... نوادر... کښې هم دا سوال او جواب د حضرت جبریل او حضرت عیسی (ﷺ) په مینځ کښې نقل کړې دي او هم دا امام شعبی (رحمته الله علیه) مرسل روایت کړې دي البته په دې کښې سائل حضرت عیسی (ﷺ) وو او مسئول حضرت جبریل (ﷺ) وو هغوی

په جواب کښې بعینه هم دا جمله فرمانیلې وه چه «مال المسئول عنها بأعلم من السائل» (۲)

دلته نبی کریم (ﷺ) په جواب ورکولو کښې «لا أدري، یا، لا أعلم، یا، ما أنا بأعلم منك»، هم

فرمانیلې شو خو ددې تعبیراتو په ځانې نې د «مال المسئول عنها بأعلم من السائل» تعبیر اختیار کړې دي. ددې وجه په اچل کښې اشاره کول دي. هغه حقیقت طرف ته. چه په دې جواب کښې زما او ستا تخصیص نشته بلکه په دنیا کښې هر سائل او مسئول غه ددې په

جواب کښې په یوه سطح باندې دی. هیڅ یوکس ته ددې علم نه دي ورکړې شوې (۳)

بیا په دې جمله کښې «ما، مشابه بلیس ده»، المسئول عنها، ددې اسم دي په «بأعلم، کښې با، زانده د نفی د تاکید دپاره ده»، أعلم، خبر دي. (۴)

دلته به د «أعلم، اسم تفضیل کیدو په وجه دا نتیجه نشی اخذ کولی چه زه ستانه زیات پوه نه یم او په نفس علم کښې مونږه دواړه برابر یو دا نتیجه اخستل غلط دی د نفی د تاکید مطلب دا دي. چه د نفس علم نفی مراد ده.

خلاصه دا چه ددې جملې نه اگرچه په علم کښې تساوی معلومېږي خو په حقیقت کښې تساوی په عدم علم کښې مقصود ده چه ما او تا ته ددې د وخت په باره کښې هیڅ علم هم نشته ځکه چه ددې علم الله تعالی سره خاص دي لکه څنگه چه روستو ذکر دی «لعلی»

یعلمهن إلا الله» (۵)

(۱) مسند احمد (۴/۶) من حدیث المقداد بن الأسود (رحمته الله علیه)۔

(۲) فتح المہل (۴۸۶/۱) وفضل الباری (۵۳۶/۱)۔

(۳) فتح الباری (۱۲۱/۱) وإرشاد الساری (۵۴۰/۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۲۱/۱)

(۵) المصدر السابق۔

(۶) المصدر السابق۔

امام نووی رحمته ددې جملې نه استنباط کوي فرماني. چه کله د يو عالم نه څه داسې سوال اوکړې شي دکوم چه ده ته علم نه وي نو هغه له صراحت سره ونيل پکار دی. چه ماته علم نشته په دې کښې دده په مرتبه او مقام کښې هيڅ نقص نه لازميږي بلکه دا دده د ورع او

تقوى دليل دي (۱)

امام قرطبي رحمته فرماني چه ددې سوال نه اصل مقصود دا دي. چه خلقو به د قيامت واقع کيدو د وخت په باره کښې ډير زيات سوالونه کول په دې وجه ددې سوال په ذريعه ټول خلق منع کړي شو چه دا سوال اونکړي شي. ځکه چه هرکله جواب «مال السؤل عنها لمعلم من السائل» ورکړي شو نو د ټولو اميدونه منقطع شول خو کله به قيامت قائميږي. حالانکه ددې نه د مخکنو سوالونو مقصود اوريدونکو ته جواب ښودل وو. گويا ددې سوالونو په ذريعه خلق خبرول مقصود دی. چه څنگه قسم سوالونه کولې شي. او څنگه قسمه سوالونه نشي کولې. (۲) والله اعلم.

قوله: وَسَأُخْبِرُكَ عَنْ أَشْرَاطِهَا: زه به تاته د قيامت علامات اوبښايم.

د کتاب التفسير په روايت کښې د «ولكن سأحدثك»، الفاظ دی. (۳) او د ابو فروه په روايت کښې د «ولكن لها علامات تعرف بها»، (۴) الفاظ دی. ددې رواياتو نه معلوميږي. چه دوی پخپله دا علامات ذکر کړي وو. حالانکه د کهمس په روايت کښې دا الفاظ دی «قال: فأخبرني عن أمارتها، فأخبرني بها.....» (۵) ددې نه معلوميږي. چه حضرت جبرئيل عليه السلام دعلاماتو بيانولو مطالبه کړې وه. چه په دې باندې دوی دا علامات بيان کړي وو. د دواړو په مينځ کښې به د تطبيق صورت دا وي. چه رومي نبي کریم عليه السلام فرمانيلي وو چه زه به تاته علامتونه اوبښايم. په دې باندې هغوی مطالبه اوکړله. ددې تائيد د سليمان تيمي د روايت په الفاظو سره کيږي. هغې کښې دی. «ولكن إن شئت لهأتك عن أشراطها، قال أجل» داسې قسمه الفاظ د حضرت ابن عباس رضي الله عنه حديث هم دی. په هغې کښې ده «حدثني»، اضافه هم شته (۶) «أشراط»، د شرمه، «بفتحتين» جمع ده. ددې معنی د علامت ده. (۷)

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) صحيح بخاري (۷۰/۴۲) تفسير سورة لقمان.

(۴) فتح الباري (۱۲۱/۱).

(۵) المصدر السابق.

(۶) المصدر السابق.

(۷) النهاية لابن الأثير (۴۶۰/۱۲).

امام قرطبی رحمہ اللہ فرمائی ہے کہ قیامت علامات دوه قسمه دی. ① یو هغه علامتونه دی چه معتاد دی. ② او بل هغه علامتونه دی. کوم چه غیر معتاد دی. دلته معتاد علامتونه مراد دی کوم چه د غیر معتاد علامتونو مثلاً د مغرب نه د نمر راختلو وغیره نه مقدم وی. (۱) والله اعلم.

بیا دلته دا اشکال شوې دې چه اشراط د جمع صیغه ده. او په جمع کښې علی الاقل درې افراد وی. حالانکه دلته صرف دوه علامتونه ذکر دی؟

ددې ① یو جواب خو دا ورکړې شوې دې چه اقل د جمع دوه دی. ② او دویم جواب، او هم دا اصح دې. دا دې. چه اصل کښې دې روایت کښې اختصار دې دلته کښې، «أن تلد الأمة ربه»، او د، «إذا تطاول رعاة الإبل البهم»، ذکر دې. حالانکه په کتاب التفسیر کښې، «ولادة»، او د، «إذا كان الحفاة العراة رؤوس الناس»، (۲) تذکره ده. او د ابن خزیمه په روایت کښې د دریو واړو علامتونو ذکر دی. امام مسلم رحمہ اللہ ددې روایت سند د، محمد بن بشیر... په طریق سره ذکر کړې دې. دغه شان اسماعیلی په مستخرج کښې د ابن علیہ په طریق سره نقل کړی دی. عماره بن القعقاع هم درې واړه علامتونه ذکر کړی دی. او د حضرت عمر رضی اللہ عنہ په حدیث کښې هم د دریو واړو ذکر دې. (۳) والله اعلم.

قوله: إِذَا وَلَدَتِ الْأُمَّةُ رَبَّهَا: کله چه وینځه خپل آقا اوزیږوی.

د کتاب التفسیر په روایت کښې د، «ربه»، لفظ دې. د حضرت عمر رضی اللہ عنہ په حدیث کښې هم دغه شان دې. د عماره او بن القعقاع او ابو فروه په روایتونو کښې د، «إذا رأیت المرأة تلد ربه»، الفاظ دی. حالانکه د عثمان بن غیاث په روایت کښې دا جمله د جمع په الفاظو سره، «الإمام أربابهم»، راغلي ده. د مسلم شریف په یو روایت کښې، «أن تلد الأمة بعلها»، الفاظ راغلي دی. (۴)

د، «رب»، نه مراد دلته کښې، «سید»، او، «مالک»، دې. که، «ربه»، وی. نو ددې معنی به... سیده... وی. یا به د... نسمة... په تاویل کښې ګرځولې شی. او مذکر او مؤنث دواړه به مراد اخستلې شی. د، «بعل»، نه مراد هم، «رب»، «سید»، او، «مالک»، دې. لکه څنګه چه حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ او نورو مفسرینو د (اتدمعون بعلًا) (الصافات: ۱۲۵) تفسیر په... رب...،

(۱) فتح الباری (۱۲۱/۱).

(۲) دا فورم علامت دی.

(۳) فتح الباری (۱۲۱/۱، ۱۲۲).

(۴) فتح الباری (۱۲۲/۱) وعیدة القاری (۲۸۴/۱).

سره کړې دې بعضې حضرات وانی چه د .. بعل .. نه دلته کښې .. زوج .. مراد دې (۱)
د مذکورې جملې مطلبونه ددې جملې څه مطلب دې؟ په دې کښې اختلاف دې علامه ابن
التین رحمه الله فرماني چه ددې جملې اووه مطلبونه بیان کړې شوی دی. هغوی دا اووه مطلبونه

ذکر کړی دی (۲)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه دا اووه مطلبونه اکثر متداخل دی د خلاصې په طور څلور
مطلبونه راوخی

① د ټولو نه روميې مطلب کوم چه زیات مشهور دې کوم چه امام خطابی رحمه الله ذکر کړې
دې (۳) او امام نووی رحمه الله دا د اکثر و عالمانو قول ګرځولې دې (۴) دا دې چه په آخره زمانه
کښې کله اسلام ښه خور شی. ملکونه او علاقې فتح کړې شی. د هغوی بچی او ښځې به
قیدیانې کړې شی. د هغوی نه چه کوم اولاد اوشی. هغه به د پلارانو قائم مقام وی او د اولاد
به هغه حیثیت وی. کوم چه د پلارانو وی. او د پلارانو نه پس به د هغوی د املاکو وارثان
وی. په دوی کښې به د هغوی میاندي هم وی.

خوپه دې باندې اشکال دا دې چه د وینځو او قیدیانو کثرت او د اسلامی حدونو وسعت خو
د صحابو رحمه الله په زمانه کښې اوشو. حالانکه دلته سیاق د کلام ددې تقاضا کوی. چه دلته د
قیامت نزدې هغه علامات بیانول مقصود دی. کوم چه تر اوسه پورې نه دی واقع شوی؟

امام وکیع رحمه الله د ابن ماجه په روایت کښې ددې جملې تفسیر کولو کښې فرماني: «تلد العجم
العرب» (۵) چه عرب به عجم زیګوی. مطلب دا دې چه د عرب خلق به عجم ختم کړی. د هغوی
ښځې به قبضه کښې راشی. د هغوی نه به اولاد پیدا کړی. او هغوی به د خپلو پلارانو د
مرګ نه پس د هغوی وارثان وی.

ابراهیم حربی رحمه الله دا په یو مخصوص صورت کښې پیش کړې دې. فرمانيلی ئې دی: «ان
الإمام یلدن الملوك فتصیر الأمر من جملة الرعية، والملك سید رعیتة» بیا ئې د دې معنی د نزدې
کولو یو صورت دا بیان کړې دې چه په مخکښې زمانه کښې به خلقو د حرانو (آزادو
ښځو) عزت کولو. او د وینځو نه به ئې ددوی د استغراش (صحبت) او دوی سره د نکاح
کولو نه به ئې خان ساتلو خو روستو معامله الله شوه. خصوصاً د بنو عباس په زمانه کښې
خوپه دې باندې هم اشکال وارد یری. چه دا ټول واقعات خو ډیر وړاندې اوشو. او په حدیث
کښې چه کوم علامتونه بیانولې شی په ظاهره دا قیامت ته نزدې علامات دی.

(۱) فتح الباری (۱۲۲/۱) وعمدة القاری (۲۸۹/۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۲۲/۱)۔

(۳) أعلام الحديث للخطابی (۱۸۲/۱)۔

(۴) شرح النووي علی صحيح مسلم (۲۸۱/۱)۔

(۵) سنن ابن ماجه، المقدمة باب فی الإيمان رقم ۶۳)۔

دویم مطلب نې دا بیان کړې شوې دې چه قیامت ته نژدې به انقلاب حال وی. خلق به د مسئلو نه ناخبره وی خلق به د خپل اولاد میاندي خرڅوی بیا په یو بل خرڅولو. خرڅولو سره به دا د ځوی په قبضه کښې راشی کیدې شی چه د جهالت په وجه دوی سره د خادمانو پشان معامله او کړی یا هغې لره خپله مستفرشه (موطوءه) جوړه کړی

په دې باندې اشکال کړې شوې دې چه د ام ولد د بیع مسئله خو مختلف فیها ده. دا دلته ذکر کول نې بې معنی دی دلته خو علامات د قیامت ذکر کولې شی هم دا وجه ده. چه ددې حدیث نه بعضې عالمانو د ام ولد د بیع په جواز باندې استدلال کړې دې او بعضو په حرمت باندې. نو په دوی باندې نورو عالمانو نکیر کړې دې چه دا خو د قیامت علامات دی. ددې حلت او حرمت سره څه تعلق دې؟ یعنی ددې نه په حلت او حرمت باندې استدلال کول صحیح نه دي

ددې جواب دا دې. چه دلته مطلقاً د امهات اولاد د بیع کثرت خودل مقصود دی او هم دا د قیامت د نژدې کیدو علامت دي. ددې دجواز او عدم جواز او د حلت او حرمت نه بحث او مناقشه مقصود نه ده. ځکه چه د قیامت د علاماتو دپاره دا ضروری نه ده. چه دا مباح وی یا غیر مباح وی. دا خو محض علامات دی.

بعضو عالمانو ددې یو دریم صورت دا بیان کړې دې. چه دلته مسئله د ام ولد اخستلو سره متعلق نه ده. بلکه دې صورت سره متعلق ده چه یوه وینځه ده. او ددې سره یوکس وطی بالشبهه او کړله. چه ددې نه یو آزاد پیدا شو. یا د وینځې نکاح یو کس سره اوشوه. او د هغه نه نې اولاد اوشو. چه غلام دي. یا دې وینځې سره یو کس زنا او کړله. چه د هغې نه اولاد اوشو بیا دا وینځه خرڅه کړې شوه. او دا مسلسل خرڅیدله. تردې چه دا خپل ځوی یا لور واخستله.

بعضې عالمان فرمائی. چه اصل کښې د زمانې انقلاب مقصود دي. چه اولاد به خپلو مینانو سره د بې مروتۍ او نافرمانۍ معامله کوی. ددوی د فرمانبرداری په ځانې به دوی سره حاکمانه انداز اختیاروی. دحافظ ابن حجر رحمته الله رجحان هم دې طرف ته دي (١) بولانه اعلم.

قوله: وَإِذَا تَطَاوَلَ رُعَاةُ الْأَرْبِلِ الْمُتَمَرِّفِ الْبُهَّانِ: او کله چه د تورو اوبسانو ځرونکی د کورونو په جوړولو کښې خپل مینځ کښې فخر شروع کړی.

د، تطاول،، معنی .. تفاخر،، ده. (٢)، رعاقه،، د .. راع،، جمع ده. لکه څنگه چه ،، قضاة،، د ،، قاض،، جمع ده. (٣)

،، البهم،، دا د باء، موحده په ضمی، او د .. هاء،، په سکون،، سره دي. د ،، بهیم،، جمع ده.

(١) دپوره تفصیل دپاره اوگوری . فتح الباری (١٢٢١ او ١٢٣) وعمدة القاری (٢٨٩١١)۔

(٢) عمدة القاری (٢٨٥١١) وفتح الباری (١٢٣١)۔

(٣) المصادر السابقة)۔

ددې معنی .. اسود .. ده. (۱) دا مجرور دې ځکه چه د .. الابل .. صفت دې. (۲) تور اوبښ په عربو کښې حقیر مال گنرلې کیږي. (۳) مطلب دا دې چه کوم خلق حقیر او کم تر وی. هغوی سره مالونه وی لوڼې لوڼې بلدونگونه او لوڼې لوڼې محلونه جوړ کړي او تفاخر شروع کړي. د یو بل روایت مطابق ،، الهم ،، مرفوع دې (۴) په دې صورت کښې به ،، رعاة ،، صفت وی. (۵) او ددې معنی به یا دا وی چه دا څرונکی به توررنګې (جشیان) وی. (۶) یا دا مطلب دې چه دا به مجهول الانساب وی. (۷) یعنی اوچت نسب والا به نه وی ځکه چه اوچت نسب والا سرې مشهور وی والله اعلم. حاصل ددې جملې دا دې چه د قیامت د علاماتو نه یو علامت دا دې چه حالات به بالکل بدل شي څرונکی به د علم نه بالکل بې خبره وی او د ښکته درجي خلق به په ښارونو باندې قابض شي. دوی سره به د مالونو کثرت وی او ټول همت او پوره فکر به عمارتونو جوړولو او په دې باندې فخر کولو کښې صرف کیږي. ،، والله اعلم بالصواب ،، _

گویا د قیامت په دې دواړو علامتونو کښې روميې علامت ،، إذا ولدت الأمة ربهها ،، کښې تدبیر منزل کښې. فساد طرف ته اشاره ده. چه خانه داری نظام به خراب شي. واپه به دغټو خبره منل پریږدي. او دوی به نافرمانه جوړ شي. او په دویمه جمله ،، إذا تطاولت .. ،، کښې اشاره ده. مدنی سیاست کښې د احوالو انقلاب طرف ته چه په انتظام د مملکت کښې به تباهی ښکاره شي. کوم خلق چه نا اهله وی. هغوی به مشران جوړ شي. په یو حدیث کښې راغلی دی. ،، إذا وسد الأموال غورأهله فانتظر الساعة ،، (۸) دغه شان په یو بل حدیث کښې دی. «لا تقوم الساعة حتى يكون أسعد الناس بالدين» (۹) لکه (۱۰)

کوم علامتونه چه نبی کریم ﷺ بیان کړي دی. دا ټول په ټول علامتونه چه نن په څومره تیزی

(۱) أعلام الحديث للخطابي (۱۸۲/۱) _

(۲) فتح الباری (۱۲۳/۱) وعمدة القاری (۲۸۶/۱ و ۲۸۷) _

(۳) فتح الباری (۱۲۳/۱) _

(۴) عمدة القاری (۲۸۷/۱) وفتح الباری (۱۲۳/۱) _

(۵) أعلام الحديث للخطابي (۱۸۲/۱) _

(۶) شرح النووي على صحيح مسلم (۲۹۱/۱) وفتح الباری (۱۲۳/۱) وعمدة القاری (۲۸۷/۱) _

(۷) أعلام الحديث (۱۸۲/۱) والمصادر السابقة) _

(۸) صحيح بخاری (۱۴۱/۱) كتاب العلم باب من سئل علماً وهو مشتغل في حديثه فأنم الحديث ثم أجاب السائل رقم ۵۹ و (۹۶۱۱۲) كتاب الرقاق باب رفع الأمانة رقم ۶۴۹۶ _

(۹) جامع الترمذی كتاب الفتن باب منه (أى ما جاء من أشراف الساعة) رقم الباب (۳۷) رقم الحديث (۲۲۰۹) _

سره بیکاره کیری دا د هیخ چا نه پت نه دی

قوله في خمس لا يعلمهن إلا الله ثم تلا النبي صلى الله عليه وسلم إن الله

عنده علم الساعة الآية: (د قیامت علم) په دې پنځو څیزونو کښې دې چه دهغې علم د الله تعالی نه سوا هیخ چا سره نشته بیا نبی کریم ﷺ (ان الله عنده علم الساعة) تلاوت کړو.

دا «فی خمس» دمبتدا محذوف خبر دې او ددې متعلق هم محذوف دې تقدیر به داسې وی «علم وقوم الساعة داخل فی خمس.....» د جابر مجرور متعلق محذوف کول جائز دی لکه څنگه

چه په آیت کریمه «وَأَذِلُّ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَرْوِي بِيضًا مِنْ غَيْرِ سَوْءٍ فِي يَمِينِهِ إِلَى فِرْعَوْنَ وَقَوْمِهِ» (د) کښې د «فی خمس آیات» متعلق محذوف دې او تقدیر یې داسې دې «(ذهب إلى فرعون بهذه الايكل

جملة خمس آیات)»

هغه پنځه څیزونه د کومو ذکر چه د قرآن کریم په دې آیت کښې شوې دې دا دی

① (ان الله عنده علم الساعة) ② (وَيُرِي الْقَيْثَ) ③ (وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ)

④ (وَمَا تَذَرِي نَفْسًا مَادًّا تَكِيبُ غَدًا) ⑤ (وَمَا تَذَرِي نَفْسًا بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ) ⑥

ایا مفیات په پنځو امورو کښې منحصر دي؟ دلته سوال کیری چه آیا د الله تعالی علم هم دې پنځو څیزونو سره خاص دې؟ حالانکه علم د الله تعالی غیر متناهی دې او دده د علم په وړاندې چه د ټول مخلوق علوم یوځانې شی بیا به هم متناهی وی او قاعده ده چه د غیر متناهی نه متناهی اوځکلې شی نو بیا هم هغه غیر متناهی وی نو بیا پنځو سره د تخصیص څه وجه ده؟

ددې جواب دا دې چه علامه سیوطی رحمته الله علیه په «الدر المنثور» کښې روایت نقل کړې دې په هغې کښې راغلی دی چه دا آیت د یو سړی د سوال په جواب کښې نازل شوې وو چه هغه ددې پنځو سوالونو په باره کښې سوال کړې وو (۱) نو په جواب کښې هم دا پنځه ذکر کړې شوی دی. تخصیص مقصود نه دې (۲)

بعضی حضرات فرمائی چه عام طور باندې انسان هم ددې پنځو څیزونو په باره کښې سوال کوی هم ددې شوق لری او هم دې طرف ته توجه ورکوی په دې وجه ددې تخصیص اوکړې شو. بعضی حضرات فرمائی «ذکر عدد لا ینفی غیره» که دلته د بعضو تخصیص اوکړې شونو د

(۱) سورة النمل: (۱۳) -

(۲) فتح الباری (۱۲۳/۱) وعمدة القاری (۲۸۷/۱) -

(۳) سورة لقمان: (۳۴) -

(۴) تفسیر در المنثور (۱۶۹/۵) -

(۵) عمدة القاری (۲۹۳/۱) -

باقی نفی نه لازمېږي

شیخ الاسلام شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرماني په دې آیت کښې د پنځو څیزونو ذکر شوي دې احادیثو کښې دې ته .. مفاتیح الغیب .. فرمانيلی شوی دی: (۱) چه ددې کلی علم سوال دالله تعالی نه هیڅ چاته نشته. په حقیقت کښې په دې پنځو څیزونو کښې د ټولو غیبیه اکوانو، انواعو طرف ته اشاره ده. چه په هغې کښې ټول غیر متناهی مغیبات شامل دی. مغیبات اولاً په دوه قسمه دی: ① د کومو تعلق چه جنس احکامو سره وی. ② یا جنس اکوان سره وی.

کوم مغیبات چه جنس احکام دی. د هغې علم کلی او اصولی د ضرورت په اندازه نبي کریم ﷺ او تیرو شوو انبیاء کرامو علیهم السلام ته ورکړې شوې وو. د امت اذکیاو ددې تفصیل او تبویب او کړو. ددې نه خو دلته کښې بحث نه دي. ځکه چه دا الله تعالی سره کلیتاً مختص پاتې نشو.

دلته بحث مغیبات اکوان سره دي. ځکه چه ددې کلیات او اصول خو الله تعالی کلیتاً خپل خان سره مختص ساتلی دی. البته په جزئیات منشره باندې ئې ډیرو حضراتو ته د استعداد مطابق اطلاع ورکړله. او نبي کریم ﷺ ته ددې نه هم دومره عظیم الشانه او زیاته حصه ملاو شوه. چه دهغې هیڅ اندازه نشي کیدې. او دا مغیبات اکوان غیر متناهی دی. خو ددې پنځه انواع دی. ① مکانی، ② زمانی، او د زمانی بیا درې انواع دی: ① هغه کوم چه ماضی سره متعلق دی. ② هغه کوم چه حال سره متعلق دی. ③ هغه کوم چه مستقبل سره متعلق دی. مجموعی طور باندې دا څلور انواع دی.

بیا د قیامت د وخت علم اگرچه په دې څلورو کښې داخل وو. ځکه چه دا اکوان مستقبلیه ځنې دي. البته دا ئې جدا ذکر کړو. ځکه چه دا یوه ډیره لویه حادثه ده. چه داسې قسمه حادثه کله هم دنیا ته راپېښه نشوه. او نه به بیا راپېښه شي. هیڅ یو مخلوق ته ددې د وخت علم ورنکړې شو. په دې وجه ئې خصوصیت سره دا مستقلاً ذکر کړو.

ددې پنځو څیزونو نه «بَاقِي الْأَرْضِ نَحْوُهَا» مغیبات مکانیه طرف ته اشاره ده. او «وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ» مغیبات زمانیه حالیه طرف ته اشاره ده. ځکه چه آثار د حمل فی الحال ښکاره دی. «مَا ذَا تُكْبِرُ غَدًا» سره مغیبات زمانیه مستقبلیه طرف ته اشاره ده.

اوس یو «وَيُكَلِّمُ الْقُلُوبَ» پاتې شو. غالباً په دې کښې مغیبات زمانیه ماضیه طرف ته اشاره ده. یعنی باران چه راځي. نو معلومیږي. خو دا چاته معلومه نه ده. چه د مخکښې کوم داسې اسباب ښکاره شوی وو. چه تیک هم په دې وخت، په دې ځانې به، په دومره اندازه باران کیږي. حاصل دا چه ددې پنځو څیزونو ذکر سره د ټول اکوان غیبیه علم کلی طرف ته اشاره کول مقصود دی. حصر مقصود نه دي. (۱)

(۱) صحیح بخاری (۶۶۶/۲) کتاب التفسیر. سورة الأنعام باب قوله: (وعنده مفاتيح الغيب لا يعلمها إلا هو).
(۲) تفسیر عثمانی (۵۵۲) حاشیه وفضل الباری (۴۰۱/۵ هـ ۵۴۱)۔

یا به گوان غیبیه باندی اخلاص حاصلید ممکن نه دی؟ ددی بت به رو سره د سی کیدل پکړ
 و چه ددی پخو خیزو به د هېغ یو جرئی خبری غم هم چاته حاصل شی حالکه موږ
 په سوو و فعت ددی په خلاف گورو د وېلې کړ موږ څه کر متوبه کثرت سره مقول
 دی چه هغه ددی اختصاص په خلاف باندی دلالت کوی حضرت صدیق کیر څرنگه د رجه
 حالت معلوم شوی وو او دوی د وقت نه وړاندی د خبیې حامی یخې متعلق فرمایشی
 وو چه ددی به نور کیږی په دی وجه دوی وصیت او فرمایو چه د حمل دی جینی ونسی
 شی او تر که دی تقسیم کړی شی . دغه شان په پنجاب کښی یو بزرگ وو غم نه شو .
 دا د حضرت میان جی نور محمد جهنجهلوی څنگه پیریدنی وو و د حضرت شاه
 عبدالرحیم ولایتی خلیفه مجاز وو دوی چه به د ماشوم پید کیدو د درد تعویذ ورکولو و
 و سره به نې دا هم فرمایل چه هغه به کیږی او که جینی . د دوی مشهور کرامت وو دغه
 شان به منجمین او کهان پیشنگویان کوی چه دا کله کله د وقع مطابق ښکاره
 کیږی دغه شان نن صبا د جدیدو آلاتو په ذریعه دا معلوموی چه په رجه کښی دلته د بچی
 جنس څه دی؟ د محکمه موسسات مهربان د بارن کیدو یا نه کیدو په باره کښی وړاندی
 خبر ورکوی ددوی دا پیش گونی ډیر خل اکث صریح کیږی

ددی اشکال د جواب نه وړاندی یوه مقدمه باندی پوهه شی که د یو څیز څه اصول وی و
 څه فروع وی نو اصلی علم به هغه وخت وی کله چه ددی د اصولو علم وی فرض کړی یو
 سړی د سل دوو سوو یا د دوه څلور زرو مرضونو او ددی نسخې گوته او رت په دی
 کړی نو آیا ده ته به طبیب ونیلې شی؟ بلکه طبیب به هغه کس گنړی کیږی کوم چه د طب
 د اصولو او ددی د فن نه خبر وی اگر چه مرضونه او نسخې نې نه وی گوته (په د) کړی دغه
 شان به عالم هغه کس وی کوم چه د علم د اصولو نه خبر وی فقیه هغه نه دی چاته چه صرف
 جزئیات د فقهی یاد وی بلکه فقیه به هغه کس وی کوم چه په اصول او مآخذ باندی علم
 وی اگر چه جزئیات ورته یاد وی .

خلاصه د کلام دا ده چه حقیقی علم هغه دی چه ددی د اصولو نه واقف وی نو د یو څیز
 عالم ته به هغه وخت ونیلې شی کله چه ددی د اصولو نه خبردار وی .

په دی مقدمه د پوهیدو نه پس په دی پوهه شی چه د غیب جزئیات هم شته او کلیات هم
 شته لکه څنگه چه د طب جزئیاتو یادولو والا ته د طب عالم او طبیب نه ونیلې کیږی دغه
 شان په غیبی جزئیاتو باندی پوهیدونکی ته عالم غیب نشی ونیلې .

د کلیاتو د علم مطلب دا دی چه قاعده او بنودلې شی چه مثلاً فلائین قاعدې سره
 او پېژندلې شی چه فلائین ځانې کښی به په فلائین وخت دومره انچه باران کیږی او بیا هم
 هغومره باران هغه وخت کښی اوشی د کوم چه تعین شوی وی په دی کښی تاخیر نه وی نو
 څوک چه ددی قاعدې علم لری هغه ته به عالم غیب ونیلې شی او چاته چه ددی قاعدې علم
 نه وی هغه ته عالم غیب نشی ونیلې کیدی .

اوس مونږ وایو چه دنیا کښې هیڅ یوکس ته عالم غیب نشی و نیلې کیدې. ځکه چه هیڅ یوکس ته هم د کلیات تکوینییه علم نشی کیدې صرف یو ذات دې. او هغه د الله تعالی ذات دې. چه هغه ته د تکوینیاتو علم محیط حاصل دې. البته د بعضو امورو انکشاف کیږی خو دې ته علم نشو و نیلې. که په یوه طریقه مونږ ته معلومه شی. چه ددې په خپته کښې هلك دې. خو که څوک تپوس او کړی. چه هلك ولې دې؟ نو یقیناً چه مونږ سره به ددې جواب نه وی نو د قاعدو او د غیب د اصولو علم هیڅ یو نسی. هیڅ ولی ته نشی کیدې. دا علم د الله تعالی قدرت سره مخصوص دې. که د یوې قاعدې علم وی. نو دا مفتاح جوړیږی. د ډیرو د جزئیاتو د علم. پخپله الله تعالی فرمایلی دی: **(وَعِنْدَهُ مَقَاتِلُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ)**

ددې نه معلومه شوه. چه د غیب د قواعدو او ضوابطو علم. او په تکوینیاتو کښې د غیب د کلیاتو علم سوا د الله تعالی نه بل چا ته نشته. البته د بعضو جزئیات خبر کیدې شی. البته د تشریعاتو په میدان کښې د کلیاتو علم غیب انبیاء علیهم السلام ته شته. ځکه که دا علم دوی ته ور نکړی شی. نو ددوی په کار کښې به فرق راشی. البته دا په دومره اندازه ملاوړی څومره چه الله تعالی د خپل حکمت موافق ورکړی.

خلاصه داچه په حوادثو د زمانې باندې څوک خبریدې نشی. او د جزئیاتو عالم ته عالم غیب نشی و نیلې کیدې. پاتې شو د یو جزئی علم چا باندې منکشف کیدل. نو دا بله خبره ده. او دا انبیاء علیهم السلام او اولیاء کرامو **ص** دواړو ته کیږی. البته په دې دواړو کشفونو کښې فرق وی. او هغه فرق دا دې. کوم چه په سورت جن کښې فرمایلی شوې دې. **(عِلْمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا إِلَّا مَنِ ارْتَضَى مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَمْلِكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا)** (۱) یعنی هغه عالم غیب دې. او په غیب باندې څوک حاوی او مسلط کوی نه، البته انبیاء او رسولانو ته چه د تشریعاتو او تکوینیاتو څنې چه څومره باندې غواړی. خبروی. په دې طریقه چه هیڅ یو څیز په دې کښې نه خلل انداز کیږی. نه نفس ته څه خلل وی. نه شیطان ته، نه څه قسمه شک او شبهې ته څه خلل وی.، غرض دا چه د هر څیز نه محفوظ وی. ځکه چه ددې نه وړاندې روستو پهره دار وی. ددې نه معلومه شوه. چه نبی ته کوم کشف کیږی. یا وحی راځی. هغې سره پهره داران وی. په دې وجه دې کښې د غلطی احتمال نشی کیدې. په خلاف د ولی د کشف. چه په دې کښې د غلطی احتمال هم شته. او د شبهې گنجائش هم وی. په دې وجه دواړه برابر نشی کیدې. اوس دوه فرقونه شو. د نبی علم قطعی دې. او د ولی علم ظنی دې. هلته د الله تعالی ذمه داری شته. او دلته نشته. او دا ټول د علم جزئیات دی. د کلیاتو علم د الله تعالی سره مختص دې. دا علوم نه نبی ته حاصل دی. اونه ولی ته. دوی ته چه څومره حاصلیږی. که هر څومره زیات وی. ټول جزئیات دی. په دې وجه ورته عالم غیب نشی و نیلې کیدې.

بیا دلته ددې وضاحت هم ضروری دې. چه د غیب.، معنی ده **«مَالَا يَرَى تَمَتُّ الْعَوَاسِ، وَلَا تَقْتَضِيهِ بِدَاهَةِ الْعَقْلِ»** او کوم غیب سره چه الله تعالی منفرد دې. په هغې کښې دومره قید نور

هم دي. «ولم یصحب علیه دلیل»، یعنی په نظر او فکر او دلیل عقلی سره هم معلومه نشی. گنی بیا به غیب نه وی.

پاتې شو نجومیاتو ته علم کیدل، او پیشنگویانې وغیره کول، یا د کسوف او خسوف متعلق څه ښودل، نو دا په اصل کښې علم غیب نه دي. ځکه علم غیب هغه دي کوم چه د عقل په ذریعه حاصل نشی. او دا نجومیان چه کوم څه وانی. دا ټول حسابی څیزونه دي. چه دا هر سرې حاصلولي شی. څوک چه دا فن د عقل په ذریعه زده کړی. او په دي کښې د غلطۍ هم هیڅه احتمال وی. که حساب صحیح شو. نو نتیجه به صحیح راوځی. که حساب غلط شو. نو نتیجه به غلطه راوځی.

دغه شان مون سون (بادونه) کتل، او دا ونیل چه فلانی خانې کښې به باران کیږی. او د آلتو په ذریعه د مون سون مقدار معلومول، او دا حکم ورکول چه دومره ډگری باران به کیږی. دا علم غیب نه دي. دا خو به علاماتو سره د دی علاماتو علم حاصلول دی لکه څنگه چه نبض کتلو سره تبه معلوموی. او د تهرمامیتر آلې په ذریعه د حرارت مقدار ښائی بیا په مون سون سره چه د باران کوم خبر ورکولې شی. هغه محض تخمینی (اتکل) وی دا ډیر خل مشاهدې او تجربې سره غلط ثابتیږی. نو دا علم چرته شو؟ صرف یوه تخمینه شوه البته یقین سره پوره تعین او کړی. چه فلانی وخت به، په فلانی خاص رقبه او په محدود خطه کښې خاص دومره مقدار باران کیږی. که ټوله دنیا ملاو شی. نو بیا هم دا نشی ښودلې.

دغه شان که بالفرض د آلتو په ذریعه یو ډاکتر نن صبا ایکسری اوباسی او، «هال الارحام، اوبنایي. چه هلك دي او که جینی ده. دي ته به هم علم غیب نشی ونیلی. ځکه چه دا خو حاسه سره علم حاصلول دي. غیب چرته پاتې شو. (۲) والله سبحانه أعلم».

مسئله د علم غیب د قرآن او حدیث د نصوصو په رنځ کښې د علم غیب په مسئله کښې د اهل حق اهل السنة والجماعة مسلک بالکل ښکاره او بې غباره دي.

علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه فرمائی: د کل مغیباتو علم سوا د الله تعالی نه هیڅ چاته حاصل نه دي. نه د یو غیب علم یوکس ته بالذات د الله تعالی د عطاء نه بغیر کیدې شی. او نه مفاتیح غیب (د غیب هغه کنجیانې د کوم ذکر چه سورة انعام کښې تیرشو) الله تعالی یو مخلوق ته ورکړې دي. البته بعض بنده گان نې په بعضو غیبونو باندې پخپل اختیار سره خبر کړی دي. ددې وجه ونیلی شو. چه فلانی سړی ته الله تعالی په غیبو باندې خبر ورکړې دي. یا نې د غیبو خبر ورکړو. خو د دومره خبرې په وجه قرآن او سنت په هیڅ یو خانې کښې

یو سړی باندې د «عالم الغیب»، یا د «فلان یعلم الغیب»، اطلاق نه دي کړې. بلکه احادیثو کښې په دي باندې انکار کړې شوې دي. ځکه چه په ښکاره دا الفاظ د الله تعالی د ذات سره د علم غیب د اختصاص خلاف پیداکوی. په دي وجه محققین عالمان اجازت نه ورکوی.

(تفسیر روح المعانی (۱/۱۱۴) تفسیر قوله تعالى: «الذين يؤمنون بالغيب».)

(ددي ټولو تفصیلاتو دپاره اوگوری: فضل الباری (۵۳۸/۱، ۵۴۱) درس بخاری (۲۹۱۱، ۲۹۳).)

چه د داسې قسمه الفاظو په یو بنده باندې اطلاق او کړې شی اگرچه لغتاً صحیح وی.

لکه د یوکس دا وینا چه ، «إِنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ الْغَيْبَ» (الله تعالی ته علم غیب نشته) سخت ناروا او بې ادبی ده. اگرچه دهغه مراد دا وی چه د الله تعالی په اعتبار سره هیڅ یو څیز دسره غیب نه دې یا د یوکس د ، ، حق ، ، نه مرگ ، ، او د ، ، فتنې ، ، نه اولاد ، ، او د ، ، رحمت ، ، نه باران مراد اخستل. او دا الفاظ وئیل. چه ، «إِنَّ الْكَافِرَ الْعَقَّ، وَأَحَبُّ الْفِتْنَةِ وَأَفْرَمُ مِنَ الرَّحْمَةِ» سخت مکروه او قبیح دی اگرچه د نیت او مراد په اعتبار سره قبیح نه دی. دغه شان ، «فلان عالم الغیب» وغیره الفاظو او گنډه.

او یوه شی چه علم غیب نه زموږ مراد صرف ظنون او تخمینات نه دی. او نه هغه علوم مراد دی. کوم چه قرآنو او دلائلو سره حاصل کړې شی. بلکه دکوم دپاره چه څه دلیل او قرینه موجود نه وی. هغه مراد دې. (۱)

د اهل سنت والجماعت د عقیدې خلاصه د اهل سنت د عقیدې خلاصه دا ده. چه علم ذاتی محیط تفصیلی کوم چه بلا استثناء ټولو معلوماتو باندې حاوی وی. دا د الله تعالی د خواصو څڼي دې. په دې کښې نه څوک رسول شریک دې. نه غیر رسول. بیا د الله تعالی په عطاء سره په ذریعه د وحی یا الهام د عالم شهادت پشان د عالم غیب هم ډیر څیزونه د الله تعالی مقرب بندگانو ته معلومیږي. او په دې کښې دانبیاء او ملائکو علیهم السلام حصه د ټولو نه زیاته ده. او په ډله د انبیاءو کښې هم خاص کر د سیدالانبیاء والمرسلین خاتم النبیین ﷺ درجه په دې کمال کښې دټولو نه زیاته اوچته ده. او دوی د الله تعالی نه پس د ټولو نه زیات عالم دې.

خو ددې باوجود دا وئیل صحیح نه دی. چه نبی کریم ﷺ ته دټولو ممکناتو حاضره او غائبه علم عطا کړې شوې دې. او دا عقیده هم صحیح نه ده. چه نبی کریم ﷺ ته د ، ، ماکان وما یكون ، ، یوم القیامة ، علم حاصل وو. او د عالم پیدا کولو د ابتداء نه واخله ، جنت او دوزخ ته داخلیدو پورې هیڅ ذره د نبی کریم ﷺ د علم نه بهر نه ده. ځکه چه د بعضو ، ، ماکان وما یكون ، ، علم نبی کریم ﷺ ته نه کیدل د کتاب او سنت د نصوصو نه ثابت دې. ددې نه اختلاف کول محبت نه دې. بلکه بغاوت او ضلالت دې.

د مولوی احمد رضاخان بریلوی او دده د متبعینو عقیده مولوی احمد رضاخان بریلوی چه په مختلفو کتابونو کښې کوم څه لیکلي دی. د هغې په رنرا کښې ددوی مسلک دا دې. چه د عالم د پیدا کولو د ابتداء نه واخله تر دمحشر د هنگامې (د حساب او کتاب وغیره) ختمیدو. یا په نورو الفاظو کښې داسې چه جنت او دوزخ ته داخلیدو پورې ټول واقعات جزئیه او کلیه. دینیه او دنیویه علم تفصیلی محیط ، نبی کریم ﷺ ته عطا کړې شوې دې. (۲)

(۱) تفسیر عثمانی (۵۱۰).

(۲) انباء المصطفی (ص ۳) والکلمة العلیا (ص ۲۳۰).

دلته د یو څیز تحقیق ضروری دي. هغه دا چه دا حضرات ددي علم حصول نبي کریم ﷺ دپاره د کوم وخت نه مني؟ په دې کښې دې خلقو عجيبه خط (او خلط) کړې دې یو صاحب فرماني چه نبي کریم ﷺ کوم وخت دمور په خپته کښې وو هغه وخت دوی ته دا د،، ماکان و مایکون،، علم حاصل شوې وو. لکه قاضي فضل احمد صاحب لدهیانوی پخپل کتاب ،، انوار آفتاب صداقت ،، کښې یو روایت دا نقل کړې دي. چه نبي کریم ﷺ اوفرمانیل چه ،، لوح محفوظ باندې قلم چلیدو. او ما اوریدو. حالانکه زه د مور په خپته کښې ووم .،، او بیا نې ددي نه دا نتیجه راوښکلې ده. چه ،، ددي نه ښکاره معلومیږي چه نبي کریم ﷺ ته د مخلوق د ابتدا، نه علم غیب حاصل دي. لوح محفوظ ددوی په وړاندې اولیکلې شو د مور په خپته کښې علم غیب حاصل وو. (۱)

دویم قول دا دي. چه دا علم دوی ته په شب معراج کښې حاصل شو. هم دا قاضي فضل احمد صاحب لدهیانوی په مذکوره کتاب کښې یو څو عبارتونو نقل کولو نه پس لیکي ،، ددي عبارتونو حاصل دا دي. چه نبي کریم ﷺ اوفرمانیل. چه په شب معراج کښې زما په خلق کښې یوه قطره (څاڅکې) واچولې شو. چه ددي په فیضان سره ماته د ،، ماکان و سیکون،، علم حاصل شو. (۲)

چونکه دا دواړه قولونه د ډیرو قطعی نصوصو خلاف دي. په دې وجه مولوی احمد رضاخان بریلوی دا دواړه اقوال اختیار نکړل. بلکه ددوی په نیز نبي کریم ﷺ ته دا علم د ،، ماکان و ما یکون،، د ټول قرآن نازلیدو نه پس حاصل شو. لکه چه مولوی احمد رضاخان بریلوی لیکي ،، او دا علم د قرآن عظیم ،، تیباً لکل شی،، کیدو ورکړو. او بیا ښکاره ده. چه دا وصف د پوره کلام مجید دي. د هر آیت یا سورت نه دي. نو د جمیع قرآن د نزول نه وړاندې که د بعضو انبیاء علیهم السلام نسبت ارشاد وی. (لَمْ نَقْضِ عَلَيْكَ) د منافقینو په باب کښې اوفرمانیلی

شی. (لَا تَعْلِمُهُمْ) هیڅ کله ددې آیتونو نفی او احاط د نبي کریم ﷺ د علم نافی نه دی. (۳)
د بریلوی حضراتو دلائل او دهغې جوابونه مولوی احمد رضاخان بریلوی او ددوی متبعینو د قرآن کریم د بعضې آیتونو او یو څو حدیثونو نه ددې غلط تاویلاتو کولو سره استدلال کړې دي. مونږ دلته مختصر ددوی د اهم دلیلونو جائزه اخلو.

① ددې حضراتو یو دلیل د الله تعالی دا ارشاد دي. (وَزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ) (۴) او د الله تعالی ارشاد دي. (مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَىٰ وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ

(۱) انوار آفتاب صداقت از قاضي فضل احمد لدهیانوی (ص. ۱۳۷) -

(۲) انوار آفتاب صداقت از قاضي فضل احمد لدهیانوی (ص. ۱۳۷) -

(۳) انباء المصطفی (ص. ۴۰) -

(۴) سورة النحل: ۸۹ -

يَذِيهِ وَتَقْوِيْلَ كُلِّ شَيْءٍ... (۱) دغه شان د الله تعالى فرمان دي. (مَا قَرَأْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ) (۲)
 خان صاحب ليکي چه ..نکړه په حيزدنفی کښې مفیده د عموم ده او لفظ د ..کل..خو
 داسې عام دي چه هيڅ کله هم خاص نه مستعملیږي او عام په افاده د استغراق کښې
 قطعی ده او نصوص به همیشه په ظاهر باندې محمول کیږي د دلیل شرعی نه بغیر د
 تخصیص او تاویل اجازت نشته. گڼی شریعت نه به امان اوچت شی... (۳)

هم ددې نصوصو په لحاظ سره خان صاحب بریلوی او ددوی د متبعینو په نیز .. بې شکه
 الله تعالى خپل حبیب اکرم ﷺ ته د اولین او آخرین ټولو علم ورکړو. مشرق نه تر مغربه
 پورې. عرش نه تر فرش پورې، ټول هر څه نبي دوی ته اوښودل د ملکوت السموات
 والارض شاهد نبي جوړ کړو. د ازل د ورځې نه واخله تر د آخرت د ورځې پورې نبي ټول مکان
 و ما یکون دوی ته اوښودل. د مذکوره څیزونو نه هيڅ یوه ذره د حضور اکرم ﷺ د علم نه بهر
 پاتې نشوه. علم عظیم د حبیب کریم ﷺ دي ټولو ته محیط شوه نه صرف اجمالاً بلکه هر
 صغیر وکبير، هر رطب ویابس، کومه پانړه چه غورځیږي. د زمکې په تیرو کښې چه کومه
 دانه هر چرته غورځیږي ټول نبي جدا جدا تفصیلاً اوپېژندل... (۴)

خو ددې حضراتو ددې آیتونو نه د نبي کریم ﷺ دپاره د کلی علم غیب دعوه کول بانهک
 باطل او مردود ده.

① پومبی وجه دا ده چه دا درې واړه آیاتونه مکي دی. ایيا دریم آیت کښې د .. انکتب..

نه د بعضو حضرات مفسرینو په نیز لوح محفوظ مراد دي. قرآن کریم مراد نه دي (۵) که ددې
 مکي آیتونو نه نبي اکرم ﷺ دپاره د ذري ذري او پانړې پانړې علم ثابت شی او ددې په وجه
 دوی عالم غیب وی. نو ددې نه پس نبي کریم ﷺ باندې وحی نازلول پکار نه وو ځکه چه کل
 غیب خو دوی ﷺ ته په دې آیتونو سره عطاء کړې شوې وو. حالانکه ددې نه پس نور احکام
 خو پخپل ځانې دي. قرآن کریم به هم باقاعده نازلیدو آیا دا حضرات دا حصه په .. ماکان وما
 یکون، کښې داخل نه گنړي؟

② دویمه خبره دا ده که په ﴿تَبَيَّنَّا لَكُلِّ شَيْءٍ﴾ آیت سره دهر هر ذري او هر هر رطب ویابس علم
 ثابتیږي. او ددوی دا دعوه ده چه په قرآن کریم کښې دهر یو هر څیز علم شته او بیا صرف
 بیان نه. بلکه روشن بیان. او صرف مجمل نه. بلکه مفصل. نو بیا به ددې حضراتو نه دا
 سوال بالکل بر محل (مناسب) وی چه په قرآن کریم کښې د مونځ د رکعتونو تعداد، او د

(۱) سورة يوسف: (۱۱۱) -

(۲) سورة الانعام: (۳۸) -

(۳) انباء المصطفى (ص: ۴) -

(۴) جاء الحق (ص: ۵۲) ومقیاس حنفیت (ص: ۲۹۴) -

(۵) نفسی البغوی (معالم التنزیل (۹۵۱۲) وتفسیر کبیر (۲۱۵۱۱۲) -

زکاة د نصاب تفصیلات وغیره چرته دی؟

⑥ دریمه خبره دا ده چه دې حضراتو بنیادی طور باندې دلته د لفظ ..کل.. نه استدلال کړې دې چه دا په عموم کښې نص قطعی گنرلې دې حالانکه حقیقت دا دې چه لفظ ..کل.. اگرچه د خپل لغوی مفهوم په لحاظ سره عام دې خو د استعمال په لحاظ سره کل او بعض د عموم او خصوص دواړو دپاره برابر راځي که دا د عموم او استغراق دپاره هم مستعمل وی بیا هم دموقع او محل او داخلی او خارجی قرائنو محتاج وی قرآن کریم، احادیث مبارک، او د لغت او اصولو امامانو شواهد په دې باندې موجود دی (او پخپله خان صاحب بریلوی په فتاوی رضیه کښې رقمطراز دې چه ..کله کله، د کل نه اکثر مراد وی..)

⑦ څلورمه خبره دا ده چه ددې آیاتونو په تفسیر کښې د جمهورو عالمانو مفسرینو کلام نه معلومېږي چه دلته کل په عموم او استغراق باندې محمول نه دې او په (بَيِّنَاتٌ لِّكُلِّ شَيْءٍ) کښې، کل شیء، نه مراد ..امور دین.. دی ..ماکان و مایکون.. مراد نه دی ()

⑧ دخان صاحب بریلوی او ددوی د متبعینو یو استدلال ددې آیت نه دې (وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا) (البقره: ۳۱) چه حضرت آدم عليه السلام ته الله تعالی د ټولو څیزونو نومونه ښودلی وو او دا یو منلې شوې حقیقت دې چه د نبی کریم ص درجه د حضرت آدم عليه السلام سره د ټولو انبیاء کرامو عليهم السلام نه اوچته ده نو نبی کریم ص ته به په طریق اولی ددې ټولو څیزونو نومونه او علوم حاصل وی خو په څو وجوه سره ددې نه استدلال باطل دې:

① رومبې وجه دا ده چه دلته استدلال د قیاس نه دې او د عقائدو په باب کښې دلیل قطعی الثبوت والدلالة کیدل ضروری دی.

② دویمه وجه دا ده چه دلته هم ددې حضراتو د استدلال مدار د لفظ ..کل.. په عموم کښې د نص قعطی کیدو باندې دې او ددې نفی وړاندې تیره شوه

③ دریمه وجه دا ده که حضرت آدم عليه السلام ته په تعلیم د ..اسماء.. سره ددوی عالم الغیب او د..ماکان و مایکون.. عالم کیدل لازمیږي نو بیا ابلیس ملعون دوی ته څنگه دهونه ورکړله او په دروغه قسمونو خوړلو سره ئې څنگه اوځوځیلو معلومه شوه چه حضرت آدم عليه السلام ته علم غیب حاصل نه وو نو په آدم عليه السلام باندې قیاس کولو سره د نبی اکرم ص د عالم الغیب کیدو قائل کیدل هم باطل او ..بناء الفاسد علی الفاسد.. ده.

(آیات قرآنی (ثم اجعل علی کل جبل منهن جزء)) البقره: ۲۶۰ (فتحننا علیهم أبواب کل شیء) الأنعام: ۴۴ (وأوتیت من کل شیء) النمل: ۲۳) دغه شان په حدیث شریف کښې دی، حصت کل شیء.. (صحيح بخاری) (۱۳۷/۱) أبواب الإستسقاء وخروج النبی ص (وناج العروس (۱۰۰۸) ونور الانوار (ص ۷۷) (فتاوی رضویه (۷۳۷/۱) _

(تفسیر بغوی (۱۷۰/۱۲) و روح المعانی (۲۱۴/۱۴) _

⑤ خلورمه وجه دا ده چه د ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾ دا تفسیر چه حضرت آدم ﷺ ته د ټولو څیزونو او ددې ټول علوم عطاء کړې شوی وو. چه ددوی علم .. ماکان و ما یکون .. ته محیط شی دټولو مفسرینو نه خلاف بل طرف ته شا د لاره اختیارول دی. ځکه چه مفسرینو په دې مقام باندې مختلف اقوال ذکر کړی دی. خو په دې ټولو کښې قدر مشترک دا دې. چه حضرت آدم ﷺ ته الله تعالی د هغه څیزونو نومونه اوښودل. دکومو چه دوی ته ضرورت او حاجت راپیښیدو او د فرښتو حال سره ددې څیزونو هیڅ مناسبت نه وو (۱)

بیا د بعضې مفسرینو د تصریح مطابق الله تعالی حضرت آدم ﷺ ته ددې څیزونو د اجناسو علم ورکړې وو. (۲) پاتې شو ددې جنس ټول افراد، او د افرادو ټول جزئی حالات، نو ددوی په دې کښې هیڅ ذکر نشته. او که د هر هر انسان او حیوان نوم ئې هم ورته ښودلې وی نو ددې تفصیلی حالات به بیا هم جدا وی.

⑥ د بریلوی حضراتو دریم استدلال د الله تعالی ددې ارشاد نه دې. ﴿عِلْمُ الْغَيْبِ فَلَا يَطْلُوهُ غَلِيٌّ أَحَدًا إِلَّا مَنِ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا﴾ (۳) چه په دې کښې د استثناء ذکر دې. او ددې مطلب ددوی په قول دا دې. چه .. الله تعالی خاص علم غیب تردې چه د قیامت علم هم حضور ﷺ ته عطاء کړې شو. اوس کوم څیز دې. چه دمصطفی ﷺ د علم نه باقی پاتې شوې وی. (۴)

خو ددې نه استدلال هم بالکل صحیح نه دې. ① رومبې وجه دا ده. چه دا د سورة جن آیت دې. چه مکې دې. ددې نه پس د قرآن کریم ډیره حصه نازل شو. که ددې آیت نه د علم غیب په حاصلولو باندې استدلال اوکړې شی. نو سوال کیږي. چه آیا ددې حضراتو په نیز د قرآن کریم باقی حصه په .. علم غیب .. او په .. ماکان و ما یکون .. کښې داخل نه ده؟

② دویمه وجه دا ده. چه ددې استثناء نه کلی علم غیب مراد دې. او که بعض علم غیب په دویم صورت کښې ددوی مدعی نه ثابتیږي. او که رومبې صورت مراد وی. نو دې آیت سره چه په متصل آیت کښې کوم ارشاد دې. ﴿قُلْ إِنْ أَدْرِي أَقْرَبُ مَا تَعْبُدُونَ أَمْ لِيِ آمَنَةٌ﴾ (۵) په دې سره ددوی د کلی علم غیب د دعوی تردید کیږي. ځکه چه .. مَا تَعْبُدُونَ .. سره د بعضې حضراتو په نیز .. عذاب .. (۶) او د بعضو په نیز .. قیامت .. مراد دې. (۷) که هریو مراد

(۱) تفسیر ابن کثیر (۷۳۱) و تفسیر معالم التنزیل للبغوی (۶۱۱) وغیره ..

(۲) التفسیر الکبیر للرازی (۱۷۶۱۳) ..

(۳) الجن: ۲۶، ۲۷ ..

(۴) جاء الحق (۵۵/۲) و خالص الاعتقاد (ص. ۲۴) ..

(۵) الجن: ۲۵ ..

(۶) مفسر الجلالین (سورة الجن: ۲۵) ..

(۷) تفسیر البغوی (۴۰۵۴) ..

وی څه څیز په ... ماکان وما یکون.. کښې داسې ضرور دې چه د هغې په باره کښې الله تعالی نبی کریم ﷺ ته دا اعلان کوی چه تاسو او فرمایئ چه ماته ددې علم نشته بیا به دا څنگه منلې شی چه بالکل متصل هم دا حکم وی چه الله تعالی نبی کریم ﷺ په ټول غیب باندې خبردار کړې وو چه په هغې کښې .. عذاب، او قیامت.. هم داخل دې.

⑤ دریمه وجه دا ده چه ددې آیت نه ټولو مفسرینو بعض علم غیب مراد اخستې دې. (د) نو ددې نه په کلی علم غیب باندې استدلال شذوذ، او د جمهورو مفسرینو، او د قطعی دلیلونو مخالفت دې.

⑥ ددې حضراتو یو استدلال د قرآن آیت (وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِقَنِينٍ) (۲) نه دې. لکه خان صاحب بریلوی لیکي: «زما محبوب په غیب باندې بخیل نه دې په کوم کښې چه استعداد بیامومی. هغه بیانوی. او ښکاره ده. چه بخیل هغه کس دې. چه هغه سره مال وی. او خرج کوی نې نه، او چا سره چه مال نه وی. هغه ته به څه بخیل او نیلې شی؟ او دلته د بخیل نفی شوې ده. نو ترکومې پورې نې چه څه څیز خرج کړې نه وی. څه فائده به وی. نو معلومه شوه. چه حضور ﷺ په غیب باندې خبردار دې. او خپلو غلامانو ته په دې باندې اطلاع ورکوي. (۱)

ددې آیت نه هم ددې حضراتو استدلال قطعاً باطل او مردود دې: ① پومبی وجه دا ده. چه دا د سورة تکویر آیت دې. او دا سورت د امام سیوطی رحمه الله د تصریح مطابق شپږم سورت دې. (۳) او دا سورت په اتفاق سره مکي دې. که ددوی ددې آیت نه ټول علم غیب او د جمیع ماکان وما یکون علم مراد دې. نو بیا ددې نه پس یو سل اته سورتونه ولې نازل شو. او بیا په دې سورتونو کښې بعضو کښې صراحت سره د علم غیب نفی ولې راغلې ده؟

② دویمه وجه دا ده. چه په (وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِقَنِينٍ) کښې ... هو.. مرجع په باره کښې اختلاف دې. اکثر مفسرینو نبی کریم ﷺ مرجع ګرځولې دې. (د) حالانکه بعضو مفسرینو ددې مرجع .. قرآن کریم.. ګرځولي دې. (۴) نو قطعی او یقینی طور باندې ددې نه نبی کریم ﷺ دپاره علم غیب ثابتول ممکن نه دی.

③ دریمه وجه دا ده. چه د .. الغیب.. نه څه مراد دې؟ په دې کښې هم د مفسرینو اختلاف دې. البته دومره خبره متعین ده. چه په دې آیت کښې د .. الغیب.. نه وحی، قصص، اخبار او انباء، وغیره داسې امور مراد دی. کوم چه د نبوت منصب سره تعلق ساتی. باقی پاتې شو هغه

(۱) روح المعانی (۶۹/۲۹) وغیره.

(۲) التکویر: (۲۴).

(۳) ملفوظات (۳۰/۱۱).

(۴) الإنقان فی علوم القرآن (۱۰/۱۱).

(۵) معالم التنزیل (۵۵۴/۴) وتفسیر ابن کثیر (۴۸۰/۴) وغیره.

(۶) تفسیر عزیزی پاره عم. (ص. ۹۰) وتفسیر حقانی (۵۴).

امور دكوم چه د نبوت منصب او تبليغ او تعليم سره هيڅ تعلق نشته. نو دا آيت هيڅ كله هم هغه نه ثابتوي. (۱)

② څلورمه وجه دا ده چه په دې آيت كښې دوه قراونونه دي يو .. بضمنين .. ضاد سره. او دويم قرايت .. بظنين .. ظاء سره دې. دواړه قراونونه بالكل صحيح او متواتر دي. (۲) .. بضمنين .. (بالضاد) معنى بخيل ده او د .. ظنين .. (بالظاء) معنى متهم ده د دويم قرايت مطابق ددې معنى دا راځي چه هر كله په معمولي معمولي خبرو كښې تاسو خلق په نبي كريم ﷺ باندې د غلط بيان او دروغو تهمت نه لگوي. نو په دومره لويه معامله كښې هغه څنگه دروغ ونيلى شي؟

افسوس دې چه بريلوى حضراتو دا قرايت هسې هم ذكر نكړو ځكه چه په دې سره ددوى باطل موقف نه ثابتېږي.

③ ددې حضراتو پنځم استدلال ددې آيت نه دې. (وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُظِلَّكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَجْنِي مِنْ رُسُلِهِ مَنْ يَشَاءُ) (۳) چه په دې كښې دا مذكور دى. چه الله تعالى څوك منتخب كوي. هغه ته د .. غيب .. علم عطاء كوي.

خو ددې نه هم استدلال بالكل باطل دې. ① يوه وجه دا ده چه دا د سورت آل عمران آيت دې. او د غزوه احد په موقع باندې نازل شوې وو. چه دا په شوال ۳ كښې راپېښ شوې وو. ددې نه پس د قرآن كريم شپاړس سورتونه نازل شو. كه ددې آيت نه دوى ﷺ ته د .. م .. كان وما يكون .. علم حاصل شوې وو. نو ددې نه پس دا پكار وو. چه په دوى باندې هيڅ يو سورت يا آيت نه وې نازل شوې.

② دويمه وجه دا ده چه ټولو مفسرينو ددې آيت نه بعضې علم غيب مراد اخستې دې. (۴) ټول علم غيب او جميع ماكان وما يكون د هيڅ چا په نيز مراد نه دې. نو په دې مقام باندې .. جميع علم غيب .. مراد اخستل. باطل او مردود دى.

③ ددې حضراتو استدلال د (وَعَلَيْكُمْ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُونَ) (۵) نه هم دې. دا حضرات واني چه ددې آيت او ددې تفسيرونو نه معلومه شوه چه حضور ﷺ ته د ټولو راروانو او تيرو شوو واقعاتو خبر ور كړې شوې وو. كلمه د .. ما .. په عربى ژبه كښې .. عموم .. دپاره ده نو د آيت نه دا معلومه شوه. چه د شريعت احكام. د دنيا ټول واقعات. د خلقو ايماني حالات وغيره هرڅه چه ددوى په علم كښې وو ټول هرڅه ئې اوبښودل په دې كښې دا قيد لگول. كه ددې نه مراد

(۱) تفسير الجلالين (۴۹۲/۲) و تفسير البغوي (۴۵۴/۴) و تفسير ابن كثير (۴۸۰/۴).

(۲) تفسير ابن كثير (۴۸۰/۴) و تفسير القرطبي (۲۴۲/۱۹).

(۳) آل عمران: (۱۷۹).

(۴) تفسير البيضاوي (۶۹۰/۱۱) مع شيخ زاده و تفسير البغوي (۳۷۸/۱۱) وغيره.

(۵) النساء: (۱۱۳).

صرف احکام دی. دخپل طرفه قید دې. او دا د قرآن او حدیث او امت د عقیدې خلاف

دې... د)

خوددې آیت نه هم کلی علم غیب باندې استدلال باطل دې.

① ددې یوه وجه دا ده. چه دا د سوره نساء آیت دې. او دا د ۴۰ په شروع کښې نازل شوي وو. ددې نه پس ډیر سورتونه نازل شو. چه په هغې کښې سوره توبه خاص طور باندې قابل ذکر ده. که ټول هرڅه غیب ددې آیت نه ثابتیدو. نو ددې نه پس د هیڅ حکم، او هیڅ یو سورت نازلیدو مطلقاً ضرورت نه وو.

② دویمه وجه دا ده. چه دا استدلال په دې خبره مبنی دې. چه کلمه د .. ما.. د عموم او اشتغراق حقیقی دپاره ده. حالانکه دا په هر مقام او هرځانې کښې اشتغراق حقیقی دپاره نه وي. د الله تعالی ارشاد دې: ﴿وَعَلَّيْكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ﴾ (دغه شان ارشاد دې ﴿وَعَلَّيْكُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَلَا آٰلَاكُمْ﴾ (۲) که په دې آیتونو کښې کلمه د .. ما.. اشتغراق حقیقی دپاره

اومنلې شی. نو د جناب رسول الله ﷺ پشان د حضرات صحابه کرامو ﷺ دپاره بغیر دغه واسطې نه، او د ټول امت دپاره بالواسطه ټول علم غیب کلی منل لازمیږي.

③ دریمه وجه دا ده. چه تقریباً ټولو معتبرو او مستندو مفسرینو دلته د .. ما.. مصداق

احکام او امور دین گرځولی دی. (۴) بعضو کتاب او سنت گرځولي دي. (۵) البته کومو حضراتو چه علم غیب، خفیات الامور، او د ضمائرالقلوب ذکرکړې دي. نو هغه هم پخپل مقام باندې صحیح دی. ځکه چه ددې خبرې نه هیڅ کله د هیڅ چا انکار نشته. چه نبی کریم ﷺ ته الله تعالی د بعضو غیبی امورو او خفیات الامور باندې اطلاع ورکړې وه.

④ ددې حضراتو یو استدلال د ﴿فَاَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ﴾ (۶) نه هم دې. خو ددې نه استدلال ځکه بې فائدې دې. چه دلته هم استدلال په دې مبنی دې. چه کلمه د .. ما.. عموم او اشتغراق حقیقی دپاره ده. حالانکه مونږه وړاندې ذکرکړی دی. چه په دې کښې هر مقام باندې اشتغراق حقیقی موجود کیدل ضروری نه دی. بیا دا آیت معراج سره متعلق دې. حالانکه ددې نه پس د هجرت واقعه راپښه شوه. ډیر سورتونه نازل شوه. د حلال او حرام څومره ډیر احکام نازل شوه. نو ددې آیت نه د کلی علم غیب ثابتیدو په صورت کښې د باقی سورتونو نازلیدو، او دغه شان د حلال او حرام د احکامو نازلیدو څه ضرورت پاتې کیږي؟

(۱) جاء الحق (۴۹، ۵۰)۔

(۲) البقرة: (۱۵۱)۔

(۳) الأنعام: (۹۲)۔

(۴) تفسیر البغوی (۴۷۹/۱) (غیره)۔

(۵) التفسیر الکبیر (۳۹۱/۱) (۴۰)۔

(۶) النجم: (۱۰)۔

۵) یواستدلال ددی فریق د قرآن دا آیت دې: ﴿خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ﴾ (خو ددی نه هم په دیرو وجو سره استدلال صحیح نه دې. ① یوه وجه دا ده چه دا د سورة رحمن آیتونه دی او سورة رحمن مکی سورت دې ⑦ دویمه وجه دا ده چه دلته په علم غیب کلی باندې استدلال په دې خبره باندې مبنی دې چه د .. الانسان.. نه نبی کریم ﷺ مراد وی حالانکه اکثر حضرات مفسرین ددی نه جنس انسان مراد اخلی. (٢) او قرین قیاس هم دا دې. خکه چه لفظ ..البیان.. نبی کریم ﷺ سره مخصوص نه دې او که ددی نه نبی کریم ﷺ مراد وی بیا هم ددی نه ددوی استدلال صحیح نه دې. خکه چه ..البیان.. د جمیع علم غیب او د .. ممکن و میا کیون.. تقاضا نه کوی. والله اعلم.

بریلوی حضرات یو خو حدیثونه هم د خپل باطل مسلک په تائید کښې د دلیلونو په طور پیش کوی. دلته مونږ سړسری طور باندې د هغې هم جائزه اخلو

① ددی حضراتو پرمېې دلیل د حضرت حذیفه رضی الله عنه حدیث دې. «قام فینا رسول الله ﷺ مقاماً، ماترک شیئاً یكون فی مقامه ذالک إلى قیام الساعة» (احذث به، حفظه من حفظه ونسیه من نسیه) (٣)

⑦ دویم دلیل د حضرت فاروق اعظم رضی الله عنه حدیث دې. «قام فینا النبی ﷺ مقاماً فلأعبرنا من بهم الخلق حق دغل أهل الجنة منازلهم، وأهل النار منازلهم، حفظ ذالک من حفظه ونسیه من نسیه» (٤)

⑤ دریم دلیل د حضرت عمرو بن اخطب انصاری رضی الله عنه حدیث دې. «صلی بنا رسول الله ﷺ الفجر، وصعد المنبر فخطبنا حق حضرت الظهور، فنزل فصل ثم صعد المنبر فخطبنا حق حضرت العصر، ثم نزل فصلی ثم صعد المنبر فخطبنا حق غربت الشمس، فأعبرنا بها کان، وبها هو کائن، فأعلنا أحفظنا» (٥)

⑥ څلورم دلیل د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه حدیث دې. «صلی بنا رسول الله ﷺ يوماً صلاة العصر، بنهار، ثم قام خطيباً، فلم يدم شيئاً یكون إلى قیام الساعة، إلا أعبرنا به، حفظه من حفظه ونسیه من نسیه» (٦)

خو حقیقت دا دې چه ددی روایاتو او احادیثو نه ددی حضراتو پخپل باطل مسلک باندې استدلال کول. او کلی علم غیب ثابتول بالکل مردود دی خکه چه د حضرت حذیفه رضی الله عنه حدیث چه کله ددوی د نورو تفصیلی روایاتو په وړاندې کیخودې شی نو ددی حدیث مطلب

(١) الرحمن: ٤٣ و ٤٤.

(٢) تفسیر البغوی (٢٦٦/٤) و تفسیر البیضاوی مع حاشیة الشیخ زاده (٤٢٧/٤) (غیره).

(٣) صحیح مسلم (٣٩٠/١٢) کتاب الفتن وأشراف الساعة).

(٤) صحیح البخاری (٥٥٣/١١) کتاب بدء الخلق باب ما جاء فی قول الله تعالى (هو الذي يبدو الخلق)..

(٥) صحیح مسلم (٣٩٠/١٢) کتاب الفتن وأشراف الساعة).

(٦) جامع الترمذی (٤٢١/٢) وانظر المستدرک للحاکم (٥٠٥/٤) کتاب الفتن والملاحم).

دا راوخی چه نبی کریم ﷺ چه بیان فرمائیلی دی هغه ټول د فتن، او اشراطو د قیامت، او د قیامت د علاماتو په باره کښې دی د هر هر داسې څیز په باره کښې نه دي د کوم تعلق چه ددوی د نبوت منصب سره هم نه وو

لکه چه حضرت حذیفه رضی الله عنه پخپله فرمائی: «والله ما ترك رسول الله ﷺ من قائد فتنة إلى أن تنقضي الدنيا يندم من معه ثلاث مائة فصاعداً، إلا قد ساء لنا بإسائه وإسم أبيه وإسم قبيلته» (١)

دغه شان دوی فرمائی: «والله لي لأعلم بكل فتنة من كانت فيها يفتي وبين الساعة.....» (٢) هم ددوی نه منقول دی: «أعجب من رسول الله ﷺ بما هو كائن إلى أن تقوم الساعة، فما منه شيء إلا قد ساءت، إلا أن لم أسأله ما يخبر أهل المدينة من المدينة» (٣)

ددې روایاتو نه معلومه شوه چه نبی کریم ﷺ پخپلو جوامع کلماتو کښې اگر چه ډیر زیت واقعات بیان کړل خو دا د فتن او د قیامت د اشراطو علاماتو په باره کښې وو تر کومې پورې چه د حضرت عمر رضی الله عنه د روایت تعلق دي نو دا هم په کلی علم غیب باندې نص قطعی نه دي ځکه چه د حضرت عمر رضی الله عنه نه نقل دی: «أن رسول الله ﷺ قبض ولم يقبها لنا» (٤) یعنی رسول الله ﷺ د دنیا نه وفات شو خو نبی کریم ﷺ د سود تفصیلات مونږ ته ښکاره بیان نکړل.

دغه شان په یو روایت کښې دی: «ثلاث لأن يكون النبي ﷺ بينهم لنا، أحب إلى من الدنيا وما فيها، الخلافة، والكلالة، والرياء» (٥)

معلومه شوه چه د حضرت عمر رضی الله عنه په حدیث کښې جمیع علم غیب، او په ټولو جزئیاتو باندې اطلاع ورکول مقصود نه دی بیا دلته دا خبره هم د غور قابله ده که د الله تعالی په ټولو غیوبو او په جزئیاتو د غیب باندې اطلاع ورکولو سره نبی اکرم ﷺ ته عالم الغیب ونیلې کیدې شی نو بیا د نبی کریم ﷺ حضرات صحابه کرامو رضی الله عنهم په وړاندې ددې ټولو امورو بیانولو سره ددې ټولو صحابه کرامو رضی الله عنهم عالم الغیب کیدل هم لازمیږي بیا د نبی کریم ﷺ تخصیص ولې دي؟

تر کومې پورې چه د حضرت عمرو بن اخطب انصاری او د حضرت ابو سعید خدری رضی الله عنهم د حدیثونو تعلق دي نو دا به هم فتنو سره متعلق گرځولې شی لکه چه علامه بن خلدون رحمه الله د داسې قسمه احادیثو نقل کولو نه پس لیکلی دی: «وهذه الأحاديث كلها محمولة على ما ثبت في

(١) السنن لأبي داود (٢٢٦/٢) کتاب الفتن باب ذکر الفتن ودلائلها.

(٢) صحيح مسلم (٣٩٠/١٢) کتاب الفتن وأشراط الساعة).

(٣) المصدر السابق).

(٤) سنن ابن ماجه (ص. ١٦٤) کتاب التجارات باب التغليظ في الرياء).

(٥) المستدرک للحاکم (٣٠٤/٢) کتاب التفسیر سورة النساء والمسنَد لأبي داود الطيالسي (ص. ١٢٠).

الصحيحين من أحاديث الفتن والأشراط، لا يخفى لأنه المجهود من الشارح صلوات الله وسلامه عليه في أمثال

هذه العمومات» (۱)

ددې حضراتو یو استدلال د حضرت معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ روایت نه دې هغې کښې دي. «.....لهذا اذا انابن تبارك وتعالى أحسن صورة، فقال يا محمد! قلت لبيك رب، قال: فيم يختصم الملأ الأعلى؟ قلت، لا أدري قالها ثلاثاً، قال فرأيتُه وضع كفه بين كتفي حق وحدث برد أنامله بين شدي، فتجلى لي كل شيء وعرفت.....» (۲)

ددې حدیث امام ترمذی رحمته اللہ علیہ پخپله هم تصحیح او تحسین کړې دي. او د امام بخاری رحمته اللہ علیہ نه هم تصحیح او تحسین نقل کړې دي. (۳)

خو ددې حدیث نه استدلال په یو څو وجو سره مردود دي: ① رومې په دې وجه چه دلته امام ترمذی رحمته اللہ علیہ د امام بخاری رحمته اللہ علیہ نه ددې تصحیح او تحسین نقل کړې دي. حالانکه امام بخاری رحمته اللہ علیہ پخپله ددې حدیث د یو راوی... عبدالرحمن بن عائش الحضرمی... (۴) په باره کښې فرماني. «له حدیث واحد، إلا أنهم يفترون فيه» (۵) او مضطرب حدیث د محدثینو په نیز ضعیف وی. نو د امام بخاری رحمته اللہ علیہ تصحیح او تحسین او بیا ددوی دا حدیث مضطرب ګرځول دواړو خبرو کښې تعارض دي. او دا د تساقط تقاضه کوي. (۶) بیا اگرچه ددې حدیث متعدد طرق دي. خو امام بیهقی رحمته اللہ علیہ فرماني. «قد روى من طرق كلها ضعاف، وثى شوته نظري» (۷) نو د داسې مضطرب یا متکلم فيه حدیث په ذریعه د اعتقاد په باب کښې استدلال صحیح نه دي. ځکه چه په باب د اعتقاد کښې د دلائلو قطعی کیدل ضروری دي. ② دویم دا که مونږ اومنو. چه دا حدیث صحیح دي. بیا هم ددې نه علم د ماکان او مایکون. اود علم غیب کلی ثبوت محال دي. ځکه چه په دې طریق کښې د «، فتجلى لي كل شيء»، الفاظ

(۱) مقدمة ابن خلدون (ص. ۳۳۳) الفصل الثالث والخمسون في ابتداء الدول والأمم في الكلام على الملاحم والكشف عن مسمى الجفر)۔

(۲) جامع ترمذی (۱۵۹۱۲) کتاب التفسیر تفسیر سورة ص. رقم (۳۲۳۵)۔

(۳) المصدر السابق)۔

(۴) عبدالرحمن بن عائش شامي مختلف في صحبته إنظر الكاشف للذهبي (۶۳۲/۱) وقال ابو حاتم الرازي هو تابعي وأخطا من قال له صحبة وقال ابو زرعة الرازي ليس بمعروف كذا في تهذيب الكمال (۲۰۳/۱۱۷)

(۵) تهذيب الكمال (۲۰۲/۱۱۷) ترجمة عبدالرحمن بن عائش الحضرمي)۔

(۶) اگرچه محدثینو رحمته اللہ علیہ ددې حدیث په طرقو کښې اضطراب ذکر کړې دي. او حضرت معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ حدیث نه راجح کړې دي. (الإستيعاب (۱۷۱۲) خو د اعتقاد په باب کښې داسې احادیث هرگز دا احتجاج قابل نه وي. کوم چه په طریق آحاد مروی وي. اوبیا لا پاتې چه هغه کښې د اضطراب اختلاف هم موجود دي.

(۷) کتاب الأسماء والصفات للبيهقي (ص. ۲۲۰)۔

دى. حالته د حضرت ابن عباس رضي الله عنه نه په نقل شوى يو طريق كښې «فعلمت ما في السموات وما في الأرض» (١) الفاظ دى. او هم ددوى په نقل شوى دويم طريق كښې «فعلمت ما بين الشرق والمغرب» (٢) الفاظ وارد شوى دى. او په لفظ ... كل ... او په لفظ د ... ما ... كښې يو لفظ هم د استغراق حقيقى دپاره نص قطعى نه دى. ... كما سبق ... لكه حضرت شاه ولي الله رحمه الله چه فرماني «ان استدلل بقوله فعلمت: فتجلى لي كل شئ قلنا: هو بمنزلة قوله تعالى في التوراة: ﴿وَتَفْصِيلاً لِكُلِّ شَيْءٍ﴾ (٣) والأصل في العمومات التخصيص بما يناسب المقام....» (٤) والله اعلم.

دا حضرات د حضرت ابوذر رضي الله عنه حديث هم د دليل په طور پيش كوي. «لقد تركنا رسول الله صلى الله عليه وسلم وما يحرک طائر جناحيه في السماء إلا ذكرلنا منه علماً» (٥) دا حديث د حضرت ابو الدرداء رضي الله عنه نه هم نقل دى. (٦)

ددې حديث نه هم ددوى پخپلې مدعا باندې استدلال باطل دى. ځكه چه په دې روايت كښې اجمال دى. تفصيلي روايت په معجم طبراني كښې دى. «قال النبي صلى الله عليه وسلم ما بالي شئ يقرب من الجنة ويبعد من النار إلا وقد بين لكم» (٧) گويا چه په دې حديث كښې چه كوم دا اوښودلى شو. چه په آسمان كښې كوم مارغان په هوا كښې حركت كوي. د هغې علم هم نبى كريم صلى الله عليه وسلم زمونږ په وړاندې بيان كړو. ددې نه مطلق علم يعنى بجميع جزئيات احوال الطير مراد نه دى. بلكه ددې نه مراد د مارغانو څه داسې حالات (مثلاً حرام او حلال سره متعلق) دى. چه په هغې باندې عمل كولو سره جنت حاصليدې شى. او دجهنم نه لرې كيدې شى.

لكه علامه ابن الاثير جزري رحمه الله ددې حديث په تشرېح كښې ليكلي دى. «يعنى انه استدل ببيان الشريعة وما يحتاج اليه في الدين، حق لم يبق مشكلاً، فغريب ذلك مثلاً، وقيل: أراد انه لم يترك شيئاً إلا يتقنه حتى يقن لهم أحكام الطيور وما يحل منه وما يحرّم، وكيف يذهب، وما الذي يقضى منه البحر إذا أصابه، وأشابه ذلك، ولم يرد أن الطيور علماً سوى ذلك علمهم لياه، أو رخص لهم أن يتعاطوا زجر الطيور كما كان يفعل أهل الجاهلية» (٨)

(١) جامع ترمذی (١٥٩١٢) رقم (٣٢٢٣) -

(٢) جامع الترمذی (١٥٩١٢) رقم (٣٢٣٤) -

(٣) التفهيمات الإلهية (٢٥، ٢٤١١) -

(٤) رواء أحمد والطبراني كذا في مجمع الزوائد (ج ٢٦٣٨) كتاب علامات النبوة باب فيما أوتى من العلم

(٥) رواء الطبراني كما في مجمع الزوائد (٢٤٤٨)

(٦) مجمع الزوائد (٢٦٣٨، ٢٦٤) -

(٧) النهاية لابن الاثير (١٥٠١٣) مادة طير وانظر مجمع بحار الأنوار (٤٧٩١٣) -

ددې عبارت نه ښکاره معلومه شوه چه د مارغانو سره متعلق نبی کریم ﷺ هغه احکام بیان او فرمائیل کوم چه حلال او حرام وغیره احکامو سره تعلق ساتی او د کومو چه په شریعت کښې بیان کول ضروری دې ښکاره ده چه دا شرعی احکام د رسالت د منصب عین مطابق دی. والله اعلم

ددې مستدلانو نه علاوه یو څو نور دلیلونه هم دا حضرات پیش کوی. خو حقیقت دا دې چه په دې کښې یو دلیل هم یا خو پخپله مدعی باندې منطوق نه دې او یا صحیح نه دې.

داهل السنه والجماعت دلیلونه وړاندې مونږ د اهل السنة والجماعة مسلک ذکر کړې دې. اوس دلته اختصار سره څه دلیلونه ذکر کولې شی. چه دې سره به ثابت شې. چه علم غیب الله تعالی سره خاص دې. په دې صفت کښې دده سره هیڅ څوک شریک نه دې د الله تعالی ارشاد دې. ① «وَعِنْدَهُ مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ» (١) ② «إِنَّمَا الْغَيْبُ لِلَّهِ» (٢) ③ «وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبِ» (٣) ④ «وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمُوتِ وَالْأَرْضِ» (٤) ⑤ «قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمُوتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبُ إِلَّا اللَّهُ» (٥) ⑥ «إِنَّ اللَّهَ عَلِيمُ غَيْبِ السَّمُوتِ وَالْأَرْضِ» (٦) ⑦ «عَلِمَ الْغَيْبُ فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا إِلَّا مَنِ ارْتَضَى مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا» (٨)

ددې نه علاوه ډیر احادیث په دې باندې دلالت کوی. چه الله تعالی عالم الغیب دې. نبی کریم ﷺ ته کلی علم غیب حاصل نه وو. ① د حدیث باب جملي «مال السؤل عنها لمعلم من السائل» او «فی خمس لا یعلمهن إلا الله» صفا دلالت کوی. چه نبی کریم ﷺ عالم الغیب نه دې. ډیر داسې څیزونه شته. چه دهغې علم سوا د الله تعالی نه هیڅ چاته نشته ② د حضرت جابر رضی الله عنه نه روایت دې: «سعت النبی ﷺ يقول قبل أن يموت بشهر: تسألون عن الساعة وإنما عنها عند الله» (٩)

⑤ د حضرت حذیفه رضی الله عنه نه نقل دی: «سئل رسول الله ﷺ عن الساعة قال: عليها عند بني لايجليها لوكتها إلا هو...» (١٠) هم دا مفهوم د حضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه هم نقل دې. (١١)

(١) الأنعام: ٥٩-

(٢) یونس: ٢٠-

(٣) هود: ٣١-

(٤) هود: ١٢٣-

(٥) النمل: ٦٥-

(٦) فاطر: ٣٨-

(٧) الجن: ٢٦، ٢٧-

(٨) صحیح مسلم (٣١٠١٧) کتاب الفضائل باب بیان معنی قوله ﷺ على رأس مائة سنة لا يبقی نفس منقوسة

من هو موجود الآن-

(٩) مسند أحمد (٣٨٩١٥)-

(١٠) أخرجه الطبرانی وابن مردويه كذا في الدر المنثور (١٥٠١٣)-

⑤ حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه د اسراء او مفراج واقعہ ذکر کولو کنبې د حضرت عیسی علیه السلام قول نقل کوی: «اما وجهتها فلا يعلمها احد الا الله...»

⑥ په مقام حنین باندې د هوازن قبیلې قیدیانو ازادولو دپاره نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم خطبه ورکړې وه او فرمایلی یې وو چه د هوازن قبیلې د قیدیانو ازادولو زه سفارش کوم او پخپله هم د ټولو نه وړاندې اعلان کوم چه د بنو هاشم په حصه کنبې کوم قیدیان راغلی دی زه دا هغوی ته حواله کوم نو په تاسو کنبې چه کوم خلق د معاوضې نه بغیر پخپله خوښه داسې کولې شی نو غوره ده گنې زمونږ وعده ده چه په رومې موقعه باندې به دوی ته ددې بدله ورکړې شی هم دغه وخت د مجمعي نه آواز پورته شو چه مونږ پخپله خوښه ازادولو ته تیار یو چونکه دا آواز د عام مجمعي وو او په دې طریقه معین طور باندې د هر سړی مرضی معلومیدې نشوه په دې وجه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل: «لن لا أدري من أذن منكم ممن لم يأذن» فارجهوا حقیرة الینا عرفاؤکم امرکم.....»

ددې نه صفا معلومه شوه چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ته علم غیب کلی حاصل نه وو گنې د صحابه کرامو رضی اللہ عنہم د زړه خبره به دوی ته ضرور معلومه شوې وه د یو یوکس د تحقیق کولو ضرورت به یې نه محسوسولو.

⑦ د حضرت جابر رضی اللہ عنہ د حجة الوداع واقعہ رانقل ده په هغې کنبې د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم قول نقل کوی: «لتأخذ أمتی منسكها فلن لا أدري لمن لا أقامهم بعد عامهم هذا»

⑧ د حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ نه مرفوعاً نقل دې: «لن وجدت تبرأ ساطعة فأكبتها، ثم تذكرت تبرأ من تبرأ الصديقة، فلا أدري أمن ذلك كانت التبرأة أو من تبرأ هي»

⑨ د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا نه نقل دی چه کله نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د غزوه خندق نه فارغ شونو اسلحه یې پرانستله او دوی صلی اللہ علیہ وسلم غسل او فرمائیلو حضرت جبرئیل علیه السلام راغې او ی وئیل چه تاسو اسلحه پرانستله حالانکه مونږه (فرېستو) تر اوسه پورې نه ده پرانستې «آخر»

إیهم، قال: فلان أين؟ قال: ههنا، وأشار إلى بني قريظة»

که نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ته د جمیع ماکان و ما یکون علم وې نو آیا نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ته به دا معلومه نه وه چه د غزوه خندق نه د فارغ کیدو نه فوراً پس بنی قریظه طرف ته تلل دی؟ بیا نبی

(مسند أحمد (۳۷۵۱۱) ومستدرک للحاکم (۴۸۸۱۴) کتاب الفتن والملاحم مذاکرۃ الانبیاء فی أمر الساعة)
(صحیح البخاری (۴۴۲۱۱) کتاب الجهاد باب إذا بعث الإمام رسولا فی حاجة)۔

(مسند أحمد (۳۳۲۱۳)۔

(المستدرک للحاکم (۱۴۱۲) کتاب البیوع)۔

(صحیح البخاری (۵۹۰۱۲) کتاب المغازی باب مرجع النبی صلی اللہ علیہ وسلم من الأحزاب ومخرجه إلى بنی قریظه ومعاشرته إياهم وصحیح مسلم (۹۵۱۲) کتاب الجهاد والسير باب جواز قتال من نقض العهد)۔

کریم ﷺ اسلحه ولې لرې کړله. چه حضرت جبرئیل ؑ ورته اوونیل. او بیا ددې باوجود دوی ﷺ ته دا علم نه وو. چه کوم طرف ته تلل دی. تردې چه سوال نهې اوکړو. او ددې علم نهې حاصل کړو.

① هم ددې غزوې بنی قریظه په موقعه باندې کله چه ددوی په باره کښې فیصله اوشوه. چه ښځې او ماشومان گرفتار کړې شی. او جنگیدونکی سړی دې قتل کړې شی. نو په دې قیدیانو کښې حضرت عطیه القرظی ؓ هم وو. ددوی په باره کښې شک شو. چه بالغ شوې دې اوکه نه؟ په دې باندې نبی کریم ﷺ حکم ورکړې وو. چه دده د نامه نه لاندې وخته اوگورئ. او د بلوغ یا د عدم بلوغ فیصله اوکړئ. نو د کتلو نه پس چه کله ثابته شوه. چه دې نابالغ دي. نو دې په قیدیانو کښې شامل کړې شو. (۱)

که نبی کریم ﷺ ته د ټولو جزئیاتو او کلیاتو غیب علم حاصل وو. نو بیا ددې کاروايي ضرورت ولې پیدا شوې وو؟

② نبی کریم ﷺ چه کله خیر فتح کړې وو. نو یوې یهودی ښځې دعوت اوکړو. او هغې د چیلې په غوښه کښې زهر گډ کړی وو. نبی کریم ﷺ چه کله رومبې نمرې واخستله. نو معلومه شوه. بلکه د غوښې ټکړې اوونیل. چه ما مه خوره. ما کښې زهر دی. په دې واقعه کښې حضرت بشر بن براء بن معرور ؓ جوړ شو. په نبی کریم ﷺ باندې اگرچه ددې فوړی اثر اونشو. خو په آخری عمر کښې ددې اثر ښکاره شو. (۲) که نبی کریم ﷺ ته د ماکان وما یکون علم وې. نو نبی کریم ﷺ زهر ولې خوړل؟ او نور صحابه کرام ؓ نهې خوراک ته ولې پریځودل؟

③ په یوه غزوې کښې د حضرت عائشې ؓ هار اورک شوې وو. نبی کریم ﷺ او ددوی سره صحابه کرام ؓ ددې د تلاش دپاره ایسار شو. په دې دوران کښې خلق ډیر زیات پریشانه شو. ځکه چه دوی سره اوبه هم نه وې. او نه دا خلق اوبو ته نژدې وو. په آخر کښې د ډیر زیات تلاش نه پس کله چه د هار ملاویدو نه نا امید شول. او دا خلق لارل. نو سوزلې نهې اوچته کړله. هم ددې لاندې دا هار پروت وو. (۳)

که نبی کریم ﷺ ته د جمیع ماکان وما یکون علم وې. نو دومره پریشانی به ولې پیدا کیده؟ دوی ﷺ به پخپله هار تلاش کولو دپاره ولې قیام کولو؟ او نور خلق به قیام دپاره ولې مجبوره کیدل؟ دوی د وړاندې نه ولې اونه فرمائیل. چه هار خو د اوبښ لاندې پروت دي. دا راوچت کړئ؟

④ په حدیث کښې راځي. چه د قیامت په ورځ کله بعضې خلق جهنم طرف ته بوتلې شی. دغه وخت به نبی کریم ﷺ فرمائی. چه ای زما پروردگارا دا زما ملگری دی. الله تعالی به

(۱) المستدرک للحاکم (۱۲۳/۲) کتاب الجهاد-

(۲) سنن أبی داود (۲۶۴/۲) کتاب الدیات باب فیمین سقی رجلاً سماً أو اطعمه فمات ایقاد منه)-

(۳) صحیح البخاری (۴۸۱۱) کتاب التیمم باب قول الله عزوجل فلم تجدوا ماء فیتموا)-

جواب ورکوی: «لا علم لك بها أحدشوا بعدك» (۱) معلومه شوه چه نبی کریم ﷺ ته د جمیع ما کان وما یکون علم نه دی ورکړې شوې.

دا یو څو حدیثونه دلته پیش کړي شوی دی. حالانکه په دې موضوع باندې ددې نه علاوه نور هم ډیر احادیث شته. چه د هغې نه د جمیع ما کان وما یکون علم نفی کیږي.

یو اهم تنبییه دلته یوه اهمه خبره د یاد ساتلو دا ده. چه نصوص قطعیه مثلاً په «وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ» وغیره آیتونو کښې چونکه صراحت سره د علم غیب نفی ذکر ده. په دې وجه داسې موقعه باندې منحرف خلق د ذاتی او عطائی بې خایه تاویل کوی. او وائی. چه کوم خانې کښې د نبی کریم ﷺ د ذات نه د علم غیب نفی راغلې ده. د هغې نه د ذاتی علم نفی مراد ده. دوی ته چه کوم د ما کان وما یکون علم حاصل وو. هغه عطائی وو. ذاتی نه وو. او ددې نفی نه ده.

خو ددې خلقو دا وینا بې خایه او باطل ده: ① رومې په دې وجه چه وړاندې اشاره تیره شوې ده. چه هغه علم غیب کوم سره چه الله تعالی منفرد دی. هغه دا دي: «ما لا یقیم تحت العواس، ولا تقتضیه بدهة العقل، ولم ینصب علیه دلیل» حالانکه مخلوقاتو ته چه څومره علم هم د الله تعالی د طرفه عطاء کیږي. هغې باندې هېو د ، غیب، تعریف نه صادقېږي. دچا په بنودلو او خبر ورکولو سره چه کوم علم حاصلېږي. هغې ته خو ، اخبار الغیب ، او ، انباء الغیب ، وئیلې شی. خو علم غیب نشی وئیلې کیدې. په دواړو کښې ډیر زیات فرق دي. (۲) ، والله سبحانه وتعالی اعلم وعلمه اتم وأحکم ،

قوله: ثُمَّ أَذْبَرَ فَقَالَ رُدُّوهُ فَلَمْ يَرَوْا شَيْئًا فَقَالَ هَذَا جِبْرِيلُ: بیا دې سری شا اوگرخوله. او لاړو. نبی کریم ﷺ او فرمائیل. دې واپس راولی: نو صحابو رضی الله عنہم هلته هیڅ څوک اونه موندل. بیا نبی کریم ﷺ او فرمائیل. دا جبرئیل ﷺ وو.

د ابو عامر په طریق کښې دا الفاظ دی: «ثم قال فلما لم نر طريقه قال النبي ﷺ سبحانه الله، هذا جبرئيل جبرئيل علم الناس دينهم، والذي نفس محمد بيده، ما جامل قط لا وأنا أعرافه، إلا أن تكون هذه البرقة» (۳)
د سليمان تيمی په روايت کښې دی: «ثم نهض فويل فقال رسول الله ﷺ علي بالرجل، فطلبناه كل مطلب، فلم نقد رجليه، فقال: هل تدرون من هذا؟ هذا جبرئيل أتاكم ليعلمكم دينكم، عنده اعنه، والذي

(۱) صحيح البخاري (۹۷۴/۲) كتاب الحوض باب قول الله تعالى: (إنا أعطيناك الكوثر) -

(۲) د علم غیب دمکمل بحث دپاره اوگوری ((بوارق الغیب)) مصنفه حضرت مولانا محمد منظور نعمانی او ((إزالة الريب عن عقيدة علم الغيب)) مصنفه محقق فاضل حضرت مولانا سرفراز خان صاحب صفدر مدظلهم مونږ په خپل دې بحث کښې د موخر الذکر کتاب نه استفاده کړې ده. .

(۳) فتح الباری (۱۲۴/۱) -

نفسی پیدا، ماشبه علی منذ أثال قبل منی هذه، وما عرفته حق دل) (۱)

ابن حبان رحمته فرمائی چه د، «، عندوا عنه،» په جمله کنبی سلیمان تیمی منفرد دی. (حافظ ابن حجر رحمته فرمائی چه ددوی تفرد مضر نه دی. خکه چه دوی د ثقات اثبات خنې دی. ددې نه علاوه ددوی تفرد صرف د، «، عندوا عنه،» په تصریح کنبی دی. گنی هم دې طرف ته اشاره په دویم طریق کنبی «(ما لعلم الناس دينهم)» کنبی موجود ده. (۲)

ددې روایاتو نه معلومېږي. چه نبی کریم صلی الله علیه و آله صحابه کرامو رضی الله عنهم ته د حضرت جبرئیل رضی الله عنه په باره کنبی هغه وخت خبر ورکړو. کله چه هغوی جبرئیل رضی الله عنه تلاش کولو کنبی ناکامه شول. حالانکه د. کهمس په روایت کنبی د حضرت عمر رضی الله عنه نه منقول دی. «قال عمر: فليمت ملياً، ثم قال: يا عمر، أتدري من السائل؟ قلت: الله ورسوله أعلم، قال: فإنه جدليل)» (۳)

ددې نه معلومېږي. چه نبی کریم صلی الله علیه و آله د حضرت جبرئیل رضی الله عنه په باره کنبی روستو په یو مجلس کنبی ونیلی وو.

بعضې شارحینو په دې دواړو کنبی تطبیق په دې طریقه کړې دي. چه د، «فليمت ملياً،» معنی ده. «فليمت زماناً بعد انصرافه،» گویا د حضرت جبرئیل رضی الله عنه د تللو نه لږ وخت پس نې خبر ورکړې دي. اودا خبر په بل یو مجلس کنبی نه دی. هم په دې مجلس کنبی نې ورکړې دي. (۴) خو په دې تطبیق باندې دا اشکال دي چه دنسائی او ترمذی په روایت کنبی د، «ملياً..» په ځانې د ثلاثاً تصریح ده. (۵) نوپه دې صورت کنبی دمجلس داتحاد قول صحیح نشي کیدي. ددې اشکال لرې کولو دپاره بعضو حضراتو ونیلی دی. چه د، «ثلاثاً،،» لفظ مصحف دي. په اصل کنبی، «ملياً،» وو. چه دا د، «ثلاثاً،» د لام نه پس الف نه بغیر) مشابه کیدو په وجه چ، «ثلاثاً،» روایت کړو. (۶)

خو د تصحیف دعوه صحیح نه ده. خکه چه د ابو عوانه په روایت کنبی د «فليمتنا ليالاً، فليقيني رسول الله صلی الله علیه و آله بعد ثلاث)» الفاظ دی. (۷)

(۱) الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (۳۴۲۱۱) رقم (۱۷۳) -

(۲) الإحسان (۳۴۳۱۱) -

(۳) فتح الباری (۱۲۴۱۱) -

(۴) صحيح مسلم (۲۷۱۱) فاتحة كتاب الإيمان) -

(۵) فتح الباری (۱۲۴۱۱) -

(۶) سنن نسائي (۲۶۵۱۲) كتاب الإيمان وشرائعه باب نعت الإسلام وجامع الترمذی كتاب الإيمان باب ما جاء في وصف جبرئيل للنبي صلی الله علیه و آله الإيمان والإسلام رقم ۲۶۱۰ وفيه «فليقيني النبي صلی الله علیه و آله بعد ذلك بثلاث) -

(۷) نقله الحافظ في الفتح (۱۲۴۱۱) -

(۸) فتح الباری (۱۲۴۱۱، ۱۲۵) -

د ابن حبان رحمته الله په روایت کښې د «بعد ثلاثة»، لفظ دې (۱) او د ابن منده په روایت کښې «بعد ثلاثة أيام»، الفاظ دی. (۲) نو د صحیف قول ددې روایاتو په لحاظ سره باطلیږي.

امام نووی رحمته الله په دواړو خبرو کښې په دې طریقه تطبیق کړې دې چې نبي کریم صلی الله علیه و آله کوم وخت دا او فرمائیل چې «... دا جبرئیل عليه السلام وو. چه دې خلقو ته د دین ښودلو دپاره راغلې وو... دغه وخت نور خلق خو دهغه د تلاش نه پس راغلي وو. حضرت عمر رضی الله عنه ددې مجلس نه د حضرت جبرئیل عليه السلام د تلاش کولو، یا د خپل څه کار دپاره پاسیدلې وو نو دې وخته پورې واپس نه وو راغلې بیا درې ورځې پس حضرت عمر رضی الله عنه ته دوی هم دا خبره دوباره اوبندوله. ددې دریو ورځو په دوران کښې د حضرت عمر رضی الله عنه ملاقات نبي کریم صلی الله علیه و آله سره نه وو شوې (۳) لکه هغه فرماني چې «فلقی رسول الله صلی الله علیه و آله بعد ثلاث» (۴) دغه شان یوه قرینه دا هم ده، چه دلته نبي کریم صلی الله علیه و آله حضرت عمر رضی الله عنه ته خاص خطاب کړې وو او فرمائیلی نې وو.

«قال يا عمر! أتدري من السائل» (۵) د تطبیق دا صورت ټولو کښې بهتر دې (۶).

فانده ددې حدیث مختلف طرغو نه (لکه څنگه چه وړاندې مونږ ذکر هم کړل) معلومیږي. چه حضرت جبرئیل عليه السلام د یو ښانسته سړي په شکل کښې راغلې وو. خو دا شکل ټولو دپاره اجنبي وو. چا هم دا سړي نه پیژندلو. خو د نسائي په یو روایت کښې راغلی دی «وانه لم یذیل ټول فی صورة وحیة الکلبی» (۷) ددې نه ښکاره معلومه شوه. چه هغه د حضرت دحیه کلبی رضی الله عنه په شکل کښې راغلې وو.

د حدیث عالمانو د نسائي دا روایت «... وهم...» گرځولي دي. (۸) ځکه چه حضرت دحیه رضی الله عنه مشهور وو. هغه ټولو پیژندلو. حالانکه حضرت عمر رضی الله عنه دلته فرماني «... لا یعرفه منا احد» (۹) بعضو حضراتو د نسائي روایت صحیح گرځولو دپاره دا تاویل کړې دي. چه چونکه حضرت دحیه رضی الله عنه د مخکښې نه په مجلس کښې موجود وو. هم په دې مجلس کښې چه کله ددوی یو هم شکل حاضر شونو ټولو ته ددې خبرې یقین اوشو. چه دا حضرت دحیه نه دي. نو د حضرت عمر رضی الله عنه دا فرمان هم صحیح شو. چه «... لا یعرفه منا احد».

(۱) الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (۳۳۶۱۱) رقم (۱۶۸) -

(۲) فتح الباری (۱۲۵۱۱) -

(۳) شرح النووی علی صحيح مسلم (۲۸۱۱) -

(۴) كما عند الترمذی وأبی عوانة) -

(۵) صحيح مسلم (۲۷۱۱) -

(۶) فتح الباری (۱۲۵۱۱) -

(۷) سنن النسائي (۲۶۶۱۲) كتاب الإيمان وشرائعه باب صفة الإيمان والإسلام) -

(۸) فتح الباری (۱۲۵۱۱) -

(۹) صحيح مسلم (۲۷۱۱) -

خو دا تاویل صحیح نه دې. ددې وجه ښکاره ده. چه هرکله دوی ته دا یقین دې. چه دا حضرت دحیه نه دې. او هم ددوی په شکل کښې حضرت جبرئیل امین تشریف راوړی. نو یقینی طور به ددوی ذهن دې خبرې طرف ته منتقل کیدو. چه دا حضرت جبرئیل علیه السلام دې. دې عام طور باندې د حضرت دحیه په شکل کښې راځی. اوس هم ددوی په شکل کښې راغلي دې. په داسې صورت کښې به د حضرت عمر رضی الله عنه دا فرمان څنگه صحیح وی. چه، «لا یعرفه منا أحد»،؟ حالته په موجوده صورت کښې ټولو دپاره دده پیژندل لازمیږي. حالته واقعاً ده. چه یواځې دا نه چه چا دې او نه پیژندلو. بلکه نبی کریم صلی الله علیه و آله هم هغه اونه پیژندلو. د هغوی د تلو نه پس نبی کریم صلی الله علیه و آله پوه شو. او بیا صحابه کرام رضی الله عنهم خبر شونو د نسائی روایت، «وانه لجهیل یزل فی صورة حجة الکلبی»، د صحیح منلو په صورت کښې ددې د حضرت عمر رضی الله عنه حدیث، «لا یعرفه منا أحد»، سره تعارض لازمیږي.

علامه سندھی رحمته الله فرمائی. چه ددې روایت د...وهم..، مگر څولو هیڅ ضرورت نشته. د حضرت جبرئیل علیه السلام د حضرت دحیه کلبی په صورت او شکل کښې راتلو سره دا څنگه لازمیږي. چه هغوی ته دوی سره په څه څیز کښې امتیاز هم نه وو. خصوصاً خارجی قرائنو سره، بلکه عین ممکن ده. چه داخلي خفیه قرائنو سره دوی ته یقین شوې وی. چه دا دحیه نه دې. (۱)

خو تقریباً د ټولو روایاتو او طرق نه ښکاره دا معلومیږي. چه دا جمله، «زل فی صورة حجة الکلبی»، د نسائی په روایت کښې، «وهم..، دې. ځکه چه دا د باقی ټولو روایاتو او طرقو مخالف دې. ددې نه علاوه محمد بن نصر مروزی رحمته الله پخپل، «کتاب الایمان»، کښې د نسائی په طریق سره روایت نقل کړې دې. او دهغې په آخر کښې دی، «فانه جهیل جاهل بعلکم دینکم»، (۲) حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی. چه هم دا روایت، «محفوظ..، دې. ځکه چه باقی روایاتو سره موافق دې. (۳) والله اعلم.

قوله: جَاءَ يُعَلِّمُ النَّاسَ دِينَهُمْ: (دا حضرت جبرئیل علیه السلام) خلقو ته ددوی د دین ښودلو دپاره راغلي وو.

حضرت جبرئیل علیه السلام راغی. او ددین متعلق سوالونه یې او کړل. نبی کریم صلی الله علیه و آله جوابونه ورکړل. د حضرت جبرئیل علیه السلام سوالونو ته نبی کریم صلی الله علیه و آله د دین تعلیم او وئیل. معلومه شوه. چه ښه سوال علم دې. لکه نقل دی. چه «حسن السؤال نصف العلم»، (۴) چه ښه سوال نصف علم دې. دا هم

(۱) حاشية السندی علی سنن النسائی (۲۶۶/۲) -

(۲) فتح الباری (۱۲۵/۱) -

(۳) المصدر السابق -

(۴) علامه عجلونی رحمته الله ددې روایت ډیر شواهد ذکر کړي دي. او په آخر کښې لیکي. (فهذه الشواهد

تقتضي حسن الحديث كشف الخفاء، دهمزی (۱۵۸/۱، ۱۵۹) رقم (۴۷۶) -

ونیلې شی. چه د جبرئیل امین د سوالونو په جواب کښې نبي کریم ﷺ علوم بیان کړل. نو د سوال کولو په وجه هغه د علوم بیانولو سبب جوړ شوې دې په دې وجه مجازا هغه طرف ته د تعلیم نسبت شوې دې.

قوله: أَبُو عَبْدِ اللَّهِ جَعَلَ ذَلِكَ كَلَّةً مِنَ الْإِيمَانِ: ابو عبدالله (يعنى امام بخارى رحمه الله)

فرمانی. چه نبي کریم ﷺ دې ټولو ته ایمان ونیلې دې.
د امام بخاری رحمه الله ددې قول مطلب دا دې. چه د نبي کریم ﷺ نه حضرت جبرئیل رحمه الله د ایمان، اسلام، احسان او دعلم الساعة متعلق سوال اوکړو. نبي کریم ﷺ د ټولو جوابات ورکړل. او د قیامت علامات او اشراط نې اوښودل. او بیا نې او فرمانیل: «هذا جهیل جاه یعلم الناس دینهم» نبي کریم ﷺ ټولو دین اوگرځول. او... دین... او... اسلام... یو دې ځکه ارشاد دې. چه (إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ) (۱) او (وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِيْنَا قُلْنِ يُقْبَلْ مِنْهُ) (۲) او بیا... اسلام... او... ایمان... هم یو دې. ځکه چه په حدیث د جبرئیل رحمه الله کښې کوم څیزونه داسلام تفصیل گرځولی شوی دی. بعینه هم دا امور په حدیث د وفد عبدالقیس کښې د ایمان شرح ښودلی شوې ده. نومعلومه شوه. چه ټول په ایمان کښې داخل دی.، والله أعلم بالصواب،،—

باب (بلا ترجمه)

دلته د کریمه او ابوالوقت په روایتونو کښې صرف لفظ د... باب... دې. او دې سره هیڅ ترجمه نشته. حالانکه د ابوذر او اصیلی وغیره روایاتو کښې د سره د... باب... لفظ هم نشته. (۳)

امام نووی رحمه الله ومبئ نسخه یعنی د... باب...، نسخه راجح گرځولې ده. ددې وجه دا ده. که چرې دلته لفظ... باب...، نه وي. نو د حدیث هرقل دا تکره به د تیر شوی باب، پاپ سوال

جهیل...، لاندې وی. حالانکه ددې ټکري دغه ترجمې سره هیڅ تعلق نشته. (۴)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمانی. چه دلته که د... باب...، لفظ مذکور اونه منلې شی. بیا خو د تعلق او مناسبت کیدل ضروری دی. او که د... باب...، لفظ مذکور اونه منلې شی. بیا هم تعلق ضروری دې. ځکه چه په دې صورت کښې به دا... بلا ترجمه باب...، د تیر شوی باب د فصل پشان وی. او په دې کښې مناسبت وی. (۵)

(۱) آل عمران: ۱۹—

(۲) آل عمران: ۸۵—

(۳) فتح الباری (۱۲۵۱۱) وعمدة القاری (۲۹۴۱۱) —

(۴) المصادر السابقة—

فتح الباری (۱۲۵۱۱) —

د باب بلا ترجمه ډیر توجیحات کولې شی ددې تفصیل مونږ په مقدمه کتاب کښې (۱) او ددې جلد په شروع کښې د «باب علامه الایمان حسب الأنصار»، نه پس چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ کوم «باب بلا ترجمه»، منعقد کړې دې دهغې لاندې بیان کړې شوې دې «فارجع الیه ان شئت»، علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه په حدیث باب او تیره شوې ترجمه کښې مناسبت موجود دې په دې طریقه چه په ترجمه کښې «ایمان.. لره.. دین..» گرځول مقصود وو لکه چه په حدیث د جبریل علیه السلام کښې نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په ایمان، اسلام او احسان باندې د «دین..» اطلاق کړې دې او په حدیث د هرقل کښې هرقل په دین باندې د ایمان اطلاق کړې دې او هغه وئیلی وو «سألتک هل یرتد أحد سخطه لدینہ بعد أن یدخل فیہ»! فرضعت أن لا، وکذا الک الایمان حین تغلط بشاشته القلوب لا یسخطه أحد» معلومه شوه چه «دین.. او.. ایمان..» یو دې (۲)

دلته اشکال کیږي چه دا د هرقل مقوله ده ددې نه استدلال څنگه صحیح کیدی شي؟ امام نووی رحمۃ اللہ علیہ ددې دا جواب ورکړې دې چه د صحابه کرامو رضی اللہ عنہم په مینځ کښې دا حدیث متداول (او مسلسل) پاتې شوې دې او هغوی پخپل مینځ کښې د هرقل دا کلام نقل کړې دې. په دې باندې هغوی هیڅ اعتراض نه دې کړې ددې نه معلومه شوه چه د صحابو رضی اللہ عنہم په مینځ کښې صورت حال هم دا وو چه دین او ایمان یو دې گڼي که دا څیز اشکال وي نو هغوی ته به ضرور اعتراض وو چه دده په دین باندې د ایمان اطلاق کول صحیح نه دی (۳) علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ یو جواب دا ورکړې دې چه اصل کښې هرقل د اهل کتابو څنې وو او هغه د آسمانی کتابونو عالم وو. د هغوی په شریعت کښې «ایمان..» او «دین..» یو دی. ښکاره هم دا ده چه هغه څه وئیلی وو. د آسمانی کتابونو په اتباع کښې ئې وئیلی وو او «شهر من قبلنا»، که بغیر دڅه نکیر نه زموږ په شریعت کښې وارده وی. نوحجت دې (۴)

علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ دویم جواب دا ورکړې دې چه د هرقل په ایمان کښې اختلاف دې یعنی که دده اسلام ثابت شي نو دده قول به حجت وی (۵) خو دا جواب صحیح نه دې ځکه چه اول خو د هرقل اسلام ثابت نه دې لکه څنگه چه مونږه وړاندې ذکر کړی دی (۶) او که بالفرض دده اسلام ثابت هم شي نو هغه به زیات نه زیات تابعی وی. او د تابعی قول حجت نه دې

علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ یو دریم جواب دا ورکړې دې چه دا څه د امر شرعی بیان نه دې بلکه د

(۱) کشف الباری (۱۷۷/۱، ۱۷۹).

(۲) شرح الکرماني (۲۰/۱۱۱).

(۳) شرح الکرماني (۲۰/۱۱۱).

(۴) المصدر السابق.

(۵) المصدر السابق.

(۶) کشف الباری (۵۱۷/۱، ۵۱۸).

مخاورې خبره ده. او ددوی مخاوره په صحیح معتبر عرف باندې مېنې ده. نو ددې نه استدلال صحیح دي. (د)

خودا هم څه ضروري نه ده چه کوم څيز په مخاوره کښې مستعمل وي. هغه من وعن (هم دغه شان، په شريعت کښې هم معتبر وي. نو د امام نووي رحمته الله عليه جواب او د علامه کرمانی رومي جواب صحیح دي

د حضرت شيخ الهند رحمه الله تقرير حضرت شيخ الهند رحمته الله عليه فرماني ① ممکن ده چه دا باب د تير شوی باب نه د فصل په مرتبه کښې وي. او په دواړو کښې مناسبت دا وي چه د.. باب بلا ترجمه.. لاندې کوم د هر قل حديث مذکور دي. په هغې کښې دوو ځايونو کښې «وَكذلك الإيمان»، ذکر دي. لکه ده اوونيل «سألتك هل يرددون أم يتقنون، فزمت أنهم يرددون، وكذلك الإيمان حق يتم، و سألتك هل يرتد أحد سخطه لدينه بعد أن يدخل فيه، فزمت أن لا، وكذلك الإيمان حين تغالط يشا شتة القلوب، لا يسخطه أحد» په دې کښې رومي مقام باندې .. ایمان.. د .. دين.. په معنی کښې دي. او په دویم مقام باندې د .. تصديق قلبی.. په معنی کښې استعمال شوې دي. گویا چه په تير شوی باب کښې امام بخاری رحمته الله عليه کومه خبره په حديث د جبرئیل سره ثابته کړې وه. هم هغه دلته کښې د هر قل د قول نه ثابتېږي. (د)

⑦ دا هم ممکن ده. چه نزدې کوم «باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله»، تير شوې دي. د هغه باب په ذریعه امام بخاری رحمته الله عليه تنبيه ورکړې ده. چه د نفاق او جبط اعمال نه ويريدل پکار دي. او دا چه د ایمان په سلسله کښې خپل ځان مامون گنږل. د نفاق د علاماتو څنې ده. اوس په دې باب سره امام بخاری رحمته الله عليه تسلی ورکول غواړي. او اشاره وائي چه د نفاق وغيره خطر هر سړی دپاره نه وي. دچا په زړه کښې چه ایمان ښه مضبوط شی. د هغه په زړه کښې ایمان ښه خورشې. هغه د ایمان د دائرې نه نه خارجېږي. او د الله تعالی په حکم هغه د ارتداد نه محفوظ کېږي.

خو امام بخاری رحمته الله عليه استیاض کړې دي. او د ذریعې بندولو دپاره ئې ددې تصریح نه ده کړې. بلکه اشاره باندې ئې اکتفاء کړې ده. (د)

⑧ دا هم ممکن ده. چه دلته د.. باب.. بلا ترجمه راوړلو مقصد تشجيز اذهان وي. يعنی تمرين دپاره ئې ترجمه حذف کړې وي. نو ممکن ده. چونکه دلته د ایمان بشاشت (او تر وتازگي) پيدا کيدو باندې د ایمان قائم او دائم اوسيدو بشارت او تسلی مقصود ده. په دې وجه جديد ترجمه قانعولي شی «باب قوله تعالى ﴿فَمَنْ يُؤدِ اللَّهَ أَنْ يُؤدِّيَهُ يَكْفُرْ صَدْرَةَ لِلْإِسْلَامِ﴾ يا

(١) شرح الكرمانی (٢٠١١)۔

(٢) الأبواب والتراجم لصحيح البخاری لشيخ الحديث محمد زكريا الكاندهلوی رحمته الله عليه (ص. ٣٩)۔

(٣) المصدر السابق۔

باب قول الله تعالى ﴿وَمَنْ يُقِمْ اللَّهَ قَوْلَهُ مِنْ تُحُلٍ﴾ (۱)

دغه شان دلته کنبی د جدید باب قانمولو دپاره دا مناسبت هم شته. چه امام بخاری رحمته الله علیه وړاندې د ایمان، کفر، نفاق او ظلم وغیره مختلف مراتب بیان کړی دی. په حدیث د هر قل کنبی هم د مختلفو مراتبو او په دې کنبی د زیادت ذکر دې. بیا دا زیادت عین ممکن ده. چه د مؤمنانو د عددی زیادت په وجه وی یا ددوی د کیفی زیادت په اعتبار سره وی. خکه چه په دې حدیث کنبی، «هل یزیدون أم ینقصون»، سره د، «و كذلك الإیمان حق یتم»، ذکر دې او په دې کنبی کما او عدداً زیادت مذکور دې. دغه شان په دې کنبی د «سألتک هل یرتد أحد سخطه لدینته بعد أن یدخل فیہ، فرمعت أن لا» نه پس «و كذلك الإیمان حین تغالط بشاشته القلوب، لا یسخطه أحد» مذکور دې. دلته د ایمان په کیفیت کنبی زیادت مراد دې. نو کما د ایمان د زیادت په لحاظ سره ترجمه قانمولې شی. چه، «باب الیادة فی الإیمان بویادة المؤمنین»، یا ونیلې شی. چه، «الإیمان یتم بویادة أهل الإیمان»، دغه شان د کیفاً زیادت په لحاظ سره باب قانمولې شی. چه، «باب قوله تعالی ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَرَأَدَتْهُمْ أَفْنَاءٌ وَهُمْ لَا یَسْتَبِشِرُونَ﴾» یا داسې هم ونیلې کیدی شی. چه، «باب: الإیمان یرید حین تغالط بشاشته القلوب»،

① حضرت شیخ الہندی رحمته الله علیه فرمائی چه دا هم څه لرې نه ده. چه د امام بخاری رحمته الله علیه په نظر کنبی دا ټولې فاندې وی. نو هو یوې ترجمې قانمولو سره دا ټولې فاندې نشوې حاصلیدی. په دې وجه نه کثیراً للفوائد، باب، د ترجمې نه بغیر پریخودو. (۲)، «والله أعلم بالصواب»،
«- حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ حَمْزَةَ قَالَ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ صَالِحٍ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبَّاسٍ (۳) أَخْبَرَنِي قَالَ أَخْبَرَنِي أَبُو سَعْيَانَ بْنُ حَرْبٍ أَنَّ هِرْقَلَ قَالَ لَهُ سَأَلْتُكَ هَلْ يَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ فَرَمَعْتَ أَنَّهُمْ يَزِيدُونَ وَكَذَلِكَ الْإِيمَانُ حَتَّى يَتِمَّ وَسَأَلْتُكَ هَلْ يَرْتَدُّ أَحَدٌ سَخَطَهُ لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ فَرَمَعْتَ أَنْ لَا وَكَذَلِكَ الْإِيمَانُ حِينَ يَغْلُظُ بِشَاشَتِهِ الْقُلُوبُ لَا يَسْخَطُهُ أَحَدٌ [ر.ه]

رجال الحديث

① ابراہیم بن حمزہ: دا ابراہیم بن حمزہ بن محمد بن حمزہ بن مصعب بن عبدالله بن الزبیر قرشی اسدی زبیری مدنی دې. ددوی کنیت ابو اسحاق دې. (۴).

(۱) المصدر السابق -

(۲) الأبواب والتراجم لصحيح البخاری (ص. ۳۹۰) -

(۳) قد سبق تخريج هذا الحديث انظر كشف الباری (۶۷۸۱) الحديث السادس -

(۴) تهذيب الكمال (۷۶۱۲) -

دوی د ابراهیم بن جعفر بن محمود، ابراهیم بن سعد زهری، اسامه بن حفص مدنی، ابوضمره، عبدالعزیز بن ابی حازم، عبدالعزیز بن محمد الدراوردی او یوسف بن یعقوب

الماجشون رحمہم اللہ نه روایت د حدیث کوی. (۱)

حالانکه ددوی نه امام بخاری، امام ابوداؤد، محمد بن یحیٰ ذهلی، ابوزرعه عبیدالله بن عبدالکریم رازی، ابو حاتم محمد بن ادريس رازی، محمد بن نصر الصانع بغدادی او ددوی

خوښې مصعب بن ابراهیم بن حمزه زبیری روایت د حدیث کوی. (۲)

امام ابوحاتم رحمہم اللہ فرمائی: «، صدوق»، (۳)

امام نسائی رحمہم اللہ فرمائی: «، لیس په پلس»، (۴)

امام محمد بن سعد رحمہم اللہ فرمائی: «، ثقة صدوق فی الحدیث»، (۵)

ابن حبان رحمہم اللہ دوی لره پخپل ، کتاب الثقات ،، کښې ذکر کړې دي. (۶)

مسلمه بن قاسم اندلسی رحمہم اللہ هم ددوی توثیق کړې دي. (۷)

ددوی وفات په مدينه منوره کښې ۲۳۰ هـ کښې اوښو. (۸)، رحمه الله تعالى رحمة واسعة،۔

① ابراهيم بن سعد: دا ابو اسحاق ابراهيم بن سعد بن ابراهيم بن عبدالرحمن بن عوف

زهری مدنی دي. ددوی حالات وړاندې د، باب تفاضل أهل الإيمان فی الأعمال، لاندې تیر شوی دي.

② صالح: دا ابو محمد يا ابو الحارث صالح بن کيسان مدنی دي. ددوی حالات هم وړاندې

، باب تفاضل أهل الإيمان فی الأعمال، کښې تیر شوې دي.

③ ابن شهاب: دا مشهور محدث محمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب

زهری دي. ددوی حالات د ، بدء الوحی ،، دریم حدیث لاندې تیر شوی دي. (۹)

(۱) تهذيب الكمال (۷۷۱۲)۔

(۲) البصير السابق۔

(۳) المصدر السابق وتهذيب التهذيب (۱۱۷۱۱) وفي تهذيب التهذيب ((وسئل أبو حاتم عنه وعن إبراهيم بن

المندر فقال كانا متقاربين ولم يكن لهما تلك المعرفة بالحدیث)۔

(۴) تهذيب الكمال (۷۸۱۲)۔

(۵) الطبقات الكبرى لابن سعد (۴۴۲۵)۔

(۶) كتاب الثقات (۷۲۱)۔

(۷) تعليقات تهذيب الكمال (۷۸۱۲) بحواله كتاب الصلة لابن قاسم الأندلسی۔

(۸) التاريخ الكبير للبخاری (۲۸۳۱۱) رقم ۹۱۲ وتهذيب الكمال (۷۸۱۲)۔

(۹) كشف الباری (۳۲۶۱)۔

⑤ عبدالله بن عبدالله: دې په فقها؛ سبعة کنبې مشهور فقیه عبيدالله بن عبدالله بن عتبة بن مسعود دې. ددوی مختصر حالات هم د... بدء الوحي... پنځم حدیث لاندې ذکر شوی دی. (١)

⑥ عبدالله بن عباس: د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه حالات د... بدء الوحي... څلورم حدیث کنبې تیر شوی دی. (٢) او دوی سره متعلق څه حالات وړاندې د... هاب کفران العشر وکفر دون کفر... لاندې ذکر شوی دی.

⑦ ابوسفیان: د حضرت ابوسفیان صخر بن حرب رضی الله عنه حالات د... بدء الوحي... شپږم حدیث لاندې ذکر شوی دی. (٣)

قوله: أَنْ هِرْقَلٌ قَالَ لَهُ: هرقل دوی ته (یعنی حضرت ابو سفیان رضی الله عنه) ته اوونیل چه ما ستا نه تپوس او کړو چه دا خلق (د نبی کریم صلی الله علیه و آله پیروکار) کمپرې او که زیاتپرې؟ نو ت اوونیل چه هغوی زیاتپرې هم دا حالات د ایمان وی تردې پورې چه دا مکمل شی. او ما ست نه تپوس او کړو چه آیا په دوی کنبې څوک ددې دین قبلولو نه پس بیا دده نه ناراضه (او ت خوښه) شوې دې. او دا ئې پریخودې هم دې؟ تا اوونیل چه نه. او هم دا کیفیت د ایمان وی کله چه ددې بشاشت (تر وتازگی) زړونو کنبې ښکته شی. نو بیا ددې نه څوک نه خفه کپرې خرم فی الحدیث دا د هرقل د حدیث یوه ټکړه ده. اصل حدیث ډیر اوگد دې. کوم چه د... بدء الوحي... په آخر کنبې تاسو وئیلې دې. د اوگد حدیث نه په یوې ټکړې باندې اکتفاء کولو ته...، إختصار فی الحدیث...، او... خرم فی الحدیث...، وئیلې شی. (٤)

د اختصار یا خرم فی الحدیث په باره کنبې اختلاف دې:

① بعض حضرات ددې نه مطلقاً منع کوی. او اختصار ته ناجائز وائی. لکه څنگه چه ددې حضراتو په نیز... روایت بالمعنی... مطلقاً ممنوع دې.

② بعض حضرات اختصار فی الحدیث ته هغه صورت کنبې ناجائز وائی. چه کله دې راوی پخپله یا بل پوکس دا روایت وړاندې مکمل نه وی روایت کړې. که پخپله ده یا بل پوکس راوی دا مکمل روایت کړې وی. نو دوباره د اختصار کولو اجازت دې.

③ بعض حضرات بغیر دڅه تفصیل نه مطلقاً د اختصار فی الحدیث د جواز قائل دی. که هغوی ته دا پته وی. چه د الفاظو او د بیان اسلوب بدلولو سره معنی کنبې څه فرق راځی. یا هغوی په دې خبره نه پوهیږی.

(' کشف الباری (٣٢٤١) _

(' کشف الباری (٣٢٥١) _

(' کشف الباری (٤٨٠١) _

(' عمدة القاری (٢٩٤١) _

خو په دې صورت کښې دا هم ونيلى شوى دى. چه د اختصار فى الحديث جواز په دې اندازه اطلاق سره نه دې بلکه هغه څيز سره مقيد کول پکار دى چه د محذوف جزء مذکور سره داسې تعلق نه وي کوم چه محل بالمعنى وي لکه استثناء، شرط او غايت وغيره شو چه ددې په حذف کولو سره يقيناً په وړاندې معنى کښې خلل پيدا کيږي. په دې وجه مطلقاً د جواز قائلينو ته هم دا قيد منل پکار دى وجه دا ده چه صفى هندى رحمته الله عليه په داسې صورت کښې د اختصار فى الحديث ممنوع کيدو باندې اتفاق نقل کړې دې

⑤ څلورم قول او هم دا صحيح قول دې. دا دې چه د اختصار فى الحديث جواز يا عدم جواز کښې تفصيل دې. که اختصار او خرم کونکې عالم وي او هغه په داسې طريقه خرم کوى چه د محذوف معنى تعلق مذکوره سره نه پاتې کيږي نه په بيان کښې خلل پيدا کيږي او نه په دلالت کښې څه اثر راځي. نو د داسې عالم .. اختصار .. او .. خرم .. جائز دې. که روايت بالمعنى صحيح وي. او که نه وي که ددې نه وړاندې نې بالتمام پخپله يا بل چا روايت کړې وي. او که نه وي کړې. په دواړو صورتونو کښې جائز دې ځکه چه دا د دوو جدا جدا روايتونو په حکم کښې دى او که تصرف کونکې داسې عالم نه وي نو هغه ته د .. اختصار .. او .. خرم .. کولو اجازت نشته.

خودلته يوه خبره ياد ساتل پکار دى. که هغه صحيح تصرف کونکې عالم وي نو هغه دپاره هم د اختصار فى الحديث اجازت په دې صورت کښې دې. کله چه دده مقام د .. تهمت .. نه بالاتر او اوچت وي که داسې نه وي. مثلاً يو ځل ده مکمل روايت نقل کړو او بې نې چه کله دوباره مختصراً حديث نقل کړو. نو هغه ته ويره شوه. چه زه به متهم کړې شم يا به دا ونيلى شى. چه پومى ځل نې کوم روايت نقل کړې دې. هغې کښې اضافه کړې ده يا به داسې ونيلى شى. چه په دويم ځل نې کوم ناقص روايت کړې دې. دا د نسيان يا د ضبط (حفظ) د قلت په وجه دې. که د داسې تهمت يره وي. نو د داسې عالم دپاره نه ابتداء .. اختصار .. جائز دې. او نه ثانياً. (١) هم ددې قبيلې څنې دا هم دى. چه مصنف په مختلفو بابونو کښې

حديث تقطيعاً ذکر کوي.،، وهوال الجواز أقرب ومن المنة ابعده،،(٢)

امام بخارى رحمته الله عليه هم دلته د .. خرم .. يا .. تقطيع .. نه کار اخستې دې او هغه چه چرته هم دحديث يوه تکرره جدا بيانوى هغه د جواز په حد کښې وي. (٣)،، والله اعلم،،—

په حديث باب کښې خرم دچا د طرفه واقع شوي دي؟ دلته يو بحث دا دې. چه په دې حديث کښې .. خرم .. د امام بخارى رحمته الله عليه د طرفه دې. او که د بل چا د طرفه دې؟ علامه کرمانى او قسطلانى رحمهما الله فرمانى چه دا په ظاهره د امام بخارى رحمته الله عليه د طرفه نه دې. بلکه د امام

(١) قال السيوطي في التدریب (١٠٤/٢) قال سليم فإن رواه ناقصاً ثم أراد روايته تاماً وكان ممن يتهم بالزيادة كان ذلك عذراً له في تركها وكتماها)۔

(٢) تدریب الراوى (١٠٥، ١٠٣/٢) النوع السادس والعشرو صفة رواية الحديث الفرع السادس)۔

(٣) انوار البارى (١٩٢/٢) وفضل البارى (٥٤٣/١)۔

زهري رحمه الله نه شوې دي ځکه چه دواړو ځايونو کښې د امام بخاري رحمه الله شيوخ مختلف دي. د بدء الوحى په روايت کښې د امام بخاري رحمه الله شيخ ابواليمان دي او په روايت د باب کښې ابراهيم بن حمزه دي ابراهيم بن حمزه سره د امام زهري رحمه الله صرف د... خرم، روايت وواو د ابواليمان طريق تفصيلي دي غالباً ابراهيم بن حمزه به د... ايمان، په دين... کيدو باندې

استدلال کولو سره په دې تکررې باندې اکتفاء کړې وى (١)
خو علامه عيني رحمه الله فرماني چه دا راښيي صحيح نه ده ځکه چه امام بخاري رحمه الله بعينه په دې سند سره هم دا حديث مکمل طور باندې په... کتاب الجهاد... کښې... باب دعاء النبي صلى الله عليه وآله وسلم في الاسلام والنهضة... کښې ذکر کړې دي. (٢) که خرم د امام زهري رحمه الله د طرفه وې نو ابراهيم بن حمزه به هلته کښې هم ناقص روايت کړې وې په دې وجه... خرم... د امام بخاري رحمه الله د طرفه دي. (٣) والله اعلم...-

(۳۷) بَابُ فَضْلِ مَنْ اسْتَبْرَأَ لِدِينِهِ

دا باب دهغه سړي د فضيلت په بيان کښې دي. څوک چه د خپل دين دپاره د شکون و شبهاتو نه برات حاصل کړی.

ما قبل سره مناسبت: علامه عيني رحمه الله فرماني چه ددې باب ما قبل باب سره مناسبت دا دي چه په وړاندې باب کښې د ايمان، اسلام، او احسان بيان وواو دا چه ټول په دين کښې داخل دي. حالاتکه په دې باب کښې د... استبراء للدين... ذکر دي چه دا ايمان او احسان

وغيره ته شامل دي او په دې کښې هيڅ شک نشته چه... استبراء للدين... هم دين دي (١)
د ترجمه الباب مقصد ① حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه امام بخاري رحمه الله د ايمان امور ذکر کوي په ذکر شوي ترجمه الباب قائمولو سره امام بخاري رحمه الله دې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه... ورع... او... اتقوا من الشهوات... د ايمان د مکملاتو څخې دي. (٢)

⑤ حضرت شيخ الهند قدس روحه فرماني چه وړاندې امام بخاري رحمه الله د اصرار على المعاصي نه ويړه ورکړې وه اوس په دې باندې ترقی کوي او دا بنودل غواړي چه د دين د حفاظت او صفائي دپاره د مشتبه امورو نه بچ کيدل ضروري دي او لطيفه اشاره دي خبرې طرف ته هم معلومېږي چه توبه باندې اعتماد کولو سره معصيت کول پکار نه دي ځکه چه معاصي او اصرار على المعاصي د توفيق سلب کولو سبب جوړېږي چه بيا به د توبې توفيق

(١) شرح الکرمانی (٢٠٢١) وارشاد الساری (١٤٢١).

(٢) صحيح البخاری (٤١٢١).

(٣) عمدة القاری (٢٩٤١).

(٤) عمدة القاری (٢٩٥١).

(٥) فتح الباری (١٢٦١).

هم نه وی نو مسلمان ته د ابتداء نه خپل دین او عرض (ایمان) د گناهونو، او مشتبه امورو نه بچ ساتل پکار دی. (۱)

⑦ حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دلته ایمان کښې تفاوت بیانول غواړي په دې طريقه چه په دې باب کښې د استبراء للدين بيان دې، او په استبراء کښې تفاوت وی، نو په دې سره ایمان کښې هم تفاوت ثابت شو. (۲)

⑧ حضرت شيخ الهند صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، چه ددې نه وړاندې باب تیر شوې دې، «پاپ عوف المؤمن أن یحیط عمله»، په دې کښې مؤمن د عمل د احباط نه ویرولې شوې وو، اوس په دې باب کښې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ داسې طريقه او لاره ښودل غواړي، چه ددې په اختیارولو سره سړي د حبط عمل نه بچ کيږي، او هغه دا لاره ده، چه خپل دین دپاره استبراء اوکړي شی، او د شبهات نه بچ شی. (۳)

⑨ حضرت شيخ الحديث صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، دا احتمال هم شته، چه دا باب د تیرشوی باب دپاره په منزله د تکملي وی، ځکه چه په حدیث د جبرئیل کښې د احسان بیان وو، او ددې باب نه د احسان دلاري تعلیم مقصود دې، یعنی دا ښودل غواړي، چه د احسان د حصول طريقه دا ده، چه د دین د اتباع په نیت سره د قلب د احوالو مراعات اوساتلې شی، او د شبهاتو نه اجتناب اوکړي شی. (۴)

ددین د اتباع د نیت قید ددې دپاره اولگولې شو، که دین نه وی، نو د قلب د احوالو مراعاتو، اود شبهاتو نه د بچ کیدو هیڅ فائده نشته، لکه ډیر زیات جوگیان (منجوران فقیران) ښه ډیر ریاضتونه کوي، او د ډیرو خیزونو نه پرهیز کوي، خو چونکه د دین اتباع نه وي، په دې وجه د احسان طريقه حاصلول هم ممکن نه وی. (۵)

⑩ دا هم ممکن ده، چه په دې سره دمرجنه تردید وی، هغوی وائی، چه «لا تضام مع الإيمان معصية»، نو په دې باب سره ددوی تردید کولې شی، چه تاسو معصیت ته غیر مضر وائی، حالانکه د حدیث نه ښکاره ده، چه د مشتبهاتو نه د بچ کیدل هم مضر دی. (۶)

یو اشکال او د هغې جواب، امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دلته د حدیث په الفاظو باب قائم کړي دې، فرمائیلي نې دی، «...استبراء الدین»، حالانکه حدیث کښې دی، «...استبراء الدین، وعرضه».

سوال دا دې، چه «...عرضه»، نې ولې پریځودو؟

(۱) الأبواب والتراجم لصحيح البخاری لشيخ الحديث الكاندهلوی (ص. ۳۹۰).

(۲) لامع الدراري (۶۰۷۱۱).

(۳) تقرير بخاری شریف (۱۵۳۱۱).

(۴) الأبواب والتراجم (۳۹).

(۵) المصدر السابق.

(۶) إمداد الباری (۷۷۲۱۴).

ددې جواب دا دي چه استبراء للدين، استبراء للعرض ته مستلزم دي يعنى كوم سرې چه د خپل دين حفاظت كوي. هغه به د داغدار كيدو نه بچ كوي په دي سره به د عزت حفاظت پخپله كيږي په دي وجه ئې استبراء للعرض په مستقلة ترجمه كېږي د راوړلو ضرورت اونه گټرلو (۱) وانه اعلم.

۵۲- حَدَّثَنَا أَبُو نَعِيمٍ حَدَّثَنَا زَكَرِيَّا عَنْ عَامِرٍ قَالَ سَمِعْتُ النُّعْمَانَ بْنَ بَشِيرٍ (۱) يَقُولُ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ الْحَلَالُ بَيْنٌ وَالْحَرَامُ بَيْنٌ وَبَيْنَهُمَا مُشَبَّهَاتٌ لَا يَعْلَمُهَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ فَمَنْ اتَّقَى الْمُشَبَّهَاتِ اسْتَبْرَأَ لِدِينِهِ وَعِزِّهِ وَمَنْ وَقَعَ فِي الشُّبُهَاتِ كَرِهَ اللَّهُ حَوْكَ الْجَنَسِ يُوْشِكُ أَنْ يُوَاقِعَهُ الْأَوَارُثُ يَكُلُ مِلْكِيَّ حَتَّى أَلَا إِنْ جَمَى اللَّهُ فِي أَرْبِهِ فُحَارِمُهُ الْأَوَارُثُ فِي الْجَنَدِ مُضَعَّةٌ إِذَا صَلَحَتْ صَلَمَ الْجَنَدِ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَنَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ [۱۴۳۰]

رجال الحديث

① ابونعيم: دامشهور محدث ابو نعيم الفضل بن دكين المالحي الكوفي الاحول دي دكين

ددوی د پلار لقب دي. د.وی .م عمرو بن حماد دي. (۲)
دوی د امام اعمش، زکری بن ابی زانده، جعفر بن برقان، عمر بن ذر، مالک بن مغول، مسعر بن کدام، سفیان الثوري، شعبه، اسرائيل، جرير بن حازم، امام ابوحنيفه، او ابن ابی ليلى (۳) وغيره نه حديثونه اوريدلي دي. (۴)

ددوی نه امام بخاري (رحمه الله) ډير حديثونه روايت کړي دي. ددوی نه علاوه امام احمد بن حنبل، اسحاق بن راهويه، يحيى بن معين، ابوخيثمه ابوبکر بن ابی شيبه، عثمان بن ابی شيبه، امام ذهلي، امام دارمي، عبد بن حميد، عباس دوري، ابو زرعه رازی، ابو زرعه دمشقي، ابو حاتم، ابن الفرات، او ابراهيم حربي (رحمه الله) وغيره ډيرو حضراتو حديثونه روايت کړي دي. (۵)

(۱) عمدة القاری (۲۹۵۱۱) -

(۲) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب البيوع باب الحلال بين رقم ۲۰۵۱ ومسلم في صحيحه (۲۸۱۲) كتاب البيوع والساقاة والمزاولة باب أخذ الحلال وترك الشبهات والناسي في سننه (۲۱۰۲) كتاب البيوع باب إجتنب الشبهات في الكسب وأبو داود في سننه في كتاب البيوع باب في إجتنب الشبهات رقم ۳۳۲۹ و ۳۳۳۰ والترمذي في جلمعه في كتاب البيوع باب ما جاء في ترك الشبهات رقم ۱۲۰۵ وابن ماجه في سننه في كتاب الفتن باب الوقوف عند جامعه الشبهات رقم ۳۹۸۴ -

(۳) تهذيب الكمال (۱۹۷/۲۳) وسير أعلام النبلاء (۱۴۲۱۱۰) -

(۴) سير أعلام النبلاء (۱۴۵، ۱۴۴۱۱۰) وتهذيب الكمال (۱۹۷/۲۳، ۲۰۲) -

(۵) سير أعلام النبلاء (۱۴۶، ۱۴۵۱۱۰) وتهذيب الكمال (۲۰۲/۲۳، ۲۰۴) -

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرماني «أبو نعيم أعلم بالشيوخ وأسابهم وبالرجال...» (١)

يعقوب بن شيبة رحمته الله فرماني «أبو نعيم ثقة، ثبت، صدوق» (٢)

امام احمد رحمته الله فرماني «أبو نعيم يقظان في الحديث» (٣)

هم دا ام احمد رحمته الله فرماني «كان أبو نعيم ثبتاً» (٤)

محمد بن عبدالله بن عمار موصلي رحمته الله فرماني «أبو نعيم متقن، حافظ، إذا روى عن الثقات لحديثه حجة أحتم ما يكون» (٥)

احمد بن صالح رحمته الله فرماني «ما رأيت محدثاً صدق من أبي نعيم» (٦)

د علي بن المديني رحمته الله نه تپوس اوشو چه «من أوثق أصحاب الشوري؟»، نو دوى د ابو نعيم نوم هم واخستلو (٧)

امام عجلي رحمته الله فرماني «ثقة ثبت في الحديث» (٨)

يعقوب بن سفيان فارسي رحمته الله فرماني «أجمع أصحابنا أن أبا نعيم كان غايقة في الإتقان» (٩)

امام ابو حاتم رحمته الله فرماني «ثقة كان يحفظ حديث الشوري ومسر حفظاً.... كان يلق بالحديث الشوري على لفظ واحد لا يغير، ولا يلقن، وكان حافظاً متقناً» (١٠)

ابو نعيم رحمته الله پخپله فرماني «نظرا بين المبارك في كتيبي، فقال: ما رأيت أحص من كتابتك» (١١)

ابن سعد رحمته الله فرماني «كان ثقة مأموناً كثير الحديث، حجة» (١٢)

ابن حبان رحمته الله دوى لره په .. كتاب الثقات .. كني ذكر كرى دى او فرماني «كان أئقن أهل زمانه» (١٣)

(١) تهذيب الكمال (٢٠٦١٢٣) وسير أعلام النبلاء (١٤٧١٠).

(٢) تاريخ بغداد (٣٥٢١١٢) وتهذيب الكمال (٢٠٦١٢٣).

(٣) تاريخ بغداد (٣٥٣١١٢) وتهذيب الكمال (٢٠٧١٢٣).

(٤) المصادر السابقة.

(٥) تاريخ بغداد (٣٥٤١١٢) وتهذيب الكمال (٢١١١٢٣).

(٦) المصادر السابقة وسير أعلام النبلاء (١٤٧١٠).

(٧) تهذيب الكمال (٢١٢١٢٣).

(٨) المصدر السابق.

(٩) المصدر السابق وسير أعلام النبلاء (١٤٧١٠).

(١٠) تهذيب الكمال (٢١٢١٢٣، ٢١٣).

(١١) تاريخ بغداد (٣٤٨١١٢) وتهذيب الكمال (٢١٣١٢٣).

(١٢) طبقات ابن سعد (٤٠١١٦).

(١٣) "البيقات لبم حبن (٣١٩١٧).

خطيب بغدادی رحمته فرمائی: «کان ابو نعیم مزاحاً اذا دعاه من تدینہ وثقتہ واماتہ» (۱).

امام نسائی رحمته فرمائی: «ابو نعیم ثقة مأمون» (۲).

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «ثقة ثبت» (۳).

البتہ یہ امام ابو نعیم رحمته باندی د،، تشیع،، الزام وولکہ حافظ ذہبی رحمته فرمائی: «حافظ حجة، إلا أنه يتشيع من غير غلو ولا سب» (۴).

دغہ شان امام یحییٰ بن معین رحمته فرمائی: «کان ابو نعیم اذا ذکر السناد فقال: هو جيد، واثنی علیہ، فهو شیعی، واذا قال: فلان کان مرجحاً فاعلم انه صاحب سنة، لا بأس به» (۵).

خود دوی تشیع دیر خفیف (معمولی) وونہ بہ دہ د بدعت مؤید روایات نقل کول او نہ داعی الی البدعت ووپہ دی وجہ تولو ددہ حدیثونہ قبول کری دی (۶) پخبلہ فرمائی: «ما کتبت عن الحنفیة أن سببت معاوية» (۷).

د امام ابو نعیم رحمته طبیعت کنبی د مزاح مادہ وہ:

① یو خلې یو سری ددوی دروازہ اوتکولہ ابو نعیم رحمته تپوس اوکړو. څوک یې؟ په جواب کنبی هغه اوونیل: «أنا»، دوی جواب ورکړو: «من أنا؟»، نو دې سری اوونیل: «رجل من ولد آدم»، ابو نعیم په جلتی ور اووتلو او ورجخت شو او ښکل نی کړو او: «مرحاً وأهلاً»، نی اوونیل او وې ونیل چه زما د سره خیال نه وو چه د حضرت آدم عليه السلام په نسل کنبی به اوس هم څوک باقی پاتې شوې وی (۸).

② یوخلې ابو نعیم د خپل شیخ سفیان نه څه تپوس اوکړو نو هغوی مزاحاً اوونیل: «أنت لا تبصر النجوم بالنهار»، نو دوی فوراً اوونیل: «وأنت لا تبصرها لکها باللیل»، په دې باندې هغه بې اختیاره په خدا شو (۹).

(۱) تاریخ بغداد (۳۴۷/۱۱۲) وتهذيب التهذيب (۲۷۶۱) -

(۲) تهذيب التهذيب (۲۷۶۱) -

(۳) تقريب التهذيب (ص. ۴۶۰) رقم (۵۴۰۱) -

(۴) میزان الاعتدال (۳۵۰/۱۳) رقم (۶۷۲۰) -

(۵) المصدر السابق -

(۶) هدى السارى (۴۳۴) -

(۷) سير اعلام النبلاء (۱۵۱۱۱۰) -

(۸) تهذيب الكمال (۲۱۶/۲۳) -

(۹) تاريخ بغداد (۳۴۷/۱۱۲) وتهذيب الكمال (۲۰۶/۲۳) -

⑤ دابو نعیم رضی اللہ عنہ ثقافت او قوت حفظ او د محدثینو په احتیاط باندې دلالت دپاره دا واقعہ ہم د ذکر قابله ده. احمد بن منصور رمادی نقل کوی. چه زه احمد بن حنبل او یحي بن معین سره د خادم په طور د امام عبدالرزاق رحمہ اللہ نه حدیثونو اوریدو دپاره لارم. په واپسې چه کله مونږ کوفې ته راوړسیدو. نو یحي بن معین امام احمد ته اوونیل. چه زه د ابو نعیم امتحان اخستل غواړم. امام احمد منع کړو. او وې فرمائیل. چه هغه ثقہ دې. امام یحي بن معین اونه منل. په یو کاغذ کښې نې د ابو نعیم دیرش حدیثونه اولیکل. او د هرلسو حدیثونو نه پس نې د یو بل محدث د حدیث اضافه اوکړله. دا درې واړه ابو نعیم ته اورسیدل. دروازه نې اوټکوله. نو هغه راووتلو. او د خپل کور دروازې مخې ته یو ډپه (مورہ) باندې کیناستل. بنی طرف ته نې احمد بن حنبل کینولو. گس طرف ته نې یحي بن معین، او احمد بن منصور رمادی ددوی مخې ته لاندې کیناستلو. یحي بن معین کاغذ راوښکلو. او لوستل نې شروع کړل. ابو نعیم خاموشی سره اوریدل. کله نې چه لس حدیثونه واورول. یوولسم حدیث نې اولوستلو. نو هغوی تنبیه ورکړله. چه دا حدیث وران کړه. دا زما روایت نه دې. بیا نې لس حدیثونه اوونیل. ددې نه پس نې اضافه شوې حدیث واورولو. نو دوی بیا تنبیه اوفرمائیل. او دا نې کټ کړو. بیا د لسو حدیثونو نه پس چه کله هم دا صورت راپیښ شو. نو ددوی مخ متغیر شو. د امام احمد مټ نې اونیولو. او یحي بن معین ته مخاطب شو. او وې ونیل. «ما هَذَا فَاوْرَمُ أَنْ يَفْعَلَ مِثْلَ هَذَا»، چه دې خو د داسې قسمه حرکت نه ډیر اوچت او برتر دې. دې داسې نشی کولې. بیا نې د احمد بن منصور رمادی په باره کښې اوونیل. چه دده داسې جرات نشی کیدې. اوس پاتې شوې ته، نو «هَذَا مِنْ لَعْنِكَ يَا لَعْلُ»، نې اوونیل. او دوی یحي بن معین ته زور دراره لته ورکړله. چه هغه د مورې نه لاندې پریوتلو. او پاسیدو، کور ته لاړو.

امام احمد، یحي بن معین ته اوونیل. چه ما خو ته منع کړې وې. چه دا سرې ثقہ دې. هسې بیسه داسې حرکت کولو سره مه اینخله. امام یحي بن معین رحمہ اللہ اوفرمائیل. «والله لرفسته أحب لِي مِنْ سَفَرٍ»، چه په خدائې قسم! ما ته د خپل ټول سفر په مقابله کښې دا لته زیاته خوښه ده. چه ماته ددې سړی د تثبیت او ثقافت علم اوشو. (۱)

⑥ امام ابو نعیم رحمہ اللہ کثیر العیال وو. حدیثونه به نې اورول. او د حاکمانو امراء نه به نې د معاوضې په طور څه اخستل. (۲) خلقو ده لره ملامه کړو. نو دوی اوونیل. «تَلَوْمَوْحِي حِلِي الْأَعْدَى، وَلِي يَبْقَى ثَلَاثَةَ عَشْرَ وَمِائِي يَبْقَى رَغِيْفًا» (۳)

(۱) تاریخ بغداد (۳۵۴، ۳۵۵)، و تهذيب الكمال (۲۱۱، ۲۱۰، ۲۱۱)، وسير اعلام النبلاء (۱۴۸، ۱۴۹)

(۲) سير اعلام النبلاء (۱۵۲۱۰)

(۳) تهذيب الكمال (۲۱۸، ۲۱۳)، وسير اعلام النبلاء (۱۵۲۱۰)

یو سړی دوی د مرګ نه پس په خوب کښې اوکتل چه په حدیث باندې معاوضه اخستلو باندې الله تعالی تاسو سره څه معامله اوکړله. دوی جواب ورکړو. «نظر القاضی امری، فوجدنی ذا هیال لغافق»^(۱)

په ۲۱۹هـ کښې ددوی وفات وشو. ^(۲)، رحمه الله تعالی رحمة واسعة،

⑤ زکریا: دوی زکریا بن ابی زانده کوفی دې. ^(۳) د ابو زانده په نوم کښې اختلاف دې امام بخاری رحمته خالد بن میمون راجع ګرځولې دې. ^(۴) د زکریا بن ابی زانده شمار صفار

تابعینو کښې دې البته د هیڅ یو صحابی نه ددوی روایت کول ثابت نه دی. ^(۵) دوی دخالد بن سلمه، سعد بن ابراهیم، سماک بن حرب، عامر شعبی، عبدالملک بن عمیر،

عطیة العوفی او ابو اسحاق سبعی رحمته وغیره نه حدیث روایت کړی دی. ^(۶) ددوی نه روایت کونکو کښې سفیان ثوری، سفیان بن عیینه شعبه بن الحجاج، عبدالله بن المبارك، عیدانث بن موسی، ابو نعیم او یحیی بن سعید القطان رحمته وغیره حضرات دی. ^(۷)

امام یحیی بن معین رحمته فرمائی، «صالح»^(۸)

امام ابوداؤد رحمته دوی لره... ثقه... ګرځولې دې. ^(۹)

امام یحیی بن سعید القطان رحمته فرمائی، «لیس به بأس»^(۱۰)

امام ابو زرعه رحمته فرمائی، «صیلح»^(۱۱)

امام نسائی رحمته فرمائی، «ثقة حلو الحديث»^(۱۲)

امام احمد رحمته فرمائی «ثقة حلو الحديث»^(۱۳)

(۱) المصادر السابقة -

(۲) المصادر السابقة -

(۳) تهذيب الكمال (۳۵۹/۱۱۹) -

(۴) التاريخ الكبير (۴۲۱۳) رقم ۱۳۹۶ -

(۵) سير أعلام النبلاء (۲۰۲۱۶) -

(۶) تهذيب الكمال (۳۵۹/۱۱۹، ۳۶۰) -

(۷) المصدر السابق -

(۸) تهذيب الكمال (۳۶۱۱) وميزان الاعتدال (۷۳۱۲) رقم ۲۸۷۵ -

(۹) تهذيب الكمال (۳۶۲۱) وتهذيب التهذيب (۳۳۰۱۳) -

(۱۰) التاريخ الكبير (۴۲۱۳) رقم ۱۳۹۶ -

(۱۱) سير أعلام النبلاء (۲۰۳۱۶) -

(۱۲) تهذيب الكمال (۳۶۲۱) -

(۱۳) تهذيب الكمال (۳۶۱۱) وميزان الاعتدال (۷۳۱۲) رقم ۲۸۷۵ -

يعقوب بن سفيان او ابوبکر البزار رحمہما اللہ ہم دوی ته . . ثقہ . . ونیلی دی. (۱)
ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی، «کان ثقة کثیر الحديث»، (۲)

ابن حبان رحمہ اللہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۳)
خو کوم ځانې چه د حدیث عالمانو نه ددوی په باره کښې تعدیل منقول دی. هلته ددوی په باره کښې دا تصریح هم شته. چه ده به تدلیس کولو.

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دوی ته مطلقاً مدلس ونیلی دی. لکه چه لیکي، «ثقة كان يدلس»، (۴)
خو حقیقت دا دې. چه دوی لره چه ابوحاتم، ابوزرعه، او ابوداؤد مدلس گرځولی دی. ټولو قید لگولې دې. چه دوی به صرف هغه روایاتو کښې تدلیس کولو. کوم چه ددوی د شیخ شعبی نه منقول دی. (۵) لکه حافظ ذهبی رحمہ اللہ فرمائی، «ثقة يدلس من شيعه الشعبي»، (۶)
خو ددوی د تدلیس باوجود دوی لره د حدیث امامانو قبول کړې دې. ددې ښکاره وجه دا ده. چه محذوف راوی به مجهول نه وو بلکه معلوم به وو. لکه ابوحاتم رحمہ اللہ فرمائی. «أن المسائل التي يروها زكريا عن الشعبي لم يسعها منه، إنما أخذها عن أبي حريز»، (۷)

دغه شان يحيى بن زكريا رحمہ اللہ فرمائی «لو شئت لسيئت لك من بين أبي وبين الشعبي»، (۸)
البته دلته دا یاد ساتي: چه ددوی هغه روایتونه کوم چه د ابواسحاق سبيعي نه منقول دی. هغې کښې څه حده پورې ضعف دې. ځکه چه ابو اسحاق نه ددوی سماع آخری عمر کښې شوې وه. (۹) او دې دغه وخت کښې مختلط شوې وو. (۱۰)

ددوی وفات په ۱۴۷ هـ یا ۱۴۸ هـ یا ۱۴۹ هـ کښې شوې وو. (۱۱)، «رحمه الله تعالى رحمة واسعة».

⑤ عالم: دا مشهور تابعی محدث ابو عمر عامر بن شراحيل شعبی کوفی رحمہ اللہ دې. ددوی مختصر حالات د کتاب الایمان "باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده" لاندې تیر شوی دی. (۱۲)

(۱) تهذيب التهذيب (۳۳۰/۱۳) -

(۲) الطبقات (۳۵۵/۱۶) -

(۳) الثقات (۳۳۴/۱۶) -

(۴) تقريب التهذيب (۲۱۶) رقم (۲۰۲۲) -

(۵) تعليقات الكاشف (۴۰۵/۱۱) رقم (۱۶۴۳) -

(۶) الكاشف (۴۰۵/۱۱) رقم (۱۶۴۳) -

(۷) تهذيب الكمال (۳۶۲/۱۹) -

(۸) المصدر السابق -

(۹) تهذيب الكمال (۳۶۱/۱۹) -

(۱۰) تقريب التهذيب (ص ۴۲۳) رقم (۵۰۶۵) -

(۱۱) تهذيب الكمال (۳۶۲/۱۹) رقم (۳۶۳) -

(۱۲) كشف الباري (۶۷۹/۱) -

⑤ النعمان بن بشیر: دا مشهور صحابی حضرت ابو عبدالله نعمان بن بشیر (فتح الباء الموحدة وكسر الشين المعجمة) بن سعد ثعلبه بن جلاس (بضم الجيم وتخفيف اللام) (ويقال: غلاس) بفتح الغاء المعجمة وتشديد اللام بن زيد بن مالك بن ثعلبه بن كعب بن الخزرج انصاري مدني دي. (۱)

ددوی پلار حضرت بشیر بن سعد رضی اللہ عنہ په بیعت عقبه ثانیه کنې شریک وو. دا بدری صحابی دي. د بدر نه علاوه په نورو ټولو غزواتو کنې هم شریک پاتې شوې دي. او ددوی مړه مشهور صحابی حضرت عبدالله بن رواحه رضی اللہ عنہ خور ده. دا هم صحابییه ده. (۲)
حضرت نعمان بن بشیر رضی اللہ عنہ د هجرت په دویم کال پیدا شو. دا د هجرت نه پس انصارو کنې ۱۰، اول مولودى الإسلام، دي. لکه څنگه چه حضرت عبدالله بن الزبیر رضی اللہ عنہ په مهاجرینو کنې ۱۰، اول مولودى الإسلام، وو. حضرت نعمان بن بشیر د حضرت عبدالله بن الزبیر نه شپړ میاشتي مشر وو. (۳)

حضرت نعمان بن بشیر رضی اللہ عنہ بالاتفاق صغار صحابو کنې وو. (۴) په دې وجه دي خبره کنې اختلاف دي. چه دوی د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه سماع کړې وه او که نه؟ نو د مدینې خلق د سماع انکار کوي. او د عراق خلق اثبات کوي. (۵)

امام يحيى بن معين رحمته الله فرماني: چه حضرت نعمان بن بشیر رضی اللہ عنہ نه ،،سمعت النبي صلی اللہ علیہ وسلم،، الفاظو سره صرف يو حديث (حديث باب) منقول دي. باقی په هيڅ يو روايت کنې براه راست سماع نشته. (۶)

بهرحال دوی د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه علاوه د خپل ماما حضرت عبدالله بن رواحه، حضرت عمر بن الخطاب، او د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا نه روایات نقل کړي دي. (۷)

ددوی نه حسن بصری، سماک بن حرب، عامر شعبی، عروه بن الزبیر، ابو اسحاق سبيعي او ابو قلابه جرمي رضی اللہ عنہ وغيره ديرو تابعينو حديثونه حاصل کړي دي. (۸)

(۱) تهذيب الأسماء واللغات (۱۲۹/۲) وتهذيب الكمال (۱۱۱/۲۹) -

(۲) تهذيب الأسماء واللغات (۱۲۹/۲) -

(۳) الإصابة (۵۵۹/۳) -

(۴) سير أعلام النبلاء (۴۱۱/۳) -

(۵) تهذيب الكمال (۱۲۱/۲۹) -

(۶) المصدر السابق خودا خبره ټيک نه معلومېږي. ځکه د بخاری په (۹۶۹/۲) کتاب الرقاق اب صفه الجنة والنار رقم ۶۵۶۱ و ۶۵۶۲) کنې اود صحيح مسلم په (۱۱۵/۱۱) کتاب الإيمان باب شفاعة النبي صلی اللہ علیہ وسلم لأبي طالب والتخفيف عنه بسببه (کنې د حضرت نعمان بن بشیر رضی اللہ عنہ نه نقل دي. دوی فرماني: «سمعت رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فتنبه» -

(۷) تهذيب الكمال (۱۲۱/۲۹) -

(۸) تهذيب الكمال (۱۴۱/۲۹) -

دې شاعر هم وو. ډیر زیات کریم او سخی وو. (۱)

د حضرت معاویه رضی الله عنه په زمانه کېنې د حصص او کوفې گورنر پاتې شوې وو. د حضرت معاویه رضی الله عنه نه پس د یزید بن معاویه په زمانه کېنې هم ددې دواړو علائقو حاکم وو. څه مودې پورې نې په دمشق کېنې د قضاء فرائض هم پوره کول. (۲)

ددوی نه ټول یوسل خوارلس روایتونه نقل دی. په دې کېنې پنځه حدیثونه متفق علیه دی. او

په یو حدیث کېنې امام بخاری رحمته الله علیه او په څلورو حدیثونو کېنې امام مسلم رحمته الله علیه متفرد دي. (۳)

کله چه دې په ۲۲ کېنې پیدا شونو دده پلار حضرت بشیر بن سعد رضی الله عنه دوی نسی کریم رحمته الله علیه

له راوستل او د دعا درخواست نې او کړو. نسی کریم رحمته الله علیه او فرمائیل: «أما ترى أن يهدم ما بهت،

ثم يملأ الشام، فيقتله منافق من أهل الشام؟» نو هم دغه شان اوشوه. چه دوی د حضرت عبدالله

بن الزبیر رضی الله عنه په زمانه کېنې اووتل. په لاره کېنې خالد بن خلی کلاعی نومې یو بدبخت

دوی شهید کړو. دا د ۶۴هـ واقعه ده. (۴)، «رضي الله عنه وأرضاه».

دهدیت باب اهمیت د حدیث باب په عظمت شان باندې د عالمانو اجماع ده. او دا د هغه

حدیثونو نه یو حدیث دې. په کومو چه د اسلام مدار دې. بعضې حضرات وائی. چه دا ثلث

الاسلام دې. ځکه چه ،، اسلام ،، په دریو حدیثونو کېنې دائر دې. ① یو حدیث باب ،، الحلال

یعنی ،، ،، ② دویم حدیث ،، الأعمال بالنیات ،، ،، ③ او دریم حدیث ،، من حسن اسلام المرء تركه

ما لا یعنیه ،، ،، (۵)

امام ابوداؤد رحمته الله علیه فرمائی. چه ما د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم نه پنځه لاکهه حدیثونه لیکلی دی. د هغې

نه مې انتخاب کړې دې. او په ،، کتاب السنن ،، کېنې مې څلور زره او اته سوه حدیثونه

جمع کړي دی. چه په دې کېنې صحیح هم شته او د صحیح مشابه او مقارب هم. حالانکه د

انسان د خپل دین دپاره څلور حدیثونه کافی دی:

(۱) تهذیب الأسماء (۱۳۰/۱۲) -

(۲) تهذیب الکمال (۴۱۴/۲۹) وسیر اعلام النبلاء (۴۱۲/۱۳) -

(۳) سیر اعلام النبلاء (۴۱۱/۱۳) و تهذیب الأسماء (۱۲۹/۱۲) وعمدة القاری (۲۹۶/۱۱) وفی خلاصة الخزرجی (۴۰۲) له مائة وأربعة وعشرون حديثاً ولعله خطأ والصواب ما ذكرناه مائة وأربعة عشر حديثاً كما في

المصادر المذكورة والله أعلم -

(۴) تهذیب الکمال (۴۱۶/۲۹) -

(۵) سیر اعلام النبلاء (۴۱۲/۱۳) و تهذیب الکمال (۴۱۶/۲۹) (۴۱۷) -

(۶) قاله المصنف في العمدة (۲۹۹/۱۱) والطبیب فی الکاشف عن حقائق السنن (۹۱۶) فی کتاب البیوع باب

الکسب وطلب الحلال والکرمانی فی شرحه (۲۰۳/۱۱) والنووی فی شرحه لمسلم (۲۸۱/۲) کتاب البیوع باب

أخذ الحلال وترك الشهات - وقال أحمد أصول الإسلام ثلاثة أحاديث: هذا (أي الأعمال بالنیات..) والحلال

بین - إلخ ومن أحدث فی أمرنا هذا ما ليس منه فهو رد (کذا فی الفتوحات الربانية) (۶۵/۱۱) -

① یو، الأعمال بالنیات...، ② دویہ، من حسن اسلام المرء ترکہ ما لا یغنیہ...، ③ دریم، لا یكون المؤمن مؤمناً حق یرض لأغیہ ما یرض لنفسه، ④ خلورم «الحلال بین و الحرام بین...» (۱)

بعضی حضراتو د دریم حدیث «لا یكون المؤمن مؤمناً...» په ځانې «اذهب فی الدنیا یحکم الله...» ذکر کړې دې (۲)

عالمانو د حدیث باب د عظمت سبب دا بیان کړې دې چه په دې حدیث کښې نبی کریم ﷺ د خوراک، څکک، او لباس وغیره په اصلاح او بهتروالی باندې تنبیہ فرمائیلې ده چه ددې څیزونو حلال کیدل ضروری دی او نبی کریم ﷺ د حلال پیژندلو لاره ښودلې ده او د مشتبهاتو پریڅودو حکم ئې ورکړې دې. ځکه چه هم په دې سره سرې د خپل دین او عزت حفاظت کولې شی. دا ټولې خبرې نبی کریم ﷺ د یو مثال په ذریعه بیان کړې. او بیا په آخر کښې د ټولو نه زیات اهمه کار یعنی د زړه د احوالو مراعات او نگرانی په باره کښې ئې تاکید فرمائیلې دې. (۳)

قوله: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: مَا د نبی کریم ﷺ نه واوریدل چه دوی فرمائیل...

په دې تصریح سره د هغه حضراتو تردید او شوځوک چه دا وائی چه دوی ته براه راست د نبی کریم ﷺ نه سماع حاصل نه ده (ځکه چه دا د صغار صحابو ځنې وو. د نبی کریم ﷺ د وفات په وخت ددوی عمر اته کاله وو.) (۴)

ددې تصریح نه یو خو دا معلومه شوه چه دوی ته سماع براه راست حاصل ده. دویمه خبره دا معلومه شوه چه د صبی ممیز تحمل معتبر دې. (ځکه چه دلته کښې حضرت نعمان بن بشیر رضی الله عنه په ماشوموالي کښې تحمل کړې وو. او دا ئې د بلوغ نه پس ادا کړې وو. دلته دا خبره هم ذهن کښې کینول پکار دی چه بعضی حضراتو ددوی سماع صرف په حدیث باب کښې منلې ده. باقی په یو حدیث کښې ئې هم نه ده منلې. لکه څنگه چه اوس وړاندې

(۱) انظر تاريخ بغداد (۵/۵۷۵) وتهذيب الكمال (۱۱/۳۶۴) وسير اعلام النبلاء (۱۱۳/۲۱) وشرح النووي على صحيح مسلم (۲۸۱۲)۔

(۲) الفتوحات الربانية (۱۱/۶۴) وشرح النووي (۲۸۱۲)۔

(۳) شرح النووي (۲۸۱۲) كتاب البيوع باب أخذ الحلال وترك الشبهات وشرح الكرماني (۲۰۳۱) والکاشف (۹۱۶) وعمدة القاري (۱۱/۲۹۹)۔

(۴) قال الحافظ: وفي هذا رد القول الواقدي ومن تبعه أن النعمان لا يصح سماعه من رسول الله... فتح الباري (۱۲۶۱)۔

(۵) كما سبق بيان ذلك في ترجمته آنفاً۔

(۶) فتح الباري (۱۲۶۱)۔

دودی په حالاتو کښې د امام یحيي بن معین رحمۃ اللہ علیہ په حوالې سره مونږ ذکر کړل خو دا خبره هم صحیح نه ده ځکه چې ددې حدیث نه علاوه نورو حدیثونو کښې هم د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه براه راست د سماع دوی تصریح کړې ده. (۱)

قوله الحلال بین والحرام بین وبینهما مشبهات لا یعلمها کثیر من الناس:

حلال هم واضح دی او حرام هم ښکاره دی او ددې دواړو په مینځ کښې څه مشبه خیزونه دی چې دا ډیر خلق نه پېژني.

حفظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرماني «الحلال بین والحرام بین لی عینهما و وصفهما بأدلتها الظاهرة» یعنی حلال او حرام د خپلو واضحو دلیلونو په وجه د خپل ذات او وصف هر اعتبار سره بالکل ښکاره او واضح دی. (۲)

مطلب دا دې چې یو خیز به یا خو د طلب تنصيص او نصريح مع الترك په وعید سره کولې شی یا به ددې د پریځودو په تنصيص او نصريح مع الوعيد علی الفعل کولې شی پوښې «حلال پوښ»، دې دویم «حرام پوښ»، دې اوکړه دا صورت نه وی نود مشبهاتو د قبیل څنې دې او ددې نه هم بچ کیدل پکار دی ځکه د حرامو د جنس څنې دې نوسې به د حرامو نه محفوظ وی اوکړه د حرامو د جنس څنې نه دې بلکه د مباح د قسم څنې دې نو بیا هم ددې حسن نیت په وجه به ده ته اجر او ثواب ملاوړې چې دې د حرامو د ویرې نه دا پریږدی. علامه ابوالحسن سندھی رحمۃ اللہ علیہ دلته مفصل کلام کړې دې د هغې خلاصه دا ده چې په دې جمله کښې یو څو احتماله کیدې شی:

① یو دا چې «کل ما هو حلال عند الله تعالى فهو بین بوصف الحل، یعرفه کل أحد بأنه حلال» دغه شان «الحرام کل ما هو حرام عند الله تعالى فهو بین بوصف الحرمة، یعرفه کل أحد بأنه حرام» یعنی کوم خیز چې په واقع کښې یعنی د الله تعالی په نیز حلال دې هغه بالکل واضح دې او ټولو خلقو ته معلوم دې او کوم خیز چې فی الواقع یعنی د الله تعالی په نیز حرام دې هغه هم بالکل واضح دې او ټولو خلقو ته معلوم دې.

علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرماني دا احتمال صحیح نه دې ځکه په خیزونو کښې که غور او کړې شی نو په هغې کښې فی الواقع او د الله تعالی په نیز هېڅ قسمه اشتباه نشته نو په واقع کښې د خیزونو دوه قسمونه جوړېږي: حلال او حرام، حالانکه په حدیث باب کښې درې قسمونه بیان کړې شوي دي. ① حلال ② حرام ③ مشبهات.

② دویم احتمال دا دې چې ددې معنی ده «الحلال بین حکماً، وهوانه لا یضمر تناوله، وکذا الحرام بین من حیث أنه یضمر تناوله، أي هما یعرف الناس حکمهما، لکن ینهل للناس أن یعرفوا حکم المحتل

(۱) قدما مثلته سابقاً تحت ترجمته تعلیقاً فارجع إليه إن شئت.

(۲) فتح الباری (۱۲۷/۱).

البتة بین کونه حلالاً أو حراماً...» مطلب دا دې. چه د حلال حکم هم ښکاره دې. چه ددې استعمال مضر نه دې. او د حرامو حکم هم ښکاره دې. چه ددې استعمال مضر دې. کوم خیز چه د تحقیق قابل دې. هغه د مشتبهاتو په حکم کښې دې. چه ددې په حلال او حرام کیدو کښې اشتباه ده. ښکاره نه حلت معلوم دې. او نه حرمت معلوم دې. نیی کریم ﷺ ددې حکم بیان کړې دې. چه ددې نه اجتناب کوئ. علامه سندھی رحمته فرمائی. چه ددې جملې صحیح مطلب هم دا دې.

⑤ دریم احتمال دوی دا بیان کړې دې. چه «الحلال الغالص یقین، والحرام الغالص یقین، یعلمها کل أحد، لکن المشتبه غیر معلوم، لکثیر من الناس» علامه سندھی رحمته فرمائی. چه دا احتمال هم صحیح نه دې. ځکه که ددې جملې هم دامعنی واخستلې شی. نو په دې کښې دوه احتمالات دی. ① یو احتمال دا دې. چه د «،الحلال الغالص»، نه مراد «،الحلال الغالص المعلوم عند الناس»، وی. او د «،الحرام الغالص»، نه مراد «،الحرام الغالص المعلوم عند الناس»، وی. یعنی «،الحلال یقین»، او «،الحرام یقین»، کښې چه کوم «،الحلال»، او «،الحرام»، واقع دی. دا حلال فی علم الناس حرام فی علم الناس او ګرځولې شی. نو مطلب به دا شی. چه «الحلال الغالص المعلوم عند الناس یقین و معلوم لدیهم، والحرام الغالص المعلوم عند الناس یقین و معلوم لدیهم» په دې صورت کښې جمله بالکل بې معنی کیږي. ځکه چه هرکله حلال هم هغه مراد دې. کوم چه خلقو ته ښکاره دې. او حرام هم هغه مراد دې. کوم چه خلقو ته ښکاره دې. نو بیا د «،یقین»، و نیلوحکم لګول بې معنی دې. په دې وجه علامه سندھی رحمته فرمائی. چه د «،الحلال یقین»، معنی «،الحلال الغالص یقین»، ګرځول، دغه شان د «،الحرام یقین»، معنی «،الحرام الغالص یقین»، ګرځول، داسې دی. لکه چه داسې اوو نیلې شی. چه «،المعلوم بالحل معلوم بالحل»، او «،المعلوم بالحرمه معلوم بالحرمه»، چه ددې هیڅ فائده نشته.

⑥ ددې جملې دویم احتمال دا دې. چه د «،الحلال یقین»، نه مراد «،الحلال الغالص»، وی. او د «،الحرام یقین»، نه مراد «،الحرام الغالص»، وی. البته د رومبی احتمال پشان ددې حلال خالص او حرام خالص تعلق د خلقو علم سره نه وی. یعنی «،الحلال الغالص المعلوم عند الناس»، او «،الحرام الغالص المعلوم عند الناس»، مراد نه وی. بلکه «،الحلال الغالص عند الله ولی نفس الأمر»، او «،الحرام الغالص عند الله ولی نفس الأمر»، مراد وی. ددې تاویل او احتمال په صورت کښې به دا معنی د هغه معنی پشان راجع وی. کومه معنی چه رومبی احتمال کښې داسې بیان شوې وه. چه «کل ما هو حلال عند الله تعالی فهو یقین بوصف الحل، یعرفه کل أحد بآله حلال» او «الحرام کل ما هو حرام عند الله تعالی فهو یقین بوصف الحرمة، یعرفه کل أحد بآله حرام» ددې حاصل دا راوخی. چه

عند الله او فی الواقع د خیزونو دوه قسمونه دی: ① حلال ② حرام..

د دریم قسم.. «مشتبهاتو».. هیڅ گنجانش نشته نو دا احتمال دلته مراد اخستل په دې وجه صحیح نه دی چه د حدیث باب په دې جمله کښې د حرام او حلال نه علاوه دریم قسم «مشتبهات» هم ذکر دی. (۱)

خو په غور کولو سره راجع هم دا دریم احتمال معلومېږي خو د «خالص» نه هغه معنی مراد نه ده کومه چه علامه سندھی رحمته الله علیه ښایي بلکه مراد «حلال محض» او «حرام محض» دي. او د حدیث مطلب دا دي چه کوم خیز حلال محض دي هغه خو ښکاره دي خلق پوهېږي چه د غنمو روتی او ورېژي خوړل حلال دی. دغه شان خلقو ته هم پته ده چه د خنزیر غوښه او شراب حرام دی. البته د غور خیزونه مشتبهات دی چه ددې په حلت او حرمت کښې اشتباه ده. (اوپه اول نظر نې حلت او حرمت نه معلومېږي)

امام نووی رحمته الله علیه د حدیث هم دا تشریح فرمایلي ده. لکه هغوی فرماني: «لنعناه أن الأشياء هي ثلاثة أقسام، حلال بيقن واضح، لا يفتي حله كالخمر، والقواكه، والريت، والعسل، والسن، ولين مأكول اللحم، ويضته، وغير ذلك من البطومات، وكذلك الكلام والنظر والبش وغير ذلك من التصرفات فيها، حلال بيقن واضح، لا شك في حله، وأما الحرام اليقين فكالخمر، والخنزير، والبيته، والبول، والدمر السفوف، وكذلك الرثا، والكذب، والغيبة، والنسيبة، والتظاليل الأجنبية، وأشياء ذلك، وأما المشتبهات، فنعناه أنها ليست بواضحة الحل والحرام...» (۲)

په دې دریم صورت او چه کوم دریم صورت ته علامه سندھی رحمته الله علیه ترجیح ورکړې ده. دې دواړو کښې فرق دا دي چه دوی «بین» کیدل د خیزونو دحلت او حرمت حکم سره متعلق کړې دي. چه د حلال خیزونو حکم واضح دي. او د حرام خیزونو حکم هم واضح دي. البته د مشتبهاتو د حکم تحقیق او بیا ددې نه داجتناب ضرورت دي. او په دې دریم صورت کښې پخپله د یوخیز حلت او حرمت «یقین»، کیدل بیان شوی دی. چه حلال محض خیزونه هم معلوم دی. او حرام محض خیزونه هم معلوم دی. البته د مشتبهاتو په باره کښې چونکه شبهه ده. په دې وجه د هغې نه بچ کیدل پکار دی. او دا مطلب د حدیث جملې «الحلال یقین والحرام یقین» دواړو کښې د یوخیز حلت او حرمت «یقین» نه دغه قسم تاویل کولو. او تکلف نه بغیر پوهه کښې راځي. په دې وجه به هم دا معنی راجع وی. «والله سبحانه وتعالى اعلم»..

د «مشتبهات» تحقیق په «مشتبهات کښې پنځه روایتونه دي: ① «مشتبهات» د باب افتعال نه د اسم فاعل جمع مؤنث صیغه ده. په دې صورت کښې به ددې وجه تسمیه دا

(۱) حاشیه السندی علی صحیح البخاری (۳۷، ۳۵۱).

(۲) شرح "ی علی صحیح مسلم (۲۸۱۲) کتاب البیوع باب أخذ الحلال وترك الشبهات

وی چه چونکه په دوی کښې طرفین متخالفین کښې هریو سره مشابهت موجود وی په بعضې وختونو کښې یو طرف سره مشابهت وی او په بعضو وختونو کښې مخالف طرف سره. نو په دې طریقه دې کښې اشتباه پیدا کیږی

⑤ مشبهات: دا د باب تفعل نه د اسم فاعل صیغه ده. په دې کښې او پوښی معنی کښې هیڅ فرق نشته سوا ددې نه چه په باب تفعل کښې د تکلف معنی وی

⑥ مشبهات د باب تفعیل نه د اسم مفعول صیغې سره. په دې صورت کښې به د دې معنی وی: «لها مشبهات بغیرها مبالغه یقین فیها حکما علی التعمین» یعنی ددې امورو داسې څیزونو سره تشبیه ورکړې شوې ده. چه هغې کښې متعین حکم یقینی نه دې. یو قول دا هم دې چه ددې معنی ده: «مشبهات بالحلل»، ددې امورو حللو څیزونو سره تشبیه ورکړې شوې ده

⑦ مشبهات: د باب تفعیل نه په صیغې د اسم فاعل سره. ددې معنی ده: «لها تشبه أنفسها بالحلل».

⑧ مشبهات: د باب افعال نه په صیغې د اسم فاعل سره. ددې هم هغه معنی ده. کومه چه د څلورم معنی ده. (۱)

بیا په دې خبره کښې اختلاف دې چه دلته د... مشبهات... نه څه مراد دې؟

① علامه خطابی رحمه الله فرمائی: دا امور داسې دی چه دا په بعضې خلقو باندې خو مشبه وی او په بعضو باندې نه وی. دا مطلب نه دې. چه دا امور د خپل ذات په اعتبار سره مشبه دی. او په اصولو د شریعت کښې ددې هیڅ بیان نشته. ځکه چه الله تعالی دهر څیز حکم بیان کړې دې. او دلیل ئې هم قائم کړې دې. خو چونکه بیان کله کله بالکل ښکاره وی. او ټول خلق پرې پوهیږی. او کله خفی وی. خاص خاص عالمان پرې پوهیږی. چه په اصول فقه کښې مهارت لرونکی وی. د نصوصو د معانیو صحیح ادراک کونکی وی. قیاس. استنباط او یو څیز دهغې په نظیر او مثل باندې رد کولې شی. په دې وجه دې امورو کښې اشتباه پیدا کیږی (۲)

خطابی رحمه الله فرمائی: ددې خبرې دلیل چه دا امور د خپل ذات په اعتبار سره مشبه نه دی. دا دې. چه نبی کریم ﷺ فرمائی: «لا یعرفها کثیر من الناس»، ددې مفهوم هم دا دې. چه بعضې خلق پوهیږی. اگرچه ډیر کم دی. نو هرکله چه د بعضو په نیز باندې دا امر معلوم دې. نو دا څیز فی نفسه مشبه نه دې.

خطابی رحمه الله فرمائی: کوم کس ته چه داسې قسمه اشتباه راپېښه شی. هغه ته د شک لرې کولو پورې توقف کول پکار دی. او د انشراح نه بغیر دې اقدام نه کوی. ځکه که د احتیاط نه

بغیر اقدام اوکړې شی نو ممکن ده چه دې په حرامو کښې راگیرشی هم دا د .. حمی .. نه د بیج کیدو مطلب دې د کوم چه دلته کښې مثال ورکړې شوې دې
د امام خطابی رحمته الله علیه د کلام حاصل دا دې چه ددې امورو مشته کیدل اضافی دی یعنی دهغې خلقو په نسبت سره دا مشته دی خوک چه د حکم نه ناخبره دی او د دوی په نیز د شبهاتو نه د بیج کیدو مطلب دا دې چه ناخبره کس د بصیرت او انشراح نه بغیر اقدام اونه کړی که بصیرت موجود وی نو هغه اقدام کولې شی.

⑦ دامام نووی رحمته الله علیه د کلام نه معلومیږی چه د .. مشتهات .. نه هغه امور مراد دی په کوم کښې چه د حلت او حرمت دلیلونه متعارض وی تردې که چرې مجتهد اجتهاد اوکړی او د یو دلیل په بنیاد باندې حلت طرف ته ترجیح ورکړی بیا به هم دا امر مشته وی په دې کښې ورغ (احتیاط) دا دې چه ددې امر ارتکاب بالکل اونکړې شی خکه ممکن ده چه اجتهاد کښې خطاء واقع شی (۱)

حاصل ددې قول دا دې چه د .. مشتهات .. نه مراد هغه اجتهادی امور دی په کوم کښې چه نص یا اجماع موجود نه وی او د ،، توق الشبهات ،، نه مراد احتیاط او ورغ د تقوی په اعتبار سره اختیارول دی د فتوی په طور اختیارول مراد نه دی

⑧ علامه مازری رحمته الله علیه فرمائی چه په حدیث کښې د .. مشتهات .. نه مکروه امور مراد دی او مقصود دلته ددې مکروهاتو د ارتکاب نه بیج کیدو باندې اصدده کول دی خکه چه ډیر خلق د مکروهاتو ارتکاب کوی او گنهی چه دا حرام نه دی حالانکه دده دا عمل محرمانو ته رسولې شی (۲)

⑨ بعضې عالمان فرمائی چه د .. مشتهات .. نه دلته هغه مباح امور مراد دی چه د هغې نه بیج کیدل او احتیاط کول غوره دی (۳) هم دا وجه ده چه نبی کریم صلی الله علیه و آله اوددوی نه پس ددوی خلفاء او اکثر صحابه کرام رضی الله عنهم د مباحاتو نه هم په ډډه اوسیدل لکه چه هغوی به د ښه خوراکونو د ښه لباس او د ښه کورونو نه هم خان ساتلو او د ساده ژوند تیروولو عادت نه جوړکړې وو.

په دې اقوالو کښې آخری دواړه قولونه ضعیف دی د مکروه او مباح په .. مشتهات .. کښې دخل نشته البته رومی دواړه صورتونه په .. مشتهات .. کښې داخل دی بلکه داسې معلومیږی چه د اشتباه خومره صورتونه دی هغه ټول په .. مشتهات .. کښې داخل دی د هغې ټولو نه اجتناب کول پکار دی (۴) مثلاً ⑩ کله به دا اشتباه د دلیلونو د تعارض په وجه وی چه یو دلیل په حرمت باندې دلالت کوی او بل دلیل په حلت باندې اوس

(۱) شرح النووی علی صحیح مسلم (۲۸۱۲) کتاب البیوع باب أخذ العلال وترک المشتهات.

(۲) عمدة القاری (۳۰۰۱).

(۳) فتح الباری (۱۲۷۱).

(۴) تكملة فتح الملهم (۶۲۳۱).

مجتهد ته په ترجیح ورکولو کښې مشکلات وی. لکه څنگه چه د مشکوک اوبو مسئله ده. نو ددې نه بچ کیدل غوره دی.

① کله دا اشتباه په تحقیق مناط کښې د اختلاف په وجه وی. مثلاً د دارالحرب احکام یوشان دی. او د دارالاسلام احکام ددې نه جدا بل شان دی. اوس د یو ملک په باره کښې اختلاف شو چه آیا دا دارالحرب او ګرځولې شی. او که دارالحرب اونه ګرځولې شی. دلته چه دارالحرب کیدل کوم چه مناط حکم دې. په دې کښې اختلاف شو. په دې وجه به احکامو کښې اشتباه راپېښیږي. په داسې صورت کښې احتیاط هم په دې صورت کښې دې. چه کوم څیز د دارالحرب ګرځولو په صورت کښې جائز کیدو. د هغې نه اجتناب او کړې شی ځکه احتمال شته. چه دا دارالحرب نه وی.

② کله اشتباه په دې بنیاد باندې راپېښیږي چه یو څیز من وجه د شریعت په نیز حلال. وی. او هم دا څیز من وجه ددې په نظیر کښې حرام هم وی. مثلاً حدیث کښې ښځې د فبرونو د زیارت نه منع کړې شوی دی. (خو ورسره په یو حدیث کښې دی.،، ولم یعزم علینا.،،) یعنې قبرستان ته نه تلل په مونږ باندې نه دی واجب کړې شوې. ددې په وجه اشتباه پېدا شوه. نو اوس به احتیاط هم په دې کښې وی. چه دا پریخودې شی.

③ بعضې وخت اشتباه په دې طریقه پیدا کیږي. چه یو څیز د شریعت په نظر کښې حلال دې. خو په دې کښې دننه دحرمت هم څه قرینه موجود ده. یا حرمت دپاره حجت ناقصه موجود دې. لکه مثلاً د حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه او د عبد بن زمعه په مینځ کښې د زمعه د وینځې د خوی په باره کښې اختلاف پیدا شو. د عبد بن زمعه دعوه وه. چه دا زما ورور دې.،، ولد علی فراش آلی،، او دحضرت سعد وینا دا وه. چه زما ورور عتبه بن ابی وقاص وصیت کړې وو. چه د زمعه د وینځې خوښې زما دې. ددوی دعوه دا وه. چه دا ماته ملاویدل پکار دی.

نبي کریم صلی الله علیه و آله ددوی په مینځ کښې فیصله کړې وه.،، الولد للفراش وللعاهر الحجر،، بېچې به د صاحب فراش وی. او زانی دپاره جرمان دې. نو دوی دا بېچې زمعه ته ورکړو. ګویا چه د شریعت په نظر کښې دا بېچې د عبد بن زمعه ورور شو. او هم په دې نسبت سره د ام المؤمنین

(کما روی أبوهریره رضی الله عنه أن رسول الله صلی الله علیه و آله لمن زوارات القبور.. أخرجه الترمذی فی جامعه فی کتاب الجنائز. باب ما جاء فی کراهیه زیارة القبور للنساء رقم (۱۰۵۶) وابن ماجه فی سننه فی کتاب الجنائز باب ما جاء فی النهی عن زیارة النساء القبور رقم (۱۵۷۶) وعن ابن عباس رضی الله عنه قال لمن رسول الله زائرات القبور .. وأخرجه النسائی فی سننه (۲۸۷۱۱) فی کتاب الجنائز باب التغلیظ فی إتخاذ السرج علی القبور ولهموداوه فی سننه فی کتاب الجنائز باب فی زیارة النساء القبور رقم (۳۲۳۶).

(عن أم عطیة رحم الله عنها قالت: نهیتا عن إتباع الجنائز. ولم یعزم علینا (رواه البخاری فی صحیحه فی کتاب الجنائز باب إتباع النساء الجنائز. رقم (۱۲۷۸) ومثله عند مسلم (۳۰۴۱۱) کتاب الجنائز باب فی نهی النساء عن إتباع الجنائز. من غیر عزيمة).

حضرت سوده بنت زمعه رضی اللہ عنہا ہم ورور شو. خو دوی خپلې پاکې بی بی حضرت سوده رضی اللہ عنہا ته حکم ورکړو. «احتوی منه یا سوده»، ددې وجه هم دا ده. چه یو طرف ته د شریعت په نظر کښې دده نه پرده نشته. بل طرف ته د حرمت قرینه هم موجود ده. چه دا بچې په شکل اوشباهت کښې دعتبه بن ابی وقاص مشابه وو. اگرچه شرعاً دا معتبر نه دې. خو چونکه یوه قرینه ضرورده. په دې وجه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم حضرت سوده رضی اللہ عنہا ته دده نه د پردې حکم ورکړو. (۱)

دغه شان حضرت عقبه بن حارث رضی اللہ عنہ د یوې ښځې سره نکاح کړې وه. د نکاح نه پس یوه ښځه راغله. او وې وئیل. چه ما خو عقبه او ددې ښځې دواړو ته پې ورکړی وو. دا دواړه رضاعی ورور اوخوړ دی. نو ددوی په مینځ کښې به نکاح څنگه کیږي؟ حضرت عقبه خو اووئیل. «ما اهلک قد ارضعتی، ولا اهوتمی» دغه شان دده سخرگنې هم اووئیل. «ما اهلنا

ارضعت صاحبتنا»، بیا دا مقدمه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ته پیش کړې شوه. دلته حجت تامه نشته. چه دوه سړی وی. یا یو سړي او دوه ښځې وی. بلکه حجت ناقصه دې. یعنی صرف یوه ښځه ده. خو ددې باوجود نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم هغوی ته د جداکیدو دپاره اوفرمائیل. (۲) دا حکم په دې وجه ورکړې شو. چه د مشتبهاتو نه اجتناب کول پکار دی.

⑤ بعضې وختونو کښې اشتباه په دې طریقه راپېښیږي. چه یو څیز بیخي حلال دې. هیڅ قسمه اشتباه نشته. خو خلقو ته غلط فهمی پیدا کیږي. لکه څنگه چه د تهمت په موقعو کښې عام طور باندې داسې کیږي. چه تاسو یو صحیح او جائز کار کوئ. خو چونکه د تهمت ځانې دې. په دې وجه نور وخلقو ته مغالطه کیږي. په دې صورت کښې هم احتیاط کول پکار دي. اوگوري! نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اعتکاف کښې وو. د شپې وخت وو. حضرت صفیه رضی اللہ عنہا دوی له راغله. کله چه هغه لاړله. نو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د هغې رسولو دپاره د جمات دروازې پورې تشریف راوړلو. هلته دوه انصاری صحابه تیریدل. نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دا خیال اوکړو. چه چرته شیطان ددوی په زړونو کښې څه وسوسه وانه چوی. وې فرمائیل. «هذه صلیة»، گویا نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم یوه غلط فهمی لرې کړله. کومه چه پیدا کیدې شوه. (۳)

حاصل دا دې. چه څومره څیزونه د اشتباه دي. د هغې ټولو نه بچ کیدل او احتیاط کول پکار دي. البته دا اجتناب به کله واجب وی. او کله به مستحب وی. د دې تفصیل دا دي. چه اشتباه به یا یو عام کس ته راپېښیږي. او یا به مجتهد ته راپېښیږي. عامی ته د راپېښیدو په صورت کښې به ددې وجه یا خو دا وی. چه هغه عارف بالحکم نه دي. او نه د یو مجتهد او مفتی نه ده تپوس کړې دي. په دې صورت کښې اجتناب او خان ساتل واجب دی. او یا به ددې وجه دا وی. چه د مجتهدینو او مفتیانو حضراتو اختلاف وی. او د علم او ورع په اعتبار

(۱) د تفصیلی واقع دپاره اوگوري. صحیح البخاری (۲۷۶۱۱) کتاب البیوع باب تفسیر المشبهات.

(۲) مشکاة المصابیح (۲۷۳۱۲ و ۲۷۴) کتاب النکاح باب المحرمات الفصل الأول وانظر صحیح البخاری

(۳) (۲۷۶۱۱) کتاب البیوع باب تفسیر المشبهات (۲۷۴ و ۲۷۵) کتاب النکاح باب شهادة الرضعة.

(۴) صحیح بخاری (۲۷۳۱۱) کتاب الصوم باب زیارة المرأة زوجها فی إعتکافه.

سره یو مفتی ته په بل مفتی باندې ترجیح ورکول مشکل وی په داسې صورت کښې به د اجتناب او احتیاط حکم استحباباً وی

او که اشبه مجتهد ته راپېښه شوې وی نو ددې وجه به یا دا وی چه ده خاص ددې مسئلې په حکم باندې غور او فکر او اجتهاد نه دې کړې په دې صورت کښې دا مجتهد د عامی... په حکم کښې دې او که اشتباه ده ته د دلائلو د تعارض په وجه، او د ترجیح نه ورکولو په وجه راپېښه شوې وی نو احتیاط او تورع واجب دې ځکه چه محرم ته په مبيع باندې ترجیح حاصل وی خو که د دلائلو تعارض وی او اباحت ته په تحریم باندې ترجیح هم ورکړې شوې وی نو په داسې صورت کښې بېچ کیدل مستحب دی (۱) والله اعلم

تنبیه یوه خبره دلته د یادولو دا ده چه یو څیز دې... مشبهات... او بل یو څیز دې... وسوس... دواړو کښې فرق دې امام بخاری رحمه الله هم فرق کړې دې لکه یو باب نی قانه

کړې دې،،باب من یقتوه من الشبهات،،(دلته تلقین دې چه د... مشبهات نه بېچ کیدل پکار

دی او یوه ترجمه ئې قائم کړې دې،،باب من لم یزالوسوس ونحوها من الشبهات،،(یعنی وسوس په شبهات، او مشبه خیزونو کښې داخل نه دی نو د مشبهاتو نه د بېچ کیدو حکم دې خو د وسوسو پرواه کول پکار نه دی.

ددې صورت دا کیدې شی چه یو سرې په یو څیز کښې یو داسې احتمال پېښ کړی کوم چه نا شی من دلیل صحیح... نه وی مثلاً د مسلمان مذبوحه څاروې دې په دې کښې خوک احتمال راوباسی چه ممکن ده ده تسمیه ونیلو سره ذبح نه وی کړې نو ددې خوراک جائز نه دې دا وسوسه ده ددې اعتبار به نه کیږی یا مثلاً یوکس سره څه اوبه دی او هېڅ یو علامت داسې نشته چه د هغې په وجه دې اوبو ته ناپاکې اوونیلې شی خو هغه احتمال ښکاره کوی چه ممکن ده چه د کومو نلکو نه دا اوبه راوځی په هغې کښې پلټنې اوبه ملاو شوی وی د داسې وسوسې

اعتبار به نه کیږی والله اعلم

قوله فمن اتقى المشبهات استبرأ لدينه وعرضه بیا چه کوم کس د شبهې دخیزونو نه بېچ کیږی هغه خپل دین او عزت بېچ کوی

ددې حدیث په رومبی حصه،،العلال یون....،، کښې احکام او مسئلو طرف ته اشاره ده چه حلال او حرام ټول شریعت واضح کړی دی او اوس په دې دویمه حصه،،فمن اتقى المشبهات....،، کښې حوادث او واقعاتو طرف ته اشاره ده ددې دپاره یوه عرفی ضابطه ذکر کړې شوې ده چه په عملی ژوند کښې راپېښیدونکو کوم واقعاتو سره د انسان واسطه راځی هغه

(۱) تكملة فتح الملمم (۶۲۳/۱)۔

(۲) كتاب البيوع (۲۷۶/۱)۔

(المصدر السابق)۔

واقعات او حوادث که د مشبهاتو د قبیل څخې وی نو ددې نه عرفا هم اجتناب کول پکار دي ځکه چه په دې سره د سړي دين او دده آبرو محفوظ کيږي
حاصل دادي چه کوم سړي د مشبهاتو نه بچ کيږي هغه باندې به شرعي حيثيت سره هيڅ نکتہ چيني نه کيږي يو سړي دواني په دې شبهې سره نه څکي چه په دې کنيي... الکحل...
دي نو دده په دين باندې هم نکتہ چيني نه کيږي او دده د آبرو حفاظت هم کيږي او که يو سړي احتياط نه کوي نو خلق به کم از کم داخو واني چه دې په دې سلسله کنيي احتياط نه کوي.
ددې ځنې نه دا هم معلومه شوه چه په مشبهاتو کنيي پريوتلو سره دنيوي نقصان هم دې چه خلق بدې ردې واني او طعن او ملامتيا واني چه په دې سره بې عزتي کيږي او په دې کنيي ديني نقصان هم دې چه دين بالکل پاک نه پاتې کيږي خطر ه وي چه وړاندې تلو سره به د شيطان په دھوکو محرمات محضه کنيي واقع شي که دې د مشبهاتو نه بچ کيږي نو دده عزت به هم د خلقو د عيب لگولو او د ملامت کولو نه محفوظ وي او دين به هم د شيطان د دھوکو نه په امن کنيي وي (١)

قوله وَمَنْ وَقَعَ فِي الشُّبُهَاتِ كَرَاهٍ يُرْعَى حَوْلَ الْحَمَى يُوشِكُ أَنْ يُوَاقِعَهُ او څوک چه د شبهاتو په دې څيزونو کنيي اخته شو (نوهغه په حرامو کنيي پريوتلو دده مثل د هغه څرونکي (ښونکي) دې کوم چه د (شاهي) چراگاه (ورشو) گير چاپيره څرن کوي نزدې ده چه هغه څاروي هغې کنيي داخل کړي.

د بخاري شريف په تولو رواياتو کنيي دا جمله داسې ده: «مَنْ وَقَعَ فِي الشُّبُهَاتِ كَرَاهٍ...» (٢) که په دې کنيي... من... شرطيه او منلې شي نو جزاء به محذوف وي، «وَقَعَ فِي الْحَرَامِ» لکه څنگه چه د مسلم شريف په روايت کنيي جزاء هم دا مذکور ده (٣) په دې صورت کنيي به، «کَرَاهٍ يَرْعَى...» جمله مستانفه وي ددې مقصود مثال پيش کولو سره... تنبيه بالشاهد على الغائب... ده (٤)

دويم صورت دا هم ممکن دې چه... من... شرطيه نه وي بلکه موصوله وي په دې صورت کنيي به خد-هم محذوف نه وي او مطلب به دا وي، «الَّذِي وَقَعَ فِي الشُّبُهَاتِ مِثْلَ رَامٍ يَرْعَى...» (٥) خو اولي او راجح هم دا ږومبي صورت دې ځکه چه دارمي د امام بخاري د شيخ ابونعيم په طريق سره د روايت تخريج کړې دې چه هغې کنيي، «وَقَعَ فِي الْحَرَامِ» مذکور دې (٦) دغه شان په

(١) فضل الباري (٥٤٦١)-

(٢) فضل الباري (١٢٨١)-

(٣) صحيح مسلم (٢٨١٢) کتاب البيوع باب أخذ الحلال وترك الشبهات-

(٤) فتح الباري (١٢٨١)-

(٥) المصدر السابق-

(٦) سنن الدارمي (٣١٩١٢) فائحة کتاب البيوع باب في الحلال بين والحرام بين رقم (٢٥٣١)-

صحیح مسلم کتبې هم د زکریا بن ابی زانده عليه السلام په طریق سره نقل دې. (لکه څنگه چه دلته کتبې هم ددوی په طرقة سره دې). په هغې کتبې هم د «وَعَمَلُ الْحَرَامِ» تصریح موجود ده. (۱)

قوله: «الحَمَى»: حمى محفوظ ځاني ته وئيلې شی. پخوا زمانه کتبې دستور وو چه د ملک بادشاهانو او سردارانو به د زمکې څه حصه خپل ځان دپاره محصور او محفوظ کوله. (۲) په دې کتبې چه به کومه گیاه او شینکۍ وه په دې کتبې به هم ددوی څاروی خریدل. که بل چا به هلته کتبې څرول. هغوی ته به سزا ورکولې شوه. بیا د څاروی خاصه دا ده چه کله دې څرن کوی. او په څرن څرن کتبې داسې ځانې ته اورسپړی. چرته چه پټې (فصل) مخې ته وی. او دننه پکېنې بنه گیا وی. هغه موقعه گوری. او فوراً هغې ته ور داخلېږی. شپونکې نې منع کوی. خو هغه نه منع کیږی. په دې وجه هوښیار شپوهکې (څرونکې) خپل څاروی ایساروی چه پریشانی نه وی.

ددې مثال مطلب واضح دې. چه انسان خو پخپله راعی (شپونکې) دې. او دده نفس دغه څاروی دې. چه دې دا څروی. که انسان دا څاروی، حمى الله، یعنی د الله تعالی چراگاه کتبې د ورداخلیدو نه منع نکړو. نو څرونکې او خریدونکې دواړه به مجرمان وی. د الله تعالی چراگاه محرمات دې. او ددې ماحول مشتبهات دی. چاچه خپل نفس مشتبهاتو ته آزاد پریځودو. هغه یقیناً محرماتو کتبې هم ورتلې شی. ځکه چه محرمات سرکاری چراگاه ده. شاهي چراگاه ډیره زیاته بنائسته او نظر دهوکه کونکې وی. خو ددې نه بچ کیدل ضروری وی. ددې خوشنما او دلفریب محرماتو نه بچ کیدو دپاره ضروری ده. چه سرې د مشتبهاتو نه بچ شی. ځکه چه دا د حلال او حرام په مینځ مینځ کتبې دې. څوک چه ددې نه بچ شی. هغه به دحرام نه په طریقه اولی بچ کیږی. ځکه چه د حرامو کنده (لاره) ددې نه پس ده. بلکه کوم سرې چه په مباحاتو کتبې غلو کوی. هغه مکروهاتو ته رسېږی. او څوک چه په مکروهاتو کتبې احتیاط نه کوی. هغه حرامو ته رسېږی. (۳)

علامه ناصرالدین ابن المنیر رحمته الله د خپل شیخ، د اسکندریه زاهد ابوالقاسم منصور (یا ابوالقاسم بن منصور) قباری رحمته الله (۴) نه نقل کړې دې. هغه به فرمائیل. چه «الکروهة عقبة بين

(۱) صحیح مسلم (۲۸۱۲)۔

(۲) النهاية لابن الأثير (۴۷۱۱) وفتح الباری (۴۴۱۵) کتاب المساقاة باب لا حمى إلا لله ولرسوله ﷺ۔

(۳) فضل الباری (۵۴۶۱، ۵۴۷)۔

(۴) ددوی نوم صاحب د قاموس «ابوالقاسم منصور» لیکلې دې. علامه زبیدی لیکلی دی. ((ويفال ابوالقاسم بن منصور كما في التبصير للعافظ)) تاج العروس (۷۸۸۳) او حافظ ابن کثیر رحمته الله د دوی پوره نوم محمد بن منصور بن يحيى ابوالقاسم قباری لیکلې دې.

ددوی په حالاتو کتبې هغوی لیکلی دی. چه دوی په خپل باغ کتبې اوسیدل. هم دغه باغ ددوی د آمدن ذریعه وه. ډیر متورع وو. خلقو باندې به نې دهغې دمیوې نه خوراک کولو. امریالمعروف او نهی عن المنکر نې کولو. حکمرانان نې په موثره طریقه د ظلم نه منع کولو.... [باقی حاشیه په بل مخ...]

العبد والحرام، فمن استكثر من المکروه تطرق إلى الحرام، واليهام عقبة بينه وبين المکروه، فمن استكثر منه تطرق إلى المکروه (۱). یعنی مکروه د بنده او حرام په مینځ کښې یوه کنده ده. څوک چه د مکروهاتو زیات ارتکاب کوی. هغه به حرام ته رسیږي. او دغه شان مباح هم د بنده او مکروه په مینځ کښې یوه کنده (لاره) ده. کوم کس چه مباحاتو کښې غلو کوی. هغه به مکروهاتو ته ضرور رسیږي.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: (۲) چه دا مفهوم اصل کښې د یو حدیث نه اخستې شوې دي. کوم چه ابن حبان رحمته الله نقل کړې دي. **«اجعلوا بینکم وبين الحرام سنة من الحلال، من فعل ذالک استبرا لدينه وحرمة، ومن ارتد فيه کان کافرا»** (إلى جنب الحمى) (۳)

قوله: الْأَوَانُ لِكُلِّ مَلِكٍ حِمًى أَلَا إِنَّ حِمًى اللَّهِ فِي أَرْضِهِ فَحَارُمَةٌ؛ واورئ! د هر بادشاه یو مخصوص چراگاه وی. دهغې یو مخصوص زمکه وی. چه په هغې کښې هیڅ چاته د داخلیدو یا د څرولو اجازت نه وی. او د الله تعالی په حمی، دهغه په زمکه کښې محارم دی.

یعنی الله تعالی چه کوم څیزونه حرام کړي دي. هغې ته د نزدې ورتلو اجازت نشته. او که څوک ورځي. نو د سزا مستحق کیږي. دغه شان که د الله تعالی په حمی، کښې څوک داخلېږي. نو د سزا مستحق به وی.

دلته ددې خبرې وضاحت ضروری دي. چه، حمی، یا چراگاه مختص کول زمونږ په نیز جائز نه دي. البته که د شرعی مصلحتونو په وجه ضرورت راپېښ شی. نو بله خبره ده. (۴) لکه چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه د،، نقیع،، نه،، حمی،، جوړول، او د حضرت عمر رضی الله عنه نه د،، شرف،،

... د تیرمخ بقیه حاشیه] حکمرانانو به هم ددوی خبرې اوریدلې او منلې. ددوی د زیارت دپاره به راتلل. دوی به په کرکې کښې او کتل. او هغوی سره به نې خبرې کولې. خلق به په دې باندې هم ډیر خوشحاله کیدل. دوی یوه عجیبه واقعه ډیره مشهوره ده. چه دوی خپل یوڅاروي په چا باندې څرخ کړې وو. څو ورځې پس هغه کس هغه څاروي واپس راوستل. او وې ونیول. چه ستا څاروي مونږ سره څه نه خوري. ده دهغه نه تپوس او کړو. چه ستا څه شغل دي. هغه اوونیل. چه زه د والي دربار ډم یم. شیخ هغه طرف ته او کتل. او وې ونیول. زمونږ څناور حرام نه خوري. ددې نه پس نې هغه ته روپۍ واپس کړې. چونکه دراهم گډې وې شوې وې. اود جدا کولو څه صورت ورته په نظر نه راتلو. ددې وجې دهغې روپونه سوا نورې روپۍ ورته هم ورکړې. خلقونېرک او گنډل. او یوه یوه روپۍ نې په درې درې روپو باندې واخستې. په ۶۶۷هـ کښې دوی وفات شوي وو. دوی ټول د پنځوسو روپو سامان پریځودې وو. خلقو دغه سامان په پنځوشت زره روپۍ باندې واخستل. البداية والنهاية (۲۴۳/۱۳، ۲۴۴)

(۱) فتح الباری (۱۲۷/۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۲۷/۱)۔

(۳) موارد الظمان إلى زوائد ابن حبان (ص. ۶۳۳) کتاب الزهد باب فی الورع رقم (۲۵۵۱)۔

(۴) حصة الفاری (۲۱۳/۱۲)۔ کتاب المساقاة باب لاحی إلا له ولرسوله صلی الله علیه و آله۔

نه چراغه جوړول ثابت دی (۱) او دا د دیني مصلحت په وجه وو (۲)
دلته د تشبیه نه دې څوک دا نه گنري چه د .. حمی .. اختصاص جائز دې ځکه چه تشبیه
سره د یوې خبرې پوهول مقصود وی د تشبیهاتو نه مسائل نه ثابتیږي او نه ددې نه د
احکامواستنباط کیږي نو دلته چه کومه تشبیه ده دا تشبیه المحمود بالمذموم ده (په الله اعلم)
فائده ابو عمرو دانی رحمه الله د بعضو عالمانو نه نقل کړی دی چه دا تمثیل د شعبي رحمه الله د
طرفه ادراج دي د حدیث جزء نه دې علامه عینی او حافظ ابن حجر رحمه الله ددې خبرې تردید
کړې دي او تحقیق سره نه ثابت کړې ده چه دا تمثیل مدرج نه دي بلکه د نبی کریم صلی الله علیه و آله
ارشاد جزء دي (۳)

قوله: «الْأَوَانُ فِي الْجَدِّ مُضَغَةٌ إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَدُّ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَدُّ

كُلُّهُ الْأَوْهِي الْقَلْبُ: اوړی! په بدن کښي دننه يوه تکره ده. کله چه دا صحیح شی نو ټول
بدن صحیح کیږي او کله چه دا خرابه شی نو ټول بدن خرابیږي. اوړی! دغه تکره زړه ده... دې
«مضغه»، د غوښې تکرې ته وائی. (۴) «صلح»، او «فسد»، دواړه د باب نصر نه مستعمل
دی. البته «صلح»، د باب کرم نه هم مستعملیږي. (۵)

«قلب»، زړه ته وائی. کله کله .. عقل .. باندې هم د .. قلب .. اطلاق کولې شی. لکه چه فرأ
د الله تعالی په ارشاد (إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِّمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ) (۶) کښي د .. قلب .. تفسیر .. عقل ..
سره کړې دي. (۷) د بعضو حضراتو په نیز .. قلب .. فواد دپاره خاص دي. حالانکه بعضي
حضرات د دواړو د اتحاد او هم معنی کیدو قائل دي. (۸)

د .. قلب .. وجه تسمیه یا خو ددې «مقلب الامور»، کیدل دی او دا په دې وجه چه دا اصل
البدن او خلاصه البدن دي او خلاصه الشئ ته .. قلب الشئ .. ونیلې شی. (۹) یا ددې په بدن

(۱) صحیح البخاری کتاب المساقاة باب لاحمی إلا لله ولرسوله.

(۲) العمدة (۲۱۳/۱۲) والفتح (۴۴۱۵).

(۳) فیض الباری (۱۵۴۱۱) وأنوار الباری (۱۹۸۱۲).

(۴) عمدة القاری (۳۰۲۱۱). وفتح الباری (۱۲۸۱۱).

(۵) فتح الباری (۱۲۸۱۱) وعمدة القاری (۲۹۸۱۱).

(۶) عمدة القاری (۲۹۸۱۱).

(۷) سورة ق. (۳۷).

(۸) عمدة القاری (۲۹۸۱۱).

(۹) عمدة القاری (۲۹۸۱۱).

(۱۰) فتح الباری (۱۲۸۱۱) وعمدة القاری (۲۸۹۱۱).

کښي د...مقلوب...ايخودو په وجه دې ته...قلب...ونيلي شي (١)
 بې چونکه...قلب...د ډيرو خطراتو او وارداتو د وړود ځانې وي او ددې کيفيت يو حالت
 کښي نه وي په دې وجه دې ته د...قلب...نوم ورکړي شولکه چه شاعر هم دې معنی طرف
 ته اشاره کړې ده

ما سى القلب الا من تقلبه (فاحذر على القلب من قلب وتحول)

خو دننه دا وضاحت ضروري دې چه...قلب...اصل کښي دهغه صنوبری (د غوښي
 دمخصوص) تکړې نوم نه دې کوم چه د انسان په بدن کښي دې بلکه...قلب...د يوې لطيفه
 نوم دې کوم چه په دې بدن کښي دننه دې لکه څنگه چه دماغو کښي ټول باطني حواس
 شته حالانکه په بدن کښي هغه په نظر نه راځي بلکه د دماغو تشریح کوي ونيلي کيږي چه
 په فلاني حصه کښي حس مشترک دې په فلاني حصه کښي حافظه ده حالانکه که دماغ
 واخستلې شي او اوکښلې شي نو سواء د دماغی بدن نه بل هيڅ هم نشته دغه شان...قلب...
 دې لکه څنگه چه د ټول بدنی نظام حیات طبعی حیثیت سره اصل منبع...قلب...دې د
 قلب حرکت بنديدو سره ټول نظام ختمیږي دغه شان روحانی او شرعی حیثیت سره هم د
 ټولو اعمالو او جوارحو صحیح کیدو مدار د قلب د لطيفي په سلامتیا او صحیح کیدو
 باندې دې که قلبی احوال او روحانی ملکات صحیح نه وي نو د ظاهري افعالو او اعمالو
 ټول نظام به خراب (او گډوډ) وي (٢)

په ظاهره ددې جملې ماقبل سره هيڅ تعلق او ارتباط نشته خو حقيقت دا دې چه دا جمله
 ډيره حکيمانه او پرمغز ده او ددې ماقبل سره ډير لطيف ارتباط او تعلق دې دا ارتباط په
 دې طريقه دې چه امام بخاری رحمه الله وړاندې د مشتبهاتو نه د پرهيز کولو او بچ کیدو ترغيب
 او تاکيد او فرمائيلو اوس بيانوي چه ددې مشتبهاتو نه د بچ کیدو څه طريقه ده؟ په کومه
 ذريعه دا حاصلیدې شي؟ نو وې فرمائيل چه قلب کوم چه د ټولو جواهر او کمالاتو منبع او
 مخزن دې دا صحیح کړي بيا به د هر قسمه مشتبهاتو نه بچ شي يعنی که قلب صالح او
 صحیح وي په دې کښي د الله تعالی ويره او خشيت الهی وي نو بيا د مشتبهاتو نه بچ
 کيدل آسان دی ستا هر اندام به متقی او پرهيزگار جوړ شي او که د قلب حال خراب شو په
 دې کښي د الله تعالی ويره پاتې نشوه نو بيا به هر څه خراب وي ستا هر اندام به تا گناه او
 معاصي طرف ته راکاږي اصل مشين يا انجن قلب دې دا صحیح کړه چه دا کوم طرف ته
 ځي د اندامونو ټولې ډبې به ددې سره هم هغه طرف ته ځي (٣)

بيهي په شعب الايمان کښي يو اوږد روايت نقل کړې دې په هغې کښي دی «القلب ملک،

(فتح الباری) (١٢٨١) -

(عمدة القاری) (٢٩٨١) -

(فضل الباری) (٥٤٧١) -

(فضل الباری) (٥٤٧١، ٥٤٧) -

وله جنود، فإذا صلح الملك صلحت جنوده، وإذا فسد الملك، فسدت جنوده..... (۱)

خلاصه دا ده. چه قلب د جسمانی حیات او د اندامونو او جوارحو صلاح دپاره د منبع (مرکز) حیثیت لری. چه په دې کښې د اختلال (او خرابۍ) په وجه په ټول بدن کښې اختلال پیدا کیږی. دغه شان د قلب په لطیفه باندې د ټولو روحانی کمالاتو مداز دې. د ټولو اعمالو او افعالو شرعاً سلامتیا هم د قلب ددې لطیفې په صحیح کیدو باندې موقوف ده. د قلب په صلاح باندې د روحانیت اصلاح او ترقی، خشیست خداوندی، او د حمیده اخلاقو اهتمام موقوف دې. او هم دا دنجات مدار دې. والله سبحانه اعلم.

محل عقل ابن بطال رحمته د حدیث باب نه په دې خبره باندې استدلال کړې دې. چه محل عقل،، قلب،، دې. (۲) حافظ ابن حجر رحمته دا استدلال د استحسان په طور نقل کړې دې. (۳)

او امام نووی رحمته فرمائی. چه ددې حدیث نه په هیڅ شان سره هم استدلال صحیح نه دې. (۴) اصل کښې په دې مسئله کښې اختلاف دې. د امام شافعی رحمته او متکلمینو په نیز د عقل محل قلب دې. او د امام ابوحنیفه رحمته او اطباؤ په نیز د عقل محل دماغ دې. (۵)

د قرآن کریم د ظاهر نه د امام شافعی رحمته د مذهب تائید کیږی. په دې کښې دی. (تَقْوَنَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا) (۶) او امام ابوحنیفه رحمته او دده هم مذهب اطباء ددې نه استدلال کوی. چه اوگوری، د دماغو په فاسد کیدو او خرابیدو سره عقل خرابیږی. معلومه شوه. چه محل د عقل دماغ دې. (۷)

حضرت شاه صاحب کشمیری رحمته فرمائی. چه په حقیقت کښې د عقل اصل منبع،، قلب،، دې. (۸) خو چونکه په قلب او دماغو کښې اتصال وی. په دې وجه عقل ته چه کوم ادراک کیږی. د هغې تصویر په دماغو کښې منقش کیږی. او دا بالکل داسې ده. لکه د بجلۍ بلب او بتن، کله چه د بجلۍ بتن یو ځانې کښې اووهلې شی. نو بلب بل ځانې کښې روښانه کیږی. دغه شان دلته کښې هم په قلب کښې چه کوم جنبش (او حرکت) پیدا کیږی. نو هلته د دماغو د ادراکاتو باتی روښانه کیږی. نو حاصل دا شو. چه د عقل محل په حقیقت کښې زړه

(۱) رواء البیهقی عن أبی هريرة رضی الله عنه مرفوعاً وموقوفاً بطرق مختلفة كما رواء عن أبی سعید مرفوعاً أيضاً انظر شعب الإيمان للبيهقي (۱۳۲/۱، ۱۳۴) باب فی الإيمان بالله عزوجل فصل فی حدوث العالم رقم (۱۰۹) و (۱۱۰) فتح الباری (۱۲۹/۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) عمدة القاری (۳۰۲/۱)۔

(۴) عمدة القاری (۳۰۲/۱)۔

(۵) الحج: (۴۶)۔

(۶) عمدة القاری (۳۰۲/۱)۔

(۷) فیض الباری (۱۵۴/۱، ۱۵۵) ودرس بخاری (۳۰۰/۱)۔

دې او دا هم یو حقیقت دې چه ددې عقل په محل یعنی قلب کښې د ادراکاتو انتقاش نه کیږي بلکه دا انتقاش دماغو کښې کیږي لکه چه د قرآنی نصوصو نه هم دا معلومیږي.

(إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِّمَن كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ) (١) (أَلَمْ يَتَوَّأ إِلَى الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا) (٢) (أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَنِ قُلُوبِ أَفْقَالَهُاهُ) (٣) ددې نه معلومیږي چه محل د عقل په حقیقت کښې قلب دې. اگر چه قلب او دماغو کښې دومره قوی اتصال دې چه په دماغو باندې د عقل د محل کیدو گمان کیږي. هم ددې قوت اتصال په وجه د دماغو په فاسد کیدو قلب باندې اثر پریوځي او عقل خرابیږي.،، والله سبحانه وتعالى أعلم،،

(۲۸) بَابُ أَدَاءِ الْخُمْسِ مِنَ الْإِيمَانِ

د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد خمس [یعنی الخاء والمیم ویا ساکنه] د غنیمت پنځمه حصه مراد ده. امام بخاری رحمته الله علیه دا باب قائم کړې دې چه د خمس ادا کول د ایمان د شعبو څنې دې. د دې نه د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد واضح دې. چه هغه د ایمان امور شماری.

یو اشکال او د هغې جواب: ددې نه وړاندې د ایمان د امورو په باره کښې،، بَابُ أَتِّهَامِ الْجَنَائِزِ مِنَ الْإِيمَانِ،، تیر شوې دې. په مینځ کښې یو څو بابونه نه پس نې دا باب قائم کړو. سوال دا دې. چه دا باب نې هم هلته،، أَتِّهَامِ الْجَنَائِزِ،، سره ولې ذکر نکړو؟ په مینځ کښې نې نور بابونه ولې ذکر کړل؟

ددې جواب دا دې. چه امام بخاری رحمته الله علیه د یوې لطیفې خبرې لحاظ کړې دې. هغه دا چه دوی وړاندې کوم اعمال ایمان یا اسلام سره متعلق گرځولي وو. هغه خو روزمره اعمال وو. او د خمس ادا کول د غنیمت د مال نه کولې شی. او مال د غنیمت په جهاد کښې ملاوړی. او جهاد په ژوند کښې کله کله او بعضو بعضو ته نصیب کیږي. په سوونو، زرگاؤ، سړی داسې هم دی. چه هغوی ته هډو جهاد نه نصیب کیږي. په دې وجه امام بخاری،، أَدَاءُ الْخُمْسِ مِنَ

الْإِيمَانِ،، هم جدا بیان کړې دې. (٤)

امام بخاری رحمته الله علیه دا باب د اتباع الجنائز د باب نه پس ځکه لگولې دې. چه ډیر ځله چه په جهاد کښې خلق شهیدان کیږي. نو مخکښې شهیدان دفن کولې شی. دهغې نه پس غنیمت تقسیمولې شی. او ددې نه خمس اوبنیکلې کیږي. (٥) والله اعلم.

(١) سورة ق: (٣٧) -

(٢) الحج: (٤٦) -

(٣) محمد: (٢٤) -

(٤) لسان العرب (٧٠٦) مادة .. خمس .. -

(٥) ایضاح البخاری (٤٢٦٤) -

(٦) تقریر بخاری شریف (١٥٤١١) -

ما قبل باب سوره ربط او مناسبت ددې باب ما قبل باب سوره مناسبت دا دې چه په ما قبل کښې د حلال او حرام ذکر دې حلال مامور به دې او حرام منهي عنه دې په مذکوره باب کښې هم دا دواړه خزونه دی مامور به هم او منهي عنه هم. مامور به مثلاً ایمان باند. ایمان بالرسول. اقامت صلاة، ايتاء زکاة، صيام رمضان، او ادا کول د خمس، او منهي عنه مثلاً حنتم وغيره ظروف (لوحی) استعمالول.)

بیا دلته امام بخاری رحمته الله علیه د «، اداء الخس من الایمان»، باب منعقد کړې دې. حالانکه د کتاب الجهاد په آخر کښې نې د «، اداء الخس من الدين»، باب قائم کړې دې. (٢) دلته نې د مسائلو په حیثیت سره ذکر کړې دې. او هلته نې د غنیمت د بیان په حیثیت سره ذکر کړې دې. والله اعلم تنبيه وړاندې مونږ وئیلی وو چه دا لفظ د «، خمس»، (بضم الغام) دې. او ددې نه مراد د مال غنیمت پنځمه حصه ده. خو بعضې عالمان فرمائی چه دا لفظ د «، خمس»، (بفتح الغام) دې. او ددې نه مراد ارکان خمسہ دی. او امام بخاری رحمته الله علیه دا بنسودل غواړي چه د ارکان خمسہ ادا کول د ایمان د شعبو څنې دی. خو دا خبره په دریو وجوه سره صحیح نه ده.

① پومې په دې وجه چه امام بخاری رحمته الله علیه په دې باب کښې کوم حدیث ذکر کړې دې په هغې کښې صرف د .. ارکان خمسہ .. ذکر نه دې. بلکه د .. خمس .. ذکر هم دې. نو .. خمس .. پریخودل. او باقی ارکان خمسہ د ایمان شعبه گرځول په عقل کښې نه راځي.

② دویمه دا چه په حدیث باب کښې د حج ذکر نشته.

③ دریمه دا چه په ارکان خمسہ کښې په صلاة او زکاة وغیره باندې وړاندې مستقل تراجه ذکر شوی دی. (٣) والله اعلم.

(١) عمدة القاری (٣٠٢١١) -

(٢) کتاب فرض الخمس باب اداء الخس من الدين رقم (٣٠٩٦) -

(٣) فتح الباری (٢٢٩١١) وعمدة القاری (٣٠٣١١) -

و- حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْجَعْدِ قَالَ أَخْبَرَنَا ثَعْبَةَ عَنْ أَبِي جَمْرَةَ قَالَ كُنْتُ أَقْعُدُ مَعَ ابْنِ عَبَّاسٍ (١) يُجْلِسُنِي عَلَى سَرِيرِهِ فَقَالَ أَقِمْ عِنْدِي حَتَّى أَجْعَلَ لَكَ سَهْمًا مِنْ مَالِي فَأَقْبَلْتُ مَعَهُ ثَمَرَيْنِ ثُمَّ قَالَ إِنَّ وَفْدَ عَبْدِ الْقَيْسِ لَمَّا أَتَوْا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ أَنْقَضَ أَوْ مَنَ الْوَلَدُ قَالُوا رِبْعَةً قَالَ مَرْحَبًا بِالْقَوْمِ أَوْ بِالْوَلَدِ غَيْرَ خَزَايَا وَلَا نَدَامَى فَقَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا لَا نَسْتَطِيعُ أَنْ نَأْتِيَكَ إِلَّا فِي الشَّهْرِ الْحَرَامِ وَيَتَنَبَّأُ بَيْنَتِكَ هَذَا النَّحْوُ مِنْ كُفَّارٍ مَقَرَّرْنَا بِأَمْرٍ قَطِلَ نُحْبِرُهُ مِنْ وَرَاءَنَا وَنَدْخُلُ بِهِ الْجَنَّةَ وَسَأَلُوهُ عَنِ الْأُشْبِيَّةِ فَأَمَرَهُمْ بِأَرْبَعٍ وَنَهَاهُمْ عَنْ أَرْبَعٍ أَمَرَهُمْ بِالْإِيمَانِ بِاللَّهِ وَحْدَهُ قَالَ أَتَذَرُونَ مَا الْإِيمَانُ بِاللَّهِ وَحْدَهُ قَالُوا اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ قَالَ شُكَّادَةٌ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنْ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَاقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَاءُوا الزَّكَاةَ وَصِيَامُ رَمَضَانَ وَأَنْ تَعْتَظُوا مِنَ الْمُغْنَمِ الْخُمْسَ وَنَهَاهُمْ عَنْ أَرْبَعٍ عَنِ الْخَنَازِيرِ وَالْذَّبَابِ وَالنَّقِيرِ وَالْمَرْفَقِ وَرِيحًا قَالَ الْمُفَقِّرُ وَقَالَ احْفَظْهُنَّ وَأَخْبِرُوا بِهِنَّ مَنْ وَرَاءَكُمْ

[٨٧، ٥٠٠، ١٣٣٤، ٢٩٢٨، ٣٣١٩، ٤١١٠، ٤١١١، ٥٨٢٢، ٦٨٣٨، ٧١١٧]

رجال الحديث

① علي بن الجعد: دوى أبو الحسن علي بن الجعد بن عبيد جوهرى بغدادى دى (١)
د إبراهيم بن سعد، إسرائيل بن يونس، اسماعيل بن عياش، حماد بن سلمه، حماد بن زيد، ربيع بن صبيح، سفيان ثوري، سفيان بن عيينه، شعبه، مبارك بن فضالة، أو أبو اسحق فزارى مُتَّفَعٌ وغيره نه حديث روايت كوى ()

(الحديث أخرجه البخارى فى صحيحه فى كتاب العلم باب تحريض النبی ﷺ وفد عبد القيس على أن يحفظوا الإيمان والعلم ويخبروا من وراءهم رقم ٨٧) وفى كتاب مواقيت الصلاة باب منيبين إليه واتقوه.. رقم ٥٢٣ وفى كتاب الزكاة باب وجوب الزكاة رقم ١٣٩٨ وفى كتاب فرض الخمس باب أداء الخمس من الدين رقم (٣٠٩٥) وفى كتاب المناقب باب (بدون ترجمة بعد باب نسبة البين إلى إسماعيل رقم (٣٥١١) وفى كتاب المغازي باب وفد عبد القيس رقم ٤٣٦٨) وفى كتاب الأدب باب قول الرجل مرحباً رقم ٦١٧٦ وفى كتاب أخبار الأعداء باب وصاة النبي ﷺ وفود العرب أن يبلغوا من وراءهم رقم ٧٢٦٦ وفى كتاب التوحيد باب قول الله تعالى: والله خلقكم وما تعملون رقم (٧٥٥٦) ومسلم فى صحيحه فى كتاب الإيمان باب الأمر بالإيمان بالله تعالى رقم ١٢٤ و ١٢٥ و ١٢٦ والنسائي فى سننه (٢٧١٢) فى كتاب الإيمان وشرائعه باب أداء الخمس رقم ٥٠٣٤ وأبووداد فى سننه فى كتاب الأشربة باب فى الأوعية رقم ٣٦٩٢ و ٣٦٩٤ و ٣٦٩٦ والترمذى فى جامعه فى كتاب الإيمان باب فى إضافة الفرائض إلى الإيمان رقم ٢٦١١ وابن ماجه فى سننه فى كتاب الزهد باب العلم رقم ٤١٨٦) -

(تهذيب الكمال (٣٤١٢٠، ٣٤٢) -

(تهذيب الكمال (٣٤٢١٢٠) -

ددوی نہ امام بخاری، امام ابو داؤد، ابراہیم حری، ابو یعلیٰ موصلی، احمد بن حنبل، ابوزرعہ عبید اللہ بن عبد الکریم رازی، ابوبکر بن ابی شیبہ، یحییٰ بن معین او یعقوب بن شیبہ رحمہم اللہ وغیرہ د حدیثو علم حاصل کړې دي. (۱) په ۱۳۳ ھ کښې پیدا شوې دي. (۲)

محمد بن حماد رحمہم اللہ فرمائی: «سألت یحییٰ بن معین عن علی بن الہجد، فقال: ثقة صدوق، ثقة صدوق» (۳) دغه شان عبد الخالق بن منصور هم د امام یحییٰ بن معین نہ ددوی .. ثقہ .. کیدل نقل کړی دی (۴)

یحییٰ بن معین رحمہم اللہ فرمائی: «علی بن الہجد أثبت الہمدانیین فی شعبة» (۵) هم ددوی نہ نقل دی، «بہان العلم» (۶)

امام ابوزرعہ رحمہم اللہ فرمائی: «کان صدوقاً فی الحدیث» (۷)
امام ابوحاتم رحمہم اللہ فرمائی: «کان متقناً صدوقاً، ولم أرم من المحدثین من یحفظ ویکن بالحدیث علی لفظ واحد، لا یقر، سوی قیصۃ و ابن نعیم فی حدیث الثوری، و یحییٰ الحنّالی فی حدیث شریک، و علی بن الہجد حدیثه» (۸)

صالح بن محمد اسدی رحمہم اللہ فرمائی: «ثقة» (۹)

امام نسائی رحمہم اللہ فرمائی: «صدوق» (۱۰)

امام دارقطنی رحمہم اللہ فرمائی: «ثقة مأمون» (۱۱)

ابن قانع رحمہم اللہ فرمائی: «ثقة ثبت» (۱۲)

مطین رحمہم اللہ فرمائی: «ثقة» (۱۳)

(۱) تہذیب الکمال (۳۴۳/۲۰)

(۲) وقیل سنۃ أربع وثلاثین ومائۃ وقیل سنۃ ست وثلاثین ومائۃ انظر سیر أعلام النبلاء (۴۶۰/۱۱۰) -

(۳) تہذیب الکمال (۳۴۸/۲۰) وسیر أعلام النبلاء (۴۶۶/۱۰) -

(۴) تہذیب الکمال (۳۴۸/۲۰) -

(۵) تہذیب الکمال (۳۴۹/۲۰) -

(۶) المصدر السابق -

(۷) تہذیب الکمال (۳۵۰/۱۲۰) -

(۸) تہذیب الکمال (۳۵۰/۱۲۰) -

(۹) المصدر السابق -

(۱۰) المصدر السابق -

(۱۱) تہذیب التہذیب (۲۹۲/۱۷) -

(۱۲) المصدر السابق -

(۱۳) المصدر السابق -

حافظ ذهبی رحمہ اللہ دوی پہ ،، الحافظ الثبت ،، (۱) او ،، الإمام الحافظ الحجة مُسْنِدُ بَهْدَاد ،، (۲) القابو سرہ یاد کری دی

البته ددوی پہ بارہ کنبی د حدیث د رجالو نہ دوه طعنہ منقول دی

① یو داجہ دا جهمی وو او قرآن ته به نہي مخلوق ونيلي. لکه چه امام مسلم رحمہ اللہ فرمائی. ،، ثقة لکنہ جهمی ،، (۲) او هم پہ دي بنياد باندې امام احمد بن حنبل رحمہ اللہ خپل دواړه خامن ددوی د سماع نه منع کړی وو.

خو حقیقت دا دي چه ددوی جهمی (۱) کیدل ثابت نه دی. او نه دي د خلق قرآن قائل وو (۲) بلکه ددوی نه صرف دومره منقول دی چه ،، من قال: القرآن مخلوق لم أحققه ،، (۳)

حافظ ذهبی رحمہ اللہ ددي ،، تجهم ،، طعن نقل کولو نه پس فرمائی. «وقد كان طائفة من السحرة يتكلمون من له قوة صغيرة تخالف السنة، والافعال: امام کبير حجة» (۴)

دويم الزام په دوی باندې د تشيع دي. لکه چه ابو غسان دوری نقل کړی دی. چه زه علی بن الجعد سره ووم. په دي مجلس کنبی د حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه حديث «كنا نفاضل على مهدي النبي ﷺ فنقول: غير هذه الأمة بعد النبو ﷺ أبوك، وعمر، وثمان، فيبلغ النبو ﷺ فلا ينكر» ذکر راغي. نو علی بن الجعد اوونيل. «انظروا إلى هذا الصبي، هولم يحسن أن يطلق امرأته، يقول كنا نفاضل» (۵) دغه شان چه كله ددوی په وړاندې د نبی کریم ﷺ حديث ،، إن ابني هذا سيد ،، (۶) ذکر کړي شو. نو وي ونيل ،، ما جعله الله سيذاً ،، (۷)

ترکومي پورې چه حضرت ابن عمر رضي الله عنه باندې د طعن تعلق دي. نو د علی بن الجعد نه ددي انکار منقول دي. لکه چه احمد بن ابراهيم دورقي وائی.

(۱) میزان الاعتدال (۱۱۶۱۳) رقم (۷۵۹۸) -

(۲) سير اعلام النبلاء (۴۵۹۱۰) -

(۳) میزان الاعتدال (۱۱۶۱۳) وسير اعلام النبلاء (۴۶۶۱۰) -

(۴) الجهمية: من ينفي صفات الله تعالى: التي أثبتتها الكتاب والسنة ويقول: إن القرآن مخلوق مقدمة الفتح (۴۵۹) -

(۵) تعليقات الكاشف (۳۶۱۲) رقم (۳۸۸۸) -

(۶) میزان الاعتدال (۱۱۶۱۳) وسير اعلام النبلاء (۴۶۵۱۰) -

(۷) سير اعلام النبلاء (۴۶۶۱۰) -

(۸) سير اعلام النبلاء (۴۶۶۱۰) وتهذيب الكمال (۳۴۷۱۲) -

(۹) انظر صحيح البخاري (۵۳۰۱۱) كتاب المناقب باب مناقب الحسن والحسين -

(۱۰) سير اعلام النبلاء (۴۶۶۱۲) وتهذيب الكمال (۳۴۷۱۲) -

«قلت لعل بن الجعد: بلغنی أنك قلت: إبن عمر ذاك الصبي! قال: لم أقل....» (۱)

دغه شان د حضرت حسن رضی اللہ عنہ د منقبت د حدیث، «إن ابني هذا سيد»، چه کوم انکار منقول دې. ددې په باره کښې حافظ ذهبي رحمته اللہ علیہ فرماني چه دا روايت د ابو غسان دوری نه منقول دې. او دا سرې مجهول دې. او که روايت صحيح اومنلې شی. نو ونیلې شی. چه علی بن الجعد به ددې فیبح قول نه توبه اوبښکلې وی. «هل جعله سيداً على رغم كل جاهل، فإن من أمر من مثل هذا من الرذعة على سيد البشر، يكفر بلامثنوية (أى بلا استثناء)....» روستو حافظ ذهبي رحمته اللہ علیہ د

حضرت حسن رضی اللہ عنہ سیادت او سؤدد بیان کړې دې. (۲)
البته د علی بن الجعد نه د حضرت معاویه رضی اللہ عنہ (و ارضاء) په باره کښې دا قول منقول دې. «ولكن معاوية ما أكره أن يعذبه الله» (۳) دغه شان د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ په باره کښې هم دا قول منقول دې. چه «أخذ من بيت المال مائة ألف درهم بغير حق» (۴) لکه چه امام ابو داود رحمته اللہ علیہ فرماني «عن رؤسهم ببسهم سوء، قال: ما يسوقن أن يعذب معاوية» (۵)

په دې بنياد باندې امام احمد رحمته اللہ علیہ خپل خامن دوی ته د تلو نه منع کول. لکه چه عبدالله بن احمد رحمته اللہ علیہ فرماني. «نهان أن أذهب إليه، وكان يلفقه عنه أنه يتناول الصحابة» (۶)
ددې ټولو طعنونو حاصل دا دې. چه ده به د حضرات صحابه کرامو رضی اللہ عنہم په شان کښې بې باکۍ سره کلام کولو. نو یا خو به د حافظ ذهبي رحمته اللہ علیہ د قول مطابق د دوی په باره کښې داسې ونیلې شی. چه دوی به توبه اوبښکلې وی. ګڼی زیات نه زیات به دې مبتدع وی. او د مبتدع روايت که د خپل مذهب په تائید کښې نه وی. او هغه داعی الی بدعته هم نه وی. نو هغه قبلولې شی.

حالانکه د علی بن الجعد په روايت حدیث کښې چه کوم مقام دې؟ ددې ذکر تاسو په تیرو شوو اقوالو کښې کتلې دې. او ابن عدی رحمته اللہ علیہ فرماني. «ومع هذا كله على بن الجعد ما أرى بحديثه بأساً، ولم أرى رواياته إذا حدث عن ثقة حديثاً منكراً فيها ذكره، والبخاري مع شدة استقصائه يروي عنه في صحاحه» (۷)

(۱) تهذيب الكمال (۳۴۷۱۲۰) وسير أعلام النبلاء (۴۶۴۱۱۰) _

(۲) سير أعلام النبلاء (۴۶۴۱۱۰) _

(۳) سير أعلام النبلاء (۴۶۴۱۱۰) وتهذيب الكمال (۳۴۷۱۲۰) _

(۴) المصادر السابقة _

(۵) المصادر السابقة _

(۶) سير أعلام النبلاء (۴۶۵۱۱۰) _

(۷) الكامل في ضعفاء الرجال (۲۱۴۱۵) _

دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «روى عنه البخارى من حديثه من شعبة قط، أحاديث يسيرة...»^(١)

معلومه شوه چه ددوی د متشیع کیدو او د بعضو صحابه کرام رضی الله عنهم په باره کښې د بې ادبۍ خبرو کولو باوجود د محدثینو په نیز دې ثقه. ثبت او متقن دې خاص طور باندې چه امام بخاری رحمته الله کوم حدیثونه اخستی دی. هغه نې صرف د امام شعبه نه نقل شوی حدیثونه اخستی دی او دې د خپل استاد امام شعبه په حدیثونو کښې، «اثبت الهداديين»، دې، «کما مترقباً»، په ٢٣٠ هـ کښې ددوی وفات اوشو (د)، «سلمه الله تعالى وغفرله».

⑦ شعبه: دوی امیر المؤمنین فی الحديث شعبه بن الحجاج العتکی البصری الواسطی دې. ددوی مختصر حالات د، «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده»، لاندې تیر شوی دی.^(٢)

⑧ ابو جرمه: دا ابو جرمه نصر بن عمران بن عصام/عاصم بن واسع ضعی بصری دې (د) بعضې حضراتو دده د نیکه نوم نوح بن مخالد یا مخلد هم لیکلې دې.^(٣) ضعی. بنو ضبیعه طرف ته نسبت دې. چه دا د عبد القیس یو شاخ ده. «کاهزمه الزشاهي»، د بخاری بعضې شارحینو دوی د، «هکرم بن وائل»، شاخ طرف ته منسوب ګرځولي دې. دا

(١) هدی الساری (٤٣٠) وفي هامش الزهرة بخط ابن الطاهر: روى عنه البخارى ثلاثة عشر حديثاً كذا فى تهذيب التهذيب (٢٩٣. ٢٩٢١٧).

(٢) سير أعلام النبلاء (٤٦٧١٠) وغيره.

(٣) كشف الباری (٦٧٨١١).

(٤) تهذيب الكمال (٢٤٢٢٩. ٣٤٣) وسير أعلام النبلاء (٢٤٣١٥) وغيره.

(٥) حافظ ابن حجر رحمته الله په فتح الباری (١٣٠١) کښې د دوی نسب ذکر کړې دې ((نصرین عمران بن نوح بن مخلد الضعی...)) حالانکه په تهذيب الكمال (٣٦٢١٢٩) تهذيب التهذيب (٤٣١١٠) او تقريب التهذيب (٥٤١) رقم ٧١٢٢) وغيره ټولو کتب رجال کښې نصرین عمران بن عصام یا عاصم مذکور دې. البته علامه عینی رحمته الله په عمدة القاری (٣٠٣١ او ٣٠٤) کښې نسب خود عامو کتب رجال پشان دې. خود دوی د حالاتو لاندې نې لیکلی دی ((فقد روى الطبرانی وابن منده فى ترجمة نوح بن مخلد جد أبی جرمه...)) دغه شان حافظ په الإصابة (٥٧٤٣) رقم ٨٨٢٤) کښې لیکلی دی. ((نوح بن مخلد ويقال ابن مخالد جد أبی جرمه نصرین عمران...)) دغه شان حافظ په (الإصابة. ٢٧١٣ رقم ٦٠١١) کښې د ابو جرمه دپلار په ترجمه کښې لیکلی دی ((عمران بن عصام الضعی والد أبی جرمه بالجیم نصرین عمران کذا سمي أباه ابن عبد البر والمعروف أن إسمه نوح بن مخالد أو مخلد...))

البته دلته ابو بشر دولابی ددوی کنیت ذکر کړې دې. اولیکلی نې دی ((ابو جرمه نصرین عمران بن نصرین ابن هباص رضی الله عنه) لکه چه د ابو جرمه نیکه نوم هم نصر دې. اودا خبره یقیناً ټیټ نه ده. والله اعلم.

صحیح نه ده. ځکه چه طبرانی او ابن منده ددوی د نیکه نوح بن مخلد د حالاتو لاندې نقل کړی دی. «أنه قدم على رسول الله ﷺ فقال له، من أنت؟ قال: من ضيعة ربيعة، فقال: غير ربيعة

ههالقیس، ثم إلى الذي أتت منهم»^(۱)

ددوی د حضرت انس بن مالک، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهم زهدم جرمی. او عائذ بن عمرو مزنی وغیره مختلفو حضراتو نه حدیث روایت کړې دي.^(۲) ددوی نه ایوب سختیانی، معمر، شعبه، حماد بن سلمه، حماد بن زید، ابراهیم بن طهمان، او عباد بن عباد مهلبی رضی الله عنهم وغیره روایتونه اخستی دي.^(۳)

امام احمد بن حنبل، یحي بن معين او ابو زرعه رضی الله عنهم دوی لره، ثقه، مگر خولې دي.^(۴)

ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي.^(۵)

امام ابن سعد رضی الله عنه فرماني، «كان ثقة»،^(۶)

ابو حاتم رازی رضی الله عنه فرماني، «ثقة»،^(۷)

ابن عبد البر رضی الله عنه فرماني، «أجمعوا على أنه ثقة»،^(۸)

حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرماني، «ثقة ثبت»،^(۹)

حافظ ذهبي رضی الله عنه فرماني، «أحد الأئمة الثقات»،^(۱۰)

یاد ساتی: چه په اصول سته او په موطن کښې د، ابو جمره، په کنیت بل څوک راوی ددوی نه سوا نشته. باقی ټول، ابو حمزه، (بالحاء المهملة بعدها ميم) دی. بلکه بعضو حفاظو د حدیث دا قاعده ذکر کړې ده. چه امام شعبی د اووه داسې راویانو نه روایت کوی. چه هغه د حضرت ابن عباس شاگردان دي.

ټول په ټوله، ابو حمزه، (بالحاء المهملة ثم الميم) دی. سوا د مترجم له نه، چه دده کنیت، ابو جمره، (بالجيم ثم الميم) دي. بیا ددې علم په دې طریقه هم کیږي. چه کوم ځانې کښې

(۱) فتح الباری (۱۳۰۱) -

(۲) تهذيب الكمال (۳۶۳۱۲۹) وسیر اعلام النبلاء (۲۴۳۱۵) -

(۳) المصادر السابقة -

(۴) تهذيب الكمال (۳۶۴۱۲۹) -

(۵) كتاب الثقات (۴۷۶۱۵) -

(۶) الطبقات الكبرى لابن سعد (۲۳۵۱۷) -

(۷) تعليقات تهذيب الكمال (۳۶۵۱۲۹) -

(۸) تهذيب التهذيب (۴۳۲۱۱۰) -

(۹) تقرب التهذيب (۵۶۱) رقم (۷۱۲۲) -

(۱۰) سیر اعلام النبلاء (۲۴۳۱۵) -

ابو حمزه د حضرت ابن عباس نه روایت کوی. او ددوی کتیت سره څه قید وغیره نه وی. نو هم دوی مراد وی. او کله چه د... ابو حمزه... کتیت والا حضرات وی. نو هغوی سره څه ناڅه لواحق یا سوابق وی. لکه... ابو حمزه القصاب... (والله اعلم).

په ١٢٨ هـ کښي سرخس کښي ددوی وفات اوشو. (١) رحمه الله تعالى رحمة واسعة،

⑤ ابن عباس: د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه حالات د... بدو الوخی... د څلورم حدیث لاندې (٢) او د... کتاب الإیمان، باب کفران المشیء و کفر دون کفر، لاندې تیر شوی دی.

قوله: كُنْتُ أَقْعَدُ مَعَ ابْنِ عَبَّاسٍ يُجْلِسُنِي عَلَى سَرِيرَةٍ: زه به حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه سره کیناستم. هغه به زه به پخپل کت باندې کینولم.

ددې اعزاز وجه څه وه؟ ددې وجه دا وه. چه په اصل کښي حضرت ابن عباس رضی الله عنه د حضرت علی رضی الله عنه د طرفه د بصري گورنر وو. د بصري په اطرافو کښي فارسی و نیلې شوه. د هغه ځاني خلقو به حضرت ابن عباس رضی الله عنه له خپلې مسئلې او مقدمات راوړل. او هغوی به په فارسی کښي خبرې کولې. حضرت ابن عباس رضی الله عنه ته فارسی نه ورتله. او ابو حمزه په فارسی پوهیدو. په دې وجه به دوی د ترجمانی فرائض پوره کول. (هم دا وجه په کتاب العلم کښي

مذکور هم ده. ځکه چه هغه لیکي. «كنت أترجم بين ابن عباس وبين الناس» (٣)

حافظ ابن الصلاح رحمته الله فرماني چه... ترجمه... په اصل کښي یو لغت، په بل لغت کښي تعبیر کولو ته وانی. خو دلته زیاتی عموم دې چه د یوې ژبې نه په بله ژبه کښي تعبیر کولو سره سره نورو خلقو ته د حضرت ابن عباس رضی الله عنه خبره رسول هم مراد دی. یا خو د ازدحام د خلقو د گنړي او رش په وجه. یا د فهم د کموالی په وجه، (٤)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه د... فهم د کموالی... په وجه پوهول خو په عقل کښي راځي. د ازدحام وجه صحیح نه ده. ځکه چه هغه به پخپله هم کت باندې ورسره کیناستلو. البته که داسې اوونیلې شی. چه حضرت ابن عباس رضی الله عنه به په کت باندې یو طرف ته کیناستلو. او دې به په هغه طرف کوم ځاني چه به نور خلق ناست وو. والله اعلم.

(١) عمدة القاری (٣٠٣١١، ٣٠٤)۔

(٢) الکاشف للذهبي (٣١٩١٢) رقم (٥٨٢١) وغیره۔

(٣) کشف الباری (٤٣٥١١)۔

(٤) عمدة القاری (٣٠٨١١)۔

(٥) صحيح البخاری کتاب العلم باب تحريض النبی ﷺ وفد عبد القیس علی أن يحفظوا الإیمان والعلم۔ رقم (٨٧)

(٦) عمدة القاری (٣٠٨١١) وفتح الباری (١٣٠١١)۔

قوله فَقَالَ أَقِمَّ عِنْدِي حَتَّى أَجْعَلَ لَكَ سَهْمًا مِنْ مَالِي فَأَقِمْتُ مَعَهُ شَهْرَيْنِ:

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما او فرمائیل چه ما سرہ ایسا رسدہ چه زہ تاتہ د خپل مال یوہ حصہ در کرم نو زہ هغوی سرہ دوه میاشتی ایسا رسدہ شوم.

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما چه دوی سرہ د مال ورکولو کومه وعده کړې وه هغه په کومه وجه وه؟ په دې سلسله کښې د بعضی حضراتو وینا خو دا ده چه دا د ترجمانی اجرت دې او د ترجمانی تعلیم گرځولو سرہ ابن التین رضی اللہ عنہ دا اوښانی چه حدیث نه د اجرت علی التعلیم جواز ثابتیږي. (۱)

① خاویل ترجمانی تعلیم گرځول محل نظر (او قابل غور) دی نو د اجرت علی التعلیم جواز ثابتیدو هیڅ سوال نه پیدا کیږي. ② دویمه داچه د ابوجمره نه پخپله ددې وجه په صحیح بخاری کښې منقول ده چه حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما ماته او فرمائیل «أَقِمَّ عِنْدِي وَأَجْعَلَ لَكَ سَهْمًا مِنْ مَالِي» امام شعبه رحمۃ اللہ علیہ تپوس او کړو، «لم؟»، چه دوی تاسره د اقامت اختیارولو او د مال درکولو وعده ولې او کړله؟ نو دوی جواب ورکړو: «لَمْ يَأْتِ الْقِيَامَةَ» چه دهغه خوب په وجه کوم چه ما کتلې وو.

دا خوب امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نقل کړې دې ابوجمره رضی اللہ عنہ فرماني چه ما د تمتع احرام اوتړلو نو خلقو منع کړم. ما د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نه تپوس او کړو نو هغوی اجازت را کړو ددې نه پس ما په خوب کښې او کتل چه څوک سرې ماته وائی، «مِمَّنْ مَبْرُورٌ عَمْرًا مَحْمِلَةً»، ما حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما ته خوب واورولو نو ډیر زیات خوشحاله شو او وې فرمائیل «سنة النبي ﷺ»، (۲)

چونکه ددې خوب په وجه د حضرت ابوجمره شرافت او نجابت معلومیږي او دا چه ددوی د الله تعالی په نیز یوہ مرتبه ده تردې چه د الله تعالی د طرفه ددوی د عمل مقبول کیدو بشارت او زیرې ورکړې شو په دې وجه حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما ددوی اقامت او غوښتل او دا د الله تعالی د نیکانو بنده گانو قاعده ده چه کله په یو سړی کښې د نجابت او شرافت د آثارو اندازه او کړي نو هغه طرف ته زیاته توجه ورکوي والله سبحانه اعلم.

قوله ثُمَّ قَالَ إِنَّ وَفْدَ عَبْدِ الْقَيْسِ لَمَّا أَتَوْا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَا

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما او فرمائیل چه کله د عبد القیس وفد د نبی کریم ﷺ په خدمت کښې حاضر شو.

(۱) فتح الباری (۱۳۰۱)۔

(۲) صحیح بخاری (۲۱۳۱) کتاب الحج باب التمتع والقران والافراد بالحج۔

(۳) المصدر السابق۔

وفدد.. وافد.. جمع ده وفد هغه جماعت ته وائی کوم چه د یو قوم یا جماعت د طرفه یو بادشاه یا حاکم ته اولیکلې شی (۱)

حضرت ابن عباس ؓ ابو جمره ته دا حدیث ولې واورولو؟ ابو جمره ته حضرت ابن عباس ؓ دا حدیث واورولو ددې د اورولو سبب امام مسلم د «مقدم من شعبة» په طریق سره روایت

کېنې نقل کړې دې او بیان کړې نې دې چه «فأنته امرأة تسأله عن نبذ الجمر...» (۲) دغه شان امام بخاری ؒ په کتاب المغازی کېنې روایت نقل کړې دې چه ابو جمره وائی «قلت لابن عباس ؓ إن لی حجة ینتھنل نبذ فیها، فأشبهه حلوا لی جزء، إن اکثر منه، فجاءت القوم، فأطلت الجلوس، عشت أن أفتضح، فقال: قدم...» (۳) گویا په دې مجلس کېنې یوې ښځې

د نبذ جره (خاورینې چاټې) په باره کېنې سوال اوکړو نو حضرت ابن عباس ؓ هغه منع کړله ددې نه پس پخپله ابو جمره د خپل خان په باره کېنې سوال اوکړو نو حضرت ابن عباس ؓ دې منع کړو او دا حدیث نې واورولو وانه اعلم.

وفد عبدالقیس د نبی کریم ﷺ په خدمت کېنې کله راغلې وو؟ وفد عبدالقیس د نبی کریم ﷺ

په خدمت کېنې کله راغلې وو؟ په دې سلسله کېنې ډیر اقوال دی ① د واقدی (۴) ابن سعد

(۵) ابن شاهین (۶) او د قاضی عیاض (۷) وغیره رانې دا ده چه دا وفد په ۸۸ کېنې د فتح مکې په کال مکې مکرمني ته روانگې نه وړاندې راغلې وو.

② د محمد بن اسحاق (۸) ابن هشام (۹) حافظ ابن القیم (۱۰) رانې دا ده چه په ۸۹ کېنې

راغلې وو. ابن کثیر ؒ هم ددوی د راتلو کال ۸۹ خودلې دې. (۱۱) خو په آخر کېنې دوی د ترده

(۱) فتح الباری (۱۳۰۱).

(۲) صحیح مسلم (۳۴۱۱) کتاب الإیمان باب الأمر بالإیمان بالله تعالیٰ..

(۳) صحیح البخاری کتاب المغازی باب وفد عبدالقیس..

(۴) ذکره صاحب السیره الحلیة فی کتابه ثم رد علیه انظر السیره الحلیة (۲۲۲/۲) باب ما یذکر فیہ ما یتعلق بالفوفد التي وفدت علیه ﷺ ونقل الحافظ عن الواقدي فی الإصابه (۵۱۱).. کان قدم الأنج ومن معه سنة عشر من الهجرة.....

(۵) الطبقات الکبری لابن سعد (۳۱۴/۱) -

(۶) الإصابه (۱۷۸/۲) ترجمة صحارین العباس العبدی..

(۷) شرح النووي علی صحیح مسلم (۳۴۱۱) کتاب الإیمان باب الأمر بالإیمان بالله تعالیٰ ورسوله ﷺ..

(۸) السیره النبویه لابن هشام (۳۴۰/۱۲) خو هغوی ددې وفد قدوم د قدوم الجارود سره مقید کړې دی..

(۹) حاشیه بالا..

(۱۰) زاد المعاد (۶۰۷/۳) -

(۱۱) البدایه والنهایه (۴۶۵ و ۴۸) -

اظهار هم کړې دي. (١)

(٢) ابن حبان، صاحب د تاريخ الخميس او ابن الاثير ددې وفد راتلل ١٠ هـ بنودلې دي. (٣)
(٤) د حافظ ابن حجر او علامه انور شاه کشمیری رحمهما الله په نیز ددوی راتګ دوه ځله شوې دي. البته د حافظ رحمه الله په نیز ددوی رومې راتګ ٥٥ هـ يا ددې نه وړاندې دي. او دویم ځل راتګ ٩٩ هـ یعنی عام الوفود کېنې شوې دي. (٥) حالانکه د حضرت کشمیری رحمه الله په نیز ددوی رومې راتګ ٩٦ هـ کېنې او دویم راتګ فتح مکې سره یعنی ٨٨ هـ کېنې شوې دي. (٦)

په اصل کېنې دي حديث کېنې چونکه ﴿فَالَا نَسْتَلِيمُ أَنْ تُلْطِقَ الْأَلْسُنَ الشُّهُرَ الْحَرَامَ، وَبَيْنَنَا وَبَيْنَكَ هَذَا الْحَيَّ مِنْ كَفَارٍ مَضَى﴾ جمله ده. په دې وجه واقدی، ابن سعد، ابن شاهین او قاضی عیاض رحمه الله وغیره ددې خبرې قائل دي. چه دا واقعه د فتح مکې نه وړاندې ده. ځکه چه د فتح مکې نه پس خو خلق ډلې ډلې اسلام کېنې داخلیدل. ددې نه روستو اهل اسلام دپاره هیڅ قابل ذکر خطره نه وه پاتې شوې.

کومو مؤرخینو چه ددوی د راتګ کال ٩٩ هـ ذکر کړې دي. هغه په دې بنیاد باندې دي. چه دې کال ته عام الوفود وئیلې شی. (٧) په دې کېنې خلق د وفدونو په شکل کېنې په دربار نبوی ﷺ کېنې کثرت سره حاضر شوی وو. هم په دې وفدونو کېنې د عبدالقیس وفد هم وو.
د سیر کومو اصحابو چه د راتګ کال ١٠ هـ لیکلې دي. غالباً ددوی بنیاد هم د دې قبیلې د یو کس جارود بن المعلی (٨) په راتګ باندې دي. چه هغه په ١٠ هـ کېنې حاضر شوي وو. (٩)
خو په دې ټولو صورتونو کېنې اشکال پیدا کیږي. چه په دې روایت کېنې د حج، هج، ذکر نشته. او د اصح قول مطابق د حج فرضیت ٩٦ هـ کېنې شوې وو. (١٠) که ددې وفد راتګ د ٩٦ هـ نه پس یعنی ٨٨ هـ يا ٩٩ هـ يا ١٠ هـ کېنې شوې وي. نو دوی ته به نبی کریم ﷺ د اسلام نورو

(١) حیث قال ابن کثیر (٤٨٥) قلت لکن فی سیاق ابن عباس رضی الله عنهما ما يدل علی أن قدوم وفد عبدالقیس کان قبل فتح مکة لقولهم وبيننا وبينک هذا الحی من مضر لا نصل إلیک إلا فی شهر حرام والله أعلم.

(٢) التفات لابن حبان (١١٥١٢) وتاریخ الخميس (١٩٤١٢) والکامل لابن الاثير (٢٠٣٢٢)۔

(٣) فتح الباری (٨٥١ ٨٦) کتاب المغازی باب وفد عبدالقیس)۔

(٤) قبض الباری (١٥٥١١)۔

(٥) سیرت ابن هشام مع روض الانف (٣٣١٢)۔

(٦) جارود ددوی لقب وو. او ددوی نوم بشر دي. دپلار په نوم کېنې نې اختلاف دي. بعضي حضراتو عمرو خودلې دي. او بعضو المعلی او بعضو العلاء خودلې دي. تهذيب الکمال (٤٤٨١٤) وتهذيب التهذيب (٥٣١٢) والروض الأنف مع السيرة النبوية لابن هشام (٣٤٠١٢) والإصابة (٢١٦١١) رقم (١٠٤٢) وتعليقات الکاشف (٢٨٨١١) وتقريب التهذيب (١٣٧) رقم (٨٨٣)۔

(٧) قال الحافظ فی الإصابة (٢١٦١١) وقدم الجارود سنة عشر فی وفد عبدالقیس الأخير)۔

(٨) انظر فتح الباری (٣٧٨١٣) کتاب الحج باب وجوب الحج وفضله)۔

شرائعو سره سره د حج حکم هم ورکړې وه (۱)

هم دا وجه ده. چه حافظ ابن حجر رحمته الله ددې خبرې قائل دي. چه ددوی راتګ دوه ځله شوې دي. یو ځل د حج د فرضیت نه وړاندې ۵۵ یا ددې نه هم وړاندې. او په دویم ځل عام الوفود

یعنې ۹۹ کښې شوې دي. په حدیث باب کښې د نوموړی راتګ ذکر دي. (۲)

غالباً د حضرت کشمیری رحمته الله د قول بنیاد هم دا خبره ده. چه چونکه د حج فرضیت ۶۶ کښې شوې دي. دا حضرات هم په دې کال د فرضیت د حج نه مخکښې مخکښې راغلل. او په دویم ځل راتګ ۸۸ کښې دي. لکه څنګه چه د قاضي عیاض وغیره هم دا قول دي.

د تعدد وفود یو دلیل د ابن حبان رحمته الله هغه روایت دي. په کوم کښې چه نبی کریم صلی الله علیه و آله ددوی نه تپوس کړې وو. «مال أرى ووجهكم قد تغيرت؟ قالوا: يا نبي الله، نحن بأرض وعية، وكنا نحتضن من هذه الأئمة ما يقطع اللحمان في بطوننا، فلما نهيتنا عن الظروف فذالك الذي ترى في وجوهنا....» (۳)

(۱) په بعضې روایاتو کښې د حج ذکر هم شته. اوګوری السنن الکبری للبيهقي (۱۹۹۱۴) کتاب الصيام باب فرض صوم شهر رمضان ومسند أحمد (۳۶۱۱۱) ددې روایاتو په باره کښې وړاندې بحث راځي. (۲) فتح الباری (۸۵۸، ۸۶) کتاب المغازی باب وفد عبدالقیس حافظ رحمته الله په دې مقام کښې ددویم ځل راتلو کال ۹۹ عام الوفود ذکر کړې دي. اودا ئې هم لیکلي دي. چه ((وكان عددهم حينئذ أربعين رجلاً كما في حديث أبي حنيفة الصناحي (كذا في الأصل والصواب أبي خنيفة بالخاء المعجمة بعدها ياء تحتانية وبعدها راء مهمله الصباحي بضم الصاد المهمله بعدها باء موحدة ثم ألف ثم حاء مهمله كما في فتح الباری (۱۳۱۱۱) الذي أخرجه ابن منده وكان فيهم الجارود العبدی.. لکه چه جارود راتګ په ۹۹ کال وو. او وړاندې د الاصابه په حوالي سره مونږ ذکر کړل. چه ددوی راتګ په ۱۰ کال شوې وو. او هغه آخري راتګ وو. نو که د... اصابه... خبره ټيک او ګڼلې شي. نو د جمعي اوتطبيق دپاره به دا ونیلي شي. چه ددوی اولني راتګ خود حج د فرضیت نه وړاندې شوې وو. او دویم راتګ ئې په عام الوفود یعنې ۹۹ کښې شوې وو. او دریم راتګ ئې په ۱۰ کښې شوې وو. په کوم کښې چه د حضرت جارود د راتګ اودهغوی دایمان راوړو ذکر دي. په ۹۹ او بیا په ۱۰ کښې د راتلو دلیل هغه حدیث هم دي. کوم چه حضرت رسیع عبدی رحمته الله نه منقول دي. او هغه په متن کښې راځي. دکوم نه چه دومره خبره ضرور معلومېږي. چه د دې حضراتو دوه ځله راتلل داسې وو. چه په دې کښې صرف د یو کال جداولې وو. نو یو قدوم د ټولونه وړاندې وو. او بل قدوم په عام الوفود کښې وو. او بیا دریم قدوم په ۱۰ کښې منلې شي. والله أعلم).

(۳) مواردالظمان (ص. ۳۳۸) کتاب الأشربة باب ما جاء في الأوعية رقم (۱۳۹۳) حافظ ابن حجر رحمته الله په دې کښې ((مالي أرى ووجهكم قد تغيرت)) سره استدلال کړې دي. او فرمائي. ((ففيه إشعار بأنه كان رآهم قبل التغير)). حالانکه ددوی سوال ددې وجې هم ممکن دي. چه چونکه دې کسانو اوږد سفر کړې وو. او راغلی وو. ددې وجې په دوی باندې د سفر آثار وو. نیسي رحمته الله د دلجونې دپاره تپوس اوکړو. ددې وجې اصل استدلال ددې جملې په ځانې ددې نه پس روسته جمله ((فلما نهيتنا عن الظروف فذالك الذي ترى في وجوهنا)) باندې چه اوکړې شي. ځکه چه په دې کښې نهی عن الظروف ده. چه تاسو الذي تری فی وجوهنا)) باندې چه اوکړې شي. ځکه چه په دې کښې نهی عن الظروف ده. چه تاسو اول چونکه په دې لوبښو کښې د نبی استعمالولو نه منع کړې وو. ددې وجې مونږ نبیښ نه دی استعمال کړې. او زموږ زمکه داسې ده. چه هلته د نبی استعمال ضروري دي. ددې وجې زموږ په مخونو باندې دا بدلون دي. والله أعلم).

ددې سوال او جواب نه معلومېږي چه ددې حضراتو راتګ د نبی کریم ﷺ په بارګاه کښې کم از کم دوه ځله شوې دي وانه اعلم بالصواب.

دغه شان په تعدد وفود باندې د مسند احمد هغه حديث هم دلالت کوي. کوم چه دوی د حضرت رسيم ابو زبیر عظیم وقيل مصغر (۱) عبدی ؓ نه نقل کړې دي. «وهدانا علی رسول الله ﷺ فنهاننا عن الظروف، قال: ثم قدمنا عليه فقلنا: إن أرضنا أرض وعمة.....» (۲) دغه شان یو بل روایت کوم چه ددوی د خوښی نه منقول دي. د هغې نه معلومېږي چه د دواړو راتګ په مینځ کښې صرف د یو کال فصل وو د هغې الفاظ دا دي. «کان أبی فی الوفد الذین وفدالی رسول الله ﷺ من عبد قیس، فنهانهم عن هذه الأوعية، قال: فاتخذنا، ثم آتینا العام المقبل، قال: فقلنا یا رسول الله، إنک نهیتنا عن هذه الأوعية فاتخذنا.....» (۳)

د عبدالقیس قبیلې اسلام دا قبیله قدیم الاسلام ده. دا خلق د بحرین او د عراق د اطرافو اوسیدونکی وو. جواښی هم ددې حضراتو ښار دي په کوم کښې چه د مدینې منورې نه پس د ټولو نه وړاندې د جمعې مونځ اوکړې شو. (۴)

ددې قبیلې په اسلام سره د مشرف کیدو په سلسله کښې ابن شاهین ؓ روایت نقل کړې دي. چه د اشج عبدالقیس (چه دده نوم المنذر بن عانذ بن الحارث بن المنذر بن النعمان العبدی دي) (۵) دده یو راهب سره دوستی وه. د دواړو په هر کال ملاقات کیدو. یو ځلې راهب دوی ته اووئیل. چه په مکه مکرمه کښې به یو نبي ښکاره کیږي. هغه به صدقه نه خوري البته هدیه به قبلوي. د هغه د دواړو اوگو په مینځ کښې به د نبوت علامت وي. هغه به په ټولو دینونو باندې غالب وي.

(۱) الإكمال لابن ماکولا (۶۵۱۴، ۶۶) والإصابة (۵۱۵۱۱) رقم ۲۶۵۳ وتعجيل المنفعة (۵۳۲۱۱) رقم ۳۲۱

(۲) مسند أحمد (۴۸۱۱۳) حديث ابن الرسيم عن أبيه ؓ.

(۳) المصدر السابق.

(۴) عن ابن عباس ؓ قال أول جمعة جمعت بعد جمعة جمعت فی مسجد رسول الله ﷺ فی مسجد عبدالقیس بجوانی یعنی قرية من البحرين صحیح البخاری کتاب المغازی باب وفد عبدالقیس رقم ۴۳۷۱۰ په دي روایت سره دحافظ ابن حجر ؓ تائید کیږي چه دا وفد اول ځل په ۵هـ یا ددې نه وړاندې راغلي وو ځکه چه د دي روایت نه دهغوی قدیم الاسلام کیدل معلومېږي

(۵) د دوی په نوم کښې ډیر اختلاف دي ① بعضې حضراتو خو هم دا ((المنذرین عانذ)) ذکر کړې دي ② بعضې حضرات عبدالله بن عوف ③ بعضو منذرین الحارث. ④ اوبعضو عانذبن المنذر خودلي دي اوگورنې طبقات ابن سعد (۵۵۷۱۵، ۵۵۹) ⑤ بعضې حضراتو ددوی نوم منقذبن عانذ خودلي دي اوگورنې الإصابة (۴۶۰۱۳) ترجمة المنذر بن عانذ. رقم (۸۲۱۸) ⑥ بعضې حضراتو، المنذرین عوف، خودلي دي اوگورنې عدة القاری (۳۰۸۱۱).

د راهب د وفات نه پس اشج عبدالقیس خپل زوم عمرو بن عبدالقیس (۱) چه دا دده د خورخونې هم وو. د حال تحقیق دپاره اولیگلو هغه ته نې څه جامې او کجورې ورکړې. چه دې د سوداگر په شکل کښې سفر اوکړې شی نو دې د یو راهنما سره اووتلو. دې مکې مکرمې ته د هجرت په کال رسیدلې وو (۲) دوی د نبی کریم ﷺ سره ملاقات اوکړو. ټول علامات نې معلوم کړل. او بیا هغه مسلمان شو.

په بعضو روایاتو کښې دا هم راغلی دی. چه نبی کریم ﷺ ددې قبیلې د لویو لویو خلکو نومونه واخستل. او ددوی د حالاتو تپوس نې اوکړو. ددې نه پس نبی کریم ﷺ ده ته د سوره فاتحه او سورة العلق تعلیم ورکړو. هرکله چه هغه لارو نو هغه ته نبی کریم ﷺ د هغوی د قوم د مشرانو کسانو په نوم یو خط ورکړو. او تاکید نې اوفرمانیلو. چه خپل ماما او سخر یعنی اشج ته د اسلام دعوت ورکړه. کله چه دې خپل کور ته اورسیدو نو هلته چه اورسیدو. نو دوی په ابتداء کښې خط پټ اوستلو. په کور کښې نې په پټه مونځ شروع کړو. ددوی ښځې چه کله دا حالت اوکتلو نو خپل پلار ته لاره. او قصه یې ورته واوروله. چه دې د کوم وخت نه راغلې دې. خپل اندامونه وینځی. او رکوع او سجده کوی.

اشج د زوم نه تپوس اوکړو. دوی ورته ټوله واقعه واوروله. او دا نې هم اوبښودل. چه نبی کریم ﷺ د یو یو په نوم د ټولو تپوس کولو. چه دا خبرې نې واوریدلې. نو هغه هم مسلمان شو. یو څو ورځو پورې نې خپل اسلام پټ اوستلو. بیا نې د خپلې قبیلې په وړاندې اعلان اوکړو. نو دغه خلق هم مسلمانان شو. ددې نه پس د وفد په شکل کښې د نبی کریم ﷺ په خدمت کښې حاضر شو. (۳)

(۱) د دوی نوم .. عمرو بن المرجوم.. رقم ۵۹۵۹ (الإصابة ۵۱۳) ترجمة عمرو بن عبدقیس رقم ۵۹۰۱ (۱۵۱۳) ترجمة عمرو بن المرجوم رقم ۵۹۵۹ (دغه شان طبقات ابن سعد (۵۶۳۵، ۵۶۴)۔

(۲) ددې نه معلومیږی. چه دا قبيله دهجرت په ابتداء کښې مسلمان شوې وه ځکه چه د عمرو بن عبدالقیس راتګ په مکه کښې هم په هغه کال شوې وو. په کوم کال چه نبی ﷺ دهغې نه هجرت کړې وو. ددې نه پس چه کله دې واپس لاړل. نو ټوله قبيله مسلمان شوه. ددې نه هم دحافظ تائید کیږی چه ددې خلقو په اول ځل راتګ په ۵۵ یا ددې نه وړاندې وو. والله اعلم..۔

(۳) الإصابة (۱۷۸، ۱۷۷/۲) ترجمة صحاح رقم (۴۰۴۱) وطبقات ابن سعد (۵۶۴۵) ترجمة عمرو بن عبدقیس

وشرح النووي علی صحيح مسلم (۳۳۱۱) كتاب الإيمان باب بیان ارکان الإسلام ودعائه العظام تنبيه: د عبدالقیس قبیلې د اسلام قبلولوسبب څوک گرځیدلې وو! او ټولو نه وړاندې نبی ﷺ ته د سوداګر په حیثیت څوک راغلی وو. ددې کس د نوم په باره کښې اختلاف موجود دې. صاحب التحریر ددې کس نوم .. منقذین حبان (بالعاء المهمله ثم الباء الموحدة المشددة ثم الألف والنون کما فی شرح الکرمانی (۲۱۱۱۱) خودلې دې کوم چه امام نووی رحمه الله په شرح صحيح مسلم (۳۳۱۱) کښې نقل کړی دی. اوبیا په ظاهره هم ددې دواړو حضراتو په اتباع کښې نوروشارحینو ﷺ مثلاً کرمانی رحمه الله په شرح د بخاری کښې (۲۱۱۱۱) علامه عینی رحمه الله په عمدة القاری (۳۰۹۱۱) کښې اوقسطانی په ارشاد الساری (۱۴۵۱۱) کښې هم دا نقل کړی دی. دغه شان دا چه منقذین حبان هم د اشج عصری په رواق حاشیه په راروان مخ...

وفد عبدالقیس په څوېره کسانو باندې مشتمل وو؟ صاحب د... التحریر... د وفد د افرادو تعداد څوارلس بودلې دې خو ددې نې هېڅ دلیل نه دې ذکر کړې بیا ددوی نه هغه صرف د اتو کسانو نومونه ذکر کړي دی (۱)
د باقی شپږو کسانو نومونه نې نه دی ذکر کړي. هغوی لیکلي دی چه سره د لتون. تتبع او تلاش بل یو نوم هم ملاو نشو. (۲)

البته ابن مندويه د مزیده په یو روایت نقل کړې دې: «یوما رسول الله ﷺ یحدث اصحابه اذ قال لهم: سیطلم لکم من هذا الوجه رکب هم غیر اهل البقی، فقام عمر، فللی ثلاثة عشر راكباً.....» (۳)
ددې روایت نه معلومیږي چه وفد کښې دیارلس کسان وو.

دولابی په... کتاب الکنی والاسماء... کښې د حضرت ابو خیره صباحي رضی روایت نقل کړې دې: «کت فی الوفد الذین قدموا علی رسول الله ﷺ من عبدالقیس، فکنا أربعین رجلاً» (۴) ددې روایت نه معلومیږي چه وفد کښې څلوېښت کسان وو.

حافظ ابن حجر رحمه الله په کتاب الایمان کښې په دې تعدادونو کښې په دې طریقه د تطبیق کولو کوشش کړې دې چه صاحب د... التحریر... چه د کومو څوارلسو کسانو تصریح کړې ده. هغې کښې او د ابن منده په روایت کښې چه په دې کښې د دیارلسو کسانو تصریح ده په دواړو کښې تطبیق په دې طریقه دې چه افراد د وفد خو اصل کښې څوارلس کسان وو په دوی کښې دیارلس کسان سواره وو. او یو پیاده یا ردیف وو. د ټول تعداد لحاظ ساتلو سره دوی ته څوارلس اووینیلی شو. او د راکب کیدو لحاظ کولو سره چه کوم پیاده یا ردیف وو. هغه شمار نکړې شو. نو ځکه دغه شان (یعنی دیارلس) اووینیلی شو.

...بقیه حاشیه د تیر مخ] او په طبقات ابن سعد (۵۶۴/۵) الإصابة (۱۷۸/۲) رقم ۴۰۴۱ او (۵/۳) رقم ۵۹۰۱ کښې دټولونه وړاندې د تحقیق حال دپاره د راتلونکي کس نوم عمرو بن عبدالقیس لیکلي دي. کوم چه د اشج عصری دخور خوښي هم وو. اوخوم هم، او د منقذ بن حبان په باره کښې ابن سعد او حافظ رحمهما الله لیکلي دي چه دا هم د اشج عصری د خور خوښي وو. ددوی خصوصیت دا وو چه کله دوی د وفد سره راغلونو نبي ﷺ ددوی په مخ باندې لاس راښکلي وو. اوگوري طبقات ابن سعد (۶۳۱۵) او الإصابة (۱۷۸، ۱۷۷/۲) رقم ۴۰۴۱ په ظاهره هم دا صحیح معلومیږي چه تحقیق حال دپاره عمرو بن عبدالقیس را لیرلي شوي وو. او د هغه د مسلمانیدو او واپس کیدو نه پس ټول مسلمانان شول اوبیا ددې قبیلې وفد د اشج عصری په قیادت کښې د نبي ﷺ په خدمت کښې حاضر شوي وو والله اعلم بالصواب.

(۱) ددې کسانو نومونه حافظ رحمه الله دا نقل کړی دی ① المنذر بن عائد (اشج عبدالقیس) ② نقذ بن حبان (بالاء الموحدة) ③ مزیده بن مالک ④ عمرو بن مرجوم ⑤ الحارث بن شعیب ⑥ عبیده بن همام ⑦ الحارث بن جندب ⑧ صحار بن العباس (اوگوري فتح الباری (۱۳۰۱).

(۱) فتح الباری (۱۳۰۱).

(۲) فتح الباری (۱۳۱۱).

(۳) کتاب الکنی والاسماء للدولابی (۲۷۱).

یا د دیارلسو او څلویښتو په مینځ کښې تطبیق کولو کښې نې فرمایلی دی. چه دواړو کښې جمع په دې طریقه ممکن ده چه دیارلس کسان د وفد سرداران (مشران) وو. چه دا سواره وو باقی ټول افراد اتباع وو. (۱)

خو په کتاب المغازی کښې حافظ رحمته الله علیه د ابن منده او دولابی په روایتونو کښې تطبیق کولو دپاره. دا دواړه روایاتونه په جدا جدا وفدونو باندې محمول کړې دې لکه هغه فرمائی. چه په رومې وفد کښې دا خلق په دیارلسو افرادو باندې مشتمل وو او په دې موقعه باندې د وفد رئیس اشج عبدالقیس رحمته الله علیه وو. او په دویم وفد کښې څلویښت کسان وو. چه په دوی کښې جازود رحمته الله علیه هم وو. (۲)

فائده چونکه صاحب... التحریر... د وفد تعداد څوارلس ښودلې وو او بیا نې صرف د اتو کسانو نومونه ذکر کړې وو او دا نې وئیلی وو. چه د ډیر زیات تتبع (او تلاش) باوجود نور نومونه ملاونشو. په دې وجه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه مخکښې د شپږو نومونو اضافه کړې ده او څوارلس تعداد نې مکمل کړې دې. (۳) بیا نې په دې باندې زیاتې د نهو نومونو اضافه کړې ده. (۴) په دې طریقه ټول تعداد درویشت جوړېږی.

او په طبقات ابن سعد کښې چه کوم نومونه ذکر کړې شوی دی. هغه دا نومونه د حافظ رحمته الله علیه ذکر کړې شوو درویشتو نومونو سره ملاو کړې شی. او مکررات حذف کړې شی. نو زیاتې څوارلس نومونه نور هم جوړېږی. (۵) په دوی کښې د بعضو په باره کښې کلام هم کیدې شی. په دې طریقه ټول تعداد اووه دیرش جوړېږی.،،والله سبحانه وتعالی اعلم،،

قوله: قَالَ مِنْ الْقَوْمِ أَوْ مِنْ الْوَفْدِ: نبی کریم صلی الله علیه و آله تپوس اوکړو. دا کوم یو قوم دې؟ یا نبی کریم صلی الله علیه و آله تپوس اوکړو. ددې وفد تعلق د کوم ځانې سره دې؟ دا شک چه نبی کریم صلی الله علیه و آله،،من القوم،، او فرمایلی. اوکه،،من الوفد،،؟ دا په راویانو کښې دچا

(۱) فتح الباری (۱۳۱۱) -

(۲) فتح الباری (۸۵۸، ۸۶) کتاب المغازی باب وفد عبدالقیس) -

(۳) دحافظ ابن حجر رحمته الله علیه چه کوم نومونه زیاتې کړې دی. هغه شپږ دا دی. ① عقبه بن جروه ② قیس بن العنمان ③ الجهم بن قثم ④ الرسیم العبدی ⑤ جویریة العبدی ⑥ الزارع بن عامر العبدی (فتح الباری) ۱۳۰۱۱ او ۱۳۱ -

(۴) نور زیاتې نومونه نهه دا دی. ① مطر ② ابن اخت مطر ③ مشرج السعدی ④ جابر بن الحارث ⑤ خزیمه بن عبدعمر ⑥ همام بن ربیعہ ⑦ جاریه بن جابر ⑧ نوح بن مخلد ⑨ ابو خیره الصباحی (فتح الباری (۱۳۱۱) -

(۵) دا څوارلس نومونه دا دی. ① الجارود ② سفیان بن خولی ③ معارب بن مزیده ④ الزارع بن الوزع ⑤ جابر بن عبدالله ⑥ شهاب بن المتروک ⑦ طریف بن ابان ⑧ عمرو بن شعیت ⑨ عامر بن - عبدقیس ⑩ سفیان بن همام ⑪ عمرو بن سفیان ⑫ همام بن معاویه ⑬ عبیده بن مالک) -

د طرفه دې ممکن ده چه ابو جمره ته شک وی او دا هم ممکن ده بلکه غالب گمان هم دا دې چه دا شک امام شعبه ته شوې وی خکه چه د قره وغيره په روايت کښې د شک نه بغير روايت راغلي دې (۱)

علامه کرمانی رحمه الله دا د حضرت ابن عباس رضی الله عنه شک ګرځولې دې (۲)

حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمهما الله ددوی ترديد کړې دې (۳) والله اعلم.
ابن ابی جریر رحمه الله فرماني چه د حديث ددې جملې نه معلومه شوه چه د راتلونکي نه د هغه پخپله د معارف کولو نه وړاندې سوال کول مستحب دی چه د معرفت حاصلیدو نه پس ورسره دهغه د مرتبې اوشان مطابق معامله اوکړې شی (۴)

قوله قَالُوا رِبِيعَةٌ: دوی جواب ورکړو چه مونږ .. ربيعه .. يو.

دلته مبدا محذوف ده،، قالوا: نحن ربيعه،، (۵) چه زمونږ تعلق ربيعه قبيلې سره دې په دې کښې د قبيلې په بعضو افرادو باندې د پوره قبيلې اطلاق شوې دې خکه ښکاره ده چه پوره قبيله خو نه وه راغلي (۶)

بيا دلته د راوی تصرف دې حالانکه په کتاب الصلاة کښې چه امام بخاری رحمه الله د،، مهادمن ابی حمزة،، په طريق سره کوم روايت نقل کړې دې د هغې الفاظ د يوې نسخې مطابق،، انا هذا الحق من ربيعه،، دی (۷) په دې کښې،، هذا الحق،، د اختصاص په وجه منصوب دې (۸) او مطلب دا دې،، انا هذا الحق من ربيعه،، (۹)

،، س،، په اصل کښې پړاو اچولو او د اقامت اختيارولو ځانې ته وائی بيا ددې اطلاق پخپله قبيلې باندې اوشو،، لأن بعضهم يحيا ببعض،، (۱۰) بيا دلته په دې هم پوهه شی چه دا ،، ربيعه .. د معد بن عدنان نمسې دې د قبيله عبدالقيس نسب نامه دا ده،، عهد القيس بن أفضى (۱۱)

(۱) فتح الباری (۱۳۰۱) وعمدة القاری (۳۰۶۱)۔

(۲) شرح الکرمانی (۲۰۷۱) حیث قال شک من الراوی والظاهر أنه من ابن عباس رضی الله عنه۔

(۳) فتح الباری ۱۳۰۹، ۱۳۱ (۳۰۶۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۳۱۱)۔

(۵) عمدة القاری (۳۰۶۱)۔

(۶) فتح الباری (۱۳۱۱)۔

(۷) صحیح البخاری (۷۵۱۱) کتاب مواقيت الصلاة باب قول الله تعالى ﴿ منيبين إليه واتقوه... 》

(۸) فتح الباری (۱۳۱۱)۔

(۹) فتح الباری (۱۳۱۱)۔

(۱۰) المصدر السابق۔

بن دعی ریشه اندال المهملة واسكان العين المهملة، ثم الميم وبعدها ياء النسبة، بن جديلة (بفتح الجيم) بن أسد بن ربيعة بن نزار بن معد بن عدنان، (۱) نزار خلور خامن وو (۲) مضر بن نزار (۳) ربيعة بن نزار (۴) ای د بن نزار (۵) انصار بن نزار (۶) والله اعلم

قَالَ مَرْحَبًا بِأَقْوَمٍ أَوْ بِأَلْقَوْدٍ غَيْرَ خَوَّيَا وَلَا تَذَايَ

نبی کریم ﷺ او فرمائیل دی قوم دیاره. یا نبی او فرمائیل دی وفد دیاره. مرحبا او خوش آمدید. چه دانه ذلیل او رسوا شو او نه شرمده شو

د «، مرحبا»، لفظ د سو راتلونکی د راتلو په خوشحالی ښکاره کولو دیاره و نیلې شی. «، رحب»، شی واسع، ته وائی نو د «، مرحبا».. معنی شوه «، ایت مکاناً رحباً»، یعنی تاسو په وسیع او کلاو خنې کښې راغلی یی یعنی داسې خلقو له راغلی یی چه هغوی ستاسو په راتلو باندې خوشحالی ښکاره کوی دوی ته ستاسو په راتلو باندې خوشحالی ده ددوی زړونه خوشحاله دی (۱)

دا کلمه د ټولو نه وړاندې سیف بن ذی یزن (۲) استعمال کړې وه (۳) د نبی کریم ﷺ نه په ډیرو موقعو باندې ددې استعمال منقول دي. (۱) یوه موقعه هم دا د وفد عبدالقیس د راتګ ده چه نبی کریم ﷺ په دې وخت «، مرحباً بالقوم او بالوفد»، فرمائیلی وو. (۲) د فتح مکې په موقعه باندې حضرت ام هانی تشریف راوړو نو نبی کریم ﷺ او فرمائیل «، مرحباً بأم هانٍ»، (۳) یوځل حضرت فاطمه (رضی الله عنها) داخله شوه نو دوی (ﷺ) او فرمائیل «، مرحباً بالهنقی»، (۴) دغه

(الأنساب للمعانی (۱۳۵۱۴) نسبة .. العبدی..)

(الأنساب للمعانی (۳۰۱۱) فصل فی نسب مضر)۔

(فتح الباری (۱۳۱۱) وعمدة القاری (۳۰۶۱۱)۔

(سیف بن ذی یزن حمیری د یمن په بادشاهانو کښې و د شپږمې عیسوی صدی په اول کښې په یمن باندې د جشو غلبه وه او هغوی د یمن زیات امیران او بادشاهان قتل کړی وو په دې موقعه سیف بن ذی یزن اول په انطاکیه کښې د قیصر نه مدد غوښتی وو هغه ورته څه توجه ورنکړه. حیره او عراق ته د کسری گورنر نعمان بن المنذر لارلو او گیله یې اوکړه او حکایت حال یې ورته بیان کړو نعمان سیف کسری ته اورسولو کسری د سیف په لاس باندې د اته سوو لښکرو لپړل دا خلق چه یمن ته اورسېدل نودهغه ځانې خلقو هم مدد اوکړو دغه شان حبشیانو باندې غلبه حاصله شوه او اوس په یمن باندې د فارسینو حکومت شو البته براه راست حکمران یې هم دا سیف بن ذی یزن وو ده تقریباً پنځویش کاله حکومت اوکړو په یمن کښې یې په څه حبشیانو باندې رحم راغله او هغوی یې پریخودل هغوی سازش اوکړو او دې یې قتل کړلو. دهجرت نه پنځوس کاله وړاندې دا واقعه پېښه شوې وه والله أعلم بالأعلام للزکلی (۱۴۹۱۳)

(قاله العسكري کذا فی فتح الباری (۱۳۱۱) وعمدة القاری (۳۰۶۱۱)۔

(صحيح البخاری (كتاب الصلاة باب الصلاة فی التوب الواحد ملتحقا به رقم ۳۵۷)۔

(صحيح البخاری (۵۱۲۱۱) كتاب المناقب باب علامات النبوة فی الإسلام)۔

شان نہی د حضرت عکرمہ رضی اللہ عنہ پہ راتلو باندی اوفرمانیل،،مرحماً بالراکب البہاجر،،^(۱)

⑤حضرت عمار رضی اللہ عنہ پہ راتلو باندی نہی اوفرمانیل،،مرحماً بالطیب الطیب،،^(۲)
امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ددی استحباب طرف تہ اشارہ کولو دپارہ پہ کتاب الادب کنبی یو مستقل

باب ،،ہاب قول الرجل مرحماً،، قائم کری دی۔^(۳)

غیر خزایا ولا ندائی دا خو یا منصوب دی علی وجہ الحال۔ او یا مجرور دی پہ دی صورت
کنبی بہ د۔۔ القوم۔۔ یا۔۔ الوفد۔۔ صفت گر خولہ شی۔خو یاد ساتی۔چہ د جر صورت دلته

صحیح نہ معلومیری دلته دا حال گر خول صحیح نہ دی۔ہم دا مشہورہ دہ۔^(۴)ددی
تائید دصحیح بخاری پہ کتاب الادب کنبی مذکور روایت سرہ ہم کیری۔د ہغی الفاظ دا

دی۔(مرحماً بالوفد الذین جامعوا غیر خزایا ولا ندائی)۔^(۵)

،،خزایا،، د خزیان جمع دہ۔چہ دا د۔۔ خزی۔۔ نہ دی۔ددی معنی رسوائی او ذلت دہ۔،،عیان،،

ذلیل او رسوا سری تہ وائی۔^(۶)

قولہ:۔۔ ندائی۔،،امام خطابی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔چہ دلته قیاساً،،نادمین،،ونیل پکار وو۔چہ

دا د،،ندام،، جمع دہ۔او دا د،،ندامۃ،، نہ مشتق دی۔او،،ندائی،،د،،ندمان،، جمع دہ۔او

،،ندمان،، د شرابو او لہو لعب ملگری (ہم نشین) تہ وائی۔البتہ دلته د،،ندائی،، راوہلو

وجہ،،خزایا،، سرہ لفظی مشاکلت دی۔او داسی تصرف اہل عرب پخپل کلام کنبی کوی۔لکہ

چہ وائی۔،،انہ لیأتینا بالغدایا والعشایا،، دلته،،غدا یا،،د،،غدوق،، جمع دہ۔چہ ددی جمع

،،غدوات،، دی۔،،غدا یا،، نہ دی۔خو دلته کنبی،،اتہاعاً،،،، غدا یا۔۔ او نیلی شو۔^(۷)

(۱) المعجم الكبير للطبرانی (۳۷۴، ۳۷۳/۱۷) رقم ۱۰۲۱ و ۱۰۲۲ وانظر مجمع الزوائد (۳۸۵/۹) کتاب مناقب باب ما جاء فی عکرمہ بن ابی جہل رضی اللہ عنہ والمستدرک للحاکم (۲۴۲/۳) کتاب معرفة الصحابة ذکر مناقب عکرمہ بن ابی جہل۔

(۲) أخرجه الترمذی فی جامعہ فی کتاب المناقب باب مناقب عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ وابن ماجہ فی سننہ (ص ۱۴) فی المقدمة باب فضل عمار بن یاسر (والحاکم فی المستدرک) (۳۸۸/۳) کتاب معرفة الصحابة رحمۃ اللہ علیہ ذکر مناقب عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ۔

(۳) (۹۱۲/۲)۔

(۴) شرح النووي علی صحیح مسلم (۳۴۱) کتاب الإیمان باب الأمر بالإیمان بالله (...)

(۵) صحیح البخاری (۹۱۲/۲) کتاب الأدب باب قول الرجل مرحماً۔

(۶) النہایہ (۳۰۱۲) وفتح الباری (۱۳۱/۱) وأعلام الحديث (۱۸۵/۱)۔

(۷) أعلام الحديث للخطابی (۱۸۵/۱)۔

خو قزاز او جوهری وغیره اهل لغت چه د ،،ندامه،، نه خنکه ،،نادمه،، ذکر کرې دې دغه شان
نې ،،ندمان،، هه ذکر کرې دې په دې صورت کښې د ،،ندای،، جمع دخپل اصل مطابق دې.
په دې کښې ،،اتهام،، نشته (۱)

اوس ددې جملې مطلب دا شو چه عبدالقیس قبیلې خو نه رسوایی سره مخ شوه او نه ورته
شرمندگی ملاو شوه ځکه چه دا قبيله پخپله خپل شوق او رغبت سره مسلماننه شوې
ده دوی سره د مسلمانانو هیڅ جنګ اونشو که څه جنګ شوې وې نو نیولی شوی به وو او
راوستلی شوی به وو نو رسوایی به ملاویدله او که مسلمانان نې قتل کرې وې نو
شرمندگی او خپیمانتیا به وه.

قوله: فَقَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا لَا نَسْتَطِيعُ أَنْ نَأْتِيَكَ إِلَّا فِي الشَّهْرِ الْحَرَامِ وَبَيْنَنَا وَبَيْنَكَ

هَذَا الْحَجُّ مِنْ كَفَّارٍ مُضَرٍّ: دوی عرض او کړو ائې د الله رسول! مونږ تاسو ته صرف په
،،شهر حرام،، کښې راتلې شو ځکه چه زمونږه او ستاسو په مینځ کښې د مضر کافرانو دا
قبيله حائل ده.

په بعضو نسخو کښې دلته د ،،الشهر الحرام،، مرکب توصیفی په ځانې ،،شهر الحرام،، مرکب
اضافې دې چه دا د ،،مسجد الجامع،، او ،،نساء المؤمنات،، یعنی د ،،اضافه الموصوف الى
الصفة،، د قبیل ځنې دې. (۲)

په ،،الشهر الحرام،، کښې دوه احتماله دی. ① یا خو ددې نه مراد د ،،اشهر حرم،، نه کومه
خاص میاشت مراد نه ده په دې صورت کښې به الف لام د جنس دپاره منلې شی او په دې
کښې به څلور واړه اشهر حرم ذوالقعدة، ذوالحجه، محرم او رجب مراد وی. (۳) ددې تائید
ددې روایت د بعضو طرق نه کیږی لکه چه د قره طریق مصنف په کتاب المغازی کښې نقل
کړې دې ددې الفاظ دا دی ،،إلا في أشهر الحرام،، (دغه شان په کتاب المناقب کښې چه دوی د
حماد بن زید په طریق سره کوم روایت ذکر کړې دې د هغې الفاظ دی ،،إلا في كل شهر حرام،،) (۴)
② دویم احتمال دا دې چه الف لام عهد دپاره وی په دې صورت کښې به ددې نه مخصوص
میاشت مراد وی هغه مخصوص میاشت د رجب میاشت ده. (۵) چه ددې تصریح د بیهقی په

(۱) فتح الباری (۱۳۱۱، ۱۳۲)۔

(۲) فتح الباری (۱۳۲۱)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) صحيح البخاری (۶۲۷۲) كتاب المغازی باب وفد عبد القیس۔

(۵) صحيح البخاری (۴۹۸۱) كتاب المناقب باب (بلا ترجمه بعد باب نسبة اليمن إلى اسماعيل)۔

(۶) فتح الباری (۱۳۲۱)۔

روایت کنبی ده (۱) د رجب میاشت مراد اختلو وجه خاص طور باندې دا ده. چه مضر قبیلې به ددې میاشت خاص تعظیم کولو هم په دې وجه یو حدیث کنبی د رجب میاشت مضر

قبیلې طرف ته منسوب کړې شوې هم ده. «ورجب مضر الذی بین جمادی وشعبان» (۲)

حافظ ابن حجر رحمته فرماني. ددې مطلب دا نه دي چه مضر قبيله د باقی اشهر حرم د حرمت قائل نه وی. او په دې کنبی جنگ روا گنځی بلکه مطلب دا دي چه دا خلق خو د ټولو اشهر حرم د حرمت قائل وو. البته د باقی دریو میاشتو په مقابله کنبی به نې د رجب لوزیات احترام او تعظیم کولو تردې چه په دې نورو میاشتو کنبی به نې خو د .. نسې .. جرم هم

کولو. خو رجب سره به نې دا سلوک نه کولو. (۳)

نوکه دوی ټولې اشهر حرم مراد اختې وی. نو بیا هم صحیح ده چه د مضر قبيله ددې د حرمت قائل ده په دې وجه دي میاشتو کنبی به دوی سلامتیاً سره ستاسو په خدمت کنبی حاضریدې شی. او که مخصوص .. شهر حرام .. یعنی د رجب میاشت مراد وی. نو بیا هم کلام صحیح دي. چه دا خلق د رجب د میاشتي د تعظیم او احترام قائل .. او دې سره سره به نې ددې د وړاندې روستو کولو د جرم ارتکاب نه کولو په دې وجه به صرف په دې میاشت کنبی داخل ستاسو په خدمت کنبی حاضریدې شی.

قوله: فَمَرْنَا بِأَمْرِ فَضْلٍ نُخْبِرُ بِهِ مَنْ وَرَاءَنَا وَتَدْخُلُ بِهِ الْجَنَّةَ نو تاسو مونږ ته داسې ښکاره او واضح حکم راکړئ چه دا حق او باطل په مینځ کنبی فرق او کړی چه مونږ خپل شاته پاتې کیدونکو خلقو ته ددې خبر ورکړو. او په دې باندې عمل کولو سره مونږ جنت کنبی داخل شو.

په «بأمر فضل» کنبی دواړه «مؤمن» دی. دا مرکب توصیفی دي. مرکب اضافی نه دي. (۴) بیا «فضل» په معنی د فاضل هم کیدې شی. لکه څنگه چه عدل په معنی د .. عادل .. راځي. په دې صورت کنبی به مطلب دا وی. «فمرنا بأمر فاضل یفضل بین الحق والباطل» دا هم ممکن ده. چه «فضل» په معنی د .. مفصل .. وی. چه ددې معنی واضح. ښکاره او ظاهر ده. نو اوس به مطلب دا وی. «فمرنا بأمر واضح مکشوف....» (۵)

(۱) ولفظه: وإننا لا نصل إليك إلا في الشهر الحرام أو قال في رجب .. السنن الكبرى للبيهقي (۳۰۳۶) کتاب قسم الفی والغنیمه باب سهم الصفی)۔

(۲) عن أبي بكر عن النبي ﷺ قال الزمان قد استدار كهيأة يوم خلق السموات والأرض السنة اثنا عشر شهراً منها أربعة حرم. ثلاث متواليات: ذوالقعدة ذوالحجة والمحرم ورجب مضر الذي بين جمادى وشعبان. صحيح البخاري (۴۵۴۱۱) کتاب بدالخلق باب ما جاء في سبع أرضين)۔

(۳) فتح الباری (۱۳۲۱)۔

(۴) المصدر السابق)۔

(۵) الکاشف عن حقائق السنن (۱۳۸۱۱) کتاب الایمان)۔

علامه خطابی رحمہ اللہ د . . فصل . . معنی . . بین . . کرہی دہ . . (۱) ، و قیل الحکم ، (۲)

بیا پہ ، ، دغوبرہ من ورامنا ، کنہی ہم دوه احتمالہ دی . (۱) یودا چہ دا مجزوم اوونیلہ شی . پہ
دے صورت کنہی بہ د . . «مرنا» ، جواب وی . (۲) دویم صورت دا دے چہ دا مرفوع اوونیلہ
شی پہ دے صورت کنہی بہ دا جملہ د . . «امر» ، دویم صفت گرخولہ شی . او دومی صفت بہ
فصل . . وی یا بیا دے تہ جملہ مستانفہ وئیلہ شی . نو دے وخت بہ ہم دا مرفوع وی .

د . . «دعل بہ الجنة» ، عطف چونکہ پہ ، ، دغوبرہ من ورامنا ، باندے دے پہ دے وجہ بہ پہ دے
جملہ کنہی ہم دا احتمالات جاری کیری . (۱) واللہ اعلم .

وَسَأَلُوا عَنْ الْأَشْرِيَّةِ فَأَمَرَهُمْ بِأَرْبَعٍ وَنَهَاهُمْ عَنْ أَرْبَعٍ أَمَرَهُمُ بِالْإِيمَانِ بِاللَّهِ وَخَدَّاهُ قَالَ أَتَدْرُونَ مَا الْإِيمَانُ بِاللَّهِ
وَخَدَّاهُ قَالُوا اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ قَالَ شَهِادَةُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنْ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَإِقَامُ الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَصِيَامُ
رَمَضَانَ وَأَنْ تُعْطُوا مِنَ الْغَنَمِ الْخُمْسَ

او دوی د اشریہ (د خکلو د خیزونو د لوخ) پہ بارہ کنہی تپوس اوکرو . نو نبی کریم ﷺ
دوی تہ د خلورو خیزونو حکم اوفرمائیلو . او دخلورو خیزونو نہ نہ منع اوفرمائیلہ . نبی
کریم ﷺ دوی تہ د اللہ وحدہ (پہ یو حق خدائی) باندے دایمان راوړلو حکم ورکرو . دوی
تپوس اوکرو چہ تاسو پوهیږئ . چہ پہ یو خدائی باندے ایمان راوړل څه دی ؟ دوی جواب
ورکرو چہ اللہ او دهغه رسول ښه پوهیږئ . نبی کریم ﷺ اوفرمائیل . ددے خبرې گواهی
ورکول ، چہ د اللہ تعالیٰ نہ سوا بل څوک د عبادت لائق نشته . او محمد ﷺ د هغه رسول
دے . او مونځ قانمول ، زکاة ادا کول ، د رمضان روژې نیول ، او دا چہ د غنیمت پہ مال کنہی
پنځمه حصہ ورکوی .

پہ ، ، فأمرهم بأربع ، ، کنہی بہ د ، ، أربع ، ، معدود ، ، خصال ، ، یا ، ، جمل ، ، راوښکلی شی . یعنی
، ، فأمرهم بأربع خصال ، ، یا ، ، بأربع جمل ، ، ، ، خصال ، ، د ، ، خصلة ، ، جمع دہ . ددے معدود جوړول خو
ښکاره دی . د ، ، جمل ، ، معدود جوړولو قرینه د مغازی د روایت دا الفاظ دی . ، ، محدثا بجل
من الأمر ، (۱) ددے پہ جواب کنہی نبی کریم ﷺ اوفرمائیل . «أمرکم بأربع وأنهاکم عن أربع ، ای
أمرکم بأربع جمل» (۲)

(۱) قال الخطابی فی أعلام الحديث (۱۸۵/۱) وقولهم: مرنا بأمر فصل أي بين واضح يفصل به المراد ولا
يشكل فيه المعنى .

(۲) فتح الباری (۱۳۲/۱) .

(۳) المصدر السابق .

(۴) صحيح البخاری (۶۲۷/۲) كتاب المغازی باب وفد عبد القیس .

(۵) فتح الباری (۱۳۲/۱) .

نبی کریم ﷺ وفد ته د یو څیز حکم او فرمانیلو او که د متعدد امورو؟ دلته یو سوال دا دی چه دا ټول امور کوم چه نبی کریم ﷺ اوبښودل دا ټول د ایمان باندې تفسیر دی. لکه څنگه چه د نبی کریم ﷺ د ارشاد: «أتدرون ما الإيمان بالله وحده»، او بیا ددې د شرح، «شهادة أن لا إله

إلا الله.....» نه ښکاره ده نو اوس مامورات څلور چرته شو. دا خو صرف یو مامور دی؟

جواب ددې جواب دا دی چه دا ټول څیزونه اگر چه د یو څیز تفسیر دی. خو د افرادو په اعتبار سره دې نه متعدد وئیلی شوی دی. (۱)

په ماموراتو کښې اجمال او تفصیل کښې تفاوت او ددې وضاحت دویم سوال دلته کښې دا دی چه په حدیث باب کښې اجمالاً د ماموراتو عدد څلور ښودلې شوې دي. چه «أمرهم بأمرهم»، یا، «أمرکم بأمرهم»، او په تفصیل کښې پنځه مذکور دی. ① شهادتین، ② اقامت صلاة، ③ ایتاء زکاة، ④ صوم رمضان، ⑤ د غنیمتونو نه خمس ورکول.

ددې اشکال شارحینو پخپل خپل انداز باندې مختلف جوابونه ورکړي دي:

① علامه قرطبی رحمه الله فرماني. چه اصل مامور به څلور څیزونه دي. چه دا د «إقام الصلاة»، نه واخله «إطاعة الخمس»، پورې دي. ترکومې پورې چه د «ایمان..» او شهادتینو تعلق دي. نو دا تبرکاً ذکر کړې شوی دی. لکه څنگه چه د غنیمت په سلسله کښې د الله تعالی ذکر تبرکاً دي. (وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ.....) (۲)

② علامه طیبی رحمه الله هم تقریباً دا جواب ورکړې دي. هغه فرماني. چه د بلفاء عادت دا وی. چه د کلام کومه حصه مقصود وی. سیاق د کلام هم د هغې تابع گرځوی. او کوم څیز چه ضمناً راشی. د هغې نه تعرض نه کیږي. ګویا چه دا غیر مذکور دي. دلته چونکه مقصود د ایمان. اعمال اریعه وو. په دې وجه ابتداء اجمالاً د ماموراتو تعداد څلور بیان کړې شو. چونکه دا خلق مسلمانان وو. په دې وجه ایمان او شهادت دلته مقصود بالذکر نه دي. (۳)

③ قاضی ابوبکر بن العربی رحمه الله فرماني. که د شهادتینو نه پس «و او..» نه وي. نو دا به وئیلې کیدل. چه دا تفسیر دپاره دي. او د ایمان باندې شرح ده. او شهادتین تبرکاً تصدیق دپاره راوړلې شوې دي. خو د «و او..» کیدل. په دې خبره باندې دلالت کوي. چه دا تفسیر نه دي. بلکه مستقل مقصود دي البته داسې وئیلې کیدې شی. چه د «وإقام الصلاة»، عطف په «شهادة.....» باندې نه دي. بلکه په «أمرهم بالإيمان»، باندې دي. اوس به تقدیر داشی «أمرهم

(۱) الکاشف عن حقائق السنن (۱۳۹۱) کتاب الایمان -

(۲) سورة التوبة: (۴۱) -

(۳) فتح الباری (۱۳۲۱) -

(۴) الکاشف عن حقائق السنن (۱۳۹۱) -

بالایمان مصدرأ به و بشرطه من الشهادتين، و أمرهم بإقام الصلاة.... (۱) هغه فرمانی چه ددې حذف تائید د کتاب الادب په روایت سره کیږي. (۲) چه د هغې الفاظ دا دي: «.....أرهم وأرهم: أقيموا الصلاة....» (۳)

خو په دې دریو وارو جوابونو باندې دا اشکال کیږي چه روایت باب به د مصنف د مدعی دپاره مثبت نه وی ځکه چه ددې دریو وارو جوابونو حاصل دا شو چه د ایمان ذکر ضمناً راغلي دي اصل مقصود اعمال اربعه دي ددې نه د خمس. دایمان شعبه کیدل نه ثابتیږي. حالانکه د امام بخاری رحمه الله دعوی دا ده چه «،أداء الخمس من الإيمان،

② علامه ابن رشید رحمه الله ددې جواب دا ورکړي دي چه اصل کښې قوم د ایمان په باره کښې سوال نه وو کړې بلکه د داسې اعمالو سوال ئې کړې وو. کوم چه جنت ته د تلو ذریعه جوړه شی او جنت ته د تلو ذریعه هم دا ایمانی اعمال دي نو په دې لحاظ سره د اداء الخمس د ایمان د شعبو څنې کیدل ثابت شو. (۴)

③ علامه تقی الدین سبکی رحمه الله ارشاد فرمانی چه په «،وأن تعطوا من المغنم الخمس، کښې یو احتمال خو دادې چه دا مجرور وی او په «،أمرهم بالإيمان بالله وحده»، کښې «الإيمان، باندې عطف وی او دویم احتمال دا دي چه په «،شهادة أن لا إله إلا الله....، باندې عطف وی په رومبي احتمال باندې خو په اجمال او تفصیل کښې څه اشکال نه کیږي ځکه چه د «وأن يعطوا من المغنم الخمس، حکم به مستقلاً وی او د امور اربعه مصداق به شهادت، اقامت صلاة، ايتاء زكاة او صوم رمضان وی البته په دویم احتمال باندې اجمال او تفصیل کښې اشکال کیږي ځکه چه کله «،شهادة....، باندې عطف وی نو «،يعطوا خمس، به هم مامورات کښې دننه داخل وی حالانکه ماموراتو ته اجمالاً «،أرهم، وئیلی شوی وو او دلته پنځه جوړیږي.

علامه سبکی رحمه الله فرمانی چه رومبي احتمال صحیح نه دي ځکه چه په دې صورت کښې به روایت او ترجمه کښې مطابقت نه وی ځکه چه «،أداء الخمس من المغنم، به شعب ایمانيه کښې داخل نه وی.

دلته هم دویم احتمال مراد دي ترکومي پورې چه د اجمال او تفصیل د اختلاف تعلق دي نو ددې جواب دا دي چه اصل کښې نبی کریم ﷺ د هغوی په وړاندې د ایمان تشریح فرمایلي ده او د ایمان په تشریح کښې ئې دا فرمایلي دي چه ایمان د قول او فعل نوم

(۱) صحيح البخاری (۹۱۲/۲) کتاب الادب باب قول الرجل: (مرحباً)۔

(۲) فتح الباری (۱۳۲/۱، ۱۳۳)۔

(۳) فتح الباری (۱۳۳/۱)۔

دې قول شهادتین دې او فعل اعمال اربعه دی او مقصود دلته د اعمال اربعه بیان ووپه دې وجه راوی اجمال کښې د څلورو عدد ذکر کړې دې. د علامه تقی الدین سبکی رحمته الله علیه دا تقریر د ابن رشید د تقریر نه زیات قوی دې. والله اعلم.

خو ددې ټولو حضراتو د تقریر حاصل دا راوځي. چه دا شهادتین د امور اربعه څنې نه دی او نه دا مقصود بالذکر دی. د مسند احمد یو روایت سره ددې تائید کیږي. کوم چه د حضرت ابو سعید خدری رضی الله عنه نه نقل دې. «قال آمرکم بأربع، وأنہاکم عن أربع، أهدوا الله ولا تشمکوا به شیئا، فهذا الیس من الأربع، وأقیموا الصلاة...» (۱) په دې کښې، «لهذا الیس من الأربع»، ددې خبرې صفا دلیل دې. چه شهادتین ضمناً ذکر کړې شوې دې. دا په هغه څلورو کښې شامل نه دې. د کوم چه ابتداء کښې اجمالاً ذکر راغلې دې.

خو ښکاره دا ده چه، «لهذا الیس من الأربع»، د یو راوی کلام دې او دا ..وهم.. دې ځکه چه امام مسلم رحمته الله علیه دې سند سره هم دا روایت نقل کړې دې. په دې کښې دا زیادت موجود نه دې. (۲) ددې نه علاوه پخپله امام بخاری رحمته الله علیه په .. کتاب اداء الخمس .. کښې هم دا حدیث ذکر کړې دې. په هغې کښې د شهادتینو ذکر کولو نه پس دی، «وعقد یدیه» (۳) یعنی نبی کریم صلی الله علیه وسلم د گوتې نه غوټه (گوا داثره) جوړه کړله. یعنی شمارلو سره ئې اوبښودل. ددې نه معلومه شوه چه .. شهادتین .. په امور اربعه کښې داخل دی. او مستقل مقصود دی.

خو په دې باندې اعتراض کیدې شی. چه امام بخاری رحمته الله علیه په کتاب الزکاة کښې کوم روایت نقل کړې دې. د هغې الفاظ دی، «أمركم بأربع، وأنہاکم عن أربع: الإيمان بالله وشهادة أن لا إله إلا الله...» (۴) په دې کښې د شهادت نه وړاندې .. و او .. عاطفه هم موجود دې. نو اعمال مذکوره به څلورو پورې محصور ساتلو دپاره داسې وئیلې شی. چه .. ایمان بالله .. او .. شهادت .. دواړه یو څیز دې. او باقی اعمال اربعه ددې تفسیر او اصل مقصود دې. په دې صورت کښې به دا وئیل صحیح نه وی. چه .. شهادت .. د امور اربعه یو فرد او مستقل څیز دې.

ددې جواب دا دې. چه په دې روایت کښې د .. و او .. اضافه د امام بخاری رحمته الله علیه د استاذ حجاج بن منهال رحمته الله علیه د اوها مو څنې ده. (۵) امام بخاری رحمته الله علیه په دې باندې تنبیه هم فرمائیلې ده. لکه چه د حدیث مذکور په آخر کښې فرمائی. «وقال سليمان وأبو النعمان عن حماد: الإيمان بالله شهادة أن لا إله إلا الله» (۶) او دا د امام بخاری رحمته الله علیه د عاداتو څنې دې. چه کله یو راوی ته .. وهم ..

(۱) مسند أحمد (۲۳۱۳).

(۲) صحيح مسلم (۳۵۱۱) كتاب الإيمان باب الأمر بالإيمان بالله تعالى ورسوله صلی الله علیه وسلم.

(۳) صحيح البخاری (۴۳۷۱۱) كتاب فرض الخمس باب أداء الخمس من الدين.

(۴) صحيح البخاری (۱۸۸۱۱) كتاب الزكاة باب وجوب الزكاة.

(۵) فتح الباری (۱۳۳۱).

(۶) صحيح البخاری (۱۸۸۱۱) كتاب الزكاة باب وجوب الزكاة.

اوشی نو امام بخاری په صحیح او صواب باندې تنبیه فرمائی.

هر کله چه دا خبره ثابته شوه چه .. شهادتین .. په امور اریعه کښې دننه داخل دی نو وړاندې چه خومره جوابونه ورکړې شو هغه صحیح نه دی بلکه بل یو جواب به ورکول ضروری وی.

① ابن بطال. قاضی عیاض او امام نووی رحمهم الله وغیره دا جواب ورکړې دي چه په حدیث کښې د امور اریعه مصداق شهادتین، اقامت صلاة، ایفاء الزکاة او صوم رمضان دي خو چونکه دا خلق د کافرانو په ګاونډ کښې اوسیدل او هلته به د جنگ امکانات زیات وو په دې وجه نبی کریم صلی الله علیه و آله تبعاً او ضمناً د اداء خمس مسئله هم بیان کړله. (۱)

② حافظ ابن الصلاح رحمهم الله فرمائی چه د ،، أن تعطوا من المغم الغنم الخمس ،، عطف په ،، شهادة... ،،

باندې نه دي بلکه ،، أمرهم بأرهم ،، کښې ،، أرهم ،، باندې دي اوس به مطلب دا وی چه ،، أمرهم بأرهم... ،، وپان تعطوا من المغم الغنم الخمس ،، یعنی د څلورو وارو خبرو حکم نې ورکړو او

ددې خبرې حکم نې ورکړو چه دوی د غنیمت نه خمس اوباسی. (۲)

③ د قاضی ابن العربی یو جواب وړاندې تیر شوې دي یو دویم جواب دوی دا ورکړې دي چه کیدې شی صلاة او زکاة نې یو شمار کړې وی ځکه چه دا دواړه قرآن کریم او احادیثو کښې کثرت سره یوځای مذکور دی او دا هم کیدې شی چه زکاة او اداء خمس نې

یو شمار کړې وی ځکه چه دواړه د مالی حق په اعطاء کښې مشترک دي. (۳)

④ قاضی بیضاوی رحمهم الله په شرح مصابیح کښې دا جواب ورکړې دي چه دلته په دې موعوده څلورو کښې صرف د یو امر ذکر دي په دې وجه چه شهادت وغیره دا پنځه واره څیزونه د ایمان بالله تفسیر دی نو دا پنځه واره څیزونه په ایمان بالله کښې دننه داخل دی او ایمان بالله ددې موعوده اریعه څنې یو امر دي. (۴)

(۱) شرح نووی علی صحیح مسلم (۳۴۱) کتاب الإیمان باب الأمر بالإیمان بالله تعالی .. وفتح الباری (۱۳۳۱) وإكمال إكمال العلم للآبی (۹۳۱)۔

علامه سندھی رحمهم الله هم تقریباً هم دا جواب کړې دي بلکه دهغوی جواب ددې حضراتو د جواب په مقابله کښې لطیف هم دي دهغوی د جواب حاصل دا دي چه نبی صلی الله علیه و آله د ((أربع)) کوم نوم اختی دي دا په دې اعتبار سره دي چه دهغه مامورات اریعه دي په کوم کښې چه صرف وفد عبد القیس نه بلکه ټول خلق شریک دي او هغه شهادت، اقامت صلاة ایفاء الزکاة او صوم د رمضان ده البته په ایمانی څیزونو کښې یو څیز بل هم دي په کوم کښې چه فی الحال نور خلق شریک نه دي یعنی اداء الخمس چه دا د جهاد سره تعلق ساتی او چونکه دا خلق د کفار مضر په ګاونډ کښې اوسیدل او د جهاد سره دهغوی پښه راتله د دې وجې د اربع وینا نه پس نبی صلی الله علیه و آله د مامورات اریعه حکم ورکړو اوبیا نې د یو امر ایمانی نور زیادت اوکړو. (حاشیه السندی علی صحیح البخاری (۳۷۱)

(۲) إكمال إكمال العلم للآبی (۹۴۱)۔

(۳) فتح الباری (۱۳۳۱)۔

(۴) المصدر السابق۔

دا جواب په ظاهره د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د مذاق مطابق دې څکه چه دوی باب قائم کړې دې،، اداء الخمس من الایمان،، او دا باب هغه وخت ثابتیدې شی. کله چه پنځه واړه څیزونه د ایمان بانه تفسیر او گرځولې شی. او،، اداء الخمس،، په ایمان بانه کښې داخل او گنرلې شی. او اوس په حدیث د جبریل په باب کښې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرمایلی وو،، وما یقن النبی صلی اللہ علیہ وسلم عهد القیس من الایمان،، چه د هغې نه مقصود دا وو. چه دلته د ایمان په تفسیر کښې نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اقرار بالشهادتین او صلاة او صوم او زکاة ذکر کړی وو. چه دا اعمال دی. چه ددې نوم .. اسلام .. دې. لکه څنگه چه په حدیث د جبریل کښې هم دا امور د اسلام په تفسیر کښې ذکر شوی دی. معلومه شوه. چه ایمان او اسلام متحد دی. دا مقصود هم هغه وخت حاصلیدې شی. کله چه صلاة او صوم وغیره د ایمان په تفسیر کښې داخل کړې شی. گنی دا مقصود نشی حاصلیدی. (۱)

خو په دې باندې دا اشکال کیږی. چه بیا په موعوده امور اریعه کښې باقی درې امور چرته لارل؟ قاضی بیضاوی رحمۃ اللہ علیہ دا اوونیل. چه باقی درې امور نسیانا. یا اختصاراً راوی حذف کړل. (۲) خو دا ډیر بعید او دتعجب نه ډک تاویل دې. چه آیا یو راوی هم داسې نه وو. چه د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم پوره کلام نې یاد کړې وې. او مکمل نې بیان کړې وې؟ حالانکه په یو روایت کښې هم ددې مذکوره امورو نه علاوه د څه څیز پته نه لگی. (۳)

حضرت علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. که غور او کړې شی. نو د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ او د عامو محدثینو په مذاق باندې دا جواب ممکن هم نه دې. څکه چه ددوی په مذاق باندې ټول اعمال په ایمان کښې داخل دی. هم په دې وجه خو تاسو دا څیزونه د ایمان تفسیر گرځوئ او امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ترجمه هم په دې بنا باندې قائم کړې ده. علامه عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه لکه څنگه په دې بنا باندې مونځ، روژه، زکاة او اداء الخمس دایمان تفسیر گنړئ. نو ددې نه علاوه نور چه کوم امور مذکور وی. ټول به د اعمالو څخې وی. او هغه ټول به دغه شان د ایمان تفسیر وی. داسې به کوم یو څیز راځی. کوم چه د اعمالو نه علاوه وی. او د ایمان قسم جوړ شی. نو دا جواب نه معقول دې. او نه د محدثینو په مذاق باندې منطبق کیږی شی. (۴)

په دې ټولو جوابونو کښې د ټولو نه غوره جواب د حافظ ابن الصلاح رحمۃ اللہ علیہ دې. او ددوی نه پس د ابن بطلال. قاضی عیاض او امام نووی رحمۃ اللہ علیہ دې. والله اعلم.

(۱) فضل الباری (۵۵۳۱۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۳۳۱۱)۔

(۳) فضل الباری (۵۵۳۱۱)۔

(۴) المصدر السابق۔

په حدیث باب کنبې د حج ذکر وې نشته؟ دلته تاسو گورئ چې نبی کریم ﷺ وفد عبدالقیس ته د ارکان خمسہ نه صرف د څلورو تعلیم ورکړو خو... حج... چونکه پنځم امر دې د هغې تعلیم نې ورنکړو د دې څه وجه ده؟ ددې جواب هسې خو دا هم ورکیدې شی چې د حج ذکر اگرچه په حدیث باب کنبې نشته خو په بعضو نورو روایاتو کنبې د... حج... ذکر هم شته. لکه چې امام بیهقی رحمه الله په «السنن الکبری»، کنبې د (أبو قلابه الرقاشی من أبی زید الهروی، من قنقه، عن أبی حمزة) په طریق سره روایت نقل کړې دې په هغې کنبې د «وتحموا البيت الحرام»، الفاظ هم دی. (١)

دغه شان په مسند احمد کنبې د (أبان بن یزید المطار، من قتادة من سعيد بن السيب، عن عكرمة عن ابن عباس) په طریق سره روایت منقول دې په هغې کنبې دی «وأن يحموا البيت»، (٢) خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چې د بیهقی روایت شاو دې ځکه چې په دې کنبې خو یو د عدد ذکر نشته. حالانکه په ټولو روایاتو د عدد ذکر دې ددې نه علاوه د... قره... په طریق سره شخینو. د صحیحینو مستخرجینو. امام نسائی. ابن خزیمه او ابن خزیمه او ابن حبان رحمه الله د روایت تخریج کړې دې په دوی کنبې یوکس هم د حج ذکر نه دې کړی. (٣) بیا ددې روایت په سند کنبې دا خبره هم قابل دغور ده چې په دې کنبې ابو قلابه رقاشی دې. (٤) ددوی په آخری عمر کنبې حافظه متغیر شوې وه. (٥) ممکن ده چې دوی دا روایت ددې تغیر نه پس روایت کړې وی. (٦)

دغه شان د مسند احمد په روایت کنبې هم احتمال دې چې دا محفوظ نه وی (٧) ځکه چې حدیث د وفد عبدالقیس ډیرو حضراتو تخریج کړې دې په هغې کنبې ددې دوو روایتونو نه علاوه چرته هم د حج ذکر نشته. هم دا وجه ده چې عالمانو د... حج... د عدم ذکر مختلف

(١) السنن الکبری للبيهقي (١٩٩٤) کتاب الصيام باب فرض صوم شهر رمضان).

(٢) مسند احمد (٢٤١١).

(٣) فتح الباری (١٣٤١).

(٤) هو عبد الملك بن محمد بن عبد الله الرقاشي يفتح الرأء وتخفيف القاف ثم معجزة أبو قلابه البصري يكنى أبا محمد وأبو قلابه لقب صدوق يخطي تغير حفظه لما سكن بغداد من الحادية عشرة مات سنة ست وسبعين ومائتين وله ست وثمانون سنة تقريب التهذيب (ص ٣٦٥) رقم ٤٢١٠ وانظر الكاشف للذهبي (٦٦٩١) رقم ٣٤٧٨ مع حاشية السبط وتعليقات الشيخ محمد عوامة).

(٥) تهذيب الكمال (٤٠٤١٨).

(٦) فتح الباری (١٣٤١).

(٧) المصدر السابق قال الحافظ في الفتح: وعلى تقدير أن يكون ذكر الحج فيه محفوظاً فيجمع في الجواب منه بين الجوابين المتقدمين فيقال المراد بالأربع ما عد الشهادتين وأداء الخمس.. والله أعلم).

توجیهات کری دی. خو یوکس هم ددی روایتونو ذکر نه دی کړې.

① لکه چه قاضی عیاض وغیره فرمانی. چه دحج د عدم ذکر وجه دا ده. چه دغه وخته پورې حج فرض شوې نه وو. دا ددې خلقو په رانې کښې صحیح ده. ځکه چه د حج فرضیت ددې

حضراتو په نیز ۹۹ کښې شوې دي. (۱)

② جمهور شافعی حضرات فرمانی. چه حج په ۶۶ کښې فرض شوې وو. نو ددوی د مسلک مطابق ونيلي شي. چه حج چونکه علی الفور فرض نه دي. بلکه علی التراخی فرض دي. په دې وجه نبی کریم ﷺ ددې ذکر اونکړو. (۲)

خو په دې باندې اشکال دا دي. چه علی التراخی فرض کیدو سره دا چرته لازمیږي. چه د تعلیم په وخت ددې ذکر اونکړې شي. بلکه پکار خو داسې ده. چه تعلیم ورکړې شي. او کله چه د عمل وخت راشي. عمل اوکړي. (۳)

③ دریم جواب دا ورکړې شوې دي. چه ددوی د حج کولو هیڅ صورت نه وو. ځکه چه د مضر کافران حائل وو. په دې وجه نبی کریم ﷺ دحج ذکر اونه فرمائیلو. (۴)

خو په دې باندې اشکال دا دي. چه دا څه ضروري ده. چه ټول عمر د مضر قبیلې حائل وي. بلکه ددوی دا وینا هم صحیح نه ده. چه د مضر کفار حائل وو. ځکه چه حج خو په اشهر حرم کښې کیږي. او پخپله د عبدالقیس قبیلې حضرات تصریح کوي. چه مونږ په اشهر حرم کښې په امن یو. (۵)

④ څلورم جواب بعضو حضراتو دا ورکړې دي. چه حج چونکه مشهور خیز دي. د شهرت په وجه ئې ددې ذکر اونه فرمائیلو. (۶) خودا ډیره کمزورې خبره ده. ځکه چه د حج نه هم زیات مشهور شهادتین، اقامت صلاة، ایتاء زکاة او صوم رمضان دي. نو دا ذکر کول او حج پریخودل صحیح نه معلومیږي. (۷)

⑤ پنځم جواب دا ورکړې شوې دي. چه نبی کریم ﷺ دلته صرف په هغه اوامرو او افعالو باندې اکتفاء کړې ده. د کومو کول چه هغوی دپاره فی الحال ممکن وو. او په کومو عمل کولو سره چه دوی د جنت مستحق جوړیږدي شو. د ټولو اوامرو او افعالو ذکر مقصود نه وو ځکه چه دوی هم دا سوال کړې وو چه، «مرثاها من فصل نخور به من رءاءنا وندعل به الجنة»،

(۱) فتح الباری (۱۳۴۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) المصدر السابق۔

(۶) المصدر السابق۔

(۷) المصدر السابق۔

ددې تائید ددې خبرې نه هم کیږي. چه نبی کریم ﷺ ددوی په وړاندې کوم منهیه امور ذکر اوفرمائیل په هغې کښې صرف دهغه څیزونو خاص طور باندې ذکرې په کومو کښې چه هغوی مبتلا وو. گنی په منهیاتو کښې د مذکور څیزونو نه زیات حرام څیزونه هم شته. (۱)
په دې ټولو جواوونو کښې د ټولو نه راجح رومې جواب دې. چه حج دغه وخت پورې فرض شوې هم نه وو. خو دا جواب په دې صورت کښې صحیح کیدې شي. چه د حج فرضیت ۹۹ کښې یا د وفد راتلو نه پس اومنلې شي. دویم غوره جواب دا آخري جواب دې. چه نبی کریم ﷺ د ټولو افعالو او منهیاتو استقصاء نه ده فرمائیلې. بلکه ددوی د حال په مناسبت سره نې فی الحال د ممکن افعالو او منهیاتو ذکر فرمائیلې دې.
او که د مسنداحمد حدیث محفوظ وی. نو بیا ددې ټولو تکلفاتو ضرورت هم نه راپېښیږي. والله اعلم.

قوله: وَنَهَاهُمْ عَنْ أَرْبَعٍ عَنِ الْحَتَمِ وَالذُّبَاءِ وَالنَّقِيرِ وَالْمُرَقَّتِ وَرَمَّا قَالَ الْمُقْبِرُ: او نبی کریم ﷺ دوی د څلورو څیزونو نه منع کړل. شنه چاتی: (وچ) کدو د گریډلی لرگی لوڅې، او د تیلو لوڅې،

قوله: حَتَمٌ: [بفتح الحاء واسكان النون وفتح التاء المشددة من فوق ثم الميم]

امام نووی رحمه الله ددې په تفسیر کښې شپږ احوال نقل کړي دي:

① د ټولو نه صحیح او قوی قول دا دې. چه شین رنگ چاتی ته وئیلې شي. دا قول په صحیح مسلم کښې د حضرت ابوهریره رحمه الله نه منقول دې. هم دا د حضرت عبدالله بن مغفل رحمه الله قول دې. اکثر عالمانو، ډیرو لغوی حضراتو، او محدثینو او فقهاء هم دا اختیار کړې دې. (۲)
② دویم قول دا دې. چه،، حتم،، هر قسمه چاتی ته وئیلې شي. دا د حضرت عبدالله بن عمر رحمه الله، د سعید بن جبیر، او ابو سلمه رحمهما الله نه منقول دې. (۳)

③ دریم قول دا دې. چه دا مخصوص قسم چاتی وې. چه دا به دمصر نه راوړلې کیدې. دا د حضرت انس رحمه الله نه نقل دی. ابن ابی لیلی هم د،، حتم،، یو تفسیر هم دا بیان کړې دې. البته دوی د سور رنگ قید لگولي دې. (۴)

④ څلورم قول دا دې. چه دا د سور رنگ خاص چاتی دی. چه ددې خوله په یو اړخ کښې وی. په دې کښې به د مصر نه شراب درآمد (راغوښتلې) کولې شو. دا قول د حضرت عائشه رحمه الله نه منقول دې. (۵)

(۱) فتح الباری (۱۳۴۱) -

(۲) شرح نووی (۳۴۱۱) کتاب الإیمان باب الأمر بالإیمان بالله تعالی ورسوله ﷺ -

(۳) المصدر السابق -

(۴) المصدر السابق -

(۵) المصدر السابق -

⑤ د ابن ابی لیلی رحمہ اللہ نه یوتفسیر هم دا منقول دې چه هغه چاتې چه د هغې خولې په ډډه کښې وې او په دې کښې به طائف نه شراب درآمد کولی شو بعضو خلقو به په دې کښې نبیذ تیارول چه په دې به شرابو سره مشابعت کیدو. (۱)

⑥ شپږم قول دا دې چه دا خاص قسم چاتې وې چه دا به خاوره، ویخته، او وینې ملاوولو سره تیارولې شوې دا د عطاء رحمہ اللہ نه منقول دې. (۲)

قوله: الدباء: کدو چه به کله اوچ شونو ددې د مینځ نه به نې زړی (او کچره) اوښکله او بعضو وختونو کښې به نې د کچه نه زړی اوښکل او دا به نې اوچول او په دې کښې به نې نبیذ تیارول. (۳)

قوله: النقییر: دا د ،منقور.. په معنی کښې دې د کجورې بیخ (تنه) به نې کنستله او لوڅې به نې جوړولو هغې ته ،،نقییر.. وائی. (۴) بعضې حضرات وائی چه مطلقاً لرگې یا د ونې تنه به نې کنستله او لوڅې به نې جوړولو هغې ته ،،نقییر.. وائی. (۵)

قوله: المزفت: هغه لوڅې په کوم چه ،،زفت.. لگولې شوی وی. (۶) زفت.. د تارکولو پشان یو څیز وو چه دا به نې په لوڅو باندې لگول او ددې مسامات (او نری سوزی) به نې بندول.

په روایت باب کښې او دغه شان په بعضو نورو روایاتو کښې ،،المقییر.. هم راغلې دې ،،مقییر.. په کوم چه قار، یا ،قیر، لگولې شوی وی دا هم د تارکولو پشان یو تور څیز دې. په مذکوره ټولو لوڅو کښې به چونکه نبیذ تیارولې شو او په دې کښې به سکر ډیر زر راتلو په دې وجه د حرمت مسکرات لاندې په دې لوڅو کښې د نبیذ جوړولو نه په ابتداء د اسلام کښې منع کړې شوې وه. ددې نه پس هر لوڅی کښې د نبیذ جوړولو اجازت وركړې شو په دې شرط چه دې کښې دومره وخت ایسار نکړې شی چه سکر پیدا شی. د ترمذی شریف حدیث دې: «ولان كنت نهیتکم عن الظروف، وان ظرفاً لا یحل شیئاً ولا یحرمه، وکل مسکرم حرام» (۷) دغه شان ابن حبان رحمہ اللہ د اشج عصری رحمہ اللہ نه روایت نقل کړې دې: «قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم ان الظروف لا تحل ولا تحرم ولکن مسکرم حرام» (۸)

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) شرح نووی (۳۴۱۱) -

(۴) أعلام الحديث (۱۸۶۱۱) -

(۵) شرح نووی (۳۴۱۱) -

(۶) أعلام الحديث (۱۸۶۱۱) -

(۷) جامع ترمذی (۹۱۲) ابواب الأشرية باب ما جاء فی الرخصة أن یتنبذ فی الظروف -

(۸) موارد الظلمان (ص. ۳۳۸) کتاب الأشرية باب ما جاء فی الأوعية رقم (۱۳۹۳) -

د حضرت رسیم عبدی ﷺ روایت په مسند احمد کښې دې چه کله د قبيله عبد القيس خلقو د نبیذ دنه استعمالولو په وجه د خیتې د خرابیدو او بد هضمی. او ددې په بنیاد باندې د صحت خرابیدو شکایت او کړو نو نسی کریم ﷺ او فرمائیل «اتخذوا فیما بدالکم ولا تشبهوا مسکرا»^(۱)، والله سبحانه وتعالى اعلم وعلمه اتم وأحکم،

قوله وَقَالَ احْفَظُوهُنَّ وَأَخْبِرُوا بِهِنَّ مَنْ وَرَاءَكُمْ: او نسی کریم ﷺ او فرمائیل چه دا خبرې یادې کړی. او ستاسو شاته چه کوم خلق دی یا ستاسو نه روستو چه کوم ستاسو راتلونکې اولاد دې. هغوی ټولو ته دا خبرې اونیای. ددې نه معلومه شوه چه چاته خورمه علم وی. هغه له د هغې تبلیغ کول پکار. دې دا ضروری نه ده. چه کوم سرې د دین دټولو امورو عالم وی. هم هغه تبلیغ کولې شی بل څوک نشی کولې؛ والله اعلم.

(۳۹) بَابُ مَا جَاءَ أَنَّ الْأَعْمَالَ بِالنِّيَّةِ وَالْحِسْبَةِ وَلِكُلِّ امْرٍءٍ مَا تَوَى

فَدَخَلَ فِيهِ الْإِيمَانُ وَالْوُضُوءُ وَالصَّلَاةُ وَالزَّكَاةُ وَالْحَجُّ وَالصَّوْمُ وَالْأَحْكَامُ وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى (قُلْ كُلُّ يَعْمَلْ عَلَى شَاكِلِهِ) (الإسراء: ۸۴) عَلَى نِيَّتِهِ ((تَفَقَّهَ الرَّجُلُ عَلَى أَهْلِيهِ بِمَعْنِيهَا صَدَقَةٌ)) وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ((وَلَكِنْ جِهَادٌ وَنِيَّةٌ)) ((ز: ۳۰۷))

علامه عینی رحمه فرمائی. چه ددې باب ماقبل باب سره مناسبت دا دې. چه په ماقبل باب کښې د هغه اعمالو ذکر دې. کوم چه د جنت د دخول سببونه دی. اوس په دې باب سره دا ښودل مقصود دی. چه یو عمل به هغه وخت د عمل و نیلو قابل وی. کله چه په دې کښې نیت او اخلاص وی. گنی هغه به نه د عمل و نیلو مستحق وی. او نه په دې باندې د جنت دخول مرتب کیدې شی. (۱)

د ترجمه الباب مقصد ابن بطال رحمه فرمائی. چه ترجمه الباب سره د امام بخاری رحمه غرض د هغه مرجحه تردید دې. چه هغوی وائی. «الإیمان قول باللسان دون عقد القلب»، یعنی صرف ژبې

سره د «لا اله الا الله»، و نیلو نوم ایمان دې. زره سره یقین او تصدیق ضروری نه دې (۲)
حضرت شیخ الهندي رحمه فرمائی. چه امام بخاری رحمه د ایمان. اعمال. اجتناب عن المعاصی او ایمان سره متعلقه دټولو امورو نه فارغ شونو اوس نې دټولو نه په آخر کښې دوه بابونه قائم کړی دی. په هغې کښې دا رومبې باب دې. ددې غرض دا دې. چه وړاندې ذکر شوی ټول

(۱) مسند احمد (۴۱۸/۲)۔

(۲) عمدة القاری (۳۱۲/۱)۔

(۳) عمدة القاری (۳۱۲/۱) وشرح الکرمانی (۲۱۴/۱) وانظر أيضاً المتواری علی تراجم ابواب

البخاری (ص. ۵۶)۔

اعمال خیر. چه به هفتی کنبی ایمان هم داخل دی. د هفتی مدار او منشاء به خالص لوجه الله نیت باندی ده هم دغه شان معاصی نه اجتناب. او دا پریخودل هغه مطلوب دی. د کوم باعث چه د الله تعالی رضا لتول وی. د صالح او صادق نیت نه بغیر هیخ یو عمل خیر مفید نه دی. او نه هغه به طاعت کنبی شمارلې کیری. په دې وجه ددې اهتمام د تولو نه اهم امر دی. والله اعلم (۱)

حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرمائی. چه د امام بخاری رحمته الله علیه غرض په دې باب سره دا بیانول دی. چه

د اعمالو د ثواب مدار په نیت باندی دی. (۲)

حضرت شیخ الهندی رحمته الله علیه ددې په تشریح کنبی فرمائی. چه امام بخاری رحمته الله علیه په ترجمه کنبی .. حسیه. راورلو سره او بنودل. چه په دې سره مجرد اراده سره د اخلاص نه مراد ده. یعنی اعمال صرف په نیت او حسیه او د ثواب په امید باندی کولې شی. او د ثواب امید هغه وخت کیدی شی. کله چه اعمال خالص لوجه الله وی. چونکه امام بخاری رحمته الله علیه د نیت تفسیر .. حسیه. سره کړې دی. او حسیه احتساب ثواب طلب کولو ته وائی. نو معلومه شوه. چه پخپله د امام بخاری رحمته الله علیه په نیز د ،،إنما الأعمال بالنیات،، مطلب ،،إنما ثواب الأعمال بالنیات،،

دی. او هم دا حنفیه حضرات وائی. (۳)

دا هم ممکن ده. چه د امام بخاری رحمته الله علیه غرض په دې باب سره دا وی. چه تر اوسه پورې دوی چرته د مرجئه په تردید کنبی. او کله د معتزله او خوارجو په تردید کنبی تراجم قائم کړل. او حدیثونه ئې ذکر کړل. اوس ددې ایمانی امورو بیانولو نه د فارغ کیدو نه پس دا دواړه بابونه دوی په دې خبره د تنبیه په غرض سره قائم کړل. چه په دې تولو امورو کنبی زمونږ نیت خالص دی. دچا توهین مقصود نه دی. او نه خپل شهرت مقصود دی. بلکه په ،النص لکل

مسلم، باندی عمل مقصود دی. (۴) والله اعلم.

د ترجمه الباب تحلیل. دلته چه امام بخاری رحمته الله علیه کوم باب قائم کړې دی. د هفتی درې اجزاء دی. ،،أن الأعمال بالنیة،، ،،والحسبة،، او ،،ولکل امرئ ما نوى،، په دې کنبی رومنی حصه او دریمه حصه د یو حدیث تکررې دی. او د دویمې حصې تعلق دی حدیث سره نه دی. بلکه دا د حضرت ابو مسعود بدری رضی الله عنه د حدیث (إذا ألتق الرجل على أهله يحتسبها فهو له صدقة) په دې کنبی د ،،يحتسبها،، د لفظ نه ماخوذ دی. کوم چه په دې باب کنبی راروان دی. (۵)

(۱) الأبواب والتراجم لصحيح البخارى (ص ۳۹۰) -

(۲) لامع الدرارى (۱/۶۱۰) -

(۳) حاشية لامع الدرارى (۱/۶۱۰) -

(۴) إمداد البارى (۷۹۸/۱۴) -

(۵) فتح البارى (۱۳۵/۱۱) وصلة القارى (۳۱۱/۱) -

دلته سوال پیدا کیږي. څه د ،،الحسبة،، عطف په ،،هپ ما جاه ان الأعمال بالنية،، کښي ،،النية،، باندې دې. چونکه معطوف عليه د ،،ماجاه،، ده. نو معطوف به هم ددې لاندې وي. نو ،،ماجاه،، څه لکه څنگه ،،الأعمال بالنية،، ته شامل دې. دغه شان به ،،الحسبة،، ته هم شامل وي. ددې تقاضه دا ده. څه دا د يو حديث اجزاء وي. حالانکه د يو حديث اجزاء نه دي؟ ددې يو جواب دا دې. څه ددې دواړو د ،،ماجاه،، لاندې داخلیدل منو. خو د دواړو په ټولو احکامو کښي مشترک کیدل لازم نه دی. څه دا منل لازمی شی. څه دواړه د يو حديث اجزاء دي. (۱)

بيا سوال دا دې. څه هرکله ،،الأعمال بالنية،، او ،،لکل امرئ ما لوی،، د يو حديث اجزاء دي. نو دا دواړه يو ځاني راوړل پکار وو. ،،والحسبة،، د دواړو نه مؤخر کول پکار وو. داسې نې ولې اونکړل؟ ددې ① يو جواب دا دې. څه د ظاهر تقاضا هم دا ده. څه هم دغه شان نې کړې وې. خو چونکه ،،الحسبة،، د ،،احتساب،، نه ماخوځ دې. او ددې معنی د اخلاص ده. نو ددې ذکر د ،،نیت،، نه پس زیات مناسب دې. ځکه څه ،،نیت،، هم هغه معتبر او باعث د ثواب دې په کوم کښي څه اخلاص وي. (۲)

② دویم جواب دا دې. څه دلته امام بخاری رحمه الله درې تراجم قائم کړي دي. رومبي ترجمه ،،ان الأعمال بالنية،، ده. دویمه ترجمه د ،،الحسبة،، ده. او دریمه ترجمه ،،ولکل امرئ ما لوی،، ده. او د دریو وارو تراجمو دپاره ئې د دریو حدیثونو تخریج کړې دې. د حضرت عمر رضي الله عنه حديث د ،،الأعمال بالنية،، ترجمه باندې دې. د حضرت ابو مسعود رضي الله عنه حديث د ،،الحسبة،، ترجمه باندې او د حضرت سعد بن ابی وقاص رضي الله عنه د حديث تخریج د ،،ولکل امرئ ما لوی،، ترجمې مطابق دې.

اوس ئې که ،،والحسبة،، مؤخر کړې وې. او داسې ئې ونيلې وې. څه ،،هپ ما جاه ان الأعمال بالنية،، ولکل امرئ ما لوی والحبسة،، نو په دریو تراجمو څه کومه تنبيه ده. هغه به فوت کیدله. او صرف دوه تراجم به پوهه کښي راتلل. رومبي ترجمه به ،،الأعمال بالنية ولکل امرئ ما لوی،، وه. ځکه څه دې دواړو اجزاء باندې به د حضرت عمر رضي الله عنه حديث کافی کیدو. او بيا به دویمه ترجمه ،،الحسبة،، وه. د دریو حدیثونو د تخریج په ذریعه څه په دې دریو تراجمو کومه تنبيه

مقصود وه هغه به فوت کیدله په دې وجه ،، الحبة ،، د رومبې ترجمې نه پس ذکر کړې شوي دي (۱) وانه اعلم

قوله فَدَخَلَ فِيهِ الْإِيمَانُ وَالْوُضُوءُ وَالصَّلَاةُ وَالزَّكَاةُ وَالْحَجُّ وَالصَّوْمُ وَالْأَحْكَامُ نو په عمل کښې ایمان، اودس، مونځ، زکاة، حج، روژه، او ټول معاملات داخل دي.

امام بخاری رحمته الله په ماقبل باندې تفريع کولو سره تصريح فرماني چه ،، اعمال ،، دخپل عموم په وجه ایمان، اودس، صلاة، زکاة، حج، صوم، او ټولو احکامو ته شامل دي نو په دې ټولو کښې د ثواب نيت کيدل پکار دي دلته تاسو گوري چه امام بخاری رحمته الله په ایمان کښې هم د نيت اعتبار کړې دي.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه دا د امام بخاری رحمته الله او دهغه خلقو په مسلک باندې صحيح دي څوک چه اعمال په ایمان کښې داخل گنري گوي د امام بخاری رحمته الله مطلب دا دي چه ایمان د قول او فعل نوم دي خو فعل هغه وخت د ایمان جزء جوړيدې شي کله چه په دې کښې نيت او احتساب اوموندې شي او په خلوص د زړه سره دا کار شوې وي که دنفاق په وجه يو کار اوکړې شي نو هغه د ایمان جزء نه دي (۲)

حافظ رحمته الله فرماني چه د کومو خلقو په نيز ایمان په معنى د، تصديق، دي دهغوی په نيز د نيت ضرورت هم نشته لکه څنگه چه د قلب (زړه) نورو اعمالو مثلاً خشيت خداوندی، محبت الهی، د خالق عظمت د دپاره چه د نيت ضرورت نه وي ځکه چه نيت خو په رياء او اخلاص کښې د فرق کولو دپاره وي او کله چه سړي د الله تعالى تصديق کوي نو تصديق خو د الله تعالى نه سوا د بل چا شته هم نه نو په دې کښې د نيت ضرورت نشته (۳)

خو ونيلې شي چه د تصديق په وخت که د ثواب د نيت استحضار اوکړې شي چه مونږ د الله سبحانه وتعالى د وحدانيت، په ټولو صفاتو د کمال سره د متصف کيدو، او دنقصان د ټولو شوائبو نه د منزّه کيدو تصديق کوو نو الله تعالى به په دې باندې اجر و ثواب راکوي په دې اعتبار سره تصديق کښې هم نيت کښې څه باک نشته.

ددې نه پس امام بخاری رحمته الله د اودس ذکر کړې دي چه په دې کښې هم نيت ضروري دي د اودس مسئله وړاندې تيره شوې ده (۴) دلته په خلاصه باندې پوهه شي چه د اودس دوه حيثيتونه دي ① يو داچه چه دا د صلاة مفتاح جوړيدو دپاره اوکړې شي ② او يو دا چه د اجر و ثواب حاصلولو دپاره اوکړې شي که د اجر و ثواب حاصلولو دپاره اوکړې شي نو بې شکه چه نيت ضروري دي خو که د صلاة مفتاح جوړولو دپاره اوکړې شي نو بيا په دې کښې د ماء ظهور استعمالولو ضرورت دي د نيت ضرورت نشته ځکه چه ماء ظهور مظهر

(۱) عمدة (۳۱۱/۳۱۲)۔

(۲) فتح الباری (۱۳۵۱)۔

(۳) المصدر السابق)۔

(۴) کشف الباری (۲۵۴/۲۶۹)۔

دی دا به اندامونو ته طهارت ورکړی او د مفتاح صلاۀ جوړیدو په دې عمل کښې به صلاحیت پیدا شی. علی الاطلاق اودس کښې د نیت ضرورت نشته. (۱)

بیا ښه او فرمائیل چه مونږ هم په دې کښې داخل دې په دې کښې د نیت په اشتراط باندې اتفاق دې دهیڅ چا اختلاف نشته. (۲) وې فرمائیل چه په زکاة کښې هم نیت شرط دې. یاد ساتئ! چه په زکاة کښې د نیت شرط کیدل. د آنمه اربعه او جمهور امت په نیز باندې متفق علیه دی البته د امام اوزاعی رحمۀ اللہ علیہ نه منقول دی چه په زکاة کښې نیت شرط نه دې. لکه څنگه چه د عامو دیونو (قرضونو) په ادا کولو کښې نیت شرط نه دې. (۳)

د جمهورو په نیز: زکاة ادا کولو دپاره نیت شرط دې. ځکه چه دا یو عبادت دې او په عباداتو کښې فرائض هم شته. او نوافل هم شته. نو د تعیین ضرورت به وی چه دا په نیت سره ممکن دې ترکومي پورې چه دین ادا کولو باندې د قیاس تعلق دې نو دا ځکه صحیح نه دې چه دین ادا کول څه مستقل عبادت نه دې. (۴) والله اعلم.

البته بعضو محققینو عالمانو حضرات د امام اوزاعی د قول توجیه کړې ده. چه ددوی مطلب دا دې. که د صدقه مطلقه نیت سره زکاة ورکړې شی نو زکاة به ادا شی. خاص د مفروضه زکاة نیت ضروری نه دې. لکه څنگه چه امام ابوحنیفه رحمۀ اللہ علیہ فرمائی. که یو سړې خپل ټول مال صدقه کړی. او د زکاة ادا کولو نیت اونکړی. نو ددې په ضمن کښې به مفروضه زکاة هم ادا شی. (۵) حالانکه د شافعیه حضراتو په نیز نه ادا کیږی.

ورپسې امام بخاری رحمۀ اللہ علیہ فرمائی. چه حج هم په هغه اعمالو کښې داخل دې. په کوم کښې چه نیت شرط دې. په حج کښې د نیت په اشتراط باندې د ټولو اتفاق دې. البته په یو مقام باندې د حج د نیت په معتبر کیدو کښې اختلاف دې. او هغه دا دې. چه یو سړې خپل حج نه وی کړې. او د بل د طرفه حج بدل کول غواړی. د امام شافعی او امام احمد رحمهما الله په نیز دده د نیت هیڅ اعتبار نشته بلکه دا حج به هم دده د طرفه واقع کیږی. (۶)

دا حضرات په دلیل کښې د شبرمه قصه پیش کوی. «عن ابن عباس أن النبوة ﷺ سبغ رجلًا يقول: لبيك عن شبرمة، قال من شبرمة، قال: عمل أو قريپل، قال: حججت من نفسك؟ قال: لا، قال: حجج من

(۱) إيضاح البخاری (۴۲۸/۴، ۴۲۹).

(۲) فتح الباری (۱۳۵۱۱) وعمدة القاری (۳۱۳۱۱) -

(۳) المغنی لابن قدامة (۲۶۴۱۲) کتاب الزکاة مسألة: قال ولا يجوز إخراج الزکاة إلا بنية رقم (۱۷۵۸) -

(۴) المصدر السابق -

(۵) هدایه (۱۶۸۱۱) کتاب الزکاة -

(۶) المغنی لابن قدامة (۱۰۲۱۳، ۱۰۳) کتاب الحج مسألة قال ومن حج عن غيره ولم يكن حج عن نفسه رد ما أخذ وكانت الحجة عن نفسه رقم (۲۲۴۴) -

نفسک، ثم حج من شؤمة (۱) د ابن ماجه الفاظ دی: «فاجعل هذا من نفسك ثم حج من شؤمة» (۲)

امام مالک او امام ابوحنیفه رحمہما اللہ فرمائی: چہ حج بہ د آمر د طرفہ واقع کیڑی. (۳) ددنی حضراتو دلیل د خشمعیہ د حدیث اطلاق دی. (۴) پہ دی کنبی نبی کریم ﷺ دا تپوس نہ دی کرې. چہ تا مخکنې حج کرې دی. او کہ نہ دی کرې. بلکه مطلقاً نې د حج حکم ورکړې وو. بہرحال د شرمہ د واقعي پہ لحاظ سرہ حنفیہ حضراتو کنبی صاحب د بدائع وغیرہ فرمائی: چہ دخپل حج کولو نہ بغیر حج بدل کول مکروه دی. (۵) واللہ اعلم.

ددی نہ پس امام بخاری رحمہ اللہ د صوم ذکر کرې دی. چہ پہ دی کنبی ہم نیت شرط دی. د صوم پہ بارہ کنبی د ائمہ اربعہ او جمهورو اتفاق دی. چہ نیت شرط دی. البتہ عطاء، مجاہد او زفر رحمہ اللہ فرمائی: کہ د رمضان میاشت وی. او روژہ نیونکې صحت مند او مقیم وی. نو بیا د نیت ضرورت نشته. ځکه چہ رمضان کنبی نفل صحیح نہ دی. نو د نیت ضرورت نشته.

د حنفیہ حضراتو پہ نیز نیت خو د نورو امامانو پشان ضروری دی. خو د رمضان تعین لازمی نہ دی. تردې کہ پہ رمضان کنبی د قضاء، نذر، یا تطوع پہ نیت سرہ ہم کہ روژہ اونیسې. نو د فرض د طرفہ بہ ادا کیڑی. د نفل یا قضاء، او د نذر د طرفہ بہ نہ ادا کیڑی. (۶) واللہ اعلم.

پہ آخر کنبی امام بخاری رحمہ اللہ فرمائی: «والاحکام»، یعنی پہ نورو احکامو کنبی ہم نیت ضروری دی. علامہ کرمانی رحمہ اللہ فرمائی: چہ پہ دی کنبی ټول معاملات داخل دی. نو کہ د قصد نہ بغیر د سبقت لسانی پہ طور باندې «بعث»، «رہنت»، «طلقت»، او «نکحت»، او وائی. نو پہ دی کنبی بہ یوہ معاملہ ہم صحیح نہ وی. (۷)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: چہ پہ «احکام»، کنبی هغه ټول معاملات داخل دی. پہ کومو کنبی چہ د محاکمې ضرورت راځی. نو پہ بیوع، نکاح، اقرار وغیرہ کنبی ټولو کنبی بہ د نیت ضرورت وی. (۸) خو علامہ عینی رحمہ اللہ پہ هغه حضراتو باندې رد کرې دی. او ثابتہ کرې

(۱) سنن أبی داود کتاب المناسک باب الرجل یحج عن غیرہ)۔

(۲) سنن ابن ماجه (ص ۲۰۸) کتاب المناسک باب الحج عن الميت)۔

(۳) بدائع الصنائع (۲۱۳۱۲) والمغنی لابن قدامة (۱۰۳۱۳)۔

(۴) عن عبد الله بن عباس رضي الله عنهما قال قال كان الفضل بن عباس رضي الله عنهما ردیف رسول الله ﷺ وجاءته امرأة من خثعم تستغني فجعل ينظر إليها وتنتظر إليه فجعل رسول الله ﷺ يصرف وجه الفضل إلى الشق الآخر فقالت يا رسول الله ﷺ إن فريضة الله عز وجل على عباده في الحج أدركت أبي شيخاً كبيراً لا يستطيع أن يثبت على الراحلة أفأحج عنه؟ قال نعم وذلك في حجة الوداع سنن أبی داود کتاب المناسک باب الرجل یحج عن غیرہ)۔

(۵) بدائع الصنائع (۲۱۳۱۲)۔

(۶) عمدة القاری (۲۱۴۱۱)۔

(۷) شرح الکرماني (۲۱۱۱۱)۔

(۸) فتح الباری (۱۳۶۱۱)۔

نی ده چه دومره توسع چه په ټولو احکامو کېنې نیت شرط وی. دا دچا په نیز هم نشته. (۱)
 علامه ابن المنیر رحمته الله یوه قاعده ذکر کړې ده چه نیت په کوم قسم څیزونو کېنې شرط دي. او
 په کومو کېنې شرط نه دي هغه فرماني چه د کومو اعمالو نه مقصود یوه داسې فائده
 وی چه هغه آجله، مستقبله او مطلوبه فی الآخرة وی. نو هلته بالاتفاق نیت شرط دي. او د
 کوم چه فائده عاجله مقصود وی هغې کېنې نیت شرط نه دي. البته که ددې سره څه داسې
 خبره ملحوظ وی چه په هغې باندې ثواب مرتب کېږي. لکه مثلاً یوکس کېږه وینځی چه
 پاکه شی او صفا ستره کېږه واغوندي. او که کېږي وینځلو سره سره دا نیت اوکړی چه پاک
 صفا کېږي اغوستل سنت دی. خلق د تکلیف رسولو نه بچ کول دی نو په دې صورت کېنې
 به ثواب حاصلېږي. او ددې ثواب حاصلولو دپاره به نیت شرط وی

او بعضی اعمال داسې دي چه هغې کېنې اختلاف دي چه فائده عاجله مقصود ده او که
 فائده آجله. هم ددې اختلاف په وجه بعضو اعمالو کېنې اختلاف شوې دي. چه نیت ضروری
 دي او که نه؟ (۲) والله اعلم.

خو علامه عینی رحمته الله دا قاعده منقوض گرځولې ده. هغه فرماني چه تلاوت د قرآن، اذان او
 نور اذکار وغیره داسې اعمال دي چه په دې سره فائده آجله مطلوبه فی الآخرة مقصود
 ده. حالانکه بغیر د څه اختلاف نه په دې اعمالو کېنې نیت شرط نه دي. دغه شان بیع، رهن،
 طلاق او نکاح وغیره اعمالو نه فائده عاجله مراد ده. خو ددوی د اصل مطابق نیت نه بغیر
 په دې کېنې یو څیز هم صحیح نه دي. (۳) والله اعلم.

نوبت: په کومو کومو څیزونو کېنې نیت ضروری دي؟ او په کومو څیزونو کېنې ضروری نه

دي؟ په دې سلسله کېنې مونږ وړاندې بحث کړې دي. (۴)، فارجه الیه ان شئت،—

قوله: وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى (قُلْ كُلُّ يَعْمَلْ عَلَى شَاكِلَتِهِ): د الله تعالی ارشاد

دي... اووايه! چه هر سرې پخپله طریقه یعنی پخپل نیت باندې عمل کوی..

علامه کرمانی رحمته الله په.. وقال الله تعالی.. کېنې،.. او.. حالیه گرځولې دي. یعنی،، وال الحال

ان الله تعالی قال.....، (۵) حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني دا هم ممکن ده چه دا.. او.. په معنی

د... مع.. وی. مطلب به دا وی،، مع ان الله تعالی قال.....، (۶)

خو علامه عینی رحمته الله ددوی دواړو تردید کولو نه پس دوه احتماله ذکر کړي دي: ① یو دا چه

(۱) عمدة القاری (۲۱۴۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۳۶۱) وعمدة القاری (ت ۳۱۴۱)۔

(۳) عمدة القاری (۳۱۴۱)۔

(۴) کشف الباری (۲۶۶۱، ۲۶۸)۔

(۵) شرح الکرمانی (۲۱۱۱)۔

(۶) فتح الباری (۱۳۶۱)۔

دا .. واو .. عاطفه وی او معطوف علیه محذوف وی تقدیر د عبارت به دا وی. ﴿فَعَمَلُ فِيهِ الْإِيمَانُ.....و.....لَأنَّهُ عَلَيْهِ قَالَ: الْأَعْمَالُ بَانِيَّةٌ، وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿قُلْ كُلُّ يَعْمَلْ عَلَى شَاكِلَتِهِ﴾﴾ ⑤ دویم احتمال دا دې چه دا .. واو .. په معنی د لام تعلیل وی لکه څنگه چه د علامه مازری رحمه الله نه منقول دی چه .. واو .. په معنی د لام تعلیل هم استعمالیږي په دې صورت کښې به مطلب دا وی ﴿فَعَمَلُ فِيهِ الْإِيمَانُ وَأَعْوَاتُهُ، لِقَوْلِهِ تَعَالَى ﴿قُلْ كُلُّ يَعْمَلْ عَلَى شَاكِلَتِهِ﴾﴾ (۱) والله اعلم.

بیا ده، شاکته، تفسیر دلته امام بخاری رحمه الله په .. نیه .. سره کړې دې هم دا تفسیر د حضرت حسن بصری. قتاده، او معاویه بن قره مزنی رحمه الله هم منقول دي. حالانکه امام مجاهد رحمه الله ددې تفسیر په .. طبیعت .. او .. حدت .. سره کړې دې ابن زید رحمه الله په .. دین .. سره، او مقاتل رحمه الله .. جبلت .. سره کړې دې او د امام فراء رحمه الله نه منقول دی ﴿طريقته و مذهبه الذي جهل عليه﴾ د حضرت ابن عباس رحمه الله نه، ناهيته، منقول دې هم دا د ضحاک رحمه الله قول دې: (۱) بهر حال د، ، قل کل يعمل على شاکته، مطلب دا دې چه هر سړي که هغه کافر وی او که مؤمن وی. معرض وی او که مقبل وی پخپله خپله طریقه. نیت. طبیعت او مذهب باندې روان وی. او په هغې کښې لگیا وی. ﴿قَرِيبُكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا﴾ (الاسراء: ۸۴) خودا یاد ساتي: چه د الله تعالی د علم محیط نه دهیخ یو سړی هیخ یو عمل بهر نشی کیدی. هغه د هر یو د عمل طریقه. او حرکات او سکانات برابر کوری او ښه پوهیږي چه کوم یوکس څومره سیدها روان دې. او په کوم کس کښې څومره کوږوالې دې. او څومره په کړه لارې دې هر یو سره به د هغه موافق معامله کوی. (۲)

ددې تفصیل نه دا هم معلومه شوه چه د وقال الله تعالی: ﴿قُلْ كُلُّ يَعْمَلْ عَلَى شَاكِلَتِهِ﴾ .. علی نیت .. تعلق ترجمه اولی، ، أن الأعمال بانیة، سره دې.

قوله: نَفَقَةُ الرَّجُلِ عَلَى أَهْلِهِ يَحْتَسِبُهَا صَدَقَةً: د سړی پخپل اهل و عیال باندې د احتساب په نیت سره خرچ کول صدقه ده.

ددې تعلق د ترجمې دویم جزء، ، والعسمة، سره دې. مطلب دا دې چه سړي به عمل کوی او د ثواب حاصلولو د نیت استحضار به کوی. نو دده دا عمل به صدقه حسابیږي. حالانکه دې د خپل اهل و عیال د کفالت هسې هم ذمه وار دې. خو که د ثواب د نیت استحضار کوی. نو په دې صورت کښې به اجر کښې اضافه کیږي. یاد ساتي: چه دا جمله د حضرت ابو مسعود بدري رحمه الله د حدیث نه ماخوذه ده. کوم چه په دې باب کښې راروان دې.

(۱) عمدة القاری (۳۱۵، ۳۱۴۱۱)۔

(۲) الجامع لأحكام القرآن للقرطبي (۳۲۲۱۱۰) وفتح الباری (۱۳۶۱۱)۔

(۳) تفسیر عثمانی (ص ۳۸۶) حاشیه (۲)۔

قوله وَقَالَ (النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) وَلَكِنَّ جِهَادَ وَنِيَّةً: او نبی کریم ﷺ اوفرمائیل (اوس هجرت نه دې پاتې) جهاد او نیت باقی دي.

ددې جملې تعلق دترجمې دریم جزء،، ولکل امرئ ما فری،، سره دي. دا د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما د حدیث یوه تکرره ده. پوره حدیث امام بخاری رحمه الله د جهاد وغیره په بابونو کښې نقل کړي دي. «لا هجرة بعد الفتح»، ولکن جهاد و نية، «واذا استسلمتم لالفر واد»، کله چه نبی کریم ﷺ مکه مکرمه فتح کړله. نو اوس ډیر خلق مسلمانان شو. هغوی ته افسوس او شو. چه کاش! مونږه وړاندې اسلام راوړلې وې. او دهجرت فضیلت مو حاصل کړې وې. نو نبی کریم ﷺ اوفرمائیل. «لا هجرة بعد الفتح»، ولکن جهاد و نية» یعنی د هجرت فضیلت خو اوس باقی نه دي پاتې شوي. او د جهاد په غرض سره د وطن پریخودو فضیلت اوس هم باقی دي.

د «و نية»، ① یوه معنی خودا کیدې شی. چه د جهاد نیت کوي. نو فضیلت به ملاوړې. او ثواب به حاصلېږي. ② دویمه معنی دا کیدې شی. چه د هر یو د خیر علم نیت کوي. نو په هغې به ثواب ملاوړېږي. ③ دریمه معنی دا کیدې شی. چه اوس اگرچه هجرت باقی پاتې نشو. خو که تاسو دا نیت اوکړئ. چه خدائي دې نکړي. که په داسې مقام کښې راگیر شو چه هلته د اسلام په احکامو باندې عمل کولو کښې ازادی نه وی. نو مونږ به د هغه ځانې نه هجرت کوو. که د هجرت دا نیت ساتئ. نو تاسو ته به اجر و ثواب ملاوړېږي. «والله سبحانه وتعالى اعلم».

٥٠- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُسْلِمَةَ قَالَ أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْرَائِيلَ عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ وَقَّاصٍ عَنْ عُمَرَ (ؓ) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ الْأَعْمَالُ

(صحیح بخاری کتاب الجهاد باب فضل الجهاد والسير رقم ۲۷۸۳ وباب وجوب النفر وما يجب من الجهاد والنية رقم ۲۸۲۵)

(الحديث أخرجه البخاري هنا وفي بدء الوحي باب «إنا أوحينا إليك كما أوحينا إلى نوح والنبيين من بعده» رقم ١ وفي كتاب العتق باب الخطأ والسيان في العتاق والطلاق ونحوه رقم ۲۵۲۹ وفي كتاب فضائل أصحاب النبي ﷺ باب هجرة النبي ﷺ وأصحابه إلى المدينة رقم ۳۸۹۸ وفي كتاب النكاح باب من هاجر أو عمل خيراً لتزويج امرأة فله ما نوى رقم ۵۰۷۰ وفي كتاب الأيمان والنذور باب النية في الأيمان رقم ۶۶۸۹ وفي كتاب الحيل باب ترك الحيل وأن لكل امرئ ما نوى رقم ۶۹۵۳ ومسلم في صحيحه في كتاب الإمارة باب قوله ﷺ إنما الأعمال بالنية وأبو داود في سننه في كتاب الطلاق باب يما عني به الطلاق والنيات رقم ۲۲۰۱ والترمذي في جامعه في كتاب فضائل الجهاد باب ما جاء فيمن يقاتل رياء وللدنيا رقم ۱۶۴۷ والسناني في سننه في كتاب الطهارة باب النية في الوضوء وابن ماجه في سننه في كتاب الزهد باب النية رقم ۴۲۲۷)

بِأَنِّيهِ وَلِكُلِّ أَمْرٍ مَّا تَوَيَّرْنَا مَاتُوا قَسْرًا كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَدَّ سُوْلُهُ فِهْجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَدَّ سُوْلُهُ وَمَنْ
كَانَتْ هِجْرَتُهُ لِدُنْيَا يُصِيبُهَا أَوْ لِمَرْأَةٍ يَتَزَوَّجُهَا فِهْجْرَتُهُ إِلَى مَا هَا جَرَّ إِلَيْهِ [ر:ا]

رجال الحديث

① عبدالله بن مسلمه: دا عبدالله بن مسلمه بن قعنب قعنبی حارثی بصری رحمته الله دی. د دوی حالات وړاندې د ،، هاپ من الدین القمار من الفتن ،، لاندې تیر شوی دی.

② مالک: دا امام مالک بن انس رحمته الله دی. د دوی حالات هم د ،، بدء الوحي ،، په دویم حدیث (۳۹)، او په کتاب الایمان کښې د ،، هاپ من الدین القمار من الفتن ،، لاندې تیر شوی دی.

③ یحیی بن سعید: دا یحیی بن سعید بن قیس انصاری مدنی رحمته الله دی. د دوی حالات هم د ،، بدء الوحي ،، رومبی حدیث لاندې (۲) و په کتاب الایمان کښې د ،، هاپ صومر د مغان احتساباً من الایمان ،، لاندې تیر شوی دی.

④ محمد بن ابراهیم: (۲) دا محمد بن ابراهیم بن حارث بن خالد قرشی تیمی مدنی رحمته الله دی. ابو عبدالله د دوی کښت دی. د دوی نیکه حضرت حارث بن خالد د رسول صلی الله علیه و آله صحابی او د مهاجرینو څڼې وو. او د حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه د تره ځونې وو. (۴) محمد بن ابراهیم تیمی رحمته الله د حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه زیارت کړې دي. (۵) دې د حضرت اسامه بن زید، حضرت اسید بن حضیر نه مرسلأ، د حضرت انس او حضرت عائشہ رضی الله عنهما نه علاوه تابعینو حضرات نه هم روایت د حدیث کوی. (۶) د دوی نه حدیث حاصلونکو کښې یحیی بن سعید انصاری، هشام بن عروه، یحیی بن ابی کثیر، امام زهري، امام اوزاعی، او اسامه بن زید لیشی رضی الله عنه وغیره ډیر حضرات دي. (۷) امام یحیی بن معین، ابو حاتم، نسائی، او ابن خراش رضی الله عنه فرماني، ،، ثقه، (۸)

(۱) کشف الباری (۲۹۰۱۱)

(۲) کشف الباری (۲۳۸۱۱)

(۳) د دوی ډیره مختصره تذکره په کشف الباری (۲۳۸۱۱) تیر شوې دي. دلته د دوی لږ غوندې په تفصیل سره حالات لیکلي شی.

(۴) تهذيب الكمال (۳۰۲، ۳۰۱، ۱۲۴) وسیر اعلام النبلاء (۲۹۴۱۵) _

(۵) المصادر السابقة _

(۶) تهذيب الكمال (۳۰۳، ۳۰۲، ۱۲۴) وسیر اعلام النبلاء (۲۹۴۱۵) _

(۷) تهذيب الكمال (۳۰۳، ۳۰۲، ۱۲۴) _

(۸) تهذيب الكمال (۳۰۴، ۱۲۴) و تهذيب التهذيب (۶۱۹) وسیر اعلام النبلاء (۲۹۵۱۵) _

امام محمد بن سعد رحمته فرمائی، «وكان ثقة كثير الحديث»، (۱)

امام علی بن المدینی رحمته فرمائی «هو حسن الحديث، مستقيم الرواية، ثقة إذا روى عنه ثقة، رأيت على حديثه النور» (۲)

يعقوب بن سفيان رحمته فرمائی، «مديني ثقة، يقوم حديثه مقام الحجة»، (۳)

ابن عدي رحمته فرمائی، «هو عدي لا بأس به، ولا أعلم له شيئاً منكراً إذا حدث عنه ثقة» (۴)

يعقوب بن شيبة رحمته فرمائی، «كان ثقة»، (۵)

حافظ ذهبي رحمته فرمائی، «كان فقيهاً ثقة جليل القدر»، (۶)

او هغه فرمائی، «من ثقات التابعين»، (۷)

خو ددی تولو توثیقاتو په خلاف عقلی رحمته ددوی ذکر په کتاب الضعفاء کښې کړې دي. (۸)
او ددوی په باره کښې نې د امام احمد رحمته قول نقل کړې دي. «بل حديثه شيء، يروي لأحاديث منكوبين، أو منكوبة» (۹)

خو حقیقت دا دي. چه د حدیثو عامو ناقدینود امام احمد رحمته د تضعیف دا قول نه دي قبول کړي. ددې په خلاف نه صرف دا چه تولو ددوی توثیق کړې دي. بلکه د صحاح سته تولو حضراتو او خاص طور باندې شیخینو رحمهما الله ددوی احادیث قابل احتجاج گرځولی دي. لکه حافظ ذهبي رحمته فرمائی، «وثقة الناس، واحتج به الشیخان، وقطر القنطرة» (۱۰) او هم دي فرمائی، «من غرائبه المنفرد بها: حديث، الأعمال، عن علقمه، عن عمر، وقد جاز القنطرة، أي لا يؤثر فيه جرح جارح واحتج به أهل الصحاح بلامثنوية» (۱۱)

(۱) تهذيب الكمال (۳۰۵۱۲۴) وتهذيب التهذيب (۶۱۹)۔

(۲) تعليقات تهذيب الكمال (۳۰۵۱۲۴) په حواله د المعرفة والتاريخ (۴۲۶۱۱)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) الكامل (۱۳۱۶)۔

(۵) تهذيب التهذيب (۷۱۹)۔

(۶) تذكرة الحفاظ (۱۲۴۱۱)۔

(۷) ميزان الاعتدال (۴۴۵۱۳)۔

(۸) كتاب الضعفاء للعقيلي (۲۰۱۴) رقم (۱۵۷۴)۔

(۹) المصدر السابق دغه شان تهذيب الكمال (۳۰۴۱۲۴) وسير اعلام النبلاء (۲۹۵۵۵) وميزان الاعتدال (۴۴۵۱۳)۔

وهدي الساري (۴۳۷)۔

(۱۰) ميزان الاعتدال (۴۴۵۱۳)۔

(۱۱) سير اعلام النبلاء (۲۹۵۵۵)۔

بیا حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د امام احمد رحمہ اللہ د قول، بیروی احادیث مناکوں، مطلب دا بیان کری دی چه دلتہ د... منکر،، نہ اصطلاحی،، منکر،، مراد نہ دی. کوم چه د... معروف،، مقابل دی چه ددی تعریف دادی چه... ہفہ حدیث چه ددی راوی باوجود د ضعیف کیدو، د ثقات دجماعت نہ مخالف روایت کوی (۱)،، بلکه د امام احمد رحمہ اللہ پہ نیز د... منکر،، اطلاق پہ ہفہ... فرد،، حدیث باندی ہم گیری. دکوم دپارہ چه ہیخ متابع موجود نہ وی.

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی،، فیحیل هذا علی ذالک،، یعنی امام احمد رحمہ اللہ چه دلتہ د... منکر،، اطلاق کری دی. دا ہم ددی،، فرد،، پہ معنی کنبی محمول کری شی (۲) واللہ اعلم. پہ ۱۲۰ھ کنبی ددوی وفات اوشو (۳)،، رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃً واسعۃً،،

⑤ علقمہ بن وقاص: دا علقمہ بن وقاص بن محصن لیشی عتواری مدنی رحمہ اللہ دی (۴). دا د حضرت عمر، حضرت عبداللہ بن عمر، حضرت معاویہ، حضرت عمرو بن العاص، حضرت عائشہ او حضرت بلال بن الحارث مزنی رحمہم اللہ نہ روایت کوی (۵). ددوی نہ روایت کونکو کنبی ددوی خیل دوارہ خامن عمرو بن علقمہ، او عبدانہ بن علقمہ نہ علاوہ امام زہری، ابن ابی ملیکہ، محمد بن ابراہیم تیمی، عمرو بن یحیی مازنی رحمہم اللہ دی (۶).

امام واقدی رحمہ اللہ فرمائی. چه دی د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم پہ زمانہ کنبی پیدا شوې وو. (حافظ ابن عبدالبر رحمہ اللہ ہم دا ذکر کری دی (۷)، امام مسلم رحمہ اللہ دہ لره پہ ہفہ طبقہ کنبی ذکر کری دی. کومہ چه پہ عہد نبوت کنبی پیدا شوې وہ (۸) تردی چه ابن مند رحمہ اللہ دوی لره پہ... اصحابو،، کنبی شمار لی دی. او ددی بنیاد یو حدیث دی. چه د ہغی سند حسن دی. لکہ چه ابن مند رحمہ اللہ پہ «عن عیثہ، عن یسی بن جعفر، عن یزید بن ہارون عن محمد بن عمرو بن علقمہ عن أبیہ، عن جدہ» طریق سرہ نقل کوی. «شہد الخندق مع النبی صلی اللہ علیہ وسلم وکتبت فی الوفد الذین وفدوا علی

(۱) نزہۃ النظر شرح نخبة الفكر (ص ۵۱) وخیر الأصول (۱۲۰) مشمولہ در... آثار خیر.. (مجموعہ رسائل حضرت مولانا خیر محمد جالندھری رحمہ اللہ).

(۲) ہدی الساری (۷۳)۔

(۳) الکشاف (۱۵۳/۲) رقم ۴۶۹۵ (اونور مراجع)۔

(۴) تہذیب الکمال (۳۱۳/۲۰)۔

(۵) تہذیب الکمال (۳۱۳/۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۶۱۱۴)۔

(۶) تہذیب الکمال (۳۱۴/۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۶۱۱۴)۔

(۷) الإصابة (۸۱/۳) رقم الترجمة (۶۲۶۰) القسم الثاني)۔

(۸) الإستیعاب بہامش الإصابة (۱۲۶/۳)۔

(۹) تہذیب التہذیب (۲۸۰/۱۷)۔

رسول الله ﷺ (ص ۳۷۴، ۳۷۵)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی کہ چری دا حدیث ثابت شی نو علقمہ بہ صحابی وی خو د تولو امامانو او عالمانو پہ دې خبرہ باندې اتفاق دې چہ علقمہ تابعی دې لکہ چہ حافظ ابو نعیم اسبہانی رحمته الله د ابن مندہ روایت ،، وھم ،، گرخولی دې (د) پخپلہ حافظ ابن حجر رحمته الله دوی لره پہ ،، الاصابہ ،، کنبی پہ ،، القسم الثانی ،، کنبی ذکر کړې دې (د) او ھم دې فرمائی ،، اعطامن ذم ان لہ صحۃ ،، (د)

امام محمد بن سعد رحمته الله فرمائی ،، وکان لکۃ قلہل الحدیث ،، (د)

امام نسائی رحمته الله ددوی توثیق کړې دې (د)

امام ابن حبان رحمته الله دوی لره پہ ،، کتاب الشقات ،، کنبی ذکر کړې دې (د)

(تہذیب التہذیب (۲۸۰۱۷، ۲۸۱) والإصابۃ (۸۱۳)

(الإصابۃ (۸۱۳)۔

حافظ ابن حجر رحمته الله پہ الاصابہ کنبی دصحابہ کرام رحمۃ الله علیہم تذکرہ پہ څلورو قسمونو کنبی مرتب کړې دې ① اول قسم: دہغه صحابہ کرام رحمۃ الله علیہم پہ تذکرہ کنبی دې چہ دہغوی صحابیت ثابت وی برابرہ دہ چہ ثبوت دہغوی دخپل روایت نہ وی یا دہغوی نہ سوا دلیل چا پہ روایت سرہ وی قطع نظر دې نہ چہ دغہ روایت صحیح دې یا حسن دې یا ضعیف، یا دا چہ پہ روایت کنبی مطلقا پہ دې خبرہ دلالت وی چہ دا صحابی دې

② دویم قسم دہغه صفار صحابہ کرام رحمۃ الله علیہم پہ تذکرہ کنبی دې کوم چہ د نبی ﷺ پہ ژوند کنبی پیدا شوی وو او د نبی ﷺ تروقاتہ پورې سن تمیز تہ نہ وو رسیدلی او دہغوی پہ بارہ کنبی خہ صریحی روایت ھم نہ وی چہ دوی تہ د نبی ﷺ زیارت نصیب شوې دې لکہ چہ ددې حضرات پہ صحابہ کرام رحمۃ الله علیہم کنبی شمار د غالب گمان پہ اعتبار سرہ دی چہ هر کله دوی د نبی ﷺ پہ زمانہ کنبی پیدا شوی دی نو دوی تہ بہ دہغوی زیارت ھم نصیب شوې وی خکہ چہ صحابہ کرام رحمۃ الله علیہم بہ خپل اولاد د تحنیک او تبرک دپارہ نبی ﷺ تہ راوستل

③ دریم قسم دمخضرمینو د تذکرو پہ بارہ کنبی دې چاچہ دجاهلیت او اسلام دواړہ زمانې لاندې کړې وی خودنبی ﷺ سرہ نې ملاقات نہ وی شوي دا حضرات پہ اتفاق سرہ صحابہ رحمۃ الله علیہم نہ دی ددوی تذکرہ پہ صحابو رحمۃ الله علیہم کنبی د قرب زمان پہ اعتبار سرہ کولی شی

④ څلورم قسم دہغه صحابو رحمۃ الله علیہم پہ تذکرہ کنبی دی کوم چہ پہ غلطی سرہ بعضی کسانو پہ صحابو رحمۃ الله علیہم کنبی شمار کړی دی او گوری ،، الإصابۃ (۴۱۱=۶) ددې تفصیل پہ اعتبار سرہ د حضرت علقمہ بن وقاص رحمته الله تذکرہ د اصابہ پہ اول قسم کنبی پکار وه دغہ شان ددې تفصیل نہ دا ھم معلومہ شوه چہ دحافظ ابن حجر رحمته الله پہ نیز دوی پہ صحابہ کرام کنبی شمارل صحیح دی والله اعلم

(تقریب التہذیب (ص ۳۹۷) رقم ۴۶۸۵)۔

(الطبقات الکبری (۶۰۱۵)۔

(سیر أعلام النبلاء (۶۱۱۴) وخلاصة الخزرجی (۲۷۱)۔

(الثقات لابن حبان (۲۰۹۱۵)۔

روایت کوی. (۱)

ددوی نه روایت کونکو کنبی امام بخاری، امام دارمی، محمد بن یحیٰ ذہلی، ابومسلم

کجی، محمد بن بشار بن دار، یعقوب بن سفیان او یعقوب بن شبیه رضی اللہ عنہ وغیرہ دی. (۲)

امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، **ثقة ما أرى به بأساً**، (۳)

امام ابوحاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، **ثقة فاضل**، (۴)

امام احمد بن عبد اللہ عجل رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، **ثقة رجل صالح**، (۵)

امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، **ثقة**، (۶)

امام محمد بن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، **وكان ثقة كثير الحديث**، (۷)

ابن قانع رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، **ثقة مأمون**، (۸)

خلف بن محمد گردوسی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، **كان صاحب سنة يظهرها**، (۹)

فلاس رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، **ما رأيت مثله فضلاً وديناً**، (۱۰)

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی لره په کتاب الثقات کنبی ذکر کړې دي. (۱۱)

ددوی پيشه،، سمسره،، (دلالي)، (۱۲) وه او ددوی معمول وو. چه په خومره قيمت کنبی به ني

خه خيز چاته اخستلو. د يو دينار په سر به ني صرف يوه جبه (رتي) اخستله يو خلې يو

خراسانی مالداره سرې راغې. چه هغه د اصحاب حديث خني هم وو. هغه دپاره دوی يو

قالين واخستلو. دغه سړی دوی ته د اجرت په طور دیرش دیناره ورکړل. دوی تپوس اوکړو.

چه دا خه دی؟ هغوی جواب ورکړو. چه دا ستاسو اجرت دي. دوی او فرمائیل،، **دنا بک آهون**

(تهذيب الكمال (۴۵۷/۵، ۴۵۸) وسير أعلام النبلاء (۳۵۳/۱۰) -

(المصادر السابقة) -

(تهذيب الكمال (۴۵۹/۵) -

(المصدر السابق وسير أعلام النبلاء (۳۵۳/۱۰) -

(المصادر السابقة) -

(تهذيب الكمال (۴۵۹/۵) -

(الطبقات لابن سعد (۳۰۱/۷) -

(تهذيب التهذيب (۲۰۷/۲) -

(تهذيب الكمال (۴۵۹/۵) وسير أعلام النبلاء (۳۵۳/۱۰) -

(تهذيب التهذيب (ت ۲۰۷) -

(كتاب الثقات لابن حبان (۲۰۲) -

(د دلالي پيشه، په مزدورۍ باندې د خيزونو خرڅول پيشه ده) -

ملینان من هذا القرب، مات من دینار حبه،، یعنی ستا د دنانیرو زمونو په نیز څه وقعت (او عزت) نشته مونو ته خو فی دینار صرف یوه حبه (رتی) پکار ده. بس هم هغه را کره نو دیرش دینار نه واپس کړل او یو دینار او څه حصه نه وصول کړله. (۱)

په ۲۱۷ هـ کښې ددوی وفات او شو. (۲)، رحمه الله تعالى رحمة واسعة،،

① شعبه: دا امیر المؤمنین فی الحدیث امام شعبه بن الحجاج رحمته الله دې ددوی حالات وړاندې د،، پاپ المسلم من سلم المسلمون من لسانه وید،، لاندې تیر شوی دی. (۳)

② عدی بن ثابت: دا عدی بن ثابت انصاری کوفی دې. ددوی د پلار او نیکه دنوم په باره کښې کافی اختلاف دې. حافظ مغلطای او حافظ ابن حجر رحمهما الله دا اختلاف کافی تفصیل سره لیکلې دې. خو څه متعین نتیجه نه ده راو ښکلی. او نه په دې اختلاف کښې څه لویه فائده شته. (۴)

دوی د حضرت براء بن عازب، د خپل نیکه (د مورپلار) عبدالله بن یزید خطمی. د خپل پلار ثابت، زر بن حبیش، سعید بن جبیر، ابو حازم او ابو برده بن ابی موسی اشعری رحمهم الله نه روایت کړې دې. (۵)

ددوی نه امام اعمش، امام شعبه، ابو اسحاق سبیعی، مسعر بن کدام او یحيي بن سعید انصاری رحمته الله وغیره روایت کړې دې. (۶)

امام احمد، نسائی او امام احمد بن عبدالله عجلى رحمته الله دوی لره .. ثقه .. مگر خولې دې. (۷) ابو حاتم رحمته الله فرمائی،، صدوق،، (۸)

ابن شاهین رحمته الله د یحيي بن معین رحمته الله نه نقل کړی دی. «عدی بن ثابت الجوزی لیس په پلس ادا حدیث عن الثقات» (۹)

(۱) تهذیب الکمال (ت ۴۵۹/۵) وسیر اعلام النبلاء (۳۵۳/۱۰) -

(۲) الکاشف (۳۱۳/۱) رقم ۹۴۳ -

(۳) کشف الباری (۶۷۸/۱) -

(۴) تهذیب التهذیب (۲۱، ۱۹۱۲) ترجمة ثابت الأنصاری والد عدی بن ثابت وحاشية تهذیب الکمال (۳۸۷/۴) ترجمة ثابت الأنصاری -

(۵) تهذیب الکمال (۵۲۳/۱۹) -

(۶) المصدر السابق -

(۷) المصدر السابق -

(۸) تهذیب الکمال (۵۲۴/۱۹) -

(۹) حاشية تهذیب الکمال (۵۲۴/۱۹) -

امام دارقطنی رحمه الله فرمائی: «وعدی ثقہ»، خو ددی توثیقاتو سره سره په دوی باندې د «تشیع» الزام هم دې لکه چه امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی: «شیعی مفرط»،

امام جوزجانی رحمه الله فرمائی: «ماثل من القصد»، امام دارقطنی رحمه الله فرمائی: «ثقة إلا أنه كان غالباً يعقل التشيع»، امام احمد رحمه الله فرمائی: «ثقة إلا أنه كان يتشيع»،

امام طبري رحمه الله فرمائی: «عدی بن ثابت من یحب الثبوت فی نقله»،

مسعودی فرمائی: «ما أدرکنا أحداً أقول بقول الشيعة من عدی بن ثابت»

ددې اقوالو نه معلومیږي چه عدی بن ثابت نه صرف شیعی وو بلکه غالبی هم وو خو بل طرف ته دا داسې راوی دې چه اصحاب د اصول سته دده روایات قبول کړي دي او دا نې قابل د احتجاج گنرلی دی نو ددوی په باره کښې به هم دا ونیلي شی چه اگرچه دا شیعی وو بلکه مفرط فی التشیع وو خو نه داعی وو او نه نې د خپل مذهب په تائید کښې کوم روایت بیان کړې دې او د مبتدع حکم د جمهورو په نیز هم دا دې که هغه داعی وی یا دا روایت د هغه د خپل مذهب په تائید کښې وی نو مقبول نه دې گڼی مقبول دې (۱) لکه حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی: «احتج به الجماعة، وما آخره لمثل الصحيح شیعی قوی بدعت»

په ۱۱۶هـ کښې ددوی وفات اوشو. (۲)، «سامحه الله وفقره»۔

⑤ عبدالله بن یزید: دا حضرت عبدالله بن یزید بن زید بن حصین خطمی انصاری رحمه الله دې (۱)

(المصدر السابق)۔

(۱) میزان الإعتدال (۶۲۱۳) و تهذيب التهذيب (۱۶۶۱۷)۔

(۲) میزان الإعتدال (۶۲۱۳) و هدى السارى (۴۲۴)۔

(۳) تهذيب التهذيب (۱۶۶۱۷) و هدى السارى (ص. ۴۲۴)۔

(۴) تهذيب التهذيب (۱۶۶۱۷)۔

(المصدر السابق)۔

(۱) میزان الإعتدال (۶۲۱۳)۔

(۲) هدى السارى (ص. ۳۸۵)۔

(۳) هدى السارى (ص. ۴۲۴)۔

(۴) الكاشف (۱۵۱۲) رقم الترجمة (۳۷۵۸)۔

(۵) تهذيب الكمال (۳۰۱۱۶، ۳۰۲)۔

بعضو حضراتو ونیلی دی. چه دوی ته د... صحبت... شرف حاصل نه وو. (خو حقیقت دا دې چه دوی ته نه صرف دا چه د... صحبت... شرف حاصل وو. بلکه دا د اصحاب حدیثیه خنې هم وو. اگر چه په دې موقعه باندې دوی صغیر السن (کم عمره) وو.)
د جمل... صفین او نهروان په موقعو کښې حضرت علی رضی الله عنه سره وو. دوی د کوفې گورنر هم پاتې شوې وو. (۳)
دوی د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه علاوه د حضرت عمر بن الخطاب، حضرت براء بن عازب، حضرت حذیفه، حضرت خزیمه بن ثابت، حضرت زید بن ثابت، حضرت عبدالله بن حنظله، حضرت

(قاله مصعب الزبیری کما فی تهذیب الکمال (۳۰۳۱۶)۔

(انظر تهذیب الکمال (۳۰۲۱۶) والکاشف للذهبی (۶۰۷۱۱) رقم ۳۰۵۵)

حافظ مزى او حافظ ذهبي رحهما الله نقل کړی دی. چه دوی د غزوه حدیثیه په موقع باندې موجود وو. او هغه وخت کښې ددوی عمر اوولس کاله وو.

ابوعبیده اجری رضی الله عنه دامام ابوداود رحمه الله ته نقل کړی دی. چه دا عبدالله بن یزید خطمی رضی الله عنه هغه دې. دچا مور چه د یو نابینا صحابی عمیرین عدی بن خرشه رضی الله عنه غیر مسلمه ام ولده وه. دې ښځې به نبی صلی الله علیه و آله ته گنځل کولو. یوځل عمیرین عدی رضی الله عنه ددې په خینته کښې چاره ورڅښه کړه. هغه په خپله مړه شوه. او عبدالله بن یزید خطمی هم په دغه حالت کښې پیدا شو. (تعلیقات الکاشف (۶۰۸۱۱) دغه شان ددې واقعه دپاره اوگورئ. سنن أبی داود کتاب الحدود باب الحكم فیمین سب النبی صلی الله علیه و آله وسنن نسائی (۱۷۰۱۲) کتاب المحاربة باب الحكم فیمین سب النبی صلی الله علیه و آله۔

دلته اشکال دا دې. چه دا وینځه د حضرت عمیرین عدی ام ولده وه. نو عبدالله ته عبدالله بن عمیرونیل پکار وو. عبدالله بن یزید نه. ددې نه خو معلومیږي. چه دا وینځه د یزید خطمی سره وه؟ ددې جواب دا دې. چه په اصل کښې ددې وینځې نه دحضرت عمیردوه ځامن پیدا شوې وو. (سنن أبی داود وسنن نسائی) ددې نه پس هغوی ددې نکاح د یزید خطمی رضی الله عنه سره کړې وه. دهغې نه عبدالله بن یزید ددې واقعه په نتیجه کښې پیدا شو.

بیا دلته یوه بله خبره د یادولو قایله ده. چه حافظ مزى او حافظ ذهبي رحهما الله د حضرت عبدالله بن یزید خطمی رضی الله عنه عمر د غزوه حدیثیه په وخت کښې اوولس کاله لیکلې دې. (تهذیب الکمال (۳۰۲۱۶) والکاشف (۶۰۷۱۱) رقم ۳۰۵۵) او حافظ ابن حجر رحمه الله دحضرت عمیرین عدی رضی الله عنه د وینځې دقتل د واقعه تاریخ ۲ه لیکلې ده. (الإصابة (۳۳۱۳) اوغزوه حدیثیه په ۶ه کښې پښه شوې وه. په دې طریقه دحضرت عبدالله بن یزید خطمی رضی الله عنه عمر څلورکاله جوړیږي. ددې وجې حافظ ابن حجر رحمه الله په (تهذیب التهذیب، ۷۸۱۶) او الإصابة (۳۸۱۲) کښې ددوی په تذکره کښې لیکلی دی. ((وشهد بیعة الرضوان وهو صغير)) هم دا اقرب الی الصواب معلومیږي. والله اعلم۔

فاتحه د ذکرشوی تفصیل نه د دې ښځې قتل کونکې نابینا صحابی رضی الله عنه نوم هم معلوم شو. چه دوی حضرت عمیرین عدی بن خرشه رضی الله عنه وو. حضرت علامه سهارنبوری رحمه الله په بذل المجهود (۲۹۹۱۱۷) کتاب الحدود باب الحكم فیمین سب النبی صلی الله علیه و آله کښې دحدیث الفاظ ((ان اعمی کانت له ام ولد)) لاتدې د نابینا صحابی په حق کښې لیکلی دی. ((لم أقف على تسميته فاغتنم هذه الفائدة)۔

(تهذیب الکمال (۳۰۲۱۶)۔

ابو ايوب انصاري او حضرت ابو مسعود انصاري رضي الله عنه نه روايت كوي. ددوی نه امام شعبی، عدی بن ثابت انصاري، محارب بن دثار، محمد بن سيرين، محمد بن كعب قرظي، ابو اسحاق سبيعي، او ابو بردة بن ابی موسی اشعري رضي الله عنه وغيره نه روايت كوي. (١) د ٧٠ نه پس د حضرت عبدالله بن الزبير رضي الله عنه په عهد خلافت كښې ددوی وفات اوشو. (٢) رضي الله عنه وأرضاه، _

② ابو مسعود: دا مشهور صحابي عقبه بن عمرو بن ثعلبه بن اسيره [بفتح الهمزة وكسر السين المهملة وقيل بضم الهمزة وفتح السين] (٣) بن عسيرة [بفتح العين وكسر السين المهملتين] (٤) بن عطية خزرجي انصاري رضي الله عنه دي. د ابو مسعود بدری نوم سره مشهور دي. دوی په اجله علماء اصحابو كښې وو. (٥) په بيعت عقبه ثانيه كښې دوی هم شريك وو. په دي شريكانو كښې كښې دي دټولو نه كسرو. (٦) دوی د نبی كريم صلی الله علیه و آله نه روايت د حديث كوي. ددوی نه يوسل دوه حديثونه نقل دي. چه په دي كښې نهه حديثونه متفق عليه دي. په يو حديث كښې امام بخاري رحمته الله عليه او په اووه حديثونو كښې امام مسلم متفرد دي. (٧) ددوی نه په روايت كونكو كښې ددوی خونې بشير، اوس بن ضمعج، علقمه، ابوانل، قيس بن ابی حازم، ربيعي بن حراش، عبدالرحمن بن يزيد، عمرو بن ميمون، او امام شعبی رضي الله عنه وغيره حضرات دي. (٨) دوی په غزوة احد او ددي نه پس په ټولو غزواتو كښې شريك شوې دي. (٩) په بدر كښې دوی شريك شوې وو. او كه نه؟ په دي كښې ډير اختلاف دي. لكه امام ابن شهاب زهري (١٠) سعد بن ابراهيم (١١) موسی بن عقبه (١٢) واقدی (١٣) ابن سعد (١٤) ابراهيم

(١) ددي ټولو شيو خو راويانو رضي الله عنه دتفصيل دپاره اوگوري تهذيب الكمال (٣٠٢١١٦) _

(٢) طبقات ابن سعد (١٨١٦) _

(٣) الإكمال لابن ماكولا (٧٩١١) وقيل في هذا الاسم يسيرة بضم أوله انظر العمدة (٣١٧١١) _

(٤) تهذيب الكمال (٢١٥١٢٠، ٢١٦) وسير أعلام النبلاء (٤٩٤١٢) _

(٥) سير أعلام النبلاء (٤٩٤١٢) _

(٦) تهذيب الكمال (٢١٦٢٠) _

(٧) خلاصة الخزرجي (ص ٢٦٩) وعمدة القاري (٣١٧١١) _

(٨) تهذيب الكمال (٢١٧٢٠) وسير أعلام النبلاء (٤٩٤١٢) _

(٩) تهذيب التهذيب (٢٤٨١٢٠) والإصابة (٤٩١١٢) _

(١٠) تهذيب الكمال (٢١٦٢٠) _

(١١) المصدر السابق وسير أعلام النبلاء (٤٩٤١٢) _

(١٢) المصادر السابقة _

(١٣) الإصابة (٤٩١١٢) وسير أعلام النبلاء (٤٩٤١٢) _

(١٤) طبقات ابن سعد (١٦٤) _

حربی (۱) اسماعیلی (۲) او حافظ ذهبی (۳) شیخ و غیره جمهور اهل سیر او تاریخ ددوی په غزوہ بدر کښې حاضریدو نه انکار کوی او وانی چه دوی ته... بدری... د نزیل بدرکیدو په حسب سره رینې سی حالاتکه امام بخاری (۴) امام مسلم (۵) حکم بن عتیبه (۶) یابو عبید قاسم بن سلام (۷) ابن الکلبی (۸) طبرانی (۹) او ابو احمد الحاکم رحمہ (۱۰) ددې خبرې قائل دی چه دې په غزوہ بدر کښې شریک شوې دي.

مثنینو سره ددوی په بدر کښې د حاضریدو دلیل یو خو ددوی نسبت... بدری... کیدل دی. دویم دا چه د حضرت عروہ رضی اللہ عنہ قول دي. کوم چه بخاری کښې نقل دي چه «شهد بدرًا»، «ما گرچه د اثبات دا دواړه دلیلونه خاص وزن نه لری. خو چونکه نفی کونکو سره څه خاص دلیل نشته. او قاعده ده. چه «المثبت مقدم علی الثانی»، ددې نه علاوه چه هرکله ټول حضرات دا منی. چه دې په بیعت د عقبه ثانیه کښې شریک وو. نو غزوہ بدر کښې د شریکیدو نه څه مانع هم نشته.» په دې وجه غالب گمان دا دي. چه ددوی په غزوہ بدر کښې حاضریدل راجع دی. «والله سبحانه وتعالى اعلم».

د حضرت ابو مسعود بدری رضی اللہ عنہ وفات د بعضو حضراتو په نیز د ۴۰ هـ نه وړاندې شوې دي. او د بعضو حضراتو په نیز ۴۰ هـ کښې. او د بعضو په نیز ددې نه پس شوې دي. (۱)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی. چه د حضرت ابو مسعود رضی اللہ عنہ ملاقات حضرت مغیره بن شعبه رضی اللہ عنہ سره. ددوی د کوفې د گورنرئ په زمانه کښې شوې دي. او حضرت مغیره بن شعبه

(۱) فتح الباری (۳۱۸۱۷) کتاب المغازی باب (بلا ترجمه بعد باب شهود الملائكة بدرًا) - (المصدر السابق) -

(۲) سیر أعلام النبلاء (۴۹۴۱۲) -

(۳) صحيح بخاری کتاب المغازی باب (بلا ترجمه بعد باب شهود الملائكة بدرًا) رقم (۴۰۰۸، ۴۰۰۶) - (الإصابة (۴۹۱۱۲) -

(۴) تهذيب الكمال (۲۱۶۱۲۰) وسیر أعلام النبلاء (۴۹۴۱۲) -

(۵) ذكره البغوي في معجمه قاله الحافظ في الفتح (۳۱۹۱۷) ووقع في الإصابة (۴۹۱۱۲) أبو عتبة بن سلام والظاهر أنه تحريف والصواب أبو عبيد القاسم بن سلام.. فتنبه) -

(۶) فتح الباری (۳۱۹۱۷) -

(۷) المصدر السابق) -

(۸) المصدر السابق) -

(۹) صحيح البخاری کتاب المغازی باب (بلا ترجمه) رقم (۴۰۰۷) -

(۱۰) فتح الباری (۳۱۹۱۷) وعمدة القاری (۱۱۲۱۱۷) وتهذيب التهذيب (۲۴۹۱۷) -

(۱۱) تهذيب الكمال (۲۱۶۱۲۰ و ۲۱۸) وسیر أعلام النبلاء (۴۹۴۱۲) -

د ٨٤٠ نه پس د کوفې گورنر جوړ شوې وو په دې وجه راجح دا ده. چه د ٨٤٠ نه پس نې وفات شوې دې. (رضي الله عنه وأرضاه)،

قوله إِذَا تَفَقَّوْا الرَّجُلَ عَلَى أَهْلِهِ يَحْتَسِبْهَا قَوْلُهُ صَدَقَ: کله چه يو سرې پخپل کور والو باندې د ثواب په نيت سره خرچ کړی نو دا به دده دپاره صدقه وی. ده ته به د صدقې ثواب ملایوېږي. دا حدیث د . . ترجمې . . دویم جزء . . والحسبة . . سره متعلق دې. او په حدیث باب کنبې موجود لفظ . . یحتسبها . . دلته مقصود دې. (٢)

امام قرطبي رحمه فرماني. چه ددې حدیث منطوق خو دا دې. چه په انفاق کنبې به اجر د قربت قصد، او ددې په نيت سره ملایوېږي. که واجب نفقه وی. او که مباح. ددې مفهوم دا راوځي. که د قربت قصد نه وی. نو اجر به نه ملایوېږي. خو د واجب نفقې نه به دې بری الذمه وی. (٣)
بیا دلته د . . صدقه . . اطلاق . . نفقه . . باندې مجازاً دې. ددې نه مراد اجر دې. حقیقی معنی یعنی صدقه په دې وجه مراد نشی اخستلې چه په دې خبره باندې اجماع ده. که بی بی هاشمیه ده. نود هغې نفقه هم واجب ده. حالانکه په دې باندې صدقه حرام ده. (و الله اعلم.

٥١- حَدَّثَنَا الْحَكَمُ بْنُ نَافِعٍ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنْ الزُّهْرِيِّ قَالَ حَدَّثَنِي عَامِرُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ (٤) أَنَّهُ أَخْبَرَهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّكَ لَنْ تَتَفَقَّ نَفَقَةً تَبْتَغِي بِهَا وَجْهَ اللَّهِ إِلَّا أُجِرْتَ عَلَيْهَا حَتَّى مَا تَجْعَلَ فِي فِئِ امْرَأَتِكَ [١٢٣٣، ٢٥٩١، ٢٥٩٣، ٣٧٢١، ٤١٤٧، ٥٠٣٩، ٥٣٣٥، ٥٣٣٦، ٦٠١٢، ٦٣٥٢]

(١) الإصابة (٤٩١٢)

(٢) فتح الباري (١٣٦١)

(٣) المصدر السابق

(٤) المصدر السابق

(٥) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب الجنائز. باب رثاء النبي ﷺ سعد بن خولة رقم (١٢٩٥) وفي كتاب الوصايا باب أن يترك ورثته أغنياء خير من أن يتكفوا الناس رقم ٢٧٤٢ وباب الوصية بالثلث رقم ٢٧٤٤ وفي كتاب مناقب الأنصار باب قول الله ﷻ اللهم امض لأصحابي هجرتهم وورثته لمن مات بسكة رقم ٣٩٤٦ وفي كتاب المغازی باب حجة الوداع رقم ٤٤٠٩ وفي فاتحة كتاب النفقات باب فضل النفقة على الأهل رقم ٥٣٥٤ وفي كتاب المرضى باب وضع اليد على المريض رقم ٥٦٥٩ وباب ما رخص للمريض أن يقول: إني وجع أو وارساء. أو أشتد بي الوجع رقم ٥٦٦٨ وفي كتاب الدعوات باب الدعاء برفع البواب والوجع رقم ٦٣٧٣ وفي كتاب الفرائض باب ميراث البنات رقم (٦٧٣٣) ومسلم في صحيحه (٣٩١٢، ٤٠) في كتاب الوصية وأبو داود في سننه في كتاب الوصايا باب ما جاء فيما لا يجوز للوصي في ماله رقم ٢٨٦٤ والترمذي في جامعه في كتاب الجنائز. باب ما جاء في الوصية بالثلث والرابع رقم (٩٧٥) والنسائي في سننه (١٢٩١٢، ١٣٠) كتاب الوصايا باب الوصية بالثلث ولين ما جاء في سننه في كتاب الوصايا باب الوصية بالثلث رقم (٢٧٠٨).

رجال الحديث

- ① الحکمر بن نافع: دا ابو الیمان الحکم بن نافع بهرانی حمصی رحمته الله دی. ددوی حالات د بدء الوحی د شپږم حدیث لاندې تیر شوې دي. (۱)
- ② شعیب: دا ابو بشر شعیب بن ابی حمزه قرشی اموی رحمته الله دی. ددوی حالات هم د بدء الوحی د شپږم حدیث لاندې تیر شوې دي. (۲)
- ③ الزهری: دا امام ابوبکر محمد بن مسلم عبیدالله بن عبدالله بن شهاب زهری رحمته الله دی. ددوی مختصر حالات د بدء الوحی دریم حدیث لاندې تیر شوې دي. (۳)
- ④ عامر بن سعد: دا د حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه خوښ دی. ددوی مختصر حالات وړاندې د ،،باب اذالم یکن الإسلام علی الحقیقة،، لاندې ذکر شوی دی.
- ⑤ سعد بن ابی وقاص: د حضرت سعد بن ابی وقاص تذکره هم د ،،باب اذالم یکن الإسلام علی الحقیقة....،، لاندې تیره شوې ده.

قوله: إِنَّكَ لَنْ تَنْفِقَ نَفَقَةً تَبْغِي بِهَا وَجْهَ اللَّهِ إِلَّا أَجْرَتْ عَلَيْهَا حَتَّى مَا تَجْعَلَ

فِي أَمْرَاتِكَ: بې شکه چه ته څه هم د الله تعالی د رضامندی دپاره خرج کوی. په دې به تاسو ته اجر ملاوړیږي. تردې چه په دې باندې هم کوم چه تاسو د خپلې بڼې په خوله کښې واچوی.

د مذکوره حدیث تعلق د ترجمه الباب دریم جزء یعنی ،،والساکل امرئ ملوی،، سره دي. او په حدیث باب کښې مقصود ،،تبذل بها وجه الله،، ده. چه ددې ،،ترجمه،، سره مناسبت واضح دي. (۱)

بیا په اکثر روایاتو کښې ،،عل امراتک،، دي. حالانکه په بعضو روایاتو کښې ،،عل لم امراتک،، (۲) دي. قاضی عیاض رحمته الله فرماني چه د ،،عل امراتک،، روایت اصوب (اصح) دي. ځکه چه په دې لفظ کښې اصل دا دي. چه ،،میم،، محذوف وي. ځکه چه ددې جمع ،،افواه،، او تصغیر ،،فویه،، راځي. د ،،میم،، اثبات هلته اولی دي. چرته چه دا لفظ د اضافت نه بغیر منفرداً

(۱) کشف الباری (۴۷۹/۱ و ۴۸۰).

(۲) کشف الباری (۴۸۰/۱، ۴۸۱).

(۳) کشف الباری (۳۲۶/۱).

(۴) فتح الباری (۱۳۷۱).

(۵) المصدر السابق.

راشی خو چرته چه اضافت سره استعمال وی هلته د...میم... استعمال مناسب نه دي، ولا

(للمة ليلة، د)

حديث باب د حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ د یو اوگد حديث حصه ده. حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ بیمار شو. تردې چه هغه پوهیدو چه اجل رانزدې دي. د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه نې هدایت طلب کړو چه دخپل مال په باره کښې څه طریقه اختیار کړم. نبی کریم دوی ته تسلی ورکړله چه اوس ستا ژوند باقی دي. په دې ضمن کښې نې دا هدایت هم ورکړو چه نیت ښه ساتې. نوڅه چه خرج کوي. هغې کښې به د صدقې ثواب ملایوې. (د)

امام نووی رحمہ اللہ ددې حديث نه استنباط کړې دي. چه که برښه (نورې) د حق موافق وی. نو په ثواب کښې به قادم نه وی. اوگوري! یو سړي په بعضو وختونو کښې د یو فقیر، مسکین، یتیم یا د یو بچی په خوله کښې لقمه (نورې) اچوي. او بعضو وختونو کښې ښځې ته ورکوي. رومبې خانې کښې شهوت نه وی. خو دویم خانې کښې شهوت یقیني وی. ځکه دا ډیره لرې خبره ده. چه سړي د خپلې ښځې په خوله کښې نورې ورکوي. او شهوت نه وی. خو دا لقمه د حق موافق او مطابق ده. ددې خلاف نه ده. په دې وجه به دا د اجر و ثواب کمیدو سبب نه جوړیږي. (د)

بلکه که حظ (حصه) په نیت د حق وی. نو دا هم د اجر سبب دي. لکه چه حديث شریف کښې راغلی دی. «وَلْيَقْعْ أَحَدُكُمْ صَدَقَةً، قَالَ أَيْ رَسُولَ اللَّهِ، أَيْلِ أَحَدِنَا شَهْوَةً وَيَكُونُ لَهُ فِيهَا أَجْرٌ؟ قَالَ: أَرَأَيْتُمْ لَوْ وَضَعَهَا فِي حَرَامٍ أَكَانَ عَلَيْهِ فِيهَا وَزْرٌ؟ فَكَذَلِكَ إِذَا وَضَعَهَا فِي الْحَلَالِ كَانَ لَهُ أَجْرٌ» (د) یعنی کله چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دا او فرمائیل چه خپلې ښځې سره جماع کول هم صدقه او ثواب دي. نو صحابه کرام رضی اللہ عنہم ته تعجب اوشو. او دوی تپوس اوکړو. چه پخپل شهوت پوره کولو باندې هم اجر دي؟ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل چه آوا ځکه که حرام خانې کښې نې دا اوبه خرج کړې وي. نو آیا گناه به وه؟ نو که په حرام خانې کښې خرج کول د گناه موجب دی. نو په مقام د مباح کښې د حرام نه د بچ کیدو په نیت خرج کول به یقیناً موجب د ثواب وی. (د)

امام نووی رحمہ اللہ فرماني. چه دلته په «مَاتَ جَعْلُ بْنُ امْرَأَتِكَ»، فرمائیلو سره د لقمې مثال ورکولو کښې، ددې قاعدې ښه وضاحت اوشو. چه کله خپلې بی بی ته چه هغه مجبوره هم نه ده. هغې ته د یوې نورې ورکولو دا ثواب دي. نو هغه کس ته به څومره ثواب ملایوې. څوک چه محتاج او مجبوره کس ته څه لقمه ورکوي. یا د طاعاتو او فرمانبرداری نه دومره عمل

(المصدر السابق)۔

(د حديث تخريج لږ غوندې وړاندې شوې دي. دحوالو د تفصيل دپاره هغه اوگوري)۔

(شرح نووی علی صحيح مسلم (۳۹۱۲) کتاب الوصية)۔

(صحيح مسلم (۳۲۵۱۱) کتاب الزکاة باب بيان أن اسم الصدقة يقع على كل نوع من المعروف)۔

(شرح نووی علی صحيح مسلم (۳۹۱۲)۔

کوی چه په هغه کنبی د لقمې د قیمت نه زیات مشقت او تکلیف وی. (۱)
خلاصه دا ده چه د خاوند خپلې ښځې ته د خوراک ورکولو فائده پخپله خاوند طرف ته راجع ده. ځکه چه په دې خوراک سره به ددې د ښځې په بدن باندې ښه اثر پریوځي. او ددې د جسم نه به ددې خاوند نفع اخلي. او غالب دا ده چه ښځه باندې خرچ کولو کنبی د نفس او لذت حاصلولو دخل وی. نو کله چه ښځې ته په نیت د ثواب خوراک ورکولو کنبی اجر دې. نو نورو خلقو ته د مذکوره دواغی (او حاجاتو) نه کیدو باوجود خوراک ورکولو کنبی به اجر ولې نه وی؟ (ضرور به وی). (۲) والله اعلم.

(۴۰) بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الدِّينُ النَّصِيحَةُ

لِلَّهِ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْأَهْلِ الْمُسْلِمِينَ وَعَامَّتُهُمْ قَوْلُهُ تَعَالَى إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ (التوبة: ۵)

مخکنی باب سره ربط او مناسبت: ددې باب مخکنی باب سره مناسبت دا دې چه په تیر شوی باب کنبی د،،الأعمال بالنیات،، بیان وو. او ددې خبرې ذکر وو چه د اعمالو قبولیت به هغه وخت وی. کله چه د الله تعالی رضاء مقصود وی. او په دې کنبی ریا کاری نه وی. په دې طریقہ عمل کول په،،النصیحة لله ولرسوله،، کنبی داخل دې. چه سرې د رسول الله ﷺ د تعلیماتو مطابق د نواهی نه مجتنب اوسیرې. او عمل کوی. (۳)

بیا امام بخاری رحمه الله د کتاب الایمان په اختتام باندې په دې عظیم حدیث باندې باب منعقد کړې دې. چه په دې باندې د اسلام مدار دې. لکه چه امام محمد بن اسلم طوسی رحمه الله دا حدیث د هغه څلورو احادیثو نه یو حدیث گرځولې دې. په کومو چه د اسلام مدار دې. بلکه امام نووی رحمه الله فرماني چه دا یو حدیث پوره دین ته حاوی (را چاپیره) دې. (۴)
امام بخاری رحمه الله د کتاب الایمان په آخر کنبی دا،،ترجمه،، ایخودې ده. او دې خبرې طرف ته نې اشاره فرمائیلې ده. چه مونږ په کتاب سره د نصیحت او خیرخواهی لحاظ ساتلې دې. ددې په لحاظ دا کتاب جمع کړې شوې دې. خاص د یو فرد تردید مقصود نه دې.
د ترجمه الباب مقصود: امام بخاری رحمه الله مقصود د ایمان مراتب ښودل دی. چه په دې کنبی تفاوت راځی. ځکه چه دلته،،الدین النصیحة،، فرمائیلې شوې دې. د،،النصیحة،، حمل په،،الدین،، باندې کیږی. گویا چه،،دین،، او،،نصیحت،، یو دې بیا چونکه په،،نصیحت،، کنبی مراتب ښکاره دی. چه یو نصیحت،،لله،، وی یو،،لرسول الله ﷺ،، یو،،لأهله المسلمین،، او یو،،لعامتهم،، وی. او ددې نصیحتونو په کیفیاتو کنبی هم کمې زیاتې کیږی. نو هر کله

(۱) المصدر السابق.

(۲) فتح الباری (۱۳۷۱).

(۳) عمدة القاری (۳۲۱۱).

(۴) فتح الباری (۱۳۸۱).

چه، نصیحت، کنبی د مراتبو تفاوت ثابت شونو په ۰۰ دین، ۰۰ کنبی به هم تفاوت وی. دین او ایمان چونکه یو څیز دي. په دې وجه به ایمان کنبی د مراتبو او زیادت او نقصان ثبوت هم اوشی.

دغه شان دا مقصود هم کیدې شی. چه امام بخاری رحمته الله علیه عمل په ایمان کنبی داخل گرځول غواړی. ځکه چه دلته په «الدین»، باندې د «النصيحة»، حمل دي. او «نصيحة»، عمل دي. معلومه شوه. چه عمل په دین او ایمان کنبی داخل دي. والله اعلم.

قوله الذين النصيحة لله ولرسوله ولأئمة المسلمين وعامتهم: دین الله تعالی، د الله رسول. د مسلمانانو آئمه او حاکمانو، او عامو مسلمانانو سره د خیر خواهی نوم دي.

د مذکوره معلق حدیث تخریج امام بخاری رحمته الله علیه دلته دا حدیث معلق ذکر کړې دي. حالانکه نورو حضراتو دا موصولاً نقل کړې دي. لکه چه امام مسلم رحمته الله علیه پخپل صحیح کنبی د «سهیل بن ابی صالح عن عطاء بن یربوع عن تميم الداري» په طریق سره ددې تخریج کړې دي. (۱) دغه شان امام نسائی رحمته الله علیه هم په دې طریق سره ددې حدیث تخریج کړې دي. (۲) او امام ابوداؤد رحمته الله علیه هم بعینه هم په دې طریق سره دا حدیث پخپل «سنن»، کنبی نقل کړې دي. (۳)

ددوی نه علاوه ابن حبان، ابن منده، او ابن خزيمة رحمته الله علیه هم مذکوره طریق سره ددې حدیث تخریج کړې دي. (۴)

امام بخاری رحمه الله موصولاً ولي ددې حدیث تخریج اونکړو؟ دا حدیث امام بخاری رحمته الله علیه په ترجمه الباب کنبی تعلیقاً ذکر کړې دي. موصولاً نه دي نقل کړې. ددې وجه دا ده. چه ددې حدیث مدار په سهیل بن ابی صالح رحمته الله علیه دي. او دا د امام بخاری رحمته الله علیه د شرط مطابق نه دي. (۵)

بیا په دې کنبی هم اختلاف دي. چه دا حدث د حضرت تميم داری رحمته الله علیه د مسانیدو څنې دي. او که د حضرت ابوهريره رضي الله عنه، لکه چه بعضو حضراتو په «ابو سهیل عن ابيه عن ابی هريره»،

(۱) صحیح مسلم (۵۴۱۱) کتابُ ایمان باب بیان أن الدين النصيحة-

(۲) سنن النسائي (۱۸۵۱۲) کتاب البيعة باب النصيحة للإمام-

(۳) سنن أبي داود في كتاب الأدب باب في النصيحة رقم (۴۹۴۴)-

(۴) تعليق (۵۶۱۲، ۵۷) وفتح الباری (۱۳۸۱۱) وعبد القاري (۳۲۱۱۱)-

(۵) قال الذهبي في الكاشف (۴۷۱۱۱) رقم ۲۱۸۳ قال ابن معين هو مثل العلاء وليسا بحجة وقال أبو حاتم لا

يحتج به وثقه ناس)-

(۶) عمدة القاري (۳۲۱۱۱) وأعلام الحديث للخطابي (۱۸۷۱۱) وأخرج له البخاري مقروناً بغيره أنظر تهذيب

الكمال (۲۲۸۱۱۲)-

طريقه سره هم دا نقل کړې دې. (د) امام بخاری رحمته الله علیه فرماني. چه ،، لا یصم الا من تهم ،، (د) ددې اختلاف په وجه هم امام بخاری رحمته الله علیه دا حدیث نقل نکړو. البته چونکه دا حدیث فی الجملة قابل د استدلال دې. په دې وجه نه دې طرف ته اشاره کولوسره، دوی په دې باندې ترجمه قائم کړله. (د) والله اعلم.

قوله: النصيحة: نصيحت خیر خواهی ته وانی.

دا خو یا د ،، نصحت العسل ،، نه مشتق دې. چه ددې معنی د شهود صفا کول دی. لکه چه ،، نصم الشيء ،، وانی. کله چه یو څیز صفا، شفاف او خالص شی. دغه شان کله چه اخلاص سره خیره او کړې شی. نو وئیلې شی چه ،، نصم له القول ،، او دا یا د ،، النصح ،، نه مشتق دې. چه ددې معنی ،، منصحة ،، یعنی د ستن په ذریعه گندول دی. گویا لکه څنگه چه د ستن په ذریعه شلیدلې کپړه گندولې او صحیح کولې شی. دغه شان د نصیحت په ذریعه د خپل رور خرابوالې ختمولې او لرې کیدې شی. ددې نه ،، توبه نصوح ،، هم مشتق ده. گویا چه گناه د دین لباس تار تار کوی. او توبه دا گندې او ددې اصلاح کوی. (د)

امام خطابی رحمته الله علیه فرماني. چه ،، نصیحت ،، یوه جامع کلمه ده. چه دا باوجود د مختصر کیدو. خپل مینځ کښې یوه جامع معنی لری. چه ددې خلاصه دا ده. چه د منصوح له دپاره د خیر ټولې حصې (او برخې) جمع کول نصیحت دې. (د) ولته ،، الدین النصیحة ،، فرمائیلې شوې دې. د ،، النصیحة ،، حمل ،، الدین ،، باندې دې. ددې مطلب دې. ،، عباد أمر الدین وقوامه إنا هو النصیحة ،، یعنی د دین مدار په نصیحت او خیر خواهی باندې دې. چه هم ددې په ذریعه دین ته قوت او مضبوطی حاصل ده. دا داسې ده. لکه څنگه چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم فرمان دې. ،، الأعمال بالنیات ،، (د) او ،، العلم عرفة ،، (د) دغه شان وئیلې شی. ،، الناس تهم ،، او ،، المال الإبل ،، (د)

(^١) تغلیق التعلیق (٥٨١٢) وسن النسائی (١٨٥١٢) کتاب البیعة باب النصیحة للإمام ومسند أحمد (٢٩٧١٢)

(^٢) فتح الباری (١٣٨١١) وتغلیق التعلیق (٦١١٢) _

(^٣) انظر الأبواب والتراجم لصحیح البخاری (ص. ٤٠) _

(^٤) فتح الباری (١٣٨١١) وأعلام الحدیث (١٩٠١١) _

(^٥) أعلام الحدیث (١٨٩١١، ١٩٠) _

(^٦) انظر تخریجه قبل هذا الباب باب ما جاء أن الأعمال بالنية والحسبة ولكل امرئ ما نوى _

(^٧) انظر جامع ترمذی کاب التفسیر، تفسیر سورة البقرة رقم ٤٠٥٨ وسنن أبی داود کتاب المناسک باب من لم یدرک عرفة رقم ١٩٥٠ والسنن لابن ماجه کتاب المناسک باب من أتى عرفة قبل الفجر ليلة جمع رقم ٣٠١٥ _

(^٨) أعلام الحدیث لخطابی (١٩٠١١، ١٩١) _

قوله: النصيحة لله: الله تعالى دپاره د نصیحت مطلب دا دي. چه د الله تعالى په ذات او صفاتو باندې، د نبی کریم ﷺ د تعلیماتو او هداياتو مطابق ایمان راوړل، او شرک او ددي د ټولو انواعو نه اجتناب کول، اطاعت او فرمانبرداری اختیارول، او اخلاص سره ټول احکام پوره کول، د منہیاتو نه مکمل ځان ساتل، د الله تعالى د انعاماتو او احساناتو اقرار کول، اوبه دې باندې شکر کول، او د الله تعالى نیکانو بنده گانو سره د موالات او محبت تعلق ساتل، او نافرمانو خلقو سره د معادات (دښمنۍ) تعلق ساتل. (۱)

بیا ددې خبرې لحاظ ساتل پکار دي. چه الله تعالى ته د هیڅ یو ناصح د نصیحت، یا د یو مرشد د ارشاد هیڅ حاجت او ضرورت نشته. د مذکوره امورو متعلق اگرچه دا ونیلې شی. چه،، النصيحة لله تعالی،، دی. خو په حقیقت کښې دا امور پخپله د بنده منافعو طرف ته راجع دي. (۲)

قوله: النصيحة لکتاب الله: بیا شارحینو په دې مقام باندې د،، النصيحة لکتاب الله،، تذکره هم کړې ده. د الله تعالی د کتاب دپاره د،، نصیحت،، مطلب دا دي. چه په دې باندې ایمان راوړلې شی. چه دا د الله تعالی کلام او دده نازل کړې شوې وحی ده. د مخلوق کلام سره نه مشابه دي. او نه د مخلوق نه یوکس په داسې کلام باندې قادر دي. بیا هم په دې،، النصيحة لکتاب الله،، کښې دا هم داخل دي. چه ددې الفاظ او حروف صحیح کړې شی. د محرفینو د تاویلاتو ابطال او کړې شی. د بې ځايه ژبه چلونکو ژبه بنده کړې شی. ددې د بیان شوو فرائضو، سنتو، او آدابو علم حاصل کړې شی. په دې کښې چه کوم محکومات دي. په هغې عمل او کړې شی. متشابهاتو ته سر د تابعدارۍ ښکته کړې شی. ددې د مواعظو نه عبرت حاصل کړې شی. ددې د وعدو او وعیدونو تصدیق او کړې شی. د علوم قرآن په حاصلولو کښې کوشش او کړې شی. (۳)

قوله: النصيحة للرسول ﷺ: د رسول الله ﷺ دپاره د نصیحت مطلب دا دي. چه نبی کریم ﷺ کوم څه راوړلی دی. په هغې کښې ددوی مکمل تصدیق او کړې شی. دوی چه د کوم څیز دعوت ورکړې دي. هغه قبول کړې شی. دوی چه کوم شرانغ او احکام ښودلي دي. او د دین تشریح ئې فرمائيلې ده. د هغې مطابق عمل او کړې شی. ددوی احکام پوره کړې شی. او د نواهي نه اجتناب او کړې شی. ددوی حق د ټولو مخلوقاتو په حق باندې مقدم کړې شی. او ددوی د دعوت طریقه اختیار کړې شی. (۴)

(۱) اعلام الحديث (۱۱، ۱۹، ۱۹۱) -

(۲) المصدر السابق -

(۳) المصدر السابق -

(۴) اعلام الحديث (۱۹۲، ۱۱) وشرح النووي على صحيح مسلم (۵۶، ۱۱) کتاب الإیمان باب بیان أن الدین النصيحة وفتح الباری (۱۳۸، ۱) -

قوله النصيحة لائمة المسلمين: د، ائمة المسلمين، نه مراد د مسلمانانو امراء (حاکمان) او خلفاء دی. دوی سره د نصیحت او د خیر خواهي د تعلق مطلب دا دی. چه په . . معروف، . . کښې ددی اطاعت او کړې شی. دوی پسي مونځ او کړې شی. دوی سره شریک شی. او د کافرانو په مقابله کښې جهاد او کړې شی. دوی باندې خروج بالسيف اونکړې شی. اگر چه ددوی نه څه ظلم صادر شی. د غفلت په موقعو باندې دوی خبردار کړې شی. ددوی په دروغه تعریفونو سره دوی په دهوکه کښې وانځ چولې شی. او ددوی د اصلاح او هدايت دپاره دعا او کړې شی. (۱)

د، ائمة المسلمين، نه د دين عالمان او د امت مجتهدین هم مراد کيدې شی. دوی سره به د نصیحت د معاملي مطلب دا وي. چه ددوی علوم نشر کړې شی. (خلقو ته اورسولې شی). ددوی مناقب (او فضائل) بیان کړې شی. دوی سره ښه گمان اوساتلې شی. او ددې تقليد او کړې شی. (۲)

قوله: النصيحة لعامة المسلمين: عامو مسلمانانو سره د . . نصیحت، . . مطلب دا دی. چه دوی ته د دين تعليم ورکول. دوی لره ددوی ديني او دنيوي مصلحتونو طرف ته لاره ښودل. امر بالمعروف او نهی عن المنکر کول، دوی سره د شفقت او مهرباني معامله کول. لویو سره د احترام او وړو سره د شفقت (او ترحم) رویه (او سلوک) اختیارول. (۳)، والله سبحانه وتعالى اعلم، وعلمه اتم وأصوب وأحكم، . .

قوله: إذا نصحو الله ورسوله: کله چه دوی د الله تعالی، او د الله رسول سره د خلوص او خیر خواهي معامله او کړی. (نو ددوی په شوو کارونو باندې به مواخذه نه کيږي)
دا د آيت کریمه یوه حصه ده. پوره آيت دا دی. ﴿لَيْسَ عَلَى الضَّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يَنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (التوبة: ۹۱)
يعنی کمزورو باندې هيڅ گناه نشته. او نه په بیمارانو باندې، او نه په هغه خلقو باندې، چا سره چه د جهاد سامان په تیارولو کښې خرچ کولو دپاره مال نه وي. کله چه دا خلق الله، او دالله رسول سره اوپه احکامو کښې خلوص ساتي. او زړه سره اطاعت کوي. نو په دې نيکي کونکي باندې هيڅ قسمه الزام نشته. ځکه چه ﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ او الله تعالی ډیر مغفرت والا، ډیر رحمت والا دی. که دا خلق پخپل علم کښې معذور وي. او د خپل طرفه خلوص او اطاعت کښې کوشش کوي. اوپه واقع کښې څه کمی پاتې شی. نو معاف به کړی. ددې آيت نه د مذکوره حديث تائيد او تاکيد مقصود دی. چه دا بالکل ښکاره ده. (۴) والله اعلم بالصواب.

(۱) المصادر السابقة-

(۲) المصادر السابقة-

(۳) المصادر السابقة-

(۴) حصة القاري (۳۲۲۱)-

۵۸۱۵۷- حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى عَنْ إسماعيل قَالَ حَدَّثَنِي قَيْسُ بْنُ أَبِي حَازِمٍ عَنْ جَبْرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ (۱) قَالَ بَأْبَعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى إِقَامَةِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَالتَّصَدُّعِ كُلِّ مُسْلِمٍ

رجال الحديث

① مسدد: دا مشهور محدث مسدد بن مسرهد رحمته الله دی. ددوی حالات د،، باب من الایمان ان یحب لأخیه ما یحب لنفسه،، لاتدی تیر شوی دی.

② یحیی: دا مشهور حافظ حدیث امام یحیی بن سعید القطان رحمته الله دی. د دوی حالات هم د،، باب من الایمان ان یحب لأخیه ما یحب لنفسه،، لاتدی تیر شوی دی.

③ اسماعیل: دا تابعی محدث اسماعیل بن ابی خالد احمسی بجلی کوفی رحمته الله دی. ددوی مختصر تذکره د،، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویداع،، لاتدی تیره شوې ده. (۲)

④ قیس بن ابی حازم: دا مشهور مخضرم تابعی قیس بن ابی حازم احمسی بجلی کوفی رحمته الله دی. ددوی کنیت ابو عبدالله دی. (۳) ددوی د پلار او نیکه په نوم کنبې لونی اختلاف دی. (۴)

دوی د جاهلیت زمانه موندلی ده. نبی کریم صلی الله علیه و آله طرف ته د هجرت په نیت سره وتلی وو. اوس په لاره کنبې وو. چه ددوی وفات اوشو. دغه شان د صحبت په شرف سره مشرف نشو. اگرچه په یو روایت کنبې دا هم نقل د ی. چه دوی نبی کریم صلی الله علیه و آله د خطبې و نیلو په وخت کتلی دی. خو دا روایت ثابت نه دی. البته ددوی پلار حضرت ابو حازم رحمته الله صحابی دی. (۵)

(۱) الحدیث أخرجه البخاری أيضاً فی کتاب مواقیت أصالة باب البيعة على إقامة الصلاة رقم ۵۲۴ وفي كتاب الزكاة باب البيعة على إيتاء الزكاة رقم ۱۴۰۱ وفي كتاب البيوع باب هل يبيع حاضر لباد بغير أجر رقم ۲۱۵۷ وفي كتاب الشروط باب ما يجوز من الشروط في الإسلام والأحكام والمبايعات رقم ۲۷۱۴ و ۲۷۱۵ وفي كتاب الأحكام باب كيف يبايع الإمام الناس رقم ۷۲۰۴ ومسلم في صحيحه (۵۵۱۱) ففي كتاب الإيمان باب بيان أن الدين النصيحة والناس في سنته (۱۸۰۱۲) كتاب البيعة باب البيعة على النصح لكل مسلم (۱۸۲۱۲) باب البيعة فيما أحب وكره (۱۸۳۱۲) باب البيعة فيما يستطيع الإنسان وأبو داود في سنته كتاب الأدب باب في النصيحة رقم ۴۹۴۵ -

(۲) كشف الباري (۶۷۹۱۱) -

(۳) تهذيب الكمال (۱۰۱۲۴ و ۱۱) -

(۴) المصدر السابق -

(۵) المصدر السابق وسير اعلام النبلاء (۱۹۸۱۴، ۲۰۱) -

دوی د صحابه کرامو د یو لونی جماعت نه حدیثونه روایت کړی دی. حافظ عبدالرحمن بن یوسف بن خراش، او امام حاکم رحمهما الله وغیره فرماني. چه دوی د عشره مبشره نه روایت کړې دې (۱) امام ابو داؤد رحمته الله فرماني چه دې د حضرت عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه نه سوا دتولو عشره مبشره نه روایت کوی. (۲) سبط ابن العجمی رحمته الله رومبی قول ته ترجیح ورکړې ده. یعنی دا چه ددوی روایت د عشره مبشره نه ثابت دې. (۳)

ددوی نه روایت نقل کونکو کښې اسماعیل بن ابی خالد، ابو بشر بیان بن بشر احمسي، حکم بن عتیبه، امام اعمش، مغیره بن شبیل، او ابواسحاق سبیعی رضی الله عنه وغیره حضرات دی (۴) امام یحيي بن معين رحمته الله فرماني، «ثقة»، (۵) هم ددوی نه نقل دی. «قیس بن ابی حازم او ثقی من الزهري ومن السائب بن یزید» (۶)

امام عبد الرحمن بن یوسف بن خراش رحمته الله فرماني. «قیس بن ابی حازم کوفی جلیل، ولیس فی التابعین أحد روی عن العشرة» (۷) (قیس بن ابی حازم)

اسماعیل بن ابی خالد رحمته الله به ددوی نه روایت کولو په وخت ددوی د ثقافت تاکید نې په دې طریقہ کولو. «حدثنا قیس بن ابی حازم: هذه الأسطوانة» (۸) یعنی گویا چه دې په ثقافت او اتقان کښې د اسطوانه (ستن) پشان وو.

امام ابو داؤد رحمته الله فرماني. «أجود التابعین إسناده قیس بن ابی حازم» (۹)

ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۱۰)

امام عجلې رحمته الله فرماني، «ثقة»، (۱۱)

امام ذهبی رحمته الله فرماني، «ثقة حجة كاد أن يكون صحابياً»، (۱۲)

(۱) تهذيب الأسماء واللغات (۶۱۱۲)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) حاشية الكاشف (۱۳۸۱۲) رقم ۴۵۹۶۔

(۴) د دوی د شیوخو او تلامذو د تفصیلاتو دپاره او گورنی تهذيب الکمال (۱۱۱۲۴-۱۳)۔

(۵) تهذيب الکمال (۱۵۱۲۴) وسیر اعلام النبلاء (۲۰۰۱۴)۔

(۶) تهذيب الکمال (۱۴۱۲۴) وسیر اعلام النبلاء (۲۰۰۱۴)۔

(۷) تهذيب الکمال (۱۴۱۲۴) وسیر اعلام النبلاء (۲۰۰۱۴)۔

(۸) تهذيب الکمال (۱۵۱۲۴) وسیر اعلام النبلاء (۲۰۰۱۴)۔

(۹) تهذيب الکمال (۱۳۱۲۴) وسیر اعلام النبلاء (۱۹۹۱۴)۔

(۱۰) الثقات لابن حبان (۳۰۷۱۵ و ۳۰۸)۔

(۱۱) تعليقات تهذيب الکمال (۱۶۱۲۴) نقلًا عن ثقات العجلی۔

(۱۲) میزان الاعتدال (۳۹۲۱۳) رقم ۶۹۰۸۔

خلاصه دا چه ددوی په عدالت او ثقافت باندې اتفاق دې. البته ددوی په باره کښې دوه الزامونه نقل کړې شوی دی: ① یو دا چه امام یحیی بن سعید القطن رحمته الله فرمائی: «قیس بن ابي حازم منکر الحديث»، ②

③ دویم الزام دا نقل کړې شوی دې. چه: «کان یحمل علی علی رحمته الله»، ④ ترکومې پورې چه د رومبې الزام یعنی د... منکر الحديث... کیدو تعلق دې نو د محدثینو فیصله ده. چه ددې د... منکر... اصطلاحی مراد نه دې. بلکه تفرد مراد دې. لکه چه حافظ ذهبی رحمته الله فرمائی: «لایتنکر له التفردی سعة ماروی»، ⑤ دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «و مراد القطن بالمتنکر: الفرد المطلق»، ⑥

او ترکومې پورې چه د دویم الزام تعلق دې. نو ددې ثبوت نشته زیات نه زیات دومره خبره ثابت ده. چه ده به حضرت عثمان رضی الله عنه مقدم گنرلو. چه ددې په وجه د کوفینو په قداماء کښې ډیرو حضراتو ددوی د روایاتو نه اجتناب کړې وو. ښکاره ده. چه حضرت عثمان رضی الله عنه مقدم گنرل. د اهل السنة عین مذهب دې. حافظ یعقوب بن شبیه سدوسی په دوی باندې د عائد شوو الزاماتو تفصیل ښودنې دې او دهغې دفاع ئې کړې ده. لکه چه هغه فرمائی: «وقیس من قداماء التابعین، وقد روی عن ابي یکر الصدیق فمن دونه، وأدرکه وهو رجل کامل، ویقال: إنه لیس أحد من التابعین. رجح أن روی من العشرة مثله إلا عبد الرحمن بن عوف، قلنا لا نعلمه روی عنه شیئاً، ثم قد روی بعد العشرة عن جماعة من أصحاب النبی صلی الله علیه وسلم و کبرائهم، وهو متقن الروایة، وقد تکلم أصحابنا فیه: فمنهم من رفع قدره وعظه، وجعل الحديث عنه من أصح الإسناد،

ومنهم من حمل علیه، وقال: له أحادیث مناکیر، والذین أطروا حملوا هذه الأحادیث عنه علی أنها عندهم غرر مناکیر، وقالوا: هی غرائب، ومنهم من لم یحمل علیه فی شی من الحديث وحمل علیه فی مذهبه، وقالوا: کان یحمل علی علی رضی الله عنه وحلی جمیع الصحابة، والمشهور عنه أنه کان یقدم عثمان، ولذا لک تجنب کثیر من قداماء الکوفیین الروایة عنه،

ومنهم من قال: إنه مع شهرته لم یرو عنه کبر أحد، و لیس الأمر عندنا کما قال هؤلاء، وقد روی عنه جماعة

① تهذیب الکمال (۱۵۲۴) و سیر اعلام النبلاء (۲۰۰۱۴) و الکاشف (۱۳۹۱۲) رقم ۵۵۹۶ و میزان الإعتدال (۳۹۲۱۳) -

② تهذیب الکمال (۱۴۱۲۴) و سیر اعلام النبلاء (۱۹۹۱۴) -

③ میزان الإعتدال (۳۹۳۱۳) رقم ۶۹۰۸ -

④ تهذیب التهذیب (۳۸۹۱) -

منهم، إسماعیل بن ابی خالد، وهو أرواهم عنه، وكان ثقة ثبتاً، وبيان بن بشير، وكان ثقة ثبتاً، وذكر آخرين، ثم قال: كل هؤلاء قد روى عنه» (۱)

حافظ ابن حجر رحمته فرماني: «لهذا قول ميهن مفصل»، (۲) یعنی حافظ یعقوب بن شبیه سدوسی رحمته بول تفصیل او بنودلو چه نه خودا منکر الحدیث وو او نه د مذهب په اعتبار سره دوی کنې څه کوروالې وو او نه دا خبره وه چه لویو محدثینو ددوی روایتونه قبول کړي نه وی هم دا وجه ده چه حافظ ذهبی رحمته فرماني: «أجمعوا على الإحتجام به، ومن تكلم فيه فقد آذی نفسه، نسأل الله العافية وترك الهوى....» (۳)

په ۹۸هـ کنې ددوی وفات او شو. (۴)، رحمه الله تعالى رحمةً واسعة، _

⑤ جریر پر عبد الله: دا حضرت جریر بن عبدالله احمسی بجلي کوفی رحمته دي. (۵) دوی د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه علاوه د حضرت عمر بن الخطاب او حضرت معاویه بن ابی سفیان رضی الله عنه نه هم روایت کوی.

ددوی نه روایت کونکو کنې ددوی خپل خوښ ابراهیم بن جریر. ایوب بن جریر. عبیدانه بن جریر، منذر بن جریر او نمسی ابو زرعه بن عمرو بن جریر نه علاوه زیاد بن علاقه. ابو وائل شقیق بن سلمه، عامر بن سعد بجلي. عامر بن شراحیل شعبی او ابو اسحاق سبیعی رحمته وغیره دي. (۶)

په رمضان ۱۰هـ کنې په اسلام مشرف شو. دوی د خپل قوم سردار وو. کله چه نبی کریم صلی الله علیه و آله ته حاضر شونو نبی کریم صلی الله علیه و آله ددوی اکرام او کړو. دوی ته نې څادر ورکړ. او ارشاد نې اوفرمانیلو: «إذا جاءكم کریم قوم فاکرموه»، (۷) کله چه دوی نبی کریم صلی الله علیه و آله ته حاضریدلو او مدینې منورې ته رانزدې شو. نو دوی لباس بدل کړو. او د نبی کریم صلی الله علیه و آله په دربار کنې حاضر شو. نبی کریم صلی الله علیه و آله حضرات صحابه کرامو رضی الله عنهم ته ددې نه وړاندې فرمانیلې وو. «سیدعل علیکم من هذا الفم من غردی یمن، ألامان علی وجهه مسحة ملک» (۸)

(۱) تهذيب الكمال (۱۳۱۲هـ و ۱۴) وسیر اعلام النبلاء (۱۹۹۱هـ و ۲۰۰) وهدي الساری (ص. ۴۳۶) _

(۲) هدي الساری (ص. ۴۳۶) _

(۳) میزان الاعتدال (۳۹۳۱۳) رقم (۶۹۰۸) _

(۴) الکاشف (۱۳۹۱۲) رقم ۴۵۹۶ وغیره کتب رجال _

(۵) تهذيب الكمال (۵۳۳۱۴) _

(۶) د شیوخو او شاگردانو د نومونود تفصیل دپاره اوگوری تهذيب الكمال (۵۳۴۱۴) _

(۷) تهذيب الكمال (۵۳۵۱۴) وسیر اعلام النبلاء (۵۳۲۱۲) والمعجم الكبير للطبرانی (۳۰۴۱۲) رقم ۲۲۶۶ و (۳۲۵۱۲) رقم ۲۳۵۸ _

(۸) مسند أحمد (۳۵۹۱۴ و ۳۶۰ و ۳۶۴) والمعجم الكبير للطبرانی (۲۹۱۱۲) رقم ۲۲۱۰ و (۳۰۱۱۲) رقم ۲۲۵۸ ومسند الحمیدی (۳۵۰۱۲) رقم ۸۰۰ وتهذيب الكمال (۵۳۶۱۴) وسیر اعلام النبلاء (۵۳۲۱۲) _

نبی کریم ﷺ دوی لره د قبيله خشم بت خانې .. ذوالخلصه .. وړانولو دپاره لیکلې وو. دوی د خپل خان سره د احمس قبیلې شهسوار واخستل او دا نې ورانه کړله کله چه نبی کریم ﷺ ته خبر ملاو شو نو نبی کریم ﷺ د قبيله احمس دپاره ښه دعاگانې او کړلې (۱). دوی پخپله نبی کریم ﷺ ته شکایت کړې وو چه زه د اس په شا باندې کلک نشم کیناستلې. نبی کریم ﷺ ددوی په سینه بانې لاس مبارک کيخودو. او دعا نې اوکړله «اللهم ثبته واجعله هادیاً مهدياً» (۲)

د حضرت انس رضی الله عنه حضرت جریر رضی الله عنه سره یو ځلې د سفر اتفاق او شو حضرت جریر رضی الله عنه باوجود ددې چه مشر وو. د حضرت انس رضی الله عنه خدمت به نې کولو حضرت انس رضی الله عنه دوی لره منع کړل. نو وې فرمائیل «لن رأیت الا نصار تصنع برسول الله ﷺ اشیاء، آلیت الا اصحاب أحد منهم الا عدوته» (۳)

یو ځل حضرت عمر رضی الله عنه دوی ته او فرمائیل چه خپل قوم واخله. او عراق ته لاړ. شه هلته جهاد اوکړه تاته به د ټول غنیمت ربع ملاوېږي. دوی هلته لاړل. او جهاد نې اوکړو کوم غنیمت چه حاصل شو. په هغې کښې دوی د ربع مطالبه اوکړله. حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه حضرت عمر رضی الله عنه ته اولیکل. او په دې باره کښې نې استفسار اوکړو. حضرت عمر رضی الله عنه او فرمائیل «صديق جرير، قد قلت ذالك له، فإن شاء أن يكون قاتل هو وقومه على جمل، فأعطوه جملته، وإن يكن إنما قاتل الله، ولدنيته، وحسبه، فهو رجل من المسلمين، له مالهم، وعليه ما عليهم» کله چه دا خط حضرت سعد رضی الله عنه ته اورسیدو. نو هغوی حضرت جریر رضی الله عنه راوغوښتلو. او د خط د لیکلو نه نې خبر کړو. حضرت جریر رضی الله عنه او فرمائیل «صدق أمير المؤمنين، لاجابة لي به، بل أنا رجل من المسلمين، لي مالهم وعلي ما عليهم» (۴)

وړاندې دوی کوفې ته منتقل شو. او هلته نې استوگنه اختیار کړله. روستو دوی «قرقيسيا» نومې علاقې ته منتقل شوې وو. ځکه چه کوفه کښې به بعضو خلقو حضرت عثمان رضی الله عنه پسې بدې ردې ونيلې. نو دې دهغه خانې نه «لا أقیم بهددة يشتم فيها عثمان»، ونيلو سره قرقيسياته منتقل شو. او تر آخری ژوند پورې هلته مقيم وو تردې چه هم هلته دفن کړې شو. (۵)

(۱) صحيح البخارى (۵۳۹۱۱) كتاب المناقب باب ذكر جرير بن عبدالله البجلي رضی الله عنه وصحيح مسلم (۲۹۷/۲) و (۲۹۸) كتاب الفضائل باب من فضائل جرير بن عبدالله رضی الله عنه.

(۲) صحيح مسلم (۲۹۷/۲) كتاب الفضائل باب من فضائل جرير بن عبدالله رضی الله عنه وسنن ابن ماجه ۱۵ المقدمة فضل جرير بن عبدالله البجلي رضی الله عنه ومسند أحمد (۳۶۲۱۴).

(۳) صحيح البخارى كتاب الجهاد باب فضل الخدمة فى الغزو رقم ۲۸۸۸ وصحيح مسلم (۳۰۶۱۲) كتاب الفضائل باب من فضائل الأنصار رضی الله عنه.

(۴) تهذيب الكمال (۵۳۹۱۴ هـ ۵۴۰ هـ).

(۵) تهذيب الكمال (۵۳۵۱۴) والمعجم الكبير للطبراني (۲۹۳۱۲ و ۲۲۱۷) رقم ۲۲۱۷.

حضرت جریر رضی اللہ تعالیٰ عنہ ته الله تعالى د جسمانی صحت او حسن وجمال نه کافی حصه ورکړې وه

حضرت عمر رضی اللہ عنہ به فرمائیل: «جریر یوسف هذه الأمة»

کله چه اسلام باندې مشرف شو نو دوی د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په لاسونو باندې بیعت اوکړه په دې موقعه د نورو امورو سره د «النصح لكل مسلم» معاهده هم اوشوه. (۱) ددې نتیجه دا وه چه ټول ژوند ئې ددې لحاظ ساتلو په دې سلسله کښې ددوی یوه دلچسپه واقعه هم منقول ده چه یو ځل دوی خپل وکیل د یو څاروی اخستلو دپاره اولیگلو او پخپله هم ورسره شو. یو اس دده خوښ شو. ددوی وکیل د دې درې سوه درهم اولگول د اس مالک انکار اوکړه وکیل اوونیل چه زما آقا سره خبره اوکړه ده دا سړې حضرت جریر رضی اللہ عنہ له راوستلو حضرت جریر رضی اللہ عنہ او فرمائیل. چه ستا اس د د ریو سوو نه د زیات قیمت دې. دغه شان به دوی قیمت

زیاتولو تردې چه په اووه یا اته سوه روپۍ کښې دوی دا اس واخستلو. (۲)

یو ځلې د حضرت عمر رضی اللہ عنہ په مجلس کښې د یو سړی یاد خارج شو. حضرت عمر رضی اللہ عنہ په بدبو محسوسیدو باندې قسم ورکړه اووې فرمائیل. چه داسړې دې پاسۍ او اودس دې اوکړی. حضرت جریر رضی اللہ عنہ او فرمائیل. ای امیر المؤمنین! آیا دا غوره نه ده. چه مونږ ټول پاسو او اودس اوکړو. حضرت عمر رضی اللہ عنہ ته تنبیه اوشوه او اوچت پاسیدو او وې فرمائیل: «یرحمک الله»

نعم السید کنت فی الجاهلیة، ونعم السید أنت فی الإسلام» (۳)

د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ په زمانه کښې دوی د همدان گورنر هم پاتې شوې دې. هلته ددوی بیانی (نظر) ختم شوې وو. (۴) د حضرت علی او حضرت معاویه رضی اللہ عنہ په مینځ کښې چه کوم اختلافات پیدا شوی وو. د هغې نه ټوله موده بالکل جدا اوسیدلې وو. (۵)

ددوی نه تقریباً سل حدیثونه نقل دی. په دې کښې اته حدیثونه متفق علیه دی. په یو حدیث کښې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ او په شپږو حدیثونو کښې امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ متفرد دي. (۶)

(۱) کما فی حدیث الباب وغیره -

(۲) المعجم الكبير للطبرانی (۳۳۴۱۲ و ۳۳۵) رقم (۲۳۹۵) -

(۳) تهذيب الكمال (۵۳۹۱۴) وسیر اعلام النبلاء (۵۳۵۱۲) -

(۴) تهذيب الكمال (۵۳۹۱۴) وسیر اعلام النبلاء (۵۴۰۱۲) -

(۵) سیر اعلام النبلاء (۵۳۶۱۲) وتهذيب الأسماء واللغات (۱۴۷۱۱) -

(۶) تهذيب الأسماء واللغات (۱۴۷۱۱) وشرح الکرمانی (۲۱۸۱۱) وخلاصة ذکر الخرزجي (ص ۱۶) - هذا وقد قال الذهبي وانفرد البخاري بحديثين .. (السیر: ۵۳۷۱۲) ولعله سبق قلم ثم إن العيني رحمۃ اللہ علیہ ذكر هنا نقلا عن شرح قطب الدين كما نقلنا أنفاً أن لجبريماً حديثاً إنفاً منها على ثمانية وانفرد البخاري بحديث، وسلم بته ثم حكى عن النووي أن له مائتي حديث ثم حكى عن الکرمانی لجبري عن رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم مائة حديث ذكر البخاري منها تسعة وبعد ما حكاه قال وهذا غلط صريح فكانه غلط الکرمانی مع أن كلامه صواب وواضح ولعل التخطئة ترتبط بما حكاه عن النووي أن له مائتي حديث وعزا إلى شرح النووي له ولا ندري مدى صحة ما نقله فإنه نوجد لدينا ولكن النووي بنفسه قد ذكر في تهذيب الأسماء على الصواب كما ذكرنا أنفاً والله أعلم

په ۵۱ یا ۵۴ یا ۵۶ کښې ددوی وفات وشو. (۱)، رضى الله تعالى عنه وأرضاه،

قوله بَايَعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى إِقَامِ الصَّلَاةِ وَاتِّبَاعِ الزَّكَاةِ

وَالنَّصْرِ لِكُلِّ مُسْلِمٍ ما د نبي كريم ﷺ په لاسونو باندې د مونځ د پابندۍ، د زکاة ادا کولو، او هر مسلمان سره خير خواهي باندې بيعت کړې دې.

په دې روايت کښې تاسو گورئ، چه صرف د اقامت صلاة او اتباع زکاة ذکر دې. نه د شهادتينو ذکر شته. او نه د روژو او حج، حالانکه حضرت جرير رضي الله عنه بالکل متاخر الاسلام وو ددې څه وجه ده؟ ددې جواب دا دې، چه هم ددې روايت په بل طريق کښې د شهادتينو ذکر هم شته. او په دې کښې، ..سمع و طاعت.. هم ذکر کړې شوې دې (۲) نو روژه، او حج

وغیره ټول امور به په ..سمع او طاعت.. کښې داخل وي. (۳)

اصل کښې د نبي كريم ﷺ عادات مبارك دا وو، چه په بيعت کښې به نې عام طور باندې ظاهري ارکان شهادتين، او صلاة او زکاة ذکر کول. او بيا به نې هغه بعضې امور په بيعت کښې ذکر کول. د کوم ضرورت به نې چه په بيعت کونکي کښې محسوسولو لکه چه بعضو

سره نې بيعت او کړو نو وي فرمايل، ..خير خواهی کوه.. (۴) بعضو سره نې بيعت کولو کښې او فرمايل، ..جهاد کښې مه شا کوه، (۵) غرض دا چه په چا کښې به نې کومه خبره محسوسوله، هغې باندې د تنبيه کولو دپاره به نې بيعت اخستلو.

ددې ځانې نه حضرات مشايخ، او صوفيه کرام پخپلو بيعتونو کښې هغه خبرې داخلې. د کومو چه د بيعت اخستلو په وخت ضرورت محسوسېږي، او کومو جرائمو شيوع کېږي. دا حضرات د بيعت اخستلو په وخت ددې نه د اجتناب کولو ذکر هم کوي.

دلته هم د حضرت جرير رضي الله عنه د ..نصح، ..يعني د خير خواهۍ عهد اخستې شوې دې. دوی ته ددې عهد دومره قدر او لحاظ وو، چه کله به نې څه څيز خرڅولو، يا به نې اخستلو، نو فرمايل به يې: «علم أن ما أخذنا منك أصبأ إلينا مما أعطيناك، فأعتز» (۶) ددوی داسې قسمه يوه واقعه اوس وړاندې ددوی په حالاتو کښې هم ذکر شوه.

(۱) تهذيب الكمال (۵۴۰/۱۴) -

(۲) صحيح البخاري كتاب البيوع باب هل يبيع حاضر لباد بغير أجر؟ (رقم ۲۱۵۷) -

(۳) فتح الباري (۱۳۸۱، ۱۳۹) -

(۴) كما في حديث الباب -

(۵) عن جابر رضي الله عنه قال لم نبايع رسول الله ﷺ على الموت إنما بايعناه على أن لا نفر سنن الناساني كتاب البيعة

باب البيعة على أن لا نفر رقم ۴۱۶۳ -

(۶) فتح الباري (۱۳۹۱) وعمدة القاري (۳۲۳۱) -

۸۰- حَدَّثَنَا أَبُو النُّعْمَانِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ عَنْ زِيَادِ بْنِ عِلَاقَةَ قَالَ سَمِعْتُ جَرِيرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ (١) قَوْلَ يَوْمَ مَاتَ الْغُبَيْرَةُ بْنُ شُعْبَةَ فَأَمَرَ قَبِيلُ اللَّهِ وَأُتِيَ عَلَيْهِ وَقَالَ عَلَيْكُمْ بِاتِّقَاءِ اللَّهِ وَحَدِّهِ لَا تَمْرِيكَ لَهُ وَالْوَقَارُ وَالسَّكِينَةُ حَتَّى يَأْتِيَكُمْ أَمِيرٌ فَأَتَمَّا يَأْتِيَكُمْ الْآنَ ثُمَّ قَالَ اسْتَغْفِرُوا لِأَمِيرِكُمْ فَإِنَّهُ كَانَ يُحِبُّ الْعَفْوَ ثُمَّ قَالَ أَمَا بَعْدُ فَأَيُّ أَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قُلْتُ أَبَا بَعْلَكَ عَلَى الْإِسْلَامِ فَتَرَطَّ عَلَى وَالنُّصِيرَ بِكُلِّ مُسْلِمٍ فَبَايَعْتُهُ عَلَى هَذَا وَدَبَّ هَذَا الْمُسْجِدَ إِلَى نَاصِيحَتِكُمْ ثُمَّ اسْتَغْفَرَ وَنَزَلَ [٥٠١، ١٣٣٦، ٢٠٤٩، ٢٥٦٥، ٢٥٦٦، ٦٧٧٨]

رجال الحديث

① ابو النعمان: دا ابو النعمان محمد بن الفضل السدوسي البصري دي دي د عارم .. لقب سره مشهور دي. (١)
دوی د ثابت بن یزید الاحول، جریر بن حازم، حماد بن زید، حماد بن سلمه، عبدالله بن المبارك، عبدالعزيز بن محمد دراوردی، عبدالواحد بن زیاد، معتمر بن سلیمان، مهدی بن میمون او ابو عوانه وضاح بن عبدالله رضی اللہ عنہ وغیرہ نه روایت د حدیث کوی.
ددوی نه په روایت کونکو کسبې امام بخاری، ابراهیم بن حرب عسکری، امام احمد بن حنبل، حجاج بن الشاعر، عبدالله بن محمد مسندی، عبد بن حمید، ابوزرعه عیبده الله بن عبدالکریم رازی، ابو حاتم رازی، محمد بن المثنی، محمد بن یحیٰی ذهلی او یعقوب بن شبیه سیدوسی، رضی اللہ عنہ وغیرہ په شان کثیر خلاق دی. (٢)
امام محمد بن یحیٰی ذهلی رحمته اللہ علیہ فرمائی: «حدثنا محمد بن الفضل عارم، وكان بعيداً من العراقة، صحيح الكتاب، وكان ثقة» (٣)
امام محمد بن مسلم بن وارث رحمته اللہ علیہ فرمائی: «حدثنا عارم بن الفضل الصدوق الباصون»، (٤)
امام ابو حاتم رحمته اللہ علیہ فرمائی: «إذا حدثك عارم فاعتم عليه، وعارم لا يتأخر عن عقان، وكان سليمان بن حرب يقدم عارماً على نفسه، إذا خالعه عارم في شيء رجعت إلى ما يقول عارم، وهو أثبت أصحاب حماد بن زيد بعد هذا الرحمن بن مهدي» (٥)

(١) قد سبق تخريج أصل الحديث في فواتح هذا الباب -

(٢) تهذيب الكمال (٢٨٨، ٢٨٧، ٢٢٦) -

(٣) د استاذانوا و شاگردانود تفصیلی فهرس دپاره او گوری تهذيب الكمال (٢٨٨، ٢٨٩) -

(٤) تهذيب التهذيب (٤٠٥٩) -

(٥) تهذيب الكمال (٢٩٠، ١٢٦) -

(٦) تهذيب الكمال (٢٩٠، ١٢٦) وسير أعلام النبلاء (٢٦٤، ١٠) -

دغه شان چه کله د امام ابو حاتم رحمته الله نه د ابوسلمه او عارم په باره کښې تېوس او کړې شو نو وې فرمائیل، «عارم اصحاب» (۱) او هم دوی فرماني، «ثقة» (۲)

امام يحيى بن معين رحمته الله فرماني، «عارم کان ماحلیت رجلاً صدوقاً مسلماً» (۳)

امام عجلي رحمته الله فرماني، «بصري، ثقة، رجل صالح» (۴)

امام نسائي رحمته الله فرماني، «کان أحد الثقات قبل أن یغتلط» (۵)

سعید بن عثمان اهوازی رحمته الله فرماني، «حدثنا عارم ثقة إلا أنه أحد» (۶) [کذا فی الطیوم، ولعلها: اعتلط] (۷) حافظ ذهبي رحمته الله فرماني، «حافظ، صدوق، مکش» (۸) او هم دوی فرماني، «الحافظ

الثبت الإمام» (۹)

په ابو النعمان محمد بن الفضل سدوسی رحمته الله کښې آخری عمر کښې تغیر راغلې وو. بیا دا تغیر د، اختلاف، حد ته رسیدلې وو. او که نه په دې کښې مختلف اقوال ملاوېږي.

لکه چه ابو حاتم بن حبان رحمته الله فرماني، «اعتلطی آخر عمره»، وتغوی حق کان لا یدری ما یحدث به، فوق فی حدیثه بنا کثیر الکثرة، فیجب التکب عن حدیثه، فیما رواه المتأخرون، فإذا لم یعلم هذا من هذا ترک الكل، ولا یحتج بشی منها» (۱۰) او هم دوی فرماني، «اعتلط عارم فی آخر عمره، و زال عقله، فمن سمع منه قبل الإغلاط فسماعه صحیح، و کتبت عنه قبل الإغلاط سنة أربع عشرة، ولم أسمع منه بعد ما اعتلط، فمن سمع منه قبل سنة عشرين و مائین، فسماعه جید، و أبو زرعة لقیه سنة اثنتين و عشرين» (۱۱)

او امام ابو داود رحمته الله فرماني، «بلغنا أن عارماً أنکر سنة ثلاث عشرة، ثم راجعه عقله، و استحکم به الاعتلاط سنة ست عشرة» (۱۲)

(۱) المصادر السابقة.

(۲) تهذيب الكمال (۲۹۱۱۲۶) وسير أعلام النبلاء (۲۶۷۱۰).

(۳) تعليقات تهذيب الكمال (۲۹۲۱۲۶).

(۴) تهذيب التهذيب (۴۰۵۱۹).

(۵) تعليقات تهذيب الكمال (۲۹۲۱۲۶).

(۶) تهذيب التهذيب (۴۰۵۱۹).

(۷) تعليقات تهذيب الكمال (۲۹۲۱۲۶).

(۸) ميزان الاعتدال (۷۱۴).

(۹) سير أعلام النبلاء (۲۶۵۱۰).

(۱۰) ميزان الاعتدال (۸۱۴) وسير أعلام النبلاء (۲۶۷۱۰ و ۲۶۸).

(۱۱) تهذيب الكمال (۲۹۰۱۲۶).

(۱۲) تهذيب الكمال (۲۹۱۱۲۶).

هم دغه شان امام عجلي عليه السلام فرماني، «هلط قبل أن يموت بسنة أو سنتين» (١)

او ددوی وفات په ۲۲۳ هـ یا ۲۲۴ هـ کښې شوې دې، «کاسیل»

امام عجلي عليه السلام فرماني، «اعتلط لي آخر عمره، فمن سمع من عارم قبل الاعتلاط فهو أحد الثقات

المسلمين، وإنما الكلام فيه بعد الاعتلاط» (٢)

او د امام بخاري عليه السلام محتاط قول دا دې، چه په دوی کښې .. تغير .. راغلې وو. خودا
داختلاط حدته نه وو رسيدلې. هم دا د محققينو قول دې لکه امام بخاري عليه السلام فرماني چه

«كان تغير، وكان من عباد الله الصالحين» (٣)

حافظ ذهبي عليه السلام فرماني، «تغير قبل موته فباحث» (٤)

حافظ ابن حجر عليه السلام فرماني، «ثقة ثبت تغير قبل آخر عمره» (٥)

ددې اقوالو خلاصه دا ده. چه بعضې حضرات ددوی په آخر عمر کښې د .. مختلط .. کيدو
قائل دي. حالانکه نور بعضې حضرات صرف د .. تغير .. قائل دي. د .. اختلاط .. قائل نه
دي. که اختلاط وي. او که تغير وي. په دې دواړو حالتونو کښې چه کوم روايتونه منقول

وي هغه قبلولې نشي. (٦) په دې اعتبار سره که ددوی روايتونه غير متميز وي. (يعني
بعد الاختلاط او التغير والا روايات. د قبل الاختلاط او التغير والا رواياتو نه جدا نشي) نو
قبلول پکار نه دي. حالانکه امام بخاري عليه السلام ددوی روايات قبلوي؟

ددې جواب دا دې، چه په دې کښې هيڅ شک نشته. چه دې په آخر عمر کښې متغير شوي
وو. خو دا مونږ نه منو. چه دوی د تغير نه پس څه روايت هم کړې وي. لکه چه حافظ ذهبي

عليه السلام تصريح کړې ده، «تغير قبل موته فباحث» (٧)

ترکومي پورې چه د ابن حبان عليه السلام ددې دعوي تعلق دې، چه ددوی نه د اختلاط نه
پس ډير منکر روايتونه نقل شوي دي. نو دا دعوه د دليل نه بالکل خالي ده. حالانکه امام

(١) تعليقات تهذيب الكمال (٢٩٢/٢٦) نقلًا عن ثقات المجلي.

(٢) الضعفاء الكبير للعقيلي (١٢٣/٤) رقم (١٦٨٠).

(٣) تعليقات تهذيب الكمال (٢٩٢/٢٦) نقلًا عن تاريخ البخاري الصغير (٢١٩/٢) وقال البخاري في تاريخه
الكبير (٢٠٨/١) رقم (٦٥٤) تغير بأخرة.

(٤) الكاشف للذهبي (٢١٠/٢) رقم (٥١١٤).

(٥) تريب التهذيب (٥٠٢) رقم (٦٢٢٦).

(٦) حافظ ذهبي عليه السلام ((والذي ينبغي أن من خلط في كلامه كتخليط السكران أن لا يحمل عنه البتة
وأن من تغير لكثرة النسيان أن لا يؤخذ عنه)) وقال الشيخ محمد عوامة في تعليقاته على الكاشف (٢١٠/٢)

التغير أخف من الأختلاط كما أن النسيان أخف من التغير حسبما يظهر للمتتبع لأقوالهم...

(٧) الكاشف (٢١٠/٢) رقم (٥١١٤).

دارقطنی رحمته فرمائی، «تغیر باخراة، وما ظهر له بعد اعتلاطه حديث منكروه وثقة»، (۱)
حافظ ذهبی رحمته د دارقطنی قول رانقل کرې دې او لیکلی نې دی «فهذا قول حافظ العصا
الذي لم يأت بعد النسيان مثله، فليكن هذا القول من قول ابن حبان الخفاف المتهور في حارم»^(۲) او هم دوی
فرمائی «ولم يقدر ابن حبان أن يسوق له حديثاً منكراً، فليكن ما زعم»^(۳)
بیا ابو حاتم ابن حبان رحمته ۲۲۰ھ پورې د سماع کونکو روایات معتبر گرځولی دی. حالانکه
امام ابوداؤد رحمته فرمائی چه په دوی کښې څه تغیر په ۲۱۲ھ کښې پیدا شوې وو. خو بیا
دوی صحیح شوی وو. روستو په ۲۱۶ھ کښې مکمل اختلاط پیدا شوې وو. گویا په قول د
ابن حبان رحمته د ۲۲۰ھ او په قول د ابوداؤد د ۲۱۶ھ نه مخکښې مخکښې روایتونه قبلولې شی.
حافظ ابن حجر رحمته فرمائی «نسابه منه البخاری سنة ثلاث عشرة، قبل اعتلاطه بعدة.....»^(۴) نمود
صحیح بخاری په روایاتو کښې هیڅ قسمه شک نشته. والله اعلم.
ددوی وفات په ۲۲۳ھ یا ۲۲۴ھ کښې شوې دې. (۵)، رحمه الله تعالى رحمة واسعة، _

① ابو عوانه: دا ابو عوانه وضاح بن عبدالله یشکری رحمته دې. ددوی مختصره تذکره د
بدالوحی د دریم حدیث لاندې تیره شوې ده. (۶)

② زیاد بن علقه: دا ابومالک زیاد بن علقه (بکسر العين المهملة) بن مالک الثعلبی
(بالمثلثة قبل العين المهملة) الکوفی دې. (۷)

دې د حضرت جریر بن عبدالله بجلی. حضرت مغیره بن شعبه. د خپل تره حضرت قطبه بن
مالک ثعلبی او د حضرت مرداس اسلمی رحمته وغیره نه روایت کوی. د حضرت سعد بن ابی
وقاص رحمته نه روایت کوی. خو دوی ته هغوی سره لقاء حاصل نه دی. (۸) دغه شان وئیلې شی.
چه دوی د حضرت عبدالله بن مسعود رحمته زیارت کرې دې. (۹) اگرچه حافظ ابن حجر رحمته دا
مستبعد گرځولی دې. (۱۰)

(۱) میزان الاعتدال (ت ۸۱۴) رقم ۸۰۵۷) وسیر اعلام النبلاء (۲۶۷۱۱۰).

(۲) میزان الاعتدال (۸۱۴) وسیر اعلام النبلاء (۲۶۷۱۱۰، ۲۶۸).

(۳) میزان الاعتدال (۸۱۴) وسیر اعلام النبلاء (۲۶۸۱۱۰).

(۴) هدی الساری (ص. ۴۴۱).

(۵) تقریب التهذیب (۵۰۲) رقم ۶۲۲۶.

(۶) کشف الباری (۴۳۴۱۱).

(۷) تهذیب الکمال (۴۹۸۱۹) وسیر اعلام النبلاء (۲۱۵۱۵) وتقریب التهذیب (۲۲۰) رقم ۲۰۹۲.

(۸) تهذیب الکمال (۴۹۸۱۹).

(۹) تهذیب الکمال (۵۰۰۱۹) وسیر اعلام النبلاء (۲۱۵۱۵).

(۱۰) تهذیب التهذیب (۳۸۱۱۳).

ددوی نه په روایت کونکو کښې سفیان ثوری، ابو عوانه، شعبه، ابن عیینه، اعمش، سماک
 بن حرب (وهو من اقرانه) او مسعر بن کدام رضی الله عنه و غیره نه علاوه ډیر حضرات دي. (۱)
 امام یحيٰ بن معین او امام نسائی رحمهما الله دوی لره،، ثقه،، مگر خولې دي. (۲)
 امام ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی،، صدوق الحديث،، (۳)

ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي (۴)
 حافظ ذهبی رضی الله عنه فرمائی،، من الثقات المعتبرين،، (۵)

امام عجلې رضی الله عنه فرمائی،، کان ثقه، وهو عداد الشيوخ،، (۶)
 امام یعقوب بن سفیان رضی الله عنه فرمائی،، کلي ثقه،، (۷)

حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی،، ثقه، روى بالنصب،، (۸)

د زیاد بن علاقه رضی الله عنه په باره کښې د جرح او تعدیل د عالمانو توثیقات ستاسو په وړاندې
 دي. حالانکه ازدي (سامحه الله) ددوی په باره کښې لیکلي دي. «سین المذهب، کان منحه من
 أهل بیت النبوة صلی الله علیه و آله» (۹) غالباً هم ددې قول په وجه حافظ رضی الله عنه ددوی توثیق سره سره «روى
 بالنصب»، هم لیکلي دي. خو اول ددوی د دومره زیاتو توثیقاتو په مقابله کښې دا جرح مقبول
 نه ده. دویمه داچه ازدي پخپله متکلم فيه دي. (۱۰) نو ددوی ددې جرح هیڅ قیمت نشته. (۱۱)
 حافظ ذهبی رضی الله عنه ددوی د وفات سن ۱۲۵هـ یا ددې نه څه موده روستو لیکلي دي. (۱۲)
 حالانکه حافظ ابن حجر رضی الله عنه د صریفینی رضی الله عنه په حواله ۱۳۵هـ نقل کړې دي. (۱۳) و الله اعلم.

(۱) د استاذانو او شاگردانو د فهرس دپاره او گوري تهذيب الکمال (۴۹۸/۹ و ۴۹۹).

(۲) تهذيب الکمال (۵۰۰/۹).

(۳) المصدر السابق -

(۴) الثقات لابن حبان (۲۵۸/۴).

(۵) سير أعلام النبلاء (۲۱۵/۵).

(۶) تهذيب التهذيب (۳۸۱/۳).

(۷) المصدر السابق -

(۸) تقريب التهذيب (ص ۲۲۰) رقم (۲۰۹۲).

(۹) تهذيب التهذيب (۳۸۱/۳).

(۱۰) انظر ميزان الاعتدال للذهبي (۵۳۲/۳) رقم (۷۴۱۶) والأنساب للسعدي (۱۲۰/۱ و ۱۲۱).

(۱۱) قال في تعليقات تهذيب الکمال (۵۰۰/۹) ولم يتابعه عليه أحد.

(۱۲) الكاشف (۴۱۲/۱) رقم (۱۷۰۱) وسير أعلام النبلاء (۲۱۵/۵).

(۱۳) تهذيب الکمال (۳۸۱/۳) وتقريب التهذيب (۲۲۰) رقم (۲۰۹۲).

⑤ جریر بن عبداللہ: د حضرت جریر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ تذکرہ اوس د تیرشوی حدیث لاتدی مونہ کړې ده.

قوله سَمِعْتُ جَرِيرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ يَقُولُ يَوْمَ مَاتَ الْمُغِيرَةُ بْنُ شُعْبَةَ قَامَ فَمَحَمَّدُ اللَّهِ

وَأَتَنِي عَلَيْهِ زِيَادُ بْنُ عُلَاقَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فَرَمَانِي جِهَ بِهِ كَوْمَهُ وَرَخَ د حضرت مغیره بن شعبه رضی اللہ عنہ وفات اوشو په دغه ورځ ما د حضرت جریر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ واوریدل چه دوی اودریدل اول نه د الله تعالی حمد و ثنا بیان کړله.

دلته ده، سمعت، مفعول د الله تعالی حمد و ثنا ده. گویا تقدیر د عبارت داسې دي، سمعت جریر أحد الله و اثنی علیه،، باقی عبارت ددې موقعی د کیفیت تفصیل او تشریح ده. (د)

حضرت مغیره بن شعبه رضی اللہ عنہ د حضرت معاویه رضی اللہ عنہ د طرفه د کوفې گورنر وو. ددوی وفات ۵۰ هـ کښې اوشو. دوی عارضی طور باندې خپل خونې عروه نائب جوړ کړې وو. یو قول دا دي چه حضرت جریر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ ئې نائب جوړ کړې وو. په دې وجه دوی مذکوره خطبه ورکړې وه. (د)

قوله وَقَالَ عَلَيْكُمْ بِاتِّقَاءِ اللَّهِ وَحَدَّةَ لِأَشْرِكٍ لَهُ وَالْوَقَارَ وَالسَّكِينَةَ حَتَّى يَأْتِيَكُمُ

أَمِيرٌ فَأَتَانِي بِأَتِيَكُمُ الْآنَ: اووې فرمائیل. تاسو د الله تعالی وحده لاشریک نه یریرئ. وقار او سکون اختیار کړئ. تردې چه څوک امیر تاسو ته راشی. ځکه چه دا (امیر) اوس تاسو ته راتلو والا دي.

چونکه د امراء د وفات نه پس عام طور باندې انتشار پیدا کیږي. او خاص طور باندې د کوفې د خلقو مزاج وو. چه د امراء او خلفاء په مقابله کښې انتشار او اختلاف پیدا کړی. (د) په دې وجه حضرت جریر رضی اللہ عنہ د وقار او سکون تلقین اوفرمائیلو. چه زمونږ د امیر حضرت مغیره بن شعبه رضی اللہ عنہ وفات اوشو. ددوی په وفات باندې هیڅ بدامنی او شور شغب یا انتشار مه کوی. تردې چه دویم امیر راشی. او هغه اوس راتلل غواړی.

قوله فَأَتَانِي بِأَتِيَكُمُ الْآنَ: بعضو حضراتو خیال ښکاره کړې دي. چه ددې نه مراد پخپله

د حضرت جریر رضی اللہ عنہ ذات دي. (د) ځکه چه دوی لره حضرت مغیره رضی اللہ عنہ خپل نائب جوړ کړې وو،، کما سبق ذکر،، خو په ظاهره دا خیال غلط دي. ځکه چه حضرت جریر رضی اللہ عنہ ته د دربار خلافت د منظوری نه بغیر پخپله د امیر جوړیدو اختیار نه وو. نو ددې صحیح مطلب

(فتح الباری (۳۹۱۱) وعمدة القاری (۳۲۵۱۱) -

(المصادر السابقة) -

(فتح الباری (۱۳۹۱۱) -

(عمدة القاری (۳۲۵۱۱) -

هم دا دې چه د مودې نزدې کیدو په خاطر دوی خلقو ته تسلی ورکړه او وې فرمائیل چه اوس نزدې امیر راتلو والا دې نو انتشار او هنگامه مه جوړوئ. (۱) بیا چه کله حضرت معاویه رضی الله عنه ته خبر اوریدو نو دوی خپل د بصرې گورنر زیاد د کوفې گورنری سنبالولو دپاره اولیکلو. (۲)

قوله ثُمَّ قَالَ اسْتَغْفِرُوا لِزَكَاةٍ كَانَتْ تُحِبُّ الْعَفْوَ: بیا نې افرمائیل د خپل (مرحوم) امیر دپاره د الله تعالی نه مغفرت غواړئ. ځکه چه دوی به هم معاف کول خوښول.

چونکه قاعده ده چه ،،الجزاء بمثل العمل،، نو هرکله چه دهغه عمل د عفو کولو وو نو د هغې بدله ورکړئ او د الله تعالی نه د عفو درخواست اوکړئ.

قوله ثُمَّ قَالَ أَمَا بَعْدُ فَإِنَّ أَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قُلْتُ أَتَابَعَكَ عَلَى

الْإِسْلَامِ فَشَرِّطَ عَلَيَّ وَالنَّصِيحَ لِكُلِّ مُسْلِمٍ فَبَايَعْتُهُ عَلَى هَذَا: بیا نې افرمائیل اوس ددې حمد و صلا نه پس واورئ: زه د رسول الله صلی الله علیه و آله په خدمت کښې حاضر شوم او ما عرض اوکړو چه زه په اسلام باندې ستاسو بیعت کوم نو دوی زمانه په اسلام باندې د قائم پاتې کیدو او هر مسلمان سره د خیر خواهی شرط واخستلو ما په دې باندې بیعت اوکړو.

مطلب دا دې چه چونکه نبی کریم صلی الله علیه و آله ما باندې د اسلام راوپلو په وخت د ،،نصح لکل مسلم،، شرط لگولې وو ددې شرط پوره کولو دپاره زه ستاسو په وړاندې منبر باندې ولاړ یم هم ددې جزېې لاندې تاسو ته وایم چه تقوی لازم اونیسی او سکون و قار او آرام سره اوسېږن چه هم په دې کښې خیر او بهتری ده.

قوله: وَرَبَّ هَذَا الْمَسْجِدِ إِنِّي لَنَاصِحٌ لَكُمْ: ددې جمات د رب قسم. زه ستاسو خیر خواه یم. دا جمله دلالت کوی چه دا خطبه په جمات کښې ورکولې شوه. (۳) دا هم ممکن ده چه د المسجد،، نه مراد بیت الله وی او دوی بیت الله طرف ته اشاره کړې وی او قسم نې خوړلې وی ددې تائید د طبرانی روایت سره کیږی. د هغې الفاظ دا دی ،،ورب الکعبة،، (۴) په قسم خوړولو سره ددوی مقصود دا وو چه د مقسم به شرف چونکه مسلم دې په دې وجه به ددوی قول زیات د قبلیدو قابل وی خلق به زر په خبره پوهه شی او دا به قبوله کړی. (۵)

قوله ثُمَّ اسْتَغْفَرُوا: بیا نې استغفار و نیلې او لاندې راکوز شو.

(۱) عمدة (۳۲۵/۱، ۳۲۶) وفتح الباری (۱۳۹/۱)۔

(۲) المصادر السابقة۔

(۳) المصادر السابقة۔

(۴) المعجم الكبير للطبرانی (۳۸۹/۲ و ۳۵۰) رقم ۲۴۶۵ و ۲۴۶۶۔

(۵) فتح الباری (۱۴۰/۱) وعمدة القاری (۳۲۶/۱)۔

ددې جملې نه معلومه شوه. چه دې په منبر يا ددې په شان يو اوچت خانې باندې ولاړ وو. او خطبه يې ورکوله يا د... نزل... نه مراد... قعد... دې خکه چه شروع کيږي... قام فحمد الله... راغلې دې. د هغې په مقابله کيږي دلته... نزل... د... قعد... په معنى کيږي اخستل

مناسب دى. (۱)

د کتاب الايمان خاتمه او بواعث اختتام مونږ په مقدمة الكتاب کيږي ونيلى دى. چه امام بخارى رحمه الله د هر... کتاب... په آخر کيږي خاتمه باندې دلالت کونکې څه لفظ راوړى. چه ددې نه د کتاب اختتام طرف ته اشاره کيږي. (دولته هم، استغفر وتل، هم په دې بواعث او اختتام باندې دلالت کوي. (۲) خکه چه د نبى کریم ﷺ معمول دا وو چه په اختتام باندې به يې استغفار فرمائيل. لکه چه کله به يې د مونږ سلام اړولو نو درې ځله به يې «استغفر الله»، فرمائيل. (۳) د مونږ په آخر کيږي د سلام نه وړاندې يې حضرت صديق اکبر رضی الله عنه ته تلقين کړې وو. چه «اللهم انى ظلمت نفسى ظلماً كثيراً ولا يغفر الذنوب الا انت.....» وايه. (۴)

په قرآن کریم کيږي د حج د لونې جزء د عرفات د وقوف په واپس باندې ارشاد دې ﴿لَمَّا أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ﴾ (۵) نبى کریم ﷺ چه به کله د بيت الخلا، نه راوتلو نو «غفرانک»، به يې فرمائيل. (۶) غه شان د اودس نه په فراغت باندې به يې ﴿اللهم اجعلنى من التوابين واجعلنى من المتطهرين﴾ ونيلى. (۷) په دې ټولو نصوصو کيږي د استغفار او توبې ورد په آخر کيږي شوې دې معلومه شوه. چه استغفار د خاتمې دليل دى.

(۱) فتح البارى (۱۴۰۱) و عمدة القارى (۳۲۵۱۱)۔

(۲) كنف البارى (۱۶۷۱۱)۔

(۳) فتح البارى (۱۴۰۱)۔

(۴) صحيح مسلم (۲۱۸۱۱) كتاب المساجد باب إستحباب الذكر بعد الصلاة وبيان صفة وسنن نسائي (۹۶۱۱) كتاب السنو باب الإستغفار بعد التسليم وسنن أبى داود كتاب الصلاة باب ما يقول الرجل إذا سلم رقم (۱۵۱۳) وجامع الترمذى كتاب الصلاة باب ما يقول إذا سلم من الصلاة رقم (۳۰۰) وسنن ابن ماجه كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها باب ما يقال بعد التسليم رقم (۹۲۸)۔

(۵) انظر الصحيح للبخارى (۱۱۵۱۱) كتاب الأذان باب الدعاء قبل السلام والصحيح لمسلم (۳۴۷۱۲) كتاب الذكر والدعاء باب الدعوات والتعوذ)۔

(۶) البقرة: (۱۹۹)۔

(۷) انظر السنن لأبى داود كتاب الطهارة باب ما يقول إذا خرج من الغلاء رقم ۳۰ وسنن الترمذى كتاب الطهارة باب ما يقول إذا خرج من الغلاء رقم ۷ وسنن ابن ماجه فى كتاب الطهارة باب ما يقول إذا خرج من الغلاء رقم (۳۰۰)۔

(۸) انظر الجامع للترمذى أبواب الطهارة باب ما يقال بعد الوضوء رقم (۵۵)۔

حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب قدس سرہ فرمائی: چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ دے سرہ د،، کتاب،، اختتام طرف تہ نہ، بلکہ د انسان د ژوند اختتام طرف تہ اشارہ کوی۔ (۱) ددے نہ علاوہ،، یوم مات المغیرۃ بن شعبہ،، اختتام باندے تصریحاً دلالت کوی۔ ددے نہ د حافظ رحمۃ اللہ علیہ مدعا ہم صراحت سرہ ثابتیری۔ او د حضرت شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ مدعا ہم،، واللہ أعلم وعلمہ اتم وأحکم،،۔

وهذا آخر ما أردنا لإفادة من شرح كتاب الإيمان، من الجامع الصحيح للإمام البخاري رحمۃ اللہ علیہ وبه تم المجلد الثانی، وعلیه، بإذن الله تعالى، المجلد الثالث، وأوله،، كتاب العلم،، والحمد لله الذي بنعمته تتم الصالحات، والصلاة والسلام الأتمان الأكملان على أفضل الكائنات، وعلى آله وأصحابه ومن تبعهم بإحسان ما دامت الأرضون والسموات

دالله پہ فضل او کرم سرہ نن د خیالی پہ ورخ ۱۱ جمادی الثانی ۱۴۲۷ھ موافق ۷۸۷۲۰۰۶ د کشف الباری دویم جلد ترجمہ تصحیح او کیموزنک وغیرہ مراحل تکمیل تہ اور سیدل۔ اللہ دے د نورو جلدونو د ترجمہ پورہ کولو توفیق ہم راکری۔

احقر مترجم شاہ فیصل غفرلہ

مأخذ ومراجع

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

- (١) القرآن الكريم: كلام رب العالمين.
 - (٢) آثار عظمى حضرت مولانا محمد صاحب رحمته المتوفى ١٣٩٠ هـ مطابق ١٩٧٠ م دار تاليفات أشرفيه ملتان
 - (٣) الأوباب والتراجم: حضرت مولانا محمد ادریس کاندھلوی صاحب رحمته (متوفى ١٣٨٣ هـ) مکتبه جمیل لاہور
 - (٣) الأوباب والتراجم لصحیح البخاری: شیخ الحدیث مولانا محمد ذکریا صاحب (متوفى ١٣٨٤ هـ) مطابق ١٩٨٢ م، ایچ ایم سعید کمپنی پاکستان چوک کراچی.
 - (٥) أتحاف السادة المتقين بشرح أسرار إحياء علوم الدين: علامه سيد محمد بن محمد الحسینی الیسیدی المشهور بمرتضى رحمته (متوفى ١٢٠٥ هـ) دار إحياء التراث العربی
 - (٦) الاتقان فی علوم القرآن: حافظ جلال الدین عبدالرحمن سیوطی رحمته (متوفى ٩١١ هـ) شركة مکتبه و مطبعة مصطفى البابي الحلبي مصر، طبع رابع ١٣٩٨ هـ مطابق ١٩٧٨ م
 - (٧) (الاتقان فی علوم القرآن: حافظ جلال الدین عبدالرحمن سیوطی رحمته (متوفى ٩١١ هـ) سہیل اکیڈمی لاہور
 - (٨) الإحسان بترتیب صحیح ابن حبان امام ابو حاتم محمد بن حبان بسق رحمته (متوفى ٣٥٤ هـ) مؤسسة الرسالة بیروت.
 - (٩) أحكام القرآن - امام ابن کرم محمد بن علی راوی حصاص رحمته (متوفى ٣٤٠ هـ) دار الکتب العربی بیروت،
 - (١٠) إحياء علوم الدين مع شرح أتحاف السادة المتقين: امام محمد بن محمد الغزالی رحمته (متوفى ٥٠٥ هـ) دار إحياء التراث العربی، بیروت،
 - (١١) إرشاد الساری شرح صحیح البخاری: ابوالعباس شهاب الدین أحمد بن محمد القسطلانی رحمته (متوفى ٥٩٣ هـ) المطبعة الكبرى الأميرية، مصر طبع سادس ١٣٨٤ هـ
 - (١٢) أرواس ثلاثه: حکیم الأمت مجدد الملت حضرت مولانا أشرف علی تھانوی رحمته (١٣٦٣ هـ) دار الإشارات کراچی
 - (١٣) إزالة الريب عن علم الغيب حضرت مولانا أشرف علی تھانوی رحمته (متوفى ١٣٦٣ هـ) دار الإشارات کراچی
 - (١٣) أساس الخلافة: جلاله ابوالقاسم محمود بن عمر الزمخشري (متوفى ٥٣٨ هـ) دار المعرفة للطباعة والنشر بیروت ١٣٩٩ هـ مطابق ١٩٧٩ م،
 - (١٥) الإستیعاب فی اسماء الأصحاب بهامش الإصابة: ابوعمر يوسف بن عبدالله بن محمد بن عبد البر رحمته
١. کوم کتاب تہ چہ ❀ نہہ مخامخ راشی. ددی مطلب دا دی. چہ دا کتاب پد بل نوم باندی پد دی
مصادر و کتب تیر شوی دی.

(متولى ٥٣٣هـ) دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت

١٢ الإصابة في تمييز الصحابة: شهاب الدين ابوالفضل أحمد بن علي القسطلاني المصري المعروف بولهن حجر

بدرية (متولى ٥٨٥هـ) دار الفكر، بيروت

١٤ أصول اليهودي: فخر الإسلام أبو الحسن علي بن محمد اليهودي (متولى ٥٣٨٢هـ) الصدف پيشه كراچی

١٨ الإعتبار في الناسخ والمنسوخ من الآثار: حافظ ابوبكر محمد بن موسى بن عثمان حازمي بدرية (متولى ٥٨٣هـ)

جامعة الدراسات كراچی.

١٩ الأعلام: خير الدين محمود بن محمد الزركلي بدرية (متولى ١٣٩٦هـ مطابق ١٩٧٦م) دار العلم للملايين

٢٠ أعلام الحديث: إمام أبو سليمان أحمد بن محمد الخطابي بدرية (متولى ٥٣٨٨هـ) مركز لحياء التراث الإسلامي

جامعه أم القرى مكة المكرمة،

٢١ إعلال السنن علامه فقير احمد عثمان بدرية (متولى ١٣٩٣هـ) إدارة القرآن كراچی

٢٢ الإكمال في رفع الإرتياب عن المؤتلف والمختلف في الأسماء والكف والألقاب - الأمير الحافظ أبو نصر

علي بن هبة الله المعروف بابن ماکولا بدرية (متولى ٥٣٤٥هـ) محمد أمين دمچ بيروت.

٢٣ إكمال إكمال المعلم شرح صحيح مسلم أبو عبد الله محمد بن خلفه الوشائي الأبي المالک بدرية (متولى ٥٣٤٥هـ)

أو ٨٢٨هـ دار الكتب العلمية بيروت.

٢٤ إمداد الهاري: حضرت مولانا عبد الجبار أعظمي بدرية (متولى) مكتبة. حرر مراد اباد

٢٥ رآبء المصطفى - مولوى احمد رضا خان صاحب بريلوى (متولى ١٣٣٣هـ)

٢٦ الإلتصاف بهامش الكشف - علامه احمد بن البزوا لاسكندري بدرية (متولى ١٢٨٣هـ) دار الكتب المعلى بيروت

٢٧ الأنساب: أبو سعد عبد الكريم بن محمد بن منصور السبعاني بدرية (متولى ٥٣٢٢هـ) دار الجنان بيروت

الطبعة الأولى ١٩٨٨هـ ١٣٠٨م

٢٨ انوار آفتاب صدقات قاضي فضل احمد لدديانوى

٢٩ أنوار الهاري: مولانا سيد احمد رضا جنورى مدظلهم. مدينة پريس پجنور

٣٠ أنوار التتصيل وأسرار التاويل: المعروف بتفسير البياضى مع شيخ زادة ناصر الدين أبو سعيد عبد الله

بن عبر البياضى الشافى بدرية (متولى ٥٢٦٢هـ) مكتبة يوسف ديوبندى مكتبة اسلاميه تركيا.

٣١ أوجال السانك إلى مؤطاً مالك: شيخ الحديث حضرت مولانا محمد زكريا صاحب بدرية (متولى ٥١٢٤هـ)

إدارة تاليفات اشرفيه ملتان،

٣٢ الأمم لإيقاظ الهمم - برهان الدين ابراهيم بن حسن الكوراني بدرية (متولى ١١١٤هـ) دائرة المعارف النظامية

حيدرآباد دکن ١٣٢٨هـ

- ۳۳ ایضاً البخاری: حضرت مولانا سید فخر الدین محمد صاحب رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۴۳ھ) مکتبہ مجلس قاسم المعارف دیوبند
- ۳۴ البحر الرائق علامة زین العابدین بن ابراہیم بن نجیم رحمۃ اللہ علیہ المتوفی ۹۶۹ھ أو المتوفی یا المتوفی ۹۷۰ھ مکتبہ رشیدیہ کوئٹہ
- ۳۵ ہدایم الصنائع فی ترتیب الشرائع ملک العلماء علاء الدین ابو بکر بن مسعود الکاسانی رحمۃ اللہ علیہ المتوفی ۵۸۷ھ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی۔
- ۳۶ الہدایۃ والنہایۃ: حافظ عباد الدین ابو القداء اساعیل بن عمر المعروف بابن کثیر رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۷۷۷ھ) مکتبہ المعارف، بیروت، طبع ثانی ۱۹۷۷ء
- ۳۷ الہدای الساری حاشیہ فیض الباری: حضرت مولانا ہد ر عالم موتہ رحمۃ اللہ علیہ (۱۳۸۵ھ) رہبان ہکا پودھلی ۱۹۸۸ء
- ۳۸ بذل المجهود فی حل ابن داود: حضرت علامہ خلیل احمد سہارنپوری رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۳۶ھ) مطبعہ ندوۃ العلماء لکنہو، ۱۳۴۳ھ مطابق ۱۹۷۳ء
- ۳۹ بیان القرآن: حکیم الامت حضرت مولانا اشرف علی صاحب تھانوی نور اللہ مرقدہ (متوفی ۱۳۶۳ھ) شیخ غلام علی ایند سنز لاہور،
- ۴۰ تاج العروس من جواهر القاموس: ابو الفیض سید محمد بن محمد المعروف بالمرتضی الزبیدی رحمۃ اللہ علیہ (۱۲۰۵ھ)، دار مکتبۃ الحیاء بیروت لبنان،
- ۴۱ تاریخ الإسلام - حافظ ابو عبد اللہ شمس الدین محمد بن احمد بن عثمان ذہبی رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۷۴۸ھ مؤسسۃ دار الکتاب العربی بیروت،
- ۴۲ تاریخ بغداد أو مدینۃ السلام: حافظ احمد بن علی المعروف بالخلیف البغدادی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۴۶۳ھ)، دار الکتب العربی بیروت لبنان،
- ۴۳ التاریخ الصغیر للأئمۃ المومنین فی الحدیث محمد بن اسماعیل البخاری رحمۃ اللہ علیہ المتوفی ۲۵۶ھ، المکتبۃ الأکبریہ شیخ پورہ
- ۴۴ التاریخ الکبیر: أمیر المؤمنین فی الحدیث محمد بن اسماعیل البخاری رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۲۵۶ھ)، دار الکتب العلمیۃ بیروت،
- ۴۵ تحفة الأشراف بمعرفۃ الأشراف ابو العجایم جمال الدین یوسف بن عبد الرحمن المزنی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۷۳۲ھ) المکتبۃ الإسلامی بیروت طبع دوم ۱۴۰۳ھ مطابق ۱۹۸۳ء
- ۴۶ تدْرِیب الراوی شرح تقریب النوادی: حافظ جلال الدین عبد الرحمن سیوطی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۹۱۱ھ) المکتبۃ العلمیۃ مدینہ منورہ،

- ۳۷ تذکرہ حضرت مولانا فضل الرحمن گنج مراد اہادی رحمۃ اللہ علیہ حضرت مولانا سید أبو الحسن علی ندوی رحمۃ اللہ علیہ مجلس نشریات اسلام کراچی،
- ۳۸ تذکرۃ الحفاظ: حافظ أبو عبد اللہ شمس الدین محمد بن أحمد بن عثمان ذہبی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۷۴۸ھ) دار المعارف العشائیہ الهند،
- ۳۹ تعحیل المنفعة بزوائد رجال الأئمة الأربعة۔ حافظ احمد بن علی المعروف بابن حجر رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۸۵۴ھ دار البشارة الإسلامية بیروت طبع اول ۱۳۱۶ھ مطابق ۱۹۹۶ء
- ۴۰ تعریف أهل التقديس بمراتب الموصوفین بالتدلیس: حافظ احمد بن علی المعروف بابن حجر رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۸۵۴ھ دار الکتب العلمیۃ بیروت۔
- ۴۱ تعلیقات علی تہذیب الکمال، للدکتور بشار عواد معروف حفظہ اللہ تعالیٰ مؤسسۃ الرسالة الطبعۃ الأولى ۱۳۱۳ھ،
- ۴۲ تعلیقات علی الکاشف للذہبی شیخ محمد عوامۃ شیخ أحمد محمد نبر الخطیب حفظہما اللہ مؤسسۃ دار القلعة مؤسسۃ علوم القرآن الطبعۃ الأولى ۱۳۱۳ھ، ۱۹۹۲ء،
- ۴۳ تعلیقات علی لامع الدراری شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا رحمۃ اللہ علیہ المتوفی ۱۳۴۲ھ الموافق ۱۹۸۲ء، مکتبۃ إمدادیۃ مکۃ المکرمۃ۔
- ۴۴ التعلیق الصبیح: حضرت مولانا محمد ادریس صاحب کاندھلوی رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۱۳۴۳ھ مکتبۃ عثمانیۃ لاہور
- ۴۵ التعلیق المجد: علامہ عبدالحی الکرہوی رحمۃ اللہ علیہ متوفی (۱۳۴۰ھ) نور محمد اصم المطابع کراچی۔
- ۴۶ تعلیق التعلیق: حافظ احمد بن علی المعروف بابن حجر العسقلانی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۸۵۴ھ) المکتبۃ الإسلامیہ ودار معارف،
- ۴۷ تفسیر البہوی: (معالم التنزیل) امام محی السنۃ أبو محمد الحسین بن مسعود الفراء البہوی الشافعی رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۵۱۶ھ ادارۃ تالیفات اشرفیہ،
- ۴۸ تفسیر البیضاوی: داو گوری أنوار التنزیل
- ۴۹ تفسیر الجلالین: جلال الدین محمد بن احمد المحلی رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۸۶۳ھ جلال الدین سیوطی رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۹۱۱ھ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی۔
- ۵۰ تفسیر حقائق: حضرت مولانا عبد الحق حقانی رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۱۳۳۵ھ مؤرخ محمد کراچی۔
- ۵۱ تفسیر الطبری (جامع البیان) امام محمد بن جریر الطبری رحمۃ اللہ علیہ المتوفی ۳۱۰ھ دار المعرفۃ بیروت۔
- ۵۲ تفسیر عثمانی: شیخ الإسلام شہیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۶۹ھ) مجمع الملتک فہد سعودی عرب،

- ١٣ تفسير مري: سراج الهند حضرت مولانا شاه محمد العزيز صاحب دهلوي رحمته متولى ١١٣٩ هـ.
- ١٤ تفسير القرآن العظيم: حافظ أبو القداء عباد الدين إسماعيل بن صبر بن كثير دمشقي رحمته (متولى ١١٤٤ هـ) دار الفكر بيروت،
- ١٥ الجامع لأحكام القرآن: (تفسير قرطبي) إمام أبو عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي رحمته (متولى ١١٤١ هـ) دار الفكر بيروت،
- ١٦ التفسير الكبير مفتاح الغيب: إمام أبو عبد الله فخر الدين محمد بن عمر الحنوني رازي رحمته (متولى ١٢٠٦ هـ). مكتب الاعلام الإسلامي إيران،
- ١٧ التفهيمات الإلهية: حضرت مولانا شاه ولي الله أحمد بن عبد الرحيم رحمته متولى ١١٤٦ هـ.
- ١٨ تقريب التهذيب: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متولى ١١٨٥ هـ) دار الرشيد حلب ١١٣٠ هـ،
- ١٩ التقريب والتيسر لمعرفة سنن الشيوخ النذير: أبو كري يحيى بن شرف الدين النوي رحمته (متولى ١٢٤٦ هـ) المكتبة العلمية مدينته منورة،
- ٢٠ تقرير بخاري شريف اردو: شيخ الحديث مولانا محمد زكريا صاحب متولى رحمته (١١٣٥ هـ مطابق ١٩١٨ م) مكتبة الشيخ كراچی،
- ٢١ تكملة عقائد الإسلام: حضرت مولانا محمد ادريس كاندهلوي رحمته متولى ١١٣٥ هـ المطبع الإسلامي السعودي.
- ٢٢ تكملة فتح الملهم: شيخ الإسلام محمد تلي عثمان مدظلهم. مكتبة دار العلوم كراچی،
- ٢٣ التلخيص الحبير في تخريج أحاديث الرافعي الكبير: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متولى ١١٥٥ هـ) دار نشر الكتب الإسلامية لاهور،
- ٢٤ تلخيص المستدرک (مع المستدرک): حافظ شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبی رحمته (متولى ١١٣٨ هـ) دار الفكر بيروت،
- ٢٥ التمهيد في أصول الفقه: علامه محفوظ بن احمد بن الحسن أبو الخطاب الكوثراني الحنبلي رحمته متولى ١١٠٠ هـ جامعة أم القرى مكة المكرمة.
- ٢٦ التمهيد لمسائل البوطان من البعان والأسانيد: حافظ أبو عريوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر مالكي رحمته (متولى ١٢٦٣ هـ). المكتبة التجارية مكة المكرمة،
- ٢٧ تهذيب الأسما والصفات: زمام أبو كري يحيى بن شرف الدين النوي رحمته متولى ١١٤٦ هـ دار الطباعة الخديوية
- ٢٨ تهذيب التهذيب: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متولى ١١٨٥ هـ) دار التراث المعارف النظامية حيدرآباد دکن ١١٣٥ هـ،

- ٤٩ تهذيب سنن أبي داود - حافظ شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أبي بكر المعروف بإمام التميمي (متوفى ٤٥١ هـ) مطبعة أنصار السنة المحمدية ١٣٦٤ هـ ١٩٤٨ م
- ٨٠ تهذيب الكمال: حافظ جمال الدين أبو العجاج يوسف بن عبد الرحمن مزني (متوفى ٤٣٢ هـ). مؤسسة الرسالة طبع أول ١٣١٣،
- ٨١ توضيح المشتبه: شمس الدين محمد بن عبد الله المعروف بإمام تاج الدين دمشقي (متوفى ٨٣٢ هـ) مؤسسة الرسالة.
- ٨٢ تيسير القاري شرح صحيح البخاري: مولانا نور الحق بن شيخ عبد الحق محدث دهلوي (متوفى ١٠٤٣ هـ) مطبع علمي لكهنؤ،
- ٨٣ الثقات لإبن حبان: حافظ أبو حاتم محمد بن حبان بسطي (متوفى ٤٥٣ هـ) دار المعارف العشانية حيدرآباد ١٣٩٣ هـ،
- ٨٤ جاء الحق -
- ٨٥ جامع الأصول من حديث الرسول: علامه مجد الدين أبو السعادات المبارك بن محمد بن الأثير الجزري (متوفى ٦٠٦ هـ) دار الفكر بيروت،
- ٨٦ جامع البيان (أو كغورني تفسير الطبري)
- ٨٧ جامع ترمذي (سنن ترمذي): إمام أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة ترمذي (متوفى ٢٤٩ هـ) إيج
- إمام سعيد كوفي كراچی، دار إحياء التراث العربی.
- ٨٨ جامع الأحكام القرآن (تفسير القرطبي) أو كورني تفسير القرطبي
- ٨٩ الجوهرة النقية: علامه علاء الدين بن علي بن عثمان الباردي الشهير بإمام التركمان (متوفى ٨٣٥ هـ) إيج
- إمام سعيد، دار إحياء التراث العربی.
- ٩٠ حاشية تهذيب الكمال (أو كورني تعليقات تهذيب الكمال)
- ٩١ حاشية سبط العجني على الكاشف للإمام برهن الدين أبو الوفاء إبراهيم بن محمد سبط ابن العجني الحلبي (متوفى ٨٣١ هـ) شركة دار القلم (مؤسسة علوم القرآن)
- ٩٢ حاشية السندی علی البخاری (مطبعة مع صحيح بخاري): إمام أبو الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي سندی (متوفى ١١٣٨ هـ). قديمي كتب غانه كراچی،
- ٩٣ حاشية السندی علی النسائي: إمام أبو الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي سندی (متوفى ١١٣٨ هـ). قديمي كتب غانه كراچی،

- ٩٣ حاشية شيخ زادة على البيضاوي: من الدين محبة من مصطفى القوجوي رحمه الله متولى ١٩٥١ م كتبه اسلاميه تركيا مكتبة يوسف ديوبند
- ٩٤ حاشية لامع الدراري (اوگورئي تعليقات لامع الدراري)
- ٩٦ حاشية المطول: علامه حسن بن محمد شاه بن محمد شمس الدين بن حرة الفناوى المعروف بهلا حسن چلبى رحمه الله متولى ١٨٨٦ م منشورات الرض، قم ايران.
- ٩٧ حلية الأولياء: حافظ أبونعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد أصبهان شافعي رحمه الله متولى ١٢٠٥ م دار الفكر بيروت،
- ٩٨ خالص الاعتقاد: مولى أحمد رضا بريلوى متولى ١٣٣٠ هـ
- ٩٩ خلاصة الفوزى (خلاصة تذهيب تهذيب الكمال) للعلامة صفى الدين الفوزى رحمه الله المتولى ١٢٠٣ هـ، نه پس مكتب المطبوعات الإسلامية بعلب.
- ١٠٠ غير الأصول (مشمولة در آثار غير حضرت مولانا غير محمد صاحب جاندهرى رحمه الله متولى ١٣٩٠ هـ) دار تاليفات اشرفيه ملتان.
- ١٠١ درس بخارى: شيخ الإسلام شير أحمد عثمان رحمه الله (متولى ١٣٢٩ هـ) ضبط وترتيب مولانا عبد الوحيد صديقى فتحپورى، مكتبة عارفين پاکستان چوك كراچى،
- ١٠٢ الدر المختار: علامه علاء الدين محمد بن محمد الحسكى رحمه الله (متولى ١٠٨٨ هـ) مكتبة رشيديه كوته
- ١٠٣ الدر المنثور فى التفسير بالمأثور: علامه حافظ جلال الدين عبد الرحمن سيوطى رحمه الله (متولى ٩١١ هـ) مؤسسة الرسالة،
- ١٠٤ ذخائر الوارث فى الدلالة على مواضع الحديث لعبد الغنى بن اسماعيل بن عبد الغنى النابلسى رحمه الله المتولى ١٣٣٣ هـ، دار المعرفة بيروت، دار كتب العلمية بيروت
- ١٠٥ رد المحتار مع الدر المختار: علامه محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز عابدين دمشقى شافعى رحمه الله (متولى ١٢٥٢ هـ) مكتبة رشيديه كوته ايج ايم سعيد كهنى كراچى،
- ١٠٦ الرسالة: امام محمد بن ادریس شافعى رحمه الله متولى ١٢٠٥ م مكتبة دار التراث، القاهرة، مطبعه دوم ١٣٩٩ هـ ١٩٤٤ م.
- ١٠٧ رسالة شراح أبواب البخارى رحمه الله (مطبوعه مع صحيح بخارى) حضرت مولانا شاه ولي الله رحمه الله (متولى ١١٤٣ هـ) القديس كتب خانه كراچى،
- ١٠٨ الرسالة المستطرفة لبیان مشهور كتب السنة البشارة: علامه محمد بن جعفر كتانى رحمه الله (متولى ١٣٣٥ هـ) مؤيد محمد آرام باغ كراچى،
- ١٠٩ روائع البيان فى تفسير آيات الأحكام: شيخ محمد على الصابى حفظه الله مكتبة الغزال دمشق طبع دوم ١٣٩٤ هـ مطابق ١٩٤٤ م.

- (۱۱۰) روح البیان فی تفسیر القرآن العظیم والسمیع البانی: أبو الفضل شهاب الدین سید محمود آلوسی بغدادی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۲۷۷ھ) مکتبه امدادیہ ملتان،
- (۱۱۱) الروض الأنف: إمام أبو القاسم عبد الرحمن بن عبد الله السهيلي رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۵۵۸ھ) مکتبه فاروقیہ ملتان ۱۳۹۷
- (۱۱۲) زاد المعاد من هدی غیر الأثر: حافظ شمس الدین ابو عبد الله محمد بن ابی بکر المعروف بآلین القيم رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۷۵۱ھ مؤسسة الرسالة.
- (۱۱۳) زهر النی: (مع سنن النسائي) حافظ جلال الدین عبد الرحمن سیوطی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۹۱۱ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی
- (۱۱۴) السعایق کشف مانی شرح الوقایة: علامہ عبدالحی لکهنوی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۴۳ھ) سهیل اکیدی لاہور،
- (۱۱۵) سلسلة الأحاديث الصحيحة: شیخ ناصر الدین الألبانی حفظہ اللہ. المکتبہ الإسلامیہ بیروت.
- (۱۱۶) سنن ابن ماجہ: إمام أبو عبد الله محمد بن یزید بن ماجہ رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۲۴۳ھ). قدیمی کتب خانہ دار الکتب المصری قاہرہ.
- (۱۱۷) سنن ابی داؤد: إمام أبو داؤد سليمان بن الأشعث السجستاني رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۲۷۵ھ) ایچ ایم سعید کھنہ کراچی دار احیاء السنۃ النبویہ،
- (۱۱۸) سنن دار قطفی: حافظ أبو الحسن علی بن عبد دار قطفی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۳۸۵ھ) دار نشر الکتب الإسلامیہ لاہور
- (۱۱۹) سنن دارمی (مسند دارمی): إمام أبو محمد عبد الله بن عبد الرحمن دارمی رحمۃ اللہ علیہ (۳۸۵ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی
- (۱۲۰) السنن الصغری للنسائي: إمام أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمۃ اللہ علیہ (۳۴۳ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،
- (۱۲۱) السنن الکبری للنسائي: إمام أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمۃ اللہ علیہ (۳۴۳ھ) نشر السنۃ ملتان،
- (۱۲۲) السنن الکبری للبيهقي: إمام حافظ أبو بکر أحمد بن الحسين بن علي البیهقي رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۴۵۸ھ) نشر السنۃ ملتان،
- (۱۲۳) سؤر اعلام النہاد: حافظ أبو عبد الله شمس الدین محمد بن أحمد بن عثمان ذہبی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۷۴۸ھ) مؤسسة الرسالة،
- (۱۲۴) السؤرۃ الحلیقۃ لسان العیون فی سؤرۃ المؤمن المأمون: علامہ علی بن برہان الدین الحلبي رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۰۳۳ھ) المکتبۃ الإسلامیہ بیروت،
- (۱۲۵) السؤرۃ النبویۃ لابن هشام مع الروض الأنف: إمام أبو عبد الملك بن هشام المعافری المصری رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۲۱۳ھ) مکتبه فاروقیہ ملتان،
- (۱۲۶) سؤرۃ النبی رحمۃ اللہ علیہ: علامہ شہل نعمانی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۳۲ھ) مولانا سید سلیمان ندوی (متوفی ۱۹۵۳ھ) دار الإشاعت کراچی،

- (١٢٤) شذرات الذهب في أعيان من ذهب: علامه عبدالحى بن احمد بن محمد بن العباد العكرى الحنبلية متولى ١٠٨٩ هـ دار الأفاق الجديدة بيروت.
- (١٢٨) بيان المختصر شرح مختصر المنتهى لإبن الحاجب: ابوالشناء شمس الدين محمود بن عبدالرحمن الصفهاني متولى ١٢٣٩ هـ جامعة أم القرى مكة المكرمة.
- (١٢٩) شرح الرضى على الكافية: (الوافية شرح الكافية) محمد بن الحسن الرضى الاسترأبادى متولى تقريباً ١٢٨٦ هـ.
- (١٣٠) شرح الزرقانى على الموطاء للشيخ محمد بن عبدالباق بن يوسف الزرقانى المصرى متولى ١١١٣ هـ دار الفكر بيروت.
- (١٣١) شرح الطيبي: (الكاشف عن حقائق السنن) إمام شرف الدين حسين بن محمد بن عبدالله الطيبي متولى (متولى ١٢٣٣ هـ) إدارة القرآن كراچى.
- (١٣٢) شرح العقائد النسفية (مع النبراس) للعلامة سعد الدين مسعود بن عبدالغفار بن متولى ٤٩٠ هـ مكتبة حبيبيه كويت.
- (١٣٣) شرح الفقه الأكبر: علامه نور الدين على بن سلطان القارى متولى ١٠١٣ هـ دار الكتب العلمية اقدى.
- كتب خانہ كراچى.
- (١٣٤) شرح الكرماني (الكواكب الدارارى) للعلامة شمس الدين محمد بن يوسف الكرماني متولى (١٢٨٦ هـ) دار إحياء التراث العربى.
- (١٣٥) شرح الكوكب المنير.
- (١٣٦) شرح مشكل الآثار للإمام أبى جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوى متولى ٣٢١ هـ مؤسسة الرسالة ١٣١٥ هـ ١٩٩٣ م.
- (١٣٧) شرح النووى على صحيح مسلم مطبوعه مع صحيح مسلم إمام أبوز كريب يحيى بن شرف النووى متولى (١٢٤٦ هـ) قديمى كتب خانہ كراچى.
- (١٣٨) شعب الإيمان: إمام حافظ احمد بن الحسين بن على البيهقى متولى (١٢٥٨ هـ) دار الكتب العلمية بيروت، ١٣١٠ هـ.
- (١٣٩) الصارم المسلول: شيخ الإسلام تلى الدين ابوالعباس احمد بن عبدالحليم المعروف بإبن تيمية متولى (١٢٤٨ هـ) مكتبة حبيبيه كراچى.
- (١٤٠) صحيح بخارى شريف: إمام أبوعبدالله محمد بن إسماعيل البخارى متولى (١٢٥٦ هـ) قديمى كتب خانہ كراچى.

١٣١ صحيح مسلم مشتمل ٣ نوى، إمام أبو الحسن مسلم بن الحجاج القشيري رحمه الله (متوفى ٢٦١هـ) قديم

كتب خانه كراچی

١٣٢ صفوة الصفوة: إمام جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي المعروف بإبني الجوزي رحمه الله (متوفى ٤٥٥هـ)

دار الوعى بحلب.

١٣٣ الصواعق المحرقة: علامة شهاب الدين أحمد بن محمد بن علي بن حجر الهيتمي المكي (متوفى ٨٥٥هـ)

١٣٤ طبقات الشافعية الكبرى: علامة تاج الدين أبو نصر عبد الوهاب بن تاج الدين علي بن

عبد الكافي (متوفى ٤٤١هـ). دار المعرفة بيروت،

١٣٥ طبقات الكبرى: إمام أبو عبد الله محمد بن سعد بن أبي شبيب (متوفى ٢٤٣هـ) دار صادر بيروت

١٣٦ عارضة الأحوذى للإمام أبي بكر محمد بن عبد الله المعروف بإبني العربي رحمه الله (متوفى ٤٣٣هـ) المطبعة المصرية بالأزهر

١٣٧ عقائد الإسلام: مولانا محمد ادريس كاندھلوى رحمه الله (متوفى ١٣٩٣هـ)

١٣٨ العقيدة السفارينية (لوائح الأنوار السننية ولواقح الأفكار السننية شرح قصيدة ابن أبي داود الحارثية) شيخ

محمد بن أحمد السفاريني - طبعة الشيخ علي آل ثان حاكم قطر.

١٣٩ العلل المتناهية: إمام جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي المعروف بإبني الجوزي رحمه الله (متوفى

٥٥٩هـ) دار كتب العلمية.

١٤٠ عبدة القارى شرح صحيح البخارى: إمام بدر الدين أبو محمد محمود بن أحمد العيني رحمه الله (متوفى ٥٥٥هـ)

دار إدارة الطباعة المنيرية،

١٤١ العناية شرح الهداية لشيخنا مفتي فتح القدي علامه اكمل الدين محمد بن محمود الماهرى رحمه الله

(متوفى ٤٨٦هـ) مكتبته رشيديه كوتنگه،

١٤٢ عورت كي حكمران او حضرت ابوبكر ؓ كى روايت، غور شيد عالم مكتبته داندشوران لاهور

١٤٣ فتاوى رضويه: مولوى أحمد رضا خان بريلوى (متوفى ١٣٣٠هـ)

١٤٤ فتح البارى شرح صحيح البخارى: حافظ ابن حجر عسقلانى رحمه الله (متوفى ٨٥٢هـ). دار الفكر بيروت،

١٤٥ فتح القدير: إمام كمال الدين محمد بن عبد الواحد المعروف بإبني الهامى رحمه الله (متوفى ٨٩١هـ) مكتبته

رشيديه كوتنگه،

١٤٦ فتح الملمع بشرح صحيح مسلم: شيخ الإسلام علامه شيرازى عثمان بن عثمان رحمه الله (متوفى ١٣٢٩هـ) مكتبته

الحجاز حيدري كراچى مكتبته دار العلوم كراچى

١٤٧ الفتوحات الربانية شرح الأذكار الواوية: شيخ محمد بن علان صديقى رحمه الله (متوفى ١٠٥٤هـ). المكتبة الإسلامية

- (۱۵۸) فضل الباری شرح اردو صحیح البخاری: شیخ الإسلام علامہ شہید احمد عثمان رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۶۹ھ): ادارۃ علوم شرعیہ کراچی،
- (۱۵۹) الفوائد البہیۃ فی تراجم الحنفیۃ: علامہ أبو الحسنات عبدالحی لکھنوی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۴۳ھ)، غیر کثیر آراء باغ کراچی،
- (۱۶۰) الفہرست: ابوالفرح محمد بن اسحاق الوراق المعروف بابن النذیم البغدادی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۳۸۵ھ نور محمد کراچی،
- (۱۶۱) فیض الباری: إمام العصر علامہ أنور شاہ کشمیری رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۵۲ھ)، ربانی پک دیودہلی،
- (۱۶۲) فیض القدر شرح الجامع الصغیر: شیخ عبدالرؤف المناوی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۰۱ھ)، دار المعرفة بیروت
- (۱۶۳) قصص القرآن: مولانا حفظ الرحمن سیوہاروی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۸۲ھ مطابق ۱۹۶۲ء) دار الاضواء کراچی،
- (۱۶۴) الکشاف: للإمام شمس الدین أبو عبد اللہ محمد بن أحمد بن عثمان الذہبی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۷۴۸ھ) شرکت دار القہلۃ (موسسة علوم القرآن الطبعۃ الأولى ۱۹۹۲ء، ۱۴۱۳ھ)
- (۱۶۵) الکشاف عن حقائق السنن (شرح طیبی)، إمام شرف الدین حسین بن محمد بن عبد اللہ الطیبی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۷۴۳ھ)، إدارة القرآن کراچی،
- (۱۶۶) الکامل فی ضعف الرجال: إمام أبو احمد عبد اللہ بن عدی جرجانی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۳۶۵ھ) دار الفکر بیروت،
- (۱۶۷) کتاب الأمر: إمام محمد بن ادريس الشافعی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۲۴۳ھ) دار المعرفة بیروت ۱۳۴۳ھ/۱۹۲۳ء
- (۱۶۸) کتاب الأسماء والصفات للإمام حافظ أبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۴۵۸ھ مطبعة السعادة، مصر)
- (۱۶۹) کتاب الکفی والأسماء: إمام حافظ ابوبکر محمد بن الحسين البيهقي رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۴۵۷ھ مطبعة السعادة اثریہ - فتوحید رآباد دکن،
- (۱۷۰) کتاب الفقہاء الکبیر: أبوجعفر محمد بن عمرو بن موسى بن حباد العقيلي (۱۷۶ھ) المکی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۷۶ھ)، دار الکتب العلمیہ بیروت،
- (۱۷۱) کتاب العلل الصغیر: إمام أبو عیسیٰ محمد بن عیسیٰ بن سورة الترمذی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۲۷۹ھ)، ایچ ایم سعید کمپنی کراچی،
- (۱۷۲) کشف اصطلاحات الفنون: علامہ محمد اعلیٰ تہانوی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۱۹۱ھ) سہیل اکیڈمی لاہور،
- (۱۷۳) الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل وعیون الأحادیث (تفسیر کشاف): جارا اللہ ابو القاسم محمود بن عمر الزمخشري (متوفی ۵۳۸ھ)، دار الکتب العربی بیروت،

- ١٤٣ كشف الأستار عن زوائد البزار: إمام نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمته (متوفى ٨٠٤ هـ). مؤسسة الرسالة طبع أول ١٣٠٥ هـ.
- ١٤٥ كشف الأسماء شرح أصول الهذوي: علامه عبدالعزيز أحمد بن محمد البخاري رحمته (متوفى ٣٠٥ هـ). الصدف پبلشز كراچی.
- ١٤٦ كشف الباري شيخ الحديث حضرت مولانا سليم الله خان مدظلهم العالی مكتبة فاروقية كراچی.
- ١٤٧ كشف الخفاء ومزيل الإلهاس شيخ إسماعيل بن محمد العجلوني رحمته المتوفى ١١٦٢ هـ دار إحياء التراث العربي بيروت.
- ١٤٨ كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون: ملا كاتب چلبی مصطفی بن عبد الله المعروف به حامی خلیفه رحمته (متوفى ١٠٦٤ هـ). مكتبة المشفى بغداد، أفست فوتواستنبول
- ١٤٩ الحكمة العليا - مولوی احمد رضا خان بریلوی متوفی ١٣٣٠ هـ
- ١٥٠ كنز الدقائق (مع البحر الرائق) عبد الله بن احمد بن محمود النسفي رحمته متوفى ٤١٠ هـ مكتبة رشيدية كوته
- ١٥١ كنز العمال في ستن الأحوال والأفعال: علامه علاء الدين علي متقی بن حسام الدين هندی برهان پوری رحمته (متوفى ٩٤٥ هـ). مكتبة التراث الإسلامي حلب.
- ١٥٢ الكواكب الدراري شرح الكرماني: علامه شمس الدين محمد بن يوسف بن علي الكرماني رحمته (متوفى ٤٨٦ هـ) دار إحياء التراث العربي
- ١٥٣ لامع الدراري: إمام رباني حضرت مولانا رشيد احمد گنگوہي رحمته (متوفى ١٣٣٣ هـ). مكتبة إمداديه مکه مکرمه
- ١٥٤ لسان العرب للعلامة أبي الفضل جمال الدين محمد بن مكرم ابن منظور الإفريقي المصري رحمته المتوفى ١١١٤ هـ نشر أدب الجولہ قم ایران ١٣٠٥ هـ
- ١٥٥ لسان البیضان: حافظ ابن حجر عسقلانی رحمته (متوفى ٨٥٢ هـ). مؤسسة الأعلي بيروت،
- ١٥٦ موطأ مالك بن انس المتوفى ١٤٩ هـ دار إحياء التراث العربي
- ١٥٧ البتواری علی تراجم أبواب البخاری للعلامة ناصر الدين أحمد بن محمد المعروف بإبن المنیر الإسكندري رحمته المتوفى ٦٨٣ هـ. مظهری كتب خانه كراچی
- ١٥٨ مجمع بحار الأنوار في غرائب التنزيل ولطائف الأخبار: محدث محمد طاهر طیفی رحمته (متوفى ٩٨٦ هـ) دائرة المعارف العثمانية حیدر آباد ١٣٩٥ هـ
- ١٥٩ مجمع الزوائد ومنبع الفوائد: إمام نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمته (متوفى ٨٠٤ هـ). دار الفكر بيروت،

- ۱۹۰ مجموع فتاویٰ شیخ الإسلام ابن تیمیة: حافظ تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحليم حرّ آل بکر (متولی ۵۷۴ھ). طبعة الملك فهد،
- ۱۹۱ البعلی للعلامة أبي محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم بکر (متولی ۳۵۶ھ المكتبة التجارية بيروت) (دار الكتب العلمية بيروت)۔
- ۱۹۲ مختار الصحاح: إمام محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازي بکر (متولی ۵۲۶ھ)، نه روستو، دار المعارف مصر،
- ۱۹۳ مختصر المنتقى (مع بيان المختصر للأصفهاني) جمال الدين ابوعمر عثمان بن عمر المعروف بابن الحاجب بکر (متولی ۶۳۶ھ جامعة أم القرى مكة المكرمة)
- ۱۹۴ مرقاة المفاتيح شرح مشكوة المصابيح: علامه نور الدين علي بن سلطان القاري بکر (متولی ۱۱۱۳ھ)۔ مکتبه امداديه ملتان،
- ۱۹۵ المستدرک علی الصحيحین: حافظ أبو عبد الله محمد بن عبد الله حاکم نیشاپوری (متولی ۵۰۵ھ) دار الفکر بیروت
- ۱۹۶ المستصفی: إمام محمد بن محمد الفزالي بکر (متولی ۵۵۵ھ المكتبة الكبرى بمصر)۔
- ۱۹۷ مسند أبي داود الطيالسي للحافظ سليمان بن داود بن الجارود المعروف بابن أبي داود الطيالسي بکر (متولی ۴۳۳ھ دار المعرفة بيروت)
- ۱۹۸ مسند أحمد: إمام أحمد بن حنبل بکر (متولی ۵۲۱ھ) المكتبة الإسلامية / دار صادر بيروت،
- ۱۹۹ مسند الإمام الأعظم: إمام أعظم أبو حنيفة نعمان بن ثابت بکر (متولی ۱۵۰ھ رواية المحدث صدر الدين موسى بن زكريا الحصكفي بکر (متولی ۶۵۰ھ) للشيخ محمد عابد السندي بکر (متولی ۱۲۵۷ھ) نور محمد أصح المطابع كراچی۔
- ۲۰۰ مسند الحيدري: إمام أبو بكر عبد الله الزبيدي الحيدري بکر (متولی ۲۱۹ھ) المكتبة السلفية مدينه منورة
- ۲۰۱ مشكوة المصابيح: شيخ أبو عبد الله ولي الدين خطيب محمد بن عبد الله بکر (متولی ۷۷۷ھ) نه روستو، قديمي كتب خانه كراچی،
- ۲۰۲ مصنف ابن أبي شيبة للحافظ عبد الله بن محمد بن أبي شيبة المعروف بابن بكر ابن أبي شيبة بکر (متولی ۲۰۵ھ) دار السلفية بمبنى الهند الطبعة الثانية ۱۳۹۹ھ، ۱۹۷۹م،
- ۲۰۳ المصنف لعبد الرزاق: إمام عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعلي بکر (متولی ۲۱۱ھ) مجلس علمي،
- ۲۰۴ معارف القرآن: مفتي اعظم پاکستان حضرت مولانا محمد شفيع صاحب بکر (متولی ۱۳۹۶ھ) دار المعارف كراچی

- ٣٥٥ معالم التنزيل (أوگوری تفسیر بغوی)
- ٣٥٦ معالم السنن للإمام أبي سليمان أحمد بن محمد الخطابي رحمته المتوفى ٣٨٨ هـ مطبعة أنصار السنة المحمدية ١٣٦٤هـ، ١٩٣٨م
- ٣٥٧ معجم البلدان: علامه أبو عبد الله ياقوت حموي رومي رحمته (متوفى ٦٢٦ هـ). دار إحياء التراث العربي بيروت
- ٣٥٨ المعجم الكبير: إمام سليمان بن أحمد بن أيوب الطبراني رحمته متوفى ٣٦٠ هـ دار إحياء التراث العربي
- ٣٥٩ معجم مقاييس اللغة: إمام أحمد بن فارس بن زكريا قزويني رازی رحمته متوفى ٣٩٥ هـ دار الفكر.
- ٣٦٠ معجم النحو: عبد الغني الدقي - مطبعة محمد هاشم الكتبي ١٣٩٥هـ، ١٩٧٥م
- ٣٦١ البغى للإمام موفق الدين أبو محمد عبد الله بن أحمد بن قدامة رحمته المتوفى ٥٢٠ هـ دار الفكر بيروت
- ٣٦٢ البغى في ضبط أسماء الرجال ومعرفة كفى الرواة وألقابهم وأنسابهم للعلامة الحديث الشيخ محمد طاهر بن علي الفتحي الهندي رحمته المتوفى ٩٨٦ هـ، دار نشر الكتب الإسلامية لاهور
- ٣٦٣ المفردات في غريب القرآن: علامه حسين بن محمد بن الفضل الملقب بالرغب الأصفهاني رحمته (متوفى ٥٥٥ هـ). نور محمد آراء باغ کراچی
- ٣٦٤ مقدمة ابن الصلاح (علوم الحديث) لحافظ تقي الدين أبو عمرو عثمان بن عبد الرحمن المعروف بابن الصلاح رحمته المتوفى ٣٦٣ هـ، دار الكتب العلمية بيروت
- ٣٦٥ * مقدمة فتح الباري (أوگوری هدی الساری)
- ٣٦٦ مقدمه فتح الملهم (مع فتح الملهم): شيخ الإسلام شهاب أحمد عثمان رحمته (متوفى ١٣٦٩ هـ). مكتبة دار العلوم کراچی
- ٣٦٧ مقدمه لامع الدراري: شيخ الحديث حضرت مولانا محمد زكريا صاحب رحمته (متوفى ١٣٨٤ هـ). مكتبة إمداديه مکه مکرمه،
- ٣٦٨ مكاتيب رشيدية (مجموعه مکتوبات إمام ربان مولانا رشيد أحمد گنگوہي رحمته جمع کرده حضرت مولانا عاشق الہی میننگی رحمته (متوفى ١٣٦٠ هـ). مكتبة مدينة لاهور
- ٣٦٩ ملفوظات (أحمد رضا خان) مولوي أحمد رضا خان بریلوی متوفى ١٣٢٠ هـ.
- ٣٧٠ موارد النعمان - إمام نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمته متوفى ٤٥٦ هـ دار الكتب العلمية، بيروت
- ٣٧١ موضوع القرآن - حضرت مولانا عبد القادر صاحب رحمته متوفى ١١٣٠ هـ.
- ٣٧٢ ميزان الاعتدال في نقد الرجال: حافظ شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان، ذهبی رحمته (متوفى ٤٥٨ هـ) دار إحياء الكتب العربية مصر ١٣٨٢ هـ،

- ٣٣٣ انتباس شرح شرح العقائد : علامه عبدالعزیز بن احمد رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۳۹ھ) نہ روستی مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ / مکتبہ امدادیہ ملتان،
- ٣٣٤ شریعت النظر فی توضیح نحبہ الفکر حافظ ابن حجر العسقلانی المتوفی ۸۵۴ھ الرحیم اکیلی
- ٣٣٥ نصب الرایۃ فی تخریج احادیث الہدایۃ : إمام حافظ أبو محمد جمال الدین عبد اللہ بن یوسف زیلعی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۷۷۲ھ)، مجلس علمی دابھیل ۱۳۵۷ھ
- ٣٣٦ النہایۃ فی غریب الحدیث والاثار : علامہ مجد الدین أبو السعادات المہارک بن محمد بن الاثیر رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۶۰۶ھ)، دار احیاء التراث العربی بیروت،
- ٣٣٧ نور الانوار شیخ احمد بن ابی سعید بن عبید اللہ، المعروف بملاجیون، رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۱۱۳۰ھ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی۔
- ٣٣٨ نیل الأوطار : شیخ محمد بن علی الشوکانی رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۱۲۵۰ھ شركة مکتبہ ومطبعة مصطفى البابي مصر۔
- ٣٣٩ نیل المراد فی السفر إلی گنج مراد آباد حضرت مولانا اشرف علی تھانوی رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۱۳۶۲ھ مجلس نشریات اسلام۔
- ٣٤٠ الوابل الوصیب و رافع الکلم الطیب : شمس الدین ابو عبد اللہ محمد بن ابی بکر المعروف بیلہن القیم رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۷۵۱ھ رئاسة ادارات البحوث العلویۃ والافتداء والدعوة والإرشاد المملكة العربیة السعودیۃ
- ٣٤١ وفيات الأعیان وأنباء أبناء الزمان : قاضی شمس الدین أبو العباس احمد بن محمد المعروف بیلہن خلکان رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۶۸۱ھ) دار صادر بیروت،
- ٣٤٢ الہدایۃ للعلامة برهان الدین أبو الحسن علی بن ابی بکر المرغینانی رحمۃ اللہ علیہ المتوفی ۵۹۶ھ کتب خانہ رشیدہ دہلی (ادارۃ القرآن کراچی)
- ٣٤٣ ھدی الساری (مقدمہ فتح الباری)، حافظ ابن حجر عسقلانی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۸۵۴ھ) دار الفکر بیروت،
- ٣٤٤ ہدیۃ العارفین أسماء المؤلفین وأثار المصنفین : إسماعیل باشا رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۲۹ھ) مکتبہ الشفی بغداد آفست قوتواہ - نتبول ۱۹۵۱ء،
- ٣٤٥ ہم الهوامع للعلامة جلال الدین، عبدالرحمن بن ابی بکر السيوطی رحمۃ اللہ علیہ المتوفی ۹۱۱ھ منشورات الرضی، قم ایران،